

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Немања Ж. Девић

**ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ
1941–1944.**

Докторска дисертација

Београд, 2019

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Nemanja Ž. Dević

PARTISAN MOVEMENT IN SERBIA
1941-1944

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2019

МЕНТОР

Проф. др Мира Радојевић, дописни члан САНУ, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ

Академик Љубодраг Димић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Проф. др Александар Животић, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Др Коста Николић, научни саветник, Институт за савремену историју

Др Бојан Димитријевић, научни саветник, Институт за савремену историју

Датум одбране _____

ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1941–1944.

САЖЕТАК: Предмет овог истраживања је партизански покрет отпора у Србији 1941–1944. године. Овај покрет настао је у ратним условима, након слома и окупације Југославије 1941. године. Његово језгро чинили су предратни чланови Комунистичке партије Југославије, који су временом све више ширили своју политичку платформу и током рата израсли у доминантан покрет који је 1944. однео победу у рату и започео револуцију која се продужила и у мирнодопском периоду. Иако се истраживање ове теме деценијама налазило у фокусу историчара и публициста, научно интересовање за партизански покрет последњих деценија нагло је опало, а партизанска организација у Србији представљена је као периферни део Народноослободилачког покрета. Међутим, он је у Србији током 1941–1944. деловао у континуитету, повремено смањујући, али у складу са геополитичким приликама и увећавајући интензитет својих активности. Деловао је у сложеним условима окупације и грађанског рата, подносећи велике жртве у ослободилачкој борби. Примарни циљ нашег истраживања је реконструкција структуре, организације, начина деловања и оружаних активности поменуте формације у окупираној Србији. Трагали смо за одговорима на питања о његовим политичким идејама, политичком и војном руководству, организацији јединица и позадине, донетима пропаганде, борбеном моралу, циљевима борбе који су се у зависности од прилика мењали, односима са другим зарађеним формацијама, губицима, донетима ослободилачке акције у плими активности 1941. и 1944. године. Коначно, истраживане су и све фазе из историје овог покрета док је из партизанске гериле прерастао у Народноослободилачку војску Југославије и (1945) у Југословенску армију. За изградњу целовите слике о партизанском покрету у Србији била је неопходна опсежна анализа досадашње историографске продукције, као и прикупљање обимне архивске грађе. Првенствено је коришћена грађа похрањена у Архиву Србије у Београду (Железнику), потом грађа из Војног архива, Историјског архива Београда, Архива Југославије, као и низа локалних архива и музеја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Други светски рат, окупација, Народноослободилачки покрет, партизански покрет, Србија, отпор, Јосип Броз Тито, Комунистичка партија Југославије, грађански рат, ратни злочини

НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА

УЖА НАУЧНА ОБЛАСТ: ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ

УДК: _____

PARTISAN MOVEMENT IN SERBIA 1941–1944

ABSTRACT: The subject of this research is the partisan resistance movement in Serbia 1941–1944. This movement arose during the war, after the collapse and occupation of Yugoslavia in 1941. Its core consisted of the pre-war members of the Communist Party of Yugoslavia, who over time expanded their political platform and grew into a dominant movement during the war, which won the war in 1944 and began a revolution that extended into the peacetime period. Although research on this topic has been the focus of historians and publicists for decades, scholarly interest in the partisan movement has declined sharply in recent decades, and the partisan organization in Serbia has been introduced as a peripheral part of the National Liberation Movement. However, it acted in Serbia during 1941-1944. in continuity, occasionally reducing but in line with geopolitical circumstances and increasing the intensity of its activities. It acted in the complex conditions of occupation and civil war, enduring heavy casualties in the liberation struggle. The primary goal of our research is to reconstruct the structure, organization, mode of operation and armed activities of the formation in the occupied Serbia. We searched for answers to questions about its political ideas, political and military leadership, the organization of units and background, the reach of propaganda, combat morale, the goals of the battle that changed depending on the circumstances, relations with other warring formations, losses, the reach of liberation action in the tide of activity in 1941 and 1944. Finally, all stages in the history of this movement were explored as it grew from a partisan guerrilla into the Yugoslav National Liberation Army and (1945) into the Yugoslav Army. To build a comprehensive picture of the partisan movement in Serbia, a comprehensive analysis of historiographic production so far was made, as well as the collection of extensive archival material, was required. The material used was primarily stored in the Archives of Serbia in Belgrade (Železnik), then materials from the Military Archives, the Belgrade Historical Archives, the Archives of Yugoslavia, as well as a number of local archives and museums.

KEY WORDS: World War II, Occupation, National Liberation Movement, Partisan Movement, Serbia, Resistance, Josip Broz Tito, Communist Party of Yugoslavia, Civil War, War Crimes.

SCIENTIFIC FIELD: HISTORY

SCIENTIFIC SUBFIELD: HISTORY OF YUGOSLAVIA

UDC: _____

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	I
УВОД: КПЈ У СРБИЈИ И ЊЕНА ПОЛИТИКА ПРЕ 1941	1
I – КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПАРТИЗАНСКИ	
ОДРЕДИ У УСТАНКУ У СРБИЈИ 1941	38
1.1 КПЈ и припреме за устанак у Србији.....	38
1.1.1 КПЈ у Србији у догађајима од 27. марта до 22. јуна 1941.....	42
1.1.2 КПЈ у Србији у догађајима од 22. јуна до 4. јула 1941.....	63
1.2 Стварање партизанских одреда у Србији 1941:	
састав, бројно стање, наоружање.....	70
1.2.1 Формирање првих партизанских одреда у Србији.....	73
1.2.2 „Ноћ пред одлазак“.....	92
1.3 Партизанске акције: напади на жандармерију	
и немачке снаге лета 1941.....	98
1.3.1 „У раду не сме бити левог скретања“: прве дилеме комунистичког	
руководства о ослободилачкој борби или револуцији.....	102
1.3.2 Летњи успон партизанског покрета у Србији.....	106
1.3.3 Прве партизанске акције у градовима	
и прве одмазде окупатора.....	113
1.3.4 Формирање Српске владе генерала Недића	
и њених оружаних одреда.....	119
1.3.5 Септембар 1941: други талас устанка у Србији.....	121
1.4 „Ужичка република“ – успон и пад	
(стварање и уређење слободне територије у Србији).....	131
1.4.1 Слободна територија у Србији: хронолошко, просторно	
и терминолошко одређење.....	134
1.4.2 Нарастање партизанских одреда у Србији и прва мобилизација....	140
1.4.3 Стварање нових власти.....	145

1.4.4	Октобар 1941: период уздицања и опадања моћи Ужичке републике.....	155
1.5	Супротстављене перцепције: од сарадње до сукоба са четничким одредима 1941.....	162
1.5.1	Први контакти и први споразуми партизанских и војно-четничких одреда у Србији.....	165
1.5.2	Од преговора до заједничке акције четника и партизана.....	171
1.5.3	Прва битка за градове – против Немаца.....	177
1.5.4	Борбе око Крагујевца и Краљева: први неуспеси и прве искре неслагања на терену.....	188
1.5.5	Сукоби партизанских и војно-четничких одреда током септембра и октобра; поводи и почеци грађанског рата у Србији 1941. године.....	197
1.5.6	Борбе у ужичком крају и распламсавање грађанског рата.....	214
1.5.7	Друга битка за градове – између партизана и четника.....	224
1.5.8	Преливање сукоба на читаву слободну територију.....	236
1.5.9	Брат на брата.....	245
1.5.10	Затишје.....	252
1.6	Слом устанка и репресалије над присталицама партизанског покрета 1941–1942.....	261
1.6.1	Пад Ужица и партизанске слободне територије у Србији.....	270
1.6.2	„Устанички покрет је привремено потучен“.....	277
1.6.3	Прогон партизана и сарадника партизанског покрета у Србији крајем 1941. године.....	282
1.6.4	Ситуација на крају 1941. године.....	299
II – ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1942–1944:		
ОД ПРИВРЕМЕНОГ ПОРАЗА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ЗЕМЉЕ.....		
2.1	Прогоњени: борба за опстанак партизанских одреда у Србији 1941/1942.....	303
2.1.1	Покушај оживљавања борбе у западној Србији.....	313
2.1.2	Борба партизана за опстанак у другим крајевима Србије у зиму 1941/1942. године.....	327

2.1.3 Легализација партизана.....	334
2.2 „Комунистичка неман“: партизани у перцепцији непријатељских снага 1942–1944.....	342
2.3 ПК КПЈ и активности партизанског покрета у Топлици, југоисточној и централној Србији 1942–1943.....	356
2.3.1 Јужна Србија – ново упориште партизанског покрета.....	365
2.3.2 Активности КПЈ у Београду као пример деловања урбане гериле.....	391
2.4 Партизанске бригаде и њихова дејства у Србији 1943.....	411
2.4.1 Судбина првих партизанских бригада у Србији.....	423
2.5 Савезничка војна помоћ партизанским јединицама.....	435
2.6 Услови за развој партизанског покрета у Србији 1944. године.....	460
2.6.1 Нови покушаји продора партизанских снага у Србију.....	469
2.7 Пролеће – формирање нових бригада и првих дивизија НОВЈ, њихова борбена дејства и допринос ослобођењу Србије.....	492
2.7.1 Борбе у јужној и источној Србији.....	505
2.7.2 Напредовање дивизија НОВЈ кроз западну Србију.....	527
2.7.3 Ослобођење.....	533
2.8 Војни губици партизанских јединица и злочини над присталицама партизанског покрета у Србији 1943–1944.....	538
2.8.1 Жртве ЈВуО у Србији 1943–1944.....	544
2.8.2 Злочин у Вранићу.....	563
2.8.3 Злочин у Друговцу.....	571
2.8.4 Злочини припадника СДС и СДК над партизанима у Србији 1943–1944.....	588
2.9 Револуционарни терор у Србији 1941–1944: проблем тумачења и квантификације.....	591
2.9.1 Револуционарни терор у 1941. години.....	594
2.9.2 Злочини 1942–1944.....	615
III – ЛИК ПАРТИЗАНА У СРБИЈИ.....	631
3.1 „Људи новог кова“: ликови партизана и народних хероја из Србије.....	631
3.1.1 Народни хероји из Србије: статистика, судбине, особине.....	634
3.2 Партизани у логорима и затворима – њихов статус и третман.....	653

3.2.1	Хапшења, ислеђивања, логорисања.....	659
3.2.2	У ишчекивању смрти.....	674
3.3	Партизанска штампа и пропаганда 1941–1944.....	683
3.3.1	Критички осврт на неке сегменте партизанске штампе у Србији.....	693
3.3.2	Садржај партизанске штампе и њени написи о спољном и унутрашњем непријатељу.....	700
3.4	Партизанске песме: теме, мотиви и утицај у јачању морала.....	716
3.5	Морал и дисциплина партизанских одреда.....	731
3.5.1	„Бити дисциплинован до самог прегоревања“: формирање војника револуције 1941–1942.....	731
3.5.2	Смрт у подвигу: самоубиства партизана и комуниста у Србији.....	749
3.5.3	Покушај стварања идеалног револуционара и борца 1942–1944.....	758
3.5.4	Партизанске љубави.....	781
3.6	Улога жена у партизанском покрету у Србији.....	792
3.7	Допринос интелектуалаца партизанској борби.....	811
	ЗАКЉУЧАК.....	838
	ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА.....	853
	БИОГРАФИЈА АУТОРА.....	881

ПРЕДГОВОР

Други светски рат у Србији 1941–1945. представља сложен историјски период, који није обележио само поколење које је у њему учествовало. Поделе, контроверзе и полемике о природи минулих догађаја оптеретиле су и потоње генерације, толико да се у јавности понекад стиче слика да грађански рат никада није завршен. Колико се радило о драматичном периоду у прошлости српског народа, толико је његово истраживање и скоро осам деценија касније захтеван и комплексан посао. У последњих двадесетак година, делом уз ослонац на ранија истраживања, а делом и кроз пионирске истраживачке подухвате, отворен је и научно обрађен значајан низ раније контроверзних или табуизираних тема које се тичу рата у Србији. Коста Николић и Бојан Димитријевић су темељно истражили историју Равногорског покрета, његову војну организацију, идеје и праксу; Б. Димитријевић је уз то реконструисао и ратни пут, карактеристике и судбину војних снага Српске владе под окупацијом.¹ Коста Николић је изнео нове научне погледе о појединим контроверзним поглављима из историје КПЈ, о ратној свакодневици, као и о утицају савезничких сила Запада на околности рата у Југославији, а Срђан Цветковић научно приступио теми револуционарног терора 1944–1945. године.² Алексеј Тимофејев је истраживао улогу Руског заштитног корпуса, али и утицаје СССР-а и Руса на окупирану Србију кроз више нивоа; Александар Стојановић и Маријана Мраовић су изучавали политичке идеје владе генерала Недића, токове, карактеристике и домете пропаганде српских власти под окупацијом. Драган Цветковић и Ненад Антонијевић на пројектима Музеја жртва геноцида

---

¹ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књиге 1-3, Београд, 1999. (и друго, измењено и допуњено, двотомно издање објављено 2014); Бојан Димитријевић, *Ваљевски равногорци, Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају 1941–1945*, Београд, 1998; Исти, *Војска Недићеве Србије, оружане снаге Српске владе 1941–1945*, Београд, 2011.

² К. Николић, *Комунисти у Краљевини Југославији: од социјал-демократије до стаљинизма 1919–1941*, Београд, 2000; Исти, *Страх и нада у Србији 1941–1944, свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002; Исти, *Савезници и покрети отпора у Југославији*, Београд, 2009; Исти, *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд, 2011; Исти, *Мит о партизанском југословенству*, Београд, 2015; Срђан Цветковић, *Између српа и чекића. Репресија у Србији 1944–1953*, Београд, 2006 (измењено и допуњено издање штампано 2015).

анализирају жртве и ратне губитке српског народа 1941–1945.³ На важност локалних и регионалних тема, без којих се ни сложени процеси не могу сагледати у тоталитету, указују и истраживања Милутина Живковића, Милоша Тимотијевића, Горана Давидовића и других историчара.⁴ Небојша Стамболија проучава Српску државну стражу, Раде Ристановић покрете отпора у окупираном Београду, Љубинка Шкодрић судбину жена Србије у рату, друштвени живот итд.

Карактеристично је, међутим, да је за разлику од генерација историчара који су стварали до краја 1980-их година и у чијим радовима је историја Народноослободилачког (партизанског) покрета једна од доминантних тема, у наведеним истраживањима јако ретко присутан покрет који је у Другом светском рату однео победу у Југославији. У овом раду ћемо покушати, између осталог, да потражимо и одговор на питање зашто је то тако.

Проучавање и истраживање историје партизанског покрета у Југославији и Србији започињало је непосредно по завршетку Другог светског рата и пролазило је кроз неколико фаза. Најпре су објављивана поједина мемоарска и публицистичка дела која су третирали локалне теме, са карактеристиком да су била у целости уклопљена у идеолошко-политичке оквире који су успостављени после 1945. и да су први аутори који су радили на њима били препоручени партијском подобношћу, али и неретко лимитирани ограниченом стручном спремношћу. На сложене историјске догађаје се гледало црно-бело, „партијским очима“; провејавале су једноставне слике, упрошћени историјски процеси и готово манихејске представе, поделе на добро и зло, „хероје“ и „издајнике“. Заправо, већина дела објављених до краја 1950-их, без утврђене историјске дистанце, могла би се пре сврстати под

---

³ Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији: утицај СССР-а и руских емиграната на догађаје у Југославији 1941-1945*, Београд, 2011; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Милана Недића*, Београд, 2015; Ненад Антонијевић, *Косово и Метохија 1941–1945. године, ратни злочини*, Београд, 2017; Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности: пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*, Београд, 2019.

⁴ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост, историја равнатора чачанског краја*, Чачак–Краљево, 2002; *Извештаји Команде српске државне страже за округ моравски 1941–1944*, приредили Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина, 2002; *Извештаји Недићеве администрације и СДС за округ Зајечарски*, приредио Божидар Благојевић, Неготин-Зајечар, 2007; *Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије 1944*, приредио Божидар Благојевић, Неготин, 2010; Милутин Живковић, *Независна Држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријепљу, Новој Вароши и Сјеници (април-септембар 1941)*, Београд, 2018; Исти, *Између "Велике Албаније" и окупиране Србије. Нови Пазар, Тутин и Ибарски Колашин (1941-1944)*, Београд, 2018.

категорију политичке публицистике него историографије.⁵ Међу њима су, посебно од 1951, доминирали тзв. историјати, локалне *епонеје* састављане од активиста фронтонских организација. Писане уз паралелно величање подвига и жртве, требало је да трајно *конструишу* прошлост, али и будућност *борбених Југословена*.

Прво дело настало из пера професионалног историчара, које је за предмет проучавања имало Други светски рат у Југославији, јесте књига Јована Марјановића *Народноослободилачки рат, народна револуција у Југославији 1941–1945*. из 1956. године. Ово дело имало је у наредне две деценије још неколико издања. Историчар и револуционар, који је негирао значај историјске дистанце према ратним догађајима, Марјановић је у свом делу изнео низ стереотипа раније карактеристичних за партијску пропаганду: демонстрације 27. марта 1941. су организовали и предводили комунисти, а капитулација војске у Априлском рату дошла је искључиво као „фатална последица 23-годишње владавине великосрпских буржоаских кругова“; 4. јула 1941. политбиро ЦК КПЈ „разрадио је у Београду детаљан план борби у Србији“ и организовао партизанске одреде, оријентишући се у старту на дуготрајни рат; сарадња партизана са конкурентским покретом пуковника Михаиловића није успела јер су је Михаиловић и његови људи ометали све време, док 1/2. новембра нису извршили и јавни, „општи напад на седиште Врховног штаба НОПОЈ“; због сатирања сопствених сународника „народ их је с правом назвао кољаша“; током устаничких активности 1941. ослобођена је трећина југословенске територије на 100.000 км²; током 1942. НОВЈ је постала регуларна војска која је бројала 300.000 припадника итд. Иако су сви потоњи радови историчара, па и сам Марјановић судећи по његовом делу *Устанак и Народноослободилачки покрет у Србији 1941*. из 1963. изнијансирани слику окупиране Србије, политички стереотипи изнети у првој књизи остали су присутни у јавности и деценијама касније.

Какао запажа Љ. Димић, догматски поглед на прошлост опстао је до средине 1960-их година, а утицај партијских кадрова надаље је „смањен, али није ишчезао“. М. Бјелајац овај закључак допуњава нешто оштријом оценом, у којој наводи да се

---

⁵ Љубодраг Димић, „Од тврдње до знања. Прилог историји историографије о рату 1941–1945“, у: *Други светски рат, 50 година касније*, ур. Владо Стругар, Подгорица, 1997, 507; Тодор Куљић, „О новој култури сећања“, *Годишњак за друштвену историју*, 1–3, 2003, 213–223. Куљић овде говори о ревизији историје, али би се његова поставка могла применити и на период историзације и *конструкције* догађаја у социјалистичкој Југославији.

у историографским опсервацијама и анализама природе догађаја из Другог светског рата *црвена линија* између догматског и критичког погледа није прелазила све до смрти Јосипа Броза.⁶ Ако бисмо пак прихватили прву тезу, то би могла да буде и друга фаза у изучавању партизанског покрета и писања о њему, која је омеђена дводеценијским периодом од средине 1960-их до средине 1980-их година.

За то време, број различитих публикација, посебно популарних *хроника НОП-а* као државног пројекта, нагло је нарастао; неки показатељи доводе у везу хиперпродукцију штива о прошлости са све несигурнијом будућношћу друштва у којем су у наведеном периоду већ били видљиви знаци колапса система, било да се радило о његовој националној или економској политици. Посебно су карактеристична била *призивања сећања* и *конструкције прошлости* о „округлим“ годишњицама револуције (1961, 1971, 1976⁷, 1981, 1986), када је објављиван и највећи број монографија, тематских зборника, мемоара учесника рата. Идеолошки погледи изношени у њима некритички се ослањају на раније догме, а стил излагања и композиција радова покаткад одају утисак да је *грађански рат у миру* продужен и у том периоду, кроз литературу намењену новим поколењима.

Карактеристично је да су ретки од њих поседовали и научни апарат и јасно истакнуте изворе на основу којих су писани, неопходне за проверљивост изнетих тврдњи. Важније је било да аутори буду политички подобни, па су локалне хронике, садржински сличне елаборатима УДБ-е, уз рецензенте „првоборце“ потписивали новинари, „историчари из хобија“, често и пензионисани припадници безбедносних служби. М. Тимотијевић је установио да су од 47 аутора који су проучавали опсаду Краљева 1941, тј. догађаје на главном антиосовинском фронту у Србији, али и где су конфликти грађанског рата надрасли могућности локализовања, свега шесторица били историчари. Па ипак, тиражи њихових књига за четири деценије су превазишли 120.000 примерака.⁸ Слична су искуства и из смедеревског краја, где је најнижи тираж локалних хроника НОР-а износио 2.000,

---

⁶ Mile Vjelajac, „Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941–1945“, *Istorija 20. veka*, 1/1997, 132.

⁷ Посебно важан подухват за историју партизанског покрета, везан за ову годину, био је *Србија у рату и револуцији 1941–1945*. који је покренуо Институт за историју радничког покрета, ангажујући истакнуте историчаре тог времена. Из те едиције важно је поменути и књигу Милана Борковића *Србија у рату и револуцији 1941–1945*. која је објављена исте године.

⁸ Милош Тимотијевић, „'Храбри' партизани и 'зли' четници: историографија о опсади Краљева 1941. године“, *Краљево октобра 1941*, ур. Драган Драшковић, Краљево, 2003, 280–281.

а неки досезали и број од 10.000 примерака. Те бројке, међутим, не говоре о потребама људи и читалаца („одоздо“), већ о стратегији избора и сервирања садржаја од стране државе и њених институција у циљу њиховог политичког усмеравања. Под тако снажним пропагандним утицајем, на који се надовезивала и уметност (поготово филм и књижевност), и који је у континуитету трајао готово пола века, створене су бројне предрасуде и искривљене историјске слике, у којима потрага за трезвенијим и вишеслојнијим одговорима носи све опасности које може да крије деконструкција једног мита.

У таквој атмосфери у време социјалистичке епохе, како пише Бранко Петрановић, наука и знање остајали су на маргини, а историји као науци било је суђено да буде подређена политици и комунистичкој идеологији, па се често сводила на „кађење победницима“, „наздрављање херојима“, „гуслање агитаторима“.⁹ Прошлост, односно идеологизовани поглед на њу, била је једино сигурно упориште комуниста, која је требало да за један темељ чвршће везује југословенске народе чија револуција, како се симболично изразио С. Вукмановић Темпо, још увек тече и није достигла свој врхунац и пуноћу, једнако као и тежња за правим, „истинским социјализмом“. С друге стране, услед политизације науке, изостајало је покретање неких од најважнијих, „друштвено осетљивих“ тема, попут пописа жртава рата – њиховог броја, верског и националног састава. Како у овом, тако и у другим сложеним питањима (колаборација, грађански рат, антифашизам) исконструисана је *симетрија*, као недодирљива револуционарна догма.¹⁰

Све до средине 1970-их суштински су избегавани одговори на кључна питања из рата и револуције; до тада готово да нема синтеза и монографија које би дале заокружене одговоре на ратне теме. Међутим, свака генерација историчара отварала је нове теме и доносила нове научне погледе и перспективе, које је пратио и одређени пробој нових историјских чињеница. Радови Венцеслава Глишића и Милана Борковића из 1970-их (посебно капитално дело *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945*, чији је први том објављен 1975) већ су, иако прилагођена епохи у којој су настали, али засновани пре свега на архивској грађи, уносили и дозу критичког проматрања до тада митологизованих догађаја, рушили

---

⁹ Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, Београд, 1996, 168.

¹⁰ Исто, 295.

поједине до тада недодирљиве митове из *партизанске епопеје*, превредновали раније „окамењене“ појмове. То што је, примера ради, В. Глишић у свом делу *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944.* из 1970. указао на број убијених у немачким репресалијама 1941. и сугерисао да су одмаздама страдали не само поједини припадници, већ и читава села наклоњена Равногорском покрету, представљало је револуционарну промену у дотадашњем поимању рата и револуције. Сличних примера у његовим радовима, и када су у питању осетљивије теме, има доста. Није без значаја за разумевање духа епохе и Глишићево накнадно признање да су „борци имали замерке на моје радове из НОБ-а“, посебно што је у њима било „превише четника“, због чега је временом доспео до неке врсте тихог бојкота.¹¹

И дело једног од ратних команданата из Србије, генерала Живојина Николића, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, објављено 1979, превазилазило је по многим критеријумима, пре свега по степену коришћења различитих извора и литературе и из тога произишлом богатим научним апаратом, све монолитне и уједначене погледе његових сабораца са југа Србије. Око његовог дела настала је читава полемика, а посебно му је замерано што је оспоравао ратну улогу појединих партијских (тада већ државних) функционера.¹²

Попуштање партијских стега после смрти Јосипа Броза допринело је да нешто другачије виђење прошлости изнесу и Владимир Дедијер (*Нови прилози за биографију Јосипа Броза Тита*, 1981), а за њим и низ истакнутих „јеретика“ и дисидената, попут Милована Ђиласа, Љубодрага Ђурића, Константина Коче Поповића, Павла Јакшића и других. Са њиховим књигама отварао се низ питања, које ће историчари потом подробније истраживати. Ипак, одређене теме остале су „забран“ у који се не залази. Иако писане искрено, уз критички осврт на минуле догађаје, уз изношење сопствених заблуда и слабости, уз преиспитивање појединих до тада неприкосновених ауторитета (чак и самог Броза), мемоари Јакшића и Ђурића ни делом се нису дотакли тема као што је нпр. револуционарни терор.

---

¹¹ Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковичу, прилози за биографију*, Београд, 2011, 73; Исти, „Седамдесетогодишњица устанка у Србији 1941. године: контроверзе савремене историографије у тумачењу антифашистичког покрета“, *Ужички зборник*, 35/2011, 18.

¹² Коста Николић, *Прошлост без историје, полемике у југословенској историографији 1961–1991*, Београд, 2003, 206–207.

Мање је позната, а идеолошки релативно растерећена и доста садржајна књига Митра Ђуришића *Партизански одреди у Србији 1941*. која је штампана 1982. године. Професор Бранко Петрановић током 1983. објављује двотомну монографију *Револуција и контрареволуција у Југославији 1941–1945*, у којој редефинише улогу Равногорског покрета и Југословенске војске у отаџбини.¹³ Посебно је значајна и књига Веселина Ђуретића, такође двотомна, *Савезници и Југословенска ратна драма* из 1985, где је темељно, мимо уобичајених представа, преиспитивана улога краљевске владе у Лондону, питање колаборације односно антифашизма покрета генерала Михаиловића, улога политичког Запада и војна помоћ која је довела до оснаживања партизанског покрета у земљи. За то време запаљиве фразе које је Ђуретић користио, уз критички отклон према званичној историји НОБ-а и оспоравање „аутентичне револуције“ у Југославији (ту тезу ће додатно негирати 1988. и Никола Поповић са својом изузетно важном књигом о југословенско-совјетским односима у Другом светском рату), донеле су му и невоље у каријери.¹⁴

Уз објављивање ових књига започиње и низ, на моменте страствених, али врло корисних полемика југословенских историчара, који су описиване ратне догађаје анализирали из различитих научних, али и идеолошких и националних перспектива. Посебно важна су биле и запажања професора Андреја Митровића, који је уместо „дуалне дистинкције револуција-контрареволуција“ сугерисао „много више нијансирану тријаду: либерализам, комунизам и фашизам“, који су у темељу мењали и перцепцију рата у Југославији.¹⁵ У исто време, београдски интелектуални кругови узимали су у разматрање и поједина дела из емигрантске историографије, где се посебно истицала књига Ивана Авакумовића *Михаиловић према немачким документима* (1969) и двотомни мемоари официра ЈВуО Звонимира Вучковића из 1984. – публиковани код „Наше речи“ у Лондону.

---

¹³ Б. Петрановић је, иако критичан према снагама „контрареволуције“, свега три године после смрти Јосипа Броза изнео до тада револуционарну оцену суштине деловања ЈВуО: „Најзначајнија антифашистичка појава у српском грађанству везана је за четничку организацију Драже Михаиловића, која је почела да се изграђује у Србији“ (Branko Petranović, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Beograd, 1983, knjiga 1, 129).

¹⁴ Више о полемикама у српској историографији и партијској критици Ђуретићеве књиге која се прелила и на науку у: К. Николић, *Прошлост без историје*, 226–242.

¹⁵ М. Бјелајац, *н. д.*, 133–134.

Књига Бранка Петрановића *Србија у Другом светском рату 1939–1945*, објављена 1992, донела је низ нових сазнања, али и закључака од којих се многи и четврт века касније не сматрају превазиђеним и застарелим. Ратна слика Србије, насупротив свим до тада поједностављеним и редукованим сликама, коначно је била приказана као сложени мозаик и драма једног друштва разореног не само окупацијом, већ и грађанским ратом. У предговору ове књиге, Б. Петрановић је оставио, рекли бисмо, и неку врсту завештања, које видимо као једнако актуелно и важно за примењивање и данас: „Сматрамо да историчар мора радити у складу са дихотомним бићем историјске науке, то јест да се догађаји пре пола века или више морају посматрати *sine ira et studio*, сагласно оновременом односу снага и хијерархији вредности (политичких, идеолошких, моралних итд.), без модернизације, али, на другој страни, да историчари припадају своме времену, својој епохи, да су чеда свога доба, што их обавезује да сагледавају и неке појаве које су својевремено биле невидљиве, неупадљиве или сасвим маргинализоване, а у суштини од великог значаја за текући и будући историјски процес. (...) Све што је идеолошки жрвањ мрвио и истискивао, деформисао и сумњичио скоро 50 година почело је да се пропушта кроз филтер критичке валоризације. Није реч о насилној ревизији историје већ нормалном преиспитивању, као резултат завршених историјских процеса једне епохе.“¹⁶

* * *

Према постојећим истраживањима, само до 1986. године о партизанима у Србији објављено је 8.997 књига и чланака у научној и другој периодици.¹⁷ Судићи

---

¹⁶ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Beograd, 1992, 9–10. У исто време (1992), мишљење о правцима и потребама даљег изучавања рата и револуције изнео је и др Петар Качавенда: „У даљем развоју историографије о Другом светском рату, устанку и антифашистичкој борби 1941–1945. године поставља [се] као најнеодложније унапређивање методологије истраживачког рада, афирмација критичког прилаза историјским изворима, упорније истраживање нових извора, продубљенија анализа и спознаја историјских појава и процеса, уважавање интердисциплинарних резултата истраживања у историјској науци и др., све у циљу изградње рационалне историјске свести, ослобођене фетишизираних представа, романтичарских и митских заблуда, једностранних тумачења и идеолошких конструкција“ (Петар Качавенда, „Југословенска историографија о Народноослободилачком рату народа Југославије“, *Лесковачки зборник*, бр. 32, 1992, 14).

¹⁷ В. више: Зоран Панајотовић, *Библиографија о народноослободилачком покрету и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године*, Београд, 1989.

по томе, можемо рећи да је код домаће читалачке публике просто дошло до неке врсте презасићења темом НОБ-а. То није био случај само у историографији, већ и у уметности, кинематографији, књижевности. Иако је број наслова који обрађују ову тематику до наших дана додатно увећан, евидентно је да је од почетка 1990-их година научно интересовање за теме из историје партизанског покрета, делом због раније хиперпродукције, али и услед распада Југославије и урушавања социјализма који је истраживање ових тема подстицао и диктирао „одозго“, почело нагло да опада. Заокружене годишњице, попут прошле из 2015. (75 година од победе над фашизмом) или долазеће из 2021. (80-годишњице устанка), које истовремено говоре и о добро утврђеној историјској дистанци, прилика су да се сумирају резултати постојећих истраживања и донети историографије у претходним деценијама, али и да се констатује које су теме истраживачки исцрпљене, а о којима још увек постоје одређене контроверзе или празнине у историјском знању.

Можемо рећи да су постојећа истраживања дала научна тумачења и одговоре на основна питања о партизанском покрету, његовој суштини и циљевима борбе, значајнијим биткама и борбама које је водио, његовим вођима, идеологији – једну хронолошку табелу која је попуњена историјским догађајима, или пак енциклопедију са основним појмовима из рата и револуције. Чини се, ипак, да и поред богате историографске продукције нека питања још увек остају отворена и чекају на темељнија истраживања и преиспитивања. Какав је био састав партизанских одреда 1941. и ко су били људи који су их на терену предводили? Како су били наоружани и опремљени и у каквим су условима морали да се боре? Која је била улога команданта, а која политичког комесара у одреду и какав је био њихов међусобни однос? Који партизански команданти из Србије су нам познати седам и по деценија после завршетка рата? У каквом су односу били ослободилачка борба и револуција на почетку устанка и која је од тих идеја била доминантна у војно-политичкој пракси КПЈ? Који је биланс грађанског рата 1941. и колико је жртава овај сукоб изазвао до краја окупације? Ко га је и како изазивао у микросрединама и када се прелио на читаву земљу? Који је обим револуционарног терора у првој ратној години? Како су се партизани одржали на терену после пада „Ужичке републике“ и може ли се говорити о континуитету њиховог деловања у

Србији? То су неке од основних, недовољно разјашњених тема, које се везују само за прву ратну годину, односно првих пет месеци партизанског војевања у Србији.

Посебно неистражене теме су и активности партизанског покрета у Србији 1942–1943, улога КПЈ у профилисању и руковођењу Народноослободилачком борбом, војни губици партизанског покрета у Србији и стварне размере репресије над партизанским присталицама у унутрашњости. Важно је да истражимо и какав је био одјек и однос крупних историјских догађаја у свету са ратним збивањима на Балкану и у Југославији. Каква је дисциплина владала у партизанским одредима у Србији и колико су српске бригаде допринеле коначној победи у грађанском рату и учествовале у завршним борбама за ослобођење? Коначно, да ли знамо и ко су били ти људи који су попуњавали партизанске одреде у Пустој Реци или Шумадији и каквим су идејама били вођени када су му приступали? Шта знамо данас о *народним херојима*, личностима по којима су у социјалистичкој Југославији називани градови, а и сада се зову установе и улице у сваком граду? Постављајући само нека од важнијих питања, стичемо утисак да и поред све постојеће литературе у историјском знању немамо потпуну представу о партизанском покрету, поготово када додирнемо проблеме који се налазе иза „линија фронта“ и излазе из поља војне историје.

Колико су ове теме раније биле присутне и доминантне у научним радовима, уз апологију револуционарног руководства и истрајавање на одбрани тековина револуције, толико се у новом дискурсу потенцира тема револуционарног насиља (где се оно, уистину присутно, не анализира кроз призму грађанског рата и његових последица, већ посматра искључиво последично) и са накнадним искуствима критикује национална политика КПЈ. Како примећује В. Глишић, „НОП се ставља под идеолошку одредницу као комунистички покрет и одриче му се његово стратешко опредељење на ослободилачку борбу што је такође неприхватљиво“.¹⁸ Уз све то, полемике у јавности, у којима најмање учествују историчари, често додатно замагљују погледе према прошлости, чиме се умањује и свест о улози српског народа и његов допринос победи антифашистичке коалиције.

Из друге научне перспективе, поједини историчари указују на појаву коју и сами запажамо: у интерпретацији догађаја из Другог светског рата у Југославији и

---

¹⁸ В. Глишић, *Седамдесетогодишњица*, 20.

улоге партизанског покрета у њима инсистира се на повратку на рана марксистичка становишта, у којима се негира читав развој друштвене и научне мисли у последњих педесет година – а који је за резултат имао избалансирану слику прошлости. Негира се постојање два антифашистичка покрета, а командантима из разнородних (и супротстављених) антикомунистичких војски приписују оптужбе за које им није судио ни комунистички трибунал 1946. „Лева скретања“ из 1941, „класни радикализам“ из 1942, „мартовски преговори из 1943“ или пак „дивља чишћења“ из 1944, као појаве и процеси које је историографија демистификовала још 1980-их и 1990-их година, у својеврсним догматским погледима су елиминисани или поједностављени, а сваки покушај дијалога о таквим и сличним темама представља се као „ревизионизам“ подстакнут дневно-политичким потребама. Тако се дошло у парадоксалну ситуацију да се под плаштом научног објективизма не само негира важност природног кретања историјске науке и изношења нових научних погледа, већ и одбацују закључци до којих је дошла старија генерација историчара попут Б. Петрановића, В. Глишића, М. Борковића, Ј. Марјановића, па чак и појава које је у рату жигосао сам врх КПЈ.¹⁹

У тако створеној клими, негира се појава грађанског рата (карактеристичног не само за српско, већ и за многа европска друштва 1939–1945), који је одиста имао и класне и идеолошке, а на рубовима Србије и поготово ван ње, на територији НДХ и у Црној Гори, и верске и националне одлике. Уједно, у новим политичким погледима врши се и редефинисање појма и суштине *антифашизма*, који је у српској варијанти 1941. био ослоњен првенствено на патриотска осећања и традиционални антинемачки отпор.²⁰ Седам деценија касније сведен је на сплет левичарских и антиауторитарних идеја, уз кованицу да без комунизма нема ни антифашизма. У култури сећања друштва које је антифашистичке идеје као

---

¹⁹ Коста Николић, „О феномену научне регресије у савременој српској историографији и публицистици“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2007), 128–136; Бојан Б. Димитријевић, „Епоха померања историографских сазнања и оптужбе за 'ревизионизам'“, *Историја 20. века*, 2/2015, 183–188; Милош Тимотијевић, *Звонко Вучковић, ратна биографија 1941–1944. Расправа о проблемима прошлости и садашњости*, Београд, 2015, 15–19.

²⁰ Антифашизам левичара и комуниста се 1941–1945. и код других нација спајао са традиционалним и слободарским идејама, а у СССР-у, директном Стаљиновом иницијативом, утопио у идеју одбране *Отаџбине*, уз оживљавање читаве идентитетске иконографије – не позивајући се више на тековине револуције као једини темељ одбране и идеје за окупљање (Леонид Решетњиков, *Вратити се Русији*, Београд, 2014, 188–190; Наталија Нарочницка, *Због чега смо и с ким војевали*, Београд, 2012, 38; М. В. Шкаровскии, *Религиозна животина Ленинградској области в годы Великой Отечественной войны*, Санкт-Петербургу, 2015, 154–156).

патриотске уградило у темеље свог модерног идентитета, и нацији која је у рату поднела огромне жртве, (које по најнижим проценама чине 53–58% свих ратних жртава Југославије) такав приступ је само допринео општој конфузији и замагљивању прошлости.²¹

Отуд је, ако се вратимо на питања с почетка овог рада, идеја проучавања партизанског покрета у Србији 1941–1944. још важнија и актуелнија. Пре него што се упустимо у било какву анализу, дужни смо да образложимо три основна сегмента: временски оквир који ћемо проучавати, територију која ће бити обухваћена истраживањима и шта подразумевамо под термином „партизански покрет“.

Хронолошки оквир обухватао би догађаје од окупације и распарчавања земље у априлу 1941. (са екскурсом на предратне идеје и политичку праксу КПЈ) до октобра 1944. и ослобођења престонице и највећег дела територије Србије. За то време, маргинална политичка организација прерасла је у водећу и победничку и на нама је да установимо како је читав тај процес текао, у условима окупације и грађанског рата. Нешто је сложенији одговор на питање шта тачно подразумевамо под термином *Србија* током Другог светског рата. Најпре се наметало питање да ли анализирати збивања на територији Србије у границама пре 1918, будући да она као самостална политичка јединица након уједињења и стварања југословенске државе више није постојала под тим именом. Или се одлучити за Србију из 1941, као војноуправну област под немачком окупацијом? Или пак за Србију у данашњим границама, која се не подудара ни са границама из 1918. нити са онима из 1941? Сматрали смо да је најсврхисходније решење ове дилеме ако ставимо акценат на оне области које су се након окупације нашле унутар немачке окупационе зоне. Радило се о 14 округа (Београд, Ваљево, Шабац, Ужице, Краљево, Крагујевац, Ивањица, Косовска Митровица, Јагодина, Крушевац, Лесковац, Ниш, Зајечар, Пожаревац), који су представљали компактну територију и у којима је устанак који је плануо исте године имао сличне карактеристике, временски подударно трајање, приближно исту динамику и готово уједначене снагу и интензитет. Коначно, оно што је можда и пресудно утицало на наш избор јесте чињеница да је то и територија на којој је, у „федерализованој“ борби од прве до последње ратне године, деловао

---

²¹ Милош Тимотијевић, „Храбри“ партизани и „зли“ четници, Београд, 2019, 161.

и Покрајински комитет КПЈ за Србију, као јединствено војно-политичко руководеће тело партизанског покрета. Када је то било могуће, направили смо паралеле и са развојем устанка, акција и борбе и у другим областима у којима су Срби живели.

Термин *партизански покрет* наметнуо се у овом раду из неколико разлога. Најпре, он се под тим именом јавља у партијској и војној документацији већ у периоду свог настанка, у лето 1941. године.²² Назив *народноослободилачки*, као префикс који ће комунисти давати свим установама које буду оснивали, превагнуо је у нешто каснијем периоду (на почетку устанка називан је и *националноослободилачким*), не потискујући у целости термин *партизански* до краја рата. Такође, сматрали смо и да називи *комунистички покрет* и *револуционарни покрет*, такође прихваћени и коришћени у литератури и публицистици, не одговарају суштини покрета, поготово након јесени 1944, па смо и њих одбацили из могућег наслова рада. Под припадницима партизанског покрета у овом раду подразумевамо припаднике војних формација које су током рата више пута мењале назив (Народноослободилачки партизански одреди 1941, Народноослободилачка војска 1942, Југословенска армија 1945) и других политичко-позадинских снага, уједињених око КПЈ, које ће од 1944. чинити темељ стварања Народног фронта.

Ово истраживање придодајемо постојећем низу радова о партизанском покрету. Први задатак који се намеће при писању представља сабирање, вредновање и критички осврт на досадашњу историографску продукцију. Она је, како смо већ напоменули, за ову тему доста обимна, али и (по стилу, сазнајној вредности, степену објективности или политичке контаминираности) поприлично разнородна. Још 1970-их В. Глишић је указао, а његово мишљење и сами делимо, да је, тако обимна и хетерогена, та литература несавладива једном истраживачу. Из богате библиографије радова о партизанском покрету, која броји хиљаде наслова, издвајамо неколико стотина радова – монографија, студија, тематских зборника радова, хроника – који дотичу најразличитије сегменте везане за настанак и развој партизанског покрета.

---

²² Зборник НОР, I-2, 131.

Поред већ поменутих аутора и књига, за формирање основне слике о партизанском покрету у Србији значајни су нам били и радови са широким спектром тема настали 1960-их и 1970-их година: Душана Живковића, Милана Борковића, Пере Мораче, Николе Живковића, Јована Вукотића, Димитрија Кулића, Бранислава Божовића, Десанке Пешић. Ови аутори истраживачу спремном да њихове радове критички тумачи пружају низ корисних података и наводе га на постављање нових питања. Њима свакако треба придружити и волуминозни *Ослободилачки рат народа Југославије* из 1963, плод рада више историчара и истраживача, уз помоћ ког можемо понајбоље сачинити хронологију борбе и деловања партизанских одреда у Србији. Поменимо и едицију *Страдања и отпори* која је покренута при Институту за савремену историју и која је кроз 10 књига заснованих на богатој изворној грађи дала одговоре на питања о животу и патњама југословенских логораша у концентрационим логорима у земљи и иностранству. Од аутора који су у новије време писали о неким сегментима деловања КПЈ и партизанског покрета у Србији издвајамо и истраживања Милана Матића, Милоја Пршића, Драгана Алексића (из 1990-их), Милана Терзића и Мирјане Зорић (из 2000-их), као и Милутина Живковића, Душана Бојковића, Ене Мирковић, Радета Ристановића и других историчара који су у својим магистарским тезама и докторским дисертацијама попунили многе белине у нашем историјском знању о Другом светском рату. Уз читање и коришћење њихових радова, које допуњавају и бројне локалне хронике и хронологије (цео списак литературе дат је на крају рада), можемо створити и „први слој“ сазнања о српским партизанима.

Објављени извори и мемоаристика

Виши ниво сазнања црпимо из историјских извора; на првом месту из објављених извора. За ову врсту истраживања незаобилазан је *Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату народа и народности Југославије*, и то првенствено његов први том (са 21 књигом), у којем су објављени документи руководећих органа и партијских форума из Србије. Ове збирке докумената, објављиване најинтензивније током 1960-их година, неисцрпно су врело за истраживача, иако је видљиво да носе сва обележја времена у којем су настале. О

проблемима који се јављају при анализи садржаја које нуди *Зборник НОР* говори и књига *О приступу прошлости, пример једног историјског извора* (приредили М. Перишић и Б. Мајданац 2010), која на примеру једне књиге из ове едиције говори о селективности редакција, о реченом и прећутаном у објављеним изворима током 1960-их и 1970-их година.²³ Посебно је значајан, премда доста мање коришћен и цитиран, и зборник под насловом *Извори за историју СКЈ. Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција 1941–1945* (Београд, 1985), у чијих 20 књига је готово у целости објављена значајна и за ово истраживање незаобилазна преписка на релацији Покрајински комитет КПЈ за Србију – Централни комитет КПЈ. Додатно их допуњавају и већ поменуте збирке докумената потеклих из рада Српске владе и колаборационистичких органа власти, које су од 2001. до данас објављене за неколико округа у Србији. Уз све то, од велике користи су нам и фототипска издања партизанске штампе (прештампана су скоро сва централна гласила НОП-а), али и квислиншке штампе, поготово листа *Ново време*.

Нека врста објављених извора су и мемоарски записи учесника рата. Објављивани у социјалистичкој епохи и помогнути од државних институција чију су политику промовисали, ови записи су се без сумње морали уклапати у постојеће идеолошке оквире, уз отклањање свих личних дилема и погледа који би преиспитивали ратну епопеју. Свесни смо и да мемоари садрже многе личне печате, субјективне оцене, накнадне мудрости. Ипак, уз критичко вредновање, они нам пружају нове погледе учесника рата који, у недостатку живих сведока, обогаћују или допуњују судове и оцене изнете у документима. Већ смо поменули мемоарске записе неких од дисидената комунистичког покрета. Њима додајемо још неке, штампане углавном између 1961. и 1981, али и неколико сачуваних партизанских дневника. Писани у време преломних историјских догађаја, дневници су са собом носили и аутентично виђење времена и простора, а често се дешавало и да су били мање идеолошки контаминирани од каснијих мемоара, у које је накнадно уношена

---

²³ Још у то време указано је да су приликом селекције докумената неки од њих, или бар њихови „осетљиви делови“ систематски уклањани (Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1942*, Београд, 1975, 10). Конкретно, Глишић је алудирао на документе из тадашњег Архива радничког покрета и недоступност неких од кључних докумената из рада партијских органа у Србији 1941–1944. године. И сами смо, истражујући исте фондове, у више наврата долазили до сличних закључака. Иако су неки од важних докумената евидентирани у сумарном инвентару, на маргинама истог је касније дописано „издвојен“ – што у пракси значи да су тражени документи и данас недоступни истраживачима.

сва жестина победника. Карактеристично је, како стоји у предговорима редакције и приређивача, да је више таквих дневника објављивано под вишеструком цензуром – и аутора и рецензената и издавача. Биограф Драгојла Дудића, Б. Матић, је само упоређивањем првог и четвртог издања његовог дневника пронашао чак 44 избачена одломка, од којих су неки и кључни за разумевање ратне 1941. године.²⁴

Од партизанских команданата и руководиоца Народноослободилачког покрета користимо још и мемоаре и дневнике: Владимира Дедијера и Драгојла Дудића (њихове записе из 1941), Светозара Вукмановића Темпа, Владимира Велебита, Владе Зечевића, Драгослава Драже Марковића, Моме Марковића, Гојка Николиша, Коче Поповића, Родољуба Чолаковића. Поред Митре Митровић и Јулке Пантић, читљиве су и корисне и исповести партизанки Кике Дамњановић Марковић и Вере Црвенчанин. Скрећемо пажњу и на самокритичне и недогматске исповести партизана са југа Србије: Радомира Мрдаковића, Богдана Стевановића, Љубомира Трифуновића и дисидента Милоша Младеновића, као и њихових сабораца из других крајева, Живомира Несторовића и Мирка Тепавца, чији „аутопортрети без рама“, непретенциозни, искрени и лишени анализа сложених процеса, умеју покатак да савршено дочарају ратну атмосферу. Тиме, коначно, формирамо и „други слој“ и виши степен знања о партизанском покрету у Србији 1941–1944. године.

Архивски извори

У приступу и истраживању комплексне теме каква је партизански покрет у Србији 1941–1944. руководили смо се геслом Андреја Митровића које, парафразирано, говори о моћи примарних историјских извора (пре свега докумената) као неке врсте „чаробног зида“ који историчара и предмет његовог

---

²⁴ „Из Дневника су изостављене само оне ствари, за чије објављивање услови још нису сазрели“, пише В. Дедијер у предговору свог рукописа. „Овај Ратни дневник, који је угледао света, претрпео је три цензуре. Прву, у току рата – аутоцензуру – кад сам писао дневник стрепећи да у случају моје погибије дневник не падне у шаке непријатељу, пошто сам све свеске дневника носио са собом у торби за секције; другу цензуру сам опет извршио ја, по препоруци издавача: да избацам из текста све моје личне импресије о догађајима и људима; и трећу цензуру је претрпео Дневник од самог издавача, који га је сензуришао преко годину дана“, био је још директнији Љубодраг Ђурић (Љубодраг Ђурић, *Sećanja na ljude i događaje*, Београд, 1989, 6). О цензури и аутоцензури у својим мемоарима отворено пишу и Ј. Мештеровић, Р. Мрдаковић и други.

истраживања брани од свих савремених притисака којима је изложен. За историчара савремене епохе не постоје квантитативна ограничења грађе као за оне који се баве ранијим периодима; тешкоћа је којим инструментом „просејати“ све од доступних докумената, фотографија, елабората и ништа мање обимне мемоарске грађе.

Можда би прво важно запажање везано за грађу требало да се тиче односа централних и мањих, локалних архива. Наиме, најважнији архивски фондови, као што су у нашем случају централни руководећи органи НОП-а у минулим деценијама су по свему судећи у више наврата били пажљиво „пречешљани“ од партијских ревизора и цензора, да би из њих били одстрањени материјали који би могли да буду компромитујући по победничку страну. У том смислу, архивска грађа није увек једино нити поуздано оруђе за реконструкцију проблема у тоталитету. С друге стране, локалне збирке, као и сећања историји анонимних људи, често садрже податке на основу којих се, у бити, могу мењати и неки општи токови и закључци – и зато „истраживачке сонде“ кад год је то могуће спуштамо и ниже и пажњу усмеравамо ка (наизглед) локалним збивањима.

Највећи део архивске грађе неопходне за нашу тему похрањен је у Архиву Србије (у Железнику), где се по значају посебно истиче грађа ПК КПЈ за Србију и Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије. Ништа мање, међутим, нису значајни ни документи произишли из рада окружних комитета партије или локалних партизанских одреда, који нам откривају све тешкоће са којима су се они носили на терену 1942–1944. Посебан изазов представља тумачење њихових кодних порука, дешифровање рукописа илегалца и читање „између редова“ закључака револуционарне мимикрије, а потом уклапање свих тих сазнања у један шири контекст. У овом архиву, поред осталих фондова, чува се и грађа Безбедносно-информативне агенције, тек од недавно доступна истраживачима, а која садржи бројне елаборате о партијским организацијама и оригинална документа о активностима комуниста, заплена углавном из полицијских архива, као и мање позната, оригинална „непријатељска грађа“, из структура владе Милана Недића и ЈВуО која такође пружа слику о партизанском покрету из перспективе њима супротстављених снага. Овај архив представљао нам је главно врело сазнања и за читаве одељке, попут оних о партизанској штампи или о партизанским песмама.

Ипак, фрагментарност грађе у појединим областима Србије одређује нам, уз укрштање извора и сравњивање података, и меру колико у њима можемо извршити реконструкцију тамошњих догађаја седам и по деценија након рата.

Преостали документи из ЦК КПЈ и ПК КПЈ чувају се и у Архиву Југославије. Оно што донекле олакшава истраживање ове, врло значајне грађе, произишле из рада руководећих тела партизанског покрета, јесте чињеница да је добар њен део објављен у помињаним зборницима током 1980-их. Значајан фонд из Архива Југославије за овај рад представља и још увек недовољно искоришћена грађа Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, на основу које најпрецизније утврђујемо број цивила, присталица и помагача партизанског покрета који су настрадали од окупационих или других формација у грађанском рату. У ова два архива похрањена су и сећања и лични фондови неких од вођа устанка и руководилаца КПЈ и партизанског покрета у Србији.

Грађа немачке обавештајне службе (БДС), која се налази у Историјском архиву Београда, најзначајнија је да схватимо поглед немачких установа на устаничке и антифашистичке покрете. У истом архиву истражујемо и грађу Специјалне полиције, која поред низа досијеа нуди и све сачуване записнике са салушања комуниста и полицијске елаборате. Да нам се свеукупно сагледавање теме чијем смо истраживању приступили учини као никада завршен посао, допринело је и истраживање управо тог фонда, који броји преко 570 кутија грађе. У овом архиву су, кроз легате, сачуване и личне ствари, преписке и белешке неких од вођа револуционарног покрета у Србији, попут Благоја Нешковића, Драгослава Драже Марковића, Константина Коче Поповића, Славка Зечевића и др.

У Војном архиву чува се грађа зараћених војних формација: немачких окупационих јединица, а затим и документа владе Милана Недића и њене оружане силе, од којих су нам најважнији месечни извештаји које су начелници или окружни команданти Српске државне страже (СДС) прослеђивали начелнику Службе државне безбедности, што представља незаобилазни материјал при утврђивању ратне динамике. Док Архив Србије чува документа о политичком раду КПЈ, дотле се у Војном архиву могу наћи преостали (често оскудни) документи партизанских одреда и бригада из Србије. Најмање грађе сачувано је из 1941, док, како време пролази, она постаје све мање фрагментарна и за лето 1944. омогућава прецизније

реконструкције. За ово истраживање неопходно је прегледати и документе Врховног штаба НОВ и ПОЈ, који је, иако ван Србије, одржавао преписку са овдашњим партизанским вођством и давао му инструкције и усмерења. Нажалост, и ова архива је доста оскудна. Коначно, фонд под називом Четничка архива отвара нам и ову перспективу, начин на који су главни ривали комуниста у грађанском рату уопште гледали на њих и своје надређене извештавали о борбама које су водили.

Поред свих наведених архива, сазнања црпимо и из више локалних музеја и архива (Смедерево, Ниш, Ваљево, Шабац, Лозница, Крагујевац...), чије су нам фотографије, документи и рукописне заоставштине понекада и најбоља сведочанства о српској ратној драми 1941–1945. године. У овим институцијама културе се чувају преписи и копије грађе из централних републичких архива, али су ту и богате локалне збирке са оригиналном грађом (често несређене и обележене само као *varia*), које су незаобилазни извор за тумачење не само локалних, већ и сложенијих појава и процеса. Скрећемо пажњу на мемоарску грађу, коју на локалном нивоу још једном треба детаљније и критички ишчитати.

На основу досадашњих истраживања и сазнања, предложеној тему излажемо вођени хронолошко-тематским приступом. Она се састоји из следећих целина: предговор, увод, три поглавља, закључак, списак коришћених извора и литературе.

Предговор садржи, поред навођења свих проблема којима се рад бави, и критичко вредновање досадашње историографске продукције и расправу око основних термина који дефинишу период Другог светског рата у Србији. Увод, који се на тај текст наставља, приказује улогу КПЈ у Србији и њену политику у предратним годинама.

Прво поглавље, насловљено са *Комунистичка партија Југославије и партизански одреди у устанку у Србији 1941*, бави се најпре улогом КПЈ у првим месецима окупације и њеном потоњем припремању оружане акције у Србији. Такође, ова целина обухвата и питање стварања партизанских одреда, њиховог састава и наоружања, као и питање партизанских вођа, њихове хијерархијске организације, односа између команданата и политичких комесара. Ово поглавље сеже све до краја 1941, уз анализу процеса стварања и уређења слободне територије у Србији, од саветовања у Дуленима и Столицама до настанка „Ужичке републике“;

третира се и питање размере револуционарног терора и класног обрачуна на слободној територији, те расцеп у устаничком табору, распламсавање грађанског рата и, коначно, слом устанка са свим репресалијама које је собом донела његова осека.

Друго поглавље, *Партизански покрет у Србији 1942–1944, од привременог пораза до ослобођења земље*, говори најпре о поновном успону и паду партизанског покрета у Србији у другој и трећој ратној години. Од страдања партизана и њихових сарадника у западној Србији и Шумадији, до формирања новог жаришта устанка на југоистоку земље и у бугарској окупационој зони. Анализираћемо и све проблеме везане за настанак и страдање првих партизанских бригада у Србији 1943, али и све карактеристике пламтећег грађанског рата. Пажњу посвећујемо и приказивању партизанских одреда у Србији на прелазу из 1943. у 1944; на њихово руководство, састав и активности; улогу КПЈ у руковођењу и профилисању борбе. У завршеним деловима овог поглавља реконструираћемо активности партизанског покрета у Србији до октобра 1944. када је, у колективном сећању савременика, и рат на овом подручју, после ослобођења Београда, био окончан. Коначно, на бази нових истраживања и кроз студије случаја, покушавамо да дођемо и до приближног броја жртава које је партизански покрет у Србији поднео у ратном периоду.

Лик партизана у Србији је треће поглавље и, супротно претходним, настоји да прикаже сву ратну драматику иза првих линија фронта. Оно садржи портрете истакнутих партизанских команданата и револуционарних вођа, анализу третмана и држања комуниста/партизана у логорима и затворима у Србији, детаљан приказ партизанске штампе и пропаганде и теме којима су се бавили, те два често покретана, али ређе истраживана питања: улоге жена и улоге интелектуалаца из Србије у партизанском покрету.

Закључак сумира све тезе до којих се дошло током истраживања.

Уз све наведено, сматрамо да дугујемо и одговор на питање зашто данас отварамо тему партизанског покрета у Србији 1941–1944. године. Већ смо указали да је, и поред бројних радова, остало историјских белина које захтевају додатна истраживања. Као и сваки други покрет, и партизански захтева један шири критички осврт и темељније истраживање не само његових главних токова, већ и локалних особености. Сматрамо и да су догађаји из Другог светског рата у већој

мери политички деактуелизовани, што историчару даје шири простор да се окрене примарним изворима и на основу њих износи закључке. При томе, поновна ишчитавања старих и откривање нових извора, уз коришћење нових научних метода, не сматрамо за било какву тежњу ка ревизији историје, већ као природно кретање науке која није склона догматизму и у којој нема вечитих истина. Тако и овај наш скромни рад не претендује да осуђује или пресуђује ратним актерима, нити да открива „коначну истину“ о било коме или било чему. Свесни смо да су многи описани догађаји толико сложени да би се о њима могло писати и на потпуно другачији начин. Ако бар за нијансу, придружујући рад постојећим истраживањима, достигнемо виши степен научног сазнања, сматраћемо то његовим успехом.

Захваљујемо се пријатељима и колегама који су нас помагали и бодрили да окончамо писање ове дисертације. Пре свега, благодарност дугујемо родитељима и породици, који су у појединим периодима и сами пролазили кроз све малодушности и преиспитивања приликом писања. Време посвећено писању заправо је највише било отргнуто од њих. Колегама и учитељима из Института за савремену историју, пре свега др Кости Николићу и др Бојану Димитријевићу, који су својим саветима много допринели квалитету овог рада. Директору Института, др Предрагу Марковићу, за пружање могућности за рад у добром окружењу и пријатном амбијенту. Небојши Стамболији, на свим практичним саветима. Члановима комисије за пријаву предлога теме дисертације, академику Љубодрагу Димићу и проф. др Александру Животићу, чије су сугестије наводиле на преиспитивање појединих закључака и скретали пажњу на места у раду која је било потребно допунити. Коначно, посебну захвалност изражавамо и менторки, проф. др Мири Радојевић, која нам је годинама, уз много разумевања и надасве стрпљења, помагала да и научно и људски сазревамо.

КПЈ у Србији и њена политика пре 1941. године

Прве социјалистичке идеје у Кнежевину Србију донели су студенти са западних универзитета током седамдесетих година XIX века. Друштвене околности у аграрној Србији у доба Обреновића, којом је доминирао мали сељачки посед, биле су плодно тле за левичарске идеје, сличне онима које су се јавиле код руских народњака. Прву генерацију српских социјалиста заокупљала је идеја да ли своју борбу треба да усмере ка револуцији или реформама. Већина присталица социјалистичког идеолога Светозара Марковића (1846–1875) је временом прихватила идеју реформи и дугорочне политичке борбе кроз масовни покрет; највећим делом пронашли су се потом у начелима Народне радикалне странке Николе Пашића. Насупрот њима су остале малобројне присталице радикалних идеја руских јакобинаца, окупљених око Димитрија Мите Ценића, недовољно снажни да се озбиљније супроставе Пашићевом народном покрету. Ипак, у њиховим оштрим критикама „проституисања социјализма“ од стране радикала лежала је клица каснијих сукоба у комунистичком покрету, секташког духа, нетолеранције и искључивости.¹

Све до почетка 20. века у доминатно руралној и непросвећеној Србији социјалистички покрет није могао да стекне снажнија упоришта. Са развојем капитализма, успоном индустријализације и стварањем заметака радничке класе, пред сам крај 19. столећа формирана су прва занатлијско-радничка удружења.² Истовремено, социјалистичке идеје је ширила левичарска штампа: „Социјал-демократ“, „Радничке новине“, „Занатлијски савез“... Након преврата и политичких промена („укидања монархдиктатуре“) 1903. створиле су се и

---

¹ Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, приредио Душан Т. Батаковић, Београд, 2017, 196–198; Коста Николић, *Комунисти у Краљевини Југославији. Од социјалдемократије до стаљинизма 1919–1941*, Београд, 2000, 17; Ljubiša Despotović, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Београд, 2008, 181–191; Коста Николић, *Бољшевизација КПЈ 1919–1929. Историјске последице*, Београд, 1994, 31–33.

² Branko Petranović, *KPJ (SKJ) u borbi za stvaranje socijalističke Jugoslavije (1919–1952)*, Београд, 1982, 5–6.

околности за оснивање прве социјалистичке странке. Српска социјалдемократска странка (од 1909. партија – ССДП) формирана августа 1903, потпуно је прихватила програм немачких социјалдемократа, самим тим и Друге интернационале. Убрзо је уследило и формирање првих синдикалних организација.³

У периоду до избијања Првог светског рата ССДП је била оријентисана на скупштинско деловање и борбу за реформе. Већ од 1904. у странци су почели да се назире идеолошки и организациони обриси касније бољшевизиране партије. Заведен је централизам, по узору на Лењинов модел партије, и потпуна зависност синдиката од циљева и воље партије. Ипак, постојале су и битне разлике ССДП у односу на касније комунистичке партије. Пре свега, то је била тежња за стварањем масовне (а не кадровске) партије и опредељење да се власт освоји на изборима.⁴

У партији је доминирао став да је *изградња комунизма* дугорочни подухват и да ће до њега доћи друштвеном еволуцијом. За разлику од идеје С. Марковића из 1870-их да ће српско друштво „прескочити“ капитализам и одмах упловити у свој марксистички рај, гласноговорник и један од идеолога нове генерације домаћих социјалиста Драгиша Лапчевић био је става да у Србији најпре треба изградити капитализам да би се против њега борило.⁵ Ипак, код дела чланова се нијансирала и прихватала Лењина мисао о угњетеним масама и *радничкој класи* као њиховој авангарди – за коју се сматрало да још увек нема довољно развијену класну свест – па је партија требало да буде тумач њених интереса и предводник револуционарне борбе.⁶

Мала база и став ССДП према националном питању (српске претензије на Босну и Стару Србију су сматрале за империјализам) условили су да ова партија остане тек периферни политички фактор у Краљевини Србији, са свега једним до

---

³ *Историја Савеза Комуниста Југославије*, Београд, 1985, 24–25; Милош Војиновић, „Социјалдемократија“ у: *Срби 1903–1914, историја идеја*, приредио Милош Ковић, Београд, 2015, 270–272.

⁴ К. Николић, *Бољшевизација КПЈ*, 34–35.

⁵ Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, ликвидација 'народних непријатеља' 1944–1953*, Београд, 2015, 42.

⁶ К. Николић, *Комунисти*, 19–21.

два посланика у скупштини.⁷ И поред невеликог политичког утицаја партију нису заобишли фракцијски сукоби својствени свим партијама чланицама Друге интернационале, међународне организације социјалистичких и радничких партија. Тврдокорни марксисти и тзв. ревизионисти сукобљавали су се око бројних питања, попут односа према буржоазији, улози синдиката, њиховим везама са партијом, сељачком питању... У духу времена, јављале су се и анархосиндикалистичке идеје, мада без већег одјека.

Први светски рат и Октобарска револуција у Русији донели су драстичну промену и у међународном комунистичком покрету. У суштини, у партијама политичке левеце долазило је до одвајања на умерено, социјалдемократско крило, које је било склоно борби за права радника у оквирима постојећег система, и пробољшевичко крило са снажном подршком у комунистичкој Русији, које се залагало за промену стања путем револуционарног преврата. Трећа интернационала (Комунистичка интернационала – Коминтерна – КИ), створена 1919, за разлику од својих деветнаестовековских претеча чије је традиције декларативно баштинила, у новим околностима новог света грађена је одозго – као међународни штаб револуције и центар из кога су формиране (и потом је њима руковођено) националне комунистичке партије.⁸

Након успешно изведене Октобарске револуције код бољшевичких вођа је нарасло уверење да је на помолу светска револуција – „универзална, а не национална“.⁹ Током 1917. од ратних заробљеника који су се зетекли у Русији почело је стварање језгра иностраних комунистичких партија које је требало да буду језгро нових револуционарних покрета. У мају 1918. група југословенских грађана, учесника револуције, у Москви је формирала *Југословенску групу при РКП(б)*, као посебну секцију унутар руске партије. Потом је 5. новембра у Москви формирана Комунистичка партија (бољшевика) Срба, Хрвата и Словенаца. Њен рад је трајао непуна два месеца. За то време, око 120 *револуционара* је упућено у новостворену Краљевину СХС, да уз ослонац на револуционарну Мађарску

---

⁷ На парламентарним изборима 1903. социјалдемократи су освоји једна манадат (од 160), 1905. два, 1906. поново један, као и 1908, док су 1912. поново освојили два мандата (Слободан Антонић, „Демократија у Србији уочи Првог светског рата“, *Социолошки преглед*, vol. XLVIII (2014), no. 4, 421–458.

⁸ *Историја Савеза Комуниста*, 56.

⁹ В. Petranović, *KPJ u borbi*, 14.

започну са стварањем илегалних комунистичких ћелија. Ова група, под директном контролом Коминтерне, плаћена у златним рубљама, требало је да створи нову, комунистичку партију и подстакне револуцију.¹⁰ Идеолошка подлога је била социјалистичка – егалитарно друштво једнаких о којима су многи Балканци сањали још од времена националних револуција (у оба случаја ослоњени на Русију), али је корен акције у суштини био антијугословенски. Убрзо се ипак показало да револуционарни покрет не може да буде тако једноставно „увезен“ из иностранства; део завереника је непосредно пред акцију ухапшен, а део се просто пасивизирао.¹¹

Истовремено, социјалдемократске партије Србије и Босне и Херцеговине су покренуле иницијативу за уједињење радничког покрета (партија и синдиката) у новоствореној Краљевини СХС на платформи класне борбе. На југословенском простору је тада деловало више партија левице, међу којима су постојали

---

¹⁰ Током читавог свог постојања КПЈ је имала издашну финансијску помоћ Москве и Коминтерне. Према једном извештају из 1921, КПЈ је за само четири месеца те године из испоставе КИ у Бечу примила 195.000 динара што је премашивало примања председника владе у Београду за две године. Тако је било и наредних година, када је помоћ и повећавана. За потребе КПЈ из Москве је 1922. издвојено чак 1.000.000 златних рубаља – и више него троструко у односу на Пољску, а једнако колико и за партију у Немачкој. У 1924. је издвојено још 750.000 рубаља. То је доприносило да функционери КПЈ доста лагодније делују и живе (Јосип Броз је пред почетак рата 1941. примао плату од 6.000 динара која је била безмало једнака генералској), али и да остварују политички утицај међу својом циљном групом (Милош Тимотијевић, *Злато четника и партизана, деконструкција једног мита. Финансије и отпор окупатору у Србији и Југославији 1941–1945*, Београд, 2018, 103–107).

¹¹ Бранислав Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992, 30–31; К. Николић, *Бољшевиизација КПЈ*, 36–41. Идеја устанка није била безазлена нити локална, већ везана за шири сплет субверзивних активности које је Коминтерна организовала у Европи. Према инструкцијама Комунистичкој партији Бугарске из 1924, сваки комуниста морао је „чврсто да запамти да он није само на речима већ и суштински члан партије грађанског рата и као такав мора да се побрине да набави оружје“. Уз то, већ тада је требало развити обавештајну службу и пописати адресе лица која се ликвидирају у устанку. Временом су кадрови Коминтерне опредељени за терористичке активности само усавршавани; почетком 1930-их у Совјетском Савезу покренута је и „партизанска академија“ и неколико својеврсних школа, чији су полазници у периоду од шест месеци до две године пролазили кроз теоријске и практичне курсеве, учећи да рукују оружјем, техником, али и како да врше диверзантске акције, воде уличне борбе, сузбијају утицај тзв. реакције. Једну од оваквих школа похађао је и потом на њој предавао сам Јосип Броз Тито, а кроз њих су прошли и Јосип Копинич, Вељко Влаховић, Влајко Беговић, Родољуб Чолаковић, Иван Гошњак и још неки од будућих ратних руководилаца КПЈ. Прву практичну примену стечених знања могли су да прикажу на ратишту у Шпанији (Алексеј Тимофејев, „Партија грађанског рата: припреме кадрова Коминтерне за извођење партизанског рата и револуције“, *Војноисторијски гласник*, 1/2009, 58–67; Исти, „Совјетска улога у школовању и припреми југословенског партизанског кадра до почетка Другог светског рата“, *Војноисторијски гласник*, 2/2009, 56–63).

различити ставови о бројним питањима.¹² Знатне разлике у привредном развоју условљавале су различита виђења будућности класне борбе: на истоку нове државе, који је био тешко разорен у рату и практично без индустрије и на западу (у деловима Хрватске и посебно у Словенији) где је ситуација у том смислу била другачија, али и социјалне напетости знатно мање.¹³

Оснивачки конгрес *Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста)* (СРПЈ-к) је одржан у Београду од 20. до 23. априла 1919. године. Учествовало је 432 делегата из социјалдемократских странака, организација и синдиката са читавог простора Краљевине СХС, осим Словеније.¹⁴ „Конгрес уједињења“ је усвојио акт – „Подлогу уједињења“, у којем је за политичку основу прихваћен Ерфуртски програм немачке социјалдемократије и донесена одлука о приступању Коминтерни. Назив партије је био резултат компромиса између две струје које су се већ тада профилисале: пробољшевичке, коју су предводили Сима Марковић и Филип Филиповић, и умереније, реформистичке, окупљене око лидера социјалдемократа Драгише Лапчевића и тзв. центриста Живка Топаловића.¹⁵

Дух (принудног) компромиса је био видљив у документима усвојеним на конгресу: прокламована је начелна подршка Коминтерни и светској револуцији, али опредељење за револуционарну борбу није било праћено и конкретном, разрађеном револуционарном платформом. Иако је међу оснивачима партије било и многих заговорника устанка и преврата предвиђеног за 1. мај (уз призивање терора, на конгресу су се чули и позиви да за једног погинулог пролетера треба стрелјати десет буржуја)¹⁶, политички програм је званично био усмерен ка дуготрајној политичкој борби. Због тога је однос према револуцији и Коминтерни наставио да буде централно место сукоба две струје у, само наизглед, јединственој партији југословенских социјалиста. Превласт умерене струје није потрајала задуго.

---

¹² Социјалдемократска странка Хрватске (1894), Југословенска социјалдемократска странка у Словенији (1896), Социјалдемократска странка Далмације (1903), Социјалдемократска странка Босне и Херцеговине (1909), као и неформалне социјалистичке групе у Македонији и Војводини.

¹³ Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 33.

¹⁴ С. Цветковић, *н. д.*, 44.

¹⁵ Славољуб Цветковић, *Идејне борбе у КПЈ 1919–1928*, Београд, 1985, 85–86; К. Николић, *Комунисти*, 27; Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 34–35.

¹⁶ М. Тимотијевић, *Храбри*, 212–213.

Други партијски конгрес СРПЈ(к), одржан у Вуковару у јуну 1920. (познати *Вуковарски конгрес*), био је место коначног разлаза и обрачуна. Обе струје су на конгрес дошле са својим програмским циљевима. Центристи су сматрали да југословенски пролетаријат још увек не може да покрене револуцију, већ да треба чекати да за то сазру услови. С друге стране, радикалнија струја је инсистирала да се одустане од чекања и пасивног деловања, заузимајући став да социјалне тензије и бројна превирања настала након рата треба искористити за подизање револуције. Додатно су били притиснути критикама које су им стизале из Коминтерне („21 услов“) јер су дозвољавали опстанак изразитих реформиста у партији.¹⁷

Превагу је однела тврда бољшевичка струја, а њени лидери Сима Марковић и Филип Филиповић су изабрани за секретаре партије. У најважнијим документима донесеним на конгресу, *Програму* и *Резолуцији о политичкој ситуацији и задацима партије*, написаним на основу платформе Коминтерне и испуњеним фразама из основних поставки марксизма, истакнуто је да је *диктатура пролетаријата* неопходан услов социјалне револуције. Одбачен је сваки компромис са буржоаском државом и прокламована борба за светску револуцију. Суштински, програм партије која је на Вуковарском конгресу добила и нови назив – Комунистичка партија Југославије (КПЈ) – признавао је само један слој народа, пролетаријат, којег у Југославији једва да је било. Циљеви КПЈ су по тумачењу К. Николића постављени на неколико начела: успостављање совјетске републике која би касније ушла у совјетску балканско–подоунавску федерацију; стварање народне и револуционарне војске; експропријација и социјализација производње и трговине, проширена права радника и укидање свих дугова према држави, реквизија зграда и установа, раздвајање цркве и државе. Партија се декларисала као противник парламентаризма, али је прокламовано начело да представничка тела треба искористити за придобијање подршке и остваривање програмских циљева.¹⁸

Вуковарски конгрес је изродио прву опозицију у редовима КПЈ, тзв. центрумаше, који су се противили бољшевичком концепту социјализма и

---

¹⁷ Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 47.

¹⁸ *Историјски архив Комунистичке партије Југославије*, том 2, *Конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937*, Београд, 1950, 59–73; К. Николић, *Бољшевизација КПЈ*, 43; Исти, *Комунисти*, 29–32.

одбијали да партија постане само експозитура Коминтерне. Своје замерке су сабрали у „Манифест“ у коме су критиковали војничко устројство Коминтерне, док су револуцију по замисли њихових дојучерашњих радикалних сабораца видели као опасан експеримент. Сматрали су да комунистичко друштво треба да буде резултат историјског развоја и противили се залагању за ма какву оружану акцију у Југославији, која би неминовно водила ка њеној дезинтеграцији. На основу овог документа желели су да поведу дијалог у самој партији. Међутим, њена централизација и догматичност који су увелико грађени су спречили сваку дискусију. Спор је окончан у децембру 1920, тако што је по директиви Коминтерне свих 153 потписника „Манифеста“ искључено из КПЈ.¹⁹

Југословенски комунисти, баш као и Коминтерна, током 1920. су били уверени да је револуција питање недеља или месеца. Социјалне тензије су биле велике, а консолидација и организовање живота нове државе која је објединила многе националне, културне, верске и економске противречности текли су споро. Вођи КПЈ су тај период окарактерисали као „дефанзиву буржоазије“, која им је омогућила да изазивају локалне и регионалне немире, побуне (од лета претходне године у више наврата су се, поготово у Хрватској, дизали и поједини гарнизони), штрајкове. Најмасовнији, генерални штрајк на железници априла 1920. значио је и обустављање те врсте саобраћаја, а обухватио је и до 50.000 радника различитих профила. Уз политички програм који се темељио на радикалној промени стварности, комунисти нагло увећавају број одбора и чланства, наводно и до четири пута у односу на период деловања СРПЈ(к). Резултат такве политике био је посебно видљив на првим општинским изборима организованим у лето 1920, када су комунисти победили и освојили општинске управе у Београду и низу других места (Ниш, Крагујевац, Шабац, Ваљево, Ужице, Пирот, Скопље, Куманово).²⁰

Партија је наставила да јача, па је своју снагу још једном показала у октобру када је организовала масовне протесте којима је спречено усвајање државне Уредбе о раду и реду. Месец дана касније, КПЈ постиже успех и на изворима за Уставотворну скупштину. Освојила је 198.000 гласова и 58

---

¹⁹ К. Николић, *Болшевиизација КПЈ*, 45. Вођа тзв. центрумаша, Живко Топаловић, у Другом светском рату ће се појавити као један од идеолога Равногорског покрета, дајући његовој политици снажан левичарски и социјалдемократски печат. Радикални комунисти ће то протумачити као додатну потврду његове издаје и спреге са снагама „контрареволуције“.

²⁰ В. Petranović, *КПЈ и борби*, 16.

посланичких места, постајући најснажнија опозициона странка и трећа по снази у Краљевини. У таквој оцени, међутим, често се превиђа да је реалан резултат КПЈ на изборима износио 12% изашлих, односно 8% у односу на укупан број бирача, а да је број посланика био 58 од укупно 415. Међутим, власти су плашиле њихов раст и потенцијал, уз који је ишло и милитантно делање. Процентуално, комунисти су најбоље стајали у Црној Гори и Македонији, са близу 40% освојених гласова изашлих. Интерне процене, које су опстале и у историографији, говоре да су их подржали највише они који се нису помирили са крахом Аустро-Угарске или они који су били незадовољни концептом уједињења и наводне доминације Београда над другим покрајинама.²¹

Међутим, однос Коминтерне према приликама у Европи се мењао. Након пораза Црвене армије под Варшавом 1920. и њеног избацивања из Пољске постало је јасно да револуционарни талас јењава и да новосоноване комунистичке партије нису способне да изведу револуцију ослањајући се на мањину у друштву, као што је то раније успело у Русији.²² Према проценама Коминтерне свет се налазио у периоду „између два таласа пролетерске револуције“ па је требало наћи нове методе револуционарне борбе.²³

Бранко Петрановић пише да југословенски комунисти нису на време проценили да у Европи долази до „револуционарне осеке“.²⁴ Током штрајкова, радничких протеста и агитације међу грађанима представници милитаризоване КПЈ су говорили о потреби револуције и потпуног рушења владајућег поретка. Многи њихови ставови су били пријемчиви за раднике, ситне занатлије, градску сиротињу и део сељака. Истовремено, оваква пропаганда је изазивала озбиљну забринутост режима и политичара из грађанских странака.²⁵ Због тога је сарадња са комунистима била неприхваљива за све грађанске партије.

Режим је на позиве на револуцију и подстицање социјалних немира одговарао оштро. Већ од средине јуна 1920. влада је започела са праксом доношења уредби којима је сузбијана револуционарна делатност и спречавани

---

²¹ К. Николић, *Комунисти*, 32–33; М. Тимотијевић, *Храбри*, 217.

²² Андреј Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица, 2004, 268.

²³ Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 116.

²⁴ В. Petranović, *КПЈ и борби*, 18.

²⁵ К. Николић, *Бољшевизација КПЈ*, 46.

штрајкови који су доводили до опасних излива незадовољства. Када су крајем децембра 1920. власти покушале да угуше велики штрајк рудара у Хусину крај Тузле, који је подстакла КПЈ, његови вођи су се одупрли интервенцији полиције (тзв. Хусинска буна). Последице су биле трагичне: у насталим сукобима седам рудара је убијено, више десетина рањено, а 400 ухапшено. Уследила је реакција, кроз масовне протесте и штрајкове у градовима широм државе.²⁶

Услед раста тензија у друштву, али и као одговор на целокупно дотадашње деловање КПЈ, министарски савет Краљевине СХС је 29. децембра 1920. донео „Обзнану“. На плакатима излепљеним по улицама градова, без потписа монарха и без објаве у „Службеним новинама“, стајало је да је забрањено је свако комунистичко и синдикално деловање, комунистичка штампа, агитација и позиви на генерални штрајк.²⁷ Образложење владе је било да је угрожен поредак и мир у земљи, да је КПЈ само експозитура једног страног центра и део општег, међународног револуционарног покрета који се финансира из иностранства, да домаћи комунисти желе да заведу терор мањине као у Русији, не признајући државу створену великим жртвама и ратним прегнућем.²⁸ У питању је био документ којим су кршена гарантована политичка и грађанска права и којим су моменти одиста нараслих тензија искоришћени за политички обрачун са комунистима. Ипак, тврдње владе нису биле без основа. Истраживање Бранислава Глигоријевића је показало да су комунистички посланици у Уставотворној скупштини следили директиве Коминтерне да не заступају своје бираче већ искључиво партију и да Народну скупштину користе само за критику владајућег режима и агитацију за свој програм, док би у позадини, на улицама, наставили своје активности.²⁹

Рекација партије на „Обзнану“ је била да треба избећи даље заоштравање и евентулане сукобе, али се не повлачити. Сматрали су да је у питању привремена и очигледно противуставна уредба, па су скупштини поднесени докази о легалности рада КПЈ и захтев да се уредба одбаци.³⁰ Комунистичке посланике је штитио и

---

²⁶ Више о овом догађају у: *Generalni štrajk rudara Bosne i Hercegovine i Husinska buna 1920, grada, Tuzla*, 1984.

²⁷ Текст „Обзнане“ видети у: Триша Каселровић, *Obznana. 29. decembar 1920*, Београд, 1952, 7–10.

²⁸ К. Николић, *Болшевиизација КПЈ*, 47.

²⁹ Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Београд, 1979, 308.

³⁰ *Историја Савеза Комуниста*, 77.

имунитет па су они слободно наставили са пропагирањем свог програма. Такође, на положају су остали и општински начелници. На поновљеним општинским изборима у јануару 1921. КПЈ је добила 23,7% гласова, што је показало да „Обзнана“ није сузбила, већ напротив појачала њен утицај. У Словенији, од 40 општина у којима је истакла своје листе, председнике општина је добила у њих 16.³¹

За Коминтерну, парламентарна борба је била средство за ширење пропаганде, никако и главно оруђе за остваривање прокламованих циљева. Власт се у потпуности могла освојити само онако како је говорило руско искуство, у грађанском рату и револуцији.³² И даље су опстајали ставови да је она на помолу, па је издата директива да се поред легитимне партије организују и илегалне групе. У самом руководству КПЈ су постојале разлике у односу између илегалног крила и легалне партије. Сима Марковић и део партијских функционера су посебно негативно гледали на тероризам као метод борбе, верујући да ће донети више штете него користи.³³ Ипак, постојале су и струје које су сматрале да је таква борба једина исправна („пелагићевци“ у Војводини и остаци илегалних група из 1919, део припадника Југословенске револуционарне омладине, чије је језгро било у Загребу и анархистичка стужа у самом КПЈ) и да након „Обзнане“ партија води „колаборационистичку политику“. Ове групе имале су подршку Коминтерне која је у најмању руку благонаклоно гледала на терористичке активности.³⁴

Део припадника покрета, првенствено млађих, одлучио је да на притиске режима одговори „црвеним терором“. Методе су биле највиши носиоци власти. Крајем јуна 1921. извршен је покушај убиства краља Александра Карађорђевића. Непуних месец дана касније, 21. јула, на бруталан начин убијен је министар унутрашњих послова у време доношења „Обзнане“, Милорад Драшковић.³⁵

Атентати на представнике власти били су повод за знатно снажнији репресивни удар режима према комунистима. Раније сужене партијске активности

---

³¹ Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 59.

³² Алексеј Тимофејев, Милана Живановић, *Уџбеник за Тита. Коминтерна и припреме партизанског рата у Европи*, Београд, 2018, 66.

³³ В. Petranović, *КПЈ и борби*, 19.

³⁴ Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 61.

³⁵ С. Цветковић, *Идејне борбе*, 102–109; *Споменица Милорада Драшковића*, прир. Момчило Павловић, Београд, 2015, 18–22.

тада су стављене ван закона. За организацију атентата и терора је оптужена КПЈ; три комунистичка посланика су изведена пред суд, извршена су масовна хапшења, суспендоване општинске управе на чијим челима су били комунисти, хапшени су комунистички одборници, забрањиван рад синдикалних организација повезаних са КПЈ.³⁶ Крајем јула затворен је клуб комунистичких народних посланика. Коначно, Скупштина Краљевине СХС је већ у августу 1921. усвојила Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, којим је забрањена активност КПЈ као политичке организације а комунистима је забрањено вршење сваке јавне службе. Два дана касније поништени су мандати свих комунистичких посланика.³⁷

Закон о заштити државе, како је званично називан, био је одговор режима на целокупно деловање комуниста током претходне две године. Поједини чланови закона су били у очигледној супротности са уставом јер је само пропагирање комунистичких идеја криминализовано, због чега су га критиковали бројни грађански политичари и правници. Такође, закон се могао тумачити произвољно и остављао је пуно места за злоупотребе, јер је неко могао бити смењен са дужности као комуниста без довољно јасних доказа.³⁸

Ипак, одмах након доношења „Обзнане“ наступило је одстрањивање комуниста из државног апарата. Закон о заштити државе је омогућио судско гоњење јер је свака комунистичка активност проглашавана за антидржавно деловање. До завођења диктатуре 1929. одржано је више судских процеса. Атентатор на министра Драшковића, Алија Алијагић, осуђен је на смрт и казна је 1922. извршена; саучесници, међу којима је било и оних који ће се 1941. појавити као партизански вођи, осуђени су на временске казне. На исту казну је осуђен и атентатор на краља Александра, али је она касније преиначена на дугогодишњу робију. Казне за већину комуниста осуђених због растурања илегалног материјала и комунистичког деловања износиле су од шест месеци до пет година затвора. Оштрина пресуда често је зависила од тренутних политичких односа у земљи, односно од процене опасности комуниста. Такође, узимано је у обзир и да ли се

---

³⁶ *Историја Савеза Комуниста*, 79.

³⁷ Branislav Gligorijević, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istorija 20. veka*, Zbornik radova, X (1969), 247–282.

³⁸ К. Николић, *Комунисти*, 35.

суди обичним члановима или неком из руководства. Један од вођа КПЈ, Моше Пијаде, који је био и међу онима који су добили највише казне, 1925. је осуђен на 20 година затвора (издржао 14).³⁹ Судски процеси су до 1929. били јавни, што је утицало на поштовање закона, али је и давало прилику комунистима за промоцију њихових ставова.⁴⁰

Резултати оштре реакције режима и забране рада КПЈ били су далекосежни. Комунисти су избачени из поретка парламентаризма. Хтели не хтели, морали су да се окрену илегални. Њихово руководство је приморано да напусти земљу, а Сима Марковић и његови најближи сарадници надаље ће деловати из партијског центра у Бечу. Стављање ван закона је, међутим, појачало њихову агресивност и догматичност. Такође, партија је у потпуности препуштена утицају Коминтерне и у наредним годинама је кадровски пречишћена и *бољшевизирана*. Преовладала је идеја да се са масовног политичког рада пређе на кадровски. Партијска ћелија је постајала нешто попут мале герилске групе, унутрашње устројство налик на војничку организацију и хијерархију. До краја деценије партија је сведена на малобројну групу завереника, али групу која је била милитантна и спремна на све.⁴¹ КПЈ је од тада грађена доследном применом Лењинових приципа: била је илегална, строго конспиративна, високо централизована, хијерархијски строго уређена, дисциплинована, са пажљивим избором чланова који су имали потенцијал да постану „професионални револуционари“ – уз пун отклон према било каквом *демократизму* јер је то сматрано само за слабост, оптерећење, чисту утопију у завереничком раду и борби са тајном полицијом.

***

У периоду 1922–1924. уобличава се нова фаза у политици Коминтерне према државама Средње Европе и Балкана. Под утиском да поново долази до осеке активности буржоаских режима, што доводи до повољнијих услова за „извожење“ револуција, у Москви су закључили да једно од оруђа у даљој

---

³⁹ С. Цветковић, *н. д.*, 52.

⁴⁰ К. Николић, *Бољшевизација КПЈ*, 114.

⁴¹ Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 64.

политичкој борби лежи и у промени односа према *националним покретима*.⁴² У новом курсу се посебно огледало Лењиново схватање (примењено и у Русији) о дозвољеном национализму малих народа, на штету интереса националиста водећих и империјалних нација.⁴³ Заокрет је био видљив после Петог конгреса Коминтерне 1924, када се на удару њене политике нашло више европских држава, првенствено оних које су настале на рушевинама некадашње аустроугарске империје: Пољска, Чехословачка, Југославија, Румунија, Грчка. Заузет је став да је на Париској мировној конференцији и након ње успостављен „Версајски систем“ у којем су створене „нове мале империјалистичке државе“. Зато је прокламована обавеза комунистичких партија Средње Европе и Балкана да подрже национално-револуционарне покрете *угњетених народа*.⁴⁴

Што се Југославије тиче, у Коминтерни је заузет став да њено језгро чини „империјална држава Србија“ која је, као раније империјална Русија, окупирала и подјармила све друге народе, на начин како су то радиле колонијалне управе. У идеолошкој флоскули права угњетених нација на самоопредељење нађено је образложење борбе за отцепљење Хрватске, Словеније и Македоније. Такође, комунисти би требало да подрже борбу за отцепљење Мађара, као и Албанаца за независност. Процењено је да је политички тренутак за акцију повољан, а режим у тој држави недовољно стабилан и „рањив“. Иза читавог подухвата стајао је план Москве да искористи сложене политичке односе који су успостављени (и функционисали) у Југославији од 1918, заигра на карту њених супротности и постојећих националних покрета како би уздрмали режим, подстакли социјално врење и створили околности за револуцију. Тиме би се не само свргао тврди антикомунистички режим у Београду, већ и проширила совјетска зона утицаја, ослабио „непријатељски јужни бок“ и задовољили интереси ревизионистичке Бугарске.⁴⁵

Многе комунистичке партије су идеје о проширењу платформе и стварању јединственог фронта са свим борбеним „противбуржоаским“ снагама, било да

---

⁴² Ерик Хобсбаум закључује да су за најуспешније револуције једнако битни и национални и социјални мотиви. Тако је и за комунистичке револуције била неопходна стална „националистичка инфузија“ (Eric Hobsbawm, *Revolutionaries. Contemporary Essays*, London, 1973, 168).

⁴³ А. Митровић, *н. д.*, 176–177.

⁴⁴ Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 118.

⁴⁵ Исто, 119–121; А. Митровић, *н. д.*, 284.

долазе са левог или десног пола идеолошког спектра, тешко примиле, јер је то значило и сарадњу са социјалдемократима против којих су раније често оштро иступали и чије су партије разбијали. Став вођства КПЈ према националним опозиционим странкама (ХРСС, СЛС, ЈМО) је дуго био одбојан; нису желели да их прихвате као носиоце национално-револуционраног покрета јер су и њих предводиле националне буржоазије. Званични став КПЈ током 1920–1921. је био да су се у Југославији ујединила „три племена једног народа“; њено руководство поздрављало је стварање једне, јединствене југословенске нације у будућности.⁴⁶ Такав став је био видљив и из победе централистичког над федералистичком принципом у организацији партије.⁴⁷ Међутим, на Конгресу уједињења 1919. о националном питању је једино речено да се уједињење догодило као „резултат ратних околности“, односно спољних, а не унутрашњих фактора, што је био став Коминтерне, дубоко неповерљиве према Југославији која је у версајском систему требало да буде део „санитарног кордона“ према комунистичком истоку.

Опширније дебате о националном питању започеле су током 1922, паралелно са променом курса који је диктирала Коминтерна. Током исте године, секретар партије Сима Марковић објавио је више брошура из којих је било видљиво да је нестало залагања за национални унитаризам. Разлог за то су биле, како је он тумачио, дубоке разлике које је историјско искуство створило међу три сродна „племена“. Као решење националног питања је заговарао „неограничено право народа на самоопредељење“, тј. отцепљење, али је сматрао да таква политика тренутно није у интересу Хрвата и Словенаца; наводио је на то да решење треба тражити у оквиру Југославије, путем аутономија.⁴⁸ Међутим, у истом овом периоду део чланова КПЈ, махом из Далмације и Хрватске, заговарао је став да је стварање Југославије наметнула српска буржоазија, да је то вештачка творевина, и да се национално питање може решити само на федералистичком (или конфедералистичком) принципу, односно стварањем независних република за све југословенске народе. Иако су у дебати вођеној на страницама левичарске штампе коришћене комунистичке фразе и термини, и читав проблем уклапан у

---

⁴⁶ Деса Пешић, *Југословенски комунисти и национално питање (1919–1935)*, Београд, 1983, 22–26.

⁴⁷ С. Цветковић, *н. д.*, 44.

⁴⁸ Д. Пешић, *н. д.*, 55, 154.

шири контекст класне борбе, спор је у својој суштини био класично националистичко сукобљавање.⁴⁹

Заокрет у националној политици донео је промену генералног става према национализму. Коминтерна је одбацила начело борбе против сваког национализма, а прокламовала подршку националним покретима „угњетених народа“ у борби против „угњетача“. Међутим, саме категорије „угњетени народ“ и „угњетач“ су биле крајње проблематичне и ни приближно довољно изнијансиране да опишу специфичне ситуације на терену. У Југославији је одређивање односа извршено без икакве економске или културолошке анализе.⁵⁰ У њој је борба Коминтерне против монархистичког режима, који је према СССР-у од револуције био непријатељски настројен (све до 1940. нису одржавани ни дипломатски односи) и који је дао уточиште самом врху руске беломиграције, кроз подршку националним покретима који би довели до унутрашњег ослабљивања државе, имала посебну важност.

Следећи упутства Коминтерне, у резолуцији КПЈ о националном питању као директан кривац за нарушене међунационалне односе у држави оптужена је српска буржоазија која жели да „паразитски живи од експлоатације и пљачке народа у новодобијеним крајевима, па и на рачун хрватске и словеначке буржоазије“.⁵¹ У октобру 1924. КПЈ је први пут у једном партијском документу став о „владајућој српској буржоазији“ замењен ставом о српској „угњетачкој нацији“.⁵² На Трећој земаљској конференцији КПЈ 1924. прихваћена су и нова начела која је прокламовала Коминтерна: остваривање права народа на самоопредељење до отцепљења, јединство националне и класне борбе као и федерација као облик решавања националног питања.⁵³ Планирана револуција имала би две фазе: буржоаскодемократску и социјалистичку. У првој би било решено национално питање и, мимо идеја пролетерског интернационализма, створене националне државе; тек затим би се пролетерска револуција могла посветити класним променама у друштву.⁵⁴

---

⁴⁹ К. Николић, *Бољшевизација КПЈ*, 119.

⁵⁰ Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 122.

⁵¹ Исто, 126.

⁵² Исто, 160–161.

⁵³ Д. Пешић, *н. д.*, 190.

⁵⁴ Gordana Vlačić, *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji 1919–1929*, Zagreb, 1974, 136–137.

У тим годинама дефинитивно је напуштена идеја о националном јединству Срба, Хрвата и Словенаца. Међутим, још увек није било прецизирано који народи имају право на самоопредељење, нити је спор у оквиру партије био окончан. У тајности, поверљиве личности из структура КПЈ су током 1924. водиле преговоре о сарадњи са свим покретима оријентисаним на разбијање Југославије. У Македонији су потенцијалног савезника видели у пробугарској ВМРО, док је у Хрватској то била ХРСС Стјепана Радића. Захваљујући снажном утицају који је Русија имала у Албанији, посебно за време краткотрајне владе Фан Нолија, представници Коминтерне су одржавали везу и са сепаратистичким Косовским комитетом. Вођство КПЈ је чак разматрало могућност заједничког наступа на општинским изборима 1926, али до конкретне сарадње напослетку ипак није дошло. У Црној Гори, комунисти су сарађивали са политичким наследницима „зеленаша“, Федералистичком странком. До 1926. та сарадња је била неформална, а потом је пред општинске изборе и озваничена. Домети тог пакта ипак су били слаби. Сарадња је касније настављена са екстремном фракције партије под вођством Секуле Дрљевића, који се доследно налазио на линији сепаратизма.⁵⁵

Питања сарадње са националним покретима у земљи и однос према националном питању, уз још неколико спорних питања – оцена да је ситуација у земљи револуционарна или не, однос према легалној партији (НРПЈ) која је основана 1923. како би комунисти учествовали на изборима, ставу према пароли „радничко-сељачка влада“, ставу према јединственом фронту итд. – били су тачке разлаза за две фракције које су се од 1922. постепено формирале у партији. Већинска, тзв. „лева“ фракција (Триша Кацлеровић, Коста Новаковић, Рајко Јовановић, Ђуро Цвијић, Август Цесарец) је имала упориште у западним деловима државе, посебно у Далмацији. Насупрот њима, опозициона „десна“ фракција (Сима Марковић, до 1924. и Филип Филиповић) је упориште имала у чланству у Србији и синдикатима блиским партији.⁵⁶ Десна фракција, предвођена тадашњим генералним секретаром партије Симом Марковићем, истрајавала је на ставовима да је ситуација у земљи нереволуционарна и да национално питање

---

⁵⁵ К. Николић, *Бољшевиизација КПЈ*, 142–149; Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 110–116.

⁵⁶ Називи фракција су постали устаљени у иделошки обојеној литератури насталој у комунистичкој Југославији. Треба их схватити са доста резерви, јер се не може говорити о постојању истинске „деснице“ у партији, будући да су обе фракције доследно следиле крајње левичарске, комунистичке догме (Božidar Jakšić, *Svest socijalnog protesta*, Beograd, 1987, 155).

треба решити у оквиру Југославије, кроз уставне промене и на бази националних аутономија.⁵⁷

Сукоб фракција у партији је потрајао до 1928, за све то време јачајући патерналистичку и арбитражну улогу Коминтерне.⁵⁸ Њен утицај по формирање ставова и свести југословенских комуниста био је погубан. На по много чему прекретничком, Трећем конгресу КПЈ, одржаном 1926, у документима је наведено да Југославијом влада „српска нација“, а не „српска буржоазија“ како је до тада истицано – хипотека одговорности са владајуће елите је приписана читавом једном народу.⁵⁹ Ипак, као резултат компромиса, у документа није унета одредба о дезинтеграцији Југославије као крајњем политичком циљу КПЈ.⁶⁰

Покушај да се спор реши компромисом је убрзо после конгреса попуно пропао. Сукоб фракција је претио да попутно разори партију; спорови у вођству почели су да се преносе у партијске организације. Конкретних акција на терену скоро да није било. Отпор фракцијама почео је да се јавља и у редовима саме КПЈ.⁶¹ Званична партијска статистика бележи да је број чланова пре Четвртог конгреса 1928. спао на 2.114. Извесно је да их је због фракцијских сукоба, али и свих прогона и притисака, било још мање.⁶² Обрачун са *фракцијаштвом* и опозицијом у партији је започео 1927. године. Случајно или не, одстрањивање опозиције се догодило скоро истовремено са Стаљиновим обрачуном са противницима у партији у СССР.⁶³ Коминтерна је 1928. одлучила да уклони главне представнике обе фракције, али је заузет став да су греси „левице“ били

---

⁵⁷ У тексту објављеном на Видовдан 1919. Сима Марковић је наглашавао да национално јединство у држави може створити само диктатура пролетаријата. Он је сматрао да је стварањем Југославије и решењем аграрног питања буржоазија одиграла своју историјску улогу. Национално уједињење је схватао као прилику да радничка класа оствари своје револуционарне циљеве (В. више: Sima Marković, *Tragizam malih naroda. Spisi o nacionalnom pitanju*, приг. Д. Пешић, Београд, 1985). За разлику од припадника леве фракције, који су следили став Коминтерне да ће подршка националним покретима и рушење јединствене државе створити повољне околности за револуцију, Марковић је сматрао да је управо јединствена држава значајан корак ка будућој револуцији, након које је сматрао да ће доћи до још већих интеграција будућих подунавских совјетских република.

⁵⁸ К. Николић, *Комунисти*, 38.

⁵⁹ Д. Пешић, *н. д.*, 102.

⁶⁰ Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 197.

⁶¹ *Историја Савеза Комуниста*, 103–104.

⁶² К. Николић, *Комунисти*, 71.

⁶³ А. Митровић, *н. д.*, 285–286.

знатно мањи, првенствено организационе природе, док је њена политичка линија била исправна.⁶⁴

Коначни обрачун са фракцијама, али и коначно усвајање става о потреби разбијања „империјалистичке“ Југославије, одиграли су се на Четвртом конгресу КПЈ у Дрездену новембра 1928. године. Преузимање иницијативе Коминтерне и њено прихватање у КПЈ значило је да је партија била спремна да беспоговорно извршава налоге КИ, чиме је довршен процес њене бољшевизације.⁶⁵ По налогу Коминтерне одлучено је да се у партији заведе строги централизам и најоштрије супротстави кршењу партијске дисциплине. Оштро је критикован Сима Марковић који је морао да се сложи са критиком и упути покајничко писмо београдској организацији која се због свега привремено била одвојила од КПЈ. Изабрано је ново руководство, на челу са Ђуром Ђаковићем и Јованом Малишићем. Они су на првој седници од Коминтерне затражили да у њихов Политбиро (нека врста председништва странке) буде кооптиран и Јосип Чижински, односно Милан Горкић.⁶⁶

Ставови о националном питању су победом (радикално) леве струје пооштрени. Потврђена је тврдња о постојању револуционарне ситуације; подржани су национални покрети који су тежили разбијању Југославије и стварање независних држава (радничко-сељачких република) Хрватске, Словеније, Македоније и Црне Горе, а потом и припајања Косова „независној и уједињеној Албанији“, као и право на отцепљење Мађара у Војводини. Последице су биле далекосежне.⁶⁷ Позицију Симе Марковићева у партији на кратко је спасао Палмиро Тољати, један од „отаца“ Коминтерне задужених за Балкан, тражећи да призна грешке, али да не буде кажњен. Међутим, након што је Марковић након завођења Шестојануарске диктатуре одбио да изврши директиве партијског руководства о подизању ортужаног устанка и стварању илегалних синдиката, у октобру 1929. је искључен из партије. Без имало преиспитивања сопствених одлука, којим су некада доминантни српски левичари гурнути у авантуру разбијања сопствене државе, Коминтерна је сву кривицу за стање у

---

⁶⁴ *Историја Савеза Комуниста*, 105.

⁶⁵ К. Николић, *Комунисти*, 53–54.

⁶⁶ *Историја Савеза Комуниста*, 105–106.

⁶⁷ Д. Пешић, *н. д.*, 235; Г. Влајић, *КПЈ и национално питање*, 135–137.

партији приписала Сими Марковићу. Његово маргинализовање и потоња политичка ликвидација били су одлучујући и за потискивање интелектуалаца из КПЈ и довођења на њихово место, по вертикали, припадника „радничке авангарде“.⁶⁸

Само два месеца након Дрезденског конгреса у Југославији је заведена *Шестојануарска диктатура*. После убиства народних посланика и првака ХСС у скупштини у јуну 1928, дубоке политичке кризе, бојкота парламента од стране Сељачко-демократске коалиције и спољнополитичких претњи на границама државе, краљ Александар Карађорђевић је одлучио да 6. јануара 1929, после још једне кризе владе, изврши државни удар, суспендује Видовдански устав из 1921. и распусти Народну скупштину. Краљ је образложио да је искуство државе са парламентаризмом било лоше и да су сукоби политичких партија довели у питање сам опстанак државне заједнице. Донет је Закон о краљевској власти и врховној државној управи, након чега је краљ постао носилац „све власти у земљи“. Убрзо потом формирана је нова влада на челу са генералом Петром Живковићем.⁶⁹

Большевиизирана КПЈ је следећи инструкције Коминтерне одговорила захтевом за рушењем „војнофашистичке диктатуре“.⁷⁰ Партија је упутила позив на оружани устанак, свргавање режима и успостављање радничко-сељачке републике.⁷¹ До 1928. теоризам чланова КПЈ је био индивидуалан. Били су то актови малих, екстремних група или појединаца. Међутим, након Конгреса у Дрездену и завођења диктатуре теороризам је постао неодвојиви део политике партије, директно подржан и охрабрен од Коминтерне.⁷² Крајњи циљ је био разбијање државе, а када је њено име званично промењено у Југославија, КПЈ је подржала оцене Коминтерне да је то „круна хегемонистичке-империјалистичке политике крваве владавине великосрпског фашизма“.⁷³

---

⁶⁸ В. Marković, *n. d.*, 158–161. Треба нагласити да су водећи кадрови Коминтерне, задужени између два светска рата за питања Балкана и Југославије, потицали из ревизионистичких земаља, поражених у рату 1918. Били су то, пре свега, Палмиро Тољати и Георги Димитров. У тако посвећеном циљу разбијања Југославије, поред воље Стаљина који ју је од почетка окарактерисао као изразито непријатељску земљу, можда треба тражити узроке и у избору таквих кадрова.

⁶⁹ Ивана Добривојевић, „Краљевина Југославија у доба личног режима краља Александра“, *Историја 20. века*, бр. 2 (2008), 110–111.

⁷⁰ *Историја Савеза Комуниста*, 112.

⁷¹ С. Цветковић, *n. d.*, 53.

⁷² К. Николић, *Комунисти*, 144.

⁷³ Коста Николић, *Мит о партизанском југословенству*, Београд, 2015, XIV.

Оријентација КПЈ на покушаје подизања устанка се показала као попутно промашена. Позив није имао скоро никакав одјек у масама.⁷⁴ Међутим, репресивни одговор власти био је жесток, оштрији неголи онај с почетка 1920-их. Подстицало га је и званично опредељење комуниста и позиви за разбијање Југославије. Формиран је Државни суд за заштиту државе и донесен Закон о заштити јавне безбедности и поретка, који је у ствари био допуна закона из 1921. Новоустановљени суд је судио је у предметима везаним за увреде краља или краљевске породице, антидржавни рад и слична дела.⁷⁵ Циљ овог закона, међутим, више није био само обрачун са комунистима, већ и са свим сепаратистичким покретима и један од ослонаца од краља формулисане политике интегралног југословенства.⁷⁶

Режим је суд и новоусвојене законе користио за обрачун са свим политичким противницима, па су се тако пред судом нашли и неки од лидера грађанских странака: прваци ХСС Влатко Мачек и Савеза земљорадника Драгољуб Јовановић. У окршајима са полицијом су страдали бројни комунисти, а партијски подмладак СКОЈ изгубио је чак седам својих секретара. У априлу 1929. убијен је и секретар КПЈ Ђуро Ђаковић; званично, убиство се догодило приликом „покушаја беге преко границе“ у Аустрију.⁷⁷ Већ неколико месеци касније партија је морала да констатује да ситуација није „непосредно револуционарна“.⁷⁸ Уместо таласа незадовољства и немира, које су комунисти очекивали, било је приметно да је завођење диктатуре, посебно у Србији, прошло без већих потреса који би могли да угрозе систем. Најснажније грађанске партије, ХСС у Хрватској и демократе и радикали у Србији, одлучиле су се за политику тихог бојкота и чекања.⁷⁹

До 1932. пред Државни суд за заштиту државе највише су извођени комунисти. Суђено им је за најразличитија дела, од самог чланства у СКОЈ-у или КПЈ, па до тероризма. Од радикалних мера ни они сами се нису устручавали: под ауторитарним режимима и фашистичким режимима, који су од почетка 1930-их били у успону, њихова борба је подразумевала „рушење капиталистичког система

---

⁷⁴ *Историја Савеза Комуниста*, 112.

⁷⁵ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Beograd, 2006, 150.

⁷⁶ Исто, 100.

⁷⁷ В. Petranović, *KPJ u borbi*, 29.

⁷⁸ Д. Пешић, *н. д.*, 247.

⁷⁹ И. Добривојевић, *Краљевина Југославија*, 112.

и успоставу радничко-сељачке совјетске власти“.⁸⁰ Док тај циљ не би био остварен, сматрало се ни да политичка борба није окончана. Временом је антифашистичка борба, коју су комунисти заступали, постајала синоним за класни и грађански рат, у којем је победа могла да буде само потпуно уклањање буржоазије и успостављање диктатуре пролетаријата. Управо у Југославији је владајући режим окарактерисан као „монархофашистичка диктатура“, што је значило да револуционарима стоје на располагању сва средства, па и усклађивање сопствене акције са сепаратистичким и националним покретима „угњетених нација“.⁸¹ Отуд и њихове терористичке акције, отуд поздрављиве усташкој побуни против „српских окупационих власти“ у Лици 1932⁸², отуд макијавелизам и парола „што горе, то боље“ у вези са економском кризом и нарастањем тензија у Југославији. Али отуд и жесток удар власти на преостале партијске структуре и перманентни страх од „дрвених“ и од „бољшевичке револуције“ код владајућих елита. Сукобљене перцепције и спремност за обрачун у одсудном моменту постојале су, како видимо, доста пре 1941. године.

Тачна евиденција броја осуђених комуниста у репресији током личног режима краља Александра и његових наследника не постоји, али истраживања С. Цветковића говоре да су у периоду од 6. јануара 1929. до 10. новембра 1938. одржана 134 судска процеса, и да је од 1.459 оптужених осуђено њих 970. За исто време, пред редовним судовима је било 576 процеса, 2.281 оптужени и 722 осуђена. Од свих ухапшених око 65% су чинили студенти.⁸³ За време трајања диктатуре на казне затвора су осуђени многи тадашњи и каснији високи партијски функционери: Ђуро Пуцар, Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Огњен Прица, Отокар Кершовани, Едвард Кардељ, Јован Веселинов, Борис Кидрич, Марко Орешковић... Упркос томе, они ће преживети и донекле и наставити политички рад, углавном кроз инфилтрирање у спортска и омладинска друштва, а од средине 1930-их и у политичке странке.

---

⁸⁰ Vlačić, Gordana, *Kominterni i taktika borbe 'klase protiv klase' 1927–1934*, Zagreb, 1989, 115.

⁸¹ Исто, 125–127.

⁸² „Ustaški pokret u hrvatskim krajevima“, *Proleter*, decembar 1932. Више о контактима и сарадњи комуниста и усташа у земљи и емиграцији код: Б. Глигоријевић, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, 258–263.

⁸³ С. Цветковић, *н. д.*, 54.

Период од Четвртог конгреса 1928. до средине 1930-их био је због свега наведеног и време дубоких унутрашњих потреса у партији, честих кадровских смена и идејних промашаја. У Дрездену је изабрано ново руководство које је због прилика у земљи било принуђено да делује из Беча где је 1929. формиран „Загранични биро ЦК КПЈ“. Од чланова Централног комитета у земљи је формиран Политбиро, који је такође 1930. приморан да избегне у иностранство. Уследили су нови сукоби и кадровске смене. Коначно, у јуну 1932. је формирано Привремено руководство на челу са Миланом Горкићем.⁸⁴ Поред њега, у руководству су се нашли и Владимир Ћопић и Благоје Паровић.

На Седмом конгресу Комитерне 1935. Благоје Паровић је указао да је партија због политичке оријентације из претходног периода претрпела тешке губитке, да је ухапшено или убијено преко 100 активиста, док је број чланова пао на око 300.⁸⁵ Након партијских чистки, појачане репресије и повлачења у дубоку илегалу многи чланови су се похапшени, други су се пасивизирали, повукли или на друге начине отпали од партије. Такође, утицај комуниста на Београдском универзитету, доста јак до завођења диктатуре, нагло је опао. Већ 1929. престао је сваки њихов организован политички рад, а до оживљавања активности је требало да прођу пуне две године.⁸⁶ Неизбежно се намеће питање како је из тако уског језгра, отераног дубоко у илегалу и поцепаног фракцијским споровима, само деценију година касније изникао покрет који се у ратним условима показао као несаломив и који је успешно изнео оружану борбу и револуцију?

Одговор је комплексан. Огроман утицај је имао низ историјских околности које су им ишле на руку: неправедно и сукобљено друштво, окупација, евакуација краља и владе из земље, избијање грађанског рата, међуетнички и међуконфесионални сукоби, незадовољство старим режимом, несумњива савезничка војна помоћ, војна интервенција Црвене армије. Али, повољне околности нису довољне да објасне успех једног илегалног и суштински периферног политичког покрета и његов опстанак на терену у сложеним условима током пуне три и по (ван Србије и дуже) године. Одговор се, рекли бисмо, делом

---

⁸⁴ *Историја Савеза Комуниста*, 113.

⁸⁵ С. Цветковић, *н. д.*, 56.

⁸⁶ Ђорђе Станковић, *Студенти и Универзитет 1914–1954. Огледи из друштвене историје*, Београд, 2000, 113; Мома Марковић, *Сазревање револуције (Сећања 1931–1941)*, Београд, 1984, 15.

крије и у начину на који су чланови КПЈ доживљавали комунизам и специфичном склопу њихових личности.

У сиромашном и непросвећеном друштву Краљевине СХС, са израженим социјалним неједнакостима, левичарске идеје су имале бројне симпатизере. Берtrand Расел је уочио да хришћанство и марксизам деле истоветне корене: почивали су на позиву угњетенима и несрећнима – и ширили су их попут апостола упркос опасности да и сами буду „бачени лавовима“. Црквени оци су овај позив саобразили хришћанству, а Маркс социјализму.⁸⁷ До сличног закључка је дошао и Николај Берђајев, који је сматрао да нема ничег супротнијег хришћанству од духа капитализма, док комунизам, као негација капитализма, има исте корене и религиознији је (као нада у земаљску радост, земаљску правду и, уопште, царство небеско на земљи) чак и од самог хришћанства.⁸⁸ Управо је позив пониженим, потлаченим, израбљиваним, „губитницима по рођењу“, био најјаче оруђе комунизма. Као што религија својим верницима за оданост и поштовање догми обећава спасење, комунизам је обећавао „ново доба“ у коме ће друштвене неједнакости коначно нестати. Задатак да створе ново, савршено друштво, имали су пролетери, чију месијанску улогу је прокламовао још Маркс у свом спису „Света породица“ 1845. године.⁸⁹ Видевши изблиза комунисте, Берђајев је закључио да је марксизам секуларизација старојеврејског месијанства⁹⁰, очигледно примењена тако да, уз обожење и сакрализацију овоземаљског, буде блиска и руској и словенској души. Од значаја је била чињеница да нове идеје стижу баш из некадашње Русије, раније моћне заштитнице словенства и православља. Како је то пластично описао један млад човек, доцније један од водећих југословенских револуционара, он је читао и Маркса и Енгелса, али га ни „Капитал“ ни „Манифест“ нису много привукли; аутентичну слику потлачених,

---

⁸⁷ Наведено према: К. Николић, *Mum*, 224.

⁸⁸ Nikolaj Berđajev, *Istina i laž komunizma. Prilog razumjevanju religije komunizma*, Zagreb, 1934, 34; Nikola Milošević, *Antinomije marksističkih ideologija. Boljševizam, staljinizam, marksizam*, Beograd, 1990, 29.

⁸⁹ К. Николић, *Mum*, 223.

⁹⁰ Nikolaj Berđajev, *Izvori i smisao ruskog komunizma*, Beograd, 1989, 8, 83. Домаћи критичар марксистичких идеја, Марко С. Марковић, на сличним је позицијама: „Руским хришћанима претила је непосредна опасност да помешају хришћанство са комунизмом“ (Марко С. Марковић, *Марксизам у теорији и пракси по Николају Берђајеву*, Бирмингем, 1977, 50).

али и визију друштва о каквом је сањао, нашао је код совјетских писаца, конкретно у роману „Мати“ Максима Горког.⁹¹

Коначни циљ комуниста је било стварање друштва једнаких, али на путу до тог циља једнакости није било. Баш као што је рано хришћанство почивало на својеврсном ексклузивитету сиромашних („лакше је камиљем ужету да прође кроз иглене уши, него да богаташ уђе у царство Божије“), у комунизму је владао ексклузивитет пролетера. Они су били „авангарда“ историјског напретка. Али, нису сви радници делили визију новог, комунистичког друштва. Због тога су комунисти, ортодоксно убеђени у исправност своје идеологије, сматрали да је њихова дужност да поведу борбу за права радничке класе чак и када њу њој самој свест о потреби такве борбе и даље није постојала.⁹² Снага комунизма је лежала у томе што је почивао на великој идеји и тежио да људима пружи целовит поглед на свет. Као такав, како каже Берђајев, могао је да „загреје људске душе“.⁹³

Након бољшевизације КПЈ током 1920-их она је постала партија „професионалних револуционара“. Синтагма необично добро описује њихов живот: револуција је за њих била и посао (за који су били плаћени) и сврха живљења. Партија је након 1929. тежила да се ослободи занталија, ситних сопственика и „радничке аристократије“.⁹⁴ Дубоко је било укорењено неповерење према интелектуалцима. Партији је требао другачији тип чланова: активни, борбени, несклони промишљању и премишљању, спремни за извршење сваког задатака, на одрицање и жртве, и беспоговорно поштовање партијске хијарархије и директива. Описујући одлике предратних револуционара Гојко Николиш истиче да их је одликовало „безгранично повјерење у партијско руководство“ и да је партија за њих била „апстракција, сила изнад мене, али још увијек и моја сила“.⁹⁵ Зато су након завршеног процеса бољшевизације велику већину чланова КПЈ чинили пролетери, фабрички радници, попутно одани комунистичкој борби и ауторитету партије. Није претерано рећи да је било пуно сличности између њих и средњовековних миланариста: и једни и други су ишчекивали дубоки преображај

---

⁹¹ Svetozar Vukmanović, *Revolucija koja teče*, knjiga 1, Beograd, 1971, 26. Готово идентичан исказ даје и Милован Ђилас, говорећи о коренима свог опредељења за комунизам (Милован Ђилас, *Бесудна земља*, Београд, 2005, 336).

⁹² К. Николић, *Комунисти*, 19–21.

⁹³ N. Berđajev, *Istina i laž*, 50.

⁹⁴ К. Николић, *Комунисти*, 62.

⁹⁵ Gojko Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina. Memoari*, Zagreb, 1981, 123.

које ће ускоро наступити, за који су морали да буду спремни и да му читав живот посвете, па и жртвују, само да до њега што пре дође. А у „новом царству“, својеврсном рају на земљи, десиће се и својеврстан „крај историје“ – биће изграђен свет, толико жељен у времену после преживљених патњи Великог рата, без националних, верских, класних и ма каквих других разлика.⁹⁶

„Штаб револуције“ је током читавог периода након Првог светског рата имао два циља: одбрану комунистичког СССР-а и усмеравање токова револуције у остатку Европе. Да би их остварила, Коминтерна је често била спремна да им подреди интересе комунистичких покрета у појединим државама. Међутим, након 1933. и успона Адолфа Хитлера и брзог слома немачког комунистичког покрета (у који су од Октобарске револуције полагане највеће наде), дошло је до програмског заокрета. У Москви су проценили да фашизам у перспективи представља највећу претњу комунизму, и да му се у свим земљама где је у успону треба супротставити. Страх од заједничког непријатеља доводио је постепено и до приближавања дојучерашњих огорчених противника, Француске и Чехословачке са једне стране, и СССР-а са друге.⁹⁷

Политика *Народног фронта* озваничена је на седмом (и последњем) конгресу Коминтерне. Као главни циљ прокламовано је заустављање ширења фашизма и смањивање његовог притиска на СССР. Зато је политика бескомпромисне класне борбе и неизбежне револуције привремено била замењена преоријентисањем на борбу против фашизма и сарадњу са свим *антифашистичким снагама*. Као директна последица оваквог програмског заокрета Коминтерне дошло је од 1935. до великих промена у политици свих комунистичких партија, међу њима и у КПЈ. Антијугословенски курс обноћ је мењан пројугословенским, а некада мрски „санитарни кордон“ преименован је у „антифашистички бедем“.⁹⁸

Промењен је став о сарадњи са усташким покретом и другим сепаратистичким групацијама. Политика према њима у периоду 1929–1933. је оцењена као „властита заблуда“. Ипак, блискост комуниста и усташа, која је проистицала из чињенице да су имали заједничког непријатеља, наставила се

---

⁹⁶ Karl Marks, Fridrih Engels, *Manifest komunističke partije*, Novi Sad, 2017, 68–73.

⁹⁷ Mira Radojević, „Udružena opozicija i komunisti“, *Istorija 20. veka*, br. 1–2 (1990), 40.

⁹⁸ Pavle Jakšić, *Nad uspomenu*, Beograd, 1990, 72–73.

касније, првенствено кроз сарадњу у робијашницама где су припадници оба покрета служили казне због антидржавног деловања.⁹⁹ Нови курс наметао је стварање што шире политичке базе и успостављање сарадње са свим снагама које ће показати спремност за укључивање у активну борбу против фашизма.

Након периода скоро потпуне разбијености и маргинализације, масовних хапшења, гашења партијских организација и пасивизирања чланова, од 1933. креће постепени оправак КПЈ. Партијом је из Беча и даље руководио Милан Горкић, беспоговорно одан Коминтерни и Стаљину.¹⁰⁰ У земљи, важну улогу у обнови партије имао је тзв. „комунистички универзитет“, односно казниона у Сремској Митровици. Током 1933. у њему је боравило око 240 комуниста. Након великог штрајка добили су право на заједничке просторије, да буду изузети од физичког рада, да могу да читају, пишу и преводе. М. Пијаде и Р. Чолаковић су издржавајући казну у Митровици превели Марксов „Капитал“ на српско-хрватски језик.¹⁰¹ Они који би изашли са робије углавном не би били „преваспитани“; постајали су чвршћи и поткованији, прекаљени револуционари, који су стварали и нове кружоке.

Средином тридесетих година партији је приступила и нова генерација младића и девојака, вољна да се бори за револуцију. Управо ту се видео један од погубних ефеката диктатуре. Грађанске партије су водили представници старих генерација, недовољно кадри да пронађу решења за спорове и проблеме у чијем настанку су и сами учествовали. Истовремено, долазило је до генерацијске смене, а млади људи у двадесетим годинама нису имали прилику да стекну искуство борбе у политичком животу.¹⁰² У исто време, комунисти су полагали велике напоре да преузму контролу над студентским и стручним удружењима по гимназијама; за тај посао, изузев њих и евентуално њихових конкурената из покрета Збор, мало ко је имао снаге и воље. Та удружења, у којима је чланство међу младима било ствар престижа, послужила су члановима КПЈ за регрутовање нових снага. До 1935, заправо, они су деловали само кроз СКОЈ, али је потом дошло и до обнављања и умножавања партијских ћелија. Уочи Другог светског

---

⁹⁹ К. Николић, *Комунисти*, 151–152, 173; Д. Пешић, *н. д.*, 263.

¹⁰⁰ К. Николић, *Мит*, 85.

¹⁰¹ *Историја Савеза Комуниста*, 120; В. Petranović, *KPJ u borbi*, 42.

¹⁰² Mira Radojević, „Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji“, *Istorija 20. veka*, br. 2 (1997), 30; Ivan Avakumović, *The Communist Party od Yugoslavia*, Milan, 1956, 198.

рата, на Београдском универзитету деловало је око 80 чланова КПЈ и близу 200 чланова СКОЈ-а, али су исти у протестима и штрајковима предводили и по 3.000 и више студената.¹⁰³

У годинама када су ефекти светске економске кризе тешко погађали друштво Краљевине, многим од њих је идеологија илегалне партије, уз интернационалистичке и слободоумне, једнако колико и мистичне идеје, постала магично привлачна. М. Ђилас је за доминантну идеју своје генерације, тачније оног њеног дела који се прикључио КПЈ и њеном подмлатку СКОЈ-у, издвојио „занос, жудњу за подвигом и за жртвовањем на срећу рода људскога“.¹⁰⁴ Бунтовништво, жеља за бољим животом, борба за правду, улазак у круг одабраних – зар је за младог идеалисту требало нешто више? Полицијска репресија и тортуре само су их у њиховим уверењима учвршћивали, увећавајући и број нових револуционара и интензитет њихових активности. Од два политичка збора одржана 1929–1931, њихов број је уочи рата увећан на 18 (и стоструко увећаним бројем учесника!), а од штрајкова који су деценију раније били незамисливи, у периоду 1937–1941. регистровано их је шест, који су доводили до блокада рада универзитета по више дана и недеља.¹⁰⁵ Ипак, у самом предвечерју рата, како показује Д. Тошић, почели су да убрзано губе иницијативу и утицај међу студентима, међу којима су све присутније биле идеје националистичког и демократског Српског културног клуба.¹⁰⁶

Тактика широког и слободарског Народног фронта у то време је већ била примењивана у Шпанији и Француској. У Југославији се такође показала као добар начин да се партија извуче из илегалне и повеже са масама.¹⁰⁷ Руководство КПЈ је идеју Народног фронта испрво схватило „уско“, па су почетком 1935. комунисти планирали сарадњу само са левим крилом Савеза земљорадника, и са њима разматрали заједничко учешће на предстојећим изворима. Када нису успели да истакну своју листу, одлучили су да незванично подрже листу Удружене опозиције на челу са Влатком Мачеком. Тако је, макар формално, промењен

---

¹⁰³ Ђ. Станковић, *н. д.*, 62.

¹⁰⁴ М. Ђилас, *Бесудна земља*, 336.

¹⁰⁵ Ђ. Станковић, *н. д.*, 59–61; Мирољуб Васић, „Револуционарни покрет студената 1929–1941. године“, у: *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, 861–867.

¹⁰⁶ Десимир Тошић, „Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат“, *Токови историје*, 3/2006, 247–252.

¹⁰⁷ М. Radojević, „Udružena opozicija i komunisti“, 40.

однос према грађанским опозиционим странкама и отворена могућност за сарадњу. Али, простор за преговоре није био велики. Идеолошке разлике, дубоко укоренење неповерење и посебно разлике у визијама уређења државе и решавања националног питања онемогућавале су било какав договор. Такође, преговоре је ометало и то што су комунисти сматрали да водећа улога у Народном фронту треба да припадне њима.¹⁰⁸

Промену у оријентацији комуниста је пратила и промена у односу према националном питању. Декларативно, КПЈ је остала на линији борбе за право на самоопредељење до отцепљења, али „узимајући у обзир међународну ситуацију“ донесена је одлука о одрицању од разбијања Југославије.¹⁰⁹ Међутим, радило се само о званичном мењању курса, док се у пракси политика КПЈ свела на ослабљивање позиције Србије и јачање улоге других народа унутар земље. У партији је опстао као доминантан став о „угњетачкој великосрпској буржоазији“. Проглашење Југославије и њена подела на бановине октобра 1929. били су у врху КПЈ оцењени као „круна националног угњетавања“, и „фактичко остваривање Велике Србије“. И у наредним годинама, ма каква да је била званична политика партије, исти дух и коминтерновска реторика су провејавали кроз сва њена тела. Штавише, колективна кривица почела је да се приписује целом српском народу. По једној оцени из 1936, читав народ морао је да упрегне своје снаге не би ли се искупио за подршку владајућим елитама: „На радничкој класи у Србији, српском сељаштву и средњим слојевима је не само да се одрекну насилничке и угњетачке политике над хрватским, другим и над самим српским народом, и одрекну се носиоца такве политике, него и да одлучном борбом ослањајући се и помажући ослободилачке националне покрете других народа учине крај тој политици. И да на бази равноправног споразума са осталим народима Југославије ударе темеље братској слози и у миру уреде свој живот.“¹¹⁰

---

¹⁰⁸ Исто, 39–58.

¹⁰⁹ Д. Пешић, *н. д.*, 272.

¹¹⁰ Наведено према: Душан Бојковић, „Национална политика Комунистичке партије Југославије 1935–1937: формирање комунистичких партија Словеније и Хрватске“, *Токови историје*, 3/2013, 60, 70. Пишући о владавини српске буржоазије Југославијом и називајући је „тамницом народа“, као што је некада називана Аустроугарска, „Пролетер“ је у својим текстовима преносио исте оцене врха КПЈ: „У том жалосном послу српској је буржоазији помагао и српски сељак, јер је његовим рукама београдска цинцарија гушила слободу осталих народа Југославије. (...) Све оно што је српски сељак десетинама година тешким напорима извојевао у борби против самовоље Обреновића, изгубио је у овој држави. Он је од слободног грађанина постао поданик. Постао је то

Доцније (1937) ће генерални секретар КПЈ у једном програмском тексту у водећем партијском гласилу, „Пролетеру“, објаснити такву идеолошку потку: „Хрватски комуниста није неки ‘интернационалиста’, који виси у зраку, него је он комуниста – Хрват, т.ј. комуниста који се свим снагама залаже за побједу хрватског народа. За српског комунисту интернационализам значи, у првом реду, досљедну борбу против великосрпске политике србијанских владајућих класа.“¹¹¹ Зато не треба да чуде ни крајње последице такве политике, о трајном анимозитету према српском и србијанском. Савременик, професионални револуционар, иначе Србин пореклом из некадашње Војне Крајине, верно је пренео расположење својих сабораца које је нетом обликовано: „Чинило ми се онда да је хрватском комунисти био ближи сваки пургер, зато што је Хрват, него београдски пролетер, зато што је Србин“.¹¹² Не би ли се ослободио таквог жига, српски комуниста, поготово ако је претендовао на успон у партијској хијерархији, непрестано је морао да доказује интернационализам, одбацује традицију, демонстрира решеност да се обрачуна са противницима из свог народа.

Национално питање је у наредном периоду требало решити на федералистичком принципу, на бази шест аутономних република. Процес реорганизације партије по националном принципу започео је на Четвртој земаљској конференцији КПЈ, одржаној 1934. у Љубљани. Како закључује историчар Душан Бојковић, тада је дефинитивно преовладао дух компромиса са национализмима *угњетених нација*. Оснивање КП Хрватске и КП Словеније током 1937. (КП Србије основана је тек на крају Другог светског рата) били су важни кораци у профилисању такве политике; тако је започео и преображај КПЈ из класне организације у савез партија са националним ознакама, које су били „ембриони будућих држава“. Иако су вођи КПЈ инсистирали да стварање посебних партијских руководстава и надлежности за Словенију и Хрватску не представља федерализацију партије нити партијско цепање Југославије, у пракси

зато што је српски народ у Југославији постао угњетачки народ, што је дозволио и чак помогао шачици београдских дахија да набију јарам хрватском, словеначком и другим народима Југославије. (...) Чим он активно помогне борбу, биће власт београдских богаташа брзо скршена“ („Srpski seljak i oslobodilačka borba ugnjetenih naroda Jugoslavije“, *Proleter*, septembar 1937).

¹¹¹ *Proleter, organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1929–1942*, prir. Katarina Rašić Mihajlović, Beograd, 1968, 487.

¹¹² G. Nikoliš, *n. d.*, 98.

се догодило управо то.¹¹³ Уместо некадашњег руководећег центра у Београду и Србији, превагу су однели западни делови земље, а за центар делатности партије и формирања кадрова изабран је Загреб. Као главни циљ реорганизоване партије постављено је „национално ослобођење“ Хрвата и Словенаца и збацивање јарма „великосрпског фашизма“.¹¹⁴

Међутим, опоравак и поновни покушај активирања КПЈ није имао континуитет – пресечен је великим стаљинистичким чисткама у СССР-у, које нису заобишле ни југословенске комунисте.¹¹⁵ У жеку унутарпартијских обрачуна у којима је Стаљин ликвидирао све стварне и потенцијалне опоненте, руководство КПЈ је било означено као „троцкистичко“ – што је морала да буде и најтежа оптужба за неког комунисту.¹¹⁶ Током 1937. у Москву је позван секретар КПЈ, Милан Горкић. Смењен је, ухапшен и касније погубљен; некадашњи заговорник „бољшевичке непомирљивости“ постао је управо њена жртва. Управо тих дана када је Горкић позван у Москву, у Шпанији је под мистериозним околностима изгубио живот и Благоје Паровић.¹¹⁷ Процењује се да је током стаљинистичких чистки убијено, нестало и умрло у логорима чак око 600 југословенских комуниста.¹¹⁸ Укупан биланс тог терора је за КПЈ био можда и погубнији него репресија режима Краљевине, будући да је број убијених комуниста у чисткама био вишеструко већи од оних који су страдали као жртве „монархофашистичког терора“.

Период чистки се поклопио са успоном Јосипа Броза Тита, који је најавио нову етапу у развоју КПЈ. Пажњу партије Броз је привукао 1928. када је као руководилац партијске организације у Загребу утицао на окончање фракцијске

---

¹¹³ Д. Бојковић, *Национална политика*, 70–77.

¹¹⁴ Исто; Д. Бојковић, „Југословенски комунисти и српско питање у народнофронтској фази 1935–1941“, у: *Историјска трибина. Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, ур. Зоран Јањетовић, Београд, 2016, 30; *Историјски архив КПЈ*, 266–270.

¹¹⁵ А. Митровић, *н. д.*, 291–293.

¹¹⁶ Троцкизам је појам који је првобитно био везан за верзију тумачења марксистичко-лењинистичке теорије по Лаву Троцком, својевремено једном од најближих Лењинових сарадника који је временом постао дисидент и ушао у сукоб са Стаљином. Доцније је то постао свеобухватни назив за отпаднике од партије или оне у чију се оданост сумњало. „Ако је неко проглашен фракционашем, обично су прекидане не само партијске него и личне и пријатељске везе“, а уколико је њихов грех био већи, била је тежа и казна. Уочи и за време рата врх КПЈ је ликвидирао низ својих *троцкиста*, неке само политички, а неке и физички (S. Vukmanović, *н. д.*, 113; N. Milošević, *н. д.*, 102–103).

¹¹⁷ М. Марковић, *Сазревање револуције*, 33; В. Јакшић, *н. д.*, 169.

¹¹⁸ К. Николић, *Комунисти*, 179. В. више: Ubavka Vujošević, *Nestajali netragom. Jugosloveni, žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927–1953*, Београд, 2019.

борбе, извесно према директивама Коминтерне. Исте године је ухапшен, а на суду је изјавио да једно признаје суд своје партије.¹¹⁹ Осуђен је на пет година затвора. Броз није био раднички трибун како су га његови хагиографи представљали, већ професионални револуционар, „војник Коминтерне“. Горкић га је 1935. укључио у ЦК КПЈ. Након тога одлази у Москву, где је био чиновник Коминтерне.¹²⁰ Брзова улога у чисткама никада није разјашњена, премда се у његовим новијим биографијама наводи да је узео учешћа у потказивању, односно елиминацији конкурената унутар партије – који су потом нетрагом нестајали. После Горкића, један за другим, ликвидирани су у наредних годину-две и сви бивши вођи партије: Сима Марковић, Филип Филиповић, Владимир Ћопић и многи други.¹²¹ Пошто је Горкић у јулу 1937. опозван, Броз је по одобрењу из Москве фактички почео да преузима партију. Већ следећег месеца у Паризу је преузео руковођење Централним комитетом КПЈ. Било је то отварање новог поглавља у њеној историји.¹²²

Први задатак новог руководиоца југословенске партије био је да у њој до краја сузбије дух раскола и фракцијских борби. Последњи конкурент који му је преостао у земљи био је стари црногорски револуционар Петко Милетић, који се у то време налазио на издржавању казне у Сремској Митровици и ту, водећи казнионички комитет КПЈ, остварио велики утицај међу млађим комунистима (укључујући и касније најближе Брзове сараднике Милована Ђиласа и Александра Ранковића). У другој половини 1937. сукоби између Милетићевих и Брзових присталица унутар казнионе су се толико интензивирали да је долазило до физичких обрачуна, при чему је група *правоверних* направила план да „троцкисту“ Милетића казни тако што ће га преклати ножем. Он је успео да избегне смрт, али не задуго. Пошто му је казна истекла, отишао је у Москву, где ће 1939. бити убијен.¹²³ Брзови биографи скрећу пажњу на тај моменат као један од кључних када је генерални секретар КПЈ сузбио и последњу опозициону струју

---

¹¹⁹ Владимир Дедијер, *Јосип Броз Тито. Прилози за биографију*, Београд, 1953, 176.

¹²⁰ Nikita Bondarev, *Misterija Tito: moskovske godine*, Beograd, 2013, 126.

¹²¹ Исто; Предраг Ј. Марковић, Владимир Кеџмановић, *Тито, поговор*, Београд, 2015, 50–51.

¹²² К. Николић, *Мит*, 86.

¹²³ Јелена Ковачевић, „Фракцијске борбе међу члановима КПЈ у Сремскомитровачкој казниони 1937–1939“, *Архив*, бр. 1/2 (2015), 109–115; Р. Јакшић, *n. d.*, 65.

и дефинитивно преузео контролу над читавом партијом.¹²⁴ Фракцијске борбе ипак ни тада нису до краја завршене и једном утиснути жиг јеретика тешко би нестајао; поделе у организацијама пренеле су се и у 1941, а у неким областима остале присутне и током Другог светског рата.

Важан фактор у време успона Јосипа Броза био је и почетак грађанског рата у Шпанији, у јулу 1936. године. Левичарска влада Народног фронта у тој земљи суочила се најпре са побуном војске наклоњене њеним десничарским конкурентима; трупе су одбиле да признају резултате избора и нову владу.¹²⁵ У трогодишњем грађанском рату на обе стране су се борили бројни инострани добровољци, поготово јер је Шпанија почела да се доживљава као ратна позорница у којој ће комунисти и левичари с једне, и блок националистичких организација (које су једноставно означене као фашисти) с друге стране, одмеравати своје снаге, као својеврстан тест за будућност Европе.¹²⁶

Од самог почетка рата КПЈ је у својим публикацијама популарисала борбу шпанске Народне републиканске армије. Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије (која се у рату држала неутрално) је пак у марту 1937. забранило одлазак добровољаца у Шпанију и сваку врсту помоћи шпанској републици.¹²⁷ Ипак, по директиви Коминтерне, КПЈ је илегално организовала одлазак југословенских комуниста да се боре у редовима интернационалних бригада. По партијским директивама, њима је била „главна задаћа научити се војној вештини“.¹²⁸ Процењује се да је учешће у рату узело више од 1.600 грађана Југославије. Значајан проценат међу њима чинили су млади људи, посебно студенти са Београдског универзитета.¹²⁹ Губици су им били високи: преживело их је око 600. Били су то прекаљени ратници, са значајним војним искуством,

---

¹²⁴ П. Марковић, В. Кеџмановић, *н. д.*, 54–56.

¹²⁵ В. више: Рјер Вгус, Emil Temim, *Revolucija i građanski rat u Španiji 1936–1939*, Beograd, 2016.

¹²⁶ А. Митровић, *н. д.*, 328–329. О изузетно комплексној и важној теми за искуство будућих револуционара у Југославији видети више и код: Veljko Vlahović, *Španski građanski rat*, Titograd, 1981; Vladan Vukliš, *Sjećanje na Španiju: Španski građanski rat u jugoslovenskoj istoriografiji i memoaristici 1945–1991*, Banjaluka, 2013; Savo Pešić, „Komunistička partija Jugoslavije i španski građanski rat“, *Vojno-istorijski glasnik*, br. 2 (1986), 261–274.

¹²⁷ *Španija 1936–1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*, knjiga 1, Beograd, 1971, 27.

¹²⁸ А. Тимофејев, М. Живановић, *н. д.*, 91; Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд 2157, легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, к. 8, примедбе Б. Нешковића на реферат за скупштину удружења шпанских бораца (1981), 17.

¹²⁹ *Španija 1936–1939*, 13; Miroљub Vasić, „Revolucionarni pokret studenata Beogradskog univerziteta i Španski građanski rat (1936–1939)“, *Istorija 20. veka*, 1-2 (1986), 133.

научени илеганом раду и темељно припремљени за грађански рат. У Шпанији су многи југословенски добровољци стекли и војне чинове при републиканској војсци: два потпуковника, осам мајора, 35 капетана, 105 поручника; један командант бригаде, један политкомесар бригаде, седам комесара батаљона...¹³⁰ Након рата били су заточени у логорима у Француској. Неки самостално, други уз помоћ партије, успели су да се пребаце у Југославију. Они који су то учили током првих десет месеци 1940. били су приведени и изоловани у систему логора који је у Југославији организован као део нових владиних антикомунистичких мера.¹³¹

Шпанац – то је била лозинка која је у комунистичком систему отварала сва врата. Политичка и диверзантска школа коју су потоњи револуционари свршили у Шпанији биле су им можда и важније од стеченог војног знања, али искуства која су их обликовала нису била само позитивна. Код више мемоариста забележено је да се од преких „Шпанаца“ и заирало, а да је преко њих, пошто су се вратили у Југославију, у партијске организације дошао и оштар револуционарни дух, чак и нови изрази и кованице од којих ће неки („петоколонаш“ – унутрашњи непријатељ, „паникер“ – онај који преиспитује циљеве борбе) постати и злослутни симболи грађанског рата у Србији.¹³² Карактеристично је да их Броз по повратку у земљу није задржао као организовану целину нити их је слао у њихова родна места; они су били задужени да стварају жаришта борбе у свим крајевима земље. Од ветерана шпанског грађанског рата, који су се од 1941. нашли на важним војним и политичким функцијама у Србији, треба поменути Благоја Нешковића, Данила Лекића, Константина Кочу Поповића, Гојка Николиша, Драгослава Јовановића, Ратка Павловића, Жикицу Јовановића, Јелисија Поповића/Поповског, Милана Благојевића.¹³³

---

¹³⁰ Исто, 29.

¹³¹ Формирање логора за изолацију политичких непријатеља (не само комуниста) у Краљевини уследило је како би власти у предвечерју рата одржале стабилност и спречиле субверзивне активности, пре свега сепаратистичких покрета. Под притиском европске јавности распуштени су у октобру 1940. године (Горан Милорадовић, *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 1919–1922*, Београд, 2004, 74–75).

¹³² „Људима уживљеним у ову атмосферу изгледало је да је масовно уништавање људи – пете колоне – задатак пречи од антифашистичке борбе“ (Р. Јакшић, *n. d.*, 236).

¹³³ Тек што су први таласи борби у Шпанији прошли, комунисти су у домовини поново мобилисани: Судетска криза и немачка интервенција у Чехословачкој у септембру 1938. окупљали су их у строј, да поново покажу да су спремни да искажу свој интернационализам и ратују уколико дође до те врсте конфликта.

***

У марту 1938. Јосип Броз је одлучио да формира ново партијско руководство, у Југославији, независно од остатака старог ЦК који је деловао у Паризу. О томе је обавестио Георги Димитрова, али у Коминтерни још увек нису били вољни да му повере управљање југословенском партијом. Након вишемесечног боравка у Москви и дугог ишчекивања, у јануару 1939. Тито је добио условну подршку Коминтерне да формира ЦК КПЈ. Вратио се у земљу и у мају формирао ново Привремено руководство.¹³⁴ У њега су ушли људи који ће постати најистакнутији комунистички функционери и током Другог светског рата: Едвард Кардељ, Франц Лескошек, Миха Маринко, Јосип Краш, Милован Ђилас и Александар Ранковић. Касније ће чинити нови састав ЦК, са Јосипом Брозом на челу. Са њима започиње и период успона и нарастања чланства КПЈ у земљи. Од Централног комитета, преко Покрајинског комитета (онај са надлежношћу за Србију, на челу са Ранковићем, био је основан током 1937), све до обласних, окружних, среских и месних организација КПЈ изграђен је централизован систем, у којем је беспрекорно функционисало испуњавање директива: „Уколико је строжа дисциплина, утолико је чвршћа и силнија партија – утолико је она опаснија за буржоазију.“¹³⁵

Период 1935–1939. у деловању КПЈ је обележило уважавање територијалног интегритета Југославије и безуспешни покушаји формирања широке коалиције Народног фронта. Немачка анексија Аустрије марта 1938. натерала је комунисте да све чешће и гласније пропагирају потребу одбране земље од фашистичке опасности. Могућност даљег Хитлеровог продора ка Истоку, у чијем би првом налету биле угрожене Словенија и Хрватска, у прогласима српском народу упоређивана је са Маричком битком – после које ће неминовно уследити и Косовска у којој ће се на удару наћи и Срби. Антисрпска реторика је у то време у партијским гласилима добрим делом утишана: у случају

---

¹³⁴ *Историја Савеза Комуниста*, 156; К. Николић, *Мит*, 117

¹³⁵ К. Николић, *Комунисти*, 57–59.

сукоба са Немачком било је потребно мобилисати све народе и све друштвене слојеве.¹³⁶ Међутим, политика је остала иста – „владајућа клика“ из Београда је и даље жигосана као извор зала, изазивач свих унутрашњих сукоба; помагани су национални покрети Албанаца и прокламоване македонске нације у јужној Србији. Право на самоопредељење признавано је свим другим народима осим српском, а Срби-комунисти ван Србије, поготово они који су се од 1939. нашли у оквирима Бановине Хрватске, упућивани су на сарадњу са хрватским руководством, у политички фронт против Београда. У таквој атмосфери, док је сарадња са српским грађанским странкама, изузев донекле са земљорадничком левицом, била непојмљива, комунистима се као прихватљива учинила могућност помагања Удружене опозиције када је на њено чело стао Влатко Мачек. На тај начин су се приближавали и ХСС-у, са којим су желели да раде на решавању за њих кључног, хрватског питања, али и да делом легализују своје политичке активности.¹³⁷

Друга половина 1939. представља нову фазу у политици КПЈ. Совјетско-немачки пакт, закључен у предвечерју рата, у августу 1939, изменио је односе у партији. Годинама уназад промовисана политика антифашистичког Народног фронта опет је, у складу са интересима СССР-а и директивама Коминтерне, требало да преко ноћи опет буде промењена.¹³⁸ Како запажа К. Николић, КПЈ се тада коначно враћала „изворном бољшевизму“. Склапање пакта са Хитлером је правдано као мудар потез Ј. В. Стаљина, који је желео да избегне још један *империјалистички рат*, а учешће СССР-а у комадању Пољске – још једне „тамнице народа“ – као пружање помоћи народима западне Белорусије и Украјине да се ослободе од омражених буржоаских режима. За рат који је наступио септембра 1939, а који ће прерасти у сукоб светских размера, првенствено су оптуживане Енглеска и Француска (чак и Пољска и њена буржоазија као изазивачи сукоба), и њихов империјализам, који су раније угрожавали Совјетски Савез и уистину била та снага која је спречила револуцију у Немачкој. На сличан начин је оправдавана и совјетска агресија на Финску и Зимски рат. Након пораза и окупације Француске 1940. критикована је и тамошња

---

¹³⁶ Д. Бојковић, *Југословенски комунисти*, 24.

¹³⁷ Исто, 27–31; Б. Глигоријевић, *Коминтерна*, 267–270, 286–289.

¹³⁸ В. Petranović, *KPJ u borbi*, 47.

влада, јер је по тумачењу комуниста она ушла у рат који Французи нису желели.¹³⁹

Стратегија КПЈ у предстојећим околностима одређена је на Петој земаљској конференцији, одржаној у октобру 1940. у Дубрави крај Загреба. Иако је у литератури у социјалистичком периоду наглашавана теза да је ова конференција озваничила спремност комуниста за одбрану земље, усвојена линија садржала је и низ других закључака, важних пре свега за унутрашњу политику: „водити борбу за општа женска грађанска права“, „борба за анулирање свих казни сељака“, „борба за укидање пореза“; требало је тражити и слободу збора и удруживања, слободу штампе, бирачко право за жене и младе од 18. године. Из приложеног се види препознавање нових циљних група КПЈ (и почетни кораци њиховог продора на село), али и да се покрет јавно профилисао не као револуционарни и тоталитарни, већ као политичка снага ширих друштвених стремљења. По први пут, на овој конференцији је у више наврата критикована и хрватска буржоазија (челници ХСС-а означени су као „преварантска господа“), док је према српској, иако се и она и даље налазила на врху листе непријатеља, провејавала нешто блажа реторика.¹⁴⁰

С друге стране, управо ова конференција означила је прекид ма каквог контакта са политичким странкама и грађанским снагама у Југославији; Јосип Броз их је означио као „агентуре енглеских и француских реакционарних кругова“. Предстојећа политичка борба постављена је поново на класне темеље. У решавању националног питања и даље је била актуелна идеја самоопредељења, у првом реду намењена Македонцима и Црногорцима, али би се по закључцима конференције могло рећи да је подршка устанцима „угњетених мађина“ стављена у други план. Коначно, комунисти су стајали на становишту против рата, који су видели као сукоб империја, а као једина политичка алтернатива перманентној кризи представљен је пакт са Совјетским Савезом.¹⁴¹ Ове одлуке биће на снази све до момента када су се Други светски рат и конфликти које је са собом носио прелили преко југословенских граница. Тада је дошло и до новог заокрета.

---

¹³⁹ Коста Николић, *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд, 2011, 52–56; Д. Тошић, *н. д.*, 256.

¹⁴⁰ *Proleter, Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929–1942, Institut za izučavanje radničkog pokreta*, Београд, 1968, 761–784.

¹⁴¹ Исто; К. Николић, *Србија*, 57–59.

Међутим, поновно бољшевизирање партије, уз подмлађивање руководећег кадра, донело јој је и нову снагу и толико неопходну чврстину и дисциплину. У организационом смислу, КПЈ је Други светски рат дочекала са снагом која се процењује на 12.000 чланова, од чега је у Србији деловало њих 2.200.¹⁴² Руководећи партијски орган био је ЦК са 29 чланова, али се он није састајао у пуном саставу; одлуке је обично доносило сужено седмочлано руководство, Политбиро, на челу са генералним секретаром. То говори и о спремности врха партије да брзо доноси одлуке не сазивајући гломазна тела, али и о централизму који је значио да мањина руководства може да наметне директиве читавој организацији. Партијском организацијом у Србији, организованом кроз 15 окружних комитета, руководио је Покрајински комитет КПЈ за Србију, директно подређен ЦК-у.¹⁴³ И он је имао уже руководеће тело, секретаријат ПК, који су крајем јуна 1941. сачињавали Александар Ранковић, Спасенија Цана Бабовић и Благоје Нешковић.¹⁴⁴ Они ће, уз главног стратега Јосипа Броза и Политбиро ЦК, бити носиоци читаве војно-политичке организације која ће се од пролећа 1941. стварати у Србији.

---

¹⁴² Венцеслав Глишић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945*, књига 1, Београд, 1975, 34. У исто време, у Србији је деловало 8.000–9.000 чланова СКОЈ-а (Милан Борковић, *СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941–1945. године*, Београд, 1970, 58).

¹⁴³ Састав ПК КПЈ за Србију чинили су 1941. Такође претежно млађи чланови који раније нису имали истакнутију улогу у партији: Александар Ранковић (секретар), Спасенија Цана Бабовић, Милован Ђилас, Благоје Нешковић, Љубинка Милосављевић, Вукица Митровић, Милош Матијевић, Ђуро Стругар, Драгојло Дудић, Станислав Сремчевић, Василије Буха, Милан Мијалковић, Мома Марковић, Коста Стаменковић.

¹⁴⁴ В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 227–228.

I КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ У УСТАНКУ У СРБИЈИ 1941.

1. 1. КПЈ и припреме за устанак у Србији

Догађаји у Југославији у пролеће 1941. смењивали су се као на филмском платну. Окружени државама које су прихватиле руководећу улогу Немачке и Италије у изградњи *новог поретка* у Европи, под великим притиском и споља и изнутра, намесништво и влада у Београду су донели одлуку да им се и сами придуже, па је 25. марта у Бечу потписан протокол о приступању Југославије Тројном пакту. Непуна два дана касније, у војном пучу без крвопролића, група пробританских официра збацила је владу и намесништво и на власт довела још увек малолетног краља Петра II Карађорђевића, док је на чело нове владе постављен генерал Душан Симовић. Историјску прекретницу 27. марта пратиле су манифестације народног одушевљења, како због промене државне политике, тако и због ступања краља на престо. Пуч је симболизовао општенародни српски устанак, који је имао упориште и у цркви и у војсци и на селу; да није било тог расположења и готово једнодушног протеста против дотадашње државне праксе, тешко да би било какав озбиљнији британски утицај могао да буде остварен.¹⁴⁵

---

¹⁴⁵ Овај датум, који многи историчари одређују као једну од вододелница српске историје, био је предмет интересовања многих научника и публициста, али и непосредних извршилаца и учесника који су објавили своје успомене у емиграцији. Најволуминознији зборник грађе о 27. марту 1941. објављен је пре скоро 30 година и он и данас представља окосницу сваког истраживања и оцењивања овог историјског догађаја. Видети више: *27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata, priredili Branko Petranović i Nikola Žutić, Beograd, 1990.* Поред тога, скрећемо пажњу и на следеће радове: Живан Кнежевић, *27. март 1941*, Њујорк, 1979; Никола Миловановић, *Војни пуч и 27. март 1941*, Београд, 1981; Мирко Косић, *Сведочанство о издаји: 27. март 1941*, Београд, 2000; *Двадесет седми март 1941, Кнез Павле у вихорима Европске политике*, Београд, 2003; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Данило Грегорић и 25. март 1941*, Београд, 2007; Миодраг Јанковић, Вељко Лалић, *Кнез Павле, истина о 27. марту*, Београд, 2007; *27. март 1941: седамдесет година касније* (ур. Момчило Павловић, Ивана Пантелић), Београд, 2012.

Нова влада је узалуд уверавала званични Берлин да ће обезбедити континуитет спољне политике, укључујући и поштовање одлуке о приступању Тројном пакту. Од 6. априла уследила је немачка операција са јасним именом „Одмазда“, која је започела бомбардовањем Београда. Немачка Врховна команда је према војном плану (Директиви број 25) предузела општи напад, надирући кроз Југославију из више праваца, а са циљем да окупационе трупе што пре стигну до Београда, разбију југословенску војску, пресеку јој одступање и онемогуће њено извлачење према Грчкој. И војно и политички, Југославија је у тај рат ушла неприпремљена и инфериорна – што се одразило и на дужину отпора. Пораз није дошао као последица рада слабог и неборбеног официрског кора, већ због објективне немогућности да се војска, која није мобилисана у потпуности и чији су народи, осим српског и словеначког масовно избегавали борбу, супротстави сили која је до тада олако прегазила и многе јаче државе. Нека новија истраживања показују да је Војска Краљевине Југославије пружила снажан отпор непријатељу и на копну и у ваздушним борбама, али да је немачка војна надмоћ била пресудна. Отпор је у Француској трајао 43 дана, у Пољској 35, а у Југославији дванаест – од 6. до 17. априла, када је потписана капитулација и озваничена окупација земље.¹⁴⁶

У тим борбама немачке снаге имале су преко 1.300 погинулих војника (губици Италијана били су још и до три пута већи), што су били губици који Вермахту нису нанети на југословенском тлу све до доласка Црвене армије у октобру 1944. године.¹⁴⁷ Поред директних војних губитака, тешка последица рата била је и одвођење око 340.000 војника (махом Срба) у заробљеништво, у логоре у Немачкој и Италији.¹⁴⁸ У Скопље су немачке снаге ушле 7. априла, у Загреб 10. априла (када је проглашена и Независна држава Хрватска), а у Београд 12. априла.

---

¹⁴⁶ Стеван К. Павловић, *Хитлеров нови антипоредок, Други светски рат у Југославији*, Београд, 2009, 37–38.

¹⁴⁷ Коста Николић, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, књига 1, Београд, 2014, 42–43.

¹⁴⁸ О Априлском рату до данас је најсвеобухватнији приказ дат у делу Велимира Терзића *Слом Краљевине Југославије 1941, узроци и последице пораза*, Београд, 1982. Издајемо и следеће монографије и зборнике: *Априлски рат 1941*, ур. Fabijan Trgo, Beograd, 1969; Душан Бабац, *Специјалне јединице Југословенске војске у Априлском рату*, Београд, 2006; Бојан Б. Димитријевић, Драган Савић, *Оклопне јединице на југословенском ратишту 1941–1945*, Београд, 2011; Бојан Б. Димитријевић, *Краљевско ваздухопловство: ваздухопловство Краљевине СХС/Југославије 1918–1944*, Београд, 2012.

У међувремену, краљ и влада су напустили престоницу, а 15. априла и Југославију.¹⁴⁹

Према Хитлеровом наређењу, Југославија је као држава распарчана и подељена, па су се области насељене српским народом, са различитим статусом, већ у наредним месецима нашле под влашћу немачких савезника и четири окупационе силе. Највећи део Македоније и део јужне Србије су ушли у бугарску окупациону зону, док су Косово и Метохија са западном Македонијом ушли у састав Велике Албаније која је формирана под италијанским протекторатом. Бачка и Барања су поново, после више од две деценије, присаједињени Мађарској, а на Срем и читаву Босну и Херцеговину протегла се Независна држава Хрватска, са новоустоличеним усташким режимом. Под усташку власт привремено је стављен и Санџак. Црна Гора је требало да постане независна држава, под италијанском окупацијом и у њиховој интересној сфери. Сабијена у границе уже и од оних пре Балканских ратова, са формалним ингеренцијама над Банатом који је фактички стављен под управу домаћих Немаца – фолксдојчера и севера Косова где је извршну власт морала да подели са Албанцима, Србија се нашла под влашћу немачких војноуправних органа, са обавезом да исплати и контрибуције немачким окупаторима.¹⁵⁰ Ужа Србија, без Баната, која је ушла у немачку окупациону зону, по окупацији се простирала на површини од 51.100 км² и имала је око 3.810.000 становника, што је по оба параметра било 20–24% од предратне Југославије.¹⁵¹

Немачка команда Србије била је подељена на неколико мањих обласних и окружних команди (фелдкомандантура и крајскокомандантура). У Србији су се од маја стационирале три немачке посадне дивизије (704, 714, 717) чије су команде биле смештене у већим градовима, а јединице рапоревењене по пуковима, батаљонима и четама раштркане широм земље. Ојачавали су их и посадни батаљони за обезбеђивање комуникација. По избору неелитних јединица,

---

¹⁴⁹ Valter Manošek, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Београд, 2007, 27.

¹⁵⁰ Branko Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд, 1992, 112; Pero Morača, *Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije 1941–1945*, Београд, 1975, 14–18; Милан Борковић, *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1976, 59–62; Мирослав Стојиљковић, *Бугарска окупаторска политика у Србији 1941–1944*, Београд, 1989, 57–63, 69–70.

¹⁵¹ *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату народа Југославије*, том 12, књига 1 (даље: *Зборник НОР*, први број означава том, а други коришћену књигу Зборника), Београд, 1973, 140.

попуњених махом војницима старијих и средњих година, видело се да је Немачка рачунала да ће оне у Србији служити у мирнодопским условима.¹⁵² Таква поставка, међутим, не треба да завара, будући да је, управо у тој генерацији, и то међу официрима и војницима регрутованим највише са простора Аустрије, формирана окупаторска мрежа која ће се у Србији, према којој су гајили дубоку мржњу и фрустрације још од Великог рата, током 1941. показати врло ефикасном и одлучном за гушење сваког отпора.¹⁵³

Први месеци живота под окупацијом 1941. за српски народ су представљали један од најтежих момената у националној историји. Држава која је уз огромне напоре и жртве створена 1918. нестала је за непуне две недеље. У свим областима ван Србије, Срби су били изложени терору, а потом су били принуђени и да се иселавају и спас потраже у матици. Немали проблем био је и даље организовање живота у пострадалом Београду и унутрашњости Србије, уз осигуравање безбедности грађана и њихове имовине, питања исхране, снабдевања, рашчишћавања рушевина и збрињавања разних категорија жртава рата; постављало се и питање начина даље, неминовне комуникације са окупаторским органима. Те чињенице, заобилажене у поједностављеној слици ратне драме, уз поделу на „родољубе“ и „издајнике“, нису без значаја за тумачење узрока формирања *квислиншке управе у Србији*. Питање безбедности је за немачку управу било најзначајније. Зато су, не желећи да се сами баве административним питањима, у Србији створили Савет комесара, на чије чело је постављен некадашњи министар унутрашњих послова Милан Аћимовић. Приоритет овог тела, сведеног на административне и управно-економске функције, био је да помогне окупационој управи у пацификацији Србије и поради на придобијању српског народа за „политику реда и мира“ и послушност Немачкој. Да би се одржао ред у унутрашњости без веће употребе немачких јединица, окупациони војноуправни органи дозволили су 6. маја и обнављање жандармерије, чиме су жандарми постали и први Срби који су добили дозволу да носе оружје у јавности.

---

¹⁵² Бојан Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије, оружане снаге српске владе 1941–1945*, Београд, 2011, 17; Јован Марјановић, *Устанак и Народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд, 1963, 26.

¹⁵³ V. Manošek, *n. d.*, 28–33, 37–38.

До краја маја у службу се јавило око 3.000 жандарма, који су распоређени по станицама широм земље.¹⁵⁴

1. 1. 1. КПЈ у Србији у догађајима од 27. марта до 22. јуна 1941. године

Активности КПЈ у предвечерју Другог светског рата не могу се сагледати без анализе политике СССР-а и Коминтерне 1939–1941; КПЈ је била секција Коминтерне и њени ставови морали су бити усаглашени и са совјетским интересима. Кључни догађај који се одразио на политику КПЈ на Балкану на почетку Другог светског рата био је пакт Рибентроп–Молотов од 23. августа 1939, којим је озваничен совјетско-немачки савез. Он је пресудно утицао и на југословенске комунисте да, оног тренутка када рат буде почео да се шири Европом, они заузму став да тај сукоб не треба да их се сувише тиче. Рат међу државама и нацијама они су доживљавали као рат међу идеологијама и класама – и обрачун који се тиче европских империја и капиталиста. Зато је међу домаћим комунистима превагнула (и озваничена на V земаљској конференцији КПЈ октобра 1940) оцена да се ради о „империјалистичком рату“ у којем не треба заузимати страну.¹⁵⁵

Ипак, совјетско-немачки пакт на неки начин их је обавезао да се више везују за Немачку, у којој су, показало се, веровали да још увек, упркос Хитлеровом успону, живе идеолошки следбеници Маркса и Енгелса. Милован Ђилас је тај избор образложио на следећи начин: „Све капиталистичке земље биле су, мање-више, за нас исте. Нисмо видели фундаменталну разлику између Хитлерове Немачке и западних демократија. То је било просто питање како одређена земља може бити корисна у одређеном историјском тренутку. И ако

---

¹⁵⁴ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 135–137; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 15–18.

¹⁵⁵ Александар Милетић, „Комунистичка партија Југославије и догађаји од 27. марта 1941. године“ у: *Срби и рат у Југославији 1941. године*, уредник Драган Алексић (Београд: Институт за новију историју Србије, 2011), 234.

имамо на уму политике западних влада у то време, наша позиција се чини потпуно логичном.¹⁵⁶ Штавише, совјетско-немачки пакт је у илегалној комунистичкој штампи у Југославији оправдаван као нужан услед угрожености малих народа од западних империјалиста, па је као такав требало да послужи њиховој заштити.¹⁵⁷

Комунистичка партија Југославије се надаље у својим прогласима и акцијама доследно придржавала става Коминтерне о неутралности и уздржавању од провокација Немачке и сила Осовине. Међутим, како је време пролазило, Краљевина Југославија се све више налазила у обручу сила Осовине и њене елите биле су принуђене на коначни избор даље спољнополитичке оријентације. За то време, како запажа А. Милетић, КПЈ је као продужена рука Комунистичке интернационале на Балкану „критиковала владину политику у целини, без обзира да ли покушавају да успоставе сарадњу са западним савезницима или силама осовине. За КПЈ је била прихватљива само једна политика, политика окретања СССР-у.“ Влади Цветковић–Мачек посебно је спочитавано да је прозападно оријентисана и да ће увући Југославију у рат на страни „западних империјалиста“; тек 1941. у врху КПЈ избистрило се уверење о реалној ратној претњи и већој опасности, најпре од нагодбе са Немцима, а потом и њиховог напада.¹⁵⁸

Посебно питање је учешће комуниста на демонстрацијама у Београду 27. марта и на њега се најчешће одговара у крајностима: или се учешће чланова КПЈ у демонстрацијама негира, или им се приписује кључна улога у њима – у оба случаја без основа. Ма каква да је била политика партије, већина њених чланова регрутованих пред Други светски рат била је несумњиво антифашистички, антиимперијалистички, коначно, у складу са традиционалним односима у земљи и антинемачки опредељена, а оног тренутка када су схватили да је то донекле и „њихов рат“, они су се активирали на терену. Сачувано је више сведочанстава о

---

¹⁵⁶ Milovan Djilas, *Memoir of a Revolutionary*, New York, 1973, 329. У својим успоменама на те дане, према тек разбукталом рату у Европи су се слично одредили и Гојко Николиш и Светозар Вукмановић Темпо. Николиш, који се са шпанским борцима налазио у логору у Француској, схватао је Други светски рат као „наставак дуготрајног сукоба интереса између 'версајских' сила и реваншистичке Њемачке“ у ком „нема шта да тражимо“, тим пре што СССР није укључен у њега. Једини разлог зашто би се немачкој агресији на требало супротставити био би нарастање унутрашњих тензија и противречности у ратом захваћеним земљама, што би по њему успешно довело до грађанског рата и револуције у Француској и другим угроженим европским земљама (G. Nikoliš, *n. d.*, 257–258).

¹⁵⁷ А. Милетић, *н. д.*, 233.

¹⁵⁸ Исто, 237.

томе да су партијске и скојевске ћелије након 25. марта мобилисале своје чланство у Београду и дале им упутства о окупљању и деловању против пакта наредних дана. „Треба сви да пођу, па и средњошколци, којима је то раније било забрањено“, сећала се касније тих инструкција једна револуционарка. Припремали су и транспаренте и летке које су 27. марта масовно делили грађанима.¹⁵⁹

Чланови КПЈ су се нашли међу демонстрантима и у појединим градовима у унутрашњости Србије, али тамо нису успели да се наметну као организована снага; у првом реду стајали су свештеници, официри, ђаци, чланови соколских друштава и националних удружења, као и поједини представници грађанских странака. Ипак, у Београду су неки од првака КПЈ већ током дана успели да се пробију до говорница и да са њих упуте политичке поруке окупљенима. Они су тражили приближавање СССР-у, политичке слободе и амнестију за затворенике, поздрављали нову владу и тражили да постане „народна“ тиме што ће у владајуће структуре укључити и КПЈ. По сећањима Василија Бухе, члана ЦК КПЈ за Србију, која су нам један од ретких извора првог реда за овај период, због совјетско-немачког пакта комунисти у говорима „нису директно нападали Немачку“. Њихова критика била је више окренута ка унутра, према политичком систему у Југославији. Посебно су били упечатљиви наступи првака КПЈ на Славији и код Вуковог споменика. Понесени атмосфером, неки од њих обојили су говоре и револуционарним фразама. Светозар Вукмановић Темпо, члан ЦК КПЈ, тражио је да се „омогући промена издајничког режима и одбаци пакт“. И сам Темпо у својим мемоарима говори да су га пред излазак на бину другови охрабрили речима: „Видиш ли да масе хоће револуцију“.¹⁶⁰

Комунисти нису били идејне вође нити најбројнији демонстранти на улицама Београда 27. марта, али су се показали као способни да протесте политички искористе. Њихови наступи на масовним скуповима извели су их из илегале, пред лице јавности, после пуне две деценије. Зато су с правом мартовске догађаје посматрали као успешно положен испит политичке зрелости и један од највећих успеха у политичкој борби последњих година. Међутим, важно је

---

¹⁵⁹ Архив Србије (даље: АС), збирка Безбедносно-информативне агенције (даље: БИА), I-20, *Специјална полиција Браничевски округ*.

¹⁶⁰ Архив Музеја жртава геноцида (даље: АМЗГ), збирка Бранислава Божовића, *Василије Буха*, нерегистрована грађа; S. Vukmanović, *n. d.*, 158–161.

нагласити и чињеницу да врх КПЈ, на челу са Јосипом Брозом, који се тада налазио у Загребу, није давао никакве инструкције нижим форумима за учешће у демонстрацијама, и да су их српски, тј. београдски комунисти, извели самоиницијативно, на своју руку, сматрајући да би такав чин требало да буде „на линији партије“.¹⁶¹

Београдски комунисти намеравали су да окупљања и уличне акције продуже и наредних дана, али су интервенцијом „одозго“ у томе онемогућени. Најпре је Броз, пошто му је у Загребу поднет реферат о догађајима у Београду, љутито реаговао што је тамошњи огранак партије, јавно се сврставајући на једну страну у „империјалистичком рату“, преурањено реаговао – и сугерисао београдским комунистима да их је у превеликим амбицијама „ухватила вртоглавица“. То у својим сећањима потврђују и Буха и Темпо, који је записао и да га је Тито критиковао због нестрпљења и јавне, преурањене приче о револуцији.¹⁶² Броз је затим хитно авионом допутовао у Београд, да би 29. марта учествовао на саветовању ПК за Србију на Чукарици и усмерио даље активности српских комуниста. На Чукарици се у једној приватној кући окупило 35 комуниста – скоро цео ПК за Србију и МК Београд, уз још неколико представника ОК из унутрашњости. Броз је тада омекшао став и у начелу подржао њихово деловање 27. марта због политичке добити које су из тога проистекле, али и наговестио да не гаје превелике наде ни према новој влади, будући да „у њој је велика већина англофила и реакционара“. Констатовао је да је рат са Немачком неизбежан, да ће земља бити нападнута и да је дужност комуниста да се у том случају одазову мобилизацији и учествују у отпору. Према В. Бухи, Броз је закључио: „Основна линија рада је: рат је одбранбен и праведан за нас, јер се боримо против нападача за слободу и независност наше земље. Зато свим снагама настојати да се непријатељу пружи што већи отпор. Захтевати савез и наслон на СССР, која једино може помоћи и олакшати нашој земљи.“¹⁶³

---

¹⁶¹ АМЗГ, збирка Бранислава Божовића, *Василије Буха*, нерегистрована грађа; ИАБ, легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, к. 8, *Сећања Благоја Нешковића*, 25; Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, 82–3; А. Милетић, *н. д.*, 244–247; Драгољуб Јовановић, *Медаљони*, књига 3, Београд, 2008, 219.

¹⁶² АМЗГ, збирка Бранислава Божовића, *Василије Буха*, нерегистрована грађа; С. Вукмановић, *н. д.*, књига 1, 158–161.

¹⁶³ АМЗГ, збирка Бранислава Божовића, *Василије Буха*, нерегистрована грађа; А. Милетић, *н. д.*, 244–247; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 152; В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 20.

У каснијем писму Коминтерни, Јосип Броз је јасно навео да је циљ КПЈ у предвечерје рата био: 1. борба против увлачења Југославије у империјалистички рат на страни Енглеске и Француске (јер би то било индиректно супротстављање и СССР-у који је био у савезу са Немачком); 2. борба против приступања Тројном пакту и капитулације војске (јер би то донело доминацију Немачке на Балкану на штету СССР-а); 3. борба за стварање нове народне владе у Југославији.¹⁶⁴ Међутим, узрок оваквих одлука не треба тражити у далекосежном предвиђању догађаја генералног секретара КПЈ, већ у његовом доследном извршавању директива Коминтерне, која је наступајући рат у Југославији коначно дефинисала као „праведан рат“ – не зато што је суштински променила свој однос према Југославији и српском народу, већ што се у преломним моментима борила да задржи свој утицај у овом делу Европе и свом раније препознатом „антифашистичком бедему“.¹⁶⁵

У међувремену се Москва огласила и око мартовских догађаја: истог дана, пре него што је завршен скуп на Чукарици, Коминтерна је упутила директиву југословенским комунистима да обуставе демонстрације и прекину јавна иступања против владе у Београду. Отуд је и проглас ЦК КПЈ од 30. марта био мекши: главни његов закључак био је да је потребно хитно закључење пакта Југославије и Совјетског Савеза о узајамној помоћи. С друге стране, по оцени КПЈ, Југославији је претила опасност не само од Немачке, већ и од „разуларених енглеских ратних хушкача и великосрпских шовиниста“. И даље се стајало на становишту да се ради о „империјалистичком рату“ сила Осовине и Енглеске и

---

¹⁶⁴ *Документи централних органа КПЈ, НОР и револуција (1941–1945)*, даље: *Документи ЦК*, књига 1, Београд, 1986, 18–22.

¹⁶⁵ Алексеј Тимофејев, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд, 2011, 218. Веза између ЦК КПЈ и Извршног комтета Коминтерне на челу са Георги Димитровим, функционисала је преко радио станице у Загребу, којом је руководио Јосип Копинич. Броз је контакт са њим одржавао преко курира, који су релативно лако прелазили у НДХ преко Земуна. Покушаји да се оствари директна веза са Москвом из Београда или, касније, са слободне територије, нису уродили плодом. Тек крајем 1941, пошто је Копинич дошао на слободну територију у Босни и предао све кодове шифрантима Врховног штаба, Броз је успео да и сам успостави везу са Коминтерном. Веза је после застоја коначно профункционисала у фебруару 1942. и у наставку рата била је углавном стабилна (Nikola B. Popović, *Jugoslovensko–sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1988, 70; више и код: Milenko Doder, *Kopinič, bez enigme*, Zagreb, 1986). Сам Копинич, високо цењен због своје улоге међу функционерима КПЈ до те мере да је био једини који је на равној ноzi комуницирао са Брозом, биће ипак кроз сплет нових околности уклоњен са свих позиција, и то под оптужбом да је дојављивао надређенима у Москви да су извештаји које им Тито доставља нетачни. Његово уклањање и, раније, ликвидација чланова совјетског обавештајног пункта у Београду од стране Немаца (М. Голубић, И. Сребрењак), омогућили су Брозу да комуницира и сарађује са Коминтерном и Москвом без икаквих посредника.

Француске, али да уколико се он прелије преко југословенских граница треба пружити отпор агресору.¹⁶⁶

Отуд касније и Брозово истицање важности одбране „независности“ – јер је сматрао да Југославија треба да задржи неку врсту неутралности, с ослоном на СССР, а да свака немачка акција ту неутралност нарушава на штету Москве. У безизлазној ситуацији, влада Душана Симовића посегла је 5. априла, дословно у предвечерју рата, ка закључењу уговора о пријатељству и ненападању са СССР-ом. То јој је донело само невоље: Берлин је и овај акт одмах окарактерисао као непријатељски, док је Москва морала да га прихвати као необавезујући и „платонски“, будући да би он, примењен у ма каквој озбиљнијој форми, за СССР нарушио знатно битније односе са Немачком.¹⁶⁷

Понесени догађајима, комунисти су у Србији припремали за 6. април окупљања својих чланова и симпатизера, са којима би прославили и подржали коначно зближавање Београда и Москве. Зборови су заиста и одржавани у више градова, а истог дана у Београду је одржано још једно саветовање ПК за Србију, где је договорено да се услед рата и новонасталих околности руководство партије привремено измести из града у залеђе оближњих планина, а да се чланство партије у што већем броју добровољно пријављује у јединице југословенске војске и ту развије политички и пропагандни рад на афирмисању својих циљева, али и изврши обука над невојничким кадровима, преко потребна за наступајуће дане.¹⁶⁸

Следећи ову директиву, комунисти су заиста покушавали да се пријаве војним командама као добровољци, али су, уколико их није било на мобилизацијским списковима, углавном враћани кућама. Официри су с

---

¹⁶⁶ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 82–83, 93; Исто, *KПЈ у борби*, 53; Д. Тошић, *н. д.*, 256.

¹⁶⁷ Исто.

¹⁶⁸ В. Глишић, *KПЈ у Србији*, 20–22. „Када је рано београдско пролећење јутро, из његове мирне ведрине, пробудио хук хитлеровских авиона, касепећи дивно и невино тијело града, посипајући сивом језом смрти паркове, улице, фасаде и дрвореде, пред очи избезумљених становника јавио се очински, брижни и осмјехнути лик Стаљинов. (...) Има ли веће части и веће среће, него осјећати да је твој најближи и најмилији друг – Стаљин? Има ли веће среће и части за народе и борце који су из тих народа поникли, него да буду похваљени, у најсудбоносијем часу човјечанства, од Стаљина, неимара љепше судбине човјечанства“, писао је за утеху грађанима разорене престонице Милован Тилас, годину дана после бомбардовања. У међувремену је, пак, у интерпретацији изгубио чињеницу да је Стаљин у априлу 1941. био у савезу са Хитлером и да није предузео никакву акцију која би помогла Београду (*Документи ЦК*, 9, 413).

неповерењем гледали на младиће познате с корзоа, који су годинама пре тога заступали интернационалистичке и револуционарне идеје. Забележено је да су у Крагујевцу комунисти који су били одбијени у команди чак провалили у војни магацин не би ли се домогли оружја, али су их војне власти откриле и онемогућиле у извођењу акције. Зато је у овом граду било инцидента између комуниста и војске и у наредним данима.¹⁶⁹ У Зајечару су скојевци по инструкцији ОК КПЈ одлазили у касарну као добровољци и задуживали оружје и муницију, које су затим предали партији.¹⁷⁰

Они који су били мобилисани настојали су да на сваки начин прошире пропагандне утицаје партије у војсци. Партијски врх усмеравао их је да и тамо покрећу класни рат, те „да се мора критика војске свугдје износити и захтјевати пуна контрола народа над војним шефовима“.¹⁷¹ Како се сећао један потоњи партизански командант, он и његови истомишљеници у јединици окупљали би увече војнике, рецитовали им песме са социјалним мотивима и читали прогласе и делове из илегалне партијске штампе, чиме се кроз јединицу успешно ширила „психоза илегалног рада“.¹⁷² Остаје као отворено питање јесу ли у војсци која је ишчекивала напад модерније и јаче армије, а чија је хомогеност већ била начета деловањем разних агентура, овакво деловање увећавало или умањивало борбену готовост? И да ли су илегалне активности КПЈ, скопчане с причама о „трулој држави“ и њеној буржоазији, те официрима који су „одгајани на погрешним традицијама“, могле да допринесу више војницима на положају или онима који су их нападали?¹⁷³

Следствено политици коју су водили, комунисти се у Априлском рату нису овенчали славом хероја. Карактеристично је да, упркос њиховој тежњи и директивама да се у борби и одбрани земље искажу или пак представе као

---

¹⁶⁹ Миле Бјелајац, „Дјелатност КПЈ виђена очима виђена очима војске Краљевине Југославије“, *Токови*, 1/1990, 227.

¹⁷⁰ Никола Рачић, *Источна Србија у рату и револуцији 1941–1945, хронологија*, Зајечар, 1984, 16–17.

¹⁷¹ Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Централни комитет (ЦК) КПЈ, 1941/6.

¹⁷² Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje*, Beograd, 1989, 37–38.

¹⁷³ Историчар А. Тимофејев је у светлу нових докумената из руских архива дао потпуно другачија тумачења илегалних активности разних „пипака“ Коминтерне који су оперисали између два рата у политички ровитој Европи. Између осталог, он препознаје и мисије разних „војних комисија“ које у духу новог читања именује као „антивојне“: оне су имале задатак да директно раде на „врбовању и дезинтеграцији регуларне војске, разради и припреми оружаног устанка“ (А. Тимофејев, *Партија грађанског рата*, 60; Исти, *Совјетска улога*, 63).

патриоти, у Србији није забележен ниједан случај да је неки партијски функционер или чак активиста погинуо јуначком смрћу у борби против Немаца априла 1941. године. Циљеви борбе били су им нејасни, а Краљевину Југославију, у којој су њихови вођи (или они сами) допадали батина и апсана, нису желели да бране. На то их је упућивала и „линија партије“: да је идеја *одбране отаџбине* утопија, јер пролетери немају отаџбину, а да је њихова обавеза да, уколико се њихове земља нађе у империјалистичком и неправедном рату, заузимају став „дефетизма према влади властите земље и претварања империјалистичког рата у грађански рат против буржоазије“.¹⁷⁴ Ако се анализирају записи комуниста – учесника у Априлском рату, примећује се доследно поштовање таквих препорука.

Константин Коча Поповић, као резервни официр војске Краљевине, нашао се на положају код Ивањице; пратећи развој ситуације једног дана усред рата саопштио је својим војницима да је рат изгубљен и да ће их он напустити. На њихов наговор ипак је остао у јединици, коју ће свега неколико дана касније без испаленог метка предати Немцима. Митра Митровић била је сведок његовог доласка с Немцима у Пожегу: „Убрзо наиђе друга колона. На челу ове, неке артиљеријске јединице коју са страна пратили упарађени немачки моторциклисти, јахао је официр усправно и, једва мало нагнуте главе, кадикад нешто разговарао с немачким моторциклистом. Колону сам гледала мало издаље, кроз прозор једне пекарнице. (...) Нека жена крај мене осмехнуто и мирно рече: 'Хвала богу, овај бар јаше, као да није заробљен!' Прохте ми се да видим боље тог официра, нагна ме на то сигурно и неки познати покрет, истрчах напоље и, за овакав моменат сувише радосно, поздравих Кочу.“¹⁷⁵ Забележено је још сличних, чак и радикалнијих примера, посебно ван немачке окупационе зоне у Србији, где је било и комуниста који су слом државе поистоветили са сломом режима – што је било виђено као успех и нова шанса за партију. На градском тргу у Пећи, поздрављајући „ослобођење албанског народа“, окупљенима са немачког тенка обратио и шпански борац Емруш Мифтар.¹⁷⁶

---

¹⁷⁴ К. Николић, *Комунисти*, 101–102.

¹⁷⁵ Aleksandar Nenadović, *Razgovori s Kočom*, Zagreb, 1989, 34–35; Митра Митровић, *Ратно путовање*, Београд, 1953, 18.

¹⁷⁶ А. Милетић, *н. д.*, 264.

Комунисти нису у свом тумачењу пораза узимали у обзир убедљиву немачку надмоћ на бојном пољу (са предношћу и у ваздухопловству и у оклопним јединицама и у живој сили), нису анализирали поремећене унутрашње и међунационалне односе, нити деловање стварне „пете колоне“, која је потицала из редова хрватског и других народа који су одбијали да се боре. Сва кривица приписивана је српској буржоазији која је деценијама експлоатисала југословенске народе и тиме им и дала за право да учествују у њеном разграђивању и славе њен слом. Таквим тоновима били су обојени и априлски и мајски прогласи ЦК КПЈ народима Југославије: говорило се и даље о империјалистима подељеним у два завађена табора (Тито у писму Коминтерни говори о Другом империјалистичком рату), а окупација је приказана као последица „многогодишње злочиначке политике властодржаца у Београду“. Сви злочини над цивилима на српском етничком простору приказани су једноставно: „Зулуме бивших великосрпских жбира сад испашта недужно српско становништво“.¹⁷⁷

Ипак, првим ратним прогласом ЦК, народи Југославије позвани су да наставе борбу и продуже отпор окупатору и његовим помагачима. Наравно, позив на борбу није значео и позив на оружани устанак. Такви позиви означили су с једне стране почетак пасивног отпора и диверзија према окупаторском режиму, а с друге, поготово услед вакуума створеног после евакуације краља и владе, капитулације војске и урушавања политичког система, отворили и револуционарне перспективе.¹⁷⁸

Комунистичка партија, која је своју структуру упркос рату у Србији сачувала, како је оценио Б. Петрановић, „скоро нетакнуту“, имала је виталну

---

¹⁷⁷ *Документи ЦК*, 1, 3–12, 18, 39; Franjo Tuđman, *Окупација и револуција*, Београд, 1963, 186; Радован Маринковић, Томислав Протић, Јован Радовановић, *Драгачево, револуционарни развој*, Чачак–Лучани, 1981, 120. У тако створеној клими, комунистима везаним за централу у Загребу ни промена режима у Хрватској и успостављање НДХ нису сами по себи, пре него што је започео општи прогон српског народа, деловали као трагични догађаји – напротив, неки су је сматрали легитимним циљем угњетеног хрватског народа, очекујући да ће у њој владати блажи однос према комунистима, поготово због важећег пакта Немачке и СССР-а. Ту се, према тумачењу Павла Јакшића, налазио и корен идеје о стварању легалне КПЈ НДХ (као наследнице КПЈ Х), али и охрабривање ухапшенима и доцније убијенима у логору Керестинцу да не пружају отпор и не беже из логора „јер ће се њихово питање повољно решити“; одатле потичу и прекори крајишким Србима који су се прерано подизали на оружје, и њихова кратковидост по питању наступајућег геноцида над Србима (Ена Мирковић, *Благоје Нешиковић*, Лепосавић, 2018, 67–68; П. Јакшић, *н. д.*, 62; G. Nikoliš, *н. д.*, 286).

¹⁷⁸ Бранко Петрановић, *Историографија и револуција*, Београд, 1984, 424–425.

снагу за наставак политичке борбе. Додуше, не само политичке. Ако су догађаји од 27. марта политички капитализовани, онда је Априлски рат искоришћен као моменат за пуну милитаризацију партије и наоружавање њеног чланства. Широм Србије, чланови КПЈ руковођени од својих војних комисија прикупљали су оружје и војну опрему које је војска у расулу остављала за собом. У јуну су већ на терену стварали ударне десетине, па са њима започели и војну обуку¹⁷⁹, чиме се, у условима совјетско-немачког пакта, све више стварао утисак да комунисти почињу да организују оружане снаге револуције. У одсудном часу, све тада прикупљене пушке и муниција донеће им преимућство над ривалима неискусним у илегалној акцији.

Наличје недовољно дефинисаног односа о ставу према окупатору биле су и бројне девијантне појаве код комуниста у локалним срединама. По директиви или самоиницијативно, многи од њих запошљавали су се у новим органима управе или на различите начине чинили услуге окупатору.¹⁸⁰ У послератном тумачењу улоге српске колаборације, онима који су чинили услуге комунистима, поготово у обавештајном раду, ови „рани греси“ су праштани, уз образложење да се радило о „стратешком маневру“. Њих у периоду април–јун 1941. није било мало.

Несвршени студент медицине Драгослав Дража Марковић, потоњи секретар ОК КПЈ Младеновац, био је два и по месеца по окупацији пасиван, као и његови надређени. Доцније се присећао да је време пре 22. јуна провео „у сасвим легалним условима, чак са појачаном политичком активношћу.“ У мају 1941. први пут се на улици срео са једном немачком патролом. Његови утисци нису били изразито негативни: „Чудно сам се осећао. То су били млади људи. Нисам тако замишљао освајаче. Видели су мене, моју сестру и учитељицу Цану и хтели да разговарају. Показивали су своје фотографије из Париза и Белгије и хвалисали се. Мало су се држали као освајачи, али су истовремено показивали и спонтаност младих, који су се сусрели са својим вршњацима.“¹⁸¹

---

¹⁷⁹ В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 27–29.

¹⁸⁰ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине, документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, књига 1, Чачак, 2006, 483–484. Комунистима из чачанског краја 1. мај 1941. остао је, иако празнован усред окупације, када су и јавна окупљања била забрањена, као најсвечанији 1. мај који су икад славили. Обележили су га на шумском уранку, уз обиље ића, песму, хармонику и играње кола.

¹⁸¹ Кика Дамњановић Марковић, *Ја и моји ратни другови*, књига I, Београд 1978, 82–83.

Ужички прота жалио се 17. маја Димитрију Љотићу да је „у Ужицу ситуација и сада у рукама комуниста или њима сродних елемената. Општина је њихова централа. Као пацови сада су се тамо склонили.“ У више извештаја у наредном периоду писао је у сличном духу: „По уласку немачких трупа у Ужице 15. априла т. г. осетило се да су се комунисти у новој ситуацији лако снашли. Користећи општу пометеност и панику, дали су се на посао и брзо заузели места у свим надлештвима за плату или као волонтери. (...) Неки од њих доводили су Немце у своје домове и са њима остајали дубоко у ноћ. Тако стање трајало је до 22. јуна т. г. – дана објаве рата Совјетији.“ Љотић је сличне информације добио и од Р. Павловића, повереника Збора који је у мају обилазио вароши у западној Србији: „Комунистички рој несметано и успешно ради на болшевизацији целог краја због тога што су комунисти успели да загосподаре најважнијим местима код немачких власти. (...) Мика Тодоровић, професор прив. из Београда, био је комунистички посланик пре Обзване, сада је тумач Немцима при среском начелству у Чајетини. Добривоје Видић, свршени ђак више педагошке школе, вођа комуниста, тумач је Немцима на железничкој станици. Ови тумачи у могућности су да сазнају поверљиве наредбе наших и немачких власти које стижу тамо.“¹⁸² И активисти Збора у Чачку запажали су сличне појаве и о томе слали притужбе свом шефу; 6. јуна жалили су се да су „комунисти у Чачку једино друштво Немцима“, а десет дана касније „да се одлично котирају код Немаца а и у свима надлештвима, њихова реч је пресудна.“¹⁸³ На другом крају Србије, у Сопоту, локални збораши жалили су се свом председнику да комунисти јавно носе „значке Стаљинове на грудима“ и раде против њихове организације; притом су, неометани од Немаца, јавно претили њиховом чланству да се ближи крај рата

---

¹⁸² АС, БИА, I-268, *Збирка докумената историјат Ужица*; „Бивши председник Србије у младости радио за нацисте као преводац“, *Блиц*, 9. 10. 2013. Да су потоњи председник председништва СР Србије Добривоје Баја Видић и први човек ОЗН-е у Србији Слободан Пенезић Крцун били запослени у органима управе под окупацијом, на тражење председника општине Андрије Мирковића (после рата стрељаног управо на интервенцију Видића) потврђује и В. Глишић (Венцеслав Глишић, *Революционери*, Београд, 2013, 95). Извесна потврда ових тврдњи може се наћи и у официјелној биографији Слободана Пенезића, где аутор наводи да је један број *млађих кадрова* из ОК Ужице нашао запослење преко ужичке општине, не би ли скренуо пажњу са свог илегалног рада (Бошко Матић, *Крцун, животопис Слободана Пенезића*, Горњи Милановац, 1978, 63).

¹⁸³ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 213–216. Познат је и пример групе чачанских комуниста који су у јуну 1941. у слободно време одиграли пријатељску фудбалску утакмицу против немачких војника (Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост, историја равнатора чачанског краја*, књига 1, 106).

и уједно почетак совјетске интервенције у Југославији: „Видећете ви скоро њега као руског цара, Стаљин је ту“.¹⁸⁴

О контроверзној улози српских комуниста у првим месецима окупације остало је сачувано мало докумената. У потоњим успоменама њихових савременика антикомунистичког опредељења, она су добијала и ширу, готово митску димензију. Не постоји ниједан документ који би инструисао комунисте да се инфилтрирају у органе нове управе, али пракса „одоздо“ говори да је таквих примера толико да би тешко могли да представљају инцидент или случајност.¹⁸⁵ Од таквих активности, комунисти су могли да имају двоструку корист: из органа управе могли су да црпе обавештења о свим њиховим акцијама и покретима, а уједно и да неутралишу своје противнике из предратног периода који су се такође борили за свој утицај у новим околностима, поготово припаднике покрета Збор.

Резултати овакве политике брзо су се осетили у Србији, где су поједине партијске организације у првим месецима под окупацијом нарастале и за 50%. На првим састанцима по окупацији, организације су ширене тако што су у њих, за разлику од предратне праксе, масовно примани доказани скојевци и ранији кандидати за пријем у КПЈ. У Београду је, примера ради, пред рат било до 250, а у јуну већ више од 500 чланова партије.¹⁸⁶ Павле Јакшић је у овом наглом приливу чланства видео и кључни заокрет у раду партије: нови, претежно млађи чланови, унели су не само нову енергију, већ и нове идеје, пре свега слободарске, и у многим срединама тако однели превагу над старим, секташким и стаљинистичким размишљањима и кадровима, који су тих месеци уклоњени.¹⁸⁷

---

¹⁸⁴ ИАБ, Легат Драгослава Димитријевића Белог, к. 1, 3–16.

¹⁸⁵ У званичној биографији народног хероја Драгослава Ђорђевића Гоше из Смедеревске Паланке стоји да се после окупације запослио при окупационим властима у команди места; у истом крају предратни политичар и левичар Јован Марић из Смедерева прихватио се „по налогу партије“ места секретара Дунавске бановине. У Тополи су комунисти имали своје поуздане људе уграђене у полицију и срески суд, али и у штаб 714. дивизије Вермахта, чак и блиских команданту, генералу Шталу. Те људе из немачке команде ликвидираће четници 1944, а после рата ће исти бити проглашени жртвама „фашистичког терора“. У Ваљеву су комунисти наводно радили под заштитом љубавнице немачког команданта Винтера, која је паралелно била укључена и у илегалне активности КПЈ (Бојан Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци, Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају 1941–1945*, Београд, 1998, 36; Немања Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату, људи и догађаји*, књига 1, Београд, 2015, 43; Миливоје Станковић, *Милић на челу шумадијских скојеваца*, Топола, 1986, 157).

¹⁸⁶ ИАБ, ф-2157, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, к. 8, *Сећања Благоја Нешковића*, 33; *Документи ЦК*, 1, 24; Саша Марковић, *Узаврела Морава*, Пожаревац, 1978, 36.

¹⁸⁷ П. Јакшић, *н. д.*, 117.

Добро обавештени Драгомир Драги Стојадиновић је у својим успоменама навео да је већи број београдских комуниста, поготово новинара (међу којима и Владислав Рибникар и Јосиф Флам) био већ од априла 1941. на вези са контроверзним др Јозефом Хрибовшеком Бергеом¹⁸⁸, упусленом најпре у немачком посланству, а потом код војног заповедника Србије. Ако му је за веровати, неке од њих је и сам виђао када би се састајао са Хрибовшеком, појашњавајући да је њихова сарадња била изнуђена јер су Срби–комунисти у суштини презирали Немце, али и умели да искористе новонастале околности не би ли се сачували и проширили свој утицај. Он истиче „да су се комунисти у Београду у то време најсвесрдније ставили у службу, на располагање, окупатору“.¹⁸⁹

Међу учесницима ових догађаја после рата је владала завера ћутања. Више је него упадљиво да у читавој партизанској мемоаристици недостају описи догађаја с пролећа 1941, док су 70–80 дана неометано живели и радили у Београду. Једини који је у својим мемоарима проговорио и о овом периоду затамњене историје КПЈ био је Мирко Тепавац. Он је описао неколико несвакидашњих искустава с почетка свог партијског рада у ратним условима, међу којима и сопствени покушај „братимљења“ с немачким војницима из јуна 1941, када је с друговима најпре пронашао, а потом и испратио на Источни фронт (!) једног немачког официра који им се поверио да се интимно осећа као комуниста. „Да је неко случајно снимео тај срдачни растанак на земунској жељезничкој станици почетком јуна 1941. године, не бисмо после рата никоме могли да се оправдамо за ту епизоду наше дирљиве блискости са хитлеровским официром.“¹⁹⁰ У сложеној ратној свакодневици могуће је да је било још сличних ситуација, које су у случају победника у грађанском рату на време затамњене, а за поражене објашњене искључиво црно-бело, као доказ њихове колаборације у циљу сатирања сопственог народа.

---

¹⁸⁸ У тумачењу припадника Збора, преко Хрибовшека је и сам Јосип Броз пребачен у Србију 1941, да ту подиже устанак као што је Лењин чинио 1917, пошто је стигао у Русију из Немачке (Боривоје Карапанџић, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Кливланд, Охајо, 1958, 78).

¹⁸⁹ Борислав Пекић, *Време и Ново време, разговор са Драгомиром Стојадиновићем*, Београд, 2013, 91, 99–100.

¹⁹⁰ Mirko Tepavac, *Moj drugi svetski rat i mir, autobiografski zapisi*, Zagreb, 2012, 30–32.

У периоду пре 22. јуна 1941. забележени су и неки контакти између комуниста и немачких војника. Васпитани у духу „пролетерског интернационализма“, мислећи да се рат до којег је дошло не води између нација, већ између класа и уских кругова различитих буржоазија, они су веровали да ће и међу припадницима Вермахта наћи мноштво комуниста.¹⁹¹ И прогласи централних органа КПЈ из маја почињали су покличем „Пролетери свих земаља, уједините се“, а ЦК се средином месеца посебно обратио немачким и италијанским окупаторским војницима, позивајући их да се уједине с „подјармљеним народима Југославије против ваших и наших заједничких непријатеља, против њемачких и талијанских капиталиста“.¹⁹²

Од ових контаката је и сам Јосип Броз очекивао много, па је у првом опширном извештају Извршном комитету Коминтерне навео да „рад с њима има велику перспективу, јер је већина њих против рата и фашизма“.¹⁹³ Једна комунисткиња навела је такође у својим сећањима да су у мају имали директиву, чије спровођење у живот региструјемо на широј територији, „да се ступи у контакт са немачким војницима – разговара – не баш на упадним местима – о расположењу, у немачкој војсци и свему.“¹⁹⁴ Отрежњење је било брзо и болно: помоћ партизанима остала је само ствар појединаца унутар Вермахта и регистровано је свега неколико немачких војника који су се 1941. заиста придружили партизанима. Митра Митровић је била разочарана „како су ови бучни, здрави, весели усред ове наше несрећне земље“¹⁹⁵; наде су распршене и Родољубу Чолаковићу, мада му је требало неколико месеци да схвати да у Немцима нема савезника.¹⁹⁶

---

¹⁹¹ На сличан начин, српски комунисти покушавали су да успоставе односе и са другим народима, за које се веровало да ће, после пропасти и развлашћивања владајуће „великосрпске буржоазије“, масовно кренути за њима у борбу. Посебним прогласима, или кроз личне контакте, прилазили су Мађарима из Бачке, Албанцима из Пчиње, Власима из Хомоља, а посебно бугарским окупаторским војницима. С друге стране владао је тајац који је тешко разочарао комунисте васпитаване на идејама пролетерског интернационализма (Б. Петрановић, *Историографија и револуција*, 240–241; Митар Ђуришић, *Партизански одреди у Србији 1941*, Београд, 1982, 44, 70).

¹⁹² *Документи ЦК*, 1, 13–17; Vladimir Dedijer, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*, knjiga 2, Rijeka, 1981, 382–383.

¹⁹³ *Документи ЦК*, 1, 24.

¹⁹⁴ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 483.

¹⁹⁵ М. Митровић, *н. д.*, 25.

¹⁹⁶ „Знате ли ви ко је Карл Либкнехт?“, питао сам. ‘Не’, рекао је заробљеник кратко. ‘А зна ли ико од вас?’, питао сам остале. Сви су ћутали. Нико од тих стотину њемачких заробљеника, од којих је сигурно осамдесет било радника и сељака, није ни по имену знао јуначког сина њемачког народа.

Ипак, догађаји с пролећа 1941. представљали су ветар у леђа домаћим комунистима. Успели су да уђу у виши степен легалности и омасове партију, а 27. март и потоња збивања схватили су као историјску шансу за прекретницу у даљем раду. У јуну 1941. КПЈ је, поготово у Србији, изгледала витално. Њени вођи и централни органи преживели су олују и снашли се у новонасталим околностима, ширећи лепезу активности. Једини потреси осетили су се у Хрватској, са неочекиваним хапшењем експонираних партијских кадрова од усташких власти (и њиховом потоњом ликвидацијом у логору Керестинец) и у Македонији, где се покрајинско руководство под руководством Методија Шаторова, признајући новонастало стање, присајединило бугарским комунистима по идеји „једна држава (Бугарска), једна партија“.¹⁹⁷ У Србији пак није било хапшења комуниста, али ни њихових оружаних акција против окупатора.¹⁹⁸

Партијска организација уже Србије, устројена и даље кроз Покрајински комитет (ПК) и мрежу њему потчињених 14 Окружних комитета (ОК) бројала је око 2.200 чланова (20–25% од укупног броја у Југославији) и неколико стотина кандидата за пријем у КПЈ, с тим да се један број регистрованих раније нашао и у фракцијским борбама или се из других разлога обесхрабрио и пасивизирао. У просеку, сваки округ имао је на почетку окупације 100–200 активних чланова партије, док их је у Београду деловало више од 250.¹⁹⁹ Те бројке не говоре о

Густ мрак је обавио несрећну Њемачку, мислио сам у себи.“ (Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, књига 1, Београд 1956, 301).

¹⁹⁷ Б. Петрановић, *КПЈ у борби*, 56; П. Морача, *Народноослободилачка*, 21. Сличне тенденције М. Шаторова могле су се уочити и пре рата, када је говорио да се против великосрпске буржоазије у Македонији треба борити свим средствима и на широком фронту, чак и уз сарадњу са великобугарским организацијама. У томе је, како сведочи С. Вукмановић Темпо, имао подршку из врха партије, чак и од њених српских функционера, попут Сретена Жујовића (С. Вукмановић, *н. д.*, књига 1, 138). Значајан губитак имале су и партијске организације у Бачкој, на Косову и Метохији, делом и на територији НДХ, чији су експонирани чланови били принуђени да се селе после окупације тих области, заједно са масом српских избеглица која се кретала према стешњеној, предкумановској Србији. С друге стране, управо та чињеница утицала је и да поједине партијске организације у централној Србији нарасту пријемом комуниста-избеглица.

¹⁹⁸ Сачувано је сведочанство да је средином маја код Благоја Нешковића у ПК дошао Милан Благојевић Шпанац (официр шпанске Републиканске армије и потоњи командант партизанског одреда) са разрађеном идејом да комунисти треба да започну са нападима на окупатора – али је због совјетско-немачких односа у то време његова идеја одбијена и осуђена као „авантуризам“ (Венцеслав Глишић, *Досије о Благоју Нешковићу*, Београд, 2011, 16–17).

¹⁹⁹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 154; В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 37; Венцеслав Глишић, Гојко Миљанић, *Руковођење Народноослободилачком борбом у Србији*, Београд, 1994, 25. Треба, ипак, нагласити да су поједини срезови, чак и области, били без партијских организација. Тако је Милош Минић, инструктор ПК у ваљевском крају и Подрињу, навео у свом извештају да „у срезovima рађевском, азбуковачком и подгорском, дакле на огромној територији од Дрине до В[аљева] није било ниједног члана“ (АЈ, ЦК, 1942/887).

посебно великој снази (само Збор је имао мање, око 10.000 чланова), али када узмемо у обзир и њихово илегално искуство, монолитност, присуство на територији целе некадашње Краљевине, идеолошку чврстину и политичку занесеност и жестину, долазимо до закључка да су у друштву конфузије и безнађа какво је било српско 1941. комунисти представљали једну од ретких организација која је могла да делује организовано и посвећено, попут војске.²⁰⁰ Друге политичке организације су се распале или су забрањене и, изузев покрета Збор, нису обнављале активности током рата.

Табела 1: Организациона структура КПЈ у Србији на почетку окупације 1941.

Покрајински комитет КПЈ за Србију			
Окружни комитет/повереништво	Секретар	Територија	Бројно стање чланства
ОК Београд	Тодор Дукин	Младеновац, Сопот, Гроцка, Умка, Обреновац, Смедерево	Око 700
ОП Аранђеловац	Станислав Сремчевић	Аранђеловац, Топола, Лазаревац	Око 115
ОК Ваљево	Милосав Милосављевић	Ваљево, Мионица, Уб, Крупањ, Љубовија, Рудник	Око 85
ОК Зајечар	Миленко Брковић	Зајечар, Бољевац, Књажевац, Салаш, Неготин, Кладово, Д. Милановац, Бор, Мајданпек	Око 90
ОК Крагујевац	Мијалко Тодоровић	Крагујевац, Гружа	Око 100
ОК Краљево	Драгослав Богавац	Краљево, Рашка, В. Бања	Око 90

²⁰⁰ В. Petranović, *Kontrarevolucija*, 161; С. Павловић, *Хитлеров антипоредак*, 25. И Е. Хобсбаум и Д. Клоуз, као експерти за познавање и деловање револуционарних покрета, истичу „комунистичку организациону способност“ као једну од главних предности у њиховим активностима у нестабилним друштвима (D. Close, *n. d.*, 16, 69).

ОК Крушевац	Десимир Јововић	Крушевац, Трстеник, Александровац, Брус	Око 50
ОК Лесковац	Коста Стаменковић	Лесковац, Лебане, Врање, В. Хан, Бујановац, Власотинце, Сурдулица, Црна Трава	Око 90
ОК Ниш	Сретен Младеновић	Ниш, Алексинац, Сокобања, Ражањ, Житковац, Сврљиг, Бела Паланка, Прокупље, Куршумлија	Око 70
ОК Пожаревац	Чедомир Васовић	Пожаревац, В. Градиште, Голубац, Петровац, Жагубица, Кучево	Око 100
ОК Поморавље	Петар Велебит	Јагодина, Ђуприја, Параћин, Деспотовац, Рековац, Варварин, Паланка, Рача, Свилајнац, Жабари, Орашје	Око 240
ОК Ужице	Желимир Ђурић	Ужице, Чајетина, Пожега, Косјерић, Б. Башта, Ариље, Ивањица	Око 100
ОК Чачак	Ратко Митровић	Чачак, Гуча, Г. Милановац	Око 250
ОК Шабац	Добросав Радосављевић	Шабац, Владимирци, Богатић, Лозница	Око 100

Још један догађај био је важан за формирање *страначке војске КПЈ*.²⁰¹ При свим форумима (централним, покрајинским, обласним и окружним), у неким пред рат, а у неким током маја 1941, формиране су и војне комисије, које су даље по градовима стварале ударне групе. У низу градова, било на периферији или у оближњим селима, у исто време започињала је и војна обука чланова ових група. Поготово је било важно да млађи комунисти науче да рукују оружјем. Историографија је њихово формирање оценила као зачетак стварања партизанских одреда. У том периоду, чинило се да је настајућа снага, делимично снабдевена и оружјем током Априлског рата, била усмерена ка ојачавању политичког утицаја КПЈ у окупираној земљи. Стога није случајно и да је на чело војне комисије при ПК за Србију постављен Сретен Жујовић, прекаљени кадар Коминтерне и ветеран Легије странаца, човек од поверења Јосипа Броза који ће формирањем партизанских одреда у Србији бити постављен на чело њиховог Главног штаба.²⁰²

КПЈ се од првих дана рата несумњиво оријентисала према социјалистичкој револуцији. На *мајском саветовању ЦК* одржаном почетком месеца у Загребу закључено је да ће расплет кризе изазване „империјалистичким ратом“ зависити од СССР-а, што ће, по лењинистичком учењу, на крају довести до претварања империјалистичког рата у револуционарни – у ланац превирања и пролетерских револуција које ће захватити Европу, па и Југославију. „У случају рата, револуција [је] неизбежна“, закључио је један од партијских функционера много пре што је до њега дошло. Зато је ослободилачку и револуционарну борбу, за коју су услови били повољни „више но икада“, требало започети на што ширим основама, укључујући у њу све незадовољне фракције и појединце, посебно уз стварање „савеза радника и сељака“. С таквим закључцима, политбиро ЦК КПЈ пренео је своје седиште у Београд, а остали чланови ЦК упућени су у различите крајеве земље како би у више потенцијалних жаришта истовремено подстакли ослободилачку борбу и социјалистичку револуцију. Заправо, ослобођење није ни разматрано без револуције која би носила дубоке друштвене промене и још од

---

²⁰¹ Бранко Петрановић био је међу првим историчарима који су КПЈ у првим месецима рата и устанка експлицитно назвали партијском војском: „Покрајинско руководство Партије инсистирало је на тези Јосипа Броза Тита да партизански одреди нису партијска војска, па ни КПЈ, иако су они то у суштини били.“ (В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 198).

²⁰² Исто, 153; В. Глишић, *КПЈ у Србију*, 27–29; ИАБ, МГ-482.

тада та два појма била су у свест југословенских комуниста утиснута као синоними.²⁰³ „Националноослободилачка борба“ (тек касније названа народноослободилачком) је пре 22. јуна представљала само оквир за окупљање маса које би у критичном моменту, по ослобођењу од немачке окупације, требало да буду ангажоване и за спречавање обнове предратног система Краљевине Југославије.²⁰⁴

Јосип Броз је већ 8. маја напустио Загреб и возом допутовао у Београд. По сећању В. Дедијера, најпре је променио неколико станова на периферији, да би се напослетку сместио у једну вилу на Дедињу, у непосредном суседству немачког војног заповедника Србије, генерала Ферстера.²⁰⁵ Брозов мистериозни долазак у Србију из НДХ, упоређен с Лењиновим доласком из Немачке у Русију уочи грађанског рата, био је дуго предмет пасије разних конспиролога. Остављајући по страни тврдње за које нема доказа, ипак имамо утисак да, након свих описаних догађаја и одлука врха КПЈ, Броз тежиште свог политичког рада није случајно пренео у Србију. У ишчекивању брзог свршетка рата услед интервенције СССР-а на Балкану, где би Србија, најмногљуднија и најважнија земља, била ближа Црвеној армији не само због географског положаја већ и по својим историјским тежњама, Броз је при избору терена за акцију полазио од утиска из Србије 27. марта и сасвим опречног из Хрватске 10. априла. Такође, у престоници и српским

---

²⁰³ „Рат – једини спас“, у: *Пролетер*, бр. 6-7, август 1934, 5; *Документи ЦК*, 1, 41–46; F. Tuđman, *n. d.*, 117; К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1, 91. Никада није до краја разјашњена улога „шпанаца“ и њихово илегално пребацивање у Југославију. Прекаљени на бојиштима током грађанског рата у Шпанији, а после боравка у логорима у Француској расути широм Немачке, где су били на раду – њих 250 у пролеће 1941. На доста мистериозан начин обрело се у Југославији. Новија истраживања доводе у питање самосталност њиховог организовања и преласка у Југославију у толиком броју. По назнакама на које указује А. Тимофејев, прикупила их је и пребацила Коминтерна, у операцији коју је обавила у сарадњи са немачким обавештајним структурама, како би помогли акције КПЈ у земљи, у тренутку када су Немачка и СССР још увек радили споразумно. Та чињеница касније ће се, међутим, осветити самим Немцима, јер ће они од јула 1941. и промене политике КПЈ на терену бити ударна песница револуције, први ратни команданти и „фактички један од најбитнијих стубова у стварању партизанског покрета“ (А. Тимофејев, *Руси*, 205–209). Ова епизода из партизанског ратовања морала је да буде посебно затамњена, јер је у темељу нарушавала идеју о *ауентичној револуцији* југословенских комуниста.

²⁰⁴ В. Petranović, *Kontrarevolucija*, 187. И Венцеслав Глишић у свом важном делу о КПЈ у Србији 1941–1942. стоји на становишту да је КПЈ пре 22. јуна јасно и јавно имала револуционарну платформу, а поред њега ту тезу су заступали и поједини историчари из социјалистичке епохе, попут Ђура Вујовића, Ранка Кончара, Вука Винавера. Коначно, и сам Јосип Броз је у једном говору на прослави прве деценије ЈНА, истакао да је у Југославији „ослободилачки рат имао карактер револуционарног рата“ (В. Глишић, *КПЈ у Србију*, 59–61).

²⁰⁵ V. Dedićer, *Novi prilozii*, 2, 383.

градовима би, по совјетским узорима, требало да буде покренут револуционарни рат предвођен синовима радничке класе – који би коначно, баш ту, у Београду, сломио кичму древном непријатељу, „великосрпској буржоазији“.²⁰⁶ У прилог тој тврдњи говоре и први сачувани прогласи ЦК и Титова преписка са Коминтерном: у свим документима где југословенски комунисти именују непријатеља једнак третман имају „окупаторски агенти“ и „енглески агенти“.²⁰⁷

У прво време, услед покиданих веза и илегалног рада, линија партије није могла да се спроведе од врха до дна, до последњег средског комитета. У том случају, локални функционери морали су често да се воде и интуицијом. Комунисти из Пожаревца су тако сматрали да треба ширити партијске организације, посебно на селу, а од свог чланства захтевати да прикрива оружје и прави резерве хране. Све у свему, наслућивало се да ће ускоро доћи до неке акције већих размера. „Директива нисмо имали никаквих, али смо схватили да је линија рада: разобличавати издају земље, истицати ненародну политику свих режима до сад и популарисати СССР. Тако политички припремерати народ да почне борбу за ослобођење.“²⁰⁸ Ситуација се овде променила тек у јуну, када је сазвана конференција Окружног комитета, којој је као инструктор из Београда присуствовао и Момчило Мома Марковић. „Конференција је подвукла разлику у политичкој линији између предратног и ратног периода. Наглашено је да мирнодопска акција (за политичка и економска права радничке класе, грађана, сељака, жена и омладине) после пропасти Југославије прелази у ратну, револуционарну делатност.“ Комунистима је скретана пажња и да се у склопу припрема за нове активности морају наоружати.²⁰⁹

Током јуна 1941. у све области у Србији почели су да пристижу и посебни „кадрови револуције“, људи који су по свом партијском, илегалном, робијашком или пак ратном стажу заиста могли да се назову професионалним револуционарима. Њиховим доласком у Поморавље, Шумадију и западну Србију све директиве партијског врха биле су спровођене брже, ефикасније, али и

---

²⁰⁶ Erik Hobsbaum, *Doba ekstrema. Istorija kratkog 20. veka (1914–1991)*, Beograd, 2002, 64; B. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 157–162, 171; А. Милетић, *н. д.*, 245; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Други светски рат у чачанском крају, супротстављена тумачења“, *Зборник радова Народног музеја*, 35/2005, 203.

²⁰⁷ *Документи ЦК*, 1, 44.

²⁰⁸ АС, БИА, I-20, *Специјална полиција Браничевски округ*.

²⁰⁹ С. Марковић, *Узаврела Морава*, 38–40.

безобзирније. Најпре је требало сломити све унутарпартијске отпоре и централизовати покрет. Сачувана партијска грађа не даје прецизније податке о последњем чину фракцијских борби унутар КПЈ, када је за кратко време, под окупацијом, „очишћен“ неутврђен, али свакако немали број чланова КПЈ који су окарактерисани као пасивни и троцкисти.

На примеру Пожаревца види се да тај сукоб није био ни брз ни једноставан, а да су бројне присталице Љубе Радовановића и Јошке Јовановића, предратних партијских функционера из тог краја – који су се сукобили са КПЈ због свог сувише благонаклоног гледишта према селу и сељацима, као и критика вишег руководства које су преузимали „несвршени студенти“ – на терену гоњене и убијане од својих некадашњих партијских другова и до 1943. године. Посебан грех им је био и „паникерство“, будући да се, сукобљени са партијским врхом, 1941. нису сврстали у редове партизана.²¹⁰

У августу 1941. и партизани источне Србије водили су борбу са троцкистима. У једној од првих акција Бољевачког одреда пронађен је студент Васа Пејовић, „најпознатији троцкист у Зајечару“ који је потом суђен пред „партизанским трибуналом“.²¹¹ Команда Озренског одреда извештавала је Покрајински комитет да се „познати троцкиста Перуничкић филозоф са универзитета (...) сада уплашио и моментално не смета. Дали смо налог да се ухапси а Ви нам одмах јавите да ли да га стрељамо?“ На југу су похапсили и шпанске борце Чеду Крушевца и Радивоја Увалића и предложили их ПК-у за стрељање. У смртну опасност пао је и потоњи командант Топличког одреда, „Шпанац“ Ратко Павловић Ћићко; сву тројицу саслушавао је посебан делегат партије из Београда, али им није пронађено ништа компромитујуће. И после саслушања ова група је држана под посебним мерама: „1) Раздвојили смо њих двојицу да се не разговарају (јер разговарају француски), 2) да не носе оружје, 3) а ако покушају побећи да их смакну. Ми чекамо дефинитивну одлуку од Вас. Ми се не би дуго петљали око њих“. Крушевац је касније заиста стрељан, док су друга

---

²¹⁰ АС, БИА, I-20, *Специјална полиција Браничевски округ*; АС Ж, Ђ-18, ОКП 564; Божидар Димитријевић, *Моји ратни другови*, Пожаревац, 1963, 70.

²¹¹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 243.

двојица успели да се рехабилитују: Павловић ће постати командант одреда, а Увалић упослен у пропагандном одељењу Врховног штаба.²¹²

И у Космајском одреду у лето 1941. налазила се једна сумњива личност: био је то писац Ђорђе Јовановић, бивши робијаш из Сремске Митровице, на ког се мотрило јер је наводно припадао фракцијској групи Петка Милетића. Он је то у изјави пред партијском комисијом негирао, па је после дугих провера рехабилитован и касније постао политички комесар одреда.²¹³ У Мачви је осуђена група старог комунисте Илије Мартића због „антипартијског рада“ – јер су саветовали сељаке да остану код кућа и не иду у шуму док ситуација политички не сазри. Мартић је због тога у августу 1941. од својих другова стрељан на Церу, а пред смрт је клицао партији, Совјетском Савезу и Стаљину.²¹⁴ Било је то прво „чишћење“ партије од колебљивих и непослушних елемената у току рата. У свим будућим заокретима, кад год се буду појавили нови чланови који слепо не следе линију или чак само постављају питања, са њима ће се партијски врх сурово обрачунати.

1. 1. 2. КПЈ у Србији у догађајима

од 22. јуна до 4. јула 1941. године

Рано ујутру 22. јуна 1941. немачке оружане снаге су прешле совјетску границу, совјетско-немачки пакт из 1939. тиме је стављен ван снаге; истог дана када је Наполеон у походу на Москву прешао Њемен 1812, немачке јединице у склопу операције „Барбароса“ напале су Совјетски савез. За овај поход Немачка је ангажовала значајне снаге: 152 дивизије са 3.200.000 војника, 3.332 тенка, 2.000 авиона – а уједно анимирала и савезнике чија се помоћ мерила са више од 50 дивизија. Процена је била да ће, захваљујући спремности и опремљености немачке војске, совјетске снаге у граничном појасу бити брзо разбијене, а

---

²¹² АС Ж, Ђ-2, ПКС 6, ПКС 14, ПКС 15.

²¹³ *Зборник НОР*, 1-2, 63.

²¹⁴ Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) народноослободилачки партизански одред 1941–1944*, Шабац, 1973, 309–310.

окупационе јединице затим заузети насељене области које су представљале и центар војне и нафтне индустрије, што ће додатно растројити одбрану СССР-а и довести до брзе победе Немачке. Старе идеје немачких елита о *продору на Исток* тиме су се претвориле у стварност. Заиста, у првом налету немачке јединице, подељене у три групе армија, готово на свим линијама фронта су пробијале одбрану и започеле незадрживо напредовање. До средине јула немачке снаге су заузеле Литванију, Летонију, Белорусију, Молдавију и већи део Украјине; а на лењинградском правцу делило их је од Лењинграда свега 120 километара. Циновски совјетско-немачки судар и догађаји након 22. јуна нису се тицали само Источног фронта, већ су изменили и судбину света – како закључује М. Хејстингс „Хитлеров поход на Русију дефинисао је рат“. Одједи светске историје брзо су се осетили и на Балкану.²¹⁵

У вези са 22. јуном у јавности постоје заблуде које су у историографији успешно разрешене и демистификоване. Прва је дуго истрајавала и у Совјетском Савезу – да је немачки напад изненадио Стаљина, што би био и узрок зашто су њихове снаге на Источном фронту у прво време успешно напредовале. Друга говори о неспремном Брозу и КПЈ, који су тек после 22. јуна започели припреме за оружану акцију у Југославији. Новија истраживања, међутим, говоре да је Стаљин добијао информације о гомилању немачких трупа и припремама за напад и знатно пре јуна 1941, а да је разлог њиховог продора био тај што су у првом налету једноставно биле спремније и јаче.²¹⁶ У другом случају, како је показано, КПЈ се наоружавала и темељно припремала за ослободилачку борбу и револуцију одмах након окупације. Извора говоре и да је Јосип Броз, на основу преписке са Коминтерном, раније био упознат са могућим немачким нападом на СССР, па је с тим у вези, у првој половини јуна, у више наврата својим најближим сарадницима наговестио и могућност да ће се у Југославији чланови и присталице КПЈ масовно подићи на оружје и устанак против окупатора како би на свој начин помогли одбрану СССР-а.²¹⁷

---

²¹⁵ Група аутора, *Други светски рат*, књига 1, Београд 1982, 236–264; Владимир Медински, *Пат. Митови СССР-а 1939–1945*, Београд, 2018, 105–152; Магс Хејстингс, *Пакао. Свет у рату 1939–1945*, књига 1, Београд, 2013, 179–207.

²¹⁶ А. Тимофејев, *Руси*, 217.

²¹⁷ В. Дедијер, *Нови прилози*, 2, 383; В. Петрановић, *Србија у Другом светском рату*, 170. Председник Народне сељачке странке (НСС) Драгољуб Јовановић, један од људи пред којима се Броз на овај

Вест да је Немачка напала Совјетски Савез прострујала је Србијом и изазвала, овога пута у тајности, слично расположење као 27. марта. То је први констатовао управник града Београда Драги Јовановић, уз напомену да је у Србији „далеко преко половине“ становништва наклоњено Русији и навија за њену победу у рату.²¹⁸ Ипак, ако је 27. марта и било оних који су имали дилеме о томе ко ће у рату извојевати победу, 22. јуна је и последњи српски сељак веровао да ће Немачка дефинитивно бити поражена – и то у кратком временском року.²¹⁹

Анонимна антинемачки настројена девојка, која ће доцније постати партизанска хероина, присећала се кључног момента: „Тога дана смо сви, први пут после 6. априла, поново били пријатно узбуђени. Веровали смо да је крај рата на помолу и да ће Руси целу ствар решити за неколико месеци. Први пут од капитулације, тога дана сам дрско погледала у очи немачког официра који је становао у нашем суседству.“²²⁰ Професор физике у краљевачкој гимназији, доцније партизански генерал, био је опијен на сличан начин: „Ваздух је одисао пријатном аромом заноса комунистичком, совјетском идеологијом и месијанством православне, 'вечне Русије'.“²²¹ Прокупачки гимназијалац и доцније отпадник од КПЈ био је још прецизнији у дефиницији историјског догађаја: „Психоза је била наклоњена партизанима, зато што су партизани исповедали политику која је долазила из Русије, а наш народ не уме да разликује Националну Русију од Совјетске Русије, па према томе је наш народ заведен и отишао у извесном броју уз партизане, а ови су умели под лажном националном паролом да нас све привуку.“²²²

начин поверио, састао се са њим у Београду 5. јуна. Јовановић сведочи и да му је Броз, очекујући брз завршетак рата и долазак Југославије у совјетску зону утицаја, напоменуо да намерава да сарађује искључиво са политичким групацијама које се залажу за совјетску власт и доминацију у Југославији (Д. Јовановић, *н. д.*, књига 3, 458–460; Надежда Јовановић, *Живот за слободу без страха. Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића*, Београд, 2000, 364).

²¹⁸ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд, 1998, 188; Мићалек Кресо, *Нјетаска окирасиона управа и Веограду 1941–1944*, Веоград, 1979, 146.

²¹⁹ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, 1, 108; Веселин Ђуретић, *Савезници и југословенска ратна драма*, Београд, 1986, 92–94, 129.

²²⁰ К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 23.

²²¹ П. Јакшић, *н. д.*, 1, 112. К. Поповић је, присећајући се 22. јуна 1941, указао и на извесне зебње код српских комуниста: „Ми се нисмо радовали што Совјетски Савез није могао дуже да остане ван рата. А многи од нас су страховали да се Енглеска ипак не помири са Немачком“ (Коча Поповић, *Белешке уз ратовање*, Београд, 1988, 17).

²²² ИАБ, УГБ, СП-IV-142/11.

Традиционално присутно код Срба, русофилство је, изједначено са маштањима о готово магичном свету СССР-а, стварало подлогу за нова превирања. У јуну 1941. у Србији, а поготово у Црној Гори и Херцеговини, није било мало оних који су очекивали спас с Истока – и то не само у борби за ослобођење од окупатора, већ и у решавању вишедеценијских, нагомиланих друштвених проблема. Речју, Русија је за многе представљала готово лозинку за спас, а управо том лозинком, која је постепено све више продирала међу становништво, комунисти су живо агитовали по српским градовима и селима.²²³

Под таквим расположењем, и централна тела КПЈ у Београду налазила су се у приправности. Одлуке су се доносиле брзо и биле су у духу телеграма и директива које су стизали из Москве. Политбиро ЦК заседао је истог дана, под Титовим руководством, и донео одлуку да се изда проглас чланству и народу с позивом на оружану борбу. Атмосфера је била оптимистична; рачунало се да ће Црвена армија бити у Београду за два месеца, па југословенски комунисти неће ни водити много борби. У таквом расположењу, Милован Ђилас је наредио чак да се два пута дневно штампају леци о напредовању Црвене армије. Кад немачке снаге буду неочекивано брзо напредовале, комунисти ће то оправдати вером у стратешки маневар Црвене армије.²²⁴ Према сведочењу Павла Јакшића, агитпроп ПК за Србију заказао је крајем јуна састанак са само једном тачком: припрема за преузимање власти у Београду пред долазак Црвене армије.²²⁵

Присталице КПЈ позиване су да се припреме за прихват совјетских авијатичара, а надања њених гласноговорника ишла су дотле да су се у Банату чак формирале и санитарске групе за пружање прве помоћи руским пилотима. Уз помоћ тих црвеноармејаца комунисти су планирали акцију преузимања власти у

---

²²³ Занимљиво је и како Немци оцењују 22. јун у својим безбедносним елаборатима: „Пошто је гро српског народа испуњен приврженошћу, штавише љубављу према руском народу као великом словенском брату, али у суштини не прихвата болшевичко схватање ствари, комунистичка пропаганда ишла је за тим да становништву разјасни да се Стаљин закleo да ће се одрећи идеја Коминтерне: само по себи глупо тврђење да Стаљин иде у цркву и да се са свештеницима моли за остварење велике победе Словена, да ће се Закон о одузимању земље сељацима поништити итд., наишло је на веровање, тако да је, рођена из општег очајања, предстојала опасност овог народног покрета“ (*Зборник НОР*, 12-1, 225).

²²⁴ С. Вукмановић, *н. д.*, 1, 181; G. Nikoliš, *н. д.*, 305; Milovan Đilas, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990, 37–38; V. Dedijer, *Novi prilozii*, knjiga 1, 275; АС Ж, Ђ-2, *Сећања Спасеније Цане Бабовић*, 1971, 29.

²²⁵ П. Јакшић, *н. д.*, 1, 120. И Гојко Николиш је забележио да је крајем јуна био позван на консултације око скорог преузимања болница и дочека Црвене армије (G. Nikoliš, *н. д.*, 292).

градовима. Узимајући све те чињенице у обзир, не изненађује ни првобитна идеја Јосипа Броза да се за центар деловања комунистичког покрета изабере источна Србија и област планине Хомоље, где би његови герилци били ближи Дунаву и Румунији, одакле се очекивало да „провали“ силна војска с истока.²²⁶ То „револуционарно залетање“ и прерано стварање клица нове власти, у тренуцима када буде било неопходно да успоставе заједнички фронт са четницима, тешко ће им се осветити. Заправо, оптимизам који је у јуну 1941. прожео комунисте диктирао је и њихов однос према другим снагама отпора.

У Србији је тада било више наоружаних група које су се супротстављале окупатору, од којих је најзначајнија била она под вођством пуковника Драгољуба Драже Михаиловића. Ветеран ратова 1912–1918, а у априлу 1941. начелник оперативног одељења 2. армије, Михаиловић се још од маја са групом официра и војника скривао у планинама западне Србије, решен да не призна одлуку војног врха о капитулацији и продужи отпор окупаторима. Започео је изградњу војне организације која ће у народу бити означена као *четници* или *Равногорски покрет*, али још није вршио нападе на Немце. Комунисти, изузев локалних функционера, нису контактирали са њима до августа 1941. године.²²⁷

Као и 29. марта, и у јуну је акцију југословенских комуниста добрим делом појачао телеграм Коминтерне: „Неопходно је развити покрет под паролом стварања јединственог националног фронта у земљи (...) против немачких и италијанских фашистичких разбојника, а за заштиту од фашизма подјармљених народа, чије је дело нераздвојно повезано с победом СССР-а. Узмите у обзир да је у садашњој етапи реч о ослобођењу од фашистичког поробљавања, а не о социјалистичкој револуцији.“²²⁸

На састанку ПК за Србију 23. јуна разрађиване су одлуке ЦК и донете оне о образовању оружаних група и упућивању инструктора ПК у све области Србије, који ће припремати чланство и народ за оружану борбу и герилске акције. Изабран је и секретаријат ПК са четири члана, који би стално били на окупу и тако успешније руководио политичким радом. Свега четири дана касније (27.

---

²²⁶ *Извештаји и наредбе комесарске управе и Недићеве владе за округ Зајечарски 1941–1942*, Неготин–Зајечар 2006, 49; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 158; Б. Петрановић, *Историографија и револуција*, 432–433; В. Глишић, *Револуционари*, 44.

²²⁷ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 21–23, 33.

²²⁸ *Документи ЦК*, 1, 63.

јуна) основан је и Главни штаб Народноослободилачких партизанских одреда Југославије (на челу са Јосипом Брозом и члановима Политбироа у војној команди)²²⁹, а онда и Главни штаб за Србију, који је предводио Сретен Жујовић Црни, Титов главни војни стратег 1941. године. Како закључује Бранко Петрановић, „састав овог тела, као и других штабова, упућује на то да је КПЈ од првог дана осигуравала политичку превласт у војним структурама, избегавајући милитаризацију револуционарног процеса и сукобе војне и политичке линије.“²³⁰

Под утицајем догађаја у свету, дефинитивно је и код југословенских комуниста дошло до преокрета у размишљању и деловању: они више рат нису гледали као империјалистички, већ као ослободилачки, са бољим изгледима за успех, уједно одбацујући и тезу о западним империјалистичким силама које су до тада у њиховом схватању изједнававане са силама Осовине. Милован Ђилас је зато стратегију партије пре 22. јуна, базирану на ишчекивању расплета на светским фронтима, упоредио са оном коју је доцније заступао Равногорски покрет, а коју су комунисти спочитавали његовом предводнику, пуковнику Драгољубу Михаиловићу. Запањујућа је била способност и брзина КПЈ да се прилагоди сваком заокрету у политици СССР-а и да такве промене приближи свом чланству, које ће их беспоговорно следити.²³¹

На седници Политбироа 4. јула дефинитивно је донета одлука да *герилска борба* под вођством КПЈ (не и устанак) у Србији може да почне. Први проглас ПК

---

²²⁹ Пошто је Политбиро ЦК КПЈ прерастао у Главни штаб партизанских одреда Југославије, његови чланови су били: Јосип Броз, Милован Ђилас, Светозар Вукмановић Темпо, Едвард Кардељ, Иво Лола Рибар, Иван Милутиновић, Александар Ранковић, Сретен Жујовић, Раде Кончар и Франц Лескошек. Ако би се анализирано њихово порекло, дошли бисмо до закључка да су шесторица од 10 чланова рођени као Срби, али је велико питање, пошто су као убеђење одабрали пут „пролетерског интернационализма“ колико је та чињеница била од значаја за њих. Штавише, право питање је колико су такви морали непрестано да се доказују као борци против „великосрпске хегемоније“, која је у документима КПЈ временом с „буржоазije“ почела да се приписује читавом српском народу. Зато је упитно шта је и сама одредница *Србин* могла 1941. да значи Миловану Ђиласу или Светозару Вукмановићу (рођеном у зеленашкој породици) који су у исто време били и борци за обнављање државности и стварање посебног националног идентитета у Црној Гори. Упадљиво је, међутим, да су међу 10 чланова Главног штаба 1941. свега двојица рођени на територији некадашње Краљевине Србије: Сретен Жујовић (рођен у Малој Врбици, на Космају) и Александар Ранковић (рођен у Дражевцу у Посавини).

²³⁰ В. Петрановић, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 179; В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 38–39, 46; Митар Ђуришић, *н. д.*, 26. Поред Жујовића, чланови Главног штаба Србије били су: Родољуб Чолаковић, Никола Груловић, Филип Кљајић и Бранко Крсмановић.

²³¹ Перо Морача, „Централни комитет КПЈ и Главни штаб НОПОЈ у рјешавању општих проблема оружане борбе и развијања Народноослободилачког рата (до савјетовања у Столицама)“, *Војноисторијски гласник*, 2/1971, 68; М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 34; В. Глишић, *Револуционари*, 34.

за Србију, обнародован почетком јула 1941, био је неодређен у погледу акције. Карактеристично је, међутим, да је и он, као и потоњи, лишен фраза о империјалистичком рату и великосрпском хегемонизму. Напротив, српски народ је позиван да се бори скупа са „братском словенском Русијом“, и то јединствено, хитно „сви као један у борбу против окупатора“. Срби су позивани да се сете своје јуначке прошлости, ратничких и слободарских традиција. И први прогласи ОК Ниш били су идентично интонирани, уз позивање на „дух Синђелића и хајдук Вељка“, а у Краљеву на подвиг „Косовских јунака“. „Родољубиву Шумадију“ су подсећали на традиције ослободилачког покрета из 19. века: „Морамо показати тиранину да у нама још бије хајдучко срце и тече јуначка крв наших дедова, који се упркос сече кнезова и дахијског вешања дигоше на устанак.“ Наравно, то није значило да се КПЈ одрекла својих циљева, већ да је речник прилагодила новонасталим условима и почела да користи мимикрију коју ће посебно развијати током рата у складу са потребама и адресантима којима се обраћала, али никада не одступајући од својих основних циљева.²³²

Следећа окружница ПК Србије, коју су средином месеца имала сва окружна руководства, била је конкретнија: „Отечествени рат који води совјетски народ против издајничког [sic! – Н. Д.] напада са стране Хитлера, јесте циновска борба на живот и смрт, од чијег резултата не зависи само судбина СССР, већ и слобода нашега народа. Куцнуо је час када су комунисти дужни да поведу народ у отворену борбу против окупатора. Не губећи ни једне минуте, организујте партизанске одреде и распирујте у непријатељском залеђу партизанске борбе. Потпаљујте ратне фабрике, складишта, спремишта горива (нафте, бензина) уништавајте аеродром, рушите железнице, телефонску и телеграфску мрежу. Не допуштајте превоз трупа и муниције (ратног материјала уопште). Организујте сељаштво за скривање жита и склањања стоке у шуму – све у шуму. Неопходно је потребно помоћу свију средстава терорисати непријатеља тако да се осети као да се налази у опседнутој тврђави. Потврдите пријем ових директива и пошаљите извештај о спровођењу истиј, тј. шта сте учинили до сада конкретно. О свакој акцији тачан извештај. Прочитати на седници руководства и одмах уништити.“²³³

²³² *Зборник НОР*, 1-1, 30; *Зборник НОР*, 1-2, 23–28; В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 46–48; Б. Петрановић, *Историографија и револуција*, 435–436.

²³³ Наведено према: В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 46–47.

Оно што је, међутим, карактеристично за ову директиву, јесте да је она, осим у појединим разликама у изразима, била готово у целости преликана директива Георги Димитрова и Коминтерне Титу од 1. јула, што додатно појашњава како су прве устаничке активности комуниста у Србији биле директно навођене из Москве, исто као и раније кључне одлуке КПЈ.²³⁴

1. 2. Стварање партизанских одреда у Србији 1941: састав, бројно стање, наоружање

Предвиђајући даље активности већ умораних комуниста у Србији, немачки војноуправни органи и домаће полицијске снаге су одмах по започињању операције „Барбароса“, ноћу 22. јуна, започеле хапшења лица која су раније окарактерисана као комунисти и левичари. Током 22–24. јуна у Србији је у координисаној полицијској акцији у више градова ухапшено 713 комуниста и њихових присталица и помагача, од чега је највише настрадао огранак КПЈ у Банату (Бечкерек и Панчево), где је било чак 400 ухапшених, несразмерно много у односу на укупан број чланова КПЈ на том терену. Главна оштрица акције била је усмерена према Београду, уз очекивање да ће ту бити и највише „плена“ с обзиром на присуство свих централних органа КПЈ у престоници. Међутим, у Београду је откривено и приведено тек 161 лице, од чега неки нису ни били повезани са партијом. Операција је овде подбацила из неколико разлога: службеник Специјалне полиције Јанко Јанковић, пре рата повезан и са КПЈ, благовремено је упозорио врх београдске организације о припремама полицијске акције, након чега су се они повукли на тајне локације; наводно је преко др Ивана Рибара партија дошла и до самих спискова осумњичених и на време их алармирала; постојало је више спискова лица која су означена као комунисти и левичари, али за добар део њих нису постојале тачне адресе, што је такође

---

²³⁴ „Прогласи ЦК КПЈ 'Против капитулације – за пакт о узајамној помоћи са Совјетским савезом' од 15. марта 1941. и проглас ЦК КПЈ од 30. марта 1941. представљају дословно остварење препорука ИК КИ везаних за пропаганду и јавни наступ“, закључак је А. Тимофејева. В. више о овој теми: В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 30; Н. Роровић, *n. d.*, 42; А. Тимофејева, *Руси*, 219–221; Раде Ристановић, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941–1942*, Београд, 2013, 89.

успорило хапшења; акција је започела ноћу 22. јуна, када је већина комуниста већ била напустила своје станове и Београд.²³⁵

У литератури се често може наићи на констатацију да је полицијска акција у Београду 22. јуна пропала, иако је ухапшено више од 3/4 ухапшених. Разлог те тврдње могао би се тражити у чињеници да тада нису пронађени прави „кривци“. Међутим, остају отворена питања, на која нам постојећи извори не дају одговор, око тога зашто у многим местима, па и у Београду, многи стари комунисти нису на време упозорени да се склоне од потере. Није до краја разјашњено ли је у питању био и фракцијски сукоб са старим кадровима, или једноставно немогућност да се за кратко време сви обавесте о опасности која им прети. С друге стране, било је и примера човечности међу идеолошким противницима: комунисте у Чачку алармирао је пред акцију син полицијског писара, а у Смедереву један студент – члан Збора. У Ужицу их је на опасност упозорио сам шеф јавне безбедности при банској испостави, будући да се радило о друговима његовог сина, а за оне који су ухапшени се заложио и председник општине Андрија Мирковић не би ли „смирио страсти у граду“, јер се радило углавном о синовима угледнијих мештана. У Шапцу је лично срески начелник обавестио партијску организацију да склони људе, а у Богатићу командир жандармеријске станице. У Младеновцу су хапшени, па пуштени на интервенцију локалних власти и неких личности повезаних са Равногорским покретом.²³⁶

Опасност од хапшења натерала је многе људе, поготово предратне левичаре, да се покрену иако нису имали везе са КПЈ. Репресија окупационих

---

²³⁵ Б. Божовић, *Београд*, 188–189; В. Глишић, *Досије*, 17; Раде Ристановић, *н. д.*, 86–88; М. Kreso, *п. д.*, 150; Иван Рибар, *Успомене из Народноослободилачке борбе*, Београд, 1961, 23–24.

²³⁶ Хапшење старих комуниста, од којих многи више нису ни били активни у организацији, забележено је у Београду, Ужицу, Чачку, Смедеревској Паланци, Алексинцу и другим местима. Један од најистакнутијих предратних комуниста у Чачку, Александар Ђурчић, за ког се сматрало и да је идеолошки вођа целе организације, био је од новог руководства оглашен за троцкисту. Следствено томе, он није био упозорен да се уочи хапшења склони, па је међу првима ликвидан од Немаца. Извори не говоре о томе да ли се при хапшењу старих комуниста радило само о грешкама окупационих власти, или је то уједно била и својеврсна кулминација старих фракцијских обрачуна у којима се нова владајућа структура у КПЈ на челу са Јосипом Брозом на тај начин ослободила и многих „троцкиста“ и „саботера“ (АС, БИА, 1-268, *збирка докумената историјат Ужица*; Архив Југославије – даље: АЈ, Мемоарска грађа – даље: МГ-1595, 1-6, б/13; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, 1, 110–111; Б. Матић, *н. д.*, 63; М. Ђуришић, *н. д.*, 30; *Краљева и околина*, ур. Михаило Малетић, Београд, 1966, 63; К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 142; Драгољуб Мирчетић, Мирослав Миловановић, *Општина Алексинац у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији*, Алексинац, 1982, 85).

власти начинила их је одметницима и једноставно их отерала у други табор.²³⁷ Потоње немачке неселективне одмазде само су временом појачавале тај утисак и допринели да се збегови по планинама и шумама увећавају, а да угрожени људи буду принуђени да се манихејски опредељују за „добро“ или „зло“. Поготово 1941, али и у каснијим годинама, међу људима који су носили у себи словенска и православна осећања и који најчешће нису правили разлику између Русије и СССР-а, превагнула је идеја да се Србија неће ослободити без помоћи Црвене армије.

И док су једни тог јуна 1941. бежали у шуме страхујући од немачке репресије, други су кренули по „команди“ и „ратном распореду“ који им је давала партија. У великом померању руководећих кадрова КПЈ из Београда ка унутрашњости, у ОК Пожаревац отишао је Мома Марковић, у ОК Јагодина Петар Стамболић, у ОК Крагујевац Светислав Тећа Стефановић, у ОК Шабац Милорад Ивковић, у ОК Ваљево Милош Минић, у ОК Ужице Милан Мијалковић, у ОК Крушевац Мирко Томић Сељак, у ОК Лесковац Василије Буха. У недостатку поузданих људи или пак недовољно развијеној организацији на терену, дешавало се да један инструктор ПК добије за деловање и више Окружних комитета.²³⁸ Они су ојачавали ауторитет партије на терену и, истовремено, формирали прва устаничка жаришта под контролом и командом КПЈ. Међутим, треба истаћи и чињеницу која је остала константа за све време рата: стратегија врха партије није се заснивала на покушају да у један мах изведу читаво партијско чланство из Београда и других градова. У шуму је одлазио само део њих, док би остали, мање компромитовани, међу којима би били и поједини партијски руководиоци, остали у градовима и, уз илегални рад, окупљали нове сараднике и касније и њих, изнова и изнова, упућивали на терен.

Било је више ситуација, услед још неконсолидоване окупационе управе и, посебно, нејасних подела надлежности између немачких и домаћих органа, да су комунисти чак и ослобађали своје другове ухапшене током јуна и јула. Познат је пример готово спектакуларног ослобађања Александра Ранковића у Београду јула 1941. године. У препадима на апсане и притворе у Србији, ослобођени су, или су

---

²³⁷ Горан Давидовић, „Документа ЈНП ЗБОР у Чачку од априла до августа 1941“, *Изворник*, бр. 18, Чачак, 2002, 131.

²³⁸ В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 26; М. Борковић, *Србија*, 80–81.

се сами спасили бекством, и ухапшени комунисти из Смедеревске Паланке, Пожеге, Зајечара, Прокупља и других градова.²³⁹ Током јула се више стотина комуниста из српских градова кретало ка шумама и планинама.

1. 2. 1. *Формирање првих партизанских одреда у Србији*

Формирању оружаних одреда под вођством комуниста, којем се приступило током јула и августа, претходила су мања партијска саветовања: готово по истом шаблону, неко од присутних функционера ПК КПЈ или наименованих чланова Главног штаба из Београда сазвао би састанак Окружног комитета или партијске организације одређеног среза (често и у проширеном саставу) на скровитом месту и ту им давао инструкције за даљи рад. Неретко, већ тада би по директиви био именован и штаб будућег одреда. Затим би се чланство обавестило о намерама, по неколико комуниста би се у наредним данима одметнуло у шуму, ту би било прикупљено и раније скривено оружје – и тако би се стварала језгра партизанског покрета отпора. У шуму би у првој фази одлазили само експонирани комунисти, док би мање компромитовани и даље у тајности остали у градовима, да регрутују ново људство и воде илегалне активности КПЈ.²⁴⁰

---

²³⁹ ИАБ, *Befehlshaber der Sicherheitpolizei* (даље: БДС), Д–97; Јован Радовановић, *Пожега у НОП и револуцији*, Пожега, 1986, 43; *Извештаји комесарске управе*, 52; Милош Младеновић, *Лажни идоли и варљиви идеали*, Београд, 2004, 379; Н. Рачић, *н. д.*, 49–50. Познат је и случај бекства 32 осуђених комунистичких функционера из затвора у Сремској Митровици у августу 1941, у сарадњи с партијском организацијом из града, који су представљали огромно кадровско појачање у првим одредима у Срему, северозападној Србији и Хрватској (*Зборник НОР*, 1-2, 90-92; В. Дедијер, *Нови прилози...*, 2, 481–482; Жарко Атанацковић, *Срем у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији*, Шимановци, 1968, 147–148).

²⁴⁰ В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 42; Митар Ђуришић, *н. д.*, 29; Драгољуб Дејановић, *Два одреда, прилог за историју НОБ-а Нишког ратног округа*, Ниш, 1965, 23; *Крагујевачки партизански одред, сећања бораца*, ур. Мирко Милојковић, Крагујевац, 1973, 37; Ј. Радовановић, *н. д.*, 49. Ове одлуке нису спровођене потпуно глатко и без супротстављања појединих старијих комуниста, иако о томе нема много података у изворима и литератури. У Аранђеловцу су се, на састанку партијске организације где су пренете директиве врха, од шесторице присутних комуниста побунили двојица. Заправо, само су изнели идеју да би требало причекати с устанком док Црвена армија не пређе у офанзиву. Окружно повереништво реаговало је тако што их је одмах избрисало из чланства, иако су обојица били стари комунисти. И на следећем састанку, 10. јула, пред формирање одреда, иако их је било знатно више и бољег расположења, део чланова партије и

Један Окружни комитет КПЈ требало је да створи и један оружани одред, али се у више наврата дешавало да, у складу са снагом партије, у једној области буде формирано и више одреда. Важна напомена односи се на улогу партије у формирању одреда: уместо да штабове именује њима надређени, Главни штаб партизанских одреда, ипак је то учинио Покрајински комитет. Требало је и формално потврдити његов ауторитет и првенство.²⁴¹

У току јула 1941. јављају се сви важнији појмови касније везани за партизански покрет и Народноослободилачку борбу. Име *партизан* и *партизански одред* преузето је из телеграма Коминтерне, као најсроднији термин за герилце, будући да је препознатљиво име *четник*, *четнички* већ користио конкурентски покрет. Прве партизанске команде које су у свом називу до јула имале и префикс „револуционарни“ тада их замењују појмом „народноослободилачки“ и као такве задржавају до краја рата. Био је то стратешки потез руководства са Јосипом Брозом у ојачавању политике „народног фронта“, што за партију која је дочекала моменат да искористи своју историјску шансу свакако није значило и одрицање од ранијих циљева.²⁴²

Венцеслав Глишић је на основу истраживања дао корисну напомену, која у бити коригује партијску хронологију: отпада могућност да су Ваљевски, Гочки и Први шумадијски партизански одред формиран крајем јуна 1941, већ се радило о првим наоружаним групама, које су пуну формацију оствариле тек наредног месеца. Глишић је утврдио да ниједан партизански одред у Србији није настао пре 4. јула, па се читава хронологија формирања одреда помера за недељу или две касније. Тако се, примера ради, за Ужички одред не би могло рећи да је формиран

симпатизера покренуо је питање преурањености устанка и евентуалног заједничког фронта са националистима. Комесар им је оштро одговорио да комунисти „не могу да буду у слози са капиталистима, а још мање под њиховом командом – и ту је свака дискусија престала“ (Живомир Несторовић, *Црвене стазе*, Аранђеловац, 1979, 5–7). Група партизана побунила се и у Поморавском одреду, тражећи да им командни кадар не буде наметан, као и да се о одлукама штаба расправља јавно, пред свим борцима, а не само на тајним партијским састанцима; умирио их је тек Сретен Жујовић после дугог разговора. И заменик команданта Краљевачког одреда, који иначе није био комуниста, изражавао је незадовољство што се не зна „ко руководи одредом, штаб или 'неки људи који се мувају по одреду, а нису ни борци ни чланови штаба'“. Та слободоумност убрзо га је коштала смене (Р. Чолаковић, *н. д.*, 172–173, 244).

²⁴¹ В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 43.

²⁴² Исто, 32–33; В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 52, 63; М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 38.

7. јула, када је на партијском састанку одређена његова команда, већ 28. јула, када су формиране његове чете и када је заживео као војна и борбена формација.²⁴³

Одреди су углавном добијали називе по територијама за које су били везани, али су неки од њих понели име и по истакнутим револуционарима тог краја: Чачански одред је понео име Драгише Мишовића, а Ужички Димитрија Туцовића. Чак су и чете Ужичког, Пожаревачког и још неких одреда носили имена старих комуниста.²⁴⁴ Касније, од 1942, поједини одреди ће понети и имена по својим погинулим оснивачима или командантима: пун назив Пожаревачког одреда био је „Пожаревачки НОП одред Вељко Дугошевић“; Ваљевски одред је носио име Жикице Јовановића, Први шумадијски Милана Благојевића, Космањички – Тодора Милићевића, Космајски – Рада Јовановића итд.

Табела 2: Формирање партизанских одреда у Србији, јул и август 1941.

Назив одреда	Приближно време и место формирања одреда	Командант/комесар одреда
Ваљевски одред	4. 7. 1941, окол. Ваљева	Ком: Здравко Јовановић Коме: Милосав Милосављевић
Први шумадијски одред	4. 7. 1941, окол. Аранђеловца	Ком: Милан Благојевић Комес: Милутин Тодоровић
Други шумадијски одред	7. 7. 1941, окол. Паланке	Ком: Богосав Марковић Комес: Танасије Младеновић
Космајски одред	7. 7. 1941, окол. Сопота	Ком: Константин Поповић Комес: Бора Марковић
Гочки одред	10. 7. 1941, окол. Краљева	Ком: Павле Јакшић Комес: Миро Драгишић
Чачански одред	12. 7. 1941, окол. Чачка	Ком: Момчило Радосављевић Комес: Ратко Митровић
Мачвански одред	15. 7. 1941, окол. Богатића	Ком: Небојша Јерковић Комес: Миодраг Митровић
Поморавски одред	23. 7. 1941, окол.	Ком: Љубиша Урошевић

²⁴³ В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 37.

²⁴⁴ М. Ђуришић, *н. д.*, 71. Само један одред понеће име по личности из друге историјске епохе – Краљевачки одред „Јован Курсула“.

	Јагодине	Комес: Јован Милосављевић
Расински одред	24. 7. 1941, окол. Крушевца	Ком: Михаило Живић Комес: Десимир Јововић
Ужички одред	28. 7. 1941, окол. Ужица	Ком: Душан Јерковић Комес: Милинко Кушић
Бољевачки одред	29. 7. 1941, окол. Бољевца	Ком: Душан Тодоровић Комес: Добривоје Радосављевић
Копеоички одред	30. 7. 1941, окол. Рашке	Ком: Предраг Вилимоновић Комес: Душан Томовић
Посавски одред	31. 7. 1941, окол. Уба	Ком: Константин Поповић Комес: Бора Марковић
Крајински одред	1. 8. 1941, окол. Неготина	Ком: Бранко Перић Комес: Љуба Нешић
Озренски одред	2. 8. 1941, окол. Сврљига	Ком: Радоје Вујошевић Комес: Иван Вушовић
Топлички одред	3. 8. 1941, окол. Прокупља	Ком: Ратко Павловић Комес. Никодије Стојановић
Млавски одред	3. 8. 1941, окол. Петровца	Ко: Драгиша Миладиновић Комес: Драгољуб Булић
Звишки одред	3. 8. 1941, окол. Кучева	Ком: Вељко Дугошевић Комес: Чедомир Васовић
Крагујевачки одред	5. 8. 1941, окол. Крагујевца	Ком: Радисав Недељковић Комес: Светозар Драговић
Заглавско-тимочки одред	8. 8. 1941, окол. Књажевца	Ком: Љуба Радловић Комес: Димитрије Тодоровић
Кукавички одред	10. 8. 1941, окол. Лесковца	Ком: Милош Манојловић Комес: Влада Стојановић
Врањски одред	12. 8. 1941, окол. Врања	Ком: Стојан Трајковић Комес. Стојадин Пешић
Мајданпечки одред	20. 8. 1941, окол. Мајданпека	Ком: Леонида Пљешковић Комес: Велимир Маркићевић

Према датој анализи, у ужој Србији су у периоду јул–август 1941. формирана 23 партизанска одреда, и то њих 13 у јулу и 10 у августу. Ако бисмо та два месеца поделили на петнаестодневне периоде, констатовали бисмо да је у првом кварталу формирано седам, у другом шест, у трећем девет и у четвртом један партизански одред. Коначно, до краја 1941, нарастањем покрета и броја бораца у зениту устанка, формирана су још четири нова партизанска одреда

(Бабички, Врњачко–Трстенички, Јабланички и Други поморавски), а неки су настали и разбијањем, односно укрупњавањем већ постојећих одреда (Пожаревачки, Краљевачки). У западној Србији, Шумадији и Поморављу деловала је главнина партизанских снага: свих десетак одреда, од самог формирања, имали су од 50 до 250 људи. Приметно је да је, како се одмицало од жаришта устанка, опадао и утицај КПЈ.²⁴⁵ Другачији менталитет становништва, слабије партијске организације у неиндустријским областима, али пре свега и њихове слабе везе са централом, без сумње су утицали на то. На југу и истоку земље, изузев у околини Крушевца, одреди су током лета заправо биле мање герилске наоружане групе.

Приликом формирања и у лето 1941. већина ових одреда су били мали: Лесковачки одред имао је око 80 људи, Расински мање од 70, Озренски и Кукавички мање од 40, Топлички, Пожаревачки и Врањски мање од 30; Крајински, Мајданпечки и Бољевачки одред бројали су по око 20 људи, Заглавско-тимочки и Звишки имали су у првом строју у августу по 12, Космајски осам, а Млавски свега шест људи.²⁴⁶ Њиховим простим сабирањем долазимо до приближног бројног стања партизанских одреда у првој половини августа 1941: 2.000–2.500 бораца под оружјем.²⁴⁷ То је била једва нешто већа цифра од предратног броја чланова КПЈ у Србији.

Командни састав првих одреда био је шаролик и неуједначен.²⁴⁸ Према инструкцијама ПК за Србију, у штабу би били: „Командант (по могућности стручно лице), његов заменик (треба да буде партијац), политички комесар (храбар и политички јачи човек), партијски секретар (члан ОК или неки партијац с квалитетима члан ОК)“.²⁴⁹

---

²⁴⁵ В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 47.

²⁴⁶ ИАБ, БДС, Д-166; М. Ђуришић, *н. д.*, 37; Живојин Николић, *Југоисточна Србија у Народноослободилачком рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1979, 49; Венцеслав Глишић, „Развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац 1941–1942“, *Лесковачки зборник*, 16/1976, 11.

²⁴⁷ Архив Србије, Железник (Даље: АС Ж), Ж-28, Влада МН 2-364.

²⁴⁸ Једино свеобухватно истраживање командног кадра партизанског покрета у некој локалној средини начинио је Раде Познановић у ужичком крају. По његовим закључцима о Ужичком одреду, за целу 1941, од 107 руководилица највише је било занатлија (22), па просветних радника (16), студената (14), земљорадника (10), потом радника (9) и других – ученика, интелектуалаца других позива, железничара, бивших војних лица итд. (*Ужичка република*, ур. Душан Малетић, књига 1, Београд, 1978, 209).

²⁴⁹ *Зборник НОР*, 9-1, 3.

Будући да су оскудевали у официрском кадру, партијски врх је практиковао да на место команданата одреда постави људе који су имали одређеног војничког искуства; међу командантима је било официра и подофицира, што активних што резервних (З. Јовановић, Б. Марковић, Д. Тодоровић, П. Јакшић, Љ. Урошевић, М. Живић, П. Вилимоновић) и неколико шпанских бораца (К. Поповић, Р. Павловић Ћићко, М. Благојевић, Е. Поповски, комесар Д. Лекић)²⁵⁰, али и један број проверених партијских кадрова и народних трибуна, који су одслужили војни рок. Скоро сви команданти партизанских одреда у Србији током 1941. били су предратни чланови КПЈ, а уколико пак то нису били или се нису много партијски ангажовали, по угледу на руска искуства било је обавезно да за заменике имају истакнуте партијске кадрове.²⁵¹ Штаб сваког одреда имао је још и политичког комесара и заменика комесара. Старих чиновна и звања из југословенске краљевске војске комунисти су били ослобођени, одбацујући тиме и „буржоаско наслеђе“ наредника и посиљних. Комесари су чешће потицали из редова „радничке класе“, имали су дужи партијски стаж и богатије искуство у илегалном раду; неретко се радило о људима који су због припадности КПЈ затварани или револуционарни „занат“ испекли на ратишту у Шпанији, или нешто ређе у Москви.²⁵²

Познати још из времена Француске револуције, када су били задужени за „подизање револуционарности“ армије и учвршћивање нових власти, а потом и из

---

²⁵⁰ „Професионални револуционари“ на командним местима у комунистичком покрету врло често су 1930–их „пекли занат“ у тзв. партизанским академијама Коминтерне у Москви или на ратишту у Шпанији, где су совјетски војни и обавештајни стручњаци такође са њима пролазили кроз више кругова обуке. Напослетку је сваки од њих био спреман да постане војник „партије грађанског рата“ (А. Тимофејев, *Совјетска улога*, 60–68). По П. Јакшићу, „Шпанци“ су са собом по повратку у земљу донели многе рђаве навике; били су затровани паранојом и идејама о борби против „унутрашњег непријатеља“. „Људима уживљеним у ову атмосферу изгледало је да је масовно уништавање људи – пете колоне – задатак пречи од антифашистичке борбе.“ Ипак, научивши се беспоговорном уважавању хијерархије, и стекавши ратно и, још више, политичко искуство које њихови саборци у Београду нису имали, у Србији су се 1941. међу комунистима сјајно котирали (П. Јакшић, *н. д.*, књига 1, 236, 239).

²⁵¹ А. Митровић, *н. д.*, 485; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 149, 184; В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 48; М. Ђуришић, *н. д.*, 44; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 43. Из првог ешалона чак 75% команданата и комесара из Србије погинуло је у рату, од чега већина у првој години војевања.

²⁵² У Главном штабу за Србију од петорице чланова руководства само Филип Кљајић није имао стажа у међународном револуционарном покрету: Родољуб Чолаковић је после атентата на министра Драшковића и изласка из затвора неко време провео на „Лењиновој школи“ у Москви, а онда и у Шпанском грађанском рату; Бранко Крсмановић је такође био шпански борац, Сретен Жујовић је као бивши припадник Легије странаца и кадар Коминтерне прошао разна ратишта и револуционарне школе, док је Никола Груловић активно учествовао и у Руској револуцији и био командант и комесар на страни „црвених“.

револуције у Русији, када им је одавано признање да је њима била „предата судбина армије“ коју су подигли и сачували, те грађанског рата у Шпанији и свих других држава које су захватила револуционарна превирања – политички комесари имали су ванредну улогу и у рату у Југославији 1941–1945. године. Њихово присуство у свим партизанским одредима предвиђено је у првим документима о организацији из јула, а додатно дефинисано у Столицама септембра 1941; ако је командант био „глава одреда“, онда је комесар морао да буде његова „душа“. Било је предвиђено да се, као посебан „делегат партије у војсци“, бави политичким и пропагандним радом, културно-просветним пословима и уопште бригом о људима, спроводећи на тај начин „линију партије“ од врха до дна, од ОК до политички хетерогеног одреда. Посебна брига била им је и борба против унутрашњег непријатеља и, као раније, подизање борбености и револуционарности у јединици. У појединим ситуацијама, комесари би и мењали команданта или га потчинили својој команди, планирајући и војне операције.²⁵³

Њихов однос са командантима одреда, преплитање политичких и војних власти и, коначно, подређивање свих структура власти „политкому“, посебне су теме и зато ће доцније бити посебно приказане.²⁵⁴ Милован Ђилас у својим мемоарима наводи да су, с обзиром да се радило о новим функцијама унутар одреда, комунисти имали прилично мука како да улогу комесара објасне сељацима, а да им то не зазвучи као функција прекопирана из совјетске армије; он

---

²⁵³ У писму Јосипу Брозу од 17. августа, Сретен Жујовић се осврнуо на важност политичких комесара у одредима за спровођење директива КПЈ у одредима: „Тамо опет где командни састав није састављен од партијаца јављају се супротности између једних и других. С обзиром на карактер одреда у овом питању треба показати много тактике и тактичке целисходности да би се одржала равнотежа нормалних односа у одреду и позитиван наш утицај у одредима с одређеним курсом развитка тих односа. С обзиром да има повише подофицира (крутих, примитивних, ограничених, још с пуним багажом из бивше војске), нашим политкомесарима треба улити много стрпљивости и тврде руке да држе овакве људе – уколико су добри командири – али и да посредно на њих утичу и приближавају [их] к нама“ (*Документи ЦК*, 1, 241).

²⁵⁴ Војни архив (даље: ВА), Народноослободилачка војска Југославије (даље: НОВЈ), 1641-6-2; *Зборник НОР*, 2-1, 136-37; Никола Живковић, „Политички комесар и његова улога у Народноослободилачком покрету до доношења статута пролетерских бригада фебруара 1942. године“, *Историја 20. века*, 11/1970, 367–393; Родољуб Чолаковић, *н. д.*, 83-85; Lj. Đurić, *Sećanja*, 51. Командант Краљевачког одреда Павле Јакшић, који је пре рата био близак комунистима али је у КПЈ званично примљен тек у јулу 1941, и сам је осећао анимозитет који је Окружни комитет испољавао према њему, делом јер је био интелектуалац, али и зато што као партизански командант иза себе није имао партијског стажа нити робије. Зато је као „господин“ морао да се посебно потруди – „да имам на себи више вашки и мање хране у порцији“ – не би ли задобио поверење радника и старих комуниста (П. Јакшић, *н. д.*, 1, 122; G. Nikoliš, *н. д.*, 308–309).

их је у јавним наступима представљао као партијце који служе за спону између војске и народа.²⁵⁵

Сачувано је и неколико записа о моментима формирања првих партизанских одреда у Србији. У околини Аранђеловца, састали су се крајем јуна чланови Окружног повереништва, са само једном тачком дневног реда: стварање партизанског одреда и оружани устанак. Један од сведока имао је на тај дан кратко али упечатљиво сећање: „На лицима другова видело се задовољство. Многи су од нас још пре рата постављали питање када ће доћи дан да се узме пушка у руке.“²⁵⁶

На сличном састанку, у присуству Петра Стамболића испред ПК, одређено је 3. јула и руководство Другог шумадијског одреда. Партизански првоборац из Смедеревске Паланке, оставио је сећање на прве дане акције: „Четвртог јула је био предвиђен наш излазак из Паланке. Требало је кренути врло пажљиво и конспиративно ради другова који остају у граду. Са неким посебним одушевљењем упадали смо код радника у станове и позивали их да пођу с нама.“ За њега је устанак био тек први корак у комунистичкој револуцији: „'Хајде, брате, дижемо револуцију', говорио сам, а после сам чуо да су и други тако радили. Ево, дижемо устанак, почела је револуција и сви треба да узмемо пушке у руке. Један се једва извукао од жене која је била у другом стању и преклињала га да је не оставља.“²⁵⁷ Први герилци из овог краја, махом радници фабрике „Јасеница“, окупљали су се на унапред договореном месту, у једној сеоској шуми. До 7. јула окупило их се више од 50, највећма предратних чланова КПЈ и СКОЈ-а, када су основали и чету. Јединица је имала снажан партијски жиг и чврстину, али и један крупан недостатак: били су то млади људи, од којих готово нико није служио војску. Нису били спремни за дугу и организовану герилску акцију, тешкоће и жртве које је устанак изискивао. Од првих дана живота у шуми вежбали су бојево гађање и били подвргнути строгој контроли и политичкој настави, па је било случајева да је неколико „покајника“ и напустило јединицу.²⁵⁸

---

²⁵⁵ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 57.

²⁵⁶ *Народноослободилачка борба и револуција у Шумадији 1941–1945, сећања учесника*, Аранђеловац, Топола, Лазаревац, Љиг, 1972, 22.

²⁵⁷ ИАБ, БДС, Д–97; З. Павловић Томашевић, М. Милић, *н. д.*, 207.

²⁵⁸ Никола Владисављевић, *Други шумадијски партизански одред*, Смедеревска Паланка, 2005, 23.

Партијско руководство 2. шумадијског одреда одлучило је да њихове јединице у прво време иступају без идеолошких обележја. Комунистима је забрањено да на капама истичу петокраке звезде, како би партизанима пришли и родољуби који нису делили њихова политичка уверења.²⁵⁹ Такође, они нису негирали борбу за национално. Комесар Танасије Младеновић је, пишући у јулу 1941. један проглас, устанак окарактерисао као „национално ослободилачку борбу српског радног народа“, а настајући партизански одред именован као „народно револуционарни одред за Шумадију“. Помена КПЈ нема ни у овом, нити у неким потоњим документима.²⁶⁰ Партизани у Шумадији не хуле на Бога, напротив, окупљају се и у црквеним забранима. Током јула боравили су у забранима старе цркве у Кусатку (ту су полагали и партизанску заклетву) и код манастира Копорин близу Плана, где им се придружио и један калуђер.²⁶¹ Свој бивак намерно су формирали у Вишевцу, родном селу војда Карађорђа, симболишући нов устанак против завојевача. Унутар партизанског одреда, како би му се дала тежина и легитимитет, говорило се да се боре и официри југословенске војске, па се тако заменик команданта одреда Андра Ђорђевић представљао као „мајор Дејан из Старе Србије“. У првим месецима борбе, у народу у овом делу Шумадије била су раширена и уверења која комунисти нису демантовали – да су овдашњи партизани заправо војска принца Ђорђа Карађорђевића.²⁶²

Павле Јакшић је детаљно описао редослед збивања и атмосферу у Гочком (Краљевачком) одреду. И тамо је, на састанку комуниста из тог региона, главну реч водио делегат из Београда: „Нисмо ми пошли у шуму да се кријемо и

---

²⁵⁹ Исто, 28.

²⁶⁰ АС Ж, Ж-23, 2-ШО-1.

²⁶¹ И у другим срединама у Србији, поготово на југу, партизани су се свесно окупљали у манастирима и портама. Озренски партизански одред је, примера ради, основан на Светог Илију 1941. крај манастира Липовац. (Р. Чолаковић, *н. д.*, 172–173, Д. Дејановић, *н. д.*, 23). Чачански одред основан је крај манастира Стјеника. Један од првих наступа ињањичких комуниста био је на једном народном збору о црквеној слави; Топлички одред је први пут постројен о сабору крај манастира у Ајдановцу; партизани из околине Ђуприје налазили су у првим устаничким данима уточиште и помоћ и код игумана Раванице (Милојица Пантелић, Радован М. Маринковић, Владимир Никшић, *Чачански Народноослободилачки партизански одред Др Драгиша Мишовић*, Чачак, 1982, 60–61; Група аутора, *Ивањица, хроника моравичког краја*, Ивањица, 1972, 317; Слободан Несторовић, *Под Хисаром*, Прокупље, 1972, 189; Димитрије Ђулић, Миодраг Милачић, *На Морави Ђуприја*, Ђуприја, 1977, 255). Коначно, и када је дошло до првог партизанског окршаја са жандармима у Србији био је Ивањдан, а читав догађај се збио недалеко од месне цркве.

²⁶² Александар М. Милошевић, *Српска прича, сећања из рата и револуције 1941–1945*, приредио Немања Девић, Београд, 2018, 72; Боривоје Перић, *Моравска свитања*, Велика Плана, 1986, 131; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *н. д.*, књига 1, 115.

спасавамо своје главе. Ми смо војска Комунистичке партије Југославије која је кренула у одлучан бој против фашизма и за ослобођење радничке класе... Створићемо борбени одред! Ко је овде резервни официр?' 'Ја', огласих се из групе. 'Командант', одсече Чукулић усхићено, упирући прстом у мене, а да ме није познавао ни читав један дан.“ Представник врха партије одредио је одмах и друге функционере потоњег одреда. По Јакшићу, у лето 1941. постојала су два модела избора првих партизанских руководилаца: на основу расположења чланства и бораца и, чешће, кроз „октроисање“, наметањем истакнутих партијских кадрова.²⁶³

Краљевачки комунисти који су избегли хапшење свој први логор су формирали на планини Гоч; то је било и језгро одреда. У народу су се шириле фантастичне приче о снази окупљених на планини, њиховом вођству и мотивима окупљања. Називали су их разним именима, али, као и у другим деловима Србије у прво време, „шумцима“ или око Краљева „шумњацима“. Одред се увећавао из дана у дан; придружила му се и већа група ученика краљевачке гимназије који нису могли да сакрију изненађење када су у команданту препознали свог дојучерашњег професора. И др Гојко Николиш, који је по налогу партије упућен у ове пределе, оставио је описе Гочког одреда. Њему је већ по доласку у партизански логор пало у очи нешто што Јакшић није описао: на улазу је на једном дрвету запазио најпре Стаљинову слику, а потом и црвени барјак као једину заставу у одреду.²⁶⁴ Револуционарна обележја засметала су и шпанском борцу, што оставља простора за размишљање и о томе како су на њих с неповерењем или једом гледали сељаци или припадници четничких одреда.

„Посматрам људе. У већини је то млади свијет, али сам запазио и неколико ветерана. По социјалном поријеклу су претежно радници и ђаци. Носе најшароликију одјећу: већина је у цивилним одијелима, или у одијелима од сељачког сукна, али се виђа већ и по која униформа: жандарска, војничка или официрска.“ Као лекар, Николиш би међу својим саборцима прошао мање-више незапажено, али када је комесару саопштио да је „Шпанац“, овај је намах „сав засјао“ – њихова ратна, али још више и политичка искуства стварала су од ветерана из Шпаније готово митске личности у новоформираним одредима.

---

²⁶³ П. Јакшић, *н. д.*, 1, 114–115.

²⁶⁴ G. Nikoliš, *н. д.*, 296–301.

Николиш је одмах добио задатак да сваке вечери, крај ватре, борцима преноси приче и искуства са шпанског ратишта. Бивши „Шпанац“ је и по статусу и по изгледу морао да одудара од других: носио је чизме, виндјакну и беретку – и уз комесара постао омиљена и најутицајнија личност у одреду.²⁶⁵

Неколико примера с терена говоре нам и о начину агитације и првим наступима у јавности српских комуниста после много година живота у илегали. Прва неуобичајена слика коју су партизани доносили на зборовима у ваљевском крају, јесте да им се испред одреда обратила жена: „Другарица је говорила о томе, како се под данашњим условима на нашем селу тешко живи, чак ако је сељак и добро имућан, а да ће у будућем друштву бити много боље за живот, како одраслих тако и деце и омладине; биће за породиље болнице, за децу дечји вртови; за бољу обраду земље и бољи живот колхозе итд.“ Уз пут су, идући од села до села, партизани навраћали и у каменоломе, не би ли се и овде срели са радницима, којима су говорили да је потребно да напусте постао и приђу „народним одредима“.²⁶⁶

Политички највиспренији, комесари су своје говоре на првим народним зборовима започињали не могавши да избегну револуционарне фразе. Да би пак учинили продор на селу, били су им потребни трибуни којих су у прво време имали мало; касније ће их највише придобити из редова учитеља или присталица Народне сељачке странке. Тако, док је у околини Краљева политички комесар говорио о „мајци Русији“, „пролетаризованим масама“ и „росијском господару“, он није имао много слушалаца који су га разумели. Када је, међутим, после њега проговорио сеоски учитељ пре рата близак земљорадничкој левици, присутнима су засузиле очи: „Јунаци са Цера и Сувобора! Претурили смо страшну Албанију и свакојака зла, па је мајка Србија опет васкрсла.“²⁶⁷ Тако, идући од села до села, прве партизанске групе би се увећавале, углавном уз младиће који су пожелели нови, суштински другачији живот.

Убрзо по стварању првих наоружаних група, илегалним каналима би им стизало и оружје прикупљено у Априлском рату, након чега је започињала и војна

---

²⁶⁵ Исто, 303–304; ИАБ, ф. 2157, легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, к. 8, *Концепт реферата за скупштину удружења шпанских бораца и примедбе др Нешковића на овај реферат*, 1981, 19.

²⁶⁶ Драгојло Дудић, *Дневник 1941*, приредио Владимир Дедијер, Београд, 1981, 76.

²⁶⁷ G. Nikoliš, *n. d.*, 306.

обука. И код њих је проблем представљало војно искуство бораца, јер је једва 10% њих раније одслужило војни рок. Требало је времена да се дојучерашњи ђаци или млади шегрти сроде с оружјем и науче његовом руковању. Није стога чудно што је у неколико партизанских одреда забележено да су прве жртве пале услед непажње или самоповређивања.²⁶⁸

Читав шумски живот за њих је представљао ново искуство: спавали су у шуми и на земљи, било је тешко да одржавају личну хигијену и били су приморани да се купају у планинским рекама које су и у лето биле хладне, рубље и кошуље су сами прали, јели су са војничког казана, али често и гладовали.²⁶⁹ Пошто су се код многих од њих после боравка у шуми појавиле и ваши, на идеју солунаца се од одреда до одреда пронела идеја о стварању „партизанског бурета“, где би се, као у прошлом рату, борци потапали и парили не би ли истребили гамад.²⁷⁰ Нису имали униформе ни одговарајућу војну опрему – били су то људи који су махом у шуму отишли у својим „сељачким оделима“, са шајкачама и шубарама, и са ретким изузецима који су сачували понеки део униформе југословенске војске; нису имали довољно наоружања и муниције – носили су углавном пушке типа маузер са 50–100 метака и потом оно што би у борбама запленили; нису имали санитета и коморе – и брзо су постали свесни да ће се тако тешко изборити са непријатељем који је муњевито поразио и регуларну

---

²⁶⁸ Исто, 303; Ј. Радовановић, *н. д.*, 52; Б. Перић, *н. д.*, 146–149.

²⁶⁹ Д. Дудић, *н. д.*, 69. Једном броју партизана боравак у шуми остао је у сећању и као прво време када су се честито најели и наситили; у друштву које је у Краљевини било навикло да гладује, могућност да имају више оброка дневно, чак и са казана, представљало је крупну промену. Пред борце за слободу, поготово услед очекивања да ће се рат брзо завршити, сељак је био широкогруд и износио је најбоље што је имао. Врло брзо храна је почела да се прикупља и реквизицијом тако што су сеоски домаћини према величини поседа добили разрез колико намирница треба да испоруче одређеним војним командама. Тако је село почело да издржава герилу. У руралним срединама није било тешко да се за оброк подразумева воће и поврће, али су у сећању партизана у епицентру устанка остале и „мрсне чорбе“, кувано и печено месо, бели хлеб и погаче, а у богатијим крајевима и јагњеће и прасеће печење. Зато је једном локалном функционеру КПЈ пало у очи да хране не само да има у изобиљу, већ и да је „разноврсна као да смо били на слави а не на полагају“ (Д. Дудић, *н. д.*, 131; Д. Дејановић, *н. д.*, 43; Јулка Мештеровић, *Лекарев дневник*, Београд, 1968, 55–57; *Крагујевачки партизански одред*, 301). Ваљевски партизан Иван Драјић је у септембру 1941. у свој дневник унео и запис који се тиче исхране партизанског одреда: „Маршујемо кроз село. Народ трчи на сокак. Носе сир, кајмак, лепиње, воће, неко у марами, неко на обраници, наша кола се пуне резервом хране до врха. Воће се одмах дели услут. Народ је одушевљен и даје све од себе. Свим срцем својим дочекују нас као носиоце скорог ослобођења од непријатеља и као носиоце новог живота“ (АС Ж, Ж-34, *Дневник Ивана Драјића*). Богату трпезу у штабу једне чете Посавског одреда приметили су у августу и заробљени жандарми (пуњене паприке, печено пиле и лубенице), због чега су осећали и завист према њима (АС Ж, Ж-28, *Влада "М.Н" II*, 18).

²⁷⁰ *Крагујевачки партизански одред*, 193.

армију. Од јула и августа су већ почели да гледају и своје мртве и у борби унакажене другове. За неке је то био моменат када би очврснули и дефинитивно своју судбину везали и за судбину партизанског покрета, друге је то терало на повратак кући, у неизвесност. Комунисти су своје малодушне другове, чак и уколико би им идејно остали верни, гледали као отпаднике, називајући их погрдно „комсалонцима“.²⁷¹

Ново искуство за „регруте“ у „народној војсци“ тицало се и међуљудских односа. У слободно време, предвиђена је политичка настава и идеолошко-политичко подизање нових бораца. Јавно су читане књиге „Како се калио челик“ Николаја Островског и „Историја СКП(б)“, а потом су, уз усмеравања комесара, сви дискутовали о идејама изнетим у њима.²⁷² Сваки партизански одред онда је добио по неког борца „Корчагина“, који се идентификовао са главним ликом из омиљене партизанске књиге; други су такође добијали своја нова, илегална имена, често по ликовима из социјалистичке књижевности или пак по старим хајдучким вођама. Новорегрутовани су у свој речник усвајали и нове речи, својеврсне револуционарне кованице и њихово значење: пролетер, политком, комитет, „о-ка“, али и пета колона, петоколонаш, кулак и др. – постали су изрази који су се подразумевали у партизанској свакодневици. Уведене су и свакодневне политичке дискусије, уз могућност критике и самокритике. Без обзира на звање и положај у јединици, међусобно ословљавање било је са „друже“. Строго је забрањено да се командант у односу са борцима поставља као „убражен официр који у вама гледа потчињене слуге и који вас набусито презире.“ Партизански руководиоци

---

²⁷¹ АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 7, 10; Rudolf Primorac, *Operativno-taktička iskustva iz prve polovine Narodnooslobodilačkog rata*, Београд, 1986, 42–46. По Д. Ђокићу Канту, од расинских првобораца у прва два месеца њих 2/3 вратило се кућама. Страхујући од таквих појава, многи комунисти се нису ни појавили на зборном месту предвиђеном за одлазак у одред. Изостајали су и чланови КПЈ који из разних разлога нису веровали да је време за устанак или се нису осећали кадримом да му се придруже. На Златибору су у августу партизане кренула само петорица мештана, иако их се првобитно јавило много више (Б. Матић, *н. д.*, 67). У Великој Плани је заинтересованих за одлазак у одред било више од 200, али их се на зборном месту појавило свега 19; у Жабарима је изостао чак и члан КПЈ који је предвиђен за првог командира чете (Н. Девић, *н. д.*, 68; С. Марковић, *Узаврела Морава*, 48).

²⁷² Исто. Поред ових, у првим партизанским одредима читане су и тумачене још и: Лењинова *Држава и револуција*, Стаљинове *Основе лењинизма*, Сегалов *Развитак друштва*, култни романи Максима Горког попут *Мати*, поједини есеји Маркса и Енгелса и др (М. Ђуришић, *н. д.*, 69; Ж. Несторовић, *н. д.*, 11–12). Уз прву литературу, училе су се и прве револуционарне песме. Шумадијски партизани су већ у првим данима учени да певају „Интернационалу“, а слична искуства имали су партизани и у другим одредима. Гочки одред је залагањем једног даровитог младића добио и своју химну, „Краљевчанку“ (G. Nikoliš, *н. д.*, 310).

настојали су да се наметну својим војницима као равноправни: „Укажите, другови, слободно на све наше мане; на мане, погрешке и недостатке које ви запажете и код самога мене и код осталог руководства', каже друг, 'јер и ја могу погрешити, и сваки човек може погрешити'.“²⁷³ За разлику од некадашњих каплара и наредника, партизански водници по мало чему су се разликовали од својих војника. Звање војника замењено је називом „борац“, уведено је ословљавање са „друже“ без обзира у каквом су односу борац и претпостављени.

Непосредно по доласку у одред, пошто би се окупила већа група људи, партизани су полагали и нову заклетву. У патријархалном свету, дата реч и поготово заклетва још више су их везивали за нову средину.²⁷⁴ Сачувана су два примера партизанске заклетве, оба из августа 1941. године. Прву је у устаничким брдима написао народни трибун, бивши члан ПК за Србију и један од вођа ваљевских партизана, Драгојло Дудић: „Ја, син српског народа, заклињем се својом чашћу да у ваљевски народнореволюционарни одред ступам са чврстом одлуком да се борим против фашистичких окушатора и његових слугу. Обавезујем се да у тој борби нећу жалити своје снаге ни свој живот; да ћу чувати железну дисциплину одреда; да ћу без поговора извршавати наређења својих старешина и сносити последице кршења дисциплине и неизвршења дужности борца за народну правду и Слободу.“²⁷⁵ Другу је наводно написао лично Тито (по другима Сретен Жујовић) у Београду и она се више није обрађала само „српским синовима“, али је за кратко време потиснула прву: „Ми, народни партизани Југославије, латили смо се оружја за немилосрдну борбу против крволочних непријатеља који поробише нашу земљу и истребљују наше народе. У име слободе и правде нашег народа, заклињемо се да ћемо дисциплиновано упорно и неустрашиво, не штедећи своје крви и животе, водити борбу до потпуног уништења фашистичких освајача и свих народних издајника.“²⁷⁶

О првим партизанима се поставља још низ питања пред изворе. Ко су били ти људи? Каквим идејама су били вођени када су отишли у шуму? Које циљеве им је поставила КПЈ, која је све време преко свог чланства унутар одреда усмеравала

---

²⁷³ Д. Дудић, *н. д.*, 65–68.

²⁷⁴ *Хроника Ивањице*, 312; Ж. Несторовић, *н. д.*, 11; Милосав Бојић, *Записи о мојој чети*, Београд, 1969, 13; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 159; Д. Митровић, *н. д.*, 90–91.

²⁷⁵ Д. Дудић, *н. д.*, 47–48.

²⁷⁶ *Зборник НОР*, 1-1, 61-62.

њихова дејства? У Првом шумадијском одреду „првоборци“ су били углавном радници из градова који су му гравитирали, просечне старости између 18 и 22 године – били су то млади људи који су се, пошто нису служили војску, у прво време нашли изван пажње Немаца. С друге стране, радило се о генерацијама које су одрасле једнако на слободарским причама о Церу и Солуну, једнако колико и на идеологији интегралног југословенства – што се уклопило у партизанску идеолошку потку. Средином јула било их је око 60 (скоро сви чланови КПЈ и СКОЈ-а), од наоружања су сви поседовали пушке, неколико пиштоља, 70 бомби, око 1.500 пушчаних метака и један или два пушкомитраљеза.²⁷⁷ И у Ивањици су од 23 у првом строју њих 12 били радници, сељака готово да није било.²⁷⁸ Грађани, радници и чланови КПЈ, према записима хроничара, доминирали су и у Крагујевачком и Краљевачком одреду.²⁷⁹

Занимљив је састав Озренског одреда, првог формираног на територији ОК Ниш, који је у свом саставу имао несразмерно много интелектуалаца: командант и заменик команданта су били правници, а међу 36 бораца у првом строју била су и два инжињера, три правника, четири учитеља и наставника, један лекара, једно војно лице, три студента, чак и један општински деловођа. Скоро сви су били чланови КПЈ, наоружани са 36 пушака и четири пушкомитраљеза. Присуство већег броја интелектуалаца значило је и већи број резервних официра, што је појачавало борбену перспективу одреда – и Озренски одред је заиста током устанка извео најуспешније акције на југу Србије.²⁸⁰ Крајински одред, са

---

²⁷⁷ Ж. Несторовић, *н. д.*, 9–10; *Народноослободилачка борба у Шумадији*, 25. По првим фотографијама и првим документима који говоре о наоружању партизанских одреда они су изгледали као типични герилци. „Наоружани су са карабинима, ножевима, фишеклијама или реденицима и са бомбама а појединци и са пиштољима“, стоји у једном полицијском извештају о партизанима у Тамнави (АС Ж, Ж–28, Влада "М. Н." II, 18). По фотографијама првих бораца Ваљевског одреда, које је у лето 1941. начинио Раде Јокић, као и збирке из чачанског краја, уочава се и њихово наоружање и војна опрема: имали су махом пушке „маузерке“ и покоји карабин и старији модел „манлихерке“; и у „предужичком“ периоду имали су довољно бомби и пиштоља, где-где и понеки војни бодеж или нож. Аутоматско наоружање било је у првим данима устанка ретко и резервисано искључиво за старешински кадар (типично је било да носе машингевере) и искусне борце. Тамо где је било више муниције, носила се и у фишеклијама или у реденицима, који су укрштани на грудима. По разнорозној одећи, испочетка и без петокраке и са ретким војним обележјима, видело се да је у питању сеоска герила, која се, када је у јесен 1941. дошло до подела на таборе, тешко разликовала на терену. Зато су, поред недовољно видљивих чојаних или лимених петокраких звезда на капама, партизани у неким крајевима носили и обележја на руци, у висини мишице, са ћириличним натписом „Партизан“.

²⁷⁸ *Хроника Ивањице*, 312.

²⁷⁹ В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 39; *Крагујевачки партизански одред*, 38.

²⁸⁰ Д. Дејановић, *н. д.*, 23–24.

тежиштем дејстава око Салаша и Неготине, имао је 102 борца, а скоро две трећине њих „по свом класно-социјалном статусу припадала су пролетаријату села“; са њима се борило и 11 интелектуалаца – професора, учитеља и студената. Необична појава је да је међу њима било свега 17 (и стога мање од 20%) комуниста, јер се партијска организација Неготина у прво време устручавала да врши пријем нових чланова у КПЈ.²⁸¹

Одреди су почели да ојачавају после првих већих акција средином августа, па су се и ван главног жаришта устанка у западној Србији са неколико десетина увећавали и на неколико стотина бораца, као што је био случај на територији ОК Јагодина. Посавски одред је тако половином августа имао око 250 бораца, а први пут имао је и више наоружања него што му је било потребно – око 280 пушака, 16 пушкомитраљеза и митраљеза, 30 револвера и око 18.000 метака – по 650 на пушку.²⁸² У оба случаја, и у Посавини и у Поморављу, вишак војне опреме наводио је руководства одреда да треба да започну и са мобилизацијама, што се и десило већ следећег месеца. Космајски одред имао је крајем августа 94 људи под оружјем, од чега једног официра и три подофицира, 32 радника, 30 сељака, 28 интелектуалаца.²⁸³ Мачвански одред је са 37 бораца-комуниста средином августа нарастао скоро десет пута, чему су допринеле не само прве веће и успешне акције, већ и масовније укључивање сељаштва у устанак.²⁸⁴

---

²⁸¹ Божидар Благојевић, *Неготин и Крајина у рату и револуцији 1941–1944*, Неготин, 1984, 77–78.

²⁸² *Зборник НОР*, 1-1, 51.

²⁸³ *Зборник НОР*, 1-2, 57. Сачуван је и детаљан извештај о бројном стању овог одреда 18. септембра, који говори о његовом наглom повећању после првих већих акција и прилива сељаштва. Космајски одред тада је бројао 240 људи, од чега 111 сељака, 93 радника, 29 интелектуалаца (!) и седам активних војних лица. Од наоружања су поседовали 153 пушке, 15 пушкомитраљеза и митраљеза, 34 пиштоља и 152 бомбе. Поседовали су и 11.500 метака – мање од 100 на пушку (ВА, НОВЈ, 1641-6-3).

²⁸⁴ *Зборник НОР*, 1-1, 40.

Табела 3: Старосна структура неколико партизанских одреда у Србији у лето 1941. године²⁸⁵

Старост	Партизански борци					
	Шумадија		Ужички крај		Мачва	
	Број	%	Број	%	Број	%
Млађи од 18	10	3,65	11	2,69	31	4,33
18 – 25	94	34,3	260	63,57	360	50,28
26 – 35	27	9,85	81	19,8	156	21,79
36 – 60	19	6,94	51	12,47	101	14,1
Преко 60	-	-	-	-	1	0,14
Непознато	124	45,26	6	1,47	67	9,36
Укупан узорак	274	100	409	100	716	100

Табела 4: Професионална структура неколико партизанских одреда у Србији у лето 1941. године²⁸⁶

Занимања	Партизански борци					
	Шумадија		Ужички крај		Мачва	
	Број	%	Број	%	Број	%
Пољопривредници	64	23,36	231	56,48	363	50,70
Радници	59	21,52	109	26,65	171	23,88
Интелектуалци, учитељи	3	1,10	8	1,95	17	2,38

²⁸⁵ За узорак смо одабрали срезове из жаришта устанка, али из различитих области – из делова Шумадије, дела ужичког краја и Мачве. Узорак је обухватио профиле скоро 1.500 партизана, тј. око 20% њиховог борачког састава из централне Србије у септембру 1941. године.

²⁸⁶ Слична истраживања вршена су и у ваљевском крају. По тамошњем узорку, скоро 83% партизана Ваљевског одреда у септембру било је млађе од 30 година. У исто време, међу ваљевским партизанима било је: сељака скоро 62%, радника скоро 24%, студенти и ђаци изнад 6%, службеника 5% итд.

Студенти и ученици	28	10,18	31	7,58	23	3,21
Војна лица и полицајци	10	3,65	8	1,95	6	0,84
Занатлије	49	17,88	-	-	71	9,92
Остало	8	2,93	-	-	17	2,37
Непознато	53	19,35	22	5,38	48	6,70
Укупан узорак	274	100	409	100	716	100

Укључивање сељака у партизанске редове заправо је представљало прекретницу у развоју покрета.²⁸⁷ Томе је допринело више чинилаца: 1. до августа се за партизане прочуло широм земље; 2. у својим прогласима комунисти према селу више нису наступали секташки и ускогрудо, већ су га укључили у своје планове и приступили му позивајући се на славне догађаје из српске националне историје; 3. после обављене жетве стекли су се услови и за укључивање сељана у акције; 4. на терену је коначно успешно активирана и регрутована читава земљорадничка левица која се налазила под политичким утицајем Драгољуба Јовановића. Можда је, заправо, четврти разлог био и кључан за мобилизацију сељаштва, мада у послератним анализама није узиман у обзир будући да је и Јовановић био проглашен за народног непријатеља, а оживљавање успомена на њега и помоћ његових људи на терену само би окрњила престиж, монолитност и „чистоту“ који су у анализама приписивани КПЈ и партизанским одредима у унутрашњости Србије.

Много је аргумената који говоре у прилог тези о важној улози покрета Драгољуба Јовановића у регрутовању бораца на селу 1941. године. Најпре, о Јовановићевој политичкој тежини и потенцијалном утицају знао је и Јосип Броз, када га је већ почетком јуна позвао на састанак на којем би размотрили сарадњу и говорили о послератним моделима власти. Затим су се у Крагујевцу сретали и функционери обе партије – Светислав Ђећа Стефановић, Мијалко Тодоровић и Владимир Дедијер са стране КПЈ и Вук Продановић, Милоје Симовић и Радомир Тодоровић као представници НСС – и сарадњу оверили споразумом о

²⁸⁷ Међу комунистима је било и носилаца тзв. класног радикализма, који су се и 1941. залагали за стварање одреда искључиво од радника и пролетера (П. Јакшић, *н. д.*, књига 1, 122).

заједничком политичком деловању.²⁸⁸ Као последица тог пакта, формирана је у октобру 1941. и посебна „земљорадничка чета“ Крагујевачког одреда, са 53 борца, у којој су присталице НСС имале и свог командира и одбиле да именују политичког комесара из редова КПЈ. Ипак, у њу је убачено неколико партијаца, како би могли да је задрже под контролом. Чета је временом нарасла на преко 200 људи. Деловала је у оквиру одреда све до почетка грађанског рата, када су је, погођени борбама и жртвама између четника и партизана, многи напустили или се придружили ЈВуО. Постављање командира и комесара из редова КПЈ само су их у томе учврстили, па се „земљорадничка чета“ напослетку није повукла према Босни.²⁸⁹

Један од првака Земљорадничке странке у чачанском крају, Ђока Поповић, придружио се партизанима на почетку њихове акције и за собом повукао већи број партијских другова. И Азањску чету Другог шумадијског одреда, формирану у септембру месецу, чинили су углавном активисти НСС.²⁹⁰ Полицијски извештаји из Грочанског среза говорили су о последицама подршке „левих земљорадника“ комунистима и у Београдском округу: „У овим селима нарочито, а и у мањем обиму и у другим селима, партизанској оружаног акцији дају подршку само и једино људи из земљорадничке партије и то само присталице др. Драгољуба Јовановића.“²⁹¹ Бораца – левих земљорадника било је од августа у свим партизанским одредима, а негде су ушли и у њихове штабове и команде. Драгољуб Јовановић је у својим мемоарским записима изнео читаву листу таквих личности.²⁹² У портретима својих бивших политичких сабораца, Јовановић је

---

²⁸⁸ *Зборник НОР*, I-2, 78.

²⁸⁹ *Крагујевачки партизански одред*, 325–328; Владимир Дедијер, *Дневник*, Београд, 1951, 34–35.

²⁹⁰ Н. Девић, *н. д.*, 77.

²⁹¹ ИАБ, Управа града Београда (даље: УГБ), Специјална полиција (даље: СП) IV-236-б; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, 1, 145.

²⁹² Преносимо само нека имена: Милан Ђаковић из Ноћаја, члан Главног одбора НСС, један од покретача партизанске акције у Мачви; др Небојша Малетић из Сремске Митровице, члан Извршног одбора НСС и члан штаба Мачванског одреда; Радоје Крстић из Трстеника, члан Главног одбора НСС „примио се за заменика команданта једног одреда, мада је морао знати да ће бити само фигура и мамац за сељаке“; Милоје Симовић из Крагујевца, члан Главног одбора НСС, заменик команданта Крагујевачког одреда; Драгиша Шулејић из Азање, члан Извршног одбора НСС, „спој сељака и интелектуалца“ и кум Д. Јовановића, први командир Паланачке чете 2. шумадијског одреда; др Миленко Хацић из Сврљига, члан Главног одбора НСС, потом вођ партизана у истом крају; др Ивко Ђоловић из Бољевца, члан Главног одбора НСС и током 1942. командант партизанских групација у црноречком крају; Милорад Жуњић Баца, учитељ из Рековца, доцније командир Левачке чете; инжењер Петар Вељовић из Водња, покретач партизанске акције у околини Смедерева; Живадин Аксентијевић из Шума, члан Главног одбора НСС, Бора Лукић из

открио људе са свим њиховим личним надањима, заблудама, и трагедијама. Многе од њих су, у вихору рата и усред њихових породичних драма, „зграбили комунисти“, па ипак ниједан од њих после рата није изградио партијску каријеру. Одбацивани су као „сапутници револуције“ (као и сам Д. Јовановић), а у више наврата ликвидирани или утамничени од самих комуниста. Међутим, њихова подршка је у рату била од великог значаја КПЈ у Србији, која је тиме од лета 1941. на терену добила прве праве народне трибуне какве није имала у својим редовима, и који су у многоме испунили партизанске јединице сиромашним сељацима онда када је за комунисте то било најпотребније.

1. 2. 2. „Ноћ пред одлазак“

Широм Србије, сељаци су се недуго по окупацији илегално окупљали, скривали оружје и говорили о устанку. У слободарском селу одлуке војног врха о капитулацији јесу примљене, али не и прихваћене. Готово једнодушно се веровало у могућност промене и преокрета.²⁹³ Тај сељачки, стихијски, родољубиво оријентисани покрет, поготово онамо где није било официра или где је, као на рубним подручјима српског етничког простора (НДХ, Стара Србија), елита била истребљена, брзо се претворио у оружану партизанску акцију под контролом КПЈ. По Бранку Ћопићу, онда када су и онамо где су комунисти повели устанак, претходно су „ухватили стихију за рогове“. Следећи корак био је да од хетерогених устаничких група начине хомогену масу и да од патриота који су им пришли постепено створе комунисте.

„Ноћ пред одлазак“ у шуму и у партизане, уочи ишчекиваног ступања у борбу, распаљивала је срца и изазивала узбуђење међу младићима комунистичких убеђења. Неизвесна будућност будила је међу њима и страх и наду. Партизански комесар Танасије Младеновић, пре рата вешт у писању прозе и поезије, 5. јула

Јагодине, члан Главног одбора НСС, учитељ Стеван Антић из Беле Паланке, члан Главног одбора НСС, Душан Богдановић, потпредседник НСС... (В. више: Драгољуб Јовановић, *н. д.*, 3, 402–449; књига 4, 21, 53–54, 453–454; Н. Јовановић, *н. д.*, 374; В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 305–306).

²⁹³ А. Милошевић, *н. д.*, 65.

1941. исписао је родољубиве стихове истоимене песме, из којих је избијао колико занос, толико и дубина уверења. Без икаквог револуционарног набоја, Младеновић се опраштао од завичаја крај Мораве и радовао почетку борбе за слободу. Започео је стиховима: „У тами ћути село моје драго, ћути село моје и Србија ћути“, а завршио са „Србија се неће умирити више“. За његовог саборца и поратног пријатеља Добрицу Ћосића то је била „најпатриотскија, најборбенија и најлиричкија песма српског партизанског нараштаја, коју смо слушали и читали као химну и завет“.²⁹⁴

Сам илегални рад и полазак у шуму усред окупације значио је моменат посебног узбуђења. За оне из Београда, одлазак у партизане је био „сан који те спасава из стално вребајућег пакла“ на градским улицама, где су током рација и полицијских часова непрестано претиле опасности од хапшења. Градски активисти би у одређеном моменту добили инструкцију од своје „везе“ из партијске ћелије када и где треба да се појаве, носећи само најосновније ствари. „Излазиш! Та реч, коју стално употребљавамо и која означава тако обичну радњу, имала је у оном времену сасвим особен садржај. Била је то слобода. Овде си прогоњена звер. Тамо, напољу, у шуми, ти си слободан човек! Постајеш поново човек!“ – тако је одлазак у партизане 1941. описала једна Београђанка – партизанка Космајског одреда.²⁹⁵

Предратно друштвено стање и жеља за револуционарном променом били су, како је писао Милован Ћилас, „први и најмоћнији подстрекач“ за омладину да се укључује у рад тада илегалног левичарског покрета. Доста људи се укључило у устанички покрет 1941. без идеолошких мотива, већ ради саме борбе за слободу, када на терену није било организованих националних снага. Многи су, чак и неки потоњи партизански команданти, отишли у полету младости, без икаквих знања о вођама и разликама међу устаницима.²⁹⁶ Бити комуниста, одлазити на конспиративне састанке, говорити у шифрама, припадати завереничкој мањини било је за многе младе људе и напредно и мистериозно, стога и привлачно. Привлачио је и авантуризам и жеља за исказивањем моћи коју је пушка на рамену

---

²⁹⁴ Добрица Ћосић, *Пријатељи мога века*, Београд 2011, 154.

²⁹⁵ Вера Црвенчанин, *Има тако људи*, Београд, 2012, 122–123. Детаљно, донекле и драматично искуство напуштања Београда и одласка у партизане преко веза у Срему описала је и Јара Рибникар (*Jara Ribnikar, Život i priča*, Zagreb, 1981, 54–57).

²⁹⁶ К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 148.

сама са собом доносила у смутним временима, било је младалачког заноса и одсуства свести о свим опасностима које рат и револуција носе. Ипак, основна, једноставна парола која је једног младог Шумадинца, али и многе његове земљаке одвела у партизане, јесте била она коју су му комунисти, једини у то време организован герилски покрет у његовом крају, изrekli агитујући: „Устај, брале, да идемо у борбу за ослобођење“.²⁹⁷ Борба против Немаца била је својеврсна освета за пораз и националну фрустрацију из априла 1941. године.

Топлички партизан Милош Младеновић, сведок свих раскола и злочина на терену, записао је да је његово разочарано окружење после Топличког устанка и Првог светског рата, уз свест да су жртве омаловажене, дошло до закључка да „није било вредно умирати за такав поредак“ који је „мрзела сва омладина“. Посебно су били разочарани војним сломом и распадом државе априла 1941, када су у трену збрисане тековине борбе њихових очева. „У таквом душевном стању израстала је срџба на све што је старо. Зато се не треба чудити што је управо омладина била та која је при првом покличу (на пуцње) полетела да се туче, без размишљања, са жељом да ослободи свој народ и своју Отаџбину. (...) Сећам се, ми омладинци смо у заједљивој дискусији говорили: старо нећемо па макар дошло нешто десет пута горе.“²⁹⁸

Занимљива је и анкета на тему „Зашто сам дошао у партизански одред“ коју је у октобру урадио комесар батаљона у Посавском одреду Чедомир Миндеровић: на прво место његови борци убедљиво су као мотив стављали борбу против окупатора – за ослобођење земље, потом су на ред долазили борба „за добро и правду“ народа, а најмањи број њих, вероватно чланова КПЈ, наводили су да су пошли и у борбу за социјално ослобођење и рушење поретка путем револуције.²⁹⁹

Велики број партизанских „првобораца“ (ако тим именом назовемо не само оне који су у одреде ступили у јулу и августу, већ до краја новембра 1941) заправо није поистовећивао КПЈ и партизанске одреде. У сећањима савременика забележено је да се приликом паљења општина у Јасеничком срезу у јулу 1941.

---

²⁹⁷ Милија Ђорђевић, *Споредовање беспобедно*, Младеновац, 2010, 134.

²⁹⁸ М. Младеновић, *н. д.*, 53–55.

²⁹⁹ Чедомир Миндеровић, *За Титом*, Београд, 1945, 39–42.

код партизана често могао чути и поклич „за краља и отаџбину“.³⁰⁰ Командир Грочанско-подунавске чете Космајског одред, активни потпоручник Боровоје Животић, пред долазак делегата из Главног штаба постројио је своју јединицу и поздравио је спонтано са „Помоз Бог, јунаци“, што је изазвало негодовање код бораца-комуниста.³⁰¹ Слично је било и у околини Врњачке Бање, где је било бораца који су на капама носили кокарде и свог команданта, официра, оловљавали као у југословенској војсци³⁰²; навели смо раније још таквих примера, поготово у Шумадији. У том смислу, могло би се рећи да је усвајање стратегије *народноослободилачке борбе* уместо комунистичке револуције значило за КПЈ велики успех већ у првим ратним месецима. Јавно, партизански одред окупљао је све борце за слободу, док су унутар њега тајно деловале мале али утицајне партијске ћелије које су спроводиле линију комунистичке партије. Они су од самог почетка, заједно са штабом одреда, имали одвојене, партијске конференције, али у изворима немамо трагова о томе како је та врста издвајања деловала на остале борце који нису били комунисти.

Ипак, дуг боравак у шуми без већих акција, као и одређена врста напетости између комуниста и некомуниста, доводили су унутар одреда и до одређених струјања, као и до првих појава недисциплине.³⁰³ У Космајском и Крагујевачком одреду активно су деловале и две групе бораца (Чаругина и Тандина група) које су пре рата биле познате по хајдучији. Када су под маском борбе за слободу дошли до оружја, а у име партизана наставили са пљачкама и насиљима, руководства одреда била су приморана да их разоружају и ликвидирају, иако су се они у првим борбама показали као храбри борци.³⁰⁴

У Расинском и Крагујевачком одреду су забележена дезертерства која су се бројала у десетинама, што је стварало опасност за опстанак одреда. Чачански одред, који је до августа окупио 400 бораца, остао је дуже време у шуми, не вршећи никакве акције. Међу њима није било ни политичког рада од стране комесара. Борци су провели скоро месец дана без икаквих активности, а онда је,

---

³⁰⁰ М. Ђорђевић, *н. д.*, 134.

³⁰¹ Тома Расулић, *Грочанска хроника*, Гроцка, 1988, 122.

³⁰² Добривоје Секуловић, *Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941–1945*, Врњачка Бања, 1977, 137–138.

³⁰³ АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 31; П. Јакшић, *н. д.*, 120; G. Nikoliš, *н. д.*, 307.

³⁰⁴ *Зборник НОР*, 1-2, 58, 63–64, 158.

пошто су данима остали без хране, а поготово након неуспеха у првој борби с Немцима, услед општег колебања, штаб одреда био принуђен да их отпусти кућама. Овај чин је изазвао оштру реакцију Главног штаба, који је сместа упутио једног свог члана у чачански крај не би ли средио прилике у одреду.³⁰⁵ У сличној опасности нашао се и Ужички одред, па га је Покрајински комитет оштро критиковао због неактивности, која је процењена као кључни узрок апатије код бораца.³⁰⁶

Јосип Броз је из наведених разлога пожurio да прецизно дефинише циљеве и задатке партизанских одреда, који су у виду директиве ЦК упућени покрајинским руководствомима крајем јула, а коначно обнародовани у првом броју билтена Главног штаба, 10. августа 1941. године. У тумачењу задатака партизанских одреда из визуре врха КПЈ значајан је и документ Покрајинског комитета за Србију од 20. јула 1941. године. На основу наведених докумената, главни циљ свих партизанских одреда у Југославији дефинисано је „ослобођење народа Југославије од окупатора и борба против домаћих окупаторских агената“. Тражено је да неодложно започну са „све јачим и јачим акцијама“ које непријатељу треба да нанесу што теже ударце. Зато се морало хитно отпочети са диверзијама, рушењем објеката корисних за окупатора, одбраном насеља од окупаторских снага, уништавањем њихове живе силе. Од партијских организација тражена је оданост и војничка дисциплина: „Сваки наш човек мора се осећати мобилисаним војником-ратником.“ Требало је и „разбити љуштуру“ и лишити се „секташких погледа“, те у акције увући „широке масе“ и уопште све „ванпартиске људе“ који су били спремни за борбу против окупатора. Сваки случај

---

³⁰⁵ *Документи ЦК*, 1, 186–188.

³⁰⁶ М. Ђуришић, *н. д.*, 39. У директивном писму ЦК подређеним форумима од 20. јула 1941, партијски врх се оштро одредио према оним комунистима који оклевају у борби: „Има још организација, има још Комуниста и маса поштених људи око нас са огромним илузијама о томе, да непријатељ не би спроводио терор и вршио стрељања кад би био 'мир' и 'ред'. Има их и данас који кажу: није још дошао наш моменат. Да ли се, другови, може данас гледати овако на догађаје, наше задатке и нашу улогу у овим догађајима? Без сумње да не може! Основни корен ових схватања јесте кукавичлук и паника. А кукавичлук и паникерство, другови, није нити може бити својство члана Партије, нити и једнога Комунисте. На овакве позиције – позиције заговарања 'мира' и 'реда' може доћи само онај ко још не верује у снагу Црвене Армије, у снагу читавог С.С.С.Р.-а, па следствено томе не верује ни у снаге међународног пролетаријата, у своје властите снаге и у снаге свих поробљених народа који вапију за својом слободом, у снагу савеза читавог прогресивног човечанства у борби са фашизмом. (...) Ко друкчије мисли и ко није спреман да сместа ступи у отворен бој – нека чисти редове наше Партије што пре – то боље. Кукавицама и страшљивцима нема, нити икада може бити места у Комунистичкој Партији. Данас, више него икада до сада, Партији су потребни одани, храбри смели на сваки корак кадрови“ (АС Ж, Ђ-2, ПКС-6-4).

недисциплине и непокорвања наредбама, „сваку анти-партиску работу, сваки непријатељски иступ против Партије и њене линије или њених функционера, у било којој форми треба на лицу места осудити и непријатеља на лицу места ликвидирати за увек.“³⁰⁷

У првим директивама Броз је објаснио и усвајање *народноослободилачке платформе*, говорећи да новоформирани одреди са КПЈ на челу нису „борбене формације било које политичке партије или групе – у конкретном случају ни Комунистичке партије“ већ „народноослободилачки антифашистички фронт свих народа Југославије, без разлике на политичка и верска убеђења“.³⁰⁸

У истом духу, и ПК за Србију се 12. августа обраћао ОК Шабац, што је био шаблон за рад и осталим партијским организацијама у Србији. „На овој етапи не смемо дозволити да Народно-ослободилачка борба поприми искључиво комунистички карактер. Секташтво је данас највећа опасност. Ми морамо увући у борбу све елементе који су данас спремни за борбу против окупатора и њихових слугу. Но при томе не треба изгубити из вида да је једино наша Партија способна да организује и предводи народну борбу.“ Инструкције су биле готово идентичне Титовим: хитно стварати и omasовљавати одреде, али не као до тада „неке мртве десетине“ по селима, већ покретне и способне партизанске групације. Још је требало сакупљати наоружање кроз акције на терену, али и запленом од непријатеља у борби, нападати жандармеријске станице, остварити контакте са четничким одредима. Недисциплиновано чланство искључити из партије, јер „наша партија налази се у рату и сваки њен члан јесте војник.“ Наређено је и да партијске јединице редовно одржавају састанке у јединицама, и то „у строгој конспирацији“. Коначно, у овој инструкцији дотакнуто је први пут још једно битно питање: стварање „комитета, тј. одбора народноослободилачког фронта“, скупа са припадницима грађанских странака који су опредељени за борбу, као и привремено избегавање сукоба са председницима општина као носиоцима старе власти, изузев ако су отворени сарадници окупатора, када их најпре треба јавно раскринкати, „па онда и физички обрачунати с њима, штедећи при томе децу и њихове укућане.“³⁰⁹ Са таквим инструкцијама партизански одреди предвођени

---

³⁰⁷ АС Ж, Ђ-2, ПКС-6-4

³⁰⁸ *Документи ЦК*, 1, 199–200; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 35.

³⁰⁹ *Зборник НОР*, 1-1, 36–39.

комунистима кретали су у августу 1941. у нову фазу борбе – ка стварању нових, партизанских власти и паралелних структура на будућој ослобођеној територији.

1. 3. Партизанске акције:

напади на жандармерију и немачке снаге лета 1941. године

Недуго по окупацији Југославије, Немци су почели да се суочавају са разним облицима отпора, при чему је масовни оружани отпор забележен доста рано. У областима које је настањивао српски народ, већ током маја и јуна, низали су се инциденти који су само наговештавали наилазеће догађаје. Општенародни отпор забележен је први пут 3. јуна 1941. у источној Херцеговини, када су српски сељаци оружјем спречили усташке снаге да уђу у село Дрежањ. Неколико малих устаничких буктиња ускоро се претворило у пожар, па је до Видовдана ослобођен низ села и неколико варошица, а усташе почеле да трпе губитке у људству. Чињеница да су устанике овде предводили вођи који су током 1942. пришли ривалској организацији Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО), а да је њихова оружана акција започела пре 22. јуна, учинила је да њихов храбри чин у послератној историзацији не постане део званичне хронологије устанка.³¹⁰ Херцеговачки устаници остали су анонимни, а као Дан устанка у Босни и Херцеговини славио се мањи сукоб код Дрвара 27. јула, који је био и погодније место за увезивање у партизанске ратне традиције.

И у Хрватској се пуцало и пре 27. јула, када су устаници напали усташку жандармеријску станицу у Србу у Лици, а тај дан је после рата означен као Дан устанка народа Хрватске. Општенародни бунт у Црној Гори, познат као Тринаестојулски устанак, обухватио је преко 30.000 људи (2/3 војноспособног становништва) и за десет дана као тековину имао је широку слободну територију, која је обухватила већину насеља у унутрашњости, укључујући и шест среских

---

³¹⁰ Алекса Тепавчевић, *Борба за слободу*, Хамилтон, Канада, 1987, 33–60; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 178; Јован Марјановић, *Народноослободилачки рат, народна револуција у Југославији 1941–1945*, Београд, 1956, 34–37.

места. Устанички вал потрајао је три недеље.³¹¹ Ипак, сви ови догађаји су у накнадном тумачењу стављени иза кључног момента – устанка у Србији. У потоњој конструкцији догађаја почетак устанка требало је везати за Србију, пре свега јер су Политбиро и генерални секретар КПЈ тада боравили у њој, али и из разлога што је прва пушка (усмерена према жандарму, симболу старе власти) требало да заупуца у средини која је била југословенски Пијемонт, а чија се оданост циљевима КПЈ доводила у питање. Сада је требало да предњачи у тежњи ка револуцији и борби под вођством КПЈ, како против окупатора, тако и против српске буржоазије.

Погодан датум за *дан устанка* нађен је у сукобу од 7. јула 1941, када је група партизана Рађевске чете предвођена комесаром Жикицом Јовановићем Шпанцем у Белој Цркви код Крупња ликвидирала двојицу жандарма.³¹² Полицијски извештај с лица места даје информације о том дану, а будући да је прилично веродостојан, због значаја тумачења овог догађаја пренећемо га у целости: „Овога дана у селу Бела Црква, у срезу Рађевском, био је вашар. Како је сељацима саопштено да се због ванредних прилика вашар забрањује, они су почели да се разилазе. Око 17 часова изненада се појавила једна група од петнаестак људи, наоружаних пушкама, предвођена једном бандитом у цивилном мантилу, са петокраком звездом на реверу. Међу овима налазио се је и учитељ из Пецке. Кад су дошли међу сељаке, који су се спремали да пођу кућама, комунистички вођа је наредио да се сакупе па им је тада почео да говори о Стаљину и Совјетској Русији а потом како треба да се прихвате оружја и да им се придруже, да врше саботаже а истовремено да нико не иде на кулук и да не плаћа порез. По завршеном говору ова банда се удаљила а кратко време иза тога изашла је жандармеријска патрола коју су сачињавали жандармеријски наредник Богдан Лончар, командир станице Завлака и жандармеријски каплар Миленко Браковић. Претседник општине им је одмах саопштио да су неколико минута пре њиховог доласка били одметници. Док им је он још објашњавао одакле су се одметници

---

³¹¹ П. Марковић, В. Кеџмановић, *н. д.*, 68; Венцеслав Глишић, *Ужичка република*, Београд, 1986, 50–52.

³¹² Ј. Мештеровић, *н. д.*, 49–50; Б. Карапанџић, *н. д.*, 72; Милијан Јеремић, *Жикица Јовановић Шпанац*, Горњи Милановац, 1973, 88–93; Едиб Хасанагић, *Овде је Србија рекла слобода*, Београд, 1982, 13–14; Јован Јовановић, *Азбуковица у Народноослободилачком рату 1941–1945*, Љубовија, 1985, 39; Јовица Тркуља, „Рехабилитација Богдана Лончара и Миленка Браковића“, *Hereticus, часопис за преиспитивање прошлости*, 2/2008, 343–348.

појавили и куда су отишли, изненада су се пред њима створила два бандита: Цветин Солдатовић, из Бастава са напереним револвером и још један сељак који је у руци држао пушку. Одметници су викнули на жандарме и позвали их да положе оружје. Жандарми су хитро узели пушке на готовс и, опаливши по један метак у вис, позвали бандите да они положе оружје, али су ови искористили то што жандарми нису хтели пуцати у њих те су из револвера и пушке припуцали на жандарме смртно их ранивши у груди и трбух. Наредник Лончар је пао одмах мртав а каплара Бранковића, који је још давао знаке живота, бандити су дотукли са неколико хитаца у главу. Пошто су са убијених жандарма узели оружје и муницију и опљачкали их, ова два комунистичка разбојника отишла су у шуму те се придружила осталима који су их тамо чекали.“³¹³

На основу овог документа, чију веродостојност нису довели у питање ни заговорници тезе о 7. јулу као релевантном датуму за Дан устанка у Србији, као и на основу неколико послератних казивања очевидаца и учесника акције с партизанске стране, долазимо до следећих закључака о овом сукобу: 1. и једна и друга страна (партизани и жандарми) су намеравали да једни друге разоружају, о чему говоре и њихови први повици (најпре с партизанске стране) да друга страна положи оружје; 2. први су запуцали жандарми, али у вис, не би ли заплашили наоружане људе који су им ишли у сусрет; 3. у људе су први пуцали партизани Жикица Јовановић Шпанац и још један његов саборац око чијег идентитета постоје спорења; 4. један жандарм је убијен на лицу места, а другог, рањеног, дотукли су хицима у главу. Не постоје докази о јасној намери партизана да усмрте жандарме пре него што су пошли у акцију – на тај чин одлучио се, пошто су припуцали у вис, комесар Жикица Јовановић.

Иако се и данас неретко црно-бело гледа на улогу жандарма у окупираној Србији и њиховој саучесничкој улози у појединим злочинима у Србији већ од јула 1941, чињеница је да у Завлаци није почињен нити један злочин нити репресивна акција локалних жандарма над месним становништвом. Зашто су онда морали да буду побијени? Поготово, који мотив је комунисте, осим идеолошке мржње, водио да убију рањеника? Поједини извори говоре да становништво у Србији није

---

³¹³ Наведено према: *О приступу прошлости, пример једног историјског извора*, приредили Мирослав Перишић, Боро Мајданац, Београд, 2010, 11–12.

позитивно реаговало на прва убиства жандарма од стране комуниста.³¹⁴ По свему судећи, то је био лични преки чин комесара Јовановића, иначе склоног самоиницијативним и агресивним поступцима, који су тек доцније комунисти оквалификовали као свестан одабир овог вида акције.³¹⁵ У изворима КПЈ из тог времена није се говорило о „првом устанничком пуцњу“ или месту „где је Србија рекла слобода“. То је била послератна интерпретација. Други су га, поготово када се ради о присталицама генерала Недића, још у ратном периоду окарактерисали као *почетак грађанског рата у Србији*.³¹⁶

Да тај догађај „не заслужује да буде означен као маркантни камен-међаш устанка тако великих размера какав је био устанак српског народа“ први је, изгледа на трагу размишљања Милована Ђиласа, указао историчар Бранко Петрановић, који је дошао до закључка да је, иако су комунисти у Србији поједине акције извели и раније, овај датум узет за Дан устанка у Србији јер је био временски близак седници Политбироа од 4. јула када је донета одлука о отпочињању борбе, а акцију извео комуниста и шпански борац. Б. Петрановић још наводи да се пуцањем Србина у Србина ипак „трајно симболизовала борба између различито опредељених снага у српском народу, уместо да се славила акција против окупаторске.“³¹⁷

---

³¹⁴ *Зборник НОР*, 1-1, 34–35, 46.

³¹⁵ Комесар Рађевске чете, који је тог 7. јула ушао у историју, Жикица Јовановић Шпанац (1914–1942) је био Ваљевац. Отац му је важио за угледног грађанина, али је Жикица још од малих ногу важио за прваог момка. На његовој првој фотографији која је сачувана, још као дечак, Жикица у руци држи као играчку дрвени пиштољ. Као такав као да је још од младости био предодређен да се вербално и физички сукобљава са људима са којима је долазио у додир: са друговима, са вероучитељем, са директором гимназије коју је похађао, са писцима чија је дела као студент приказивао у штампи. И његови биографи бележе да су га се момци из његове генерације често клонили. Можда зато не треба да чуди да је, с обзиром да је још раније био члан партије, 1938. самоиницијативно и супротно одлукама КПЈ пошао у рат у Шпанију. Чињеница да је био кратковид га је у томе учврстила, не би ли се пред партијом доказао да је способан и за најтеже задатке. Када се у предвечерје рата поново појавио у завичају, из њега је киптела жеља за револуцијом: „Треба се добро припремити за одлучан бој. Треба бити будан и учавати пету колону. Када дође до рата, радници морају захтевати оружје да се боре. Са издајницима се треба немилосрдно обрачунавати“, говорио је својим политичким истомишљеницима Жикица Јовановић Шпанац, у време док рат још није ни почео у Југославији (М. Јеремић, *н. д.*, 8, 10, 12, 18, 20, 24, 43, 57, 59, 70).

³¹⁶ *Крвава листа комунистичких злочина*, Београд, 1942, 9.

³¹⁷ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 182–183; М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 126. Петрановић је ову тезу изнео још 1992. године. Од тада се перцепција 7. јула у јавности доста променила: од 2001. овај догађај се више не празнује као Дан устанка у Србији, а 2008. су убијени жандарми Богдан Лончар и Миленко Браковић и судски рехабилитовани.

У изворима је забележено да су пре 7. јула, али у појединим случајевима и знатно после тог датума, жандамеријске снаге избегавале да пуцају у партизане или да им пружају отпор приликом првих герилских напада на њихове станице.³¹⁸ И многи партизани нерадо су ступали у овакве акције и учествовали у убиствима знанаца које су комунисти обележили као *петоколонаше*.³¹⁹ Следеће убиство жандарма одиграло се тек дванаест дана после Беле Цркве, овога пута у Пецкој.³²⁰ Од тада се на терену интензивирају сукоби између две стране, које доносе и веће жртве у српско-српском судару.

1. 3. 1. „У раду не сме бити левог скретања“: прве дилеме комунистичког руководства о ослободилачкој борби или револуцији

Окупаторске власти су општи устанак комуниста очекивали 14. јула, на годишњицу Француске револуције.³²¹ Будући да још увек није био завршен посао око формирања одреда у Србији, било каква већа акција је у том периоду изостала. Партизанске акције преплавиле су Србију од друге половине јула, повећавајући се из недеље у недељу. Скоро сви партизански одреди имали су ватрено крштење управо у борбама са жандармима, углавном кроз нападе на жандармеријске станице. Затим су почеле и саботаже. Ту и тамо, у полицијским извештајима у устаничкој зони би се прво појавио податак о неком блокираном или прекопаном путу или спаљеној сеоској ћуприји, а онда су акције постајале све озбиљније. Сељаци су спречавани да одлазе на кулук, али и да терају стоку и

---

³¹⁸ ИАБ, БДС, Д-97; *Хроника Ивањице*, 314; М. Ђуришић, *н. д.*, 93; Н. Девић, *н. д.*, 70, 74.

³¹⁹ „Пета колона је група или политичка организација која субверзивно делује у оквиру неке шире групе, организације или националне, односно државне заједнице, у позадини војних јединица, у редовима оружаних снага и сл.“ – то је енциклопедијска дефиниција појма који је од Шпанског грађанског рата ушао у све револуционарне речнике. Тада су снаге револуционарне владе у Мадриду биле нападане из четири правца (с четири колоне), али је код њих постојала посебна бојазан да ће им и *пета колона* која је деловала унутар града, ударити у леђа. Од тада се тај појам раширио, а у Југославију су га донели шпански ветерани. Током рата термин је еволуирао од означавања немачких агената и фолксдојчера, до безмало синонима за српске националисте (*Политичка енциклопедија*, Београд, 1975, 726–727).

³²⁰ АС Ж, Ж-28, Влада "М.Н" II, 358; Ј. Јовановић, *н. д.*, 47; Дојчило Митровић, *Западна Србија 1941*, Београд, 1975, 87–89.

³²¹ Б. Божовић, *Београд*, 208.

намирнице према градовима. Затим су кидане жичане везе и сечени телеграфски стубови, што је пред одређену партизанску акцију значило и прекид комуникације између окупаторских снага и спречавање довођења појачања. Спаљивање општинских архива, учестало током целог августа и септембра, с једне стране је слабило ауторитет локалних власти, а с друге имало и широк значај у популарисању *нове политике* коју су најављивали комунисти: уз њих су уништавани и порески и мобилизациони спискови и евиденције заосталих сељачких обавеза. У земљи презадужених сељака³²², уз обећање да ће у новом друштву које најављују избрисати све сељачке дугове и укинути порезе, ова мера комуниста била је више него популарна. Дешавало се, међутим, да у тим препадима у више наврата бивају спаљене и општинске зграде – установе које су с тешком муком изграђене у локалним срединама, што је изазивало протесте сељака; партијски врх морао је да својим комитетима и одредима сугерише да не пренагљују у рушењу постојећих институција.

Паралелно с таквим акцијама, започело је и суспендовање општинских управа, али и убиства појединих особа које су партизани оптужили за сарадњу са окупатором. И ту је било „класног застрањивања“, што је говорило и да друштво све више клизи у грађански рат.³²³ Под таквим утиском, а без иједне борбе с Немцима, Окружни комитет из Ниша јављао се Покрајинском комитету са својим дилемама: „Ви сте послали директиву да избегавамо сукобе са кулацима и пред(седницима) општина. Кулаке нисмо ни дирали, али да смењујемо пред општина, да им палимо архиве и изводимо на оптуженичку клупу, да протерујемо порезнике са села још то нисмо престали – јавите хоћемо ли ипак продужити или прекинути.“³²⁴

---

³²² В. више: Момчило Исић, *Сељаштво у Србији 1918–1941*, том 1, књига 2, Београд, 2009, 9–60.

³²³ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 30–31. Сачувано је и једно наређење Сретена Жујовића комунистима из његовог завичаја, где је веома рано, још у августу 1941, од комуниста и партизана затражено да се обрачунавају са непријатељима из свог народа без сентименталности: „Поведите строго рачуна о петоколоницима, доушницима, конфидентима и издајницима. У овом погледу не постоје никакви разлози за ма какву сентименталност према њима. (...) Добио сам један извештај који се односи на вас, те вам шаљем о томе неке податке и налажем да безусловно да учините следеће: ухватити домаћина куће у планини, кућа на Космају са целом породицом (жена, син жењен и сна), испитати их све и стрељати. Сви су конфиденти. (...) Терку А. Жујовића Станку ухватити, испитати и казнити“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-211-A).

³²⁴ АС Ж, Ђ-2, ПКС-8. О жељи многих партизана, на челу с комунистима, за брзим освајањем власти путем оружане револуције, али и њиховог призивања широког терора над идеолошким истомишљеницима говоре многе акције на терену у лето 1941, али су у мемоарима учесника ретко забележене. „Јеретик“ Павле Јакшић описао је међутим такво расположење у Краљевачком

Ни инструктор ПК из Шапца није знао како се у датим околностима владати на терену: јављао се Покрајинском комитету са дилемом шта чинити у Мачви с „кулацима“ који поседују и по неколико хектара земље. На терену се прочуло да се у неким областима таквим лицима одузимао новац и имовина, па се и он питао да ли да им за почетак одузму овршено жито и намирнице и разделе народу.³²⁵ И у другим крајевима било је конфисковања имовине богатијих сељака, али и јавног истицања револуционарних симбола, поготово црвених застava, парола, ознака и прогласа са српом и чекићем. „Ми смо имали доста муке док нисмо другове убедили у то да се ми не налазимо у фази пролетерске револуције. То је изазвало неке од учињених грешака“, забележио је секретар једног Окружног комитета КПЈ.³²⁶

У таквој ситуацији, Покрајински комитет морао је оштро да реагује низом дописа нижим форумима. У писму ОК-у Шабац 20. августа наведено је да комунисти треба да стишају своје „револуционарне страсти“, уз прецизне инструкције: 1. „сад не долази у обзир раскулачивање и сличне мере“; 2. „опасност од секташтва и левог скретања“³²⁷, које у последње време нарочито долази до изражаја, преко је потребно што пре отклонити“; треба радити да се подигне „устанак најширих народних маса“. Да би се све то постигло и да би линија партије на турском подручју била спроведена у целости, ПК је у Шабац упутио за комесара упутио Данила Лекића Шпанца.³²⁸ Дан касније писмо је

одреду: многи његови саборци, укључујући и политичког комесара, говорили су да предстоји скори обрачун не само са „слугама окупатора“, већ и са грађанима „саботерима“. Јакшићеви саборци посебно су се радовали казнама које ће уследити „према госпођицама са обојеним ноктима“ (П. Јакшић, *н. д.*, 1, 121). „Другови, ја нисам знао да се сеоски газдаши зову кулаци, а они по градовима бујери – говорио би Рајко – али кад чујем ова имена, крв ми падне на очи“, записао је типичан став неких својих сабораца један партизански командант у Ужичком одреду (ИАБ, легат Љубодрага Ђурића, к. 2, ф. 1, *Несрећна смрт Рајка Ковачевића*).

³²⁵ *Зборник НОР*, 1-1, 42.

³²⁶ Исто, 76.

³²⁷ Поставља се питање да ли су онда „лева скретања“ само моменти терора у Црној Гори и Херцеговини 1941/1942. или је, како сведоче и ови документи, револуционарни набој био пратећа појава деловања партизанског покрета током читавог рата. По свему судећи, рано уочени *револуционарни терор* је био испољен током рата у више наврата, али је увек био стишаван (или, када се сматрало да му се треба прибећи, подстицан) од самог партијског врха. Притом, у свим инструкцијама се ЦК или ПК ограђивао уз прилог привремености „за сад“ – казујући тако да ће време за обрачун неминовно доћи. У Србији је до провале револуционарног насиља дошло у јесен 1944, када је то мало ко од становника ослобођене и ратом измучене земље очекивао.

³²⁸ *Зборник НОР*, 1-1, 63–67. Мачвански комунисти заиста су у првим ратним данима показивали симптоме онога што је Лењин називао „дечјом болести левичарења“: припремали су се за револуцију и ковали планове о конфискацији имовине „кулака“, одбијали су да повећавају чланство у партијским јединицама, једни у земљи забранили су да на сахране њихових погинулих

упућено и руководству у Нишу: „У први план спада обрачун са Немцима и њиховим слугама, па онда све друго. Ми морамо радити тако да за сваког поштеног човека буде као на длану јасно, да се сада води одлучна борба између поробљеног српског народа, с једне стране и поробљивача и њихових слугу, с друге. У том раду не сме бити секташтво, као што не сме бити ни левог скретања.“³²⁹

Важно је поменути и да се устанак није равномерно развијао у свим крајевима нити је био једнако прихваћен код свих народа Југославије. Српски народ се на оружје најмасовније подигао на територији НДХ, где се нашао у опасности да буде биолошки истребљен. Новија истраживања тако показују да су Срби у првим партизанским одредима у Хрватској чинили 85% њиховог националног састава, а и током 1942. задржали предност са више од 2/3 бораца.³³⁰ У Србији и Црној Гори је борба против окупатора ипак била заснована првенствено на родољубивим, антинемачким осећањима – некој врсти продуженог рата из 1914. – и такође је захватила широке слојеве становништва.

У Војводини је прво жариште партизанског покрета било у Банату, где је током јула и августа 1941. формирано 10 партизанских одреда (пре би се могло рећи наоружаних група), укупне снаге од 200 наоружаних људи. У очекивању скорог завршетка рата и офанзиве Црвене армије, ови одреди су прерано отпочели акцију у равници – прву већ нападом на пругу код Вршца 12. јула – а затим један за другим страдали у борби. Посебно је тешка била трагедија Мокринског одреда, који су предводили Угљеша Терзин и Радован Трнић Попа (необично је да је Трнић, бивши студент теологије, постао и политички комесар), а који је готово у целости, на челу са командантом и комесаром, настрадао у борби са Немцима недалеко од Кикинде, 4. августа 1941. године. Наредни покушаји обнављања покрета у Банату или отпочињања акција у Бачкој нису уродили плодом. Од 1942. центар партизанског покрета у Војводини пренет је на територију Срема.³³¹

бораца долазе свештеници, а у таквим приликама укинули су и ношење крста и сва верска обележја, што је изазивало резигнацију међу традиционалним становништвом. Отуд и одлука ПК да им пошаље „Шпанца“ не би ли их дисциплиновао (Д. Пармаковић, *Мачвански одред*, 176, 309).

³²⁹ Наведено према: В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 64–65.

³³⁰ Велимир Иветић, „Срби у антифашистичкој борби на подручјима Независне државе Хрватске“, *Војно-историјски гласник*, 44/1 (1995), 153–156.

³³¹ АЈ, ЦК, 1941/31; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 257–258; Ђорђе Момчиловић, *Банат у Народноослободилачкој борби*, Београд, 1977, 229–246.

У Старој Србији и Македонији, српски народ се нашао између сциле и харибде, под жестокиим терором Бугара и Албанаца. Таласи исељеника из тог правца заплуснули су Србију већ у првим месецима окупације. Зато је отпор преосталог српског елемента тамо био доста слабији: 30. јула извршена је прва неуспела партизанска диверзија у руднику Трепча, након чега су присталице и помагачи покрета са севера Косова били принуђени да се склоне у Копаонички НОП одред. Од тада није забележена значајнија активност партизанског покрета на простору Косова и Метохије, а како закључује Б. Петрановић, 1941–1944. „позадинске партизанске јединице живеће су у мору албанске колаборације“.³³²

Због урушавања партијске организације у Македонији, у овом делу земље су партизанске акције касниле и биле доста слабијег интензитета. За Дан устанка у Македонији узет је 11. октобар, када је партизанска група упала у Прилеп. Борба се распламсала тек када је у другој половини 1943. на југ дошао члан Политбироа Светозар Вукмановић Темпо, али и када је постало јасније какав ће бити епилог рата у Југославији у којем ће, уколико комунисти извојују победу, и Македонија као независна држава имати место у југословенској федерацији.³³³

1. 3. 2. Летњи успон партизанског покрета у Србији

Акције у селима обавезно би пратили и зборови где би партизански руководиоци по први пут јавно наступили, одржали говор о циљевима своје борбе и позвали све родољубе да им се придруже. Заиста, после сваког збора, одреди би се попуњавали, углавном сеоским омладинцима који би им добровољно пришли. Важно је истаћи чињеницу да је, иако су његове активности почеле знатно касније од ривалског Равногорског покрета, партизански успео да за кратко време покрије значајно ширу територију и буде примећен код много више људи. Кључна предност полазила је у богатом искуству чланова КПЈ у илегалном раду и њиховој

---

³³² В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 249–251.

³³³ В. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Šabac, 1991, 52; Elizabeth Barker, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1978, pristupljeno januara 2020. putem sajta znaci.net, http://www.znaci.net/00001/171_4.htm

вољи да, у новонасталим околностима које су им ишле на руку, буду приметни свагда и свуда. Људи загрејани за борбу против Немаца, без обзира на могуће последице (што су показали и 27. марта) бирали су ону страну која је у овој борби била активнија, али још пре покрет који би се у њиховој средини први појавио.

Онда су започеле и озбиљније акције, попут диверзија на пругама, мостовима и рудницима. Пруге су биле најлакша мета: слабо чуване, партизани би их оштетили, вадили скретнице или прекидали шине, а покаткад би и демолирали станице. То је значило и прекид саобраћаја и ометање линија снабдевања окупатора. У препадима на жандармеријске испоставе, партизани су успевали да се једноставно и брзо домогну оружја, а кроз ударе на институције под окупацијом снабдевали су се намирницама, одећом и новцем, како је Драгојло Дудић пренео општи утисак комуниста, „новац народни (...) служи за плаћање жандарма, агената и осталих чиновника, који ничим не служе интересима народа, него напротив интересима окупатора. (...) Према томе ми имамо прече право на овај новац, јер водимо акцију за ослобођење свога народа.“³³⁴

Ниједна од јулских акција није озбиљније уздрмала окупаторски режим у Србији, али су, када су сагледане у збиру, говориле властима да ситуација на терену за њих постаје заиста забрињавајућа. Комесаријат за унутрашње послове констатовао је да је до 15. августа у Србији изведено око 244 саботажа и разних напада који су приписани комунистима.³³⁵ Ни сурове репресивне мере окупатора у јулу и августу нису успеле да доведу до стишавања устанка. Штавише, испрва усмерена готово искључиво против српских институција и српских власти под окупацијом (што је ове уверавало да комунистичка акција води ка револуционарном освајању власти), дејства партизанских одреда су током августа делом преусмерана и на Немце.

Навешћемо само неке важније догађаје до средине августа. Ноћу 10/11. јула партизани су упали у Рачу крагујевачку и спалили општинску архиву. Био је то њихов први улазак у неко средско место у Србији и, иако је акција имала врло

---

³³⁴ М. Ђуришић, *н. д.*, 92; Д. Дудић, *н. д.*, 64. У нападима на средња начелства, поште и друге институције у средским местима, партизани су често успевали да заплене по милион или два милиона динара, што су били озбиљни „приходи“ за једну герилску јединицу – али они су само делом остајали у одредским и четним благајнама; већина средстава била би прослеђивана Окружним комитетима и вишим партијским форумима (ИАБ, УГБ, СП-IV-286/11; М. Тимотијевић, *Злато*, 113).

³³⁵ АС Ж, Ж-28, Влада "М.Н" II, 359.

ограничен успех, изазвали су велико узбуђење у народу.³³⁶ Осам дана касније, нападају Пецку, а 21/22. јула и ваљевску Каменицу, варошице са малим жандармеријским посадама, и у оба напада им наносе губитке у људству. Трећег августа партизанска група напала је жандармеријске станове у Мионици и том приликом усмртила два подофицира; 7. августа Мачвански одред је савладао малобројне жандарме у Богатићу и, пошто је био пијачни дан у вароши, сазвао збор грађана. Тог дана партизанима се придружило преко 50 нових бораца.³³⁷ Иако су партизани били принуђени да се и из једног и из другог места повуку после свега неколико сати, овакви упади у вароши и градове говорили су и властима и народу да они постају суверени на терену ком се крећу. То нису остале и једине акције.

Ноћу 8. августа партизанске претходнице појавиле су се на кратко и у предграђу Свилајнца. После недељу дана забележени су напади у више места: покушан је напад на електричну централу у Вреоцима код Лазаревца, а борци Поморавског одреда су банули у Рековац (среско место Левачког среза) и разоружали жандарме. Забележене су и прве озбиљније акције у градовима, а тог 15. августа догодио се и бомбашки напад на немачке официре у Нишу.³³⁸ С обзиром на описану ситуацију у варошима, јасно је да су партизанске и устаничке групе у исто време села просто преплавили и за кратко време преузели контролу над њима.

Српске власти под окупацијом су поткрај месеца дошле до поразне статистике о исходу борбе против растуће комунистичке акције на терену. Од 7. јула до 15. августа партизани су предузели следеће нападе: 75 на општине и среска начелства, 38 на жандармеријске станице, 26 на српске полицајце и чиновнике, 26 на телефонска и телеграфска постројења, 24 на пруге и мостове, 18 на железничке станице, 9 на руднике и предузећа, 8 на немачка војна лица – и извршили 19 мањих диверзија друге врсте.³³⁹ У тим обрачунима било је 22

---

³³⁶ М. Ђуришић, *н. д.*, 127.

³³⁷ АС Ж, Ж-28, Влада "М.Н" II, 358; Драгослав Пармаковић, *Мачвански (Подрински) Народноослободилачки партизански одред 1941–1944*, Шабац, 1973, 164–167. И у Пецкој и у Богатићу партизани су ликвидирали и представнике српске администрације, оптужујући их за сарадњу са окупатором.

³³⁸ М. Ђуришић, *н. д.*, 104, 128.

³³⁹ АС Ж, Ж-28, Влада "М.Н" II, 359.

погинулих и (често сурово) убијених жандарма и најмање 10 убијених председника општина и чиновника српских власти под окупацијом.³⁴⁰

Немачки губици у борби с партизанима, чији је пресек направљен мало касније, када се и увећао број напада на њихове снаге и установе, износили су од 1. јула до 21. августа укупно 22 мртва, 24 рањених и два нестала.³⁴¹ На другој страни, међу устаницима предвођеним комунистима, само у борби са српским полицијским органима по овој статистици било је преко 50 (према неким изворима и 80) погинулих и мало мање од 50 заробљених.³⁴² Тако високи губици долазили су пре свега из војничког неискуства: већина партизана, па и неких њихових руководилаца, имали су „ватрено крштење“ тек у августу 1941; у низу сличних познат је и сликовит исказ секретара ОК Ниш С. Младеновића ПК-у, где се констатује: „Напад је био страховито јак, али се показао слабо војнички организован, јер сам нападом руководио ја, а ја уопште нисам служио војску.“³⁴³

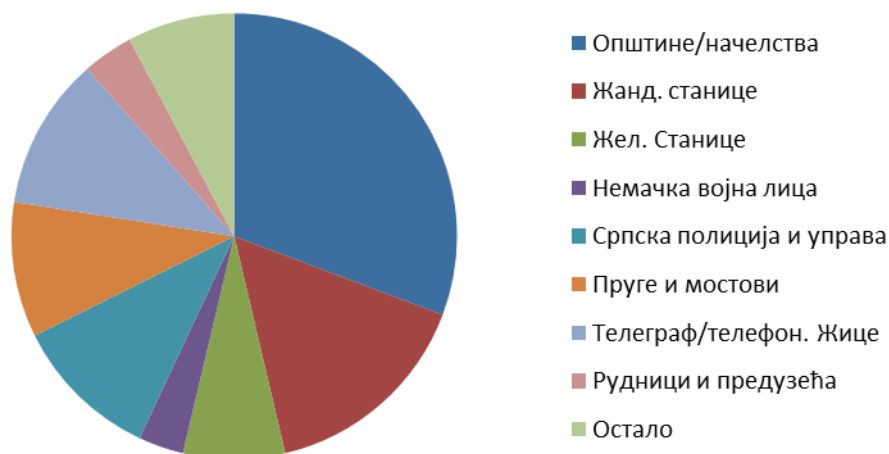
³⁴⁰ АС Ж, Ж-28, Влада "М.Н" II, 359, 361.

³⁴¹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 31. До краја месеца, губици Вермахта у борби са устаницима су дуплирани, јер је само 21–31. августа у немачким изворима забележен 21 мртав, 34 рањена и четири нестала војника (*Зборник НОР*, 12-1, 34).

³⁴² АС Ж, Ж-28, Влада "М.Н" II, 360. Заиста, у првом таласу устанка, КПЈ је имала тешке губитке: 17. јула Немци су код Вишевца разбили две чете 2. шумадијског одреда, због чега је смењен и његов командант; после првог сукоба и првих губитака у борби с Немцима Чачански одред је привремено распуштен; 2. августа код Кикинде је ухапшен члан ЦК СКОЈ-а и инструктор ПК Ратко Митровић – који је убрзо у полицији извршио *провалу* читаве структуре КПЈ у Војводини и Београду; сутрадан је на тим теренима од Немаца разбијен и Мокрински партизански одред (уз 14 мртвих); 8. августа Немци су у Ћуприји пресрели два члана ОК КПЈ за Јагодину (Ј. Милосављевића и Ж. Станисављевића) и усмртили их; истог дана, Немци су на Космају лоцирали и уништили чете Космајског одреда – у жестокој борби погинуо је један немачки војник и 18 партизана, међу којима и члан Главног штаба за Србију, шпански борац Бранко Крсмановић и капетан Милан Милосављевић Жућа; 11. августа једна партизанска групација је уз веће губитке разбијена и код села Штитара у Мачви; 18. августа на Дрежничкој градини крај Ужица окупаторске снаге засуле су партизанске снаге ватром и пројектилима, а у том сукобу међу петоро мртвих комуниста био је и Милан Мијалковић Чича, задужен од ПК да као инструктор руководи борбом у ужичком и чачанском крају. Већ 24. августа Немци су у селу Неваде код Горњег Милановца директно банули на састанак Среског комитета КПЈ и два члана одмах убили, а двојицу отерали у логоре. Мањих и појединачних губитака било је током месеца и у другим крајевима.

³⁴³ *Зборник НОР*, 1-1, 59.

Мете партизанских напада 7. јул - 15. август 1941.

Дијаграм број 1: Мете партизанских напада у јулу и августу 1941. године

Према једном полицијском елаборату с краја августа, епицентар устанка регистрован је у западној Србији и Шумадији. Процењено је да највеће партизанске „групе“ делују на подручју Шапца (300 људи), Ваљева (400), Посаво-тамнаве (300), Космаја (100), Аранђеловца (200), у Поморављу између Велике Плане и Свилајнца (300), Бољевца (200), Чачка (250), као и „разне ситне групе“ у јачини од 200 људи. Овај извештај је деловао реално за време када је писан, премда нису идентификовани сви партизански одреди, па је и њихово укупно бројно стање донекле потцењено. Процењено је и да су партизански одреди добро наоружани али да пушака нема за све; „имају добре пушке, револвере, пушкомитраљезе, чак и теже митраљезе, бомбе и експлозив, али нису сви наоружани“. Констатовано је и да су партизани разнородно одевени и да им недостаје војна опрема. Највећи слабост им је ипак била сама командна структура, будући да су у полицији оценили да одреде попуњавају махом комунисти и, у случају села, људи са друштвене маргине („прогањани кривци“, „познати нерадници“, „недоучени студенти“, „дечурлија од 16 и 17 година“).³⁴⁴

Оваква оцена односила се на одреде пре него што се на терену осетила последица сарадње КПЈ са следбеницима земљорадничке левице, када су они

³⁴⁴ АС Ж, Ж-28, Влада "М. Н." II, 364.

заиста ојачали и у квалитативном погледу и када им се придружио и значајан број угледних сељака и трибуна – што је даље било видљиво и у полицијским анализама. „У односу на народ извештаји су подељени: с једних страна сасвим поуздано се тврди, да народ не пристаје уз ове комунистичке банде и оран је да узме живо учешће у борби против њих, док са других страна се јавља, да је народ преплашен, да је изгубио веру у власт и због чега се ту и тамо наговештава као да народ прикрива и помаже комунисте.“³⁴⁵

И жандарми побегли из партизанског логора крај Уба извештавали су своје надређене да се око одреда сваке вечери прикупљао већи број сељака, поготово млађих, који су се „изјашњавали против Краља и досадашњег уређења“. С друге стране, борци одреда њима су говорили да нису сви међу партизанима комунисти, „већ да има и националиста којима је циљ ослобођење Српства и земље, а да ће режимско питање бити касније решавано.“³⁴⁶

Болећивост и одсуство воље код већине жандарма да на самом почетку партизанима задају одсудан ударац њима је дао прилику да удахну ваздух и сами добро замахну.³⁴⁷ Комунистичко руководство до тад је већ увелико раскрстило са дилемама о оштрини ударца према „слугама окупатора“, па су у готово свакој конфронтацији излазили као победници. Све то имало је за последицу да су после првих борби државна надлештва распуштана, жандарми углавном били сатерани у среска места, а партизански одреди нарастали. Локалне власти у Шумадији и западној Србији су већ крајем августа са жалошћу констатовале да су у многим

---

³⁴⁵ Исто.

³⁴⁶ АС Ж, Ж-28, Влада "М. Н" II, 18.

³⁴⁷ Упечатљиви су и неки утисци самих актера сусрета и преговора представника власти и устаника. Из Горњег Милановца припадници квислиншких снага имали су притужби и на самог среског начелника и сматрали га одговорним за нарастање комунистичке акције: „Акција терористичка у срезу таковском врло се лако може сузбити, само да је начелник среза активнији и да овој акцији посвети више пажње. Међутим, начелник среза је ову акцију, која је чисто комунистичка, схватио као акцију националиста Срба. Он је ишао толико далеко, да је одлазио на састанак са познатим комунистом из раније, сада командиром одреда, учитељем из села Сврачковаца Ракићем и на њега помирљиво утицао да напусти своју активност и повуче се у миран живот. Све ово је од комуниста свађено као слабост наших органа“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-286/21; Јелена Поповић, *Таковци у Народноослободилачкој борби и револуцији*, Горњи Милановац, 1986, 216–217). О првим сусретима са жандарима сведочио је и заменик команданта 2. шумадијског одреда: „Међутим сутрадан по подне у манастир је дошао командир жандармериске чете из Смедеревске Паланке са једним полициским писаром, њихова имена не знам, и саопштио нам, да је добио налог од Немаца, да нас са својим људима нападне и протера из среза, па је дошао да нас о томе обавести јер није вољан да Немце послуша, нити су то вољни да учине жандарми, али је сигурно, да ће нас у зору напасти Немци. После овога он је отишао, а ми смо се у току ноћи пребацили у једну шуму близу села Баничине“ (ИАБ, БДС, Д-97).

селима „потпуни господари комунисти“ а да је „рад легалних власти потпуно паралисан“. Као узрок томе, навођено је да партизанима расте углед због сложене спољнополитичке ситуације и улоге коју заузима Русија у борби против Немаца, али и због њихове честе надмоћи у сукобима на терену, будући да често имају више аутоматског наоружања од немотивисаних и раштрканих жандарма, да их помажу незадовољници свих врста, а предводе људи „који су борбени до фанатизма“.³⁴⁸

Успешне акције партизанских одреда су се наставиле: ноћу 14/15. августа један одред је упао у Лајковац, место које је чувала мешовито жандармеријско-немачка посада. У нападу на железничку станицу спели су да униште четири локомотиве, трансформатор и пумпу и тешко оштете ложионицу, чиме је овом чворишту нанета велика штета; требало је времена да саобраћај потпуно профункционише. Притом је убијено и нестало и неколико немачких војника, што су партизани славили као посебан успех. Ноћу 18/19. августа борци Рачанске чете извршили су и први упад у Бајину Башту. Само три ноћи касније, Крајински одред напао је жандармеријску станицу у Салашу и у жестокој борби ликвидирао командира, среског начелника и још два жандарма, уз сопствене губитке од два мртва. Користећи пазарни дан, Ариљска чета Ужичког одреда, ушла је 22. августа и у Ариље, где су разоружали жандарме, демолирали телеграфске уређаје и спалили општинску архиву. Озренски партизани су два дана касније сличну акцију спровели и у Ражњу. Мајданпечки одред је 26. августа ушао у Мајданпек; заробљене жандарме и представнике власти потом су разменили за ухапшене комунисте. У свим овим местима партизани су се задржавали свега по неколико сати, али је успех оваквих акција био у њиховом демонстрирању снаге, да ударе у неочекивано време и на неочекиваном месту.³⁴⁹

---

³⁴⁸ АС Ж, Ж-28, Влада "М. Н" II, 18.

³⁴⁹ М. Ђуришић, *н. д.*, 147–149; Н. Рачић, *н. д.*, 69–71; Д. Дејановић, *н. д.*, 34; *Извештаји комесарске управе*, 61; Д. Митровић, *н. д.*, 100–101; Драгослав Миловановић, *Немирне шуме*, Београд, 1968, 77–80.

1. 3. 3. Прве партизанске акције у градовима и прве одмазде окупатора

Од августа 1941. партизанска акција се распламсала и у варошима и градовима. У Нишу је 3. августа анонимни младић Александар Војиновић бацио бомбу на салу хотела „Парк“, у тренутку када су немачке војне старешине вечерале; усмрћена су три немачка подофицира и једна Немица која је била с њима у друштву. Тај догађај је изазвао буру у нишкој јавности, али и затегао односе између домаће и окупаторске управе, чији су представници окривили српске власти за неповољну климу у граду. Иако је напад на Немце довео до поштравања репресивних акција у Нишу, комунисти су га окarakterисали као „потпуно успелу акцију“, поготово јер нападач није откривен.³⁵⁰ За друге градове били су карактеристични и класични атентати, у којима је младим комунистима дата прилика да се докажу пред партијом.

Две недеље после напада у Нишу, двојица партизана усмртила су у Алексинцу среског начелника.³⁵¹ У Крагујевцу је у атентату тешко рањен један белогардејац-агент Гестапоа, а на његовој кући месни активисти сутрадан су исписали „Тако пролазе непријатељи српског народа“.³⁵² У Чачку је гимназијалац и скојевац Милош Тадић (иначе син локалног шефа полиције) на улици убио среског подначелника, а у покушају бекства ликвидирали су га немачки војници.³⁵³

Интензивно су подметани и пожари. У Прокупљу је пожар изазван у немачкој касарни, од чега су изгорели ћебад, кревети и сеници; сеници и камаре жита прикупљени за немачку војску горели су тих дана и у Лесковцу. Тог лета у Лесковцу су омладинци блиски СКОЈ-у у атентату усмртили и жандармеријског наредника Пиштала.³⁵⁴ Запаљени сеници у Краљеву и високи стубови дима који

---

³⁵⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-116/3; АС Ж, Ђ-2, ПКС, 6. Млади Александар Војиновић, после рата генерал ЈНА и дипломата, детаљно је представио цео догађај, уз донекле романтирану слику, у књизи *Хотел Парк* која је објављена 1961. године.

³⁵¹ Н. Рачић, *н. д.*, 65.

³⁵² *Крагујевачки партизански одред*, 101–102.

³⁵³ *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941–1944. године, хронологија догађаја*, Чачак, 1968, 100.

³⁵⁴ АС Ж, Ђ-2, ПКС-10; Миливоје Перовић, *Јужна Србија*, Београд, 1961, 53.

су обавили град подсетили су Гојка Николиша на описе проте Матеје Ненадовића и почетак буне против дахија из 1804. године: „По томе изгледа да сви народни устанци почињу спаљивањем сењака“.³⁵⁵

Од јула је пламен устанка захватао и Београд – и то није била само метафора. Најпре су масовно паљене и уништаване квислиншке новине. Затим су, крајем јула, у синхронизованој акцији на више локација у граду, попаљени и аутомобили који су припадали окупатору и његовим помагачима. За ухваћене изгреднике у престоници Немци су одредили драконске казне: илегалца који је ухваћен када је 13. јула лепио плакате са „комунистичком садржином“ стрељан је већ после неколико дана, а смрћу је кажњена и малолетница која је пала у руке полицији за време паљења аутомобила 25. јула. Судаћи по даљем интензитету акција, сурове мере одмазде нису заплашиле београдске комунисте. Ноћу 26. јула изведена је и највећа акција у граду, када су градски илегалци користећи одсуство немачких стражара запалили гаражу „Форда“ у Гробљанској улици: том приликом „ватра је прогутала 19 камиона и аутомобила, целокупне залихе гуме и резервних делова, а 10 аутобуса је тешко оштећено.“ Значај ове акције посебно је истицао Јосип Броз пред Коминтерном.³⁵⁶ Нису прошла ни три цела дана, када је уследило и спектакуларно спасавање члана Политбироа ЦК КПЈ Александра Ранковића из болнице у Видинској улици. Том приликом убијени су један жандарм и један Немац.³⁵⁷

---

³⁵⁵ G. Nikoliš, *n. d.*, 299.

³⁵⁶ Р. Ристановић, *н. д.*, 109–112, 116; М. Борковић, *СКОЈ*, 96–97. Јосип Броз је већ тада слао низ фабрикованих извештаја Коминтерни, где у жељи да се покаже као њен најактивнији огранак не само да је давао преувеличане податке о непријатељским губицима, већ је поједине акције једноставно и измислио. Тако је средином јула између осталог наводио да су комунисти у Смедереву уништили највеће складиште бензина у Југославији, да су у Београду у рафинерији уништене резерве бензина тако што је у њих сипан шећер и да је више фабрика дигнуто у ваздух; да су пруге у Србији добрим делом паралисане, а да бројно стање одреда расте толико да „ћемо за пар дана имати десетке хиљада партизана у брдима Србије“ (*Документи ЦК*, 1, 76–77, 128–129).

³⁵⁷ После изненадног хапшења на улици, Ранковић је пребачен у управу Гестапоа у Ратничком дому. Из докумената које су код њега пронашли, Немци су посумњали да се ради о важној личности. Ипак, Ранковић није проговорио на саслушању, па је подвргнут тортури. Због повреда је пребачен у болницу, а будући да нису знали кога су ухапсили, Немци нису још увек били поставили и јаке мере обезбеђења да мотре над њим. Ту околност искористили су градски илегалци под руководством Месног комитета КПЈ за Београд да наоружани упадну у болницу, ликвидирају стражаре, отму Ранковића и евакуишу га на сигурно место (ИАБ, УГБ-СП-IV-241; М. Митровић, *н. д.*, 44–45; Б. Божовић, *Београд*, 240–252). Слична акција, у сарадњи са медицинским особљем, изведена је и у јануару 1942, када су београдски комунистички илегалци из болнице извели Иванку Муачевић, супругу др Гојка Николиша. У литератури није обрађен покушај ослобађања Ратка Митровића Шиле, путем акције или путем подмићивања у септембру 1941. –

Петог августа у неуспелом атентату рањен је и Светозар Вујковић, једна од кључних личности српске колаборације и скоро именовани управник Бањичког логора.³⁵⁸ Онда је 15. августа забележен и први случај да су комунисти пуцали на немачког војника у Београду. Шест дана касније, десио се још један оружани напад на Немце, али због неискуства учесника ни овом приликом, као ни претходном, окупаторске снаге нису имали жртава.³⁵⁹ Последњи сукоб у Београду током тог лета забележен је 23. августа, када је немачка војна полиција вршила легитимисање сумњивих лица у парку код студентског дома Краља Александра. Том приликом студент Радослав Маринковић и „познати комуниста“ Стеван Глеђа су им се супротставили: „Када су немачки војни жандарми затражили исправе, Маринковић је ударио једног војника шамаром, док је Глеђа извадио из цепа револвер и покушао да убије другог војника. Жандармерски наредник Титл успео је да обојицу убије на лицу места.“ И у овој прилици, као и неколико пута раније, комунистички илегалци били су снабдевени објавама из НДХ.³⁶⁰ Међутим, сви напади на окупаторе и њихове помагаче у Београду изазивали су серије њихових репресивних одговора. Хапшења, стрељања и одмазде комуниста и присталица партизанског покрета проширили су се престоницом. Због тога, али и услед чињенице да је комунистичко руководство коначно проценило да тежиште акције треба да пребаци из престонице у унутрашњост, од средине септембра акције ове *урбане гериле* против окупатора су привремено обустављене.

Како су задобили иницијативу у борби са снагама домаће управе, партизански одреди су и у унутрашњости све чешће почели са нападима на немачке јединице. Међутим, напади на Немце донели су и прве одмазде, које су се односиле не само на комунисте, већ и на цивиле који би се нашли на подручју напада на окупаторске снаге. Немачки војни заповедник у Србији је још 11. јула донео прве репресивне мере, које су се временом само поопштрале. Најпре је за

вероватно зато што није успео и што су учесници откривени и похапшени пре него је акција почела (ИАБ, УГБ, СП-IV-245/3).

³⁵⁸ В. више: Р. Ристановић, *н. д.*, 133–134; Б. Божовић, *Београд*, 349.

³⁵⁹ Р. Ристановић, *н. д.*, 145, 153. Слабо војничко и готово никакво ратничко искуство партизанских бораца допринели су да већина првих акција прође неуспешно или полууспешно, а да сукоби и диверзије који су били ватрена крштења буду кобни за многе борце. Коча Поповић је оставио сведочанство да је у једној од првих акција на Космају умало дошло до трагедије, када је Родољуб Чолаковић услед лоше координације јединица у једној диверзији запуцао на њега из пиштоља, а потом се Поповић, не препознајући га, бацио на њега. Тек пошто су рвајући се упали у један жбун, двојица партијских другова су се препознали (А. Ненадовић, *н. д.*, 36).

³⁶⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-215.

ухваћена лица која су учествовала у борби или диверзијама, али и која „приређују немачке противскупове или на њима учествују“ била предвиђена смртна или дуга затворска казна. До 17. јула у Београду је у два наврата због дела саботажа стрељано 29 комуниста и Јевреја. У три већа града западне Србије (Ужице, Чачак, Ваљево) због напада на немачког генерала Лончара и рањавања његовог ађутанта 18. јула стрељано је 23. јула 52 лица, раније ухапшених због комунистичких активности. У Смедеревској Паланци је у два стрељања у другој половини јула убијено 24 комуниста и партизана, које су Немци претходно заробили у једној акцији недалеко од вароши.³⁶¹

Онда је, због убиства једног немачког мотоциклисте на Буковима на друму Ваљево–Ужице, 28. јула стрељан 81 невини сељак. Лаконски немачки извештај говорио је о суровости подухвата, али и затегнутим односима окупатора и српских власти: „У Ужицу је пуковник Штокхаузен у циљу репресалија наредио да се, због препада на немачког полицијског шофера, стрељају Срби у непосредној близини места напада. Полицијска чета довела је из околних места 81 Србина и присилила српске жандарме да их стрељају. Догађај је имао за последицу пролазну министарску кризу. (...) Стање у Србији, опште узев, затегнуто је као и пре.“ У Београду и Петровграду је до краја јула због саботажа и убиства немачког војника стрељано још 212 „комуниста и Јевреја“.³⁶² Венцеслав

---

³⁶¹ Приликом овог стрељања, Немци су наводно погубили и припадника Вермахта Јозефа Шульца, који је, опет наводно, одбио да пуца у заробљенике. „Мит о његовом херојском делу створили су југословенске и немачке дипломате, политичари и новинари. Београду је одговарао јер је давао снажну потврду о исправности народноослободилачке борбе [и био једна од Титових спона са режимом Вилија Бранта – прим. Н. Д.], док је Берлин имао добру причу о томе како нису сви припадници Вермахта били исти“, појаснио је значај конструкције о „добром војнику Шулцу“ немачки новинар и публициста Михаел Мартенс. Документи показују да је Немачка 1960-их покренула истрагу о Шулцовој погибији, будући да је по закону Вермахта било забрањено погубити војника без одлуке Војног суда. Истражитељи су испитивањем великог броја сведока утврдили да Шулцова смрт нема везе са наводним одбијањем да пуца у партизане. Мит је после рата настао као продукт југословенско-немачке копродукције (Александар Палић, „Михаел Мартенс: Војник Шулц није био херој“, *Вечерње новости*, 20. 10. 2013). Ниједан од очевидаца, ветерана немачке 714. дивизије, који су с њим живели и ратовали, није се сећао да је Шулц нити било који други немачки војник стрељан са партизанима. Документи из немачких архива наводе на закључак да је он погинуо у борби са партизанима у Старом Селу крај Велике Плане 19. јула, што би могао да буде и први припадник Вермахта пао у борби с партизанима по отпочињању устанка на југословенском тлу. Видети више: Mihael Martens, *U potrazi za junakom, priča o vojniku koji nije hteo da ubije*, Beograd, 2013.

³⁶² ИАБ, УГБ-СП-IV-224-12; *Зборник НОР*, 1-1, 345–363.

Глишић је у својим истраживањима указао да је у Србији у јулу стрељано преко 400, а у августу и до 1.000 цивила и ратних заробљеника.³⁶³

Затим су уследиле и посебне мере застрашивања: јавна вешања окривљених у ужем градском језгру. У Београду је, насред Теразија, 17. августа обешено пет, 18. августа у Злакуси код Ужица 18, а 21. августа у Шапцу 10 особа. Потом су таоци и заробљени герилци, што групно, што појединачно, вешани и у Краљеву, Крушевцу, Алексинцу и другим градовима.³⁶⁴ Од устаничке зоне у Шумадији, па све до Бора и Бољевца, у већем броју села паљене су и куће људима који су се одметнули у шуму или отишли у партизане. У селу Бањи код Аранђеловца је због једног убијеног Немца стрељано 11 сељака, међу којима је било и малолетника.³⁶⁵ Током 16. августа одмазда је узврхунила у Посавини. Два дана раније, код села Скела (Обреновац) партизани су напали немачко возило – убили су једног официра и једног подофицира и бацили их у Саву, а возило запалили. Немци су као казну предвидели срањивање Скеле са земљом: спаљене су стотине кућа и убијено 14 сељака, којима су придодата још 42 заточеника Бањичког логора.³⁶⁶ Део њих је био стрељан, а део обешен.³⁶⁷

И фигуративно и дословно, почела је да гори и Мачва. Иако тамо мештани нису били превише укључени у покрет отпора нити у било какав вид побуне све

---

³⁶³ Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970, 44, 48.

³⁶⁴ АС Ж, Ђ-2, ПКС-14; ИАБ, УГБ, СП-IV-211-Б; В. Глишић, *Терор*, 49; Б. Божовић, *Београд*, 290–309; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 217; Адам Стошић, *Под небом Крушевца*, Крушевац, 1997, 412; Р. Ристановић, *н. д.*, 151–152.

³⁶⁵ *Народноослободилачка борба у Шумадији*, 20–22; Н. Рачић, *н. д.*, 67; Миливоје Станковић, *Први шумадијски партизански одред*, Београд, 1983, 188.

³⁶⁶ Бањички логор, као највећи концентрациони логор намењен за изолацију и ликвидирање политичких неистомишљеника окупационих власти, основан је у јулу 1941. Из практичних разлога, подељен је на немачки и српски део, мада је немачка управа имала сву предност у доношењу одлука које су се тичале логорског живота. Логор је најпре био у надлежности фелдкоманде у Београду, али је већ од августа постао надлежан за целу Србију и долазио под одговорност немачког команданта Србије (*Логор Бањица, логораши, књиге заточеника Концентрационог логора Београд–Бањица 1941–1944*, приредиле Евица Мицковић, Милена Радојичић, књига 1, Београд 2009, 17–18).

³⁶⁷ *Зборник НОР*, 1-1, 368; Б. Божовић, *Београд...*, 288–289; Ј. Мештеровић, *н. д.*, 58; М. Бојић, *н. д.*, 23–25. Један од очевидаца имао је врло карактеристична запажања у вези са догађајима у Скели, која се не могу наћи у хроникама револуције: „Када су због овога почели сељаци и сељанке да негодују и да проклињу, људи који су ово извршили рекли су им следеће: 'Тако вам и треба, јер ако ми ово не радимо ви никада нећете дати своју децу да пођу са нама у шуму, па ћемо на овај начин силом приморати вашу децу да се придруже нашим одредима.' Том приликом, сељаци су хтели да их нападну голим рукама али како је њих било више од 50 а били су сви наоружани пушкама, неколико митраљеза и бомбама то сељаци и сељанке нису имали храбрости да их нападну. Ускоро после овога, дошли су Немци стрељали 13 сељака из Скеле и још неке људе које су дотерали камионима“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-63/12).

до августа, партизански напад на Богатић изменио је читаву ситуацију из корена. Убиство једног немачког официра у препаду партизана код села Прњавора и овде је довело до велике трагедије: у једном дану попаљено је 60 домова и стрељано више од 100 сељака.³⁶⁸ Трагедија Прњавора и других мачванских села оживели су и успомене на аустроугарске злочине из 1914, па се код сељака проширио страх за биолошки опстанак. Црне вести и црне слутње почели су да се проносе и по до тада мирној шабачкој чаршији. Тамо је 19. августа донесен први убијени немачки војник из локалног гарнизона, а кафане у којима су Немци седели намах су постале ограђене и боље чуване, не би ли се сачувале од бомбашких напада. Летописац је записао: „Увече у пола девет, заправо у пола осам, кад је најлепше време за шетњу, Шабач личи на успавани – зачарани град, јер се жива душа нигде не чује, осим бата жандара и стражара.“³⁶⁹

У таквој атмосфери, 13. августа је јавно обзнањен и „Апел српском народу“, који је потписало више од 400 јавних личности из Београда, међу којима је било и политичара и осведочених немачких сарадника, али понајвише престоничких интелектуалаца од угледа – и који су тражили успостављање мира у Србији и јавно осудили комунистичке акције. „Не смемо допустити да услед њихових злочина и овај део наше земље, ово острво спасења целокупног српског народа, буде угрожено, а наш народ десеткован и прогнан из својих домова“, стајало је у закључку Апела који су комунисти одбацили уз јед према његовим потписницима.³⁷⁰

---

³⁶⁸ Глигорије Глиша Бабовић, *Дневник 1941–1945*, Шабач, 2005, 112; Б. Карапанџић, *н. д.*, 74; В. Глишић, *Герор*, 49.

³⁶⁹ Г. Бабовић, *н. д.*, 106–108. Ипак, страх у окупираној земљи више нису осећали само Срби; у августу месецу он се увелико увукао и у немачке војнике. Ван града је већ вребала опасност од српских герилаца, а и унутар града Немци су морали да се суочавају са непријатељским погледима становништва. Према проценама немачке обавештајне службе, и јавна вешања су у људима пре створила презир него страх; нису постигли утисак да убијају комунисте, већ Србе – и да је то право лице окупационог режима.

³⁷⁰ *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Александар Стојановић, Београд, 2015, књига 1, 247; Dragomir Bondžić, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat“, у: *Intelektualci i rat 1939–1947, Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011*, (ur. Drago Roksanđić i Ivana Cvijović Javorina), Zagreb, 2012; М. Борковић, *Србија*, 147; Станислав Краков, *Генерал Милан Недић*, књига 1, Минхен, 1963, стр. 105–113.

1. 3. 4. *Формирање Српске владе генерала Недића и њених оружаних одреда*

Усложњавање политичке ситуације довело је и до промена у организацији српских власти под окупацијом. Успостављање српске владе са већим политичким ауторитетом, која би у њиховој окупационој зони пре свега порадила на пацификацији терена и утицала на становништво да прихвати „ред и мир“ политику, потекла је директно од Немаца. Погодна личност за мандатара такве владе, која је у окупираној земљи морала да пристане на ограничене могућности, нађена је у генералу Милану Недићу, некадашњим начелником генералштаба и министром Војним. Истакнути официр који је узео учешћа у свим кључним догађајима у српској историји с почетка 20. века и ратовима 1912–1918, Недић је 1930-их, са успоном Немачке, градио доктрину која би Југославију држала што даље од ратних сукоба, а када је то 1941. постало немогуће, био је убеђен да бар остатак Србије и српског народа треба да нађе своје место у изграђеном „Новом поретку“.³⁷¹ Генерал Недић је пре прихватања функције председника владе немачком команданту Србије, генералу Данкелману, предочио своје захтеве у погледу промене политике према српским властима и српском народу, од којих су неке прихваћене – и он је 29. августа 1941. формирао *Српску владу* која је заменила дотадашњи Савет комесара. Поред већ постојеће владе у Лондону, ово је значило и стварање неку врсту паралелизма власти са надлежношћу у Србији.³⁷² Мало касније, стварањем комунистичких *народних власти* на делу територије, настаће трипартитност власти у земљи.

Колaborација је у окупираним државама имала различите узроке, облике и различите манифестације.³⁷³ У Србији је она, поготово у случају владе генерала

---

³⁷¹ О улози владе Милана Недића видети више и у новијим истраживањима и научним погледима: *Генерал Милан Недић и домаћа управа управа у Србији 1941–1944. године, научни погледи*, Београд, 2017; Александар Стојановић, *Идеје, политички пројекти и пракса Милана Недића*, Београд, 2015; Маријана Мраовић, *Од сурове стварности до алтернативне реалности: пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*, Београд, 2019.

³⁷² Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 39–42; Milan Borković, *Milan Nedić*, Zagreb, 1985, 27–31.

³⁷³ Више о комплексности проблема код: Peter Davies, *Dangerous Liaisons, Collaboration and World War Two*, Routledge, 2004; Milan Ristović, „Kolaboracija u Srbiji u Drugom svetskom ratu:

Недића, настала пре из нужде него због жеље да се на било који начин помогне окупатору. Међу представницима српских власти под окупацијом, који су је били свесни, колаборација је тумачена као *егзистенцијална*, настала у жељи за проширењем аутономије и надлежности окупиране земље и очувања биолошке основе народа који се у појединим областима, поготово ван њене контроле, нашао пред опасношћу истребљења. Милан Недић се није прихватио дужности председника владе из опортуних или лукративних побуда. Но и комунисти су га, од самог почетка, а влада у Лондону званично од 1942, жигосали као издајника. Оно што се, међутим, често пропушта у тумачењу његовог дела и лика, јесте и моменат да је и он сам, упркос честим месијанским наступима, био свестан своје улоге. То се види из његових речи и с почетка и с краја ратне каријере: 1941. је свом рођаку и сараднику Станиславу Кракову рекао да је између опасности да „душмани истребе српски народ до колевке“ и могућности да сам „жртвује свој живот и још више од тога свој светли и ничим укаљани образ“ – он свесно одабрао ово друго. Слично је поновио и припадницима Озне у истрази 1946: „Признајем да сам сарађивао са Немцима и својим радом њима користио, али ово сам чинио да би помогао своме народу“.³⁷⁴

Историчар и савременик Ђоко Слијепчевић наводи да је генерал Недић по ступању на дужност „затекао земљу у превратничкој грозници и хаосу грађанског рата“.³⁷⁵ Опасност од револуционарног превирања додатно су појачавале и прве немачке мере одмазде, које су увећавале жртве код цивилног становништва. Такво стање диктирало је и приоритете нове владе, који су се у првим месецима добрим делом свели на сузбијање комунистичког устанка. Немачки командант Србије је у ту сврху 6. септембра дозволио појачавање постојећих жандармеријских снага, до тада јединих српских снага под оружјем, кроз формирање осам нових одреда, који су названи *Српски оружани одреди*. Ови мали одреди (укупне јачине мање од 850 људи, што је у то време била снага само једног просечног партизанског одреда)

---

istoriografski i(li) politički problem“, у: *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, у: Thomas Bremer, 2002, 10–25; Александар Стојановић, Душан Бајагић, „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945, компаративна анализа француског, грчког и српског искуства“, у: *Историја и географија, сусрети и прожимања*, Географски институт САНУ, 2014, 53–88.

³⁷⁴ С. Краков, н. д., 133; *Колаборационисти пред судом Озне, саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, приредили: Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија, Београд, 2018, 117.

³⁷⁵ Ђоко Слијепчевић, *Југославија, уочи и за време Другог светског рата*, Минхен, 1978, 308.

били су зачетак војске тзв. Недићеве Србије. Касније ће послужити као основа за формирање Српске државне страже (СДС).³⁷⁶

Свих осам одреда упућени су у устаничка жаришта, са задатком да током септембра „рашчисте зоне“ и угуше устанак. Одреди су притом упућени на сарадњу са четничким одредима Косте Пећанца, који се крајем августа са већином својих команданата одлучио да помогне напоре владе, и омладином покрета Збор, која се такође у септембру активирала у формирању посебних *добровољачких одреда* зарад одржавања реда у земљи. До краја октобра, формирано је и 12 добровољачких одреда, претежно попуњених члановима и присталицама Збора, који су убрзо постали главна општрица за борбу против комуниста, са којима су ови имали искуства и у предратним сукобима. Први сукоби између владиних оружаних одреда и партизанских снага регистровани су већ 7. септембра код Свилајнца, па затим још неколико у Поморављу и источним областима, да би се до краја месеца пренели на читаву Србију, која је све више личила на поприште грађанског рата. Независно од овога, немачка команда је јачала и сопствене ратне потенцијале, па је у септембру донета и одлука о посебном ангажовању руских емиграната у Србији, који ће, организовани кроз Руски заштитни корпус (РЗК) у наредном периоду углавном кроз посадне дужности, обезбеђивати саобраћајнице, мостове и руднике.³⁷⁷

1. 3. 5. Септембар 1941: други талас устанка у Србији

Оштре репресивне мере окупатора нису успеле да сузбију устанак. Напротив, активности партизана избијале су на површину и тамо где раније нису биле видљиве. Од момента када је српско село масовно прихватило и проширило антинемачки отпор, широм земље настајала су нова жаришта покрета. Најпре се распламсала борба у источној Србији и Поморављу. Бољевачки одред је демолирао електричну централу и постројења рудника Боговина, тако да он није

---

³⁷⁶ М. Вркковић, *Milan Nedić*, 41.

³⁷⁷ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 45–62, 81–84.

прорадио ни наредна три месеца; потом је с успехом извршио и напад на рудник на Ртњу. Исти одред упао је 2. септембра и у сам Бољевац и, као и у другим варошима, после неколико сати боравка у њему, мањег митинга, разоружавања жандарма и спаљивања архиве, отишао натраг у шуму.³⁷⁸

Најактивнији је био Пожаревачки одред, који је предводио учитељ Вељко Дугошевић и који је отпочињањем рата израстао у популарног народног трибуна. Без везе са ПК, лабаво повезан и са ОК КПЈ, он је сам преузео иницијативу. Најпре се учврстио на терену и регрутовао људство у селима, па се бацио у борбу, нешто касније него што је то био случај у другим областима. Међутим, територија под његовом контролом постала је до јесени 1941. једна од најпространијих слободних оаза у земљи. Дугошевић је прво успео да разоружа сеоске жандармеријске станице, а онда и да угрози и скоро све вароши на свом терену. Затим је рано изјутра 23. августа ушетао у Кучево и, као што су партизани чинили у другим местима, без отпора разоружао жандарме и на кратко преузео контролу над градићем. Како је иначе практиковао, и овде се грађанима обратио на влашком језику, што је код грађана влашког порекла изазвало одушевљење.³⁷⁹

Од 10. августа до краја септембра спалили су општинске архиве у 63 насеља. Суверен на свом терену и слабо у контакту са руководством КПЈ, Вељко Дугошевић је успешно преговарао и са жандармима и са четничким одредима и придобијао их за заједничку борбу. Није прошло ни месец дана од његовог упада у Кучево, а он је у заједници са четничким одредима напао и Голубац и Велико Градиште. Премда се у варошима не би задржавао, у обе акције имао је успеха. Отпор слабе жандармеријске и немачке посаде у Градишту је брзо скршен, изузев групе Немаца који су се бранили из ђачког интерната, али су и они после три сата борбе истакли белу заставу. Тиме су Дугошевићеви партизани, додуше уз значајну помоћ четника, почели да угрожавају и сам Дунав. У акцији у Градишту

---

³⁷⁸ М. Ђуришић, *н. д.*, 101, 131. Немци су за казну због ових напада спалили села Подгорац и Злот, а 150 сељака ухапсили и одвели у Бор и Бољевац. Од тог броја, њих 20 је после неколико дана стрељано. Жестоке репресалије окупатора заиста су се одразиле и на партизанима, који су, суочавајући се са последицама, масовно напуштали одред. Од 450 бораца, за свега неколико дана у строју их је остало – 36! Организација у источној Србији претрпела је током септембра још неколико тешких удараца: најпре је у Зајечару ухапшен и обешен секретар ОК Зајечар Миленко Брковић, а онда је 17. септембра Мајданпечки одред разбијен у првом сукобу са четницима Косте Пећанца (Н. Рачић, *н. д.*, 85–94).

³⁷⁹ АС Ж, Ђ-2, ПКС-22-а; М. Ђуришић, *н. д.*, 130. О активностима КПЈ у пожаревачком крају из пера учесника и организатора борбе видети више код: Мома Марковић, *Рат и револуција у Србији, сећања 1941–1945*, Београд, 1987, 23–91.

дошло се и до значанијег плена у оружју, војној опреми и новцу. Заробљенике (њих 12, међу којима је било и официра) је Дугошевић покушао да понуди немачкој команди у Пожаревцу за размену за заробљене партизане и јатаке, али су Немци ту понуду одбили и одмах започели акцију против његовог одреда. На то је Дугошевић 11 заробљеника стрељао, што ће Немце додатно разјарити.³⁸⁰

Као и Стиг и Подунавље, пламтела је и цела Србија. Билтен немачке службе безбедности (СД) забележио је од 6. до 12. септембра 1941. 42 партизанска напада на железничке објекте. Само у септембру пруга Београд–Ниш је нападнута преко 50 пута. Као посебну дрскост Немци су окарактерисали ометање речног саобраћаја и нападе на бродове на Сави. Између осталог, забележено је да су припадници Посавског одреда 4. септембра напали брод „Краљица Марија“, разоружали српску посаду (и неке од заробљених стрељали), преузели путнике и запалили брод.³⁸¹

Партизани су током септембра на кратко ослобађали и Свилајнац, Варварин, Трстеник, Уб... Карактеристично је да су се, изузев у западној Србији, ретко где задржавали дуже од неколико часова, и да су у ноћним нападима ударали обично на мање жандармеријске посаде, које би, боље наоружани и боље мотивисани, релативно лако савладали; ниједно место 1941. нису успели да у борби отму од Немаца.³⁸² Пре 24. септембра, самостално су ослобођени и Бајина Башта, Чајетина, Рашка, Ивањица, Ариље, Рача. И ту се радило о потискивању жандарма, за које је поред слабе мотивисаности кључну инфериорност представљао недостатак муниције.³⁸³ Међутим, за разлику од раније праксе, већину ових места партизани више нису напуштали. Вођство КПЈ у Србији сугерисало им је да стварање нових власти треба да донесе и прекретницу у животу становника: „Потребно је имати у виду да ослобођење једне територије од окупаторских гадова и њихових слугу означаје један револуционаран догађај; значи, мора се јасно испољити и разлика у друшт. животу у томе моменту, и пре

---

³⁸⁰ ИАБ, БДС, Д-166; АЈ, Србија, П-34; *Зборник НОР*, 1-1, 128–131.

³⁸¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-155/3; Драган Алексић, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002, 219.

³⁸² М. Ђуришић, *н. д.*, 132–136, 152–154.

³⁸³ *Зборник НОР*, 1-21, 22–23, 56.

тога, ма колико се одред кратко задржавао, разлика у побољшавању његовог живота.“³⁸⁴

По карактеристичном прогласу Моравске чете 2. шумедијског одреда, закључујемо како су партизани формирали и своје прве управе на ослобођеном терену: „Како су се Општинске Управе, Среска начелства, Жандармериске станице, Пореске Управе, Железничке станице, судови и остала звања ставиле у службу искључиво и једино окупатору, те исти преко поменутих звања пљачкају и искоришћавају српски радни народ, као против народна иста су звања уништена и уништевају се, а чиновницима се најстрожије скреће пажња да своју службу до нове створене државе, по укинутим звањима не обављају. У противном казниће се смрћу. Пошто је свака ненародна власт укинута то се сав Српски народ ставља под заштиту ослободилачких одреда.“ За сваки преступ (крађе, утаје, разбојништва, потказивање, изнуде, коцка, црна берза) предвиђена је смртна казна. Такође, и за „заstraшивање народа да је непријатељ јак, да се појавио са неком басловном снагом, па је попалио уништио села“ и „стварање ма каквих организација противу ослободилачког одреда као и свако псовање или омаловажавање партизанских ослободилачких одреда“ предвиђене су само смртне казне. У прво време, њих би изрицала команда партизанског одреда, све док не би била консолидована нова управа са Народноослободилачким одборима, када су установљени и нови судови који би могли да подробније разматрају кривицу оптужених и изричу блаже казне.³⁸⁵

Слободна територија ширила се и у стратешки важној Ибарској долини, где су партизани под командом професора Павла Јакшића успели да преузму од Немаца и поједина складишта бензина и муниције. Почеле су борбе и у ужичком крају, где су у првој фази устанка веће акције такође изостале. Најпре су партизани тукли немачку колону код села Вироштака 12. септембра и убили неколико Немаца, што им је био доказ о рањивости окупатора. Затим је 20. септембра дошло до, за локалне прилике знамените, борбе у Горобилу, када су Пожешка и Ариљска чета Ужичког одреда успеле да натерају Немце у бекство, наносећи им губитке од пет мртвих и седам рањених. Онда су напали и немачку колону која се пробијала из Пожеге према Овчар Бањи, и усмртили још три

---

³⁸⁴ АЈ, Србија, II-34.

³⁸⁵ АС Ж, Ж-23, II ШО-1.

окупаторска војника.³⁸⁶ Када су се Немци у стратешком прегруписавању повукли из Ужица, а заједничке устаничке снаге напале Крушевац и Ваљево ставиле под опсаду, чинило се да борба улази у следећу, одлучну фазу.

Даљој организацији и учвршћивању партизанских одреда претходио је коначни излазак генералног секретара КПЈ Јосипа Броза Тита на слободну територију у Србији. Он је од маја до септембра 1941. живео у Београду и о том, не тако кратком периоду у његовој биографији сачувано је мало детаља.³⁸⁷ Брозов биограф Перо Симић његов дуг и не посебно неугодан боравак у Београду описује као време када је „чекао Русе“.³⁸⁸

Поједностављена, та констатација није лишена чињеничне основе. Развој оружане борбе у Југославији, у визури Јосипа Броза и његовог најближег окружења, заснивала се на пројекцијама да ће рат бити брзо (за свега неколико месеци) завршен јаким противударом Црвене армије и протеривањем Немаца из земље, а да ће допринос југословенских комуниста победи бити дат кроз борбе у градовима, а потом и рушења старог поретка и режима у Београду путем

---

³⁸⁶ П. Јакшић, *н. д.*, 156; Венцеслав Глишић, „Почетак устанка у Пожешком крају 1941. године“, *Ужички зборник*, 6/1977, 203–204, 211–213. После рата слављена као „Горобиљска битка“, ова борба је постала један од синонима за митоманију партизанске публицистике: навођено је да је у борби погинуло 78 Немаца и да је она пресудно утицала на њихово повлачење из Ужица. У сличном временском периоду, на другом крају Србије, у Азањи код Смедеревске Паланке, одиграла се и „Азањска битка“ у којој је наводно погинуло преко 80 Немаца, а заправо се радило о два мртва и два рањена војника. Чланови агитпропа КПЈ упуслени као дописници партизанских новина измаштали су у септембру 1941. и тзв. Љишку битку, у којој су наводно погинуло три партизана – и више од 60 Немаца! По накнадној реконструкцији и овде су пак погинула један или два немачка војника. Ако би сабрали губитке Немаца само у ове три борбе онако како су их хроничари револуције изнели, они би били већи од стварних губитака Вермахта (нешто више од 200 погинулих) у целој Србији током читаве 1941. године. Подлога за развијање ових митова налазила се у пропагандним партизанским гласилима, попут „Борбе“ која је, подижући морал борцима, из броја у број преносила цифре о непријатељским губицима које су биле вишеструко увећане – како на домаћем тлу, тако и на Источном фронту. После рата, ове цифре су једноставно биле преписане од локалних хроничара револуције, а насталу догму неретко су морали да усвајају и преносе и историчари.

³⁸⁷ Сачуван је чак опис Брозовог станодавца, који пружа неочекивану слику лежерности генералног секретара прогоњене КПЈ у окупираној престоници: „Био је увек елегантно одевен, лежерна хода. Из џепа су му најчешће вириле неке немачке новине. Ко би видеви га овако отменог, са 'Донауцајтунгом' у џепу, помислио да је то човек који руководи Комунистичком партијом Југославије и чије би хапшење представљало највећи празник за непријатеља? Као да му не прети никаква опасност, овај елегантно обучени човек шетао је најпрометнијим улицама полусрушеног Београда. (...) Да ли је суседство високог немачког официра стварало неспокојство у кући са бројем 44? –Ни најмање. Штавише, друг Стари је, када сам му једном приликом на то скренуо пажњу, одговорио да је добро што тај немачки официр станује у близини, јер ће његов боравак овде бити мање сумњив... Међутим, моје неспокојство је било веће због тога што сам се бојао за друга Старог. Он се слободно кретао. Једном сам га затекао на сред Теразија како – једе сладолед!“ (Александар Тадић, *Први сусрет с Титом*, Београд, 1978, 141).

³⁸⁸ Перо Симић, *Тито и Срби*, књига 1, Београд, 2016, 77–78.

револуције – као у Русији 1917. године. Међутим, немачки почетни успеси на Источном фронту, па самим тим и немогућност ма какве озбиљније совјетске интервенције у Југославији, ширење устанка и сурове немачке одмазде – били су фактори који су га натерали да мења стратегију. О томе је и сам Броз оставио кратко сведочење: „Наша линија била је да у градовима, додуше, водимо борбу, али да то, уколико је то могуће, буде диверзантска борба. А кад смо видјели како се Нијемци драконски разрачунавају са људима, ми смо мислили да то треба да има другостепени карактер.“³⁸⁹

Немачка опасност по комунисте у Београду била је куд и камо већа у септембру него у мају или јулу. Коначно, није без значаја и да су први већи град од Немаца, Лозницу – 31. августа, отели и успешно га бранили, не партизани, већ припадници ривалских, четничких одреда. Ширење њиховог утицаја на терену, повезано и са потенцијалним растом утицаја Лондона у Југославији, додатно је покренуло генералног секретара КПЈ да фокус дејства партизанских одреда усмери према западној Србији, али и да им се и сам придружи. „Ми из почетка нисмо вјеровали да ћемо тако брзо створити тако велику слободну територију. Ја сам тај правац нашао, прво, зато што је то брдски терен и шума, а друго, што је ту борбен елемент и што је било познато да су у том крају људи који су сваком окупатору дали јак отпор“, сећао се касније партизански вођ.³⁹⁰

Није сигурно да ли је идеја о фокусирању КПЈ на западну Србију и формирању слободне територије у тим пределима потекла од самог Броза или од његовог команданта Главног штаба за Србију Сретена Жујовића, и да ли су је они осмислили правовремено или им се сама наметнула пошто су увидели да се борба тамо, уз местимичну сарадњу са четничким одредима, одвија боље него у другим областима. У западну Србију и крајеве где се српска војска, само једну генерацију раније, током 1914. успешно борила против напада Аустро-Угарске и где се очекивао победоносни јуриш новог нараштаја, одлазио је један по један функционер КПЈ.

Јосип Броз је на слободну територију кренуо 16. септембра, возом према Сталаћу. По сопственом признању, код себе је имао лажне исправе, које му је преко Владислава Рибникара прибавио четнички војвода из структура Косте

³⁸⁹ Наведено према: В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 52.

³⁹⁰ Исто, 53.

Пећанца Драгољуб Милутиновић. Генерални секретар КПЈ тако је путовао са исправама на име инжењера Петровића, командира чете у четничком одреду.³⁹¹ Легитимацију четничког четовође код себе је при изласку из Београда имао и Александар Ранковић, који је са Иваном Милутиновићем и Ивом Лолом Рибаром такође кренуо другим путевима ка слободној територији. У Београду је, замењујући Ранковића на функцији секретара ПК КПЈ за Србију, остао Благоје Нешковић са малим делом партијског руководства.³⁹² Поред искуства у „подземном раду“, у избору Нешковића за секретара ПК превагнуло је, по сећању његових сабораца, и његово искуство из грађанског рата у Шпанији.³⁹³

Пут до Сталаћа за Броза и његове пратиоце био је оцењен као „доста безбедан“. У пратњи су му били свештеник-војвода Милутиновић и млађи партијски активисти из Београда: Веселинка Малинска и Јаша Рајтер (са легитимацијом фолксдојчера). Били су распоређени у више купеа, а Тито и Рајтер су током читавог пута разговарали на немачком.³⁹⁴ Група је у Сталаћу напустила воз, па затим сачекала везу за Пожегу где су, уз одређене потешкоће у путу кроз устаничку зону, стигли увече 17. септембра. Заноћили су у локалном хотелу, а затим сутрадан наставили пут, делом изнајмљеним фијакером, делом волујским колима, а делом и пешице, да би 18. септембра коначно стигли у село Робаје, где су затекли део штаба Ваљевског партизанског одреда и коначно се обрели међу својима. Требало је времена тог дана да партизани поверују да је човек у елегантном оделу и са шеширом, огрнут кожним капутотом – толико налик на оне које су тих дана стрелјали, заправо њихов врховни командант.³⁹⁵

У међувремену, истог дана када је Броз кренуо из Београда, у селу Дуленима, на ободу Шумадије, одржано је и врло значајно *саветовање* партизанских одреда у Србији. Састанак руководиоца је сазвао Главни штаб за Србију и присуствовали су му сви чланови осим недавно погинулог Бранка

³⁹¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-297/21; Б. Карапанџић, *н. д.*, 78; *Титов први сусрет с партизанима, Робаје 1941*, Ваљево, 1981, 19–20.

³⁹² Б. Божовић, *Београд*, 257; Е. Мирковић, *н. д.*, 86.

³⁹³ АС Ж, Ђ-2, *Сећања Спасеније Цане Бабовић*, 78.

³⁹⁴ Према сећањима Малинска и Рајтера, од партијске организације и једно и друго су добили кратку директиву дан пред пут: да се у одређено време појаве на железничкој станици и нађу се једном „другу“, за ког су они проценили да је партијски функционер, да отпутује до Ваљева. Нису знали по ком критеријуму су баш они одабрани, али таква питања су била несувисла за постављање (*Титов први сусрет*, 34–35, 42–43; *НОП Београда 1941–1944. у сећањима учесника*, прир. Богдан Луџић, Београд, 1974, 78–79).

³⁹⁵ *Титов први сусрет*, 22–26.

Крسمановића, а уз њих и неколико инструктора ПК и секретара ОК из оближњих срезова, команданти Крагујевачког, 1. и 2. шумадијског, Чачанског, Поморавског, Краљевачког и комесар Ужичког одреда. Никада се као у Дуленима 16. септембра од почетка устанка на једном месту није окупио врх партизанског покрета у Србији. Зато је сам њихов састанак, размена искустава и указивање на слабости и недостатке већ био значајан догађај за даље усмеравање партизанске борбе.³⁹⁶

Главна питање било је како оспособити и повезати постојеће одреде за сложенија дејства у даљој борби и отимању градова од Немаца. После разговора команданата и изношења њихових запажања, председавајући Сретен Жујовић је изнео закључке: 1. веће одреде треба поделити на батаљоне, а затим батаљоне на чете; 2. у даљем нападу на циљеве неопходна је међусобна сарадња и заједничка борба одреда који се наслањају један на други; 3. посебно треба појачати нападе на железничке објекте и угрожавати саобраћај; 4. интензивније радити на формирању Народноослободилачких одбора као органа нове власти, које треба попуњавати новим људима „без обзира на партиску припадност“; 5. на територији под контролом партизана треба покренути и мобилизацију војних обвезника. Такође, наређено је да присутни представници одреда по повратку у свој крај нападну непријатељске снаге и у први план ставе ослобођење Параћина, Пожеге и Ужица.³⁹⁷

Важно је рећи и да су представници 2. шумадијског и Поморавског одреда поставили питање статуса комесара у одредима, које је брзо скинуто са дневног реда: „Ја и Бора из Параћина поставили смо питање улоге политичких комесара при четама и одредима, пошто се у пракси показало, да они по свима питањима акције имају главну реч и да такав однос смета у командовању. Одговорено нам је, да су политички комесари потпуно равноправни са командирима чета, односно командантима одреда и да се они ни у ком случају не могу подврћи под команду

---

³⁹⁶ Записник, нити какав други документ са овог саветовања нису сачувани, али нам детаљна изјава команданта 2. шумадијског одреда Андре Ђорђевића дата пред истражним органима 1942, као и накнадна сећања неких од учесника, забележених током 1980-их, пружају прилику да се упознамо са његовим закључцима.

³⁹⁷ ИАБ, БДС, Д-97; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 47–50; В. Глишић, *Ужичка република*, 41; *Саветовање у Дулену 1941. године, сећања учесника, саопштења и расправе на округлом столу у Крагујевцу, 15. септембра 1981*, Крагујевац, 1988, 5–11.

било једних или других.“³⁹⁸ Тиме је премоћ политичких над војним установама у покрету била поново наглашена.

Међутим, по свим одлукама донетим у Дуленима, као и по брзим акцијама које су уследиле у вези с њима, ово саветовање представља веома важан догађај у историји партизанског покрета у Србији, које је донекле значило и прекретницу у борби. Оно се одиграло десет дана пре саветовања у Столицама и његови закључци претходили су и уграђени су у одлуке из Столица, које су важиле за партизанске одреде у целој Југославији. Међутим, послератна историографија је саветовање у Дуленима потпуно маргинализовала: њега су организовали српски руководиоци, без Титовог присуства – а већина њих (Сретен Жујовић, Павле Јакшић, Мијалко Тодоровић, Раја Недељковић) нашла се после 1945. у немилости режима. Тако је, као и у кривотворењу хронологије почетка устанка, приликом послератне конструкције догађаја дошло и до искривљавања суштинских догађаја током прелаза на масовну ослободилачку борбу.³⁹⁹ Павле Јакшић је у оцени значаја и поређењу Дулена и Столица био директан: „Западна Србија је одмах почела да се ослобађа, пре Столица. Ужице и Чачак не би могли бити ослобођени по директивама из Столица, то јест за три дана. Оно што се десило у западној Србији, десило се по директивама које су нам дате у Главном штабу Србије, овде у Дулену.“⁴⁰⁰

Саветовање у Столицама крај Крупња, одржано током 26–27. септембра, окупило је око 20 руководиоца, што је можда било и мање него у Дуленима. Међутим, овде су се налазили чланови ЦК КПЈ – поред Јосипа Броза, у саветовању у Столицама учествовали су и Александар Ранковић, Иван Милутиновић, Иво Лола Рибар, Родољуб Чолаковић. Посебно је важно што је оно имало југословенски карактер: ту су испред КП Хрватске били Раде Кончар и Владо Поповић, испред КП Словеније Миха Маринко и Франц Лесковшек, испред руководства за Босну и Херцеговину Светозар Вукмановић Темпо и Слободан Принцип. Од Србијанаца су, поред оних из Политбироа, присуствовали и Сретен

---

³⁹⁸ ИАБ, БДС, Д-97. Упечатљиво је и сведочење Љубодрага Ђурића из истог периода, које говори да је због лоших односа на релацији комесар–командант, где је овај први често преузимао улогу потоњег, у ужичком крају долазило и до војних грешака и слабе координације јединица. Због тога је командант батаљона Слободан Секулић, иначе поручник Војске Краљевине Југославије, поднео оставку комесару одреда Милинку Кушићу (Lj. Đurić, *Sećanja*, 51).

³⁹⁹ В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 49; *Саветовање у Дулену*, 37–38.

⁴⁰⁰ *Саветовање у Дулену*, 41.

Жујовић и Филип Кљајић.⁴⁰¹ Карактеристично је да је, за разлику од претходног саветовања, у којем су доминирали војни кадрови, сада били окупљени углавном партијски функционери, што је још једном потврдило да ће у кључним моментима предност у одлучивању имати политички кадрови КПЈ.

Састанак у Столицама појачао је и допунио одлуке из Дулена: Главни штаб народноослободилачких-партизанских одреда Југославије преименован је у Врховни штаб, који је тиме добио звучни назив и издигнут изнад главних штабова које су, у свакој области засебно, формирала покрајинска руководства. Усавршена је и партизанска војна формација, где су одреди подељени на батаљоне, ови на чете, а оне даље на водове и десетине. Прецизиране су и функције у штабовима одреда, а препоручено је да у већим операцијама учествују и групе одреда. У том смислу, предвиђено је куда ће даље наступати партизанске јединице у ширењу слободне територије, где се требало дејствовати заједно са четничким и свим другим одредима који имају за циљ ослобођење земље. Подвучена је важност поштравања дисциплине, у чему је посебну улогу требало да имају политички комесари, чија је важност још једном истакнута. И овде је поновљена хитност стварања и ширења Народноослободилачких одбора на ослобођеним територијама. Усвојена су и јединствена обележја за све партизанске одреде у Србији („носе на капама антифашистички знак – петокраку звезду“, а испод ње у Србији и малу српску тробојку), заставе са петокраком звездом, обавезан поздрав стиснутом песницом.⁴⁰²

Одлуке састанка у Столицама, које су се брзо пронеле по свим устаничким зонама и биле примењене у партизанским одредима, обично се тумаче као важне за формирање јединствене војне структуре унутар партизанског покрета. Без сумње, када се оне анализирају, може се доћи до истог закључка. Међутим, скрећемо пажњу да је ова прилика уједно искоришћена, и то под Брозовим руководством и надзором, да се појача и револуционарност одреда. О томе говори наглашавање улоге политичких комесара, инсистирање на формирању „нових народних власти“, али и револуционарна обележја која су постала неизбежна у

---

⁴⁰¹ Перо Морача, *Централни комитет*, 7–8.

⁴⁰² *Документи ЦК*, 2, 39–43; Д. Дудић, *н. д.*, 202–203; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 239; В. Глишић, *Ужичка република*, 42–44; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 51–53; П. Морача, *Централни комитет*, 5–17.

свакој јединици. Те промене нису наглашавале само визуелни идентитет партизанских одреда; наглашавале су и његову суштину, и то у исто време док је Стаљин у Совјетском Савезу покренуо кампању за вођење *Отаџбинског рата*, уз обнављање иконографије са националним и царистичким симболима.

Коста Николић указује на још једну појаву, видљиву и наглашену и у Столицама: партизански покрет је већ на почетку рата дефинисао „федерализацију“ борбе. Прерастање свих покрајинских штабова у засебне, главне штабове, различита војна обележја (српских) партизана у Хрватској, Босни и Србији, строго поштовање граница надлежности сваког ПК, а у случају српског народа и одсуство сваке повезаности или чак вести у партизанској штампи о судбини сународника у НДХ или некадашњој Старој Србији – говорили су о настојању партијског врха да сваки народ треба да организује сопствену „националну револуцију“. У таквој оцени назирала се и касније политика КПЈ о уређењу Југославије, која ће се у пуној збиљи исказати 29. новембра 1943. у Јајцу.⁴⁰³

1. 4. „Ужичка република“ – успон и пад: стварање и уређење слободне територије у Србији

У септембру 1941. партизанске акције су се само умножавале. Према једној анализи, од јула до новембра 1941. партизански одреди су у Србији извршили 235 већих напада на саобраћајне објекте и притом уништили 43 моста веће носивости, четири вијадукта и тунела, запалили пет хангара са авионима и пет бродова. Пруге према жаришту устанка, на правцима Крагујевац–Краљево и Краљево–Крушевац су у различитим периодима порушене и на тим правцима је обустављен саобраћај, исто као и на пругама уског колосека Младеновац–Аранђеловац–Лазаревац и Београд–Обреновац–Ваљево. На најзначајнијој железничкој деоници Београд–Ниш саобраћај није у целости обустављен, али је често прекидан (једном приликом и на две недеље), будући да је у плими устаничких активности на том правцу регистровано чак 54 напада. Зато је током септембра и октобра на овој деоници промет смањен за 40%.

---

⁴⁰³ К. Николић, *Мит*, 259–260.

У наведена два месеца, према истраживању Драгана Алексића, пописано је 35 напада на железничке станице, по четири на фабрике и руднике и 21 на мостове и бродове. Чести напади на руднике, поготово на копове угља на крајњем истоку земље, отежали су снабдевање погонским горивом и додатно угрозили железнички саобраћај. Неки од нападнутих рудника, попут другог по величини рудника каменог угља „Ибар“ крај Рашке, нису прорадили до средине 1942. године. Д. Алексић наводи још један упечатљив пример: због свих околности у српским рудницама је током септембра ископано 25.000 тона каменог угља и мрког угља и 24.000 тона лигнита, иако је првобитна немачка процена била да ће се експлоатисати 110.000, односно 50.000 тона руде. И прикупљање жетве је, по немачким проценама, потпуно подбацило и текло неуспешно. Устанички покрет је тако „у великој мери онемогућио немачке привредне органе у експлоатацији српске привреде“.⁴⁰⁴ Настављени су и повећани напади на припаднике Вермахта и немачких полицијских снага, али и удари на носиоце српских власти, поготово на жандармерију.

Дијаграм број 2: Мете партизанских напада у септембру 1941. године⁴⁰⁵

⁴⁰⁴ Д. Алексић, *Привреда*, 219–226, 232; М. Ђуришић, *н. д.*, 238.

⁴⁰⁵ *Зборник НОР*, 12-1, 432. У овим борбама Немци су у недељу дана изгубили преко 30 војника.

Ширила се и слободна територија; после низа мањих вароши, посебан успех за устанике био је ослобођење Ужица и Чачка. Ужички крај, где је устаничка акција започела нешто касније у августу и септембру, одмах по саветовању у Дуленима је постао циљ партизанског јуриша: они су 12. септембра ушли у Бајину Башту, 13. у Ивањицу, 21. у Чајетину, 22. у Пожегу, а 24. у Косјерић и Ужице. Будући да су Немци раније повукли снаге из ових крајева, ниједан од ових градова није ослобођен уз борбу.⁴⁰⁶ Међутим, овде је до израза дошла спремност партизана да брзо реагују и да се снађу у датим околностима, тако да су успели да однесу превагу над својим, иначе у овом крају слабијим ривалима; у другим крајевима њихови војнички успеси и освајања градова дошли су као плод сарадње са војно-четничким одредима.

Ужице је током септембра славило два „ослобођења“: најпре су у град, по изласку Немаца, 21. септембра ушли четнички одреди Косте Пећанца и успоставили своју управу. У наредним данима у граду је владала велика напетост, јер се очекивао напад партизана и отпор четника. Међутим, две стране су на иницијативу четника приступиле преговорима, не би ли се избегло „проливање братске крви“. Резултат је био да су четници попустили притиску чаршије („да видимо шта хоће та наша деца“) чији су многи угледнији грађани имали синове у партизанима. Поподне 24. септембра партизани су ушли у Ужице, које их је одушевљено поздравило.⁴⁰⁷ Немачки обавештајни органи регистровани су и један непознат детаљ: да су се у посредовање око предаје власти између четника Косте Пећанца и партизана укључили и четници Драже Михаиловића, који су олакшали да власт у Ужицу „склизне“ у руке комуниста.⁴⁰⁸

---

⁴⁰⁶ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/11; В. Глишић, *Ужичка република*, 45; Лј. Ђурић, *Сећања*, 50.

⁴⁰⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/11; Манојло С. Кораћ, *Између Драже и Недића*, Крагујевац, 2015, 21–33; Никола Љубичић, *Ужички народноослободилачки партизански одред Димитрије Туцовић*, Београд, 1981, 116.

⁴⁰⁸ ИАБ, БДС, J-383. Један од главних партизанских противника у Ужицу овако је описао стање у граду након успостављања партизанских власти: „Нису сви грађани Ужица били комунисти, али су исто тако желели да остану по страни и да се ником не замере. Ма ко дође на власт, њима ће добро бити, као и пре рата што је било... Ако буде потребно, и ако буде нужно, караван ће одмах да крене за Београд, ћерајући мрс: кајмак, сир (меки и тврди), печено јагњешце, прасенце или пиленце, сланине, пршуте, кобасица, коју флашу клековаче и других ђаконија, и све ће бити у најбољем реду, као што су и раније радили. (...) Комунистичка партија је партија као и све остале партије. Ужичанима је било добро за време владавине свих партија, па ће бити добро и под

Освајање Ужица био је можда и највећи успех за партизане: тамо су, поред осталих, затекли и неоштећене фабрику текстила и фабрику оружја, у којима су убрзо започели производњу; по упаду у филијалу Српске народне банке заплениће и скоро 53.000.000 динара, који ће им умногоме олакшати рад у првим данима успостављања власти у граду. Поређења ради, то је била за 10.000.000 динара већа сума од буџетских издвајања за целокупну жандармерију у 1941. години.⁴⁰⁹

Зато и не треба да чуди једно од највећих прослава у историји града, те вечери 24. септембра, уз музику, параду и бакладу, који су у ратно време били реткост; народ се радовао уласку домаћих устаничких снага, који су му носили сигурност и симболизовали, ма колико симболичну и ма колико привремену, победу над окупатором – а комунисти, поред тога, и што су без испаленог метка, неочекивано добили град у којем ће се ускоро сместити и Врховни штаб и врх КПЈ у Србији. У Чачак, такође напуштен од немачких јединица, ушле су четничке, па партизанске снаге 1. октобра. Други градови у западној Србији, попут Шапца, Ваљева и Краљева (исто је са мање успеха покушано и са Крагујевцем и Обреновцем), стављени су под опсаду устаника.

1. 4. 1. Слободна територија у Србији: хронолошко, просторно и термилошко одређење

Често понављана у литератури, теза да се слободна територија у Србији простирала од Увца на југу, уз Дрину на западу, до Саве и надомак Београда на северу, обухвативши простор на којем је живело милион становника, јесте тачна, али када се посматра искључиво из угла партизанског покрета, она захтева и

комунистичком владавином. Напредњаци на власти, Ужичанима добро. Радикали на власти, Ужичанима опет добро. Демократи на власти, Ужичанима је такође добро, а тако ће бити и под комунистима. Тако мисле Ужичани – чарширлије, не сељаци – али се овога пута грдно преварише“ (М. Кораћ, *н. д.*, 130).

⁴⁰⁹ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/11; Александар Кале Спасојевић, „Колико је Ужички народноослободилачки одред преузео новца у филијали Српске народне банке у Ужицу септембра 1941. године, прилог проучавању финансија НОП-а у првој години револуције“, *Ужички зборник*, бр. 9, 1980, 300; М. Тимотијевић, *Злато*, 41–45; В. Глишић, *Ужичка република*, 45; М. Кораћ, *н. д.*, 24. Сматра се да су на територији *Ужичке републике* партизани за кратко време запленили око 75.000.000 динара, што су била огромна финансијска средства за герилу која је бројала неколико хиљада људи.

одређена појашњења. Зато бисмо се на почетку овог разматрања о уређењу партизанске слободне територије најпре одредили према том термину и његовом значењу.

При разматрању проблема јавља се следеће питање: да ли су партизанска слободна територија и Ужичка република у периоду септембар–новембар 1941. синоними? Аутори попут Венцеслава Глишића сугеришу да је Ужичка република⁴¹⁰ захватала знатно ширу површину од ужичког и чачанског краја где јој је био центар, већ да се протезала „између Дрине и Саве, до близу Београда“. С обзиром да су у свим тим областима деловали партизански одреди под руководством и строгим надзором Врховног штаба и вођства КПЈ из Ужица, могли бисмо да се донекле сложимо са таквом тезом.

Међутим, партизанска слободна територија у Србији у лето и јесен 1941. обухватала је привремено и мале оазе на југу Србије, у области Ниша и Топлици, као и простране територије на истоку земље, где партизански команданти нису успели да одржавају везу са централом у Ужицу. Пожаревачки одред је акцију најпре започео у селима где је формиран, потом је ширио на неприступачне крајеве у подножју Хомоља, да би у септембру извршио и продор према Подунављу, уз заузимање низа градова. Тиме је, изузев Пожаревца и Костолца, овај одред под командом учитеља Дугошевића очистио од окупаторских посада скоро цео округ, одузимајући окупатору и контролу над источним рударским областима и богатим пољопривредним крајевима, те ометајући речни саобраћај на Дунаву. На њих су се надовезивала и расута партизанска упоришта у Црној Реци и Тимочкој Крајини, али они никада нису успели да се повежу у једну целину и успоставе коридор који би их спојио са главним устаничким жариштем.⁴¹¹ Зато сматрамо да Ужичка република и партизанска слободна територија никако не

---

⁴¹⁰ Термин *Ужичка република* први пут се јавио у квислиншкој штампи и био је пежоративан; партизанско вођство из тактичких разлога није нипошто могло да посегне за таквим називом. Међутим, тај термин се 1942. појавио и у совјетској штампи, а после рата, када је република заиста проглашена, био је општеприхваћен и у историографији и у јавном говору (В. Глишић, *Ужичка република*, 8; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 230). Броз и Кардељ су у надалећем таласу устаничких активности 17. новембра упозоравали ПК за Црну Гору да нипошто не проглашавају „некакве републике или уставе“. Наведене чињенице нас наводе на закључак да и сами у овом раду будемо опрезни према термину „Ужичка република“ и да га, иако је као такав ушао у социјалистичку историографију, овде наводимо под наводницима или у курзиву.

⁴¹¹ В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 61-62; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 244.

могу бити синоними, јер су области где је суспендована окупаторска власт биле знатно шире од оних где је акција спровођена и контролисана из ужичког центра.

Следеће питање које не изискује посебно компликован одговор тиче се појашњења да ли се зона деловања партизанских одреда у Шумадији и Поморављу, или пак у широј околини Београда, може посматрати као *слободна територија*. Иако се у литератури и ови крајеви, где је забележена жива активност пет партизанских одреда (Космајски, Први и Други шумадијски, Крагујевачки, Поморавски) неретко означавају као део компактне слободне територије, сматрамо да таква тврдња ипак не може да издржи притисак контрааргумената. И Поморавски и Други шумадијски и Крагујевачки одред успевали су у неколико наврата током августа и септембра да заузму поједина среска места на својој територији, али не и да их задрже дуже од неколико дана под својом влашћу. Изузетак су били Кнић и Рача на територији Крагујевачког одреда, који су ослобођени крајем септембра и где би се могло рећи да је успостављена партизанска власт, у првом случају директно наслоњена на центар у Ужицу, а у другом опет као мала слободна оаза.⁴¹²

Супротно, околина Крагујевца, Јагодине, Великог Орашја, Смедеревске Паланке, Смедерева, Тополе, Аранђеловца, Сопота, Младеновца, Гроцке, Лазаревца и Умке, јесу била места где је забележено присуство партизана, некад и у већем броју, али је у њима окупаторска власт све време устанка неометано деловала и контролисала све стратешки важне тачке. Партизани су, истина, обилазили и села у залеђу ових градова, у неким од њих успели и да се учврсте, али су се на вест о наиласку окупаторских снага повлачиле и биле далеко од могућности да, као у ужичком и чачанском крају, контролишу свакодневицу сељака и суштински утичу на њихово држање. Када би у села стигла немачка наређења о испоруци намирница или одређивању људства за принудни рад, она су просто била и извршавана. Зато ову територију не можемо посматрати као слободну, поготово када узмемо у обзир и да партизани у њој нису били присутни

---

⁴¹² У прилог овој тврдњи говоре и нова истраживања о заступљености региона у устанку кроз посматрање броја жртава које су они положили у партизанском покрету. Д. Цветковић наводи да је 51.37% свих партизана настрадалих у устанку потицало из западне и северозападне Србије. Ако им се придруже и погинули из Шумадије и области Београда, долази се до закључка да проценат жртава из жаришта устанка повезаног са Ужицем износи скоро 75% погинулих у устанку (Драган Цветковић, *Губици партизанског покрета са територије Југославије 1941–1945*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2016, 95).

дуже време у континуитету, већ свега 30 до 50 дана, док је њихова акција била у зениту.⁴¹³

Знатно је осетљивије питање како су под *партизанском слободном територијом* у послератним интерпретацијама тековина устанка увек по правилу „сенчени“ и они крајеви које су држали војно-четнички одреди под командом пуковника Драгољуба Михаиловића. Такви крајеви (попут Пожеге или Петровца) без сумње су били делови слободне територије, али, опет, не и оне која се налазила под контролом Врховног штаба партизанских одреда у Ужицу. Заправо, после заједничких операција, у већини ослобођених градова четници и партизани успоставили су током септембра 1941. двојну управу и просто поделили власт. Слободна територија била је заједничка и ретко које место било је изложено само утицају једне стране. Дакле, када говоримо о *Ужичкој републици* и *Ужичком периоду Народноослободилачке борбе*, морамо имати у виду да се ради само о слободној територији у западној Србији и делу Шумадије, коју је немогуће сагледавати (као што је било немогуће и ослободити) без присуства равногорских, четничких одреда.

Ако бисмо под *партизанском слободном територијом* посматрали искључиво делове земље где су партизани и војно и политички доминирали и где су старе власти успешно заменили новим, Народноослободилачким одборима – а то би можда било и најисправније тумачење – онда би она обухватала неколико срезова, што у западној, што у источној Србији. Ни ту, међутим, границе не би могле да буду јасно повучене, с обзиром да се дешавало да се дубоко у територији под контролом партизана налази и понеко четничко упориште и, обратно, да и у варошима под контролом четника постоји и снажан пропартизански елемент. Погрешна поставка ствари довела је касније до стварања карата и мапа у којој су

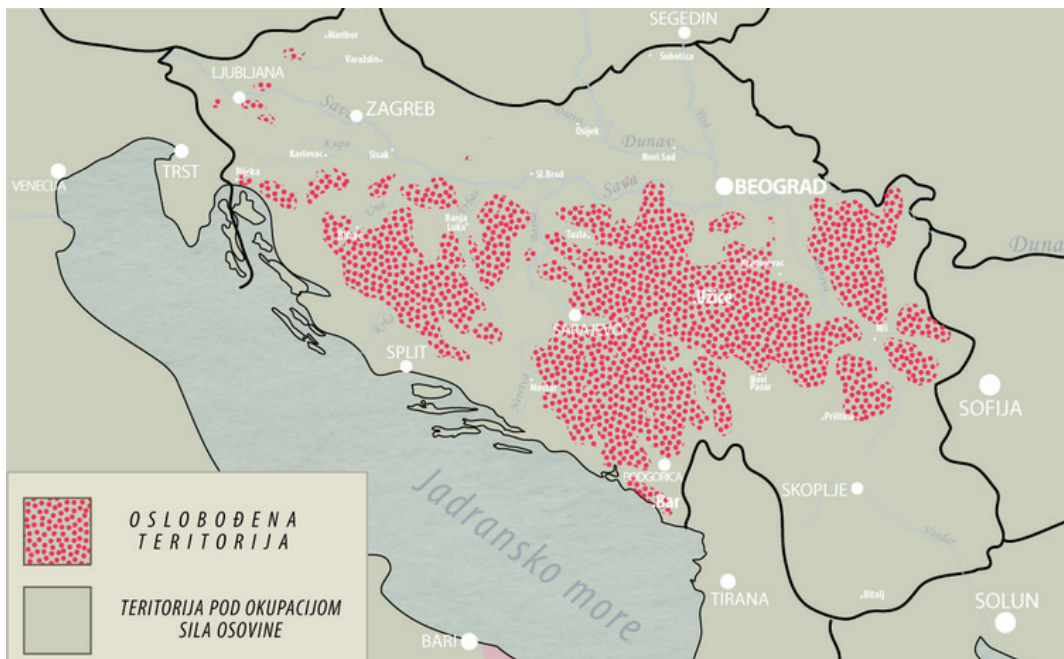
⁴¹³ Венцеслав Глишић даје тврдње о границама Ужичке републике у свом истоименом делу, које из горе наведених разлога сматрамо за тешко одрживе: „Под Ужичком републиком треба подразумевати територију која се налази између Дрине и Саве, до близу Београда. Та условна граница протеже се на истоку кроз Шумадију, обухватајући територије Среског комитета КПЈ за Космај, Окружног поверенства КПЈ за Аранђеловац, Окружног комитета КПЈ за Поморавље и Окружног комитета КПЈ за Крагујевац, преко Трстеника и Врњачке Бање на југ до близу Косовске Митровице, Новог Пазара и реке Увац, где се наслањала на слободну територију у Санцаку“ (В. Глишић, *Ужичка република*, 8). Исти је случај и са хронологијом Ужичке републике: сматрамо да се она, уз све пратеће појаве и процесе, може анализирати од 24. септембра до 29. новембра 1941, упркос Глишићевом гледишту да је она настала већ с првим дејствима партизанских одреда у јулу 1941. и потрајала „у свести партизана“ до пролећа 1942. – све док су пружали отпор у западној Србији.

сви крајеви где су партизански одреди били присутни означавани и као слободна територија, што не може да издржи притисак чињеница.

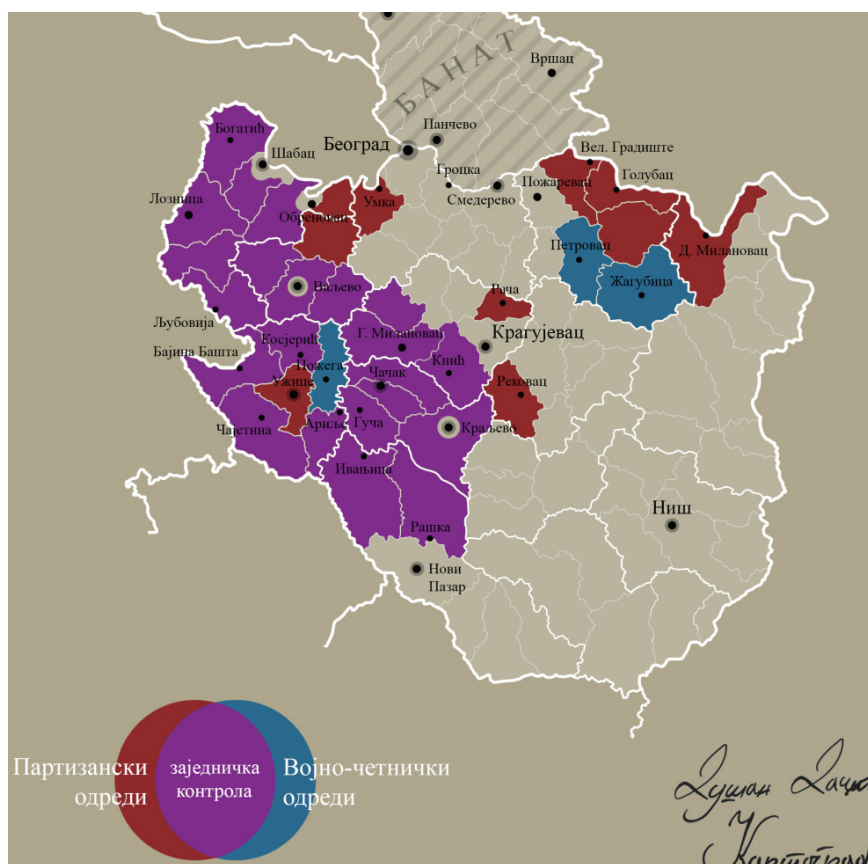
Укупна, заједничка слободна територија у западној и централној Србији, обухватила је од краја септембра и почетка октобра 1941, делом или у целости, следеће срезове: Ариљски, Азбуковачки, Ваљевски (без града Ваљева), Гружански, Драгачевски, Златиборски, Жички (без града Краљева), Јадарски, Качерски, Колубарски, Крагујевачки (мањим делом и без града Крагујевца), Левачки, Лепенички, Љубићки, Мачвански, Моравички, Подгорски, Пожешки, Посавски (без града Обреновца), Посаво-тамнавски, Поцерски (без града Шапца), Рачански, Рађевски, Студенички, Таковски, Тамнавски, Трнавски, Трстенички, Ужички и Црногорски. Радило се о повезаној и компактној територији укупне површине од близу 15.000 километара квадратних, у којој је живело, ако саберемо становништво тих срезова по попису из 1931, са растом 1931–1941. (али и одузмемо број мушкараца у заробљеништву у Немачкој) близу 1.050.000 људи – што је по оба параметра било више од 25% Србије која се налазила под немачком војном управом. Посебно је важна чињеница да је та област, с једне стране, била ослоњена и на широку слободну територију у Санџаку и Црној Гори, а с друге, на западу и на ослобођене просторе у источној Босни и Херцеговини.⁴¹⁴

---

⁴¹⁴ *Документи ЦК*, 1, 192; *Зборник НОР*, 12-1, 140. Уколико српско искуство устанка из 1941. упоредимо са неким важећим нормама и законитостима герилских покрета, запажамо одређене сличности и разлике. Ако прихватимо поставку да у активностима герилских покрета учествује 0,6% до 11% становништва, можемо да закључимо да се борацка маса устаника у Србији уклапала, али да број индиректно укључених надилази тај просек. Скоро две трећине учесника потицало је из жаришта устанка, у овом случају из централне и западне Србије. Просечна мерила о професионалној (70% и више радника и сељака) и старосној структури (просечна старост герилца износи 23,4 године), као и заступљеност жена у герили (до 10%) уклапају се и у искуство устанка у Србији. Чињеница да 15–20% борацке масе представља и њено идеолошко језгро подудара се и са бројем чланова КПЈ у партизанским одредима (Peter Votson, *Psihologija rata*, Beograd, 2002, 288–289, 294–296).

Карта број 1: Слободна територија у Југославији и Србији септембра 1941, Војна енциклопедија

Карта број 2: Мапа слободних срезова у Србији, крајем септембра и почетком октобра 1941. године (Д. Дачић, Н. Девић; реконструкција према документарној и мемоарској грађи)

Неретко умањиван и обезвређиван, овакав устанички подвиг 1941. није имао равнот у поробљеној Европи. У Грчкој су покрети отпора дејства започели тек 1942, у Италији (партизани) и Албанији од 1943. године. Општенародни устанак у Словачкој започео је тек у јесен 1944, а борбе у Варшавском устанку у Пољској по којима се тамошњи покрет отпора прочуо у Европи, водиле су се током лета и јесени 1944. године. После почетних диверзија, покрет отпора у Француској започиње ширу лепезу активности тек у другој половини 1944, након искрцавања савезника у Нормандији.⁴¹⁵

1. 4. 2. Нарастање партизанских одреда у Србији и прва мобилизација

Након запоседања првих већих градова и консолидације управе у њима, уследило је и веће регрутовање људства и стварање крупнијих јединица. Пошто се учинило да устанак прераста у општенародну борбу са великим изгледима за победу и ослобођење, и прилив људства у партизанске одреде био је током септембра све већи. Међутим, на подручју чачанског и ужичког краја, на основу одлука из Дулена и Столица, већ 30. септембра проглашена је и општа мобилизација мушкараца старости 18–40 година. Уједно су се, за потребе борбе против окупатора, мобилисала и сва моторна возила, бицикли, јахаћи коњи, сво наоружање.⁴¹⁶ Другим речима, војноспособни мушкарци, поготово на селу, више нису имали избора хоће ли у борбу или не – остало је само питање хоће ли се определити за четничке или партизанске одреде. На ослобођеној територији мобилизација је добрим делом успела, премда се људство радије опредељивало за четничке одреде, где су испрва само улазили у војну евиденцију и потом отпуштани кућама, за разлику од партизана који су их одмах задржавали у јединицама.⁴¹⁷

---

⁴¹⁵ П. Марковић, В. Кеџмановић, *н. д.*, 74; Branko Petranović, *Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939–1945*, Skoplje, 1985, 100–107.

⁴¹⁶ *Зборник НОР*, 1-1, 152–153.

⁴¹⁷ В. Глишић. *Ужичка република*, 81.

Онда се мобилизација проширила и на крајеве који нису били под партизанском влашћу: војни обвезници принудно су регрутовани и на територији Посавског, Крагујевачког, 2. шумадијског, Поморавског и још неких одреда. Сви ови одреди тако су за кратко време нарастали на преко 1.000, а достигали чак и до 1.500 бораца. Онамо где није било војничког присуства другог покрета, који би их у томе ограничавао, остали су забележени и бројни примери када је *принудно* прерастало у *присилно*. Отуд и бројни појединачни или групни примери отпора у сваком од ових одреда.

Најгоре је било у Поморављу, где је током 20–21. септембра постојеће партизанска јединица удесетостручена: мобилисано је преко 1.000 људи. И мобилизација и укрупњавање акција и напад на оближње градове били су наредбе Главног штаба за Србију упућене командиру Параћинске чете, ваздухопловном поручнику Борисаву Петровићу, који их је нерадо извршавао.⁴¹⁸ Ојачана чета убрзо је интерно преименована у Други поморавски одред, на чијем челу је остао поручник Петровић, а комесар постала Живка Дамњановић, као прва жена на оваквој дужности. Одред је најпре напао путнички воз код села Мутнице и притом неколико Немаца убио, а неколико заробио и стрелјао. Потом је, осокољен успехом, испланиран и напад на Параћин. Међутим, Немци су брзо одговорили и започели са вршењем одмазде: најпре су бомбардовали места која су сматрали за устаничка упоришта, а онда и започели са паљевином села.⁴¹⁹

Истовремено, десило се још нешто што је појачало анимозитет између комуниста и новомобилисаног људства са села: „После збора којег је био одржао Бора Петровић партизански вођа у то време, на месту зв. Грза иза Црног Врха на коме је говорио Бора Петровић о потреби Устанка и позивао је сав народ на оружану борбу противу окупатора као и томе где ће ко да врши службу, тада је нас распоредио по четама и дао нам је задатке. После је говорила другарица Живка Дамњановић [политички комесар] која је изнела напад Немаца на СССР и да ће им пропасти тај напад. На крају свог говора Живка је узвикнула: 'Живео Совјетски Савез и Комунистичка Партија', на ово је већина одговорила 'живела',

---

⁴¹⁸ Претходни командир ове чете, Драги Димитријевић, у августу је на основу одлуке Главног штаба стрељан (!), јер није био агилан у спровођењу акција, а посебно му је замерено од Филипа Кљајића „пуштање петоклонаша и жандарма“ и „што није узет новац и није срушен Сењски рудник“ (Д. Ђулић, М. Милачић, *н. д.*, 253–254, 268–269, 289).

⁴¹⁹ АС, БИА, I-162, *Материјали о разбијању партизанског одреда 1941. на Црном Врху.*

осим њих 10 или 15 из села Г. Мутнице као исти број из села Извора је ћутало за то време, па је после убацило 'Доле комунизам, ми оћемо краљевину'. (...) После овога одвојили су се били Бора Петровић, Живка Дамњановић, Раша [Никчевић] зв. Црногорац и потпоручник Словенац чије име не знам [Јосип Ерјевец] а (...) ту су били још присутних 10 до 15 њих. На том састанку били су осуђени на смрт сви ови који су викали доле комунизам и да оће краљевину и који су бунили народ код којих су говорили да комунисти врше убиства, пљачке и насиља као и то да комунисти нису народноослободилачка војска.“ Када се међу сељацима пронео глас о томе да су они који су клицали краљу изложени опасности, настало је превирање у одреду.⁴²⁰

У Изворској и Горњомутничкој чети сељаци су 24. септембра сами ликвидирали своје руководство и потом напали комунисте, где је дошао до изражаја и сукоб између домаћих партизана и комуниста – „странаца“. У борби која је настала убијено је 13 комуниста, а њих 33 је заробљено. Спасео се једино штаб одреда на челу са поручником Петровићем, који се спасао бекством преко Мораве и повукао на Јухор. Увече су преостале комунисте, затворене у подруму општине у Мутници, сељаци готово линчовали; комесар једне чете Пера Жалац је убијен коцем. Потом су о свему обавестили команду Недићевих оружаних одреда, а ови Немце. Сутрадан су их преузели и измучене фотографисали, заједно са људима који су их предали, приказујући доцније те слике у средствима пропаганде као пример како сељаци треба да се обрачунају са комунистима. Потом су их стрпали у камион и потерали за Ћуприју, где су сви партизани после неколико дана јавно стрељани.⁴²¹

Трагедија у Параћину, у којој је живот изгубило скоро 50 партизана, међу којима су велика већина били чланови КПЈ, у првом моменту није навела партијско руководство (Главни штаб је упутио у Поморавље Петра Стамболића да испита ствар) на закључак да су сами чинили грешке, већ је сва кривица сваљена на команданта одреда, поручника Петровића, који им је и од раније као „кицош“

---

⁴²⁰ Исто.

⁴²¹ ВА, НОВЈ, 1461-14-5/10; АС, БИА, I-162, *Материјали о разбијању партизанског одреда 1941. на Црном Врху; Извештаји Недићевих органа власти у округу моравском 1941-1944*, приредили Добривоје Јовановић и Дејан Танић, Јагодина, 2005, 65–66; Д. Ђулић, М. Милачић, *н. д.*, 283–301; В. Глишић, *Ужичка република*, 81; „Око хиљаду сељака под оружјем чува параћински срез од црвених бандита“, *Ново време*, 12. октобар 1941.

био сумњив, на његову недовољну одлучност и пактирање са четницима, али и на „кулаке“ с којима су побуњени сељаци наводно били у вези.⁴²² Сам догађај и касније је на исти начин описиван у литератури или, чешће, избегаван под изговором да се радило о локалном инциденту. Међутим, било је јасно да је овако масовна побуна, која је, на сличним основама, али мање радикална, виђена и у другим крајевима⁴²³, била узрокована превеликим мешањем политичких руководиоца у војна питања и њиховим наглим „левым скретањима“. Чињеница је, међутим, да је мобилизација ван центра слободне територије од тада ретко практикована, што може да говори и о томе да је руководство КПЈ на челу с Брозом, који је увек препоручивао тактизирање и постављање борбе на широким основама, извукло поуке.⁴²⁴

До почетка октобра, још неки одреди претрпели су веће губитке. Делови 2. шумадијског одреда из Поморавља су 30. септембра опкољени од Немаца и српских оружаних одреда под командом пуковника Бабића у свом логору у селу Бобово код Свилајнца. У тешкој борби, која се једно време свела и на обрачун прса у прса, партизани су имали велике губитке: „На лицу места остало је 34 мртва бандита, међу овим једна женска из Свилајнца девојка од 18 година, 14 њих живих ухваћено и 3 рањена и то 2 мушкарца и 1 женска који су у овдашњој болници и по исказу заробљеника око 70 до 80 рањени који су одвучени.“ На страни српских оружаних одреда било је шест рањених и два мртва. Ово је био један од најтежих удараца партизанском покрету у овом делу Поморавља, јер су, поред бројних мртвих, настрадали и њихови руководиоци, а изгубили су и тешко

---

⁴²² ВА, НОВЈ, 1461-14-5/10; В. Дедијер, *Дневник*, 39.

⁴²³ Присилне мобилизације и отпора таквим мерама било је и у Посавини, поготово у селима око Обреновца. Једна од мобилисаних девојака касније је пред властима детаљно сведочила о тим појавама, због чега је након испитивања пуштена на слободу: „Колико је мени познато свега се из села Скеле десеторица добровољно јавила а 65 су силом натерали да приђу њиховим одредима. Ко се од ових опирао они су га силом приморали, са оружјем у руци, да им се покори, запретивши му да ће га убити а исто тако да ће му побити целу његову фамилију. Ја сам својим очима видела када су ови комунисти терали младиће, како здраве тако и болесне а исто тако чула сам и својим ушима како су ови младићи молили и преклињали да их не воде од њихових кућа. (...) Чим су дошли они су и мене натерали да им се придружим и да им будем болничарка у одреду“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-63/12). Поучена искуствима из Поморавља, команда Посавског одреда наређивала је почетком октобра својим командирима: „Мобилисање не вршити само у појединим селима и тиме стварати незадовољство него у свим селима помало – подједнако. Кулачке синове не изостављати“. Да би у богатим крајевима невољни ратници били принуђени да иду у шуму, било је предвиђено масовно увлачење сељака у устаничке активности (200 до 300 по селу!) и принудно ангажовање у диверзантским активностима, како, компромитовани, више не би могли да се врате кућама (*Зборник НОР*, 1-1, 173–175)

⁴²⁴ *Зборник НОР*, 1-2, 61; Исто, 1-1, 215.

стечену комору, архиву с писаћим машинама и радио апаратима, оружје. У тумачењима узрока овог пораза наводи се, као и у случају Параћинске чете, инсистирање руководства на одлукама из Дулена да се нападају градови, за шта у том моменту многи одреди, као што је био и 2. шумадијски, нису били спремни.⁴²⁵

Ненадокнадиве губитке трпели су и одреди у источној Србији: Заглавско-тимочки одред пострадао је у борби с Немцима код села Штитарца 29. септембра, а Крајински истог дана у сукобу са жандармима и четницима Косте Пећанца у подножју планине Дели Јован. На Стеванским ливадама тада је погинуо Љуба Нешић, комесар Крајинског одреда и члан ОК Зајечар, заједно са својих деветоро сабораца, углавном прекаљених комуниста. Није прошло ни недељу дана, а четници и жандарми, овог пута уз подршку Немаца, открили су у Салашу чланове штаба Крајинског одреда и сву тројицу ликвидирали у борби или по заробљавању. Тих дана је, услед губитака у борби и опште малодушности која је захватила партизане, Крајински одред са 158 бораца спао на свега 35; преостали су се са командантом одреда повукли према Дели Јовану. Слична судбина раније је задесила и Бољевачки одред, чији су борци после осипања заштиту добрим делом потражили бежећи у четничке одреде.⁴²⁶ Ове борбе отвориле су и питање одбране слободне територије уколико није повезана и ослоњена на један центар руковођења.

Док су одреди који су остали неповезани са центром у Ужицу један за другим трпели губитке и осипали се, дотле је организација у *Ужичкој републици*, сазрела и политички и војно. Слободна територија додатно је увећана и после ослобођења Ужица: заједнички четничко-партизански одреди ослободили су 29. септембра Горњи Милановац, а 1. октобра и Чачак. Истог дана партизански одреди ушли су и у Врњачку Бању.⁴²⁷

---

⁴²⁵ АС Ж, Ж-28, "Влада МН" 1-3; Б. Перић, *н. д.*, 191-192. У литератури из социјалистичког периода наводи се да су партизанске снаге у овој борби имале преко 50 мртвих бораца.

⁴²⁶ Н. Рачић, *н. д.*, 98, 103; М. Ђуришић, *н. д.*, 53; Б. Благојевић, *Неготин и Крајина*, 72; Слободан Босиљчић, *Тимочка Крајина*, Зајечар, 1988, 25-26.

⁴²⁷ М. Ђуришић, *н. д.*, 131. Током октобра партизанске снаге су шириле слободну територију и ван западне Србије: истог дана кад и Чачак и Врњачку Бању, партизански одреди ослободили су на кратко и Власотинце, палећи пред повлачење бугарски магацин и пленећи опрему која им је у том крају била преко потребна. Ноћу 9. октобра изненада су овладали Прокупљем, највећим градом у Топлици, што је означило прекретницу у развоју партизанског покрета на југу Србије. Деветог октобра пошло им је за руком да на кратко уђу и у Жагубицу, а 21. и у Сокобању (Исто, 137).

После регрутовања нових добровољаца и успешно спроведене мобилизације, тамошњи одреди (поготово Чачански, Ужички, Ваљевски и Крагујевачки) су видно нарасли, достижући и по 1.500 или чак 2.500 људи. У односу на почетни период, када су били испуњавани готово само комунистима из града, партизански одреди су од тренутка када је српско село прихватило устанак, раздвајајући *комунисте* и *партизане*, увећавани и по десет пута. Од краја септембра се више није постављало питање проблема људства, већ оружја. Јосип Броз је узалуд од Москве очекивао војну помоћ која би му била достављена авионима⁴²⁸; морао је да се ослања искључиво на сопствене снаге. А да би покрет на чијем челу је стајао заиста пустио корена у народу и захватио и шире категорије становништва, било је неопходно да детаљније организује и позадину. Охрабрен војним успесима, Броз се после заузимања Ужица одлучио и на стварање нових, револуционарних власти на слободној територији. То је била важна прекретница која је обележила октобар 1941. у историји партизанског покрета – само уз нову власт *Ужичка република* је заиста могла да претендује да заиста једном постане република.

Тај корак дошао је и као логичан след догађаја код покрета који се залагао за револуционарну смену власти и стварање нових, по угледу на институције СССР-а. А са облашћу под својом чврстом војном и политичком контролом, комунистима се отварала још једна перспектива: да у новим околностима, уз што кредибилније институције које ће их представљати, могу да се наметну и као незаобилазан фактор, са којим ће морати да се рачуна у свим будућим преговорима сила о Југославији.

1. 4. 3. Стварање нових власти

Ниједном периоду историје партизанског покрета у Србији није посвећено толико простора у литератури, а да о њему има толико мало сачуваних докумената, као што је то случај са *Ужичком републиком* и процесом стварања и уређења слободне територије од краја септембра до краја новембра 1941.

---

⁴²⁸ *Документи ЦК*, 1, 209.

године.⁴²⁹ Нема сумње да су тада започети историјски процеси који су били од великог значаја за даље токове револуције у Југославији, а неке од основа постављених у Ужицу, биће доцније разрађиване на првом и другом заседању АВНОЈ-а 1942, односно 1943. године. С обзиром да је о овим темама доста писано, покушаћемо да из визуре партизанског покрета укажемо на неке опште и карактеристичне појаве које се тичу организације живота на првој слободној територији у Србији.

Бројни извори говоре да је пролеће 1941. у народној свести било утиснуто као апокалиптични моменат: држава је окупирана и раздробљена, војска је после краткотрајног рата капитулирала а њени генерали су одведени у ропство, краљ и влада су избегли у Лондон, постојеће политичке структуре су се просто распале и ниједно руководство ма које грађанске странке није наставило да јединствено делује, Србија је сведена на предкумановске границе, а у њу су почеле да се сливају избеглице из свих других крајева, преносећи језиве приче о терору којем је српски народ тамо био изложен. Чврсто везана за Москву, КПЈ је заиста била једна од ретких снага у Србији која је била спремна да у измењеним околностима одлучно делује најпре политички, а онда и војно.

Како смо раније описали, сви документи из првих месеци окупације говоре о томе да су се комунисти припремали за револуционарни рат, сваљујући сву кривицу за стање у земљи на старе структуре власти: „ненародни режим“ и „великосрпске хегемонисте“. На опомене Коминтерне у марту и јуну да треба да

---

⁴²⁹ О периоду „Ужичке републике“ објављен је од 1950-их до 1980-их велики број научних и публицистичких радова, од којих издвајамо: *Титово Ужице у борби за слободу*, Титово Ужице, 1951; Никола Љубичић, Јеврем Поповић, Миљивоје Ковачевић, Миљивоје Радовановић Фарбин, *Ужице 1941, Устанак у ужичком крају*, Београд, 1961; Света Тадић, *Ужичка република*, Београд, 1961; Јован Радовановић, *67 дана Ужичке републике*, Београд, 1961; *Вести, Новости, Реч народа*, Титово Ужице, 1961; *Цветови у огњу, изгинули у рату 1941–1945. године у општини Титово Ужице* (приредио Раде Познановић), Титово Ужице, 1970; *Ужичка република*, 1–2, Београд, 1978; Никола Љубичић, *Ужички народноослободилачки партизански одред Димитрије Туцовић*, Београд, 1979; Гојко Шкоро, *Ужички округ у народноослободилачком рату 1944–1945*. Титово Ужице, 1981; *Ужичка република, Записи и сећања 1*, Титово Ужице, 1981; Живота Марковић, *Комунистичка партија Југославије у ужичком округу 1941*. Титово Ужице, 1983; Гојко Шкоро, *Ужичани у концентрационом логору на Бањици*, Титово Ужице, 1983; *Ужичка република, Записи и сећања 2*, Титово Ужице, 1983; Венцеслав Глишић, *Ужичка република*, Београд, 1986. Публикован је и велики број чланака, посебно у „Ужичком зборнику“ од 1972, који је доносио по четири прилога у сваком броју – и само у првих 10 година објавио чак 43 прилога о ужичком крају у рату и револуцији. Ове чланке, међу којима је немали број оних чија је сазнајна вредност врло ограничена, нећемо посебно наводити, али скрећемо пажњу и на једно новије тумачење о историји Ужица 1941: Петар Ристановић, *Ужичка република у мемоаристици*, у: „Војноисторијски гласник“, бр. 2 (2010), стр. 118–135.

стишају револуционарну реторику, Владу Краљевине Југославије више нису помињали у прогласима и званичним документима, док су је на терену и даље нападали кад год су били у прилици. Готово свако агитовање комуниста по српским селима у лето 1941. почињало је причом о краљу и политичарима који су изазвали рат којем су били недорасли, а потом побегли у Лондон, све са златом и народним новцима – док су своје „поданике“ олако препустили судбини.⁴³⁰

Историчар Перо Морача истиче као важну чињеницу да руководство КПЈ у пролеће и лето 1941. није учинило ниједан корак ка повезивању са југословенском владом у Лондону, што додатно сведочи о њеном раном и одлучном револуционарном опредељењу.⁴³¹ Напротив, комунисти су се од самог почетка устанка преоријентисали на стварање нових, револуционарних власти на терену.

Онамо где су се у лето 1941. комунисти наметнули као политички и војно доминантна снага, били су приморани да се суочавају са разним изазовима и проблемима: да спречавају анархију и сузбијају криминал и хајдучију, али и да решавају низ приватних спорова. „Самим стицањем прилика, партизани, који су дошли у шуму ради организовања ослободилачке борбе, принуђени су сада да врше и дужност власти. Пуно је и пуно ситних случајева где траже интервенцију наше правде. То је доказ да су незадовољни са досадањим властима“, записао је у свом дневнику у августу 1941. један од вођа партизана у ваљевском крају Драгојло Дудић.⁴³² Покрајински комитет КПЈ за Србију сугерисао је руководиоцима на терену да „партизански одред не може да буде политичка власт

---

⁴³⁰ М. Тимотијевић, *Злато*, 108. „У Толисавцу, раштрканом планинском селу на брежуљцима огранка Соколске планине, чета се одмарала. (...) Стеван Филиповић [командант Колубарског партизанског батаљона – прим. Н. Д.] је највише разговарао са придошлим домаћинима. Говорио им је прво о досадашњим успесима, циљевима и распитивао се шта они мисле о устанку и да ли ће га подржати. Одобравали су рат али не сви. Понеко је изражавао сумњу да ли је време зрело за устанак. Степа је одговарао да јесте и наводио пример Совјетског Савеза који ратује против Немаца. После дискусије један седи старац рече: –Да се ослободимо, па да нам дође краљ! –Ми чича нисмо за краља – рече Степа – краљ нас је напустио и побегао а народ оставио на милост и немилост Хитлеровим хордама. Овај устанак води Комунистичка Партија Југославије“ (Радивоје Давидовић, Мирјана Белић Корочкин, *Стеван Филипковић, Истина о историјској фотографији*, Београд, 2012, 36).

⁴³¹ П. Морача, *Централни комитет*, 69. Иако су већ у јуну знали за пуковника Михаиловића и његове одреде у западној Србији, комунисти се ни њима нису придружили, већ су започели формирање сопствених снага, ослоњених на КПЈ. Кључан разлог за то, по М. Ђиласу, биле су намере Михаиловићевих следбеника „да са сломом Немачке успоставе стару власт и старе односе“, док су „наше припреме против окупатора биле истовремено припреме и противу снага старог поретка“. Са таквим убеђењима, пре су им били прихватљиви окупаторски војници који би се декларисали као комунисти или социјалдемократи, него националисти из редова сопственог народа (М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 34).

⁴³² Д. Дудић, *н. д.*, 123.

у територији коју ослобађате. Политичка власт у тим крајевима треба да буду Национално-ослободилачки комитети (одбори).⁴³³

Међутим, вођство партизанског покрета имало је и озбиљније намере од стварања чисто локалних тела која би расправљала сеоске међусобице. У другој половини августа дошло је до иницијативе ЦК КПЈ да се формира тело под називом *Народни комитет ослобођења Југославије*. То би, према тумачењу Јосипа Броза, била „нека врста народне владе“ у коју би ушли представници „демократских струја“ сва три конститутивна народа у Југославији.⁴³⁴ Броз се на овај корак одлучио у време када је постало јасно да ће рат потрајати и да помоћ Црвене армије неће скоро доћи. Такође, до његових одлука долази и након првих саветовања са појединим представницима грађанских странака, од чега је посебно био значајан његов начелан договор са председником НСС Драгољубом Јовановићем. Без сумње је да је на његове жеље да у земљи створи тело које ће, иако обложено обландом демократске борбе суштински бити под контролом комуниста, дошло и под утицајем повољног развијања устанка и ојачавања снаге партизанских одреда.

Не сметнувши с ума политичке мотиве ни усред рата и борбе за ослобођење (а на делу територије и борбе за опстанак српског народа), Броз је очито рачунао с тим да да ће му у моменту расплета, ма кад да се он догоди, бити потребно и тело које наизглед репрезентује шири политички фронт и уз помоћ којег ће моћи да преговара не заступајући искључиво жеље своје партије. Упечатљиво је да се у овим разматрањима нигде не помиње однос према влади у Лондону, јер се „није жељело истицати питање смјене носилаца власти“ које би шкодило ширини покрета – а заправо откривало крајње намере југословенских комуниста. Коначно, сам појам *комитет*, преузет из руског језика и совјетског искуства, симболизовао је неку врсту револуционарног тела и револуционарне власти. Броз је по свему судећи био поприлично загрејан за овакву идеју и радио је на њеном развијању, па се тим поводом обратио и Извршном комитету Коминтерне, илити „Ћаћи“, како су ово тело комунисти називали у преписци. Нема трагова у документацији шта се даље збило са овом иницијативом и шта је све утицало на то да званична Москва на њу реагује неповољно те да она на крају

---

⁴³³ АЈ, Србија, II-51.

⁴³⁴ П. Морача, *Централни комитет*, 65–66.

не буде реализована. У једном писму које је ЦК КПЈ Хрватске упутио Окружном комитету Хрватске, наглашено је да се став о формирању новог тела мења јер је влада СССР-а признала владу генерала Симовића „као једину легитимну за Југославију“ и да се „неће приступити формирању Комитета националног ослобођења“. Званични дипломатски односи који су били на снази у савезничкој коалицији допринели су тако да прве, преурађене идеје о формирању револуционарних тела у Југославији буду одбачене.⁴³⁵

Јосип Броз није лако одустао од ове идеје и, уместо да се формирању нових власти приступи одозго, преоријентисао се на њихову изградњу одоздо, правдајући их као спонтане. Карактеристично је да су први *ослободилачки комитети* настајали током 13-јулског устанка у Црној Гори, и то у крајевима и под утицајем личности који ће касније изазивати прве асоцијације на црвени терор и тзв. лијева скретања. У Србији је први такав комитет формиран у селу Баставу, у Рађевини, а почели су да се умножавају тек после Титове иницијативе у другој половини августа, најпре у околини Ариља, па онда и у другим крајевима где је КПЈ војно и политички доминирала.⁴³⁶

Поред комитета, за нове власти које су под утицајем КПЈ формиране у локалним срединама, у оптицају су били и још неки термини (народноослободилачки и националослободилачки, као и одбори, комитети, фондови); формирањем првог среског Народноослободилачког одбора (НОО) почетком септембра у Крупњу, дефинитивно су превагнули термини *народноослободилачки* и *одбор*. Пишући са усхићењем шта је значио „први декрет народне власти“ у Крупњу, Д. Дудић је изричит: „Декрет о новој власти у овоме месту наређује укидање сваке друге старе власти. Овим декретом укинута је власт среског начелства, општине и жандармериске станице у Крупњу. Срески суд, пореска управа, катастарска секција обустављају рад до завршетка наше ослободилачке борбе. Декрет даље наређује записнички преглед имовине свих државних надлештава и конфискацију државног новца код пореске управе и полицијских власти. Сем тога, декрет наређује образовање 'Народне страже' као извршног органа нове власти и чувања личне имовине безбедности грађана. Ова

---

⁴³⁵ Исто, 66–67; В. Глишић, *Ужичка република*, 122.

⁴³⁶ Исто.

стража састављена је од људи из партизанског одреда због тога што су се у месту појавиле крађе и ради сузбијања исте морало се прибећи овом начину.⁴³⁷

Са сличним задацима, уместо суспендованих старих општинских власти, под директном контролом КПЈ и утицајем партизанских одреда, по угледу на совјете у Русији уочи и после револуције 1917. на слободној територији градила се мрежа Народноослободилачких одбора.⁴³⁸ После првог среског одбора у Крупњу, у Трнавском срезу формирано је осам општинских одбора НОО који су покрили 22 села, у Љубићком срезу њих четири са надлежношћу за девет села, у Драгачевском девет општинских и још седам месних, у Таковском су образовани у скоро сваком селу, укупно 22 Народноослободилачка одбора. Као интересантан податак неки аутори наводе да су у овим срезовима половину чланства у НОО давале присталице партизана, а другу половину присталице Равногорског покрета.⁴³⁹

Народноослободилачки одбори су као клице нових власти почели да се током септембра шире и по Мачви, ваљевском крају, али и даље од жаришта устанка, по Шумадији, у залеђу Београда, у Поморављу, чак и по неготинској Крајини. Међутим, тамо је успех био прилично ограничен: у два среза на Космају, примера ради, једва да је било формирано десетак НОО, док су у околини Крагујевца направљена свега три одбора. На слободној територији, међутим, до новембра 1941. формиране су и више инстанце: окружни НОО у Ужицу, срески НОО у истом граду, у Пожеги, Косјерићу, Чајетини, Бајиној Башти и Крупњу, као и 57 општинских и неколико стотина сеоских одбора.⁴⁴⁰ Било је предвиђено и да ови одбори буду попуњени присталицама и члановима свих предратних опозиционих грађанских странака, али је њихов одзив био скроман: у помоћ

---

⁴³⁷ Д. Дудић, *н. д.*, 185. Било је и места, попут Врњачке Бање у октобру 1941, где су скоро све службе, укључујући и општинску и полицијску управу, наставиле да функционишу у старом саставу, само примајући и извршавајући наредбе партизанског одреда (Д. Секуловић, *Врњачка Бања*, 134).

⁴³⁸ „Организовани фактор у њиховом настанку за историчаре је неспоран“ (Б. Петрановић, *Историографија и револуција*, 300, 307). О планском оснивању НОО директно од партије и штабова одреда говори и документ од 18. октобра 1941, када окружно повереништво за Аранђеловац тражи појашњење ПК о томе „да ли ослободилачки одбори организационо припадају нама или штабу нашег Одред, тј. да ли штаб формира одборе или партијска организација?“ (*Зборник НОР*, 1-2, 50).

⁴³⁹ В. Глишић, *Ужичка република*, 125; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 265; Димитрије Кулић, *Народноослободилачки одбори и судови у Србији*, Београд, 1964, 38.

⁴⁴⁰ Jovan Vukotić, *Stvaranje i uređenje slobodnih teritorija u NOR-u*, Београд, 1980, 98; Д. Кулић, *н. д.*, 46.

комунистима на терену прилазили су углавном још само присталице земљорадничке левице. Већина НОО остала је до слома устанка попуњена комунистима и њиховим присталицама, а шири политички фронт у Србији никада није створен.⁴⁴¹

Бранко Петрановић је изнео можда и најпотпунију историјску оцену улоге Народноослободилачких одбора: „Стварањем оружане силе у виду партизанских одреда и органа власти – народноослободилачких одбора (НОО) од јула 1941, комунисти су испољавали тежњу за искоришћавањем народноослободилачке борбе за друштвени преврат, независно од свих квалификација ових одбора као привремених, неопходних органа борбе против окупатора, органа народа а не комунистичке партије.“ Чињеница о превременом давању револуционарних обележја борби која је на првом месту морала да има ослобођење народа и земље, као и формирање треће структуре власти у Србији (поред окупаторске/квислиншке и оне, такође ослободилачке, коју су стварали четнички одреди с ослоном на владу у Лондону) доцније ће посебно допринети неразумевању вођстава два ослободилачка покрета и распламсавању грађанског рата.⁴⁴²

Упркос свему, Народноослободилачки одбори су се и даље развијали и на територији под партизанском контролом у све већој мери преузимали улогу старих институција управе. Иако се њихова улога од места до места донекле и разликовала, по једном упутству за формирање НОО из Посавског одреда с краја августа 1941. детаљно видимо који све задаци су били пред новим органима власти: организовање исхране и прикупљање новчаних прилога за партизанске јединице, набавка одеће и обуће, набавка коња и запрега за војску, сакупљање

---

⁴⁴¹ Dušan Živković, *Postanak i razvoj narodne vlasti u Jugoslaviji 1941–1942*, Beograd, 1969, 69–72. Карактеристичан је закључак једног партизанског комесара из ужичког краја, где наводи да „грађанске странке нису пружале никакво поверење руководиоцима и организаторима народног устанка који су долазили из анонимне илегалности. Ниједан од грађанских политичара није се појавио у тадашњим народноослободилачким одборима или на јавним трибинама. Било је јасно да револуција овде нема чак ни сапутнике“ (Новак Живковић, *Ужичка република прославља Октобарску револуцију*, Титово Ужице, 1967, 13). У ужичком крају је један број одборника отпао од НОО и у октобру, пошто су одбили да учествују у осудама на смрт личности које су окарактерисане као „народни непријатељ“; били су то претежно људи из старије генерације, којима је овакав вид разрачунавања међу сународницима био стран и неоправдан.

⁴⁴² В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 240; П. Ристановић, *н. д.*, 126; Д. Живковић, *н. д.*, 621–624; Живота Марковић, „Четнички покрет према народноослободилачким одборима у ужичком крају 1941–1945. године“, у: *Ужички крај у НОР и револуцију 1941–1945*, ур. Милутин Пашић, Ужице, 1989, 243.

оружја, формирање тајних складишта и састављање мобилизацијских спискова, организовање обавештајне службе и обрачун са „петом колоном“ (НОО би неретко у локалној средини давао предлоге за ликвидације које би потом вршио одред), решавање ситних спорова међу сељацима, брига о снабдевању сиромашних породица и породица погинулих и ухапшених партизана.⁴⁴³

У програмском чланку који је објављен и у партијском гласилу „Борба“ 19. октобра, њен први уредник и члан Врховног штаба Едвард Кардељ је писао да су Народноослободилачки одбори, „слободно изабрани од самог народа“, неопходни као привремена и прелазна тела која ће окупити све родољубе и суспендовати компромитоване старе органе власти, све до ослобођења када ће доћи до новог организовања државне управе. Као задаци НОО-а су у овом чланку наведени: да обезбеде ред у позадини фронта, да раде на повезивању народа са партизанским покретом и уопште као цивилне власти посредују у решавању свих проблема становништва. „Народноослободилачки одбори јесу, дакле, привремени носиоци власти. Они то морају, уколико негде нису, и истински постати. Јер, то је једини начин и једини пут да се сав народ мобилише у интересу фронта, да се земља претвори у ратни логор из кога ће бити прогнане мирнодопске навике и удобности. Народноослободилачки одбори представљају, заједно с нашим оружаним снагама, основно оружје за победу праведне ствари нашег народа“, закључио је Кардељ.⁴⁴⁴

Мрежа НОО која је настајала у земљи нагнала је Јосипа Броза да по други пут покрене питање формирања револуционарног представничког тела у Србији. Овога пута, после три месеца и оствареног резултата на терену у изградњи цивилних власти под контролом КПЈ, он је пред Коминтерном могао да има аргумент да такво тело, овога пута мање претенциозног назива, настаје под

---

⁴⁴³ Зборник НОР, 1-1, 68–69.

⁴⁴⁴ Документи ЦК, 2, 73–75. У другом програмском чланку, под насловом *Шта су то Народноослободилачки одбори?* објављеном у листу *Пролетер* 1942, Сретен Жујовић пише да је партија као „у истини народна“ одувек тежила стварању „јединственог народно-ослободилачког фронта“. Та мисао се остварује кроз Народноослободилачке одборе, који представљају „привремене органе демократске народне власти“ изникле у „прелазном времену“. Остатке старе власти требало је „нужно разбити“. Поред ове улоге, НОО су имали задатак да организују позадину и снабдевају партизанске јединице храном и разним ратним материјалом. Наглашава се да се одбори „морају осећати као сутрашњи носиоци власти“ и да „морају обухватити све масе села и града“ (*Proleter*, 798–800).

неконтролисаним притиском одоздо. Тако у новембру настаје Главни Народноослободилачки одбор Србије (ГНОО).

Као и за већину других кључних догађаја из историје партизанског покрета 1941, и о формирању тела које је интерно називано „првом револуционарном владом“ нема сачуваних докумената. Зато постоје спорења чак и око назива овог тела (Броз у једном писму пише о „централном одбору“) – јер га ни сви историчари НОБ-е не зову истим именом; око датума његовог формирања – јер се у литератури најчешће помиње 17. новембар, али је сва прилика да је образован и који дан пре 15. новембра; око територије за коју је био надлежан – јер ипак изгледа да није био предвиђен да буде представничко тело за целу Србију, већ само за ослобођене крајеве на западу земље, тј. такозвану Ужичку републику. У састав ГНОО Србије ушли су: Драгојло Дудић као председник, Петар Стамболић као секретар и повереници („министри“): Митар Бакић (финансије), Мирко Томић (здравство и снабдевање), Никола Груловић (трговина и народна привреда), Милентије Поповић (саобраћај), Влада Зечевић (шумарство и руде), Јован Поповић и Митра Митровић (просвета и култура). Већина ових личности, који су преузели цивилни сектор, до тада нису били познати у јавности као високи функционери КПЈ. Међутим, иако се и у овом случају говорило о нестраначком карактеру НОО, сви његови чланови изузев Владе Зечевића били су истакнути чланови комунистичке партије. Још више се у литератури прикрива чињеница да је чланство одбора изабрао директно ЦК КПЈ.⁴⁴⁵ Штавише, по Кардељу, „све одлуке НОО у Ужицу разматране су у ЦК па слате у друге крајеве Југославије да послуже као узор у изграђивању народних власти“.⁴⁴⁶

---

⁴⁴⁵ Живота Марковић, „Око оснивања, назива и састава Главног Народноослободилачког одбора Србије 1941. године“, *Моја кућа*, Београд, 1989, 78–83; В. Глишић, *Ужичка република*, 127–128. Јосип Броз је 19. октобра упутио писмо ПК за Србију, који се још увек налазио у Београду, тражећи од њих да помогну пребацивање Драгољуба Јовановића и др Ивана Рибара из Београда у Ужице, не би ли се и они укључили у рад овог одбора и тиме му дали легитимитет као угледни представници грађанских странака (*Документи ЦК*, 2, 67–68). Међутим, ова идеја није реализована; док се Рибар касније придружио партизанима и 1942, на Првом заседању АВНОЈ-а заиста био именован за председника извршног одбора овог тела, дотле је Драгољуб Јовановић избегавао одлазак у партизане. Касније је у својим мемоарима Јовановић образложио своју вероломност, будући да је од јуна до октобра успешно сарађивао са комунистима: Броз га је, и 1941. и 1944, доводио пред свршен чин и позивао у помоћ искључиво када би склопио читав мозаик, а вођ земљорадничке левнице му био потребан тек за декорацију (Н. Јовановић, *н. д.*, 379–380).

⁴⁴⁶ Наведено према: *Ужичка република*, ур. Душан Малетић, Београд, 1978, књига 1, 75; Д. Кулић, *н. д.*, 43–45.

Треба истаћи да је ово тело формирано усред грађанског рата, поново октроисањем одозго, када је Броз пожурио да на сваки начин ојача позицију и прошири утицај у земљи. Главни одбор деловало је у Ужицу тек нешто дуже од две недеље, када је дошло до слома и губитка партизанске слободне територије. Међутим, у потоњој историзацији ратних догађаја, „ужичка влада“ је посматрана као претеча АВНОЈ-а из 1942. и других револуционарних тела, које ће комунисти формирати у наредној фази рата.⁴⁴⁷

Народноослободилачки одбори су у првој ратној години одиграли велику улогу у укореењивању партизанског покрета у Србији. Јавно експонирање чланства овог тела исте јесени ће их пак скупо стајати будући да, већином старијих годишта, одборници нису са партизанском главнином напуштали слободну територију по отпочињању немачке офанзиве. Зато ће и они, као активни учесници у партизанском покрету, били масовно изложени репресији и погибелји. Када 1943–1944. у Србији буде грађена нова мрежа НОО, ова тела ће деловати илегално. У међувремену, све што су комунисти стварали на терену уместо *комунистички* или *партизански* носило је префикс *народни*. Говорило се о *народним властима, народним судовима, народним непријатељима*, одлуке су се доносиле у *име народа*. Био је и то део револуционарне мимикрије, којом је замагљивана суштина деловања и утицаја КПЈ у партизанском покрету, а с друге стране и представљање комунизма као покрета широког демократског опредељења. Карактеристично је и да је термин *народноослободилачки* коришћен у Србији, док се међу другим народима, поготово током 1941, чешће говорило о *националноослободилачкој борби* – револуција је код њих подразумевала и борбу за национално ослобођење и самоопредељење. Таква квалификација важила је за Хрвате, Словенце, али и за Македонце и Црногорце, чија је национална посебност почела да се промовише и у документима КПЈ.⁴⁴⁸

---

⁴⁴⁷ Влада Зечевић, *Расте устанак*, Београд, 1968, 76.

⁴⁴⁸ „Упркос нереволуционарној терминологији, оружана борба и ужичка пракса су недвоумно откривале тенденције устанка“, пише Милован Ђилас (М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 121). После успеха са изградњом паралелних власти у западној Србији, Брозове амбиције су се увећале, па је у октобру планирао и оснивање посебног повереништва КПЈ источне и јужне крајеве земље: „Да би се олакшао рад и везе са неослобођеним делом Србије, биће нужно створити поверенство ПК-а за неослобођену територију. Ту долази у обзир Ниш као седиште, а онда Леск[овац], Зај[ечар] и Пож[аревац]. Што се тиче личности које би ушле у поверенство, решиће се овде после вашег доласка.“ Ипак, до формирања овог тела није дошло у време постојања „Ужичке

1. 4. 4. Октобар 1941: период уздицања и опадања моћи Ужичке републике

Прва партизанска ратна престоница у Ужицу одавала је величанствен утисак на све оне комунисте који су се, по позиву Врховног штаба, у јесен 1941. обрели у њој. Већ црвене заставе које су лепршале на улазу у град, видљиви транспаренти и црвене пароле⁴⁴⁹ исписане по зидовима, свуда присутни партизани са новим војничким поздравом и новим обележјима који су практиковали да у свакодневним јавним наступима и неком врстом полупарада певају револуционарне песме – говорили су савременику да је закорачио на територију у којој власт чине неки нови људи са новом политиком.⁴⁵⁰ Светозар Вукмановић Темпо, који је из Босне долазио у Ужице, био је задивљен призором који је затекао у Ужицу: „Каква разлика од времена када сам прије рата долазио у овај град и стварао партијске организације. Тада је била учмала паланка, а сада на сваком кораку осјећамо да се налазимо у главном граду прве партизанске државе.“⁴⁵¹

У присећањима на те дане, Милован Ђилас је био далеко умеренији, приказујући, поред евидентног полета и задовољства комуниста у новом

републике“, већ касније, крајем јануара 1942, када су се и партизански одреди у западној Србији борили за живот (*Документи ЦК*, 2, 66).

⁴⁴⁹ На основу једног документа сачуваног у архиви ЦК КПЈ, можемо да реконструишемо пароле које су биле исписиване у Ужицу и другим градовима крајем октобра и почетком новембра 1941. године. Поред осталих, на јавно истакнутим транспарентима или зидовима доминирајућих градских здања могли су се видети кратки и упечатљиви текстови исписани црвеном фарбом: „Смрт фашизму – слобода народу“, „Живио несаломљиви савез народа Југославије и СССР“, „Да живи јединство и братство партизана и четника“, „Све за фронт“, „Живјела Комунистичка интернационала“, „Живјела Комунистичка партија Југославије“, „Смрт петоклонашима“. Било је и дужих паролата, које се не би могле читати као крилатице: „Да живи непобједиви ослободилачки фронт свију патриотских снага народа Југославије против фашистичких окупатора“, „Живео СССР, градитељ социјализма, лучоноша напретка и културе, земља благостања и братства међу људима и народима“, „Слава Лењину, бесмртноме творцу сретне и братске заједнице совјетских народа“, „Живео Стаљин, вођа народа СССР, велики учитељ и вођа потлачених народа и изабљиваних маса читавог свијета“, „Да живе херојски и мудри маршали СССР, Ворошилов, Тимошенко, Буђони“, „Три највеће силе свијета, Совјетски савез, Енглеска, Америка, на челу су фронта слободољубивих народа против Хитлера и Мусолинија“ (*Документи ЦК*, 2, 101–103).

⁴⁵⁰ Д. Дудић, *н. д.*, 192; Д. Дедијер, *Дневник*, 51; М. Митровић, *н. д.*, 77.

⁴⁵¹ С. Вукмановић, *н. д.*, 323.

окружењу, и наличје живота у граду у ратно време: „Рат има чудну моћ да преконоћ измени лик људи, ствари и насеља. Ужице су већ биле прожеле оскудица и напрегнутост: радње испражњене, пијаца опустела, интензивне једино кројачнице и пекаре за војску. Улице и паркићи запуштени, излози неочишћени. Приметни једино беда и дотрајалост. И мало људи на улицама, махом старији свет, изјутра и извечери и – премда се не ратује одавно – у дотрајалој одећи.“⁴⁵²

Комунисти су се, међутим, успешно изборили са ратним метежом и сузбили анархичне појаве какве честе смене власти носе са собом. Комунални и инфраструктурни проблеми су брзо решавани и настојало се да, од пијаце до позоришта, град што пре успостави нормалнију свакодневицу. То је новим властима подигло ауторитет у народу. Посебно важно место у граду био је некадашњи трезор Народне банке, где су се сместили чланови Врховног штаба на челу са Јосипом Брозом у згради до њих био је смештен и ЦК КПЈ, па се у Ужицу за кратко време и на малом простору сконцентрисало руководство безмало читавог партизанског покрета у Југославији.⁴⁵³

Тајновито и доступно само одабранима, добро обезбеђено место које је до недавно чувало новац и злато а од октобра 1941. генералног секретара КПЈ и главнокомандујућег партизанским одредима, зрачило је готово митским сјајем. Многи су се комунисти, који су имали част да упознају свог вођу, баш ту срели са Брозом и тај им је осећај остао у трајном сећању. „После ручка нађем се лицем у лице са Титом. И – занемим. Постала сам нема, занемела сам у сусрету с њим. Ниједне мисли у глави, од узбуђења што стојим пред симболом свега револуционарног, патриотског, комунистичког, параведоносног, истинитог. (...) Лепо ме човек поздравио са 'здраво другарице', руковао се са мном, да, ја сам га

---

⁴⁵² М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 120.

⁴⁵³ Покрајинска руководства партије остала су у јесен 1941. на својим теренима. Броз је 19. октобра, одмах пошто је стигао у Ужице, упутио писмо Спасенији Цани Бабовић и Благоју Нешковићу, тражећи од њих да ПК за Србију и сви компромитовани сарадници КПЈ из Београда, после првих провала и губитака партије у престоници, напусте град и дођу на слободну територију. С једне стране, Броз је тражио кадровска појачања на слободној територији, где је масовност устанка почела да превазилази организационе могућности постојеће структуре КПЈ, а с друге не би ли и заштитио чланство од прогона којем је било изложено. Нешковић се пак оглушио на овај позив (правдајући се да није правовремено стигао до њега) и остао је у Београду све до 1943. године (*Документи ЦК*, 2, 64–66).

наравно при уласку поздравила песницом уз 'Смрт фашизму', па остала тако скамењено, у ставу мирно и даље без речи“, записала је једна млада партизанка.⁴⁵⁴

Помало с накнадном надградњом, али несумњиво фасциниран и 1941, први сусрет са Брозом описивао је и др Гојко Николиш: „Најприје видјех плаве, нешто замагљене очи, потом до детаља извајано лице; лице идеалног, или у мојој машти идеализираног, класно свјесног радника, пролетера. (...) Сад видим да имамо Команданта, имамо оног који зна шта хоће и коме желим да се потчиним. (...) Чини ми се да сам га више гледао него слушао. Нису ми промакле ни неке појединости (...) које обиљежавају савременог човјека, изнад и изван класе, човјека подобног за кретање и у тзв. вишем друштву. Мисао: баш такав нам треба. Будући државник.“⁴⁵⁵ У кратком сусрету са Ратомиром Ратом Дугоњићем, чланом ЦК СКОЈ-а и комесаром једног партизанског одреда у Босни, који је такође био опчињен култом свог партијског вође, Броз је „рекао на њему својствен, једноставан начин, велику истину: да ми војнички не можемо добити рат ако га политички не добијемо.“⁴⁵⁶ То је била и суштина његовог рада у Ужицу, где је, на територији која је војнички освојена, сада сва снага била усмерена на политички рад, преображај и „партијско подизање“ становништва.

Од октобра је у ослобођеним градовима започео низ предавања и марксистичких курсева. Настојало се и да се што више партизана прими у

---

⁴⁵⁴ В. Црвенчанин, *н. д.*, 332.

⁴⁵⁵ G. Nikoliš, *н. д.*, 335. Без идеолошких наслага и блиско извору догађаја, стога и аутентичније, јесте сведочење др Курта Левија, првог човека партизанског санитета у Ужицу, у којем је свега неколико дана по слому „Ужичке републике“ описивао полицији вође партизанског покрета: „Друг Тито говори перфектно Немачки по народности највероватније Словен[ац] а можда и Чех. Међутим одлично је познавао прилике у Србији, док Београдске прилике није познавао. Знам сигурно да је учествовао у Шпанском грађанском рату и мислим да је под овим именом још тада био познат. Очигледно је да је био интелектуалац и то високих интелектуалних квалитета, друг Тито, био је као што сам навео врховни заповедник, његов лични опис је следећи: нешто преко средњих година, широких, нешто врло мало изнад средње висине, без бркова, црномањасте коже, светлих очију, носа правилног, лица доста широког, чела доста високог са већим залисцима, косе тамносмеђе глатке и без раздјелка, са јасно словеначким акцентом при изговору, са испупченим јагодицама и мало истуреном доњом вилицом. Говорио је одлично српски али са јасно словеначким акцентом. У покретима отсечан, али са оскудном гестикулацијом.“ Што по површним утисцима, што по стварима које је сазнао о њима, др Леви је прилично прецизно описивао и Александра Ранковића, Николу Груловића, Митра Бакића и Сретена Жујовића. Жујовић му је остављао утисак најближег Титовог сарадника: „Друг Животић је интелектуалац говори перфектно Француски и Немачки, по нагласку и физиономији рекао би да је црногорац. (...) Уочио сам да је саобраћао на равној нози са осталим члановима врховног штаба, а по некада је и директно наређивао другу Марку“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-286/11).

⁴⁵⁶ А. Тадић, *н. д.*, 134–136.

чланство КПЈ.⁴⁵⁷ Из истих разлога је и пропагандни рад подигнут на највиши ниво. Поред „Билтена“ који је до тада био централни лист, гласило Главног штаба за Србију, ЦК је покренуо и још један, централни партијски лист – обновљену „Борбу“. Главни уредник листа био је члан Политбироа и Врховног штаба Едвард Кардељ, а чланови редакције истакнути комунисти раније ангажовани при агитпропу, попут Владимира Дедијера, Митре Митровић, Марјана Стилиновића, др Душана Недељковића. Та чињеница сама за себе довољно говори о значају који су комунисти давали штампи и пропагандном раду и зато није ни случајно да су партизански пропагандисти били смештени у згради која се налазила непосредно уз Врховни штаб. Први број ужичке „Борбе“ објављен је 19. октобра, а до краја боравка Врховног штаба у Ужицу одштампано је још 18 бројева; штампан је три пута недељно у завидном тиражу од 10.000 примерака. У штампарији ЦК у Ужицу је пре тога штампана и „Омладинска борба“, централно гласило СКОЈ-а, као и још неколико локалних и регионалних листова, чије је објављивање окончано изласком „Борбе“.⁴⁵⁸ Ужичка штампарија објавила је и бројне летке и брошуре (у хиљадама примерака), који су масовно дељени међу становништвом; посебно су биле популарне „Антифашистичке песме“, које је прикупио и уредио Душан Недељковић. Велики и важан подухват било је и штампање „Историје СКП(б)“, „партизанског буквара“, такође у предвиђеном тиражу од 10.000 примерака, који је даље дистрибуиран по јединицама.⁴⁵⁹ У ситуацији када око њих није било других медија, партизанска штампа била је од велике важности за информисање и политичко усмеравање народа на слободној територији. Она је преносила вести са светских фронта и упознавала грађане са свим важним збивањима у земљи, али је у мору дезинформација које је пружала умела и да завара и пружи бар лажну наду.

Под руководством агитпропа ПК за Србију, у Ужицу је створена и посебна, Уметничка чета од 80 бораца, попуњена углавном младићима и девојкама из

---

⁴⁵⁷ *Ужичка република*, 71, 74. Руководство партије у пожаревачком крају обавештавало је ПК половином октобра да чланство у КПЈ у том округу броји 83 човека. „Мале цифре су настале после генералног чишћења ка консолидацији и учвршћењу парт. орг. Сад треба да настане јачи прилив. (...) Поставили смо да у року за месец дана број чл. мора бити удвостручен. Појачава се популарисање Парт“ (*Зборник НОР*, 1-2, 193).

⁴⁵⁸ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/11; Милан Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941–1944*, Београд, 1993, 26, 29; *Ужичка република*, 176.

⁴⁵⁹ Милан Матић, *Партизанска штампа*, 195.

града, која је у више наврата у центрима слободне територије организовала забавне вечери за грађанство. Са сличним задацима, како пружања забаве, тако и подизања борбене свести (што видимо по њеном репертоару) радила је и њена драмска секција. Забавни и народни оркестар и хор из Ужица обилазили су приликом партизанских зборова и околна села и увесељавали окупљене.⁴⁶⁰ Врхунац њиховог рада били су организовање „фестивала југословенских народних песама“, који је одржан у Чачку и Ужицу – а који је требало да буде и „манифестација братства и јединства“, и учешће и смотра на великом митингу поводом прославе 24-годишњице Октобарске револуције у Ужицу.⁴⁶¹

Унутрашња политика КПЈ се осликавала и кроз формирање нових, специјализованих јединица у Ужицу: првог Радничког батаљона, подељеног по еснафским четима (железничка, пекарска, ткачка, кројачко-обућарска) и посебне словеначке чете „Иван Цанкар“ попуњене избеглицама – што је допринело да се форсира закључак о југословенском карактеру територије и да су „у стварању Ужичке републике поред Срба учествовали и други југословенски народи“.⁴⁶²

Градиле су се и нове, револуционарне институције, које су преузимале улогу раније суспендованих власти. У „Ужичкој републици“ је посебно значајно било и формирање *народних судова* (уско повезаних или пониклих из НОО) и *народне милиције* који су делом послужили и за санкционисање преступника и

---

⁴⁶⁰ *Ужичка република*, 169–170. Све активности на пољу културе и пропаганде на слободној територији по резултатима истраживања с краја 1970-их организовала је и усмеравала искључиво КПЈ. Када је после рата због тога требало одати почаст партији, та околност јој је приписана као успех, док је за време рата тумачена као спонтана и самоникла, ванпартијска активност (Исто, 76).

⁴⁶¹ На основу једног сачуваног документа са партизанске приредбе у Чачку, видимо какав је отприлике био програм таквих манифестација: најпре би хор партизана отпевао химну „Хеј Словени“, онда би неко од руководилица упутио поздравну реч окупљенима, па би се наставило уз рецитале „Ми знамо судбу“ А. Шантића, „Ми млади“ П. Перовића и „Још није време“ Ј. Јовановића Змаја. Програм је пратило и цртање карикатура и позоришна представа „Почетак буне против дахија“, што је симболизовало континуитет ослободилачке борбе српског народа. Занимљиво је да је партизански хор на скуповима певао и популарну комитску/четничку песму „Планино моја“. Збор би био завршаван уз певање „Партизанке“ Д. Татовића, неформалне химне партизанског покрета (МИАЧ, НОБ, рег. бр. 46).

⁴⁶² Исто, 74. Стварање Радничког батаљона било је на неки начин претеча Прве пролетерске бригаде. Према сећању Р. Јовановића Брадоње, још тада је планирано стварање једне такве, покретне јединице сачињене од „синова радничке класе“. Зато је у Ужице у октобру позван Први шумадијски одред на челу са Миланом Благојевићем Шпанцем, а планиран је и долазак неких партизанских одреда из Црне Горе. Формирање пролетерске бригаде било је наводно предвиђено за годишњицу Октобарске револуције, али су то онемогућиле исцрпљујуће борбе са четницима, које су створиле нове приоритете. Оснивање овакве јединице одгођено је за 21. децембар, један други празник југословенских комуниста. Тог дана прослављао се Стаљинов рођендан (Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 281).

криминалаца, али са главном сврхом кажњавања противника партизанског покрета. У већим градовима, попут Чачка и Ужица, формирана су при команди места и посебна одељења за борбу против пете колоне, која су предводили млади и сурови револуционари, као што су у овом случају били Милан Бато Јанковић и Слободан Пенезић Крцун. Пишући о делатности тог одељења у Ужицу, В. Глишић закључује да су „од свих ухапшених само истакнути издајници били осуђени на смрт“.⁴⁶³ Са дуже временске дистанце, чини се ипак да су смртне казне које су комунисти примењивали над лицима која су означили као „народне непријатеље“ или „петоколонаше“ у лето и јесен 1941. често доношене на основу нејасних или недовољно испитаних оптужби. Категорија петоколонаш могла је да се тумачи произвољно – од председника сеоске општине и локалног тумача, преко стварних немачких агената или жандарма који су били декларисани антикомунисти, све до појединих свештеника или богатијих трговаца и сељака. После убистава жандарма и првих сукоба између партизана и владиних одреда, револуционарни терор у *Ужичкој републици* давао нову димензију српско-српском судару и грађанском рату, који је из месеца у месец захватао све шире категорије становништва.

Успон партизанског покрета у западној Србији одразио се и на поновно покретање производње – неке врсте скромне војне индустрије у фабрикама у Ужицу и Чачку. Све привредне објекте које су затекли у градовима које су освојили, комунисти су прогласили за друштвену својину и под паролом „све за фронт“ ставили их на располагање својим јединицама. Исти је случај био и са приватним предузећима, било да су њихови власници били окарактерисани као непријатељи – па им је имовина *конфискована*, или да су просто били принуђени да материјално помажу герилу. Према истрази полиције након слома устанка, само од чачанских трговаца и предузетника узето је у новцу и материјалу првих дана по ослобођењу града око 2.300.000 динара.⁴⁶⁴ Стављајући их под своју

---

⁴⁶³ В. Глишић, *Ужичка република*, 151–152. Венцеслав Глишић тврди да је борбом против *унутрашњег непријатеља* на ослобођеној територији заправо руководио од септембра 1941. у изворима неприметни Александар Ранковић. Блискост Ранковића и Пенезића касније у раду у ОЗН-и датира из Ужица. (В. Глишић, *Револуционари*, 96–97).

⁴⁶⁴ ИАБ, УГБ-СП-IV-282/9. У новој, партизанској управи у фабрикама у Ужицу неки аутори из епохе социјализма траже и корене „радничког самоуправљања“ (*Ужичка република*, 243–254). Други наводе могућности да су овде постављени и темељи за изградњу партизанске санитарске службе, али и артиљеријских јединица НОВЈ.

контролу и убирајући плодове њиховог рада, они су обновили производњу у Војно-техничком заводу, фабрици хартије и електричној централи у Чачку, као и у кожари, штампарији и ткачници у Ужицу. Поред њих, у оба града, али и у околним варошима, покренут је и низ занатских радионица (обућарских, кројачких) чији су производи могли бити корисни за војску; ове радионице су за месец и по дана рада произвеле око 4.500 пари војничких цокула, преко 800 пари опанака, 2.000 кожуха, око 1.150 комплета шајканог одела, преко 30.000 комада веша.⁴⁶⁵

Ово је био огроман учинак за партизанске одреде и њихово опремање, поготово када се примицала јесен и ситуација на фронту мењала. На фотографијама партизана из новембра 1941. јасно се уочава разлика у њиховом визуелном идентитету у односу на оне из августа и септембра; поред евидентно другачијег војног држања, које је дошло као плод вишемесечног искуства младића који раније нису служили војни рок, види се и њихова боља опремљеност, наоружање, као и обавезне петокраке звезде израђене на чоји или лиму и прикачене на шајкаче.

У свим варошима се за војску пекао хлеб и припремала храна на казанима, у Бајиној Башти се резао и паковао дуван, такође важан за снабдевање јединица. Посебно је било важно стављање у функцију и отпочињање производње у фабрици за израду и оправку оружја у Ужицу. О важности ове фабрике најречитије говоре бројке: за два месеца колико је радила, у њој је по партизанским изворима оправљено 4.500 пушака, 500 тешких митраљеза и пушкомитраљеза, три топа, два тенка, 10.000 тромблонских бомби и велики број панцирних топовских граната – који су раније овде били прикупљени са целе слободне територије. Такође је произведено и око 21.500 пушака (углавном типа М. 24-Б, нестандартних „партизанки“), 30.000 ручних бомби, 2.000 нагазних мина, преко 2.800.000 метака. Оправљеним и произведеним наоружањем партизанска команда је снабдевала своје јединице у Србији, али их је и слала у Санцак, Црну Гору и Босну.⁴⁶⁶ С обзиром на такве капацитете фабрике оружја у Ужицу, не треба да чуди да су управо око ње већ крајем октобра избиле и варнице у четничко-партизанским односима.

⁴⁶⁵ J. Vukotić, *n. d.*, 172–173; В. Глишић, *Ужичка република*, 156–162; М. Ђуришић, *н. д.*, 52.

⁴⁶⁶ Исто.

По свему судећи, период септембар–новембар 1941. био је време успона и зенита партизанског покрета у Србији. У то време, одреди су се омасовили и квалитативно ојачали, пропагандни рад је развијен до детаља, исто као што је и изграђена капиларна мрежа партизанских позадинских власти у ужичком и чачанском крају. Све се то дешавало под будним оком и контролом КПЈ, која је доминирала у свим сегментима власти. Када је 7. новембра у Ужицу одржана централна парада поводом прославе Октобарске револуције у Србији, праћена сличним манифестацијама у свим варошима под контролом партизана, чинило се да комунистички покрет представља снагу која ће задуго доминирати овим делом земље. Међутим, већ у првим новембарским данима одиграли су се догађаји који су учинили да њихова моћ почне да опада – почели су најпре локални сукоби са четничким одредима који су се убрзо претворили у сурови грађански рат; сукоб равногораца и партизана, који се у главним градовима Ужицу и Чачку манифестовао и суровим и хладнокрвним ликвидацијама политичких неистомишљеника које су вршили комунисти као јача страна, према њима је проширио страх и неповерење. Велика експлозија муниције у партизанској фабрици оружја 22. новембра, која је изазвала и немали број жртава, само је та осећања појачала, уз општи утисак да се партизанска одбрана града љуља. Тих дана, и немачке снаге су почеле да стежу обруч око читаве слободне територије, сејући на правцу свог кретања пустош и смрт. Над „Ужичком републиком“, која је свега неколико недеља раније изгледала као чврсто здање у рукама комуниста, надвили су се тамни облаци.

1. 5. Супротстављене перцепције: од сарадње до сукоба са четничким одредима 1941.

После борби које је његова јединица водила у Априлском рату, генералштабни пуковник Драгољуб Михаиловић, до тада непознат у широј јавности у Југославији, пробио се са групом војника и старешина до шумовитих и брдских предела западне Србије. Не признајући одлуке војног врха о

капитулацији и желећи да настави борбу против окупатора, Михаиловић се са својим следбеницима из већ проглашене НДХ (где је био на ратном распореду) упутио у ове крајеве надајући се да ће на Дрини или у Србији пронаћи стабилнији фронт. Међутим, војска је била у расулу и група око пуковника Михаиловића нигде није наишла на линије фронта. Преостало им је да самостално продуже отпор, тј. неку врсту герилске – четничке борбе, као једна од ретких преосталих организованих војних група у Краљевини. Већ 3. маја у реону Таре имали су први сукоб са Немцима, а потом наставили пут према Суворору, где су се зауставили 11. маја, на заравни ове планине са такође до тад непознатим именом Равна гора. Михаиловићева група била је мала: уз себе је имао свега седам официра и двадесетак подофицира и војника. Нико од њих није ни слутио да ће управо та група, њен командант и место где су се окупили, постати језгро националног покрета отпора у Другом светском рату.⁴⁶⁷

Пуковник Михаиловић је убрзо по доласку на Равну гору основао Команду четничких одреда Југословенске војске. Све његове одлуке указују на то да се, када се тумачи улога самониклог *Равногорског покрета*, не може говорити о подизању устанка већ о континуитету отпора непредатог дела војске. О овој групи се брзо прочуло по околним местима, па је, следећи опште уверење да рат није завршен и окупација не представља трајно стање, око тешко приступачног штаба на Равној гори почео да се окупља све већи број људи – у првом реду сељака и народних вођа, војних лица и официра који су избегли заробљавање. Драгољуб Михаиловић у самом почетку акције није задржавао већи број људи при свом штабу, већ их је упућивао назад у њихова места да шире идеју о непокоравању Немцима. Први задаци за нове сараднике били су да враћају самопоуздање у људе разочаране капитулацијом и одвраћају их од одласка у заробљеништво, да прикупљају податке о непријатељским снагама на терену, да сакупе наоружање и формирају спискове потенцијалног људства загрејаног за борбу у својим срединама. Тек почетком лета 1941. почеће, најпре у западној Србији, да се попуњени добровољцима формирају и први *војно-четнички одреди*.⁴⁶⁸

Историчар Коста Николић је првобитну стратегију Михаиловићевог покрета свео на следеће тачке: покретање народа на борбу за ослобођење од

---

⁴⁶⁷ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1, 54–56.

⁴⁶⁸ Исто, 57–58.

окупатора с ослонцем на Западне савезнике, подизање масовног устанка у погодном моменту када би његов успех био осигуран и ситуацијом на спољном плану и светским фронтovima, вршење диверзија и спречавање окупаторских снага да у унутрашњости врше терор и пљачку, одржавање реда на својој територији, суспендовање режима који је окупатор формирао у земљи. Политичка питања су потиснута у други план, а она сложенија, попут питања уређења будуће државе остављена су за време после рата.⁴⁶⁹

Михаиловић на почетку своје акције по свему судећи није рачунао са стварањем велике војске, већ разгранатог покрета, чије би људство у погодном моменту могло да буде активирано. Међутим, већ у другој половини јуна почели су да се спонтано формирају одреди, који су добијали имена срезова или планина камо су оперисали. „Владао је опште мишљење да ће Немачка у рату са Русијом пропасти за два-три месеца. По предњем задатку имао сам стално бити на терену. Требало је да од добровољаца формирам мали одред наоружаних људи, и идући из села у село, на тајним зборовима да износим предње гледиште и извршавам организацију. Видео сам да цео народ одобрава овакву акцију и да радо ступа у њу. Ово тим пре што је терор Немаца био велики“, сећао се касније један од Михаиловићевих официра о првим данима рада у ужичком крају.⁴⁷⁰

Тако, у јулу и августу у западној Србији и Шумадији настаје низ четничких одреда везан за команду на Равној гори: Златиборски, Јадарски, Таковски, Руднички, Лепенички, Јелички, Церски, Пожешки, Љубићки, Трнавски, Жички, група ваљевских одреда. Као и код комуниста, радило се најпре о борбеним групама, које су се тек у наредним месецима развијале и добијале пуну формацију одреда. Са партизанским покретом постојала је још једна сличност: у лето 1941, за разлику од централних области, покрет се није развио на југу земље.

---

⁴⁶⁹ Исто, 63; Коста Николић, Бојан Б. Димитријевић, *Генерал Драгољуб Михаиловић (1893–1946), биографија*, Београд, 2011, 147–148, 151.

⁴⁷⁰ ВА, ЧА, 50-17-2/1.

1. 5. 1. Први контакти и први спотазуми партизанских и војно-четничких одреда у Србији

Појава војно-четничких одреда на терену условила је и њихове сусрете са партизанским јединицама, који су, негде мало пре, негде мало касније, отприлике настајали у слично време. Покрајински комитет КПЈ за Србију је подстицао партијске организације на терену да ове контакте умножавају, не би ли у што краћем временском року постигли већи број локалних споразума, макар у циљу стварања „добросуседних односа“ и заједничког одржавању реда и мира по селима – који би потом утицали и на опредељење самог пуковника Михаиловића и његових најближих сарадника. О томе прецизно говори једна инструкција Александра Ранковића окружним комитетима из августа 1941: „Што се тиче одреда четничких и других, овако је сада: Постоје *четнички* и *војно-четнички* одреди. Први су били углавном са Пећанцем, али после његове издаје огромна већина га оставља и ствара свуда на терену савезе са нашим одредима. Војно четн. одреди су углавном под руков. активних официра (пуковник Дража Михаиловић) и центар им је око Ваљева; слали су изасланике и у ваш крај, ради формирања одреда. Са овим одредима се такође на терену стварају савези, а негде иду и у акције са нашим (Мачва, Подриње), али са њиховим врховима још није дошло до неког споразума, ма да се на томе ради и можда ће нешто испасти. Али стварањем савеза на терену – одоздо, њихови врхови су онемогућени, јер су они 'против акција' у овом моменту. (...) Ми ћемо бити већ повезани на терену с њиховим одредима и тешко да ће их одвојити од нас и против нас. У томе је значај тих савеза на терену – одоздо.“⁴⁷¹

Међутим, замишљена сарадња није се једноставно спроводила у праксу. Многи комунисти оставили су у својим мемоарским записима успомене да су анимозитет према четничким командантима гајили већ од првих сусрета на терену: сметали су им официри, поготово жандармеријски, иритирао их је и њихов поздрав „за краља и отаџбину“ и све оно што је он симболизовао, али су највећи проблем представљали њихови политички погледи. За оне који су у борбу

---

⁴⁷¹ АЈ, Србија II, 51.

пошли првенствено ради револуције, војно-четнички одреди били би директна војна сметња за преврат. Митра Митровић говори да је у првим контактима са њима морала да одглуми срдачност: „Преслишавам се партијску линију коју су ми кратко али врло јасно објаснили по изласку из логора и на поласку из Београда: ми их зовемо ако хоће с нама против окупатора, али су нам они несигурни савезници.“⁴⁷²

Други, који су после напада Немачке на СССР желели брзу акцију и што чешће нападе на Немце, замерали су четничким командантима невољност да се пошто-пото укључе у борбу против окупатора. Драгојло Дудић обратио се у августу својим земљацима на следећи начин: „Зар ви не знате историју свога народа? Да су Карађорђе, Милош и други чекали да Турци изађу сами из Србије, никад то они не би дочекали, и ми бисмо још увек били под Турцима. Али, они су, ево овако како ми данас радимо, дизали устанке, па су ослободили земљу од Турака. Они нису чекали да посвршавају све послове код куће, па онда да пођу, као што ви то данас желите да учините.“⁴⁷³

И на супротној страни сачувана су сведочанства о подозрењу при првим сусретима са „комунистима“, како су збирно означавани партизански одреди у којима су стварни чланови КПЈ били мањина. „Поред све муке једва сам се уздржао од смеха кад је стегнуо леву песницу и подигао је до главе. Утиска да се они тек играју рата нисам се могао ослободити још задуго“, записао је командант Таковског војно-четничког одреда, поручник Звонко Вучковић, поводом свог првог сусрета са партизанима.⁴⁷⁴ Разлике и анимозитети нису долазили из бенигних разилажења, већ из дубоких предратних подвојености и, још пре, визије новог друштва које је требало градити по завршетку рата.

Међутим, иако су се њихова руководства гледала искоса, људи који су попуњавали и четничке и партизанске одреде потицали су из истих крајева, неретко и истих братстава и фамилија, и разлике међу њима, поготово у раном устаничком периоду, биле су тешко уочљиве. Први локални споразум у једној

---

⁴⁷² G. Nikoliš, *n. d.*, 322, 324; М. Митровић, *н. д.*, 70–71.

⁴⁷³ Д. Дудић, *н. д.*, 137–138.

⁴⁷⁴ Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, Лондон, 1984, 96. По сећању савременика, један од највећих противника сарадње са партизанима у првим данима устанка у западној Србији био је поп Влада Зечевих. Касније, када буде пришао комунистима, због тога до краја рата неће доспети на политичку функцију, јер се на њега сумњало да је и даље „у суштини четник“ (Међуопштински историјски архив Шабац, даље: МИАШ, Мемоарска грађа, даље: МГ–431).

средини у Србији представници војно-четничких и партизанских одреда потписали су у селу Губеревци у Драгачеву 21. јула.⁴⁷⁵ Интересантно је да су партизани на преговоре послали само једног делегата, који је био анониман и није био члан КПЈ, док су у име четничких одреда иступили официри који су руководили равногорском организацијом у том крају. Споразум је обухватио тачке које су касније биле карактеристичне за читаву слободну територију: међусобно признавање и уважавање, остављање политичких разлика по страни док траје рат, заједничку мобилизацију војних обвезника са могућношћу опредељивања и избора војске, помагање обеју страна у акцијама и борбама против окупатора, подела ратног плена и власти у ослобођеним местима. Када су се усагласили око тачака и постигли споразум, међу присутнима је настало веселје. Међутим, у партијском руководству Чачанског партизанског одреда на споразум се гледало с резервом: једни су га прихватили као нужно зло и „куповину времена“, које ће партизанима олакшати агитовање по селима, поготово онамо где је утицај КПЈ био слаб, док су га други, попут команданта одреда М. Радосављевића, одбацивали уз идеју да се са „том господом“ и „капиталистима“ треба војно обрачунати и у корену сасећи сваку њихову активност. На крају је преломио инструктор ПК Милан Мијалковић Чича, који је донео одлуку да се споразум прихвати, али да се у њему „не гледа нешто што је за увек дато и што се не може мењати“.⁴⁷⁶

У јулу је остварено више контаката и у ваљевском крају, а народ који још увек није био изложен идеолошкој пропаганди са одушевљењем је гледао на јединство одреда који су слутили успех у борби против окупатора. Један ваљевски партизан забележио је у свом дневнику да је, гледајући први заједнички збор партизана и четника у Боговађи, „народ блистао од среће“, да су људи „певали од задовољства“, а „пушке су пуцале на све стране“. На крају збора окупљени сељаци су углас клицали „Живео трећи народни устанак“.⁴⁷⁷ Локални споразуми између две војске склопљени су током августа и у околини Краљева, у Лепеничком срезу и још неким местима.

---

⁴⁷⁵ Живота Марковић, *Партизанско-четнички односи и привремена сарадња у Србији 1941. године*, Ужице–Београд, 2010, 84.

⁴⁷⁶ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 142–146.

⁴⁷⁷ АС Ж, Ж-34, *Дневник Ивана Драјића*.

Нијансе у односима два покрета најбоље се виде из сачуване партијске грађе ОК Шабац. Најпре је ПК за Србију 12. августа сугерисао шабачким комунистима да поведу рачуна о акцији четника, уз напомену „сваки наш контакт са њима добро ће доћи“ и, свесни да међу њима има и радикалних левичара, неку врсту опомене: „Све друге разлике засада оставите по страни.“ Само два дана касније, из Шапца су одговорили да су ступили у контакт са равногорцима и постигли прве договоре, с обзиром да се и једни и други боре против окупатора; разилазили су се једино око питања када ступити у општу акцију. Инструктор ПК у Шапцу јавио је и да су на зиду куће где се налазила четничка команда, у знак солидарности са партизанима локални четници исписали и пароле „Живео Стаљин“ и „Живела браћа комунисти“.⁴⁷⁸

Из ПК су даље инсиситирали да се сарадња озваничи неким документом, а да би потпис четничког команданта на заједничком прогласу „огромно значео“.⁴⁷⁹ Заиста, комунисти су успели да издејствују и потписивање заједничког документа пре 25. августа (потписали су га Небојша Јерковић и Драгослав Рачић), о чему је извештен и пуковник Михаиловић; и партизани и четници у Поцерини, Јадру и Мачви навели су да су у добрим односима и да желе да заједнички ступе у акцију, наглашавано је и да деле команду над слободном територијом. У прогласу од 30. августа обе команде обзнањују да им је најважнији задатак ослободилачка борба, уз јединство свих родољуба. Потом су започели са пресецањем друмова и ометањем саобраћаја, па под руководством искусног капетана Драгослава Рачића да праве и планове о нападу на Шабац. То расположење се брзо пренело и на читаво становништво северозападне Србије, о чему сведоче и сећања савременика: „Заиста свакога је обузела та национална побуна, утолико пре што се није знало како је у осталим деловима Србије. Народ је горео. Требало је дати сваком човеку пушку и неколико метака па да иде да скаче на тенк. Веровало се да је дошло време за ослобођење. Четници су говорили о сигурности успеха, јер су склопили споразум са партизанима који држе у својим рукама Мачву. 'Успех је сигуран, јер и ми и они боримо се за иста права'.“⁴⁸⁰ Па ипак, комунисти су, као и четници у Чачку, овде задржали дозу скепсе: „Наши односи су формално и на

---

⁴⁷⁸ АЈ, Србија II-11; *Зборник НОР*, 1-1, 36–41.

⁴⁷⁹ Исто, 65–67.

⁴⁸⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/2.

речи доста добри, али доста раде против нас код својих људи“.⁴⁸¹ Очигледно, обе стране су споразуме доживљавале као привремене, а наступајуће дане искористиле да ојачавају сопствену позицију на терену.

Четнички командант у области Пожеге, Милош Глишић, навео је и своје недоумице и неслагања са тамошњим партизанским вођама: „Већ у почетку рата са Русијом, почео је у земљи прогон и истребљивање њених политичких симпатизера. Услед овога, изван број људи био се одметнуо већ у шуму, те су гдегде ницале овакве групице, које су око себе прикупљале своје људе. Услед овога, а како су и ови људи у Немцима гледали непријатеља српства, сматрао сам за потребно да дођем у везу са њима. (...) После извесног времена био сам у Радобуђи и састао се са Стевом Чоловићем. Са њим сам врло дуго разговарао и ми смо се споразумели о свему, сем у два питања: 1. Ми смо мислили да још није време за општи устанак, јер је Немачка још тада напредовала на фронту, док је код партизана владало гледиште да треба дићи устанак. 2. У погледу политичког уређења доцније државне заједнице партизани су имали извесне своје већ одређене линије, док смо ми сматрали да цео покрет не сме да има ни трукне политичког обележја и да о том будућем уређењу треба да се изјасни народ и то без притиска.“⁴⁸²

Као што се из приложеног види, међу обичним војницима две војске, као и у народу, удруживање родољуба и заједничка борба против Немаца изазивали су одушевљење и поново подгрејали оптимизам у тријумф српског оружја. Код команданата је, храњено противречностима из предратног периода и супротним визијама будућности државе, преовладало неповерење. У четничкој команди носиоци тог анимозитета били су жандармеријски официри и подофицири, којих је од првих дана било прилично у Михаиловићевој близини. И сам пуковник Михаиловић се под силином надлазећих догађаја повијао према различитим странама – он је био јасно опредељен за борбу против Немаца, али су га немачке застрашујуће мере одмазде (поготово јулско стрељање на Буковима) погађале и одговарале га од бескомпромисних акција.⁴⁸³

---

⁴⁸¹ Исто, 88–89, 104; Небојша Цвејић, „Шабачки крај у устанку 1941“, *Ужички зборник*, књига 35, свеска 1, 2011, 403.

⁴⁸² В. Глишић, *Пожега*, 191.

⁴⁸³ Ратко Мартиновић, *Од Равне горе до Врховног штаба*, Београд, 1979, 236.

Код партизана су у непријатељству предњачили чланови и функционери КПЈ, који нису одступали од својих предратних ставова: за њих су официри са Равне горе били браниоци старог система, капиталисти, слуге Лондона. Поручник Ратко Мартиновић, најпре четнички, а потом партизански командант у западној Србији, говори да су ваљевски партизани још крајем августа штампали прве летке у којим су Михаиловића и његове официре назвали „гибаничарима“, јер су, наводно, уз обиље ића и пића седели на Равној гори скрштених руку, не предузимајући никакве веће нападе на Немце.⁴⁸⁴ Тако је овај израз, којим су комунисти означавали припаднике ЈВуО, настао у периоду њеног „најиспоснијег“ живота. Заправо, није им сметало то што официри имају на трпези која је била идентична њиховој, већ чињеница да они нису хтели одмах и по сваку цену да покрећу масовне акције против окупатора.

О томе најбоље сведочи разговор команданта Ваљевског партизанског одреда Здравка Јовановића и чланова Главног штаба за Србију Родољуба Чолаковића и Филипа Кљајића Фиће, које нам је Чолаковић и пренео: „Наши људи мрзе Дражиновце, називају их гибаничарима и врло би радо пошли на Равну гору да разјуре ту мафију, завршио је Здравко. (...) Фића и ја сматрали смо да би било неправилно напасти Дражу Михаиловића. Треба учинити све да се он приволи за борбу, јер он представља, по нашем мишљењу, онај дио нашег још колебљивог свијета који мисли да се с Нијемцима може некако варапати да би се јефтиније прошло. Ту треба бити стрпљив, јер се не ради само о једном човјеку или о једној групи људи, него о расположењу једног слоја народа. Потребно је с наше стране учинити све да не дође до узајамне борбе између нас и оних који су начелно против Њемачке и њеног 'новог поретка', али још нису за оружану борбу против окупатора. Оно што је сада пријекно потребно то је: водити непрестано борбу против Дражиног схватања, раскринкавати га као саботерско.“⁴⁸⁵

Другим речима, став према Михаиловићу и његовим следбеницима међу комунистима је већ у августу био дефинисан, а чекао се први погодан моменат за његово компромитовање и „раскринкавање“ као издајника. Ситуација на терену била је другачија: Михаиловићеве снаге почеле су током истог месеца да нарастају (што су комунисти видели као губитак сопствене базе за мобилизацију),

---

⁴⁸⁴ Исто, 231.

⁴⁸⁵ Р. Чолаковић, *н. д.*, 82–83.

људство оба покрета радо је сарађивало, инциденти међу њима су били ретки. Михаиловићеви команданти су се већински показали вољним и кооперативним за борбу против окупатора тамо где је то могуће. А онда је уследила и акција која је преломила да Михаиловић у врху КПЈ буде схваћен као фактор с којим се мора сести за преговарачки сто, и то на највишој инстанци: 31. августа први град у Србији ослобођен је од устаничких снага. Немци су у тој борби имали више погинулих, а остатак њиховог гарнизона са стотинак људи положио је оружје и предао се нападачима. Проблем је био што тај напад нису извели партизани, чак ни партизани удружени са четницима. Лозницу је ослободио Јадарски војно-четнички одред под командом потпуковника Веселина Мисите, оданог Михаиловићевог човека у Подрињу, који је у тој борби и сам изгубио живот.⁴⁸⁶

1. 5. 2. Од преговора до заједничке акције четника и партизана

На прве састанке са пуковником Михаиловићем и његовим сарадницима на Равној гори, представници КПЈ слали су искључиво представнике своје локалне организације. То је по њиховом виђењу био и значај Равногорског покрета: сматрали су да се ради о организацији која ће тешко превазићи локалне оквире и прелити се ван Повлена и Дивчибара. Тако је први партизански изасланик на Равној гори крајем јула био др Драган Јовановић, стоматолог и предратни комуниста, један од оснивача Колубарског одреда. Његови разговори са потпуковником Драгославом Павловићем (Михаиловић је био одсутан) протекли су без тензија, премда је Павловић нагласио да још није време за акцију и да би стога партизански одред требало распустити – а да вође у том случају могу да се склоне код њих на Равну гору. Највећи значај овог разговора био је што су ваљевски партизани и инструктори ПК који су се тада налазили код њих добили

---

⁴⁸⁶ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал Михаиловић*, 153; Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи...*, 108; Музеј Јадра (даље: МЈ), *Записник са саслушања Георгија Бојића - Цице у Одељењу за заштиту народа (ОЗНА) за Подрињски округ у Шапцу*, 31. децембра 1945. године – нерегистровано; МИАШ, МГ-32.

прве прецизније податке о стању у Михаиловићевој организацији и њиховим плановима.⁴⁸⁷

Како је Равногорски покрет нарастао, представници партије увиђали су и већу озбиљност тог питања и дефинисања односа снага на терену. Зато су средином августа на Равну гору упућени инструктор ПК и координатор спровођења партијских активности у ваљевском крају Милош Минић и народни трибун, заменик командира Колубарске чете Драгојло Дудић. Равногорце су поред Михаиловића представљали и његови најближи сарадници – књижевник Драгиша Васић и потпуковник Драгослав Павловић. Њихови разговори и даље су се претежно сводили на међусобно „опипавање пулса“ и убеђивање колико ће рат потрајати, а у складу с тим и када треба покренути масовни устанак против Немаца. Михаиловић није пропустио прилику да комунистима, увијену у шалу, стави и примедбу на њихову пропаганду против њега. Једини извор о овим разговорима јесу послератни записи Милоша Минића: „Разговори између нас текли су уз узајамно уважавање, али су били отворени, тако да смо једни другима рекли и замерке које смо имали. Разговори су трајали више сати. (...) Дража и остали изнели су своју процену која се од наше разликовала. Казали су да они оцењују да није време за оружану борбу против окупатора. (...) Завршили смо разговоре без икаквих свађа и заостравања, па је расположење допуштало и шале. Тако је за време ручка, на коме смо били послужени једним добрим пасуљом, Михаиловић нама рекао да их наши партизани називају гибаничарима, а они, ето, претежно се хране пасуљом.“⁴⁸⁸

Затим је дошло до инцидента у Планиници, који је заострио односе између два покрета. Будући да се радило о првом оружаном сукобу између четника и партизана, овај догађај је потребно подробније описати.

Село Планиница налази се испод саме Равне горе и његови становници били су међу првим лучоношама равногорске идеје; стога га је Михаиловић посматрао, као и околна места, за „свој атар“. Такву поделу партизани нису признавали и сматрали су да је дозвољено да се крећу и у областима где је

---

⁴⁸⁷ Јован Марјановић, „Прилози историји сукоба Народноослободилачког покрета и четника Драже Михаиловића у Србији 1941. године“, *Историја 20. века*, 1/1959, 184; М. Минић, *н. д.*, 241.

⁴⁸⁸ М. Минић, *н. д.*, 243–245; Сергије Живановић, *Трећи српски устанак 1941*, Чикаго, 1962, 12–13; Ј. Марјановић, *Прилози*, 185.

Михаиловићев утицај јачи, чак њима посвећујући и већу пажњу у политичком раду. Карактеристично је да је акција партизана у селима испод Равне горе била пропраћена насилним акцијама према сељацима, што је изазвало узнемирење у непосредној Михаиловићевој околини.⁴⁸⁹

По опису Звонка Вучковића, крајем августа или почетком септембра (тачан датум није утврђен) једна партизанска чета опет је банула у Планиницу не би ли прикупила неко скривено оружје, а ту акцију пратило је и поновно насиље над сељацима, који су наводно сатерани у школско двориште, да би пред њима председник општине био и јавно избатинан. По сведочењу поручника Вучковића, који је био очевидац даљих збивања, на Равну гору је тада дотрчао један момак, који је затражио од пуковника Михаиловића да реагује и заштити угрожене у селу. Михаиловић је после рата на суђењу изјавио да није био сигуран да ли се ради о партизанима или пак некој наоружаној разбојничкој групацији, којих у то време није мањкало. Та тврдња, ипак, не делује много убедљиво. Јуриш према Планиници предводио је сам пуковник, уз наредбу својим људима: „Ако пуцате, не пуцајте у њих“. Народ се по првим пуцњима разбежао, а 15-ак партизана се забарикадирало у сеоској школи. На њих је и даље пуцано, а на школу је наводно бачено и неколико бомби. Како Вучковић закључује, сукоб се завршио „без велике крви“; партизани су се после краћег отпора предали. Равногорци су имали два лакше рањена војника. Све заробљенике, међу којима је такође било неколико рањених, Михаиловић је отпустио кућама, са парчетом проје које су добили као следовање. „Идите кућама и учините све да грађански рат остане неиспуњена жеља наших непријатеља. Највеће зло које може задесити један народ је међусобна борба његових синова. Док је окупатор у земљи, боримо се сложено и разумно да га истерамо. А кад се он преко наших граница повуче, суверени народ, овај што данас трпи и чува земљу, казаће своје. Његовој одлуци сви се морамо покорити“. Овако је говорио Михаиловић, и тада и доцније, и ја сам тај говор дословце запамтио, јер сам га у току следећих месеци чуо много пута“, записао је

---

⁴⁸⁹ Упечатљив је опис Драгојла Дудића о боравку партизана у Планиници 23. августа: „Другови су се вратили из општине; нису нашли председника, али су узели учитеља и два сељака и у њиховом присуству узели акта и књиге новијег датума и спалили. Узпут су нашли један карабин са муницијом. (...) Ручали су у кући код Кочиного оца. Спремио нам печено јагње и јагњећу чорбу. Нашали смо се мало на рачун друга Коче 'што је морао дати јагње, да га примимо у чету'“ (Д. Дудић, *н. д.*, 130–131).

о Вучковић епиглогу сукоба. Задржао је само партизанку Ружу Главинић, ћерку његовог пријатеља, коју је желео лично да се побрине и спроведе је до Београда, кући.⁴⁹⁰

У примарним изворима који се дотичу овог сукоба не постоје подаци о погинулим партизанима у борби у Планиници. Инструктор ПК КПЈ у ваљевском крају Милош Минић, који је због овог инцидента интервенисао код Михаиловића после десетак дана, такође говори да се основа његовог протеста сводила на то „да су неки борци рањени“, притом не помињући погинуле. Тек у послератној историзацији, почело је да се говори да се сукоб у Планиници збио 31. августа (истог дана када су војно-четнички одреди ослободили Лозницу?!) и да су, поред пет рањених, у њему и погинула два партизана. Друга верзија говори о три погинула партизана и једном погинулом четнику, трећа о по једном погинулом на обе стране.⁴⁹¹

Због затегнутих односа, Милош Минић се око 12. септембра поново нашао на Равној гори, лицем у лице са Михаиловићем, Васићем и Павловићем. Минић је дао готово идентичан опис борбе у Планиници као и Вучковић, али је важно што је описао и даљи ток разговора са Михаиловићем: „Уместо да се правда и пружи извињење, Дража је напао нас, да партизани убијају његове људе. Одбио сам ту оптужбу и тражио да пружи доказе за то што говори. Он је наредио да уведу једног младог поручника и рекао да је то поручник Пипан, да је његов курир, да је водио из Београда његовог официра, потпуковника Олујевића, да су их партизани заробили у Белановици и довели у Љиг, да су у току борбе између партизана и Немаца у Љигу партизани стрељали Олујевића, а да је Пипан успео да побегне.“ Минић се правдао да о томе не зна много, већ само да су у Љигу заробљени и стрељани неки жандармеријски официри из структура генерала Недића. „Михаиловић је на то реаговао тако што је рекао да је тај заменик команданта Недићеве жандармерије потпуковник Олујевић и да је то његов официр, који је

---

⁴⁹⁰ З. Вучковић, *н. д.*, 77–80; *Документи са суђења Равногорском покрету (10. јуни – 15. јули 1946)*, приредио Миодраг Зечевић, Београд, 2001, 1303. Ружа Главинић се 1946. појавила као сведок оптужбе против Михаиловића. Приписивала му је и очигледно измишљене радње. У архиви Специјалне полиције сачуван је њен исказ из 1942, где је изнела сасвим супротну верзију од оне из 1946. Тада није помињала никакву борбу, већ само да су је четници заробили са групом партизана и, „пошто сам добро изгрђена због ове непромишљености“, испратили за Београд (ИАБ, УГБ, СП-IV-194/29).

⁴⁹¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-194/29; *Документи са суђења Равногорском покрету*, 1300–1302; Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 108.

радио за њега, иако је на дужности у жандармерији, и да га је поручник Пипан водио на Равну гору по његовом наређењу. Одбијајући његову оптужбу, рекао сам му да партизани не могу бити криви ако неко од Недићевих официра, који воде борбу против партизана и служе Немцима, припада Дражиној четничкој организацији.“ Михаиловић је Минићу као доказе са подстицање сукоба с партизанске стране пружио и летке „са доста увредљивих речи“ које је против његовог покрета штампала команда Ваљевског партизанског одреда, а поставио је и питање неких официра које је послао у Срем, а који су нестали приликом преласка кроз партизанску територију. Минић је био затечен, узбуђен и песимистичан по питању даље сарадње: „Читав овај разговор био је врло тежак. Али смо разговор завршили тако што смо поново потврдили ранији договор да ће се и једна и друга страна, и четници и партизани, и надаље држати усменог споразума постигнутог у разговорима на првом нашем састанку. Моја вера у могућност сарадње и заједничке борбе партизана и четника против окупатора, коју сам, ипак, имао после мојих првих разговора на Равној гори са Михаиловићем и његовим најближим сарадницима, била је дубоко пољуљана.“⁴⁹²

---

⁴⁹² М. Минић, *н. д.*, 245–249. Догађај који је Минић описао, а који је додатно оптеретио односе између две војске, тicao се убиства потпуковника Марка Олујевића. Наиме, још од јула 1941. Михаиловић је започео придобијање жандармеријских станица и жандарма за помоћ његовом покрету, првенствено у наоружању и обавештајном раду. У тајности је остварио сарадњу и са командантом жандармерије, пуковником Јованом Тришићем, а низ станица у западној Србији ставио му се на располагање. Потом је дошло и до иницијативе генерала Недића за састанком између њега и Михаиловића, не би ли дошло до споразума „националног јединства“ и заједничке борбе против комуниста. Михаиловић је одбио виђење са Недићем, али му је упутио своје сараднике, мајора Александра Мишића (сина војводе Мишића) и потпуковника Драгослава Павловића. Заиста, Недић их је око 5. септембра тајно примио у председништву и саслушао њихове предлоге, који су се углавном сводили на молбе за помоћ у наоружању и новцу. Као противуслугу, четнички официри позитивно су одговорили на Недићев позив за заједничку борбу против комуниста. Колико су у овоме били искрени или блефирали, колико су на Недићеве захтеве одговарали на своју руку или у духу Михаиловићевих инструкција, тешко је рећи. Све је остало на усменом договору. За даље одржавање везе Недић је одредио потпуковника Марка Олујевића. При првом поласку на терен, 10. септембра, потпуковник Олујевић, у пратњи поручника Славка Пипана, пао је партизанима у руке код Љига. Код сумњивих официра партизани су нашли и план који је (без да је Михаиловић о томе знао, а камоли у њега био укључен) разрадио генерал Панга Драшкић о заједничким дејствима српских оружаних одреда и четника против комуниста у западној Србији. Олујевић је на лицу места стрељан, Пипан је успео да побегне. Овај моменат много је допринео подизању нивоа нетрпеливости између партизанских и четничких одреда: партизани су своје конкуренте сумњичили да су се припремали да их нападну с леђа, док су четници оповргавали све оптужбе и кривили комунисте за смрт потпуковника Олујевића, којег су представљали као члана своје организације (Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 31–33, 53–54; Д. Дудић, *н. д.*, 187–189; *Колаборационисти*, 145–147; Б. Карапанџић, *н. д.*, 102–103; Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 124–126; ИАБ, УГБ, СП-IV-74/4).

Ипак, преговори су се наставили. Изгледа да су они били подстакнути и добрим односима више партизанских и четничких команданата у западној Србији, који су доносили и плодове у борби за ослобођење. Од 2. до 4. септембра трајале су до тада најжешће борбе око Крупња, које су против Немаца водили удружени четнички и партизански одреди. На крају су и овде Немци истакли белу заставу и њихов гарнизон предао се устаницима, као и раније онај у Лозници. У наредних неколико дана ослобођени су и Богатић и Бања Ковиљача.⁴⁹³ Немачка команда је због оваквих слабости инсистирала да за војску у рату важи „безобзирна примена оружја, никакви преговори“, а по први пут је од Врховне команде Вермахта затражено и појачање у Србији, бар у јачини једне дивизије.⁴⁹⁴

Баш у то време, у Београду су први пут на вишем нивоу одржане консултације једне групе четничких и партизанских руководилаца. Равногорски покрет су на овом састанку између осталих представљали пуковник Бранислав Пантић и мајор Велимир Пилетић, са партизанске су испред ПК за Србију присуствовали Александар Ранковић, Благоје Нешковић и Ђуро Стругар. И даље се остало на различитим становиштима по питању динамике акција; равногорци су били става да не треба вршити веће нападе на Немце све док не дође до преокрета на Источном фронту, док су партизани изнели да „наша партија хоће заједничку сарадњу са свима родољубима, али не по цену одустајања од акција“. Ранковић је у детаљном извештају Брозу о овом састанку изнео следећи закључак: „Изразили су жељу да их одавде посети делегација која ће бити компетентна да закључи споразум. Уз то, направили су виц, рекавши: 'Знамо ми како то иде код вас. Прво нам је дошла једна извидница, а ви сте претходница, па ће нам сад доћи главнина'“. ⁴⁹⁵

Нису ни слутили колико су били у праву: кроз локалне представнике, КПЈ је Михаиловићу најпре слала извидницу, преко Милоша Минића претходницу, а у другој половини септембра, пошто су обе стране одстраниле потенцијалне

---

⁴⁹³ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал Михаиловић*, 153–154; Н. Цвејић, *н. д.*, 404. Одмах након ослобођења Богатића, дошло је и до трагедије на реци Битви, где су Немци успели да изненаде 4. чету Мачванског (Подринског) партизанског одреда и нанесу јој губитке од 15 мртвих и пет рањених. Тешко рањен у обе ноге, командир чете Станко Орељ извршио је самоубиство. Били су ово највећи губици мачванских партизана у једној борби током устанка (Д. Пармаковић, *Мачвански одред*, 263–266).

⁴⁹⁴ *Зборник НОР*, 1-1, 385; Исто, 12-1, 360–361.

⁴⁹⁵ *Зборник НОР*, 1-2, 126, 128; Велимир Пилетић, *Судбина српског официра*, Крагујевац, 2002, 60–62.

партнере (Михаиловић Недића, а Броз генерала Љубу Новаковића⁴⁹⁶), дошло је до момента када треба да се сретну двојица команданата. До првог сусрета дошло је 19. септембра у Струганику.

1. 5. 3. Прва битка за градове – против Немаца

Сусрет Драгољуба Михаиловића и Јосипа Броза Тита у Струганику је у постојећој историографској продукцији више пута анализиран и оцењиван. Није сачуван никакав записник нити документ о њему. Познато је да су уз Михаиловића поново били присутни и његови најближи сарадници (А. Мишић, Д. Васић, Д. Павловић), док је Броз дошао поново у друштву М. Минића и неколико ваљевских комуниста. За Броза је долазак четничком команданту „на ноге“, у село испод Равне горе, сам по себи био уступак, а Михаиловићево окружење, међу којима је било и убеђених предратних комуниста, сумњичаво је гледало на вође комуниста о којима нису ништа поближе знали; за Тита су нагађали је ли Рус или какав други Словен. Ипак, разговор је протицао у пријатној атмосфери. Михаиловић је и даље био сумњичав по питању динамике устанка и опасности од немачких репресалија, док је Броз неодложно инсистирао на њима – и разговор је потрајао до вечерњих часова. Према сећању Воје Рафаиловића, Титовог пратиоца на овом састанку, Михаиловић је једног тренутка поставио и питање о судбини народа у случају наиласка немачке казнене експедиције, којој устаници не могу да се супротставе. „Тито му је рекао да ћемо народ избацити у шуму, у збегове, извући ћемо хране, а за то време од савезника ће нешто доћи“; Броз је био мишљења и да су Немци сувише заузети на другим фронтovima да би се озбиљније ангажовали у Србији, а да и у том случају постоји опција да се

---

⁴⁹⁶ Генерал Љубо Новаковић, командант Комског одреда Југословенске војске, био је у лето 1941. један од лидера отпора у Шумадији. Испрва се придружио Михаиловићу на Равној гори, да би после једног инцидента који је изазвао био одстрањен из равногорског штаба. Од тада је деловао у зони Рудника, сарађујући најпре са четницима Косте Пећанца, а потом и са локалним партизанским одредима. Један од ближних сарадника у то доба био му је потпоручник Радивоје Јовановић Брадоња, који ће се убрзо придружити партизанима. И сам Новаковић ће се једно време налазити уз партизански Врховни штаб у Фочи, али ће остати вероломан. Живот је изгубио од комуниста 1943.

герилска борба настави по планинама, где „ћемо тући фашисте“.⁴⁹⁷ Свега четири дана касније, када се буде суочио са последицама свог опредељења и суровим немачким одмаздама у Мачви, Броз ће бити у прилици да увиди све своје заблуде, али не и да промени ставове.

Састанак у Струганику донео је ипак изванредан напредак у односима између партизана и четника: договорена је заједничка борба против окупатора где год то услови дозвољавају, уз равноправну поделу ратног плена и слободно опредељивање народа у коју ће војску ступити по проглашењу мобилизације на територији под контролом устаника. Није решено питање јединствене команде, јер су и једна и друга страна настојале да задрже првенство у одлучивању. Михаиловић је одбио и формирање заједничког Врховног штаба, у којем би Броз остао командант, а он његов начелник штаба.⁴⁹⁸ Управо та чињеница допринела је да комунисти оцене да су преговори пропали.

О даљем току догађаја и ставу Јосипа Броза према Михаиловићу и његовој организацији опет је сведок Милош Минић: „Рекли смо Титу да ми мислимо да би најбоље било за нашу даљу успешну борбу против окупатора ако бисмо предузели благовремено акцију да разбијемо четничку организацију, док смо далеко надмоћнији од четника. Тако бисмо онемогућили, у ствари, најопаснију петоклонашку организацију, далеко опаснију и од Недићеве државе и Љотићевих и Пећанчевих банди. (...) Тито је нас стрпљиво слушао. Био је и сам опседнут утисцима и размишљањима о разговорима у Струганику. А онда је рекао приближно следеће: 'Ви грешите. Кад бисмо ми то учинили, то би била тешка политичка погрешка са несагледивим последицама.' Не мисли ни он много друкчије о Дражи и о њиховој неискрености у разговорима које смо водили, о томе да треба према њима бити опрезан да не би дошло до изненађења. Али Дража је окупио доста официра и подофицира и људи са села и из града, а још

---

⁴⁹⁷ Сећања бораца Ваљевског Народноослободилачког партизанског одреда, књига 1, Ваљево, 1984, 267. Едвард Кардељ је у августу 1941. у једној инструкцији навео да би требало интензивирати нападе на усташе у Хрватској, не би ли њихова реакција и неселективни терор над цивилним живљем помогао одласке у збегове и, онамо где је КПЈ била једини политички фактор у руковођењу борбом – на Кордуну, Банији и делу Лике – попуњавање партизанских редова. „У рату се не смијемо плашити уништавања читавих села. Терор ће безусловно довести до оружане акције“, писао је Кардељ. Исто то би, по његовом виђењу, био пут и ка мобилизацији Хрвата (*Извори за историју СКЈ*, 1, 181).

⁴⁹⁸ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, 98; Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 128–133.

много више патриотски расположених људи верује да ће он повести борбу против окупатора. Све док је тако, кад бисмо ми поступили како ви мислите, ми бисмо били осуђени од народа да смо изазвали братоубилачки рат.“⁴⁹⁹

Суштински, Броз у септембру 1941. није био мишљења да не треба напасти Михаиловића, мислио је да само за то треба причекати погоднији тренутак. Зато је у Столицама десетак дана касније својим командантима поновио препоруку да сарађују са четничким одредима, све док имају интереса за тако нешто и док се Михаиловић политички не истроши. Овакав Брозов став у септембру 1941. (када се на Равној гори највише веровало у заједничку акцију) није остао забележен само у мемоарима Милоша Минића, износили су га и други који су се тада нашли у његовој близини и са којима је разговарао на ову тему. Родољуб Чолаковић записао је своје утиске о релацији Броз–Михаиловић: „Говорећи о мишљењу извјесних нестрпљивих људи, који су мислили да треба ликвидирати Дражу Михаиловића и његов штаб на Равној гори, Тито је казао да би то била политичка погрешка. Није тешко војнички ликвидирати Дражу Михаиловића, али за наш покрет и његов развитак битно је ликвидирати Дражу политички. Тек онда ће војничка ликвидација проћи без икаквих политичких компликација“.⁵⁰⁰

Командант краљевачких партизана Павле Јакшић је, промишљајући о партизанском делу одговорности за почетак грађанског рата у Србији, сматрао да је једно од основних слабости било њихово инсистирање на изградњи нових, револуционарних власти и политичких институција, уместо да се са Михаиловићем и његовим следбеницима постигне договор по којем би сва политичка питања о будућности Југославије и њеног уређења била решавана после рата. Напротив, очекујући скорији завршетак рата, врх КПЈ се није задовољио само формирањем НОО-а, које су четници колико-толико и толерисали, већ је ишао и на формирање револуционарне владе у Ужицу, а затим и на обрачун са појединим четничким командантима или одредима уколико би им представљали сметњу на терену. „Ти поступци су произишавали из директива које су упућиване партизанима, међу којима и она коју је мени лично дао командант Главног штаба за Србију Сретен Жујовић на саветовању у селу Дулени, 16. септембра 1941. године: 'Са четницима сарађујте, али њихове људе на терену...',

⁴⁹⁹ М. Минић, *н. д.*, 253–255.

⁵⁰⁰ Р. Чолаковић, *н. д.*, 298.

показавши руком сечење, што се тешко може уклопити у коалициону борбену сарадњу. Пошто су они бољшевички изграђенији партизани ту директиву спроводили доследније од партизана симпатизера, створена је у народу она подела на 'Чачане' и 'Јакшићеве партизане'.⁵⁰¹

На другој страни, евидентно је да ни држање Михаиловићевих четника према партизанима („комунистима“) није било пријатељско нити до краја добронамерно – али не постоји никакав траг у документима или мемоаристици који би посведочио да је ма ко из руководства на Равној гори тада планирао сукоб са партизанима. Штавише, немачке обавештајне структуре дошле су до закључка да је „Михаиловић против комуниста, али не жели грађански рат“.⁵⁰²

У међувремену, посебно под утиском договора из Струганика, многи четнички команданти у локалним срединама ступили су у сарадњу са партизанима. Иницијативе су долазиле са обе стране. Оно што је, међутим, карактеристично за крај септембра 1941. јесте моменат када партизани по први пут успевају да до тада пасивнијим војно-четничким одредима наметну своју стратегију као једини могући даљи правац делања. Пошто су они, руковођени одлукама из Дулена и Столица, започели одлучне акције за ослобођење вароши – и то ударом на најслабију карику у ланцу одбране, слабо наоружане жандарме, и четнички вођи били су под притиском догађаја принуђени на акцију. И међу њима је било официра који више нису желели да чекају и који су поверовали да се моменат немачког слома у Србији приближио, али и знатно више оних који су у наглој и ефектној партизанској акцији препознали опасност од одузимања престижа и политичког утицаја. Зато су и сами започели да се окупљају и врше нападе, ако не на њима наклоњене жандарме, оно бар на немачке посаде, што самостално, што у заједници са партизанима.

ОК Пожаревац је извештавао ПК за Србију да је у Мајданпеку и Кучеву потписан споразум са четничким групама, од којих су чак неке раније припадале структурама Косте Пећанца (нпр. одред Леониде Пљешковића). Заједнички су нападали и Велико Градиште и извојевали победу над Немцима.⁵⁰³ Истовремено, започели су борбу против четника Косте Пећанца из одреда војвода Анђелка

---

⁵⁰¹ П. Јакшић, *н. д.*, 209.

⁵⁰² Ј. Марјановић, *Прилози*, 198.

⁵⁰³ *Зборник НОР*, 1-1, 128–130.

Адамовића и Воје Јевремовића Триброђанина, са којима су испрва такође били сарађивали. ПК за Србију је у инструкцијама ОП Аранђеловац наглашавао да су „од пресудног значаја војни савези вашег одреда са свим другима на вашој територији (поштени четници, Дражини) који су против окупатора. (...) Не сме се догодити да дође до сукоба између вас и њих.“⁵⁰⁴

Успешна сарадња остварена је и на подручју Ваљева. Удруживање четничких и партизанских снага Немци су овде видели као стварање „опште-српског-националног покрета“. Уједињени устанички одреди су око 10. септембра започели и опсаду Ваљева, у којој је учествовало, по Б. Димитријевићу, око 1.000 партизана и 700 четника. Димитријевић септембарске борбе око Ваљева оцењује на следећи начин: „Партизани су се често без потребе излагали већим губицима, прокламујући тако своју бескомпромисност, али не успевајући озбиљније да науде Немцима.“⁵⁰⁵ Блокада Ваљева, уз повремене нападе устаничких јединица на немачке снаге, потрајала је дуже време, али није ни изблиза имала ту чврстину као што је то био случај са Шапцем и Краљевом.⁵⁰⁶

Партизански и четнички одреди, који су међу првима развили добру сарадњу, најпре су Шабац ставили под блокаду, а онда ноћу 21. септембра са око 4.000 људи извршили и напад на град. Због присуства већег броја официра и војника у њиховим редовима, главна команда над нападом заједничких снага поверена је четничком команданту, капетану Драгославу Рачићу. Устаници су добро напредовали, а део четничких снага успео је да се пробије и до центра града и заузме поједине установе и важније стратешке тачке. Борбе су трајале две ноћи, али је отежавајућа околност за нападаче била та што се време напада временски подударило и са почетком немачке операције чишћења Посавине.⁵⁰⁷ На вест да

---

⁵⁰⁴ *Зборник НОР*, 1-2, 172.

⁵⁰⁵ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, 46–48.

⁵⁰⁶ Д. Митровић, *н. д.*, 175–178.

⁵⁰⁷ МИАШ, МГ–28. Командујући генерал у Србији Франц Беме добио је од немачке Команде Југоистока 18. септембра наређење о хитном гушењу устанка у Србији. Стигло му је и појачање од две дивизије што је број немачких војника у Србији повећало на 70.000. Беме је потчињенима дао прецизне и сурове инструкције о поступању са побуњеницима („бандама“) које су се у пракси сводиле на масовна убиства и загирање читавих насеља где је забележен отпор. Најпре се кренуло у напад на герилце у Посавини, а потом и на разбијање устаничких снага све до Дрине. Немачка акција, уз сурове одмазде над цивилима којем је приписана колективна одговорност и које су и сами немачки команданти оцењивали као „бескрупулозне“, текла је према плану: уз „скоро никакав отпор“ они су, уз губитке од свега четири мртва и три рањена, до краја септембра успели да испуне задатак, уз губитке устаника који су износили више од 260 мртвих (К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1, 112–114).

Немцима преко Саве стиже појачање, заједничка команда је наредила прекид напада и повлачење устаничких снага. До данас нису утврђени губици ни код устаничких ни код немачких снага приликом борби у Шапцу 21–22. септембра 1941. године.⁵⁰⁸

Крај септембра је, тако, био обележен првим озбиљнијим немачким противударом од почетка устанка. У Београд је најпре стигао генерал Франц Беме, који је именован за главнокомандујућег у Србији. Његову мисију пратила су и појачања немачких снага – долазак 342. дивизије из Француске и 125. пука из Грчке, а мало касније и 113. дивизије која је у Србију стигла са Источног фронта.⁵⁰⁹ Беме, 56-годишњи Аустријанац, попут многих нацистичких команданата, укључујући и самог Хитлера, био је опседнут предрасудама према Србима још од времена Првог светског рата. Зато је присуство Немаца у Србији 1941. доживљавао као освету за 1914, у којој не треба штедети ни жене ни децу. Директно и без увијања наређујући злочине над свима који су у широкој категорији означени као непријатељски јатаци или помагачи устанка, Беме је одмах по отпочињању операције против устаника својим војницима издао проглас који је требало да од њих учини немилосрдне „осветнике“: „Ваш је задатак да прокрстарите земљом у којој се 1914. потоцима лила немачка крв услед подмуклости Срба, мушкараца и жена. Ви сте осветници тих мртвих. За целу Србију има се створити застрашујући пример, који мора најтеже погодити целокупно становништво.“⁵¹⁰ Сличан резон имали су и многи виши официри Вермахта, међу којима је био и висок број Аустријанаца: они су своју борбу доживљавали не као рат против побуњеника, већ против читаве једне *девијантне културе*.⁵¹¹

У нападу на устаничко жариште у северозападној Србији, један крак ових снага требало је да „очисти лук Саве“, а други, напредујући од Београда према

---

⁵⁰⁸ Н. Цвејић, *н. д.*, 405–410; Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 139–149; Б. Карапанџић, *н. д.*, 98–100; Душан Трбојевић, *Церско-мајевичка група корпуса пуковника Драгослава Рачића*, Крагујевац, 2001, 21–22, 33–36.

⁵⁰⁹ V. Manošek, *н. д.*, 64–65.

⁵¹⁰ *Зборник НОР*, 1-1, 459–460. С друге стране, и српски устаници и сељаци су у својој перцепцији борбу против Немаца видели као рат са „Швабама“. Ратко Мартиновић је правилно указао да обрачун са њима „као да није био окончан завршетком Првог светског рата“ (Р. Мартиновић, *н. д.*, 293).

⁵¹¹ Бен Х. Шепард, *Терор на Балкану, немачка војска и партизански начин ратовања*, Београд, 2014, 293–294; Бранко Петрановић, *Стратегија Драже Михаиловића 1941-1945*, Београд, 2000, 8–9.

Ваљеву, допринесе да се герилци ухвате у кљешта и, уништавајући њихова упоришта – да избије на Дрину. Први део плана је успео, али други услед јаког отпора устаника није могао да буде реализован у целости.⁵¹²

Акцију је пратио и врхунац до тада виђених одмазди, које су прописане посебним правилником: у упутству немачког заповедника на Југоистоку фелдмаршала Листа од 5. септембра, под мерама гушења устанка предвиђено је и „вешање, паљење њихових насеља, повећање броја талаца, депортирање родбине у концентрационе логоре“; генерал-фелдмаршал Кајтел је 16. септембра за Србију прописао јединствене одмазде у окупираној Европи – стрељање 100 Срба за једног убијеног и 50 за рањеног Немца.⁵¹³ Генерал Беме ће од 10. октобра започети са спровођењем бруталних одмазди, све уз забрану да се стратишта обележавају крстовима и да се од њих „не стварају српска светишта“. У заносу који је карактерисао немачке војно-управне органе од врха до дна, заповедник Србије др Харолд Турнер предлагао је уочи немачке операције и да се жариште устанка на северозападу земље у потпуности расели, а да се целокупно мушко становништво на том подручју логорише.⁵¹⁴ Занимљива је и перцепција немачких команданата на терену о суштини устаничког покрета: за разлику од Врховне команде они (В. Лист) закључују да су приликом већих борби јединице изгубиле комунистичка обележја и да су „циљ и вођство национални“.⁵¹⁵

У ноћи 23/24. септембра започело је пребацивање тек пристиглих јединица 342. дивизије, из Срема преко Саве у Шабац. Одмазда над Шапчанима имала је да буде сурова: сакупљени су сви мушкарци узраста 14–70 година и најпре смештени у логор на отвореном. Док су ови људи изведени ван града, Немци су „чистили“ варош од герилаца и притом убијали све цивиле који су им се учинили и најмање сумњивим. Бројне зграде и куће претворени су у згаришта. „Сад је на лединама био сав мушки Шабац од 14 до 70 година. (...) Седели смо сви као право робље.

---

⁵¹² К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал Михаиловић*, 156–157.

⁵¹³ Кајтел је драстичне мере одмазде прописао под утиском да се устанком у Србији руководи директно из Москве, не допуштајући могућност да у њему учествују и људи који нису комунисти: „Сваки акт уперен против немачке окупационе војне силе, без обзира на ближе околности појединих случајева, мора се свести на то да је комунистичког порекла“ (*Зборник НОР*, 1-1, 432).

⁵¹⁴ *Зборник НОР*, 1-1, 390–392, 422–423, 431–432, 445–449, 503. Ове наредбе пратиле су и оштре мере Недићеве владе, која је 24. септембра донела и уредбу о прекид судова, где сваки онај „ко речима или делом испољава комунизам или анархизам, или припада организацији која то исповеда, казниће се смрћу“ (*Зборник НОР*, 1-2, 348).

⁵¹⁵ *Зборник НОР*, 12-1, 154.

Сви сталежи без разлике, измешани. Са Камичка и од фабрике Зорка дизали су се високи димови поपालених кућа“, пише шабачки свештеник Глигорије Глиша Бабовић.⁵¹⁶ Затим су похапшене мушкарце немачке и усташке јединице 26. септембра повеле на *крвави марш*, а будући да је трчећим кораком требало за кратко време прећи 20 километара, многи старији грађани нису издржали. Преко 100 њих убијено је на путу до Јарка. Очигледно не знајући шта да раде са толиким бројем ухапшених (радило се о чак 7–10.000 ухапшених), Немци су последњег дана септембра донели нову одлуку – да их врате назад у Шабац „у касарне 6 пешадиског пука где је образован специјални концентрациони логор како за побуњенике тако исто и за целокупно мушко становништво Мачве и Поцерине.“ Будући да је у њега у наредним данима довођено и мушко становништво са ширег подручја Поцерине и Мачве, касарнски простор у Шапцу са 17.500 заточеника постао је и највећи лагер у окупираној Србији.⁵¹⁷

Уз асистирање српске полиције, Немци су почели са отпуштањем ухапшених у неколико тура. Најпре су на слободу пуштени чиновници, жандарми, привредници, војна лица, занатлије и радници како би се град Шабац и околна места вратили колико-толико нормалној свакодневици. До 11. октобра у логору је остало око 14.000 људи, који су потом радом немачких и српских полицијских органа разврставани по категоријама: „Рад око отпуштања подељен је у три групе: у прву групу долазе познати комунисти и бандити за које је несумњиво утврђено да су са оружјем у руци починили злочиначка дела и учествовали у овој побуни. Таквих је до сада издвојено, по извршној истрази над њима око 70 лица и они су одведени од стране немачке власти, вероватно ради стрељања. Неки од ових и то 15 најкарактеристичнијих случајева чију смо истрагу ми извршили биће изведени пред немачки ратни суд где ће им бити суђено. У другу групу долазе лица комунистички и левичарски оријентисана као и сељаци који су сарађивали са комунистима у овој побуни, али нису починили злочиначка дела, него су предали оружје и сами се пријавили немачким властима. Таквих лица издвојено је до сада око 50 и они ће бити као опасни по јавни ред и мир у Шапцу и Мачви бити

---

⁵¹⁶ Г. Бабовић, *н. д.*, 204.

⁵¹⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/3; V. Manošek, *н. д.*, 71–73, 82. У архиви Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача сачуван је обиман материјал о раду логора у Шапцу. У оквиру те грађе налази се и обиман, али непотпун списак од 10.856 лица која су прошла кроз логоре у овом граду (АЈ, ДК, ф. 517).

задржани и даље у логору. У трећу групу долазе лица одређена за пуштање и таквих је до сада пуштено неколико хиљада, али сваким даном приводе се нове групе људи.⁵¹⁸

Савременик је оставио мучне слике саслушавања ухапшених под оптужбом да су комунисти: „Како је недавно ухапшен професор шабачке Учитељске школе Мома Михајловић, сваки дан су га испитивали о вођама партизана и др. и кад се он бранио да је само теоријски био комуниста и речима а не делима спроводио агитацију, довели су пред њега у канцеларију једног Циганина и питали га колико је људи убио. Овај рекао повелики број. –Ето – то је плод ваше теорије – рекли су професору Моми Немци.“⁵¹⁹

У даљем гоњењу устаника и сузбијању њихових активности, забележени су бројни злочини припадника Вермахта, поготово у Мачви и Подрињу, у местима у којима је цивилно становништво тешко пострадао и од аустроугарских трупа 1914. године. У селу Цикоте су од 301 стрељаног 107 били деца, у Коренити је убијено 80 деце. Укупно, како наводи В. Глишић, 342. дивизија је за непуних месец дана (септембар–октобар 1941) у Мачви, Подрињу и Јадру усмртила преко 3.600 цивила.⁵²⁰ Није чудно, стога, да су немачке одмазде које су оживеле сећања на апокалиптичне моменте из 1914, у штабу пуковника Михаиловића биле схваћене као претња по нову демографску катастрофу српског народа – и да су оне утицале и на његово даље владање и одлуке по питању интензитета устанка. Шабац је био прва таква слика, Крагујевац друга, Краљево трећа.⁵²¹

Устанак у северозападној Србији тако се окончао на трагичан начин. У борбама око Шапца и у Мачви погинули су и неки од најбољих партизана и народних вођа које је изнедрила борба у овим пределима током лета 1941. године. У маси њих, више је него симболична била судбина Мике Митровића Јарца (1912–1941), који ће од 1945. бити проглашен и за народног хероја. Син ратника палог 1914. и учитељице која је бринула о троје сирочића, Мачванин одрастао на причи о јуначким временима, Мика Митровић је морао да стасава као родољуб. Бунција још од школских дана и студент медицине који је пришао студентском

---

⁵¹⁸ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/3.

⁵¹⁹ Г. Бабовић, *н. д.*, 298–299; Н. Цвејић, *н. д.*, 410.

⁵²⁰ В. Глишић, *Терор...*, 60.

⁵²¹ В. Буретић, *н. д.*, 121.

покрету као носиоцу незадовољства стањем у земљи – и који је као такав брзо дошао у сукоб са полицијом, па избачен са факултета и био приморан да школовање настави у Загребу, морао је постати и комуниста. Као некадашњи члан ОК Шабац и командир ударне чете Мачванског одреда, син ратника није попут већине својих сабораца кренуо пут Ужица: сачекао је Немце у свом завичају и био тешко рањен у борби са њима 26. септембра. Видевши да му нема спаса, последњи метак сачувао је за себе.⁵²²

Остатак партизана, а са њима и позадинских јединица и представника власти, повлачио се најпре ка Рађевини; био је то први случај да један партизански одред у Србији напусти своју територију. И у септембру и у октобру, приликом одступања из Мачве долазило је до немиких сцена. Посебно се као кобна показала одлука руководства Мачванског одреда да отпусти део људства за које је из разних разлога (политички, физички) проценило да је „слабуњаво“. Саветовано им је „да се крију или легализују до повратка одреда“, што је за многе од њих било кобно.⁵²³ Из свог искуства у Шапцу произишао је још један проблем: прва заједничка искуства четника и партизана у борби против Немаца само су продубљивала неповерење једних у друге. Иако објективно ни уједињени нису могли да зауставе надирање немачке 342. дивизије, и једни и други изашли су из борби око Шапца са убеђењем да је за неуспех подухвата одговорна супарничка формација.⁵²⁴ Ти утисци су се само продубљивали где год да су четници и партизани скупа војевали.

Приближно у исто време када је нападнут Шабац, устаничке снаге ступиле су у дејство и у Крушевцу. Командант Расинског четничког одреда мајор Драгутин Кесеровић извршио је мобилизацију сељака у околини, потом окружио град и 22. септембра са неколико хиљада људи (где је мање од 5% њих било наоружано!) извршио јуриш. Пред сам напад, позвао је и партизана да му се придруже; са мало времена за премишљање, расински партизани су у ову акцију

---

⁵²² *Narodni heroji Jugoslavije*, књига 1 (А-М), Београд, 1982, 45; Д. Пармаковић, *Мачвански одред*, 469–470; Вита Цветковић, *Лечење рањеника у Србији 1941–1944*, Београд, 1978, 15.

⁵²³ Због свих наведених губитака, а посебно због напуштања положаја који се често сводио на панично бекство, смењен је политички комесар одреда Данило Лекић Шпанац, а на његово место доведен Стјепан Филиповић (Д. Пармаковић, *Мачвански одред*, 605–611).

⁵²⁴ Д. Трбојевић, *н. д.*, 36. У борбама од 23. септембра до 23. октобра, немачка 342. дивизија, која је успешно угушила устанак у северозападној Србији, забележила је губитке од 36 погинулих и 132 рањена.

пошљи невољно, не би ли спречили конкуренте да, у случају успеха акције, само они приграбе политички капитал. Као и у Шапцу, напали су град из два правца и, поново, четничке снаге предвођене искусним официрима пробиле су се у центар вароши. Немци су у борби имали више мртвих војника, а по извештају ОК КПЈ Крушевац ПК-у, „команданта трупа убили су четници и запленили митраљезе“. О томе да су четници доминирали у овој борби говоре и губици међу устаничким снагама: четници су имали 16 мртвих и око 20 рањених војника, а партизани свега два рањена. Напад је опет био осуђен на неуспех када је Немцима стигло појачање из Краљева, а међу четничким официрима преовладало је убеђење да су за пропаст били одговорни партизани јер нису одржали своје позиције. Иако слабијег интензитета него у Мачви, и у Крушевцу су забележене прве немачке одмазде над цивилима: истог дана стрељани су први таоци осумњичени да су током напада пуцали на немачке војнике из својих кућа, а са стрељаним Циганима наредних дана број убијених се попео на близу стотину.⁵²⁵

У трећем жаришту устанка, у Таковском срезу, уследио је напад на Горњи Милановац; како су четнички одреди принудили партизана на заједничку акцију у Крушевцу, овде се догодило обратно. Командант локалног четничког одреда, поручник Звонко Вучковић био је позван у акцију тек пошто је напад у команди Чачанског партизанског одреда био темељно припремљен; „стављајући нас пред свршен чин, партизани су несумњиво прижељкивали да ми не узмемо учешћа у тој акцији“, записао је. Вучковић је био свестан да, уколико и сам не нападне Немце, у очима народа неће моћи да се ослободи оптужби својих ривала да је немачки помагач. У ноћи 28/29. септембра удружене устаничке снаге су нападе немачку посаду у Милановцу. На свим тачкама немачки отпор је релативно лако сломљен, осим у гимназији, где су се Немци забарикадирали. Они су се предали и положили оружје на Вучковићев блеф – захваљујући чему је, после неколико неуспешних подухвата, од Немаца ослобођен још један град у Србији.⁵²⁶ Око 60 заробљених Немаца спроведено је на Равну гору, а у граду је установљена

---

⁵²⁵ *Зборник НОР*, 1-1, 159–160; А. Стошић, *н. д.*, 392–397; Петар Миладиновић, Александар Динчић, *Расински корпус српских четника Равне горе*, Крушевац, 2011, 10–11.

⁵²⁶ Предаја Немаца у Милановцу, као и у Страгарима неколико дана касније, изазвала је жестоку реакцију у окупационој команди у Београду. Генерал Беме је строго забранио ма каве даље преговоре са „бандитима“, а уколико би од побуњеника и дошао ма какав парламентарца, требало га је предати немачком ратном суду (*Зборник НОР*, 1-1, 490–491).

заједничка команда. Ипак, односи између четника и партизана су се у ослобођеном Милановцу током октобра из дана у дан погоршавали.⁵²⁷

После ослобођења Милановца, стављања Ваљева под опсаду и читавог ужичког краја из ког су се Немци повукли, једини преостали немачки гарнизони у западној Србији налазили су се у Чачку и Краљеву. Притисак на Чачак се повећавао након опште мобилизације у околним срезовима, коју су вршили и четници и партизани, али су Немци у више наврата успевали да интервенишу у селима и, најчешће бомбардовањем устаничких положаја, да их потисну даље од града. Због опште ситуације у земљи, немачка команда наредила је повлачење из Чачка (као раније из Ужица), како би се одржали положаји у Краљеву, граду који је за Немце био од највеће гео-стратешке важности. Изјутра 1. октобра, уз чарке са четницима, Немци су напустили Чачак. У град су победоносно умарширали најпре војно-четнички одреди, а неколико сати после њих и партизани који су се налазили у залеђу града. Дочек ослободилаца у граду под Јелицом био је свечан. Симболично, изгорела је и немачка „Викторија“ постављена на пијаци.⁵²⁸

1. 5. 4. Борбе око Крагујевца и Краљева:

први неуспеси и прве искре неслагања на терену

Иако је и у Чачку формирана двојна команда и створене нове цивилне власти у којима су узеле учешћа присталице и једне и друге стране, већ први дани живота у ослобођеном граду говорили су о дубоком неповерењу које је владало између четника и партизана. И њихова обострана журба за уласком у град била је, поред политичке добити на коју се рачунало, условљена и жељом за поделом ратног плена, где су и једни и други сматрали да им ривали могу подвалити. Ипак, све што је од војног материјала затечено у Чачку, подељено је на равне части. У немачким магацинима било је нешто муниције, експлозива, али и четири стара топа, којима су Немци оспособили нишане, а које ће надаље четнички командант,

---

⁵²⁷ З. Вучковић, *н. д.*, 101–108; *Чачански крај у НОБ*, 99.

⁵²⁸ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 194–203.

капетан Јован Дерок, користити као артиљеријску полубатерију при опсади Краљева. Даље односе посебно су нарушавала партизанска прерана демонстрирања револуционарности, која су се огледала највише кроз њихову жељу за обрачуном са „петокOLONашима“. Првог дана по уласку у Чачак партизани су похапсили око 100 лица, што је за град од 12.000 људи био прилично велики број. Четничка команда је због овога интервенисала, посебно јер су међу ухапшенима били и неки сарадници Равногорског покрета, па је већина њих наредних дана пуштена.⁵²⁹

Крајем септембра и почетком октобра, у чачанском и ужичком крају започела је и општа мобилизација војних обвезника. Сви мушкарци узраста између 18 и 40 година сматрали су се мобилисаним, с тим што су могли да одаберу хоће ли у четничке или партизанске одреде. Тако су у ослобођеним варошима и селима постављене обе команде, „четнички и партизански сто“, где би регрутовани људи прилазили оној војсци која им је идеолошки и по циљевима, али пре и по томе ко је на терену предводио, била ближа.⁵³⁰

У борби за политички утицај два покрета, мобилизација је довела до „једног страховитог трчања од села до села и једних и других, држања говора, уписивања и издавања легитимација“. Сећања савременика говоре да су припадници партизанског покрета у селима у ужичком и чачанском крају „успевали да онемогуће четничке мобилизације“. Супротно, у Пожеги су партизански активисти стекли лоше утиске о борбеном капетану Вучку Игњатовићу, који је међу равногорцима заузео најтврђи став према партизанима; „јавно је цепао партизанске наредбе и прогласе о мобилизацији у Гојној Гори, Жежевици, и другим селима у северном делу пожешког среза. При том је претио и псовао, говорећи: 'Овде ми владамо Нико нема са стране да се меша.'“⁵³¹ У

---

⁵²⁹ ИАБ, УГБ-СП-IV-68/20; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 205; З. Вучковић, *н. д.*, 118; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 186–187.

⁵³⁰ Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 292–298.

⁵³¹ А. Милошевић, *н. д.*, 81; Ј. Радовановић, *н. д.*, 110. У Пожеги је због руководиоца и једног и другог покрета ситуација од самог почетка била крајње заострена. Комунисткиња Митра Митровић, супруга Милована Ђиласа и једна од руководиоца у женској секцији КПЈ, као рођена Пожежанка била је у септембру по задатку у свом завичају. Према „савезницима“ је пре било каквог сукоба имала бескомпромисан став: „Ја знам све о четницима, исто толико као сви моји другови, и сукоб с њима по свим политичким питањима, и оном најосновнијем – борбе против окупатора. Сваки ми је детаљ јасан у њиховој издаји која је све страшнија и све једноставнија. Мене ништа не кошта да их све сместим у један кош, ја сам све такве сместила већ тамо онога

крајњем исходу, мобилизација је устаничком покрету упркос свим неслагањима донела значајно омасовљење и њихови одреди почели су да нарастају и на по неколико хиљада бораца. Био је то доказ да је српско село у целости прихватило устанак и дало му потпору, али и да су подгрејане наде да је немачки поредак пропао и да следи скоро ослобођење.⁵³²

За период од краја септембра до половине октобра, тачније од 27. септембра до 17. октобра, на основу немачких докумената може се поново направити пресек и анализа устаничких (у првом реду партизанских) активности. Према два десетодневна извештаја немачког шефа полиције безбедности, на немачку оружану силу регистровано је 16 напада⁵³³, а на жандармеријске станице и општине 88; на поштанске и телефонско-телеграфске установе и уређаје регистрован је 191 атак, железничке станице и постројења нападнути су 73 пута (четири пута чешће него преко лета), рудници и мајдани седам пута, предузећа и фабрике пет пута; мете 28 препада били су мостови и бродови. У овој анализи уочљив је пораст партизанских напада на немачке снаге и линије снабдевања, што се поставило и као логично после обрачуна са српским властима. Не само да су у односу на период јул–август напади на Немце удвостручени, већ су постали и седам пута смртоноснији! У овим сукобима Немци су имали највеће губитке (што

дана кад је започела борба против окупатора, још много пре тога дана – кад сам само нејасно сањала како то све иде у револуцији“ (М. Митровић, *н. д.*, 80).

⁵³² Иако се у литератури често понавља стереотип да су четнички одреди и после мобилизације остали мањи и инфериорнији (јер су људство углавном задржавали у евиденцији не одводећи га у шуму), примери из разних делова Србије казују нам другачије. Потпуковник Радојко Јовандарић, командант Котленичког четничког одреда који је оперисао у области Краљева записује у септембру у дневник да на терену бележи „изненађујући одзив“. „За неколико дана мој Котленички одред броји 1300 људи из општине: Тавник, Обрва, Лађевци, Цветке, Милочаји и Сирча, али са непуних сто пушака“. И у другом делу Жичког среза забележено је слично стање; командант Витановачког четничког одреда Исидор Живковић забележио је да му се на збору у његовом селу пријавило преко 300 људи, тако да ни он није имао довољно оружја за њих. За партизане се на истом збору пријавило пријавило свега пет или шест младића, тражећи од њега одобрење да оду – „ја им реко драге воље можете ићи у који хоћете одред“ (Драган Драшковић, Љубиша Ајдић, *Краљево 14. октобра 1941, документа и слике*, Краљево, 2016, 19–20). Вишеструку превагу четници су имали и на подручју Груге (500 спрема 150) и Качера (350 спрема 70) – Слободан Ћировић, *Груга у четницима*, Крагујевац, 2000, 150; Драгослав Марјановић, *Опрости им, сине*, Београд, 2001, 36.

⁵³³ Напади на Немце вршени су углавном на правцима куда се ширила слободна територија. Као илустрација те тврдње може послужити и извештај штаба Космајског одреда од 22. октобра, у чијем се двонедељном списку акција не налази нити један напад на окупаторске снаге, већ се партизани усмеравају према „чишћењу терена“ и обрачуна са „петом колоном“ – приликом чега су стрељани неки „озлоглашени“ непријатељи покрета, али и тек мобилисани припадници српских оружаних одреда. „Ранији штаб је увек бирао линију најмањег отпора. (...) Уместо да партизани буду они који узнемиравају и нападају непријатеља, нас је непријатељ узнемиравао и нападао“, закључује се на крају извештаја (*Зборник НОР*, 1-1, 217–219).

ће се баш у том периоду драстично одразити и на „намиривање крви“ кроз њихове одмазде) од почетка устанка: 155 погинулих и несталих и 152 рањених. Такође, забележено је и да су оружани одреди из структура генерала Недића имали 15 мртвих и 22 рањених. Процењени устанички губици, вероватно нешто увећани и са стрељаним цивилима који су у борбеним зонама олако проглашавани за одметнике, били су застрашујући: 1.442 мртва и недефинисан број (али не мањи од 400) заробљених од којих је већина убрзо погубљена.⁵³⁴

Дијаграм број 3: Мете устаничких/партизанских напада у септембру и октобру 1941.

После заузимања Ужица и Чачка и усмеравања главне устаничке активности према југозападу земље, логична следећа мета четника и партизана била је Краљево. За Немце је пак, као привредно средиште и место рачвања путева и пруга, Краљево било од прворазредног значаја и из стана генерала Бемеа наређена је његова одсудна одбрана. Наређење подређенима било је кратко и јасно: „Краљево се мора безусловно одржати“.⁵³⁵

⁵³⁴ Зборник НОР, 1-1, 483, 543–544.

⁵³⁵ Зборник НОР, 12-1, 546.

Свесни да ће одбрана града бити жилава, устаници су око Краљева окупили велике снаге, око 3.500–4.000 људи⁵³⁶, у приближно уједначеном односу снага четника и партизана, са батеријом топова и два тенка типа „хочкис“. Формиран је заједнички штаб опсаде, на чијем челу је због војничког искуства опет стајао четнички официр, мајор Радослав Ђурић. Први напад на град забележен је 10. октобра. Он није постигао задовољавајући успех, па су борбе настављене и наредних дана. Као посебна илустрација атмосфере која је одисала у партизанским одредима око Краљева тих дана може послужити и проглас борцима од 12. октобра, који је потписао командант Драгачевског батаљона Богдан Капелан: „Драги партизани, Знам да сви горите од жеље да град Краљево, који је до овог тренутка у рукама крвавих фашистичких бандита, постане што пре наше – српско, слободно партизанско Краљево. Ноћас ми крећемо, да га освојимо нашим челичним партизанским мишицама, пушкама, бомбама, а изнад свега да га освојимо нашом дисциплином коју прати наша стаљинска храброст, одлучност, мудрост и савесност. Ви сте самном ја са вама. До виђења другови у слободном партизанском Краљеву. Живела партизанска борба. Живео друг Стаљин.“⁵³⁷

Јуриши устаника су били неуспешни све до ноћи 14/15. октобра, када су успели да заузму важне стратешке тачке надомак града и Немцима нанесу губитке од 14 погинулих и 10 рањених. На страни нападача, посебно су пострадали четнички одреди, који су у овој борби изгубили и неке од најбољих команданата; партизанска помоћ није им стигла на време и то је био моменат који их је принудио на повлачење и који су они протумачили као издају.⁵³⁸

---

⁵³⁶ Од партизанских снага, Краљево су нападали Чачански, Краљевачки и Врњачки, као и део Копаоничког одреда. Бројно стање четничких и партизанских одреда током опсаде је спорно: партизански извори говоре о 2.000–2.500 партизана и 1.000–1.500 четника, док четнички наводе исте цифре, али са преимућством у њихову корист (Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 256).

⁵³⁷ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 311.

⁵³⁸ Историчар Милош Тимотијевић, који је детаљно анализирао историографска и публицистичка дела посвећена борбама за Краљево октобра 1941, уочава да се у послератним описима опсаде партизанска дејства детаљно описују, као и свака њихова јединица и командант, док су четничке снаге остале у сенци, најчешће подвођени под „остале“ или „непознате“ јединице. Прећутана је чињеница да су тенковским нападом управљали четнички команданти (што региструју и немачки извори), а да је и артиљерија била под њиховом непосредном командом. Сећање на погинуле четничке офицере, попут команданта Јеличког одреда Јована Бојовића, најпре су такође замагљена, да би касније о њима почело да се пише као о добронамерним појединцима (исто као са Веселином Миситом) који би вероватно и отказали послушност Михаиловићу да су доживели даљи развој догађаја; о Бојовићу је онда креирана и слика да није погинуо од окупатора, већ да је убијен с леђа од својих сабораца (Милош Тимотијевић, „Храбри“ партизани и 'зли' четници:

Сутрадан се десило још нешто што је унело растројство у редове нападача: немачке власти у окруженом граду су прогласиле ванредно стање и увеле у рад преки суд. Ухапшени претходних дана од 15. октобра су извођени пред немачке стрељачке водове, у знак одмазде за њихове погинуле војнике. На ту вест, команда Краљевачког партизанског одреда „Јован Курсула“ им је упутила ултиматум у којем је затражила пуштање ухапшених грађана, а уколико се то не испуни, запретили су да ће наставити нападе и стрељати заробљене немачке војнике. У овом захтеву од Немаца је наивно затражена и исплата ратне штете и признавање свих права ратујуће стране партизанским одредима. Писмо са сличном садржином немачкој команди је упутио и комесар Чачанског одреда Ратко Митровић, претећи им осветом локалног становништва уколико не пристану на нагодбу са герилцима.⁵³⁹ За Немце је све то представљало само додатну провокацију и стрељања грађана наставили су и наредних дана. Од 15. до 20. октобра у Краљеву је према поименичном списку утврђених жртава убијено 2.255 људи.⁵⁴⁰

За то време, ни борбе око града нису престајале. Немачки противнапади и испади њихових јединица по околним селима и овим крајем су посејали пустош и смрт.⁵⁴¹ А онда се 23. октобра неочекивано десило нешто што је до краја нарушило односе међу устаничким снагама на краљевачком фронту: цео Драгачевски батаљон, а за њим у наредних неколико дана и највећи део снага Љубићког батаљона Чачанског партизанског одреда, у тајности су повучени са опсаде. Како је закључено, „партизани су упућивани у позадину, за један нови рат који се припремао“. Последње нападе на Краљево вршили су скоро само четнички

историографија о опсади Краљева 1941. године“, *Краљево октобра 1941*, ур. Драган Драшковић, Краљево, 2003, 284–287).

⁵³⁹ Д. Драшковић, Љ. Ајдић, *н. д.*, 21–22.

⁵⁴⁰ Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Београд, 2013, 92. Комунисти су у послератном периоду *жртве краљевачког октобра 1941*. присвојили и користили у својој идеолошкој борби; стрељани таоци су у политичким манифестацијама представљени као пали за циљеве револуције. Са њихових гробишта, као и касније у Крагујевцу, повиђени су крстови и укинути сви верски обреди везани за датум страдања. Створен је мит о 6.000 стрељаних (где је посебно потенциран термин „радници“ уместо „грађани“, иако су оба била тачна), а како закључује Драган Драшковић, „уместо утврђивања имена и презимена сваке жртве, појављује се увећан, безимени број стрељаних“ (Драган Драшковић, Силвија Крејаковић, *Краљевачки октобар 1941*, Краљево, 2011, 10).

⁵⁴¹ АС Ж, Ж-28, ЉДК-1. Детаљније о току борби за Краљево видети: Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 244–266.

одреди и они су забележени 1. новембра, када су на Немце дејствовали и тенковима и артиљеријом.⁵⁴²

У хроникама револуције овај моменат је готово по правилу избегаван у интерпретацији догађаја с јесени 1941, иако се он може посматрати и као један од кључних за избијање рата између четника и партизана. Венцеслав Глишић је још крајем 1980-их скренуо пажњу да ниједан члан Политбироа или Главног штаба за Србију није обишао ратиште код Краљева, нити пак опсаду ма којег града у Србији. Ни у Шапцу, ни у Ваљеву, ни у Краљеву није забележена погибија ма којег војног или политичког функционера партизанског покрета. Штавише, престанак напада на Краљево и напуштање опсаде није изведено самоиницијативно или према одлуци локалних партијских функционера – већ према наредби Врховног штаба, а преко инструктора ПК Мирка Томића.⁵⁴³

Поприште борби била је и област око Горњег Милановца, Тополе и Крагујевца; слободарски крајеви у којима су подигнута оба српска устанка и 1941. масовно су се сврстали у герилске одреде. Већ 2. октобра забележен је и један од највећих удараца окупатору у Србији, када су партизани 1. шумадијског одреда на брду Светиња, на друму Топола–Крагујевац, сачекали у заседи и разбили немачку колону. Оно што је посебно разјарило Немце који су им дошли као појачање био је приказ њихових заробљених и од герилаца убијених сабораца; на попришту сукоба остала су мртва 22 немачка војника.⁵⁴⁴ Историчари су побили немачке тезе о оскрнављеним лешевима војника Вермахта – што су ови користили да у

---

⁵⁴² Исто, 263; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 208–209. С друге стране, у новијим интерпретацијама неретко се минимизирају напори партизанских одреда током опсаде Краљева октобра 1941. године. Према доступним подацима, у овим борбама погинуо је 51 припадник Чачанског и 93 бораца Краљевачког НОП одреда (Владимир Бережнов, „Борци Краљевачког НОП одреда Јован Курсула“, у: *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*, ур. Коча Јончић, Београд–Краљево, 1985, 268. У истом зборнику видети и рад Миломира Јовановића, „Борци чачанског краја заувек остали на блокади Краљева устаничке 1941. године“, 569–593).

⁵⁴³ В. Глишић, *Ужичка република*, 111–112; К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1, 123; М. Тимотијевић, *'Храбри' партизани*, 287.

⁵⁴⁴ Један од сведока овог догађаја, партизански водник Живомир Несторовић, оставио је опис стрељања заробљеника: „Између мене и заробљеника било је само дубоко корито потока. Видевши ме са пушкомитраљезом испред, Немци су се ускомешали, збили, а неки и загрлили. (...) Један је плакао и љубио некакву слику. Да ли из радозналости или нечег другог пришао сам расплаканом Немцу и узео слику. На њој су били: он у грађанском оделу, млада жена и два детета. Тада ми је било јасно што Немац плаче и љуби слику. Вратио сам се на зараван, узео пушкомитраљез и пришао Дачи. –Ја не могу! – рекао сам.“ Заменили су га и неколико минута касније чуо је штекање митраљеза: сви су били побијени (Ж. Несторовић, *н. д.*, 56).

јавности стекну оправдање за одмазду.⁵⁴⁵ Немци су на лицу места побили цивиле који су се нашли у близини попришта борбе – стрељана су 23 сељака из околних места. Стравична одмазда „100 за једног“ је уследила и над таоцима у Београду и Панчеву: за настрадале Немце код Тополе убијено је још 2.200 Срба и Јевреја.⁵⁴⁶

Петог октобра две немачке колоне ухватиле су у клешта устанике и у варошици Рудник. Удружени партизани и четници пружали су огорчен отпор, али је одбрана истог дана била сломљена. Немци су, посебно због губитака које су имали у борби, попалили читав Рудник. „Кад су се две непријатељске колоне среле на средокраћји пута између Мајдана и Рудника, ми смо их са врха планине беспомоћно посматрали. Велики огањ који је гутао и последњу кућу на Руднику, могла је осмотрити цела Шумадија. Разјарени Немци, у немоћном бесу, светили су се непокореној раји која се у последњих шест месеци по други пут дрзнула да увуче глогов колац у точкове Хитлерове победоносне машине“, записао је један од лидера одбране, поручник Звонко Вучковић. У налету беса немачке казнене експедиције темељно је спаљен и Горњи Милановац, а становници који су се тамо затекли узети су за таоце.⁵⁴⁷

Међутим, гушење устанка у крви није се завршило на томе. С обзиром да су Немци у борбама са четницима и партизанима приликом деблокирања друма Горњи Милановац–Крагујевац током 16. октобра претрпели губитке од 10 мртвих и 26 рањених, наређена је и нова одмазда, која је овога пута погодила Крагујевац. Најпре су 19. октобра стрељани становници околних села која су окарактерисана као „легло и база бандита“. Сутрадан је у Крагујевцу ухапшено више хиљада људи, који су затворени у топовске шупе, на периферији града, да би изјутра 21. октобра започела масовна стрељања. Именом и презименом установљено је 2.796 жртава, од чега 2.381 у самом граду. Међу њима је било 707 радника, али и 39 професора и учитеља, 37 војних лица, 10 свештеника, 117 трговаца. Сви подаци говоре да је тада у граду уништена не само „авангардна радничка класа“, већ и национална елита, која је и у немачким проценама имала најважнију улогу у подстицању антинемачког отпора. Заиста, свака герилска акција у Крагујевцу

---

⁵⁴⁵ V. Manošek, *n. d.*, 87–89; Станиша Бркић, *Име и број, крагујевачка трагедија 1941*, Крагујевац, 2007, 102.

⁵⁴⁶ Исто; *Зборник НОР*, 1-1, 527; В. Глишић, *Терор*, 86; М. Кресо, *n. d.*, 165. Матичне црквене књиге умрлих за парохије Овсиште и Трнава, уписи за октобар 1941. године.

⁵⁴⁷ З. Вучковић, *n. d.*, 143.

након овог крвавог чина била је задуго умртвљена. Посебно трагично обележје крагујевачког масакра било је масовно стрељање ђака (пре свега гимназијалаца), укупно скоро 250 њих.⁵⁴⁸

Масовна стрељања талаца продужена су до краја године. Процењује се да је укупан број погубљених у одмаздама током 1941. износио између 17.000 и 20.000 цивила, претежно српске националности.⁵⁴⁹ Пред устаничким одредима од тада је стајала дилема да ли да се уопште супростављају немачким снагама, јер је сваки отпор носио могућност погибије немачких војника, а она и повлачење даљих одмазди. То је био важан, можда и одлучујући фактор за даљу одбрану слободне територије, за партизане да борбу прихватају само тамо где морају – иако су у потпуности остали доследни идеји борбе и масовног отпора, а за војно-четничке одреде пуковника Михаиловића да се на неко време преоријентишу на стратегију *пасивног отпора*. После првог договора са партизанима у септембру и невољне, готово изнуђене сарадње око акције против Немаца коју је Михаиловић сматрао за преурањену, пред руководством Равногорског покрета крајем октобра искристалисала се сасвим другачија слика приоритета и даљег делања у окупираној земљи. На то их није упућивала само ситуација на фронту против окупатора, већ и први већи расцепи на унутрашњем фронту.

---

⁵⁴⁸ АС Ж, Ж-28, ЉДК-1; АС, БИА, I-155, *Оригинална документација Архива Окружног начелства и представништва полиције у Крагујевцу 1930-1944*; С. Бркић, *н. д.*, 133, 210–214. Поред мита о 7.000 стрељаних у Крагујевцу, у послератној пропаганди креирана је, као и у Краљеву, слика да су међу њима доминирали радници и комунисти. Истраживање Станише Бркића одаје другачије утиске. Сачуване су и бројне поруке ухапшених пред стрељање, које су биле породичне и у којима је мало ко помињао политику. Једно од нетипичних је писмо ливца Новице Милановића, који се није обраћао породици већ члановима партије: „Кажите друговима да се боре до победе ја гинем али они нека побију гадове живела КПЈ“ (С. Бркић, *н. д.*, 116). Војник партије на терену, Петар Стамболић, био је у читавој ситуацији више забринут за интересе КПЈ неголи за судбину града који је завијен у црно, па је 24. октобра оптимистично јавио ПК-у за Србију: „Покољ у Крагујевцу изазвао је страх, но никако удаљавање од нас“ (*Зборник НОР*, 1-1, 222).

⁵⁴⁹ В. Глишић, *Терор*, 116; М. Борковић, *Србија*, 184.

*1. 5. 5. Сукоби партизанских и војно-четничких одреда
током септембра и октобра; поводи и почеци грађанског рата у
Србији 1941. године*

Српска историографија одавно је ставила под знак питања тврдње да је грађански рат у Србији почео нападом четника на „Ужичку републику“ новембра 1941. године. Дефиниција грађанског рата говори да је то „оружана борба између класних, националних, политичких и економских циљева. (...) Све велике револуције у историји одвијале су се у форми грађанског рата, или са његовим елементима. Грађански рат пролетаријата против буржоазије је нарочити вид политичког покрета, виша, најоштрија форма класне борбе пролетаријата. То је 'рат угњетаваних против угњетавача, за њихово свргавање и за ослобођење трудбеника од сваког угњетавања' (Лењин).“⁵⁵⁰ За овакву дефиницију готово као школски пример може да послужи и рат у Југославији. У српској историографији дуго је истрајавала поједностављена слика рата као (искључиво) *Народноослободилачке борбе 1941–1945*, а свака прича о *грађанском рату* са гнушањем је одбацивана.⁵⁵¹ Схватање да је 1941. паралелно са борбом за ослобођење међу југословенским народима букнуо и жесток унутрашњи рат који је имао идеолошка, верска и национална обележја, тешко се и постепено пробијало, „да би тек у последњој деценији постојања заједничке државе добило свој оправдани, научни легитимитет“.⁵⁵²

Такав сукоб међу Србима у Другом светском рату, са првим жртвама, може да се континуирано прати од 7. јула 1941. и убиства жандарма у Белој Цркви, преко низа смакнућа које су комунисти вршили над својим неистомишљеницима

---

⁵⁵⁰ *Војна енциклопедија*, Београд, 1972, књига 3, 282; Stathis N. Calyvas, *The Logic of violence in Civil War*, New York, 2006, 5.

⁵⁵¹ Супротстављене ставове видети у тематском броју *Токова*, под насловом „Ослободилачки или грађански рат у Југославији 1941–1945. године“, бр. 1-2, 1993.

⁵⁵² Милан Ристовић, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој 1945–1949*, Београд, 2016, 53. Историчар Матео Милацо је у закључку своје књиге *The Chetnik Movement and the Yugoslav Resistance* написао: „Постојала су у ствари три „рата“ која су се истовремено догађала: отпор против окупације сила Осовине, грађански рат између Срба, с једне стране, и Хрвата и Муслимана, с друге стране, и грађански рат у оквиру антиосовинског табора, који је ставио Србе четнике против Срба партизана (велики број Хрвата се придружио Титу тек крајем 1943)“ (Наведено према: М. Минић, *н. д.*, 28).

(најчешће жандармима и општинским службеницима) током лета, па септембарских борби између партизанских и српских оружаних одреда владе Милана Недића, све до сукоба између партизана и војно-четничких одреда под командом пуковника Драже Михаиловића, где је први пут крв пала у септембру, а не у новембру 1941. године. Тако се од момента ступања КПЈ у оружану акцију српско-српски рат непрестано продубљивао и интензивирао, обухватајући све шире групације и све већи број људи. „Братоубилачки рат“, како су га међу првима назвали управо комунисти у својим прогласима из октобра 1941, није се тичао само четника и партизана, већ је представљао *тродимензионални сукоб* који је трајао током целог рата и у који су од те јесени били укључени, поред њих, и сви одреди из војних структура владе генерала Недића (жандармерија и српски оружани одреди – касније преименовани у Српску државну стражу; српски добровољачки одреди и четници Косте Пећанца), као и небројене оружане групе и самостални, „дивљи“ четнички одреди чији су команданти левитирали између Михаиловића и Пећанца. Поједностављивање тако драматичног пејзажа са безброј нијанси и његово свођење на сукоб две стране било је у функцији послератне конструкције прошлости. На терену, у октобру и новембру 1941, борбе до којих је дошло и које су имале своју предисторију, узроке и изворе дубље у прошлости, били су све осим манихејског сукоба „светлости“ и „таме“.

За утврђивање чињеница и анализу једног сложеног историјског процеса, потребан је ослонац на што егзактније податке и он нас у овом случају води ка позитивистичком приступу у излагању и интерпретацији и, последично, формирању хронологије догађаја у Србији у наредном периоду. Да бисмо боље и свеобухватније сагледали почетак грађанског рата у Србији и његове поводе, потребно је да анализирамо збивања у Србији из дана у дан. Настојали смо да на основу доступних извора и литературе забележимо сваки већи инцидент или сукоб између војних четника (под контролом команде на Равној гори) и партизана и покушамо да реконструишемо сваки такав догађај. Сматрамо да састављање овакве хронологије догађања може да баци другачије светло на тумачење грађанског рата у Србији.

Још 1994. Венцеслав Глишић је указао да су борбе око Ужица с почетка новембра 1941. заправо биле тек један од делова у мозаику грађанског рата. „При

том се потпуно заборавља да је управо грађански рат почео месец дана раније између четника Косте Пећанца и партизана на подручју јужне и источне Србије. Грађански рат не само да је почео раније, него, на овом простору се манифестовао у специфичном облику, његов колорит је разноврснији и нема ону оштрину судара у борби, нарочито између четника Драже Михаиловића и партизана, каква се одиграла у западној Србији“, тврди Глишић.⁵⁵³ Слажући се са оценом да је четнички напад на Ужице 1. новембра био тек један од догађаја у кулминацији грађанског рата у западној Србији, става смо да је сукоб партизана са четницима Косте Пећанца током септембра и октобра био ипак друга фаза грађанског рата, између појединачних ликвидација и преласка на масовне сукобе.

Први сукоб са људским жртвама између партизана и четника Косте Пећанца евидентиран је крај манастира Љубостиња 18. септембра, где су и једна и друга страна имале губитке.⁵⁵⁴ Потом се сукоб пренео на читав предео између Мајданпека и Кучева, и то између одреда који су раније били везани споразумима о сарадњи.⁵⁵⁵ Овде су четнички одреди Косте Пећанца под командом Анђелка Адамовића и Воје Јевремовића током септембра и октобра имали и већи број погинулих војника, због чега су постали огорчени непријатељи партизана. Први већи сукоб у Шумадији забележен је 6. октобра у Рајковцу крај Тополе, где су партизани у једном препадку убили осморо четника Опленачког одреда.⁵⁵⁶ И у овом сукобу борбе су се прошириле по свим регионима, а 1941/1942. биће најинтензивнији на југу Србије, где је Пећанчева организација, уместо равногораца, представљала партизанима главног противника. Први већи сукоби забележени су на подручју Прокупља, најпре 9/10. октобра, када су партизани приликом напада на град заробили и стрељали неколико Пећанчевих четника и цивила, а потом 12–13. октобра на Пасјачи, где су обе стране имале губитке у

---

⁵⁵³ Венцеслав Глишић, „Грађански рат у јужној Србији“ у: *Српски југ*, 1, 1994, 25.

⁵⁵⁴ С. Живановић, *н. д.*, 1, 72.

⁵⁵⁵ Мање је познато да су Пећанчеви одреди, поред источне Србије и заједничких операција са партизанима попут ослобођења Великог Градишта, заједно са партизанима и војно-четничким одредима, учествовали и у свим већим устаничким операцијама током 1941. године: њихове одреде налазимо током септембра и октобра у борбама око Ваљева (Ј. Шкавовић), Краљева (В. Вукашиновић), Шапца (Б. Босиљчић). Читав Ујевачки четнички одред из околине Мајданпека, са око 180 људи, током септембра је пришао партизанима. Њихов командант Леонида Пљешковић прочуо се по одлучности и храбрости борби међу партизанским јединицама.

⁵⁵⁶ *Зборник НОР*, 1-21, 129.

људству.⁵⁵⁷ Писали смо и о првим сукобима између партизана и одреда под командом генерала Недића.

Што се тиче сукоба између равнаторских четника и партизана, после инцидента у Планиници три недеље није забележен нити један инцидент међу њима – то је било и време плиме устанка и почетка заједничких операција за ослобођење градова. Када је дошло до слома устанка, од града до града је долазило до све чешћих неспоразума и међусобног оптуживања око тога ко је подбацио у дејствима против окупатора. Поред овога, најчешће су се као поводи сукоба појављивали и следећи разлози: 1. подела плена на ослобођеној територији; 2. дилема о формирању нових власти; 3. питање односа према жандармима према којима су комунисти заузели бескомпромисан став, док су четници међу њима имали бројне помагаче⁵⁵⁸; 4. питање дезертера и међусобног преласка из једне у другу војску (где се отворио и проблем њиховог оружја)⁵⁵⁹; 5. границе надлежности и, посебно, спровођење мобилизације у крајевима под контролом устаника.

У периоду између преговора Михаиловића и Броза у Струганику (19. септембра) и Брајићима (26. октобра), хронологија сукоба између равнотораца и партизана у Србији према резултатима нашег истраживања била је следећа⁵⁶⁰:

---

⁵⁵⁷ В. Глишић, *Грађански рат*, 23–24; С. Несторовић, *н. д.*, 201–202.

⁵⁵⁸ Питање жандарма, природних непријатеља комуниста из предратног периода (за које чак и М. Минић пише да је комунистима, упркос свему, било јасно да је „знатан део“ њих антиокупаторски настројен) од самог почетка се наметнуло као једно од главних проблема у међусобним односима. Жандарми су испрва илегално помагали Михаиловићеву акцију, а од септембра 1941. почели да се и масовније сврставају у његове одреде. В. Дедијер у свом дневнику замера четницима што су милановачке жандарме, пошто су ослободили град, примили код себе, иако су они који дан раније у борби поубијали неке његове саборце. Идентичан проблем појавио се и у Петровцу и изазвао раскол између четника и партизана. С друге стране, Михаиловићев повереник у Јадру, мајор Војислав Пантелић, наводи да је убиство жандарма, који су листом били заврбовани за покрет Д. Михаиловића, било једно од кључних тачака спорења (*Књига о Дражи*, уреднио Радоје Л. Кнежевић, књига 1, Виндзор, 1956, 162; В. Дедијер, *Дневник*, 31; М. Минић, *н. д.*, 44).

⁵⁵⁹ Ово питање посебно је дефинисано после састанка Михаиловића и Броза у Брајићима, када је „забрањен прелазак из одреда у одред, из партизанских у четничке и обратно. Штабови су дужни да дезертере врате у одред из кога су“ (*Зборник НОР*, 1-1, 233).

⁵⁶⁰ Супротно, један од вођа партизанског покрета у западној Србији 1941. и, такође, један од најгорљивијих заговорника тезе да је рат у Југославији био искључиво ослободилачки, никако и грађански – Милош Минић – тврди супротно: да у септембру и октобру није било сукоба између партизана и војно-четничких одреда: „Рату између четника и партизана претходио је период (јули–новембар 1941) у коме није било оружаних сукоба између њих (осим једног напада четника на једну групу партизана у селу Планиници близу Равне горе почетком септембра 1941)“ (М. Минић, *н. д.*, 32).

–Око 20. септембра партизани су у Хомољу ухапсили жандармеријског поручника Јагоша Живковића и бугарског емигранта, новинара Стефана Србакова. Знали су да су они у вези са равногорцима у Горњаку, али су их задржали и саслушавали неколико дана.⁵⁶¹

–22. септембра, незадовољни тиме што су четници први ушли у Пожегу коју су Немци тек били напустили – а будући да су сами поднели веће жртве у борбама око вароши, партизани позивају на преговоре четничког команданта у Пожеги, капетана Милоша Глишића. Иако су Глишића подржали и локални грађански политичари, партизани нису пристали на поделу власти у вароши, већ су тражили да четници напусте град и сву власт препусте њима.⁵⁶² Током преговора, капетан Глишић је одлуком команданта Ужичког одреда Душана Јерковића на превару ухапшен и са још неким сарадницима стављен у притвор. Његови четници у Пожеги су током истог дана разоружани, а један жандармеријски поднаредник који се нашао са њима је по заробљавању стрељан. Капетан Глишић и његови сарадници држани су у притвору до 28. септембра, када су пуштени на слободу договором два главна штаба и директном интервенцијом Сретена Жујовића.⁵⁶³ Глишићев даје и опис стања на Равној гори поводом првих већих инцидената који су избили са партизанима: „Док сам био на Равној Гори код Драже, ради реферисања о ономе што се догодило између мене и партизана у Пожези, Дража и Драгиша Васић су упорно подвлачили да имамо учинити све да не дође до оружаних сукоба између четника и партизана, напомињући да ће се наћи нека тачка за споразум и даље вођење заједничке борбе. Потпуковник Павловић је био по страни овога става, само што тада још није имао непосредног уплива на Дражу и Васића да би их у њиховом ставу пољуљао.“⁵⁶⁴

---

⁵⁶¹ АЈ, Србија, II-51; *Зборник НОР*, 1-2, 156–157.

⁵⁶² У Љубовији се десило супротно: четници (међу којима је пак био само део равногораца) су држали варош од 6. септембра, а заузели су је одмах по повлачењу Немаца. Наоружани и бројчано јачи партизани ушли су у борбеном поретку у варош 20. септембра и принудили четнике на поделу власти, након чега је успостављена двојна команда (Ј. Јовановић, *н. д.*, 59, 64).

⁵⁶³ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*; В. Глишић, *Почетак устанка*, 218–220; Ј. Радовановић, *н. д.*, 93, 105–106; С. Живановић, *н. д.*, књига 1, 94; Ђ. Пилчевић, *н. д.*, 193–194.

⁵⁶⁴ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*.

–22. септембра четнички командант из Драгачева, жандармеријски наредник Милутин Јанковић, усмртио је ударцима Војислава Пајића, заменика комесара Драгачевског партизанског одреда. Јанковић је овај злочин образлагао бесом, јер су партизани непотребно напали немачку колону у повлачењу, због чега је уследила окупаторска одмазда у којој је пострадао и његово село. Карактеристично је да је у овом случају жандарм убио комунисту, што говори о честој пракси сукобљавања предратних непријатеља.⁵⁶⁵

–23. септембра партизани Чачанског одреда стрељали су у Ракови ваздухопловног поручника Огњена Лужанина, јер је ометао партизанску мобилизацију која је на том терену вршена мимо споразума.⁵⁶⁶

–26–28. септембра четници из Црногорског среза, под командом капетана Момчила Петровића и наредника Филипа Ајдацића у два наврата су напали Косјерић, после одбијања партизана да поделе власт у вароши. У овим борбама је изгледа погинуо један партизан, а због читавог догађаја је капетан Петровић декретом са Равне горе смењен. Партизански извори пропуштају да кажу како је Косјерић заправо дошао под њихову власт и шта је претходило овом сукобу. Пошто у вароши није било Немаца, већ само мања жандармеријска посада, у њу су ушли и четници и формирали своју команду. Међутим, већ после неколико дана, 24. септембра, док је њихов одред боравио на збору у једном од околних села, у Косјерић су упали партизани. Разоружали су жандарме и успоставили своју власт, без намере да допусте четницима да се врате и направе заједничку команду. Отуд је напад четника 26. септембра уследио као одговор на отимање вароши.⁵⁶⁷

–28. септембра у селу Рожанство на Златибору партизани су покушали да разоружају војне обвезнике који су се пријавили за одлазак у четничке одреде. У

---

⁵⁶⁵ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 186; *Чачански крај у НОБ*, 93; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 173.

⁵⁶⁶ Исто, 187. Интересантно је да овај догађај није уписан у званичну хронологију НОБ-а у чачанском крају.

⁵⁶⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-194/32; Александар Рајевац, *Почетак грађанског рата у окупираној Србији 1941*, Нови Сад, 2014, 48; Ј. Радовановић, *н. д.*, 106–109; С. Живановић, *н. д.*, књига 3, 28–29.

покушају да разоружају и Радомира Мићића, који је радио на формирању четничке чете, дошло је до сукоба у којој су обе стране зауцале и том приликом погинули су и Мићић и један партизан.⁵⁶⁸

–28. септембра дошло је до инцидента и у Топоници код Кнића. Док су партизани одржавали збор, наишла је група четника и међу њима је настала нека расправа. Не може се са сигурношћу рећи ко је први зауцао, али су на попришту кратке борбе остали један мртав и један рањен партизан, и један мртав четник.⁵⁶⁹ У партизанском извештају поводом овог инцидента пише да се четнички командант, капетан Смиљанић, извинио за овај случај, али да је и сутрадан дошло до нових чарки, пошто је партизански курир ранио једног Смиљанићевог стражара, а четници под ултиматумом приморани да напусте свој терен. У завршном делу извештаја крагујевачки партизани стајали су на тврдом становишту: „С дражиновцима су односи заоштрени. Нећемо их још дуго трпети.“⁵⁷⁰

–Око 30. септембра Крагујевачки партизански одред разоружао је групу припадника Гледићког четничког одреда на челу са поручником Мишом Мојсиловићем. Том приликом неки четници који су се супротстављали су и шамарани. По В. Дедијеру, до овог сукоба је наводно дошло због пљачке групе четника у гружанским селима (исто онако, као што су нападнути партизани месец дана раније у Планиници). Група од шест четника била је одређена и за стрељање, али после три дана пуштени су интервенцијом „одозго“.⁵⁷¹

–2. октобра ескалирао је и сукоб између четника и партизана у Петровцу на Млави. Претходних дана, пошто су партизани угрозили варош, жандарми су се обратили четницима Велимира Пилетића, не би ли они преузели Петровац и заштитили их. Четници су ушли у Петровац 28. септембра, а само дан касније и партизани и онда су започели њихови преговори око „разграничења територије, ненападању и узајамној помоћи у изузетним приликама“. Партизани су поставили

---

⁵⁶⁸ Живорад Грујић Живко, *Златибор у Равногорском покрету*, Чајетина, 2003, 60–61.

⁵⁶⁹ С. Ђировић, *Гружа у четницима*, 112.

⁵⁷⁰ *Зборник НОР*, 1-1, 178–180; *Крагујевачки партизански одред*, 262.

⁵⁷¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-58/21; В. Дедијер, *Дневник*, 28; Р. Чолаковић, *н. д.*, 266–267; С. Ђировић, *Гружа у четницима*, 146.

услов да разоружају жандарме који су пришли четничкој јединици, а мајор Пилетић је наводно дочуо и како су већали да њега приликом преговора ликвидирају. У граду је завладала напетост, и по Пилетићевом савету четнички посадни одред под командом капетана Павла Илића Младеновића напустио је Петровац и склонио се у село Бистрицу. Међутим, ноћу 2. октобра партизани су напали Илићеву јединицу на спавању. У борби су погинула два партизана, међу којима и Драгољуб Бата Булић, комесар Млавског партизанског одреда. На крају борбе четници су се предали. Заробљено је око 60 њих и сви су спроведени у Петровац, одакле су потом пуштени кућама. Међутим, капетана Павла Илића Младеновића и још два његова подофицира партизани су усмртили „под ударцима ножа и батина“. У знак одмазде, мајор Пилетић је 10. октобра напао партизанске одреде код Жагубице. Партизани су у овој борби имали једног рањеног и око 20 заробљених бораца, а како Пилетић пише „овај случај унео је растројство и пољуљао морал код комуниста у целој области.“⁵⁷² ПК КПЈ за Србију осудио је напад на четнике у Петровцу јер се Пилетић у свим поступцима према партизанима држао коректно, оцењујући да ће „он нанети тежак ударац напорима за окупљање народа у борби против окупатора“; осим тога, Немци и Недић ће пожурити да искористе тај раздор, а четници у другим крајевима Србије промениће став према партизанима. ПК је апеловао на толеранцију, стрпљење и коректан однос према четницима, јер је „у овој фази ослободилачке борбе најважнији задатак – стварање широког фронта.“⁵⁷³

—4. октобра, после више неуспелих преговора око статуса Пожеге, тј. у чијој ће власти остати јер су и једни и други сматрали да на њу полажу право (четници јер су у њу први ушли, а партизани јер су се око ње више борили) четнички одреди спустили су се у варош у борбеном поретку. Партизани су на њих на више места отворили ватру и ови су одговорили. У овој борби по свему судећи није било

---

⁵⁷² ИАБ, УГБ, СП-IV-231/7, 231/11; В. Пилетић, *н. д.*, 70–75; Марко Милуновић, *Од немила до недрага*, Београд, 1992, 23–26; Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 201; Саша Марковић, *Бујице на Млави*, Петровац на Млави, 1987, 71–75, 112–113; Коста Николић, „О узроцима избијања грађанског рата у Србији 1941. године“, *Историја 20. века*, 1/1995, 49.

⁵⁷³ *Зборник НОР*, 1-1, 171.

људских жртава, али су четници успели да на препад заробе преко 100 партизана и њихових сарадника. Убрзо су их све пустили на слободу.⁵⁷⁴

–6. октобра, четници Божа Ђосовића Јаворца, који су припадали структурама Косте Пећанца, упали су у Ивањицу, која је до тада била под партизанском влашћу. Већ 9. октобра они су на силу преузели и Ариље, у којем је до тада постојала партизанско-четничка управа. Партизани су напустили оба места без борбе како би избегли жртве. Јаворчеви четници су у ове градове ушли под изговором да би спречили партизанску пљачку, мада је у сећањима савременика остало забележено да су и сами починили бројне преступе. Други савременици говоре да је до напада дошло због тога што партизани нису испоштовали договор о испоруци оружја Јаворцу из Ужица. Током кратке владавине Ариљем и Ивањицом, Јаворчеви четници су партизанске сараднике хапсили и саслушавали, неке тукли, а на протест једног локалног командира чете из Ариља при организацији Драже Михаиловића, Јаворчеви четници су и њега ухапсили, довели у варош и стрељали га 14. октобра. Важно је рећи и да је Јаворац тада одлазио и у Пожегу не би ли наговорио и равногорце на челу са капетаном М. Глишићем да заједно нападну и Ужице – али они су га одбили.⁵⁷⁵ Делови Ужичког партизанског одреда, уз консултације са Михаиловићем на Равној Гори, предузели су 18. октобра напад на Ариље. После вишечасовне борбе, четници Б. Јаворског су се уз велике губитке (најмање 15 мртвих) повукли ка Ивањици. Погинула су и четири партизана. Неке од заробљених четника (наводно чак њих 13), партизански суд осудио је потом на смрт стрељањем. Ивањицу ће Јаворчеви четници напустити шест дана касније, без борбе.⁵⁷⁶

–11. октобра партизани 1. шумадијског одреда код Страгара су заробили генерала Божицара Путниковића, једног од Михаиловићевих људи од поверења у Београду.

---

⁵⁷⁴ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*; Ј. Радовановић, *н. д.*, 111–115; А. Рајевац, *н. д.*, 87–89. У Црквеним књигама умрлих неких ужичких села, међутим, постоје уписи лица која су погинула као четници у борби у Пожеги, али се као датум смрти наводи 6. октобар (МЦКУ Каран, уписи за октобар 1941. године).

⁵⁷⁵ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*; Ђорђе Пилчевић, *Трагом ариљских партизана*, Ариље, 1971, 211, 230–231; Тихомир Луковић Чанчар, *Хроника Ивањице*, рукопис.

⁵⁷⁶ Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 237–238; Ђ. Пилчевић, *н. д.*, 216–217; *Ивањица*, 354–357.

Убили су га по кратком поступку, а његов унакажени леш нађен је тек после неколико дана.⁵⁷⁷

–11. октобра партизани су у околини Рековца разоружали припаднике Левачког четничког одреда, на челу са поручником Марком Музикравићем. После неколико дана су пуштени.⁵⁷⁸

–12. октобра следи разоружавање око 120 четника у Лепеничком срезу. Пошто су проценили да се акција равногораца убрзано шири овим делом Шумадије, уз охрабрење инструктора ПК Петра Стамболића, започиње акција партизана на сузбијању утицаја њихових ривала. У Саранову код Раче, приликом одржавања народног збора партизани 2. шумадијског одреда су опколили и уз примену силе разоружали Лепенички и Руднички четнички одред. Њихово руководство осумњичили су да хоће да прекине сарадњу са партизанима и да агитује против њих на сеоским зборовима. Војнике су пустили кућама, а заробљене офицере, њих 12, притворили и касније повели са собом до Ужица. Тамо су, уз свакодневна саслушавања и притиске да се одрекну од Михаиловићеве акције, четнички официри боравили све до 28. новембра, када су се спасили бекством.⁵⁷⁹

–13. октобра партизани су разоружали групу четника у Белошевцу код Крагујевца.⁵⁸⁰

–21. октобра мајор Александар Мишић, један од вођа Равногорског покрета у ваљевском крају, шаље писмо команданту Посавског партизанског одреда, у ком наводи да је на његову територију на десној страни Колубаре прешло 200 људи „који траже борбу противу вас, јер веле да сте нам велики број сељака побили и да

---

⁵⁷⁷ М. Н., „Код Горњег Милановца комунисте су убиле генерала Путниковића“, *Ново време*, 25. 10. 1941; М. Станковић, *Први шумадијски*, 292–293; С. Живановић, *н. д.*, књига 3, 28–29; *О приступу прошлости*, 171.

⁵⁷⁸ С. Живановић, *н. д.*, књига 3, 30.

⁵⁷⁹ АС Ж, Ж-23, ГШС-2; Десимир Живановић, *Записи из Лепенице*, Нови Сад, 1967, 161–163; А. Милошевић, *н. д.*, 81–86. Партизани износе сећања да су „онемогућавање“ четника у Лепеници испланирали још средином септембра (Ж. Несторовић, *н. д.*, 52).

⁵⁸⁰ С. Живановић, *н. д.*, књига 3, 30.

не признајете чланове наше организације, уништавајући њихове легетимације издате од стране ове команде.“⁵⁸¹

–23. октобра дошло је до партизанског напада на четничке одреде и у околини Јагодине. Сукоб две војске настао је када је осмочлана група партизана пребегла из Беличке партизанске чете у четнички одред који се налазио крај манастира Јошаница. У извештају Поморавског партизанског одреда ПК-у наведен је даљи ток сукоба. „Водили смо са њима преговоре да нам врате дезертере и оружје и позивали на сарадњу, међутим јуче (23. X) наша чета потукла се са њима. Два четника су погинула, 6 заробљено. Ми нисмо имали губитака.“⁵⁸² ПК за Србију је у одговору јагодинским комунистима, као и код Петровца, жестоко критиковао њихове преке поступке: „По вама, они се формирају у 'пету колону пете колоне'. Шта значи то? Зашто они говоре да ће свршити прво са вама, па онда са Немцима? Да није баш ту ваше неправилно приступање њима, јер је немогуће да неко неће да се бори против Немаца, а да себи ставља за задатак да прво раскрсти са вама. И какви су то преговори које сте хтели да водите са њима кад им прво тражите ваше дезертере (ваљда да их стрељате?). Другови, добро размислите о својим поступцима. Све што сада чините, може имати судбоносних последица не само за даљу борбу, већ и за низ година унапред“.⁵⁸³

–23. октобра забележен је инцидент у Чајетини. Пошто су две партизанске групе пребегле са оружјем у четнике, партизани су затражили њихову предају, коју је локална четничка команда одбила. Потом су партизани опколили четничку команду места са претњом да ће је напасти и у вароши је настало узбуђење. Мештани су се разбежали и позатварали у кућама. Преовладала је присебност локалних команданата на обе стране, а компромис је постигнут тако што су бивши партизани остали у четничком одреду, а њихово оружје враћено партизанској команди.⁵⁸⁴

---

⁵⁸¹ ВА, ЧА, 70-3-1. Више извештаја, писаних истим тоном и са набрајањем инцидената које су изазвали партизани, у истом периоду упућени су пуковнику Михаиловићу и из области Чачка и Краљева (Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 319–326, 359).

⁵⁸² *Зборник НОР*, 1-1, 223.

⁵⁸³ АЈ, Србија, II-53; *Зборник НОР*, 1-1, 217.

⁵⁸⁴ Ж. Грујичић, *н. д.*, 59–60.

–24. октобра партизани су разоружали Мрсаћки четнички одред и део његових припадника спровели за Чачак.⁵⁸⁵

Из наведених примера видимо да су се сукоби између четника и партизана током септембра и октобра 1941. прелили по безмало читавој Србији и да су већ увелико превазишли локалне оквири и актере. За ових 40-ак дана, забележен је 21 тежи инцидент, у којем је живот изгубило 16 особа: десет четника и шест партизана. Број мртвих на страни равногораца свакако би био и већи када би се у њега урачунао и један број чиновника или припадника жандармерије које су партизани ликвидирали, а који су у тајности одржавали везе и са Михаиловићевим покретом. Број оштећених и индиректних жртава био је вишеструко већи, обухвативши све хапшене, заробљаване или на други начин репресиране припаднике два покрета. Тај број је до краја октобра већ могао да се изрази у стотинама, а њихова негативна искуства преносила су се даље и на породице и саборце, стварајући већ критичну базу за изазивање ширег сукоба. На основу овог прегледа, могу се у већини случајева препознати и да су одговорност за конфликт најчешће сносили партизани.⁵⁸⁶ Да ли зато што су се они за тај сукоб између „напредних снага“ и „сила прошлости“ темељно припремали још пре рата? Или пак зато што им је руководство сугерисало својеврсну мимикрију на терену, све док не постану јачи?

Као последица читаве атмосфере, неповерење је расло и многи извори говоре да су крајем октобра обе стране држале прст на окидачу. Комунисти су, ипак, за ту битку били спремнији и одлучнији. Нека као тезе за такав закључак послуже и сећања неких од руководилаца борбе партизанских одреда у Србији. Лекар, али и један од руководилаца Краљевачког одреда Гојко Николиш, пише да се још у заједничком штабу опсаде Краљева осећала „подземна напетост као пред

---

⁵⁸⁵ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 342.

⁵⁸⁶ Једна од ретких акција партизанских илегалца у Приштини у ратном периоду била је ликвидација наводном поверенику Равногорског покрета за рад на Косову, др Николе Радојевића, која је извршена ноћу 31. октобра/1. новембра 1941. године. По закључку албанског историчара са Косова Али Хадрија тим убиством „задат је јак ударац четничкој организацији на овом простору, јер је обезглављена“ (Ali Hadri, *Narodnooslobodilački pokret na Kosovu 1941–1945*, Priština, 1973, 276).

ерупцију вулкана“; није му се допадао ни заједнички командант, мајор Ђурић, нити „читава та вучија јазбина“. „У целој тој атмосфери лажи, подмуклости, мутљавине, сумрака, припремања ножа у леђа, једина истина бијаху партизани и, авај, Немци. Њихов међусобни обрачун на живот и смрт бијаше једино што је у тим октобарским данима 1941. било истинито, јасно, дефинисано и, рекло би се, на старински начин – поштено и витешко“, пише Николиш.⁵⁸⁷ Оптужујући тако своје савезнике за вероломност и издају, несвесно је тако описао и своје саборце, јер су фронт у овом судару морале да сачињавају и да се за њега припремају – две стране.

Рањени Владимир Дедијер провео је три дана у четничком штабу у Грузи, где су га они хранили и неговали, „а кад смо легли, свако би вадио револвер и стављао под јастук“. Дедијер је још крајем септембра био убеђен у „шуровање Драже и Недића“ и очекивао је напад с леђа.⁵⁸⁸ Иако су такви закључци и размишљања, како показују извори, представљали само пропагандни покушај дискредитације конкурената – јер Михаиловић од почетка септембра није имао ни директне ни посредне везе са Недићем, комунисти су радо пласирали сличне вести међу своје присталице. Д. Дудић у свом дневнику 30. септембра записује да су ваљевски партизани добили „писмо наше обавештајне службе о томе да је пуковник Михаиловић виђен у немачкој командантури 28. т. м.“.⁵⁸⁹ Ношен таласом таквих лажних информација, којима су борци партизанских одреда били заплъуснути током септембра и октобра од свог руководства, припадник Ваљевског одреда Иван Драјић такође је записао у дневнику да се међу његовим саборцима крајем октобра пронела вест да су у четничком штабу боравили представници квислиншких власти из Ваљева, не би ли им без борбе предали град на управу.⁵⁹⁰

---

⁵⁸⁷ G. Nikoliš, *n. d.*, 324–326. Супротно Николишу, командант одреда и послератни „јеретик“ Павле Јакшић записао је да је у штабу опсаде владала „крајње пријатељска борбена атмосфера“, а да је Ђурић, који ће 1944. и прећи у редове комуниста, према партизанима наступао „коректно и пријатељски“ (П. Јакшић, *n. d.*, 159).

⁵⁸⁸ В. Дедијер, *Дневник*, 34–36.

⁵⁸⁹ Д. Дудић, *n. d.*, 204–205.

⁵⁹⁰ А С Ж, Ж-34, *Дневник Ивана Драјића*. Пажњу привлаче и запажања треће стране о партизанско-четничким односима, а као једна од илустрација из те перспективе може да послужи и извештај обавештајних органа добровољачких одреда са подручја Крагујевца средином октобра 1941, у којем се односи две формације вреднују на следећи начин: „Иако постоји споразум између пуковника Драже, партизани свуда и у свако време шире нерасположење према одредима пуковника Михајловића, називајући исте 'гибаничарима' и 'ленштинама', који одоше у шуме само

Кулминација сукоба који су увелико надрасли локалне међусобице принудила је две стране на нове преговоре. Михаиловић је, претходно, за 20. октобар сазвао конференцију својих команданата у селу Брајићи. Упознао их је са „узнемирујућом ситуацијом“ у Србији, навео све сукобе са партизанима и наредио им да буду на опрезу како их партизани не би изненадили и разоружали: „Пошто комунисти осећају своју слабост у народу, то измишљају неспоразуме како би имали разлоге за сукобе са четницима. Та непријатељства форсирају њихови шефови.“⁵⁹¹

У партизански Врховни штаб стигло је 22. октобра писмо Драгољуба Михаиловића у којем се, поред планирања даљих активности у борби против окупатора, наглашавала и потреба „рашчишћавања многих неспоразума“.⁵⁹² На преговоре их је терала и више него драматична ситуација на фронту са Немцима: после разбијања блокаде Шапца и напредовања окупаторских казнених експедиција кроз Мачву, Немци су овладели и долином Јадра и 20. октобра заузели Крупањ. Јединице 342. дивизије су се 25. октобра скоро без отпора пробиле до Ваљева, где су стигле као појачање својим опседнутим снагама. Већ сутрадан кренули су у чишћење устаничких зона у Тамнави и Посавини.⁵⁹³

Делегација Врховног штаба партизанских одреда, састава Јосип Броз, Сретен Жујовић и Митар Бакић, обрела се 26. октобра у Брајићима. Били су ово пети по реду званични преговори између комунистичког и равногорског штаба (а други уз присуство двојице главних команданата) и у свакој прилици партизански преговарачки тим се мењао. Из команде војно-четничких одреда, комунисти су за саговорнике имали уигран тандем: пуковника Михаиловића, Драгишу Васића, потпуковника Драгослава Павловића и два нова лица, поручника Јакшу Ђелевића и капетана Милорада Митића. Како је Ђелевић описао, разговор је започео у пријатељском тону, где је један од четника из Михаиловићеве пратње понудио

ради лакога живота, док међутим партизани носе цео терет борбе. Имао сам утисак да је то прорачуната тактика партизана да народу омрзну Дражине одреде а да се они користе тим да праве рекламу за себе. Моје је лично мишљење да на територији Дражених одреда оперишу партизани и изазивају сукобе. Чим се Немци појаве партизани беже у шуме и остављају Дражине одредима, да се разрачунавају са Немцима. Кад опет Немци оду, партизани евентуалне успехе, Дражених одреда, приказују својим успесима, ругају се како се Дражини одреди не смеју да боре. Ово се ради у циљу све већег рекламирања партизанства“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-58/21).

⁵⁹¹ С. Живановић, *н. д.*, књига 1, 32.

⁵⁹² *Зборник НОР*, 14-1, 40–41; Ј. Марјановић, *Прилози*, 207.

⁵⁹³ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал Михаиловић*, 160.

„госте“ куваном ракијом, док је Броз присутним четницима поделио по паклу цигарета. Даље се дискутовало о заједничким акцијама, подели плена, о питању неконтролисаних, „дивљих“ одреда, којих је изгледа било на обе стране. Броз се на тај начин ограђивао од партизанских група попут *Бороте и Мајера* и сва „лева скретања“ или пак слаб учинак у борби приписивао је њиховој самосталности. На исти начин, Михаиловић је правдао своје самосталне команданте, који су се већ јавно залагали за борбу против партизана, попут Филипа Ајдацића, Милутина Јанковића и Вучка Игњатовића. Од Брозових 12 предлога, Михаиловић је одбацио четири, који су се тицали успостављања заједничког штаба у којем би се он потчинио Титу, укључивања политичких комесара у састав војно-четничких одреда, легализовања НОО као нових органа власти, преко којих би се обављало и снабдевање трупа.

Иако је опет изостало потписивање званичног документа, две стране споразумеле су се око наставка борбе против окупатора, уз даље мобилисање људства на терену по принципу слободног избора команде и заједничку поделу ратног плена. Прецизирано је и да „војске остану где јесу, да се избегавају сукоби, а да се даље акције координирају“ и да се у сваком месту створе мешовити судови за све кривце и преступнике из оба покрета. Коначно, уговорено је да партизански Врховни штаб остане у Ужицу као центру своје зоне одговорности, а да Команда четничких одреда у исту сврху дође у Пожегу. Ту би свака страна имала своју управу, док би у осталим градовима остала заједничка. Сарадња у свим местима са заједничком командом требало је да омогући да фабрика оружја у Ужицу део производње преусмери и према четничким одредима; требало је да четници добију 12.000 пушака са одговарајућим контингентом муниције (приближно половину произведену у Ужицу), а да средства заплењена у трезору Народне банке буду усмерена ван војних снага, на избеглице и друге унесрећене грађане, док би два главна штаба задржала свега по пет милиона динара. Вероватно због усаглашавања око ове важне тачке, Михаиловић је, иако противник револуционарних органа власти, прихватио да партизани неометани формирају НОО у местима која су била под њиховом контролом.⁵⁹⁴

---

⁵⁹⁴ АС Ж, Ж-23, ПО-4; Ј. Марјановић, *Прилози*, 207–209; *Први Дрaжин ађутант Јакша В. Ђелевић*, прир. Биљана Ђелевић, Виндзор, 1994, 86–87; К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, 164–

Мада су комунисти и ове преговоре оценили као пропале, по закључцима се може рећи да су они отишли и корак даље од претходног у погледу конкретног дефинисања акције и поделе одговорности. Склопљен на ивици оштрице и у данима када су тензије међу четницима и партизанима биле подигнуте до максимума, споразум у Брајићима је ипак представљао вољу да се настави сарадња и спрече сукоби између две војске. Пуковник Михаиловић је одмах после састанка отишао у обилазак својих јединица на опсади Ваљева, показујући који му је фронт и даље био примаран.⁵⁹⁵

Као знак добре воље према равногорцима, Броз је наредио да се одмах после преговора Михаиловићевим људима из Ужица упути 500 пушака са муницијом.⁵⁹⁶ Да ће, ипак, бити тешко спровести у живот свако слово непотписаног уговора, први је имао прилике да се увери Михаиловић, и то одмах по одласку партизанске делегације из Брајића. Самовољни четнички командант у Пожеги, капетан Вучко Игњатовић, припремио је заседу за партизанско руководство на реци Скрапеж, где је намеравао да их ликвидира. Аутомобил у којем се кретао Броз са сарадницима био је заустављен и само се чекало одобрење Михаиловића, са којим је успостављена телефонска веза, да се убиство и изврши. Михаиловић за тако нешто није хтео ни да чује; оштро је укорио Игњатовића позивајући га на официрску заклетву. „Од тога дана однос Драже према Игњатовићу није се никада поправио“, пише З. Вучковић, официр из блиског Михаиловићевог окружења.⁵⁹⁷

Ту је, међутим, дошла до изражаја Михаиловићева основна слабост, која се у рату испољила много пута, а то је била болећивост према његовим командантима. Током 1941. имао је самовољног Игњатовића на кључном месту команде у Пожеги – који ће мимо његовог одобрења вршити нападе на партизана и тако имати важну улогу у одговорности за отпочињање грађанског рата са стране војно-четничких одреда; 1943. за команданта Горске краљеве гарде поставио је више него проблематичног Николу Калабића, који ће у Србији

165; Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи...*, 310–314; V. Dedijer, *Novi prilozii*, knjiga 1, 306–307; Jozo Tomasevich, *Četnici u Drugom svjetskom ratu 1941–1945*, Zagreb, 1976, 140.

⁵⁹⁵ Огорчени отпор Немцима од стране војно-четничких одреда пружан је на подручју Ваљева до краја октобра; један ваљевски партизан забележио је у свом дневнику 29. октобра да се „четници равногорци и овом приликом добро држе“ (АС Ж, Ж-34, *Дневник Ивана Драјића*).

⁵⁹⁶ *Зборник НОР*, 1-1, 244; ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*.

⁵⁹⁷ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*; Ј. Радовановић, *н. д.*, 122–123; З. Вучковић, *н. д.*, 143.

постати синоним за непочинства ЈВуО, а 1943–1944. више команданата корпуса који су огрезли у злочине или колаборацију. Михаиловић такве људе, иако би их презрео, никада није санкционисао нити одстранио и то је била грешка која му се касније тешко осветила, али и компромитовала читав покрет.

У истој зони, где је био припреман атентат на Броза, ноћу 26/27. догодио се још један тежак инцидент. При проласку кроз Пожегу, непозната лица извела су из воза партизанског команданта 1. шумадијског одреда Милана Благојевића Шпанца и одвела га у непознатом правцу. Примарни извори не говоре о околностима његове смрти. По накнадној (ре)конструкцији, четници Пожешког одреда убили су га 30. октобра у селу Глумчу. Други говоре да је убијен истог дана када је и ухваћен. На саслушању пред органима Озне 1946, командант Пожешког четничког одреда, капетан Милош Глишић, изјавио је да су му починиоци злочина над Благојевићем били и остали непознати: „У прво време мислио сам и веровао да је ово била ствар намештена, да нам се набаци злочин, на коме би се политички добило ради осуде наше и нашега рада.“⁵⁹⁸

И међу припадницима партизанског покрета одржала се легенда да је Благојевић на неки начин жртвован, поготово због његове самосталности која је потицала из времена Шпанског грађанског рата, у сврху дискредитовања противника пред одсудну битку. Опција да је Игњатовићево људство извело некакву самосталну акцију и одвело Благојевића, а затим га ликвидирало у моменту када је одлука за напад на Ужице већ била донесена, делује још реалније.⁵⁹⁹ Неки Благојевићеви саборци сачували су пак сећање да су њиховог команданта на превару убили четници из „дивљег“ одреда самосталног команданта у југозападној Србији Божа Ћосовића Јаворца, који је до тада већ имао више сукоба са партизанима.⁶⁰⁰

---

⁵⁹⁸ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*; Ј. Радовановић, *н. д.*, 130.

⁵⁹⁹ Баш тих дана, командант опсаде Краљева, мајор Радослав Ђурић, жалио се Драгољубу Михаиловићу да Игњатовић са својим људима непрестано пресреће и равногорске органе снабдевања Краљева и отима им оружје и муницију, због чега је снабдевање четничких одреда на краљевачком фронту било знатно отежано. Ђурић је оштрим тоном поручивао да је и Игњатовићу боље да пође на фронт, „уместо што седи у Пожеги“ (Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 359).

⁶⁰⁰ *Народноослободилачка борба у Шумадији*, 36. Управо у време убиства партизанског команданта, комунисти су тражили Јаворца ради ликвидације, а 31. октобра су у једном локалном сукобу на Чемерници, када су их напали на слави, убили више његових четника, међу којима и заменика му, извесног Лелековића (Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 229).

Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда за Србију поводом Благојевићеве смрти издао је саопштење које је објављено у „Борби“ 1. новембра, где се наводи да је „друг Милан Благојевић пао као жртва оних прикривених слугу окупатора и издајника Недића, који су се увукли у редове поштених четника у Пожези“.⁶⁰¹ Тај текст индиректно говори о одговорности Вучка Игњатовића и његових сарадника за Благојевићеву смрт, али га и приказује кроз призму односа са генералом Недићем, са чијим се снагама овај уистину био зближио. „Треба извести један закључак: да су редови четника проткани са доста петоколонашких жица и да такве вести шире баш ти петоколонашки типови, ради стварања забуна и разбијања јединствене снаге нашег народа. Друкчије се не би могло протумачити та појава. Они су као заразни бацили у оболелом организму; чим осете снагу организма, притаје се; а чим осете да организам слаби, они нападају“, закључио је током октобра 1941. Драгојло Дудић.⁶⁰²

Дудићев закључак о ставу и саставу војно-четничких одреда у то време није био далеко од истине; под притиском догађаја окружење пуковника Михаиловића поделило се у две струје – једну, којој је припадао и сам Д. Михаиловић, а која је остала при ставу сарадње са партизанима, и другу која је све више нагињала према циљевима владе генерала Недића о уједињењу националиста и обрачунавању са комунистичким покретом који више није крио револуционарне амбиције. Таква подела допринеће, после низа претрпљених провокација, и стварању првих већих инцидената од стране равногораца – који су изазвали и жесток противудар комуниста.

1. 5. 6. Борбе у ужичком крају и распламсавање грађанског рата

Партизански покрет у Југославији је као део међународног комунистичког покрета већ по настанку имао и важног спољног савезника – Совјетски савез и његову Комунистичку интернационалу, са којима је усклађивао све своје активности. Равногорски покрет, као самоникла и спонтано развијена војна

---

⁶⁰¹ *Зборник НОР*, 1-2, 240.

⁶⁰² Д. Дудић, *н. д.*, 269.

организација, имао је, као и у свим другим пољима, и овде много лошију стартну позицију. Требало је времена да путем радио-станице герилски штаб на Равној гори успостави прве контакте са иностранством. Тек у другој половини септембра, Михаиловић остварује прву радио-везу са представницима Југословенске владе у избеглиштву, а преко њих и са британским службама. Та вест пропраћена је са радошћу и интересовањем и у Михаиловићевом окружењу, које се понадало помоћи споља, али и у владајућим круговима у Лондону, где је одмах одлучено да се у штаб југословенских герилаца пошаље једна експериментална југословенско-британска мисија са војно-обавештајним задацима. Мисију, која је убрзо подморницом пошла ка окупираној Југославији и успела да се 21. септембра искрца на обали Јадранског мора код Петровца, чинила су два југословенска официра, телеграфиста и, као њен вођа, искусни припадник британске Управе за специјалне операције (СОЕ) капетан Двејн Тирел Хадсон. Хадсон, рударски инжењер тек нешто старији од 30 година, дуго пре рата радио је послове из своје струке у Србији, паралелно обављајући и врло сложене обавештајне задатке. Мисија је у Црној Гори прихваћена од комуниста, чијом организацијом је капетан Хадсон био импресиониран.

Праћен групом партизана и функционера КПЈ, Хадсон је 25. октобра стигао у Ужице, док су официри Захарије Остојић и Мирко Лалатовић отишли право на Равну гору и доцније у Михаиловићевом штабу имали доста истакнуту улогу. Убрзо је дошло и до сусрета Михаиловића и Хадсона, а будући да се стратегија равногораца о малим саботажама на штету окупатора и ометања њихових комуникација уклапала и у британске планове, успостављена је добра сарадња. Невољу је једино изазивао Хадсонов изражен пропартизански став, који је иритирао Михаиловићево окружење. Док је код Броза био примљен уз пуно уважавање, Михаиловић је на представника британске владе (који је у Југославији остао све до краја 1942) често гледао хладно и није му дозвољавао већи утицај у свом штабу. Изгледа да је и Хадсон себи давао за право више него што су му овлашћења дозвољавала, па је тако, између осталог, уочи састанка у Брајићима, са изговором да треба ујединити све борбене групе у земљи, тражио да и он присуствује разговорима Броза и Михаиловића. Михаиловић је такав предлог одбио са образложењем да су односи између четника и партизана унутрашње

питање Југославије, у коју британски официр не може да се меша.⁶⁰³ Како је рат одмицао, умножавали су се и ови проблеми и неспоразуми, који неће бити од мале важности када Западни савезници буду доносили коначну одлуку коју ће страну помоћи.

Пуковник Михаиловић је од успостављања везе са иностранством и доласка мисије гајио велики оптимизам у погледу савезничке војне помоћи. Од почетка комуникације са владом у Лондону и генералом Душаном Симовићем, он је подвлачио важност тог питања, које би, осим што би олакшало борбу, имало и снажан пропагандни ефекат.⁶⁰⁴ У ту сврху, крај Пожеге је уређен и аеродром, „на коме би енглески авиони спуштали оружје и други материјал.“⁶⁰⁵ Већ крајем октобра и међу четницима и међу партизанима прочуло се да је Михаиловић добио прву помоћ у војном материјалу и златном новцу. „О доласку авиона на Равну гору брујало је на све стране и владало је одушевљење. Комунистима је ово кидало нерве и правили су план како да нам подвале“, записао је један од људи из Михаиловићевог окружења.⁶⁰⁶

Пожега је тако постала кост у грлу партизанима: осим што је пресецала везу између Врховног штаба и њихових јединица око Чачка и Краљева, у њој су се, недалеко од Ужица, сместили борбени и непријатељски настројени четнички команданти, који су очекивали и помоћ од Британаца – а за коју су комунисти, и по адреси даваоца и по питању примаоца мислили да ће бити усмерена против њих. Ношени нереалним надама да ће и њима стићи помоћ од руских савезника, партизани су почели да граде и свој аеродром у Латвици крај Ариља. Место где су предвиђали да могу да слете совјетски авиони обележили су платненом петокраком звездом пречника 12 метара.⁶⁰⁷

Истим очима којим су комунисти гледали на Пожегу, четничка команда је гледала на Ужице. Неосвојива партизанска тврђава у којој заједничка управа више у пракси није функционисала и која је заиста и визуелно и суштински почела да

---

⁶⁰³ Коста Николић, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*, Београд, 2018, 37–38, 43–44.

⁶⁰⁴ Прва, симболична савезничка помоћ Михаиловићу стигла је ноћу 8/9. новембра. Поред новца и ручних бомби, садржала је свега 20 аутоматских пушака са 10.000 метака.

⁶⁰⁵ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*.

⁶⁰⁶ Никола Кордић, *Кроз рат са Дражом*, Београд, 1998, 44–45.

⁶⁰⁷ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 232; Више у: Коста Николић, „Ужице и Пожега у грађанском рату у Србији 1941“, *Пожешки годишњак*, бр. 2 (2002), 251–266.

подсећа на „совјетску републику“ усред Србије, посебно је иритирала радикалнију струју унутар Команде војно-четничких одреда због фабрике оружја уз помоћ које су партизанске јединице уредно снабдеване оружјем. Од договора да ће четнички одреди континуирано добијати половину оружја произведену у ужичкој фабрици (12.000 пушака), осим првог контингента од 500 пушака, до краја октобра није било ништа. Како је та расподела изгледала у северозападној Србији, види се из извештаја Драгојла Дудића: Посавски партизански одред добио је 300 пушака, Ваљевски 300 пушака, Подрински (Мачвански) 100, а Церски четнички одред 200. Као посебна провокација протумачена је чињеница да је и некадашњи војно-четнички одред Мартиновић-Зечевић, који су чинили пребези у партизане, добио 100 пушака. У пракси је, дакле, тај однос снабдевања био 80:20 у корист партизана, и то на теренима где су четнички команданти били најкооперативнији у сарадњи.⁶⁰⁸

Пушкама и муницијом снабдевани су и одреди предвођени комунистима у Босни и Црној Гори, што им је свуда обезбеђивало сигурност и доприносило преимућство у бројном стању. Бројни извори из четничких редова говоре да је управо овај проблем био кључан при избијању сукоба између две војске, који се више није дао локализовати.⁶⁰⁹

Супротно договору вођстава двају покрета у Брајићима 26. октобра, тензије су у то доба из дана у дан само расле. Немачки обавештајни органи констатовали су управо тог 26. октобра да су „пропали вишенедељни преговори између Михаиловића (вође четничког покрета, који је веран краљу) и Тита (вођа комунистичких партизана у Југославији) у вези са могућношћу заједничке борбе против окупатора и то зато јер су постављени услови које Михаиловић није могао да прихвати.“⁶¹⁰ Два дана касније, 28. октобра, партизани на силу преузимају од четника рударско насеље Зајачу изнад Крупња и врше притисак на Лозницу, изгледа оба пута уз употребу ватре. И један немачки и један британски извор ове нападе оцењују као дефинитивни почетак грађанског рата у Србији.⁶¹¹

---

⁶⁰⁸ Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 218.

⁶⁰⁹ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*; ИАБ, БДС, J-383; *Књига о Дражи*, 1, 174; Д. Трбојевић, *н. д.*, 41.

⁶¹⁰ *Срби у ратном дневнику Вермахта*, приредио Никола Живковић, Београд, 2003, 47.

⁶¹¹ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1, 139–140.

Партизанска страна сву кривицу је свалила на своје ривале, тумачећи четничке припреме за напад на Ужице као ничим изазване, притом истржући тај догађај из контекста, као да му ниједан инцидент није претходио. Шта се тачно десило на простору Ужица последњих дана октобра и првих дана новембра 1941. године? Покушаћемо да одговор дамо на основу досадашњих погледа, али и у светлу недавно откривене грађе (саслушања одговорних четничких официра у партизанској команди у Ужицу) која нам пружа и неке другачије нијансе постојеће слике.⁶¹²

Током 28–29. октобра један број локалних четничких команданата из Ужица и Пожеге, који су доцније углавном пришли снагама генерала Недића, састао се како би испланирао напад на Ужице. Заверу је покренуо капетан Вучко Игњатовић са капетаном Милорадом Митићем, Михаиловићевим официром за везу са Врховним штабом партизанских одреда, а придружили су им се и потпуковник Сретен Страњаковић и капетан Милош Глишић, нешто касније и мајор Манојло Кораћ. Потом су о предстојећој акцији писмено обавестили и све друге команданте одреда у ужичком крају, тражећи мобилизацију људства, али изгледа уз устручавање да кажу на кога ће напад бити изведен. Покушали су да поводом такве акције „опипају пулс“ и команди на Равној гори, али ту нису наишли на разумевање, па су даље припреме спроводили на своју руку.⁶¹³

Милош Глишић сведочи да циљ напада није било трајно преотимање Ужица, већ присилно приморавање партизанског руководства да испоручи четничким одредима оружје у оним количинама како је било договорено у Брајићима: „Митић је саопштио да сви четнички одреди са свих страна, имају извршити концентрацију око Ужица, захтевати од партизана да фабрика оружја у

---

⁶¹² У партизанској команди у Ужицу 5–9. новембра саслушавани су сви заробљени четнички официри, који су оптужени за удруживање зарад напада на партизана. Саслушавао их је Слободан Пенезић Крцун или неко од виших функционера КПЈ. Сачувани су искази следећих команданата: Страхиње Рогоћа, Васе Ракића, Радоја Панића, Стојка Филиповића, Алкибијада Јовановића и Душана Дајића. Све њих је касније, обухватио процес против изазивача напада на Ужице, који је вођен пред посебно формираним судом у Чачку, крајем новембра 1941. године. У оптужници против четничких одреда тада ниједном није поменуто име Драгољуба Михаиловића, нити је ма ко посведочио (или посумњао) да је он одговоран за напад четника на Ужице. Мајор Страхиња Рогоћ из команде Ужица имао је посебно јасан утисак о одговорности напада: „Стално сам био у уверењу да сво зло које је потекло – долази из Пожеге, јер сам чуо да је Митић [Милорад] неколико пута категорички опомињао Пожегу да не крши споразум с партизанима“ (АС Ж, Ж 23, ф. 74, *Записници*).

⁶¹³ М. Кораћ, *н. д.*, 103–104.

Ужицу не буде само под њиховом контролом, већ да и четници подједнако учествују у коришћењу оружја са партизанима. По моме мишљењу, без обзира ко је наредио концентрацију одреда код Ужица, разлог за напад био је фабрика оружја.⁶¹⁴ Слична сазнања имала је и немачка обавештајна служба: „У то време су започела трења између партизана и људи Драже. Кораћ преузима на себе напад на партизане с циљем, да освоји творницу оружја у Ужицу. Од тога момента датира борба комуниста против Драже Михајловића.“⁶¹⁵

Предвиђено је да напад започне једновремено из више праваца, у ноћи 1/2. новембра. Иако у ангажованој историографији у доба социјализма није цитиран, документ којим се детаљно планира напад на Ужице, са потписом капетана Вучка Игњатовића, сачуван је у целости. У њему је детаљно прецизирано које снаге ће кренути на град и из којих праваца – али се ниједном речју не помиње борба или ма какво убиство партизана и њихових сарадника као што су му комунисти импутирала. Игњатовић је по свему судећи очекивао да ће изненадити партизане у граду, лако сломити њихов отпор и преузети надлештва и фабрике, а за партизанске посаде предвидео је разоружавање и стављање у притвор у згради гимназије. У закључку је навео да при наступању у варош треба бити обазрив, а „у раду бити одлучан, храбар и енергичан као што доликује српским четницима“. Даље је подвукао да треба „сво разоружано људство притварати а с узетим оружјем наоружати наше људе“. За тумачење карактера читаве акције посебно је важна његова наредба: „Ватру без потребе не отварати.“⁶¹⁶

Међутим, партизанска команда у Ужицу преко своје обавештајне службе сазнала је благовремено за ову акцију. Како би предухитрили четнике и сузбили напад, партизани су 31. октобра муњевито извели акцију хапшења и разоружавања свих четника који су се налазили у домету њихових дејстава.⁶¹⁷ Најпре су у селу Каран, на путу Ваљево–Ужице, преко дана у борби разбили четничку каранско-рибашевску групу, заробивши око 30 војника, на челу са командантом четничког одреда, поручником Стојком Филиповићем. Упркос тврдњама изнетим у литератури о овом догађају, где се наводи да је сукоб прошао

⁶¹⁴ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*.

⁶¹⁵ ИАБ, БДС, J-383; ИАБ, УГБ, СП-IV-144/73.

⁶¹⁶ ВА, ЧА, 50-1-1. Исто тако, требало је разоружати и партизане у околним селима (*Зборник НОР*, 14-1, 46).

⁶¹⁷ В. Глишић, *Ужичка република*, 113; В. Дедијер, *Дневник*, 41.

без људских жртава, у овом „превентивном нападу“ било је и убијених четника. Заробљено Филиповићево људство је отпуштено кућама, а он је пребачен у затвор у Ужицу.⁶¹⁸

У селу Љубишу је нападнут и део Златиборског четничког одреда, па у краћој борби принуђен да се повуче и обустави мобилизацију. Локални четнички одред је разоружан и у селу Биосци, а његов командант, потпуковник Радоје Панић, као заробљеник одведен у Ужице. У Стапарима је учитељ Васо Ракић опкољен са својим војницима баш у тренутку када је окупио новомобилисане. Положили су оружје пошто су пристали на партизански апел „да се не пролива братска крв“, а онда је и овде као у другим селима командант одведен у затвор, а људство без оружја пуштено на слободу. Увече истог 31. октобра, партизани на препад хапсе у Чајетини потпуковника Андрију Јевремовића, поручника Лекића и друге чланове команде у овом месту, па их спроводе у Ужице. У Кремнима, како би избегао сукобе, потпуковник Чедо Захарић распушта свој одред, а он сам се склања из села. Хапшења су настављена и сутрадан, па је 1. новембра лишена слободе четничка команда у Ужицу, на челу са заступником команданта, мајором Страхињом Рогоћем, а њихово обезбеђење разоружано. Тако је значајан део четничких снага онемогућен, и то без иједне људске жртве, да 1/2. новембра ступи у планирано дејство против партизана ка Ужицу.⁶¹⁹

Други важан документ, Игњатовићева заповест о нападу на Ужице од 1. новембра 1941, цитиран је у радовима фрагментарно и тенденциозно, како би указао на одговорност Драгољуба Михаиловића за отпочињање грађанског рата.

---

⁶¹⁸ АС Ж, Ж 23, ф. 74, *Записници*; Ј. Радовановић, *Пожега*, 133; М. Кораћ, *н. д.*, 112. Иако се у литератури током 1990-их појавила тврдња, пренета из неких емигрантских издања, да се борба у Карану одиграла 29. октобра и да су у њој погинула два четника, исказ поручника Стојка Филиповића, заповедника четничких одреда на том простору, наводи нас да догађај реконструишемо на начин на који смо то учинили. Такође, у Црквеној књизи умрлих каранске парохије није уписано нити једно погинуло лице под датумом 29. октобар. За 1. новембар уписана су три погинула лица, од чега су двојица засигурно били припадници војно-четничких одреда: Владислав Илић из Губин Дола, „погинуо као четник у борби против партизана“ у Карану, 1. новембра, у 10 часова; Миломир Ћатић из Карана, „погинуо“ у Карану, 1. новембра, у 14 часова; Симо Јовановић из Лелића (засеок Карана), „погинуо као четник у борби против партизана“ у Лелићима, 1. новембра у 16 часова (МЦКУ парохије Каран, уписи за новембар 1941. године). Више историчара (К. Николић, Г. Давидовић, М. Тимогијевић) скреће пажњу да је истурање положаја ван града и разоружавање и борба са мањим четничким одредима, наређен од партизанског Врховног штаба, иако *превентиван* ипак био и *напад* – који су извршили најпре комунисти.

⁶¹⁹ АС Ж, Ж 23, ф. 74, *Записници*; М. Кораћ, *н. д.*, 110–111; Ж. Грујичић, *н. д.*, 71–72, 80; Ј. Радовановић, *н. д.*, 134.

Капетан Игњатовић је проглас свом људству започео оштрим речима: „У досадањој борби против окупатора и угњетача нашег народа дигло се на оружје све што је пушку имало и што ју је могло носити. Од самог почетка борбе формирале су се две врсте јединица и ако није било потребно нити је смело да буде.“ Командант Пожешког четничког одреда сматрао је да су четници правилно реаговали када су „у борби против окупатора сва друга питања оставили да се реше када наша Отаџбина буде ослобођена“. Супротно њима, комунисти су „под видом борбе против окупатора тежили да прикривено спроведу у дело своја политичка начела и пре него што се борба са непријатељем оконча.“ По његовим речима, партизани су изиграли све уговоре о сарадњи не би ли само преузели власт: „Уместо да из Ужица шаљу наоружане људе на фронт према непријатељу они су их упућивали на Пожегу. Још су нам у сувише свежој успомени невиних жртве које су пале око Пожеге због воље појединаца да се дочепују власти. Уместо да по споразуму дају оружје и четницима вођи партизана доводили су ненаоружане људе из околине Чачка и Горњег Милановца и задржавали их у Ужицу. (...) У Ужицу у масама су хапсили наше људе и ноћу из изводили из логора да се више никада и нигде не појаве. Најзад су почели да иступају у отворену борбу против нас. Синоћ су напали наше одреде у Карану и Рибашевини али су били одбијени. И поред ове добре воље за сарадњом овакав рад, чије су намере јасне не може се даље трпети. Ми не можемо даље гледати како отимају један по један српски живот у борби за политичку власт коју желе да узму неколико људи. У циљу спровођења закљученог споразума и ради заштите наших људи у Ужицу, на основи наређења команданта четничких одреда југословенске војске, пожешки одред у заједници са златиборским, рачанским и ужичким одредом ући ће у Ужице.“⁶²⁰ Овакве речи одражавале су став и једног дела радикалнијих четничких команданата, који су се противили сарадњи са партизанима. Међутим, последња реченица овог прогласа садржала је неистине која ће касније бити оптужујуће по Драгољуба Михаиловића, а то је да је план за напад на Ужице био његова идеја и да су у њему учествовали сви војно-четнички одреди из ужичког краја.⁶²¹

---

⁶²⁰ ВА, ЧА, 50-1-5.

⁶²¹ Испитиван на суђењу 1946. поводом овог случаја, генерал Михаиловић је изјавио да за борбе око Ужица није знао све док 3. новембра није обавештен да је Пожега пала у руке партизанима.

Напад на Ужице у ноћи 1/2. новембра, био је Игњатовићев лични чин и у њему је учествовао једино његов Пожешки одред, укупно са око 1.200 људи – све друге снаге биле су раније неутралисане од партизана. И оно што је кренуло, било је лоше координисано, па неке јединице нису ни ступиле у борбу. Посебну слабост представљао је њихов морал: војници, па и неки официри, масовно су одбијали да пођу у борбу против своје „браће“.⁶²² С друге стране, град су браниле партизанске снаге које су биле бројније два до три пута и које су, очекујући напад, већ превентивно истуриле своје јединице на положаје ван града.⁶²³ Тај фактор, пре било ког другог, био је одлучујући за исход борбе.

У Ужицу је била дата узбуна, а грађани су путем добошара били позивани да бране „свој град“; изгледа да се у борби провукао и елемент предратног антагонизма и својеврсног „рата“ Ужица и Пожеге, који је тада кулминирао. Био је ово и први масовни сукоб четника и партизана у Србији, у којој су на обе стране ангажоване велике снаге и обе претрпеле веће губитке у људству. Одсудна борба одиграла се на узвишењу Трешњици, на пет километра источно од Ужица, у раним јутарњим сатима 2. новембра. Игњатовићеве јединице су у овом судару релативно лако потучене од спремнијих партизанских снага и натеране на повлачење ка Пожеги. На попришту борбе остала су 24 мртва партизана и најмање 16 мртвих (по неким тврдњама и до 40) четника – свакако неупоредиво мање него што је касније приказивано у партијској пропаганди.⁶²⁴

Партизани нису стали са одбијањем четничког напада, већ су на таласу расположења међу борцима кренули и корак даље, према озлоглашеној

„Напад је био припремљен од стране пожешког гарнизона“, изјавио је Михаиловић, и додао: „Мислим да је главни организатор овог напада могао бити једино капетан Вучко Игњатовић који је имао најјачи одред и био најборбенији“ (Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала, изабрани ратни списи*, прир. Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић, књига 2, Београд, 1998, 387).

⁶²² АС Ж, Ж 23, ф. 74, *Записници*.

⁶²³ Главно тежиште у овим, као и у потоњим борбама са четницима преузео је Драгачевски партизански батаљон, али су аутори хроника револуције пропустили да објасне откуд он у Ужицу пре 31. октобра, када му је ратни распоред налагао да буде на опсади Краљева где су управо тих дана вођене жестоке борбе четничких одреда са Немцима. Савременицима и са једне и са друге стране, пак, било је јасно да је повучен са краљевачког фронта како би био спреман да дејствује против новог непријатеља, у обрачуну за који су се комунисти били темељно припремили далеко пре напада Пожешког четничког одреда на Ужице (А. Рајевац, *н. д.*, 125).

⁶²⁴ ИАБ, БИА, X-7, *Милош Глишић*; В. Дедијер, *Дневник*, 41; Ј. Радовановић, *н. д.*, 134–136; В. Глишић, *Ужичка република*, 115; М. Кораћ, *н. д.*, 109; С. Живановић, *н. д.*, књига 3, 54–61; А. Рајевац, *н. д.*, 133–135; Раде Познановић, *Цветови у огњу, изгинули у рату 1941–1945. у општини Титово Ужице*, Титово Ужице, 1970, 293.

„четничкој престоници“. Претходно су командант Ужичког одреда Душан Јерковић и Радивоје Јовановић Брадоња, официр Војске Краљевине Југославије који је у партизане дошао из четничког одреда генерала Љубе Новаковића, затражили одобрење за напад на Пожегу од самог Јосипа Броза. О томе је сачувао сећање управо Р. Јовановић: „Пошто смо стигли пред Пожегу, вратили смо се натраг, ја и Јерковић, у Ужице и реферисали другу Титу шта је било у току дана и шта мислимо даље да радимо. Ја сам предложио да вршимо напад на Пожегу и да гурамо даље према Равној гори. Друг Тито се сложио с тим и прихватио предлог плана.“ Колики значај је Броз давао заузимању Пожеге и нападу на Равну гору (!) говори и чињеница да је партизанским јединицама у нападу упутио и два члана Врховног штаба, Сретена Жујовића Црног (који је иначе у штабу важио за најборбенијег према четницима) и Иву Лолу Рибара.⁶²⁵ Ни једном нападу на Немце у јесен 1941. Броз није приступио тако озбиљно и одлучно, што говори о томе да је његов противнапад – заправо напад и на тачке које нису угрожавале Ужице – био усмерен ка брзом и дефинитивном ликвидирању питања четника у Србији. Оцењујући касније борбе око Ужица и Пожеге с почетка новембра 1941, Тито је казао да је овде „почела прва жестока борба против класног непријатеља ове земље, против оног старог што је прије било. Нама је то дало повода да се дефинитивно одвојимо од оног што није хтјело борбу“.⁶²⁶

Четници су преко капетана Милорада Митића затражили примирје и ради тога га послали на преговоре у Ужице.⁶²⁷ Док су чекали на одговор, на њих се изјутра 3. новембра сручио жесток партизански удар. Уличне борбе у Пожеги водиле су се до 15 часова, све док се четници услед недостатка муниције нису

⁶²⁵ Ј. Радовановић, *н. д.*, 139–140; М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 124.

⁶²⁶ Наведено према: В. Глишић, *Ужичка република*, 115. Почетак напада на четнике, због важности оправдавања оваког вида акције борцима и народу, пропраћен је са више прогласа руководећих тела партизанског покрета. Најпре је Врховни штаб 4. новембра изнео своју верзију хронологије сукоба, која је каснијом историзацијом постала и званичан став следбеника партизанског покрета („Саопштење Врховног штаба Народноослободилачких партизанских одреда Југославије“, *Борба*, 7. 11. 1941). Ако је овај проглас и садржао трунку добре воље или бар стратешки маневар да постоји жеља за сарадњом, већ проглас Главног штаба за Србију од 6. новембра показао је супротно: Михаиловић је оптужен да је „скинуо све своје трупе са положаја противо купатора да би му отворио пут у срце ослобођене области Србије и за његов рачун отпочео брз братоубилачки рат“, а „официрска група с Равне Горе, на челу са пуковником Дражом Михаиловићем, коначно је постала пружјем заклетог непријатеља свих Срба – Хитлера“. За Едварда Кардеља, који је у једном програмском чланку објављеном тих дана позивао партизане на оштру борбу против свих непријатеља, Михаиловић се показао као „издајник гори од свих издајника“ (*Зборник НОР*, 1-2, 212–220).

⁶²⁷ М. Кораћ, *н. д.*, 113.

повукли из вароши. Обе стране претрпеле су тешке губитке у овој борби, која је била још жешћа од оне на Трешњици. Четници су имали око 25 мртвих и двоструко више рањених.⁶²⁸ Партизани су изгубили око 30 бораца, међу којима и гласовитог команданта Драгачевског батаљона Богдана Капелана; како је савременик запазио, Србин избегао из НДХ „погинуо је са српском шајкачом на глави позивајући Драгачевце партизана на јуриш против своје браће“. Погинули су и командир Пожешко-ужичке чете Миладин Поповић и командир 2. чете Драгачевског батаљона Ратко Парезановић. И код њих је било можда и двоструко више рањених него погинулих, међу њима су били и командант Ужичког батаљона, поручник Слободан Секулић и командант Главног штаба за Србију Сретен Жујовић Црни. Била је то јединствена прилика да је један тако високо позиционирани партизански командант теже рањен у борби („метак му је ушао са леве стране кичменог стуба и продро у трбушну дупљу“), али је несрећа била већа пошто је рана допао од својих сународника.⁶²⁹

Пошто је Жујовић избачен из строја, а Филип Кљајић такође изостао као рањен, док су Р. Чолаковић и Н. Груловић распоређени на друге дужности Главни штаб за Србију је почетком новембра привремено престао да постоји и делује као руководеће тело. Реактивиран је тек у децембру, када су избрани нови чланови: Петар Стамболић, Мирко Томић, Радивоје Јовановић Брадоња и Милинко Кушић.⁶³⁰

1. 5. 7. Друга битка за градове – између партизана и четника

Пошто су заузели Пожегу и тако постигли циљ којем су дуго стремили, партизани више нису намеравали да је напуштају и одбили су сваку идеју о њеном враћању под четничку команду. Аеродром је сада био под партизанском контролом, а евентуална британска помоћ Михаиловићу онемогућена. Међутим,

---

⁶²⁸ Исто, 119; С. Живановић, *н. д.*, књига 3, 65.

⁶²⁹ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/11; Славко Маслар, *Записи из грађанског рата 1941–1951*, Београд, 2002, 149; Ј. Радовановић, *н. д.*, 141–142; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 57; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 223–225.

⁶³⁰ Ј. Марјановић, *Устанак*, 386.

вест да су избили сукоби око Ужица и Пожеге пренела се брзо и на све околне градове који су имали заједничку управу и учинила да се и четнички и партизански одреди ставе у приправност, само уз једно питање: ко ће запуцати први.

У *Ивањици* је до борбе дошло истог дана када и код Ужица, и то неvezано за тамошње догађаје. Овај градић је од почетка устанка више пута прелазео из руке у руку, да би га 24. октобра преузели партизани. Формирана је и двојна управа, али уз доминацију комуниста. У мору инцидената, сачуван је и један недатовани документ с краја октобра или почетка новембра, који је четовођа Јеличког војно-четничког одреда, наредник Милоје Мојсиловић (који се доцније као припадник легализованих четничких одреда прочуо по злоделима) доставио партизанској команди у Ивањици. Писмо је било написано попут телеграма, кратко и застрашујуће: „Ако братоубилачи рат не будете прекинули и оружје бацили са својим целим одредом потпуно ћу све ставити у року од 2 сата по пријему овог телеграма под нож.“⁶³¹ Представници партизана потписали су 1. новембра споразум са војно-четничким одредима, које је у Моравичком срезу представљао поручник Михаило Пурић. Документ је предвиђао њихову даљу сарадњу и наговештавао борбу против заједничког непријатеља, самосталног четничког одреда Божа Јаворског.

Ипак, споразум је важио само један дан. Оптуживши партизанае да су убили двојицу људи који су били обухваћени равногорском организацијом, Михаиловићеви четници су заједно са Јаворским 2. новембра ударили на партизанае у Ивањици. У оштрој борби обе стране имале су на десетине мртвих и рањених. Четнички напад је у поподневним сатима одбијен, а на бојишту је остало 14 мртвих партизана, међу којима и стари комуниста Стево Чоловић. Брозов знанац још са робије у Лепоглави и један од вођа партизанске акције око Ариља морао је у конструкцији својих сабораца да погине једино митском смрћу: чак и док је смртно рањен падао стигао је да изговори „Другови, осветите ме“. Као и сви партизански команданти погинули у првим сукобима са равногорцима (Д. Булић, М. Благојевић, Б. Капелан) и Чоловић је после рата проглашен за народног хероја. И за другу страну као да је постојала нека врста шаблона, па се

---

⁶³¹ АС Ж, Ж-23, УО-8.

управо у преломним моментима током новембра борбени поручник М. Пурић придружио Недићевој војсци. Иако је Ивањица тешком муком одбрањена од четника 2. новембра, већ после неколико дана партизанској команди у вароши стигла је наредба Ужичког одреда да се због скраћивања фронта град мора напустити, што је изазвало општу потиштеност код бораца.⁶³²

У исто време, четници су напали и на *Косјерић*, место око ког су месец дана раније избили први оружани сукоби. Њихови извори инсинуирају да је и овом нападу 30. или 31. октобра претходила провокација комуниста.⁶³³ Увече 1. новембра четници Филипа Ајдачића су на препад заробили целу партизанску команду места у вароши, а затим разоружали и њихове групе у околини. Дан или два касније, партизани 1. пожешке чете успевају да у нападу у селу Ражани разоружају и заробе преко 50 четника: „Чета је успела да делимично опколи село, али се део четника под борбом извукао. Командант четничке јединице Радојевић побегао је бос и само у доњем вешу. Велики број четника, њих око 50, било је заробљено. Заплењено је доста оружја, вагон пшенице и два вагона кромпира“, наводи се у извештају о овој борби. Четници из Косјерића су им узвратили истог дана – у борби која је уследила погинуло је пет и заробљено 19 партизана, а успели су и да „одробе“ своје саборце. За све заробљенике у Косјерићу одређен је притвор, а водник 1. пожешке чете Миломир Мићић је из непознатих разлога ликвидан. Пошто је у Косјерићу сакупљен већи број заробљених партизана, четници су их у две групе спровели на Равну гору и предали команди на саслушање.⁶³⁴

Међутим, приликом спровођења прве групе, 2. новембра 1941, на месту Скакавачки Ридови, четници Филипа Ајдачића издвојили су групу од деветоро заробљеника и ликвидирали их, што је у дотадашњем искуству ратовања представљао преседан са четничке стране. У обдукционом налазу, који је извршен после неколико дана, констатовано је да су жртве биле страховито премлаћене

---

⁶³² *Зборник НОР*, 1-2, 233–236; *Хроника Ивањице*, 359–360, 364, 371; Ж. Марковић, *Партизанско-четнички односи*, 356–357; Ђ. Пилчевић, *н. д.*, 246; Младомир Турчић, *Соколи Ивањица*, Ужице, 2019, 133.

⁶³³ ВА, ЧА, 127-10-43.

⁶³⁴ Ј. Радовановић, *н. д.*, 143–145; Раде Познановић, Милун Раонић, Милорад Радојичић, *Трагом издаје, сведочења о издаји четника и стрељању на Крушику у Ваљево 1941*, Ваљево, 1987, 53. Овакав след догађаја одвијао се према послератној хронологији коју је сачинио Савез бораца НОР-а. Постоји и могућност да је разоружавање четника у Ражани претходило њиховом нападу на Косјерић.

кундацима, печене усијаним гвожђем, сечене и бодене бајонетима, а жене силоване. На крају су углавном побијени ватреним оружјем, мада су равногорци овде по први пут починили и сурово убиство, често својствено или приписивано овој формацији до краја рата: „умртвљен ударцем ножа у врат“. Међу жртвама је свакако било декларисаних противника Михаиловићевог покрета, попут командира Црногорске партизанске чете Јордана Ђукановића, али и недужних или свакако не смртних непријатеља попут сеоских учитељица Јелене Гмизовић из Сече Реке и Милеве Косовац из Таора. У крвавој спирали насиља која је отпочела са грађанским ратом, и равногорци који до новембра нису вршили никакве ликвидације својих политичких противника, започели су и сами са злочинима за које су оптуживали партизане.⁶³⁵

Око 1. новембра је разоружана и једна група партизана у околини Мионице. Притом, треба нагласити да ово није био конфликт са локалном партизанском јединицом, већ заробљавање једне веће групе која се пробијала из области Београда (из Посавског и Космајског одреда) на слободну територију. У овој партизанској групи, која је имала око 35 чланова, било је петоро рањеника и болесника, 18 девојака и жена од којих је део био, а део тек требало да постану болничарке, а остатак су били наоружани партизани. Не зна се који одред их је разоружао, али одмах су били поведени према Равној гори.⁶³⁶

Услед ескалације насиља и сукоба, у име пуковника Михаиловића у Врховни штаб партизанских одреда у Ужицу стигло је писмо, које је потписао потпуковник Драгослав Павловић. Адресовано је на „г. Тита“, што говори да равногорци још нису знали ни идентитет команданта снага са којима су сарађивали. „Пуковник Дража Михајловић чинио је крајње напоре да не дозволи братоубилачку борбу. Обавезе које је примио испуњавао је најлојалније и искрено прелазећи чак и преко злочина – стрељања четника несумњиво доказаних од стране партизана. С друге стране Главни штаб нар. ослоб. одреда Југославије није

---

⁶³⁵ ВА, ЧА, 102-6-4; ВА, НОВЈ, *Записник о увиђају у Косјерићу*, (нерегистровано); *Зборник НОР*, 1-1, 264–265. Михаиловић је на суђењу 1946. поводом овог злочина изјавио да је Ајдачић ислеђиван, а његову кривицу претресала и заједничка судска комисија и „није се могло ништа утврдити“ (Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, књига 2, 389). Необично је да је Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1946. Ајдачића квалификовала као четничког војводу Косте Пећанца – и као таквом му приписала злочине из 1941. године (АС Ж, Г-25, Ф. 4, Зл. бр. 987).

⁶³⁶ *Документи са суђења*, 1265–1266; *Трагом издаје*, 103–107.

хтео испунити ни једну од својих примљених обавеза. Тако није хтео дати ни најнужнију муницију за потребе фронта што је доказ задњих намера, новац који је имао бити послат као прва рата није дат под разним изговорима, од пушака примљено је свега 500 према хиљадама које су имале бити испоручене, наши људи на све стране злостављани, затварани а није ништа учињено да се овом насиљу и самовољи стане на пут. Имамо несумњивих доказа поред ваших признања да сте ваше нападе извршили на четнике у Чајетини, западно од Ужица као и у Косјерићу у ноћи између 30. и 31. Нема ни најмање сумње на коме лежи тешка одговорност због проливања братске крви. Док су се четници борили на фронту, скидани су ваши одреди и концентрисани у Ужицу што није промакло нашим запажањима. Напад који сте отпочели припреман је већ дуже време а мноштво ваших људи који су ухваћени потпуно слободно изјавили су у својим саслушањима која су ми у рукама, да сте ви овај напад припремали и да им је наређено издато. За обуставе борбе захтевам: На првом месту напуштање Пожеге од вас. По ранијем споразуму лојално испуњење истога у погледу оружја, новца, муниције и осталог материјала и то одмах. Поред овога пуштање свих заробљених четника од вас.⁶³⁷ Ове захтеве партизански Врховни штаб оценио је као ултиматум, пре свега због тражења Пожеге, и одбио даље разговоре по том питању. Борбе су се наставиле.

Услед свих догађаја, Команда војно-четничких одреда тражи појачање од снага из Поцерине и Јадра (које ће доћи под командом капетана Рачића и мајора Пантелића), а 2. новембра шаље наређење мајору Радославу Ђурићу за повлачење четничких снага са опсаде Краљева.⁶³⁸ Према тој инструкцији, повлачење трупа, до ког долази услед партизанског напада, требало је извести ноћу, и то са 4/5 снага, док би остатак требало да ту остане како партизани не би приметили одлазак савезника – и кренути ка Чачку који је требало заузети и „ослободити“ га

---

⁶³⁷ ВА, ЧА, 127-10-43.

⁶³⁸ Када је чуо да су му јединице у ужичком крају нападнуте и да су партизани напустили фронт код Краљева, Михаиловић је издао наређење: „Браните се, разоружавајте партизанске одреде, политичко вођство слати на саслушање, а некомунисте-борце купити по логорима и, по детаљном обавештењу о раду комуниста и нас, пустити их кућама“ (*Први Дражин ађутант*, 91). Михаиловићева стратегија да неутралише партизана на овај начин је и даље остала на позицијама да се не ступи у борбу и не пролива крв. Разоружавање у новембру 1941. (за разлику од таквих поступака партизана у октобру) је био последњи Михаиловићев покушај да се противничка страна ослаби, а да се притом не изазову и жртве. Међутим, партизански одреди су се оружја тешко одрицали, па је свака оваква акција значила и мртве на обе стране, а самовоља Михаиловићевих команданата доводила је и до злочина над заробљеницима.

од комуниста. Ђурић, који се у том моменту налазио у Чачку на преговорима са командом Чачанског партизанског одреда, у жељи да спречи сукоб ширих размера, показао је наређење Момчилу Молету Радосављевићу и Ратку Митровићу. Договорили су се да Ђурић покуша да ступи у директну телефонску везу са пуковником Михаиловићем, што је и учинио. Михаиловић му је прво поновио наредбу, али је на крају разговора, на Ђурићево инсистирање да се остане при ранијем споразуму о сарадњи, изрекао реченицу коју су му потоњи хроничари ових догађаја избрисали: „Ако можете нешто урадите да се спречи сукоб.“⁶³⁹

Међутим, упућени у Михаиловићеве даље планове, партизани и у Чачку преузимају иницијативу, као раније у Ужицу. Од 3. новембра започела су хашења и разоружавања четника и у Чачку, а партизанска команда издала је и проглас који је дељен у виду летака. Михаиловић и његови сарадници били су окарактерисани као „агенти немачки“ који су „притекли у последњем часу Хитлеру, Недићу и Љотићу у помоћ“.⁶⁴⁰ Затим су преузели контролу и над заједничком болницом у Горњој Горевници, где су команданта, резервног мајора Војина Ратковића и његове сараднике, спровели као заробљенике у Чачак, а једног четничког курира стрељали. Само дан касније уследила је и оштра реакција равногораца: опколили су болницу и заробили целу њену посаду и обезбеђење – укупно 11 партизана – и одвели их са собом. Иако су касније ови заробљеници стрељани у селу Брајићи, за прве дане ескалације насиља у грађанском рату остало је карактеристично да ни једна ни друга страна у овим нападима нису репресирале рањенике.⁶⁴¹

У крајње наелектрисаној ситуацији, мајор Радослав Ђурић се 3. новембра коначно одлучио на повлачење трупа са опсаде Краљева. Већина бораца две војске се после заједничког војевања ћутке опраштала, а скоро све их је обузела неверица и дилема шта ће донети нови дан. Приликом повлачења четничких одреда забележени су и примери нових напада партизана и разоружавања

---

⁶³⁹ АС Ж, Ж-35, *Стенографске белешке са састанка са Ђурићем одржаног 2. јула 1959. године у Београду*, 14; Г. Давидовић, М. Тимогијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 282.

⁶⁴⁰ Исто, 284–285.

⁶⁴¹ Горан Давидовић, „Санитет Југословенске војске у отаџбини у чачанском крају 1941–1945. године, у: *800 година српске медицине*, Конгрес историчара медицине, ур. Зоран Ваџић, Београд, 2018, 118–119.

њихових дојучерашњих савезника под оптужбом да врше издају. Дезоријентисани и малодушни, ни четници нису пружали отпор. Једино се борбени наредник Милутин Јанковић, познат по насилним и самовољним поступцима још када је у септембру убио партизанског политичког руководиоца у Драгачеву, и овом приликом осветио комунистима: 4. новембра је у селу Самаиле опколио једну чету Чачанског партизанског одреда, разоружао борце и пред стројем слеђених партизана лично убио њиховог командира Срећка Николића, да би на крају наредио њихово пуштање.⁶⁴²

Наредни дани у околини Чачка протекли су у међусобним сукобима четника и партизана и разоружавањима слабијих одреда онде где је противничка страна била јача. Петог новембра започели су последњи преговори два руководећа центра око Чачка. Преговоре је иницирао партизански командант Чачка (и ранији командант Љубићког батаљона) Миленко Никшић, а четници су изјавили да су вољни да прихвате споразум – али ако партизани испуне 21 њихов услов. Иако би на први поглед оволики услови деловали као уцена, они су заправо до последњег детаља прецизирали све заједничке обавезе око деловања заједничких власти и даље заједничке борбе, уз повлачење свих штетних појединаца са обе стране и њихово кажњавање. Процењујући да ће даљи преговори само послужити партизанима за куповину времена и припреме за коначни обрачун, четнички командант капетан Богдан Марјановић оставио им је свега неколико сати за размишљање и коначно изјашњавање. Миленко Никшић је одбио да се изјасни у одсуству команданта: „До његовог повратка никакав одговор по овим питањима немогу дати, јер зато нисам компетентан. Осим тога по мом мишљењу за ово ће бити компетентан једино штаб наше Врховне команде.“⁶⁴³ Ни нова иницијатива мајора Р. Ђурића код партизанског комесара Ратка Митровића од 5. новембра није довела до правих преговора, још мање до конкретнијег решавања проблема; једино су две команде успеле да размене заробљенике.

Петог новембра увече четничкој команди у Чачку стигло је наређење са Равне горе да „енергично и брзо“ наступи према Чачку, а пошто га освоји од партизана преузме одбрану од Немаца на правцу према Краљеву и Рашки.⁶⁴⁴ У

---

⁶⁴² Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 294–295.

⁶⁴³ МИАЧ, НОБ, рег. бр. 65.

⁶⁴⁴ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 382.

четничким редовима било је доста нејасноћа око тога ко све чини ланац команде и како је он тачно устројен, па је ступање у акцију и на овом подручју било лоше координисано. Капетан Марјановић, који је био овлашћен да командује нападом на Чачак био је за акцију, старији по чину мајор Ђурић за даље преговоре. Током 6. и 7. новембра Ђурић је упутио више мировних иницијатива партизанским војним и политичким вођима, наивно их позивајући на положену заклетву краљу.⁶⁴⁵

Када је коначно и дошао моменат за напад, већина официра војно-четничких одреда настојала је да спречи проливање крви међу сународницима и земљацима које су делиле идеолошке разлике. „Ако се сретнете са партизанима и дође до потрзања оружја, не пуцајте у месо већ преко њих у вис. То су наша браћа која су заведена. Треба их заплашити и они ће се предати“ – таква је била инструкција једног од носилаца напада на партизана у Чачку, поручника Јована Дерока.⁶⁴⁶

Четници су очекивали брзу партизанску капитулацију, али су 7. новембра доживели непријатно изненађење: успешно регруписане партизанске снаге зашле су им иза леђа и, користећи небудност њихових стража, извршиле демонстративни напад на снаге Јована Дерока на Љубићу. У борби која је уследила пуно четника је убијено, а још више њих заробљено. У руке партизана пали су и четнички топови, који је требало да овима буду главни адут у борби.⁶⁴⁷

Ипак, током 7. новембра и четнички одреди започели су општи напад на Чачак. У граду су се током целог поподнева и ноћи водиле уличне борбе, у којима су партизани били принуђени на узмицање пред нападачима. Као и у свим ранијим, и у овој борби је кључну предност донела надмоћ у наоружању; када је партизанима блиндираним возом стигао контингент муниције из Ужице, започео је и њихов одлучан противнапад. Током 8. новембра разбијен је читав четнички обруч око Чачка. У овим борбама је заробљен и већи број четничких старешина, међу којима и командант опсаде Чачка капетан Марјановић (који је послат за Ужице) и његова десна рука, поручник Дерок.⁶⁴⁸ Дерок је као рањеник убијен у

---

⁶⁴⁵ Исто, 388–393.

⁶⁴⁶ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 306.

⁶⁴⁷ Исто, 312–319.

⁶⁴⁸ Исто, 315–318.

селу Ракова, а његовом смрћу нестало је и један од последњих равногораца који је, како је записао у свом дневнику један од партизанских команданата из Чачка Ђорђе Ђоко Миловановић, „мирио страсне четнике и партизанае“.⁶⁴⁹

Сукоби у другим местима били су мањег интензитета и са мање жртава. Ноћу 7/8. новембра партизани су „превентивним нападом“ заробили и разоружали четничку посадну чету у *Гучи*, чија је команда раније исказивала непријатељство према комунистичкој команди. Командира четничке чете Исидора Драмлића су стрелили.⁶⁵⁰ Исте ноћи дошло је до борбе у *Книћу*, у којој је одбијен напад четничког одреда капетана Ристовића, који је поред тога што је натеран на повлачење имао и једног мртваг и четири рањена борца. То је била историјска основа за послератни мит о „седам партизана“ који су наводно не само преживели напад четника забарикадирани у локалној школи, већ и разбили неколико њихових одреда. Тих дана партизани преузимају и власт над *Ариљем*, суспендујући дотадашњу заједничку управу.⁶⁵¹

На терену *Горњег Милановца*, последње велике препреке која је штитила Равну гору од партизанског напада, командант четничког одреда поручник Звонко Вучковић добио је поподне 4. новембра наређење да „без жртава“ разоружа

---

⁶⁴⁹ МИАЧ, Ратни дневници, *Ђоко Миловановић, Ратни дневник*, р. бр. 54. Клушко око Дероковог убиства разматало се крајем јануара 1942, када је заробљени партизан Живота Гвозденовић из Ракове дао изјаву пред властима у Чачку. „Када је избио сукоб између четника и партизана у Чачку, моја чета се повукла у Љубић и заузела положаје око истог. После три дана, на граници села Љубића и Ракове, код реке Чемернице, дошло је до сукоба између четника и нас партизана, из које смо ми партизани изашли као победници. (...) После завршене борбе са четницима, после које су се четници разбегли, једна патрола наше чете, а затим и први стрељачки строј, наишла је код обале реке Чемернице на рањеног капетана Дерока, који се противу нас борио са четницима. Када смо га нашли, Крупеж Славко, који је тада био политички комесар наше чете, наредио нам је да га понесемо, пошто је Дерок био рањен у стомак. (...) Славко Крупеж је позвао мене, Ристановића Војислава и Комадинића Драгу и наредио нам да капетана Дерока убијемо, пошто га је преки суд осудио на смрт. После овога саопштења Славка Крупежа, Ристановић Војислав и Комадинић Драго ушли су у кућу, из које су изнели капетана Дерока, па смо сви пошли ка реци Чемерници у намери да наређење Славка Крупежа извршимо. Када смо дошли на ливаду Живка Мијаиловића, земљорадника из Ракове, која се налази одмах уз обалу Чемернице, Ристановић и Комадинић су спустили капетана Дерока на земљу, а затим га усправили. После овога сва тројица смо се одмакли од капетана Дерока и наперили пушке на њега. Пре него што смо опалили пушке, капетан Дерок нам је рекао: 'Немојте браћо да ме убијете', док му је Ристановић одговорио: 'Нама је Славко Крупеж наредио да те убијемо, и ми то морамо учинити'. После овога сва тројица смо опалили пушке, и капетана Дерока на месту убили. Када смо извршили ово, Ристановић је узео пушку капетана Дерока, а затим смо се сва тројица вратили у штаб чете. Када смо улазили у кућу, Ристановић је рекао партизанима: 'Убисмо ону цукелу Дерока', док су му неки од партизана одговарали: 'Алал ти вера.' (ИАБ, УГБ, СП-IV-282/20).

⁶⁵⁰ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 317; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 270–272.

⁶⁵¹ МИАЧ, Ратни дневници, *Дневник Радојка С. Јовандарића*, рег. бр. 533; С. Ћировић, *Гружа*, 184–187.

партизане. Символично, Вучковићу је телефонирано баш у моменту када је играо шах са партизанским командантом у Милановцу Бранком Ракићем. Ипак, у Милановцу се десило супротно, па су четничку команду и посадну групу у граду пре него што су ма шта учинили разоружали партизани. Вучковић се потом упутио ка партизанском штабу, где је издејствовао да сви ухапшени буду пуштени. Потом су Ракић и Вучковић, које су спајала добра искуства у заједничким дејствима против Немаца, скупа изашли испред партизанске команде и обратили се узнемиреном народу, са порукама да се неће тући. Нису ни слутили да ће ово бити њихово последње виђење. Назнаке да ће доћи до грађанског рата за Вучковића су, по његовом признању, били најгори моменти у животу и нагонили су га да помишља на самоубиство; тако растројен, на неколико дана је и напустио одред којим је командовао. У међувремену, док се вратио својим саборцима, затекла га је вест да су четници успели да заузму Милановац и партизанима врате „мило за драго“.

У кратком сукобу у граду погинуо је један четник, а већина од 125 партизана заробљених ноћу 7/8. новембра предала се без испаленог метка. Затим је успостављена контрола и над партизанском болницом у Савинцу. Заробљеници су, као и у другим градовима, слани на Равну гору. Записи хроничара револуције говоре да је, будући да су борбе у Чачку и Книћу вођене 7. новембра, управо прослава Октобарске револуције улила самопоуздање у партизанске редове и допринела њиховом одлучнијем отпору. У Милановцу је прослава допринела да пажња партизана попусти и тако постану лака мета нападача.⁶⁵²

На Равној гори, тачније у селу Брајићи, тако је првих дана новембра сакупљено близу 400 партизана заробљених у западној Србији: група од 33 партизана и чланова санитета заробљених код Мионице, две групе заробљених партизана и њихових сарадника из околине Косјерића са око 80 људи, 11

---

⁶⁵² ИАБ, УГБ, СП-IV-290/21, СП-IV-290/36, СП-IV-198/20; З. Вучковић, *н. д.*, 148–149; Ј. Поповић, *н. д.*, 444; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 321–322. У мемоарским забелешкама неких тада заробљених партизана наводи се да су их четници при спровођењу на Равну гору грдили, а неке комунисте и кундачили. То би био доказ да је мржња међу два дојучерашња савезника већ била нарасла до мере да су и обични војници способни да једни над другима (у овом случају четници над партизанима) врше насиља и злочине. Заробљена партизанка Загорка Савић, задужена за рад у санитету Таковског батаљона, открила је да је та врста злостављања имала и узроке: при спровођењу на Равну гору више од 100 партизана упркос забранама певало је хорски партизанске песме, пркосећи на тај начин четницима. Очигледно, нису схватили да су у смртној опасности но су веровали да ће, као и у прошлим конфликтима, након договора двају руководстава доћи до њиховог избављења (ИАБ, УГБ, СП-IV-290/3).

партизана и чланова особља болнице у Горњој Горевници, око 120 заробљених партизана из Милановца и Савинца, више од 100 партизана Ужичког и Ваљевског одреда заробљених на препад у школи у селу Карану, а у више наврата довођене су и мање групе заробљене у околини Љига и Мионице.⁶⁵³

Затим је наредних неколико дана вршено саслушавање свих њих, а потом и тријажа. Неколико десетина, можда и читава стотина њих, пребачена је у село Ба, а затим уз објаве пуштена кућама. У првим исказима датим окупаторским властима непосредно након ових догађаја, нико од њих није помињао да је према њима примењивана физичка тортура. Неки од заробљеника изгледа да ипак јесу злостављани и тучени, али ту није био крај њиховим мукама. Послератне реконструкције наводе на противречне закључке: да је у Брајићима било три, или чак више групних стрељања заробљеника, да их је тамо убијено 500 (чак више и него што их је било), да је у убиствима учествовао и Драгољуб Михаиловић лично.⁶⁵⁴ Наводно стрељани никада нису пребројани, нити су установљена њихова имена. Једино је поуздано утврђено да је ноћу 5/6. новембра на локацији *Седам храстова* стрељано 10 заробљеника из болнице у Горњој Горевници (сачувана су и њихова имена); преживелим партизанима посебно је тешко пала смрт учитеља Стојана Кораксића, комесара болнице, ког су четници претходно премлатили, а један војник му приликом ислеђивања пребио (откинуо?) прсте на рукама.⁶⁵⁵ Друга група је стрељана на локацији *Дренов врх*, на два километра од центра села, и у њој је изгледа убијен већи део од 33 партизана и болничара/ки који су лане заробљени код Мионице. Њихова имена нису позната; преживела партизанка Лепа Лукић навела је по имену седморо тада убијених, од чега је за двоје касније установљено да нису стрељани на тој локацији, нити од четника.⁶⁵⁶

Сећање на ове злочине над ратним заробљеницима сачували су и четнички команданти, али су га оправдавали општом атмосфером (око Равне горе су баш тих дана букнуле борбе) и самовољом једног официра. Ађутант Д. Михаиловића, поручник Јакша Ђелевић, изнео је податак да је, не очекујући да ће борбе са

---

⁶⁵³ Р. Познановић, М. Раонић, М. Радојичић, *н. д.*, 71–77, 87–88.

⁶⁵⁴ Исто, 162, 172.

⁶⁵⁵ *Чачански крај у НОБ*, 142.

⁶⁵⁶ „Тридесет и три друга и другарице свирепо убијено крај Брајића“, *Борба*, 27. 11. 1941; Milan Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji, odgovornost za ratne zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, Beograd, 2015, 28; Р. Познановић, М. Раонић, М. Радојичић, *н. д.*, 165.

партизанима потрајати, команда на Равној гори имала план да за заробљенике отвори неку врсту школе за политичко преваспитавање у селу Ба. Међутим, командант места у Брајићима Илија Орел, Михаиловићев друг из Првог светског рата и нескривени антикомуниста још од првих дана рата, сматрао је да су заробљени партизани листом прикривени комунисти и да се са њима треба „најоштрије поступати“. Када је једне ноћи он преузео саслушавање заробљеника, једноставно их је одвео даље од штаба и све пострелјао. Звонко Вучковић у својим мемоарима говори да се радило о 30 убијених, а са истом цифром је на послератном суђењу оперисао и Михаиловић. Ђелевић и Вучковић су оставили сећање да је егзекуција групе партизанских заробљеника Михаиловићу тешко пала и да је због тога сменио Орела, не додељујући му, упркос предратној блискости, више ниједну војну дужност.⁶⁵⁷

Локација егзекуције у Брајићима остала је у сећању преживелим партизанима као некаква јаруга из које се „усред бела дана једва види парче неба“.⁶⁵⁸ Ако је Михаиловић заиста наредио ликвидацију осумњичених (без икаквог критеријума, зашто баш њих 30 или 40 од скоро 400 заробљених), остаје отворено и питање зашто нису стрељани јавно, пред својим саборцима, већ ноћу вођени у јаругу два километра од села?

Владимир Дедијер пише да су прве репресивне акције равногорских четника – у првој декади новембра они су у борбама убили и до 100, а након заробљавања на разним локацијама стрељали око 60–70 партизана – разјариле партизана и да се „појавила страшна осветничка жеља да искаљују своју мржњу према заробљеним четницима“.⁶⁵⁹ Јосип Броз Тито је у самом корену сасекао оваква размишљања: 8. новембра он је свим одредима упутио наређење у којем се „под претњом казне смрти забрањује одговарати на те злочине сличним протумерама“. Тито је строго забранио „малтретирање, пребијање или било какво испољавање личне мржње према заробљеницима који падају у наше руке“, а за њега је било „апсолутно недозвољено“ и ма какво „малтретирање или злостављање становништва на оним подручјима где се воде борбе, иако оно није

---

⁶⁵⁷ *Први Дражин ађутант*, 88–90; З. Вучковић, *н. д.*, 150; Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, књига 2, 542.

⁶⁵⁸ Р. Познановић, М. Раонић, М. Радојичић, *н. д.*, 162.

⁶⁵⁹ V. Dediđer, *Novi prilozii*, 2, 712.

наклоњено нама“. „Заробљени непријатељски официри и војници имају се стражарно спровести најближим нашим партизанским командама, које ће онда саме предузети истрагу против појединаца из редова заробљеника за које се непобитно докаже да су вршили било каква зверства или насиља“, навео је Броз, уз заиста чојствен закључак: „Наше војне партизанске јединице дужне су више од свих строго да поштују ратничка правила и високо држати неокаљану заставу наших херојских партизанских одреда Југославије.“⁶⁶⁰

Нема сумње да је овакво наређење, за које пракса показује да се прилично уважавало у Србији у наредних месечак дана, очувало углед партизанског покрета, али још једном показало и његову чврстину: док је линија партије беспоговорно спровођена од врха до дна организације која је прерасла у војничку, конкурентска страна није успевала да изађе на крај са својим одметнутим командантима ни 1941. ни у каснијем периоду. Што су били даље од Србије, огранци Михаиловићеве организације само су били одлучнији у самосталним акцијама, понекад и само номинално признајући његову команду. Титова војска и команда, која се налазила увек са њим и уз њега, морала је без трена дилеме да извршава постављена наређења; отуд ни партизански терор 1941–1945. никада није постао „дивљи“, већ увек контролисан и усмераван од врха КПЈ и у складу са њеним циљевима. Како је време пролазило, ова разлика само је више долазила до изражаја – и напослетку скупо коштала и генерала Михаиловића који се константно рвао са својим „расовима“ и Равногорски покрет у целини. Разлаз с јесени 1941. само је, показало се, и по овом питању поставио темеље за различите праксе две војске.

1. 5. 8. Преливање сукоба на читаву слободну територију

Сукоби и разоружавања четника и партизана као ланчана реакција нису се зауставили само у ужичком крају, већ су се пренели и на друге области. Раскол је неминовно следио и у Подрињу и Јадру, у градовима који су само два месеца раније ослобађани од окупатора заједничким дејствима устаничких одреда.

---

⁶⁶⁰ *Документи ЦК*, 2, 124–125.

Десетог новембра се запуцало и у *Љубовији*, мада је и овде сукоб имао своју предисторију. Најпре је у варош, у којој је била подељена власт између четника и партизана, 30. октобра банула чета рачанских партизана, наводно на путу ка ваљевском фронту. Међутим, они су остали у Љубовији, а 2. новембра из Ужица им је стигла помоћ од 300 пушака с муницијом. Овај чин четници су протумачили као припремање партизанских одреда да у погодном моменту приграбе власт у Љубовији. Исписивање партијских парола по вароши, упркос њиховом противљењу, само их је додатно узнемирило. О томе да је на њих планиран напад сведочи и запис у дневнику Д. Дудића, у којем говори да је ноћу 1. новембра из Пецке у Љубовију упућена група партизана да ликвидира Петра Жижића, командира жандармеријске станице који се био придружио четницима. Њему је посебно узето за зло што је једним писмом од околних четничких одреда затражио помоћ не би ли им се супротставио. За осталу двојицу предводника Равногорског покрета, Миладина Глигорића и капетана Шипчића (који је у Љубовију послат са Равне Горе) предвиђено је да „милом или силом“ буду протерани из вароши.

Рано ујутру 4. новембра, партизани су опколили четничку команду и одатле, под притиском, Глигорића и Шипчића приморали да пођу са њима пут Ужица, где ће наводно бити саслушани. Глигорић је убрзо ликвидирао, док се капетану Шипчићу изгубио сваки траг. Истовремено је разоружан четнички одред и у *Бајиној Башти*. Овај чин је на другој страни изазвао резигнацију, па су се четници, међу којима је било поприлично оних који су припадали организацији Косте Пећанца али су сарађивали са равногорцима, окупили и под оружјем затражили нове преговоре. Неспремни за борбу, партизански преговарачи покушали су да смире тензије и на крају састанка прихватили су услов четника да рачанска партизанска чета, од чијег су доласка и настали проблеми, напусти Љубовију. Тек што је напетост уминула, у Љубовију је дошла вест да су партизани на другом крају среза, у Пецкој, разоружали четнички одред и протерали команду. Проценивши да им прети опасност од новог напада и разоружавања, четници су се одлучили да они у Љубовији буду ти који ће формално први напасти и елиминисати своје конкуренте. Током 9. новембра они су опколили и разоружали партизанску чету која је боравила у основној школи у

Љубовији, а онда сутрадан и одбили нападе делова Ваљевског партизанског одреда који су јој били послати у помоћ. У литератури се наводи да су партизани у овим борбама „имали губитака“. Заробљеног комесара рађевске чете Саву Вујановића и још једног партизана који је са њим покушао бекство скоком у Дрину, четници су убили пуцајући за њима. Током 11. и 12. новембра наставиле су се борбе око Љубовије, а партизани су посебну панику у редовима противника створили дејствима једне хаубице. Четници су напоследку, после жилавог отпора, били принуђени да напусте не само варош, већ читаву Азбуковицу, у којој ће се, истина за кратко време, утврдити партизани.⁶⁶¹

У *Лозници* је после 1. новембра и даље функционисала двојна управа, а командант Јадарског четничког одреда, јеромонах Георгије Бојић, сачувао је сећање на време подела: „Када сам дошао у Корениту, ту су ме срели Небојша Јерковић, са неколико руководилаца и задржали су ме, говорећи да имају самном да разговарају о озбиљним стварима. По њиховом држању ја сам видео да се је десило нешто озбиљно. Они су ми рекли да је почео сукоб између партизана и четника који су почели четници и изазвали га. Ја сам рекао да то не верујем, а они су ми онда показали један проглас партизанског главног штаба, у коме се износе напади четника на партизана. У том летку се на крају тражи сједињење поштених четника са партизанима, док се наређује разоружање осталих четника, који неће сарадњу са партизанима. Затим су ме Небојша и остали Вођи позвали да заједно са њима издам проглас у име народно ослободилачке војске, у коме би позвали народ у борбу против окупатора, и објаснили да ја прелазим на страну партизана. Рекли су ми да ја неморам да будем комуниста, да не морам чак ни носити петокраку, а они од мене траже само да се борим против окупатора. Ја сам им одговорио да не могу да се решим док се не договорим са осталим официрима и вођама. Партизани су ме држали код себе до пола ноћи и онда су ме пустили. Док сам се ја налазио код партизана, једна партизанска чета је напала Лозницу, где су се налазили моји четници. Партизански командант Небојша ми је рекао да је он од Врховног штаба добио наређење да разоружа све четнике на свом терену, јер су

---

⁶⁶¹ АС, БИА, I-142, *Збирка докумената Хроника среза Азбуковичког*; Д. Дудић, *н. д.*, 285; Ј. Јовановић, *н. д.*, 84–90, 98–100; Н. Живковић, *н. д.*, 25.

четници изазвали сукобе са партизанима. Напад те партизанске чете на Лозницу није успео.⁶⁶²

Сви описани догађаји, који су претходили акцији четника у граду од 5. новембра, укључујући и први напад на град од стране партизана, прећутани су у локалној хроници револуције. Тако је испало да су четници ничим изазвани ухапсили чланицу ОК КПЈ Шабац Веру Благојевић, партизанског команданта Богосава Митровића Шумара и још неколико партизана које су пронашли у Лозници. Истовремено, партизани су започели разоружавање четничких одреда који су деловали у околини града.⁶⁶³

У атмосфери сукобљених перцепција и нарастања неповерења, делује као реално описано размишљање у партизанском штабу: „Хапшење веће групе партизана истовремено са продором немачких јединица у Лешницу и прикупљање четничких снага у Лозници представљало је знак да се четници припремају да изврше злочин - предају заробљених партизана Немцима, и да ће то бити увод за отворено приступање четника окупатору и почетак оружаних напада на партизане. Стога је Штаб Одред донео одлуку да се изврши напад на четнике у Лозници и да се заробљени партизани ослободе.“ Партизански хроничар пише да су партизани Подринског одреда у борбу против четника пошли са одушевљењем.⁶⁶⁴

Ноћу 13. новембра започео је други партизански напад на Лозницу, овог пута са решеношћу да се град заузме по сваку цену. У вароши су вођене уличне борбе и, пошто су обе стране већ забележиле и прве жртве (три мртва код партизана и отприлике двоструко више код четника), четничка команда је позвала на преговоре и успостављање примирја. Преко дана је разговарано око размене заробљеника, али договор на крају није постигнут. Ноћу 14/15. новембра борбе су се наставиле, уз још веће губитке на обе стране. А онда је њихово непријатељство прекинуо заједнички непријатељ, чији долазак занети међусобним борбама нису ни приметили. Ујутру 15. новембра у Лозници се чуо звук моторних возила: стизали су Немци. У четничкој команди настала је паника – део људства на челу

---

⁶⁶² МЈ, *Записник са саслушања Георгија Бојића - Цице у Одељењу за заштиту народа (ОЗНА) за Подрињски округ у Шацу*, 31. децембра 1945. године – нерегистровано.

⁶⁶³ Драгослав Пармаковић, *Јадар у време Другог светског рата (1941–1942)*, Лозница, 1990, 435–437.

⁶⁶⁴ Исто, 441.

са командантом Бојићем бежао је ка Гучеву, део њих се предао Немцима, а део пришао Недићевим одужаним одредима који су одмах за Немцима наступали у Лозницу и формирали нове власти у граду. Светао моменат читавог овог мучног војевања у грађанском рату био је тај што су четнички команданти у кризном моменту помислили и на заробљене партизане; заборављајући бар на трен на дојучерашње међусобно убијање, повели су их са собом и предали партизанском штабу.⁶⁶⁵ Иако се у званичној биографији младе комунисткиње и несуђене докторке Вере Благојевић (1920–1942), вољене кћери шабачке чаршије која је пре рата писала награђиване темате инспирисана Његошевим песништвом, а после рата била проглашена за народног хероја, истиче чињеница да су је (Пећанчеви) четници предали Немцима, скрива се или нерадо помиње податак да су је претходно од Немаца избавили (Михаиловићеви) четници.⁶⁶⁶

У *Рашки* су током октобра и новембра власт делили партизани и четници Косте Пећанца, које је у овом крају предводио војвода Машан Ђуровић. У околини је деловао и војно-четнички равногорски одред, под командом капетана Радомира Цветића. Ситуација се закомпликовала када је од спорадичних пограничних сукоба сукоб између Срба и Албанаца запретио да прерасте у њихов општи напад на Рашку. Бојећи се да у одсуству неке од војски конкурентска организација не заузме град, све три војске су напустиле Рашку и препустили је цивилним властима. Започела је заједничка борба против Арнаута, а пошто је окончана, војвода Ђуровић је искористио прилику и сам ушао у Рашку. Успоставио је своју власт и започео са хапшењем сарадника партизана. Због тога је око 15. новембра нападнут од партизана, а у борби која је настала било је губитака на обе стране. Партизански напад је одбијен; међу рањенима је био и командант Копачничког одреда учитељ Предраг Вилимоновић. Пећанчеви четници задржали су команду над градом.⁶⁶⁷

Паралелно са отпочињањем сукоба на унутрашњем плану, слично као и код Краљева, дошло је до пуцања опсаде *Ваљева*. Расположење међу тамошњим партизанима почетком новембра најбоље је описао сведок и савременик: „Ми смо

---

⁶⁶⁵ Исто, 442–444; МЈ, *Записник са саслушања Георгија Бојића - Цице у Одељењу за заштиту народа (ОЗНА) за Подрињски округ у Шапцу*, 31. децембра 1945. године – нерегистровано; МИАШ, МГ-431.

⁶⁶⁶ *Narodni heroji*, 1, 53.

⁶⁶⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/8.

нестрпљиви и бојим се да ћемо и без наређења поћи на чишћење терена од четника јер огорчење с дана на дан расте и близу је врхунцу.⁶⁶⁸ Позивајући се на сећања Радивоја Јовановића Брадоње, Б. Димитријевић први сукоб са смртним исходом региструје у првој декади новембра, када су Јовановићеви борци заробили четворочлану групу равногораца и, пошто су наводно били пошли да се придруже четничкој јединици која је припремала напад на партизане – сву четворицу повели на стрељање; само један од њих се спасао бекством. Према сачуваним изворима, четници су још одлучније кренули у нападе на партизане у ваљевском крају, али су се они сводили само на разоружавања мањих партизанских јединица. На већи отпор наишли су једино у школи у селу Рајковићу 12. новембра, где су обе стране имале погинулих. До краја месеца само у овом селу забележена су још два сукоба, а свака промена господара у рату носила је са собом и повећан притисак на становништво и прогањање присталица противничке стране. Када су неки сељаци покушали да убеди четничког команданта Нешка Недића да одустане од даљег ратовања са партизанима, он им је одговорио с доста горчине: „Проја је разломљена и више се не може саставити“.⁶⁶⁹

Било је и супротних примера. Сачувано је сећање да је командант Ваљевског одреда Здравко Јовановић у новембру упутио писмо Нешку Недићу, са жељом да бар у локалној средини наставе са заједничким активностима, али је та порука заувек остала без одговора.⁶⁷⁰ Мироних иницијатива било је и са друге стране, али је сада ефекат био супротан: командант 4. ваљевског четничког одреда поручник Миливојевић тражио је 4. новембра од команданта Посавског партизанског одреда Коче Поповића да „заједничким силама, по јединственом плану и споразуму“ наставе борбу против окупатора, али и оружаних снага генерала Недића, да слободно мобилишу војне обвезнике и не дозволе прелазак из једне војске у другу, да путем заједничке комисије решавају све неспоразуме. Споразум никада није прихваћен на партизанској страни, а иронијом историје, пре

---

⁶⁶⁸ АС Ж, Ж-334, Дневник Ивана Драјића.

⁶⁶⁹ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, 56; Историјски архив Ваљева (даље: ИАВ), Збирка хроника (342), *Село Рајковић*, 62.

⁶⁷⁰ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, 56.

краја месеца и сам поручник Миливојевић погинуо је у борби против партизана.⁶⁷¹

Борбе између партизана и четника наставиле су се са несмањеном жестином. С обзиром да је наређење Јосипа Броза од 2. новембра било да се не стаје у Пожеги, већ да се четнички одреди гоне даље према Равној гори, то се и десило: изнурени, слабије мотивисани за борбу и остали без муниције, равногорци су напуштали положај по положај. У помоћ Михаиловићу дошле су свеже снаге из околине Шапца, под командом капетана Драгослава Рачића и од Лознице, на челу са мајором Војиславом Пантелићем, који су преузели главно тежиште у борби. И они су трпели губитке у људству које су ионако тешко одвојили од завичаја, а војници су им се поделили око питања хоће ли прихватати даљу борбу са партизанима.⁶⁷²

Грађански рат је свима искидао нерве и створио општу потиштеност. Борци Драгачевског партизанског батаљона сачували су сећање да је после првих борби са четницима „од последица страха и психолошког шока“ преко 20 бораца напустило ту јединицу, а неки од њих пребегли су у четничке редове.⁶⁷³ Невољни ратници бегали су и из Ваљевског одреда, а озлојеђени млади партизан после једне такве ситуације запазио је да су „већином старци веће кукавице“.⁶⁷⁴ Милош Минић је забележио да се бројно стање партизана у Азбуковици и Подрињу после првих борби смањило за петину; „многи од њих имали су своје блиске рођаке у четницима па их је то навело на дезертерство“. „Тукао сам се, дакле, и противу своје браће и рођака, јер сам сматрао да сам разрешен свих обавеза према њима.

---

⁶⁷¹ ВА, ЧА, 61-4-1.

⁶⁷² Драгослав Рачић је по сећањима његових сабораца добијао сигнале од партизанског Врховног штаба да, пошто се показао у борбама против Немаца око Шапца, и даље има шансу да приђе партизанима и задржи командни положај. Наводно је и сам Рачић био близу одлуке да напусти Михаиловића, али је остао на наговор својих млађих старешина. Уочи своје славе Митровдана послао је партизанима кратко и јасно писмо: „Рат. Нападам вас после поноћи“. Он ће до краја рата остати најважнији командант у Михаиловићевој војној организацији у Србији (АС Ж, ОКВ, преписка Луке Спасојевића, нерегистровано; Д. Трбојевић, *н. д.*, 41–44; С. Живановић, *н. д.*, књига 3, 80).

⁶⁷³ Ј. Радовановић, *н. д.*, 143.

⁶⁷⁴ АС Ж, Ж-34, *Дневник Ивана Драјића*. Међу пребезима, било на четничку или партизанску страну, било је и команданата. У партизане су прешли поручник Ратко Мартиновић и поп Влада Зечевић, раније Михаиловићеви команданти на подручју Крупња. Из њиховог одреда са њима је пошло 30 од 300 људи, сви остали су их се одрекли и остали уз Михаиловића или пак ушли у Недићеве структуре. Супротно, адвокат А. Радичевић и професор М. Кнежевић из команде Краљевачког партизанског одреда пришли су четницима (П. Јакшић, *н. д.*, 120, Р. Мартиновић, *н. д.*, 367).

Они су пришли комунистима, који не признају никакво сродство и тиме се они први одрекли мене“, забележио је пак један четнички командант из групе јасно опредељених антикомуниста.⁶⁷⁵ Али и једни и други, ма колико вољни или невољни били за рат, имали су посебну муку да се међусобно разликују на терену, поготово када падне ноћ: „У мешавини која се тако створила било је немогуће разликовати једне од других. Иста одела, исте псовке и команде. У таквој гужви увек је много жртава.“⁶⁷⁶

У међувремену је дошло до још једне крупне промене, која је претила да унесе потпуно растројство у организам Равногорског покрета. Под утицајем капетана Вучка Игњатовића, који је изгледа од раније одржавао неку врсту контакта са официрима из састава трупа генерала Недића, створио се шири круг команданата који је, уколико не добију веће контингенте муниције са Равне горе, решио да спас потражи под окриљем Недићевог режима – а да пошто добију муницију, адекватну оружје и опрему, продуже борбе против партизана. Одлучни да тако и поступе, Игњатовић и његов помоћник, капетан Милош Глишић, а са њима и Војислав Пантелић, Драгослав Рачић и још један број официра из сва три одреда која су бранила Равну гору, у једном предаху од свакодневних борби отишли су Михаиловићу 10. новембра. У Михаиловићевом одсуству примио их је његов начелник штаба потпуковник Драгослав Павловић, али није могао да им пружи никакав одређенији одговор, до да их охрабри да издрже на положају у нади да ће помоћ доћи. Игњатовића као вођу завереника овакав одговор је ражестио, па је са својим официрима самоиницијативно, као и увек, затражио контакт са командом Недићеве Колубарске групе оружаних одреда, која се налазила у оближњој Белановици. Чувши за то, потпуковник Павловић му је забранио сваки контакт са Недићевим снагама, претећи чак и лишавањем чина официрима који га буду следили. Игњатовић је пак остао доследан одлуци и својево људство ставило се под Недићеву команду, а он сам већ 17. новембра отишао Недићу на поклоњење у Београд. Уз Игњатовића су остали Милош Глишић, Манојло Кораћ, као и још један број нижих официра, који се у наредном периоду и увећао.⁶⁷⁷ До сличног раскола је дошло и у Јеличком четничком одреду,

---

⁶⁷⁵ М. Кораћ, *н. д.*, 119.

⁶⁷⁶ З. Вучковић, *н. д.*, 151.

⁶⁷⁷ В. више: М. Кораћ, *н. д.*, 135–154.

где је наредник Милоје Мојсиловић, стари противник заједничке акције са партизанима, са људством напустио Михаиловића и отишао Пећанцу и Недићу.⁶⁷⁸

Тиме је започео период *легализације* Михаиловићевих војно-четничких одреда у оквиру Недићеве оружане силе, и то не како му се често замера његовом вољом, већ одлуком његових официра који су му се супротставили. Био је ово врхунац поделе и поларизације унутар Равногорског покрета, о којој је у октобру писао Драгојло Дудић, а која је за основу имала ранији пронедићевски или пропартизански став. А управо ови одреди и ови команданти, недуго по напуштању Михаиловића, са одрешеним рукама за обрачун са партизанима на својој територији, починили су и највеће злочине над заробљеницима и присталицама из редова ривалског покрета. Исти људи, са истим војним обележјима, иако су и формално и суштински променили страну у рату, биће мета партизанске пропаганде, која је преко њих имала за циљ да дискредитује Михаиловића и припише му, поред стварних, и злочине за које објективно он није био одговоран.

Суженог маневарског простора, пуковник Михаиловић је био принуђен на другачије вратоломије. Уз притисак својих људи из београдске организације пуковника Бранислава Пантића и мајора Ненада Митровића, он се 11. новембра 1941. у селу Дивци састао ни мање ни више него са немачким официрима. Како закључују К. Николић и Б. Димитријевић, „Насупрот комунистичким интерпретацијама, Михаиловићеви мотиви за покретање преговора са немачким војним органима били су егзистенцијални: због спасавања народа. Они су реализовани на почетку грађанског рата, па су добили и антикомунистичку конотацију. Ипак, суштину су им одредили Немци: они су тражили само безусловну капитулацију.“⁶⁷⁹

У таквим оквирима је текао Михаиловићев сусрет са немачким официрима, који није донео ништа друго сем његовог каснијег компромитовања. У разговорима који су трајали свега сат и по, он је покушао да иступи са одређеним условима за свој покрет и за народ у Србији, али је за Немце идеја о предаји

---

⁶⁷⁸ Чачански крај у НОБ, 89, 153, 165; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 273–274. Михаиловић наводи и пример капетана Стојановића из Горњег Милановца, који се легализовао мимо његовог знања и одобрења: „Он има шест својих људи, па са њима нек остане брига нас“ (*Зборник НОР*, 14-1, 495).

⁶⁷⁹ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 168.

„бандита“ била и прва и последња тачка. У вези са овим сусретом важне су две чињенице, које се ређе појављују у литератури о Равногорском покрету, а на које је још 1979. указао и Ј. Марјановић: иницијатива за разговоре са немачке стране потекла је из Абвера (од Г. Кисела и Ј. Матла), њихове војне службе којој овакви контакти са герилцима нису били страни. Годину и по дана касније, у марту 1943, управо једном таквом линијом Немци ће комуницирати и са вођством партизанског покрета, што ће довести и до познатих *Мартовских преговора*. С друге стране, сва три представника Команде војно-четничких одреда на преговорима у Дивцима, поред Михаиловића, страдали су у наредних неколико месеци управо од Немаца; мајор Александар Мишић заробљен је у децембру 1941. и стрељан у Ваљево, а Пантић и Митровић ухапшени и интернирани у логор у Немачкој.⁶⁸⁰

1. 5. 9. Брат на брата

Усред борби око Прањана у првој половини новембра 1941, срећу се два некадашња друга са Војне академије: поручник Звонко Вучковић као командант Таковског четничког одреда и поручник Момчило Смиљанић као командир једне чете Ужичког партизанског одреда. Први је бранио положаје на Равној гори, а други их са својим борцима нападао – и обојица су преко својих војника чули ко командује двема војскама. Иако је ова епизода више пута цитирана у литератури, опис Звонка Вучковића чини нам се као незаобилазна илустрација почетка грађанског рата у Србији: „Момчило, мој најбољи друг са којим сам делио школске клупе, дечаштво и младост, са којим сам се тек пре неколико месеци вратио из Грчке да се борим за своју земљу, на другој је страни. Момчило, са којим сам се до у појединости слагао у мишљењима о људима, о свету и свему што се око нас збива, туче се сада против мене. (...) Очекивао сам да ће једнога дана, ако је жив и ако није пао у заробљеништво, стићи до нас у планину. И ево,

---

⁶⁸⁰ Ј. Марјановић, *Дража Михаиловић*, 166–167, 191; К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 169–171; *Први Дражин ађутант*, 94.

стигао је најзад. Деле нас само којих стотину метара. Стотину метара и повећа гомила мртвих.“ Вучковић је послао једног заробљеника да од партизанске команде затражи прекид ватре и предложи Смиљанићу да се сретну на оближњем мосту крај реке Смрдуше, што је овај и прихватио: „Десетак наоружаних младића, међу њима и Момчило који је остале надвисио за главу, прилазили су мосту. Потрчаш му у сусрет без Љубише који је скамењен остао на месту. Раздвајајући групу партизана журио сам Момчилу у сусрет. Сачекао ме је на средини дрвеног моста подбочених руку. Гледао ме је као да ме први пут у животу види. Кад хтедох да га загрлим, он оштро одмаче главу. Као укопан стајао сам пред њим. Иако се физички није променио ни за длаку, ја сам се у неверици питао да ли је то заиста мој друг Момчило. Чуо сам само првих десетак речи које је са висине избацио: 'Здраво, друже. За кога се бориш? За капитал, за Енглезе, за краља, за злато и ђубре као што сте сви ви са Равне Горе?' Не сећам се колико је још говорио и шта је рекао. То више није било важно. Вероватно ме је Љубиша повео за руку, јер бих се тешко довукао до наших.“ Сусрет и наде бивших пријатеља да ће окончати сукоб показали су се жаловим, а борбе су продужене само са још већом жестином и уз веће жртве (преко 20 мртвих) на обе стране. Смиљанићеви партизани већ сутрадан су отели равногорцима и Прањане.⁶⁸¹

Показало се да је неколико недеља сукоба међу дојучерашњим земљацима и пријатељима створило амбис који је већ у новембру 1941. био тешко премостив. Питање је ипак да ли се тај амбис може детектовати и у ранијем периоду, када се узму у обзир све друштвене, политичке, економске и културне противречности југословенског и српског друштва, па је 1941. уз наоружавање свих сукобљених струја само избио на површину?

Србија је у јесен 1941. била пуна сличних примера. Прича о Момчилу Смиљанићу и његовој породици имала је још трагичнији завршетак. Током одбране „Ужичке републике“ крајем новембра Смиљанић је, командујући батеријом артиљерије, био тешко рањен и, пошто су помислили да је погинуо, остављен од својих другова. Неко време су га прикривали јатаци и родбина, али када је наишла зима, Момчилова сестра, удата у Горњи Милановац за свештеника-равногорца, обратила се писмом Звонку Вучковићу, тражећи

---

⁶⁸¹ З. Вучковић, *н. д.*, 152–155.

заштиту. Вучковић га је прихватио и бивши партизански командант и гардијски официр Момчило Смиљанић постао је један од сталних ставовника „горског штаба број 1“ на Равној гори. „Кад би се понекад враћао из грознице, измењали би реч или две, али о питањима која су га сигурно мучила, једва да смо прозборили“.⁶⁸²

То је било и време када су Немци вршили честе потере за преосталим равнгорцима по селима таковског краја, а приликом једног таквог упада крајем марта 1942. заиста су се нашли за петама Михаиловићу и његовим сарадницима. Не могавши да понесу рањеника, Смиљанића су на брзину оставили на чување у кући једног свог поузданог човека у селу Луњевици. Потера је гонила Михаиловићев штаб по снежној планини неколико дана, али напослетку нису успели да им уђу у траг. Када су се вратили у Луњевицу, Звонко Вучковић је дознао да је његов побратим – мртав. По Вучковићевом тумачењу, ликвидирао га је неко од „легализованих“ Михаиловићевих људи, због наводне бригае за „Дражину сигурност“.⁶⁸³ Не спутавајући ни трена идеолошку мржњу, партизанска страна оптужила је за Смиљанићеву смрт директно Вучковића, покушавајући тако да читав један покрет до краја дехуманизује: „Вучковић је на реч позвао Смиљанића и он му је дошао на састанак. Вучковић је одмах свезао Смиљанића и наредио да га целати у корпусу исеку ножевима.“⁶⁸⁴

Угледна кућа свештеничко-официрске фамилије Смиљанић из златиборског села Равни дала је још људи партизанском покрету, али и платила још скупљи данак у крви. Међу партизанима и комунистима нашли су се и старија Момчилова браћа: професор математике Милутин Смиљанић (1901–1941), који је члан КПЈ постао још 1933. и ког су стрељали Немци на Јајинцима и прота Милан Смиљанић (1891–1979), најпре сарадник Равногорског покрета, а после рата министар пољопривреде у првој влади НР Србије. Као партизан је приликом експлозије у Ужицу у новембру 1941. погинуо и протин син Манојло. Да драма буде потпуна, а да породица Смиљанић и после 1942. буде везана за име Звонка Вучковића и то не само кроз сумње и негативне конотације, допринела је испрва

---

⁶⁸² Исто, 197.

⁶⁸³ Исто, 199; изјава Анке Вучковић, рођ. Смиљанић, дата аутору марта 2019. године.

⁶⁸⁴ В. Дедијер, *Дневник*, 47; Љ. Ђурић, *Сећања*, 54–55; Иван Матовић, *Верни отаџбини и позиву, активне старешине Југословенске војске на антифашистичким фронтovima*, Београд, 2004, 197.

недозвољена љубав: синовица набројаних партизанских „првобораца“, Анка Смиљанић (и кћи краљевског дипломате Милоја Смиљанића) се пре рата упознала, а 1947. у избеглиштву и удала управо за четничког команданта Вучковића.⁶⁸⁵

Прича „брат на брата“ није била тек плод лирског размишљања српског сељака погођеног поделама у грађанском рату. Као што су се делили Вучковићи и Смиљанићи, у јесен 1941. и у потоњим годинама биле су подељене многе породице у Србији. Рођени брат члана *прве партизанске владе* у Ужицу Владе Зечевића, Марко Зечевић, до краја рата је боравио у ЈВуО и после 1945. осуђен на 10-годишњу затворску казну; брат Милке Минић, београдски новинар Душан Јанковић, стрељан је од комунистичких власти 1945. године. Брат управника антикомунистичког Завода за принудно васпитање омладине Милована Поповића био је партизан Милош Поповић који се прославио као аутор песме „Коњух планином“, а брат команданта Делиградског корпуса ЈВуО Властимира Весића, Војкан Весић, борац Расинског НОП одреда од првих дана рата. Сестра Коче Поповића била је удата за истакнутог „народног непријатеља“ у Београду и са њим пред крај рата напустила земљу (а Поповић је у једном партијском упитнику навео да су му и брат и четири сестре мање или више противници КПЈ), брат Вељка Влаховића био је капетан Стеван Влаховић, четнички командант у области Жељина, блиски рођаци Ратка Софијанића, првог команданта 2. пролетерске бригаде, припадали су Равногорском покрету, а два брата и погинула у њиховом одступању кроз Босну 1945...⁶⁸⁶

Ван Србије су можда најупечатљивији примери члана Политбироа КПЈ Светозара Вукмановића Темпа чији је брат Лука, доктор теолошких наука, стрељан као припадник четничких снага 1945, и партизанског генерала и

---

⁶⁸⁵ Сима Беговић, *Логор Бањица 1941–1944*, књига 1, Београд, 1989, 109; Владимир Дедијер, „Историјска грађа из народноослободилачке борбе 1941–1945. о просветитељској улози светога Саве“, *Сава Немањић – Свети Сава, историја и предање*, Београд, 1976, 484–486; Звонко Вучковић, *Од отпора до грађанског рата*, Лондон, 1984, 166; А. Рајевац, *н. д.*, 77–79. На породичном гробљу крај цркве у Сирогојну, прота Смиљанић је после рата подигао заједничко спомен-обележје погинулој браћи и сину. На споменику брата Момчила исписао је стихове српске слободарске песме, на синовљевом стихове партизанске песме, а на споменику брата Милутина, чији су посмртни остаци након стрељања спаљени на Јајинцима – стихове песме о Светом Сави, под утиском да су и његове мошти биле спаљене од завојевача.

⁶⁸⁶ АС, БИА, I-138, *Збирка докумената о истакнутим учесницима Првог светског рата*; Исто, I-267, *Збирка докумената историјат Ивањице*; Душан Чкречић, *Коча Поповић, дубока људска тајна*, Београд, 2012, 23, 77; А. Маринковић, *н. д.*, 142, 272.

Народног хероја Уроша Богуновића из Дрвара (команданта 6. крајишке бригаде и 10. крајишке дивизије НОВЈ) чији је рођени брат Брано Богуновић био четнички војвода и такође на крају рата погубљен од партизана. И син и ћерка Драже Михаиловића су пре рата припадали СКОЈ-у, а 1944. обоје ће напустити оца и придружити се партизанским снагама; средњи Михаиловићев син остао је једини одан оцу и уз њега и погинуо у Босни 1945. године. Исто тако поделили су се и синови мајора Свете Протића, команданта Ваљевске групе четничких одреда: Ратко је као предратни комуниста погинуо у партизанима, а Часлав као равногорац после рата издржао дугу робију под комунистима.⁶⁸⁷

Први чин на позорници грађанског рата у Жичком срезу било је, као и у другим крајевима међусобно разоружавање четничких и партизанских одреда, али оно по чему је ова средина била специфична јесте да је разоружавањем четничког одреда поручника Миломира Коларевића у селу Поповићи командовао његов рођени брат Тихомир Коларевић, предратни студент ветерине и командир чете у Краљевачком партизанском одреду. Немамо описа и не можемо знати у каквом су се душевном ропцу нашла браћа док су се 1941. гледали преко нишана; срећом па нико од њихових сабораца није запуцао. Миломир Коларевић је касније напредовао до положаја команданта Златиборског корпуса ЈВуО, а после рата живот је наставио у Енглеској, као политички емигрант, док је у својој земљи проглашен за „народног непријатеља“. Тихомир Коларевић је погинуо децембра 1944. у борби са Немцима, а нове власти које су се управо тада устоличавале памтиле су његове заслуге, тако да је и једна улица у његовом родном месту понела име по њему. Требало је да прођу пуне три деценије, па да поводом Тихомирове смрти изађе читуља коју су потписали сво четворо његове браће и сестара, међу којима и Миломир, његов вечни брат и ратни непријатељ, са

---

⁶⁸⁷ Дирљив је био сусрет С. В. Темпа са мајком, по његовом повратку у Црну Гору 1941. године: „Ова земља ће бити руска“, рекао јој је. „А шта ће онда бити са Луком?“ Нијесам могао мимоићи одговор, а нијесам могао ни да је обмањујем. Зато сам кратко и страшно грубо одговорио: 'Он ће вјероватно бити стријељан...' Поблијеђела је. Једва се држала на столици. Али није хтјела да одустане од даљих питања. А ако они побиједе? Нијесам имао куд. Наставио сам грубим гласом: 'Онда ће они мене стријељати!' Глава јој је клонула. Једва је дисала. Само је промрмљала: 'Па мени онда никад неће бити добро'. Осјетио сам тугу због бола који сам јој нанио. Али ту нијесам могао да поступим другачије. (...) Пред нама су жестоки револуционарни окршаји, а ни једна револуција се не изводи у рукавицама, па неће ни ова наша... Неће бити самилости према нама комунистима; нећемо је имати ни ми према нашим противницима, без обзира на сродство...' (С. Вукмановић, *н. д.*, 170).

дирљивом поруком: „Поносни смо на њега, а успомену на његову доброту чувају браћа и сестре“.⁶⁸⁸

Ипак, парадигма за Србију 1941. јесте породична прича породице и синова војводе Живојина Мишића. Војвода Мишић је имао шесторо деце, од чега тројицу синова. Најстарији Радован (1887–1945), некадашњи официр српске војске, умро је у немачком ропству 1945, средњи Александар (1891–1941), мајор Војске Краљевине Југославије и близак сарадник пуковника Драгољуба Михаиловића, стрељан је од Немаца у Ваљево на крају 1941, а најмлађи Војислав (1902–1974), агроном, од септембра 1941. борио се у партизанима и постао командир чете у Колубарском одреду.⁶⁸⁹

Присуство сина војводе Мишића у партизанима значило је политичку добит, а сећања савременика говоре да је Војислав Мишић, савременик и сведок Руске револуције, заиста пригрлио идеје комунизма. Шта се даље дешавало са њим сам је описао на саслушању у Специјалној полицији у Београду 23. децембра 1941: „Када је дошло до сукоба мој брат Александар Мишић, који сарађује са групом Драже Михајловића послао је код мене сељака Каљевића Богољуба, да ме извуче из партизанских редова, јер је постојала опасност да ћу бити са њихове стране убијен. Каљевић се заиста са мном састао у селу Крчмарима и ту ми је саопштио да је наводно моја сестра напрасно умрла и да морам ићи кући. То сам ја саопштио Дракулићу, делегату политичког комесара и он ми је дозволио. (...) Ја сам тада отишао у место где сам раније становао код своје сестре и након краћег времена дошао је мој брат Александар, са 5 до 6 четника, где ме је заробио и одвео ме у кућу моје мајке, где се налазио и сам Дража Михајловић, као и Драгиша Васић. Ту су ми саопштили да ће они (...) напасти партизане, што су заиста и учинили, а ово су учинили да би ме с обзиром као Александрова брата спасили. Ја сам тада остао у селу Струганику код сестре, а да би се спасио ако партизани уђу у Струганик преко једног човека сам их писмом обавестио, да сам ја од стране брата заробљен и да ми је немогуће изаћи из Струганика.“ Нешто слично Војислав Мишић је поновио и као један од сведока оптужбе на суђењу Дражи Михаиловићу 1946. године.⁶⁹⁰ Сви извори говоре да је из партизанских

---

⁶⁸⁸ Д. Драшковић, Љ. Ајдић, *н. д.*, 20–21.

⁶⁸⁹ Живојин Мишић, *Моје успомене. Поменик*, Београд, 2004, 301, 310.

⁶⁹⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-286/7; *Документи са суђења*, 1422.

редова склоњен на превару, под утицајем брата, четничког команданта, не би ли му у општем хаосу који је настао сачували живот. Неки комунисти су га пак 1941. гледали са подозрењем и сматрали су да се приликом његовог одласка радило о договореној акцији, те да је он својевољно напустио партизана. Рехабилитовао се тек у лето 1944, када је опет ступио у партизана, а лојалност КПЈ морао је и да потврди када је 1946. сведочио против Михаиловића, премда је у својој оптужби био доста благ. Ништа од тога неће помоћи да већ сумњиви Мишић коначно и сам не постане јеретик и кажњеник партије: 1948. осумњичен је да је присталица Совјетског савеза и осуђен на затворску казну, коју је три и по године издржавао на Голом отоку.⁶⁹¹

Можда је најбољи опис тога како су комунисти од 1941. непомирљиво гледали на своје противнике, ма колико им чак и крвно били блиски, оставила Митра Митровић: „А мој рођак у Чачку, пргав младић крупних црних очију, тек је свршио матуру, љотићевац је, или тако нешто. Чујем – стрељан је. Доушкивао. Мислим о томе како ћу једном саопштити својима. Мирно, и наљутити се ако ико ишта на то каже. (...) Пуца јаз између мене и свих тих који су некад били просто дечаци и девојчице, а сад ми то више нису. Видим их само у двома крупним категоријама. Црно – бело. Тако. Само тако може и да се води ова борба нема је без таквог гледања.“⁶⁹² Са таквом свешћу, лишени „сентименталности“ која је, уколико би се код неког од њих испољила, била жестоко критикована и одбацивана, комунисти су у јесен 1941. кренули у коначни обрачун против свих снага које су једноставно сабрали под категоријом „контрареволуције“. Такав став донео им је већ првих ратних дана предност у свим сукобима, а до краја рата у многим кризним моментима сачувао живот – и појединаца и покрета у целини.

---

⁶⁹¹ Ж. Мишић, *н. д.*, 313, 327–329.

⁶⁹² М. Митровић, *н. д.*, 81–82.

1. 5. 10. Затишје

Огорчене борбе између партизанских и четничких одреда у области Равне горе које су започеле одмах после партизанског заузимања Пожеге, трајале су недељу дана и до 10. новембра Михаиловићев штаб је постао угрожен. Чинило се да је само питање дана када ће партизани пробити последње линије одбране; пуковник Михаиловић је био принуђен чак и да уништи своју архиву. Због недостатка хране, наређена је и евакуација заробљеника, како Немаца, тако и партизана (укупно и једних и других преко 500) и њихово „спуштање у богатије крајеве“, ка Мионици.⁶⁹³

Пресудан утицај на исход овог сукоба имало је наоружање и, још пре, муниција, са којим су нападачи били у великој предности. У крајње драматичној ситуацији, Михаиловић се одлучио на очајнички потез: прихватио је иницијативу једног свог официра, резервног поручника Николе Калабића, да покуша да се пробије до оближњег штаба српских оружаних одреда, са којима је до тада владало непријатељство, и затражи помоћ од њих. Случај је хтео да је одред „недићеваца“ предводио ни мање ни више но Калабићев отац, мајор Милан Калабић – и да је ово био први сусрет оца и сина откад их је рат раздвојио. Помоћ равногорцима у оружју и муницији је одобрена и одбрана Равне горе тиме је значајно ојачана. Истог дана запраштало је дуж свих линија сукоба и равногорци су прешли у контрафанзиву.⁶⁹⁴ Било је ово прво појављивање Николе Калабића на историјској позорници Равногорског покрета и, чини се, моменат када је Михаиловић стекао неограничено поверење у њега.

У наредним данима десила су се два крупна догађаја, која су додатно могла да заоштре непријатељства: 13. новембра Михаиловићеви четници су раније заробљене партизана предали у Мионици на старање вероломном команданту Дамјану Даки Тешмановићу, а овај их одвео у село Маркова Црква, где их је даље проследио четницима Косте Пећанца, под командом војводе Јована Шкавовића. Шкавовић ће их, међутим, предати (продати?) Немцима у Словцу, а ови спровести

⁶⁹³ Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, књига 2, 525.

⁶⁹⁴ *Књига о Дражи*, 1, 175–176; К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал Михаиловић*, 166–167.

у Ваљево.⁶⁹⁵ После једне партизанске акције надомак Ваљева, у којој су два немачка војника убијена, а њих шест рањено, већина ових партизана, њих 261 на броју, стрељани су на Крушику 27. новембра.⁶⁹⁶ Био је ово огроман губитак за партизански покрет у Србији, поготово ако се узме у обзир чињеница да су међу убијенима били и многи локални вођи покрета из западне Србије. Никада пре на једном месту и у једном дану није настрадало оволико партизана, међу којима је био и значајан број чланова КПЈ и СКОЈ-а. Чињеница да су у њихову предају били и умешани некакви „четници“ само је допринела да се кроз освету пламен грађанског рата прошири. Други важан моменат био је Михаиловићево признање за вођу „народног отпора“ у Југославији 15. новембра, од стране Владе Краљевине Југославије у Лондону, чији курс је подржавала и влада Велике Британије.⁶⁹⁷ Међутим, партизанска команда тада о свим овим догађајима није могла да буде обавештена.

У таквим околностима, Јосип Броз је 17. новембра Михаиловићу послао писмо у коме је предложио примирје и нови састанак двају руководстава. То писмо није дошло као резултат ситуације на терену, нити као Брозов чин добре

---

⁶⁹⁵ *Документи са суђења*, 1309; Васа Казимировић, *Продаја родољуба*, Београд, 1952, 64–75; Р. Познановић, М. Раонић, М. Радојичић, *н. д.*, 192–199; Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, 65; А. Рајевац, *н. д.*, 146. Слично ће се десити и са партизанима које су војно-четнички одреди заробили на подручју Копаоника и Хомоља. И у једном и у другом случају они су их, немајући средстава за изолацију, предали четницима Косте Пећанца – а ови Немцима. Тиме су и сами постали индиректно одговорни за њихову смрт.

⁶⁹⁶ Р. Познановић, М. Раонић, М. Радојичић, *н. д.*, 252, 264. Овај случај партизани су још од краја новембра 1941. почели да користе за пропаганду против Равногорског покрета. Бројни „дивљи“ четнички одреди, настали у ратном метежу и њихове „војводе“ закрвљене са свима који би закорачили на њихов терен, у пропаганди КПЈ су одреда приписани Михаиловићевој командној структури. „Борба“ је већ крајем новембра инсистирала да „равногорци предају партизане немачким властима“ (Зборник, 1-2, 269), иако су комунисти знали да Михаиловићеви људи нису имали никакве везе ни са предајом партизана Немцима, нити са њиховом смрћу. Причу је „зацементирао“ Васа Казимировић 1952, са књигом „Продаја родољуба“, где је, уз мноштво измишљених детаља, предају партизана Немцима од стране четника Косте Пећанца протумачио као плански договор Михаиловића и Јована Шкавовића. Чак се Шкавовић понегде представља и као Михаиловићев ратни командант, о чему нема говора; Земаљска комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача Шкавовића јасно и недвосмислено 1946. квалификује као „војводу Колубарског у одредима К. П.“ (АС Ж, Г-25, ф. 123, бр зл 15985). Ратна пракса показала је сасвим другачије: и Јован Шкавовић и Драгић Тадић из Ваљева (у чијој је магази формиран логор за партизане) међу првима су стављени под фамозно „слово З“ и тако означени као главни непријатељи Равногорског покрета (Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, 93, Жарко Јовановић, *Ваљево под окупацијом 1941–1944*, Београд, 2001, 94–98, 178). А бројни Пећанчеви команданти (укључујући и самог Косту Пећанца) који су учествовали у злочинима над партизанима и, посебно, њиховој предаји Немцима, у рату су погубљени од снага ЈВуО: Божидар Ћосовић Јаворац, Дамјан Дака Тешмановић (обојица ликвидирани 1943), као и Машан Ђуровић, Радомир Ђекић и многи други. Шкавовић ће се пак 1946. појавити као „сведок-сарадник“ у процесу против Д. Михаиловића.

⁶⁹⁷ К. Николић, *Савезници*, 48.

воље, већ као плод директне интервенције из Москве (подстакнуте дипломатском иницијативом из Велике Британије) и заповести Титу да се обустави грађански рат.⁶⁹⁸

Не помињући број мртвих, В. Дедијер у свом дневнику наводи да су у борбама око Равне горе партизани имали и 300 рањених (Ј. Марјановић наводи чак 1.500 избачених из строја на обе стране), па се може закључити да је обема странама у том тренутку заиста био потребан и предах од свакодневних исцрпљујућих борби.⁶⁹⁹ Михаиловић је одобрио ову иницијативу и за преговоре је одредио мајоре Радослава Ђурића и Мирка Лалатовића, а овога пута са њима је пошао и енглески представник Хадсон. У Чачку су их сачекали партизани, који су за преговараче одабрали Иву Лолу Рибара, Петра Стамболића и Александра Ранковића.⁷⁰⁰

Даљи ток преговора прилично реалистично је описао Радослав Ђурић: „Лола Рибар нам је изнео каква су зверства починили Дражини четници код Косјерића (Ајдачић) и изнео нам слике, тако да су нам се стварно потпуно отсекле ноге и језик. После тога Ранковић предлаже: мешовиту истражну комисију која ће утврдити кривце за сукоб, мешовити суд који ће осудити кривце и одмах обустављање непријатељстава и обједињавање снага против окупатора. Ја сам рекао да се потпуно слажем, али да ми немамо овлашћење за потпис. После тога се вратимо Дражи да реферишемо ставове. Кад смо стигли у Таково јавим се телефоном. Изнео сам ставове и предлоге. Рекао ми је: 'Молим вас, направите споразум ма по коју цену и вратите се'. Вратим се натраг у Чачак, телефонирам у Ужице и моторном дресином дођу Ранковић и Стамболић. Рекао сам да имам овлашћење за закључење споразума. Прихватим њихове предлоге, откуцам тај споразум, потпишем, с тим да борбе престану сутра, 22. новембра у 12 часова.“⁷⁰¹

Новим споразумом, потписаним 20. новембра (Ђурић греши у датуму), обе стране су изразиле спремност за наставак борбе против окупатора и „народних издајника“, а формиране су и мешовита комисија за утврђивање узрока сукоба и мешовити војни суд, састављени од по три представника обе стране – и

---

⁶⁹⁸ Исто, 49–50.

⁶⁹⁹ В. Дедијер, *Дневник*, 42; Ј. Марјановић, *Устанак*, 367.

⁷⁰⁰ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал Михаиловић*, 166–167.

⁷⁰¹ АС Ж, Ж-35, *Стенографске белешке са састанка са Ђурићем одржаног 2. јула 1959. године у Београду*, 17–18.

договорено је да сви процеси и истраге који буду вршени буду јавни. Такође, „све трупе где су се у то време затекле могу остати где су, с тим да не сме бити померања једних према другима“. На обе стране требало је отпустити заробљенике, све осим оних којима су утврђени злочини. Коначно, уколико би се нека група побунила против споразума и напала другу војску, договорено је да је партизани и четници разоружају и ликвидирају заједничким снагама. Заказан је и нови састанак, који је предвиђен за 27. новембар, а за место сусрета одабрани су Прањани, село које је безмало до јуче било крваво поприште грађанског рата.⁷⁰²

Пуковник Михаиловић је сматрао да је новим споразумом између њега и комуниста дошло до „измирења“. Као посебан ветар у леђа могао је да тумачи и подршку Лондона, што је код њега створило утисак да ће, као легалном представнику владе у земљи, и партизански одреди морати да дођу под његову команду.⁷⁰³

Партизанска страна је на њега у старту гледала с нескривеном резервом: „Ми комунисти поздрављамо тај споразум, уколико је потпис тога акта одраз искрене спремности руководиоца војно-четничких одреда за обустављање братоубилачког рата, иако се та спремност показала и сувише касно.“ Мада се предвиђа даља сарадња, не треба заборавити да „између партизана и четника леже мртва тела Срба, патриота, који су хтели да се боре са окупаторима, али су пали од српске руке“. У партизанској штампи набрајали су се примери издаје и злочина војно-четничких одреда и тражено је да се пронађу и казне виновници тих догађаја: „Треба пронаћи те звери и казнити их онако како таквим злочинцима доликује.“ Упадљиво је да су овакве истраге, у неколико конкретних случајева, комунисти намеравали да примене само над својим противницима; у прогласима и документима КПЈ не помиње се нити један злочин или кривица за избијање грађанског рата са партизанске стране. О томе сведочи и В. Дедијер, ког су оптужбе четничког штаба да извесни партизан „Линдмајер“ (Јосиф Мајер) у Посавини мучи сељаке насмејале, без да су га навеле да испита наведене оптужбе. Ако се пак четници буду одрекли изгредника из својих редова, то ће бити и једина

---

⁷⁰² Исто; „Поводом још једног споразума“, *Борба*, 22. 11. 1941. Мешовите комисије састале су се до краја новембра три пута, али о њиховом раду најалост нема трагова у документима (К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал Михаиловић*, 167).

⁷⁰³ Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, 2, 525.

гаранција да споразум неће бити „мртво слово на папиру“.⁷⁰⁴ Тако је последњи званични споразум о сарадњи партизана и четника оценила „Борба“ 22. новембра, истог оног дана када је он ступио на снагу, што је био доказ и да је он различито доживљен у вођствима два покрета. Чини се да је Брозу посебно тешко пао притисак Москве да постигне примирје када му се чинило да је надамак успеха, али и посебно то што је Радио-Москва почела да помиње Михаиловића као једног од вођа отпора у Југославији. По први пут од почетка рата, генерални секретар КПЈ морао је да прихвати да је инфериоран, и то пред непријатељем којег је потценио.⁷⁰⁵

***

„На питање ко је крив за грађански рат у Југославији не може се одговорити као из пушке. Комунисти и они који себе називају антикомунистима тако обично чине. (...) Одговор на то питање није једноставан, али ако би човек морао да га у једној реченици срочи, верујем да би најмање грешио ако каже да је за грађански рат крива мањина која се силом натурала и већина која се тој сили одупирала.“ Тако је почетак грађанског рата оценио један од најобјективнијих сведока епохе, четнички командант Звонко Вучковић.⁷⁰⁶

То није био „питијски одговор“, како се некад тумачи у литератури, нити сваљивање кривице на противничку страну. Можда је то тумачење заправо и најисправније, уколико ствари не сагледавамо црно-бело. Не постоје анкете нити слични материјали који би могли да кажу нешто више о расположењу партизана, четника или српског народа у целини за међусобни рат. Код појединих четничких команданата сигурно је од самог почетка рата владало нерасположење и неповерење према партизанима, а жандармеријски официри из Михаиловићеве близине најпре су били ти који су унели у 1941. и предратни анимозитет и жељу за брзим и суровим обрачуном са комунистима – са којима су претходно поистоветили све припаднике партизанских одреда. Михаиловићев став дуго времена је био толерантан и: у првим антиокупаторским акцијама он је своје

---

⁷⁰⁴ „Поводом још једног споразума“, *Борба*, 22. 11. 1941; В. Дедијер, *Дневник*, 44.

⁷⁰⁵ *Документи ЦК*, 155–157.

⁷⁰⁶ З. Вучковић, *н. д.*, 146.

команданте саветовао да сарађују „и са црним Циганином“, сугеришући им да су комунисти уз све њихове мане ипак прихватљив савезник.⁷⁰⁷ Крајем септембра, када су већ избиле прве искре неслагања, својим официрима „упорно је подвлачио“ да морају „учинити све да не дође до оружаних сукоба“, а средином новембра, како је већ наведено, тражио је споразум с Титом „ма по коју цену“. У преговорима са њима наступио је отворено, иако већини њих није знао ни име нити шта поближе о идентитету, али се од самог почетка наметнуо као проблем њихова жеља за променом старих и стварање нових, револуционарних власти, будући да је Михаиловић намеравао да сва политичка питања остави по страни, док се рат не заврши.⁷⁰⁸

Ништа мање комплексан проблем није био ни питање стратегије, будући да је сваку већу акцију која са собом носи и немачку јарост, а од краја септембра и јединствене одмазде у Европи, Михаиловић сматрао за погубну, а комунисти са свешћу да су део светског фронта, који значи и помоћ у одбрани Совјетског савеза – за једини могућ пут.⁷⁰⁹ Затим су се наметнула и разна, наизглед бенигна питања, попут поделе власти и поделе ратног плена на ослобођеној територији, подела зона одговорности и владавине над појединим рубним подручјима, старешинства и предности одлучивања у заједничким акцијама и извођења мобилизације, обостраних дезертера и односа према њима, става према широко дефинисаној категорији „пете колоне“... У таквој ситуацији, поготово у мањим срединама где су лични интереси често надилазили опште, једна искра била је довољна да изазове пожар.

---

⁷⁰⁷ АС Ж, Ж-35, *Стенографске белешке са састанка са Ђурићем одржаног 2. јула 1959. године у Београду*, 11.

⁷⁰⁸ Према писању Д. Живковића, који је истраживао моделе по којима су тзв. народне власти осниване и у Југославији, револуција би у припремној фази требало да тежи рушењу постојећих институција и стварању неке врсте комуна/совјета/комитета „директном иницијативном народних маса одоздо“. Друго обележје новог типа државе било би „замена полиције и војске као установа одвојених од народа и супротстављених народу – директним наоружањем целог народа“. Трећи ступањ би био замена бирократије и чиновништва. Све то рано је уочено и у југословенском револуционарном искуству 1941. године. У том смислу, овај аутор Народноослободилачке одборе, као новоформиране органе власти које је подстицала КПЈ, види као „суштинско питање револуције“, али и као „основни узрок сукоба“ комуниста и војно-четничких одреда (Д. Живковић, *н. д.*, 611–616, 621–624).

⁷⁰⁹ Сви европски покрети отпора у Другом светском рату, изузев пољског – и то не током целог рата, придржавали су се тзв. стратегије атантизма, односно усклађивања сопствених борбених дејстава са исходом великих савезничких операција, водећи рачуна и о егзистенцији сопствених народа. „Изразит пример даје наредба Шарла де Гола, октобра 1941, да се обуставе напади на окупаторе због масовних репресалија, или она из августа 1944. да се спасу мостови на Сени у време устанка и ослободе ратни заробљеници“ (В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 188).

Како пише К. Николић, у јесен 1941. „непомирљиво су се сударили револуција и легалитет, разарање преосталог државног ткива и континуитет, надирање новог и традиционализам, архаичност и тромост српског села и дотад непозната револуционарна фразеологија, са елементима месијанства и идеолошког фанатизма; споро протицање времена у патријархалној заједници са непоколебљивом вером у револуционарну будућност.“⁷¹⁰ Зато у рату између четника и партизана можемо да идентификујемо прве сукобе са људским жртвама, често и да покажемо ко је први пуцао, али не и да дамо концизан одговор када је, где и како грађански рат започео. Он засигурно није почео 1/2. новембра испред Ужица, иако је тај локални сукоб био до тада најмасовнији и са највећим губицима на обе стране. Његове узроке треба тражити далеко пре 6. априла 1941, у свим друштвеним, економским, културолошким, духовним, националним и другим противречностима.⁷¹¹ Из свих тих пукотина 1941. клијао је партизански покрет, чији су следбеници решавање нагомиланих проблема видели једино у рушењу постојећег државног здања и зидања новог, на другачијим темељима.

Идеолошки сукоби уз мртве и рањене започели су знатно пре јесени 1941, а од тада су само озваничени, обелодањени и захватили све слојеве друштва. Партизански противудар, њихово освајање Пожеге и, према Брозовој инструкцији, јуриш на Равну гору ради коначног обрачуна почетком новембра, надишао је пак локалне оквире. Броз је од септембра те године без увијања ставио до знања својим сарадницима, чак и после успешног састанка са Михаиловићем у Струганику, да он у суштини није против напада на четничке одреде, већ да за то треба сачекати повољан моменат, можда и после неколиких провокација, када ће се командант војно-четничких одреда „демаскирати“ и бити најпре политички раскринкан, након чега ће и војна акција против њега моћи да буде објашњена као легитимна.

---

⁷¹⁰ К. Николић, *Узроци*, 56.

⁷¹¹ Историчар Милош Тимотијевић налази корене грађанског рата у 1919, када је, како наводи, „постојала револуционарна перспектива у држави, али је окончана без успешног преврата“, те да је КПЈ, од свог оснивања усмерена и ка револуционарном преврату и терору, таква схватања унела и у нову историјску вододелницу 1941, што увећава њену спремност и одговорност за грађански рат и пре него што је до њега званично дошло (М. Тимотијевић, *'Храбри' партизани*, 204–205).

Југословенски комунисти су у рат 1941. пошли са идејом револуције, па су за њих борба за ослобођење од окупатора и рушење постојећих власти револуционарним путем били два неодвојива процеса. Чак и када о револуцији више нису гласно говорили, они је се ниједног тренутка нису одрекли. Такви, они су тактички могли преговарати са разним политичким и војним групацијама, али све до момента док их политички не угрозе. Док се залагао за саботаже и око себе имао мале борбене групе, пуковник Михаиловић им је био употребљив, рекло би се и користан савезник. Оног тренутка када је и он ослободио први град, а потом и увећао одреде, нашао им се као директна сметња ка остварењу револуционарних циљева. Немачке процене о бројном стању устаничких одреда с краја октобра говоре о 12.700 партизана и око 10.000 припадника војно-четничких одреда.⁷¹²

Други извори такође говоре о благој предности у корист партизана, премда је унутар комунистичког руководства било сведока који су веровали да је Равногорски покрет у западној Србији однео превагу.⁷¹³ Сваки споразум или уступак њима значио би за Јосипа Броза и његове сараднике одрицање од револуције и корак даље од победе над снагама које су браниле стари поредак и покушавале да га рестаурирају.⁷¹⁴ Спремност за рат код комуниста је сазрела оног момента када је Михаиловић, поред војне снаге, створио и прве јаче споне са Великом Британијом. „Лондонски капиталисти“, које су видели као непријатеље и опасност још од марта 1941, сада су већ претили да им помрсе рачунице и замисли о уласку Југославије у совјетску интересну сферу.

Није до краја расветљено какву улогу су имали Британци у подстицању Михаиловића за напад на партизана, мада је он сам 1946. посведочио да је преко Д. Т. Хадсона, који се налазио у његовом штабу, добијао охрабрења да брзо и одлучно раскрсти са комунистима. Исто ће се поновити и 1943, у жеку одсудних битака у грађанском рату, када су британски представници наводили

---

⁷¹² J. Tomasevich, *n. d.*, 135.

⁷¹³ Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, 2, 386; М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 98. „У Србији је Михаиловићева популарност расла и била је већа од популарности партизана“, закључује на бази доступних извора и британски историчар Стеван (Стивен) К. Павловић (С. Павловић, *Хитлеров антипоредак*, 77).

⁷¹⁴ К. Николић, *Узроци*, 56.

Михаиловића и на сарадњу са Италијанима не би ли, не бирајући средства, елиминисао своје конкуренте.⁷¹⁵

Горећи од идеолошке мржње према Енглезима, комунисти новембра 1941. нису имали дилеме савремених историчара. „Верујем да је до напада на нас дошло по наређењу енглеске и југословенске владе. Буржоазији је мало стало до ослобођења народа; она је отпочела класни рат. Србијанска буржоазија као најхалапљивија – прва је отпочела. Један њен део сецовао је на немачку карту, други на енглеску. Али, заједнички су се нашли против нас“, записао је у свом дневнику Владимир Дедијер првих дана новембра 1941. године.⁷¹⁶ Идентичан став, о подстрекивању Михаиловића на антикомунистичку акцију из Лондона, како од југословенске тако и од британске владе, имали су судећи по њиховим мемоарским записима и Милош Минић, Светозар Вукмановић Темпо и други комунистички руководиоци у Србији, идентичан став морао је имати и сам Јосип Броз.⁷¹⁷

Отуд и тако сурова и бескомпромисна борба комуниста против „издајника са Равне горе“, јер је њихова брза елиминација у свести комуниста значила и онемогућавање утицаја држава западне демократије на прилике у земљи. Отуд и злочини након првих сукоба са четничке стране: они су у поразу комуниста видели и пораз тежњи СССР-а и Коминтерне да дезинтегришу Југославију и српски етнички простор, а у борби против партизана и неку врсту искорењивања домаће јереси. Зато су на њих и кренули тако оштро, „огњем и мачем“ и у томе

---

⁷¹⁵ Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, 2, 476-478; Мирјана Зорић, „Битке на Неретви и Сутјесци 1943. године – контроверзе и отворена питања“, *Војно дело*, бр. 3 (2013), 212. Јосип Броз је и у марту 1942. са гневом извештавао ИК Коминтерне да су енглески авиони бацали летке над Босном и Санцаком у којима су исписане поруке које припадају политичкој агенди југословенске краљевске владе. Сматрао је да је политика Лондона супротстављена партизанској борбеној стратегији и тражио упутства Москве како да се влада у датој ситуацији. Месец дана касније, истим тоном – дакле, следећи исти политички став, Иво Лола Рибар писао је Едварду Кардељу: „Не само код нас већ и на другим местима у земљи су разне енглеске мисије. Према ономе што до сада знамо, излази јасно да је распиривање грађанског рата, односно покушај ликвидације партизанског покрета у Југославији, добрим делом у интенцијама како једног дела њихових господара тако и доброг дела југ[ословенске] владе у Лондону“ (*Документи ЦК*, 4, 231, 393).

⁷¹⁶ В. Дедијер, *Дневник*, 40.

⁷¹⁷ М. Минић, *н. д.*, 43-44; Светозар Вукмановић Темпо, „Да ли су четници Драже Михаиловића фашистички, или антифашистички или само колаборационистички покрет“, у: *Други свјетски рат, 50 година касније*, Подгорица, 1995, 298. Гојко Николиш је при првом сусрету са Хадсоном у Ужицу осетио „врло интензивно да се између мене и њих испријечава 'Лукави Албион'“, а нетрпељивост коју је описао према Британцима су осећали сви његови ратни другови. Лондон је за комунисте био синоним за центар светског капитализма, а када је постао и савезник њиховог непријатеља, антагонизам је могао да буде само појачан (G. Nikoliš, *н. д.*, 549).

тражили оправдање за свој терор.⁷¹⁸ Обе стране већ су у јесен 1941. увиђале да ће, поред борбе против окупатора, доћи и моменат за дефинитиван обрачун са ривалским покретом. Како је време пролазило, таква се слика само изоштравала, утичући и на свест о томе ко је заправо „непријатељ број један“.⁷¹⁹ Међутим, за новембар 1941. не може се рећи и да је време трајног историјског раздвајања сукобљених страна.⁷²⁰ У наставку текста настојаћемо да примерима поткрепимо закључак да су односи између партизанских и четничких одреда (ЈВуО) у већем делу Србије осцилирали између сарадње и непријатељства све до пролећа следеће, а у неким крајевима и до краја 1942. године.

1. 6. Слом устанка и репресалије над присталицама партизанског покрета 1941–1942.

После неуспешног напада четничких одреда на Ужице 1/2. новембра престоница *партизанске републике* наставила је, упркос ратним околностима, да живи по својој устаљеној свакодневици. Фабрика оружја којом су партизани управљали дневно је производила и до 300 брзометних пушака и 12–18.000 метака, што је за околне одреде значило сигурност и континуирани прилив људства.⁷²¹ Тријумф партизанског оружја и фактичко преузимање власти у читавој области, додатно су подигли самопоуздање комунистима.

За 7. новембар симболично је предвиђена и прослава 24. годишњице Октобарске револуције у свим градовима на слободној територији које су контролисали партизани. Програм прославе, која је требало да наговести ново доба које се рађа у Ужицу, осмислио је сам Централни комитет КПЈ и његово

---

⁷¹⁸ В. Petranović, *Kontrarevolucija*, 150.

⁷¹⁹ Ј. Tomasevich, *n. d.*, 146.

⁷²⁰ Вођство КПЈ у Србији настојало је да наметне гледиште да је сукоб трајан и свеобухватан. Још 22. новембра, ОК КПЈ из Ваљева, епицентра устанка, упутио је партијском чланству инструкцију са таквим закључком: „Према непријатељу, како према окупатору тако и према свим његовим петоколонашким слугама не сме се бити лакован и помирљив. Иза најсладуњавијих речи непријатеља крију се паклени планови о уништењу наше Комунистичке партије. (...) Ми морамо увек бити будни и спремни да ми њега уништимо пре него он нас“ (АЈ, Србија, II-231).

⁷²¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-9/52.

одељење за агитпроп. Специјални број „Борбе“ уочи прославе Дана револуције донео је и инструкције како обележити тај дан: „Спремајмо се и мобилишимо све снаге: предавањима о октобарској револуцији, манифестационим зборовима, лецима, паролама, плакатима, транспарентима, ликовима популарних совјетских вођа и војсковођа, културним приредбама, свим средствима настојимо да прославимо тај велики дан што достојније, што лепше и свестраније. Нека наши партизански одреди величају јуначка дела Црвене армије и совјетских партизана, нека наша села славе руске сељаке колхознике који јуначки бране своју отаџбину, нека наше жене и омладина причају свима о херојским подвизима совјетских жена и омладине, нека наши радници говоре о патриотизму руских радника који својим беспримерним херојством показују читавом међународном пролетеријату како се брани отаџбина, који раде стахановски, ударнички за фронт и на тај начин опскрбљују у највећој мери Црвену армију.“⁷²²

За припреме су прионуле и војска и позадина и уочи 7. новембра Ужице је заиста личило на неки градић у Совјетском Савезу. Зидови централних здања били су прекривени транспарентима и плакатима са револуционарним паролама, а градом су доминирале слике Стаљина и совјетских војсковођа, све са великим славолуком са петокраком звездом на тргу, чије се сијалице тих дана нису гасиле ни дању ни ноћу. Одштампани су и масовно дељени црвени леци са кратким и ефектним порукама о циљевима партизанске борбе, а за ову прилику објављена је и прва збирка „Антифашистичких песама“. За централну манифестацију одабран је простор житне пијаце, где је постављена и посебна бина за руководство партизанског покрета. Увече је ту приређен дефиле партизанских јединица; посебно је био значајан наступ Радничког батаљона из Ужица, партизанске авангарде која је била носилац идеје о зениту борбе „радничке класе“.

Параду и митинг, који су окупили велики број грађана Ужица, отворио је новопостављени заменик команданта Радивоје Јовановић Брадоња. Занимљива је била поставка говорника: три официра, као представници војне команде – Јовановић, Слободан Секулић и Ратко Мартиновић и тројица комуниста: Милинко Кушић, Мирко Томић („представник неослобођених крајева“) и Желимир Ђурић. Од свих њих ужичкој чаршији били су познати само Секулић и

---

⁷²² Н. Живковић, *н. д.*, 20.

Ђурић. Нимало случајно, сви команданти који су изабрани за говорнике нису били репрезентативни представници партизанске војске, али су сва тројица били на оштрим позицијама против Равне горе (Секулић је био рањен у борби са четницима, а Мартиновић и Јовановић пребези из њихових редова), што су и истакли у својим говорима. Посебно је директан био Секулић, који је закључио „да ће равнаторци, ма шта чинили у стрепњи пред будућношћу, једном стати пред народни суд“. У строго контролисаним догађајима није било много простора за спонтане наступе, па ни Секулићева поента није могла да буде тек лични став. Иако присутан на бини, мистериозни вођа познат само под псеудонимом Тито, није се обраћао присутнима. Затим је приређена бакљада, а свечаност је завршена приредбом у соколском дому.⁷²³

Ратко Мартиновић је са одушевљењем приметио да су тако величанствене прославе Октобарске револуције 1941. приређене још само на ретким местима у Совјетском Савезу, а да је грандиозност догађаја у Ужицу долазила одмах после Москве и Кујбишева.⁷²⁴ И Ваљевски партизански одред је 7. новембра прославио Октобарску револуцију у селу Бачевцима, а Крагујевачки је приредбу одржао у Љуљацима, у Грузи. У оба случаја, одабрана су сиромашна села којима је наговештавано ново доба, а ни овде нису изостале поруке против равнатораца.⁷²⁵ Нешто скромније, славило се и у Книћу, Бајиној Башти, Пожеги, Чајетини, Пецкој, па и по неким селима. За комунисте из Биоске, где је неки дан раније разоружан и разбијен одред локалних четника, такође је било важно да обележе револуцију и прославе тријумф. Опет, нешто свечаније и са богатијим програмом било је у Ариљу и у Горњем Милановцу.⁷²⁶

У истом броју где је објављена вест о четничком слому код Чачка, „Борба“ је пренела и извештај са прославе 7. новембра у овом граду: „Бина је била украшена совјетским, партизанским и енглеским заставама, сликама Лењина, Стаљина, српског провоборца др Драгише Мишовића и транспарентима – тако почиње у листу опис ове прославе. 'Прослава је почела певањем Интернационале'. (...) Приређивачи прославе су предложили, а учесници једногласно прихватили

---

⁷²³ Исто, 43–61.

⁷²⁴ Р. Мартиновић, *н. д.*, 357.

⁷²⁵ ИАБ, УГБ, СП-IV-290/3.

⁷²⁶ С. Ћировић, *Груза*, 184–187; Ј. Јовановић, *н. д.*, 94; Н. Живковић, *н. д.*, 66–69; Ђ. Пилчевић, *н. д.*, 255–256.

избор почасног президијума овог скупа. Ту су именовани бурном акламацијом: Стаљин, Молотов, Буђони, Лозовски, Тимошенко и Димитров. (...) Потом су прочитани телеграми другу Стаљину, црвеноармејцима, ЦК СКП(б), ЦК КПЈ и Врховном штабу.⁷²⁷

Када се из тумачења ових догађаја отклони идеолошка компонента, поставља се питање да ли је оваква политичка прослава могла више да допринесе развоју и популаризацији партизанског покрета изнутра или споља? Партизанска руководства провела су током лета дане и дане на терену, покушавајући да увере сељаке да је партизанска борба постављена на широким основама и да није само борба КПЈ за власт. Сада је, за једно вече, политичко вођство послало савим супротну поруку. Грађанима Ужица, још мање сељацима који су се ту нашли 7. новембра, слике Стаљина, Буђонија и Ворошилова осликане на доминатним здањима попут фресака вероватно нису много значиле, али су код комуниста који су сневали револуцију зацело разгореле срца. Стиче се утисак да је одавде упућена порука руководству војно-четничких одреда на Равној гори да међу партизанима има и снаге и воље за коначни обрачун са њима уколико не промене политику. Посебно је, ипак, било важно послати слику о правоверности „Мале Москве“ у Совјетски Савез. И Броз је у томе у новембру 1941. успео. Требало је да прође неколико деценија, па да лишени еуфорије неки историчари ове догађаје окарактеришу као рано испољени партијски радикализам или чак једно од првих „левих скретања“.⁷²⁸ Та скретања могу се запазити и у партизанским егзекуцијама у Ужицу (о томе више у посебном одељку о револуционарном терору), где се, поред оних који су проглашени за „петоколонаше“ наставио и суров обрачун са „троцкистима“ и „саботерима“ – онима који су се супротстављали начину на који је Јосип Броз водио КПЈ.⁷²⁹

---

⁷²⁷ Наведено према: Н. Живковић, *н. д.*, 70.

⁷²⁸ В. Глишић, *Револуционари*, 18.

⁷²⁹ Најпознатији је свакако случај убиства Живојина Павловића, предратног јеретика којем је смртна пресуда потписана већ када је објавио чувени *Биланс совјетског термидора*. Док су га комунисти 1941. јурили као издајника и конфидента француске полиције, у исто време га је потраживала и Специјална полиција као „опасног комунистичког организатора“ који ради по налогу Коминерне. Ипак, његови бивши партијски другови први су му ушли у траг: ухапшен је у родном селу Мушвете 18. новембра. У ужичком затвору саслушавао га је поред С. Пенезића, уз батине и мучење, сам партијски врх: В. Дедијер, П. Стамболић, Р. Чолаковић, А. Ранковић, М. Ђилас. Човек који је написао преко 300 чланака против полицијске тортуре у Краљевини Југославији вероватно није ни сањао да ће, након разних метода мучења својих некадашњих партијских другова, пререзати вене у партизанском затвору. Смрт га ни тада није стигла, већ након

Други важан новембарски догађај из историје „Ужичке републике“ био је трагичан. У трезору Народне банке, где је радила партизанска фабрика оружја, дошло је 22. новембра до велике експлозије, у којој је живот изгубило 111 људи – што запослених у фабрици, што цивила који су ове просторије користили за склониште.⁷³⁰ Партизанска средства пропаганде су без икакве истраге већ сутрадан ову несрећу окарактерисала као непријатељску диверзију. Команда Ужичког одреда стога је позвала на одмазду према неименованим идеолошким неистомишљеницима: „Освета петоколонашима – нека то буде наш завет над овим мученичким жртвама! Очистити позадину од домаћих издајника и плаћеника, немилосрдно уништити сваког петоколонаша – то нека је наш одговор на ове мрачне злочине!“⁷³¹ И Дедијер је у дневнику забележио да су несрећу изазвали „непријатељски шпијуни“, поготово пошто је и сам био повређен. Дедијер је у јесен 1941. био рађаван два пута, оба пута несрећним случајем, али је и први и други пут сумњао на скривене непријатеље. То говори о свести комуниста и маничном страху од „унутрашњег непријатеља“, којег у Ужицу више није било, али који је изнова и изнова тражен међу грађанством.⁷³²

До експлозије је по свему судећи дошло несрећним случајем, услед нестручности особља, о чему је посведочио и главни инжењер ове фабрике Милисав Саватић: „О самој експлозији и узроцима који су је изазвали као стручњак не бих могао ништа конкретније казати, пошто као што сам рекао у то време нисам био у фабрици, нити на таквој дужности. Претпостављам да је до експлозије могло доћи грешком приликом делаборације са муницијом.“⁷³³ Све касније истраге које су вршили Ранковић и Пенезић говориле су о трагедији до

још неколико дана мучења, када је више дотучен него убијен. Последњим налетом снаге запевао је „Буди се Исток и Запад“... Међу стрељанима у Ужицу у новембру 1941. налазио се и Михаило Бамбуловић, некадашњи инструктор ЦК КПЈ, који је само који месец раније побегао из затвора у Сремској Митровици. Трауматично сећање на те дане морило је неке од убица и дуго после рата, посебно када су се присећали како оптужени за троцкизам одлазе у смрт певајући „Интернационалу“ (Слободан Гавриловић, *Живојин Павловић између догме и критике. Биографија*, Београд, 2001, 174–188; Marijan Stilinović, *Bune i otpori*, Zagreb, 1969, 179; В, Глишић, *Револуционари*, 76).

⁷³⁰ Р. Познановић, *н. д.*, 293–294; А. Рајевац, *н. д.*, 152.

⁷³¹ *Зборник НОР*, 1-2, 230.

⁷³² В. Дедијер, *Дневник*, 43.

⁷³³ ИАБ, УГБ, СП-IV-9/52.

које је дошло несрећним случајем, али је оптужба против „пете колоне“ за тако страшан злочин могла да делује мобилишуће по партизанске присталице.⁷³⁴

За тако нешто је било много разлога. Октобар 1941. обележила је осека устанка и немачко напредовање на свим правцима. После продора казнене експедиције кроз Мачву и деблокирања Ваљева, започео је обрачун окупатора са устаничким снагама у рубним подручјима слободне територије. Међу првима је уништен Врњачко-Трстенички одред. Ова јединица, која је основана нешто касније у односу на друге одреде, била је под командом капетана Љубодрага Миленковића, особена по томе што је у њој деловао мали број комуниста – па је стога и утицај КПЈ у руковођењу одредом био слабашији. Капетан Миленковић је одржавао преписку и са владиком Николајем Велимировићем, а временом је све више почео да наступа и као самосталан, па се у сећањима о њему често говори као о „Миленковићевом“ или „добровољачком“ одреду. Био је и шароликог састава, па су у неким четима преовладали борци који су, поред тога што су носили кокарде и друге ознаке југословенске војске, са подсмехом гледали на састанке омладинских актива чета у којима су већина били СКОЈ-евци. Овај одред је 13. октобра нападнут код Попинске реке од снага немачке 717. дивизије у циљу угрожавања опсаде Краљева и у фронталној борби нанети су му велики губици. Забележено је да су партизани Врњачко-Трстеничког одреда у овој борби имали 38 мртвих, због чега се читава јединица ускоро распала. Командант је остао са малом групом бораца на територији Бање, док је добар део његових војника пребегло у четничке одреде, који су у то време почели да саветују уздржавање од већих акција.⁷³⁵

Ударна снага српских оружаних одреда (Колубарска група одреда) под командом мајора Милана Калабића је у тешким борбама, уз велике губитке на обе стране, успела да 23. октобра потисне партизане од Белановице и добар део Качерског среза „очисти од комуниста“.⁷³⁶ Тих дана тешка судбина задесила је и партизане 2. шумадијског одреда у Лепеници, који су месец дана раније овде прогласили своју „Рачанску републику“. Опкољени од Немаца и одреда генерала Недића у Рачи 25. октобра, и они су били први пут принуђени да фронтално воде

---

⁷³⁴ М. Ђилас, *Революционарни рат*, 128; В. Глишић, *Революционари*, 98.

⁷³⁵ Д. Секуловић, *н. д.*, 137–138, 186–190, 198; П. Јакшић, *н. д.*, 180–181; М. Ђуришић, *н. д.*, 88.

⁷³⁶ „Српски оружани одред потпуно уништио комунистичку банду“, *Ново време*, 24. 10. 1941.

борбу. Сељаци које су претходних дана мобилисали једноставно су се разбежали. Претрпели су тешке губитке у људству, са око 23 мртва и више десетина заробљених, док су Немци и Недићеве одреди имали по једног погинулог војника. Главнина се, углавном стихијски, повлачила ка југозападу. И овде је за одмазду било стрељаних сељака и спаљених кућа.⁷³⁷

Немачке и снаге Недићеве оружане силе су са минималним губицима савладале партизански отпор у Лепеничком, Великоорашком и Јасеничком срезу за свега један дан, а даљим гоњењем очистили су од партизанских одреда целу област која је важила за једно од првих жаришта устанка. Партизанско руководство на разуђеној територији 2. шумедијског одреда рачунало је уочи напада да може окупити и до 2.000 људи, али су се ове јединице свуда распадале при првом борбеном додиру са Немцима. Био је то и крај неукорењеног устанка у овом делу Шумадије који је, праћен очима сељака, само месец дана раније обећавао много. Отпор партизана је био занемарљив, а народ на који су се ослањали олако препуштен судбини.⁷³⁸

Готово преко ноћи, старе власти су рестауриране. У Рачи се тада сместио добровољачки одред, који је био активан у откривању и гоњењу остатака партизанског одреда. Неколицина партизанских дезертера ставила им се у службу и тиме олакшала њихов обрачун са некадашњим саборцима. Бивши партизански сарадници и рођаци одбеглих са комунистима били су немилосрдно хапшени и изложени тортури приликом ислеђивања, а њиховим признањима се клупко све даље одмотавало. На десетине партизанских активиста и некадашњих бораца из овог краја стрељани су током 1941–1943. на Метином брду у Крагујевцу. Некадашњи командант одреда Богосав Марковић, који је остао на овим теренима, погинуо је крајем децембра 1941. у селу Десимировцу, у борби против жандарма којима је пре рата и сам припадао.⁷³⁹

Оно што се догађало са партизанима у Лепеничком срезу било је мање-више матрица и за све друге области које су у наредном периоду дошле под удар

---

⁷³⁷ *Зборник НОР*, 1-21, 149; Д. Живановић, *н. д.*, стр. 166–170; А. В. Милић, „Крагујевачка Рача очишћена од комуниста“, *Ново време*, 31. 10. 1941.

⁷³⁸ Н. Девић, *н. д.*, 101.

⁷³⁹ А. Милошевић, *н. д.*, 90–91; Драган Обрадовић, *Душан Петровић Шане*, Крагујевац, 1978, 168. Више о до сада неистраженим злочинима у логору на Метином брду код: Борис Томанић, *Горња Јасеница у Другом светском рату*, Београд, 2019, 306–316.

окупаторских снага. Наређење немачке команде за коначно гушење устанка у Србији издато је 18. новембра, а удар је требало да изведу 342. дивизија из правца Ваљева и 113. дивизија од Крагујевца и Краљева. При њиховом наступању, врата слободне територије требало је да 113. дивизији отворе обједињене владине снаге – српски оружани и добровољачки одреди, који су 22. новембра сврстани у нову оперативну групу под називом *Шумадијски кор*. Они су пробијали устаничке линије на правцу од Крагујевца, преко Рудника, према Чачку и долини Западне Мораве.⁷⁴⁰

Први удар отуд је и био најјачи: од 21. до 28. новембра трајале су свакодневне, крваве борбе око Рудника, Белановице и Милановца, у којима је број жртава превазишао све дотадашње сукобе грађанског рата. За то време, владине снаге под командом Милана Калабића успеле су да сломе отпор вишеструко јачих партизанских бранилаца Рудника (делове 1. шумадијског, Космајског и Посавског одреда који су се налазили у повлачењу ка Ужицу). У овим борбама су учествовали и некадашњи четнички одреди под командом Вучка Игњатовића и Манојла Кораћа, који су две недеље раније и формално променили страну у рату; то ће касније бити основа комунистима за тврдње да су у заједничкој офанзиви на слободну територију деловале обједињене снаге Немаца, владиних одреда и војно-четничких одреда Д. Михаиловића.⁷⁴¹ Под притиском владиних оружаних снага, читава маса партизана из Шумадије покренута је ка југозападу.

Полазак на пут у неизвесност и напуштање матичне територије у прве зимске дане допринели су да морал код бораца опадне. Забележен је и већи број дезертерстава. Један руководиоца Крагујевачког НОП одреда оставио је веран опис догађаја: „Чета спремна чека. Шајкаче набијене на промрзле уши, помодрели носеви и промрзле руке на хладном челику. (...) Дан је споро одмицао. Сви смо били мрачни, нерасположени и ћутљиви. Чула се краткотрајна борба пред Милановцем, па је поново за тренутак завладао мир, а нешто касније експлозије авионских бомби и граната обавестиле су нас да непријатељ са јужне стране наступа и у правцу Чачка. (...) Огромна немачка колона на друму, са колима и артиљеријом, подсећала нас је и нехотично на априлске дане. Мада то нико није

---

⁷⁴⁰ М. Вorković, *Milan Nedić*, 77.

⁷⁴¹ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 124–125; В. Глишић, *Ужичка република*, 119; М. Кораћ, *н. д.*, 204–205.

гласно казао, видело се по мутном сјају у очима да се сваки борац пита: 'Шта сад и куда? Како?' Црв неизвесности почео је да нас копка и гризе... Далеко су остала наша села, наше куће, наши положаји – тамо је сада непријатељ, а ми смо се склонили у ову пуну и хладну планину. Подсећало нас је ово и на магловите приче о повлачење српске војске преко Албаније. (...) Партизанска снага се брзо смањивала. И морал је такође почео озбиљно и брзо да пада, највише оних најмлађих и најслабијих. Јер, нико сем руководиоца није тачно знао куда се иде. А ни многи од њих то нису знали. Присуство и непрекидно дејство непријатеља и могућност да се открију наши планови, свакако су утицали да се и оно што се знало није смело казати. (...) Командири су били мрачни, нерасположени, забринути и ћутљиви. Тежак терет одговорности лежао је, као мора, на њима. Они су сада први пут били приморани да решавају проблеме којима ни сами нису били у стању да похватају конце. Хладноћа и мраз, из дана у дан, из часа у час, постајали су све силнији и жешћи. Дobar део бораца био је у самим дроњцима. У овим пасивним крајевима никад се није добро живело, владала је вечита полуглад, а, истини за вољу, нашим борцима људи у овом крају нерадо су и давали храну, сем онога што су морали или не беху сакрили. Оно мало муниције сваког дана се такорећи топило. Похватати четнике и од њих узети или отети оружје и муницију, представљало је више него немогућ задатак. (...) Поред свега другог, појавиле су се и досадне и опасне вашке. Оне нису допуштале човеку ни да се крај ватре у кући огреје, а камоли да заспи и да се одмори. Као Дамоклов мач над паризане се беше наднела опасност од пегавог тифуса. Те опасности нису били свесни сви, али су вашке много мука и главобоље задавале руководиоцима. У тим мучним данима повлачења одред је био готово преполовљен. Узалуд се чекало на другу половину људства на планини Вујну. Морало се без ње поћи на далек пут. А о њима су шапатам почели да круже гласови да су разбијени и побијени у борбама око Кнића и Бумбарева Брда и да их нико од нас више никад неће видети. Други су, опет, говорили да су они остали тамо где су били и да и даље живе и боре се на познат начин, на познатим местима и међу познатим народом. Њима је куд и камо боље него нама што смо пошли ни сами не знајући куда – 'као гуска у маглу'. Друго је тамо, на терену: они су остали код 'своје куће', тамо нема четника, сити

су, хладноћу мање осећају, а и вашака мање имају. И једне и друге приче до сржи су почеле да нагризају унутрашњу чврстину јединица.“⁷⁴²

Немачка 342. дивизија, носилац борбе за уништење слободне територије, прешла је у напад 25. новембра из Ваљева, наступајући према Ужицу из два правца. Отпор борбеној групи „Запад“ био је спорадичан и занемарљив и она је 27. новембра заузела Љубовију. Борбена група „Север А“ напредовала је нешто спорије, што због јачег отпора, што због порушених комуникација на правцу којим се кретала. Немци су тачке партизанског отпора уклањали уз минималне губитке, али и даље сејући смрт и пустош дуж територије којом су наступали. Група „Запад“ је током 28. новембра партизанима отела и Рогачицу и Бајину Башту, што јој је дефинитивно отворило пут ка Ужицу.⁷⁴³

1. б. 1. Пад Ужица и партизанске слободне територије у Србији

Очајан због читаве ситуације у којој се партизански покрет ненадано нашао само после неколико дана немачких дејстава, Јосип Броз се 28. новембра телефоном обратио Драгољубу Михаиловићу. Дан раније њихове делегације среле су се и на договореном месту, у Прањанима, где је у име партизанског штаба Коча Поповић саопштио четничким представницима да је немогуће направити нови споразум у сарадњи, будући да је започела немачка офанзива.⁷⁴⁴ У последњем разговору Броза и Михаиловића, партизански врховни командант затражио је од пуковника да се и његове снаге укључе у одбрану Ужица и предлагао фронтални сукоб са надирућим немачким јединицама. Михаиловић је остао при свом ранијем убеђењу: да је после свих искустава супротстављање елитним немачким јединицама немогуће и да у искрсној ситуацији треба распустити одреде и наставити герилски отпор са смањеним интензитетом. На

---

⁷⁴² *Крагујевачки партизански одред*, 338–340, 348–349.

⁷⁴³ В. Глишић, *Ужичка република*, 251; *Ослободилачки рат народа Југославије*, књига 1, Београд, 1963, 125–126.

⁷⁴⁴ АС Ж, Ж-35, *Стенографске белешке са састанка са Ђурићем одржаног 2. јула 1959. године у Београду*, 18.

томе се завршио званични део сарадње врха два покрета, после више од два месеца покушавања да постигну компромис.⁷⁴⁵

Последњих дана новембра партизанским јединицама у Србији се на свим бојиштима догађало оно што су са толико жучи замерали војсци Краљевине Југославије у Априлском рату. Боље наоружана, мотивисана и спремнија, немачка војска је просто протутњала кроз њихове положаје. Група „Север А“ водила је 28. новембра борбе са три партизанска одреда код Букова, попришта толиких сукоба током првих устаничких дана. После неколико сати одбране, отпор је и овде сломљен и исте вечери Немци су се обрели у аветињски пустом Косјерићу. Њихови предњи делови зауставили су се у поднижју планине Црнокоса, на мање од 30 километара од Ужица. Броз је одбио идеју да се отпор Немцима пружи на овом правцу, сматрајући да већа опасност долази од групе „Запад“ која је већ наступала од Љубовије и наредио је одбрану на превоју Кадињача, на путу Ужице–Бајина Башта.⁷⁴⁶ Касније се читава идеја одбране показала као погрешна.

У партизанском штабу у Ужицу завладала је паника, а руководство није било јединствено око тога како се супротставити окупатору. Брозу се изгледа једини јавно супротставио председник ГНОО, „револуционарне српске владе“, Драгојло Дудић. Он је био песимиста по питању могућности отпора и фронталне борбе и предлагао је нешто слично што и Михаиловић – осипање у герилу и наставак борбе као и пре формирања слободне територије. Нешто тиши, међу војним командантима био је Коча Поповић.⁷⁴⁷ Узалуд су чињени и напори да се 28. новембра у Ужицу и Чачку пронађе додатно оружје и изврши општа мобилизација војноспособних мушкараца. Вести да градовима прети „зверско клање“ од немачких казнених експедиција, али да су комунисти спремни, „ако то устреба, и да читав град иселимо“, они су покушали да покажу спремност, али су само појачали панику међу становништвом.⁷⁴⁸

---

⁷⁴⁵ Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, књига 2, 525–526.

⁷⁴⁶ В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 90. Мајор Војске Краљевине Југославије, Бранко Пољанац, који је крајем октобра стигао у Врховни штаб у Ужице, израдио је за партизанске одреде неколико упутстава из војне вештине, међу којима је посебно значајно за наступајуће дане било оно под насловом „Како се држи – брани слободна територија“. Увиђајући значај тог документа, потписао га је лично Јосип Броз. Међутим, када је крајем новембра наступила немачка офанзива, по Брозовој заповести све се радило супротно овим препорукама, што је додатно допринело растројству и трагедији партизана (Исто, 85).

⁷⁴⁷ Исто, 93.

⁷⁴⁸ ВА, НОВЈ, 1920-6-15/1; 1920-6-16/1; АЈ, Србија II-446.

Последња ноћ у слободном Ужицу искоришћена је за обрачун са „народним непријатељима“: као и Михаиловић две недеље раније, партизани су се на неки начин уочи одсудне битке морали ослободити заробљеника. И они су се показали као хуманији према Немцима: преко 300 њих ће отпустити из заробљеништва⁷⁴⁹, док ће равногорци, према којима је престала да важи свака обавеза, проћи кроз тријажу. Ноћу 28. новембра извршено је стрељање 50-ак осумњичених, међу којима је најзвучније било име сликара Михаила Миловановића; остали су при повлачењу поведени са партизанским јединицама.⁷⁵⁰ Овај злочин, ништа мањи од оног у Брајићима с почетка новембра, иако се радило о идентичном контексту, није постао и део званичне хронологије „Ужичке републике“.

Већ сутрадан, 29. новембра, на Кадињачи је започела огорчена борба. Партизанску престоницу бранили су Раднички батаљон Ужичког одреда, ојачан са две чете Посавског и једном четом 2. шумадијског одреда. Команданту одреда, учитељу Душану Јерковићу, остало је да сам осмисли како ће са 300 партизана и једним топом зауставити немачку борбену групацију од 2.600 људи са тенковима и батеријом топова. Како је то протумачио Љубомир Симовић, испоставило се да „је један промрзли и лоше наоружани пекар стајао према осам искусних, истренираних и одлично наоружаних војника“.⁷⁵¹ Уочивши партизанске положаје, немачка команда најпре их је уз подршку артиљерије ухватила у кљешта, а потом принудила на борбе у окружењу. Борба на Кадињачи трајала је од 13 до 14.30 часова, а за то време изгинули су сви борци Радничког батаљона и добар део њихових сабораца из других јединица. Са њима су листом пострадали и њихови команданти: Душан Јерковић, командант Радничког батаљона Андрија Ђуровић, комесар Посавског одреда Бора Марковић, комесар Орашке чете Раде Марковић и други.⁷⁵²

Био је ово јединствен пример у Србији где су се партизански команданти скупа са својим војницима борили заиста до последњег метка и последњег даха. Чињеница да их је било 300 и више је него симболична. Па ипак, њихову борбу не

---

⁷⁴⁹ В. Дедијер, *Нови прилози*, 2, 713.

⁷⁵⁰ М. Радановић, *н. д.*, 70; А. Милошевић, *н. д.*, 86.

⁷⁵¹ Љубомир Симовић, *Ужице са вранама*, Београд, 2002, 399.

⁷⁵² В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 90–91; Н. Љубичић, *н. д.*, 302–312; В. Глишић, *Ужичка република*, 253–257; Н. Девић, *н. д.*, 105.

можемо да означимо као „саможртвовање“, јер добар део њих није тачно ни знао куда иде и са каквом се силом суочава. Пре ће бити да се радило о њиховом жртвовању од стране Врховног штаба, услед његове панике и недостатка војног искуства. На попришту битке, из које је израсла партизанска легенда, остало је 240 мртвих партизана и свега два погинула Немца. Друга тачка отпора, код Пониковице, била је сломљена још једноставније, и Немцима су сви путеви за Ужице били отворени. Немци су очекивали борбе и у граду, па су испред пешадијских пропустили тенковске јединице. Међутим, отпора више нигде није било. Око 16 часова после подне немачка застава се победоносно завиорила на звонику ужичке цркве.⁷⁵³ Чланови Врховног штаба и партизанске команде нашли су се у паничном бекству; Брозу је требало времена да те ноћи пронађе саборце.

Иако је постојала телефонска веза са суседном командом, партизанима у Пожеги у општем расулу није јављено да Немци наступају. И, док су их они очекивали из правца Чачка, непријатељске јединице зашле су им иза леђа, од Косјерића. Времена за повлачење није било; Немци су отворили убитачну ватру из борних кола, а малобројну партизанску ватру митраљирали су и из авиона. На лицу места изгинули су сви чланови команде у Пожеги, међу којима и члан ОК КПЈ за Ужице, професор Венијамин Маринковић.⁷⁵⁴ Закључак о борбама 29. новембра у дневнику немачке команде био је кратак и победоносан: „Освојени Ужице и Пожега. Непријатељ је имао 572 мртва, 85 рањених и 224 заробљена. Сопствени губици – два мртва и два рањена“.⁷⁵⁵

У партизанској мемоаристици није изнесено пуно детаља о томе како је изгледао партизански бег из Ужица после 67 дана власти над градом. „И град нас је мукло испраћао – нико није отворио прозор да домахне руком – ни они који су нас волели и жалили нису се усудили да закукају за нама“, јетко је приметио Милован Ђилас.⁷⁵⁶ Венцеслав Глишић повлачење описује са две речи:

---

⁷⁵³ Коста Николић, *Страх и нада у Србији 1941–1944, свакодневни живот под окупацијом*, Београд, 2002, 62; Р. Познановић, *н. д.*, 299–300.

⁷⁵⁴ У сваком месту које су Немци заузели слабост партизанског Врховног штаба морала је да буде засењена примерима јунаштва бораца у којима је још куцало срце ратника са Цера и Кајмакчалана. У Пожеги је тако група партизана заробљена натерана да пре стрељања скине петокраку са капе. Партизан Миливоје Станојевић, иначе наредник са Солунског фронта, одбио је то да учини, а његов пример следили су и остали његови саборци (Ј. Радовановић, *н. д.*, 176–181).

⁷⁵⁵ *Зборник НОР*, 12-1, 684.

⁷⁵⁶ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 131.

„дезорганизација и хаос“.⁷⁵⁷ Гојко Николиш је био у прилици да приликом одступања забележи и непријатне коментаре озлојеђених Ужичана: „Завадише нас с Нијемцима и побјегоше, дабогда не повратили се више! Тешко ми је. Тако, дакле, изгледа 'осека' устанка. Сад ће и зец дизати ногу на нас“.⁷⁵⁸

Партизани су пошли најпре пут Златибора, а вођство покрета било је убеђено да ће се Немци зауставити у Ужицу. Са собом су понели новац и сребро из трезора Народне банке, неодштапане материјале за „Историју СКП(б)“, размонтиране машине из фабрика, око 700 тежих и лакших рањеника. Немци су, међутим, наставили гоњење и приближили су се партизанском штабу на Палисаду. Поучени искуством из Ужица, партизани су поново кренули у повлачење, овога пута без борбе и остављајући све што би им успорило кретање, укључујући и непокретне рањенике. Видевши шта им се спрема, неки од рањеника извршили су самоубиство. Остале, неколико десетина њих, Немци су просто дотукли. Борбу на Златибору и масакр над рањеницима, као тежак ратни злочин, Немци су описали лаконски: „Непријатељ имао 106 мртвих и 72 рањена. Сопствени губици – један рањен.“⁷⁵⁹ У знак сећања на тај покољ, локација где се злочин догодио, позната под именом Краљеве воде биће после рата преименована у Партизанске воде.

Тог 1. децембра партизани су успели да пређу Увац и тиме напусте немачку окупациону зону. „Напуштамо Србију. Збогом остај!“, написао је кратко у свом дневнику В. Дедијер.⁷⁶⁰ Управо на тој граници, не прелазећи у области под влашћу Италијана, зауставиле су се и немачке борбене групе. То је био моменат који је пресудио да партизански покрет не буде уништен у Србији 1941. године. Главнина италијанских снага на том простору била је у исто време ангажована у борби са црногорским партизанима код Пљеваља. Избегавајући веће сукобе у србијанском делу Санцака, Италијани су првих дана децембра повукли свој гарнизон из Сјенице, а после једног мањег окршаја и из Нове Вароши и на том простору настао је привремено центар нове слободне територије под контролом

---

⁷⁵⁷ В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 93.

⁷⁵⁸ G. Nikoliš, *n. d.*, 343.

⁷⁵⁹ *Зборник НОР*, 12-1, 686; G. Nikoliš, *n. d.*, 336–340, 348–352.; Н. Љубичић, *n. d.*, 319; В. Цветковић, *n. d.*, 140–142; Р. Познановић, *n. d.*, 306.

⁷⁶⁰ В. Дедијер, *Дневник*, 50.

Врховног штаба НОП одреда.⁷⁶¹ Партизане су овога пута спасили само сложени окупаторски односи и њихова доследна подела зона одговорности, што ће за Тита бити важно искуство: свака његова даља офанзива или повлачење биће вршени у правцу „ничије земље“, односно области, поготово у НДХ, где односи између окупаторских и квислиншких снага нису до краја били дефинисани.⁷⁶²

У немачкој зони „чишћење“ партизана је настављено, уз бројне злочине над заробљеним герилцима и цивилима. У селу Шљивовици 3. децембра ушли су у траг Тамнавском партизанском батаљону, који се овде склонио и заостао за јединицама у повлачењу. У борби која се заметнула, Немци су потпуно разбили батаљон, избацивши из строја преко 200 партизана! У сећањима савременика остала је и застрашујућа слика спаљивања четири заробљене партизанке-болничарке, као на ломачи у доба инквизиције. Немци су их привезали за једно дрво, полили бензином – и запалили. Силом су нагонили и сељаке да виде мртве партизане. Сачувана је и фотографија убијених Милице Ребавке и Драгице Милићевић, 17-годишњих девојчица са Уба, као једно од најупечатљивијих сведочанстава о немачким ратним злочинима у Србији 1941. године. Па ипак, пошто је фотограф овековечио њихова уплакана лица и руке склопљене у знак молитве, ова слика није после рата постала позната у Југославији, будући да је одударала од мита о несаломивим, „партизанима надљудима“. Поред њих, Немци су у Шљивовици стрељали и групу сељака, међу којима и двоје деце млађе од седам година. Све су их, без разлике, потом урачунавали у *непријатељске губитке* и *убијене комунисте*.⁷⁶³

Према немачким изворима, у борбама од 25. новембра до 4. децембра 342. пешадијска дивизија (као главна нападачка снага) имала је 10 мртвих и 22 рањена војника, а у исто време забележено је да је ликвидирала 707, заробила 312 и стрељала 93 партизана. Немци су при слому партизанске „републике“ дошли и до великог ратног плена: 80 вагона намирница, четири топа и један бацач граната, 2.723 пушке, 8 митраљеза и око 2 милиона динара.⁷⁶⁴ Само те цифре делом казују

⁷⁶¹ Милутин Живковић, *Сањак 1941–1943*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2018, 345–348.

⁷⁶² П. Марковић, В. Кецмановић, *н. д.*, 88.

⁷⁶³ Јеленко Бучевац, *Златибор у рату и револуцији 1941–1945*, Чајетина, 1981, 181; Гојко Шкоро, *Терор и злочини у Ужичком округу 1941–1945*, Ужице, 1995, 59–60; П. Петковић, *н. д.*, 147–148.

⁷⁶⁴ *Зборник НОР*, 1-1, 642.

у каквој се ситуацији за кратко време нашао партизански покрет и колика је била сила удараца од којег се Врховни штаб тешко опорављао и на новој територији.

Још пре него што је сломљена слободна територија у западној Србији, Немци су се уз помоћ квислиншких формација обрачунали и са партизанима на истоку земље, ликвидирајући пространу област под њиховом контролом у Поморављу и Подунављу. Немачком нападу претходио је зенит деловања партизана под командом храброг и харизматичног „уче“ Вељка Дугошевића. Поред контроле над Кучевом, Голупцем, Великим Градиштем, партизани су у новембру преузели управу и над Петровцем. Борбе 5–8. новембра и опсаду добровољачког гарнизона у овом граду, у којем је погинуло 10 добровољаца, Љотићеви следбеници окарактерисали су као „српски Алказар“, поредећи га са опсадом толедске тврђаве у Шпанском грађанском рату 1936. године. У тим акцијама су партизани упркос ранијим сукобима изгледа и даље имали помоћ војно-четничких одреда.⁷⁶⁵

Међутим, удружене снаге Немаца и владиних одреда напале су их и протерале из града већ после недељу дана, а затим су, један за другим, „шапатам пали“ и остали градови. Проблем је био што је Дугошевић претходно изделио одред на девет група од по 100-ак људи и послао их у разне делове разуђеног округа, а они су потом постајали лака мета бројнијим непријатељским јединицама. Већи отпор је забележен само код Кучева, где је приликом повлачења из града настрадало 11 партизана. Највећи ударац партизанима источне Србије био је погибија њиховог команданта Дугошевића, до које је дошло 18. новембра у селу Нересници. Некадашњи учитељ, који је пао у борби против Недићевих одреда, изгледао је попут правог герилског команданта, са дугом косом и брадом, у сељачком оделу и са шмајсером којег је до последњег часа држао у рукама. Пожаревачки партизански одред понео је касније име по њему.⁷⁶⁶

Његови борци, међу којима му је била и супруга, иначе комесар одреда, успешно су се скривали и наставили борбу све до раног пролећа 1942. године. Није од малог утицаја било то да су се скривали по селима Хомоља где је помоћ

---

⁷⁶⁵ АС, БИА, I-20, *Специјална полиција Браничевски округ*; М. Петровић, „Тродневна млавска борба са партизанима“, *Наша борба*, 16. 11. 1941; С. Марковић, *Узаврела Морава*, 90; Исти, *Бујице*, 144–157.

⁷⁶⁶ АС, БИА, I-20, *Специјална полиција Браничевски округ*; ИАБ, БДС, Д-166; В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 76.

одметницима још пре рата постала и део традиције. Ипак, број жртава и интензитет борби били су неупоредиво мањи и слабији него у западној Србији.⁷⁶⁷

Велики ударац претрпели су и одреди на југу Србије, који су тек били почели са озбиљнијим акцијама. Користећи небудност партизана, припадници владиних одреда изненадили су 27. новембра у селу Јошаници Озренски одред и у тешкој борби га потпуно разбили. У овој борби изгубило је живот чак 45 партизана, укључујући и цео штаб одреда! Видећи да му нема спасао, рањени командант одреда Димитрије Драговић је извршио самоубиство, док је комесар Иван Вушовић заробљен и стрељан. Већина преживелих бораца се потом разбежала кућама.⁷⁶⁸ Дана 12. децембра у боју код села Кренте пострадао је и Сврљишки одред. Међу 10 погинулих био је и др Миленко Хацић, познати предратни народни вођ и политичар из редова левих земљорадника који се почетком устанка придружио КПЈ. После ове, прве веће борбе и већег пораза, и људство Сврљишког одреда се добрим делом разишло и напустило партизана.⁷⁶⁹

1. 6. 2. „Устанички покрет је привремено потучен“

Приликом повлачења партизанских јединица из немачке окупационе зоне, карактеристична је једна појава на коју није указано у постојећој литератури о НОБ-у. Она се тиче мистериозне погибције и нестанка једног броја руководећих кадрова покрета, „народњака“ који су иначе долазили у сукоб са вођством или самим Јосипом Брозом. Драгојло Дудић, народни вођ из Клинаца код Ваљева, ратник и стари комуниста, по Д. Јовановићу један од најписменијих сељака свог времена, организатор устанка у ваљевском крају, чувени говорник у гуњу и опанцима, „југословенски Калињин“ и „партизански Чича“, први председник „револуционарне владе“ у Србији – био је једини који је осудио (по Ј. Пирјавцу

---

⁷⁶⁷ Ово су запазили и немачки обавештајни органи, па се у једном елаборату с краја новембра наводи да у западној Србији „ратничко и лако раздражљиво становништво подржава овде устанак у великој мери“, док „са обе стране Мораве живи мирно, материјалистички настројено сељачко становништво, које мало нагиње било каквим акцијама, јер тиме угрожава своја материјална добра“ (*Зборник НОР*, 12-1, 566).

⁷⁶⁸ АСЖ, Ћ-2, ПКС-42; Д. Дејановић, *н. д.*, 74–78.

⁷⁶⁹ В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 77–78; Д. Дејановић, *н. д.*, 63–67.

„јавно напао“) Брозову идеју о фронталном судару са Немцима код Ужица.⁷⁷⁰ При повлачењу ће и он изгубити живот, под недовољно расветљеним околностима, што ће оставити простора за инсинуације да је смакнут по Титовом наређењу. Ипак, чудно је да су се за тако високу личност у партизанском покрету јавила и толико противречна сведочења о времену, месту и околностима смрти. Накнадно је утврђено да је погинуо у селу Дријетањ, али је датум и даље споран; његов биограф мишљења је да нема доказа да је Броз наредио његову ликвидацију, али и да „те сумње не треба одбацити.“⁷⁷¹

Слично је била и судбина др Милоша Пантића, народног лекара и омиљене личности у политичком животу Ваљева. Он је уочи рата једно време постао и члан ПК за Србију, да би одатле био убрзо искључен, што неки доводе у везу са сумњом да га је Јосип Броз означио као троцкисту. У сваком случају, и он и његова супруга у предвечерју рата били су у некој врсти бојкота од КПЈ.⁷⁷² И његова улога у подизању устанка је значајна, али га касније није било на командним дужностима. „Нема прецизних и тачних података о месту, времену и начину његовог страдања“, наводи се у његовој биографији. Њему се траг изгубио по преласку јединица у Санцак, а дуго после нестанка појавила се верзија да је наводно био заробљен и стрељан од неке заостале четничке групе.⁷⁷³

Милорад Жуњић Баца, учитељ из Рековца, познати предратни бунција и први партизански командант у Левчу, пошто је кажњен и деградиран у звање економа чете, нестао је приликом одступања у новембру 1941. године. По једној верзији настрадао је од Немаца, а по другој од самих комуниста.⁷⁷⁴ Партијски кажњен и вероватно смењен, остављен са једном малом групом партизана у четничком окружењу у Грузи, 29. новембра гине и поручник Бора Петровић, бивши командир Параћинске чете, који је лане био оптужен за лоше спровођење мобилизације у Поморављу...⁷⁷⁵

---

⁷⁷⁰ Д. Јовановић, *Медаљони*, књига 3, 454–455; Бранко Матић, *Прекинута револуција Драгојла Дудића*, Ваљево, 2017, 15–20, 109–110.

⁷⁷¹ Исто, 102–118, 195–196. У селу Дријетањ погинуо је и Желимир Ђурић, секретар ОК КПЈ Ужице и један од организатора партизанског покрета у Ужичком крају.

⁷⁷² АС Ж, Б-2, *Сећања Спасеније Цане Бабовић*, 19.

⁷⁷³ Милорад Радојичић, *Доктор Милан Миша Пантић, лекар и револуционар*, Ваљево, 2016, 203.

⁷⁷⁴ Д. Јовановић, *Медаљони*, књига 3, 449; Адам Митровић, *Левач у народноослободилачкој борби 1941–1945*, Рековац 1985, 369.

⁷⁷⁵ С. Ђировић, *Груза...*, 184–187.

Једна оваква смрт могла је бити случајност, више њих по идентичној матрици говориле су о бар једном заједничком чиниоцу: небризи Броза и његових првих сарадника о руководећим кадровима изван Врховног штаба и Политбироа у одсудним моментима. Наравно, не би био немогућ сценарио ни да су „смутна времена“ послужила и за елиминисање непослушних појединаца.⁷⁷⁶ Командант Краљевачког одреда Павле Јакшић посведочио је да је, пошто се супротставио одлукама надређених из партије, његова ликвидација била више пута припремана. Посебно је упечатљив његов опис када је био остављен да спава у једној кући док су се његови саборци извукли и пријавили га четницима, а да су му притом украли и пиштољ, па је једва извукао живу главу.⁷⁷⁷

Оперативно одељење немачке команде Србије 5. децембра је могло да констатује да су операције против устаника на прагу зиме успешно завршене, а устанички покрет „привремено потучен“. Наведено је да су партизанске јединице имале губитке од око 2.000 избачених из строја, да је остатак одбачен према југиостоку и да ће у скоријем року свака њихова акција бити онемогућена. На сличним позицијама било је и Управа полиције безбедности и службе безбедности која је 13. децембра упутила допис надређенима у Берлину да је током и након немачких акција око 2/3 партизана напустило своје јединице, а остатак потучен и протеран из немачке окупационе зоне. Аналитичари немачких безбедносних служби констатовали су да су у акцијама разбијене и партијске и скојевске организације, а да је 70% партизанских руководилаца у претходним борбама изгубило живот или лишено слободе; процена је била да ће их нови,

---

⁷⁷⁶ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања, историја Срба у новом веку (1492–1992)*, Београд, 2010, 444.

⁷⁷⁷ П. Јакшић, *н. д.*, књига 1, 193. Јакшић је у немилост пао пошто је, заједно са командантом Чачанског одреда заузео став да после слома треба избегавати фронталне борбе у области Чачка, које им је Врховни штаб ставио у задатак. Њихов план био је да и сами пођу за командом у Санџак, мимоилазећи непријатељске положаје што је више могуће. Милинко Кушић и Светислав Стефановић Ћећа оптужили су их крајем децембра код М. Ђиласа и С. Бабовић: „Јакшић је заступао гледиште да му је немогућно да настави борбу на свом терену, јер су села попаљена, реакција је организованија; а што се тиче борбе на терену на ком су се нашли с Кушићем (Ариљски срез) изнео је 'теорију' да је борба немогућна, јер је муниције мало, људство деморалисано и он га не може увести у борбу и слично. Моле [Радосављевић] је говорио да и његово људство није ни за какву борбу, а нарочито неће да се бори на туђем терену; мисли да треба отворено и поштено признати да смо ми поражени и да се не треба плашити да из тога изведемо закључак, ако је немогућно сада да наставимо борбу, да се сачувају снаге растурањем код својих кућа – било као појединци ии мање групе – па на пролеће, ако прилике буду опет се дићи. (...) Кушић и Ћећа су их у то име позвали на дисциплину, да без обзира на свој став, морају спроводити одлуке већине и линију Врховног штабу. Они су се само привидно покорили“ (МИАЧ, НОБ, р. бр. 109).

мање искусни руководиоци, тешко заменити. Предузете су и даље, успешне мере за сузбијање комунизма у Србији, које су обухватале појачан интензитет војних и полицијских акција у градовима и бившим устаничким жариштима, чешће рације и хапшења сумњивих лица, обазривију контролу путева и саобраћаја, поштравање мера одмазде.⁷⁷⁸

Пошто су се обрачунали са комунистичком покрету, Немци су могли да се окрену и уништавању „националиста“. Михаиловић је већ крајем новембра и почетком децембра распустио већину својих одреда и дао командантима инструкције како да преживе зимске потере. Тако се немачка „операција Михаиловић“ у децембру добрим делом свела на јуриш у празно: осим хапшења неколицине официра и јатака у селима испод Равне горе, сваки други успех је изостао.⁷⁷⁹ Ипак, распуштање војно-четничких одреда немачке командне структуре виделе су као успех. Немачки заповедник Србије известио је Берлин 10. децембра да „Михаиловићева група може сад да се сматра разбијеном“; Немци су регистровали и да део равногораца покушава да се увуче у оружане снаге српске владе, а да и сам генерал Недић настоји да спречи „оштар поступак против Михаиловићевих присталица“.⁷⁸⁰ То и јесте била Михаиловићева намера: пошто је расформиран одреде, људство је упутио кућама, с тим да, према М. Кораћу, „они који желе могу ступити у Српске оружане одреде и у њиховом саставу презимити зиму“. Официрима је, међутим, наређено да се врате на своје реоне и са малим оружаним групама наставе да раде илегално и врше припреме за формирање бригада на пролеће, „нападајући Немце само из заседа, а са црвенима се – вели – толерисати“.⁷⁸¹

Тако долази и до процеса тзв. легализације, односно уласка дела Михаиловићевих снага у састав оружаних снага владе генерала Недића. Не Михаиловићевом наредбом (коју ни не помиње нико од његових сабораца који су остали у шуми), већ стихијски и у складу са схватањима стања на терену од појединих команданата. За контакт са првим Недићевим снагама и овог пута је послужио Милан Калабић, потом су се споне успостављале често и на личној

---

⁷⁷⁸ Зборник НОР, 12-1, 266.

⁷⁷⁹ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1, 160–163.

⁷⁸⁰ Зборник НОР, 1-1, 637.

⁷⁸¹ М. Кораћ, *н. д.*, 159, 220.

основи и кроз предратна познанства колега и класних другова. Ипак, већина Михаиловићевих ближних сарадника и команданата из 1941. остала је у илегалу; поред људи из Врховне команде, легализацију је одбио и највећи део потоњих команданата корпуса и група корпуса ЈВуО у Србији. Они који су пришли Недићу ушли су у већ постојеће Пећанчеве одреде, или распоређени у нову категорију *независних четничких одреда*. Недићу је овај процес добро дошао из више разлога, али највише због прилива људства које је укључио у своје планове и, првенствено, у борбу против партизана. Михаиловић је, опет, корист остварио тиме што је добио своје људе дубоко инфилтриране у окупациони систем, са алибијем пред Немцима, а који ће му у наредном периоду бити од немерљиве вредности за достављање оружја, муниције, података.⁷⁸²

Како закључује Бојан Димитријевић, „конфузија на терену у којој се није знало ко је 'легализован', ко је 'Пећанчев', а ко 'Дражин', погодовала је равногорцима“⁷⁸³, будући да Немци заиста више нису могли да разазнају ко је ко међу „четницима“ који су исто изгледали, исто говорили и различито мислили. Међутим, када се поједини Михаиловићеви официри, поготово у западној Србији, буду унели у улогу Пећанчевих и Недићевих команданата, огрезнувши у колаборацију или у вршење злочина над партизанима, чак их и, заробљене, предајући Немцима – па се 1943. вратити у структуре ЈВуО – то ће створити огроман проблем равногорској организацији, јер се имиџ компромитованих није дао лако исправити. Једном виђени у друштву Немаца, такви официри били су у народу, чак и међу равногорцима који су 1941–1943. остали у шуми, заувек обележени као сумњиви и непожељни.

Сам пуковник Михаиловић је после немачке операције гоњења у децембру 1941. уцењен од окупаторских власти на 200.000 динара, чиме је постао и први герилски командант са уцењеном главом у окупираној Европи. Истовремено, растао је и његов углед у иностранству, а, како запажа Е. Баркер, у време када је унутар савезничке коалиције „било мало добрих ратних вести“ на Западу је почео да се гради и култ балканског герилског вође. Би-Би-Си је 7. децембра објавио вест да је Михаиловић унапређен у чин бригадног генерала, а до тога је дошло баш у моменту када је он постао командант без војске и када више није био

⁷⁸² С. Павловић, *н. д.*, 80–81.

⁷⁸³ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 130.

способан да врши веће офанзивне акције против Немаца. Са малом пратњом и групом људи из Врховне команде, Драгољуб Михаиловић ће се скривати у брдима рудничко-таковског краја до јуна 1942, када је пред немачким потерама био принуђен да се склони у Црну Гору.⁷⁸⁴ У међувремену је и Броз са својим трупима био прешао у Босну. Тако је до пролећа 1942. Србију напустило вођство оба покрета отпора, а од некадашњих 23.000 устаника преостале су само оружане групе у појединим срезovima које лишене већих јединица више нису заједно бројале ни 10% од броја из 1941. године. Чинило се да је немачка политика постигла пун успех, а да је у земљи победила опција генерала Недића. Неће проћи много, а ситуација ће се опет променити из корена.

1. б. 3. Прогон партизана и сарадника партизанског покрета у Србији крајем 1941. године

Прелаз из 1941. у 1942. годину био је можда и најтежи период за партизански покрет у Србији током целог рата, поготово јер су се са свим мукама и искушењима партизани и њихове породице суочавали први пут. Већ новембар 1941. био је у знаку терора над заробљеним партизанима и њиховим присталицама, од чега је најјачи ударац уследио након стрељања преко 260 бораца и руководиоца у Ваљеву. Немачке мере одмазде биле су неселективне и погађале су и оружане групе које би Немци затекли на терену, али и цивиле који су олако сврставани међу „бандите“ и њихове помагаче. Репресивним мерама били су погођени сви крајеви Србије, где су у склопу немачког „пооштравања контроле“ учестала хапшења, рације, па и масовна убиства заробљених герилаца и сумњивих грађана. Злочини окупационог апарата били су посебно видљиви у местима која су представљала центар устанка. Њих су пратиле и оружане снаге српске владе, које су у неким случајевима и преузимале на себе „кажњавање“ побуњеника. Оне су се кретале у оквиру посебне Уредбе о преким судовима

---

⁷⁸⁴ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал Михаиловић*, 178; С. Павловић, *н. д.*, 80; Е. Barker, *н. д.*, [pristupljeno januara 2020. putem sajta znaci.net, http://www.znaci.net/00001/171_4.htm](http://www.znaci.net/00001/171_4.htm)

(донете у септембру), која је између осталог предвиђала и да онај „ко речима или делом испољава комунизам или анархизам, или припада организацији која то исповеда, казниће се смрћу“.⁷⁸⁵

Оваква уредба давала је широка овлашћења Недићевим командантима у спровођењу репресије над помагачима партизанског покрета. Међутим, поред ње било је и дивљег терора, узимања правде у руке појединаца, у чему су према сачуваним сведочењима предњачили припадници четничких одреда Косте Пећанца. Тако су почињени бројни злочини, од којих су најтужнији у српској причи и највише компромитујући за Недићеву владу били примери масовне предаје заробљених партизана Немцима.⁷⁸⁶ Генерал Недић и истакнути припадници квислиншке управе своју „мисију“ су у том контексту објашњавали жељом да приведу правди истинске кривце, и да неселективне немачке одмазде над цивилима замене ликвидацијом активних комуниста и партизанских бораца.

Колаборационистичка штампа уредно је преносила вести о војним поразима партизана: 1. новембра – „Рековац ослобођен“, 8. новембра – „Четворомесечни успех у чишћењу комуниста“, 25. новембра „Одреди мајора Калабића ослободили варошицу Рудник“, 2. децембра – „Коначно уништење комунистичког терора у земљи“, те „Ослобођени Ивањица и Ариље“, 3. децембра – „После пораза комуниста код Чачка и Ужица“...⁷⁸⁷ О злочинима над заробљеним партизанима и њиховим сарадницима и присталицама није било ни речи, и када су понегде пренете вести о стрељањима заробљеника то је чињено на начин као да су просто добили казну коју су заслужили.

По терену су најпре настале потере за партизанским вођама и активним борцима који нису одступили са командом према Санцаку. Прилично велики број

---

⁷⁸⁵ М. Вогковић, *Milan Nedić*, 42–43; *Ново време*, 23. 9. 1941.

⁷⁸⁶ Поред забележеног примера из Ваљева, било је још неколико масовних предаја партизана Немцима од стране квислиншких снага. Четници Косте Пећанца предали су Немцима у селу Амајић код Љубовије у другој половини новембра групу од 26 партизана из Подриња, од којих је највећи број касније стрељан у Шапцу или убијен у логорима. Иста ова јединица предала је две групе партизана Немцима и у марту 1942, а и они су били исте судбине. Четници Косте Пећанца са Уба су на прелазу 1941/1942. у више наврата Немцима испоручили 19 заробљених партизана, од којих је мало ко после стрељања и логорисања успео да преживи рат. Послератне процене борачке организације у Чачку говоре да су тамошњи четнички одреди, међу којима је био и знатан број бивших равногораца, Немцима 1941–1942. предали чак 449 заробљених партизана! (Ј. Јовановић, *н. д.*, 101, 120; М. Радановић, *н. д.*, 56; Радисав Недовић, Пантелија М. Васовић, *Затамњена истина*, Чачак, 2006, 178)

⁷⁸⁷ Видети више: *Ново време* за наведене датуме.

њих у епицентру устанка, у ужичком и чачанском крају, зачуђујуће брзо се нашао у рукама власти. У крајевима где је покрет био мање развијен, па је било и мање компромитованих сарадника, поједини партизански команданти одржали су се и до пролећа 1942, а када су успели да дочекају да гора поново олиста, било је још теже да им се уђе у траг. Главни разлог за то свакако је била спремност њихових јатака да их чувају, по цену живота и смрти. Друга, мање позната димензија овог проблема може се сагледавати и кроз „токове новца“. Пропагандни и обавештајни извори Недићеве владе помињу да већи број партизанских команданата по заробљавању поседује и значајне своте новца. Тако је приликом убиства партизанског команданта Дугошевића код Кучева код њега пронађено „доста новца“ и наводно чак око три килограма злата.⁷⁸⁸ У локалној хроници НОБ-а наводи се и судбина финансија пожешких партизана: „Нешто раније, Љубо Мићић и Милан Петронијевић добили су три милиона динара од Окружног НОО да купе жито у пожешком срезу за партизане. Кад су продрли Немци, Љубо је сакрио код своје куће у Горобиљу око милион динара (касније су их четници пронашли). Петронијевић је у току извлачења из Пожеге однео 'пуну зобницу' пара у Гостиље, где се био привремено склонио. Паре су биле скривене међу кацама, у качари где се и сам сместио. Међутим, домаћин је једне ноћи довео четнике који су одвели Петронијевића. 'Зобница' са парама је остала и одатле јој се губи даљи траг.“⁷⁸⁹

У децембарском сукобу код села Рудна (Рашка) четници Косте Пећанца заробили су и комесара Копаоничког партизанског одреда Душана Томовића. Код њега су том приликом пронашли 900.000 динара. У сваком од наведених случајева, били су то велики новци за једну локалну јединицу. Поређења ради, Пећанчеве војводе у то време су имале плату од око 3.000 динара месечно, војници једва 1.800 динара, иако су као такви од комуниста називани окупаторским плаћеницима. Припадници Српске државне страже примали су плату у износу од 2.500 динара.⁷⁹⁰ Толико плаћени, они су изван идеолошких

---

⁷⁸⁸ АС, БИА, I-20, *Специјална полиција Браничевски округ*. ОК КПЈ Пожаревац известио је још у септембру 1941. ПК да су након прераде заплењене руде у руднику у Белом Камену дошли до „10 кг. чистог злата“. Извесно је да је део плена остао и код самог команданта Дугошевића (АЈ, Србија, II-34).

⁷⁸⁹ Ј. Радовановић, *н. д.*, 179.

⁷⁹⁰ М. Тимотијевић, *Злато*, 117.

мотива били тешко мотивисани да гоне партизанске вође који су са новцем који су поседовали могли да награде и своје помагаче, али и да се извуку путем корупције, каквих је такође било примера. Неки од по злу чувених окупаторских и квислиншких команданата залагали су се после хапшења чак и за осведочене комунисте, а њихови мотиви свакако да нису извирали (једино) из алтруистичких побуда.⁷⁹¹

Домаће квислиншке снаге углавном су пречешљавале села и приводеле кривце у среска места, где су они даље ислеђивани и суђени од мешовите српско-немачке комисије. Такви „претреси терена“ у зимском периоду, вршени обично ноћу, били су праћени насиљем и пљачком, доносећи *партизанским породицама* својеврсне трауме.⁷⁹² Дешавало се да, како би сачували фамилију од страдања, чак и блиски сродници (отац, стриц) приведу бивше партизане општинским властима. Некада би, уз гаранцију представника власти из локалне средине, заиста на тај начин успели да им спасу живот; било је и случајева да родитељи тако, нехотично, своју децу директно предају целатима. „Мајка ту рану до смрти није преболела“, описао је хроничар један такав пример из Поморавља, где је несрећна жена показала свог сина властима мислећи да ће спасити и њега и оца му и брата који су узети за таоце – а ови су га испоручили Немцима који су га стрељали.⁷⁹³

На терену је оживело обичајно право и заведен систем телесних казни за осумњичене, а кроз начине мучења и тортуре провалила је невиђена мржња, која је правдана као освета за пређашње партизанске злочине. У многим среским местима 1941/1942. наилазимо на јавна батинања шибом или волујском жилом, где се ухапшенима ударало по туру 25–30 или више батина. То је поред физичке боли кажњеницима требало да донесе и својеврсну јавну срамоту у малим срединама. По селима су под заштитом ноћи вршени и гори зулуми. У околини Ивањице забележен је посебан вид мучења, познат као „пецање“: најпре био би разбијен лед на реци Моравици, а потом би осумњичени био натеран у воду да лови рибу; дешавало се да затим припадници владиних снага за њима баце и динамит. У више наврата, по селима западне Србије забележена су и силовања заробљених партизанки, или њиховог сексуалног искоришћавања као

---

⁷⁹¹ МИАЧ, Ратни дневници, Дневник Наде Симовић, рег. бр. 531.

⁷⁹² Ј. Радовановић, *н. д.*, 208.

⁷⁹³ Б. Перић, *н. д.*, 216.

„противуслуге“ за пружање заштите.⁷⁹⁴ У таквој ситуацији, регистровани су 1941/1942. масовни преласци бивших партизана на страну четничких и владиних одреда. Та појава забележена је у свим крајевима Србије и доцније ћемо је описати, у делу о мало познатој *легализацији партизана*.

У градовима је посебно по злу упамћена улога Специјалне полиције. Њен IV (антикомунистички) одсек, чије су активности по оцени Д. Јовановића покривале 80% укупног рада ове установе, посебно се ангажовао на сузбијању активности КПЈ у Београду. Најпре је у октобру 1941. разоткривена структура СКОЈ-а у престоници, након чега је ухапшено више од 130 лица. Затим је извршена и велика *провала* и хапшење чланова МК КПЈ у Београду, приликом чега су пали и неки од старих комуниста и револуционара. До краја новембра Специјална полиција открила је и ухапсила у унутрашњости још један Месни комитет, један Окружни комитет и једног члана Покрајинског комитета КПЈ за Србију.⁷⁹⁵

Некадашње локалне апсане и срески затвори убрзо су након првих хапшења били попуњени, а на више места у унутрашњости приступило се и формирању посебних логора за комунисте и политичке кривце (Крагујевац, Смедеревска Паланка, Ниш, Шабац итд). Највећи број ухапшеника налазио се непосредно по слому устанка у затворима у градовима западне Србије: у Ужицу их је било преко 200, у Пожеги око 100, у Чачку више од 600.⁷⁹⁶ У Ужицу су до краја 1941. од мешовитог суда њих 82 били осуђени на смрт и стрељани; српски преки суд је од 408 процесуираних донео смртне пресуде за још 50 лица, који су потом упућени у Београд (у логор) на издржавање казне. Још четворица Ужичана осуђени су у исто време на смртну казну због криминалних радњи. Хапшења су настављена и у 1942, а сачувани подаци говоре да је наредних месеци у некадашњој партизанској престоници било још скоро 1.200 ухапшених, од чега је њих скоро 400 по одлукама преког суда упућено на Бањицу. Са заробљеним

---

⁷⁹⁴ Ивањица, 399; М. Кораћ, *н. д.*, 228–231; В. Глишић, *Терор*, 115; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 3, 250–251; А. Рајевац, *н. д.*, 208. Овакав вид искоришћавања и суровог уцењивања био је карактеристичан за *време власти*, ма о којој формацији да се радило. О сличним поступцима комуниста непосредно по доласку на власт, који су инспирисали А. Исаковића за приповетку *Берлин каритт*, видети: Антоније Исаковић, *Подне. Изабране приповетке*, Београд, 1997, 201–212.

⁷⁹⁵ Бранислав Божовић, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд, 2014, 111, 135.

⁷⁹⁶ В. Глишић, *Терор*, 115.

партизанима је био и њихов бивши командант, поручник Слободан Секулић.⁷⁹⁷ Није утврђено колико је од тога њих касније стрељано и у овом логору, али тај број се засигурно мери у десетинама, можда и читавој стотини убијених.⁷⁹⁸ Тако је Ужице претрпело велико страдање и платило скупу цену боравку комунистичког руководства у граду.

Од појешких партизана на Бањицу је интернирано далеко мање људи, али зато ликвидације на терену нису изостале. Масовна стрељања партизана и њихових сарадника у Пожеги забележена су у два наврата, током децембра 1941. и јануара 1942, када је стрељано 14, односно 17 лица.⁷⁹⁹ Ликвидације су уследиле и по селима, а изгледа да су у њих неретко биле уpletене и старе, предратне одмазде. Тако је посебно „кажњено“ село Висибаба, за које се памтило да је још 1920. у њему на изборима победила комунистичка листа: у једној децембарској ноћи стрељано је 18 људи; у оближњем „црвеном“ Годовику у исто време стрељано их је и више – чак 20.⁸⁰⁰

О овим злочинима писао је и сам њихов наредбодавац, мајор Манојло Кораћ, који ће од почетка 1942. за овакву посвећеност задацима бити награђен функцијом окружног начелника у Ужицу: „Ради расправе кривица похватаних партизана, наредио сам да сваки батаљон образује преки суд, који ће ислеђивати и пресуђивати све кривице које се констатују или се почине на њиховим правцима кретања. Наредио сам да пресуде буду строго праведне и да се доносе тек после савесно прикупљених и темељно испитаних доказа и одбране окривљених, нарочито када је нечија глава у питању. Ко је крив да се примерно казни, али да се не мучи. Пресуде смртне казне да се извршавају хришћански, човечански и по пропису, стрељањем, а да се никако не угледају на партизана и партизанке, који своје жртве пеку на ражњу, кољу, тестеришу. (...) У времену од 11. до 20. децембра, батаљон у општини Годовичкој је ухватио и на смрт осудио око 20 комунистичких првака и истакнутих бораца. Пресуде су извршене у свему како је

---

⁷⁹⁷ На Бањици су у првом време по оснивању логора боравили ухапшеници из београдског подручја, а након слома устанка почели су да пристижу сужњи из целе Србије. Први велики конвој био је из Ужица (400 ухапшеника), па из Пожаревца и из других устаничких крајева. Процењује се да је до почетка 1942. са слободне територије у логор било депортовано између 2.000 и 3.000 осуђеника (В. Глишић, *Терор*, 134).

⁷⁹⁸ Богић Красић, „Ужички крај 1942. године“, *Ужички зборник*, бр. 36 (2012), 447–448.

⁷⁹⁹ Ј. Радовановић, *н. д.*, 218.

⁸⁰⁰ Исто, 208.

напред речено. Баталјон у општини Висибабској, у истом времену, ухватио је и на смрт осудио око 17 комунистичких првака и истакнутих бораца, међу којима су били 3-4 из мојих Кораћа. У општини Здравчићској ухваћено и на смрт осуђено око 5-6 комунистичких првака и истакнутијих бораца. Остали команданти баталјона, похватане комунисте предавали су начелнику среза Пожешког, где је код начелства био формиран преки суд који им је судио.⁸⁰¹

О овим злочинима доцније су писали и официри ЈВуО: „Стрељано је доста млађих заведених људи. Међутим, идејни комунисти били су овог пута поштеђени, било зато што су имали добре везе, било због корупције. (...) Нарочито фаталне грешке учињене су у општинама: Висибабској, Годовичкој и Рошкој, где је стрељана и маса сељачких сиромашних синова.“ Као посебан успех слављено је, међутим, смакнуће Љуба Мићића, у марту 1942. године. Будући да се радило о старом комунисти и угледном сељаку (налик на Драгојла Дудића), његов леш је након стрељања био изложен у центру Пожеге.⁸⁰²

Крваво коло наставило се и у другим градовима, где је поред опшних, заједничких карактеристика, сваки имао и своју причу. У Ивањици је, по писању „Новог времена“, средином децембра осуђено на смрт и стрељано 26 „комунистичких бандита“.⁸⁰³ За овај крај је посебно карактеристичан и логор Пећанчевих четника у селу Лиси, под именом Венац, где је злостављано и мучено на десетине заробљених партизана, а 1941/1942. 31 заробљеник је на овој локацији и убијен. Као сурово је запамћено и убиство попа Драгољуба Милутиновића из Ивањице, бившег Пећанчевог војводе који је извео Јосипа Броза на слободну територију, а ког су убили четници Божа Јаворског.⁸⁰⁴

Посебно је познат случај мучког убиства Милана Бата Јанковића и Рада Прелића на Венцу, ноћу 24. новембра. Јанковић је пре заробљавања био руководиолац партизанске милиције (и ликвидација) у Чачку, а Прелић командант места у Гучи. Када су заробљени, четнички командант на Јелици био је изричит

---

⁸⁰¹ М. Кораћ, *н. д.*, 234, 239.

⁸⁰² Ј. Радовановић, *н. д.*, 208–209, 222–225. Будући да је нестанак Мићића и извесног учитеља „Пере“ приликом једне ноћне борбе са четницима протумачио као њихово дезертерство, М. Ђилас је известио Врховни штаб да их „не треба много жалити, јер су ту испољили свој кукавичлук и опортунизам“ (*Документи ЦК*, 3, 315).

⁸⁰³ М. Трампинац, „Двадесет комунистичких бандита у Ивањици осуђено на смрт“, *Ново време*, 17. 12. 1941.

⁸⁰⁴ *Ивањица...*, 183, 411–412.

да њих двојица „не смеју бити злостављани, а нити им се сме дозволити састанак ма ским“ – изгледа да се рачунало на њихову сарадњу у откривању комуниста (на шта су већ пристали и поједини њихови саборци), а већ после три дана чуло се да у сарадњи са неким четницима припремају бекство и тада је настало њихово мучење.⁸⁰⁵ Остало је сећање да су Јанковићу четници, позивајући се на његова ранија злодела, секли комад по комад меса, док је Прелић од овако зверског мучења за дан полудео.⁸⁰⁶ Иако су у послератним конструкцијама и ови злочини приписани „четницима“ Д. Михаиловића, недвосмислено је утврђено да су и овај и потоње на Венцу и у овом делу Србије починиле легализоване снаге у оквиру јединица владе генерала Недића.

Према статистици коју су у чачанском крају урадили Г. Давидовић и М. Тимотијевић, током 1941. у ова три среза (Чачак, Лучани, Горњи Милановац) живот је изгубило 1.255 особа; од тог броја тачно половина, њих 620, били су партизани и њихови помагачи. Од тих 620, квислиншке јединице убиле су ван борбе по слому устанка 166 особа које су повезиване са партизанима, а чак 449 њих заробили/ухапсили и предали Немцима. Скоро сви они у наредном периоду стрељани су на разним стратиштима, од чега највише (179) у Војно-техничком заводу у Чачку. Поред овога, већа група заробљених партизана стрељана је од четничких одреда Косте Пећанца 3. децембра у селу Мојсињу.⁸⁰⁷ Овде се поготово није могло ући у траг починиоцима злочина, јер су као „четници“ наступале разне фракције, међу њима и бројни легализовани равногорци, под командом капетана Предрага Раковића.

Настрадали су и сви партизански команданти из састава Чачанског НОП одреда, који су свега месец или два дана раније суверено господарили Чачком. Бивши командант града Миленко Никшић убио се 7. децембра како не би пао жив четницима у руке. Командант одреда Момчило Моле Радосављевић је заробљен од четничких група, предат Немцима и стрељан у Чачку 1. фебруара 1942. године. Комунистичко руководство замерило му је што се по слому устанка пасивизирао, отупео оштрицу револуционарне борбе и предлагао стратегију осипања у герилу и акција по угледу на покрет генерала Д. Михаиловића. Политичког комесара

---

⁸⁰⁵ АС Ж, Ж-28, ЈК ДМ-2, ЈК ДМ-4.

⁸⁰⁶ *Чачански крај у НОБ*, 170.

⁸⁰⁷ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Други светски рат*, 214; Р. Недовић, П. Васовић, *н. д.*, 178.

одреда Ратка Митровића су Немци заробили, а потом 11. децембра обесили на истом тргу и о исти стуб, крај којег је први пут говорио окупљенима у ослобођеном граду.⁸⁰⁸ Јавна вешања партизанских команданата, карактеристична за тај период, требало је да представљају тријумф победника и, с друге стране, утерају страх у кости свима који би надаље покушали да врше испаде против власти.⁸⁰⁹

У другим градовима масовна стрељања уследила су нешто касније. У Шапцу су прва велика стрељања након гушења устанка и злочина немачке казнене експедиције у септембру и октобру, започела у јануару 1942. године. На Бадње вече, 6. јануара, Немци су стрељали 109 партизана и талаца, а 10. јануара још 190 њих. У два наврата, 22. и 30. јануара, стрељано је још 141 лице. Поред Шапчана и Мачвана, овде су масовно стрељани и Подринци и Ваљевци. У селу Кленку 18. марта су стрељана 62 заробљена партизана, међу којима је била и млада Вера Благојевић, која је после рата проглашена за Народног хероја.⁸¹⁰ У марту су забележена прва већа стрељања и у Крагујевцу: убијено је најмање 125 бивших партизана и њихових помагача и јатака из шире околине. Сваки отпор или убиства Немаца повлачили су додатне одмазде, које су сада у првим редовима имале „комунисте“, раније осуђене од преких судова. Тако означени, масовно су при репресалијама страдали и логораши из Бањичког логора. Једно од већих стрељања извршено је 7. марта, када је због једног атентата на фолксдојчера и полицијске агената погубљено 150 талаца.⁸¹¹ Ван жаришта устанка масовна стрељања (по 15–20 и више) заробљених партизана евидентирана су и у Бору, Лапову и другим градовима.⁸¹²

Грубо наведене цифре могу да се сведу на хладну и, често, несигурну статистику. Идентитети жртава заправо нам ближе говоре о размерама једног злочина. Иза сваке жртве стајали су у трену прекинути животни путеви, снови,

---

⁸⁰⁸ Чачански крај у НОБ, 187, 191, 205; В. Дедијер, *Дневник*, 48; П. Јакшић, *н. д.*, књига 1, 193.

⁸⁰⁹ Тело погинулог партизанског команданта Душана Јерковића било је такође неколико дана обешено на ужичкој пијаци, а потом спаљено на брду Доварје. После неколико дана на истом месту су спаљени посмртни остаци Вуколе Дабића, бившег партизанског команданта Ужица (В. Бијелић, „Погибија Вуколе Дабића, црвеног команданта места Ужица“, *Ново време*, 18. 12. 1941; Г. Шкоро, *Терор*, 73).

⁸¹⁰ В. Глишић, *Терор*, 115–116.

⁸¹¹ Исто, 124.

⁸¹² С. Босиљчић, *н. д.*, 263–264; Б. Благојевић, *Неготин и Крајина*, 83; Драгољуб Милановић, Милан Станковић, *Лапово. Монографија*, Лапово, 1991, 371–378.

надања. Зато би међу хиљадама стрељаних партизана и њихових сарадника 1941–1942. и усред анализе читавог процеса репресије, поред *бројева* требало оставити простора и за *имена*.

Вратимо се, зато, на децембарско стрељање у селу Годовику крај Пожеге, када су владини одредили у дану усмртили 20 сељака. За сеоску општину од 1.500 људи ово је био велики злочин. Стрељани председник НОО у Годовику звао се Милан Милутиновић. Сама његова функција у селу које је дало већи број партизана, а налазило се у окружењу оних који су на њих непријатељски гледали, значила је код носилаца власти да је комуниста који заслужује сурову казну. Његова биографија говори пак да је био солунац, носилац Албанске споменице, одличја на којем је писало: „Својим ратним друговима Александар“. Касније су му у партизанима погинула три сина. Ништа мање потресна није била ни прича Будимира Милутиновића, ратног војног инвалида из Првог светског рата и носилаца највиших одликовања из ратова 1912–1918: „У пролазу је додао неком од комшија инвалидску књижицу да је преда његовој жени. Док му је син Љубиша ишао ћутке на стрељање, Будимир је повикао: 'Спасавajte, браћо'. Онда је молио – да стрељају њега, уместо сина, а сина који је млад да поштеде. Међутим, четници су, уз псовку, стрељали најпре Будимира, па онда и Љубишу.“⁸¹³ У смртној опасности је био и Станислав Бабић из Бакионице, носилац Карађорђевог звезде, који се једва ослободио оптужби својих земљака да није комуниста. Стари Страјин Николић из Лорета оптужен је за „потпомагање комунистичке акције“ само јер му се син нашао у партизанима. Сачуван је записник о томе шта је рекао у своју одбрану: „Ја имам сина Милоша абацију који је радио у разним местима наше државе кога сам и оделио зато што ме није слушао. Овај мој син као пунолетан није под мојим надзором и он је отишао у партизана без да ме је питао. Сматрам да не могу да будем одговоран зато што је Милош отишао у партизана пошто ме он уопште није слушао нити је моје савете када примио. Молим да будем ослобођен пошто се не осећам кривим и ја нисам партизан“.⁸¹⁴

Тешко да је трагичнија судбина могла да задеси некадашње солунце, ма какви да су били њихови избори или заблуде. Таквом сценарију сигурно се нико од њих ни у најцрњим слутњама није могао надати 1918, када су се у земљу

⁸¹³ Ј. Радовановић, *н. д.*, 203, 207.

⁸¹⁴ ВА, ЧА, 50-1-19; 50-1-48.

враћали овенчани славом победе, па изневерених нада потражили излаз у комунистичкој идеји, која је магично привлачила потлачене широм међуратне Европе. Све те велике идеје пале су на новој историјској вододелници 1941, а једина реалност била је тада пред стрељачким стројем „својих“. Да ли је њихова кривица после неколико месеци ратовања била толика да су морали да буду убијени? Исто питање могло би да се постави и за стотине ужичких и чачанских сељака, од којих је немали број био присилно мобилисан у партизане, а које су српске антикомунистичке снаге након слома масовно заробљавале – или су им се сами предавали. Какав је могао да буде грех тих људи, који чак нису били ни близу стварног утицаја КПЈ, да би били предати Немцима, да их они мрцваре и стрељају?

С друге стране, у условима какви су владали у окупираној Србији 1941, после окончаних борби и немачког поштравања репресије, питање је колико је и било простора за испитивање кривице ухапшених и заробљених са пушком у руци. За представнике власти то су једноставно били комунисти, чија је делатност довела до хаоса у земљи и претварања читавих области у згаришта и кланице. На саслушањима је пак ретко ко од њих признавао кривицу и отворено говорио о својој улози у рату. „Као оправдање за све моје поступке у току партизанске борбе могу да наведем једино жељу да Србија живи у слободи, а никада ми није био циљ да своју борбу подведем под обична пљачкања и насиља, као што су радили комунисти и остали којима није било стало до тога да Србија буде слободна, већ су желели да изазову преврат ради завођења комунистичког режима. (...) На крају изјављујем, да сматрам да је била велика заблуда цео наш ослободилачки покрет, пошто нисмо дорасли да се успешно боримо са окупатором и моја је жеља да се догађаји препусте да иду својим током, пошто ће и иначе велике силе по завршетку рата одлучивати о судбини малих народа, а да мали народи својим евентуалним акцијама неће бити у могућности да ма и најмање измене ток догађаја“ – закључио је своја размишљања о учешћу у партизанском покрету Божидар Ђорђевић Буђони из Великог Градишта, за ког се касније испоставило да је био један од најактивнијих комуниста у срезу Рамском.⁸¹⁵

---

⁸¹⁵ АС, БИА, I-20, *Специјална полиција Браничевски округ*.

Као да су од партије имали директиву да свој рад прикажу као ослободилачку националну борбу, негирајући повезаност са њом, скоро сви заробљени понављали су готово идентичне ствари. „Ја се кајем за све ово што сам урадио, јер увиђам да је штетно било по Српски народ. Ја никада нисам био комуниста, већ сам у редове партизана ступио из чисто националних разлога, јер се у почетку није осећало да кроз партизанске редове провејава комунистичка идеологија. У редове других четника нисам могао ступити, јер у то време у моме срезу није се формирала ни једна оваква чета, сем партизанских“, изјавио је по заробљавању учитељ Предраг Вилимоновић, командант Копачничког партизанског одреда!⁸¹⁶ Можда је, ипак, у оваквом исказу и провејавала истина? Или се само радило о тактици како да се наступи пред властима и умањи сопствена одговорност?

Слично као Вилимоновић говорио је и Андра Ђорђевић, командант 2. шумадијског одреда, који је полицијским органима допао шака у околини Уба, где се склонио након пропасти устанка: „Комуниста никада нисам био, нити сам „партизанима“ пришао из идејних побуда, већ сам у шуму отишао из националних побуда мислећи да ће наша борба бити од користи нашем народу и да ће допринети да се и мој крај ослободи окупатора-Бугара. Као што сам већ изјавио, тек доцније сам увидео да ову борбу воде комунисти и да истој намећу политички карактер и жељу за преузимањем власти, али сам се ухватио у њихово коло и нисам имао куд пошто сам стално био под присмотром политичких комесара.“⁸¹⁷ Већина бораца се пак изговарала да су били присилно мобилисани и у тој маси сељачког света заиста је било тешко разлучити ко говори истину, а ко обмањује истражитеље.

Да бисмо само покушали да дочарамо колико су истражне радње над заробљеним партизанима, уколико би им се озбиљно приступило, биле компликоване за носиоце српских власти под окупацијом, указаћемо и на још неколико конкретних примера у којима је истрага мењала свој ток и доводила до неочекиваних обрта.

---

⁸¹⁶ Вилимоновић је пао непријатељу у руке приликом заробљавања болнице у Кремнима. Он се, рањен две недеље раније у борби са четницима, скривао под лажним именом, све док га случајно нису препознали и идентификовали. Стрелан је на Бањици марта 1942. године (ИАБ, УГБ, СП-IV-286/8).

⁸¹⁷ ИАБ, БДС, Д-97.

Током децембра 1941. и јануара 1942. трајало је пред властима у Ужицу испитивање кривице капетана Средоја Маркићевића, рођеног 1910. у Пилатовићима код Пожеге. Њега је властима оптужио један грађанин (раније хапшен од партизана) да га је у Ужицу виђао међу комунистима, чак и у њиховој команди, са црвеном петокраком звездом на капи, а навео је чак и да је Маркићевић долазио у затвор да обиђе ухапшенике и са њима осорно разговарао. На њиховом суочавању, до ког је убрзо дошло, оптужени Маркићевић је одговорио да дотичног „никада у животу нисам видео, нити сам у логор о коме он говори у Ужицу ма у ком својству долазио.“ Ипак, он је као сумњив задржан у притвору. До првог преокрета је дошло када је команданту српских оружаних снага у Ужицу, мајору Матићу, стигло писмо, ни мање ни више, од врло утицајног повереника покрета Збор у Чачку, Драгутина Булића, који је лично гарантовао за капетана Маркићевића: „Код Тебе се налази у затвору капетан II. класе Средоје Маркићевић, родом из Пилатовића срез Драгачевски. Именовани је како ми је познато оптужен као да је био партизан, у ствари то не би могло да му се припише према свима подацима којима располажем. Ако је он за ово ухапшен а нема никакве друге кривице за коју би био оптужен, ја Те као свога искреног друга и пријатеља молим да му подариш слободу, ако то до Тебе зависи. У нади да ћеш и овом приликом показати смисао свог дубоког србизма, ја Ти се нарочито захваљујем честитајући Ти истовремено и празник Христовог Рођења.“⁸¹⁸

На поновљеном саслушању, окривљени је опет негирао да је на било који начин био повезан са комунистима, а да је једина могућност да је био виђен у њиховом друштву та што је једно време одлазио код њих у штаб као представник команданта Јеличког четничког одреда. „Свечано изјављујем да никада нисам био комуниста ни партизан идејни, а ако сам виђен у њиховом друштву, и ако се је неком чинило да ја уживам њихове бенефиције, то је само било привијање и довијање да се глава спасе Отаџбине ради и детета мога ради. Моја фамилија је од старина чувена и позната национална фамилија у срезу Драгачевском, што суду стоји на расположењу да провери. Околности под којима сам живео за време терора партизана оправдавају моје поступке, јер два брата у четницима, стриц оглашен за петоколонаша, ја активни официр, у кога и ако су ме сматрали да сам

---

⁸¹⁸ Сачуван је већи број сведочења где се Драгутин Булић заложио за пуштање ухапшених партизана (Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 2, 90).

близак њима, ипак нису ми много веровали нити сам ја био сигуран за свој живот“, навео је у одбрани сумњиви капетан.

У даљој истрази саслушан је и припадник четничких одреда Селимир Поповић, који је такође покушао да га заштити, али га је несвесно и оптужио: „Вршећи дужност у једном четничком одреду обавештајне службе наишао сам на планини Јелици на једну групу комуниста, чији је вођа био земљорадник Милојко Ћирјаковић. У тој групи налазио се и капетан Маркићевић Ј. Средоје, кога сам као свога класнога друга из раније познавао. Ја сам га упитао одакле он у тој групи и он ми је на то одговорио: 'Ја сам наишао на ову групу људи која ми је изјавила да жели да се бори за ослобођење и да нема вође, на ово сам им ја рекао да ја пристајем да им будем војнички вођа, а да нећу да знам ни за каква њихова партиска опредељења. Тако сам се нашао у овој групи'. Том приликом извадио је из цепа амблем, показао ми и скоро кроз сузе рекао ми да он у души припада четницима и да воли свога Краља и Отаџбину.“ Још један саслушани четнички официр, такође хапшен током партизанске владавине Ужицем, оптужио га је потом да је комуниста. Пресудна је, ипак, била оптужба поручника Предрага Раковића, команданта легализованих четника у Чачку: „Што се тиче њега могу вам рећи да је убеђени комуниста, што сам се лично уверио разговарајући се са њим на дан 3. октобра 1941. год, код кафане зв. Белви у Чачку. Ту смо разговарали о ликвидацији сукоба које је још тада престојавао између мога одреда и партизана. Мишљења сам да он више апсолутно не треба да постоји обзиром да је у партизанима остао и за време сукоба између четника и партизана, ма да је знао да се на челу одреда четничких назале старије и млађе његове колеге активни официри.“ Средоје Маркићевић је потом упућен у Бањички логор, где је убијен приликом великог стрељања 9. маја 1942. године. Да трагедија буде већа, са њим је истог дана стрељан и његов брат Велимир, некадашњи командант Мајданпечког НОП одреда. Најмлађи брат Милан је после све тортуре коју је преживео 1942. извршио самоубиство. Ни то није био крај драме породице Маркићевић: њиховог рођака, судског капетана Страхињу, припадника СДС, стрељали су комунисти по ослобођењу Београда, у јесен 1944. године.⁸¹⁹

---

⁸¹⁹ ИАБ, УГБ, СП-IV-144/43; Г. Шкоро, *Терор*, 110; изјава Радојла Маркићевића, дата аутору јула 2018. године.

Ухапшени учитељ Чедомир Ранковић из села Манића, срез Космајски, деловао је искрено када је по привођењу децембра 1941. признао да је краће време провео у партизанима, али да је одатле побегао лажирајући болест и да у међувремену није начинио ниједно безакоње: „Из Манића нигде се нисам удаљавао, што могу посведочити и моји сељаци. Они могу потврдити и под каквим сам околностима отишао у шуму и означити и време када сам се вратио. С обзиром, да сам се ја благовремено вратио из шуме, да нисам учествовао ни у једној борби, да нисам учинио никакво злочин дело, нити је за време мога боравка у шуми погинуо ма и један немачки војник, нити жандарм, као ни да ни један сељак из мога села и ближе околине није насилно натеран да нам се придружи, сматрам да се и на мене односи опроштај Господина Председника Владе. Напомињем да из мог села, ни својеволјно ни насилно, није отишао у шуму ни један сељак. Једино је моја кривица, што се, одмах по повратку из шуме, нисам јавио властима.“

Ситуација се преокренла када је властима стигла пријава једног његовог сељака: „Чуо сам, да се у затвору те Управе налази Ранковић Чедомир, учитељ из села Манића. О њему и његовој жени имам да изјавим следеће: Одмах после избијања рата између Немачке и Совјетског Савеза, Ранковић је одмах напустио школу и са Станковићем судијом среског суда у Сопоту и још са неким лицима, одбегао је у шуму и формирали Космајски партизански одред. (...) Пре два и по месеца мени су од куће одведена два сина Милутин и Милун и обојица су исте нећи убијени. Смртну пресуду им је изрекао учитељ Ранковић. На три дана пре овога они су пуцали и на мене, али нису успели да ме убију. Ради тога ја сам морао да побегнем из села. (...) Осим овога овај комунистички одред извршио је још многа убиства угледних људи из среза космајског.“ Немамо податке о даљем току истраге, али очигледно је да су код оптуженог учитеља пронађени и одређени елементи кривице, будући да је почетком 1942. и он стрељан на Бањици.⁸²⁰

Мали је број био оних који су своју улогу признали, спремни да се носе са свим последицама. Пропартизанска историографија такав став приписала је многим комунистима, али су само иза ретких остали трагови и у записницима са

---

⁸²⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-197/7.

саслушања. По томе је упечатљив случај учитељице Наталије Дугошевић, некадашњег комесара Пожаревачког одреда, која је свој исказ закључила следећим речима: „Пошто сам била руководиоц у партизанима, ја морално морам признати стрељање немачких војника. Свесна сам да сам својом делатношћу проиграла свој живот. Прочитано ми је, примам за своје и потписујем.“ Зато су чак и иследници Гестапоа признали да је имала „изванредно држање“. Стрелана је у марту 1942. године.⁸²¹ И Славољуб Слава Ковић, заробљени партизан из Богатића, иако стар свега 17 година, имао је према сачуваном записнику држање вредно поштовања. Како је иследник забележио, „учествовао је у борбама код Шљивове, Пећске, Зајаче, Доње Брезовице, Царине и Преслепа, али неће да призна противу кога је водио борбу. Пушку без метака одузели су му четници када су га ухапсили у Милни и спровели за логор. Друго ништа не признаје.“ Зато је иследник предложио да буде сврстан у прву категорију логораша, што је у преводу значило да буде одређен за стрељање. Малолетни Ковић је стрелан 10. јануара 1942. у логору у Шапцу.⁸²² Ипак, остала је готово архетипска слика дечака ситне грађе, некадашњег сиротана из Богатића, који упркос томе што је заробљен, претучен, подераних опанака и разбијене главе, задржава и достојанство на лицу.

Притисци на „партизанске породице“ учинили су да се један број њих просто распадне. Жене су биле принуђене да се одрекну својих мужева, покатакд и родитељи да дају изјаве против своје деце. Један од потресних је и пример породице команданта Ваљевског НОП одреда Здравка Јовановића. Пошто му је супруга по његовом одласку била ухапшена и узета за таоца, властима се обратио његов таст, предлажући да уместо његове кћери буду ухапшени Јовановићеви родитељи: „Моја ћерка Радмила, удата за Јовановића Здравка активног наредника-водника, налази се у Београду у интернацији, зато што се Здравко налази у одметништву. Како је Радмила национално исправна, има дете од 4 године, које се налази код мене и које свакодневно цвили за мајком, а са одметнутим мужем била је у сукобу, па је њу муж у последње време био и напустио, то најпонижније молим среског начелника за дејство, да моју ћерку Радмилу пусти у слободу, за коју јамчим морално и материјално, да би прихватила дете, које је отац напустио.

---

⁸²¹ ИАБ, БДС, Д-166.

⁸²² ИАБ, УГБ, СП-IV-177/28. После рата, инспирисан животом Славољуба Ковића, песник Љубивоје Ршумовић посветио му је потресну „Поему о ћутању“.

За случај, да је немогуће Радмилу пустити у село мојој кући, обавезујем се о свом трошку. (...) Одметнути Јовановић Здравко има у селу Осладићу оца и мајку, који живе на свом имању, а којима је једини наследник Здравко, и ако он има каква осећаја на породицу ситурно има више на родитеље, но на жену, коју је као авантуриста напустио, па су родитељи требали бити таоци!⁸²³

Око људских судбина заиста су се током 1941. исплеле драме. Пре тога обични „мали човек“ тешко да је излазио ван граница свог атара или среза. Сада је у име великих идеја, као непријатељ силе против које је устао немајући ни јасну представу о њеним границама, камоли о наоружању и снази, први и последњи пут гледао Београд на Бањици или умирао у гасној комори у Норвешкој.⁸²⁴ Миљу Бајазит из Смедеревске Паланке, чији је муж погинуо у партизанима, одвела је полиција у Београд. Локални жандарми плакали су док су је приликом хапшења одвајали од деце. „Први пут сам у Специјалној полицији. Први пут се возим лифтом. И први пут се возим аутом – марицом. Затворише нас у неку мансарду. Поткровље косо. Не можеш да се исправиш. Соба мала, а унутра нас 28. (...) Гладни смо. Вашљиви. Људи пребијени. Једне ноћи нас потераше. Киша лије. Угураше нас у марицу, па у Бањички логор. Кад сам видела огромну собу са више од сто затвореница, чисто сам се обрадовала.“⁸²⁵

У логору и затвору ломило се тело осумњичених, али се по изласку из апсане ломио њихов дух. Бивши затвореници постајали су изоловани у друштву. Костадин Арсић из Велике Плане присећао се да се са Бањице вратио крајем 1942: „Имао сам много другова и пријатеља. Нико није дошао да ме обиђе. Кад сам на улици срео неког друга, кад би ме угледао прешао би на другу страну улице. Дешавало ми се да свратим у кафану и седнем за сто познаника. Осећали су се непријатно. Кисело би проговорили коју реч са мном, на брзину попили своје пиће и, уз извињавање да имају неке хитне послове, одлазили. Ја сам остајао

---

⁸²³ ИАБ, УГБ, СП-IV-155/1.

⁸²⁴ Од априла 1942, по захтеву немачке Команде Југоистока, логораши са Бањице у више континентата упућивани су на принудни рад у Норвешку. Само за два дана, до краја априла, депортовано је око 1.700 лица. „Укупно их је интернирано у Норвешку 4.200, где су били изложени страховитом малтретирању јер нису имали статус ратних заробљеника. Половина није преживела необично тешке услове живота и вечно је остала под снежним покривачем севера“ (В. Глишић, *Терор*, 122–123).

⁸²⁵ К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 2, 341–342.

сам.⁸²⁶ На прелазу из 1941. у 1942. годину савременик је стекао утисак „да је краткотрајно партизанско време прошло“, „да се треба приклонити сили и ћутати“.⁸²⁷

1. б. 4. Ситуација на крају 1941. године

Српски народ је у устанку 1941. поднео тешке губитке: према проценама војног заповедника Србије, у периоду од 1. септембра 1941. до 12. фебруара 1942. у зони његове одговорности стрељано је 20.149 цивила, док је у борби усмрћено још 7.756 људи. Када се та цифра сабере са убијенима и погинулима током јула и августа 1941, долази се до застрашујућег резултата од безмало 30.000 мртвих у Србији.⁸²⁸ На другој страни регистровани су губици од укупно 203 погинула војника Вермахта. Тај губитак није био неосетан, али сигурно није могао ни да озбиљније угрози окупационе органе.⁸²⁹ Показало се да се установе и институције власти, поготово нове на којима су комунисти инсистирали, због краткоће постојања нису довољно развиле да би могле да створе слику јединства и јасне перспективе у борби, као ни да спроведу мобилизацију на терену у целости. Због тога је устанак у Србији остао неукорењен и до краја није обухватио онако широке области и широке слојеве становништва, као што је то био случај у 13-јулском устанку у Црној Гори.

Пред долазак зиме, уз поделу устаника на два завађена табора, чији је добар део, као и народ који их је подупирао, увиђао опасност од снаге немачких казнених експедиција, људство није показивало довољну снагу да се одупре нападу и сачува слободну територију. Ипак, раније ослобађање градова и губици

---

⁸²⁶ Б. Перић, *н. д.*, 213.

⁸²⁷ Исто, 153. За област Лознице урађена је занимљива статистика судбине партизанских бораца по слому устанка: од 145 људи колико се из среза Јадарског борило у партизанима током 1941, њих 68 је погинуло у рату, 77 га је преживело. У борбама је погинуо 31 партизан, док их је 33 стрељано у логорима (највише њих у Шапцу). Из одреда је до децембра дезертирало 12 бораца, од чега је половина њих пребегла у четнике. Необична је формулација хроничара револуције да је њих 14 успело и да се по слому устанка „легалујује код окупаторских власти“ (Д. Пармаковић, *Јадар*, 470).

⁸²⁸ В. Глишић, *Терор*, 116.

⁸²⁹ *Зборник НОР*, 12-1, 804–806; К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1, 162.

који су том приликом задати непријатељу, учинили су га посебним у односу на друге делове Југославије (ни у једном њеном делу се није развила таква територија и са таквим перспективама), али и јединственом појавом у Европи ратне 1941. године.

Земља је на крају преурађене побуне изгледала суморно: попаљена су читава села, на капијама су поново истицани црни барјаци, устанички покрет је подељен у две колоне, грађански рат три српске војске прелио се дуж целе слободне територије. Један од планова немачке команде, који срећом није реализован, био је и да се стрељају сви који су учествовали у устанку, а њихове породице принудно иселе у Банат.⁸³⁰ Дејства покрета отпора су утихнула, а вођство партизанског покрета било је принуђено да напусти земљу – од децембра 1941. Врховни штаб са јединицама које су опстале након немачке офанзиве боравио је у Санцаку, а потом прешао у источну Босну. Михаиловић је опстао на терену ускраћен за могућност да води било какве озбиљније активности, а затим је и он отишао у Црну Гору. Хајка на преостале партизане, коју су спроводиле немачке снаге и војска Српске владе, трајала је током целе зиме. На почетку 1942. у већини округа у Србији више није било партизана, или су сведени на неповезане мале групе лишене могућности да утичу на ситуацију у земљи.⁸³¹ Некадашња жаришта борбе око Космаја, Посавине, Аранђеловца, Крагујевца, Краљева, Шапца, Јагодине, Чачка и Ужица остала су готово без иједне партијске ћелије, а преостали илегалци без икакве везе са руководећим центром (ПК КПЈ) у Београду. Поприште сукоба преосталих делова одреда са квислиншким снагама били су још само долина Моравице са Ариљем и исток Србије. Секретар највишег партијског форума окупиране Србије, Благоје Нешковић, могао је у извештајима ЦК тек да констатује да у старим упориштима више „немамо ништа“.⁸³²

Током устанка, грађанског рата и одбране слободне територије, те током непријатељског „чишћења терена“, погинули су (или заробљени па стрељани) многи партизански команданти, руководиоци и прекаљени борци: члан Главног

---

⁸³⁰ *Зборник НОР*, 12-2, 720–721.

⁸³¹ ВА, НДА, 52-15/1. У пролеће 1942. започела је реорганизација војних снага Равногорског покрета. Поново је активирано шумско људство и део до тада легализованих одреда, како би започела шира герилска акција. Некадашњи четнички одреди прерастали су у бригаде, а од више бригада формирали су се први корпуси Југословенске војске у отаџбини (ЈВуО), која је нову формацију заокружила до јуна 1942. Године (К. Николић, *Генерал*, 173–182, 347–349).

⁸³² *Документи ЦК*, 3, 136–137.

штаба за Србију Бранко Крсмановић; команданти одреда Милан Благојевић, Андра Ђорђевић, Богосав Марковић, Небојша Јерковић, Душан Јерковић, Бранко Перић, Димитрије Драговић, Вељко Дугошевић, Драгољуб Булић, Милутин Тодоровић, Предраг Вилимоновић и Момчило Радосављевић; чланови ПК КПЈ за Србију Милош Матијевић, Вукица Митровић и Драгојло Дудић; политички комесари одреда Бора Марковић, Љуба Нешић, Мика Митровић, Иван Вушовић, Ратко Митровић и Јован Милосављевић; секретари ОК КПЈ Петар Велебит, Миленко Брковић, Чедомир Васовић, Добросав Радосављевић и Желимир Ђурић. Сачувани подаци говоре да је од 2.200 чланова КПЈ у Србији после немачке офанзиве у животу остало њих око 500. Омладински активи СКОЈ-а изгубили су две трећине чланова. Јосип Броз је у априлу 1942. изнео процену да је укупно у Југославији за време устанка погинуло више од 3.000 чланова КПЈ и 7–10.000 чланова СКОЈ-а. То су били ненадокнадиви губици, поготово када се узме у обзир да је за сваку ревитализацију и оспособљавање нових кадрова било потребно доста времена.⁸³³

С друге стране, у наредним месецима извршена је консолидација Недићеве владе и њених органа власти у унутрашњости Србије. У децембру 1941. укинута је постојећа административна подела (на бановине) и уведена нова којом је Србија подељена на 14 нових управних округа.⁸³⁴ Постојећа *војска Недићеве Србије* је такође реорганизована; дотадашње формације које су настале са циљем борбе против устаника су расформиране, да би у марту 1942. биле посебно организоване кроз формирање Српске државне страже (СДС) и, нешто касније, Српског добровољачког корпуса (СДК).⁸³⁵

Реорганизован је и немачки окупациони апарат, па је према наређењу команде штаба Србије земља од децембра била подељена на четири фелдкомендантуре, са седиштем у Београду, Шапцу, Нишу и Краљеву. Од 12. децембра за новог команданта војноуправног подручја Србије дошао је генерал Паул Бадер. Новина је била и проширење бугарске окупационе зоне и распоређивање њихових јединица у још пет округа Србије. Према договору са

---

⁸³³ *Документи ЦК*, 4, 328; В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 94; М. Борковић, *СКОЈ*, 148.

⁸³⁴ М. Вогковић, *Milan Nedić*, 87–93. Нови окрузи имали су следеће називе: Београдски, Банатски (Петровград), Ужички, Шабачки, Крагујевачки, Моравски (Ћуприја), Пожаревачки, Зајечарски, Ваљевски, Краљевачки, Крушевачки, Косовско-Митровачки, Лесковачки, Нишки.

⁸³⁵ Исто, 100.

немачким властима, у чијој ће надлежности надаље деловати, бугарске снаге (три дивизије са око 20–25.000 људи) су 30. децембра ушле у Србију и у јужним, источним и централним деловима Србије заменили немачке посаде по градовима. Њихов долазак потпуно је променио слику Србије 1941/1942, а растерећене немачке јединице (пре свега 342. и 113. дивизија) сада су могле да напусте земљу.⁸³⁶

---

⁸³⁶ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 136.

II ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1942-1944: ОД ПРИВРЕМЕНОГ ПОРАЗА ДО ОСЛОБОЂЕЊА ЗЕМЉЕ

2. 1. Прогоњени: борба за опстанак партизанских одреда у Србији 1941/1942.

Врховни штаб НОП одреда Југославије, са новим седиштем у италијанској окупационој зони у Санџаку, током децембра 1941. покушао је да консолидује јединице које су се нашле под његовом командом. Сачуван је један документ, датован на 8. децембар 1941, који је потписао Иво Лола Рибар, а који детаљно говори о бројном стању и моралу партизанских јединица из Србије које су прешле у Санџак.

Од некадашња три батаљона Крагујевачког одреда, у Санџак је стигло свега њих 118. Одећа, обућа и веш окарактерисани су им као слаби, међу њима је тих зимских дана било и 10 босих. Пут од Шумадије до Увца обележила су и бројна дезертерства бораца; између осталог је одред напустила цела једна (земљорадничка) чета. Од наоружања, одред је имао 118 пушака са по 80 метака и два лака митраљеза са по 1.000 метака. Слично је било и у 1. шумадијском одреду, којем је погинуо и командант, и чијих је бораца стигло једва 100; они нису имали аутоматско наоружање, већ само пушке са по 50 метака и нешто бомби. Међу њима је било чак 35 босих, а мноштво бораца оболели су од изнурености и кожних болести, напале су их и ваши. Из 2. шумадијског одреда била је присутна целовита само Рачанска чета (60 људи са пушкама, бомбама и четири пушкомитраљеза) и мале борбене групе из других чета, од којих је део послат назад на њихове терене, а део није ни кренуо у одступницу. Космајски одред је такође део људства упутио у завичај, а на лицу места било је 120 бораца. Од близу

400 припадника Чачанског одреда, колико их је кренуло према Санцаку, Увац је прешао 141 борац. Од Копаоничког одреда остала је само Рударска чета са 32 војника. Из некадашњег великог Ужичког одреда стигло је свега око 130 бораца, из Посавског 187, међу којима је такође евидентирано читаво једно одељење босоногих. Одреди из источне и јужне Србије нису ни кретали у Санцак, а од Ваљевског и Мачванског одреда (остали на својим теренима), Краљевачког и Поморавског одреда остале су само занемарљиве борбене групе. За све јединице констатовано је да су слабог морала, незадовољавајуће снаге и дисциплине – изузетак је представљао једино Посавски батаљон Посавског одреда.⁸³⁷

Све скупа, са пратњом Врховног штаба и још неким јединицама које су накнадно успеле да се пробију, партизанске снаге из централне Србије које су прешле у Санцак тешко да су могле прелазити број од 1.500–2.000 људи. Зато је умесна тврдња, на коју је раније указано у литератури о партизанском покрету, да децембра 1941. *партизанска главнина није одступила из Србије*, будући да је, у поређењу са стањем с краја октобра, у италијанској зони остало тек нешто више од 10% људства партизанских одреда. Остали су били раштркани по терену и, после пораза код Ужица, углавном препуштени сами себи.⁸³⁸

Апокалиптичну ситуацију су појачавале вести са фронта и два нова велика пораза партизанских јединица у Старом Расу током децембра. Најпре је 1/2. децембра, првенствено услед недисциплине и лоше координације дејстава јединица, црногорска партизанска војска потучена у Пљевљима; иако су и сами претрпели велике губитке, Италијани су сачували град и избацили из строја више од 500 партизана.⁸³⁹ Затим је, под руковођењем Милована Ђиласа, пропао и покушај освајања Сјенице 22. децембра, а партизански губици износили су овог пута преко 100 мртвих, рањених и заробљених. Овога пута крахирала је партизанска политика јединства међу народима, јер је муслиманска милиција која је пружала отпор у граду наступање партизана видела као српски продор ка

---

⁸³⁷ ВА, НОВЈ, 1641-1-6/1. Постоје извесна одступања у поређењу бројног стања по И. Л. Рибару 8. децембра и званичној војној историји НОБ-а. Процене које се налазе у литератури о броју србијанских партизана у Санцаку у децембру су другачије: из 2. шумадијског одреда стигло је 120 бораца, из Чачанског 200, из Ужичког 600 итд (Средоје Урошевић, *Друга пролетерска бригада, ратовања и ратници*, Београд, 1988, 18–20).

⁸³⁸ П. Јакшић, *н. д.*, 198–199; В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 270; Isti, *AVNOJ, revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, Београд, 1976, 91; Ј. Марјановић, *Устанак*, 385.

⁸³⁹ М. Живковић, *н. д.*, 317–344.

Санцаку. Узалуд су партизани јуришали ка граду уз клицање слоги Срба и муслимана, дословно су били дочекани на нож. У овој борби тешко су пострадале и србијанске јединице: Ужички одред и, посебно, његова Моравичка чета којој су ово били највећи ратни губици у једном дану и Београдски батаљон, који је изгубио трећину бораца. Од потпуног уништења део партизанских снага спасили су оближњи четнички одреди.⁸⁴⁰

У међувремену, најуже руководство партизанског покрета анализирано је резултате борбе и пораза у Србији, који у свој гордости заправо никада није јавно признат. Броз је 2. децембра у селу Радојњи одржао састанак са делом Врховног штаба, а 7. децембра у селу Дренови са делом ЦК. На првом заседању у Титовим проценама преовладали су оптимистични тонови о продужетку борбе у Србији. У ту сврху, он је одабрао групу војних и политичких руководилаца, који су под командом Мирка Томића пошли у западну Србију да прикупе снаге за које се веровало да су преостале иза непријатељских линија и, са ослоном на Тару и Дрину, продуже герилски рат. Убрзо ће ка њима бити упућена и група чланова ПК за Србију са истим циљем. На састанку у Дренови Броз је, изгледа више театрално него истински, након критичке анализе минулих догађаја, својим сарадницима понудио и оставку (није сигурно да ли на функцију врховног команданта или генералног секретара КПЈ), али је та идеја од њих одмах одбачена.⁸⁴¹

Међутим, закључак који су делили сви чланови ЦК је био да је „претрпљена само материјална штета, док је војна снага сачувана и поред губитка територије“, а да повлачење „не претставља неки осетљивији војни пораз“.⁸⁴² Броз и његови сарадници очекивали су на пролеће 1942. нови талас устанка у Србији. Већина тумачења доводи расположење партизанског вођства у везу са лошом проценом ситуације на Источном фронту, која је догматски протумачена кроз Стаљиново „обећање“ да ће се рат окончати за мање од годину дана, а да је „Хитлеров војнички и политички слом неминован и близак“.⁸⁴³

---

⁸⁴⁰ Исто, 352–365; *Ивањица*, 516, 521; Љ. Ђурић, *Сећања*, 63; С. Урошевић, *н. д.*, 20–23; ИАБ, Лични фонд Љубодрага Ђурића, к. 2, ф. 3, *Приче из рата и живота*, 17–21.

⁸⁴¹ *Документи ЦК*, 2, 470; П. Јакшић, *н. д.*, 188; В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 99; М. Ђилас, *н. д.*, 144–145.

⁸⁴² АЈ, ЦК, 1941/207; 1942/17.

⁸⁴³ *Документи ЦК*, 2, 206; К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 1, 168.

Последице саветовања у Дренови могу се видети из записника, али и из првих докумената ЦК и ПК КПЈ за Србију (намењених искључиво чланству), који су означили радикализацију „партијске линије“ и почетак сурове „друге етапе“ борбе.⁸⁴⁴ У упутству Централног комитета ПК-у од 14. децембра наводи се да победе Црвене армије на Источном фронту свуда у Европи уједињују снаге контрареволуције, а да се у Србији то манифестује спајањем свих четничких група и сарадњом Недића и Михаиловића, око којих се „окупља један реакционарни великосрпски центар“ који је „сутрашњи главни непријатељ ослободилачке борбе народа Југославије“. У завршници рата, требало је неутралисати све снаге које би омеле комунистичку револуцију: „Дакле, нема сумње да је најодлучнија борба против тог центра главна политичка задаћа наше Партије у Србији.“ Све четничке одреде који „коче“ борбу против окупатора и Недићеве владе требало је разоружати, а „на територији коју су ослободиле партизанске јединице не треба дозвољавати формирање било којих других наоружаних формација, осим партизанских“. Коначно, требало је и „темељно прочистити“ све одреде и партијске јединице, не би ли у партизанима остали само чврсти борци непоколебљиво одани циљевима револуције; у ту сврху Главни штаб НОП одреда и ПК КПЈ за Србију су попуњени новим члановима.⁸⁴⁵

Слични закључци централних органа били су поновљени у више наврата током децембра 1941. и јануара 1942. године. Првог дана нове године ЦК-у Словеније је означен главни непријатељ: „Недић – четници – Дража Михаиловић – лондонска влада – то је непрекинут ланац великосрпске хегемонистичке реакције, која се свим средствима припрема за уништење наше Партије и ослободилачке борбе народа уопште, те за успостављање великосрпске хегемоније у најтерористичкијем облику. Почели су такође да се служе истим

---

⁸⁴⁴ Бранко Петрановић даје пуно тумачење ових догађаја: „Коминтерна је формулисала линију 'двеју етапа': док рат траје, нема промена друштвеног уређења, с тим што се после ослобођења може поставити питање прерастања савремене антифашистичке борбе у борбу за социјалне промене. Тиме је Коминтерна у интересу солидарности међу великим силама антифашистичке коалиције практично одбацила револуционарне промене у ратној етапи. Руководство народноослободилачког покрета фактички се оглушује о поруке из Москве стварајући оружане снаге и органе нове власти, што заправо значи почетак рушења буржоазије и старог уређења под условима окупације и у јек антифашистичке борбе“ (Б. Петрановић, *Историографија и револуција*, 304).

⁸⁴⁵ *Документи ЦК*, 2, 206–211. Нови састав Покрајинског комитета КПЈ за Србију чинили су: Благоје Нешковић (секретар), Спасенија Цана Бабовић, Љубинка Милосављевић, Срба Јосиповић, Митра Митровић, Мирко Томић и Милош Мамић.

средствима као и окупатори.“⁸⁴⁶ Вођен директивама ЦК, ПК за Србију упутио је почетком јануара инструкцију ОК КПЈ Крушевац, где су још увек припадници четничких одреда на терену сарађивали са партизанима, о односу према ривалском покрету: „Са Дражом поступати онако како он поступа са нама на терену. Разобличавати га за издају и напад који је он учинио према нама у договору са окупатором, и уколико се нађу његове групе које би хтеле да сарађују са нама, али у борби против окупатора и свих издајника, склапати споразум. (...) Више не можемо трпети поред себе разне наоружане групе које неће да се боре против Немаца, недићеваца и четника, а седе у шуми, па територију, коју ослобађамо, треба да чистимо до свих других наоружаних група уколико се оне не боре против окупатора и издајника.“⁸⁴⁷

„Наметнули су нам класну борбу, ми ту борбу прихватамо“, био је закључак саветовања у Иванчићима крај Сарајева, које је одржано у исто време.⁸⁴⁸ „Из писама Ћаће које си добио видио си углавном опште стање и задатке. Заиста, свуда улазимо полако у ону 'другу фазу' борбе“, стоји у писму које је 12. јануара Иво Лола Рибар упутио Благоју Нешковићу.⁸⁴⁹ Окружни комитет за Ваљево добија следећу директиву: „Комунисти морају имати у виду следеће: *једини руководилац у народноослободилачкој борби морају бити радници и пролетаризовани сељаци*. Њихово је место на челу овога покрета и оно се не сме никоме нити уступити, нити чинити ма какве концесије нашим евентуалним савезницима.“⁸⁵⁰ У бољшевичком маниру подређеним партијским организацијама 1. фебруара пише и секретар ПК за Војводину, Жарко Зрењанин: „Националне снаге постављају као свој крајњи циљ – ослобођење од окупатора и повратак углавном старог стања. Ми, пак, ослобођење од окупатора сматрамо за прелазну фазу борбе на путу ка нашем крајњем циљу – извојевању совјетске власти.“⁸⁵¹ Овакво опредељење је већ током децембра и јануара имало врло видљиве последице.

---

⁸⁴⁶ *Документи ЦК*, 3, 29.

⁸⁴⁷ *Зборник НОР*, 1-3, 911. Супротно, окупаторски бугарски војници у јужној и источној Србији су и у јануару 1942. поново позивани на „братимљење“ и сарадњу са партизанима (*Документи ЦК*, 3, 229–230).

⁸⁴⁸ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 303.

⁸⁴⁹ *Документи ЦК*, 3, 155.

⁸⁵⁰ Исто, 132.

⁸⁵¹ Наведено према: Б. Петрановић, *Историографија и револуција*, 455.

Са свешћу да је рат ушао у завршницу и да наступа „друга фаза револуције“, дошло је до масовних злочина комуниста, који се у сећањима дисидената називају еуфемизмом *лева скретања*. На удару црвеног терора, поготово у Црној Гори и Херцеговини, нашли су се 1941–1942. не само тренутни, већ и „сутрашњи“ – потенцијални непријатељи револуције. Ти злочини нису били локална појава или самостални излети појединаца, већ су долазили по инструкцијама „одозго“. На „четничке снаге“, које су обухватиле и припаднике и сараднике и присталице ривалског покрета, требало је, како је писао Врховни штаб црногорским јединицама, усмерити „сву оштрицу вашег оружја“. Брозова директива из прве половине марта била је још суровија: „Ви морате прибјећи и репресалијама против четника. Морате палити извјесне куће окоријелих зликоваца и разбојника, а обавезно све куће четничких вођа и коловођа. Сва њихова имања треба конфисковати... Док не ликвидирате четнике, борбу с Талијанима избјегавати, а примити је само онда када је не можете избјећи или када сте сигурни да ћете доћи до плијена у оружју и материјалу.“⁸⁵² Спирала насиља започела је у децембру 1941. и трајала је са истим интензитетом све до априла наредне године, односећи стотине живота.⁸⁵³

Друга видљива последица поновног бољшевизирања партије јесте било, као на почетку рата, стављање јединица под лупу политичких руководиоца, након чега је мноштво партизана једноставно избачено из њихових одреда. Овлашћен од ЦК да изврши проверу јединица и чишћење свих „колебљивих елемената“, овај посао је „са доста крутости“ обавио Милован Ђилас. У Новој Вароши, а потом и приликом повлачења партизанских снага до Камене Горе, Ђилас је из одреда искључио већи број бораца, а неки су као недостојни звања *пролетера* и стрељани. Међу убијенима је посебно трагична прича Милете Цветића Бате, осуђиваног предратног комунисте, који је оптужен и стрељан као троцкиста, а цела његова породица била је и после његове смрти остала одана партизанском покрету.⁸⁵⁴ Убијен је и првоборац 2. шумадијског одреда Димитрије Новожилов, под оптужбом да се спремао да дезертира; Ђилас је известио Врховни

---

⁸⁵² Исто, 463.

⁸⁵³ Видети више: Милош К. Војиновић, Тадија Б. Бошковић, *Комунистички злочини у Црној Гори и Херцеговини 1941–1942. године*, Колашин, 2017; Саво Скоко, *Крваво коло херцеговачко 1941–1942*, Београд, 2000.

⁸⁵⁴ V. Dedijer, *Novi prilozii*, 2, 718.

штаб да „нам је било мало непријатно јер је похваљен у Билтену Врх. штаба, али то је било неизбјежно, јер је то био олош и сасвим непријатељски, дволичан елемент“.⁸⁵⁵ У смртној опасности нашли су се и професор Душан Недељковић, доскорашњи руководилац агитпропа у Ужицу, Михаило Мика Ђорђевић (потоњи тужилац на процесу Д. Михаиловићу 1946) – „због коментара да ће борба бити тешка и дуга“, чак и поп Влада Зечевић, али су их спасиле интервенције Цане Бабовић и Владимира Дедијера.⁸⁵⁶ Зечевић је пред смрт признао Дедијеру „да су му то били најтежи тренуци, јер му је један члан ПК за Србију говорио: 'Сада смо ми ушли у другу фазу револуције и треба да се ослободимо свих попова, официра и других буржуја, који су с нама били у првој фази'“.⁸⁵⁷

Најтеже је, ипак, било „отпуштање“ бораца на Каменој Гори у марту 1942. године. Сви који су оцењени као физички или психички неспремни да се нађу у оквиру нове пролетерске бригаде су без икакве сентименталности разоружани и отерани. „Забушанти“ и „колебљивци“ нађени су прво у чети рековалесцената „Максим Горки“, а потом и у другим одредима: остављани су болесници, рањеници, жене. У моментима када је партизанима сваки човек био драгоцен, одбачено је око 250 људи!⁸⁵⁸ После свих преживљених борби, „недостојни“ су се у групама или појединачно сами сналазили и кретали пут Босне или назад према завичају. Без оружја, многи од њих били су лак плен непријатеља. Александар Ранковић пише да се до Фоче пробило свега неколико десетина „каменогораца“; ту су рехабилитовани и примљени назад у јединице, а Ранковић им је саветовао да је најбоље да ту епизоду избришу из сећања. Неки од њих показали су се поново

---

⁸⁵⁵ *Документи ЦК*, 3, 238; Б. Перић, *н. д.*, 274. У овој хроници револуције скрива се прави узрок смрти партизана Новожилова; о њему само пише да је „погинуо у борбама око Нове Вароши“.

⁸⁵⁶ *Документи ЦК*, 2, 247; В. Дедијер, *Нови прилози*, 2, 719. „Ђорђевић је малограђанин коме нема места у војсци, па сам га избацио из чете, а Мијалко и Цана кажу да није непријатељ и да би његово стрељање, сем осталог, и због породице стрељане од Немаца, довело доста негативно у Крагујевцу. Ја сам их разбацао у разне чете и оставио под истрагом до материјала који добијем од вас. Стрелили смо тројицу партизана, међу њима и једног партијца. (...) Разоружали смо већи број паникера и забушаната“ извештавао је Ђилас ЦК крајем децембра, добијајући зелено светло да настави са „истрагом“ (*Исто*, 253).

⁸⁵⁷ В. Дедијер, *Нови прилози*, 2, 715.

⁸⁵⁸ „У томе часу обузео га је очај, помешан са увредом и срамотом. Мисли су му одлутале ка Србији. Мислио је на повратак. Зар у Србију да дође као изгнаник, и то после свега што је преживео до Камене горе! Милојко је знао своје кривице и слабости. Волео је да прогунђа, да критикује, био је осоран, али је мислио да није заслужио такву казну“ (*Војин Ђурашиновић, Стазама пролетерским*, Београд, 1961, 387).

као изузетно храбри, а саборци ту посебно истичу Саву Јовановића Сирогојна, који ће касније бити проглашен и за народног хероја.⁸⁵⁹

На скученом простору и под сталним притиском, партизанске јединице су се, заједно са Врховним штабом, током децембра пребацивале у источну Босну. Коначно, крајем месеца уследила је и трећа последица „радикализације линије“ КПЈ: од пробраног људства 21. децембра формирана је у варошици Рудо у Босни и 1. пролетерска бригада. Сачињавало ју је пет батаљона (касније је формиран и шести), од чега су три, односно четири попуњена људством десеткованих одреда из Србије, а два борцима из Црне Горе. „Србијански“ батаљони били су: трећи (крагујевачки), четврти (краљевачки), пети (шумадијски) и шести (београдски). Бригада је од оснивања имала снажан револуционарни печат: поред имена, црвене заставе са српом и чекићем и истих таквих војних обележја бораца, за које је првобитно било предвиђено и да имају капе идентичне онима које су носили војници Црвене армије – она је основана на Стаљинов рођендан. Сматрало се да ће нова, покретна јединица бити „челична песница КПЈ“ за обрачун са „петом колоном“, а првобитни планови о њеном деловању били су изгледа везани за Србију.⁸⁶⁰

Део србијанских бораца и даље је остао у области Нове Вароши, под командом Српско-санџачких НОП одреда, премда су од краја децембра и они имали заједничка дејства, као једна јединица. И ово људство прешло је залеђени Лим ноћу 6/7. фебруара, а потом наступало ка Босни. Од бораца Ужичког, Чачанског и 2. шумадијског одреда формирана је 1. марта у Чајничу и 2. пролетерска бригада.⁸⁶¹ За команданте обе бригаде постављене су старешине из Србије: на чело прве дошао је искусни Коча Поповић, док је команду над другом преузео прилично анонимни Ратко Софијанић, 27-годишњи кројач из Дубраве код Ивањице, који је у КПЈ примљен тек у рату и пре постављења за команданта бригаде био командир чете. Таквој одлуци кумовао је сам Тито, који је одбацио

---

⁸⁵⁹ *Документи ЦК*, 3, 482; Љ. Ђурић, *Сећања*, 62; В. Ђурашиновић, *н. д.*, 387–389; Б. Перић, *н. д.*, 205–206; Александар Ранковић, *Дневничке забелешке*, Београд, 2001, 221–222; С. Урошевић, *н. д.*, 33–34.

⁸⁶⁰ *Зборник НОР*, 1-3, 911; К. Николић, *Мит*, 261; Милош Вуксановић, *Прва пролетерска бригада*, Београд, 1981, 12–22. Дан оснивања 1. пролетерске бригаде је у првим послератним годинама празнован као Дан армије, да би после разлаза са Совјетским Савезом прослава померена за један дан касније, када је ова јединица водила прву борбу (П. Јакшић, *н. д.*, 206, 213).

⁸⁶¹ С. Урошевић, *н. д.*, 25.

предлог да за команданта јединице дође „још један интелектуалац“ – учитељ Љубодраг Ђурић, већ је требало „предложити једног радника, па да му сви помогнемо у обављању његове дужности“ и одабрао Софијанића. Србијанци су били и њихови политички комесари: у првој Филип Кљајић, а у другој Милинко Кушић.⁸⁶²

Са преласком главнине преосталих партизанских јединица у Босну и НДХ, и главно поприште сукоба пренело се у те пределе. Јосип Броз ће се на овим теренима, најдуже у Фочи, задржати све до пролећа 1942, у вери да је повратак у Србију изванредан. Тек по заустављању совјетске контраофанзиве код Харкова од које је очекивао много, и новог немачког напредовања долином Волге у јуну 1942. – Броз је схватио да је завршетак рата још далеко и тада се коначно одлучио на свој „дуги марш“ са пролетерским бригаама пут Босанске Крајине.⁸⁶³

У међувремену, забележен је још један важан догађај у релацијама КПЈ и Коминтерне. Претерано „левичарење“ југословенске партије и њено прерано јавно истакнуто опредељење за револуционарни рат, наишли су на критике из Москве. „Дјед“ се око првог, а потом и 5. марта са прекором обратио Јосипу Броз, указујући на потребу да југословенски партизани треба обрате пажњу и на међународне односе и односе унутар савезничке коалиције. „Приликом прегледа свих ваших информација стиче се утисак да се у неким подацима [...] од стране Енглеза и југословенске владе може наслутити да партизански покрет добија комунистички карактер и да се усмјерава к совјетизацији Југославије. Зашто вам је, на примјер, било потребно да образујете специјалну пролетерску бригаду? Па, сада се основни и непосредни задатак састоји у томе да се уједине сви антихитлеровски елементи, да се разбију окупатори и извојује национално ослобођење. Како објаснити ту чињеницу да присталицама Енглеске успијева да формирају оружане јединице против партизанских одреда? Зар осим комуниста и

---

⁸⁶² Љ. Ђурић, *Сећања*, 74.

⁸⁶³ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 294. Остаје отворено питање да ли је Тита на овај подухват инспирисао и Дуги марш кинеске Црвене армије под Мао Це Дунгом 1934, када су повлачећи се пред снагама Куоминтанга уз велике жртве прешли око 13.000 километара, прелазећи са југа на крајњи север Кине. Докумената о томе нема, мада је за претпоставити да су вођи КПЈ знали нешто више о томе. Неки документи из Србије из 1943. говоре да је руководство КПЈ сугерисало својим борцима да таквим маршевима и они треба да „прокрче пут себи свуда“. „Такви маршеви ће спадати у наше најзначајније акције. Сетимо се маршева и буђења народа кинеских партизана по провинцијама Кине. Погледајмо наше пролетерске бригаде по Босни“ (Б. Димитријевић, *н. д.*, 219).

њихових симпатизера нема других југословенских патриота с којима бисте се заједнички могли борити против окупатора? Тешко је сагласити се с тим да Лондон и југословенска влада иду с окупаторима. Ту мора да постоји неки велики неспоразум. Много вас молимо да озбиљно размислите о читавој вашој тактици и дјеловању и да провјерите да ли сте учинили са своје стране све што је могућно да се створи истински и јединствени национални фронт свих непријатеља Хитлера и Мусолинија у Југославији ради остварења јединог задатка – истјеривања освајача и поробљивача, а ако не, хитно предузмите мјере и обавијестите нас.⁸⁶⁴ Још једна опомена на адресу Броза стигла је из Москве и у априлу.

Управо ове оштре ноте пресудно су утицале на Јосипа Броза да, бар јавно, суспендује радикалне одлуке о преласку на класни рат и, поред тога што је остао при идеји оснивања пролетерских бригада, још једном покуша да наступи са широком *народноослободилачком* платформом.⁸⁶⁵ У том контексту треба сагледавати и формирање *добровољачке војске* – од дела некадашњих четничких одреда у источној Босни, на које су комунисти вршили притисак да не прихватају братоубилачку борбу и наставе рат против окупатора, у прво време, кроз сарадњу са партизанима. У другој фази, такви одреди, одвојени од команде генерала Михаиловића, били су стављени под контролу партизанског Врховног штаба, који је од јануара до новембра 1942. чак променио и име у *Врховни штаб народноослободилачке партизанске и добровољачке војске Југославије*. Био је то и први корак у стварању Народноослободилачке војске Југославије.⁸⁶⁶

---

⁸⁶⁴ *Документи ЦК*, 4, 35–36.

⁸⁶⁵ За период пре Титовог ублажавања ставова, карактеристична је и одлука да у први план у источној Босни стави борбу против четника, не би ли разбио њихов додир са Србијанцима преко Дрине, који је сматрао за погубан јер би дао виталност „великосрпским тежњама“: „Процењујући ситуацију у том тренутку, Врховни штаб је сматрао да су четници Драже Михаиловића у источној Босни далеко опаснији непријатељ од усташа; они су вршили пучеве у појединим партизанским одредима и због тога су на ту територију биле почетком марта 1942. упућене јединице Прве и Друге пролетерске НОУ бригаде“ (*Документи ЦК*, 4, 540).

⁸⁶⁶ Miloš Hamović, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOR-a*, Foča, 1983, 38–64.

2. 1. 1. Покушај оживљавања борбе у западној Србији

Упркос успеху немачке офанзиве, у позадини њихових снага у децембру 1941, раштркане широм Србије, остале су бројне партизанске групе и појединци. Најјача групација оперисала је на југу земље, док је на некадашњој слободној територији највише партизана опстало у ваљевском крају и Подрињу. Тамо су заправо наставиле привремено да делују читаве јединице које се нису нашле на правцу немачког надирања и нису одступале у Санцак: Рачански батаљон Ужичког одреда, који је остао у пределу Таре; Ваљевски одред, који је остао на својој територији; Подрински одред, који је напустио своју зону и зауставио се на Повлену; делови Тамнавског батаљона Посавског одреда, који су се после борби пробали до ваљевског краја. Све ове снаге, изузев рачанских партизана, сконцентрисале су се на подручју Соколских планина, Јабланика, Повлена и Медведника. Бројале су преко 1.000 партизана, што упркос поразу и пометености која је настала није била мала снага. Са њима су се налазила и партијска руководства, међу којима су били и инструктор ПК за ваљевски крај Милош Минић и чланови ОК КПЈ Ваљево, ОК КПЈ Шабац са секретаром Добросавом Радосављевићем и инструктором ПК за шабачки крај Милом Ивковићем. У јануару 1942. до њих се пробио и Космајски одред, који је из Санцака кренуо назад на свој терен.⁸⁶⁷

Одсечен од свих других јединица, оперишући на територији која се нашла под жестокиим ударом окупатора, први је пострадао Рачански батаљон. Заправо, он се по одлуци команде средином децембра без борбе предао Немцима, након чега су његови борци упућени у логоре.⁸⁶⁸ Ваљевски партизани били су другачије судбине. Они су успели да остваре везу са околним одредима и да неко време делују под јединственом командом. Да би дефинисали даље кораке у борби, на

---

⁸⁶⁷ Драган Алексић, *Партизански одреди у западној Србији у зиму 1941/1942. године*, магистарски рад одбрањен на Филозофском факултету у Београду 1984, 8–10.

⁸⁶⁸ АС Ж, Ж–35, *Радивоје Јовановић, Мишљење и сећања на неке важније промене развоја НОР-а у Србији*, 20; Н. Љубичић, *н. д.*, 328. Након заузимања Бајине Баште, добровољачки одреди су од јануара до марта 1942. предузели опсежну истрагу у циљу откривања и хапшења свих припадника и помагача партизанског покрета. Током те акције кроз истражни затвор прошло је 299 лица, од чега је њих 17 осуђено на смрт, 29 депортовано у логоре, а троје задржано у затвору у Ужицу. Остали су пуштени на слободу под надзором (ИАБ, УГБ, СП-IV-423/7).

иницијативу Милоша Минића и ОК Ваљево 4. децембра је у селу Драгодолу одржан састанак руководиоца одреда. Заједнички закључак је био да треба извршити реорганизацију одреда и њихово уситњавање на борбене групе, које ће избегавањем даљих фронталних сукоба прећи на интензивне герилске акције.⁸⁶⁹

Ипак, већи део дискусије посвећен је односу према војно-четничким одредима, чији је „шумски“ део остао активан под командом капетана Драгослава Рачића. Иако су их означили као „снагу контрареволуције“, а „задаћа пролетерске револуције је уништење контрареволуционарних снага“, комунисти су заузели став да их привремено не треба нападати. Процењено је да за такву борбу на два фронта не поседују довољно снаге, а да би их наставак грађанског рата само компромитовао у народу. Зато је Михаиловића, Рачића и њихове следбенике требало само провоцирати и „политички тући“, сваљујући на њих „сву одговорност за садашње успехе непријатеља“. Уколико би четници реаговали на провокације, то би имало позитиван исход: „Ако нас Дражиновци и поред тога нападну они ће имати огромне политичке штете, а ми огромне користи. Моћићемо да их потпуно политички дотучемо. Тај политички фактор одлучиће лакше сламање Дражиноваца.“ Овакав став демантује тврдње историчара НОБ-а да се у односу према четницима „остало при другом споразуму“ (из Брајића), већ је према њима заузет јасан непријатељски став.⁸⁷⁰

Међутим, већ наредних дана ове партизанске снаге биле су нападнуте од непријатеља. У неколико узастопних сукоба са Немцима и српским оружаним одредима, претрпели су губитке од преко 20 мртвих, међу којима су били и рањеници које су опет олако напустили и према којима Немци ни у овом случају нису имали милости. У сећањима савременика забележено је да је и овде извршена чистка међу преосталим борцима: отпуштени су сви колебљиви, болесни, физички слаби. Није забележено каква је била њихова даља судбина. Закључак је био само да је „у тако прочишћеним јединицама борбени морал био добар“.⁸⁷¹

Ова партизанска групација добила је наредних дана и значајно појачање:

---

⁸⁶⁹ Д. Алексић, *Партизански одреди*, 14–15.

⁸⁷⁰ АС Ж, Ћ-24, ОКВ-5; Д. Алексић, *Партизански одреди*, 28; Надежда Јовановић, Венцеслав Глишић, *Мирко Томић, биографија*, Београд, 1974, 133.

⁸⁷¹ Д. Алексић, *Партизански одреди*, 18–19, 25.

до ње је из Санџака успео да се пробије члан ПК и Главног штаба Мирко Томић са групом руководиоца (Н. Груловић, Т. Стаменковић, В. Зечевић) и око 100 бораца. Он је од Врховног штаба пренео инструкције да реорганизовани и мањи партизански одреди треба да остану на својим теренима и продуже герилску борбу, као на почетку устанка.⁸⁷²

Томић се са највишим руководством партизанских одреда срео у селу Лесковице и ту им је први пут усмено саопштио ставове партијског врха и дао смернице за даљи рад. За 15. децембар заказана је у селу Драгодолу нова, заједничка конференција Томића и свих војних и политичких вођа из три одреда. За разлику од првог, са овог састанка у Драгодолу нема сачуваних докумената, већ је реконструисан на основу сећања учесника. У закључцима састанка није дошло до значајнијег померања „линије“ у односу на закључке који су изнесени од локалног руководства десет дана раније. Међутим, више аутора помиње да је тада дошло до неке врсте сукоба Томића и Милоша Минића. Присуство новог, вишег руководиоца, који је често напрасито реаговао и њега (као до тада највишег партијског функционера у округу и инструктора ПК) потпуно маргинализовао, Минић је видео као претњу. Чак је и чињеницу да су два саветовања у Драгодолу донела готово идентичне закључке тумачио као Томићеву потребу да га само „омаловажи“ пред саборцима.⁸⁷³

Међутим, важна за наставак акције била је одлука да се постојеће снаге поделе и свака врати на свој терен. Тешко је рећи да ли је ово био добар или лош избор: са 1.000 бораца на једном месту партизанска групација је ризиковала да се у скоријем року поново фронтално судари са немачким јединицама и тако буде уништена; подељена на одреде или групе, уколико би јој ушли у траг, она је била још лакша мета напада и мањих непријатељских снага. То се отприлике и десило: ако је око групе партизанских одреда смештене у планинама и било оклевања за

---

⁸⁷² Н. Јовановић, В. Глишић, *н. д.*, 113–114. Мирко Томић Сељак (1904–1943), рођен у селу Парцане код Варварина, пре рата је завршио правни факултет у Београду. Још тада се упознао са комунистичким идејама, а члан КПЈ постао је 1932. године. У више наврата је хапшен и осуђиван да би, као прекаљен, уочи рата био примљен најпре у МК КПЈ за Београд, а потом и у ПК КПЈ за Србију. У зрелој животној доби, са дугогодишњим искуством на робији и илегалном раду, Томић је најпре 1941. радио као инструктор ПК на терену Крушевца и Краљева. Затим је, по идеји Јосипа Броза, крајем исте године упућен из Санџака у западну Србију, не би ли преузео руковођење покретом у име КПЈ, на терену где се сматрало да још увек постоји основа за поновно распламсавање устанка.

⁸⁷³ Сретен Читаковић, *На илегалним стазама 1941–1945*, Ваљево, 1988, 64; Н. Јовановић, В. Глишић, *н. д.*, 122, 132–133.

напад, од њеног уситњавања је страдао одред за одредом.

Мачвански (Подрински) одред са око 350 људи био је подељен на два батаљона (Поцерски и Мачвански) тј. шест чета и свака је на свој терен кренула засебно. По доласку на Цер и постојеће јединице су додатно уситњене, пошто су подељене на десетине, петорке и тројке, какве је требало да остану до пролећа.⁸⁷⁴ То је био кобан моменат, када је започело и ново поглавље у страдању мачванских партизана. Поново на свом терену, услед исцрпљености и бесперспективности, а с друге стране и поведен обећањима представника власти да ће им уколико се предају поштедети живот, део бораца се предао или напустио партизанске редове. Приликом саслушања и истрага, неки од њих су и одавали положаје преосталих група и на њих се тог децембра 1941. кренуло као у хајку. Једна за другом, групе партизана падале су у борби или по заробљавању. Већ 24. децембра у селу Трбосиље заробљен је командант Поцерског батаљона Стипан Стево Филиповић.⁸⁷⁵

Подељено, чак и завађено око питања *куда даље*, руководство одреда је лутало од села до села. Неки од њих покушавали су да пактирају и са разбијеним групама из састава некадашњих војно-четничких одреда. Ноћу 27. децембра дошло је и до трагедије у селу Бела Река: после краћег пушкарања са добровољцима, вероватно бунован и исцрпљен, мислећи да је опкољен у кући у којој је ноћио, командант одреда Небојша Јерковић је заједно са својим пратиоцима извршио самоубиство.⁸⁷⁶ Смрт команданта додатно је поколебала борце, који су до тада већ углавном били препуштени сами себи. Током децембра и јануара највећи број њих се предао без испалееног метка.⁸⁷⁷ До средине марта 1942. је у потпуности разбијено и партијско руководство, а секретар ОК Шабац Добросав Радосављевић пао је међу последњима. И он је подвргнут дугом саслушању, тортури, да би напослетку био обешен у кругу шабачког лагера.⁸⁷⁸

Остали одреди задржали су се у ваљевским планинама још неко време;

---

⁸⁷⁴ Д. Алексић, *Партизански одреди*, 30, 33.

⁸⁷⁵ ИАБ, БДС, Ф-102.

⁸⁷⁶ Д. Алексић, *Партизански одреди*, 37.

⁸⁷⁷ Д. Пармаковић, *Мачвански одред*, 767–774. „После распуштања чете, Исаило Максић је дошао кући у Табановић и крио се неколико дана. У задружној кући са доста деце настала је мучна ситуација: страх, плач и кукњава, приговори, претње пријављивањем... Исаило то није могао да издржи. Ражалашћен, депримиран, разочаран, одлучио се на најгоре: на предају непријатељу“ (Исто, 769).

⁸⁷⁸ ИАБ, УГБ, СП-IV-417/10.

десетак села око Поћуте сматрани су за последњу делић некада простране слободне територије у западној Србији. „Били смо нападани где год смо дошли, прогоњени као дивље звери. Чак и тамо где смо веровали да нећемо бити нападани, где су нас мештани волели, нисмо могли остати ни један дан да би смо се прехранили и одморили. Била је то бежанија у којој се спасавао голи живот. Чекале су нас самртне муке“, записао је један од преживелих.⁸⁷⁹

Средином јануара, до њих се први пут пробио курир из Врховног штаба, доносећи им инструкције за даљи рад. Будући да су до тада све друге везе биле покидане, ово је представљало добру вест. По директивама Јосипа Броза, које су после свега остале једнако оптимистичне, постојеће снаге сконцентрисане у ваљевском крају требало је поделити на четири борбене групе и потом их упутити на различите терене. Свака од њих била је са ослонцем на најближу планину и свака би пресекала по један друм – и то би требало да, уз појачане герилске акције и диверзије, постану нова устаничка жаришта. Потом би требало порадити на појачавању пропаганде, „нарочито у заосталим крајевима“, а паралелно и на формирању партизанских одреда у крајевима где их више нема. Нападе на Немце и фронталне сукобе са њима требало је избегавати, изузев одбрамбених напада на казнене експедиције. С друге стране, требало је „четничке банде чистити и уништавати где год се појаве“, и посебно спречити стварање њихових упоришта у Подрињу.⁸⁸⁰

На извршење директива се брзо прешло, па је најпре 28. јануара извршена реорганизација снага. Тамнавски батаљон је преименован у Посаво-Тамнавски одред, а од Колубарског батаљона Ваљевског одреда створен је и четврти одред, под именом Суворовски. Он је по виђењу Броза био посебно важан, јер би, поред звучног имена у српској традицији, сузбио активности равногораца баш на терену на ком су започели акцију. Сви одреди укупно су имали 770 бораца, а формирана је и јединствена команда групе одреда, у коју су ушли: Радивоје Јовановић, Милорад Миле Милатовић и Жикица Јовановић Шпанац, премда је последња реч и даље остала на Мирку Томићу. Сада је свака јединица могла да пође у своју

---

⁸⁷⁹ Љубомир Недељковић, „Страдање колубарских партизана у зиму 1941/42“, *Гласник Историјског архива Ваљева*, 32/1998, 208.

⁸⁸⁰ АС Ж, Ж-23, *Писмо Врховног штаба НОП одреда Југославије Главном штабу НОП одреда за Србију*, 8. 1. 1942 (нерегистровано); Д. Алексић, *Партизански одреди*, 98–99.

зону, а наступајући напади Недићевих одреда крајем месеца само су убрзали спровођење ове одлуке у дело.⁸⁸¹

Од 1. фебруара партизански одреди налазили су се у непрекидном маршу, по сметовима и завејаним крајевима, промрзли, растројени и са недостатком муниције, а стално узнемиравани и нападани. Омршале и изгладнеле, често са брадама и препланулих лица, сељаци су тешко могли да их разликују од припадника некадашњих војно-четничких одреда који су тих дана такође лутали по планинама. Њихова првобитна намера о подизању устанка у више области истовремено од тада се свела на борбу за преживљавање. Испоставило се да је раздвајање и спуштање у насељене равничарске области била идеја равна самоубиству. Међутим, та идеја није потекла од Мирка Томића или локалног руководства већ је, како смо показали, била доследно спровођење Брозових директива. Ипак, треба рећи да идеја о напуштању планинских крајева, када ју је М. Томић изнео (заправо пренео) 14. фебруара на Маљену, није наишла на позитиван одзив код свих партизанских команданата (побунили су се Д. Лекић, В. Зечевић, М. Милосављевић), штавише, сачувано је сећање да је њихов последњи састанак протекао „у напетој атмосфери, набијеној оштрим расправама, сумњичењем, па и претњама стрељањем“.⁸⁸²

Први покушај пребацивања Посаво-Тамнавског одреда на његов терен је онемогућен од одреда српске владе, а само у борби у Буковици партизани су претрпели губитке од преко 20 мртвих и рањених. Наредни покушаји су уродили

---

⁸⁸¹ АС Ж, Ж-35, *Радивоје Јовановић, Мишљење и сећања на неке важније промене развоја НОР-а у Србији*, 26–27; АС Ж, Б-24, *извештај Милоша Минића ПК-у за Србију*, 20. 5. 1942 (нерегистровано); ИАБ, УГБ, СП-IV-177/17.

⁸⁸² У овом периоду, можда највише услед очаја појединаца, а супротно директивама партије, у готово сваком одреду је забележен и понеки покушај сарадње и „измирења“ са равнорцима и српским властима. Група мачванских партизана током децембра се скривала у манастиру Радовашници, заједно са четничким командантом Георгијем Бојићем, а он им је при растанку исписао објаве као припадницима четничких одреда, не би ли им олакшао кретање; представници одреда Зечевић-Мартиновић писали су четничком команданту Буди Босиљчићу, са којим су се лане скупа борили против Немаца, тражећи сарадњу; партизански командант из Тамнаве Светислав Поповић обраћао се писмено појединим представницима локалних власти са молбом да се „измире“ и зауставе „братоубилачки рат“ (МЈ, *Записник са саслушања Георгија Бојића - Цице у Одељењу за заштиту народа (ОЗНА) за Подрињски округ у Шапцу*, 31. децембра 1945. године – нерегистровано; АС Ж, Ж-23, ВО, 11; ИАБ, УГБ, СП-IV-155/2). Припадник равноррске организације у Колубарском срезу од 1941, Светозар Филиповић, посведочио је да је наводно чак и Жикица Јовановић Шпанац крајем фебруара 1942. преко њега покушао да дође до генерала Михаиловића и послао му писмо „у коме је био предлог некаквог споразума“ који је Михаиловић одбио (Светозар Филиповић, *Исповест једног равнорсца*, Београд, 2013, 27).

плодом и већи део партизана успео је да се у групама пребаци у околину Уба.⁸⁸³ Међутим, и њима су потерне јединице стално биле за петама. Крајем фебруара било је више борби у којима је одред претрпео тешке губитке: у Трбушници, где су рањени команданти Добросав Симић и Стеван Борота, па у Чучугама, где је при покушају преласка реке Уб погинуло око 30 партизана, у Веселиновцу, где су Немци пронашли остављене партизанске рањенике и све осим Бороте пострелили. Поновиле су се децембарске слике из Мачве. По извештајима Српске државне страже (СДС), у борбама је било убијено око 90, а заробљено око 30 партизана. Један за другим, падали су током фебруара и марта и партизански руководиоци, а чињеница да их је овде већина била заробљена говори да су били потпуно демотивисани за борбу. Све је било свршено у десетак дана.⁸⁸⁴ Независно од њих, на територији Уба заробљен је са супругом и бивши командант 2. шумадијског одреда Андра Ђорђевић, „Мајор Дејан“, који се овде после слома устанка привремено био склонио и пријавио као избеглица.⁸⁸⁵

Космајски одред је пошао на свој терен у исто време када и Посаво-Тамнавски. Сећања преживелих бораца говоре о њиховом тешком стању: били су оскудно одевени и са слабом обућом, промрзли, носили су рањенике, а нису располагали санитарским материјалом. На читавом путу према завичају ретко ко је смео да их прими на конач или да им да храну; избегавали су друмове и спавали у шумама и шипражју. Ватру нису смели да ложе ни у најхладнијим данима како не би били откривени. Напослетку, били су принуђени да непрестано воде борбе. На самом ободу Шумадије, у селу Тулежу, имали су 22. фебруара и најтежи окршај са владиним снагама и Немцима. У току ове борбе погинуло је опет више од 30 партизана, а по укупном збиру избачених из строја у Тулежу, Космајски одред остао је без две трећине бораца. То су, уједно, били и најтежи губици које је одред претрпео током целог рата.⁸⁸⁶

Ретки партизани који су преживели ову борбу наставили су пут према Шумадији; једна група њих зауставила се на Космају, а друга је продужила према Јасеници и Великом Орашју, у нади да ће успоставити везу и са некаквим

---

⁸⁸³ ИАБ, УГБ, СП-IV-155.

⁸⁸⁴ ИАБ, УГБ, СП-IV-155, 155/1; Д. Алексић, *Партизански одреди*, 122–123.

⁸⁸⁵ ИАБ, БДС, Д-97.

⁸⁸⁶ *Зборник НОР*, 1-3, 93–99; Драгослав Димитријевић, *Космајски партизани*, књига 1, Београд–Сопот, 1983, 318–324; Б. Перић, *н. д.*, 207–209; К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 92.

илегалцима преко Мораве. Ни они се нису одржали на терену дуже од недељу дана: због временских услова и рањеника отежано су се кретали, лако им се улазило у траг због снега, а још лакше услед честих пријава сељака. Све партизанске групе предавале су се без отпора и једино је остао забележен очајнички јуриш групе Ивана Мукера, која је у борби са српским одружаним одредима код Смедеревске Паланке у целости настрадала.⁸⁸⁷ Сам Мукер се, рањен, некако пробио у варош, али ни он није имао изгледа да преживи. Када је коначно откривен и опкољен 12. марта, на тавану куће у којој се скривао пуцао је себи у слепоочницу. Сутрадан је, са још двојицом партизана, његов леш обешен о бандеру испред среске управе.⁸⁸⁸ Немци се нису преварили у процени да ће, после разбијања партизанског одреда пред Паланком и вешања његовог команданта, страхом паралисати сваку устаничку акцију у околини. Последњег дана марта, у средишту Јасеничког среза одржан је велики, успео збор, којим су власти позивале на мир. Ипак, у том крају дуго је остала да живи легенда о партизанском командиру Мукеру, пореклом Аустријанцу, који се храбро борио до последњег даха.⁸⁸⁹

Ваљевски и Суворборски одред остали су на својим теренима, у сталном покрету и са слабостима које су карактерисале и друге јединице. Ваљевски одред је 1. марта доживео неочекивани судар са Немцима код моста на реци Убу, где је потпуно разбијен и натеран на повлачење у неред. По накнадној реконструкцији „показало се да смо у овој борби имали педесет и три мртва и нестала борца рачунајући заједно са болесним и раније рањеним друговима које су Немци заробили, јер су немоћно лежали у санкама на самом главном путу“. У бекству ка Медведнику, руководиоци су изгубили контролу над људством, па су забележени и бројни случајеви дезертерства.⁸⁹⁰

---

⁸⁸⁷ *Зборник НОР*, 1-21, 228. Према изворима исте провинијенције из марта 1942, у борби пред Паланком погинуло је 12 партизана (*Исто*, 233–234).

⁸⁸⁸ Историјски архив (даље: ИА) Верослава Вељашевић, Смедеревска Паланка (даље: СП), Месно удружење (даље: МУ) СУБНОР-а Смедеревска Паланка, Месна заједница Доњи град, *Ратне биографије и сећања бораца НОР-а*, сећања Богдана Девића; сећања Стевана Ђорђевића.

⁸⁸⁹ Н. Девић, *н. д.*, 112–113. Пошто су на овим теренима престале борбе, констатовано је да је на читавој територији одреда средином марта преостало свега 17 партизана у Космајском срезу, али да ће они бити добро језгро за даље проширење одреда (*Зборник НОР*, 1-3, 153–155).

⁸⁹⁰ В. Зечевевић, *н. д.*, 120–123; Д. Алексић, *Партизански одреди*, 127. Један од учесника описао је неред који је током и након борбе настао у партизанским редовима: „Од села Слатине се трчало и бежало кроз јаруге, ломило и превртало. Кукњава и плач многе је била обузела. Слика је била црна, а утисци бедни и као олово тешки. Ово никада не могу заборавити. Ово је само детаљ из ове

Међутим, остатак одреда био је гоњен и више пута принуђен на борбу и наредних дана. У тренутку предах, у селу Сушици је 3. марта одржан састанак свих преосталих бораца (њих 120 из некадашњег Ваљевског и Мачванског одреда), са питањем куда даље. Око тог питања били су подељени: један део је био за распуштање одреда и разбијање на мале илегалне групе, које би растурене по терену покушале да се одрже до пролећа, док су други били за напуштање Србије и покушај пробоја у Босну. Јединственог става није било ни на крају мучног разговора, тако да је нешто мање од половине људства одреда остало у ваљевском крају, док се око 70 њих, махом руководиоца и комуниста предвођених Здравком Јовановићем, Миком Милосављевићем и Данилом Лекићем Шпанцем, дефинитивно одлучило на одлазак. Они су већ ноћу 5/6. марта избили на Дрину и тамо се помоћу чамаца пребацили у Босну. Након десетак дана лутања срели су се са делом 2. пролетерске бригаде и наставили свој ратни пут са овом јединицом.⁸⁹¹

У марту 1942. као организована целина у западној Србији остао је још само Суворборски партизански одред; ова јединица је од 30. јануара била у свакодневном покрету и готово у свакодневној борби. Са њима су се кретали и чланови Главног штаба НОП одреда за Србију. Посебно оштру борбу, уз губитке, водили су са Немцима 18. фебруара, а наредних дана дешавало се да у 24 сата одред буде нападан и по два или три пута. Налазећи се непрестано у обручу, команда одреда одлучила је крајем месеца да се пребаци у Шумадију. Ни у овом подухвату није забележен успех: 3. марта у сукобу са четницима у селу Ба одред је изгубио читаву десетину, а наредних дана били су принуђени да, као и други одреди, у том реону оставе рањенике и промрзле, њих око 25. „На овај начин смо их предали у руке бандитима не могући им ништа помоћи. (...) Промрзли, а остављени другови као и муниција играли су доцније судбоносну улогу по опстанак одреда“, сећао се касније командант одреда Милош Миша Дудић. Преостале три чете и даље су у стопу биле праћене и нападане, па су се

преживеле борбе. Изморен, измучен и јако осакаћен одред наставља брзо повлачење. За нама непријатељ још пуца. Други партизани мирни су и апатични, а апатичност – то је нешто најстрашније кад обузме борце“ (*Документи ЦК*, 4, 265).

⁸⁹¹ АС Ж, Ж-35, *Радивоје Јовановић, Мишљење и сећања на неке важније промене развоја НОР-а у Србији*, 26–27; АС Ж, Б-24, *извештај Милоша Минића ПК-у за Србију*, 20. 5. 1942 (нерегистровано); *Документи ЦК*, 4, 266; В. Зечевић, *н. д.*, 123–124; Д. Алексић, *Партизански одреди*, 128–129.

одлучили да 7. марта крену према Овчару и Каблару. Уследио је ноћни марш по дубоком снегу, а читаво кретање, поготово после неуспеха на путу ка Шумадији и наглom повратку у потпуно другом правцу, личило је све више на бесциљно лутање. Како је Дудић навео, током марта „одред се је осећао тако, као да се налази потпуно у туђој земљи“; „народ нас је и даље помагао, али он у нама није више видео борце, који ће моћи штитити њихове интересе, они нам се више нису дивили, већ просто сажаљевали.“⁸⁹²

У борби против новоформиране Српске државне страже (СДС) погинуо је 12. марта комесар одреда Жикица Јовановић Шпанац. Потом се у Клинцима изгубио, а да се није знало ни како ни где, и командант групе одреда Радивоје Јовановић. Међу борцима се проносио глас да је погинуо, али је било и оних који су посумњали да је дезертирао. У ноћном преласку реке Забаве нестала је и група комуниста, међу којима и четири водника. Још раније напустио их је и кренуо пут Београда и секретар ОК КПЈ Милош Минић. Све то је додатно поколебало партизане, „који су већ били на ивици физичког и психичког слома“ и, као и раније у другим одредима, учестала су дезертерства. Преостале су свега две чете, са око 60 људи.⁸⁹³

У крајње драматичној ситуацији, очекујући нови напад непријатеља који је већ стегао обруч око одреда, ноћу 17/18. марта у селу Пријездићу одржан је последњи састанак руководиоца и бораца Суворорског одреда. Мирко Томић је предложио да се покуша нов пробој према Шумадији, али га је подржао још само Милорад Миле Милатовић. Командири преосталих чета, који су највише били повезани са борцима, предлагали су да се положи оружје и изврши предаја квислиншким снагама, за које се мислило да са заробљеницима неће поступити

---

⁸⁹² Историјски архив Ваљева (даље: ИА ВА), 332, Лични фонд Милорада Милатовића, кутија 1, *извештаји партизанских руководиоца поводом распада Суворорског одреда* (несређено); Б. Матић, *Партизани*, 78–79.

⁸⁹³ Исто; АС Ж, Ђ-24, *извештај Милоша Минића ПК-у за Србију, 20. 5. 1942* (нерегистровано); *Зборник НОР*, 1-21, 238; В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 112; Д. Алексић, *Партизански одреди*, 141. Р. Јовановић је оставио сећање на ове догађаје: „У селу Рогљевићу за време подилажења непријатеља (формирања новог обруча) за време док сам се налазио на извиђању непријатељских покрета, непријатељ се је уклатио између мене и одреда. Одред ме није сачекао да се пробијем до њега због става Мила Милатовића, који је огласио да сам погинуо. То је могло изгледати вероватно пошто сам ја сам дошао у сукоб са непријатељем и ватра је отворена само на мене. Трагајући читаву ноћ за одредом уз блиско сукобљавање са појединим непријатељским групама нашао сам се ујутру на око 1 км од одреда, када је он већ био распуштен. Два партизана и један сељак су ме о томе обавестили.“

сурово као Немци. Крајња одлука нађена је у компромису да се сви који нису вољни да се даље боре разоружају и пусте кућама, а руководство са групом бораца крене у пробој. Томић је наредио да се спали архива и команданту одреда Миши Дудићу оставио 5.000 динара, које је овај требало да издели борцима који нису имали где натраг. Сам се спремао за одлазак у Београд.⁸⁹⁴

Изјутра 18. марта, комесар Лука Спасојевић био је одређен од команде да саопшти одлуке борцима и позове оне који су вољни да крену у пробој да се издвоје; и Томић и други виши руководиоци избегавали су да им се обрате. Међутим, слутећи да се делу њихових сабораца припрема разоружавање, ниједан партизан није пристао да се издвоји и продужи борбу заједно са комунистичким руководством. Одлучили су да, као што су раније и предложили командири, положе оружје и предају се припадницима СДС.⁸⁹⁵ „После Лукиног саопштења настао је прави хаос, бацање оружја и протести, чуле су се и псовке тако да нико више није слушао никога“, присећао се касније М. Милатовић. Наводи се да се више руководство са М. Томићем, видевши да атмосфера постаје хаотична, „одмах изгубило у оближњој шуми“ и да је борцима преостало само да се „сналази како зна и уме“.⁸⁹⁶ Заиста, читава команда је успела да се извуче из блокаде, док су готово сви борци пали у руке непријатеља. Сачувано је сећање да су петорица водника и партизана извршили самоубиство, не желећи да се предају. Остали су спроведени у шабачки логор, где су саслушани и „категорисани“.⁸⁹⁷

Тако је 18. марта 1942. настрадао и последњи партизански одред у некадашњем епицентру устанка. Оцењујући ове догађаје, секретар ПК КПЈ за

---

⁸⁹⁴ АЈ, ЦК, 1942/887; ИА ВА, 332, Лични фонд Милорада Милатовића, кутија 1, *извештаји партизанских руководилаца поводом распада Суворовског одреда* (несређено); АС Ж, Ђ-24, *извештај Милоша Минића ПК-у за Србију, 20. 5. 1942* (нерегистровано); В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 112; Д. Алексић, *Партизански одреди*, 141–143; Н. Јовановић, В. Глишић, *н. д.*, 149–150.

⁸⁹⁵ Н. Јовановић, В. Глишић, *н. д.*, 153–154; Д. Алексић, *Партизански одреди*, 142–143.

⁸⁹⁶ ИА ВА, 332, Лични фонд Милорада Милатовића, кутија 1, *преписка*, (несређено).

⁸⁹⁷ Исто; Н. Јовановић, В. Глишић, *н. д.*, 153–154. Искази које су заробљени партизани дали приликом саслушања у Шапцу расветлили су логорским властима низ питања, од покретања устанка и првих партизанских акција, до убистава идеолошких неистомишљеника. На видело су испливали и бројни злочини које су вршили партизани у Мачви и ваљевском крају, по чему је поготово на злом гласу био двојац Стеван Борота–Јосиф Мајер. Од заробљених партизана (њих око 45) већина је потом отерана у логоре у Норвешкој, а њих 18, углавном руководилаца или починилаца злочина, кажњено је смрћу (ИА ВА, 332, Лични фонд Милорада Милатовића, кутија 1, *преписка – несређено*; ИАБ, УГБ, СП-IV-177/1, 177/4, 177/6, 177/7, 177/11).

Србију Благоје Нешковић закључио је „да је разбијање Суворског и других одреда највећи ударац после губитка ослобођене територије око Ужица“.⁸⁹⁸ Зато је ПК убрзо отворио истрагу, која је у првом реду требало да покаже да ли догађаје око Суворског одреда треба квалификовати као *распуштање* или *распад*, а затим и да установи кривце за то. Истрагу су водили лично Нешковић и Василије Буха и у том контексту дали су изјаве или извештаје сви руководиоци и оле укључени у збивања у фебруару/марту 1942: инструктор ПК Милош Минић, командант и комесар одреда Милош Дудић и Андрија Савчић, чланови Главног штаба Србије Радивоје Јовановић и Милорад Милатовић. Мирко Томић, који се у мају са лажним легитимацијама пробио у Београд и дошао до Нешковића, саслушан је пред партијском комисијом 4. септембра.⁸⁹⁹

Као главни узроци трагедије навођени су: зима, која је посебно отежала положај одреда, недостатак муниције и адекватне војне опреме, лоше физичко и психичко стање бораца, поготово после напуштања рањеника, покидане везе – два месеца није било контакта са Врховним штабом нити са Покрајинским комитетом у Београду. Међутим, сви саслушани су мање или више указивали и на важан субјективни фактор: проблем у личности Мирка Томића, овлашћеног од врха партије да суверено доноси одлуке и руководи покретом у западној Србији. У његовој оцени посебно су оштри били Минић и Дудић, који су навели да је он често напрасито и грубо поступао, чак некад и физички насрћући на борце; да се са њима никада није зближио нити је присуствовао партијским састанцима у јединици; да је своје мишљење наметао као директиву; да је за себе захтевао увек посебне услове у тражењу смештаја или обеда – тако да је по свему „пре личио на неког четнич[ког] војводу“.⁹⁰⁰

Закључак је ипак био да Суворски одред није распуштен вољом појединца, већ да је, услед свих утицаја, дошло до његовог распада. Епилог истраге је био да је Томић, као најодговорнији, одлуком ПК за Србију кажњен партијским укором, док су сви остали руководиоци који су присуствовали растурању одреда добили партијску опомену. Томић је, одлуком ПК, и искључен из овог тела и пребачен на рад у месној организацији у Београду, што је била

---

⁸⁹⁸ Н. Јовановић, В. Глишић, *н. д.*, 157–158.

⁸⁹⁹ ИА ВА, 332, Лични фонд Милорада Милатовића, кутија 1, *преписка*, (несређено).

⁹⁰⁰ Исто, *извештаји партизанских руководилаца поводом распада Суворског одреда* (несређено).

озбиљна казнена мера. Говорило се и о његовом могућем искључењу из КПЈ, али је то на крају спречила интервенција Јосипа Броза; он је био свестан да се Мирко Томић и када је грешио само доследно придржавао његових директива. У јануару 1943. Броз је затражио од својих сарадника из Србије да се ово питање коначно стави *ad acta*, а да се са кажњеним Томићем „и даље треба рачунати као са озбиљним партијским радником“. Тако је и учињено.⁹⁰¹

Страдање Мачванског, Посаво-тамнавског, Ваљевског и Суворорског одреда од децембра 1941. до марта 1942. означило је завршетак још једног поглавља у историји партизанског покрета у Србији и први покушај обнављања борбе после слома устанка. Лоша процена ситуације од стране Врховног штаба и Јосипа Броза Тита и њихови оптимистични погледи на политичке прилике у земљи изазвали су велику штету, која је малобројном и рањивом покрету у Србији однела преко 1.000 припадника. Политичке последице су, иако на почетку невидљиве, биле још веће: истиснут у зиму 1942, партизански покрет се у Мачви и ваљевском крају више никада до краја рата није обновио у тој мери да представља респектабилну војну снагу, какву је поседовао претходних година. На том таласу развијао се и стварао упориште баш у тим областима, ривалски Равногорски покрет.

Упечатљива, трагична завршница ове епизоде било је вешање партизанских команданата у градовима западне Србије, 27. марта 1942. године. На дан када је Србија годину дана раније изразила једнодушан отпор Хитлеру и немачкој политици, немачке власти су демонстрирале како се обрачунавају са побуњеницима; то је било упозорење и свим родољубима како сурова казна чека оне који се ставе на чело ма какве антинемачке акције. Предвиђено је да тог дана на Убу буду обешени Добросав Симић и Светислав Поповић, у Обреновцу Владимир Аксентијевић и Будимир Давидовић, а на градском тргу у Ваљеву Стеван Борота и Јосиф Мајер. Радило се о људима који су били партизански војни и политички руководиоци и којима је власт приписивала већи број убистава цивила у јеку устанка, а „како су ови бандити извршили безброј грозних убистава то ће вешање обавити се на јавном месту“. Изгледа да у овој констатацији није било само пропаганде власти, будући да је окружни начелник

---

⁹⁰¹ Исто, *преписка*, (несређено); Н. Јовановић, В. Глишић, *н. д.*, 170–173.

наложио да у њиховом вешању треба одабрати припаднике СДС где би требало „првенствено одобрити онима којима су они неког од њихових чланова убили или мучили“. Сачуване фотографије са егзекуције партизанских вођа показују да је мучан приказ у сва три града пропратио велики број грађана. Обешени су 27. марта преподне и остали на вешалима наредна два дана.⁹⁰² Неки од послератних хроничара револуције конструисали су причу о храбром држању Бороте и Мајера пред вешање, али су преживели партизани сачували сећање да њиховом смрћу „није подигнут морал у народу, јер приликом вешања није дошла до изражаја њихова револуционарност“.⁹⁰³

На исти начин, на градском тргу у Ваљевоу обешен је 22. маја и Стипан Стево Филиповић, истакнути партизански борац и командант од првих дана устанка у ваљевском крају. Његова судбина вероватно би остала утопљена у мору сличних, у време када је смрт немиле косила у Србији, да фотографијом није забележен пркос који је исказао пред само вешање. О том чину сачувани су детаљи у немачким изворима: „Стигавши на губилиште, било је Филиповићу могуће да пред око 3.000 гледалаца држи комунистичке говоре и да позове народне масе да се прихвате пушака. Након читања пресуде дата му је дозвола да изговори своју 'последњу реч'. Ову прилику, на коју је по српским законима имао право, искористио је осуђени да би узвикнуо: 'Доле Хитлер! Доле фашизам! Живео Совјетски Савез!' Услед ових узвика осетио се немир међу присутним припадницима Вермахта.“ Тада су припадници СДС пожурени од Немаца да изврше смртну казну, што су они уз негодовање и учинили.⁹⁰⁴ За Немце, ово је био догађај који је пресудно утицао да се српским осуђеницима на смрт одузме право на опроштајну реч. За Србе, и то не само за комунисте, слика партизанског команданта који говори против непријатеља са шајкачом на глави и омчом око врата, прерасла је готово у митску. Херојска смрт партизанског команданта замаглила је чињенице о Хрвату који је летњих дана 1941. и сам пресуђивао многим – а које је уочи његове смрти квислиншка штампа истицала. Можда је

---

⁹⁰² ИАБ, УГБ-СП-IV-155/3; С. Читаковић, *н. д.*, 82; Радивоје Давидовић, „Борота и Мајер, мит и стварност“, *Гласник*, Ваљево, 46/2012, 71–72; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 80; Ж. Јовановић, *н. д.*, 144–145.

⁹⁰³ Милорад Белић, „Још неколико података о Стевану Бороти“, *Гласник*, Ваљево, 47/2013, 167.

⁹⁰⁴ ИАБ, БДС, Ф-102; *Зборник НОР*, 1-21, 264–271; Р. Давидовић, М. Белић Корочкин, *н. д.*, 78, 86.

она пресудно утицала и да после рата Стипан Филиповић буде проглашен и за народног хероја.⁹⁰⁵

2. 1. 2. Борба партизана за опстанак у другим крајевима Србије у зиму 1941/1942. године

Готово у исто време када је у западној Србији загашено последње жариште партизанског покрета, на другом крају земље, у јужној Србији, до тада неповезане и мале устаничке групе, више налик на диверзантске јединице, слиле су се у јединствен покрет који је развио живу активност и деловао у континуитету до краја окупације. У марту 1942. на југу је, са тежиштем у Топлици и Јабланици, деловало седам партизанских одреда. Поред тога, у источној Србији преостали су делови Пожаревачког НОП одреда, а група партизана Космајског одреда која се у марту пробила на свој терен успела је да се сачува и нарасте. Групе партизана које су наставиле активности регистроване су и у области Рудника и у чачанском крају.⁹⁰⁶ Упркос слому устанка и тешком поразу партизана у западној Србији и Шумадији, комунистички покрет је тако продужио акције у другим крајевима. Зато се не може рећи да су партизани иједног тренутка у целости напуштали Србију или потпуно обустављали активности, већ само да је покрет у одређеним временским периодима јачао и слабио.

Бројни извори говоре како је партизански покрет у Поморављу, где је до новембра 1941. био у зениту, у више наврата копно, па поново јачао. У области Ћуприје и Параћина владини одреди су током децембра ликвидирали и последње остатке Поморавског одреда; већина преосталих партизана су заробљени и логорисани, а руководиоци и активисти стрељани. Из околине

---

⁹⁰⁵ Фотографија пркосног партизанског команданта после рата је обишла свет и постала један од симбола борбе против фашизма. Непуне две деценије након вешања, 1960, на брду Видрак изнад Ваљева подигнут је споменик Стипану Филиповићу висок 16 метара, под званичним називом *Споменик револуције*. Замишљен је као спомен-обележје свим погинулим ваљевским партизанима, које симболише лик њиховог команданта.

⁹⁰⁶ АС Ж, Ђ-2, ПКС-110-а; Д. Димитријевић, *Космајски партизани*, књига 1, 345–362.

Жабара, једног од средишта покрета у Поморављу, разбијена партизанска група се повукла према Ресави. Хроничар сликовито описује ову јединицу када каже да је личила на „покретну болницу“. У борби за опстанак, према рањенима се некад поступало и нечовечно. „Наши су остављени често да умиру само зато што није имало где да их се склони“, стоји у једном јануарском извештају ОК КПЈ Пожаревац.⁹⁰⁷ Па ипак, током децембра и јануара они су водили више борби са четничким одредима и успевали да им нанесу губитке. Упечатљив је пример сатанизације (српских) противника изгинулих у једном таквом сукобу које је изнео савременик из партизанских редова: „Било је то такво кошење издајника, да се и командиру Лази Стојановићу разнежило срце кад је видео колико је четника побио пушкомитраљезом Милан Благојевић, водник Ресавске чете. Пришао је и са ужасом запитао: 'Човече шта то радиш!' Пуцајући и даље Миланче је одговорио: 'Чистим фашизам'“. ⁹⁰⁸ Затим је током децембра покушан и напад на штаб четника Драже Михаиловића у Горњаку и њихова ликвидација, али тај план није уродио плодом. Ова партизанска група била је на окупу до јануара 1942, када су се борци поделили на групе и онда, као и они у западној Србији, постали лак плен непријатеља.⁹⁰⁹

Остаци Пожаревачког одреда, предвођени Божидаром Ђорђевићем Буђонијем и Петром Стојићем Металцем, наставили су са акцијама до краја 1941. године. Извршили су више диверзија и напада на владине одреде, ликвидирали неколико „петоколонаша“, а успели су да изврше и кратке али ефектне упаде у Голубац и Велико Градиште. Међутим, и за њих је оштра зима била погубна. Потере за њима биле су појачане, а како је приметио инструктор ПК Мома Марковић, били су хапшени „и далеки симпатизери национално ослободилачке борбе, па су људи доста преплашени“. Зато је добар део поколебаних партизана потражио спас преласком у четничке одреде, где су изузев мањег броја руководиоца, већином били „помиловани“ и прихваћени. Уточиште међу четницима Велимира Пилетића нашли су чак и неки чланови КПЈ.⁹¹⁰

---

⁹⁰⁷ АС Ж, Ђ-2, ПКС-55.

⁹⁰⁸ С. Марковић, *Узаврела Морава*, 95–98, 102.

⁹⁰⁹ Исто, 98, 104.

⁹¹⁰ Саша Марковић, *Стазама смелих*, Пожаревац, 1979, 140–144, 149–151.

Остали партизани, разбијени на герилске групице, падали су један за другим. У јануару је заробљен и Б. Ђорђевић, који се при истрази одрекао партизанске борбе. Квислиншка штампа је објављивала делове његовог саслушања, што је преостале борце додатно поколебало. У борбама на Црном Врху, са групом пожаревачких партизана, погинуо је и секретар ОК Чедомир Васовић. Последња је, 16. фебруара 1942, разбијена Стишка чета у селу Поповићу. Према извештају команданта, у борби са владиним снагама погинуло је седам партизана; пошто је партизанка Вукица Станковић „Орлеанка“ рањена, командир је убио, па потом и он извршио самоубиство. После страдања ове групе преостали партизани у пожаревачком крају су се притајили, опстајући само у појединим припланинским селима; њихов рад није се осећао до друге половине 1942. године.⁹¹¹

Окружни комитет КПЈ Пожаревац, ипак, није имао до краја јасну представу како поступати са равногорцима на терену: они су били у рату са официрима у Горњаку, али су имали задршку за обрачун са њиховим војницима на терену. Посебну дилему стварала им је чињеница да се део четника два месеца раније заједно са њима борио против окупатора и пружио им помоћ у тешким моментима.⁹¹² По том питању тражили су 26. јануара инструкције од ПК, као и о ставу који треба да заузму према влади у Лондону и Дражи Михаиловићу, о којима нису имали информације. Будући да се исто питање нашло почетком 1942. на дневном реду свих локалних руководстава партије, а да је став ПК био јасан, навешћемо и питање и одговоре. ОК је тражио следећа разјашњења: „Пишите нам о оцени владе у Лондону, разлоге њене промене и постављања Драже Михајловића за министра војног. Да ли је и Дража издао или само његови људи, јер то није јасно из ваших писама. У писму од 30 XII 1941 стоји 'издаја Драже Михајловића', а у писму ЦК и вашем од 15 I 1942 има мала нијанса у оцени 'бандитске групе Драже Михајловића'. Ми Дражине раскривамо, јер су нам на терену непријатељи, али самог Дражу не.“⁹¹³

---

⁹¹¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-183/1; АС, БИА, I-20, *Специјална полиција Браничевски округ*; С. Марковић, *Стазама смелих*, 163; *Narodni heroji*, 2, 308; С. Марковић, *Бујице*, 223.

⁹¹² АЈ, Србија, II/59.

⁹¹³ АС Ж, Ђ-2, ПКС-55.

Прецизан одговор стигао је 3. фебруара: „Разбијање те банде данас (Недић, Пећанац, Љотић, дражиновци па и сам Дража) значи да се за сутра осигура спровођење до краја нар. осл. борбе – антифашистичке револуције у земљи – која је само претходна етапа пролетерске револуције [подвукао Н. Д.]. Ви питате о ставу према Лондонској влади, њеном ставу према Дражи и нашем ставу према њему. (...) Јасно је да његове банде спадају у великосрпску клику која сарађује са Немцима против партизана и распирује шовинизам. Против те банде ми морамо водити немилосрдну борбу исто тако као против Немаца и Недића. Јасно је да ћемо нападајући Дражине одреде, који чине та зверства, нападати и Дражу као њиховог организатора и вођу. Ако би се где десило да су за сарадњу, тамо ћемо је и прихватити, ма да нема изгледа да је са њима могућа ма каква сарадња или споразум или њихов улазак у нац. осл. одборе. Влада из Лондона још није јавно нападала на нас и као да поздравља нац.осл.борбу ма да се види да они нешто друго подразумевају под тим него ми. Зато ми сада не нападамо лонд. владу, али је и не популаришемо. (...) Влада у Лондону се прави луда, унапређује Дражу и потајно га подржава у ономе што он чини, чиме хоће да осигура себи и Енглеској позиције код нас и на Балкану да би спречили доследно спровођење антифашистичке револуције. Разобличавајући и уништавајући све непријатеље нар. осл. борбе (па међу њима и Дражу, где се показује као такав, а то је скоро свуда) ми извршујемо и задатак који нас сутра очекује: не дозвољавамо да се ма каква влада или група попне народу на грбачу и настави по староме.“⁹¹⁴

Наредних дана стигла су им и упутства за даљи рад на терену: „Усавршити партизански начин ратовања. Држати се онога што кажу совј. партизани: тамна ноћ је највиднији дан за партизана. Учврстити дисциплину, самосвесну, да се осећа тај дух челичне дисциплине колективне, која препорађа људе. Пазити добро кога се прима у партизанске редове. Треба да целим радом у одреду руководи партија, али да се ауторитет командира и комесара високо диже у чему треба да дају пример као и у свему.“⁹¹⁵

Овакве инструкције важиле су за све преостале партизанске одреде у Србији. Међутим, њих је, како смо већ указали, ван јужне Србије било мало. Дневник Милутина Стојића, политичког комесара Трнавског батаљона, можда и

---

⁹¹⁴ АС Ж, Ђ-18, ОКП-9.

⁹¹⁵ АС Ж, Ђ-18, ОКП, *Писмо ПК другу Ђори*, 11. 2. 1942. (нерегистровано)

најбоље илуструје атмосферу „зечијег живота“ у којој су се нашли преостали појединци из привремено пораженог покрета: „4. XII 941. четвртак. Око три сата долази Анђа [супруга – прим. Н. Д.] и један четник и Анђа ми прича да је Андрија разговарао са попом Булијом [Драгутином Булићем, секретаром Збора у Чачку – прим. Н. Д.] и да му је обећао да се ја легализујем али да се обавежем да нећу учествовати у организацији за устанак и да јамчим да у срезу неће ништа се десити што би реметило мирно кретање Немаца и ако се за то обавежем бићу поштеђен од прогона. Четник ми каже да сви знају где се налазим и да ће четници из среза драгачевског сутра стићи и да ће ме ухватити. Обећава ми његово јемство. Рекао сам да се легализујем не могу јер ако се пријавим значи одричем се борбе, смрт ми је сигурна. Издати борбу значи смрт. Волим да погинем у борби против окупатора и српс. издајца него срамно и кукавички да се предам па ма и живот сачувао. Хоћу своје име да оставим чисто. Од себе дајем све за борбу коју смо повели. Ситуација све тежа и црња ни мало ружичаста не изгледа.“⁹¹⁶

Из дана у дан, притисак се повећавао: „Недеља 7. XII 941. И овај ми пријатељ отказује стан и наводи имена стрељаних лица. (...) Анђу су ми отерали у затвор и дете. Ух! ситуација је тешка и неможе гора да буде. Долазим где сам наумио. Улазим на шталу али немогу да спавам. Свиће и скачем са штале и идем да чекам док ко дође да положи стоци. Долази друг и питам га да ме прими и он ме прима али да будем у штали. Направио сам од снопова земуницу и простро сламе добио једну поњаву и лежим, хладно је. Ветар пири и додирује ми кожу. Доносе ми ручак и ја излазим из мог склоништа као Робинзон ручам па продужим лежање. Суд са остатком хране оставио сам у близини и један миш одмах ступа у дејство. Гледам у њега и он у мене и брзо смо се спријатељили. Види он да сам неки храбар борац кад сам дошао у његово склониште.“⁹¹⁷ Ипак, под великим притиском и са потерама за петама, после хапшења породице, партизански комесар се одлучио на предају. Поново је ступио у контакт са Драгутином Булићем и пришао добровољачким одредима, обавезавши се на услове који су му тражени. На тај начин погазио је понос, али је спасао породицу. Ипак, смрт није успео да избегне: у једној истрази Специјалне полиције 1942. је откривен и

---

⁹¹⁶ МИАЧ, Ратни дневници из НОБ, к. 1, *Дневник Милутина Стојића*.

⁹¹⁷ Исто.

одведен на Бањицу, где је, иако се у истрази покајао што је помагао комунисте, осуђен на смрт и стрељан 25. јануара 1943. године.⁹¹⁸

Лука Спасојевић, учитељ и резервни официр из Бабајића код Љига, комесар чете у Суворовском одреду, после распада ове јединице пребацио се у свој завичај, где је презимео у земуници. Он је два месеца прекраћивао углавном писањем; његови дневнички записи сачувани су у форми писама (брату?) и они нам дочаравају мисли прогоњених. „Сада и ја чекам лепше дане, проводећи све време у мраку одакле само могу видети један крајичак шуме и нешто неба. (...) Ипак сам весео. Добра мора бити. Победа је наша сигурна, но мора се мало причекати. Расположен сам и трудим се да 'ударим бригу на весеље', јер ми често пада напамет како сам у Пироту прошле године често тражио од певачице да ми певају „Те очи твоје зелене“, а због оног 'Јер данас живим ја, а сутра можда нећу...'“ Једно од последњих писама датовано је на 20. април: „Пишем под нередовним приликама – у мраку на коленима, понешто при лампи. (...) Данас дознадох да је у новинама изашло о погибији злогласног комунистичког бандита, учитеља Луке Спасојевића. У вези с тим молим те да доносиоцу овог писма по два пута прочиташ ово: све спремити и спровести по народном обичају; отац нек се поруши и пусти браду (...). То је потребно ради обојице. Даћу не давати док се не пронађе леш убијеног бандита. Никаквог изговора не може бити, јер новац не сме бити у питању, кад је покојник то заслужио. Молим те објасни ти то њему.“ Завршио је са следећим описом: „Сунце једва успе да се, свремена на време, пробије и обасја црне њиве и шуме. Нигде песме, нигде цвркута птица, па ни блејања јагањаца. Све се згрчило и чека... лепше дане. Досадно ми је већ лежати. Премећем се на све могуће и немогуће начине но никако се наместити. Тешко је кад 'здрав болује'“.⁹¹⁹ Када је освануло пролеће, Лука Спасојевић се поново нашао у партизанима, на командним дужностима у обновљеном 1. шумадијском одреду. Више није излазио из борбеног строја до погибије, у јуну 1943. године.⁹²⁰

Неки од прогоњених успели су да преживе и прву ратну зиму, али и читав рат. Њихови записи и сећања такође су драгоцени за реконструкцију судбине

---

⁹¹⁸ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 478.

⁹¹⁹ АСЖ, Б-24, ОКВ, *Препис писама – оригинала Луке Спасојевића, Народног хероја* (нерегистровано).

⁹²⁰ Б. Матић, *Ваљевски партизани*, 69.

преосталих партизана у Србији у то доба. Један од таквих био је Живомир Несторовић, заменик команданта једног батаљона 1. шумадијског одреда. Он се, рањен, по слому устанка вратио кући са намером да се скрива, али су га отац и браћа предали властима, надајући се да ће му као младом опростити кривицу. Међутим, видевши шта му се спрема, Несторовић је побегао из сеоског притвора. Тада је почело његово лутање по околини, док су домаћини, некадашњи сарадници партизана, махом одбијали да га приме. На крају га је, промрзлог и изнемоглог, уз грдњу према комунистима, прихватио брат. Да би га сакрио, зазидао га је у зид своје куће који је испунио сламом, и уз мали отвор за ваздух и храну прислонио велике пуне бачве. У таквој ситуацији, подвиг је био преживети и један дан: „Дужина рупе од око 150 цм није ми омогућавала да се испружим. Покушавао сам, али су ми глава и ноге ударали у влажан зид. Ширина је таман одговарала мојим раменима, али је висина била таква да сам могао само да се налаким. Испод су биле даске и слама. Покривач су ми били губер и једно ислужено војничко ћебе. Све је било ледено хладно. Мирисала је земља и влага. Учинило ми се да немам ваздуха, да ме нешто гуши и ломи, да сам стегнут и притиснут. Тек пред зору утонуо сам у некакво полуснено стање, али не дуго. Тргао ме лавез узнемирених паса.“⁹²¹ Наредне дане проводио је на исти начин, постепено с привикавајући на живот у склоништу, а онда и на честе претресе куће и подрума. Његови описи су највернија слика судбине партизана „земуничара“ (како су их противници називали) током прве ратне зиме.

„Како су дани пролазили, тако сам се све више навикавао на живот у земљи“, пише Несторовић, настављајући уз опис нових правила живљења која је себи осмислио: „Да бих олакшао муке и скратио време, трудио сам се да што више спавам. То ми је успевало, нарочито откако су се болови умањили. Храну сам добијао два пута недељно. Најчешће проју и главице киселог купуса, а ретко обарени кромпир и јаја. (...) Због малаксалости нисам много осећао вашке, али од тада почео сам сваког дана да их напипавам и уништавам. Толико су се намножиле да су ми милеле по лицу и увлачиле се у ноздрве, трепавице, уши. Од страха да ме не поједу, одлучио сам да их убијам хиљаду дневно. (...) Покрај горњег дела тела држао сам храну, а тамо даље, поред и испод ногу, измет. То је

---

⁹²¹ Ж. Несторовић, *н. д.*, 98.

домамило мишеве, који као да на мене нису обраћали пажњу. (...) Понекад, док сам слушао како јуре и цијучу, мене је до лудила мучила мисао да ли можда не предосећају моју смрт.“⁹²² У таквим мукама, често размишљајући да ли да се преда или да сам себи прекине муке, Живомир Несторовић је издржао 115 дана. Онда су у пролеће по њега дошли партизани и поново га одвели у одред. Током наредне године, после свих преживљених тешкоћа, постаће секретар Среског комитета КПЈ Аранђеловац, а касније и члан (од октобра 1944. и секретар) ОК КПЈ Крагујевац.

Слична је била судбина преосталих појединаца и у другим крајевима који су некада представљали жариште устанка. Њихов опстанак на терену, уз скривање, исхрану, стварање мреже јатака и њихову заштиту – па тек онда и прикупљање истомишљеника и наставак акције, заиста је изискивао огромне напоре и развијање разних вештина. Зато не треба да чуди чињеница да се добар део тих илегалца, који су преживели прву ратну зиму настављајући да делују у Србији, доцније нашао на важним функцијама при полицији или обавештајним структурама. Неки од њих, попут Милоша Минића, Мила Милатовића, Ратка Дражевића, Слободана Крстића Уче, Панета Ђукића или Раденка Мандића, скупа са онима који се буду пробали из Босне, чиниће у јесен 1944. прву поставу руководства Озне у Србији.

2. 1. 3. Легализација партизана

Још раније смо напоменули да је у Санџак прешло највише 2.000 партизана из Србије. Ако знамо да их је пред слом устанка било око 14–15.000, поставља се питање каква је била судбина оних који су остали на терену након повлачења Врховног штаба. Значајан број њих јесте настрадао у борбама, стрељан, логорисан и затворен. Ипак, неколико хиљада њих морало је остати и на слободи. Њихова судбина је недовољно позната, вероватно јер су морали да нађу неку врсту

---

⁹²² Исто, 102–103.

компромиса са властима које би их амнестирали и допустили им да наставе живот у својим местима. Чињеница је да је ретко кога од чланова КПЈ и партизанских „првобораца“ мимоишао репресивни удар 1941/1942, а да су амнестирани махом мобилисани сељаци, малолетници и млађи пунолетници или пак они за које би представници власти положили гаранције.⁹²³ Али дешавало се да су кроз разне врсте нагодби, делом и кроз укључивање у војне структуре Недићеве владе или просто прелажењем у преостале одреде ЈВуО, у животу и на слободи остали и неки од партизанских руководилаца и истакнутих бораца. Мање познат, контроверзан, овај процес који је текао паралелно са инфилтрирањем официра и војника из бивших војно-четничких одреда у СДС, иако је био мањег обима и другачијих карактеристика, препознајемо као *легализацију партизана*.

Треба напоменути да тај процес није био искључиво стихички и да се одвијао и по налогу самог врха КПЈ и партизанског вођства у Србији. Сачувано је и неколико докумената који о томе говоре. ПК КПЈ за Србију је фебруара 1942. наложио ОК Пожаревац да предузме следеће кораке: „Да наши другови улазе у организације које се стварају присилно /уколико не може да се спречи њихово стварање/ као што су сеоске страже, кулаци итд. Слати пропагандисте међу недићевце, четнике свих врста и свуда где се окупља народ било милом или силом.“⁹²⁴ У другој половини године остало се при истом ставу, о чему говори и инструкција ОК Ваљево: „Потребно је да створите обавештајни апарат у редовима самог непријатеља на најконспиративнији начин, о чему би знао и водио рачуна само један члан руковотства.“⁹²⁵

Инфилтрирање бивших партизана у четничке одреде и војне структуре Српске владе, делом због сопствене заштите, а делом и због рада у корист КПЈ, није била локални инцидент; та појава 1941–1943. примећена је безмало у целој Србији. Сачуване директиве нам казују да се није радило о самоиницијативним поступцима месних руковотстава, нити о слободној вољи појединаца и група да

---

⁹²³ На курсу ликвидације комунистичких вођа и неутралисања и придобијања „обичних партизана“ стајао је и сам генерал Михаиловић. Покрајински комитет КПЈ на челу са Благојем Нешковићем добио је августа 1942. извештај из Чачка у коме се истицала управо таква идеја: „Недавно је Дража неким својим људима рекао – 'Склањајте партизана, јер су храбри, требаће нам, а убијајте њихове вође, јер су нам опаснији од Немаца'. Из овога се види јасно цео његов став према нама, хоће партизана, али под њиховом командом“ (АС Ж, Ђ-2, ПКС, 165).

⁹²⁴ АС Ж, Ђ-18, *писмо ПК КПЈ за Србију ОК КПЈ Пожаревац 11. 2. 1942*, (нерегистровано).

⁹²⁵ АС Ж, Ђ-24, *писмо ПК КПЈ за Србију ОК КПЈ Ваљево, 21. 10. 1942*, (нерегистровано).

заиста промене страну у рату. Требало је искористити кризне моменте да се преживи, ојача, и утиче на усмеравање акције према ривалима. Када би запретила опасност, или када би се пак нашли у опасности, легализовани комунисти би требало да иницирају побуне у својим јединицама, ликвидирају „издајничка“ вођства и са што већим бројем сабораца поново пребегну у партизане.⁹²⁶

О легализовању неких партизанских група сачувано је више архивске грађе, па самим тим и више детаља о њиховим активностима. Већа група партизана из Расинског, Врњачко-трстеничког и Копаоничког одреда после слома устанка је крајем 1941. нашла уточиште у одредима мајора Драгутина Кесеровића на Жељину.⁹²⁷ У образложењу ПК-у, који је требало да им да смернице за однос према четницима Драже Михаиловића, наглашавали су Кесеровићеву позитивну улогу у борбу против Немаца и чињеницу да су партизани код њега само привремено.⁹²⁸ Међу партизанима који су прешли код Кесеровића било је и некадашњих руководилаца (адвокат Радичевић и професор Кнежевић из команде Краљевачког НОП одреда, капетан Миленковић, командант Врњачко-трстеничког одреда и др) и чланова КПЈ; читаву 1942, а неки и до краја рата, остали су у његовим одредима.⁹²⁹

Миладин Петровић – Ћосић, заменик комесара 2. батаљона Посавског НОП одреда, обрео се у Рудничком корпусу ЈВуО, где се једно време нашао и на руководећим дужностима. Није био и једини партизан који је нашао спас у овој четничкој јединици.⁹³⁰ У околини Гроцке су се бивши партизани и њихови помагачи инфилтрирали у четнички одред војводе Пере Шумског, као и у сеоске страже у којима су се и наоружали.⁹³¹ Сличне појаве забележене су и у области Ужица. Група партизана из Бајине Баште склонила се и код поручника М. Рогића, у одред који је прерастао у 1. рачанску бригаду Златиборског корпуса ЈВуО, одакле су, прикривени, наставили активности.⁹³² У Јаворском корпусу ЈВуО легализовао се са још неколико комуниста инжењер Миладин Радуловић, раније

---

⁹²⁶ С. Марковић, *Бујице*, 266; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 2, 193.

⁹²⁷ *Зборник НОР*, 1-4, 36–41; Добривоје Секуловић, *Жупа у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, Александровац, 1995, 102–105, 119–120; Д. Секуловић, *Врњачка Бања*, 225.

⁹²⁸ АС Ж, Б-2, ПКС, 49.

⁹²⁹ АС Ж, Б-2, ПКС, 157; ПКС, 175.

⁹³⁰ М. Марковић, *н. д.*, 188–190.

⁹³¹ Т. Расулић, *Грочанска хроника*, 177–178.

⁹³² Ж. Грујичић, *н. д.*, 117; М. Самарџић, *н. д.*, књига 5, 522.

члан МК КПЈ у Косовској Митровици. Ту су, по шаблону који им је дат, деловали до новембра 1943, када су извршили пуч у једној бригади и, ликвидиравши официре, заједно са 80 људи прешли у партизане. Ово је можда био и најуспешнији (а за противничку страну најштетнији) пример легализације партизана у Србији.⁹³³

У чачанском крају неке партизане прикривао је и Пећанчев војвода Павле Гучанин⁹³⁴, а неколико локалних команданата из времена устанка обукло је и добровољачке униформе и спасило се уз помоћ челника покрета Збор Драгутина Булића.⁹³⁵ Некадашњи партијски инструктор КПЈ у чачанском крају, Стефан Митровић, извештавао је у августу 1942. ЦК да се на основу гаранција власти чак и неки раније ухапшени пуштају из логора: „нпр. сви наши другови из љубићког среза пуштени су били на основу гаранције које су за њих дали разни четници.“ Легализовани четници чак су по њему прикривали и помагали и члана ОК КПЈ Чачак и једног од организатора партизанског покрета у том крају, Момчила Вилимановића.⁹³⁶ Неколико чачанских партизана, међу којима и злогласни Миле Козодер, постаће и припадници црних тројки ЈВуО и крваво ће се разрачунавати са својим бившим саборцима.⁹³⁷ Локална историографија новијег доба забележила је ове појаве и скренула пажњу на њихову масовност. Између осталих, некадашњи заменик комесара Чачанског НОП одреда, Ацо Савић, нашао је уточиште код једног команданта батаљона ЈВуО у Таковском срезу, користећи тај положај да помогне и своје раније саборце. Командир чачанског партизанског затвора Жико Давидовић нашао се пак у пратњи команданта Пожешког корпуса ЈВуО.⁹³⁸

Било је и екстремнијих примера, када је неколицина комуниста и бивших партизана из Горњег Милановца ступила у службу Абвера и ангажовала се у откривању и хапшењу равногораца у таковском крају. Јужније, у Драгачеву, неки од њих су у хајкама на припаднике ЈВуО учествовали јавно, обучени у немачке униформе. Посебно је као злогласан остао упамћен пример Савла Милосављевића из Дљина, бившег партизана којем су националисти по заробљавању крајем 1941.

---

⁹³³ Ивањица, 474–476; Богић Красић, *Ужички округ 1943. године*, Ужице, 2014, 105–107.

⁹³⁴ МИАЧ, Ратни дневници, *Дневник Наде Симовић*, рег. бр. 531.

⁹³⁵ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 465; ИАБ, УГБ, СП-IV-144/43.

⁹³⁶ *Документи ЦК*, 6, 374.

⁹³⁷ АС, БИА, III-6, *Четници Драже Михаиловића и Косте Пећанца 1942-1945*.

⁹³⁸ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 2, 186–187, 267.

поштедели живот. Већ годину и по дана касније предводио је немачке потере у свом крају, у којима је ухапшен и ликвидираан велики број Драгачеваца наклоњених Равногорском покрету. Касније је интерниран у Немачку, да би се 1945. вратио у земљу где му је признат статус учесника НОР-а! Други чланови драгачевске групе, најпре партизани па немачки агенти, нису преживели рат. Према таквим људима, који су играли и на карту окупатора и на карту комуниста, четници су сурово поступали; ликвидирали су и њих и покаткад читаве њихове породице.⁹³⁹

У већ поменутој партијској организацији Ваљева месни комунисти послушали су инструкције врха КПЈ и такође се легализовали под окриљем српских власти под окупацијом, настављајући да у другој униформи делују против равногораца. То су запазили и обавештајни органи СДС из овог места: „Запажено је да комунисти, нарочито у последње време, имају нову тактику: стављање у службу окупаторских власти да би се сачували од прогона. Потказују и денунцирају исправне Србе, као људе Драже Михаиловића, а нарочито оне који им сметају. Немци радо примају овакве људе и заштићују, јер акцију људи Драже Михаиловића сматрају опасном. И због тога су, изгледа, преузели вођење истраге над комунистима, те поједине од њих, које пусте на слободу, искоришћавају као своје конфиленде.“ И наредни извештаји квислиншких власти носили су сличне закључке: „Неки од комуниста су се ставили у службу немачких власти и уживају њихову заштиту тако, да је за сада немогуће предузети ма шта према њима. Немци сада сматрају опасном акцију националистичких одметника и сваког оног који им може послужити што у гоњењу противу њих, толерирају и ако знају да је комуниста.“⁹⁴⁰ Са истим циљем и у исто време, једним поверљивим каналом шумадијски партизани су комуницирали и са немачким официром Хугом Лорером у Аранђеловцу.⁹⁴¹ Мноштво сличних примера забележено је и на југу Србије, о чему ће бити речи у наставку текста.

---

⁹³⁹ Исто, 228–240; С. Марковић, *Бујице*, 361.

⁹⁴⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-206.

⁹⁴¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-273-а; АС, БИА, 1-7, *Немачка обавештајна служба и Гестапо, Пожаревац*. Неки покушаји партизана да се убаце у раније непријатељске одреде и онда продуже рад на помоћи партији су откривени и сурово санкционисани. И квислиншке формације и ЈВуО би за такве појединце изрицале искључиво смртне казне (Иван Ранчић, Борис Томанић, *Орашачки срез у листу Ново време 1941–1944*, Београд, 2019, 102).

Највише архивске грађе сачувано је о деловању легализованих партизана у источној Србији и пожаревачком крају. Један део партизана Пожаревачког НОП одреда који је оперисао на овим просторима одмах по слому устанка придружио се војно-четничким одредима у Горњаку, где је већина била добро прихваћена. Неки од њих, у саставу одреда капетана Предрага Марковића, током 1942. ће прећи у Босну, да воде борбу против усташа. Други су се ставили под заштиту комунистима омраженог војводе Звишког, Воје Триброђанина, који је ушао у легалне структуре власти, али наставио и да помаже ЈВуО. Међу њима је, што је посебно било поражавајуће за организацију, био и један командант и један члан ОК КПЈ.⁹⁴²

Познат је, а прилично илустративан, и случај Драгише Миладиновића (1909–1943) из Кнежице у срезу Млавском, који је 1941. као подофицир краће време био командант Млавског НОП одреда. Касније, када је дошло до његове реорганизације, постао је командир чете при Пожаревачком одреду Вељка Дугошевића. Након слома организације остао је да се скрива на терену, углавном у свом селу. Онда је, као још један број петровачких комуниста и партизана, покушао да се спаси тако што ће се легализовати (како и стоји у партијској документацији); средином 1942. већ је био у контакту са официрима ЈВуО из Горњака са којима је договорио прелазак читаве своје групе. Они су га оставили као свог команданта милиције у Кнежици. Све то је поражавајуће деловало на преостале партизанске присталице, па је чак и надлежни повереник КПЈ констатовао да је легализација неминовност („мени се самом такође чини да је рад на овом терену омогућен једино уласком у непр. редове, овако као илегалист ништа се не може учинити“).⁹⁴³ Међутим, Миладиновић је убрзо својим бившим саборцима тајно дотурио писмо у којем је објаснио своје мотиве и понудио им помоћ: „Ако можете да се пребаците код мене ја ћу да ве сачувам да ви се ништа не деси, само мора тајно.“ Један од локалних партијских руководилица се и састао са њим, али је тек ту био разочаран политичким ставовима бившег партизанског команданта. Посебно је проблематичан био његов помирљив став према ЈВуО: „Као да хоће за себе да остави по један мостић до њих – чува четничку значку,

⁹⁴² АС Ж, Ђ-18, ОКП, 36; ОКП, 131; ОКП, 153; ИАБ, УГБ, СП-IV-273-а; М. Милуновић, *н. д.*, 23–26; С. Марковић, *Бујице*, 291; С. Марковић, *Стазама смелих*, 140-144.

⁹⁴³ АС Ж, Ђ-18, ОКП, 51; С. Марковић, *Бујице*, 361.

носи четнички прстен – нада се да ће ове банде да се окрену против Немаца – наседа њиховој пропаганди да они сада тактизирају – није у све ово уверен али се пред људима пита да није то тако.“ Ипак, у усменој традицији остао је траг да је Драгиша Миладиновић надаље чинио услуге комунистима, а управо због тога је, када је био откривен, од снага ЈВуО осуђен на смрт. Тужно сведочанство о једној судбини у вихору грађанског рата употпуниле су његове последње речи: „Ја сам Србин!“⁹⁴⁴

Извори свих зарађених страна запажали су 1942. да је прелазак партизана у квислиншке одреде у источној Србији узео прилично маха, а неки су указивали и да се поједини повезују са окупационом управом, у којој остварују утицај.⁹⁴⁵ Један од агената Гестапоа из Кучева је након хапшења лојалних четника протествовао код виших инстанци што се њима узима слобода „док су покретачи и вође партизанског покрета на слободи у Кучеву и у околини и данас и исти се слободно шетају по Пожаревцу и који су се ставили лажима под заштиту окупационих власти.“⁹⁴⁶ Доступни документи говоре да је последња тврдња заиста била истинита и да је већи број локалних партизана и позадинских радника КПЈ био пуштен на слободу и то по наређењу зондерфирера М. Баумана, повереника Абвера у Пожаревцу. Узалуд су добровољци и представници локалних власти и у пролеће 1943. указивали на погубност чињенице да „отровни комунисти“ неометано делују, чак и унутар институција власти; Бауман их је врбовао за рад у немачкој обавештајној служби и они су му, поготово у борби против опасних „ДМ бандита“ били од велике користи. Заузврат је он све до 1943. спречавао масовна стрељања заробљених партизана у Пожаревцу.⁹⁴⁷

---

⁹⁴⁴ Исто; ОКП, 44; ОКП, 153. Драгиша Миладиновић је, иако су га комунисти у рату обележили као свог непријатеља, после 1945. ипак рехабилитован и уведен у локалне хронике НОР-а.

⁹⁴⁵ Министар спољних послова југословенске владе у избеглиштву, М. Нинчић, на основу извештаја Д. Михаиловића, о овоме је писао посланству у Кујбишеву: „Немци из затвора пуштају све комунисте који хоће да (...) воде немачке трупе противу наших јединица. Пуштају из затвора и сва лица која покажу сарадника Михајловића по варошима и селима. Због овога вршена велика хапшења наших људи у Пожаревцу, Зајечару и Неготину“ (ВА, 290-3/1-18).

⁹⁴⁶ ИАБ, БДС, Ј-333.

⁹⁴⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-273-а; АС, БИА, 1-7, *Немачка обавештајна служба и Гестапо, Пожаревац; 1-20, Специјална полиција Браничевски округ; 1-32, Емигрантска организација Збор 1935-1964.* Један од скојевских руководиоца из Кучева, по имену Сава Пауцић, на саслушању пред органима Озне после 1945. дао је податке о начину ангажовања и активностима у корист Баумана и Немаца: „Он је тражио од нас да му дамо обавештења, тј. податке о раду и кретању четника и то Воје Триброђанина и о четницима у Горњаку. Ми смо га тада замолили да нам дозволи да се размислимо па ћемо му одговорити. После 3-4 дана смо поново отишли код њега и рекли смо му

Слични примери бивших партизана и комуниста, који су заврбовани да раде за Гестапо, Абвер или за бугарске службе по „антиДМ линији“, наносећи ривалској организацији кроз сарадњу са окупатором велике губитке, забележени су и у Смедеревској Паланци, Алексинцу, Зајечару, Лесковцу, Власотинцу, Неготину.⁹⁴⁸ Неки од комуниста-немачких обавештајаца, који су изазвали класичне ратне злочине, после рата су од нових власти кажњени смрћу или затворским казнама. Други су пак задржани и коришћени као агенти и обавештајци комунистичких безбедносних служби.⁹⁴⁹

Исто је било и са бившим партизанима који су привремено били применили ратну страну; неки од њих у првом погодном моменту вратили су се под окриље КПЈ, али је било и оних који су до краја рата остали у ЈВуО или СДК. Око судбина тих људи, у суштини препуштених себи након слома устанка, исплеле су се драме. Неке од тих животних прича и појединачних случајева нашле би се присутне на понекој од локалних хроника НОБ-а. Међутим, о читавом процесу, који је био карактеристичан за већи део устаничке зоне и узео масовније размере, упркос бројним доступним документима, није било речи ни у једној монографији о НОП-у. „Легализација партизана“, иако је и по карактеристикама и

да уколико смо у могућности да ћемо га извештавати о кретању и раду четника. (...) Ја сам Ваутману увек усмено реферисао о свему што се тицало четника а о чему сам ја знао. Достављао сам му и писмене извештаје. Ја писмене извештаје нисам потписивао псеудонимом, већ мојим именом и презименом.“ У сећањима ухапшених партизана из пожаревачког краја остало је забележено да је Пауцић користио блискост са Бауманом како би за њих обезбедио боље услове и блаже казне након хапшења. Супротно, у борби против четника Милана Калабића био је немилосрдан, а у акције против њих он и неколицина бивших партизана одлазили су у немачким униформама (С. Марковић, *Бујице*, 299–300).

⁹⁴⁸ Врло је упечатљиво и сведочење Василија Тошовића, једно време секретара ћелије КПЈ у Зајечару, који је током истраге у српској полицији 1942. описао један од начина рада и пасивне помоћи окупаторским органима у борби против ЈВуО: „Пре око 20 а можда и више дана добио сам од Марице једну преставку написану мастилом, а адресовану на Фелдкомандантуру у Нишу у којој је изложено више имена официра са територије округа Зајечарског, за које је тврђено да су припадници акције Драже Михаиловића и тражено је од Немачких власти да се ухапсе и склоне. Ја сам ову преставку вратио назад Марици преко Исакова и захтевао сам да се напише на писаћу машину. После неколико дана враћена ми је ова преставка написана писаћом машином на Српском језику и латиницом. Преставка је била стављена у коверат, на коме је на Немачком језику било написано: 'Фелдкомандантури Ниш'. Пошто сам прочитао ја сам коверат залепио и на исти ставио 2 динара поштанску марку и бацио писмо у поштанско сандуче у Зајечару. Са овом се преставком хтело постићи то, да се од Немачких војних власти похапсе и склоне они официри који су се истакли у борби против комунизма, те да би ми присталице комунистичког покрета могли несметано да радимо на територији округа Зајечарског. Ја верујем да је садржина у преставци неистинита и написана је из напред наведених тенденциозних разлога“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-208-а).

⁹⁴⁹ АС, БДС, Б-1337; ИАБ, УГБ, СП-IV-206/39; СП-IV-329; АС, БИА, 1-32, *Емигрантска организација Збор 1935-1964*; Исто, 1-36, *Гестапо Подунавски округ*; Љубомир Трифуновић, *Портрет без рама*, Ниш, 2007, 65; Мирко Живановић, *Светли ликови из тамних дана*, Минхен, 1983, 20, 50, 107; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 2, 237–240.

по степену сарадње била блажа у односу на конкурентску организацију, остала је једна од тамних мрља у историји партизанског покрета у Србији.

2. 2. „Комунистичка неман“: партизани у перцепцији непријатељских снага 1942–1944.

Слике нетрпељивости и мржње, које се перманентно стварају и понављају током рата, представљају кључно средство за формирање колективне друштвене подсвести према непријатељу. Немачки политиколог Дитер Зенгхас запажа да се „на темељу слике непријатеља могу оправдати све мере одбране сопствених интереса“, а да њихово увођење и наглашавање може додатно да одреди „спектар могућих сукоба“.⁹⁵⁰ Императив је да оне буду што више поједностављене, лишене сложенијих запажања и представа о ратним догађајима. Тада, у друштвеној подсвести, долази до изградње многобројних стереотипа, заснованих на предрасудама. Ствара се прецизан биполаран однос између два принципа супротности, позитивног „ми“ и негативног, противничког, „они“.⁹⁵¹ Сталним манипулацијама путем средстава информисања, временом долази до злоупотребе стереотипа и они постају општеприхваћене слике у перцепцији непријатеља.

Пропагандни рат у Србији 1941. некад је долазио као претеча војног сукоба, а негде као његова последица. У прву категорију може се убројити однос КПЈ и партизана према властима и Српској влади генерала Недића, или пак њихов став према Драгољубу Михаиловићу и његовим војно-четничким одредима. У оба примера, непријатељ је прво жигосан у одређеним партијским прогласима, лецима, коначно и у штампи – и онда би пре или касније следио напад на њега. Тако, прве осуде Комесарске управе („српских издајника“) региструјемо у прогласима КПЈ још током јуна, а вербалне нападе и провокације Д. Михаиловића („гибаничари“) у августу 1941. године.⁹⁵² У оба случаја требало је да прође месец

---

⁹⁵⁰ Hanes Hofbauer, *Slika neprijatelja – Rusija*, Beograd, 2017, 10.

⁹⁵¹ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 8–9.

⁹⁵² *Документи ЦК*, 1, 39; Р. Мартиновић, *н. д.*, 236.

дана, па да психолошки припремљени партизани први пут запуцају на означене противнике, а два месеца да тај сукоб прерасте у рат.

У односу квислиншке штампе према партизанима, ако анализирамо садржаје најистакнутијих листова попут „Новог времена“ и „Обнове“⁹⁵³, приметна је током првих месеци окупације супротна тенденција: све до краја јуна 1941, на њиховим страницама нема текстова антикомунистичке садржине. Под будним оком окупационе цензуре, будући да су Немачка и СССР тада још увек били у савезу, овакви садржаји били су непожељни. Први текст у „Новом времену“ где се КПЈ приказује у негативној конотацији објављен је 29. јуна⁹⁵⁴, а наредни тек у јулу, када је Политбиро КПЈ већ био донео одлуку о формирању оружаних снага и покретању акција. Слично се збило и са равногорским скромним пропагандним средствима, где се први антикомунистички садржаји јављају, најпре интерно, тек од 7. новембра 1941. године.⁹⁵⁵ У том смислу, можемо да закључимо да је штампа и пропаганда КПЈ у сукобе ушла боље припремљена и са јасније означеном сликом ко јој све представља стварног и потенцијалног непријатеља у земљи.

Интересантно је, како указује Р. Ристановић, да квислиншка штампа није извештавала ни о првом таласу партизанских акција у земљи, све до 14. јула, вероватно због убеђења владајућих структура да ће комунистичке активности бити брзо сузбијене.⁹⁵⁶ Од тог момента, када је процењено да устанички покрет све више нараста и задобија све озбиљнију форму, у квислиншкој штампи је започела жестока антикомунистичка кампања. Она је имала за циљ да сатанизује противника, пре него што са терена стигну вести о десетинама убијених или стрељаних герилаца или у српске вароши буду почели да стижу лешеве убијених партизанских руководилаца који би ту били јавно изложени „за пример“.

У првим написима „Новог времена“ сви партизани су поистовећени са комунистима, који су листом приказани као терористи и разбојници у страниј служби. У познатом „Апелу српском народу“ од 13. августа српски партизани су

---

⁹⁵³ Током 1941–1944. у Београду су излазила два дневна листа, „Ново време“ и „Обнова“. Тиражни (само „Ново време“ је у једном периоду штампано у 100.000 примерака) и за ратне услове солидно опремљени, ови листови имали су посебан утицај на јавност у Србији. Под режимску штампу, чије ћемо текстове који се односе на партизана и овде анализирати, могу се подвести и недељници: „Понедељак“, „Наша борба“, „Коло“, „Српски народ“, „Српско село“ (Olivera Milosavljević, *Potisnuta istina, kolaboracija u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 2006, 60).

⁹⁵⁴ Милован Ђ. Поповић, „Вођи комунизма и наше национално питање“, *Ново време*, 29. 6. 1941.

⁹⁵⁵ Милан Б. Матић, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди*, Београд, 1995, 34.

⁹⁵⁶ *Колaborационистичка штампа*, књига 1, 164.

означени као „шака туђинских плаћеника и саботера“ која ради „по наредбама злочиначког большевизма“. У овом документу су још именовани као „разбојничке банде“ и „злотвори српског народа“, против којих је требало повести борбу.⁹⁵⁷ Таквим тоном била су обојена и потоња саопштења и прогласи српских власти и то ће отприлике бити линија са којом ће се кренути у обрачун са партизанским одредима, карактеристична за све ратне године.

Од самог почетка антикомунистичке акције Српске владе, њена пропагандна средства настојала су да прикажу „комунисте“ у Србији као страни фактор, наметнут српском традиционалном друштву, који ту не припада и којем ту није место. Сељаци који су се придружили партизанима потицали су искључиво са дна друштвене лествице: „У Рачи није било ни две стотине ових разбојника, бескућника сакупљених са улице, из васпитног завода и циганских черги. Међу ухваћеним бандитима није нађен ниједан једини сеоски домаћин или исправан грађанин, осим неколицине на силу мобилисаних сељака.“⁹⁵⁸

Посебно се истицало убиство или заробљавање партизанских бораца стране националности, како би се читаоцима дала лажна и пренаглашена слика о националној структури комунистичког покрета отпора, односно да су Срби у њему мањински заступљени. Тако је извештавано „да су 8. августа у борби код Космаја погинули ови комунистички бандити: Фриц Рајнпрехт, Никола Зубов и Јуро Котро. (...) 8. октобра у борби код Венчана погинули су комунисти Еди и Фриц, а рањен је Махлајгер“.⁹⁵⁹ Заиста, и у Космајском и у Посавском одреду борио се већи број бораца који нису били Срби – па их је више било и међу жртвама – али из разлога што су та два одреда била првенствено попуњавана борцима из некадашње Управе града Београда (Београд, Земун и Панчево), где је и национална структура била хетерогена и где скоро 30% грађана није било православне вере.⁹⁶⁰ Међутим, владина штампа је присуство таквих људи, поготово Јевреја на руководећим позицијама, тенденциозно приказивала, представљајући је као неку врсту завере против Срба.⁹⁶¹ Један од типичних

---

⁹⁵⁷ „Апел српском народу“, *Ново време*, 13. 8. 1941.

⁹⁵⁸ А. В. Милић, „Крагујевачка Рача очишћена од комуниста“, *Ново време*, 31. 10. 1941.

⁹⁵⁹ *Крвава листа комунистичких злочина у Србији*, Крагујевац, 1998, 97.

⁹⁶⁰ Д. Димитријевић, *Космајски партизани*, књига 1, 106-107, 204.

⁹⁶¹ Што због опште угрожености од Немаца 1941, што због предратне повезаности мањег дела припадника заједнице са КПЈ, Јевреји из Србије дали су велике жртве у партизанском покрету.

чланака објављених у квислиншкој штампи у то време, носи такође опасну дозу прерасуда о партизанима: „Готово без изузетка политички комесари по комунистичким бандама јевреји као и лица несрпске народности и неправославне вере“. Од православаца су, према истом извештају, међу комунистима били присутнији једино Црногорци „који имају једну кобну улогу у данашњем грађанском рату у Србији“.⁹⁶²

Овакве вести посебно су учестале на почетку операција окупаторских и владиних снага око сламања устанка. Из Параћина је јављано о погибији „двадесет седам комуниста, а да је међу убијеним нађен леш црвеног водника Јосипа Ерјавца“, док је из Ваљева стизала вест о терору партизанског команданта, „загребачког Јеврејина Хинка Мајера“, који неће проћи некажњено.⁹⁶³ Подаци о погинулим партизанима у наступајућим борбама давани су збирно, без идентитета погинулих и, врло често, са округлим цифрама, као да се није радило о припадницима једног истог, унесрећеног народа. Дана 24. октобра објављен је извештај из Аранђеловца да је „српски оружани одред потпуно уништио комунистичку банду“ и да је том приликом погинуло 122 комуниста; затим да је 31. октобра „Крагујевачка Рача очишћена од комуниста“; у исто време када су од „комунистичких банди“ очишћени и Умка и Трстеник. „Ново време“ је 8. новембра објавило и чланак са фотографијом, под насловом „Један партизан“, где

Колико их је пропаганда окупационих власти истицала, толико је њихова улога после рата минимизирана. Поред Моше Пијаде, члана ЦК КПЈ, многи београдски Јевреји налазили су се на истакнутим функцијама у партији и партизанским одредима. Укупно се у партизанима борило око 380 Јевреја из централне Србије, док је још око 160 њих узело учешћа у позадини покрета. Неки од њих представљају звучна имена партизанског покрета: Олга Алкалај, члан МК КПЈ за Београд, Саламон Анаф, један од организатора покрета у пожаревачком крају и потом командир чете, Изидор Барух, један од покретача партизанске акције у Ужицу (касније проглашен за Народног хероја), Јосип Барух, комесар Рачанске чете Ужичког одреда, Јосиф Алмозлино, члан СК КПЈ за Таково, др Владислав Шварц, један од партизанских вођа у околини Бољевца, Моша Мандиловић, први председник НОО у Крупњу, Јерухам Комфорти, партизански вођ у области Књажевца, Рафаел Батино, једно време секретар Обласног комитета КПЈ за Санџак и др. Брижљив као хроничар учешћа Јевреја у НОП-у, Јаша Романо изокола помиње да је било „извесних неправилних поступака у неким одредима у вези са пријемом Јевреја“ (Јаша Романо, *Јевреји Југославије 1941–1945, жртве геноцида и учесници НОР-а*, Београд, 1980, 210–214, 303–305).

⁹⁶² „Црвене заставе носе цигани“, *Наша борба*, 26. 10. 1941; П. С., „Силом одведени сељак заробио три комунистичке вође и предао их четницима“, *Ново време*, 17. 10. 1941. О комунистима и борцима из Црне Горе, који су заиста били надпросечно присутни на руководећим дужностима у Србији (од чланова ПК и Главног штаба до нижих форума и команди) збирно код: Милија Станишић, *Кадрови револуције. Црногорци на руководећим дужностима у НОР-у народа и народности Југославије 1941–1945*, Титоград, 1984, 542–543.

⁹⁶³ „Око хиљаду сељака под оружјем чува параћински срез од црвених бандита“, *Ново време*, 12. 10. 1941; „Ваљево организује борбу против комуниста“, *Ново време*, 28. 10. 1941.

је неки намучени Ром, заробљени припадник 2. шумадијског одреда, наводно обелоданио своје ниске побуде за одлазак у шуму: „Да бих после рата постао богат човек“. „Одреди мајора Калабића ослободили су Рудник“ – у тексту под тим насловом од 25. новембра наведено је да је на том подручју након борби пронађено 150 мртвих комуниста.⁹⁶⁴

Борбе око Ужица крајем новембра и жртве пале у њима описане су лаконски: „На путу између Ужица и Косјерића у краткој борби побијено је 300 комуниста, а код села Ковачића пред Ужицом побијено је још 100 бандита“. И у Ужицу су као вође комуниста представљени, између осталих, „Јеврејин Гутман“ и „Јеврејин др Леви“.⁹⁶⁵ Сви погинули и заробљени су означени као комунисти, а описи њихових злодела и неморалности су узврхунили. Чак су и тонови о појединим „заведеним сељацима“, који су се могли наћи на почетку устанка, потпуно ишчезнули у јавним средствима информисања.

У чланку „Чишћење обреновачке околине од одметничких банди“ наведено је да се „међу ухваћеним комунистима налазе се све сами злочиначки типови“ као и да се са „њихових лица види да њима ништа није свето и да су садистичког задовољства уживали у мукама оних које су убијали“, као и да су „своје руке упрљали крвљу невиних Срба, Српкиња и српске деце“.⁹⁶⁶ Након пада „Ужичке републике“ (у квислиншкој штампи је први пут и названа овим именом), крајем новембра 1941. године, у листу „Ново време“ дошло је до серије текстова о „животу под комунизмом“ у тамошњим местима. Из глорификације успеха у борби против непријатељских снага, јасно се уочава тенденција Недићевих власти да прикажу крај идеолошког непријатеља у Србији.

Чланци који су говорили о људима (њих чак 63!) које су комунисти наводно живе зазидали у један подрум у Ужицу или да је Чачку у партизанском затвору пронађено 80 обезглављених (!) неидентификованих лешева, имали су за циљ стварање крајње негативне перцепције партизанских снага, опомињући друштво на могуће последице од поновног јачања КПЈ у Србији.⁹⁶⁷ У штампи се

---

⁹⁶⁴ В. више у „Новом времену“ под наведеним датумима.

⁹⁶⁵ „Коначно уништење комунистичког терора у земљи“ и „Живот у комунистичком рају“, *Ново време*, 2. 12. 1941.

⁹⁶⁶ „Чишћење обреновачке околине од одметничких банди“, *Ново време*, 31. 10. 1941.

⁹⁶⁷ Иако су ови догађаји лишени историјске подлоге, текстови о терору у Ужицу и Чачку, као партизанским центрима у јесен 1941, више су него илустративни за стварање атмосфере хајке:

наглашавао терор над недужним људима, распрострањена „слободна љубав“, планско „демолирање јавних добара“.⁹⁶⁸ У местима у која су ушли српски оружани одреди „откриване“ су оскрнављене цркве и уништене православне реликвије.⁹⁶⁹ Исто ће се поновити и идуће године, кад владине оружане снаге буду запоселе крајеве на југу Србије које су партизани претходно држали дуже време: „Владини одреди који су вршили претресање терена на Зеленом Врху тек су сада открили један нови доказ комунистичких злочинастава. У једној раци нашли су 40 лешева сељака међу којима је било и жена, и неколико четника. Комунистички бандити су своје жртве убијали на најсвирепији начин разбијајући им лобање пијучима. Неке су и клали. Владини одреди настављају и даље патролирања на терену како би открили евентуалне остатке неке банде чији је још неки члан остао у животу.“⁹⁷⁰ Циљ такве пропаганде је јасан: било је потребно дехуманизовати противника, приказати партизански покрет отпора као расад неморала који одступа од правила ратовања и примењује страховите методе мучења заробљеника и неистомишљеника. Над таквим „типovima“ свака репресивна мера би била не само прихватљива, него и пожељна – и тиме је и правдан сав тзв. бели терор 1941/1942. године.

Сваки злочин над заробљеним партизанима и њиховим присталицама описиван је на странама београдске штампе као логична одмазда за њихове раније злочине. У првим месецима 1942. новински ступци пуњени су вестима о борбама, убиствима и хватањима „комунистичких вођа“: „Уништен штаб шпанске чете на

„Последња открића учињена у Ужицу по својој свирепости бацају у заснак све дотадашње комунистичке злочине не само у Ужицу него и у целој Србији. Мучења којима су биле изложене несрећне жртве могу се упоредити само са крвавим злочинима које су агенти бољшевичке Чекe вршили за време руске револуције. Први одреди који су ушли у Ужице нашли су у подруму суда зазидана 63 жива човека. Само главе жртава вириле су из зазиданих отвора у зиду. Известан број ових несрећника већ је био издахнуо, а неки су још давали поседње знаке живота. Ова 63 човека зазидана до грла остала су у подрумима суда осам дана без икакве хране и воде. Тим уласком српских оружаних одреда у Ужицу свима који су још били живи прекраћене су муке. Преживели мученици затечени су у ужасном стању. Неки су били потпуно изгубили разум, а већина се налазила у потпуној агонији тако да уопште нису могли бити саслушани. Предузете су све мере да се овим несрећним људима спасе живот. У Ужицу је на многим местима откопан огроман број страховито унакажених лешева. Сви ови леђеви су фотографисани па ће ускоро ови снимци бити објављени у јавности као најочигледнији документ зверске владе једне групе људи помраченог ума који су без стварних разлога убијали у масама“ („Комунисти су у Ужицу зазидали 60 живих људи“, „У Чачку је откривено 80 обезглављених лешева, *Ново Време*, 12. 12. 1941; „Жена-комуниста побила пет сељака“, *Ново Време*, 15. 1. 1942).

⁹⁶⁸ *Колаборационистичка штампа*, 1, 177–178.

⁹⁶⁹ „Три фазе 'ослободилачке борбе' комуниста“, *Ново време*, 5. 2. 1942.

⁹⁷⁰ „Пронађено 40 жртава“, *Ново време*, 6. 6. 1942.

Чукљенику“, „Похватани комунистички вођи при покушају да се реорганизују“ (15. јануар), „Разбијене комунистичке банде у источној Шумадији и Поморављу“ (1. фебруар), „Буђони одаје своје учеснике“ (3. фебруар), „Владини одреди уништавају комунисте на Сувобору“ – где је наводно за два дана избачено из строја чак 570 партизана (20. фебруар), „Ухваћен крволок Стеван Борота који је крив за смрт 200 Срба“ (28. фебруар), „Уништен Посаво-Тамнавски комунистички одред“ (1. март).⁹⁷¹ Слични наслови пратили су полицијске акције и у Београду („мартовска провала“), Нишу, Лесковцу и другим градовима Србије.⁹⁷² Објављиване су и њихове фотографије непосредно по заробљавању, у којима су, измучени након вишемесечног скривања и гладовања, заиста изгледали недостојни слике ратника. Са оваквим вестима из свих крајева Србије, које су негде можда и имале истиниту основу, али су у памфлетима анонимних аутора увек вишеструко преувеличаване и пренаглашаване, читаоцима се стварала слика да је „комунистичка неман“ уништена и да више не постоји ни нада за обнављање партизанских одреда.

Убиство заробљеног партизанског вођа из околине Мајданпека, Леониде Пљешковића, човека необичне судбине који је прво припадао четничким одредима Косте Пећанца, а затим постао један од партизанских команданата у источној Србији, приказано је неистинито, али сугестивно, са препоруком народу шта да чини са преосталим комунистима: „Познати комунистички бандит Леонида Пљешковић, који је пао у руке властима још у новембру месецу, спроведен је у Кучево да би био суочен са многим мештанима које је пљачкао и злостављао. Међутим, становнице Кучева отеле су Пљешковића од стражара који су га спроводили на саслушање и линчовале га. Смртно повређен, Пљешковић је подлегао.“ Други извори исте провинијенције говоре нам да је Пљешковић заправо стрељан од војних снага Српске владе и да је вест о његовом линчовању измишљена. То је био још један од типичних манира режимске штампе: ширење лажних вести и њихова употреба у борби против непријатеља.⁹⁷³

---

⁹⁷¹ В. више: *Ново време* и *Наша борба* за наведене датуме.

⁹⁷² М. Ђ. Поповић, „Управа града Београда похватала главне чланове Комунистичке партије“, *Ново време*, 12. 4. 1942; „Велики успех београдске полиције“, *Понедељак*, 23. 3. 1942; Милена Жикић, Бобан Јанковић, *Ниш у листу Ново време 1941–1944*, Ниш, 2014, 162–163.

⁹⁷³ ВА, НДА, 52-15-1; „Жене линчовале комунистичког вођу“, *Ново време*, 30. 12. 1941.

Посебан пропагандни подухват Српске владе током 1942. био је и организовање *Антикомунистичке изложбе* у Београду, која је, поред осталог, требало да укаже и на повезаност између комунизма, масонерије и „јеврејства“ – и њихову заверу против српског народа. Пошто је, уз активну медијску кампању, изложба била отворена у престоници четири месеца, кренула је и по другим градовима Србије.⁹⁷⁴ Током 1942–1943. новина у квислиншкој штампи била је преношење извода из говора генерала Недића, његових министара и сарадника. Будући да је партизански покрет на терену био углавном уништен, фокус је прешао на вести са народних зборова, смотри и конференција које су власти организовале. Отуд је слата порука Срба уједињених око напора генерала Недића да придобије народ „за ред, рад и мир“ у земљи.⁹⁷⁵ Паралелно, кад год би била извршена одређена акција хапшења или откривања комунистичке организације у Београду или у унутрашњости Србије, штампа је наставила да објављује победоносне извештаје.⁹⁷⁶ Карактеристично је да, од увођења одмазди по квоти 100:1, квислиншка штампа више није, за разлику од почетне фазе устанка, извештавала о егзекуцијама грађана; очигледно да су одговорни у одељењу за пропаганду били свесни да тако масовна стрељања више не могу убедити читаоце да су сви убијени на мети као комунисти.

У више наврата током децембра 1943. владина средства пропаганде објавила су и коментаре на Техеранску конференцију и састанак „велике тројке“ 28. новембра–1. децембра; уз те текстове појавиле су се и прве оцене Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу. „Из тачке у тачку види се колико је то само дословна копија устава који има Совјетска Унија“, наведено је у уводу овог текста, а затим су одлуке АВНОЈ-а коментарисане тачку по тачку. Одавно лишени дипломатских задршки према Великој Британији, гласноговорници Недићевог режима овај чин су окарактерисали и као издају Лондона: „После Техерана, а нарочито после образовања Титове владе, показало се да су и Черчил и Рузвелт (...) само сервилне марионете у рукама црвеног режисера из Москве. Заборављене су гаранције, заборављена су обећања, заборављене су славопојке и чим је црвени газда викнуо, Енглези бацају у старо гвожђе једну емигрантску владу за другом, јер Стаљин

⁹⁷⁴ *Колаборационистичка штампа*, 1, 180–181.

⁹⁷⁵ Исто, 183–184.

⁹⁷⁶ М. П., „Нова открића о подземном раду комуниста“, *Ново време*, 5. 12. 1943.

дрма конопац, а англоамеричке марионете играју“.⁹⁷⁷ На насловници „Новог времена“ објављен је 16. децембра и „Титов план за уништење српства“. Ту је посебно критикован план о федералном уређењу југословенске државе, за који је оцењено да је „уперен пре свега против српског народа“ који својом приврженошћу православљу и монархији „представља главну сметњу за успешну болшевизацију читавог Балкана“. Посебно јеретичка идеја била је разбијање српског етничког простора на шест нових територијалних јединица (као посебна јединица наведен је и Санцак).⁹⁷⁸

Зато је заустављање прве веће офанзиве партизанских јединица према Србији након ових догађаја, од које су обе стране очекивале много, у јануару 1944. такође победоносно пропраћено на страницама штампе.⁹⁷⁹ Надаље је сваки успех партизанског покрета представљан као резултат на терену који је проистекао из савезништва СССР-а, САД-а и Велике Британије. Посебно је критикована вероломност „Енглеза“, за које се наводило да су изневерили очекивања дела српског народа. И савезничко бомбардовање Београда 16–17. априла 1944. и других градова у Србији у наредном периоду режимска штампа је користила за потенцирање савезништва Јосипа Броза и западних савезника. Бомбардовања, која су изазвала велика разарања и страдања цивилног становништва, оцењена су „као последица Титова тражења, да се ваздушним терором сломи отпор српског народа, који ни по коју цену неће да се покори Титу.“⁹⁸⁰

---

⁹⁷⁷ „Тито је прокламовао нови устав Југославије“, *Ново време*, 14. 12. 1943.

⁹⁷⁸ „Титов план за уништење српства“, *Ново време*, 16. 12. 1943. На сличан начин режимска штампа пратила је и извештавала и о свим другим догађајима који су представљали прекретнице у развоју партизанског покрета. Коментарисано је и Титово порекло, бројно стање партизанских јединица, њихово кретање, наоружање итд. Посебну пажњу изазвао је споразум Тито–Шубашић, којем је посвећено неколико написа у „Новом времену“. Немачки пропагандисти стајали су на другачијем становишту, па је поводом догађаја из новембра 1943. карактеристичан следећи став: „Догађаји око засједања у Лајцу и њихов ефекат морају се потиснути, у позадину. Ово нарочито важи за штампу. Ми нећемо да са своје стране доприносимо популарности партизана“ (Б. Петрановић, *Историографија и револуција*, 230).

⁹⁷⁹ „Крваво је разбијен покушај Титових бандита да из Босне продру у Србију“, *Ново време*, 26. 1. 1944. „Обнова“ је и први продор партизана до Пријепоља и њихов брзи пораз од стране Немаца протумачила уз фантастичне цифре: партизани су према њеним извештајима у борбама имали 2.926 погинулих и 4.000 рањених! („Осујећен план бандита да се пребаце у Србију“, *Обнова*, 21. 12. 1943)

⁹⁸⁰ Наведено према: *Колаборационистичка штампа*, 1, 187. О овој теми слично су били инторнирани и написи из равногорске штампе у пролеће 1944: „Кад нису могли привући народ милом нити га у своје редове натерати својом сопственом силом, онда су се комунисти обратили Савезницима, да им помогну бомбардовањем градова. Рачунали су двојако: младост растерана из

На опасност „дрвене немани“ указивао је у више наврата и сам Милан Недић. Он је њихов успон видео као последицу опште декаденције и губљења идентитета српског народа у предратном периоду. У једном од својих програмских говора, Недић је истицао да се „на челу комуниста, тих разбојника, паликућа и убица, поред белосветских ала, ставио један део добро товлјене народне интелигенције разуздане и избезумљене“. Сматрао је да су се међу комунистима нашли и „ђаци скупо плаћених универзитета“ и вечито незадовољни „од државе плаћени чиновници“, синови и кћери „богаташких родитеља“ и „туцета развратних жентурина“ из Београда и других „изопачених“ градова. Од сељака, међу комунистима су се по истом тумачењу могли наћи само „сеоски ђилкоши, газдински и зеленашки синови“. На истом трагу размишљања били су и други идеолози и пропагандисти Недићеве владе.⁹⁸¹ Зато „титовштина“, термин који је служио за pejоративни опис свеукупне политике КПЈ и дејстава партизанских снага, у новинским ступцима почиње да представља „оличење свега што је антисрпско. Она не може бити трпљена, него мора бити сатрвена без трага.“⁹⁸²

***

Природа односа Равногорског и партизанског покрета била је другачија, а самим тим и њихова међусобна перцепција, која се током рата мењала. Током лета и јесени 1941, док су два покрета сарађивала и када се чинило да ће им окупаторске снаге бити једини непријатељ, терминологија равногораца је била лишена негативне конотације. О припадницима конкурентске организације у првим документима војно-четничких одреда налазе се следеће одреднице: „браћа партизани“, „припадници комунистичког покрета“, „братски партизански одред“. Овај однос се, како је већ наведено, почео да мења од новембра 1941, па је и означавање партизана и њихових помагача напречац постало другачије. Од тада

града доћиће нам у шуму, а „буржоазија“ није ни штета да изгине. Рушење националне имовине за њих не важи. То је буржуаско! Из рушевина ће избити беда и сиротиња, која треба да буде нов присташа. Бомбардовање би, дакле било и врбовање и казна“ (*Глас Београда*, Видовдан 1944, текст добијен добротом Радета Ристановића).

⁹⁸¹ Милан Ристовић, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста“, *Нова српска политичка мисао*, 1/4, 2004, 68–69, 76–77.

⁹⁸² О. Milosavljević, *n. d.*, 389.

се за ове снаге употребљавају термини „комунисти“, „црвени“, „комунистичке банде“, „анационални елементи“, „мошиновци“, чак гдегде и „Турци“. Како је рат одмицао, а сукоби широм окупиране државе постајали све већи, тако су и речи које карактеришу непријатеља постајале жешће; већ од 1942. у изворима ЈВуО уместо „партизани“ превагнуо је назив „комунисти“, којим су збирно именовани и борци партизанских одреда и њихови команданти и чланови КПЈ и њихови руководиоци – и сви људи који су их милом или силом хранили или примали на конач.⁹⁸³

Међутим, сукоб четника и партизана 1941. кратко је трајао. После непуних месец дана борбе, обе војске су биле разбијене од окупатора и махом натеране на осипање у герилу. Сам Д. Михаиловић је своје одреде крајем 1941. распустио уз препоруку командантима да се са партизанима „толеришу“⁹⁸⁴, сасвим супротно од становишта на којем је стајао врх КПЈ у исто време. Борбени контакти две војне формације у Србији пре пролећа 1943. заиста су били ретки. Зато су пре тог периода мало кад присутни и антикомунистички тонови у равногорској штампи и пропаганди.⁹⁸⁵

Јаче антикомунистичке фразе провејавају у појединим директивама Драгољуба Михаиловића од лета 1942. године. У распису свим командантима од 30. јула, у делу који се тиче односа са партизанима, био је директан и оштар: „Комунисте требите без милости свим средствима посредно и непосредно“.⁹⁸⁶ Током августа сличне инструкције упућене су и појединачно његовим командантима у Србији. У депеши команди Београда 21. августа 1942. Михаиловић даје следеће инструкције: „Добили сигурне извештаје да се комунисти добро организују у Београду, као и да имају и оружје. Тајно организујте све у Београду против комуниста. (...) Сад не бирајте средства за борбу, а у даном моменту поступите без милости против њих. Београд не сме бити у њиховим рукама.“⁹⁸⁷ Два дана касније, мајору Радославу Ђурићу на

---

⁹⁸³ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 29–30; Н. Девић, *н. д.*, 182.

⁹⁸⁴ М. Кораћ, *н. д.*, 159, 220.

⁹⁸⁵ М. Матић, *Равногорска штампа*, 48–50.

⁹⁸⁶ *Зборник НОР*, 14-1, 504.

⁹⁸⁷ Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, књига 1, 288.

следећи начин пише о партизанима: „Ми има да их помлатимо и уништимо где год да их сретнемо, наставите ка томе у вашој области“.⁹⁸⁸

Овакав Михаиловићев заокрет и поштравање антикомунистичке реторике имали су и своје узроке: у лето 1942. он се дефинитивно био суочио са закључком да се налази у грађанском рату, посебно под утицајем својих јасно антикомунистички опредељених официра из Херцеговине и Црне Горе, али и политичких порука које су му стизале из Лондона и са Запада. Коначно, иза себе је имао и недавна искуства из комунистичких „левих скретања“ и „класног заштравања“ на простору на ком се налазио, где су сукоби били куд и камо радикалнији у односу на Србију. У таквој ситуацији, Михаиловић је сматрао да је обрачун са комунистима неминован – и да зато треба да буде брз и суров. Веровао је да он неће нашкодити односима унутар савезничке коалиције, па је својим командантима саветовао да избегавају иступања против Русије и рат са домаћим комунистима представљају као сукоб са троцкистима.⁹⁸⁹ Упечатљиво је и његово писмо једном официру из јануара 1943: „Молим Вас, да једно увек имате у виду, да се ми налазимо не само у рату него преживљујемо и револуцију под најтежим околностима – под окупатором. Сем тога, комунисти стално и много рачунају на нашу 'буржоаску сентименталност'. Зато и ми морамо стегнути срце и немилице уништавати народне крволоке, као што би то они радили, и раде тамо где се још терором одржавају.“⁹⁹⁰

Такав однос брзо је био прихваћен код већине команданата. Чак и у оним крајевима где су у првој фази грађанског рата изостали већи сукоби (попут Крушевачког округа и неких срезова у Шумадији), од првих месеци 1943. започело је „чишћење терена“ и „обрачун са комунистима“. У децентрализованој организацији какав је био Равногорски покрет, широка овлашћења су локалне команданте неретко водила и пут злочина. „Мајор Анђелковић је, изгледа, мислио да се комунизам руши батином и кундаком. Уствари, они су их тиме само множили и челичили“, закључио је један савременик о амбијенту у својој средини, који је био карактеристичан за читаву Србију 1943. године.⁹⁹¹

---

⁹⁸⁸ *Зборник НОР*, 14-1, 573.

⁹⁸⁹ М. Матић, *Равногорска идеја*, 35–36; Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, књига 1, 343.

⁹⁹⁰ Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, књига 1, 313.

⁹⁹¹ М. Младеновић, *н. д.*, 200.

Лист „Равногорски херој“ дао је 1943. слику партизана која се није много разликовала од оне у квислиншкој штампи: „Док су презирали и цркву и Бога, говорили су нам о своме хришћанству, заборављајући да хришћани никад нису убијали, чак ни онда када су њих убијали и њихову крв лили. Као добре слуге зла, они увек помажу зло. Они руше. У својој разорној акцији они су први. Где год се појаве они разарају, убијају, уништавају, све што је једном народу најсветије, најдраже и најмилије. Они су страсни помагачи оне стране, која зло умножава, која на грбачу народну меће већи самар. Они су веру одбацили, цркву исмејали, породицу, миран породични брачни живот поткопали. Привукли су себи све робијаше, разбојнике и барабе. Ово шарено друштво закинули женама из јавних кућа, поквареним подводачицама, да би са њима а помоћу 'слободне љубави' преварили и за себе придобили честите младиће и на тај начин их упропастили. Они част и поштење наших девојака исмевају, и раде на њиховој пропасти, водећи их странпутицом. Они потпомажу корупцију. Раде свим силама својим по њиховој. 'Што горе то боље'. 'Што горе народу то боље комунистима'. Ови су се увукли у све установе, у сва друштва, у све партије, у просвету, па чак и у војску са задатком: да нас помету; да нас заваде; да нас омету у раду; да нас склоне са правог пута; да нас успавају, како би нас се, када буде време, лакше отресли.“⁹⁹²

На страницама листа *Равногорац* писано је и о одликама и сличностима комунизма и фашизма као тоталитарних идеологија, насупрот којих стоји равногорска визија „националне демократије“. Према анонимном аутору, комунизам „брише човека и нацију и види само друштвену гомилу“, док „у друштву види само једну, своју владајућу класу“. „Фаши-нацизам брише човека и класу, а види само једну, своју наднацију и њен животни простор“ у којој „право да мисли има један човек“.⁹⁹³ Равногорска штампа такође је у неколико наврата иронично коментарисала одлуке АВНОЈ-а из Јајца 1943. године. Лист „Све за српство“ је комунистичку визију нове Југославије у фебруару 1944. коментарисао на следећи начин: „Зато је комунистичко гледања на Српство исто толико противнародно као и немачко гледање на Југославију. Док су Хитлерови нацисти

---

⁹⁹² Наведено према: М. Матић, *Равногорска идеја*, 229.

⁹⁹³ *Равногорац*, април 1944; текст добијен добротом Радета Ристановића.

поделили Југославију на четири до пет окупатора, дотле комунисти деле српски народ на четири до пет народа.“⁹⁹⁴

Из нешто каснијег периода је Михаиловићево типично виђење „проблема комуниста“ у Југославији, исписано у моменту када је свим зараћеним странама постало јасно да се окупатор повлачи, а њима преостаје међусобна борба на терену – чиме се избистрила и слика о *непријатељу број један*: „Комунисти у нашој земљи користе овај рат, не за борбу противу окупатора, већ за своје револуционарне идеје којима је крајњи циљ бољшевизирање целе нације. Они томе своје циљу оду без обзира на то, што је то противно народној вољи, и где год нађу своје противнике, па чак и оне на које сумњају да им у будућности могу бити противници немилосрдно их убијају. Због тога долази и до тога да су жртве које наш народ трпи од комуниста често веће, него што их у садањем времену трпи и од самог окупатора. Комунисти као непријатељи су нам опаснији из разлога, што окупатор ће бити и отићи, јер он сигурно губи рат, а комунисти ће остати у колико не будемо успели да их савладамо. Самим тим целокупна наша борба нажалост изопачила се, јер се претворила у сукоб између двеју идеологија. Комунисти су створили грађански рат, и ми хтели не хтели налазимо се у ставу нужне одбране. Тај став нужне одбране мора се претворити у офанзивну акцију свима средствима на расположењу, у толико пре што ни комунисти не бирају средства у овој међусобној борби.“⁹⁹⁵ Како је време пролазило, тај утисак се само повећавао, да би у јесен 1944. послужио као изговор за низ нечасних поступака – све у циљу пораза кључног, „унутрашњег непријатеља“.

По изложеним примерима јасно се може закључити да ја сукоб равногораца и владиних снага са партизанским покретом у њиховој пропаганди био сведен на борбу добра и зла, људског и нељудског, српског и антисрпског. На тај начин, подстицана је општа архетипска конфронтација која је била у супротности са свим хуманим и националним вредностима једног народа. Ипак, *слика унутрашњег непријатеља* може се сагледавати само у контексту већ насталог грађанског рата, у којој су све три стране подстицале своје присталице на беспопштедно уништавање припадника друга два покрета. Комунисти у Србији у том смислу нису имали ништа мању одговорност.

⁹⁹⁴ М. Матић, *Равногорска идеја*, 235.

⁹⁹⁵ Д. Михаиловић, *Рат и мир ђенерала*, књига 1, 370.

2. 3. ПК КПЈ и активности партизанског покрета у Топлици, југоисточној и централној Србији 1942–1943.

Питање руковођења партијом и преосталим партизанским групама и одредима на терену било је на прелазу из 1942. у 1943. доста сложено. Врховни штаб и ЦК КПЈ били су далеко, у Босанској Крајини, а комуницирање са њима, најчешће преко Загреба, било је отежано и споро; извештаји и директиве су се мимоилазили и није могло да се делује правовремено. Политичку платформу спроводио је Покрајински комитет КПЈ за Србију са секретаром Благојем Нешковићем, везан за Београд, такође са многим покиданим везама, а са малим бројем преосталих чланова инструктора. Поред Нешковића у Београду, од чланова ПК преостали су још Мирко Томић у западној Србији, Мома Марковић у источној Србији и Василије Буха и Милош Мамић на југу земље. Као што ће се касније видети, они ће до почетка 1943. гинути или бити заробљавани један за другим, па су преостали само Нешковић и Марковић.⁹⁹⁶ Они су, пре свега Нешковић, у прво време морали да предводе и читаву војну организацију у Србији.

Окружни комитети били су после слома устанка делом распуштени, а делом остављени да вегетирају са по неколико партијских активиста и преосталих чланова партије. Ретки су успели да, колико-толико, у првој половини 1942. сачувају и чланство и иницијативу. И нижи, срески форуми КПЈ, услед губитака и осипања, највећма су изгубили статус комитета и сведени на привремена повереништва. Иако је у извештајима ЦК Б. Нешковић оцењивао да партија има велики утицај у целој Србији, у јуну 1942. морао је да призна и да је на територији шест ОК, међу којима су била и некадашња упоришта партизана на ширем подручју Шапца и Ужица, сваки политички рад паралисан.⁹⁹⁷ Процењивало се да

---

⁹⁹⁶ В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 84, 99.

⁹⁹⁷ *Документи ЦК*, 5, 485.

је број преосталих активних чланова КПЈ у односу на почетак устанка пао и до пет пута, и да је износио тек нешто више од 400 људи.⁹⁹⁸

Све од краха одреда у западној Србији, па до краја 1942, није функционисао ни Главни штаб за Србију. Од војних јединица у првој половини 1942. преостале су изван јужне Србије још само мале групе са именима некадашњих партизанских одреда. Да би се уопште покренули, недостајало им је новца, оружја, руководећих кадрова. Процене секретара ПК КПЈ за Србију говориле су да је средином 1942. у целој земљи преостало мање од 800 партизана. Њихов распоред био је следећи: око 20–30 у Београдском округу (Космајски одред) и 20–30 у Крагујевачком округу (1. шумадијски одред, са тежиштем рада на линији Космај–Рудник); око 30 партизана у Пожаревачком и око 60 у Крушевачком округу. У источној Србији деловало је још 57 партизана у околини Зајечара.⁹⁹⁹ Јача групација, од 350–400 партизана, преостала је у јуну у области Ниша, док их је око Лесковца после пролећних борби остало мање од 200. Други окрузи су у целости остали без партизана.¹⁰⁰⁰

Ниједан од одреда у Србији није опстао у континуитету; раформирани су, па опет формиран, неки и по неколико пута. У чачанском крају, где су надлежни из ОК услед свих потера „једва главе сачували“, одред је на инсистирање ПК обновљен 11. октобра, али је после седам дана услед дефетизма преосталог

---

⁹⁹⁸ В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 103–114, 163.

⁹⁹⁹ Упркос томе што су се нашли одсечени и од јединица са југа и од одреда из Шумадије, а и по неколико месеци нису успели да ступе у контакт са ПК-ом, зајечарски партизани водили су жилаву борбу на свом терену до краја 1942. Прво су почетком године нападали и затварали општине; од 39 у срезу Заглавском успели су да привремено обуставе рад у преко 30. У пролеће су се одважили и на крупније акције. Током априла су у селу Бели Поток успели да заробе 17 четника Косте Пећанца – и све их ликвидирали; надаље су њихове војнике у тимочком крају разоружавали, а четовође убијали. Дана 16. јуна су код железничке станице Мала Суваја извршили диверзију на прузи Зајечар–Параћин, што је довело до исклизнућа воза. Овде су партизани заробили и стрелјали 11 припадника СДС, Вермахта и РЗК. Потеру која је пошла за њима сачекали су после неколико дана у заседи и тада убили, поред неколико припадника СДС, и њиховог команданта из Зајечара. У лето су палили вршалице и наставили са елиминацијама противника, а већ током септембра ликвидирали су, обично кроз заседе, и неколико старешина СДС. У септембру су ипак и сами почели да трпе озбиљне ударце: прво је погинуо командир Милун Минић Шумадинац, а за њим и неколико „првобораца“. Потом долази до велике провале партијске организације, која се претворила у читав сплет јесењих хашпења, у оквиру којих су власти лишиле слободе око 110 особа, међу њима и комплетан МК у Зајечару, неке чланове ОК, њихову мрежу јатака по селима. Од тог момента на дуже време утихнуле су и партизанске активности у овом делу Србије (В. Глишић, *КПЈ у Србији*, 339; ИАБ, УГБ, СП-IV-208; СП-IV-208-а).

¹⁰⁰⁰ *Документи ЦК*, 5, 485–486, АС Ж, Ж-23, ГШС, 7. Упркос тврдњама да је број партизана у Србији нарастао у јануару 1943, доступни документи говоре да их је и тада било око 800 (АС Ж, Ж-23, ГШС, 47).

људства поново распуштен.¹⁰⁰¹ Вођство покрета оцењивало је рад на обнављању одреда током 1942. као „најсветију дужност“ локалних партијских форума. Наглашавано је да није битно бројно стање одреда и да ли их чини 30 или 50 бораца – важно је било само да одред постоји, будући да је рат на Источном фронту био ушао „у одлучујућу, а ускоро ће ући и у завршну фазу“. Међутим, уочи нове зиме тај процес није текао лако. Покушаји обнове око Краљева и на Копаонику завршили су се неуспехом. Суворборски одред је током августа обновљен, али је већ у октобру поново пострадао.¹⁰⁰² Узалуд су поједине групе из Шумадије и месецима касније упућиване у ваљевски крај да тамо подстакну борбу. Од октобра до децембра 1942. извршене су и две велике полицијске провале унутар организација КПЈ у Ваљево (ухапшено скоро 300 особа) и Краљеву, где је нестао велики број политичких руководиоца, чак и чланова ОК, али и помагача и обичних сарадника партије, чиме је „база“ за стварање јединица потпуно разорена.¹⁰⁰³ Ови крајеви, као и највећи део жаришта устанка из 1941, остали су без партизанских јединица све до јесени 1944. године.

И Јосипу Брозу је постало јасно да Србија задуго неће бити попрште партизанске масовне борбе и да ће у њу моћи да се врати тек онда када буде довољно војнички ојачао. У том смислу важно је његово писмо Благоју Нешковићу с јесени 1942, у којем наводи и следеће: „У Србији сада могу да егзистирају или само мали многобројни партизански одреди или крупне партизанске војне формације од неколико, па и десетке хиљада, које би се могле ухватити у коштац и са већим непријатељским снагама.“¹⁰⁰⁴

Међутим, ПК и снаге на које се ослањао на терену нису одустајали од борбе. Према инструкцијама из септембра 1942, оцењено је да за фашистичку коалицију наступа период дефанзиве и да КПЈ и њени следбеници треба да наступе са што широм платформом окупљања снага у борби против непријатеља. Партијским људима је саветовано да избегавају претерано „левичарење“ и уместо

---

¹⁰⁰¹ *Зборник НОР*, 1-3, 16–19; АС Ж, Ж-23, ГШС, 25; Ђ-2, ПКС, 245. Чачански одред наново је, по четврти пут у рату, формиран у фебруару 1943. После непуних месец дана у борби са СДС у Остри претрпео је тешке губитке и тада и коначно расформиран. У исто време је у једној земуници у селу Вапи откривен и похашен цео ОК КПЈ, на челу са Радославом Минићем и Момчилом Вилимановићем. Тиме је уништен и „целокупан рад КПЈ у Чачку“ (*Зборник НОР*, 1-5, 100–102; ИАБ, УГБ, СП-IV-244).

¹⁰⁰² *Зборник НОР*, 1-4, 29–41; *Документи ЦК*, 10, 645.

¹⁰⁰³ ИАБ, УГБ, СП-IV-249, 206.

¹⁰⁰⁴ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 208.

о револуцији шире идеје о слободи. То није значило да се одустаје од револуционарног курса, већ да до даљег питања о томе „шта ће бити сутра“ треба из тактичких разлога оставити по страни. Требало је поново радити на формирању НОО запостављених претходне јесени, за које се веровало да ће најпре уздрмати окупационе власти на терену. Дефинитивно се одустало од фронталних сукоба карактеристичних за 1941. и дугорочно прешло на герилску борбу. „Суштина партизанског начина борбе се састоји у томе што се непријатељ напада изненада, неочекивано за њега, што ударац партизана по непријатељу и објектима, који му служе, пада као 'гром из ведра неба'. Из тог основног правила треба извући и све оне закључке који се намећу за читаво устројство, формације, кретање, наоружање, обавештајну службу, акциони пречник, исхрану и изабирање привремених база партизанских одреда“, стајало је у новим инструкцијама ЦК формираним у другој половини 1942. године.¹⁰⁰⁵

Како би одреди опстали као целина, ПК и Главни штаб за Србију су их стално упућивали у нове акције. Током лета 1942. један од главних задатака био је спречавање вршаја и *спашавање летине* од окупатора.¹⁰⁰⁶ Потом се прешло и на сложеније задатке. Међутим, локална војно-политичка руководства констатовала су да се оружана акција усмерава првенствено према унутрашњем непријатељу и да борбе против окупатора изостају. Анализа активности 1. шумадијског НОП одреда говори нам да је ова јединица, од обнављања у мају до краја септембра 1942. извршила тринаест паљења општинских архива, седам убистава „петоколонаша“, два напада на телефонско-телеграфска постројења, пет напада на железничке станице и пруге. За то време имала је и три борбе са СДС, две са четницима, ниједну са окупатором.¹⁰⁰⁷ До краја године овај одред стрелао је 29 цивила које су окарактерисали као „петоколонаше“.¹⁰⁰⁸ Слично стање било је и код других јединица¹⁰⁰⁹, па је у име ПК Б. Нешковић извештавао надређене да се „наши одреди углавном боре са недићевцима, жандармима и четницима, а не са

---

¹⁰⁰⁵ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 185.

¹⁰⁰⁶ *Зборник НОР*, 1-4, 1-4.

¹⁰⁰⁷ ВА, НОВЈ, 1642-3-1/4; *Зборник НОР*, 1-20, 213–214, 225–226.

¹⁰⁰⁸ *Зборник НОР*, 1-5, 25.

¹⁰⁰⁹ АС Ж, Ж-23, ГШС, 70; Ђ-2, *писмо ОК Пожаревац Покрајинском комитету за Србију*, 11. 2. 1943 (нерегистровано).

окупатором“, уз изговор да до сукоба не долази само зато „јер је он у градовима“.¹⁰¹⁰

И на крају 1942. ситуација је остала непромењена, због чега је Главни штаб за Србију направио и један критички осврт на минуле догађаје. „Наши одреди нису у току овог лета и јесени показали и на делу правилност спровођења линије народноослободилачке борбе, чиме се углавном може објаснити неактивније учешће широких народних маса у борби. Није се довољно имало у виду да је окупатор наш главни непријатељ и да према томе на њега треба уперити наше главне ударце. Може се рећи да борбе са тим зликовцима уопште нису ни вођене. Обично су вођене борбе са окупаторским слугама, што је народу донекле давало утисак грађанског рата. (Негде су прављене и тако грозне ствари, као што је паљевина четничких села).“¹⁰¹¹

До усмеравања оштрице према „унутрашњем непријатељу“ није дошло ни нагло ни стихијски; оно је следило као последица стратегијског опредељења вођства партизанског покрета у другој половини 1942, када је, упркос револуционарној мимикрији и ублажавању реторике, у ишчекивању расплета на светским фронтovima поново долазило до карактеристичне појаве „класне радикализације“. Однос према Драгољубу Михаиловићу и његовим следбеницима био је једно од најважнијих питања које се постављало пред партизанска војно-политичка руководства. После оштрих али краткотрајних сукоба из новембра 1941. и местимичних локалних сукоба у западној Србији у наредном периоду, рат између четника и партизана 1942. није био крвав и није по свему слутио на трајни историјски разлаз. Штавише, у појединим крајевима са обе стране су постојале иницијативе за успостављање или обнову сарадње. Став вођства КПЈ према том проблему био је децидан и бескомпромисан и требало је да се пренесе на све огранке партије.

Под утиском сукоба равнатораца и Немаца, Покрајински комитет КПЈ за Србију писао је 5. августа свом окружном руководству у Чачку: „Запамтите, да ма како били компликовани односи међу појединим отвореним и скривеним слугама окупатора, ми их нападамо као слуге окупатора, издајнике осл.борбе нашег народа, осл.борбе од које зависи судбина нашег народа. Ви сте о Дражи писали о

¹⁰¹⁰ *Документи ЦК*, 7, 314.

¹⁰¹¹ В. више: *Зборник НОР*, 1-4, 213–222.

својој окружници да су се у његове одреде увукли петоколонаши и да су они криви за братоубилачку борбу. То мишљење се имало о њему за време склапања примирја прошле јесени, али по нападу Немаца на Ужице видело се да је сам Дража крив за братоубилачку борбу, што су сви досадашњи догађаји потврдили, не само у Србији већ и у другим деловима Југославије. Зато исправите тај свој став.¹⁰¹² У инструкцији члановима партије из Краљева од 14. августа тон ПК био је још оштрији и није остављао простора за дилеме – Равногорски покрет је за партизане у Србији постао *непријатељ број један*: „Из овог става можете видети да се за нас као главни задатак поставља да још одмах широко пред народом разобличавамо Дражу и четничке банде, као главно унутрашње упориште окупатора и према томе као главног нашег непријатеља.”¹⁰¹³ Испрва су пак били толерисани неки локални споразуми са четничким одредима, али искључиво ако би доносили политичку добит за КПЈ („све понуде за споразуме или слично искористити за доследно спровођење партијске линије, за ваше учвршћење и ојачање“).¹⁰¹⁴

Окружница број 4 ПК КПЈ за Србију из септембра 1942. посебно се дотицала конкурентске организације и доносила о њој нове нијансе: 1. „главни непријатељ остварењу јединства нашег народа за оружану борбу против окупатора и његових слугу данас јесте Дража Михаиловић“, „он је саучесник Недићев“; 2. самог Михаиловића и његове сараднике требало је политички „разобличавати“, тј. дисквалификовати најпре путем пропаганде; 3. његовим одредима који би са партизанима (упркос немачким одмаздама) продужили борбу против окупатора требало је пружити руку, док са онима који у томе оклевају или испољавају непријатељство према КПЈ „треба поступити најнемилосрдније као према најамницима окупатора.“¹⁰¹⁵ Крајем октобра Јосип Броз Тито је у писму Нешковићу још једном истакао важност борбе против Михаиловића, али и „издајничке и проту народне“ владе у Лондону, подвлачећи да са њима не сме бити никаквог споразума, „нарочито локалног карактера“.¹⁰¹⁶ Такви закључци

---

¹⁰¹² АС Ж, Ђ-10, ОКЧ, 4.

¹⁰¹³ АС Ж, Ђ-12, ОК КР, 10.

¹⁰¹⁴ АС Ж, Ђ-2, *писмо Покрајинског комитета КПЈ ОК-у Пожаревац*, 4. 5. 1942 (нерегистровано).

¹⁰¹⁵ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 185.

¹⁰¹⁶ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 208.

доминирали су у свим потоњим прогласима и директивама вођства КПЈ у Србији.¹⁰¹⁷

Нова политика профилисана од врха КПЈ наметнула је партизанским одредима само нове сукобе; они су уследили са ЈВуО и у крајевима (Расина, Топлица, Стиг) где су међусобни односи раније били сношљиви, чак и добри. Крајем јануара 1943. руководство Пожаревачког одреда, укорено од Б. Нешковића што води помирљиву политику према „Горњачанима“ у моментима „класног заоштравања“, извештавало је ПК да је у његовим препадима убијен један број официра и сарадника ЈВуО, али да њихова организација још увек није ликвидирана. Такав извештај у ПК је примљен са одобравањем, али је тражено и да се са сличним акцијама настави.¹⁰¹⁸

Они који су оклевали да уђу у сукоб су критиковани, као што је био случај и са ОК Младеновац: „Из вашег извештаја видимо да ви потцењујете опасност од дражиноваца на вашем терену. Ако су они заиста тако слаби као што ви процењујете, зашто онда не ликвидирате банде Лазовића и Ракића које су спале на десетак разбојника? Зашто им дозвољавате ма и најмању активност и растурање провокаторских летака? Зашто их не уништите у корену? Ми не видимо шта сте ви све учинили да их заиста политички и војнички не само потиснете већ и уништите. Решењу тога питања треба прићи хитно и озбиљно, јер занемаривање значи компликовање ваше ситуације.“¹⁰¹⁹ Истом партијском форуму ПК је морао да у наредним инструкцијама понавља ко је главни непријатељ на терену: „Борба против Драже Мих. први ред. Њега треба и може се и мора се потпуно разбити.“¹⁰²⁰ И заиста, већ у мају 1943. регистровани су први напади на јединице ЈВуО које су биле у формирању и убиства припадника цивилних структура овог покрета по селима.¹⁰²¹

Међутим, почетак 1943. донео је и одређене промене и веће успехе у раду:

---

¹⁰¹⁷ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 213; Ж-23, ГШС, 34.

¹⁰¹⁸ АС Ж, Ђ-2, *Писмо Покрајинског комитета КПЈ ОК-у Пожаревац*, 28. 1. 1943 (нерегистровано); Ђ-18, ОКП-12-а; ОКП-283.

¹⁰¹⁹ АС Ж, Ђ-2, ОКМ-1-129.

¹⁰²⁰ АС Ж, Ђ-2, ОКМ-1-190.

¹⁰²¹ АС Ж, Ђ-2, ОКМ-1-162. Заробљени партизан Мирчета Ковачевић изјаснио се пред Специјалном полицијом како су 1942. схватане партијске директиве о односу са конкурентским покретом: „Уопште имали смо наређење да све официре ставимо под нож, а нарочито Дражине јер Дражу и његове људе комунисти не могу ни да замисле, мрзе их као највеће непријатеље, чак више него и саме окупаторе. Цео свој прошлогодишњи пораз комунисти су приписивали Дражи и његовим четницима говорећи народу да им је Дражо забо нож у леђа“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-206/20).

–После дуже времена, кроз писмене консултације Благоја Нешковића из ПК из Београда и Иве Лоле Рибара испред ЦК, конституисан је нови Главни штаб партизанских одреда за Србију. За његовог команданта постављен је Радивоје Јовановић Брадоња, а за политичког комесара Момчило Мома Марковић. За разлику од оног из 1941, његов састав је сужен, али је уведена и трећа руководећа функција унутар штаба – начелник штаба, што је испрва био капетан Предраг Марковић Алимпије.¹⁰²² Тиме је коначно створено и једно руководеће тело партизанског покрета у унутрашњости Србије, које је у сарадњи са реорганизованим Покрајинским комитетом КПЈ могло боље да координише акције јединица.

–Од фебруара 1943, а потом све више од пролећа те године, интензивирани су диверзије партизанских јединица на пругама и железничким објектима, а онда и сукоби са немачким снагама. За разлику од периода од пре шест месеци, извештаји партизанских команди говоре чешће о борбама против окупатора него са „реакцијом“. У фебруару је група бораца Пожаревачког одреда код села Крављи до заробила и стрељала пуковника Хензела, команданта 734. гренадирског пука, са још тројицом немачких старешина и војника.¹⁰²³ Крајем априла, Космајски партизански одред успео је да зада један од већих пораза непријатељским снагама у смедеревском крају, када је у селу Друговцу усмртио четири Немца и 12 припадника СДС. Само једна чета овог одреда имала је током маја шест запаженијих акција, од чега су три биле борбе против Немаца.¹⁰²⁴ Такве акције доносиле су партизанима значајан прилив људства, поготово омладинаца. С друге стране, није престајао ни сукоб против снага које су комунисти збирно окарактерисали као „домаће издајнике“. Већ помињани 1. шумадијски НОП одред забележио је успех када је ноћу 14. маја 1943. упао у Лазаревац, али се поред тога што је уништена железничка станица показало да су главна мета њиховог напада били локални антикомунисти. Пошто су ликвидирали њих петорицу, партизани су

---

¹⁰²² *Документи ЦК*, 10, 171, 308.

¹⁰²³ ВА, НОВЈ, 1642-8-9. После скоро осам деценија, тешко је установити ко је од герилаца вршио одређене нападе и диверзије на прузи. У партизанској пропаганди, која је после рата некритички усвајана и преношена и у литературу о рату, и све акције ЈВуО приписиване су комунистима. Ни сами Немци нису могли да расветле ко стоји иза већине напада, па су стрељали присталице и једног и другог покрета (К. Николић, *Страх и нада*, 87).

¹⁰²⁴ АС Ж, Ђ-2, ОКМ-1-162.

се повукли из вароши.¹⁰²⁵ По врсти акција до краја маја доминирале су оне које су имале карактер грађанског рата: забележене су три групне и три појединачне ликвидације цивила-антикомуниста, три борбе са СДС, два напада на општине, једна борба са ЈВуО, један напад на железнички објекат. Сукоби са Немцима опет су изостали.¹⁰²⁶ Широм Србије са успехом је спровођена и акција „ни зрна жита окупатору“, где је идејом тзв. хумане саботаже обустављана испорука намирница окупатору. Ипак, немачки репресивни одговор уследио је кроз хапшења више хиљада „житара“, тј. сељака који нису успоручили потребне количине намирница.

–Поново се започело са процесом изградње тзв. народних власти, који је прекинут са пропашћу устанка 1941. Широм Србије, основани су Народноослободилачки одбори (НОО), са задатком да преузимају компетенције власти. За разлику од 1941, када су били легални, НОО из 1943. формирани су илегално и тако су и деловали. Њихова распрострањеност зависила је од укупне снаге партизанског покрета, па тамо где није било активних јединица није било ни организоване позадине. На територији ОК КПЈ Младеновац и ОК Крагујевац у јуну 1943. деловало је 79 месних НОО, чиме је покривена отприлике 1/3 територије ова два округа. Код ОК Пожаревац основана су 33 НОО, што је у датој ситуацији био успех, али када се узме у обзир да је овај форум захватао десет срезова са више стотина насеља добија се и права слика присуности и могућности илегалних партизанских власти. Међутим, ова акција, која је временом добијала на замаху, допринела је стварању низа позадинских организација, које ће следеће године бити окосница мреже Народног фронта. То се најпре показало на југу Србије, где су од септембра до децембра 1943. створени и први срески и окружни НОО, са развијеним одсецима за снабдевање, безбедност, мобилизацију, финансије, социјално старање.¹⁰²⁷

Свеукупно, у првој половини 1943, поготово од пролећа те године, после дуго времена се код партизанских снага у Србији осетио одређени полет. На основу једног опширног извештаја који је средином јуна 1943. Б. Нешковићу упутио Централном комитету КПЈ у овом периоду можемо да детаљно

---

¹⁰²⁵ ИАБ, УГБ, СП-IV-206; СП-IV-258.

¹⁰²⁶ Народни музеј Аранђеловац, збирка докумената ОК КПЈ Аранђеловац 1942–1944.

¹⁰²⁷ Милан Борковић, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1943–1945*, Београд, 1974, 93–97.

реконструисемо војну и политичку организацију партизанског покрета. У Србији је деловало 10 Окружних комитета КПЈ (Младеновац, Крагујевац, Пожаревац, Зајечар, Крушевац, Чачак, Ваљево, Лесковац, Ниш, Врање), са око 800–1.000 чланова партије. Најбројнија партијска организација је била лесковачка, па за њом крагујевачка, пожаревачка, младеновачка итд. Супротно, неки окрузи били су и остали у потпуности без икакве инфраструктуре КПЈ. Како је оцењивао Б. Нешковић, чланство КПЈ процентуално су чиниле три категорије: сељаци (50%), радници (30%) и интелектуалци (20%).

У исто време у Србији је деловало девет партизанских одреда: Пожаревачки, Чачански, Крајински, одред округа Нишког састављен од остатака три некадашња одреда, Ваљевски, Први Шумадијски, Космајски, Расински, Први и Други јужноморавски. Изузев два последња, који су били организовани кроз батаљоне и бројали 280, односно 140 бораца, остали партизански одреди били су мали, окупљајући од 20 до 80 људи. Неки од њих, попут шумадијског, који је покривао све области од Аранђеловца до Ваљева, деловали су на доста широкој и разуђеној територији. „Видећете колика је несразмера између наших и непријатељских снага и какве тешкоће преживљују наши одреди. Често се [њихова] сва активност своди на извлачење из потера. Ипак, најмање страдају најактивнији одреди и најактивније чете са најдужим акционим радијусом“, закључио је Б. Нешковић. Укупно бројно стање партизанских одреда у целој Србији (у бугарској и немачкој зони) износило је око 850 људи.¹⁰²⁸ У офанзиви и са сталним приливом људства, међутим, нашли су се само одреди на југу; тамо се 1942–1943. формирало ново жариште ослободилачког покрета у земљи.

2. 3. 1. Јужна Србија – ново упориште партизанског покрета

Јужна Србија се 1941. нашла у средишту сложених односа окупаторских снага. Те територије делом су послужиле да Немци подмире територијалне потребе својих савезника. Бугарске аспирације нису се заустављале само

---

¹⁰²⁸ АЈ, ЦК, 1943/485.

повратком територија изгубљених у Првом светском рату, већ су по споразуму са Немачком окупирале и анектирале и готово читаву Македонију, источне срезове Косова, као и Врањски и Пиротски округ са око 200.000 становника. Међутим, бугарска окупациона зона, са њеним војним посадама, ширила се током рата још три пута: током јануара 1942. демаркациона линија се померила на запад и север, а бугарске јединице замениле су немачке у Лесковцу, Нишу, Књажевцу, Ћуприји, Јагодини. На западу су дошле до надомак Чачка. Посадне трупе бугарског окупатора прошириће своју зону одговорности у западној (до Дрине) и северној (до Дунава) Србији и током јануара и током јула 1943. године. На тај начин је највећи део немачке окупационе зоне фактички дошао под бугарску окупацију, остајући под немачком управом и са српском администрацијом.¹⁰²⁹

У окрузима на југу Србије, од првих дана окупације, бугарске власти започеле су са кампањом репресије и асимилације већинског српског становништва. Угушили су српске институције и потиснули њихове националне симболе, а довели чиновнике, учитеље и свештенике из Бугарске, који су на тој територији преузели кампању бугаризације.¹⁰³⁰ Слика историјског непријатеља, са живим успоменама из окупаторске политике и репресије на југу током протеклог рата, поготово при гушењу Топличког устанка, али и свежи примери терора почев од првих дана окупације 1941, само су појачавали отпор где год да су се Бугари појавили.¹⁰³¹ То је био и један од основних разлога зашто се партизански покрет тако развио баш у јужним крајевима земље, где су и реторика и пропаганда и дејства партизанског покрета, после првих неуспешних покушаја стварања спона са Бугарима¹⁰³², примарно деловала против (бугарског) окупатора. „Водило се рачуна с обзиром да је још раније из прошлог рата позната нетрпељивост становништва против Бугара као окупатора, тежило се да се појача отпорна снага против окупатора. На томе питању су пред народом разобличавани поступци националних четника који су пристали на сарадњу чак и са бугарским

---

¹⁰²⁹ Зоран Јањетовић, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944“, Зборник радова Географског института САНУ, књига бр. 62/2, Београд, 2012, 107–110; Драгољуб С. Петровић, *Сарадња антифашистичких покрета у Србији и Бугарској 1941–1944*, Београд, 1996, 17–22, 43–44. В. више и код: Боро Митровски, Венцеслав Глишић, Томо Ристовски, *Бугарска војска у Југославији 1941–1945*, Београд, 1971; Велимир Стаменковић, *Историја је учитељица живота*, Власотинце, 2013, 149.

¹⁰³⁰ Б. Петрановић, *Стратегија*, 16.

¹⁰³¹ АС, БИА, П-39, *Немачка документација која се односи на праћење рада КПЈ*.

¹⁰³² АС Ж, Ђ-2, ПКС, 57; Д. Петровић, *Сарадња*, 45–47.

окупаторима. (...) Указивало се на традиционалне борбене особине српског народа почев од косовских примера па до последњих ослободилачких борби из последњег светског рата“, сећао се касније један од руководилаца покрета.¹⁰³³ Додатно им је ишла на руку чињеница да је 1941–1942. други антифашистички покрет био једва присутан на терену, па су све заслуге за ослободилачку борбу комунисти могли да приграбе за себе.

Читава јужна Србија нашла се 1941–1942. у зони одговорности три окружна комитета КПЈ: ОК Ниш, ОК Лесковац и ОК Крушевац. Касније ће на истом терену бити формирана још два ОК – за Топлицу и за Врање, с тим да последњи обухвати области Србије из првобитне бугарске окупационе зоне. Одговорни инструктор ПК-а за југ био је Василије Буха, банкарски чиновник родом из Мостара, стари комуниста који је још 1939. кооптиран у ПК КПЈ за Србију. Он је посведочио да су први кораци у изградњи партизанског покрета били доста тешки: пратили су их неискуство и слабост у организационим питањима, колебање и осипање чланства, недовољно добра повезаност са руководством у Београду и мали број способних војних команданата, утицај раније популарног војводе Косте Пећанца и нарастање његових четничких одреда.¹⁰³⁴ Ипак, у јужним крајевима је током 1941. формирано седам партизанских одреда: Врањски, Кукавички, Бабички, Топлички, Озренски, Сврљишки и Јабланички.¹⁰³⁵ Карактеристично је да су они били по бројном стању видно слабији од оних из Шумадије и западне Србије, да су се формирали у нешто каснијем периоду и да су по интензитету акција далеко заостајали за жариштем устанка. Управо та чињеница, где их је окупатор због наведених параметара потценио, пресудно је утицала да се они не нађу на правцу главног удара немачких снага приликом операција гушења устанка, а тиме и добију бољу шансу за преживљавање прве ратне зиме и очување језгра отпора.

Ови одреди јесу избегли фронтални судар са немачким јединицама, али су и неки од њих поднели велике губитке у борбама крајем 1941. и почетком 1942. године. Озренски одред доживео је погибел у борби код Јошанице 27. новембра, а

---

¹⁰³³ АМЗГ, збирка Бранислава Божовић, *Василије Буха*, нерегистрована грађа; С. Несторовић, *н. д.*, 185.

¹⁰³⁴ Исто. Крајем 1941. Бухи ће се у руковођењу покретом на југоистоку земље придружити још један професионални револуционар, члан ПК Милош Мамић.

¹⁰³⁵ Ж. Николић, *н. д.*, 40–80.

Сврљишки код Кренте 12. децембра. Малобројни Врањски одред, опкољен од Бугара, настрадао је 21. децембра и након тога био сведен на једну чету, која је припојена Кукавичком одреду.¹⁰³⁶ Члан ОК КПЈ Лесковац и комесар Кукавичког одреда Владимир Ђорђевић гине у сукобу са Бугарима у околини Власотинца у новембру, а секретар ОК Сима Погачаревић близу Врања, у децембру прве ратне године. Деветог децембра долази и до првог великог откривања и хапшења скојеваца и комуниста у Нишу, чиме је база за попуњавање одреда на југу значајно сужена.¹⁰³⁷

С друге стране, са закашњењем и мање амбициозно него у области Ужица, стварала се и прва слободна територија на југу Србије. И овде се ударало на најслабију карику у окупаторском ланцу одбране: на жандармеријске снаге и Пећанчеве четничке одреде који нису били вољни за одбрану интереса бугарског окупатора и ратовање са својим земљацима. После другог напада на варошицу Вучје крај Лесковца крајем септембра је између планина Кукавица и Округлица створена мала слободна зона Поречје. Топлички одред ноћу 9/10. октобра успева да од четника на кратко преотме Прокупље, што је био и први град на југу Србије који су партизани ослободили. Међутим, ово је био само упад. Град су коначно заузели у децембру. Са четницима, који су остали у Прокупљу, успостављена је сарадња, а успеху целог подухвата допринео је локални Пећанчев војвода Аца Поповић, чији се рођени брат као комуниста наводно налазио у штабу Топличког партизанског одреда. Извршено је масовно хапшење (више десетина) сумњивих грађана, али их је стрељана свега неколицина. Партизани су у политичком средишту Топлице успели да се учврсте, а представници квислиншких власти су са горчином могле да примете да „у селима у Топлици све је у служби комуниста: грађани, школе, цркве па чак и среска власт у Прокупљу, јер не смеју мислити и радити него онако како им се диригује из шуме.“ Партизанска власт у граду потрајаће, са мањим прекидима, скоро пуна три месеца; остало је упамћено да су пред офанзиву Бугара и поновну окупацију овог места партизани и четници заједно прославили Божић.¹⁰³⁸

¹⁰³⁶ В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 76–79.

¹⁰³⁷ Мирослав М. Миловановић, *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, Београд–Ниш, 1983, 100.

¹⁰³⁸ ИАБ, УГБ, СП-IV-291; СП-IV-142/24; СП-IV-142/11; Драгољуб Динић, *Топлички народноослободилачки партизански одред*, Београд, 1990, 82; М. Младеновић, *н. д.*, 96–100; С. Несторовић, *н. д.*, 201–212.

Супротно, у оближњем Блацу између две војске водила се 5. децембра крвава борба, у којој су партизани извојевали победу, ушли у варош и успели да своју власт за кратко прошире и у овом делу Топлице. Ослободилачке традиције Гвозденог пука и његових јунака, али и топличких комита и устаника, чије заслуге комунисти ни једног момента нису негирани – већ су их успешно укључили у свој систем, оживеле су и почеле да прете да прерасту у општенародни устанак у Топлици. Закључак команде жандармерије од 25. децембра био је да „народ овога краја прилази њиховом покрету сматрајући га као ослободилачки национални покрет“.¹⁰³⁹ Састанак партијских и војних руководиоца одржан 12. децембра на Белом Камену, попришту борбе у претходној војни, позивао се управо на пређашња искуства, предвиђајући и општу мобилизацију мушкараца. Када је пак дошло до кризе устанка и када су Бугари заузимали слободну територију, опет се пошло од искуства из прошлог рата и, у страху од одмазде, није им пружен никакав отпор. Покрајински комитет КПЈ такву појаву је жигосао као „опортунизам“.¹⁰⁴⁰

Слободна територија ширила се и у другим крајевима. Уз мање сукобе са четничким снагама, Бабички одред је распустио општинске управе и у Пустој реци и ту створио, после Поречја и Топлице, трећу оазу. Коначно, ноћу 7/8. новембра, не случајно на дан када се прослављала Октобарска револуција, три најактивнија партизанска одреда успела су да заузму и Лебане, Медвећу и рудник Леце. Ова територија имала је тенденцију даљег ширења и угрожавања пруга, друмова и линија немачког снабдевања и саобраћаја. Дошло је и до диверзија на прузи, посебно на релацији Ниш–Скопље. Први напад српских оружаних одреда, уз помоћ Немаца, да поврате Лебане, завршио се неуспехом. Такође, партизански одреди који су почели значајно да нарастају, почели су што борбом, што ликвидацијама њихових људи по селима, да са овог простора истискују и доминантне четничке снаге Косте Пећанца. Неколицина Пећанчевих војвода се са својим људством и придружила партизанима. Као неколико месеци раније у другим жариштима устанка, чинило се да партизанима и комунистима све околности иду на руку.¹⁰⁴¹

---

¹⁰³⁹ Ј. Марјановић, *Устанак*, 401.

¹⁰⁴⁰ В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 78.

¹⁰⁴¹ Ј. Марјановић, *Устанак*, 398–401; Ж. Николић, *н. д.*, 81–85; Д. Дејановић, *н. д.*, 52–54.

На дан 10. јануара 1942. на територији ОК Лесковац борило се близу 700 партизана, а на територији ОК Ниш око 400 партизана.¹⁰⁴² Одржавање „пламена“ и континуитета борбе у Србији, о којем је Врховни штаб који се у то време већ био повукао у Санџак био извештен, пропраћен је са великом пажњом. Б. Нешковић је у име ПК обавештавао ЦК у јануару 1942. да су на југу „партијска организација и одреди чврсти и добро дејствују“. Интересовање је свакако морао да побуди и његов закључак: „Они се сада налазе у стадијуму у коме се пре два месеца налазила западна Србија“.¹⁰⁴³ Јосип Броз се тада дефинитивно одлучио на реализацију ранијег плана о стварању новог руководећег центра на југоистоку земље, првенствено „услед удаљености и тешкоћа у одржавању веза“. Ново повереништво ПК-а, које би обухватило територију Нишког, Лесковачког и Зајечарског округа, требало је по Брозовој замисли образовати негде око Ниша. Та мисија поверена је члановима ПК који су и даље радили на југу, Василију Бухи и Милошу Мамићу. Повереништво је основано 23. јануара 1942. и у њега су ушли Буха (као секретар) и чланови: Милић Ракић, руководилац из Јастребачког одреда, Лепосава Стаменковић, секретар ОК КПЈ Лесковац и Драги Стаменковић, члан ПК СКОЈ-а.¹⁰⁴⁴ Наступајуће околности, међутим, нису дозволиле да ово тело заживи, нити да се икад састане у пуном саставу.¹⁰⁴⁵

Зима, застој у руковођењу и, пре свега, проширење бугарске окупационе зоне која је значила и појачавање њихових војних снага и долазак 1. корпуса, од којег су партизански вођи стрепели као од *казнене експедиције*, утицали су да првобитни полет партизанских снага доживи дистрофију. Посебно су се као кобни показали распуштање и реорганизације одреда.

Пред долазак Бугара у Топлицу, команде Топличког, Кукавичког и Јабланичког одреда донеле су одлуку да створе заједнички оперативни штаб за одбрану слободне територије. Тај штаб, на челу са Ратком Павловићем Ћићком,

---

¹⁰⁴² Архив Југославије (АЈ), фонд 507, Централни комитет (ЦК) КПЈ, 1942/112.

¹⁰⁴³ *Документи ЦК*, 3, 136.

¹⁰⁴⁴ Исто, 465; АЈ, ЦК, 1942/44.

¹⁰⁴⁵ Ово тело, које је је за сваку идеју пре кретања у реализацију морало да тражи и одобрење ПК КПЈ и Благоја Нешковића, никада није изградило ауторитет који му је био предвиђен. Међутим, да није било њега, да руководи акцијама на терену и доноси одлуке на лицу места у кризним моментима 1942, питање је како би покрет на југу, у дугим периодима лишен веза са вишим форумима, уопште и опстао. После одласка Василија Бухе са југа Србије повереништво је на кратко водила Лепосава Стаменковић, па још краће Драги Стаменковић и напослетку Недељко Караичић до фебруара 1943, када је и формално укинута.

шпанским борцем који је у рату израстао у народног трибуна, постојеће чете је поделио на десетине и петорке, припремајући се тако за *зимско ратовање*. На тај начин је покушао да избегне фронтални судар са надмоћнијим непријатељем, али то их је учинило само лакшим пленом нападача. Посебно је било драматично у Јабланици, где је у присуству секретара ОК Лепе Стаменковић одлучено да се постојећи одред преполови тако што ће се из њега борци по нејасним критеријумима („кукавице и болесни“) издвојити и послати кућама. „Чишћење“ одреда и партије и овде је показало ригидност појединих комуниста и њихову непрестану потребу да се одричу недовољно правоверних („оно ће нас само ојачати и помоћи нам да кренемо напред“). На збору у Гајтану превагнула је стрепња да ће се селу поновити масовно страдање из 1917, па је командир партизанске чете предложио споразум са оружаним снагама Српске владе, што је део људства и прихватио и положио оружје. Отпуштени и разочарани партизани недуго по повратку у завичај су били хапшени и логорисани, а један део њих се из револта ставио у службу Недићевих одреда и послужио им за разоткривање и разбијање герилске организације. Борбе до којих је дошло на југу током јануара 1942. водиле су се са променљивим успехом, али су партизани били приморани да напуштају део по део територије и да се повлаче према планинским селима. Комунистичко руководство са терена је током фебруара изражавало незадовољство због свега: не само да су изгубљени градови и партијска упоришта, већ се и „повампирила реакција“.¹⁰⁴⁶

Руководство из Ниша, као и ПК за Србију, оштро су реаговали на олако повлачење и препуштање територије непријатељу. Инструкција ПК од 27. јануара била је следећа: „Упркос тешкоћа[ма] које нам доноси зима, не сме се догодити да наше чете буду ма где распуштене. Ниједан борац не сме бити разоружан или са оружјем послат кући. Нека нам у том погледу буду пример не само руски партизани, него и хиљаде наших партизана који се и данас на најљућој зими

---

¹⁰⁴⁶ Ж. Николић, *н. д.*, 117–125; *Зборник НОР*, 1-3, 39–40, 113–114. У извештају са терена ПК-у за Србију оцењена је кризна ситуација: „Другови из одреда учинили су велику штету покрету и партији што су пустили људе кући. Ми смо ту политички много изгубили. Наши симпатизери су страшно љути, јер веле: ми овде припремамо људе за тамо, а они их враћају и препуштају полицији у руке, а нас доводе у опасност. Још је већа грешка учињена на што су другови донели одлуку не питајући никог, а кажу да нису могли курира да пошаљу у варош, а толике су људе овде послали. Ми све враћамо назад у одреде“ (АС Ж, Ђ-2, ПКС, 53).

херојски боре против многобројних непријатеља.“¹⁰⁴⁷ Због лошег руковођења борбом на југу створена је и посебна партијска комисија, која је због „капитулантсва“ искључила из КПЈ 11 чланова и кандидата, а тројицу казнила укором. Читав штаб Топличког одреда је смењен, а Ратко Павловић Ћићко и Јелисије Поповић/Поповски Марко, двојица шпанских бораца којима је приписана највећа одговорност, пребачени су у друге одреде, на ниже дужности.¹⁰⁴⁸

Представници ПК КПЈ за Србију, доследни у *пролетерском интернационализму*, тражили су оштар обрачун са домаћим „снагама реакције“, али не и са долазећим бугарским окупационим снагама: „Повезати се са Бугарским војницима и позвати их да престану бити оружје у рукама реакционарне бугарске владе која хоће и њих да баци у наручје крвавог фашизма. Бугарски војници нису својом вољом узели оружје и пошли да се бију против српских партизана – своје браће радника и сељака. Они то чине једино под притиском издајничких фашистичких или фашизму наклоњених официра. Све им то треба објаснити и приликом сваког сусрета, било на положају или другде, прво их позвати на братимљење и ступање у партизанске радове, одпочињући партизанску борбу и у својој земљи. Ради постизања овог циља треба се у првом реду повезати са члановима Партије у Бугарској војсци.“¹⁰⁴⁹ Први заробљени бугарски војници, њих 14, пуштени су на слободу пошто им је објашњена стратегија КПЈ.¹⁰⁵⁰ Другима је упућен летак, у којем су позвани да не служе „великосрпској реакцији“, већ „да се братимите и да стварате борбене антифашистичке јединице са вашим храбрим партизанима“.¹⁰⁵¹

Оваква стратегија показала је само кратковидост комунистичког руководства. Бугарски окупатори гледали су на партизане исто као и Немци – као на „бандите“ са којима се обрачунава огњем и мачем. У селу Слатина стрељали су почетком фебруара 13 заробљених партизана Бабичког одреда, а у селима око Пасјаче и Видојевице започеле су и неселективне одмазде и егзекуције сељака. У

---

¹⁰⁴⁷ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 57.

¹⁰⁴⁸ Ж. Николић, *н. д.*, 119; М. Перовић, *н. д.*, 104; *Зборник НОР*, 1-3, 112.

¹⁰⁴⁹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 57.

¹⁰⁵⁰ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 81.

¹⁰⁵¹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 141. Касније, када је ова стратегија крахирала, партијско руководство прибегло је честом маниру, да локално руководство оптужи за криво тумачење постављене партијске линије. Тако је у септембру 1942. пактирање са Бугарима, до којег је дошло по наређењу највиших форума, осуђено као „благоданоклон дочек“ који би био својствен четницима Косте Пећанца, никако партизанима и комунистима (АС Ж, Ђ-2, ПКС, 185).

Бојнику, где су партизани у борби усмртили неколико њихових војника, 17. фебруара су стрељали све становнике које су затекли у селу, понављајући тако масовне злочине из Првог светског рата на истом простору. Убијено је 506 цивила, од чега су две трећине њих били жене, деца и стари. Само место је у знак одмазде спаљено. Њихов обрачун са герилцима пратиле су и масовне појаве насиља, логорисања цивила и читави засеоци и села који су попаљени усред зиме.¹⁰⁵² Тек тада је дошло до заокрета у политици КПЈ према Бугарима, а комунистичко руководство саветовало је да надаље треба „свим силама ударити по окупатору“. „Нарочито је важно водити акције и борити се за интересе народа где ће се народ уверити да смо ми заиста народни борци и сама та борба и акције дизаће борбеност маса и увлачити их шире и шире у борбу“, стајало је у инструкцији ПК-а руководиоцима са југа земље.¹⁰⁵³ Ипак, све споне нису покидане и врбовање бугарских војника наставило се и у наредном периоду.

Док су партизански одреди услед гоњења и губитака почели да се осипају, уследио је и додатни, други ударац у партијској организацији Ниша. Специјална полиција, Гестапо и бугарске службе су у сарадњи успеле да разоткрију читаву мрежу КПЈ, да би ноћу 11/12. фебруара 1942. уследило масовно хапшење комуниста, углавном по нишким фабрикама. Око 150 лица лишено је слободе. После бекства кажњеника из логора на Црвеном крсту, они су им послужили за намиривање квота у акцијама одмазде.¹⁰⁵⁴ Онда је, у сарадњи немачких и бугарских јединица, за којима су наступали и српски оружани одреди и четници Косте Пећанца, дошло и до велике акције на терену, у којој је током фебруара и марта читава јужна Србија коначно требало да буде рашчишћена од герилских одреда, и на њој рестаурирана стара власт.

Борбе које су наступиле у другој половини фебруара 1942. по интензитету и жртвама су превазишле све раније. Ноћу 15/16. фебруара удружене партизанске снаге Топличког и Расинског одреда напале су Куршумлију, која се до тада сматрала за упориште четника Косте Пећанца. Успели су да разбију противнике и заузму варош, а сукоби са четницима трајали су и током целог 16. фебруара.

---

¹⁰⁵² *Зборник НОР*, 1-3, 90–93; Ж. Николић, *н. д.*, 136–139; М. Перовић, *н. д.*, 135; М. Стојиљковић, *н. д.*, 165–166.

¹⁰⁵³ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 81.

¹⁰⁵⁴ Драгољуб Ж. Мирчетић, *Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за Нишки округ 1941–1944*, Ниш, 1977, 81; М. Перовић, *н. д.*, 160; М. Миловановић, *н. д.*, 156–157.

Победа у Куршумлији донела им је и нов прилив људства: истог дана придружило им се око 30 нових бораца, махом омладинаца. Ипак, партизанско присуство у овом делу Топлице трајало је кратко; четнички противнапад почео је 20. фебруара и у наредним данима они су успели да поврате Куршумлију и очисте читаву околину од партизанских група.

У борбама за Куршумлију четници су имали шест мртвих и три рањена војника, а партизани 24 погинула, четири рањена и 16 бораца који су пали у руке непријатељу. Према заробљеницима, као и према члановима партизанске позадине у граду, милости није било – сви су пострељани. Међу њима су били и прекаљени комунисти (као рањеник је заробљен и убијен и Милоје Закић Блихер, командант Расинског НОП одреда), али и безмало сви они младићи који су се недељу дана раније са пуно вере придружили комунистима. Страдање Топличког партизанског одреда заокружено је у селу Сварчи, где је одред изненађен и у још једној борби са четницима 28. фебруара положио још 18 жртава. Тиме је Косаничка партизанска чета и званично престала да постоји. Наредних дана, истина са мањим губицима, пострадале су и друге чете овог одреда. У пропартизанским хроникама узгредно је поменут податак да су након борбе у Сварчи борци Топличког НОП одреда „за разлику од уобичајеног хуманог односа према заробљеним четницима, стрелили све заробљене четнике без обзира колико се ко налазио у редовима четника.“¹⁰⁵⁵

Опкољен у пределу Бабишке горе, Бабишки одред био је крајем фебруара принуђен да и сам отпушта борце, исто као што је месец дана раније учинило руководство Топличког одреда. Борцима је посебно тешко пало одвајање од болесних и неспособних за покрет, који су означени као сувишни „баласт“. Две од три чете су успеле да се пробију кроз бугарски обруч, трећа је била одсечена и готово у целости пала у руке непријатељу. Међутим, и преостале снаге одреда су раздробљене у предстојећим борбама, од којих је посебно тешка била са четницима 13. марта, када је погинуо и командант одреда Обрад Лучић. Само је једна чета успела да се спасе, и то преласком преко демаркационе линије. После разбијања већих јединица следили су претреси терена, стрелања заосталих

---

¹⁰⁵⁵ *Зборник НОР*, 1-3, 150–151; Радомор Мрдаковић, *Устаничка Топлица и погибија Видојевачке чете*, Београд, 1985, 32–37; Д. Динић, *н. д.*, 102–112.

герилца и масовна хапшења чланова позадинских организација.¹⁰⁵⁶ Кукавички одред десеткован је током марта. У непрестаним борбама са Бугарима и четницима Косте Пећанца, бројно стање ове јединице се „крунило“ из дана у дан. Коначни ударац добио је од четника, 26. марта код села Поповца, а последице су биле да је од 80 бораца из строја избачено њих 50. Опкољен, ту гине и стари комуниста Коста Стаменковић, бивши секретар ОК КПЈ Лесковац.¹⁰⁵⁷ У Јабланици и Пустој реци су у операцији чишћења главну снагу чиниле српске антикомунистичке снаге, па је тако овај крај мимоишла одмазда бугарских трупа. После петодневног отпора, партизанске јединице потиснуте су ка Радан планини. Јабланички одред држао се као целина скоро до краја марта, када је његово руководство одлучило да се распусти и подели на мале герилске групе.¹⁰⁵⁸ Тиме су три одреда била неутралисана, а област између планина Кукавице и Пасјаче потпуно очишћена од партизанских одреда. Окупаторским снагама остало је још да ставе под контролу и „цепове“ у подножју саме Пасјаче, Видојевице и Јастрепца, где су преостали делови Топличког и Расинског одреда.

За свега неколико месеци раније популарне устанике, ситуација се током фебруара и марта изменила из корена. Преко 500 партизана, претежно оних који су раније отпуштени из одреда, било је ухапшено и логорисано. Пораз на бојном пољу деловао је потпуније него годину раније у случају много критиковане војске Краљевине, а бугарски злочини само су употпунили утисак да је устанак био преурањен. Изгледа да су, иако у партизанским хроникама о томе нема речи, и партизанске ликвидације и „лева скретања“ у Топлици допринели да се сеоско становништво брзо дистанцира од њихове акције. Дошло је и до неусаглашености у командовању и антагонизма између појединих команданата и бораца, а поделе би посебно долазиле до изражаја у крајевима где руководиоци нису били домаћи људи, већ по задатку КПЈ упућени из других делова земље. Последице су после првих пораза биле видљиве и голим оком; у местима где би их раније дочекивале десетине младића и девојака, а домаћини утркивали ко ће их боље почастити, сада је владала гробна тишина, „као да је село опустело“.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵⁶ М. Миловановић, *н. д.*, 167–168; Ж. Николић, *н. д.*, 145–147.

¹⁰⁵⁷ *Зборник НОР*, 1-21, 242; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 120–122; М. Перовић, *н. д.*, 149.

¹⁰⁵⁸ Ж. Николић, *н. д.*, 151–158; *Зборник НОР*, 1-3, 187–189.

¹⁰⁵⁹ М. Младеновић, *н. д.*, 137–139, 263-264; Р. Мрдаковић, *н. д.*, 60–62; АС Ж, Ћ-3, ППН, 26.

Чешће су биле и издаје и потказивања раније лојалних сељака. Управо уз помоћ вероломних сељака, који су одавали њихове положаје, бугарске и четничке снаге улазе у траг преосталим топличким партизанима. Најпре су их тукли на обронцима Пасјаче, а онда успели да Видојевачку чету са командом одреда опколе на Ргајском вису. У борби са четницима током 12. априла овде је, што у самом сукобу, што по заробљавању, убијено око 35 партизана и комуниста. Међу њима су били и неки од носилаца партизанске борбе у Топлици: комесар одреда Иван Фабчић Ђура, командир диверзантског вода (и један од одговорних за свирепа убиства тзв. народних непријатеља) Гавра Чех, секретар ОК КПЈ Ниш Сретен Младеновић. Савременици говоре да су управо Младеновићеви догматски погледи и његов класни радикализам, критикован од врха партије још у лето 1941, препознати као неки од кључних разлога зашто је покрет доживео тако брз и толико тежак пораз. Па ипак, када су га четници заробили, рањеног и непокретног – а наслутили су да се ради о неком руководиоцу – није хтео да ода никога, чак ни да се представи. Умро је мученичком смрћу.¹⁰⁶⁰ Свега дан касније, у једном сукобу са Бугарима у селу Југовцу, јуначки су погинули и члан ПК КПЈ Милош Мамић и члан ОК Ниш Станислав Вељковић Зелене. И они су, као и Сретен Младеновић, после рата проглашени за народне хероје.¹⁰⁶¹

Јун је био месец предвиђен за обрачун са партизанима на Јастрепцу. Ту је од делова Расинског и Топличког одреда, који су спојени, у априлу 1942. настао нови, Јастребачки НОП одред.¹⁰⁶² Ова партизанска група била је од посебног значаја за окупатора, будући да се са њом налазио и добар део партизанских војних и политичких руководиоца из јужне Србије. За операције против ове групе ангажоване су снаге 1. бугарског окупационог корпуса (наводно чак три дивизије) уз подршку артиљерије, а најинтензивнији део акције око Јастрепца одвијао се током 15–23. јуна 1942. Многа села више Прокупља и Благаца тада су завијена у црно и претворена у згаришта; бугарски официри победоносно су извештавали да је акција успешно окончана а „непријатељ имао 224 мртва“.

---

¹⁰⁶⁰ Р. Мрдаковић, *н. д.*, 172–180, 192–195; Д. Динић, *н. д.*, 132–137. Погибија Пасјачке и Видојевачке чете на Ргајском вису 12. априла 1942. инспирисаће локалне следбенике КПЈ да испевају песму на гуслама. Стицајем околности, на истом месту крајем 1944. своју погибелъ доживеће и локални четнички одред.

¹⁰⁶¹ *Документи ЦК*, 5, 296; Богдан Стевановић, *На Јастрепцу, забелешке из 1941–1944. године*, Београд, 1969, 90.

¹⁰⁶² *Зборник НОР*, 1-3, 206–207.

Међутим, радило се углавном о убијеним сељацима, за које домаћи аутори наводе да их је било и до 400, а који су у средствима окупаторске пропаганде приказивани као комунисти. Остаци партизанских одреда успели су да се очувају уз свега неколико погинулих, а цела операција свела се на јуриш „у празно“, као и много пута касније. Штавише, трагедија цивилног живља могла је и да дугорочно погодује макијавелистичким партизанским стратезима, јер је, како запажа један од руководиоца, код новонасталих бескућника мржња према непријатељу „стоструко нарасла“.¹⁰⁶³ Осветници, то су били људи на које је партија највише полагала и од којих су, уз интензиван политички рад, настајали најбољи револуционари.

На терену где су партизански одреди војно поражени, следио је, као претходне године у западној Србији, детаљно „требљење“ партизанских сарадника по селима. На удару су били бивши партизани (после распуштања одреда подељени на мале герилске групе или остављени усамљени, да се сналазе како умеју), њихови јатаци и помагачи, чланови НОО, НОФ-а, најближи сродници који су узимани за таоце. Потом су транспортовани у логор Црвени крст у Нишу, или касније на Бањицу. Многи су скончали и у радним логорима у Немачкој и Норвешкој. Као и лане у западној Србији, и овде је било тужних слика, где су партизани заробљени од Пећанчевих четника били предавани Бугарима или Немцима. Ипак, и у Топлици и на Јастрепцу забележени су бројни примери спашавања партизанских бораца, поготово млађих и некомпромитованих, које су четници (касније се показало да је то она струја која је припадала или ће прићи ЈВуО) након хватања пуштали на слободу или их чак прикривали пред окупатором.¹⁰⁶⁴ Око њиховог спашавања посебно се ангажовао капетан Божа Ивановић из Житног Потока, који ће доцније постати командант бригаде ЈВуО у Топлици. Што из тактичких разлога, што заиста као противници грађанског рата, Ивановић и његови сарадници, по сећању партизана Р. Мрдаковића, током 1942. нису ликвидирали ниједног партизана, већ су их примали у своје редове. Партизански „првоборац“ Милош Младеновић, који се и сам обрео у

---

¹⁰⁶³ М. Миловановић, *н. д.*, 178; Б. Стевановић, *н. д.*, 116; Драгољуб Мирчетић, Станимир Јовановић, *Јастребачки Народноослободилачки партизански одред*, Ниш, 1992, 21–35.

¹⁰⁶⁴ Б. Стевановић, *н. д.*, 105; Р. Мрдаковић, *н. д.*, 172.

Ивановићевој јединици, посведочио је да је са њим *четницима ДМ* пришло 20-ак некада активних припадника Топличког одреда.¹⁰⁶⁵

У Тулару у Јабланици „нема података да је и један борац и руководилац заробљен или предат окупатору“; прикриле су их локалне четничке војводе које ће се ускоро такође придружити ЈВуО. Штавише, под неком врстом заштите четника нашли су се и командант Лесковачког НОП одреда Милош Манојловић и његов заменик Бошко Крстић. Остатак рата, до поновног одласка у шуму, провели су у некој врсти полуилегалног статуса, али неузнемиравани од конкурентске организације.¹⁰⁶⁶ И овде се, без сумње, радило о већ виђеном феномену *легализације партизана*, али и чињеници да грађански рат на линији КПЈ–ЈВуО, поготово на југу земље, није задобио оштре форме у јесен 1941, већ можда тек на прелазу 1942/1943. године.¹⁰⁶⁷

Прва фаза одоцнелог партизанског устанка на југу, поготово у ранијем упоришту у лесковачком крају и Јабланици, била је окончана. Борбеност, недовољна упорност непријатеља у гоњењу и њихово доследно поштовање демаркационих линија, које су се за партизана показале као порозне, спасиле су их од потпуног уништења – као крајем новембра на линији раздвајања Немаца и Италијана у Санцаку. Иако је напуштање њихове територије на почетку изгледало трагично, дугорочно се показало да је тај изнуђени потез био добар; у бугарској зони преостало људство се одморило, попунило и касније опет кренуло назад, у борбу. У мају 1942. у јужној Србији, у немачкој и бугарској зони, преостало је око 600 партизана (највише у Јастребачком и Сврљишко-нишавском), чиме се показало да је њихов број преполовљен, у неким областима и ликвидирају, али да они ипак нису уништени у целости. У Нишком округу, штавише, они су и даље имали иницијативу и вршили нападе на непријатеље.¹⁰⁶⁸ Ма колико да они у пракси више нису били одреди, већ мале оперативне групе, ПК је 15. јуна инсистирао да се одреди обнављају и упућују на своје терене. Такве директиве упућене су Лесковачком (који је спао на свега 13 људи)¹⁰⁶⁹ и Јастребачком одреду, који је требало да се изнова подели на Расински, Топлички и Копаонички. Тиме

¹⁰⁶⁵ М. Младеновић, *н. д.*, 279; Р. Мрдаковић, *н. д.*, 118.

¹⁰⁶⁶ Ж. Николић, *н. д.*, 170–171.

¹⁰⁶⁷ В. Глишић, *Грађански рат*, 25.

¹⁰⁶⁸ *Зборник НОР*, 1-3, 207–210.

¹⁰⁶⁹ *Зборник НОР*, 1-4, 10–12.

би за покрет била остварена двострука добит: лако покретне и прекаљене групе покриле би свака свој терен и тиме развукле фронт непријатеља, а уједно вршиле нову мобилизацију људства на широј територији.¹⁰⁷⁰ Овај посао није извршен до краја због усложњавања околности крајем месеца. Баш тада, крајем јуна, пре офанзиве окупатора, по оцени ПК КПЈ за Србију, партизански одреди на југу бројали су нешто више од 500 бораца.¹⁰⁷¹

Бугарске акције против партизана, спроведене у другој половини јуна 1942, поново нису пружиле жељене резултате. Међутим, предаха није било. Од јула до септембра, на подручју Јастрепца и Сврљишких планина, где по оцени немачког генерала Бадера „није дошло до смиривања устанка“, трајала је до тада најсистематичнија офанзива против партизанских снага. Њом је у првој фази непосредно руководио министар унутрашњих послова Српске владе Милан Аћимовић, па је у народу остала упамћена и као *Аћимовићева офанзива*.¹⁰⁷² Њој је претходила повећана активност партизана и нагло увећан број сурових ликвидација које су вршили.¹⁰⁷³ У акцији су се овог пута ангажовале српске антикомунистичке снаге, са око 2.000 људи, које би најпре направиле широк обруч око преосталих партизанских одреда, како оне више не би могле да прелазе у друге крајеве; обруч би постепено био сужаван, а ангажовање сеоских милиција и локалних потера требало је да партизанске групе натера у фронтални судар са СДС/СДК, у којем би оне коначно биле разбијене.¹⁰⁷⁴ Припадници војних снага Српске владе у овај окршај су пошли са великим очекивањима, али је већ на самом почетку акције дошло до проблема: услед недовољне конспирације, један од официра команде СДС у Нишу, капетан Јован Тошић, од раније повезан са КПЈ, одао је читав план члановима ОК КПЈ Ниш и благовремено им сигнализирао опасност. То је условило ток акције и допринело да се партизанске групе поделе и боље камуфлирају на терену пре напада.¹⁰⁷⁵

---

¹⁰⁷⁰ Зборник НОР, 1-3, 270–272.

¹⁰⁷¹ Документи ЦК, 5, 485–486.

¹⁰⁷² М. Миловановић, *н. д.*, 187. Више о томе код: Д. Мирчетић, С. Јовановић, *Јастребачки народноослободилачки партизански одред*, 41–58.

¹⁰⁷³ Зборник НОР, 1-21, 463.

¹⁰⁷⁴ М. Перовић, *н. д.*, 179; В. Petranović, *Srbija*, 336; Д. Мирчетић, *ОК Ниш*, 104; Б. Стевановић, *н. д.*, 128.

¹⁰⁷⁵ Д. Мирчетић, *н. д.*, 50–51; Б. Стевановић, *н. д.*, 128. Капетан Тошић је доцније откривен од Специјалне полиције и заједно са супругом ухапшен и стрељан на Јајинцима. Бугарска обавештајна служба је у једном извештају из друге половине 1942. констатовала ненаклоњеност

Од 26. јула започели су сукоби у Сврљишким планинама. Нападаци су успели да кроз сарадњу са мештанима открију део партизанских положаја и принуде их на борбе. Потерне снаге нигде нису наишле на партизански одред, али су у појединим селима успевали да пронађу групе или изоловане појединце. Укупно је у овом крају живот изгубило преко 60 партизана, међу којима су били и неки од организатора устанка у околини Сврљига. Међу партизанима је посебно болно одјекнуло заробљавање руководиоца Васе Анђелковића Албанца и Александра Стојанова Неофита (бугарског војника пребеглог у партизана), који су убрзо затим и погубљени у нишком лагеру. Више њих било је и проказано; двојица руководиоца су у селу Лалинац чак била побијена на спавању од својих јатака. Већ на почетку августа тако су ликвидирани два одреда (Сврљишки и Озренски) који су од 1941. били једни од најјачих и најактивнијих у јужној Србији.¹⁰⁷⁶

Други део операције је подбацио, и то баш у делу око Јастрепца, где су комунистичке снаге биле бројније. Одреди законспирисани дубоко у планини, у земуницама са припремљеним залихама хране, били су добрим делом невидљиви органима гоњења. Настрадала је једино група од 14 партизана на Малом Јастрепцу, на челу са Никодијем Стојановићем Татком.¹⁰⁷⁷ Међутим, и у пределу Сврљига и у пределу Јастрепца, извршено је као у марту темељно хапшење партизанских сарадника и припадника тек основаних позадинских десетина по селима. И овог пута ухапшено их је близу 500, од чега су многи стрељани на Бубњу и на Јајинцима.¹⁰⁷⁸

Борци који су преживели ову акцију запамтили су је као најтежи период ратовања – остајали су усамљени у земуницама, дуго на ивици живота и смрти, без муниције, хране, чак и без воде. Неки од њих, поготово они опкољени у планинама око Сврљига, били су принуђени да у недостатку хране данима пасу траву... Зато су борбе у лето 1942. и *Аћимовићева офанзива* били урезани дубоко у сећање и жртвама и преживелима на југу Србије, јер су заправо на одређен начин

српских власти окупатору, које су се каткад манифестовале и кроз помоћ партизанима: „И када се не слажу са партизанима, српски административни органи скоро никад не помажу искрено наше јединице у борби са партизанима. Они обично, или не дају о партизанима, или их дају касно и тако нетачно, да би им се дала могућност да се сакрију“ (*Зборник НОР*, 1-4, 294).

¹⁰⁷⁶ ИАБ, БДС, А-253; Д. Дејановић, *н. д.*, 152–155; Д. Мирчетић, *ОК Ниш*, 103–104.

¹⁰⁷⁷ Д. Динић, *н. д.*, 198.

¹⁰⁷⁸ *Зборник НОР*, 1-4, 346–348.

страдали сви који су се доводили у везу са КПЈ и партизанским покретом. Тек што је акција завршена, Специјална полиција ухапсила је у Нишу и Лепу Стаменковић, секретара ОК КПЈ Лесковац и једног од организатора покрета на југу Србије. Пребачена је у Бањички логор, где је следеће године стрељана.¹⁰⁷⁹ То није био и крај борби у 1942; у другој половини новембра преостали партизани у подручју Лесковца и Прокупља преживели су и налет немачких јединица и њихово пречешљавање терена у оквиру борбеног подухвата „Рудолф“.¹⁰⁸⁰

Покрајинско повереништво из Ниша извештавало је на крају офанзиве ПК за Србију да „сталне потере, њихова бројна снага, терор, слаби наши успеси у разбијању њихових снага, немање крупних акција и веће заштите народа од пљачке и терора, бројно присуство окупатора, потпуно *онемогућује омасовљавање наших одреда*.“ Констатовано је да су одреди „од зимус у сталном опадању“ и да им је на територији три ОК-а преостало пет одреда са једва нешто више од 300 бораца: Јабланички са 40 људи, Кукавички са 14, Бабички са 70, Топлички са 150 и Сврљишки са 60. Пратиле су их невероватне тешкоће, али и издржљивост у борбама: „Зимус Јастрепчани под највећом хладноћом, кад дува јак ветар иду преко Јастрепца, нападају четнике и враћају се натраг преко планине 1.500 метара високе све у једном маршу без хлеба и одмора у путу пуних 29 сати. Партизани су се укочили и попадали од умора.“ Ипак, борбе и страдања створили су од њих прекаљене ратнике, па је и закључак комунистичког руководства на крају године после свега био оптимистичан: „Тако све чешће потере и акције прекалиле су наше одреде и они се по напорима могу равнати са ударном бригадом и другим. Отпало је све што није било искрено и доследно.“¹⁰⁸¹

---

¹⁰⁷⁹ *Документи ЦК*, 6, 697.

¹⁰⁸⁰ В. Петрановић, *Srbija*, 336; Д. Мирчетић, С. Јовановић, *н. д.*, 64–67.

¹⁰⁸¹ *Документи ЦК*, 6, 537. Обавештајни одсек 1. корпуса бугарских окупационих снага констатовао је пред крај 1942. да је јастребачка партизанска групација и даље главни носилац активности покрета у јужној Србији; само овај одред извршио је трећину од укупног броја акција. Бугари су дошли до закључка да је највећи део активности комуниста тада био усмерен према тзв. унутрашњем непријатељу, српским органима власти и СДС.

***

Партизански покрет на југу Србије претрпео је и током 1943. тешке ударце. Број и интензитет борби указују да су они на том терену, опстајући упркос свему, издржали заиста надчовечанске напоре; уз њих су постали чврсти и отпорни. Њихове присталице и сарадници били су, како на терену и по селима, гоњени и у граду. Крај друге и трећа ратна година протекле су за организацију КПЈ у Нишу и Лесковцу у знаку провала, хапшења и логорисања. У оваквом раду готово немогуће је побројати их све на ограниченом простору. Зато ћемо, на основу литературе и извора покушати да реконструишемо и истакнемо најважније акције и борбе, али и страдања која су обележила историју Народноослободилачког покрета на југу Србије током 1943. На самом почетку године забележена су нека од већих:

–3. фебруара група бораца Озренског одреда под командом инжењера Момчила Поповића, уједно задуженог за организацију КПЈ у Моравском и Алексиначком срезу, издајом је откривена у селу Суботинцу код Алексинца. У борби са СДС, јуначки се борећи, погинуло је 10 партизана, међу којима и М. Поповић.¹⁰⁸²

–19. фебруара у борби између Јастребачког одреда и Немаца у Слатини код Крушевца погинула су два немачка војника и осам партизана. За одмазду, Немци су спалили цело село и стрељали присутне мештане.¹⁰⁸³

–22. фебруара у Нишу је ухапшен Миша Обрадовић Зоран, секретар МК КПЈ. Обрадовић је „пао“ покушавајући да по налогу највиших форума ступи у контакт са комунистима у редовима бугарске војске; инструктор ПК у тој области Недељко Караичић извештавао је ПК да се припрема прелазак читавог бугарског пука у редове партизана. Али то је био само мамац. Ухапшени Обрадовић је на саслушању одао све своје контакте и везе. Бугарска полиција је затим похапсила, изузев једног члана, цело партијско руководство и део чланова у граду (око 25

---

¹⁰⁸² Д. Дејановић, *н. д.*, 182; Б. Стевановић, *н. д.*, 171–172; М. Перовић, *н. д.*, 283; Д. Мирчетић, М. Миловановић, *н. д.*, 188–193.

¹⁰⁸³ А. Стошић, *н. д.*, 399.

комуниста), а затим и чланство у околним срезовима, правећи „правећи праву пустош“ у тамошњим организацијама. Услед ове провале ПК КПЈ за Србију забранио је на неодређено време сваку комуникацију са Нишем. Обрадовић је остао повезан са бугарском службом, па је наставио да ради на разбијању комунистичких група. Током следећег месеца, помогао је да дође и до провале у Крушевцу. Између осталих, тада су ухапшена и два члана ОК Крушевца, Глигорије Диклић и Перица Цакић.¹⁰⁸⁴

Први месец у 1943. обележио је и дефинитивни раскол и почетак крвавих сукоба између партизанских и снага ЈВуО на југу Србије. Како смо већ напоменули, новембар 1941. није означио и дефинитиван крај сарадње између две војске. Југ Србије је најбољи пример за потврду те хипотезе. Већ смо поменули интензивне односе између команданта војно-четничких одреда у расинском крају, мајора Драгутина Кесеровића, и партизана на његовом терену, који су се наставили и после слома устанка.¹⁰⁸⁵ Али Кесеровић није био и једини равногорски командант на југу Србије са којим су партизански вођи, углавном самоиницијативно, одржавали односе. Оног тренутка, међутим, када је нестало могућности да буду иницирани и под контролом локалних лидера, тј. када је креирање локалне политике морало да се уклопи и са визијом централних руководећих органа КПЈ, ти контакти су престали – и временом почели да прерастају у конфликте. У првој половини 1942. генерални став комунистичке партије био је да се са четничким одредима сарађује уколико се и они залажу за активну борбу против окупатора, а ако таква воља изостане, да се и они третирају

---

¹⁰⁸⁴ АС, БИА, IV-40, *Провале и издаје у току Другог светског рата у Нишу*; М. Миловановић, *н. д.*, 210; М. Перовић, *н. д.*, 278; Б. Стевановић, *н. д.*, 179; Ж. Николић, *н. д.*, 280–281; Д. Петровић, *Сарадња*, 49. Везе партизанских и бугарских јединица у овом периоду нису довољно истражене. Комунисти их у својој пропаганди нису представљали као врсту колаборације, већ као контакте прогресивних бораца са обе стране. Тако је забележено да је секретар ОК КПЈ Крушевац Григорије Диклић пре хапшења преко једног бугарског поручника извукао „огромне количине“ оружја и муниције за потребе партизанских диверзантских група у Расини. Везе са појединим „напредним“ бугарским официрима и војницима одржавали су и други окружни комитети КПЈ у источној и јужној Србији. Сасвим узгредно, износи се и податак да је бугарски пребег у партизане Александар Неофит Стојанов звани Ломски, пошто је заробљен од четника, признао контакте са бугарским граничарима уз помоћ којих су се партизани у више наврата неометано пребацивали преко демаркационе линије (ИАБ, БДС, А-253; М. Борковић, *Комунистичка партија*, 142; Јован Златић, *Страдалаштво српског народа у Нишком ратном округу*, књига 4, Ниш, 1998, књига 4, 77; Д. Петровић, *Сарадња*, 49–51).

¹⁰⁸⁵ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 49; ПКС, 157.

као непријатељи. Таква политика врха КПЈ, уз перманентну тежњу ка заостравању односа, дефинитивно је водила ка подстицању непријатељстава и рату и на оним теренима где је постојала каква-таква толеранција.

Питање сарадње са равногорцима постављало се пред Покрајинско повереништво КПЈ у Нишу и у јуну 1942. Партијским организацијама на терену није било јасно какав став заузети према њиховим групама, које су такође стајале на становишту борбе против окупатором, али су за то примењивале другачију стратегију и одлучиле се на чекање повољнијег момента за акцију. Покрајински комитет за Србију саветовао их је тада на следећи начин: „Што се тиче акције Дражиних официра, мислимо да би их требало позивати у борбу против Бугара те да тиме докажу да неће борбу против нас већ против окупатора. Уколико они и даље продуже да се не боре против окупатора, они тиме помажу самог окупатора. (...) Пуковник Радојевић, звани „сталаћски војвода“ из прошле године лојално је сарађивао са нашим партизанима у круш. крају. Треба да знате да он у то време још није био под Дражином командом. Какав је сада, то треба видети. (...) Ако можете да без опасности дођете до њега, треба с њим разговарати, а доцније можда нешто заједнички издати за народ тога краја.“¹⁰⁸⁶ Међутим, успон ривалског покрета и његова појава у крајевима где га раније није било, код радикалног комунистичког вођства схваћен је као претња.

„Толерантан однос четника Драже Михаиловића према партизанима у току 1942, нарушаван је повремено мањим испадима од стране партизана, као што је био напад Јабланичко-пасјачког и Лесковачког одреда у селима Лалинце и Тумба у септембру 1942, или када је уништен Обласни горски штаб, који је био надлежан за територију Нишког округа јула 1943. од стране Нишавског партизанског одреда“, пише Венцеслав Глишић, покушавајући да да хронолошке оквире првих сукоба.¹⁰⁸⁷ Иако Глишић наглашава да се радило о мањим, локалним сукобима, који су се сводили махом на међусобна разоружавања и који нису однели много жртава, партизански напад на *горски штаб број 43* био је и више него бруталан. Радило се о нишком штабу ЈВуО, који је започео организацију покрета смештен у појатама на Сувој Планини. На његовом челу био је капетан Миленко Рељић, један од официра који су са Драгољубом Михаиловићем дошли

¹⁰⁸⁶ АС Ж, Ђ-3, ППН, 19.

¹⁰⁸⁷ В. Глишић, *Грађански рат*, 32.

на Равну гору у мају 1941. и био један од његових ближих сарадника. Рељићеву групу напали су 16. јула 1942, није до краја јасно да ли по наређењу виших форума или самоницијативно, партизани Озренског одреда у селу Космовцу код Сврљига.¹⁰⁸⁸ Над заробљеницима, међу којима је било и рањеника, применили су следеће казне: пошто су их свукли, три официра, укључујући и Рељића, су стрељали, а његова четири војника обесили.¹⁰⁸⁹

Овакав поступак са човеком из врха равногорске организације и његовим сарадницима пресудно је утицао на отпочињање рата. Ипак, доступни извори и подаци из пропартизанске литературе показују да све споне нису покидане ни тада: мајор Радослав Ђурић, ранији командант војно-четничких одреда на краљевачком фронту, а од средине 1942. задужен за рад у јужној Србији, заузимао је према партизанима „толерантан став“, чак и прикривајући током потера браћу Миливоја и Мирка Перовића и неке друге локалне вође и настављајући преговоре са њима до самог краја 1942. године.¹⁰⁹⁰ Слична ситуација владала је и у источној Србији. Први сукоб између ЈВуО и НОП одреда у Неготинској Крајини партизански хроничари су регистровани 8. децембра 1942; у борби у месту Мали Мироч убијен је један, а заробљено више припадника ЈВуО. У околини Књажевца, где раније нису евидентирани никакви сукоби, група партизана поставила је 16. децембра заседу групи официра који су тек почели да формирају јединице ЈВуО. У кратком сукобу убијен је капетан Добривоје Милановић, а рањен капетан Божидар Миладиновић.¹⁰⁹¹

Онда је, на самом почетку 1943, дошло до нових сукоба који више нису могли да се локализују. Најпре је група бораца Јастребачког НОП одреда, пробивши се до Левачког среза, 14. јануара извршила убиство капетана Бране Цветковића, који је био задужен за рад на изградњи мреже ЈВуО у овом крају.¹⁰⁹² Потом је, свега неколико дана касније, 18. јануара у селу Разбојна нападнута и Кесеровићева јединица, са којом је од раније нарастао међусобни антагонизам. У овој борби Кесеровићева бригада је разбијена; на лицу места погинуло је осам

---

¹⁰⁸⁸ Ж. Николић, *н. д.*, 314; Ј. Златић, *н. д.*, књига 4, 100–101; Д. Дејановић, *н. д.*, 152; *Зборник НОР*, 1-4, 136–143.

¹⁰⁸⁹ ИАБ, БДС, А-253; АС, БИА, IV–40, *Провале и издаје у току Другог светског рата у Нишу*.

¹⁰⁹⁰ ВА, НОВЈ, 181-6-18; В. Глишић, *Грађански рат*, 32.

¹⁰⁹¹ Божидар Благојевић, *Крајина 1941–1944*, Неготин, 1984, 16; Радиша Драгићевић, *Поменик жртва Другог светског рата подручја општине Књажевац*, Зајечар, 2017, 15.

¹⁰⁹² АС, БИА, III–6, *Четници Драже Михаиловића и Косте Пећанца 1942-1945*.

припадника ЈВуО, док је још један подлегао ранама. Погинула су и два партизана. Од тада се непријатељства и борбе између два покрета преносе и у расинско-топличку област. Носиоци српских власти под окупацијом оценили су прве борбе, које су убрзо пропратила и међусобна смакнућа присталица по селима, као „обрачунавање које је узело облик бескомпромисности“.¹⁰⁹³ Већ 20. јануара следила је крвава освета ЈВуО. Командир једне чете Расинског партизанског одреда, Миодраг Чајетинац Чајка, који је упућен у околину Краљева и Трстеника да по селима ликвидира сараднике ЈВуО, те ноћи је са својим борцима био изненађен од равнатораца у селу Стубал. „На партизана је осута ватра са свих страна, било је као у казану“, присећао се касније један од партизана. У борби их је погинуло око 20, на челу са командантом Чајетинцем.¹⁰⁹⁴

У исто време, долази до још једног важног догађаја, који доводи до прекретнице у борби на југу Србије. Био је то долазак члана Врховног штаба и Политбироа ЦК Светозара Вукмановића у Београд, одакле се почетком фебруара пребацио право међу партизана у лесковачком крају. Од 4. до 8. фебруара под његовим руководством одржан је састанак војних и политичких старешина партизанских јединица са југа. За локалне јединице и руководства долазак члана ЦК представљао је важан чин. За Вукмановића пак ово је била прилика да стекне увид у политичко и војно стање и изврши детаљну реорганизацију јединица и политичких форума. Смењивао је неактивне старе и уводио нове руководиоце, често млађе и жељније доказивања. Укинуо је Покрајинско повереништво КПЈ за јужну Србију, чије су активности већ дуже биле замрле. Проценио је да „четнички покрет“ убрзано нараста на штету партизанског, али да у крајевима првобитно анектираним од Бугарске, пре свега у области Црне Траве и Врања, у којима су већ пламтеле акције против Бугара¹⁰⁹⁵, лежи родољубиви елемент који носи потенцијал

---

¹⁰⁹³ А. Маринковић, *н. д.*, 175–176; Д. Динић, *н. д.*, 218; А. Стошић, *н. д.*, 409; В. Глишић, *Грађански рат*, 33; Д. Мирчевић, С. Јовановић, *н. д.*, 71.

¹⁰⁹⁴ ИАБ, УГБ, СП-IV-249; А. Стошић, *н. д.*, 399; А. Маринковић, *н. д.*, 179–180.

¹⁰⁹⁵ Ж. Николић, *н. д.*, 284–289. О партизанском покрету на овом подручју видети више и код: Александар Трајковић, *Свитање над Моравом. Врањски округ у НОБ 1941–1945, збирка докумената*, Београд, 1976; *Тако се борила Црна Трава*, Црна Трава, 1973; Христифор Живковић, *Пирот и околина у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, Пирот, 1985.

за развој покрета и попуњу јединица. Не треба да, отуд, чуди зашто ствара и нови ОК КПЈ на територији Врања, у који укључује и делове старих ОК-а.¹⁰⁹⁶

Поред реорганизације политичких тела, Вукмановић тежи и поновном укрупњавању јединица. Осмог фебруара, од Јабланичко-Пасјачког, Лесковачког и Јастребачког одреда, ствара 1. јужноморавски одред са 200 бораца, чије ће јединице дејствовати у широком луку од Јастрепца до Врања, подривајући и саму демаркациону немачко-бугарску линију. За команданта јединице именован је Димитрије Писковић Трнавац, а за комесара Радован Ковачевић. Десет дана касније, за време боравка у Црној Трави, Вукмановић од локалних јединица са тог и врањског подручја формира и 2. јужноморавски одред, са зоном деловања од Пирота до Козјака. Његов командант је био рехабилитовани Ратко Павловић Ћићко, а комесар Влада Вујовић. У први план акција јединица стављен је удар на комуникације у Грделичкој клисури и, посебно, ометање пруге Београд–Ниш–Солун, те коначни војни обрачун са снагама ЈВуО. Тиме би се створили услови да се, најпре политички, па војно, овлада подручјем Ниш–Пирот–Јужна Морава–Прешево–Куманово, што је као главни циљ 21. фебруара представио и ПК КПЈ за Србију. Тиме би се повезале слободне територије и интензивирала сарадња међу комунистима на југу централне Србије (у обе окупационе зоне), Косова и Македоније.¹⁰⁹⁷

Девиза главног партијског и војног руководиоца на југу била је једноставна, али примењива и врло успешна: „Акцијом стварати војску“.¹⁰⁹⁸ Темпов боравак на југу Србије се временски поклопио са савезничким офанзивама, како у Северној Африци, тако и на Источном фронту код Волгограда. Када је продужио за Македонију, где ће такође у светлу нових околности постићи успех, у Србији је, по први пут после годину дана, уследила и партизанска офанзива. М. Екмечић у његовој мисији на југу, поред стварања балканског штаба и претеча замишљене Балканске федерације, види и рад на обједињавању снага у

---

¹⁰⁹⁶ S. Vukmanović, *n. d.*, 303–304; М. Перовић, *н. д.*, 289–290; Ж. Николић, *н. д.*, 290–291.

¹⁰⁹⁷ Исто; *Документи ЦК*, 10, 531; В. Petranović, *Srbija*, 337–340; *Ослободилачки рат народа Југославије*, књига 1, 491.

¹⁰⁹⁸ В. Petranović, *Srbija*, 338.

Македонији, Грчкој и Албанији око „оружаног отпора савезничкој инвазији на Балкан“.¹⁰⁹⁹

Позив на устанак команде 1. јужноморавског одреда није био обојен партијским, већ патриотским фразама: „У рату од 1914-1918 год. ви сте показали чуда од јунаштва у борбама за слободу своје домовине, противу истих данашњих поробљивача наше земље немачких и бугарских окупатора. Учините то и данас! У Народном устанку 1917. године нико ваш није служио окупатору, не дозволите да то ико чини данас у име вас и у вашој средини. Ми водимо борбу на живот и смрт. Водимо борбу за опстанак и независност. Водимо борбу против мрских окупатора и њихових слугу, издајника нашег народа. Ваш је непријатељ многобројан и свиреп, али ми ћемо победити, јер се боримо за праведну ствар – за нашу слободу и независност. Јер се боримо раме уз раме са народом Совјетског Савеза, са Херојском Црвеном Армијом, са нашим савезницима Енглеском и Америком, са свим поробљеним народима Европе, победићемо јер се за исту ствар бори читаво напредно човечанство.“¹¹⁰⁰

Полет се осетио на читавој територији. Ноћу 12/13. фебруара оштећене су пруге Сталаћ–Туприја и Дољевац–Прокупље, 16/17. марта на прузи Врање–Прибој порушен је железнички мост, чиме је саобраћај на виталној комуникацији био обустављен на десет дана. Бугарске јединице због овога су околна села изложиле покољу. Током 13. марта поново је онеспособљен рудник Леце, а сутрадан близу тог места дочекане и разбијене бугарске казнене јединице. Долазак појачања Бугарима није нанео губитке партизанима, али је поново довео до одмазде над недужним цивилима. Почетком маја, иста јединица туче снаге СДС на Малом Јастрепцу. У мају се након низа борби са бугарским снагама ствара пространа слободна зона у области Црне Траве и Лужнице, а у јуну и територија Пчиња–Козјак, која се с једне стране, по визији С. Вукмановића, шири према Пироту, а са друге према Куманову. Све ове акције пратио је и низ мањих, готово свакодневних акција и сукоба, а партизанске јединице су вештим маневрисањем успеле да избегну не само уништење, него и веће губитке.¹¹⁰¹

---

¹⁰⁹⁹ АС, БИА, II-39, *Немачка документација која се односи на праћење рада КПЈ*; М. Екмечић, *н. д.*, 481. В. више о пројекту стварања Балканске федерације: Б. Петрановић, *Балканска федерација 1943–1948*, 56–72.

¹¹⁰⁰ АС Ж, Ж-23, 1 ЈМО-3.

¹¹⁰¹ Ж. Николић, *н. д.*, 300–307, 323–348.

Пораст акција пратио је и интензивнији политички рад, уз чешће партијске конференције, зборове по селима, и нагло увећање броја чланова КПЈ. То ће доцније бити модел рада и у другим срединама.

Ипак, прва већа офанзива, као и у полету устанка 1941, однела је и неке од најбољих партизанских команданата: 18. фебруара у борбама са немачким потерним јединицама на самом врху Јастрепца гине Милић Ракић, бивши комесар Јастребачког одреда и један од чланова ПП КПЈ у Нишу; 13. марта на падинама Радан планине у сукобу са Бугарима живот је изгубио и Радован Ковачевић, новоименовани комесар 1. јужноморавског одреда; 26. априла, у селу Стрезимировци на српско-бугарској граници, смртно је рањен и командант Ратко Павловић Ћићко, један од најживописнијих ликова партизанског покрета на југу Србије. Будући да је раније више пута био партијски кажњаван, његова смрт била је обавијена и инсинуацијама да је погинуо од својих. Његови саборци упутили су мајци дирљив телеграм поводом смрти команданта закључујући га речима: „Из крви твога сина нићи ће златна слова на страницама српске историје а по парковима величанствени споменици.“¹¹⁰²

Поприште борбе постао је после дуже времена и крушевачки крај:

–14. јуна минирана је пруга између Ђуниса и Сталаћа, услед чега је наилазећи немачки воз искочио из шина. Затим су окупаторски војници били засути ватром. Саобраћај је био у прекиду 36 часова.

–17. јуна код села Ћелије (Крушевац) нападнута су два камиона немачких војника, који су пошли у Брус по намирнице. У борби је убијено осам, а рањено дванаест Немаца. За одмазду, Немци ће у Крушевцу 29. јуна стрељати 324 затвореника, а на Бањици још 251. Догађај се оцењивао као „најтрагичнији у историји Крушевца“.¹¹⁰³

–27. јуна у селу Горњи Степош на препад је разоружана посада локалне станице СДС. Према извештају који су Главном штабу упутили Драгослав

---

¹¹⁰² АС Ж, Ж-23, ЈМО-10; Иван Ивановић, *Народна буна. Партизани*, Београд, 2014, 10–12; *Тако се борила Црна Трава*, Црна Трава, 1973, 229–240.

¹¹⁰³ На овом подручју, партизани ће током рата успети да још једном нанесу Немцима осетније губитке; 13. априла 1944. у борби код села Ломнице окупаторске снаге ће забележити губитке од 14 мртвих и 42 рањена војника. Овај пораз имаће велики политички одјек и допринеће значајнијем приливу људства у Расински НОП одред (А. Стошић, *н. д.*, 400–402).

Петровић Горски и Добрица Ћосић Геца, „наши су преобучени у немачко одело разоружали жандармеријску станицу у Горњем Степошу. План је био да још издалека говоре немачки, а када буду заустављени да одговоре 'Дојче Вермахт'. Тако су упали у станицу и када су свукли и разоружали све недићевце, онда су их саслушали и, пошто су сви били бивши четници, а и данас сарађују са дражиновцима, то су их свих 15 стрељали. Један је пуким случајем остао само рањен.“¹¹⁰⁴

Током јула удружени 1. и 2. јужноморавски одред започињу дејства и против ЈВуО. Напад је, као и 1941, био „превентиван“, али овога пута усмерен према команданту који им је био наклоњен. Од 12. до 27. јула трајали су партизански напади на јединице мајора Радослава Ђурића, које су успеле да их у одлучној противофанзиви потисну. На попришту борбе у Реткоцеру остало је 26 мртвих партизана, што су били највећи губици јединица од стварања 1. јужноморавског одреда.¹¹⁰⁵ Ђурић је потом, окупивши све јединице из оквира горског штаба 110 (Команда јужне Србије), 3. августа кренуо у гоњење партизана према планини Радан. Ипак, после десет дана исцрпљујућих борби, уз губитке на обе стране, партизанске снаге нису уништене, нити су Ђурићеве јединице успеле да овладају Раданом.¹¹⁰⁶ Суверени господари гора, партизани су славили још један успех.

У лето 1943. партизанске снаге у јужној Србији, поготово на подручју ОК Врање и ОК Лесковац, значајно су увећане. Тиме су се стекли услови за формирање нових јединица. У њима су, прекаљени у борби, изникли и нови, искусни војни руководиоци, од којих ће се неки у лето 1944. успешно носити и са професионалним командантима из редова ЈВуО. Они нису успели да добију кључни „двобој за јужну пругу“ Београд–Ниш–Солун, али су успели да се одбране од свих напада и, упркос великим жртвама, очувају и прошире области под својом контролом. Борили су се храбро и жилаво. Од 1941, па све до поткрај 1943, изузев једног кратког периода на самом почетку 1942, партизански одреди у

---

¹¹⁰⁴ *Зборник НОР*, 1-20, 379–383.

¹¹⁰⁵ Хранислав Ракић, *Хронологија народноослободилачке борбе Пусте реке и Јабланице 1941–1945*, Лесковац, 1991, 194–195.

¹¹⁰⁶ ВА, НОВЈ, 181-6-18; В. Глишић, *Грађански рат*, 34; Ж. Николић, *н. д.*, 360–361.

Нишком и Лесковачком одреду били су малобројни, али су у залеђу планина, које су за њих добијали митски значај, успели да одрже своје оазе. Из њих ће 1944. клијати пространа партизанска *слободна територија*, по површини, организацији и војним снагама које је окупила слична оној око Ужица током прве ратне године.

Недефинисане зоне одговорности унутар тројне власти, уз нетрпељивост српских пријатеља Новог поретка према Бугарима, дефинитивно су им помогле да се током 1941. организују и покрену; генерацијска мржња према бугарским окупаторима и сећање на времена страдања и славе у Првом светском рату да омасове устанак почетком 1942, а немачко распуштање и разоружавање четничких одреда Косте Пећанца да средином године настали вакуум политички попуне. Порозна демаркациона линија и слабо присутна и трпељива ЈВуО омогућили су им да на терену опстану и у најтежим моментима 1942–1943, а долазак виспреног члана Врховног штаба, са јасним планом и задужењима, који им је дословно „убризгао“ и свежу крв, да се у трећој години војевања опет придигну. То су, у првој фази рата, били главни чиниоци за опстанак и ојачавање партизанских снага у јужној Србији.

2. 3. 2. Активности КПЈ у Београду као пример деловања урбане гериле

Први талас комунистичких акција у Београду, које су имале за циљ напад на стратешке тачке и представнике окупационог система, јењавао је већ у септембру 1941. године. *Ударне групе* као једине могуће оружане формације без војних обележја, регрутоване од радника или омладинаца са обода града, а под контролом престоничког Месног комитета (МК) КПЈ, од тада су се сконцентрисале углавном на атентате на немачке војнике или агенте Специјалне полиције. Током септембра и октобра, омладинци, углавном регрутовани из редова СКОЈ-а, успели су да ликвидирају једног немачког војника, једног њиховог службеника и, исто тако, једног војника ране. У исто време, убили су и тројицу

агената Специјалне полиције.¹¹⁰⁷ Ове акције у Београду изазивале су талас немачких одмазди над заробљеним илегалцима и лицима која су у перцепцији окупатора једноставно означена као комунисти. Убиства полицијских агената изазивала су масовна хапшења и терор над осумњиченима; само током новембра и децембра 1941. у Београду је ухапшено више од 400 особа, међу којима су били и неки од истакнутих комуниста и чланова месног руководства КПЈ. Убиства и рањавања немачких војника, додатно, значила су и стрељања ухапшеника.

Највише штете партијској организацији у Београду нанела је *провала* (откривање једне структуре КПЈ на основу издаје неког од њених чланова) која је дошла са хапшењем инструктора ПК КПЈ Ратка Митровића. Он је на саслушањима у Гестапоу и Специјалној полицији направио читаву партијску схему, на основу које су они даље реконструисали њену руководећу структуру. Потом је одао и све своје контакте у Банату, па у Крагујевцу и, најзад, у Београду. На основу његових исказа полиција је евидентирала сумњиве особе и станове у којима су се састајали, па започела са заседама и хапшењима. Комплетно руководство партије и СКОЈ-а у Београду било је похапшено за свега пар недеља; ту су *пали* секретар Ђуро Стругар (рањен при хапшењу), Вукица Митровић, Милош Матијевић Мрша, Лука Шунка, Душан Грубач, др Ненад Парента и многи други. Давид Пајић је приликом хапшења пружио отпор и убијен је на улици. Под тортуром и у суочавањима проговорили су још неки од ухапшених, и клупко се даље размотавало. Пре краја 1941. сви наведени су усмрћени на стратиштима Бањичког логора.¹¹⁰⁸

Застрашујуће мере одмазде у Београду и повољан развој устанка у унутрашњости земље, али поврх свега тога и чињеница да су Јосип Броз и вођство партизанског покрета схватили да крај рата није близу, учинили су да они скрену фокус са престонице и промене првобитне идеје о одсудној бици која ће се добијати у главном граду. Штавише, Броз је у директивном писму ПК-у за Србију

---

¹¹⁰⁷ Р. Ристановић, *н. д.*, 167–183.

¹¹⁰⁸ ИАБ, БИА, II-6, *Ратко Митровић*; S. Begović, *н. д.*, књига 1, 147-148; Б. Божовић, *Специјална полиција*, 425-426. Ратко Митровић је и касније употребљен од полиције тако што је убачен у логор, да препозна заробљене комунистичке функционере којима агенти нису успели да утврде идентитет. Ипак, у марту 1942. ликвидиран је од Гестапоа. То је иначе била пракса у раду окупатора: пошто би их искористили, све вероломне герилце би такође ликвидирали. Ретки изузеци забележени су уколико би се раније кооперативни сарадници и отворено укључили у полицијски апарат.

19. октобра окарактерисао Београд као „центар реакције“, тражећи да се и ПК КПЈ и ПК СКОЈ-а одатле евакуишу на слободну територију. Са њима је требало да пођу и сви експонирани активисти, комунисти, сарадници, чак и симпатизери покрета, док би у граду остао само Месни комитет.¹¹⁰⁹ Међутим, до реализације ове идеје никада није дошло. Покрајински комитет за Србију са Благојем Нешковићем на челу остао је у граду и после ове наредбе, са мањим прекидима безмало до краја 1943, за шта се Нешковић касније правдао објашњењем да му писмо није стигло на време и да је, када је требало да крене, већ почела „непријатељска офанзива“.¹¹¹⁰

Ипак, чињеница је да он ни касније није желео да уважи ову сугестију (А. Ранковић му је поновио и у јануару 1942), правдајући се да је „за ПК ипак најзгоднији Б[еоград], јер су нам сада одреди слаби, а немогуће је опстати у унутрашњости са апаратом који нам је потребан. Само одреди су покретљиви, а ток борбе променљив. Само што се из Б[еограда] може руководити из 'рупе'. (...) Пож[аревац] мора да буде за Б[еоград] везан. И остали окрузи могу најзгодније из Б[еограда] да буду повезани. Поред тога, б[еоградска] мес[на] орг[анизација] је непресушан извор и кадрова и могућности за повезивање са окрузима. То је моје мишљење, а када се скупимо, договоримо се о свему.“¹¹¹¹ До Нешковићевог сусрета са осталим члановима ПК није дошло – неки чланови ПК били су раштркани по Србији, а група њих која се нашла у Санцаку није успела да се пробије назад, већ је са главнином јединица прешла у Босну – и он је тако остао при својој замисли. Од централног руководства он је остао у Београду сам, руководећи Покрајинским комитетом и престоничком партијском инфраструктуром пуне две године у најтежим околностима. „Све је било под његовим рукама и под његовом контролом“, казао је касније на саслушању један од његових блиских сарадника; он се старао и о организационој структури и о пропагандном раду у Београду, и о систему веза и о руковођењу партијских комитета и партизанских јединица расутих широм Србије.

---

¹¹⁰⁹ АС Ж, Ђ-2, ПКС-27; *Документи ЦК*, 3, 42.

¹¹¹⁰ ИАБ, Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, к. 8, *Поводом написа М. Марковића...* (1971).

¹¹¹¹ *Документи ЦК*, 3, 138.

Благоје Нешковић је почетком 1942. имао на располагању, упркос свим ранијим губицима, прилично масовну партијску организацију, која је у Београду имала преко 250 чланова, и скојевску, која је можда досезала и до двоструко већег броја. Он је реорганизовао постојеће снаге, формирао нови МК са седам партијских реона, на чије чело је поставио Јелену Ћетковић, 25-годишњу Цетињанку прекаљену у револуционарном раду. Карактеристично је да је Нешковић чешће поклањао пажњу женским активистима покрета, сматрајући их мање упадљивим и вештијим у илегалном раду. Уредио је и МК СКОЈ-а, на чијем је челу био Бора Дреновац. Тиме је КПЈ у Београду консолидована и била спремна за нове активности.¹¹¹²

Вођство покрета унело је тада још једну новину у раду: од јесени 1941. избежавани су напади на припаднике немачког Вермахта и преусмерени на српске оружане одреде, представнике колаборационистичких власти и припаднике Руског заштитног корпуса.¹¹¹³ Паралелно, новоформиране агитпроп-групе растурале су по граду пропагандни материјал и исписивале револуционарне пароле на видним местима.¹¹¹⁴ Текле су и активности око прикупљања прилога, хране и санитетског материјала, који би давали потпору организацији у Београду, али и били упућивани у оближње одреде. У становима, чешће код некомпромитованих и угледнијих грађана, држане су и праве политичке мини-конференције, на којима су се симпатизери КПЈ упознавали са акцијама у земљи и на Источном фронту. Партијски активисти настојали су да у сваку акцију, или бар на састанке, укључују и по неку нову особу. Посебно се убрзано ширила организација СКОЈ-а, која је на журевима и седељкама успевала да допре до широких кругова омладинаца.¹¹¹⁵

---

¹¹¹² АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Месечни и годишњи извештаји рада Специјалне полиције 1942–1943*, нерегистровано; *Документи ЦК*, 3, 135. Реонски комитети у Београду обухватили су следеће територије: 1. је захватао Чукарицу, Сењак, Баново Брдо, Макиш, Остружницу, Беле Воде; 2. Раковицу и Дедиње; 3. центар града и „круг двојке“; 4. Дорћол и правац према Панчеву, 5. Карабурму, 6. Звездару и 7. Врачар и део Вождовца (*Београд у рату и револуцији 1941–1944*, књига 1, Београд, 1984, 128–129; *НОП Београда*, 388).

¹¹¹³ ИАБ, УГБ, СП-IV-73/43.

¹¹¹⁴ Нова истраживања Радета Ристановића, ипак, показују да је након опадања диверзантских, у Београду половином 1942. дошло и до драматичног смањења пропагандних активности. Док је само у јулу 1941. забележено 30-ак акција које су обухватале паљење непријатељске штампе, јавно истицање парола КПЈ и дистрибуцију сопственог пропагандног материјала, у читавом периоду 1942–1944. забележено је свега пет оваквих дела.

¹¹¹⁵ ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, МГ-520; ИАБ, фонд Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић, к. 8, *Сећања Благоја Нешковића*, 59.

Међутим, хапшења и прогони комуниста у престоници убрзо су се наставили. Они су поготово били интензивирани после неке диверзантске акције, која је морала да буде пропраћена најсуровијим одмаздама. Тако је после убиства једног припадника Руског заштитног корпуса полиција за свега један дан успела да идентификује починиоце, а са њима да лиши слободе и низ њихових помагача. Из „терористичке групе Родића Драгана“ ухапшено је током јануара 19 особа, од чега је њих 10, укључујући и самог вођу и атентатора Родића, убрзо „егзекутирано“. Са овом групом ухапшена је и кажњена и једна службеница УГБ, за коју је истрага установила да је комунисте снабдевала бланко објавама, које су они потом попуњавали и користили за неометано кретање. Ускоро је, у неколико акција, под удар полиције дошла и месна организација СКОЈ-а, а више десетина њених припадника лишено је слободе.¹¹¹⁶

Пре краја месеца, градски илегалци извели су још једну важну акцију, која се по смелости и успеху могла мерити са спашавањем Александра Ранковића које је изведено пола године раније. О њој најбоље говори сачувани полицијски извештај: „Јуче 25 овог месеца у 15 часова и 30 минута шест до седам непознатих наоружаних људи, упали су у гинеколошко одељење Опште државне болнице и пошто су разоружали полицијског стражара, одвели су из овог Одељења притвореницу Муачевић Иванку, жену познатог комунисте и шпанског добровољца др. Гојка Николиша, иначе на две године робије осуђивану комунисткињу. Муачевић Иванка је као кривац Гестапо-а из притвореничког одељења опште државне болнице пренета на породилиште 20. јануара и 21. јануара у 8,15 часова породила се. Приликом бегства однела је собом и дете.“¹¹¹⁷

Истрага је показала да су у овој отмици, поред нападача споља, узели учешћа и чланови персонала болнице, међу којима је откривена читава комунистичка организација, међу којима је поред чланова партије био чак и један шпански борац. Приведено је око 20 лица, међу којима и четири лекара. Међутим, сви ухапшени нису и кажњени; необична је и нерасветљена чињеница да је неке од њих помогао или ослободио – Гестапо. Као што је истрага показала да је Иванку Муачевић док је боравила у логору и болници из непознатих мотива

---

¹¹¹⁶ АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Месечни и годишњи извештаји рада Специјалне полиције 1942–1943*, нерегистровано; ИАБ, УГБ, СП-IV-109.

¹¹¹⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-201-а.

помагао лекар Гестапоа, др Јунг (остао у злом сећању партизана током егзекуција на Јајинцима), једна од првооптужених, др Олга Поповић Дедијер, кћи бившег министра Светислава Поповића и супруга Владимира Дедијера, спашена је интервенцијом неког од високо позиционираних челника ове службе. Како су службеници Специјалне полиције са жалошћу констатовали, она је „пуштена у слободу, по наређењу Гестапоа“ иако је „њено учешће у овој отмици несумњиво утврђено“.¹¹¹⁸

Март 1942. је донео нов талас активности КПЈ, како у политичким, тако и у герилским активностима. Најпре је 6. марта изјутра ударна тројка ликвидирала злогласног полицијског агента Ђорђа Космајца, који се још пре рата прочуо по гоњењу комуниста, а од 1941. постао и заменик управника Бањичког логора. Партизански атентатор пуцао му је у уста. Случај је хтео да још један познати агент, Обрад Залад, који је овом приликом пратио Космајца, изгуби живот, и то од оних чије је напоре помагао: њега су, пошто се дао у потеру за убицама, уочили немачки полицајци и, мисливши да је он атентатор, припуцали и убили га. Атентатори су успели да побегну са лица места. Ова акција имала је великог одјека, а у партизанској штампи наишла је као потврда да су комунисти и даље присутни на улицама града, не устручавајући се ни да усред дана сатиру „фашисте“. Већ 14. марта, у новој акцији, ликвидирао је и старешина 1. кварта Управе града Београда, Драгољуб Штерић. Том приликом, међутим, иако је његовим гониоцима требало времена да га сустигну, убијен је и атентатор Карло Лукач.¹¹¹⁹

Комунистичке борбене активности на улицама Београда биле су поново пропраћене суровим мерама одмазде и убрзо су обустављене. Најпре је по наредби генерала Мајснера, због погибије Космајца и Залада и убиства једног полицијског чиновника у Панчеву, 7. марта стрељано 150 логораша који су означени као комунисти. Онда је са својим казним методама наступала и

---

¹¹¹⁸ ИАБ, УГБ, СП-IV-201; СП-IV-201/12. Др Олга Дедијер погинуће 1943. у бици на Сутјесци. Иначе, ово није био и једини случај да се ухапшени комунисти позивају на лојалност Немачкој или препоруке упуслених у окупаторским војним и полицијским структурама. Необично, чак и као тактичка варка, звуче речи Владислава Рибникара пред истражним органима Гестапоа крајем 1941: „Мислим да се данас најпре може сматрати да сам ја немачки човек, а ништа друго“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-297/21). О томе како је, покушавајући да помогне Рибникарево избављење, његова породица одржавала контакте са немачким официрима и функционерима службе безбедности, запис је оставила и његова супруга (J. Ribnikar, *n. d.*, 148–153).

¹¹¹⁹ Р. Ристановић, *н. д.*, 202–206; М. Борковић, *СКОЈ*, 180.

Специјална полиција. Од раније хапшених скојеваца, неколицина је заврбована за рад у полицији. Некадашњи члан МК СКОЈ-а Бранко Мишковић Блихер, уз студента Лазара Дожића (рођака патријарха Гаврила), допринео је да се кругови ухапшених непрестано шире. Преко њих су агенти успели да релативно брзо стигну до самог врха партијске пирамиде у престоници. У првој декади марта су упали у стан за који су знали да је намењен за састанке комуниста и ту ухапсили секретара МК КПЈ Јелену Ћетковић и секретара реонског комитета Марка Јанковића, а потом, дошавши на заказани састанак код болнице уместо активисте ког су ухапсили, и још једног члана МК, механичара Петра Ристића. За разлику од Ћетковићеве, која је упркос мучењу одбила да говори, Ристић је, истина такође под тортуром, прихватио сарадњу са полицијом и до детаља изнео податке о организацији у Београду. Био је ово почетак велике *мартовске провале*.¹¹²⁰

Да бисмо установили како је даље текло разарање партијске организације, али и на који начин је функционисао илегални рад у граду, преносимо извод из Ристићевог саслушања: „Састанци Месног Комитета одржавани су по становима које је изналазио секретар III реонског комитета, односно технички апарат овог Комитета, и када је мени требао стан ради састанка ја сам адресу истог тражио од секретара III реонског комитета. Секретар би ми дао адресу стана и лозинку под којом се једино у стан може ући, а истовремено је обавештавао и власника, односног стана о претстојећем састанку. Уколико се сада сећам, састанке смо одржавали у Хаџи Продановој ул. бр. 24. у стану у коме је образован наш месни Комитет; у Рудничкој улици бр. 12 – сутерен лево; у Војводе Степе улици бр. 100, последња врата десно, код неке Олге, и у Његошевој ул. бр. 28а/1 код Момчила Будисављевића. За састанке у Хаџи Продановој улици бр. 24 није нам била потребна лозинка, док смо за остале станове имали лозинке које смо увек добијали када је требало да се састанак одржи, а које су углавном биле исте. Тако, за Рудничку улицу бр. 12 имали смо лозинку 'Послао ме чика Младен за ципеле', а одговор је трабало да гласи: 'Имам један ипо пар'; (...) за Војводе Степе улицу бр. 100 лозинка је гласила: 'Послала ме Мила због тетке', а одговор је био 'Олга је преко пута'. На састанцима је решавано о партијским питањима која су била постављана, као о врбовању нових чланова, евентуалном искључењу

---

¹¹²⁰ ИАБ, БИА, II-6, *Ратко Митровић*; М. Борковић, *СКОЈ*, 157–158; *НОП Београда*, 50–52.

компромитованих личности, организацији рада на терену, прикупљању добровољних прилога за НОФ и чланских улога за партију. Састанцима је свремена на време присуствовао, као контрола из Окружног комитета, Мија Ковачевић, али није био уобичајено да присуствује свим састанцима. Уколико је Ковачевић хтео да контролише састанак, њега је Ћетковићева обавештавала о месту, времену и лозинки за састанак.¹¹²¹ По Ристићевим подацима, на једном уличном састанку ухапшени су и Милован Стефановић и Сава Алексић, секретар и члан 3. реонског комитета. Алексић је такође пристао на сарадњу са полицијом и одао је своје везе, као и магацин оружја на Зеленом венцу.¹¹²²

„Благодарећи слабом држању скоро свих палих руководилица, изузев Јелене Ћетковић у прво време, полиција уз помоћ Дожића успева да разбије скоро читаву партиску организацију у Београду (III, IV, V, VI реон), а користећи се исказима једне групе Београђана који су похватани на Космају при покушају одласка у партизане, успева да изврши провалу и једино преосталог VII реона.“¹¹²³ У даљем току полицијске акције, ухапшен је већи број чланова КПЈ и више секретара партијских ћелија, по други пут цео Месни комитет изузев једног члана, читав градски одбор Народноослободилачког фонда са све новцима које су активисти прикупљали за партизане, стари диверзанти и атентатори на полицијске агенте... Неки од животно угрожених одлучили су се и на чин самоубиства, не би ли се спасили хапшења и мука или пали у искушење да издају своје другове. Коначно, почетком априла, страда и сам Окружни комитет (ОК) КПЈ за Београд и околину. Секретар ОК Тодор Дукин гине у уличном сукобу, а недуго потом случну судбину доживљава и организациони секретар тог форума, Мија Ковачевић.¹¹²⁴ Укупно, у мартовској провали која се продужила и у априлу, похапшено је чак 158 особа, међу којима два члана ОК и два члана МК, 15 чланова реонских комтета и 32 секретара партијских ћелија.¹¹²⁵

У поређењу са онима из унутрашњости, помагачи и активисти партизанског покрета из града били би куд и камо строжије кажњавани. Свака

---

¹¹²¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-201/28.

¹¹²² Р. Ристановић, *н. д.*, 209.

¹¹²³ ИАБ, БИА, П-6, *Ратко Митровић*.

¹¹²⁴ *Документи ЦК*, 3, 507–508; *Документи ЦК*, 5, 295.

¹¹²⁵ АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Месечни и годишњи извештаји рада Специјалне полиције 1942–1943*, нерегистровано.

помоћ КПЈ, било да се радило о прикупљању хране или новчаних прилога, била би драконски санкционисана. Казна је неретко била и смртна, поготово ако би се установило да је ухапшени био члан партије. Тада су ретко помагале и интервенције за ухапшене, ма колико да су са утицајних позиција за њих гарантовали. Као илустрацију горњих тврдњи наводимо пример Бранка Дожића (1916–1943), филозофа запосленог у патријаршији, који је ухапшен у оквиру мартовске провале. На саслушању у Специјалној полицији, Дожић је признао да је учествовао у политичким дискусијама и сакупљао новац за партизанске одреде, али и да му је „виша веза“ био секретар ОК КПЈ Т. Дукин. Узалуд је из самог врха патријаршије интервенисано у корист блиског рођака патријарха српског Гаврила. Из полицијске управе у јулу је стигао званични одговор: „У вези Вашег акта А. Е. М. Бр. 2409 од 6. јула тек.год. извештавате се, да је Бранко Дожић ухапшен од стране органа ове Управе на дан 27. марта тек. године, под сумњом да се бави недозвољеном комунистичком пропагандом. Како је истрагом која је над њима вођена несумњиво установљено његово чланство у комунистичку организацију у Београду, он је на дан 21. маја тек. године упућен у концентрациони логор на Бањици где се и сада налази.“ Изгледа да је молба за његово пуштање из логора уследила у наредном периоду још једном, са неке више позиције. Ипак, логорска управа имала је за Специјалну полицију 3. јануара 1943. само кратко обавештење: „Логору је част известити Одељење да је у овдашњој амбуланти умро данас Дожић Бранко, чиновник патријаршије.“¹¹²⁶

---

¹¹²⁶ ИАБ, УГБ, СП-IV-73/24. Током маја 1942. органи Специјалне полиције дошли су до трагова који су, због сумње да помаже партизанима, водиле и до принца Ђорђа Карађорђевића. „По најновијој тактици Комунистичке партије, комунистима који воде акцију у нашој земљи стављено је у дужност да се њихова акција у широким народним масама популарише као национално ослободилачка акција. По тим директивама функционери и руководећа лица имају приступити увлачењу у ту акцију што већег броја познатих личности који су гравитирали тежњи за променом социјалног и друштвеног поретка у нашој земљи, те тако њихова имена искористити код народних маса, које, по тој замисли комуниста, поново треба да се увуку у акцију и братоубилачки рат. Један од тих личности помињао се и принц Ђорђе чије питање је стављено било на дневни ред и комунисти су одлучили да придобију њега и ставе га на чело "национално-ослободилачке акције". (...) Принц Ђорђе је наводно требао бити украђен из своје виле и одведен од стране комуниста у Босну одакле би командовао целом акцијом у којој би комунисти, овом приликом вешто камуфлирани, поново повели оружану акцију и подигли народ на устанак. Питање је било само да ли би принц Ђорђе из здравствених разлога издржао ове напоре.“ Одмах је поведена истрага, током које је приведен најпре принчев секретар Милорад Панић. Он је на првом саслушању 17. маја демантовао везе са КПЈ и истакао да је Ђ. Карађорђевић „и против Драже Михаиловића и његових људи и против партизана, јер њихову борбу сматра илузорном и штетном по српски народ.“ Само два дана касније, Панић је испричао другу верзију: да он јесте давао новчане прилоге за НОФ, али у своје лично име, не и у принчево (АС Ж, Ж 37, ф. 2, *Милорад Панић*). Расплет овог

Извештавајући крајем априла ЦК о последицама полицијске акције, Б. Нешковић закључује: „Требаће нам доста да се опоравимо“.¹¹²⁷ Заиста, тако је и било. После уништења партијских пунктова и суровог кажњавања готово свих до тада компромитованих сарадника, уз употребу „провокаatora“ који су ширили неконтролисани страх који се временом претварао и у параноју од издаје изнутра, било је тешко ангажовати нове људе и изнова стварати организацију.¹¹²⁸ Неки аутори оцењују да се заправо организација КПЈ у Београду од марта 1942. није опоравила до краја рата. У сваком случају, покрет се до октобра 1944. налазио у дефанзиви и борби за голи опстанак преосталог људства. Нови Месни комитет, састава Јанко Лисјак (секретар), Ђука Динић и Разуменка Петровић, конституисан је упорношћу ПК-а тек крајем јуна. Није дуго радио у пуном саставу, јер је Динићева већ у септембру издајом пала у руке полиције. Окружни комитет више није обнављан нити је деловао на територији града, већ је измештен у залеђе, у села око Космаја, и добио је нови назив – ОК КПЈ Младеновац. Видљива је још једна важна последица ових догађаја: будући да су провале започеле од њих, виши форуми СКОЈ-а нису обнављани у Београду до краја окупације. Све што се на том плану радило, по речима првог човека ПК за Србију, било је спонтано и „независно од партије“.¹¹²⁹

Дуго је требало да се нови руководећи састав КПЈ одлучи и на прву акцију. Током септембра је изведена сурова ликвидација Јелене Матић која је обележена као отпадник од партије, да би потом поново дошло до вишемесечног затишја у активностима. За разлику од лета 1941, када су партизанске борбене групе вршиле акције широм града, лето 1942, као и потоњих ратних година, прошло је без

случаја није до краја јасан: Панић је ухапшен и провео је два месеца на Бањици, а пошто је ослобођен, 1944. појавиће се као један од чланова пропагандног одељења при Главном штабу партизанских одреда Србије. Нису сачувани подаци да је и сам Ђорђе Карађорђевић доспео под истражни поступак, по чему закључујемо да се неко из врха српских власти вероватно заложиио за њих. Међутим, у мају 1944, према грађи ПК КПЈ, М. Панић је поново упутио понуду партизанској команди да Карађорђевић оде к њима у Јабланицу, где би озваничили сарадњу. Партизански штаб је ову понуду одбио (АС Ж, Ђ-2, ПКС, 295). Коначно, позната је епизода из октобра 1944, када је принц Ђорђе посетио партизанског команданта тек ослобођеног Београда, генерала Љ. Ђурића, и изразио „потпуну лојалност новим властима“ (Лј. Ђурић, *Сећања*, 247; Пеко Дапчевић, *Мале ратне приче*, Београд, 1961, 217–227).

¹¹²⁷ *Документи ЦК*, 3, 508.

¹¹²⁸ У писму ЦК КПЈ од јула 1942, Благоје Нешковић је тражио од руководства партије да упути једно циркуларно писмо којим би се чланству указало на погубност „провокаторског и издајничког држања пред окупатором и њиховим слугама“ и масовну појаву врбовања комуниста и њихово укључивање у борбу против некадашњих сабораца (*Документи ЦК*, 3, 66-67).

¹¹²⁹ В. Глишић, *Досије*, 25, 37; S. Begović, *n. d.*, knjiga 1, 238.

њих.¹¹³⁰ Њихов излазак из илегале, међутим, поново је алармирао и полицијске органе и поново је, као раније, хапшење атентатора довело и до ширег откривања партијских структура. Током лета и јесени Специјална полиција евидентирала је разбијање још неколико комунистичких група (*септембарска провала*): група Радивоја Бижића и Илије Мргића разоткривена је 19. септембра, када је ухапшено и упућено на Бањицу 71 лице; група Милице Михајловић – 4. октобра, када је ухапшено 11 лица; група Милоша Петровића – 26. октобра, када је ухапшено и конфинирано 12 особа. До краја године у полицијским изворима забележено је још неколико мањих провала, али је и у њиховом укупном збиру ропства допао још 51 помагач партизанског покрета у Београду.¹¹³¹

Нови и коначни ударац добила је и скојевска организација у Београду, односно њени остаци. Најтежа је била провала у јулу 1943. до које је опет дошло уз помоћ тада већ искусног полицијског агента и бившег скојевског руководиоца Бранка Мишковића. Тада је укупно похапшено скоро 150 чланова СКОЈ-а, међу којима и њихови градски и реонски руководиоци. По службеној забелешци припадника безбедносних служби после рата, „откривају средњошколски сектор Скоја у Београду, који бива скоро потпуно ликвидан. У вези са тим падају тадањи руководиоци – Мокрањац Драгутин и Дорословац Милутин, који се као и сви остали слабо држе. Детаљи о овоме за сада недостају, а читава група ликвидирана је на тај начин што је упућена у "Завод за принудно васпитање". Ипак, судбина припадника средњошколског актива била је донекле другачија јер нису сви упућени у Завод. Већи део њих, поготово малолетника је пуштен на слободу, док су најодговорнији конфинирани у Бањички логор.¹¹³²

Био је то коначни и дефинитивни ударац партизанском покрету у престоници 1942. године. Неколико комуниста је и овом приликом, било да су пружали отпор или једноставно покушали бекство, убијено на улици. Таква судбина стигла је и др Војислава Вучковића (1910–1942), париског ђака, композитора и диригента и доктора наука са Карловог универзитета, који се у активности КПЈ укључио још пре рата. Полиција је још раније добијала дојаве о

---

¹¹³⁰ Р. Ристановић, *н. д.*, 211–212.

¹¹³¹ АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Месечни и годишњи извештаји рада Специјалне полиције 1942–1943*, нерегистровано; *Београд у рату*, књига 2, 418–424.

¹¹³² ИАБ, БИА, II-6, *Ратко Митровић*.

местима његовог могућег скривања, али није успела да му уђе у траг. Откривен је случајно, 25. децембра, током потере за другим лицем; док је бежао, агенти Специјалне полиције су га устрелили, али је био само рањен. Потом је пренет у притвореничко одељење Опште државне болнице, где му је пружена помоћ.¹¹³³ Истовремено, ухапшена је и тешко претучена и његова супруга, историчарка уметности Фани Политео. Обома се у архивским изворима непосредно по привођењу губи траг, а званична верзија о њиховој смрти говори да су истог дана у затвору Специјалне полиције у Ђушиној подлегли последицама тортуре.¹¹³⁴

Припадници Специјалне полиције сматрали су да су акцијом крајем 1942. постигли пун успех и последњим хапшењима дефинитивно ликвидирали комунистичку организацију у престоници. „Већ провале комунистичких организација извршене пред крај 1942. године, показивале су да је организација у Београду знатно ослабљена тако, да је данас апсолутно неспособна да изведе било какву озбиљну акцију. (...) Ова слабост организације потврђује се и чињеницама да већ од новембра месеца нема растурања летака, истицања парола или каквих озбиљних акција.“ Статистика им је заиста давала за право: у годишњем извештају ове установе констатовано је да је откривено и разбијено 13 већих група КПЈ. Укупно је током године кроз затвор Специјалне полиције прошло скоро 5.500 људи!¹¹³⁵

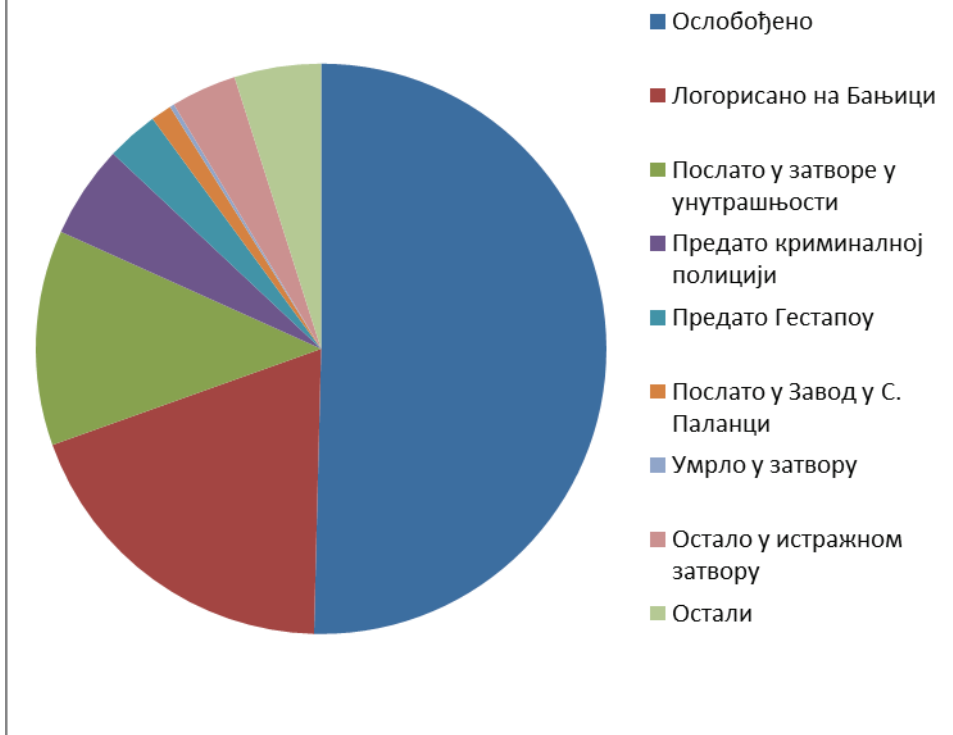
---

¹¹³³ ИАБ, УГБ, СП-IV-248/9.

¹¹³⁴ *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–1944, priručnik za čitanje grada*, prir. Rena Radle, Milovan Pissari, Beograd, 2013, 77–80.

¹¹³⁵ АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Месечни и годишњи извештаји рада Специјалне полиције 1942–1943*, нерегистровано.

**Судбина ухапшених чланова и помагача КПЈ у
Београду током 1942.**

Дијаграм број 4: Судбина чланова и помагача КПЈ у Београду, ухапшених од Специјалне полиције током 1942.

Међутим, активности КПЈ, ма колико биле смањене, нису и нестале. Можда се најзаслужнијим за то може сматрати Благоје Нешковић, који је заштићен читавом мрежом помагача, илегалних станова и контактима на бројним адресама, чак и у институцијама квислиншке управе, успевао да „одржава пламен“ и после сваке провале консолидује организацију.¹¹³⁶ Он је поштрио правила конспиративног рада, чак после провала и привремено обустављајући

¹¹³⁶ Нешковић је, по сопственом признању, своје „кртице“ имао на најважнијим местима у Специјалној полицији, где је између осталих за њега радио Јанко Јанковић, шеф картотеке ове службе. Још пре рата повезан са КПЈ, он је у више наврата успео да благовремено алармира комунисте и спречи њихово хапшење. У исто време, при штабу Руског заштитног корпуса, Нешковић и његови најближи сарадници ослањали су се на услуге официра Владе Мирковића; помагао их је у границама могућности чак и СС-овац Тома Девалд. Преко Предрага Удицког, запосленог у немачкој телеграфској агенцији ДНБ, ПК је у више наврата успевао да дође и до поверљивих извештаја које је немачка команда из Београда слала у Берлин (В. Глишић, *Комунистичка партија*, 344; *Документи ЦК*, 1, 491; М. Кreso, *n. d.*, 31).

пријем нових чланова у партију.¹¹³⁷ До лета 1942. успео је да у Београду коначно прошири и састав Покрајинског комитета, који је преузео руковођење покретом у целој земљи. Најпре се до престонице пробио и са Нешковићем повезао некадашњи инструктор ПК у западној Србији, Мирко Томић, а недуго после њега стигао је и инструктор са југа земље, Василије Буха. Делимично окупљен, ПК је најпре започео са сређивањем партијске организације у Београду, око чега се највише ангажовао Нешковић. Потом је требало да се поново успоставе прекинуте везе са окружним комитетима широм земље и остатком чланства КПЈ, а онда и наново конституише Главни штаб партизанских одреда за Србију који је након распада одреда у западној Србији био паралисан – и који би преузео активнију улогу у руковођењу војним снагама.¹¹³⁸

Међутим, сваки излазак партијских функционера из илегалних станова и „улични рад“ носили су и опасност од откривања организације, поготово јер су стари и пожртвовани партијски кадрови били већ похапшени или ликвидирани. То су запажали и вечито будни агенти Специјалне полиције, приправни за акцију и борбу запажајући и најмање активности КПЈ: „Даљи доказ о слабости покрета јесте чињеница, да су чланови Месног Комитета, Покрајинског и Окружног лично налазили на улици да би стварали било какву организацију у престоници и у том циљу повезивали су се са обичним члановима агитационих група или разбијених ћелија. На овај начин, поступајући далеко мимо правила конспирације, ова лица из руководећег кадра ишла су полицији у руке или погинула у уличној борби

---

¹¹³⁷ АЈ, Србија, II-218; II-219.

¹¹³⁸ *Београд у рату*, књига 2, 401–403. Једна од важних Нешковићевих активности било је и поновно успостављање сигурних канала за комуникацију са унутрашњошћу земље, преко које би се и симпатизери пребацивали у партизанске одреде. Путем ових веза, у августу 1942. евакуисан је из Београда и др Иван Рибар. Он је у пратњи Елзе Метерли и Бране Перовић (Нешковићеве будуће супруге) најпре прешао у Земун, а потом са легитимацијом која је гласила на име „високог усташког функционера“ возом отпутовао за Загреб, где га је прихватио Иван Стево Крајачић и даље пребацио на територију под контролом партизана (*Документи ЦК*, 6, 698–699). Присуство Рибара, председника прве уставотворне скупштине СХС, значило је важан корак у партизанском задобијању легитимитета, поготово јер се радило о „човеку континуитета“, који ће 1943. председавати и револуционарном скупштином. Међутим, у вези са његовим одласком пажњу привлачи чињеница да је отпутовао у НДХ са усташким документима. То није био јединствен случај у комуникацији партијских канала између Београда и Загреба. Сачувано је сећање је и сам Нешковић (такође у пратњи Е. Метерли као курира ЦК) у мају 1941. у Београд дошао са „путовницом“ извесног усташе из Пакраца (В. Глишић, *Досије*, 17). Не постоји архивска грађа уз помоћ које би се извела прецизнија анализа о функционисању тих канала. У литератури и мемоаристици наводи се тек да су бланко објаве у Србији најчешће набављане преко Ј. Јанковића из Специјалне полиције, а да их је успешно фалсификовао сликар Ђорђе Андрејевић Кун, који је иначе био вичан том послу (В. Глишић, *Досије*, 50; Е. Мирковић, *н. д.*, 91-93).

наоружана, још у самом почетку 1943. године.¹¹³⁹ Заиста, ако је у марту 1942. квантитативно поднео највеће губитке, почетком 1943. партизански покрет је у Београду забележио квалитативно најтежи ударац.

Страдање чланова вођства покрета говори и како је полиција успевала да им уђе у траг, од хапшења нижих партијских веза ка вишим. Најпре је органима Специјалне полиције пао у руке један радник пекаре, који је збиља мало знао, али их је упутио на своју „вишу везу“, Милосава Мишу Трајковића. Овај студент технике, пореклом из Врњачке Бање, такође је ухапшен 17. јануара и на првом саслушању пристао је да сарађује са полицијом. Исте вечери одвео је агенте на заказани састанак са Милицом Дачић, којој је требало да преда хлеб којим је снабдевао чланове Месног комитета – а које је она наводно крила у свом стану на Дедињу. Како се даље одвијала муњевита полицијска акција види се из њихове архиве. „Одмах по хватању Миличином приступило се раду са њоме, те је она признала да у своме стану крије два илегална члана партије и једну партијку такође илегалку. Ради тога је одмах у означени стан упућена патрола од три органа ради хватања ових илегалаца. Патрола по доласку није затекла никога у стану нити је приликом претреса пронашла какав илегалан материјал. Ради тога су органи остали у заседи очекујући да ови илегалци наиђу. И заиста око пет часова после подне наишла су у стан двојица непознатих људи и чим су у стану приметили органе почели су да беже. Органи су појурила за њима и приликом гоњења једног од ове двојице када је видео да ће га органи стићи, окренуо се је и из даљине од пет метара извадивши брзо револвер система 'Наган' испалио један метак у правцу органа. Како није никога погодио органи су пуцали на њега, нашто је он такође одговорио паљбом из револвера, испаливши и осталих пет метака. Благодаревши срећном случају да нису били погођени, а како он није имао више метака у револверу, органи су и даље продужили да пуцају за њим и успели да га погоде са три метка, док је његов друг користивши ову ситуацију успео да побегне. Непосредно после овог случаја чиновник који руководи овом истрагом дошао је на лице места, те извршивши увиђај и лични претрес тешко рањеног илегалца. Том приликом код њега је пронађена лична карта на име Рогуље Петра,

---

¹¹³⁹ АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Месечни и годишњи извештаји рада Специјалне полиције 1942–1943*, нерегистровано.

прив. чиновника. (...) Провером преко картотеке установљено је да картон са оваквим подацима уопште не постоји, те су сви изгледи да је ова карта лажна.“¹¹⁴⁰

Рањени илегалцац пренесен је у Општу државну болницу, где је недуго по пријему издахнуо. Показало се да се иза лажног имена крио Мирко Томић, доскорашњи члан ПК КПЈ за Србију. Последњих месеци, он се био посебно напаатио: пошто је са одредима у западној Србији прошао читаву голготу, некако се пробио у Београд ради тражења даљих инструкција. Међутим, тамо је неколико месеци провео у изолацији, ретко излазећи из илегалног стана који му је додељен.¹¹⁴¹ Паралелно је трајао и његов процес пред партијском комисијом, око утврђивања одговорности у вези са распадом Суворског одреда. Нешковић га је суспендовао из ПК-а и оставио на раду у Месном комитету, што је амбициозног Томића додатно растројило. Када је рехабилитован и поново добио задатке и своју област деловања, где је желео да се докаже, један од ретких излазака из стана коштао га је живота. После рата је међу првим заслужним борцима из Србије проглашен за народног хероја.¹¹⁴²

Истовремено, преко М. Трајковића откривен је и секретар Месног комитета, Јанко Лисјак Пушка. Двадесетосмогодишњи радник, Хрват из околине Вараждина и један од „војника револуције“ који је дуго градио партијску организацију у Земуну и Београду није пристао да сарађује, чак ни да разговара са полицијом. Због тога је подвргнут тешкој тортури. По сећању Б. Бећаревића, иследнике је посебно изиритирало то што се позивао на држављанство НДХ и на тај начин покушао да призове интервенцију Немаца. Пребачен је у болницу, где је свега пет дана после хапшења подлегао повредама.¹¹⁴³

Готово идентична провала поновила се и месец дана касније. Најпре су приведени неки сумњиви, али мање значајни сарадници покрета у оквиру НОФ-а, који су одали своју „вишу везу“ из технике, Божу Ракаса – а овај своју.

¹¹⁴⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-238.

¹¹⁴¹ Живот у четири зида у граду био је трауматичан као боравак у земуницама на селу. Разликовало их је то што су станови били комфорнији, али је отежавајућа околност за градске илегалце била та што су они у њима остајали знатно дуже, чак и по неколико месеци. По сећању саборца, баш то напуштање станова било је кобно за многе. У лето 1944. Светислав Каначки је „просто из нервозе“ прекршио правила конспирације и напустио и свој пункт и партијску технику, иако је издржао све тешкоће илегалног рада пуне три године. Недуго по изласку је заробљен и стрељан.

¹¹⁴² *Документи ЦК*, 10, 146; В. Глишић, Н. Јовановић, *н. д.*, 176–177.

¹¹⁴³ Б. Божовић, *Специјална полиција*, 430; Тома Расулић, *Хроника Звездаре 1941–1944*, Београд, 1971, 358–362; ИАБ, БИА, I-1, *Божидар Бећаревић; Документи ЦК*, 10, 307.

Испоставило се да је и он 16. фебруара имао заказан састанак са чланом комитета 3. реона Мирком Стојановићем и полиција је по уобичајеном сценарију пошла на лице места. Међутим, Стојановић се у заказано време није појавио на назначеном месту. Затим је Ракас проказао и локацију његовог илегалног боравка, у једној циглани у Вишњици, где је коначно и ухваћен. И Стојановић је одао своје надређене, да би се полицајци дали у потеру за њима. Све се збило током једног истог дана.¹¹⁴⁴ У заказано време, на састанку у Неготинској улици појавила су се два човека тридесетих година, не знајући да је полиција блокирала све прилазе. Агенти су најпре покушали да их ухапсе, али су они отворили ватру из пиштоља и покушали бекство. У пуцњави је један припадник Специјалне полиције теже рањен, док су оба илегалца изгубила живот. Пошто су идентификовани, полиција је утврдила да су погинули бивши секретар СК КПЈ Космај Ђура Гајић и секретар ОК КПЈ Аранђеловац Станислав Сремчевић. Претпостављало се да су они (о)позвани не би ли помогли сређивање партијске организације у престоници.¹¹⁴⁵ Затим је поново дошло до велике заплене пропагандног и техничког материјала, провале станова и „црвених пунктова“, као и пресецања илегалних канала којима је вођство КПЈ комуницирало са остатком земље.

У периоду од 1. јануара до 2. марта 1943, кроз затворе Управе града Београда прошло је укупно 506 лица осумњичених и оптужених за комунистичку делатност. Од тог броја упућено је у Бањички логор 56, немачким властима 10, у Завод у Смедеревској Паланци 25 итд. На слободу је пуштено њих 144, а у притвору је остало још 262.¹¹⁴⁶ Највећи број ухапшеника из првог тромесечја 1943. приспео је у Бањички логор 18. фебруара. По сећању логораша, провели су у логору само једну ноћ, да би већ наредног дана били изведени у доњем рубљу у логорски круг, везани, утоварени у камионе и одвезени на стратиште у Јајинцима.¹¹⁴⁷

Сви наведени догађаји и ударци које је партијска организација бележила из месеца у месец, не успевши за скоро годину дана да покрене веће акције у Београду, утицале су на промену политику ПК према престоници. Од некада

---

¹¹⁴⁴ ИАБ, БИА, II-6, *Ратко Митровић; Београд у рату*, књига 2, 428.

¹¹⁴⁵ Б. Божовић, *Специјална полиција*, 514–515; Т. Расулић, *Хроника Звездаре*, 364–365.

¹¹⁴⁶ АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Месечни и годишњи извештаји рада Специјалне полиције 1942–1943*, нерегистровано.

¹¹⁴⁷ S. Begović, *n. d.*, 268.

моћне организације, на почетку 1943. преостало је једва стотинак чланова КПЈ, под притиском догађаја углавном неповезаних и неактивних. Уместо старих сигурних пунктова за комуницирање са залеђем града и слање људства, преостали су само тзв. дивљи канали према којима је ПК изражавао неповерење.¹¹⁴⁸ Раније присталица деловања из већег урбаног центра, Благоје Нешковић у писмима ЦК све чешће је тада помињао опцију изласка на терен, што је и учинио у рано лето 1943. године. Он се најпре упутио у Шумадију, па у јужну Србију. Ка Лесковцу је пошао у пратњи агента Специјалне полиције Цветка Црњака, који му је и раније чинио многе важне услуге.¹¹⁴⁹

После Нешковићевог одласка, од представника централних органа у Београду су остали само Василије Буха и Петар Стамболић, који је дошао нешто касније. Њих је Нешковић појачао новим лицем – особом која је у Београду била некомпромитована и за коју је проценио да ће бити погодна да руководи до тада ликвидираним Месним комитетом КПЈ. Била је то 23-годишња Вера Милетић, невенчана супруга члана ПК Моме Марковића и сестра Брозове ратне љубави Даворјанке Пауновић, предратна студенткиња француског језика прекаљена у конспиративном раду. Пре слања у Београд била је члан ОК КПЈ Пожаревац. И овде се показала његова често опробана пракса да на одговорне позиције одређује жене. Како је сама касније признала, Милетићева је била свесна опасности које носи илегални рад у граду. Нешковић је тешио „да се не бојим, да није у Београду тако страшно као што се прича“. Предао јој је контакте, дао инструкције за рад, и оставио у граду у којем су се окупационе власти осећале суверено, уочи нове полицијске акције. Заиста, ни Вера Милетић ни МК под њеним руководством нису се дуго одржали. И она и њени сарадници, као и Василије Буха, похапшени су већ у првој половини октобра 1943, у четвртој великој провали која се десила за годину и по дана.¹¹⁵⁰ Био је то дефинитивни крај организованог рада виших партијских форума у Београду; партијска инфраструктура није обновљена све до јесени 1944. године.

---

¹¹⁴⁸ АС Ж, Ђ-2, ЦК СКС, ф. 3, сећања Моме Марковића.

¹¹⁴⁹ АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Цветко Црњак*, нерегистровано.

¹¹⁵⁰ АС, БИА, 1-20, *Специјална полиција Браничевски округ*; Исто, П-33, *Документа о активностима немачких окупационих снага у борби против НОП у Југославији 1941-1945*; АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Василије Буха*, нерегистровано; Б. Божовић, *Специјална полиција*, 289–290.

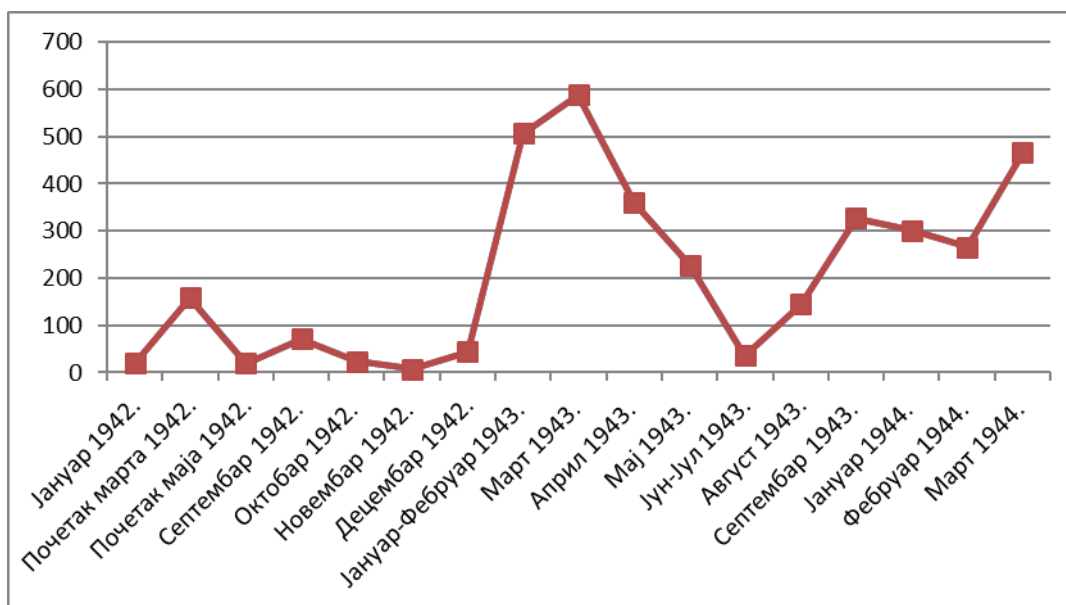

График број 1: Кретање броја ухапшених комуниста и симпатизера КПЈ од стране Специјалне полиције у периоду од јануара 1942. до марта 1944. године

Ако бисмо активности комунистичког покрета поделили на фазе: прву до октобра 1941, другу до марта 1942, и трећу до септембра 1942, видели би да је свака значила у одређеној мери смањен обим акција. Такође, видљиво је и да је до полицијских провала и хапшења током пуне две године долазило скоро сваког месеца. Четврту фазу, која је трајала од пролећа до јесени 1943, карактерисало је склањање пред потерама, додатно смањивање „видљивости“ и, уопште, борба за преживљавање у нерегуларним условима, у окупираном граду који је за окупатора био жила куцавица и центар свих збивања. Ипак, у „подземним“ штампаријама у Београду током рата је штампан највећи део пропаганде НОП-а, ту је и уређиван и одатле даље дистрибуиран *Глас* и још неколико листова, о чему ће касније бити више речи.¹¹⁵¹

¹¹⁵¹ До тражења слабости у Нешковићевом раду дошло је после рата, добрим делом услед политичких притисака након његовог смењивања, будући да су се, као и код других дисидената, корен његовог „греха“ тражио још у ратним данима. Један од сабораца који су га после рата жестоко оптуживали, С. Вукмановић Темпо, поднео је почетком 1943. о његовом раду ЦК позитиван извештај, у којем је констатовао „да су услови рада у Србији, а нарочито у Београду, тако тешки да је за сваку похвалу што је друг Михаило успио да сачува и одреде и кичму организације а нарочито технику“ (*Документи ЦК*, 13, 57). Коначно, Нешковићев извештај о раду у Србији прихваћен је и усвојен и у Врховном штабу на Вису у јулу 1944. године.

Посебно је важно нагласити да је град, ма колико организациона структура партије у њему била нарушена, током целог рата био, како се у партијској грађи говори, „непресушан извор“ за попуњавање партизанских одреда у унутрашњости, претежно оних који су деловали преко Дунава, на подручју Срема, или пак јужније, око Космаја и у Шумадији. Неке процене говоре да их је током 1941. пошло у борбу и до 600. Према партијским инструкцијама, најчешће би возом одлазили до одређене тачке, где би их чекао човек за везу и, након изговорене и потврђене лозинке, прихватао и спроводио до јединица у шуми. Београђани су у првим устаничким данима 1941. чинили половину људства Космајског и Посавског одреда, а међу руководиоцима и борцима их је било и у другим јединицама. Борци који су се отиснули пут Босне крајем године чинили су окосницу 6. (београдског) батаљона 1. пролетерске бригаде.¹¹⁵²

Током 1943, најчешће преко илегалних канала у Лазаревцу, али и других места, активисти и симпатизери борбе из главног града стизали су у Шумадију и попуњавали 1. шумадијску бригаду. Било их је најмање 100-ак, што је представљало трећину бригаде и имало значајан допринос за развој партизанског покрета у Шумадији.¹¹⁵³ Како је време пролазило, а покрет у целости јачао, њих је у јединицама НОВЈ било све више. Током 1944. на стотине Београђана борило се и у жариштима устанка у Топлици и Срему. Упркос томе што су активности урбане гериле усахнуле, присталице КПЈ налазиле су начина да продуже борбу и у другим условима. Београд, као српска и југословенска престоница за чију је судбину везиван и расплет рата, који је био чвориште илегалних веза и резервоар за поуну снага, никада није излазио из фокуса партизанског вођства. Мењале су се само форме рада. У том смислу, Београд се по делатности и интензитету активности покрета отпора није много разликовао од других престоница и градова у окупираној Европи. Истина, београдски илегалци нису успели да као чешки и пољски устаници ликвидирају „свог“ Хајндриха или Кутчеру, нити је град до октобра 1944, како су припадници оба покрета отпора прижељкивали, постао

---

¹¹⁵² *Београд у рату*, књига 2, 476, 540–544. Извори говоре да је 1941–1944. Београд био главни извор снабдевања и попуњавања Космајског одреда, чиме је одржан континуитет његовог деловања практично на капији главног града. Процене су да је током рата кроз ову јединицу прошло и борило се око 1.500 људи из Београда, највише омладинаца и радника из Раковице, Чукарице, Карабурме, Савске обале и Сењака.

¹¹⁵³ Исто, 488.

„гробница фашиста“. Међутим, ако прихватимо дефиницију облика отпора кроз активности гериле (атентати, саботаже, обавештајни рад, спашавање и евакуација припадника покрета отпора) и тзв. пасивне резистенције (штрајкови, илегална пропаганда и агитација, ометање послова, бојкот и непослушност)¹¹⁵⁴ – долазимо до закључка да колективни цивилни отпор у престоници 1941–1944. ни у једном моменту није престао.

2. 4. Партизанске бригаде и њихова дејства у Србији 1943.

Стварање батаљона и бригада НОВЈ у Србији каснило је у односу на њихово формирање и умножавање на територији НДХ, које је започело и континуирано трајало од краја 1941. године. Ипак, иако малобројни и разбацани широм земље, постојећи партизански одреди представљали су, уколико би се објединили, солидну основу за развој покрета у појединим областима. У пролеће 1943. постојала су три жаришта партизанског покрета у Србији: у лесковачком крају и Топлици, са ослонцем на јединице које су се развијале у бугарској окупационој зони, у Шумадији и у Тимочкој Крајини. У осталим областима, поготово у центру устанка у западној Србији, партизанске јединице биле су у том моменту добрим делом уништене, а политички утицај КПЈ истиснут. Идеја о формирању првих батаљона и бригада НОВЈ у Србији помиње се први пут у преписци Светозара Вукмановића Темпа са Врховним штабом у фебруару 1943. године. Енергичан руководилац, са јасном визијом развоја покрета, предлагао је да се, почев од југа Србије где су услови за борбу били повољни, ствара војна организација као у Босни.¹¹⁵⁵

Код руководства покрета у Србији, да ли по сугестији или на основу сопственог увида, иста идеја се јавља у пролеће 1943, у време када је главина партизанског покрета у Босни водила одсудне битке са окупаторским снагама и када је на Западу све више постајао прихватан као војни и политички фактор у

---

¹¹⁵⁴ Henri Michel, *The Shadow War: European Resistance 1939–1945*, London, 1972, 16.

¹¹⁵⁵ *Зборник НОР*, 1-5, 57–58.

Југославији са којим се мора рачунати. Уз то, долазак пролећа и повећан обим војних и политичких активности у Србији доносио је и прилив новог људства, које је понекад премашивало потребе малих и лако покретних герилских одреда. И искуства партизанског ратовања у јужној Србији, где су први самостални батаљони стварани још почетком 1943, ишла су у прилог тврдњи да са формирањем таквих јединица треба почети и у другим областима широм земље.

Разлика између Вукмановићевог и Нешковићевог плана тичала се избора територије где ће се прве покретне јединице створити. Сматрало се да се и на другим теренима, поготово у Шумадији, треба прећи на „офанзивно“ и „покретно“ ратовање: „Стварање покретне војске значи излажење из уских оквира досадашњег војног рада окружних парт. организација, а излажење из тих оквира значи, *политички* – нов полет Нар. осл. покрета, *војнички* – ослањати се на силу, а не на скривање, разбијати непријатеља, а не избегавати борбу, *мобилизационо* – омогућити широк прилив народа у борбу, организационо, партијски и војнички – ослободити окружне комитете руковођења партијом у војсци и штабовима војних јединица, пренети ту улогу директно на ПК и Гл. штаб (али не ослободити их и бриге око снабдевања и, у прво време, обавештајне службе), а ОК-има оставити пол. руководство њиховом територијом и политичку помоћ одредима са њихове територије.“¹¹⁵⁶

Суштински, овакво опредељење руководства покрета у Србији у пролеће 1943. имало је две кључне последице: покретне јединице би, по узору на пролетерске бригаде у Босни, усмериле главну оштрицу борбе против унутрашњег непријатеља (ЈВуО) и, с друге стране, биле чвршће везане за ПК и Главни штаб, а мање за локална партијска руководства и команде. То није значило и укидање постојећих одреда који би, истина лишени најбољег људства и наоружања, као и раније остали да делују на својим теренима.¹¹⁵⁷

Идеја комунистичког руководства у земљи била је да се најпре у Шумадији образује један батаљон – чиме би се симболизовао нови партизански устанак – и потом одатле, са бригадом, крене „у освајање масива Западне Србије“. Такав чин представљао би „преокрет у нашем раду“ и „подизање партизанских јединица на

---

¹¹⁵⁶ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 294; *Зборник НОР*, 1-5, 150–155.

¹¹⁵⁷ Исто.

виши ступањ“.¹¹⁵⁸ На Шумадији и западној Србији се инсистирало не само због ранијих искустава и успеха на овим теренима, већ и зато што је вођство партизанског покрета поново, као и на почетку 1942, оценило да је куцнуо моменат за обрачун са „реакцијом“ и да њему треба дати приоритет. То се види из појашњења ПК-а Главном штабу, у којем се наводи да су источна и јужна Србија „важнији за окупатора него ли за српску реакцију“, а да, супротно, западна Србија са Шумадијом „има несумњиво већи значај“, пре свега јер се географски наслања на Босну и Санцак у којима је „офанзива српске реакције“ и „због тога што је [ту] и Дражина база“.¹¹⁵⁹ У то време, у овом региону деловала су четири партизанска одреда: 1. шумадијски (на свом терену из 1941. и у Качеру), Космајски (на територији ОК Младеновац, у залеђу Београда), Ваљевски (у Качеру и Колубари) и Чачански (у таковском крају са повременим упадима у околину Чачка). Њихово војно и политички пробрано људство дало би материјал за први батаљон партизанске војске у Шумадији.

Идеја о формирању батаљона се у изворима први пут јавља у априлу 1943. године. Политички комесар Главног штаба НОП одреда за Србију, Мома Марковић, предложио је 26. априла ПК-у КПЈ да за команданта 1. батаљона НОВ Србије буде именован Милутин Јеленић, стари ратник и комуниста из Трнавe код Тополе, који се борио у партизанима заједно са своја три сина. Међутим, током преписке и консултација војних и партијских власти, које су се продужиле и током маја, Јеленић је погинуо у једној борби са припадницима СДС. Иста је била и судбина другог партизанског команданта, учитеља Луке Спасојевића, који је био предвиђен за ову улогу.¹¹⁶⁰ Истовремено, рад на формирању партизанских батаљона започео је и у другим крајевима земље. Успешно је окончан најпре у источној Србији, где је 17. јуна створен Први тимочки батаљон, са три чете и 110 бораца, на чијем челу је био командант Миодраг Новаковић, а за политичког

---

¹¹⁵⁸ Исто; М. Марковић, *Рат и револуција*, 198–201. Одлука ПК да тежиште борбе постави баш у Шумадији касније је изазвало полемике са комунистима и локалним партизанским командантима са југа Србије. Они су сматрали да су тамошњи одреди, већ подељени на батаљоне, бројнији и искаљенији, пре могли да створе покретне јединице и раније формирају бригаде (Ж. Николић, *н. д.*, 349–357). Међутим, Нешковић им је ускратио поверење искључиво зато што је комунистичко рукводство у том моменту у први план стављало борбу против унутрашњег непријатеља.

¹¹⁵⁹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 181.

¹¹⁶⁰ Исидор Ђуковић, *Прва шумадијска бригада*, Београд, 1982, 66–67.

комесара је одређен Василије Ђуровић.¹¹⁶¹ У Шумадији је први батаљон коначно формиран на Видовдан, на Букуљи, у присуству команданта Главног штаба за Србију Радивоја Јовановића. У његов састав ушла су 102 одабрана борца 1. шумадијског, Космајског и Ваљевског одреда. Командант новоформираног 1. шумадијског батаљона постао је Милош Дудић Сувоборац, а политички комесар Мирослав Јовановић Трулеж.¹¹⁶² Више од половине састава овог батаљона чинили су чланови КПЈ, СКОЈ-а, као и кандидати за пријем у партију, што говори о снажном присуству партије у јединици од њеног зачетка.¹¹⁶³

Главни штаб већ 29. јуна издаје наређење 1. јужноморавском одреду о формирању *ударних батаљона* и на његовом терену: „У вези са нашом одлуком да се на терену вашег одреда формира Н.О.П. бригада наређујемо вам следеће: од три одреда, Кукавичког, Јабланичког и Јастребачког издвојићете 60–70% људства (...) и формирати 2 ударна батаљона и то 1. бат. од бораца Кукавичког и дела Јабланичког одреда, а 2. ударни бат. од бораца Јастребачког и дела Јабл. бат. Разлика између уд. бат. и ових других је у квалитету бораца, челичној дисциплини која влада у уд. бат., у наоружању и већој покретљивости и невезаности за одређени терен“.¹¹⁶⁴ Наређење је извршено у августу, формирањем два ударна батаљона од којих ће један деловати у Јабланици, а други у Расини и Жупи. Два ударна батаљона настаће током лета и из састава 2. јужноморавског одреда, а у новембру 1943, после више од годину дана одсуства партизанских јединица из Нишког округа, формираће се и Озренски батаљон, са идејом да и овде развије ново жариште покрета и послужи као окосница за формирање нових одреда на југу.¹¹⁶⁵

Новонастале јединице имале су сличан задатак као прве пролетерске бригаде 1941/1942: да у први план ставе борбу против главног конкурента у грађанском рату. Према И. Ђуковићу, који је реконструисао ратни пут 1. шумадијског батаљона, партијска директива команди ове јединице била је јасна и

¹¹⁶¹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 339; *Зборник НОР*, 1-5, 205–206; С. Босиљчић, *н. д.*, 97–98.

¹¹⁶² М. Милосављевић, *н. д.*, 86.

¹¹⁶³ И. Ђуковић, *н. д.*, 74.

¹¹⁶⁴ *Зборник НОР*, 1-5, 208.

¹¹⁶⁵ А. Маринковић, *н. д.*, 242; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 160; Д. Мирчевић, *ОК Ниш*, 165. Посебан успех расинских *ударника* био је октобарски упад у Крушевац. Током ноћи, један вод под командом Панета Ђукића Лимара извршио је препад на месну фабрику вагона и запалио је, са све немачким тенком који је овде био на ремонту (А. Маринковић, *н. д.*, 255–256).

недвосмислена: „Задатак батаљона првенствено: уништавање Дражиних банди и чишћење терена од његових шпијуна и осталих петоколонаша. И то немилосрдно“. Напади на окупатора у овим инструкцијама се не помињу или су стављени у други план. Читава атмосфера у јединици развијена је у духу револуционарне правде и освете. Корачница батаљона почињала је стиховима: „Пун је снаге/ пун је моћи/ Шумадијски батаљон! Реком крв ће/ свуд потећи/ Где год води борбу он“.¹¹⁶⁶ Случајношћу или не, нови батаљони су као прве акције бележили управо борбе са припадницима ЈВуО и СДС и ликвидације непријатеља КПЈ.

Користећи недовољну будност окупаторске посаде у Аранђеловцу, 1. шумадијски батаљон је прве ноћи по формирању, 28/29. јуна 1943. упао у град, опљачкао банку и ликвидирао 10 цивила које су комунисти означили као сараднике окупатора. Поред идеолошке, овај злочин имао је и класну димензију, будући да су скоро сви убијени били трговци и индустријалци. Међу убијенима је било и стварних немачких агената, али и невино страдалих грађана. Партизанска јединица је у овој акцији имала и богат плен: око 1.100.000 динара и доста одеће и обуће која је одузета породицама убијених, а које су послужиле за опремање партизана. Зато је у анализама КПЈ о добити у овој акцији поред политичке истицана и материјална страна. Упад партизана у град у средишту Србије, поред свог политичког одјека, није прошао и без негативних последица по партизански покрет. Здружене немачке и квислиншке снаге су их гониле и у борбама у области Букуље успеле да им нанесу осетније губитке, а Специјална полиција је поводом овог случаја спровела истрагу и похапсила већи број партизанских присталица.¹¹⁶⁷

Међутим, свега неколико дана касније, исти батаљон извршио је напад на рудник у Јунковцу. Напад није успео, али су партизани и овде убили три „петоколонаша“.¹¹⁶⁸ Дана 4. јула у Даросави су спалили железничку станицу и локалну фабрику шамота и ликвидирали „непријатељске елементе“; 8. јула у селу Дудовици код Лазаревца сукобили су се са снагама ЈВуО и том приликом убили двојицу и ранили шест равногораца, међу којима је био и командант Рудничког

---

¹¹⁶⁶ И. Ђуковић, *н. д.*, 69, 73.

¹¹⁶⁷ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 333; Борис Томанић, *Горња Јасеница у Другом светском рату, Аранђеловац и Топола 1941–1945*, Београд, 2019, 149–150, 266–269.

¹¹⁶⁸ М. Марковић, *Рат и револуција*, 207; И. Ђуковић, *н. д.*, 81.

корпуса капетан Нинковић. И у овом месту, трећи пут заредом у истој недељи, убили су тројицу сељака.¹¹⁶⁹ Сачуван је петнаестодневни извештај политичког комесара батаљона М. Јовановића, према којем се могу анализирати активности јединице у првом периоду њеног деловања: било је пет групних ликвидација *петоколониша*, две борбе са ЈВуО, две борбе са СДС/СДК, два напада на руднике и привредне објекте и једна борба са окупатором.¹¹⁷⁰ Кроз акцију „ни зрна жита окупатору“ уништавана је летина и машине за вршај, само у Београдском округу спаљено је преко 100 вршалица.¹¹⁷¹ Из приложеног се види да се партизанско руководство држало упутства КПЈ да у први план стави борбу против унутрашњег непријатеља и избегава веће сударе са окупатором. То је остало главно обележје рада батаљона за све време његовог постојања. До средине септембра батаљон је водио око 25 борби, од чега свега две или три против окупатора – мада су и оне биле углавном изнуђене.¹¹⁷² Слична ситуација владала је и на терену Тимочког батаљона. Тамо је у првој половини јула забележено мање партизанских акција, укупно пет, од чега две ликвидације оглашених за петоколонише и шпијуне (када је убијено шест цивила), два напада на привредне објекте и једна борба са снагама ЈВуО. Овде је пак у пуном јеку била и борба за одбрану летине и одвраћање сељака да је предају окупаторским властима, па су масовно паљене вршалице и прогоњени пописивачи.¹¹⁷³

Поред распламсавања покрета и у другим срединама, покушај да се политички продере у Шумадију је током лета 1943. за руководство КПЈ представљао приоритет. Овде се током јула и августа окупио врх партизанског покрета у Србији: секретар ПК КПЈ Благоје Нешковић, командант Главног штаба за Србију Радивоје Јовановић Брадоња, његов заменик Светозар Света Поповић и комесар штаба Мома Марковић, секретар ПК СКОЈ-а Драги Стаменковић и други.

---

¹¹⁶⁹ Б. Томанић, *н. д.*, 151; И. Ђуковић, *н. д.*, 86.

¹¹⁷⁰ *Зборник НОР*, 1-5, 242–245.

¹¹⁷¹ К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 53.

¹¹⁷² И. Ђуковић, *н. д.*, 123.

¹¹⁷³ *Зборник НОР*, 1-5, 249–250. Супротно, у зони 2. јужноморавског одреда у области Врања од краја јуна до краја јула 1943. регистрован је велики број акција и то углавном против бугарског окупатора. Тамо су забележена два напада на железничке пруге, три напада на привредне објекте, пет на бугарску полицију и војску, два на општине, један на Граничну стражу. Спроведене су и две акције ликвидације непријатеља, али у оба случаја заробљених бугарских полицајаца. Такве акције, где су ослободилачки мотиви истицани пре револуционарних и, у бугарској окупационој зони, подсећали на борбу комита из претходног рата, доносиле су партизанском покрету много већу популарност и прилив људства.

Коначно, ту је од 9. до 13. августа 1943. одржано и важно *саветовање на Букуљи* (заправо Букуљи, Венчацу и Руднику, будући да су партизанске снаге у два наврата гониле непријатељске снаге), које је после сличног састанка у Столицама две године раније имало велики значај за сумирање утисака и искустава и осматрања перспектива за даљи развој партизанског покрета у Србији.

Када је реч о тзв. саветовањима војних и политичких руководства, она су била замишљена тако да су војна руководства учествовала у дискусијама, али су закључке доносили и формулисали путем директиве, искључиво партијски форуми. То је био случај и са саветовањем на Букуљи, у којем су преовладали функционери КПЈ и којим је суштински руководио ПК КПЈ за Србију са Б. Нешковићем на челу. Њему су, поред набројаних руководилаца из ПК и Главног штаба, присуствовали и чланови штаба 1. шумадијског батаљона, на челу са Милошем Дудићем и Мирославом Јовановићем, командант Космајског одреда Иван Стефановић Срба, командант Чачанског одреда Раденко Мандић, командант 1. шумадијског одреда Илија Јовановић Лала и неколицина других команданата. Политичких руководилаца је било више, око 12, а долазили су испред пет ОК-а (Чачак, Ваљево, Младеновац, Пожаревац и Крагујевац).¹¹⁷⁴

Иако целовит записник не постоји, закључци са овог сабора, који је објединио представнике покрета из централне, западне и делом из источне Србије, сачувани су у целости, па нам омогућавају и да сагледамо каква је била перцепција партизанског руководства о борби у Србији и њеној перспективи. Они су били подељени у три групе: 1. на оцену актуелне војне и политичке ситуације у свету и земљи и перспективе и задатке који се намећу у светлу нових околности; 2. на усвајање платформе о даљем начину војног и политичког рада у батаљонима и одредима; 3. на анализирање акција, погрешке у раду и оцену односа народа према партизанима и партизана према народу.¹¹⁷⁵

Војно-политичка ситуација оцењена је као погодна за раст партизанских јединица: „Овог момента Немачка војска задобија последње и одлучујуће ударе од Црвене Армије на Источном фронту“, а „Совјетско-Енглеско-Америчка коалиција остварује се на делу“. Борбе у Србији ће, по овим закључцима, ускоро

---

¹¹⁷⁴ М. Марковић, *Рат и револуција*, 211–212.

¹¹⁷⁵ АС Ж, Ж-23, ф. 74, *Партијско саветовање војних и политичких руководилаца на Букуљи* (нерегистровано)

добити на оштрини – и ту је посебно било важно ударити по покрету генерала Михаиловића. Партизански одреди пребродили су кризу из претходне године, а неки од њих нарасли и четири пута. „Војска се већ ствара и батаљони показују виши степен војне организације. Није далеко дан када ћемо у Србији створити многобројне бригаде и дивизије“. Требало је порадити на остваривању пуне војне формације у јединицама, као и побољшању и повећавању политичког рада унутар истих. Инсистирало се и на чешћим окупљањима народа кроз конференције и зборове, а први пут је званично говорено и о потреби успостављања културно-просветног рада. Партизански хор, дилетантске групе, четне новине – све су то била пропагандна средства која су се надаље имала примењивати у раду са присталицама. Оно што је било посебно важно, поготово усред стварања већих покретних јединица, било је поспешивање војног рада и војне обуке. За нове борце и будуће партизанске старешине (воднике, командире и комесаре) који су неретко долазили из градова и без војничких знања и искустава, предвиђени су посебни војни курсеви. Требало је развијати интендантуру, санитет и друге позадинске службе и фронтанске организације. За разлику од 1941, када је услед масовности покрета забрањивано њихово формирање, сада се препоручивало активирање позадинских десетина, које би биле употребљене у *борби за жетву* и сукобима са ЈВуО. Посебна пажња скретана је на завођење чврсте војничке дисциплине и строго санкционисање сваког прекршаја које би извесни партизан починио. Коначно, одобрене су ликвидације „непријатеља народа“ и конфискација њихове имовине.¹¹⁷⁶

Инсистирало се на герилским акцијама против окупатора, а од посебне важности били су напади на железницу, транспорте и немачке линије снабдевања. Једна од присутних на овом саветовању, Вера Милетић, касније је пред истражним органима изнела још неке појединости и инструкције које су биле дате партизанским руководиоцима. Једна од њих тицала се конкретног даљег рада на формирању бригада НОВЈ у Србији: „По угледу на рад у Босни донета је недавно одлука о стварању народноослободилачке војске у Србији. То значи: треба стварати батаљоне и бригаде, где год се то може, које нису везане за одређени терен, већ су стално у покрету, иду према потреби борбе, крећу се широко и дању

---

¹¹⁷⁶ Исто.

и изазивају непријатеља. Тако се истовремено популаришу у народу и врше мобилизацију агитовањем“.¹¹⁷⁷

На таквој платформи градио се партизански покрет у Србији у другој половини 1943. године. Сви донети закључци са *саветовања на Букуљи* убрзо су у виду инструкција и директива били пренети у партизанске одреде, а потом спровођени и у живот. Ишло се од нижих и остваривијих сиљева ка вишим. Најпре је током августа и септембра, под руководством капетана Војске Краљевине Југославије Предрага Марковића, при Главном штабу организован први курс за војничко оспособљавање нових руководилаца. Похађало га је 20-ак нижих старешина, претежно командира и водника. Будући да је већи део руководећег кадра из 1941. настрадао у устанку и након њега, или пак одступио са Врховним штабом у Босну, почетак подизања новог био је јако важан.¹¹⁷⁸

Промена геополитичке ситуације давала је комунистима самопоуздање, а бројне акције су их калиле и умножавале. Колико из шумадијских села, тамошњи батаљон попуњавао се и комунистима из Београда и Земуна – којих је током лета и јесени дошло око 250.¹¹⁷⁹ Током септембра је, највећма услед тог дотока, било нових партизана за скоро још један батаљон. Крајем месеца је формиран и други шумадијски батаљон, а будући да је акције најчешће вршио заједно са првим, јединица је интерно почела да се назива и (привременом) шумадијском бригадом.¹¹⁸⁰ Тако је, пре стварања партизанских бригада у Србији, у њеним упориштима покрета већ дејствовало 10 ударних батаљона НОВЈ.

У исто време, Главни штаб за Србију добио је инструкцију од Врховног штаба да „неодложно формирају бригаде и дивизије“.¹¹⁸¹ У процесу стварања Народноослободилачке војске у земљи, и Главни штаб партизанских одреда за Србију званично је променио назив у *Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Србије*. На место Р. Јовановића Брадоње, за вршиоца дужности команданта Благоје Нешковић је поставио дотадашњег члана ПК Петра Стамболића. Коначно, путем илегалних канала у Срему, Врховни штаб је у

---

¹¹⁷⁷ АС, БИА, 1-20, *Специјална полиција Браничевски округ*.

¹¹⁷⁸ И. Ђуковић, *н. д.*, 108–109.

¹¹⁷⁹ АС Ж, Ж–35, *Радивоје Јовановић, Мишљење и сећања на неке важније промене развоја НОР-а у Србији*, 48.

¹¹⁸⁰ М. Борковић, *Комунистичка партија Југославије*, 137.

¹¹⁸¹ И. Ђуковић, *н. д.*, 140.

Шумадију упутио и групу војних и политичких руководилаца које је лане за ту намену повукао из 1. и 2. пролетерске бригаде. Ова група успешно се пробила до Шумадије током октобра, а двојица руководилаца, Сава Радојичић Феђа и Саво Дрљевић, заузеле и врло значајне функције у јединицама – Дрљевић током јесени чак на кратко и место начелника Главног штаба Србије.¹¹⁸²

До краја септембра, најзад су створени сви услови за формирање првих партизанских бригада у Србији. Прва шумадијска бригада, са два батаљона (касније ће бити формиран и трећи) и 200 одабраних бораца, образована је 5. октобра на Руднику. За њеног команданта одређен је Радивоје Јовановић, а за политичког комесара Света Поповић.¹¹⁸³ Недуго затим, партизанске бригаде настаће и у упоришту покрета на југу Србије. У присуству Благоја Нешковића, у малом селу Ображда код Бојника основана је највероватније 9. октобра и 1. јужноморавска бригада, са три батаљона и више од 500 бораца раније издвојених из састава истоименог одреда. Командант ове јединице постао је Предраг Марковић Алимпије¹¹⁸⁴, за политичког комесара именован је Ћирило Михаиловић.¹¹⁸⁵ Током идућег месеца, тачније 21. новембра 1943. у селу Добре Воде на Јастрепцу, од бораца из Топлице, Јабланице, Расине и Црне Траве,

---

¹¹⁸² В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 170; И. Ђуковић, *н. д.*, 154, 158–159. Саво Дрљевић (1912–1994), био је током 1941–1942. као резервни официр командир чете, па командант Бијелопољског партизанског батаљона. Братственик је Секуле Дрљевића, али по свим назнакама из породице „бијелаша“. У првим данима грађанског рата истакао се у борбама са четницима. У 4. пролетерској бригади био је командант батаљона. Затим се налазио на разним војним дужностима; до лета 1943. био је командант бригаде. Са групом руководилаца одређен је од Врховног штаба у августу 1943. за одлазак у Србију, као појачање постојећим партизанским снагама. Начелник Главног штаба за Србију био је свега неколико месеци 1943–1944, да би потом прешао на командне дужности у 2. пролетерској дивизији. Из рата је изашао као генерал НОВЈ и командант оперативне групе дивизија.

¹¹⁸³ *Зборник НОР*, 1-5, 297–298.

¹¹⁸⁴ Предраг Марковић Алимпије (1910–1943), капетан Војске Краљевине Југославије, од 1941. се борио у саставу војно-четничких одреда у Горњаку. Према партизанима је и у времену расцепа у устаничким редовима водио помирљиву политику, а његови биографи ту чињеницу доводе у везу са његовом предратном повезаношћу са КПЈ. Током 1942. упућен је у Босну у борбу против усташа, као командант четничког одреда састављеног од српских избеглица и, добрим делом, *легализованих партизана*. Тамо је отпочео активнију сарадњу са партизанима и, коначно, прешао на њихову страну. У августу 1942. налазио се на дужности начелника штаба 6. пролетерске бригаде. Убрзо затим, по наређењу С. Вукмановића Темпа, илегално прелази у Београд. По повратку у Србију почетком 1943. прихваћен је од Главног штаба партизанских одреда за Србију, једно време био је и његов начелник, а Б. Нешковић и М. Марковић имали су га у виду и за команданта штаба. У пратњи Нешковића отишао је новембра 1943. у јужну Србију и тамо именован за команданта 1. јужноморавске бригаде. Са јединицом прешао у Босну. Погинуо је у борби против Немаца у селу Тумаре на Озрену 24. децембра 1943. године. В. више: Бранимир Марковић, *Сећања на Предрага Марковића Алимпија*, Београд, 1988.

¹¹⁸⁵ *Зборник НОР*, 1-5, 315–317; М. Перовић, *н. д.*, 324.

формирана је и 2. јужноморавска бригада. И она је имала три батаљона и око 350 људи¹¹⁸⁶; први командант јој је био Драгослав Петровић Горски, а комесар Владимир Букилић – Поп Мићо.¹¹⁸⁷

Одмах по формирању ове јединице развиле су живу активност. Борци 1. шумадијске бригаде су се већ 9. октобра сударили са снагама ЈВуО у пределу Рудника и Рамаће.¹¹⁸⁸ Посебан успех забележила је када је, по други пут за непуну четири месеца, извршила упад у још једну варош на свом терену. Овог пута, 15. октобра, партизани су у ноћној акцији поново ушли у Лазаревац. Спалили су архиву општине и начелства, демолирали пошту и уништили железнику станицу, палећи притом и један број вагона. Неколико заробљених припадника СДС и сарадника ЈВуО одвели су из вароши и ликвидирали их.¹¹⁸⁹ Онда су пошли у крајеве ближе Београду где су се веће партизанске јединице ретко појављивале. У Дучини су 28. октобра уништили групу четника, а међу убијенима је био и официр ЈВуО који је био предвиђен за команданта Авалског корпуса. Још већи губици снагама ЈВуО нанети су 31. октобра у селу Баћевцу у Посавском срезу; поред побијених у борби, партизани су овде ликвидирали и добар део заробљеника. Успели су на кратко да уђу и у среско место Барајево и ту одрже збор грађана.¹¹⁹⁰

Прва јужноморавска бригада ће под тим именом ватрено крштење имати са Бугарима у реону Соколовице; успели су да их разбију и том приликом убију и једног вишег официра бугарске војске. После ове борбе, јединица ће бити „оријентисана на ликвидацију четника у Косаници и према Копаонику“. Ипак, њена дејства биће у наредном периоду подједнако усмерена на три стране: на

---

¹¹⁸⁶ А. Маринковић, *н. д.*, 259. У трећем жаришту покрета формирање бригаде упркос свим настојањима није успело. Од два ударна тимочка батаљона састављен је Зајечарски НОП одред Милено Брковић Црни. На његовом челу био је дотадашњи командант 1. тимочког батаљона Василије Ђуровић Жарки.

¹¹⁸⁷ И командант и комесар 2. јужноморавске бригаде после рата су проглашени за народне хероје. Букилић (1919–1944) је одрастао као сироче у околини Медвеђе, а идеје марксизма пригрлио је као ученик призренске богословије. Надимак је носио по једној од личности из Његошевог Горског вијенца. У партизанима је напредовао од борца до политичког комесара. Погинуо је на Пасјачи у марту 1944. Командант бригаде, Драгослав Петровић Горски (1919–1996), потпоручник војске Краљевине, био је од децембра 1941. најпре борац Топличког НОП одреда. Пролазио је постепено кроз све командне дужности, да би од 1. маја 1942. постао и командант Расинског одреда. Од 1943. водио је обуку и прве официрске курсеве у Јабланици, да би у новембру те године постао и командант 2. јужноморавске бригаде.

¹¹⁸⁸ И. Ђуковић, *н. д.*, 144–146.

¹¹⁸⁹ Исто, 151–152.

¹¹⁹⁰ М. Марковић, *Рат и револуција*, 221–223.

борбу са ЈВуО, али и против бугарских и немачких снага, где је успела да постигне веће успехе. Руководство 2. јужноморавске бригаде је такође у први план стављало ометање комуникација у Вардарској долини и „ликвидацију четника ДМ“, поготово у области Козјака, Скопске Црне Горе и Суве Планине, чиме би се отклониле баријере ка повезивању са партизанским јединицама у Македонији.¹¹⁹¹ Као посебан успех ових јединица оцењено је њихово учешће у разбијању снага ЈВуО код Великог Шиљеговца, Здравина и Косанчића током новембра и децембра 1943. Последња борба је била посебно трагична по равногорце: што у борби, што по заробљавању убијено их је око 50. „Партизани су секирама побили све наше рањенике или их поклали ножевима“, забележено је у извештају надлежног команданта.¹¹⁹² И сами партизани, преувеличавајући број погинулих противника, констатовали су да „заробљених нема“. Ипак, успех је био помућен погибијом седморице бораца, и са њима омиљеног команданта Стојана Љубића.¹¹⁹³ Друга јужноморавска бригада је забележила и додатни успех: она је на кратко успела да изврши и упад у Александровац, а будући да су Жупа и њено политичко средиште у перцепцији КПЈ били третирани као „четничка тврђава“, то је одјек ове акције био и већи.¹¹⁹⁴

Међутим, упркос почетним успесима, Врховни штаб имао је другачије планове за партизанске јединице на југу Србије. Док је Благоје Нешковић боравио у Црној Трави, где је у бугарској окупационој зони створена пространа слободна територија, преко радија „Слободна Југославија“ примио је наређење Врховног штаба да са 1. јужноморавском бригадом крене назад у Шумадију. Тај чин, како је закључио командант 2. јужноморавског одреда Живојин Николић Брка, изневерио је очекивања партизана на југу Србије и обуставио њихову офанзиву; „очекивања да ојача НОБ формирањем НОВ у Србији овим су умањена“.¹¹⁹⁵ Нешковић је са бригадом кренуо пут Шумадије 23. новембра, не знајући да је политички комесар Главног штаба Мома Марковић са тамошњим јединицама у исто време пошао ка Санцаку. Пробијајући се пут Груже и Рудника, јужноморавска бригада је имала

---

¹¹⁹¹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 419; *Документи ЦК*, 10, 530; Ж. Николић, *н. д.*, 403–404, 413.

¹¹⁹² *Зборник НОР*, 14-3, 228.

¹¹⁹³ АС Ж, Ђ-25, ОК Вр, 17; АС Ж, Ж-23, II ЈМО, 11; *Зборник НОР*, 1-21, 548.

¹¹⁹⁴ Ж. Николић, *н. д.*, 407.

¹¹⁹⁵ Исто, 406.

низ мањих сукоба са ЈВуО.¹¹⁹⁶ Повлачење секретара ПК КПЈ, али и одвођење најјаче бригаде далеко од њене матичне територије, деловало је на борце збуњујуће и деморализаторски. Био је то, међутим, тек увод у повлачење и страдање новооснованих бригада НОВЈ у Србији.

2. 4. 1. Судбина првих партизанских бригада у Србији

У историји партизанског покрета у Србији с краја 1943. још увек је отворено неколико питања, на које историографија није дала коначне одговоре. Она проистичу из спорења учесника о природи догађаја које описују, али и услед недостатка релевантних историјских извора и тичу се, у ширем смислу, питања руковођења покретом, линија командовања и одговорности за догађаје који су наступили током децембра 1943. године. Поставља се питање где је и када остављен простор за контоверзе?

Геополитичка ситуација на Балкану током треће ратне године све више је изоштравала слику у руководству партизанског покрета о значају Србије. Најмноогољудније области некадашње Краљевине од велике стратешке важности, у којима су се налазила саобраћајна чворишта, и које су биле географски најближе правцу надирања Црвене армије, а уједно покривене малобројним партизанским снагама виђене као упориште „реакције“, представљале су кључно место и у револуционарном рату и дилеми ко ће после рата освојити власт у земљи. Јосип Броз Тито је још током октобра 1943, паралелно са развојем покрета и стварањем првих бригада НОВЈ у Србији, коначно почео да спроводи у живот и идеју о

---

¹¹⁹⁶ АЈ, Србија, II-179; Исидор Ђуковић, *Друга шумадијска, 21. српска ударна бригада*, Београд, 1982, 45–48; М. Перовић, *н. д.*, 330–332. Занимљиво је да је, приликом проласка кроз Грузију, која је била важна за упориште Равногорског покрета, бригада наишла на позитиван пријем код мештана. Командант територијалне јединице ЈВуО о томе се пожалио надређенима: „Приликом проласка Комунистичке банде кроз Грузију, њихови симпатизери подигли су главу. Овај злочин не сме бити остављен непажљивим. Ми равногорци дужни смо да злу станемо на пут. Ова комунистичка банда од 530 људи задржала се у селу Жунама 24 часа где је одржала збор становницима оба пола села Жуна. Жунци су рекли да им никада бољи људи нису дошли, а комунисти да их нико није боље дочекао него Жунци.“ Слично је, према овом извештају било и у околним местима. Један од заробљених учесника овог марша изјавио је четничком команданту да је у селу Босути „становништво оба пола нас дочекало и са комунистима се грлило и љубило говорећи где сте, ми Вас чекамо. Ми се бојимо четника а не вас браћо наша“ (АС Ж, Ж-28, II РК ДМ, 3).

преношењу тежишта дејстава својих снага према истоку. У телеграму Главном штабу Хрватске од 19. октобра јасно се види његово схватање да ће се одсудна битка у грађанском рату одиграти управо у Србији: „Ријешили смо да пошаљемо јаче снаге у Србију како би предупредили лондонску владу да преко Драже Михаиловића насилно мобилише и побере плодове наше тешке борбе у Србији. Тај наш покрет према Србији има историјски и ријешавајући значај за све наше народе.“¹¹⁹⁷ И други документи и Брозове инструкције из тог периода писани су у истом духу.¹¹⁹⁸

С тим у вези он је, показујући извесну ужурбаност, током октобра упутио и наређење делу својих снага да започну дејства из Босне и Црне Горе према Санцаку. Продор 2. пролетерске и 5. крајишке дивизије у Полимље било је, како га је симболично назвао Љ. Симовић, и прво партизанско „разваљивање врата“ Србије. До 10. новембра ове снаге успеле су да се пробију до подручја Златибора. Понесено тим успехом, партизанско руководство на челу са Брозом оценило је да је створен и погодан моменат за прегруписивање снага и спајање („повезивање“) јединица из Босне и Црне Горе са онима из Србије, да би потом заједнички кренули у продор ка западној Србији и Шумадији.¹¹⁹⁹

Први проблем у спровођењу ове одлуке у дело настао је услед недефинисаног ланца командовања унутар партизанског покрета у Србији. Главни штаб Србије формално је постојао, али није био на окупу. Ранији командант, Радивоје Јовановић Брадоња, је због чешћих самосталних одлука (које су окарактерисане као „војводско понашање“ и оспоравање ауторитета ПК) смењен и у октобру 1943. постављен за команданта 1. шумадијске бригаде.¹²⁰⁰ Његова смена међу командантима, међу којима је он уживао углед, није прошла без трзавица, али није изазвала ни веће потресе. Свест о важности да се буде „партијан“ је ипак тријумфовала. С. Дрљевић је Јовановићеву смену сматрао као последицу опредељења врха КПЈ да „дужности стратегијског значаја могу

---

¹¹⁹⁷ ВА, НОВЈ, 213-1-1.

¹¹⁹⁸ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 340.

¹¹⁹⁹ И. Ђуковић, *н. д.*, 187.

¹²⁰⁰ В. Глишић, *Досије*, 40.

обављати само највиши партијски функционери“.¹²⁰¹ Р. Јовановић је остао са јединицом на територији између Рудника и Букуље, у друштву политичког комесара штаба Моме Марковића и групе војних и политичких руководилаца које им је у октобру упутио Врховни штаб. Њихова овлашћења била су прилично ограничена.¹²⁰² Нови командант Главног штаба, Петар Стамболић, илегално је боравио у Београду, лишен могућности да суштински руководи јединицама. Секретар ПК КПЈ за Србију Благоје Нешковић налазио се у исто време у Топлици, окружен већином јединица које су остале активне у немачкој и бугарској окупационој зони, али без сарадника и партијских функционера уза се. Тако су се створила три одвојена и слабо (каткад и ничим) повезана руководећа центра – подређена четвртом командном центру (Врховном штабу, уз који се налазио и део србијанских руководилаца) у Босни.¹²⁰³

Унутар вођства покрета је дошло и до својеврсне поларизације, поготово јер је део војних руководилаца стекао утисак да је *партијско-политички* фактор у руковођењу однео „апсолутну превагу“ над *војно-стратешким*.¹²⁰⁴ Затим је дошло до неслагања око питања шта уочи доласка зиме треба чинити са постојећим нарастим јединицама из Шумадије. Начелник Главног штаба Саво Дрљевић залагао се за усмеравање 1. шумадијске бригаде ка простору Топлице, где се већ налазио Б. Нешковић и већи део постојећих јединица у Србији – и где би, обједињене, партизанске снаге могле да започну енергичан продор према северу. Политички комесар штаба, Мома Марковић, стајао је на становишту да новоосноване бригаде из Србије треба да крену у сусрет 5. крајишкој дивизији у Санцак, где би се борци одморили, снабдели оружјем и муницијом, а потом у сарадњи политичког руководства Србије и команди две дивизије НОВЈ кренули у офанзиву ка западној Србији. На ту одлуку наводиле су их и инструкције

---

¹²⁰¹ Саво Дрљевић, „Зашто је 1. шумадијска бригада, са политичким и војним руководством Србије, у јесен 1943. пошла према Санцаку уместо у Топлицу“ у: *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији 1941–1945*, Београд, 1988, 359.

¹²⁰² У својим сећањима, Јовановић наводи да су он и М. Марковић „де факто функционисали не као Главни штаб већ као команда шумадијског подручја“ (АС Ж, Ж–35, *Радивоје Јовановић, Мишљење и сећања на неке важније промене развоја НОР-а у Србији*, 45).

¹²⁰³ С. Дрљевић, *н. д.*, 359–360; АС Ж, Ђ-2, ЦК СКС, ф. 3, сећања Моме Марковића. На исти начин ситуацију у Србији описује и Светозар Вукмановић Темпо, који је боравио у Београду почетком 1943, додајући да је унутар ПК владала нездрава атмосфера, за коју он криви Нешковића (S. Vukmanović, *н. д.*, 300–304).

¹²⁰⁴ С. Дрљевић, *н. д.*, 361.

Врховног штаба, чија формулација о „повезивању јединица“, приде, није била довољно јасна.

Договор две стране није постигнут. По Дрљевићевом сећању, „расправа је излазила из оквира мирне и аргументоване процјене и све више прелазила у оштар сукоб политичког комесара и начелника Штаба, који није пристајао на подређену улогу. Пале су и неодмјерене ријечи са обје стране.“ Ипак, тријумфовала је воља „вишег степена власти“ и надређености политичке власти над војном: коначна одлука била је Марковићева. Она је била и на „линији партије“ и по вољи Врховног штаба. Затим је преко „Слободне Југославије“ упућен позив и Нешковићу да се са јединицама из јужне Србије врати у Шумадију – и да се потом скупа отисну ка Санцаку.¹²⁰⁵

Сви ови догађаји везани су за почетак новембра 1943. године. Броз је 9. новембра упутио команди 2. корпуса НОВЈ депешу следеће садржине: „У вашем правцу крећу неке снаге из Шумадије. Будите им на помоћи ако устреба. Јавите то другој дивизији“.¹²⁰⁶ Главни штаб и 1. шумадијска бригада нису сачекали долазак секретара ПК и 1. јужноморавске бригаде у Шумадију, већ су у сусрет партизанским дивизијама кренули самостално. М. Марковић је ту одлуку лаконски правдао „превеликим притиском непријатеља“.¹²⁰⁷ Пробијање Главног штаба и 1. шумадијске бригаде до Санцака трајало је свега седам дана, од 23. до 29. новембра. Учесници марша запамтили су да је био „тежак и напоран“ – пут од 200 километара прешли су већином пешице, али и добро вођен. У путу је избачено из строја свега десетак партизана.¹²⁰⁸ У Пријеполу, где су се зауставили, дочекали су их борци 1. крајишке и 2. пролетерске бригаде. Сусрет је био срдачан, поготово јер су се после новембра 1941. први пут срели и многи земљаци и стари саборци.¹²⁰⁹ У наредним данима њихово присуство искоришћено је и за манифестације *братства и јединства*. Један партизански руководилац је

---

¹²⁰⁵ Исто, 361–362. Марковић је рачунао и на Нешковићеву комунистичку дисциплину, што је указивало на то да би он тешко одбио наређење чак и ако се са њим не би слагао, поготово ако би порука дошла преко радија „Слободне Југославије“. Ниједно наређење или вест преко тог радија није могло бити емитовано без претходне сагласности Врховног штаба, чега је Нешковић био свестан.

¹²⁰⁶ *Зборник НОР*, 2-11, 43.

¹²⁰⁷ М. Марковић, *Рат и револуција*, 233.

¹²⁰⁸ И. Ђуковић, *н. д.*, 206.

¹²⁰⁹ М. Марковић, *Рат и револуција*, 236–237.

забележио да на вечерњим игранкама „Играју Шумадинци и наши, игра омладина загрљена“.¹²¹⁰

Благоје Нешковић по повратку у Шумадију, тако, није затекао очекиване јединице. У сећањима на ратни период исказао је сумње да ранији одлазак Марковића и јединица под његовом командом није био случајан; њихов долазак у област Букуље 27. новембра скоро да се био поклопио са доласком Шумадинаца у Пријепоље.¹²¹¹ Нажалост, о свим овим догађањима сачувано је свега неколико докумената, углавном кратких и недовољно јасних депеша, због чега је њихова реконструкција углавном условљена позивањем на сећања учесника, која су често противречна. О судбини Б. Нешковића и 1. јужноморавске бригаде остало је да се каже још мало. Они су у Шумадији остали до почетка децембра, када су и сами пошли у сусрет јачим јединицама НОВЈ. Кретали су се према Санџаку, али је њихова јединица биле интензивнија нападана, поготово од снага ЈВуО. Зауоставили су се у пределу Таре 11. децембра, а потом се одлучили на прелазак преко Дрине код Старог Брода. И то пребацивање, организовање чамцима и скелама за скоро 500 људи, било је изузетно мучно, поготово јер су усред прелаза поново били нападнути од четника. Успели су да окончају цео подухват уз помоћ јединица 5. крајишке дивизије која се нашла у близини. Пребацивање је окончано тек увече 12. децембра.¹²¹²

Међутим, то није значило и предах за борце са југа Србије. Свега неколико дана по преласку у Босну, они су се нашли на удару јаким немачких снага, које су у оквиру операција *Kugelblitz* и *Schneesturm* вршиле нападе на партизанске јединице у источној Босни. У огорченим борбама погинуло је око 170 бораца 1. јужноморавске бригаде. Највећи губици забележени су у сукобима на планини Деветак, а у борбама на Озрену је између осталих погинуо и њен командант, капетан Предраг Марковић Алимпије.¹²¹³ Непрестано гоњени, остаци ове јединице коначно су се срели са преосталим деловима 1. шумадијске бригаде тек у фебруару 1944. у околини Чајничка. Од њих ће бити формирана 2. српска ударна бригада, која ће бити укључена у састав 2. пролетерске дивизије. Са деловима

---

¹²¹⁰ Миодраг Миловановић Луне, *Недовршени дневник*, Београд, 1968, 193.

¹²¹¹ Е. Мирковић, *н. д.*, 141.

¹²¹² М. Перовић, *н. д.*, 332.

¹²¹³ АЈ, Србија, II-179; *Документи ЦК*, 15, 497; С. Дрљевић, *н. д.*, 363; М. Марковић, *Рат и револуција*, 238; Б. Марковић, *н. д.*, 221–224.

србијанских јединица Нешковић ће непрестано покушавати да се врати натраг у Србију, али му то неће поћи за руком све до пролећа 1944. године.

За 1. шумадијску бригаду везано је и једно од најтрагичнијих поглавља историје партизанског покрета у Србији. Она је од доласка у Пријеполје била у стању „вољно“, без конкретних борбених задатака. Као и раније, њени борци су се нашли у замршеној схеми партизанских линија командовања: били су и даље одговорни и Главном штабу Србије, али и 2. пролетерској бригади на чијем су се терену нашли и команди 2. корпуса НОВЈ, чије је седиште било у Пљевљима. Несвесни осетљивог геополитичког момента и простора у коме су се ненадано нашли, а који је стварао клин усред немачких виталних комуникација и који им је угрожавао везу са Јадранским морем, они су били и неприпремљени за догађаје у чијем ће се вртлогу убрзо наћи.

Управо у то време, немачка Команда Југоистока налазила се у завршним припремама организације војног подухвата *Kugelblitz*, који је за циљ имао уништење герилаца на широком простору Полимља и источне Босне. За ту акцију одређене су значајне немачке снаге 5. СС брдског корпуса, који је уз појачања бројао око 23.000 војника. Њихов напад требало је да почне рано ујутру 4. децембра 1943. године.¹²¹⁴

Ток ове операције и наступајуће борбе у Пријеполју детаљно је описао Исидор Ђуковић. Према закључцима које је изнео, невероватно је са каквом је лакоћом партизанско руководство (касније је створена дилема да ли је у питању била команда 2. пролетерске дивизије или 2. корпуса) игнорисало опасност и одбацивало идеје о могућем нападу у тренутку када су до ње долазили и гласови како се око Пријеполја формира непријатељски обруч. Прегруписавања и преоријентације које је команда вршила биле су минималне. За то време, немачке снаге кренуле су у одлучан напад. Ноћу 3/4. децембра њихови специјалци за антигерилске акције из 2. пука Бранденбург су, заобилазећи партизанске положаје изван Пријеполја, неопажено пришли граду и ликвидирали партизанске страже на мосту на Лиму. За њима су, прецизно утврђеним и обезбеђиваним правцем, у град ушле оклопне јединице 1. брдске дивизије, пре него што је одбрана и активирана. „Бригада је била необавештена о непријатељу, тако да је један батаљон који је био

---

¹²¹⁴ *Ослободилачки рат народа Југославије*, књига 2, 14–19.

у граду сматрао и онда кад им је у згради погинуо један друг, да то наши пуцају. Тек кад су митраљезима захваћени прозори зграде они су видели у чему је ствар.¹²¹⁵

Неспремни за такав судар, припадници 1. шумадијске бригаде јуначки су се борили да спрече њихово напредовање у град, али је сав њихов подвиг био осуђен на пропаст. У уличним борбама уништен је скоро цео њен трећи батаљон. Први и други батаљон били су изненађени у згради пријеполске болнице и ту су и њихови борци изгинули највећим делом. Само око болнице остало је мртвих 115 партизана и комуниста. Као идентитетска остала је у свести следбеника партизанског покрета слика полусрушене болнице на којој су остали видљиви остаци парола: „Ваши идеали братство–једнакост–слобода су остварени“.¹²¹⁶

Остали су били принуђени на очајничке потезе. Једни су покушавали да се спасу пробојем, други самоубиством, трећи скакањем у ледени Лим. Један од сведока – бораца 2. пролетерске бригаде, која је такође узела учешћа у борби, забележио је тужну слику страдања својих сабораца: „Гледам пролетере, јунаке са Чемерна, Јајца, Ливна, хероје са Дрине и из пете офанзиве како тону и нестају у таласима, односи их Лим“.¹²¹⁷ И Слободан Пенезић Крцун сачувао је сећање да су се многи партизани у овој борби, упркос свом изненађењу, јуначки борили и „умирали са паролама на уснама“. Њему је посебно остао у сећању Милан Ракић, подофицир из Горњег Милановца, који је као командант 2. батаљона 2. пролетерске бригаде покушао да по старој традицији спасе ратну заставу, али је обмотавајући је око тела и сам погинуо.¹²¹⁸ Погинули су и Ивица Девчић Обалац, члан ПК СКОЈ-а, комесар 3. батаљона Мирослав Јовановић и још неколико партизанских руководиоца. Командант 1. шумадијског батаљона Милош Дудић је тешко рањен, да би месец дана касније подлегао ранама. Последњи пуцњи у Пријеполу утихнули су тек увече 4. децембра. Немци су заузели обе стране Лима и наставили да гоне партизанске јединице пут Јабуге.

---

¹²¹⁵ *Документи ЦК*, 15, 413.

¹²¹⁶ И. Ђуковић, *н. д.*, 228–248, 267. У каснијим потписима фотографије, иако се на њој јасно виде исписане пароле, уместо братство и једнакост, употребљена је политичка конструкција братство и јединство.

¹²¹⁷ М. Миловановић, *н. д.*, 195.

¹²¹⁸ Слободан Пенезић Крцун, *Писма без курира*, Београд–Ужице, 2018, 15; С. Урошевић, *н. д.*, 347–348. Слична сећања у једном извештају ЦК изнела је и чланица ПК КПЈ за Србију Љубинка Милосављевић (*Документи ЦК*, 15, 413).

У борбама у Пријеполу је током 4. децембра 1943. погинуло око 360 припадника 1. шумадијске и 2. пролетерске бригаде. Број избачених из строја (рањених, заробљених), био је и већи и износио је и до 400 партизана. Највише је настрадало Шумадинаца и Београђана: од 370, колико их је стигло у Пријеполу, у борби или по заробљавању убијено их је око 230 – и то њених „најреволуционарних кадрова“ и најбољих бораца. Никада до тада, а вероватно ни до краја рата ниједна бригада НОВЈ није претрпела толике губитке у једном дану и у једној борби.¹²¹⁹

***

Врховни штаб био је непријатно изненађен лаким немачким продором и тешким губицима партизанских снага у Пријеполу. У име штаба 2. корпуса, Пеко Дапчевић и Митар Бакић су с тим у вези наводно послали депешу Јосипу Брозу, у којој су као главне кривце именовали надлежне команданте из штаба 2. пролетерске дивизије, пре свега Љубодрага Ђурића и Слободана Пенезића. Затим је сачињена трочлана партијска комисија, која је имала задатак да испита одговорност за пораз. Осумњичени су саслушавани пуна два месеца, већ од јануара 1944. На првом саслушању, политички комесар дивизије Љубодраг Ђурић признао је кривицу за пораз по више тачака, пре свега јер није обавестио 1. шумадијску бригаду о опасности и што је пропустио да команду места у Пријеполу стави у стање приправности. Међутим, он је оптужио и штаб 2. пролетерске бригаде и, посебно, команданте њених 1. и 2. батаљона – јер „нису са довољно интереса и удубљивања пратили развој ситуације и обилазили јединице на десној обали Лима“, нису правилно обезбедили своје положаје и „који се нису одговорно односили према извештајима својих заседа и осматрача и што су дозволили у најтежој ситуацији разбијање батаљона на чете и групе, које су се саме спасавале“. Затим, заменика команданта 2. далматинске бригаде, јер није са

---

¹²¹⁹ И. Ђуковић, *н. д.*, 272–273; М. Борковић, *Србија*, 278; Саво Оровић, *Изнанађење у рату*, Београд, 1954, 103–105.

јединицом посео положаје који су били предвиђени; штаб 1. шумадијске бригаде, јер је „био више дана одвојен од своје јединице у Пљевљима“. Коначно, Ђурић је комисији оптужио и сам врх 2. корпуса: „Да је штаб корпуса био успаван, да је одвео 2. далматинску бригаду противно мишљењу штаба наше дивизије, и да није на време наредио евакуацију болнице и магацина, тако да су немачки тенкови, кад су продрли у Пљевља, затекли задње рањенике наше дивизијске болнице код манастира св. Илије. Велике количине брашна пале су непријатељу у руке. Ми смо још раније тражили муницију, одећу и обућу за Шумадинце, али је то послано тек 5. о. м., и један део тога материјала пао је непријатељу у руке. Код штаба корпуса се приметило неударљивање у ситуацију, тако да је 2. далматинску бригаду касније послао на положаје.“¹²²⁰

Међутим, кривица је одлуком ЦК КПЈ сваљена искључиво на штаб 2. пролетерске дивизије. Одлучено је да се „због небудности и несхватања одговорности“ казне следећа лица: политички комесар Љубодраг Ђурић, строгим укором са последњом опоменом; политички комесар 2. пролетерске бригаде Слободан Пенезић Крцун строгим укором; Ђурићев заменик, Радомир Бабић, укором; Стојадин Солдатовић, начелник штаба, строгим укором; Средоје Урошевић, командант 2. пролетерске бригаде – опоменом. За погибију толиког броја људи казна је била минимална, али за комунисту, којем је припадност партији постајала смисао живота, веће санкције није могло бити. Ђурић, међутим, пише да је њихово кажњавање била подвала Дапчевића и Бакића: „Права истина о бици у Пријеполу процурила је у Врховни штаб, кад је у току лета Слободан Пенезић Крцун био на Вису. Он је испричао Титу и Ранковићу о свему, као и о тоталној подвали Пека Дапчевића и Митра Бакића, који су себе потпуно искључили из одговорности за овај тежак пораз. Касније је нека партијска комисија, коју је водио Ранковић, мало преслишавала Пеку Дапчевића и Митра Бакића о правим узроцима пораза код Пријепоља. Зато се Пеко Дапчевић, после Брионског пленума, окренуо против Ранковића, причајући околности да му је Ранковић хтео да упропасти војну каријеру“.¹²²¹

Без довољно докумената, на основу опречних података учесника, тешко је закључити ко тачно сноси одговорност за трагичан пораз партизана у Пријеполу.

¹²²⁰ Љубодраг Ђурић, *Ratni dnevnik*, Београд, 1966, 323–325.

¹²²¹ Лј. Ђурић, *Sećanja*, 202.

Биће да је Љ. Ђурић био најближи истини, у смислу да би та одговорност морала да буде подељена. Миодраг Миловановић Луне, у тренутку борбе војни руководиоца у 2. пролетерској бригади, имао је замерке управо на рачун штаба дивизије: „Зар су толики људи, који су у нас гледали са пуно поверења, остављени сада на немилост непријатељу, а ми стојимо на другој страни и ништа им не помажемо. 'Хоћете ли ви предузети шта за наше спасавање'? То су речи наших са оне стране, то су речи нама, нама који смо седели у лепим кућама и ручали на застрвеним столовима. Ја сам и добио такав утисак о нашем штабу дивизије. И, ја мислим да су они за све ово криви. Као да су људи шибице, и врло важно, две више или мање. Без икакве процене ситуације и терена пребачена су наша два батаљона на ону страну Лима.“¹²²² Супротно њему, командант 1. шумадијске бригаде Радивоје Јовановић Брадоња, испричао је касније да су Ђурић и Пенезић о свему благовремено извештавали штаб корпуса, али да је опасност одбацио Пеко Дапчевић, чак их називајући и паничарима због ширења алармантних вести.¹²²³

Међутим, кривица се може тражити и ван 4. децембра 1943, Пријепоља и тада присутних руководиоца, у анализи узрока и последица ових догађаја. Право питање би било како и зашто су се партизанске бригаде из Србије нашле у Пријепољу и Босни и да ли је одлука о њиховом повлачењу са матичне територије била целисходна. Иако је Р. Јовановић у накнадној реконструкцији износио мишљење да је код партизанских одреда у Шумадији владао „офанзиван дух“¹²²⁴, извештаји са терена пре поласка јединица ка Санцаку говорили су другачије. Љ. Милосављевић је приближно у то време забележила да су у ПК, а посебно на релацији Нешковић–Марковић владали „врло тешки нездрави односи“ који су оптерећивали и друге руководиоце; „у Шумадији се осећало да наши партијски руководиоци немају перспективе и да су утонули у неку суморну, беживотну и скоро безнадну атмосферу. Томе се нарочито мора додати и јако опрезан и несмели став по питању мобилизације, а нарочито акција.“¹²²⁵ Свему томе је, без сумње, допринео и скори долазак зиме, а искуство прве ратне зиме у Србији је за

¹²²² М. Миловановић, *н. д.*, 196–197.

¹²²³ И. Ђуковић, *н. д.*, 269–270.

¹²²⁴ АС Ж, Ж-35, *Радивоје Јовановић, Мишљење и сећања на неке важније промене развоја НОР-а у Србији*, 44.

¹²²⁵ *Документи ЦК*, 15, 411.

комунисте било и више него трауматично. Тиштио их је страх од скривања, напада, издаје. У том контексту треба сагледавати и њихову одлуку да се крене у сусрет већим јединицама.

Благоје Нешковић је за дуги марш партизанских бригада као кривца именовано Мому Марковића.¹²²⁶ Међутим, Марковић је, ма колико сам био присталица сличних теза, био само доследан извршилац одлука Врховног штаба. Последице су биле несагледиве, губици страховити (што убијених, што рањених, што заробљених, избачено је из строја око три четвртине најбољих србијанских партизана), а Нешковић их је сагледао трезвено: „Ми смо се, као руководство Партије у Србији, нашли одсечени од Србије. Осим тога, Шумадијска бригада је претрпела велике губитке у бици са немачким јединицама код Пријепоља, одмах по доласку, почетком децембра 1943. године. Убрзо сам схватио да смо погрешили што смо се удаљили из Србије јер је нашим одласком ослабљен НОП у Србији, а руководство сведено на два члана ПК.“¹²²⁷

Сличног става био је и Саво Дрљевић: „Нијесам могао пронаћи ниједан ваљан разлог који би то оправдавао. Напротив, све реалне процјене из времена доношења те судбоносне одлуке, и пракса која је иза тога слиједила, доказале су да је та одлука била више него погрешна и непромишљена. Заправо, то је по свему судећи, уз одлуку о напуштању западне Србије 1941, најфаталнија одлука политичког и војног врха Србије у току читавог рата и револуције. У првом реду, последице те одлуке су успориле раст НОП-а у јужној Србији, а и шире. Друго, та је одлука условила стравичне жртве које су претрпјеле обје бригаде. (...) А пошто су те двије бригаде биле прве такве формације на тлу Србије, логично је да је у њима био најодабранији борацки и старјешински састав, па су ти губици утолико тежи.“¹²²⁸ Обе оцене су дате у послератном периоду, што оставља простор за размишљање јесу ли биле тако оштре и на лицу места 1943. Оно што је, међутим, за њих карактеристично, јесте да овлаш додирују и питање одговорности Врховног штаба.

---

¹²²⁶ Lj. Đurić, *Sećanja*, 210. Нешковић се по сећању сабораца у Босни „није могао накајати што је из Топлице–Јабланице, у коју је из Београда стигао 1943, повео најбољу бригаду бораца 'ни за шта'“ (Б. Марковић, *н. д.*, 145).

¹²²⁷ В. Глишић, *Досије*, 63.

¹²²⁸ С. Дрљевић, *н. д.*, 363.

По мемоарима Моме Марковића, Нешковић је неку врсту протеста због напуштања Србије први пут званично исказао пред Александром Ранковићем на Вису у јуну 1944. године. „Разговарали смо о неспоразумима између Нешковића и мене око тих питања, а нарочито око одласка 1. шумадијске са мном на слободну територију Санцака и 1. јужноморавске у Босну са њим. Нешковић је и Ранковићу поменуо да сам ја могао да спречим долазак његов и 1. јужноморавске бригаде, која би више користила да је остала на свом терену, а и он као секретар био би на својој дужности. Ранковић је поводом тога рекао да су ЦК и Врховни штаб позвали нас са бригадама да би се бригаде одмориле од непрекидних борби и наоружале. Било је такође неопходно да се направи заједнички план продора у Србију и координирају дејства. А што је Бригада страдала у Пријепољу и што су се део Главног штаба и ПК за Србију задржавали на терену Санцака и Црне Горе, није ничија лична кривица, већ стицај војних околности.“ На састанку Титом пак ово питање нису отварали и преко њега се ћутке прешло.¹²²⁹

Бранко Петрановић је у интерпретацији ових догађаја почетком 1990-их унео још једну тезу, која никада није оповргнута, али није добила ни потпуније тумачење засновано на изворној основи. У Брозовој визији поседања Србије, србијанске војне снаге су могле „само помагати али не и дејствовати као самостални и одлучујући чинилац победе“, а земља се „није смела ослободити сопственим снагама, већ снагама свих југословенских народа када дође час за дефинитивни продор у Србију“. Две партизанске бригаде са звучним српским именима тако су, према замисли вођства партизанског покрета, могле да уђу у Србију само као помоћна снага, у склопу једне велике пролетерске дивизије (или групе дивизија) која би наступала из Босне и Црне Горе, заједно са другим нацијама које ће се афирмисати у будућој федералној држави.¹²³⁰ Искуства из операција ослобођења Србије у лето 1944. потврдиће ову тезу у пуној мери.

---

¹²²⁹ М. Марковић, *Рат и револуција*, 275–276.

¹²³⁰ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 341–342.

2. 5. Савезничка војна помоћ партизанским јединицама у Србији

Битка на бојном пољу током грађанског рата у Југославији 1941–1945. одвијала се паралелно са дипломатском борбом. Политичка борба требало је да се усклади и са циљевима великих сила чији су договори о успостављању новог поретка након сваког рата одређивале судбину региона. До средине 1942, главни креатор политике савезника према Југославији била је Велика Британија; надаље су је замењивале Сједињене Америчке Државе и Совјетски Савез и, у завршници рата, поготово након што је војно интервенисао на Балкану, искључиво СССР. Односи унутар антифашистичке коалиције били су сложени, али су њихов крајњи договор и њихов компромис у другој фази рата, те подела на интересне сфере, одлучили судбину Југославије и српског народа. Другим речима, интереси „великих“ и политичке одлуке утицали су на исход расплета у грађанском рату више него било која од акција покрета отпора на терену. Њима је преостало једино да се снађу у новим условима и прилагоде новонасталим околностима.¹²³¹

Однос руководства КПЈ према Великој Британији и Сједињеним Америчким Државама пролазио је током рата кроз неколико фаза. Перцепција следбеника британске политике у Србији („англофили“) била је у првим ратним данима и месецима 1941. изразито негативна. „Енглески агенти“ су били једнака претња и исти појам непријатеља као и „окупаторски агенти“.¹²³² Чак су и припадници покрета пуковника Михаиловића, са којима су партизански одреди преговарали, у извештајима једноставно окарактерисани као „англофили“ или, код радикалнијих комуниста, као „англофилски реакционари“.¹²³³ Та нетрпељивост полазила је од чињеница да су комунисти на почетку рата све капиталистичке земље, било да се налазе у фашистичком или антифашистичком блоку, перципирани пре свега као зарађене „империјалисте“, од којих човечанству у суштини прети иста опасност. Ти „мекопути и бескичмени конформисти“

---

¹²³¹ К. Николић, *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд, 2011, 140–142. Детаљније о теми видети и у истраживању заснованом на страним изворима: Војислав Павловић, *Од монархије до републике, САД и Југославија 1941–1945*, Београд, 1998.

¹²³² *Документи ЦК*, 1, 44; *Proleter*, 723–724.

¹²³³ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 192; АС Ж, Ђ-24, *извештај Милоша Минића ПК-у за Србију*, 20. 5. 1942. (нерегистровано).

успевали су својим деловањем само „да прокрче пут фашизму“.¹²³⁴ Коначно, и југословенска влада, као главни елемент који је требало елиминисати у извођењу револуције, деловала је управо из Британије. Зато је *Лондон* означен као вишеструки, готово митски непријатељ – и зато је свака интервенција Британије у Југославији била дочекана са незадовољством, поготово јер би могла да наруши доминацију СССР-а на тим просторима.

Велика Британија је још током 1940. развила стратегију помоћи и координације субверзивних делатности у окупираним деловима Европе, које ће се убрзо применити и у Југославији. Заинтересованост за Балкан и Југославију, иако се нису налазили у фокусу британске политике, није се смањивала ни након окупације и разбијања земље. Вести о активном отпору немачкој окупацији навеле су британско руководство и СОЕ (Управа за специјалне операције) на формирање првих војних мисија и њихово слање у Југославију, са задатком да се ступе у контакт са групама које пружају отпор.

Прва савезничка мисија у Југославији планирана је као чисто југословенска и чинили су је мајори Мирко Лалатовић и Захарије Остојић, као и радио-телеграфиста Вељко Драгићевић. У њеном саставу нашао се напоследку и капетан каирског штаба СОЕ и добар познавалац прилика на Балкану, Двејн Тирел Хадсон. Ова мисија ће испунити очекивања, јер је остварен контакт и са партизанским и са Равногорским покретом. Његови први извештаји били су наклоњени партизанима. „Једино ово људство изгледало је организовано у том селу света. Створио сам високо мишљење о њима“, писао је Хадсон из Црне Горе својој команди.¹²³⁵ Сличне утиске имао је и у Србији, добрим делом и због тога што је код Јосипа Броза био срдечно примљен, док је пуковник Михаиловић његово присуство уважио, али и ограничио чињеницом да су односи између покрета отпора унутрашње питање једне земље.¹²³⁶ Са таквим карактеристикама и под таквим условима је започела и борба два покрета за задобијање помоћи савезника.

---

¹²³⁴ *Proleter*, 821–826; К. Николић, *Србија у Титовој Југославији*, 55.

¹²³⁵ Коста Николић, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*, Београд, 2018, 37–38.

¹²³⁶ Исто, 44.

Ипак, иако је у Титовом штабу био добро третиран, успомене партизана из његовог окружења говоре о Хадсону и уопште о Британцима и тада изразито негативно.¹²³⁷ В. Зечевић у својим мемоарима препричава једну такву епизоду: „Стрпали смо се у једну собу сеоске куће – и свако почео да дрема. Чуо се само енглески емисар код четника Драже Михаиловића, мајор Хадсон. Пије човек врућу ракију и, клатећи се, пева 'Спремте се, спремте четници...' Цана Бабовић љутито и презриво добаци: –Каква је ово безобразна типчина? Види га, молим те, сада је најједном проговорио српски, а када је дошао са Равне Горе да моли за свога Дражу, није знао ни једне друге речи сем енглеских.“¹²³⁸

Штавише, и код чланова ПК КПЈ за Србију и код неких у ЦК стекао се утисак да Михаиловића у сукоб са њима гура Велика Британија, посредством владе у Лондону.¹²³⁹ Таква оцена дуго је егзистирала и у историографији. Историчар, али и некадашњи учесник НОБ-а Јован Марјановић, почетком 1960-их закључио је да је „за држање и акцију покрета Д. Михаиловића необично била значајна веза равногорског штаба с краљевском владом у избеглиштву, и с енглеском тајном службом. Многи поступци штаба Д. Михаиловића могу се докраја разумети само у светлу моралне, политичке и материјалне подршке коју је покрет Д. Михаиловића добио из Лондона.“ Самог Михаиловића од новембра 1941. до новембра 1943. посматра очима револуционара, као „британског штићеника“.¹²⁴⁰

Радило се, ипак, углавном о предрасудама и идеолошкој искључивости комуниста. У време када је оптуживана да ради на подстицању сукоба између четника и партизана, Велика Британија је преко Хадсона активно радила на обједињавању њихових јединица. Штавише, он је 13. новембра 1941. центри СООЕ упутио предлог да се Михаиловићу не шаље „пуна британска помоћ“ све док се у земљи не обједине сви „антифашистички елементи“. Он би се по том питању заузео код равногораца, док би партизане на чвршћи савез позвала преко радио

---

¹²³⁷ Јован Марјановић, *Дража Михаиловић између Британаца и Немаца*, књига 1, Београд, 1979, 174; G. Nikoliš, *n. d.*, 549.

¹²³⁸ V. Zečević, *n. d.*, 70.

¹²³⁹ М. Минић, *н. д.*, 43–44; С. Вукмановић, *Антифашистички покрет*, 298; П. Морача, *Народноослободилачки*, 91.

¹²⁴⁰ Ј. Марјановић, *Устанак*, 303; Исти, *Дража Михаиловић*, књига 1, 182.

таласа званична Москва.¹²⁴¹ Ни овај покушај није уродио плодом; грађански рат се распламсао, а силе су, свака са своје стране, уместо уједињавања антинемачких снага, тада само могле да раде на смиривању сукоба.

Јесен 1941. представљала је и прекретницу по питању офанзивних акција: због немачких сурових одмазди, Михаиловић ће од њих одустати и окренути се извођењу мањих саботажа, уз изградњу војне силе која ће у повољном моменту ступити у акцију. Такво опредељење уклопило се и у планове савезника и њихову стратегију која је била актуелна све до краја 1942. године. Тада долази и до стварања култа „балканског Робина Худа“ у Западној јавности. Ипак, најпотребнија војна помоћ Михаиловићу била је и тада и више него оскудна: од новембра 1941. до јуна 1942. од Британаца је путем пошљици из ваздуха добио 65 митраљеза, 600 ручних бомби, два пиштоља, 300-ак граната, 38.500 метака, пет радио станица, нешто новца и још незнатну количину војне опреме.¹²⁴² Све карактеристике односа на релацији Михаиловић–Британци и сви тада исказани проблеми задржали су се до краја рата, од лоше комуникације до уцењивања оружјем и војном помоћи. То је одредило и мењало Михаиловићев став према савезницима.

Прве назнаке сукобе виделе су се и кроз однос са капетаном Хадсоном, који се, у време када је почео немачки напад на Ужице, налазио уз Брозов Врховни штаб. Он је са партизанским јединицама кренуо према Санџаку, али даље није хтео; вратио се на Равну гору и поново ухватио везу са Михаиловићевим људима. Међутим, овај га није примио нити му је дозволио коришћење радио-везе. Британски представник препуштен је сам себи, да се по селима таковског краја скрива безмало до доласка пролећа.¹²⁴³

Британске службе остале су наредних месец дана, на прелазу из 1941. у 1942, без икаквих извештаја из Југославије. Нису знали шта се збило са Хадсоном, нити им је било јасно шта се дешава са групама отпора. Зато су у јануару 1942. у Југославију упутили три нове мисије. Прву, која је дошла до партизанског Врховног штаба у Фочи, предводио је мајор Теренс Атертон. Са мишљу да се ускоро прелази на „другу етапу револуције“ и класни рат са унутрашњим

---

¹²⁴¹ К. Николић, *Савезници*, 47.

¹²⁴² ВА, ЧА, 20-1-37.

¹²⁴³ К. Николић, *Савезници*, 90.

непријатељем, Броз није био одушевљен присуством ове мисије, иако је према њима, као и са Хадсоном, показивао добре манире.

Не надајући се у ни у перспективи ма каквој помоћи са њихове стране (непрестано је тражио од СССР-а, а она није стизала), сваки корак, почев уопште од пријема Атертона, путем радио везе договарао је са Коминтерном. Из Москве су га саветовали да уз опрез разговара са члановима мисије, али и да о свему њих детаљно извештава.¹²⁴⁴ Његови погледи увиђају се пак из депеша и писама које је у то време слао блиским сарадницима и Извршном комитету Коминтерне. Остао је чврсто на курсу борбе против генерала Михаиловића, одбацујући ма какву идеју о измирењу и споразуму са њим коју су му нудили Британци. За владу у Лондону сматрао је да је превише компромитована и предложио, као у лето 1941, да се оснује нова, „народна влада“ под утицајем КПЈ. Одговор на то није добио, што му је био и својеврстан сигнал да нису сазрели услови да добије јавну политичку подршку званичне Москве у том обиму.¹²⁴⁵ Правдајући се због сопственог „левог застрањивања“ и заоштравања грађанског рата, који су могли да нашкоде односима унутар савезничке коалиције, Броз је писао „да ми већ имамо широки народноослободилачки фронт, али не са петоклонашима, већ са огромном већином правих родољуба“ и да наводне „присталице Лондона не раде под фирмом Лондона већ под фирмом окупатора“.¹²⁴⁶

На неопходност уподобљавања своје политике у сваком сегменту са оном коју је водио СССР пожалио се 11. марта и Моши Пијади: „Они код Дједе много полажу што се тиче савеза са Енглеском и Америком и данас сам добио опет хитно писамце у коме траже да могу унети неке исправке у онај проглас што сам га пре два дана послао горе за европску јавност. Те исправке састоје се у томе да се на једино два места спомене снажан савез Енглеске, Америке и СССР-а, у борби против Хитлера, јер сам ја тај савез споменуо само на једном месту. Осим тога, траже да се испусте моје три пароле о Стаљину, Совјетском Савезу и Црвеној армији. Дакле, како видиш, тај се савез мора популарисати, а ми ћемо се

---

¹²⁴⁴ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, knjiga 9, Beograd, 1979, 80.

¹²⁴⁵ Исто, 126, 131.

¹²⁴⁶ *Документи ЦК*, 4, 87–88.

борити против петоколанаша и свих који сарађују са окупатором и Недићем, не као присталица Лондона, већ као слугу окупатора.“¹²⁴⁷

Крајем истог месеца, ИК Коминтерне је известио о још једном инциденту који је увиђао као непријатељски чин британске политике: „Двадесет шестог марта ноћу два енглеска авиона бацила су летке над територијом Санџака и Босне. Садржај летака сличан је говору краља Петра од 27. марта. Позивају народ да не дозволи да га неодговорни елементи увлаче у разне акције. Опћи смисао летка: не борити се против окупатора, јер је за то још рано. Молим јавите шта да предузмемо против такве политике југословенске владе.“¹²⁴⁸ У прогласу својим саборцима, који је био доступан и Атертоновој мисији, писао је у блажој форми и са пажљиво изваганим речима: „Услед све чешћих појава да многе такозване присталице Лондона и југословенске владе отворено сарађују са окупаторима и његовим слугама, Павелићем и Недићем, у борби против народноослободилачког покрета у Југославији, а нарочито против комуниста, многи наши другови мисле да је то *резултат неке промјене у вањској политици Енглеске и Америке, које, тобоже имају утицај на те реакционарне елементе*. Овако посматрање ствари био би у садашњој ситуацији *неправилно и погрешно*. Енглеска и Америка јесу савезнице Совјетског Савеза у борби против фашистичких освајача, без обзира на то што и у Енглеској и у Америци има не мали број реакционарних крупнокапиталистичких клика, чије су симпатије још увек на страни Хитлера, као ударне песнице међународне реакције. Али не треба заборавити да је огромна већина енглеског и америчког народа за борбу против фашистичких освајача и да баш због тога савез Америке, Енглеске и Совјетског Савеза, представља један снажан, непобедиви блок, који ће уништити Хитлера и његове осовинске трабанте.“¹²⁴⁹

Нису прошле ни две недеље од јавне похвале савезничке коалиције, а Броз се опет у поверљивим каналима комуникације са „Дједом“ оштро обрушио на Енглеze, и то поводом нестанка Теренса Атертона: „Сматрамо да је та подлост дело Интелиџенс-сервиса и то нам разоткрива мрачну работу и циљеве ових агената. Учинићемо све да ухватимо те хуље, који су се користили нашим

---

¹²⁴⁷ Исто, 89.

¹²⁴⁸ Исто, 231.

¹²⁴⁹ Исто, 333.

гостопримством, јер смо их ми сматрали за савезнике.“¹²⁵⁰ Још једном, до изражаја је дошла развијена револуционарна мимикрија, која се увек прилагођавала људима и приликама – и која је имала ефекта. Да су могли да пресретну његове поруке Коминтерни, Британци би увидели да Броз ниједног момента није одустао од бољшевичког и догматског гледања на ствари; овако, док је пред њима говорио о борби за *слободу и независност* (са акцентом на независност, коју су они тумачили и као његову спремност да раскрсти са Стаљином), чланови британских мисија долазили би до закључка да се можда заиста ради о покрету демократских стремљења.

Међутим, у исто време дошло је до једне крупне промене у политици самог Совјетског Савеза, која ће се ускоро одразити и на прилике на терену. О чему се тачно радило? Радио станица *Слободна Југославија*, важан пропагандни пункт југословенских комуниста који је деловао из Москве под руководством Вељка Влаховића (шпанског борца и бившег иследника у контраобавештајној служби интернационалних бригада, али и секретара омладине Комунистичке интернационале) почела је од фебруара 1942. активну кампању против Равногорског покрета. „Као искусни познаваоци система пропаганде, комунисти су знали да примене њено најефектније правило: да се у кампањи треба усредсредити на једну или две основне тезе, стално на њима инсистирати, непрекидно их понављати, свести противника само на то, приказати своја тврђења не само као део једног проблема, већ као његову целину која одговара истини.“ Те две тезе су гласиле: 1. Михаиловићеве јединице се не боре против окупатора, често се налазе у сарадњи са њима, чиме продубљују раскол у Југославији и саботирају опште напоре антифашистичке коалиције; 2. партизанске снаге чине сасвим супротно и доследно се боре против Немаца и наносе им губитке и у најтежим условима борбе. Испрва је ова врста пропагандног рата деловала безазлено. У лето 1942, када је ове пропагандне извештаје почео да као објективне чињенице у својим извештајима преноси ТАСС, као службена новинска агенција СССР-а, а потом и левичарска штампа у САД и на Западу, почела је да се увиђа важност оваквог подухвата и ове врсте ратовања. Званична Москва се и даље

---

¹²⁵⁰ Исто, 441. Касније ће се, истрагом Слободана Пенезића, испоставити да је Атертон вероватно настрадао од локалног четничког одреда. Броз то није могао да зна и зато се, у складу са својим догматским уверењима, овако и одредио према његовом нестанку.

држала неутрално према зараћеним странама у грађанском рату у Југославији, али је њена пропагандна машинерија, не званична, али не и много мање утицајна, мрела противнике комунизма. Протести југословенске владе тек су за мало амортизовали ове ударце.¹²⁵¹

Истовремено, британски левичари, у југословенском питању јасно пропартизански опредељени, водили су „прави унутрашњи рат“ у оквиру каирског штаба СОЕ – и напослетку успели да га преузму. Све јасније заузимање става СССР-а према актерима у Југославији диктирало је и њихове активности. Према М. Вилеру, каирски СОЕ надлежан за западни Балкан заузео је пред крај 1942. начелан став чија би суштина била да се партизани не помажу у Србији и другим областима под чврстом контролом ЈВуО, док би се на територији НДХ водила „паметна политика“, која би у крајњем домету довела и до војне помоћи борбеним партизанима.¹²⁵² На рачун Михаиловића почеле су да се умножавају и оптужбе за недовољну активност и борбеност према окупатору, његове националистичке ставове који нарушавају односе са Хрватима и ометају јединство будуће државе, али и за стављање у први план рата против комуниста, који ствара поделе међу родољубима и умањује снагу антинемачког отпора. Све супротно од партизана, који су на територији НДХ, у којој нису важиле немачке одмазде 100:1 створили читаве борбене зоне, војнички ојачали и показују флексибилност у политичким одлукама. Генерал Михаиловић је на оптужбе пред владом у Лондону одговарао са видном горчином: „Енглези од нас желе да чинимо авантуре. (...) Њима је главно да пуца пушка, а репресалије и стрељање нашег народа ништа их се не тиче“.¹²⁵³

---

¹²⁵¹ Е. Barker, *n. d.*, pristupljeno januara 2020. putem sajta znaci.net, http://www.znaci.net/00001/171_4.htm; К. Николић, *Савезници*, 114–115, 129.

¹²⁵² Mark Wheeler, *Britain and The War for Yugoslavia 1940–1943*, New York, 1980, 191–193; Б. Петрановић, *Стратегија*, 249.

¹²⁵³ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 244–248. Његова оштра реторика, исказана у једној прилици и пред новим шефом британске мисије при његовом штабу, пуковником Вилијемом Бејлијем, довела је крајем фебруара 1943. и до познатог *инцидента у Липову*, а неповољан извештај британских служби изазваће чак и негативну реакцију званичног Лондона. Ипак, Бејлијево присуство у Михаиловићевом штабу по многим тумачењима ће допринети његовом ангажовању на Неретви, где је очекивано да ће доћи до слома партизана – и потом оружје коначно бити окренуто против окупатора (Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани, Управа за специјалне операције у Југославију 1941–1945*, Београд, 2009, 141–146; С. Павловић, *n. d.*, 162; М. Зорић, *Битке*, 212).

Цела Михаиловићева стратегија 1942–1944, поготово после пораза Ромеловог експедиционог корпуса у северној Африци, полазила је од процене да ће у наредном периоду неминовно доћи и савезничке инвазије, искрцавања на Јадрану и отварања фронта на Балкану. Почетком 1943. ЈВуО је предузела низ корака у припремама за „одсудни моменат“, а један од њих била је и активнија борба против партизанских снага у Босни. И партизанско вођство стрепело је од таквог сценарија, јер је било јасно да долазак војске Западних савезника значи и значајно ојачавање ројалистичких снага у земљи. Упечатљиво је писмо Едварда Кардеља Јосипу Брозу од 17. јануара 1943. у којем се исказује бојазан од такве опције и предвиђа даљи развој ситуације: „Јако је вероватно да ће доћи до енглеске интервенције на Балкану. Истина, наши досадашњи успеси су тако обимни да их енглески империјалисти неће моћи да обиђу, а да не дођу у сукоб са СССР, а камоли да покушавају већ у самом почетку насилном ликвидацијом наших снага. Но само присуство Енглеза на нашем терену дало би нашој реакцији могућност уједињавања и учвршћавања својих војних формација.“¹²⁵⁴

Далеко од Југославије, баш тог јануара 1943, на америчко–британској конференцији у Казабланки, питање *другог фронта* било је решено. На важност и далекосежне последице ове конференције и њених одлука иза којих су заједнички стали Черчил и Рузвелт, први је од партизанских руководилаца (и мемоариста) указао Владимир Велебит. Он их је сматрао пресудним за даљи ток рата у Југославији: „За народно-ослободилачки покрет у Југославији несумњиво је била најзначајнија околност да није била предвиђена инвазија Балкана. Управо на савезничком искрцавању на Балкану, заснивала се основна концепција Драже Михаиловића и његових саветника. Одлука у Казабланци у том је смислу потпуно разорила четничко планирање и све њихове наде да ће уз помоћ британских и америчких трупа успети да наметну своју власт у Југославији.“¹²⁵⁵ Черчилове замисли ће бити одбачене касније исте године, на конференцији „Квадрант“ на

---

¹²⁵⁴ *Документи ЦК*, 10, 218. Ова бојазан код Броза је поново избила у лето 1944, у жеку преговора са Иваном Шубашићем. Вођа партизанског покрета тада је јављао Москви да ма какво симболично искрцавање и долазак Западних савезника „нама не би било драго, јер сам уверен да ће нам правити неприлике у земљи“. По питању сарадње на терену у таквом случају био је до краја изричит: „У случају искрцавања ми не можемо пристати на њихову ма какву војну или цивилну власт у нашој земљи, коју Савезници успостављају тамо где долазе, јер код нас постоји како војна тако и цивилна власт. Исто тако нећемо пристати да било каква наша јединица буде под њиховом командом.“

¹²⁵⁵ Vladimir Velebit, *Sećanja*, Zagreb, 1983, 63–64.

Квебеку (август 1943), где ће за локацију другог фронта бити одабрана Нормандија.¹²⁵⁶

Партизанско вођство за ове догађаје још није знало када се, у предаху између исцрпљујућих битака у немачким операцијама *Вајс* и *Шварц*, упустило у *мартовске преговоре* са Немцима.¹²⁵⁷ Од првобитних размена заробљеника, највиши партизански представници (Коча Поповић, Милован Ђилас, Владимир Велебит) дошли су у разговорима са командом немачке 717. дивизије до приче о примирју, признавања партизана као регуларне ратујуће стране, стављања у први план борбе против ЈВуО, чак и о њиховим евентуалним дејствима против савезника уколико би дошло до њиховог искрцавања на Јадрану. За све време разговора, у трајању од шест недеља, партизани и Немци заиста нису ратовали, што је за КПЈ оставило „довољно ваздуха да преживи“.¹²⁵⁸ Правдајући те поступке пред Коминтерном, Броз је опет истицао своју вечиту бојазан од британске интервенције: „Не само у редовима наших бораца него и код свих народа Југославије расте мржња према Енглезима због тога што не отварају други фронт у Европи, сматрајући да Енглези намјерно желе да ослаби Совјетски Савез у тешкој борби против Нијемаца. Молим јавите шта да се ради по овом питању.“¹²⁵⁹

Снаге НОВЈ у Југославији успеле су да преживе и најтеже битке¹²⁶⁰ и да из њих изађу, упркос свим губицима, као непоражени и присутни на терену. Показало се да су фактор са којим се мора рачунати и да заиста испуњавају Черчилове критеријуме о убијању Немаца и храброј борби. Тада, у складу са новим стратешким опредељењем, савезници са Запада у периоду март–мај 1943. креирају нову политику према Југославији. В. Велебит пише да је Черчил „који је био романтичне природе“ под утиском догађаја, а поготово скорашњих борби у Босни, питање везе са партизанским јединицама покренуо „са мртве тачке“.¹²⁶¹ Пуна подршка Михаиловићу више није могла да дође у обзир због политике компромиса са СССР-ом и оптужби које су га пратиле, али ни борбеним партизанима због југословенске владе у Лондону и чињенице да је Михаиловић и

---

¹²⁵⁶ С. Павловић, *н. д.*, 175.

¹²⁵⁷ В. више: Мишо Лековић, *Мартовски преговори 1943*, Београд, 1985.

¹²⁵⁸ М. Екмечић, *н. д.*, 479–480; Х. Вилијамс, *н. д.*, 140; С. Павловић, *н. д.*, 169; Б. Петрановић, *Стратегија*, 63–64.

¹²⁵⁹ *Документи ЦК*, 11, 142.

¹²⁶⁰ Више о томе писаћемо у наредној глави овог рада.

¹²⁶¹ V. Velebit, *н. д.*, 64.

даље био неприкосновен по утицају у Србији.¹²⁶² Одлучено је да се једна војна мисија СОЕ упуту и у партизански штаб, а да и партизанима и четницима буде послато и неколико мањих „подмисија“, које би изблиза виделе ситуацију на терену. Тако, међу партизанима у Босни у мају 1943. стижу капетан Вилијем Дикин и Вилијем Стјуарт. Знајући колико могу учинити за афирмацију његовог покрета, Броз је чекао на њихово „парашутирање“ на Дурмитору недељу дана.¹²⁶³ За разлику од прошлогодишњег ишчекивања совјетских падобранаца крај Жабљака, очекивани савезници овог пута су заиста дошли.

Долазак мисије СОЕ код Тита временски се подударио са битком на Суђесци, где су могли да виде јуначки отпор партизана. У тим борбама гине и Стјуарт. Дикин, историчар и бивши предавач на оксфордском колеџу, био је раније један од главних левичара и симпатизера борбе КПЈ у каирском штабу СОЕ. Са таквим предубеђењима, није му требало много да прихвати тезе о „четничкој издаји“ и праведној борби коју воде партизани. Документе на основу којих је градио ставове сортирао му је лично Велебит као водећи партизански дипломата: „Користили смо топле дане да се одшетамо до оближњег потока где бисмо се купали, а после, седећи на сунцу, читали документа. Разуме се да сам ја читао документа која су била писана на нашим језицима и преводио их Дикину. Тако је успело да се Дикину прикаже цео механизам четничке сарадње са осовинским силама“.¹²⁶⁴

Први извештаји шефа британске мисије при партизанском штабу, као и његови послератни мемоари објављени под насловом *Бојовна планина*, говорили су о целом покрету у суперлативу. Дикин је партизанима ценио као „револуционарни политички покрет који је замишљен као нешто сасвим супротно од онога што је представљала Краљевска југословенска влада у Лондону, званично призната од стране Британаца.“ За разлику од четника, видео их је као истинске Југословене, а њихову борбу као „једно експериментално искуство у револуцији које није имало преседана“. Вођа партизана, са којим се брзо зближио, за њега је био занимљива личност „која се појављивала као особа са напорима која је обогатило искуство изгнанства и затвора, еластичног у дискусији, духовитог и

---

¹²⁶² К. Николић, *Савезници*, 166; Б. Петрановић, *Стратегија*, 234.

¹²⁶³ В. Petranović, *Srbija*, 578.

¹²⁶⁴ V. Velebit, *n. d.*, 102.

оштрог духа, и велике радозналости.“¹²⁶⁵ И други његови команданти описивани су као романтични хероји, а у Дикиновим мемоарима ниједан од њих не помиње се у негативној конотацији. Оно што је, међутим, било карактеристично за њега је да се радило о предратном пријатељу самог Винстона Черчила, чији је извештај морао да има велики утицај на британског премијера.¹²⁶⁶

Као први резултат тога, мења се медијска слика о њима¹²⁶⁷ и повећава број савезничких мисија послатих у партизанске јединице. Пред крај 1943, било их је скоро двоструко више код партизана него при ЈВуО. Ситуација се суштински променила са позитивним последицама по партизански покрет са новом мисијом коју је предводио генерал Фицрој Меклин. Искусан обавештајац и дипломата, који је ванредно напредовао у служби, такође близак Черчилов познаник, Меклин је унео нову димензију у британско-партизанске односе. И он је одмах стекао позитивне утиске у партизанима, који су у послератним освртима остављали утисак фасцинације. Није без утицаја била и Брозова стратегија о томе шта и кога британски представник треба да види: од ратишта до његових сарадника. На Титово најближе окружење гледао је са симпатијама, али су му личности попут Велебита, Лоле Рибара, образованог и борбеног Коче Поповића, или харизматичног преводиоца, ћерке бившег министра спољних послова Олге Нинчић, још више привлачили пажњу. Стекао је утисак да партизански покрет има значајну подршку југословенских интелектуалаца.¹²⁶⁸

Посебно је био импресиониран Брозом појавом, а једна од главних тема коју је по доласку покренуо са њим било је питање поновног обједињавања акције са ЈВуО: „Он је одмах одговорио да би било наде ако би четници престали да се боре против партизана и окренули се против Немаца и ако би се они који су нашли заједнички језик са непријатељем, вратили на прави пут, или били коначно

---

¹²⁶⁵ Vilijam Dikin, *Bojovna planina*, Београд, 1973, 105, 134.

¹²⁶⁶ V. Velebit, *n. d.*, 64–65.

¹²⁶⁷ Да се политика савезника мења било је јасно чак и партизанским борцима на положајима у Босни у пролеће 1943. У дневнику једног од руководиоца 2. пролетерске бригаде остао је запис с краја маја: „Енглези, истина срамежљиво, признају нашу војску. Последњих месец дана, Дражу и четнике радио Лондон уопште није поменуо. У вестима све чешће цитира 'Слободну Југославију'“ (Милисав Лукић, *Гробићи. Ратни дневник 1942–1944*, Београд–Чачак, 1972, 187).

¹²⁶⁸ И Пеко Дапчевић у својим мемоарима пише да му је Броз говорио о важности визуелног ефекта и утиска који ће комунисти оставити на савезнике, посебно јер се бојао да долазе са премисом да „ми баш и нијесмо сасвим војска“. Зато се требало „упарадити“, колико год је то било могуће у ратним условима (П. Дапчевић, *Мале ратне приче*, 126–127).

одбачени. Међутим, он не верује да може настати таква промена става.¹²⁶⁹ Меклин се међу партизанима нашао у другом великом таласу њихових активности и успеху који је уследио 1943, а то је био период непосредно након капитулације Италије у Далмацији. У извештајима Форин офису писао је оно што су му понудили домаћини, који су имали велики утицај и на њега.¹²⁷⁰

На питање Брозу о потреби отварања другог фронта на Балкану, Меклин је добио одговор да то није погодно не из политичких, већ из стратешких разлога. Ипак, Броз је у октобру поновио Георги Димитрову оно што су његови представници говорили у марту при преговорима са Немцима: „Али они ипак својим акцијама стављају на знање да намјеравају искрцати своју војску. Ми нећемо дозволити ово искрцавање без наше сагласности и спремни смо да се томе силом супротставимо. Молимо за ваше мишљење.“¹²⁷¹ У другом писму, чланове савезничких мисија код партизана једноставно је означио као шпијуне.¹²⁷² У исто време и под утицајем наведене климе, када нападају поједина „четничка села“ у Шумадији, тамошњи комунисти називају их „атлантски бедеми“.¹²⁷³

Изразито непријатељски тонови избијали су и из писма Димитрову с краја октобра, из чега би се могло закључити да се Брозов првобитни став према Западу, упркос томе што је почео да од њих добија помоћ, није променио ни за нијансу. „Енглези развијају успјешну дјелатност у правцу Македоније и Србије. Упркос противљењу Врховног штаба, они су послали своју мисију у Македонију. Енглески официри сједе у штабу Драже Михаиловића и руководе војним операцијама четника и талијанских фашиста против снага НОВ, које наступају према истоку. (...) Постаје очигледна намјера како Нијемаца, тако и Енглеза, да изолују народноослободилачку борбу југословенског народа у централној и западној Југославији од Србије, Македоније и Бугарске и да га угуше. У овом питању су сагласни Енглези и Нијемци, Дража Михаиловић, Недић и бугарска влада.“¹²⁷⁴

---

¹²⁶⁹ Fitzroy Maclean, *Rat na Balkanu*, Beograd, 1980, 28–29.

¹²⁷⁰ К. Николић, *Савезници*, 200.

¹²⁷¹ *Документи ЦК*, 13, 389.

¹²⁷² Исто, 412.

¹²⁷³ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-5-690.

¹²⁷⁴ *Документи ЦК*, 13, 594.

Неразјашњено је да ли је Броз у то време играо двоструку игру и према коме је, заправо, био искрен – према Коминтерни или према Британцима. Логичан одговор би био да је све време био веран Совјетима, али на који начин је онда успео да убеди у супротно искусног обавештајца као што је био генерал Меклин? И какви су, уопште, били Меклинови ставови и његове конекције са совјетским службама? Доступни извори, који су по овој ствари иначе оскудни, не дају одговоре на та питања. Можда су она и ирелевантна, ако пажњу поклонимо тези да је главни посао Меклина заправо био да са британске стране одржи везу са другом ратујућом страном у Југославији и испита могућност да ли су они просто „ортодоксни комунисти“ или има простора и за сарадњу.¹²⁷⁵ Са одређивањем за комунистичку страну у грађанском рату у Југославији, Британци су у перспективи тражили и Стаљинов „мек трбух“ у Источној Европи. Испрва су се, када су све маске пале 1944–1945, осећали насамареним. Када у јеку Хладног рата буде дошло до Брозовог заокрета, стратегија се показала као исправна.

Србија се, као територија на којој је ривалски покрет војно и политички доминирао, ретко појављивала у овим документима. Броз је 9. октобра из Јајца писао Благоју Нешковићу и ПК за Србију похвално о Меклиновој мисији, али и даље уз дозу резерве према Британцима: „Као што видите, преко лондонског радија и иностране штампе почели су да нас навелико хвале, јер се више не могу затајити чињенице пред међународном јавношћу о огромним успјесима наше Народноослободилачке војске. Енглези су нашу Народноослободилачку војску признали, и једна њихова војна мисија на челу са генералом налази се код нашег Штаба, као мисија за везу за примање војног материјала за нас и координације операција. Долазак те мисије имао је углавном доста велике политичке користи за нас, иако са њима имамо доста муке, јер изгледа да имају и друге задатке осим ових које сам ја овдје навео.“ Од Нешковића је тражио да, уколико се нека од савезничких мисија појави у Србији, према њима буде „врло опрезан“ и да од њих чува све војне тајне. Рачунало се и на њихову војну помоћ, али она по свему судећи не би стизала и у Србију. „За вас је то тим опасније што они имају своје

---

¹²⁷⁵ Б. Петрановић, *Контрареволуција*, књига 2, 145; К. Николић, *Савезници*, 196. И проницљиви обавештајац ПК-а КПЈ за Србију из Тимочке Крајине, који је покушавао да прозре намере британске мисије која се налазила при команди ЈВуО, закључио је слично: „Изгледа да је право сазнање о правом ставу народа и покрета према Русији један од главних задатака Енглеза“ (АЈ, Србија, II-148).

мисије и код Драже Михаиловића и, према томе, првенствено помажу њега у Србији. Енглези стално тврде да они помажу Дражу Михаиловића у Србији због тога што он тамо представља главну и реалну силу у борби против окупатора.“ Зато је од ПК за Србију тражио појачану пропагандну активност на „раскринкавању четника“ и слање података о њиховим злочинима и издају. Исту потребу Нешковић је потом подвлачио јединицама на терену и окружним партијским руководствомима.¹²⁷⁶

Меклин се упркос свему у извештајима доследно залагао за помоћ партизанима, а догађај који је пресудно утицао на остварење његових замисли био је сурет са британским министром спољних послова Ентони Идном почетком новембра у Каиру. Том приликом, он је Идну предао елаборат под називом *Партизански покрет у Југославији*, који је по оцени К. Николића био „најутицајнији документ који је саставио било који британски официр у Југославији током рата.“ По истом суду, „извештај је представљао потпуно нетачну, али изузетно вешто сročену студију о партизанима и рату у Југославији, налик древним херојским балканским баладама“. У њему је, између осталог, стајало да НОВЈ има 26 дивизија са 220.000 људи (30.000 у Србији и Македонији) које доминирају југословенском територијом, да је развијен ефикасан политички и административни систем, да герилски напади партизана свакодневно топе немачку силу, да су прихваћени од већине народа, демократични и јединствени у борби за слободу. Меклинова коначна процена била је да ће тај покрет после рата имати власт у земљи и да је ствар прагматичности хоће ли га Велика Британија помоћи. Примљен од премијера пред конференцију „Велике тројке“ у Техерену, на којој ће се Југославија наћи већ на првој тачки, овај елаборат није имао мали значај.¹²⁷⁷

Исти извештај Меклин је саопштио усмено и Черчилу, који се нашао у Каиру, у пролазу из Техерана. Усагласили су се око познате Черчилове идеје да су пажње вредни они који „уништавају више Немаца“. Михаиловић је требало да се принуди на акцију кроз уцену: до одређеног рока напашће одређени циљ – а требало је да се нађе у немогућој мисији рушења железничког моста на Ибру или на прузи Београд–Ниш–Солун – и уколико то не оствари биће кажњен укидањем

¹²⁷⁶ *Документи ЦК*, 13, 373–374.

¹²⁷⁷ К. Николић, *Савезници*, 201–203.

војне помоћи и повлачењем свих мисија и подмисија из његовог штаба. За евентуалну бојазан да ће у Југославији завладати комунизам совјетског типа, Черчил је припремио познати цинични одговор, који је био потпуно у духу политике компромиса са Совјетским Савезом и поделе на интересне сфере: „Да ли намеравате да живите у Југославији после рата?“¹²⁷⁸

Михаиловић је и раније био уцењиван војном помоћи и политичком подршком. По проценама Веселина Ђуретића, сав војни материјал који је добио 1941–1943. био је довољан да опреми тек 1.500 људи.¹²⁷⁹ По реалнијој процени Мајкла Лиза, британског официра који је био наклоњен ројалистичким снагама, та помоћ је ипак била нешто већа, па је могло да се наоружа и до 2–3.000 људи.¹²⁸⁰ Била би то максимално два од 37 корпуса ЈВуО у Србији. Дејвид Мартин износи и прецизне податке о 23 тоне помоћи које је ЈВуО добила од савезника за безмало две године ратовања: 1.866 пушака, 1.656 митраљеза, 443 бацача.¹²⁸¹ Њена жива активност и офанзива коју је покренуо против окупатора на тремећи Србије, Босне и Црне Горе током септембра и октобра 1943, ослобађајући од окупатора низ вароши, није била довољна да одобровољи савезнике.¹²⁸² Могло би се рећи да је иста партизанска акција у знатно повољнијој политичкој клими у Далмацији, са уласком у градове и масовним разоружавањем италијанских гарнизона (делимично или потпуно разоружано чак неколико дивизија) после капитулације њихове домовине, која је довела и до наглог формирања нових јединица НОВЈ, оставила снажнији утисак.¹²⁸³

Од Михаиловића се ултимативно тражила акција великог обима и снажног ефекта на југу, за коју ЈВуО није имала снаге ни могућности да је спроведе. Док се његова тактика о саботажама уклапала и у општу савезничку стратегију, био је прихваћен и слављен на Западу; онда када је требало прећи на офанзивне акције, а он се у то није уклопио, био је једноставно одбачен. И он је на сву „прагматичност“ Британаца реаговао жучно па је средином новембра забранио

---

¹²⁷⁸ Исто.

¹²⁷⁹ В. Ђуретић, *н. д.*, књига 2, 41.

¹²⁸⁰ Мајкл Лиз, *Силовање Србије*, Београд, 1994, 105.

¹²⁸¹ Дејвид Мартин, *Мрежа дезинформација, Черчилова југословенска грешка*, Београд, 1991, 356.

¹²⁸² М. Лиз, *н. д.*, 162–180.

¹²⁸³ В. Petranović, *Balkanska federacija*, 54; Предраг Бајић, *Савезничка војна помоћ НОП-у 1943–1945. године*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2016, 125–128.

контакте својим људима са њиховом мисијом, а крајем месеца наредио и њихово протеривање са свих терена где су деловале, а нису помогле да се достави војна помоћ ЈВуО. Сви његови недипломатски потези додатно су заострили ситуацију која је за ројалисте ионако била лоша.¹²⁸⁴ Ипак, Михаиловића ће још дуго одржавати варљива нада да западни савезници, могло би се чак пре рећи САД, неће попустити пред Стаљином и дозволити „комунизација Југославије“. И када се у зиму 1946. склањао пред потерама у босанским планинама, био је вођен том мишљу.¹²⁸⁵

Судбина Равногорског покрета била је, међутим, запечаћена знатно раније, у новембру 1943. године. Конференција у Техерану, одржана 28. новембра–1. децембра, окупила је „велику тројку“, усагласила политике великих сила и довела до поделе интересних сфера при чему је Источна Европа дефинитивно припала Стаљину. Потврђено је и опредељење (раније исказано на конференцији Квадрант) да неће бити отварања другог фронта на Балкану. Судбина појединих држава при том је за Рузвелта и САД била мање битно питање од глобалног споразума са СССР-ом. Промовисан као свејугословенски, борбени покрет, НОП бива одабран као страна којој ће у Југославији бити упућена помоћ.¹²⁸⁶

Видљиве последице брзо су наступиле: већ 12. децембра наређено је повлачење британске војне мисије из Михаиловићевог штаба, иако је он дао гаранције да ће у јануару извршити захтеване саботаже. Одбијени су и његови предлози о арбитражама савезника у обустављању грађанског рата. Супротно, код Броза се вратио Меклин, у чијој се новој мисији налазио и син британског премијера, Рандолф Черчил. Потом је преко таласа Би-Би-Сија и водећих западних медија у тамошњем јавном мњењу почела да се ствара повољна медијска слика новог савезника и нова легенда, као што је раније био случај са ЈВуО. Путем Радио Лондона, и Срби који су пратили ове медије имали су прилике да слушају нову верзију своје реалности. Броз је, још уочи конференције у Техерану, са америчком командом која је створила базе у Италији, координисао слање материјалне и војне помоћи партизанским јединицама. О томе је 3.

---

¹²⁸⁴ ВА, ЧА, 96-6-47; 20-45-4/55; 20-36-4/2; D. Martin, *n. d.*, 341–343.

¹²⁸⁵ Б. Петрановић, *Стратегија*, 265–266.

¹²⁸⁶ С. Павловић, *н. д.*, 216; К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 297–299; E. Barker, *n. d.*, pristupljeno januara 2020. putem sajta Znaci.net, http://www.znaci.net/00001/171_4.htm

ноембра известио Димитрова: „Ми смо с Американцима закључили споразум да нам Савезници шаљу сваког мјесеца око 1.500 тона разног материјала. Американац је рекао да овај материјал већ одавно чека да буде транспортован нама, али су Енглези то спречавали говорећи да треба подједнако давати Дражи Михаиловићу као и нама. Примјетили смо да стварно између Енглеза и Американаца постоје многе противречности и трвења. Ми ћемо то искористити.“¹²⁸⁷

Од краја 1943. ситуација се из корена променила. До тачака под партизанском контролом у Далмацији, тј. углавном до острва Вис у ком су се Британци учврстили, стизала је месечна помоћ, чија је снага само у прва три месеца 1944. износила више од 6.000 тона војне опреме. Како би се осигурао сталан доток војног материјала, 2. бригада енглеских командоса за специјалну намену искрцала се на Вис и тамо боравила од средине јануара до средине марта, да би након тога поморским десантима уз помоћ партизанских јединица заузела острва Мљет, Корчулу и Шолту.¹²⁸⁸ До краја 1944. западни савезници су према постојећим изворима снабдели НОВЈ са чак 100.000 пушака, 50.000 пушкомитраљеза и аутомата, 138 минобацача и 324.000 одговарајућих мина, 9.750.000 оквира муниције за стрељачко оружје, 700 радио-станица. Поред наоружања, побринули су се и за њихово снабдевање другим војним материјалом, који је укључивао и 170.000 униформи и 260.000 пари чизама. Били су то, за кратко време примљени, огромни континенти помоћи који су препородили партизански покрет, ојачавајући га, мењајући његову визуелну слику која је добијала одлике организоване трупе и уливајући му преко потребно самопоуздање.¹²⁸⁹ Друге процене наводе и веће, обимније количине помоћи.

Накнадни договор Броза и Черчила подразумевао је и слање средњих тенкова, који нису могле „пријећи више од једног оклопног пука и једног ескадрона оклопних кола која се сада стручно оспособљава и опрема“, 84 планинске хаубице од 75 мм, те 388 других топова и хаубица и 2.660 минобацача

---

¹²⁸⁷ К. Николић, *Савезници*, 270. При свим одлукама британских државника не треба губити из вида и поједине „процесе дугог трајања“ и утицај њихове традиционалне политике на Балкану. Српски фактор, традиционално антиаустријски и проруски, био је неутрализован и стављен под контролу западних делова земље (Димитрије Ђорђевић, *Ожигљци и опомене*, Београд, 1994, 303; Б. Петрановић, *Стратегија*, 236).

¹²⁸⁸ П. Бајић, *н. д.*, 284.

¹²⁸⁹ Ivan Avakumović, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1964, 76.

разних намена и калибара.¹²⁹⁰ Важно је напоменути да су савезници партизанима наменили оне типове оружја које су користили и њихови војници на другим фронтovima. Од британских су се по бројности и квалитету издвајале пушке *Ли-Енфилд* (137.092 комада), аутомати *Стен*, пушкомитраљези *Брен* (15.837); од америчког оружја у мањим количинама испоручене су најбоље полуаутоматске пушке Другог светског рата – *М1 Гаранд*, аутомати *Томпсон М1А1*, митраљези Браунинг, хаубице *М3А1*.

Савезници су партизанима испоручивали и знатне количине оружја и муниције италијанске и немачке производње, заплењене после капитулације првих, односно пораза других у северној Африци. Од марта 1944. започеће и обука и стручно оспособљавање кадрова који ће чинити окосницу југословенских ваздухопловних и тенковских јединица. Тако ојачане јединице биле су спремне за предстојеће операције, које ће се у четвртој ратној години пренети на тло Србије. Није чудо да су се пред тако опремљеном и морално ојачаном војском припадници ривалске организације осећали инфериорно. Њихов утисак, након првих борби у западној Србији у лето 1944, најбоље је сажео један официр ЈВуО: „Наш човек је мрдао главом и гласно мислио: 'За нас наши комунисти ништа не значе. Али се борити против енглеских магацина, немогуће је'“.¹²⁹¹

Директна војна помоћ партизанским јединицама у Србији почела је да стиже касније у односу на друге делове Југославије. Јосип Броз Тито одредио је 5. фебруара 1944. за савезничког делегата при Главном штабу за Србију британског мајора Џона Хеникера Мејдора. Овлашћења и дужности мајора Хеникера, као „шефа локалне савезничке мисије при Главном штабу НОВ и ПО Србије“ сводила су се, по Брозовом тумачењу, на три сегмента:

–одржавање везе и прикупљање информација; „у вези са тиме ви ћете њему давати обавештења која су корисна за заједничку борбу против окупатора и домаћих издајника.“

–организацију снабдевања партизанских јединица у Србији; „у томе циљу он се опуномоћује да у саветовању с вама предложи места за бацање материјала као и потребу за слање посебних локалних мисија на поједина места.“

---

¹²⁹⁰ П. Бајић, *н. д.*, 291.

¹²⁹¹ *Књига о Дражи*, књига 2, 211.

–координацију циљева за бомбардовање од савезничке авијације. „Све ваше жеље у погледу помоћи савезничког ваздухопловства он ће достављати Савезничкој мисији при Врховном штабу која ће вашу жељу саопштити Врховном штабу. Врховни штаб пак ће одлучити да ли ће предложити циљ да с бомбардује с обзиром на општу војну ситуацију у Југославији.“¹²⁹²

Мејдор је каснио са искрцавањем у Србији (спустио се падобраном у околину Враћа тек средином априла 1944), па је дошло и до пролонгирања извршења наредбе. Иако је цитираном инструкцијом Броз пред партизанским војним руководством у Србији можда донекле и пренагласио свој значај у одређивању циљева бомбардовања, показаће се да је координација заиста постојала, а да је партизанска команда током лета у многим случајевима означавала циљеве бомбардовања, након које би њене јединице нападима „извршиле притисак на поменута места“.¹²⁹³ У операцији „Ретвик“ у лето 1944, о којој ћемо касније писати детаљније, ова заједничка дејства успевала су да повећају убојиту моћ партизанских јединица и допринесу њиховом напредовању, али су остали и тамна мрља по питању одговорности команданата НОВЈ у изазивању цивилних жртава, поготово у Лесковцу септембра 1944. године.¹²⁹⁴

Пакети са оружјем бацани су у првој фази углавном на тлу јужне Србије, где су партизани били суверени. Од априла 1944. на подручју Црне Траве избациван је и преко потребни санитарски материјал, а до лета исте године стигло је 58 канти ове врсте помоћи. Исто као и ЈВуО у западној Србији, на југу земље су савезничке авијатичаре прихватили партизани. Од јула је са аеродрома у Косанчићу започела и евакуација првих партизанских рањеника, који су авионима пребацивани у савезничке базе у Италији где им је пружана адекватна медицинска нега. За неколико месеци евакуисано их је и збринуто више од 1.000.¹²⁹⁵ У герилском рату, где није било болница и где је теже повређене чекала тешка и неизвесна судбина, ово је био огроман искорак и још један важан корак у изградњи самосвести бораца.¹²⁹⁶

---

¹²⁹² АС Ж, Ж-23, ГШС, 135.

¹²⁹³ ВА, НОВЈ, 1078–1–36; *Зборник НОР*, 1-11, 223–227.

¹²⁹⁴ ВА, НОВЈ, 17–1–13/7.

¹²⁹⁵ В. Petranović, *Srbija*, 445.

¹²⁹⁶ Док су у Србији на прикупљању и евакуацији савезничких авијатичара који су се услед несрећних околности нашли на њеном тлу пожртвовани радиле снаге ЈВуО (и тај подухват

Ипак, партизанске у Србији присталице нису једнодушно прихватиле *Америку и Енглеску* као истинске савезнике, чији ће однос бити двосмеран и заснован на узајамном поверењу. Поједини мемоаристи, без много појединости, говоре да је било „радикалних елемената“ којима је морао додатно да се објашњава значај тактичке сарадње са земљама западне демократије. Предрасуде о „капиталистима“ са Запада из 1941. биле су изгледа још живе, упркос томе што су од њих добијали немерљиву подршку у освајању Србије.

У дневнику Константина Коче Поповића остали су туробни утисци о британским официрима. „Од ових ниједан није дошао да се бори за какву било идеју, слободу, народно право. Тачно рече неко: 'Дошли су као трговачки путници.' Не боре се ни за демократију – већ за паре или, најсвеснији, за империју. Чак ни авантура није чиста, него – 'плаћена, измерена'. (...) Дикин је ипак био друкчији: заједничке патње су га некако раскривиле, а и био је исувише паметан да се не би трудио да својим понашањем и држањем не штрчи међу нама. И Маклин се нешто мало прилагодио, али споља, очевидно. Треба их видети овако чисте, када падну с неба, па сагледати њихов прави, необуздани, 'природни' лик. Пита се човек умеју ли бар жену да заволе или је и то навијена грамофонска плоча – одређена. (...) Јаз је и између нас и њих огроман, толико колико између капитализма и социјализма“, записао је Поповић 28. фебруара 1944. године.¹²⁹⁷ Од истих утисака, које је требало поправљати, „патели су“ и локални партијски форуми.

ОК КПЈ Младеновац упозоравао је свој агитпроп да не „секташи“ по питању спољнополитичке оријентације: „У неким организацијама испољио се секташки став према савезницима – Енглеској и Америци. Тај став испољио се и у штампи. Потребно је следити чињеницу да ми стварамо нову државу чијем се

крунисале операцијом „Ваздушни мост“ у августу 1944), на простору НДХ и у другим деловима Југославије на истом послу су се нашли партизани. Процењује се да су партизанске снаге учествовале у спашавању чак око 2.000 савезничких војника, који су потом у више наврата пребацивани у њихове базе у Италији. У Србији је забележен само један овакав случај, када су са аеродрома Авдиловац подно Јастрепа партизани 16. јуна 1944. евакуисали 13 америчких ваздухопловаца. Ипак, и ови догађаји уносили су нове импулсе и стварали нове споне са Англоамериканцима (William M. Leary, *Fueling the Fires of Resistance. Army Air Forces Special Operations in the Balkans during World War II*, Washington, 1995, 29; В. Petranović, *Srbija*, 613).

¹²⁹⁷ К. Поповић, *н. д.*, 201. Поповић је презрео и Рандолфа Черчила, приликом једног разговора у мају 1944, када су се дотакли питања послератне одмазде над антикомунистима. Черчил је предлагао да се казни смрћу 500 ратних злочинаца, на шта је Поповић приметио да „тај број никако не одговара броју стварних криваца“ (Исто, 256).

положају разним испадима могу нанети озбиљне тешкоће. У том погледу треба истицати све што позитивно савезници чине за нас, писање њихове штампе, помоћ војсци, примање рањеника и избеглица. Кад се говори о заједничким одлукама савезника треба истицати све савезнике а не само СССР. Не треба критиковати унутрашње уређење савезничких држава. Редовно доносити извештаје са савезничких фронтва, нарочито бомбардовања. Подесити тон штампе тако да се свим питањима прилази са гледишта једне нове државне творевине, која није ничија филијала него дело борбе наших народа. Био би злочин према нашим народима испадима давати оружје у руке непријатељу за разбијање расположења за нас код светске демократске јавности. (...) Ваш лист 'Косм. борац' треба да се бави више конкретним питањима на терену, а по општим питањима држати се чланака 'Сл. Југославије' и не упуштати се у политичка питања.¹²⁹⁸ Комунисти из околине Смедерева добили су на почетку септембра 1944. следећу директиву: „На конференцијама, поред популарисања Црвене војске и њених најважнијих заслуга за ослобођење човечанства, потребно је исто тако истицати огромне победе наших савезника Енглеске и Америке, а нарочито велику помоћ коју они пружају нашој НОВ у оружју и осталом ратном материјалу. На тај начин сузбићемо непријатељску пропаганду која тежи да нас и нашу борбу прикаже као експоненте бољшевизма.”¹²⁹⁹

У свему томе крило се по свему судећи и нешто више од догматизма. Венцеслав Глишић је уочио важну карактеристику у односима између НОВЈ и савезника од почетка 1944, којој и сами поклањамо пажњу.¹³⁰⁰ Она се тичала партизанских природних савезника – Црвене армије и Совјета. Долазак мисије генерала Корњејева у Врховни штаб у фебруару 1944. свакако је утицао да Броз добије додатно самопоуздање у наступању према Британцима, а и да схвати да има одступницу. Партијско руководство у Србији испољило је исту тенденцију нешто касније, са приближавањем трупа Црвене армије. Када је постало јасно која ће сила војно интервенисати, а самим тим и арбитрирати у политичким приликама у Југославији, сва пажња усмеравала се према њој.

---

¹²⁹⁸ АС Ж, Ђ-2, ОКМ-4-503.

¹²⁹⁹ ИАСД, СУБНОР СД, књига 3, 806–807.

¹³⁰⁰ В. Глишић, *Досије*, 80.

***

Тежње Јосипа Броза да добије конкретнију војну помоћ од Совјетског Савеза, уз повремено ишчекивање „црвених падобранаца“, карактерисале су читав период од јуна 1941. па све до почетка 1944. године. У прве две године до тога није могло да дође због опште ситуације на Источном фронту и чињенице да се Црвена армија дуго налазила у дефанзиви. Такву акцију у првом периоду ометао је и општи однос међу савезницима унутар антифашистичке коалиције и њихов прећутни споразум о зонама, у којима се Југославија налазила у оквиру британске. Ситуацију је додатно компликовао и однос према избегличкој влади Краљевине у Лондону, недовољно изоштрана слика и однос према другом, ројалистичком покрету отпора, огромна раздаљина и сви технички проблеми везани са њом. Подршка те врсте није стизала чак ни у време огорчених борби на Неретви, када је Броз вапио за „ма каквом помоћи“. За све то време, ипак, иако се код њега већ налазила британска мисија, и иако је Коминтерна званично распуштена у мају 1943, Броз је продужио радио-везу са Димитровим и наставио да га редовно обавештава и консултује о свим активностима.¹³⁰¹ Карактеристично је да је у тим извештајима умањивао обим подршке и количине војног материјала које су му слали са Запада. Пред крај 1943. јављао је да је та помоћ „смијешно мала“ и да она не подмирује потребе ни за два батаљона његове војске.¹³⁰² Карактеристично је да је исте вапаје Броз упутио и у јулу 1944, када је од Британаца и Американаца већ био уредно и богато снабдеван: „Нама је неопходно потребно много Више наоружања и хране, него што су нам до сада Савезници слали. Те потребе расту са порастом наше војске и још више, јер хиљаде нових добровољаца чека да их се наоружа, нарочито у Србији. С обзиром на политику Енглеза према Србији, где се на све могуће начине покушава појачати позиције присталица краља, односно четника, а ослабити наше позиције, ми не можемо рачунати на неку ефикасну помоћ са стране Савезника. Баш овде биће нам потребна највећа Ваша помоћ да

---

¹³⁰¹ N. Popović, *n. d.*, 123.

¹³⁰² J. Broz, *n. d.*, 17, 60.

би могли што прије решити питање Србије, које је за нас врло важно, јер од тога зависи коначан успех у стварању демократске федеративне Југославије.“¹³⁰³

У пролеће 1943, када је у партизански штаб стигла мисија Вилијема Дикина, била је припремљена и мисија за Југославију у Москви, али је на терен кренула знатно касније.¹³⁰⁴ Совјетска мисија од 21 члана, под вођством генерала Николаја Васиљевича Корњејева, у јануару 1944. слетела је у савезничку базу у Барију, одакле су је Енглези 21. фебруара пребацили на партизански аеродром на Грмечу.¹³⁰⁵ Поред генерала Корњејева, иксног ратника још из периода 1917–1921, предавача на војној академији генералштаба Црвене армије и начелника штаба једне руске армије и у рату од 1941, и други чланови мисије били су одабрани по високим критеријумима; били су то људи са огромним искуством у ратовању, пропагандном и политичком раду. Требало је да као такви пренесу своја знања и вештине и на партизански руководећи кадар.¹³⁰⁶

Мисија се, за разлику од ранијих које су слали Западни савезници, није акредитовала при партизанском Врховном штабу, већ при новоуспостављеној револуционарној влади НКОЈ-у, што је КПЈ и покрету под њеним руководством требало да осигура додатни легитимитет. Међутим, улога њихове мисије није до краја разјашњена, осим што се истиче да је била задужена да искоординише војну помоћ за партизанске снаге.¹³⁰⁷ На другој страни, она је припремила и терен за одлазак партизанске мисије (на челу са М. Ђиласом и генералом Велимиром Терзићем) у Москву, али и „отупела“ до тада присутну британску иницијативу у Врховном штабу.

Пошто је сарадња коначно успостављена, брзо је, већ у марту 1944. почела да стиже и совјетска помоћ. Први пакети избачени су у околини Босанског Петровца, а недуго иза тога, Броз је, што треба истаћи, затражио да се муниција и санитетски материјал дотуре из ваздуха и 2. и 5. дивизији, које су оперисале у области Златибора, нагласивши огромну важност ових дејстава и њихов продор дубље у Србију.¹³⁰⁸

---

¹³⁰³ *Документи ЦК*, 14, 210.

¹³⁰⁴ А. Тимофејев, *Руси*, 302.

¹³⁰⁵ *Документи ЦК*, 3, 485.

¹³⁰⁶ N. Роровић, *n. d.*, 124.

¹³⁰⁷ Исто; А. Тимофејев, *Руси*, 304.

¹³⁰⁸ АЈ, ЦК, 1944/55.

Помоћ је посебно постала издашна после успеха партизанске мисије у Москви, а повећавала се са њиховим ратним напорима и победама у земљи.¹³⁰⁹ Партизанима су у великим количинама стизали совјетски и немачки аутомати и лаки митраљези, лаки и тешки бацачи, муниција, противтенско наоружање, радио станице, намирнице, санитарски материјал. Никола Поповић је детаљно анализирао подршку која је у другој фази рата, током 1944–1945. стигла из СССР-а Титовим партизанима. Издвојио је карактеристике и обим помоћи која је долазила кроз ратни материјал, санитет, финансије, али и кроз школовање и оспособљавање партизанског кадра у војним школама у Совјетском Савезу.

Овде указујемо на помоћ која је стизала партизанским јединицама у Југославији само током 1944, уз напомену да је у првих пет месеци 1945. она сразмерно била и већа. У четвртој ратној години НОВЈ је из Совјетског Савеза стигло: 52.620 пушака (дупло мање него од Англоамериканаца), 66.800 лаких и тешких митраљеза и аутомата (вишеструко више у односу на конкуренте), скоро 3.800 противтенковских пушака и преко 3.300 минобацача, 749 противтенковских и пољских топова итд. За разлику од Западних савезника, чија је помоћ и овде била издашна, стварајући основу за формирање нових тенковских и ваздухопловних јединица, Совјети у прво време нису партизанима достављали тенкове и авионе.¹³¹⁰

Речју, војна, али и свака друга помоћ који су партизански одреди и НОВЈ добили од савезника са Истока и Запада, били су од немерљивог значаја за њихово политичко и војно уздизање и ојачавање борбеног морала. Свесни да имају подршку моћних татора, они су у 1944. издржали све напоре и забележили прве велике победе на бојном пољу. То је поготово било видљиво у Србији, где су партизани успели да од почетка године, а затим од пролећа све интензивније почели да ратују и добијају битке са кључним ривалима у грађанском рату – ЈВуО и „четницима“. Међутим, показаће се да је све то било недовољно да се Србија и војнички освоји, поготово када је требало савладати немачке гарнизоне. Присуство Црвене армије и њене значајне људске и техничке снаге ангажоване у Београдској операцији имали су у том процесу незаменљиву улогу.

---

¹³⁰⁹ N. Popović, *n. d.*, 196–197.

¹³¹⁰ Исто, 206.

2. 6. Услови за развој партизанског покрета у Србији 1944.

године

Од губљења слободне територије у Србији и преласка на територију НДХ, партизански Врховни штаб на челу са Јосипом Брозом бирао је за седиште области које би се географски наслањале или биле што ближе земљи у којој је њихов устанак званично започео. Све до средине 1942. и момента када је вођство покрета схватило да неће бити брзог продора Црвене армије, већ да ће се рат наставити, очекивао се њихов скори повратак у Србију.¹³¹¹ Наша хипотеза је да у том контексту треба сагледавати и убрзано оснивање нових покретних јединица, које су се показале као способне и посебно убојите у сукобима са „унутрашњим непријатељем“. Током јуна 1942. основане су још три ударне/пролетерске бригаде, јачине од 800 до 1.000 људи: 3. ударна санџачка, 4. пролетерска и 5. ударна црногорска.¹³¹²

Онда долази до „Титовог дугог марша“, односно *похода бригада у Босанску Крајину*. Броз је борцима и руководиоцима који су се налазили уз Врховни штаб, а чија је већина потицала из источних, српских предела, објаснио да „пут на исток води преко запада“. Учешће у маршу, који је започео 22. јуна, узело је око 3.500–4.000 партизана. Пут их је водио ка некадашњој италијанској трећој окупационој зони, на крајњем северозападу Босне. Радило се о простору који су управо у то време италијанске окупационе трупе напуштале и остављале их хрватским оружаним снагама које је тек требало да формирају нову управу; управо у тој „ничијој земљи“, уз местимичан отпор усташких и домобранских јединица, у моменту *interregnum* учврстиће се партизанске снаге. Неке од борби, попут оних око Ливна и око Купреса, биле су изузетно тешке и исцрпљујуће. Врхунац је био ослобођење Бихаћа почетком новембра 1942, који ће у наредном

---

¹³¹¹ В. Petranović, *Srbija u Drugom svetskom ratu*, 294.

¹³¹² Пеко Дапчевић, *Како смо водили рат*, Београд, 1956, 36.

периоду постати центар нове партизанске слободне територије.¹³¹³ Партизани су освајање овог града видели као „наш поздрав Октобарској револуцији“, која је и овде, као годину дана раније у Ужицу, најсвечаније прослављена. Ту ће, пошто су прецизирани Фочанским и Крајишким прописима, бити усавршена и примењена власт обновљених НОО.¹³¹⁴

„Бихаћка република“ била је по површини већа од ужичке и, што је још важније, за разлику од пређашње била је компактна и у целости под партизанском контролом. Њен положај условио је и гранање покрета према западним српским областима, где су читави збегови у партизанима налазили заштитнике и саборце. Међу Србима Кордуна, Лике и Баније није било много комунистичких идеолога, али су крајеви са израженим војним традицијама, временом претворени у један масовни збег, дали снажан градивни материјал за ново здање каквим га је Тито замислио.¹³¹⁵ Неки од истакнутих комуниста из Србије сачували су сећање да су их сународници из Ливањског и Гламочког поља дочекивали као ослободиоце, „србијанце“, као да је реч било о војсци из 1918. какву су опет очекивали.¹³¹⁶ И комунисти су њима пажљиво пришли: Влада Зечевић, са петокраком и крстом на капи, отварао је запуштене цркве, крштавао децу и држао опела над јамама и масовним гробницама побијених од усташа; припомагао му је Владимир Дедијер, у младости члан Хришћанске заједнице младих.¹³¹⁷ Успели су да по први пут у западним областима задобију и нешто ширу подршку Хрвата и босанских муслимана – и све регрутоване саберу у исте јединице. Током боравка у Бихаћу и Крајини партизанске снаге могле су да се окрепе и попуне, а потом и продуже борбу која је њихову територију увећавала и „добацила“ на 100 километара до Загреба.

Са умножавањем успеха јачале су и амбиције комунистичких вођа. Усавршавана је позадинска организација и успостављена власт на челу са Народноослободилачким одборима. Новембар је био испуњен активностима, које су имале за циљ афирмацију *Народноослободилачког покрета* као војно-

---

¹³¹³ В. Petranović, *AVNOJ*, 90; П. Марковић, В. Кецмановић, *н. д.*, 84–88; *Ослободилачки рат народа Југославије*, књига 1, 269–283; М. Станишић, *н. д.*, 33; *Бихаћка република, ратне успотене Косте Нада*, прир. Јово Поповић, Zagreb, 1982, 237–248.

¹³¹⁴ М. Лукић, *н. д.*, 49–50; В. Petranović, *AVNOJ*, 105–109.

¹³¹⁵ I. Avakumović, *Communist Party*, 204.

¹³¹⁶ М. Mitrović, *н. д.*, 207–208; М. Лукић, *н. д.*, 60; , Р. Jakšić, *н. д.*, књига 1, 274.

¹³¹⁷ V. Zečević, *н. д.*, 138, 162–163.

политичке снаге која треба међународно признање и представља чинилац са којем се мора рачунати у било каквим разговорима о будућности Југославије. Термин *народноослободилачки* као незаобилазан префикс свих установа које је КПЈ формирала тада дефинитивно потискује све раније: *комунистички*, *националноослободилачки*, *партизански*. Од 1. новембра, када су наредбом Врховног штаба и реорганизацијом постојећих снага образоване прве партизанске дивизије (до краја месеца формирано их је осам) и корпуси, говори се и о *Народноослободилачкој војсци Југославије* (НОВЈ).¹³¹⁸ Експеримент са добровољачким одредима био је кратког даха и показао се као неуспешан, па пошто су и они укључени у састав партизанских јединица као њихов интегрални део, део који се односио на њих избачен је и из имена Врховног штаба. Од новембра је пун назив ове установе био Врховни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије – и то име носиће скоро до самог краја рата.

Крајем месеца, тачније 26–27. новембра, у Бихаћу је одржано и прво заседање Антифашистичког вијећа народног ослобођења Југославије (АВНОЈ), које међу другим ратним актерима тада није изазвало већу пажњу, али се показало да је имало далекосежне последице. Као нека врста револуционарне скупштине, тек конституисани АВНОЈ је осудио злочине свих партизанима супротстављених формација у Југославији, а посебно тешко оквалификовани су „издаја“ и злочиначка дела четника Драже Михаиловића.¹³¹⁹ Пада у очи да је у партизанској скупштини, зацело по Брозовој идеји, био присутан већи број интелектуалаца и политичара који пре рата нису били формално обухваћени организацијом КПЈ. За председника извршног одбора овог тела, којем је по замисли партизанског вођства додељена улога неке врсте владе, изабран је др Иван Рибар, ранији првак Демократске странке и председник Уставотворне скупштине Краљевине. Тиме се, по ранијим Стаљиновим директивама, ишло на стварање шире ослободилачке платформе.

---

¹³¹⁸ Бојан Димитријевић, *Југословенска народна армија 1945–1959*, Београд, 2014, 21–22.

¹³¹⁹ Ј. Марјановић, *Народноослободилачки рат*, 86–87; П. Морача, *Народноослободилачки*, 121–125; *Ослободилачки рат народа Југославије*, књига 1, 338–344. Детаљније код: В. Petranović, *AVNOJ i revolucionarna smena vlasti 1942–1945*, 121–129.

Међутим, „Бихаћка република“, једнако као и ужичка, није опстала дуже од неколико месеци. Већ крајем јануара 1943, под налетима немачких и усташких снага у почетној фази операције „Вајс“ („четврта непријатељска офанзива“), партизанске јединице су у склопу немачког рашчишћавања залеђа Јадрана потиснуте ка истоку Босне. Са њима је из Крајине пошло и мноштво цивила. У исто време међу партизанима је и дефинитивно превагнуо осећај да су им главни непријатељи у рату „четници Драже Михаиловића“, чиме су се уклопили у директиве Врховног штаба.¹³²⁰ Разлоге за продубљивање грађанског рата треба тражити у свести вођства оба покрета да се окупатору, пре или касније, ближи слом, а да по њиховом одласку на терену преостају две организације чија је коегзистенција немогућа. Партизанима је додатни мотив за борбу у Босни био сложен однос четничких и окупаторских снага, поготово у италијанској окупационој зони, где је њихова колаборација, од четничких вођа правдана као изнуђена и егзистенцијална, подсећала на негативну слику Недићевих одреда у Србији. По писању више партизанских мемоариста, почетак 1943. протекао је у знаку припрема за борбу против њих. „Усташе нису од прворазредног значаја, јер су разбијене... Четници обмањују народ да су против окупатора, да би омогућили повратак у земљу југословенској влади... Дража се налази у Далмацији. Главни непријатељ партизана у Србији и Црној Гори су четници“, сећала се тадашње „линије партије“ једна партизанска лекарка.¹³²¹ „По сунчаном зимском дану, већ познатим путем стигосмо у Ливно. Веома сам заузет припремом велике приредбе за борце и народ. Написао сам репортажу коју ћу читати уз пратњу батаљонског хора. На почетку приредбе говорио је Ђилас. На бини се појавио у кунећој кабаници. Главна тема његовог говора: Зашто су четници у садашњем времену највећи непријатељи наше борбе и револуције“, допуњавао је командир чете из 2. пролетерске бригаде.¹³²²

Четничке снаге су, по свему судећи, овога пута за одсудни обрачун са партизанима охрабривали и савезнички официри у штабу Драгољуба

---

¹³²⁰ С. Павловић, *н. д.*, 169.

¹³²¹ Ј. Међеровић, *н. д.*, 152.

¹³²² М. Лукић, *н. д.*, 88.

Михаиловића; да ли по личној иницијативи или по сигналу из Форин офиса никада није до краја утврђено.¹³²³

Битке које су уследиле биле су најзначајније у партизанској епопеји. У првој фази, њихове јединице убрзано напредују према залеђу Коњица и Мостара, ломећи италијанске тачке отпора (Прозор) и долазећи до великог, преко потребног плена у наоружању, војној опреми и намирницама. Колики је интензитет борби био најбоље говори чињеница да је у почетним сукобима из строја избачено 2.300 Италијана.¹³²⁴ Партизанске јединице су се кретале отежано и успорено због скоро 4.000 рањеника и болесника из централне болнице, које су носили са собом још од напуштања Бихаћа, поучени искуством из Ужица и са других бојишта, где су Немци са њима најсуровије поступали.¹³²⁵ Даље борбе са Немцима, посебно на сектору Прозор–Горњи Вакуф, биле су огорчене, а они су, пре свега захваљујући надмоћи у људству и опреми, успели да читаву партизанску групацију потискују ка југу, ка реци Неретви и италијанској зони. Ситуацију је додатно отежало и рушење мостова на реци по Брозовој исхитреној наредби, након чега су се партизани једва домогли њене леве обале. Међутим, Немци су своја дејства обуставили управо на обали Неретве, рачунајући на то да их преко реке чекају разнородне ројалистичке („четничке“) и италијанске снаге.¹³²⁶ Они су били задовољни сломом „Титове државе“ и заштитом њима важних стратешких тачака и привредних ресурса, а о исходу даљих борби нису превише бринули. И ту се поновила ситуација попут оне из 1941. и слома „Ужичке републике“, када су се немачке снаге, заштитивши своје циљеве и не желевши да много крваре, зауставиле на Увцу и коначни обрачун са партизанима препустили Италијанима.

Краткотрајно примирје постигнуто са Немцима у марту 1943. партизанима је дало шансу да се приберу и консолидују – и преживе у моменту када су били притиснути са свих страна. После свих борби са Немцима и Италијанима, слом четничких линија одбране на Неретви, добрим делом и због тога што црногорски

---

¹³²³ М. Зорић, *Битке*, 212.

¹³²⁴ James H. Burgwyn, *Imperija na Jadranu, Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 2007, 181–182.

¹³²⁵ М. Зорић, *Битке*, 216.

¹³²⁶ Исто, 218–220; А. Ненадовић, *н. д.*, 65–67; Р. Јакшић, *н. д.*, књига 1, 403–416; *Ослободилачки рат народа Југославије*, књига 1, 379–396.

четници нису поистоветили комунисте и партизане и нису били спремни да се боре као да је у питању одсудна битка – а партизанске снаге су имале наређење да њих третирају као главне непријатеље, показао се као једноставнији. Наредна два месеца партизани су напредовали кроз Херцеговину и Црну Гору, постајући током пролећа 1943. господари простране територије између Таре и Пиве. Удар Немаца на положаје ЈВуО у Црној Гори у другој фази операције „Вајс“ и њихово масовно разоружавање само им је ојачао позиције.¹³²⁷

Нови удар Немаца (операција „Шварц“) на партизанску главнину¹³²⁸ у другој половини маја за Врховни штаб је био изненађујући.¹³²⁹ У тешко проходним масивима Дурмитора и Сињајевине окружиле су их и до осам пута јаче немачке јединице, опремљене најмодернијим наоружањем и техником. Како закључује П. Марковић, „јунаштво, потпуни преокрети и изненађења, спремност на саможртвовање, братска борба Срба и Хрвата (...) са правом су од борбе на Сутјесци начинили један од темељних партизанских и послератних митова“.¹³³⁰ Борбе које су наступиле и потрајале до средине јуна 1943. с времена на време су подсећале на античке битке са сударима прса у прса. Друга страна сећања преживелих говорила је и о масовној погибији услед деловања немачке артиљерије и ваздухопловства којима се није могло одупрети. Ипак, партизани су успели да током борби изврше неколико смелих и успешних пробоја. За извлачење из немачког обруча посебно су били битни пробоји на Кошуру и Балиновцу, које је самоиницијативно са својим борцима из 1. пролетерске предузео Константин Коча Поповић.¹³³¹

Немачки извори испрва су констатовали да партизани после Сутјеске више не представљају реалну претњу по угрожавање њихових циљева на Балкану; процењивали су да је од 16.000 људи, са којима је Тито располагао пред почетак операција, живот изгубило око 7.500–10.000 њих, при чему је сваки четврти напосто умро услед надчовечанских патњи, од болести и глади. Ипак, у борбама

---

¹³²⁷ Коста Николић, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату 1941–1943*, Београд, 2009, 408–411, 425.

¹³²⁸ Када говоримо о партизанској главнини након слома тзв. Бихаћке републике, имамо у виду следеће јединице у пратњи Врховног штаба: 1. и 2. пролетерску, 3. ударну и 7. банијску дивизију НОВЈ.

¹³²⁹ М. Ђilas, *Revolucionarni rat*, 236, 260–261.

¹³³⁰ П. Марковић, В. Кеџмановић, *н. д.*, 96; М. Борковић, *Србија*, 216.

¹³³¹ К. Николић, *Италијанска војска*, 426–427; *Ослободилачки рат народа Југославије*, књига 1, 425–465.

је погинуло и нестало и око 1.000 немачких војника, што су били и њихови највећи губици од окупације Југославије у сукобима са герилским јединицама.¹³³²

Партизанско виђење победе заснивало се пак на веровању да герилци побеђују тако што преживе. Тога је убрзо постала свесна и друга страна. „Извештајима који су говорили о томе како акције ликвидирања Титове групе добро напредују, Хитлер је дуго веровао. Тек пред крај рата постао је неповерљив према тим информацијама. Године 1944. Хитлер ми је рекао: 'Ха, опет ћу да слушам причу како смо затворили у обруч шест Титових дивизија. Но, већ знам како ће се ствар даље развијати: за неколико дана Тито ће имати још само три дивизије, затим само једну, а када ми најзад кренемо у акцију, онда ћемо у том обручу наћи само неколико босих и измучених Италијана и неколико болесних магараца“, записао је у својим сећањима Хитлеров опуномоћник за Балкан, Херман Нојбахер.¹³³³ Заиста, невероватно изгледа успех партизанског маневра током целог рата; поред толиког броја офанзива и борбених подухвата покретаних против њих на ратиштима широм Југославије, противничке снаге никада нису успеле да униште њихову живу силу и поразе их у потпуности. Увек би преостајала понека група која би представљала језгро за даље окупљање и извођење герилских акција.¹³³⁴

Ипак, у борбама у Босни 1942–1943. нестали су неки од најбољих руководилаца и бораца које је партизански покрет имао током целог рата. У операцијама „Вајс“ и „Шварц“ од фебруара до јуна 1943. погинуло је 11 партизана из Србије који ће после рата бити проглашени за народне хероје. Осим Алексе Дејовића, Момчила Моме Станојловића, Живана Маричића и Рада Вилотијевића, сви други су били обични војници, митраљесци, бомбаши (Радош Бојовић, Драгољуб Божовић, Живан Маричић, Радмила Шишковић и др). Уколико су њихове заслуге почивале на јунаштву, у партизанском егалитаристичком Пантеону било је једнако места и за анонимне људе и прослављене команданте.

Следећа кључна тачка била је капитулација Италије у септембру 1943. године. У повлачењу овог фактора четници су, поготово у Црној Гори и

---

¹³³² К. Николић, *Мит*, 318–319; *Зборник НОР*, 12-3, 394.

¹³³³ Х. Нојбахер, *н. д.*, 170.

¹³³⁴ На значај маневрисања у искуству герилског ратовања у Југославији први је указао Пеко Дапчевић: Р. Дарчевић, *Значај и снага маневра*, Београд, 1954.

Херцеговини, изгубили своју тачку ослоња, а партизани добили прилику да појачају офанзивна дејства. Чињеница да су се области које су они контролисали налазиле у близини италијанских гарнизона, допринели су да приграбе највећи део њиховог оружја, којим ће моћи да опреме новорегрутоване борце. Та акција временски се подударила са британском пропагандном кампањом која их је величала као борбену снагу која је преживела све немачке ударе. Како пише Стеван К. Павловић, „могло би се рећи да су те емисије у моралном погледу биле исто толико значајне колико италијанско наоружање у војном“.¹³³⁵

Ако се у мају налазио на ивици провалије, партизански покрет је у јесен треће ратне године изгледао као витална снага, спремна за нове победе. По први пут, у већим масама прилазили су му и Хрвати и муслимани, очигледно свеснији којој се страни у рату ближи пораз. Читави домобрански гарнизони мењали су страну са којом ће надале ратовати, а комунистичко руководство према њима ће показати потребну флексибилност и укључити их у своје јединице.¹³³⁶ По први пут од почетка рата, пред крај 1943, у националном саставу партизанских јединица ће други југословенски народи однети превагу над српским. Пред крај 1941, у партизанским одредима у Хрватској борило се свега око 12–13% Хрвата. Бројем, то је било око 800 бораца и руководилаца.¹³³⁷ У новом пресеку крајем 1943, Хрвати су имали благу предност; њих је у партизанским јединицама било око 29.300, док је Срба, десеткованих у ранијим борбама, преостало око 28.800.¹³³⁸

Јединице са регионалним називима требало је да прикрију суштину да је у свим деловима Југославије, изузев у Словенији, до краја 1943. то била претежно српска војска. Ни тада, међутим, њихово присуство у руководећем саставу није било изражено; В. Иветић је установио да је међу члановима Главног штаба Хрватске 1941. свега један био Србин, док у исто време „ниједан Србин из Хрватске није био ни командант ни политички комесар ниједне регионалне партизанске команде“. Када је у мају 1943. основан Први хрватски корпус, чији су састав у 93% чинили Срби, и за команданта и за политичког комесара одређени су

---

¹³³⁵ С. Павловић, *н. д.*, 206; I. Avakumović, *Communist Party*, 201.

¹³³⁶ Исто, 207.

¹³³⁷ У исто време, у оружаним снагама НДХ било је ангажовано око 70.000 Хрвата.

¹³³⁸ Велимир Иветић, „Срби у антифашистичкој борби на подручјима Независне државе Хрватске“, *Војно-историјски гласник*, 44/1 (1995), 153–163.

Хрвати.¹³³⁹ Радило се о очигледној и планској миноризацији, која је од појединих партизана препозната тек после рата.

Јесен 1943. је по много чему обележила историју партизанског покрета. Поред препознавања и афирмације од стране савезника, дошло је и до изоштравања програмске платформе и конституисања нових револуционарних органа власти. У исто време када је у Техерану одржавана конференција вођа антифашистичке коалиције на којој ће бити донета одлука о помоћи партизанским снагама, у земљи је 29. новембра одржавано Друго заседање АВНОЈ-а у Јајцу.¹³⁴⁰ Брзова револуционарна скупштина је донела више далекосежних одлука на којима ће се темељити политика покрета: да ће нова држава бити уређена по федералном моделу и са „са најпотпунијим демократским правима“; да ће Јосип Броз убудуће, са звањем маршала, бити не само командант Врховног штаба НОВЈ, већ и председник револуционарне владе назване Национални комитет народног ослобођења Југославије (НКОЈ); да се краљу забрани повратак у земљу, а влади у Лондону одузме право да представља Југославију, већ да њено место треба да заузме НКОЈ. „Тако је Тито можда једини вођа револуције који је признање великих сила добио скоро истог дана када је засновао револуционарну владу“.¹³⁴¹

Тиме се показало да су комунисти заиста са ослободилачком борбом покренули револуционарни талас, након ког ће се ствари тешко враћати у пређашње стање. Примедбе да на заседању АВНОЈ-а није присуствовала било каква политичка делегација из Србије¹³⁴², већ делегати који су одабрани из

---

¹³³⁹ Исто, 2, 31–39.

¹³⁴⁰ Детаљно о Другом заседању АВНОЈ-а, његовим одлукама и последицама: В. Petranović, *AVNOJ...*, 195–236.

¹³⁴¹ П. Марковић, В. Кеџмановић, *н. д.*, 101–102; Ј. Марјановић, *Народноослободилачки рат*, 107–110; К. Николић, *Србија*, 115–117; В. Petranović, *Kontrarevolucija*, књига 2, 131–136; Милован Ђилас, *Пад нове класе, повест о саморазарању комунизма*, Београд, 1994, 45. Закључци са овог заседања већ после неколико дана презентовани су народу у Србији кроз посебан проглас Покрајинског комитета КПЈ (АЈ, Србија, II-140).

¹³⁴² Преговори КПЈ са руководством Народне сељачке странке, који су после 1941. поново интензивирани и почетком 1943, уродили су неуспехом. Комунисти нису добили јавну подршку др Драгољуба Јовановића на коју су толико рачунали, а једини успех био је придобијање његовог сарадника Душана Богдановића (*Документи ЦК*, 10, 142–144; Исто, 14, 35; М. Борковић, *Србија*, 282–284). Међутим, и Богдановић је пред полазак на слободну територију био ухапшен, одведен на Бањицу и стрељан 1944. (ИАБ, УГБ, СП-IV-297/23; *НОП Београда*, 166–167). Дobar део бивших републиканаца завршио је у ЈВуО, изузев Јаше Продановића, који се придружио Народном фронту. Зато делује као утемељен закључак Ф. Туђмана (не и узрок који он препознаје) до ког је дошао док се бавио историјом НОБ-а, да „НОФ у Југославији као политичка база НОР-а није био коалиција, јер ниједна грађанска странка из себичних, класних разлога није хтјела сарадњу с КПЈ“ (Ф. Tuđman, *н. д.*, 240; В. Petranović, *Kontrarevolucija*, књига 1, 136).

присутних партизанских јединица; да у његово председништво није ушао, за разлику од других замишљених федералних јединица, ниједан Србин из Србије, те да је српски огранак партије у време судбоносних одлука био инфериоран, будући да Србија није имала своје земаљско антифашистичко веће, па ни свој ЦК партије – биле су само плод накнадних размишљања и оцена. Током 1943. сви они који су следили Тита и налазили се у његовом окружењу у Јајцу заиста су веровали у његову визију нове државе. Што због прилива новог људства, што због реорганизације постојећих снага, НОВЈ је на крају године достигла снагу од осам корпуса са 26 дивизија, 108 самосталних одреда и укупним бројним стањем које је по прилично поузданим немачким проценама износило око 100.000 људи, од чега је четири петине деловало на територији НДХ.¹³⁴³ Та снага је била респектабилна упркос томе што је број био вишеструко мањи од оног каквим га је врх КПЈ представљао својим савезницима у Москви, а који је касније некритички преузимао и у историографским делима. Даљи кораци водиће ка њиховом продору ка истоку и коначном повратку у Србију, земљу где је Политбиро ЦК у јулу 1941. донео одлуку о почетку борбе и где је и требало завршити.¹³⁴⁴

2. 6. 1. Нови покушаји продора партизанских снага у Србију

Каква је ситуација владала у Србији пред крај 1943. године? То је било питање које су једнако постављали комунистички и партизански вођи и обични борци који су већ пуне две године били одвојени од свог завичаја и породица. Погледи ових других морали су да буду много питомији и блажи од радикалних комуниста, али њих нажалост у литератури и мемоаристици скоро и да нема – нису се уклапали у пожељну слику суровог револуционара.¹³⁴⁵ Митра Митровић

---

¹³⁴³ С. Павловић, *н. д.*, 218; М. Борковић, *Комунистичка партија*, 171; М. Екмечић, *н. д.*, 485.

¹³⁴⁴ Мирјана Зорић, *Србија у рату 1941–1944. Искуства герилског ратовања*, Београд, 2016, 414–415.

¹³⁴⁵ Упечатљив је утисак из дневника М. Миловановића Лунета: „15. мај – Црни врх – Сада када написах овај датум, случајно се сетих... па данас је Јеремијев дан! Данас је 'Мајалук'. Мила мајко, поздрави момке и девојке закићене зеленим лишћем маја и орошене раном мајском росом са брезица из Петровића забрана. Поздрави их и реци им да и твој син јутрос рано иде на мајалук уз прасак бомби и звиждање куршума“ (М. Миловановић, *н. д.*, 119).

је као члан агитпропа од првих устаничких дана, али и висок политички функционер (члан прве револуционарне владе у Србији 1941), релевантан извор да се сагледа каква је била перцепција оних који су предводили партизанску пред почетак нових борби у Србији: „А Србија се, за нас далеко од ње, била ућутала. Затворена за нас од Немаца који су је чували више од ичега, она се сва била претворила у мукло ћутање, мучно и претеће. (...) Најтеже од свега су били издајници. Нашу су домовину, тако устаничку и чисту каљали најсрамнијом издајом и слуганством Немцу. У сваком народу нашло се издајника и злочинаца, али су слободарском борцу сваког народа издајници из његовог краја најмрскији. Тако је и требало да буде, то је и борбу свих наших народа учинило правом и доследном. Али је србијански борац имао да види и видео много чега што из своје земље није могао да види, сагледао још дубље тежину и корене издаје, осетио још више него остали каква је дужност на њему, *колико много има да учини да би његова земља стресла незаслужене прекоре за сва ранија туђа недела, осветила се на својим кривцима за патње Срба из других крајева на којима су се, невиним, светили издајници хрватског народа* [подвукао Н. Д.]; да њему лежи да свети невинно проливену крв на обалама Дрине, да свети почупане косе жена у ливањском пољу. (...) Многи људи и жене у Србији нису знали а можда ни данас нису довољно свесни како су борци српских пролетерских бригада водили ту битку за њих, за Србију, и осветничком пушком враћали својој домовини љубав других народа.“¹³⁴⁶ Другим речима, још увек је провејавао дух о одговорности „великосрпске буржоазије“ који је временом прерастао у хипотеку над целим једним народом, који је својом борбом и жртвама требало да се искупљује у очима других народа и на тај начин тек доводи себе у равноправну позицију са њима у новој држави помирења.

Слично је резонаовао и Сретен Жујовић, који је у једном програмском чланку изнео мишљење да је „ситуација у Србији у време Другог заседања АВНОЈ-а дала повода непријатељима наше земље да оспоре право АВНОЈ-у да говори и у име српског народа“. „Србија је, у политичкој процени реакције, претстављала основну карику у Југославији помоћу које се она мислила држати на власти и поробљавати наше народе. (...) Чак су и пријатељи наших народа били

---

¹³⁴⁶ М. Mitrović, *n. d.*, 253–254.

забринути питањем Србије, бојећи се да оно не буде главна тешкоћа у признању јединства наших народа, резултата и тековина заједничке борбе“, писао је Жујовић.¹³⁴⁷

Србија је од пролећа 1942. до пролећа 1943, а у појединим крајевима земље и дуже, заиста била пацификована зона која више није била поприште великих битака. У њој је у пролеће и лето 1943. било појединих знакова обнављања и виталности партизанског покрета, али за кратко. У реорганизацији коју је извео Б. Нешковић, у Србији је било формирано 10 нових ОК КПЈ, од чега се сваки даље гранао на Среске комитете (СК) или Среска повереништва (СП) КПЈ. Окружни комитети покривали би четири до осам срезова. Према стању из јуна 1943, у Србији је деловало око 700–750 чланова КПЈ; то је био 50% бољи резултат у односу на исто време претходне године, али и даље троструко слабији у односу на јун 1941. године. Партија је имала највише чланова у Лесковачком и Пожаревачком, потом у Крагујевачком и у деловима Београдског округа. Ту су неке среске организације бројале и по 30-ак чланова, вршећи кроз број кандидата и позадинске организације (НОО, СКОЈ и АФЖ у настајању) и вишеструко јачи утицај на становништво. Иако је покрет на територији ОК КПЈ Врање био развијен, тамо је у јуну 1943. регистровано свега 50-ак чланова партије, што говори да је у крајевима у којима је у први план стављена борба против окупатора инфраструктура КПЈ тек требало да се изгради. Супротно, било је и оних српских крајева у којима је организација била потпуно разорена: бивши ОК Ужице, Шабац, Јагодина и Краљево остали су и тада скоро без иједног комунисте, а у првој половини 1943. покрет је тешко пострадао и у Нишу, Зајечару, Чачку и Ваљеву. У Ваљевском и Крагујевачком срезу преостао је после провала свега један, односно два организована члана КПЈ! У наредним месецима КПЈ је претрпела још удараца.¹³⁴⁸

---

¹³⁴⁷ *Лице Србије данас*, Београд, 1946, 6–9.

¹³⁴⁸ АЈ, ЦК, 1943/485.

Табела 5: Организациона структура КПЈ у Србији средином 1943. године

Окружни Комитет	Територија/срезови	Секретар	Бројно стање чланства
ОК Младеновац	Врачарски, Посавски, Космајски, Подунавски, Грочански, В. Орашки, Јасенички, Младеновачки	Драгослав Дража Марковић	Око 100
ОК Крагујевац	Опленачки, Орашачки, Качерски, Колубарски, Лепенички, Крагујевачки, Гружански	Душан Петровић Шане	Око 120
ОК Ваљево	Посавско- Тамнавски, Колубарски, Ваљевски, Рађевски, Подгорски, Азбуковачки, Рачански	Милица Павловић	Око 30
ОК Чачак	Таковски, Љубићски, Трнавски, Драгачевски	Милош Минић (повереник)	Око 30-40
ОК Крушевац	Расински, Жупски, Копаонички, Трстенички	Драгослав Јовановић	Око 90
ОК Пожаревац	Пожаревачки, Млавски, Рамски, Звишки, Жагубички, Поречки, Ресавски, Деспотовачки.	Божидар Димитријевић	Око 130
ОК Ниш	Нишки, Белопаланачки, Алексиначки, Сокобањски, Ражањски,	Десимир Јововић Чича	-

	Сврљишки		
ОК Зајечар	Књажевачки, Тимочки, Зајечарски, Салашки, Јабучковачки, Кладовски, Бољевачки	Миодраг Станимировић	-
ОК Лесковац	Лесковачки, Јабланички, Прокупачки, Добрички, Косанички, Јастребачки, Моравски	Видоје Смиљевић	Око 160
ОК Врање	Бугарска окуп. зона (Пиротски и Врањски округ)	Душан Пуђа	Око 50

Највеће и најбоље партизанске јединице, сврстане у 1. шумадијску и 1. јужноморавску бригаду, биле су крајем 1943, после страдања код Пријепоља и у источној Босни ван територије Србије, заједно са секретаром ПК Б. Нешковићем и делом војно-политичког руководства земље.¹³⁴⁹ Јосип Броз изричито им је забрањивао сваки корак и помисао о повратку.¹³⁵⁰ Преостали одреди наставили су акције махом ограничени на три мала коридора: у Шумадији на линији Космај–Рудник, у источној Србији у ширем подручју Пожаревца, на југу у Пустој Реци и Јабланици, са ослоном на бугарску окупациону зону.¹³⁵¹

Остаци организације КПЈ у Београду тешко су пострадали у претходном периоду, да би у октобру 1943. били и обезглављени и коначно уништени. У немачким изворима остало је трага о тој акцији, а документ цитирамо јер до сада није био познат јавности: „Петог октобра 1943. године покренута је полицијска акција хапшења осумњичених за илегално деловање у оквиру комунистичких ћелија на подручју Београда. Међу ухапшенима је била и студенткиња ВМ из

¹³⁴⁹ М. Борковић, *Комунистичка партија*, 162; Е. Мирковић, *н. д.*, 146–147.

¹³⁵⁰ К. Николић, *Мит*, 398.

¹³⁵¹ АС, БИА, II-39, *Немачка документација која се односи на праћење рада КПЈ*.

Пожаревца, сарадник организоване групе за ширење партијско-политичке пропаганде КПЈ на подручју Пожаревца. Циљ ове групе, по речима ухапшених, је успостављање комунистичких ћелија пред очекивано повлачење немачких снага из Београда, као и стварање снажне базе присталица пре него што то учине припадници покрета Драже Михајловића. Ова студенткиња је полицијском органу у Београду открила имена преко двадесет особа повезаних са илегалним комунистичким активностима. Ова група се крила у једној породичној кући у којој су нађени часописи 'Пролетер', 'Глас', две машине за куцање, један радио апарат као и неколико ташни помоћу којих су разношени пропагандни материјали по граду. Имена која је том приликом одала су између осталих: командант Радивоје Јовановић звани 'Брадоња', који се налази у околини Ваљева, начелник штаба Предраг Марковић, политички комесар и студент медицине у Београду Момчило Марковић и члан КПЈ Света Поповић, новинар. Међу члановима се помиње и НН лице из Београда који ради као шеф санитетског тима КПЈ.¹³⁵²

Радило се о хапшењу Вере Милетић, нешто пре тога одређене да руководи Месним комтетом КПЈ у Београду, на основу чијих изнуђених признања је почело да се размотава читаво клупко организације у Београду и унутрашњости Србије. Истог дана када и она, ухапшен је и Василије Буха, некадашњи инструктор ПК у јужној Србији. И он се касније у раду са полицијом показао као кооперативан. Не само да су одали пунктове и везе, већ и начине илегалног рада и организовања.¹³⁵³ Уследио је нови талас хапшења комуниста и партизанских сарадника; од првобитних 40, број ухапшених се до краја новембра увећао на 97, с тим да ни та цифра није била коначна.¹³⁵⁴ Зато је ПК већ од почетка новембра упозоравао своје форуме у земљи, поготово у Београдском и Пожаревачком округу, да склоне и заштите све људе са којима је Милетићева раније сарађивала.¹³⁵⁵ За многе је било касно; похапшени су и неки илегалци који су опстајали у граду дуже од две

---

¹³⁵² АС, БИА, П-33, *Документа о активностима немачких окупационих снага у борби против НОП у Југославији 1941-1945.*

¹³⁵³ АС, БИА, I-20, *Специјална полиција Браничевски округ; АМЗГ, збирка Бранислава Божовића, Василије Буха* (нерегистровано). Обоје су стрељани у септембру 1944. Буха је, према документима Специјалне полиције, почео своје контакте да открива нехотично, тако што се у логору поверио једном сапатнику, који је уствари био полицијски агент – провокатор. Тек касније је дошло до његове сарадње са полицијом (ИАБ, УГБ, СП-IV-269/2).

¹³⁵⁴ Б. Божовић, *Специјална полиција*, 430.

¹³⁵⁵ АС Ж, Ђ-18, ОКП, *писмо Покрајинског комитета ОК-у КПЈ Пожаревац*, 3. 11. 1943 (нерегистровано).

године. Посебно тежак губитак за партијску организацију био је откривање Јанка Јанковића, Цветка Црњака и групе службеника Управе града Београда и Специјалне полиције, који су похапшени на основу исказа Бухе и Милетићеве. Што из убеђења, што ради одступнице уколико друга страна победи, до тада су учинили бројне услуге комунистима, због чега је унутар Специјалне полиције створена читава афера. Дуго их је саслушавао Гестапо, потом и Специјална полиција, да би у априлу 1944. били стрељани.¹³⁵⁶ Последња *провала* омогућила је Гестапоу да коначно открије ко се крије иза псеудонима Михаило (Благоје Нешковић) и Пера (Петар Стамболић). Ипак, они су тада били далеко од домашаја полицијских снага – први у Босни, а други у Топлици.¹³⁵⁷

У унутрашњости Србије доминирао је у исто време Равногорски покрет. Иако се до пролећа 1943. његов предводник, генерал Михаиловић, налазио у Црној Гори и Херцеговини, преостали команданти на терену вршили су акције и опште припреме за моменат устанка. Илегално људство, које је остало у шумама, углавном се базирало на саботаже које су, поготово када би се десиле на железници, значајно ометале немачке линије снабдевања. Будући да се преко Југославије одвијало и снабдевање Ромелових трупа у Африци, ови подухвати имали су за Немце и већи значај и опасност од локалних.¹³⁵⁸ Немачке снаге предузимале су више подухвата не би ли угушили активности Михаиловићевог покрета, али упркос суровим мерама одмазде ниједна од њих није имала успеха у целости. Напротив, у исто време градила се капиларна мрежа реорганизоване ЈВуО, која је добијала велику помоћ и од некада легализованих одреда.

Како је њихово преживљавање успевало најбоље се види на примеру поручника Предрага Раковића, у устанку команданта Љубићког војно-четничког одреда, који се по слому устанка легализовао у Чачку. Тај период, приликом ког је једном био и хапшен, описивао је као да је био „у канџама Немаца“. Био је принуђен да балансира између немачког ортскоманданта Фрикеа и локалних добровољаца – љотићеваца. „Фрике, заиста добар војник, разумео је пре мене као војника, него ове друге који су били само политичари“ – тако је Раковић описивао

---

¹³⁵⁶ Б. Божовић, *Специјална полиција*, 292–293, 568–587; Е. Мирковић, *н. д.*, 109–113; АМЗГ, збирка Бранислава Божовића, *Цветко Црњак; Јанко Јанковић* (нерегистровано).

¹³⁵⁷ ИАБ, БДС, СТ–739.

¹³⁵⁸ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 326–330.

основу односа који је градио са немачким командантом; „њега сам без по муке дриблао, тако да је он мислио да нема већег пријатеља од мене“, описивао је и релације са официром СДК Петровићем. Раковић је успевао да се одржи између сциле и харибде, притом ликвидирајући партизане и њихове помагаче у околини, а у више наврата и истакнутије чланове Збора. Своју позицију искористио је да припреми терен за стварање илегалне јединице ЈВуО, да би се у пролеће заиста одметнуо од власти и поново појавио у шуми, као командант Другог равногорског корпуса.¹³⁵⁹

Мисија њега и њему сличних није била морална; такви команданти, поготово пребези из Пећанчеве организације који су 1941–1942. некада и заједно са Немцима ликвидирали партизанске групе, били су често на злом гласу у народу. Ипак, при тумачењу њихове улоге треба поћи и од сложене ситуације у земљи, где се ниједна од ратујућих страна није устручавала од сличних поступака. На југу Србије, партизански активисти одржавали су 1942. везе са Бугарима и покаткад им денунцирали Михаиловићеве офицере; у западној Србији су исто то, само транспарентније и чешће, равногорци инфилтрирани у окупациони систем, чинили са припадницима НОП-а. Коначно, као што је Михаиловић пружио руку српској СДС, и Броз је прихватио хрватске домобране, омогућивши им да се на крају рата нађу на страни победника.¹³⁶⁰ У грађанском рату најмање је било места за чојство и морал. Треба нагласити, међутим, да упркос постојећим стереотипима, најближи Михаиловићеви сарадници из Врховне команде и из жаришта покрета никада нису ушли у процес легализације: Александар Михајловић, Велимир Пилетић, Сениша Оцокољић, Никола Калабић, Александар Милошевић, Звонимир Вучковић, Драгослав Рачић, Драгутин Кесеровић, Радослав Ђурић и многи други остали су све време рата „илегални“, избегавајући у тешким условима 1942/1943. и немачке и партизанске потере. Они који су на такву улогу пристали, од пролећа треће ратне године и сами су пунили шуме са наоружаним људством.

По наредби генерала Бадера с пролећа 1943. требало је „свим средствима уништити организацијску активност ДМ покрета пре избијања отвореног

---

¹³⁵⁹ М. Самарцић, *Дража и општа историја четничког покрета*, Београд, 2005, књига 3, 60–62.

¹³⁶⁰ Д. Ђорђевић, *Ожигљци*, 300.

устанка“.¹³⁶¹ Поред свих немачких акција, ова наредба није остварена.¹³⁶² У исто време и генерал Михаиловић се са својим штабом вратио у Србију, чиме је процес изградње ЈВуО убрзан и додатно стимулисан. Током лета 1943. читава земља била је премрежена са 37 корпуса ЈВуО. Ове герилске јединице састојале би се од сталног људства које је могло да се скрива на терену и изводи акције и мобилисаног људства које је окупљано уочи већих операција. По проценама савезничке мисије, ЈВуО је крајем 1943. бројала нешто изнад 57.000 људи под оружјем, од чега је њих 35.000 деловало у Србији.¹³⁶³ „По списку“, односно по броју војних обвезника које би могли мобилисати, сваки командант корпуса рачунао је на неколико хиљада људи, али је у пракси на терену ретко која јединица прелазила број од 1.200 наоружаних (најчешће пушкама и са по 20-ак митраљеза и аутомата), што „илегалаца“ што тренутно мобилисаних. Од почетка 1944. започеће и укрупњавање ових јединица, кроз организацију група корпуса и, касније, група јуришних корпуса од пробраног људства. До пролећа 1944. биле су то махом тешко покретне јединице милицијског типа, везане за свој завичај и локалне команданте.¹³⁶⁴

Покрет генерала Михаиловића објединио је општа схватања слободарског села Србије: непокорвање немачкој окупацији, незадовољство због разбијања државе и анимозитет према усташама због почињених злочина у НДХ, тежњу за одбраном сопствене егзистенције и идентитета уз протесте према предратној државној пракси, пасивни отпор Немцима уз избегавање сукоба и мера одмазде док не дође до расплета на светским фронтovima, жељу за стварањем српске територијалне јединице по завршетку рата уз очување монархије и демократског поретка. Окосницу покрета чинили су они који су у борбу пошли сматрајући да им је то војничка и патриотска дужност, без јасне идеологије и политичких циљева; желели су само слободну и праведнију земљу.¹³⁶⁵ Организација је нарастала и достигала зенит паралелно са догађајима и компромисима „великих“ који су је одбацивали. Са својом позадинском мрежом, ЈВуО је успела да створи систем

---

¹³⁶¹ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 331.

¹³⁶² Више о борбама ЈВуО и Немаца у Србији 1942–1943. код: К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 2, 129–154.

¹³⁶³ D. Martin, *n. d.*, 380.

¹³⁶⁴ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 2, 28–32.

¹³⁶⁵ Н. Девић, *н. д.*, 177; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 122.

паралелних власти и својеврсну слободну територију на коју су окупаторски војници ретко крочили. У тим областима, локални команданти обављали су улогу и судија и официра и полицајаца, преузимајући уређивање живота унутар пространих области („југословенске Вандеје“) у Јасеници, Лепеници, Грузи, Качеру, читавом Поморављу, Жупи, Хомољу, готово читавој Тимочкој Крајини, у Поцерини, Мачви, Азбуковици, Драгачеву, ваљевском и чачанском крају, на Златибору и у широј околини Ужица...¹³⁶⁶ То је било делом проузроковано иницијативом локалних команданата, махом нижих официра ЈВуО и ауторитетом који су створили у народу, а делом и због неке врсте прећутног споразума са окупационим властима, које су се задовољиле контролом градова, саобраћајница и привредних ресурса, а српским ројалистима препустили утицај на селу.

Од лета 1943. и доласка Хермана Нојбахера у Београд, који је отупео оштрицу окупаторске казнене политике према Србима и укинуо злогласне одмазде које су важиле од 1941, политика међусобног толерисања равногораца и Немаца била је посебно видљива. У новембру исте године, више локалних команди склопило је и споразуме са немачким властима о ненападању, чиме су могли да се посвете развијању сопствене организације.¹³⁶⁷ Обе стране су знале да је сарадња крхка и краткорочна; Рибентропов телеграм Нојбахеру с краја јануара 1944. најбоље говори о томе. „Једино се могу ћутећи трпети привремени аранжмани нижих војних команди са Дражом Михаиловићем у циљу сузбијања заједничког непријатеља. Он и његови људи остају и даље, на крају крајева, наши непријатељи. Зато је сада потребно бити крајње опрезан према Д. Михаиловићу и његовим четницима, а нарочито се не сме ниједног тренутка изгубити из вида да ће помоћ

---

¹³⁶⁶ АЈ, ЦК, 1943/485; К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 2, 34. Један од вођа КПЈ у Србији, Драгослав Дража Марковић, овако је окарактерисао срп „Религија и монархија, краљ и црква имали су деценијама неку магичну моћ у односу на сељаштво. Баш зато што је конзервативан, сељак је, на један чудан начин, био тврдоглаво веран, дубоко везан за поредак, монархију, власт, „домовину“ (о којој су му увек говорили патетично и свечано и коју су успели да у његовој свести идентификују са краљем, монархијом, режимом). За сељака су дуго власт, режим, монархија били једина нада у борби против неправди, превара, сурових облика експлоатације. Та вера и та конзервативна свест биле су, истина, доста ослабљене у данима и годинама непосредно пред рат, годинама тешке кризе, када се на селу гладовало, када су сељачки дугови одводили у потпуну пропаст хиљаде и хиљаде сељачких домаћинстава. (...) Али везаност за земљу, ситносопственичка свест, тешки конзервативизам и тотална културна заосталост учинили су да су, још дуго, у редовима сељаштва била присутна крајња реакционарна идеолошка и политичка схватања“ (Д. Марковић, *н. д.*, књига 2, 452–453).

¹³⁶⁷ Jozo Tomasevich, *н. д.*, 288–301; К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 2, 159–165.

коју му ми сада директно или индиректно пружамо ради вођења борбе против Тита касније највероватније бити употребљена против нас“.¹³⁶⁸ Доказ за то биће мањи напади на Немце које ће ЈВуО покренути већ од јануара 1944, а затим и одговор окупатора кроз операције „Хајка“ и „Пролеће“, када су Михаиловићеви војници (често и они који су се лане упустили у преговоре са њима) на широком простору од Шумадије до Дрине нападнути од Немаца и добровољаца, док су њихове присталице масовно хапшене и логорисане.¹³⁶⁹

Ипак, сваки споразум са Немцима или укључивање у сопствене структуре људи који су раније били продужена рука окупационе управе напослетку је у друштву, које је свој став према њима исказало 27. марта 1941, доносио разочарење и последице. Комунисти би такве примере пажљиво прикупљали и у својим гласилима и јавним наступима истицали са идејом да од 1941. постоји јединствен фронт окупатор–Недић–Михаиловић, којем се супротстављају само партизани који су носиоци борбе за слободу и препород земље. Ефекти те политике били су посебно видљиви у лето 1944, када је пропагандни рат постигао прве веће резултате. Равногорци су, полажући на свој легитимитет, прекасно схватили важност политичког и пропагандног рата, што је донекле кориговано тек после Светосавског конгреса 1944. Сачувани документи из архиве, како Врховне команде, тако и корпуса ЈВуО, говорили су пак да је и овај покрет планирао *народну револуцију*, која би довела, без револуционарног преврата и насилне смене власти, до општих унутрашњих реформи на свим пољима: у правосуђу, здравству, просвети, администрацији, државној управи.¹³⁷⁰ Како је приметио један од проицљивијих равногорских омладинаца, „Равногорски покрет се борио да одбрани, реформише и подмлади један већ постојећи свет, комунисти су се борили да га сруше, обећавајући свој нови умишљени космос.“¹³⁷¹ Да ли се радило само о утопији која би била онемогућена доминацијом „дворске камариле“, компромиса са другим нацијама или попуштања пред савезницима није могуће рећи јер је историјски ток догађаја био сасвим другачији и онемогућио да се ма која од тих замисли реализује.

---

¹³⁶⁸ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 337.

¹³⁶⁹ I. Avakumović, *Mihailović*, 143–145; Н. Девић, *н. д.*, 231–238.

¹³⁷⁰ ВА, ЧА, 112-1-42; 94-6-12; А. Милошевић, *н. д.*, 371.

¹³⁷¹ Д. Ђорђевић, *Ожигљаци*, 304–305.

На терену, у Србији у лето и јесен 1943, чинило се да стратегија и политика генерала Михаиловића односе превагу. Такав је био утисак проицљивог Х. Нојбахера по доласку у земљу, па је констатовано да „велики део територија у Србији, пре свега села, контролисали су четници Драже Михаиловића“, уз напомену да су „и у самом Београду Дражине присталице биле бројније него Титове“. „У српском сељаку видео сам једну од најјачих полуга против болшевизације Балкана“, присећао се касније.¹³⁷² Човек Нојбахеровог профила такав суд сигурно није доносио на основу личне интуиције, већ након опсежне анализе надлежних служби. Таква оцена уклапала се и у закључке пропартизански расположеног генерала Меклина: „За сељаке се сматрало да су углавном верни монархији и да нису наклоњени комунизму; доста благ колаборационистички режим генерала Недића ни у ком случају није био тако непопуларан као што се могло очекивати; најзад, утицај четничког покрета био је знатан. (...) За нас је било важно да изведемо неку процену у коликој мери ће партизани уживати подршку народа у овим, опште узев, неповољним условима, што је било значајно како за наше војне планове, тако и да бисмо могли са разумном тачношћу да предвидимо ток догађаја у Југославији после завршетка рата“. Коначно, то је са горчином констатовало и комунистичко руководство у Србији, уз оgradu пред ЦК да „четници“ не доминирају у читавој земљи и да међу њима постоји разлика: „10% су задрти дражиновци, бандитске коловође, а 90% су колебљиве Дражине присталице, које не иду 'у ватру и воду' за Дражом, који неће да се боре против нас, који одбијају Дражину мобилизацију, који уз наш минимални рад и уз Дражин терор могу отпасти (и већ отпадају) од Драже.“¹³⁷³

Услове за развој партизанског покрета додатно је реметило присуство јаких окупаторских и квислиншких јединица у Србији. Број немачких снага Армијске групе Ф, распоређених по већим градовима, партијски органи нису могли да идентификују премда су их процењивали на више десетина хиљада¹³⁷⁴, док је за помоћне трупе у другој половини 1943. констатовано да броје 58.000 Бугара, односно 6.000 припадника РЗК, који су такође били раштркани широм

---

¹³⁷² Х. Нојбахер, *н. д.*, 143–145.

¹³⁷³ АЈ, ЦК, 1943/485.

¹³⁷⁴ Армијска група Ф, под командом маршала Фон Вајкса, бројала је средином 1944. око 270.000 војника, али они нису били стационарани само у Србији, већ су чинили немачке окупационе снаге на читавом Балкану.

Србије и, поред градова, бранили и саобраћајнице, руднике и привредне објекте.¹³⁷⁵ За Хитлеров Трећи Рајх, у стратешком смислу, положај Србије био од великог значаја, поготово од 1944. године, када је развој догађаја на фронтима у Европи све непосредније наговештавао и долазећу битку за Балкан. Преко Србије, Немачка је остваривала контакт са снагама у Грчкој, Албанији и Бугарској, које су биле спремне да одговоре на потенцијалне нападе непријатеља. Такође, држањем Србије Трећи Рајх је био у могућности да утиче на дешавања у сателитској Бугарској, на чијем челу су тада већ почела одређена колебања против политике Берлина; осигуравао је експлоатацију румунске нафте, која је чинила 30% њених укупних потреба у гориву, а исто тако и експлоатацију Бора, Мајданпека, Трепче и других рудника у Србији који су имали изузетан значај за немачку ратну привреду.¹³⁷⁶

Бројно стање некадашњих оружаних одреда Српске владе, од фебруара 1942. организованих кроз Српску државну стражу (СДС) обично се кретало око 11–12.000 припадника, док је Српски добровољачки корпус, од 1943. реорганизован и подељен на пет батаљона, тада имао 3.200 људи. Број и једних и других растао би у случају већих акција и мобилизација које су изводили у градовима и на терену који су контролисали. На дан 1. априла СДС и СДК имале су тако 28.970 људи, при чему је СДК мобилизацијом увећана на скоро 10.000 војника.¹³⁷⁷ За разлику од СДС, за коју су немачке службе реално процењивале да је „избушена“ присталицама ЈВуО, добровољачки одреди оцењени као „дисциплиноване трупе“, које у „идеолошком смислу стоје најближе националсоцијализму“ и које су погодне за борбу „и против комуниста и ДМ“.¹³⁷⁸ Тако је заиста и било; владине снаге, у првом реду СДК, немилосрдно су уништаване и биле нападане од припадника оба антифашистичка покрета. Сукоби 1942–1943. у Србији, после протеривања партизана, добрим делом су се одигравали између припадника војски који су на капама носили исте ознаке.¹³⁷⁹ Њихова мржња и међусобно оптуживање да су „слуге Берлина“, односно „слуге

---

¹³⁷⁵ АЈ, ЦК, 1943/485. Бугарски извори пак говоре о упола мањим снагама ангажованим у Србији крајем 1943. – радило се о око 30.000 људи.

¹³⁷⁶ Петар Вишњић, *Битка за Србију*, Београд, 1984, 17.

¹³⁷⁷ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 259–260, 266–269, 362.

¹³⁷⁸ *Зборник НОР*, 12-3, 146–148.

¹³⁷⁹ М. Вогковић, *Milan Nedić*, 325; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 247–257.

Лондона“ остали су присутни до самог краја рата, па и у послератном периоду, у емиграцији. Током 1944, ипак, тежиште борби стављено је као и 1941. на борбу против „комуниста“. Према Б. Димитријевићу, од времена формирања српских оружаних одреда, па до марта 1944. СДС и одреди који су јој били претеча претрпели су у овим борбама велике губитке: преко 1.500 мртвих и скоро 1.300 рањених. У овај збир нису ушли и погинули припадници четничких и добровољачких одреда који су такође поднели велике жртве, али чији „ритам смрти“ никада није израчунат.¹³⁸⁰

Ове снаге држале су ситуацију у Србији под контролом до лета 1943, када је по селима све више почео да се запажа сукоб између партизана и „илегалних четника“. У јесен исте године зоне сукоба биле су сужене, а органи власти су у већини округа у наведеном периоду употребљавали општу формулацију да је „опште стање јавне безбедности доста добро“. Изузетак су чинили Лесковачки и Београдски округ, на чијем подручју је неретко констатовано да је, због континуираних партизанских активности, ситуација „веома забрињавајућа“. Власти у Београдском округу су приликом ванредне конференције средских начелника дошле до закључка да су проблеми само наизглед бенигни јер оне „нису извршиле продор у сељачку масу“, а користећи то „комунисти врше наступање и концентрацију према Београду“, са јасном визијом да је онај „ко је господар овог округа, господар је Србије“.¹³⁸¹

Драматична промена војно-политичке ситуације у Србији била је повезана са променом савезничке политике према партизанима. Добивши ветар у леђа, Јосип Броз је са својим сарадницима одлучио да покрене живљу активност партизанских одреда широм земље, посебно се концентришући на преношење политичког тежишта у Србију. Раније смо писали о операцијама 2. и 5. дивизије НОВЈ у Санџаку и у области Златибора током новембра 1943. године. Пета крајишка дивизија била је већ у децембру потиснута у Босну, али је 2. пролетерска остала присутна у Србији све до јануара идуће године.¹³⁸²

Домаћи органи власти проценили су да у циљу демолирања „вратнице“ за улазак у Србију преко Кокиног Брода надире преко 2.500 партизана. Регистровано

---

¹³⁸⁰ Исто, 362.

¹³⁸¹ ВА, НДА, 22–8–3.

¹³⁸² М. Зорић, *Србија у рату*, 419; В. Petranović, *Srbija*, 608.

је да поседују веће количине аутоматског оружја, минобацаче, да их прате добро организована комора и санитет.¹³⁸³ Девог јануара партизанске снаге допрле су до Ивањице, пред којом се развила жестока борба снага које су браниле њихов продор. Иако није било координисаних дејстава, немачке, бугарске и линије одбране СДС и ЈВуО су се у појединим моментима преплитале и додиривале, што ће постати карактеристика свих већих борби у будућности. Комунисти су такве ситуације користили да своје конкуренте оптуже за колаборацију и прикажу да се ради о јединственој борби „окупатора и његових слугу“.¹³⁸⁴

Одбацивање партизанских снага било је тешко и скупо плаћено: преко 40 војника који су бранили прилазе Ивањици било је избачено из строја. Међу погинулима је било 10 Бугара, три Немца, три припадника СДС; наводно је убијено и неколико заробљених немачких војника. Партизански извори наводе код непријатеља и двоструко веће губитке од наведених. Казна је уследила над недужнима. По старим методама, Бугари су потом убијали и хапсили сељаке, палећи куће на правцу којим су партизани наступали. Борбе у околини су се наставиле и наредних дана, да би јединице НОВЈ 21. јануара коначно биле приморане на повлачење у Босну.¹³⁸⁵ Иако су славили успех, припадници тзв. националних снага имали су прилику да тада први пут виде дуго потцењиване противнике, који су по свим мерилима превазишли раније оквире партизанске гериле и све више добијали изглед организоване војске. Преживели партизани су пак забележили су да се „осетио нагли пад морала код непријатеља“, код ког је мањкало „упорности, офанзивности и истрајности“.¹³⁸⁶

---

¹³⁸³ Богић Красић, *Ужички округ 1944. године*, Београд, 2018, 271.

¹³⁸⁴ С. Урошевић, *н. д.*, 411; С. Оровић, *н. д.*, 66–68; К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 378.

¹³⁸⁵ *Зборник НОР*, 1-7, 17–19; Исто, 1-21, 585–586; Б. Красић, *Ужички округ 1944*, 269–272.

¹³⁸⁶ С. Урошевић, *н. д.*, 354. Треба истаћи и први покушај уласка партизанских снага после 1942. у Мачву. Чета бораца из тог краја, која се у Босни борила у саставу 1. војвођанске бригаде НОВЈ, успела је да почетком фебруара 1944. на челу са Милком Минић пређе Дрину, са циљем да створи ново жариште партизанских активности у области Шапца. Нападана од Немаца и Граничне страже, ова група била је принуђена да се врати у Босну после свега две недеље. У наредном периоду партизанске диверзантске групе су у више наврата убациване на овај терен, са задацима које им је одредила КПЈ: „ликвидацију омрзнутих петоклонаша и четничких организатора и вођа; отимање оружја од појединаца и групица; хватање порезника (порез се увелико и стално купи по селима); паљење општинских архива (преко општина спроводе и окупатори и Недић и четници пљачку, терор, хапшење сумњивих и овим акцијама хоћемо да им уздрмамо тај успешно организован апарат); и пре свега мобилизацију, с тим да ови наоружани другови обезбеде групе мобилисаних до Саве и Дрине“ (С. Филиповић, *н. д.*, 609–615; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 364–365).

Нови напад истих, одабраних партизанских јединица, сврстаних у Оперативну групу НОВЈ, уследио је у освиту пролећа 1944. године. У јануару су борбе трајале две недеље, а оне које су започеле у марту дуже од два месеца (67 дана, колико и *Ужичка република*), што говори колике су снаге ангазоване да би се коначно овладало простором Србије и колики је значај партизанско руководство придавало овој територији, коначно колико је и њихова борбена способност била повећана. Напад је овог пута текао из два правца: ка североистоку, са циљем да се јединице НОВЈ пробију ка Сувобору и Руднику, и ка југоистоку, преко Ибра и Копаоника, са циљем продора у јужну Србију. Нова акција представљала је и правац сваке следеће партизанске офанзиве, у покушају да се створи још једно жариште борби, те да се део снага преко Копаоника пребаци у Топлицу и Јабланицу где би се спојио са србијанским јединицама и кренуо у одлучан продор према северу.¹³⁸⁷ Командант Оперативне групе Милутин Морача је сведочио који им је циљ поставио Врховни штаб: „Најважнији наши задаци биће: разбијање четника и борба против недићеваца и Бугара – привлачење Бугара на нашу страну; стварање нових одреда и бригада“.¹³⁸⁸

Борбе у марту и априлу су као посебно крваве остале урезане у сећању учесника са обе стране. У партизанским јединицама налазили су се и бројни борци пореклом из Србије, који су испољили велику одлучност у борби, надајући се да им после више од две године одсуства предстоји скори повратак у завичај. Посебно су били убитачни борбени сусрети *пролетера* и добровољаца 4. пука СДК у долини Ибра.¹³⁸⁹ Забележено је и више примера мучења и убистава заробљеника, што је додатно сведочио о жестини и гневу које је са собом носио грађански рат.¹³⁹⁰ Интензивирани су и контакти ЈВуО са квислиншким формацијама, а негде, у циљу добијања муниције, и директно са окупатором, што

---

¹³⁸⁷ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 378–379.

¹³⁸⁸ Милутин Морача, *Ратни дневник*, Београд, 1962, 193.

¹³⁸⁹ *Зборник НОР*, 1-21, 637–640; Исто, 1-7, 154–159; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 366–368.

¹³⁹⁰ У истраживањима Б. Красића о грађанском рату у ужичком крају наводи се да су комунисти у овим борбама кршили правила ратовања тако што су „лешеве четника и посебно добровољаца онакажавали одсецањем ушију и носа“. О томе говори и више сачуваних докумената (Б. Красић, *Ужички округ 1944*, 285).

је противничка страна успела да дозна и експлоатише у пропагандне и политичке сврхе.¹³⁹¹

Међутим, продор партизанских јединица и остваривање постављених задатака нису били једноставни. Милутин Морача је у свом дневнику забележио да је на правцу наступања у ужичком крају отпор ЈВуО доста жилав, док у истим пределима додатни проблем представља чињеница да ту „нема никаквих наших упоришта и биће тешкоћа у извођењу операција“. На Златибору су сељаци „пасивно посматрали борбу“, устручавајући се чак и да партизанима пруже основну помоћ у намирницама. Први утисци уклапали су се у стереотипе партизанског руководства о ситуацији у Србији. Морача је био мишљења и да, услед јаког присуства „реакције“ и њихове појачане пропаганде „у Шумадији за сада не би могле да оперишу веће јединице“.¹³⁹² Ипак, жестоке борбе у западној Србији потрајале су све до средине маја, када су се снагама НОВЈ супротставиле бројније и технички надмоћније немачке и бугарске снаге. Пролећна офанзива НОВЈ била је тада заустављена, али тек за кратко.

У међувремену, охрабрени пробојем својих дивизија, партизански одреди у Србији покренули су читав низ активности и напада на противничке снаге. Одвођења сељака, паљење општина, убиства помагача других покрета, диверзије на прузи и борбе са окупатором и супарницима у грађанском рату постали су у неким крајевима присутни као на почетку устанка. Обједињена у околини Лазареваца, са око 120 бораца, руководства 1. шумадијског и Космајског одреда створила су 22. децембра Привремену шумадијску бригаду, која ће деловати у

---

¹³⁹¹ *Зборник НОР*, 14-3, 462–463. О комплексности ситуације говоре и неки од докумената из преписке официра ЈВуО укључених у борбене подухвате у југозападној Србији. Један од најогорченијих противника Немаца и добровољаца с почетка устанка из редова Равногорског покрета, мајор Драгослав Рачић, чије су заслуге у борбама 1941. хвалили и партизански команданти, био је принуђен да зарад „вишег циља“ 22. марта 1944. на свом терену у жеку борби обуставља дејства против припадника СДК. Свом људству обраћао се прилично збуњујућим речима: „Услед тога што су комунистичке снаге продрле у Санцак, Врховна команда је наредила да се од данас до даљег наређена борба са Љотићевцима прима само кад нам се наметне. ово не значи не нападати их, али ако се негде сусретнемо борбу примати без икаквог изговора“. Директних контаката ЈВуО са окупатором било је мало, али је свака веза могла да буде компромитујућа. Симболично, 27. марта генерал Михаиловић је писао капетану Милораду Митићу, раније опуномоћеном официру при Титовом штабу, да о томе поведе рачуна: „Морате водити рачуна да не долази до интимнијег додира наших снага и оних других, јер би то било незгодно. Наши ће бити активни и без тога. Исто тако, ми не можемо користити друмове и транспортна средства“ (*Зборник НОР*, 14-3, 458, 464).

¹³⁹² М. Морача, *н. д.*, 193, 196; М. Миловановић, *н. д.*, 265.

Београдском и Крагујевачком округу.¹³⁹³ Поред низа мањих сукоба, ова бригада је 2. фебруара 1944. успела да у Даросави код Аранђеловца разбије јуришну бригаду Горске краљеве гарде. Будући да се радило о елитној јединици ЈВуО, ова акција је имала одјека. У борби је погинуло осам и рањено пет припадника ЈВуО, а трагичну димензију њиховој погибији додала је чињеница да је добар део њих заправо изгорео у кући коју су партизани запалили. За команду ЈВуО поражавајуће је било и то што су „сељаци и грађани по накнадном утврђивању знали за комунисте и нису известили никога.“¹³⁹⁴ У марту 1944. ОК КПЈ Младеновац је констатовао да на територији округа „сем чупаваца, непријатељске снаге су минималне. Највећи део снага је отишао на Ибар, на Дрину.“ По томе су закључили да је дошло време за акцију, која се временски поклопила и са нападом немачких и добровољачких јединица на ЈВуО.¹³⁹⁵ Усмерили су нападе на мање посаде ЈВуО, прикупљање оружја и муниције и ликвидације њихових сарадника по селима, посебно у Подунавском срезу којим су у наредном периоду скоро потпуно овладали. Будући да одред није могао да остане у овом крају, формиран је низ војно-позадинских десетина које су остављене као нека врста гаранције „партизанским селима“ да противничке снаге неће успети да продру у њих.¹³⁹⁶

Чудна логика грађанског рата, која је каткад зависила и од локалних прилика, учинила је да у истом периоду када су њихове јединице водиле крваве борбе на Ибру, у смедеревском крају дође до извесног зближавања присталица КПЈ и Збора, за коју су равнгорци као узрок налазили заједничку мржњу против њих. Један официр ЈВуО ценио је „да и сам Љотић прелази преко те чињенице [јачања комуниста у Подунављу – прим. Н. Д.], из неких њему својствених политичких разлога, јер чува свој крај. Он таквим појмовима и чудном заслепљеношћу, не види праву опасност, те и даље игра кобну улогу по наш народ.“ Други је сматрао да у самом Смедереву постоје „блиски односи“ између добровољаца и комуниста, будући да су ови други на терену служили првима као обавештајци о деловању ЈВуО, зарад чега добровољци наводно не само да су их

---

¹³⁹³ Д. Димитријевић, *Космајски партизани*, књига 2, 179–181.

¹³⁹⁴ *Зборник НОР*, 14-3, 313–318.

¹³⁹⁵ *Зборник НОР*, 1-7, 181–182. Марко Никезић, мало пре тога кооптиран у ОК КПЈ Младеновац, констатовао је у априлу 1944. да је „сукоб између четника и Немаца био за нас предах и омогућио нам да опоравимо јединице у току марта и априла“ (ИАСД, СУБНОР СД, књига 2, 463).

¹³⁹⁶ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-3-394; В. више у: Н. Девић, *н. д.*, 242–243, 250–251.

толерисали, већ и снабдевали оружјем и путним исправама.¹³⁹⁷ Начелник среза Подунавског 21. марта, држећи говор у околини Смедерева, казао је да ће „пре са комунистима ступити у сарадњу него са нама“.¹³⁹⁸ Ове тврдње нису остале забележене само у равногорским изворима. До ОК КПЈ Младеновац стигли су гласови како „добровољци у Подунављу говоре у интересу мобилизације маса у своје редове, како они немају ништа против партизана већ хоће да се боре против народних крвника чупаваца“.¹³⁹⁹ Како пише Р. Пауновић у локалној хроници НОБ-а, било је и примера попут оног када је један скојевски актив упутио свог човека у добровољачку команду како би је обавестио о положајима равногораца, који су потом на истим тачкама нападнути.¹⁴⁰⁰

Под ефектом напредовања партизанских јединица у западној Србији распламсала се и акција на југу земље. Још током новембра и децембра 1943. снаге ЈВуО у овом делу земље претрпеле су од партизана два тешка пораза у Шиљеговцу и Косанчићу, у којима је убијено 80–100 равногораца. То су по свему судећи били и највећи губици ЈВуО у борбама са партизанима у Србији пре пролећа 1944. године.¹⁴⁰¹ По први пут, локалне српске власти констатовале су да се против партизана покатакд боре удружене снаге СДС и ЈВуО, што су они сматрали за позитиван искорак.¹⁴⁰² У долини Јужне Мораве мањи сукоби и диверзије регистровани су скоро свакодневно. Ноћу 13. јануара 1944. 2. јужноморавска бригада упала је у окружну болницу у Лесковцу, ликвидирала стражаре, извукла неке ухапшене комунисте и запленила велике количине санитарског материјала; 25. је без успеха покушан улазак у Власотинце, што је довело до оштре борбе са Бугарима.¹⁴⁰³

---

¹³⁹⁷ ВА, ЧА, 54-4-13.

¹³⁹⁸ ВА, ЧА, 93-3-8; М. Самарцић, *н. д.*, књига 4, 456.

¹³⁹⁹ ИАСД, СУБНОР СД, књига 2, 476.

¹⁴⁰⁰ Р. Пауновић, *Стазама слободе*, 114.

¹⁴⁰¹ *Зборник НОР*, 1-21, 508–509; В. Глишић, *Грађански рат*, 34–35; Д. Мирчетић, С. Јовановић, *н. д.*, 114–115.

¹⁴⁰² *Зборник НОР*, 1-21, 531. Овакви подаци касније су у комунистичкој пропаганди приказивани као чињенице које говоре о удруженој борби „српске реакције“ против Народноослободилачког покрета. Међутим, овакав и сличан извештај садржали су и појашњења органа српске безбедности: „Борба уједињених националних снага противу комунистичких банди (...) није показивала знакове неке организованости, већ је вођена без неког нарочитог плана, према приликама и сукоби су зависили највише од случајних сусрета појединих оружаних формација са комунистима“ (*Зборник НОР*, 1-21, 557).

¹⁴⁰³ Исто, 590, 623.

Борбе су се пренеле и на тле Топлице. Пред сам крај месеца, партизанске снаге дошле су до Блаца, а борба се развила око саме варошице; бранили су је СДС и ЈВуО да би им на крају наводно дошла у помоћ чета Бугара. Обе стране забележиле су осетне губитке (осам мртвих партизана и седам погинулих припадника СДС и ЈВуО), а међу убијеним четницима идентификован је и Нико Куштримовић, стари војвода Косте Пећанца. Партизани нису успели да заузму Блаце, али су од акције имали политичку добит: „Народ је видео на једној страни нашу војску, а на другој четнике – Дражине, недићевце и Бугаре“.¹⁴⁰⁴ Само две недеље касније, 17/18. фебруара, у селу Девчи код Прокупља потучена је једна бригада ЈВуО.¹⁴⁰⁵ Деветнаестог фебруара код топличке Велике Плана забележен је још један већи сукоб две војске, у којем је погинуо и капетан ЈВуО Богдан Ђурковић, командант бригаде.¹⁴⁰⁶ Услед свега тога, јединице под командом мајора Драгутина Кесеровића предузеле су током марта велики напад на партизане, који је окончан борбама у области Видојевице и Кесеровићевим поразом код Ргаја и Арбанашке.¹⁴⁰⁷

Акције и победе партизанских јединица у јужној Србији пратио је значајан прилив новог људства. Као и увек, тај процес су пратили и реорганизација и обједињавање јединица и стварање нових; то наглашавамо јер и данас изгледа заводљиво тактичка варка коју је 1943–1944. спроводило комунистичко руководство дуплирањем јединица. Тачније, скрећемо пажњу да је формирање бригада у наведеном периоду било последица увећавања бројног стања постојећих јединица, али и њихово дељење и прегруписавање под новим именима. У новој подели постојећи одреди нису укидани већ су остајали као мање јединице, а њихово људство би, када би се стекли услови, било пребацивано у новоформиране бригаде. У топличкој Великој Плани је 14. јануара 1944. од бораца Расинског и Јастребачког НОП одреда формирана 3. јужноморавска бригада са око 350 бораца, а два дана касније ојачани 1. јужноморавски одред, са

---

¹⁴⁰⁴ Исто, 609–610; М. Младеновић, *н. д.*, 296–298; М. Перовић, *н. д.*, 340.

¹⁴⁰⁵ *Зборник НОР*, 1-21, 620.

¹⁴⁰⁶ Ј. Златић, *н. д.*, 320–321.

¹⁴⁰⁷ А. Динчић, П. Миладиновић, *н. д.*, 44–45; В. Глишић, *Грађански рат*, 36; М. Самарцић, *Дража*, књига 11, 44–46. У другој половини марта огорчене борбе против Бугара и ЈВуО водиле су и партизанске јединице на подручју Црне Траве, у бугарској окупационој зони. Партизани су претрпели велике губитке, настрадала су и четири члана британске војне мисије при њиховом штабу. Ипак, жариште покрета није ни тада било заглашено и већ с пролећа на овом простору формирана је бригада НОВЈ (М. Перовић, *н. д.*, 359–360).

600–700 људи, прерастао је у 4. јужноморавску бригаду. До средине марта на исти начин биће формиране на југу још три бригаде: 5. јужноморавска (настала 4. фебруара у околини Власотинца реорганизацијом 2. јужноморавског одреда), 6. јужноморавска (израсла од делова истог одреда 8. марта на простору Врања), Озренска (касније 9. српска, формирана 11. марта у Топлици од делова Озренског и Зајечарског одреда). Током пролећа 1944. број ових јединица био је додатно увећан.¹⁴⁰⁸

Нова фаза у развоју снага НОВЈ на простору Србије донела је по први пут потискивање регионалних и формирање јединица са националним префиксом, па су надаље све јединице добијале префикс *српска*, као 11. и 12. српска бригада, састављене од некадашњих одреда у бугарској зони, 21. српска (некадашња 2. шумадијска) бригада итд. Такав резултат дошао је на основу промишљања руководства КПЈ, које се поново нашло у фази *националноослободилачке борбе*, у којој је требало показати да је и српски народ коначно одабрао праву страну у грађанском рату, са којом бије битку за ослобођење. Тактичке промене примећене су и од обавештајне службе СДС: „Осећајући да је у српском народу остало неизмењено веома јако национално религиозно и монархистичко осећање и да је њихова комунистичка идеологија недовољна да ове квалитете српског народа разбије, комунисти опет употребљавају тактику коју су већ једном употребили у 1941. години, наиме пропаганду да су они 'за српство, Краља и цркву'.”¹⁴⁰⁹

Ипак, излазак из илегале за комунисте је био мач са две оштрице. Почетком 1944. погинули су неки од партизанских вођа и функционера КПЈ који су преживели сва искушења и борбе од почетка устанка. У крагујевачкој организацији констатовали су да су током зиме изгубили 12 партијских руководиоца. „Тежак губитак. И поред свих мера безбедности: прављење склоништа, појачавање безбедности и конспирације – другови нам ипак падају.“ У ОК Младеновац и ОК Чачак су током фебруара и марта погинула по два члана окружног руководства КПЈ. Изгинули су и бројни чланови среских комитета/руководстава КПЈ, од Чачка до Куршумлије.¹⁴¹⁰ У једном извештају ОК

¹⁴⁰⁸ В. Глишић, Г. Миљанић, *Руковођење*, 355–357. Процењује се да се у партизанским јединицама на југу тада борило око 3.000, а укупно у Србији до 4.000 партизана.

¹⁴⁰⁹ *Зборник НОР*, 1-21, 531.

¹⁴¹⁰ М. Борковић, *Комунистичка партија*, 251–254.

Лесковац ПК-у с почетка године стајало је да је и тамошња организација пострадала: „Пали су у руке кољаша Вера, члан ОП, Ђура, секретар СК КПЈ Добрича, члан Парт. Марија из Прокупља, једна болничарка и два болесна. (...) Изгледа да су ухваћене стрељали.“¹⁴¹¹ У околини Пирота су у фебруару 1944. четници успели да ликвидирају и чувеног партизанског команданта из јужне Србије Конрада Жилника.¹⁴¹²

Најтеже је било у источној Србији. Код Бољевца је 14. фебруара са још тројицом партизана од потерног одељења СДС убијен др Ивко Ђоловић, један од народних трибуна тог краја који се од 1941. борио у партизанима.¹⁴¹³ У хомољском крају је тих дана трагично настрадао и члан ОК КПЈ Пожаревац Јован Шербановић; „убио га је неки Вла секиром који је плаћен од четника“. Најтежи ударац је ипак био заробљавање команданта Пожаревачког НОП одреда, учитеља Живојина Жике Поповића, до ког је дошло 21. јануара у селу Рановцу. Извештај ПК-у са терена детаљно говори о томе, осликавајући сву тескобу са којима су се герилци суочавали на терену: „Под претњом да ће га убити а затим за злато домаћин код кога су били наши команданти и интендант издао их је четницима. Они су били у склоништу, интендант је успео да се извуче а команданта лакше рањеног ухватили су. Његово држање је издајничко те нам је са те стране нанео страشان удар. Издао је све што је знао и то тако брзо да нисмо били у стању ништа да склонимо. Издао је резервне пушке које смо имали 32 комада, целу технику, болницу и све друго. У болници нам нису ништа нашли јер смо је раније испразнили због пада другарице Соње, а све друго су запленили. Четници га воде са собом те говори како би им одавно пришао али га под контролом држао политком.“¹⁴¹⁴ Изгледа од раније заиста сукобљен са руководством КПЈ, командант партизанског одреда је одао низ пунктова и сарадника, што је доводило до нових хапшења и ликвидација у пожаревачком крају. И његова судбина била је трагична, јер иако се одаљио од својих сабораца, новим савезницима није успео да се приближи – стрељали су га недуго пошто су га

---

¹⁴¹¹ Ј. Златић, *н. д.*, 321–322.

¹⁴¹² Д. Дејановић, *н. д.*, 203; Х. Живковић, *н. д.*, 105.

¹⁴¹³ С. Босиљчић, *н. д.*, 171; *Зборник НОР*, 1-21, 614.

¹⁴¹⁴ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 470; Ђ-9, ОКМ-3-452.

искористили на терену.¹⁴¹⁵ До крваве истраге над присталицама партизанског покрета дошло је током фебруара и у Великом Поморављу, када је у зони Јагодине и околних места ликвидирано неколико десетина цивила који су осумњичени за позадински рад у корист КПЈ, премда је добар део тих оптужби по свему судећи био исконструисан.¹⁴¹⁶

Општи утисак, на основу искустава у свим деловима Србије, јесте да је покретање офанзиве партизанских одреда на почетку 1944, под утиском глобалних промена и продора јачих јединица НОВЈ из Босне и Санџака, ипак било преурањено. Одреди и руководиоци су се у нади да се приближава расплет ратне драме изложили непотребном страдању, а нова шанса за покретање опште акције у земљи уследила је тек крајем лета исте године. До тада, преостале партизанске групе, изузев оних у јужној Србији, могле су само да продуже мање герилске активности или да делују у дубокој илегалности. Уместо очекиваног успеха, дошло је до осеке, слично као по слому 1941/1942. године.¹⁴¹⁷ Даљи рад на формирању нових јединица је настављен, али са доста више опрезности и уз максимално избегавање фронталних сукоба.

---

¹⁴¹⁵ С. Марковић, *Бујице*, 540–548. Тек недавно откривено саслушање Живојина Поповића пред органима ЈВуО одавало је судбину човека који се после две и по године живота и борбе у герили заситио свега. „Зашто сам се предао? Људска снага има граница. Физички и психички напор су достигли кулминацију у мени. Више се није могло. У народу смо одавно изгубили ослонац. Уточиште смо могли наћи само још код малог броја бивших сарадника, које смо претњом и страхом приморавали да нам отворе врата својих домова. Издесетковано, уморно, исцрпљено и гладно људство се деморалисало у толикој мери да је листом напустило одреде. После погибије и хватања (...) мојих најбољих сарадника, остао сам потпуно усамљен. Сада сам најсрећнији када се налазим међу вама војницима, где је и мени као резервном официру било место. (...) Сада пак када се налазим међу вама под сасвим другим околностима готов сам да примим сваку пресуду“ (АС, БИА, 1-20, *Специјална полиција Браничевски округ*).

¹⁴¹⁶ М. Радановић, *н. д.*, 145.

¹⁴¹⁷ Још један пример неспремности партизанских јединица да се носе са непријатељем у ужој Србији до пролећа 1944. показао се и у Шумадији. Формирана крајем априла са много полета и оптимизма, 2. шумадијска бригада се после неколико мањих сукоба сударила 16. маја са јаким снагама Горске гарде ЈВуО. У борбама код Даросаве је претрпела велике губитке (избачено јој је из строја око 90 бораца) и наредних месец дана више није могла да се састави као целина (АЈ, Србија II, 184; *Ослободилачки рат*, књига 2, 236; И. Ђуковић, *Друга шумадијска*, 161–185).

2. 7. Пролеће – формирање нових бригада и првих дивизија НОВЈ, њихова борбена дејства и допринос ослобођењу Србије

Пролеће 1944. донело је крупне промене на ратиштима Европе у корист савезничке коалиције. Дуго задржаване у Италији, англоамеричке снаге успеле су да пређу у офанзиву и 4. јуна заузму Рим. Само два дана касније, на обалама Нормандије одиграо се и „дан Д“, изненадно и успешно искрцавање савезничких јединица у операцији Оверлорд и отварање Западног фронта, који је изменио ток рата не само у Француској, већ и у Европи. Крајем истог месеца, дошло је и до великог напредовања Црвене армије на Источном фронту: операцијом Багратион њихове снаге су ослободиле Белорусију и кренуле дубље у Европу, према Пољској.¹⁴¹⁸ Савезници су тако стекли предност и на мору и у ваздуху и на копну; било је јасно да се Хитлерова империја руши и да са освитом пролећа долази и ново доба.

Операције савезничких армија значајно су допринеле убрзаном развоју ситуације и на Балканском полуострву. После немачког напада на партизански Врховни штаб и драматичних момената у Дрвару 25. маја, Јосип Броз, увелико штићеник Запада, америчким авионом је пребачен у Бари, а затим 7/8. јуна на Вис. Руководио је покретом, уз ЦК, Врховни штаб и НКОЈ, који су такође прикупљени на Вису, наставио је са овог острва. Онда је, уз посредовање Британаца и самог Винстона Черчила, током јуна извојевао још једну важну политичку победу. Како закључује С. Павловић, „Черчил је прихватио да Тито буде најутицајнија личност у послератној Југославији, али је желео да сачува монархију“. Ово последње пре свега јер је сматрао да на тај начин може да оствари „свођење Титовог комунизма у разумне оквире и обезбеђење британских интереса“.¹⁴¹⁹ А да би помогли страну коју су дефинитивно били изабрали, Британци су морали да их ојачају не само у војном и пропагандном, него и на дипломатском плану.

---

¹⁴¹⁸ М. Hejstings, *n. d.*, књига 2, 197–210, 220–225.

¹⁴¹⁹ С. Павловић, *Хитлеров антипоредок*, 221–222; В. Petranović, *Kontrarevolucija*, књига 1, 153–157.

Притисци који су чинили на краља и емигрантску владу у Лондону у пролеће 1944. су дефинитивно почели да дају плодове: најпре је распуштена влада Б. Пурића (чији је министар војни био генерал Михаиловић), а 1. јуна за мандатара нове владе одређен Иван Шубашић, кадар ХСС-а и човек за којег се веровало да ће лакше постићи споразум са Брозом, односно револуционарном владом у земљи коју је представљао. Уистину, тако ће и бити; споразум Тито–Шубашић постигнут је на Вису свега петнаест дана касније. Према његовим одредбама, нова *демократска влада*, у коју ће бити укључени и представници НОП-а, требало је да јавно ода признање Народноослободилачкој војсци, њеној борби и тековинама (Броз и његови сарадници су то тумачили и као уважавање одлука АВНОЈ-а), те осуди све оне које су помагали окупатора (међу које су комунисти убрајали и ЈВуО). Питање коначног државног уређења требало је оставити за после рата. Вођа партизанског покрета према влади у Лондону је остао сумњичав, али је имао и разлога за задовољство: командант конкурентске војске био је од тада корак по корак маргинализован.¹⁴²⁰

У таквом тренутку, када се рату све више назирао крај, вођство партизанског покрета стекло је утисак да је наступило право време за нову офанзиву и преношење борби на територију Србије, кључне земље за победу у рату – дипломатске победе требало је крунисати и војним.¹⁴²¹ У ту сврху, најпре је крајем јуна на Вису, где су окупљени остаци некадашњег ПК КПЈ и Главног штаба партизанских одреда за Србију, извршена њихова реорганизација и попуна новим члановима. Секретар ПК остао је Благоје Нешковић, а у састав овог тела ушли су још: Спасенија Цана Бабовић, Момчило Мома Марковић, Љубинка Милосављевић, Петар Стамболић, Драги Стаменковић, Слободан Пенезић Крцун, Срба Јосиповић, Милентије Поповић, Митра Митровић, Недељко Караичић и Душан Петровић Шане. За новог начелника Главног штаба за Србију именован је генерал лајтант Константин Коча Поповић, а за политичког комесара овог тела Добривоје Боби Радосављевић. Обојица су по формацији имали и заменике: први

---

¹⁴²⁰ М. Borković, *Milan Nedić*, 334–335; В. Petranović, *Kontrarevolucija*, knjiga 1, 160. Ефекти овог споразума ипак у Србији у прво време нису имали видљивије последице; према Титовом писму Молотову од 5. јула 1944. „у Србији споразум није учинио неки нарочити утисак (...) и само један мали део четника почео је да се колеба и прелази на страну Н. О. војске“ (В. Petranović, *Srbija*, 620).

¹⁴²¹ О значају Србије у плановима вођства партизанског покрета в. више: Мирјана Зорић, „Битка за Србију 1944. године“, *Војно дело*, јесен/2014, 266–279.

генерал-мајора Рудолфа Приморца, а други пуковника Љубодрага Ђурића. Лишени ранијих анимозитета и појачани новим кадровима, сви одговорни за рад у Србији добили су јасна овлашћења, зоне одговорности и задатке од Врховног штаба. Предност у доношењу одлука над војним штабовима и даље су имала политичка тела КПЈ, изнад свих ПК КПЈ са Нешковићем на челу. Тиме је окончан и вишемесечни проблем руковођења борбом у Србији и постављен оквир за њен успешнији развој.¹⁴²²

Прва, шесточлана група руководилаца упућена је у Србију авионом 9. јула. Последња „станица“ им је била Јабланица, упориште покрета из којег је требало развити активности у више праваца. Слободан Пенезић је пред полазак у своју бележницу записао шта је по његовом мишљењу био главни циљ преношења жаришта борбе у Србију: „Народ је доста расположен за нас, али је реакција такође јака. Њу морамо сломити. Ми ћемо у овоме успети а то смо обећали и маршалу Титу.“¹⁴²³ Успешно су слетели на импровизовани партизански аеродром на планини Радан. Већ следеће ноћи (10/11. јула) на аеродром у Косанчићу спустила се и друга група, на челу са секретаром ПК КПЈ, новоименованим командантом Главног штаба за Србију и њиховим сарадницима. Символично, превозили су их један енглески и један руски авион. У сећањима Коче Поповића, али и по дневничким забелешкама Љ. Ђурића, и у тим моментима провејавали су њихово нерасположење и неповерљивост према Британцима. Поповић пише: „Ноћу 10/11. спустили смо се авионима – у Србију. Енглези би још одлагали: 'због лошег времена, због тога што је аеродром угрожен', итд., али је руски авион био спреман да нас пребаци, па су кренули и енглески.“¹⁴²⁴ Са њима су пошли и чланови совјетске војне мисије, који ће у првом реду радити на придобијању бугарских снага. Већ 11. јула нови Главни штаб и његов командант преузели су дужност од старог, којег је у условима који су владали у Србији са не мало успеха водио Петар Стамболић. Примопредаја дужности није прошла у потпуности без трзавица, али је партијска дисциплина ипак превагнула.¹⁴²⁵

---

¹⁴²² В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 232–236; К. Поповић, *н. д.*, 273; Лј. Ђурић, *Sećanja*, 219.

¹⁴²³ С. Пенезић, *н. д.*, 25.

¹⁴²⁴ К. Поповић, *н. д.*, 273; Лј. Ђурић, *Dnevnik*, 439.

¹⁴²⁵ ВА, НОВЈ, 1042-1-9; Лј. Ђурић, *Sećanja*, 219.

Какво стање су Коча Поповић и његови сарадници затекли у јужној Србији? Већ смо поменули да је од јануара до марта 1944. услед прилива новог људства и реорганизације јединица у овој зони било формирано пет нових партизанских бригада. Пре доласка новог Главног штаба на исти начин настало их је још 10, у јачини која се кретала у распону од 300 до 700 људи.¹⁴²⁶ Јасна промена савезничке политике и подршка партизанима, офанзивна стратегија комуниста, али и мобилизација¹⁴²⁷ са којом су започели на територијама које су контролисали, били су главни чиниоци за тако нагао пораст људства. Према узорку рађеном на основу биографија бораца 12. бригаде, може се донекле поставити њихова старосна и професионална структура. Три четвртине њих били су омладинци, стари до 25 година, а око две трећине сељани-пољопривредници.¹⁴²⁸

Табела 6: Старосна и професионална структура бораца нових бригада НОВЈ 1944.

СТАРОСТ	УДЕО У УКУПНОМ БРОЈУ	
	БРОЈ	%
Млађи од 18	11	2.56
18 – 25	312	72.56
26 – 35	83	19.3
36 – 60	18	4.18
Преко 60	-	-
Непознато	6	1.4
ЗАНИМАЊА	УДЕО У УКУПНОМ БРОЈУ	

¹⁴²⁶ Нове бригаде НОВЈ су формиране следећим редоследом: 9. маја на Таламбасу код Врања основана је 7. јужноморавска (касније 10. српска) бригада, а у селу Турјану у Пустој Реци и 11. српска бригада; 22. маја у Оштрозубу код Црне Траве настала је и 12. српска, а у Дворану код Крушевца и 16. српска бригада. Другог јуна у Горњој Јабланици, односно у околини Куршумлије, образоване су и 15. и 17. бригада. У недељу дана, од 6. до 13. јуна, у Топлици и Јабланици настају и 13, 18. и 19. бригада. Коначно, 17. јуна је у области Сокобање формирана и 14. бригада (В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 355–357). Иако се о њима временом у јавности створила слика да су достигле бројно стање које би требало да имају по ратној формацији, биле су сличне јачине као и бригаде ЈВуО, с тим да су имале више добровољаца и боље наоружање, а у зонама где су акценат стављале на борбу против окупатора и знатно бољи борбени морал.

¹⁴²⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-141-А; Предраг Миленковић, *Седамнаеста српска НОУ бригада*, Београд, 1989, 25–29.

¹⁴²⁸ Д. Мирчетић, *Дванаеста српска бригада*, 356–400. Исти закључак износи и Милан Борковић: М. Борковић, *Комунистичка партија*, 200.

	БРОЈ	%
Земљорадници	275	63.96
Радници	127	29.53
Занатлије	3	0.7
Трговци	1	0.23
Ђаци	4	0.93
Непознато	20	4.65
УКУПАН УЗОРАК	430	100

На делу територије Лесковачког округа коју су контролисали партизани организовани су и избори за НОО, у којима су изабрани и нови органи власти. По инструкцији Јосипа Броза коју је упутио ПК КПЈ за Србију, на њиховом ауторитету је посебно требало радити: „Учините све, да би српске народне масе на свом сопственом искуству увиделе разлику између истински демократских органа народно-ослободилачке власти и власти у старој Југославији или Михаиловићевих одбора.“¹⁴²⁹ Установљавају се и команде војних подручја. Позадина је била организована беспрекорно: како пропаганда и рад „по женској линији“, тако и интендантура и санитет. У селу Гусинцу изграђена је партизанска војна болница, а припремљени систем подземних склоништа у планинским селима могао је у тренутку непријатељске офанзиве да прими и збрине и до 100 рањеника.¹⁴³⁰

Од доласка бившег команданта Главног штаба Петра Стамболића у Топлицу средином марта и (нешто касније) члана Политбироа ЦК Светозара Вукмановића, приступило се новој реорганизацији снага и, по угледу на војну организацију формирану на територији НДХ, обједињавања и координисања дејстава бригада кроз стварање виших војних команди – штабова дивизија НОВЈ. Током маја и јуна 1944. на југу Србије формирано је од постојећих снага пет дивизија: 21. српска дивизије (формирана 20. маја у селу Гајтан код Лебана), 22. српска дивизија (формирана 22. маја у Трговишту), 23. српска дивизија (формирана 6. јуна у Топлици), 24. српска дивизија (формирана 10. јуна у Пустој

¹⁴²⁹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 619.

¹⁴³⁰ М. Перовић, *н. д.*, 370–372.

Реци) и 25. српска дивизија (формирана 21. јуна у селу Товрљане у Јабланици).¹⁴³¹ Свака је била јачине од око 2.000–3.000 људи, а њихова укупна снага процењивала се на 10.000 бораца.¹⁴³² Коча Поповић је сматрао да је војна организација ових јединица задовољавајућа, али да им пред предстојеће борбе ишак недостаје политичка чврстина какву су поседовале јединице НОВЈ у Босни. Зато је одмах по постављењу тражио од Врховног штаба да му пошаље 50 политичких руководиоца који би подигли убојитост ових снага.¹⁴³³

Ове јединице су се током маја и јуна углавном калиле кроз борбе против ЈВуО („сматрали смо за најважније да се прво обрачунамо са четничким снагама пред нама“)¹⁴³⁴ и мање нападе на окупатора. Уз почетне неуспехе, снаге 21. дивизије у мају успеле да прошире свој утицај и „очисте“ од четника читаву Јабланицу и Округлицу, да би током јуна, уз подршку и 22. дивизије, тежиште борбе пренеле на простор Топлице. У више узастопних борби нанеле су поразе локалним снагама ЈВуО, а затим кренуле и на бугарски гарнизон у Блацу. Иако овај напад није успео, велика борба са окупатором изазвала је и велики одјек међу становништвом. Већ 3. јуна партизанске снаге нападе су и немачки аеродром код Лесковца, запаливши три авиона, хангаре и возила и убивши осам немачких официра и подофицира. Средином јуна обавештајне структуре Српске владе могле су да закључе „да само по градовима и већим среским местима постоји легална власт“.¹⁴³⁵

Након завршетка прве фазе операција у Јабланици, Главни штаб за Србију одредио је 22. дивизији нов борбени задатак – да делује на потезу од Пирота, преко Суве планине, Јужне Мораве и планине Кукавице до демаркационе линије са тзв. „Великом Албанијом“. Током јуна, ове јединице су извршиле низ напада на немачке и бугарске гарнизоне и посаде у околини Лесковца и у Грделици. Резултат је био потпуни прекид комуникација на линији Лесковац–Грделица–

---

¹⁴³¹ ВА, НОВЈ, 1040-1-4; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 383; М. Борковић, *Комунистичка партија*, 190.

¹⁴³² ИАБ, УГБ, СП-IV-141-А.

¹⁴³³ ВА, НОВЈ, 181-6-13/1.

¹⁴³⁴ Исто.

¹⁴³⁵ ИАБ, УГБ, СП-IV-141-А; *Зборник НОР*, 2-13, 230–231; М. Перовић, *н. д.*, 391–393; Д. Мирчевић, *Дванаеста српска бригада*, 21–25; М. Самарцић, *Дража*, књига 11, 32–37, 50–51.

Предејане.¹⁴³⁶ У исто време, 23. дивизија се уз жестоке борбе пробијала ка источној Србији. Њен задатак је био да формира ново жариште покрета, озбиљније уздрма линије одбране ЈВуО, али и развуче немачке и бугарске снаге на знатно шири простор борбе. Најтежи сукоб са ЈВуО имала је 8. јуна на Буковику изнад Ражња, где је само њена 9. бригада имала скоро 40 погинулих, рањених и несталих. Међутим, губици ЈВуО били су и већи: преко 200 избачених из строја, од чега су трећина били погинули.¹⁴³⁷ Коначно, 13. јуна јединице 23. дивизије код села Кравља и Врела у срезу Алексиначком нанеле су тежак пораз и СДС, која је у овој борби имала 25 мртвих. Заробљене „недићевце“ су стрелили.¹⁴³⁸ Партизанске јединице тако не само да нису уништене, већ су се показале и истрајним (територија коју су контролисали на југу, на тремеји Србије, Бугарске и Албаније превазишла је све раније грађене „републике“ у том крају) и спремним да врше продор дубље у Србију.

Корпуси ЈВуО су се нашли у сталној дефанзиви и узмицању пред новим бригадама НОВЈ. Разлога за то је било више. Све што је партизанима ишло у корист у предстојећим сукобима, по њих је деловало поразно: и промене унутар емигрантске владе у Лондону и Брозов споразум са њом, и напредовање Црвене армије и константна помоћ у оружју и муницији од Западних савезника. У исходу сукоба у грађанском рату храброст и жртва ипак нису били одлучујући фактор, већ наоружање и муниција. Када би добили контингенте помоћи од савезника, а они су им редовно дотурани из ваздуха, они би са лакоћом пробијали равногорске крхке линије одбране. Један од официра ЈВуО из Тимочке Крајине забележио је свој утисак: „Партизани су за врло кратко време били тако наоружани и опремљени, да им заиста нисмо могли ништа, иако смо бројно били много јачи.“ Док би они, у завршним борбама, добијали и по 300 метака по борцу, четници нису имали ни 20-ак, а „то нам је тада било потребније од хлеба“.¹⁴³⁹ Случајем, управо у овом округу колаборационистичке власти биле су наклоњеније

---

¹⁴³⁶ Д. Мирчетић, *Дванаеста српска бригада*, 26–37. Касније, за непуних месец дана (од почетка јула до почетка августа 1944) диверзантске групе ове дивизије извеле су чак 12 врло успешних диверзија на пругама у околини Врања и Сурдулице. Њима не само да су паралисали саобраћај и ометали немачке линије снабдевања, већ су им у више наврата нанели и осетније губитке у људству (ВА, НОВЈ, 181-5-7).

¹⁴³⁷ М. Перовић, *н. д.*, 409–413; М. Самарцић, *Дража*, књига 11, 83–85.

¹⁴³⁸ *Извештаји СДС у Моравском округу*, 136–137; Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 382.

¹⁴³⁹ *Књига о Дражи*, књига 2, 113–115.

комунистима него њима (окружни начелник одржавао је везе са руководством КПЈ) па је на терену могло тешко да дође и до било какве сарадње међу њима; деловали су независно и често били у непријатељству. И бугарске снаге које су у име окупатора овде требало да буду носећи стуб отпора, на појединим местима су показивале знаке колапса и невољности за борбу, а негде, попут Лебана, њихове посадне јединице почеле су да прилазе НОВЈ.¹⁴⁴⁰

Коначно, осипању и деморализацији четника на југу допринео је још један догађај. Командант „горског штаба 110“, односно први човек Команде Јужне Србије у Михаиловићевој организацији, мајор Радослав Ђурић (током 1941. командант снага опсаде Краљева) одлучио је да усред одсудних борби у мају 1944. промени страну у рату. Био је то јединствен пример да тако високо рангирани официр пређе у партизане, а следило га је још неколико официра и већи број демотивисаних војника.¹⁴⁴¹ Без обзира на ранија непријатељства, Ђурић је код комуниста, вероватно уз посредовање Британаца, био добро примљен. Изјава којом се обратио својим бившим саборцима, а која је у виду летка штампана и дељена од активиста КПЈ, била је кратка, јасна и разорна: „Почетком 1941. г. ја сам био са Михајловићем. Октобра 1943. спремао сам се да напустим овог издајника. Кад сам добио оригинална документа о његовој личној сарадњи са окупатором и потпуно прозreo његову одвратну издају народу, ја сам 28. маја 1944 г. са свим својим поштеним борцима стао под команду врховног заповедника НОВ маршала Тита. Сви смо ми спремни, да се као прости борци боримо против мрског окупатора и свих његових помагача. Смрт немачком завојевачу!“¹⁴⁴² Мајорова порука имала је ефекта и допринела је даљем осипању снага ЈВуО. Награда за кооперативност и лојалност била је богата: Ђурић не само

---

¹⁴⁴⁰ ИАБ, БИА, II-5, *Вера Пешић*; ИАБ, УГБ, СП-IV-141-а.

¹⁴⁴¹ В. Глишић, *Грађански рат*, 37–38. На Ђурићеву одлуку утицало је више фактора: одсуство воље, исказивано још 1941, да учествује у грађанском рату, веза коју је све време одржавао са неким умеренијим локалним партизанским командантима, вероватно и контакт са британском мисијом у његовом штабу преко које је требало да буде „ломљен“ и Михаиловић, али изгледа понајпре лична криза у којој се нашао. Ушао је у емотивну везу са Вером Пешић, женом која је истовремено била ушлетена у мрежу више агентура. Пошто су открили њене паралелне везе и са Абвером (где је била високо позиционирана) и са КПЈ, па посумњали да се и он налази у истом кругу, припадници ЈВуО су ухапсили Ђурића и предвидели да га упуте у Врховну команду. Међутим, он је успео да им побегне – и оде право код комуниста који су га прихватили (ВА, НОВЈ, 181-6-18; ИАБ, БИА, II-5, *Вера Пешић*; ИАБ, УГБ, СП-IV-141-а; *Немачка обавештајна служба*, књига 4, 579–580; М. Лиз, *н. д.*, 148–150, Мирко Живановић, *н. д.*, 85–87, 94).

¹⁴⁴² АС Ж, Ж-23, ВШ, 58.

што је рехабилитован, већ је по наређењу Врховног штаба, дакле са знањем Јосипа Броза, именован за помоћника начелника Главног штаба за Србију.¹⁴⁴³

У таквој ситуацији, генерал Драгољуб Михаиловић био је принуђен да брзо доноси одлуке: већ почетком јуна по његовом наређењу створене су од пробраног и спремнијег људства *јуришне бригаде* ЈВуО, а средином месеца биће формиране и групе јуришних корпуса, које ће понети главни терет борбе са партизанима. Најпре је, као најелитнија, формирана 4. група јуришних корпуса, под командом мајора Драгослава Рачића, која ће обухватити јединице из северозападне Србије и Шумадије; друга је била Расинско-топличка група корпуса, на челу са потпуковником Драгутином Кесеровићем, у оквиру које ће се борити снаге ЈВуО из јужне Србије. Онда је извршен и нов распоред јединица: део њих био је упућен на Лим, да спречава продор партизана из Санџака, а снаге мајора Рачића послате су на југ Србије, у помоћ Кесеровићу који је, после њиховог заузимања Бруса, био угрожен од партизана. Акутни проблем недостатка наоружања и још више муниције (Кесеровић у једном извештају Михаиловићу пише „остало је још толико да могу само извршити самоубиство“¹⁴⁴⁴), проистекао из одсуства помоћи западних савезника, водио је неке официре ове војске у разне „сумњиве комбинације“; у контакте и сарадњу, посредно и непосредно, трајно или тренутно, зависно од ситуације, и са СДС, ређе и са СДК, али све чешће и са окупаторским јединицама.¹⁴⁴⁵

Летњи дани 1944. испуњени покретима војски заиста су остављали утисак да предстоји *битка за Србију*. Од 10. јула 1944. започела је и реализација немачке операције *Triumpf*, у којој је, уз ангажовање значајних снага, окупаторска команда Југоистока намеравала да партизанске дивизије из јужне Србије потисне у планинска подручја и ту их разбије, те поново успостави контролу над овим стратешки важним простором, којим би се извлачиле њихове снаге из Грчке.

---

¹⁴⁴³ ВА, НОВЈ, 181-6-13/1.

¹⁴⁴⁴ Наведено према: М. Самарџић, *Дража*, књига 11, 59.

¹⁴⁴⁵ „Може се рећи да је Немачка као главни непријатељ потиснута из свести ЈВуО“, закључују К. Николић и Б. Димитријевић. Иако до заједничког антикомунистичког фронта никада није дошло (лично Адолф Хитлер онемогућавао је ма коју иницијативу својих команданата са Балкана или уступак „српским националистима“), сви ти контакти са Немцима скупо ће коштати Равногорски покрет. Њихова дејства против партизана у исто време када и окупаторска, привремено одсуство антифашистичких акција, поврмени транспорт и снабдевање уз немачку логистику, морали су да ослабе морал војника који су 1941. устали против окупатора, а у очима неутралног посматрача да постављају и питања о истинитости партизанске пропаганде о четницима као „квислинзима“ (К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 380–383, 390; Х. Нојбахер, *н. д.*, 28–29).

Друга декада јула тако је започињала биткама које су се по много чему показале као одсудне.¹⁴⁴⁶

Ново партизанско руководство, пре свега Главни штаб, који су се на новом терену нашли на почетку операције непријатељских снага, испољило је спремност за отпор. За кратко време, покренуте су мере за подизање нивоа дисциплине и борбеног морала. Инсистирало је да се и по визуелним обележјима, али и суштински, тежи изградњи борбене формације. У склопу тих мера, позадина је раздвојена од војске, а свим цивилима, поготово родбини бораца, строго је забрањен приступ положајима.¹⁴⁴⁷ У војне команде уведен је већи број активних и резервних официра, као и прекаљених команданата који су дошли са Виса. Враћен је традиционални војнички поздрав, док је онај са стиснутом песницом, карактеристичан за прве дане устанка, наредбом Главног штаба остао само код одреда.¹⁴⁴⁸ Од руководиоца је изричито тражено и да за разлику од раније праксе свим партизанима обезбеде петокраке звезде, које ће ови носити на капама.¹⁴⁴⁹ Извршено је и неколико промена у командним структурама партизанских јединица, а затим и распоред снага, којима ће Главни штаб непосредно руководити:

–21. дивизија (4, 5. и 6. бригада) под командом Милоја Милојевића деловала је на десној обали реке Топлице.

–22. дивизија (8, 10. и 12. бригада) под командом Живојина Николића Брке деловала је на десној обали Јужне Мораве, североисточно од Лесковца.

–23. дивизија (7, 9. и 14. бригада) под командом Радована Петровића деловала је у југоисточној Србији и пробијала се ка Тимочкој Крајини.

–24. дивизија (13, 15. и 17. бригада) под командом Ратка Софијанића деловала је у долини Пусте реке и око Куршумлије.

---

¹⁴⁴⁶ Момчило Павловић, Верољуб Трајковић, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године, студија и документи*, Београд-Лесковац, 1995, 20; Предраг Пејчић, *Деветнаеста српска бригада*, Београд, 1989, 21–23; М. Зорић, *Битка за Србију*, 309–310.

¹⁴⁴⁷ ВА, НОВЈ, 1068-1-5; 1042-1-6.

¹⁴⁴⁸ ВА, НОВЈ, 1067-1-6.

¹⁴⁴⁹ АС Ж, Ж-23, ГШС, 151.

–25. дивизија (16, 17. и 19. бригада) под командом Радивоја Јовановића Брадоње деловала је у области Јастрепца.¹⁴⁵⁰

Тих дана сукоби су ангажовањем јединица са стране надрасли дотадашње, који су били претежно локалног карактера. То је, уједно, био и почетак једне сасвим нове фазе у историји партизанског покрета у Србији, где се са герилског (партизанског) начина ратовања прешло на масовне и фронталне борбе, где ће се новоформиране јединице НОВЈ калити за још теже битке које ће крајем године уследити на Сремском фронту.

У првој фази, дошло је до борби са ЈВуО; комунистички извори процењивали су њихову снагу на 12.000 људи. У нападу се посебно истицала елитна 4. група јуришних корпуса под командом мајора Рачића, која је на правцу свог наступања успела да „очисти“ област Копаоника и потисне 21. дивизију преко реке Топлице. Од 15. јула борбе су се пренеле на десну обалу реке и на тло партизанског упоришта у Јабланици.¹⁴⁵¹ Пет дана касније у борбу се укључио и СДК, помогнут немачким тенковским јединицама, и кренуо у „чишћење“ Јабланице. И овде су прве борбе донеле успех антикомунистичких снага.¹⁴⁵² Двадесет друга дивизија била је нападнута од јаких бугарских јединица, уз подршку њихове артиљерије и авијације. Потиснута је до албанских села, где је, симболично, доживела велику погибел 28. јуна. Посебно је настрадала партизанска болница са јединицом која је обезбеђивала; у овим борбама од 500

¹⁴⁵⁰ Lj. Đurić, *Sećanja*, 219; М. Марковић, *Рат и револуција*, 290–291.

¹⁴⁵¹ М. Зорић, *Битка за Србију*, 309–310; М. Перовић, *н. д.*, 402–406; М. Самарцић, *Дража*, књига 11, 52–58. Према четничким изворима, партизанске снаге су у овим борбама имале више од 300 погинулих.

¹⁴⁵² ИАБ, УГБ, СП-IV-141-а. Током наступања ових снага забележени су бројни злочини и непочинства над народом Топлице, Јабланице, Добрича и других области којима су ЈВуО и СДК наступале. Као да се не ради о истом народу, сељаци за које би се установило да одржавају везе са комунистима стрељани су по кратком поступку. Јован Златић је у срезовима Прокупачком, Јастребачком и Копаоничком избројао 49 цивилних жртава (Ј. Златић, *н. д.*, књига 4, 517–522). И ПК КПЈ за Србију је током актуелних догађаја добијао алармантне извештаје са терена, али није могао да им пружи никакву помоћ. „Приличан број наших дезертера предао им се, разоружавали су их и свлачили па пуштали кућама. Један извештан број је пришао у њихове редове. Према представницима народне власти-одборницима били су много немилосрднији. Њих су убијали где год би их нашли“, јављано је из Добрича (ВА, НОВЈ, 1042-3-8). У тој области намножио се и број дезертера из НОВЈ (преко 300), од којих су неки и пришли ЈВуО и потказивали своје некадашње сараднике. На Јастрепцу су пронашли и једну од земуница са рањеницима, од чега су седморицу стрељали на лицу места, а 10 одвели са собом. „Све је ово као и немање у близини наших јединица довело да народ се овако обезглави, тако да је дошло до тога да су неколико наших људи поколебало и пришло непријатељу, а један је чак убио код њега четири наша омладинца“ (АС Ж, Ђ-2, ПКС, 633; ПКС, 634).

бораца угрожене бригаде преживело је мање од једне трећине.¹⁴⁵³ Све три партизанске дивизије које су се нашле „под ватром“ (21, 24, 25) биле су принуђене да узмичу пред противницима.¹⁴⁵⁴

Пред Главни штаб, који се кретао са њима, поставиле су се две опције: са главним снагама се пребацити у реон Кукавице, а потом преко комуникација на десну обалу Јужне Мораве, или прећи демаркациону линију, развити офанзивне операције према Гњилану и тиме створити услове за пребацивање на десну обалу Јужне Мораве. Коча Поповић се са сарадницима одлучио за другу солуцију – и у свануће 26. јула делови 21. и 25. дивизије избили су на тзв. арнаутску границу. И тамо их је дочекао „ватрени зид“; албанске фашистичке јединице прво су их одбијале пушчаном, па митраљеском и напослетку жестоком артиљеријском паљбом. Упркос свим напорима, даље се није могло.¹⁴⁵⁵ Исцрпљене и проређене партизанске јединице захватила је криза; увећавао се број дезертера, самоиницијативних поступака, чак и пребега у четнике. За 25. дивизију оцењивано је да се налази „близу распадања“, мада је Главни штаб те појаве касније тумачио као „кризу рашићења – из партизанских јединица у војску“. У драматичним моментима, прибојавајући се пораза, Поповић је радиограмом од Врховног штаба ургентно захтевао „упад јаких снага у Србију са запада“, те „хитно дејство савезничке авијације на Лесковац, Врање и Приштину“.¹⁴⁵⁶

---

¹⁴⁵³ Живојин Николић, *Двадесет друга дивизија*, Београд, 1972, 148–159; М. Перовић, *н. д.*, 407.

¹⁴⁵⁴ Двадесет трећа дивизија НОВЈ је са својим распоредом успела да избегне овај удар. Она је напредовала ка северу, где се током јула, готово свакодневно сукобљавала са ЈВуО. Тиме је и ширила фронт и онемогућавала концентрацију свих противничких снага на југу. Највећу борбу водили су током 24. јула 1944. на Буковику, уз обостране тешке губитке. О томе је Десимир Јововић Чича сутрадан известио ПК: „Имали смо сукоб. На Буковику су нас дочекали Моравски корпуси који су се били утврдили јако читава утврђења. (...) Борба је трајала од 8 изјутра до 9 увече и била је на живот и смрт. У једном моменту смо били у сасвим критичној ситуацији и озбиљној. Схватили смо ситуацију да ако попустимо онда нам нема опстанка. То су схватили и Штабови бригада и млади партијци и поставили су бити или не бити. Јуришали су и скакали поред кише бомби у бункере и клали се и убијали, и у последњем моменту су на тај начин потисли и растерали. У тој борби имали смо тешке губитке.“ По сачуваним подацима, 23. дивизија имала је 43 мртва и 63 рањена, док су губици ЈВуО били и већи – око 150 мртвих и већи број рањених. И овде су, као и раније код Врела, партизани извршили тријажу и масовније стрељање заробљених непријатељских војника. Користећи расуло у четничким редовима, делови ових партизанских јединица наредних дана продужили су дејства допирући чак до близу Параћина (АС Ж, Ђ-2, ПКС, 622; М. Перовић, *н. д.*, 412–413; М. Самарџић, *Дража*, књига 11, 94–100; Ј. Златић, *н. д.*, књига 4, 415–417).

¹⁴⁵⁵ АС Ж, Ж-23, ф. 64, *Преглед операција НОВ и ПО Србије 15. 7. – 15. 8. 1944*; М. Марковић, *Пат и револуција*, 296; М. Перовић, *н. д.*, 423–424.

¹⁴⁵⁶ ВА, НОВЈ, 184-1-36/6; АС Ж, Ђ-2, ПКС, 626; К. Поповић, *н. д.*, 280.

Јосип Броз му је оштро одговорио, наређујући хитан повратак и заузимање положаја на Копаонику, којим би олакшао продор Оперативне групе дивизија НОВЈ из Санцака и Црне Горе. Заиста, Поповић је са дивизијама под својом командом већ 28. јула кренуо у противудар; задатак јединица био је да се поново пробију на старе реоне и како год могу поврате изгубљене положаје. С друге стране, Броз је 25. јула упутио директиву и Пеку Дапчевићу да са Оперативном групом одмах крене према Србији. Надирање снага НОВЈ ишло је у наредном периоду из три правца: 1. Оперативна група (2, 5. и 17. дивизија) из североисточне Црне Горе пробијала се преко Копаоника ка Топлици и ка Јужној Морави; 2. Први пролетерски корпус (1. и 2. пролетерска дивизија) и 12. ударни корпус, сконцентрисани на граници Црне Горе и Херцеговине, напредовали би преко Лима и потом Таре и Златибора ка Западној Морави; 3. две дивизије из Подриња (11. и 28) форсирале би реку и кренуле према Шапцу.¹⁴⁵⁷ Тиме се ушло у коначну фазу *битке за Србију*.

Приликом планирања офанзиве, водећи се дотадашњим искуством, Броз је полазио од оцене да се против непријатеља не могу концентрисати тако јаке снаге које би му наметнуле фронталне борбе и фронтално и детаљно чистиле територију Србије. Такав метод дејства био би унапред осуђен на пропаст. Стога се приступило новој тактици која је подразумевала да се из више правца изврше продори у Србију применом марш-маневара, избегавајући дуготрајне борбе у граничном појасу и дуж важнијих комуникација у долинама Јужне и Западне Мораве и Ибра.¹⁴⁵⁸ Уз примену такве тактике, избегавао би се судар са надмоћнијим немачким снагама (крајем јула 1944. било је јасно да ће се са њима обрачунати Црвена армија), а разбијале јединице конкурентске ЈВуО, која је стајала и као главни противник у извођењу револуције.

Јединице Оперативне групе напредовале су одлучно: за свега недељу дана прешли су Ибар, сломили тачке отпора муслиманске милиције, тукли надмоћније немачке јединице (али и маневром избегле њихову главнину) и срушили четири

---

¹⁴⁵⁷ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 384; М. Зорић, *Битка за Србију*, 310–311. Овај пробој је у пракси био изведен јако тешко, уз надчовечанске напоре партизанских бораца. Илустративан је пример бригада 25. дивизије, које су се, неиспаване, гладне и исцрпљене од борби, носећи 400 рањеника, 29. јула успеле да пребаце преко Јужне Мораве и домарширају на партизанску територију око Криве Феје. Ту су им 31. јула савезнички авиони допремили помоћ (Крстивоје Милосављевић, *Осамнаеста српска бригада*, Београд, 1989, 39–69).

¹⁴⁵⁸ П. Вишњић, *Битка*, 31.

моста на прузи Рашка–Косовска Митровица, разарајући тако једну од кључних веза комуникације са Грчком. Поред тога, њихово приближавање Копаонику привукло је и део елитних снага ЈВуО на ту страну, растерећујући на тај начин фронт у Топлици и Јужној Морави. Тамо су, у борби са партизанима, преостале ослабљене јединице Расинско-Топличке и Јужно-Моравске групе корпуса.¹⁴⁵⁹ Већ 7. августа, након крвавих борби са четницима Драгослава Рачића, јединице Пека Дапчевића овладале су и Копаоником, чиме су се створили услови за пробој у Топлицу и избијање партизанских јединица у слив три Мораве.¹⁴⁶⁰ Показало се да су нова снага и појачање, одавно припремани за одсудну битку са „четницима“ као главним непријатељем, заиста појачали иницијативу партизанских јединица и уздрмале позиције ЈВуО у Србији. Ситуација у земљи се убрзано мењала у корист партизана и комуниста. Од 7. до 10. августа водиле су се борбе за Брус и Александровац, територије које су биле под пуном контролом равногораца; у њима је Оперативна група такође извојевала победу и натерала ЈВуО у повлачење.¹⁴⁶¹ Ту је дошло и до првог сусрета – спајања бораца Оперативне групе са партизанским јединицама из јужне Србије, што је појачало значај и ефекат целог подухвата.¹⁴⁶²

2. 7. 1. Борбе у јужној и источној Србији¹⁴⁶³

Долазак Оперативне групе дивизија НОВЈ у јужну Србију није значао само дуго очекивани сусрет „браће по оружју“ из Босне, Црне Горе и Србије – био је то и сусрет двају светова из области у којима су окупација и грађански рат имали сасвим другачије карактеристике. Борци Пека Дапчевића били су и војно и

¹⁴⁵⁹ М. Самарцић, *Дража*, књига 11, 58–62.

¹⁴⁶⁰ *Зборник НОР*, 1-9, 215–217; П. Вишњић, „Ослобођење Србије 1944. године“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1 (1995), 103; М. Зорић, *Битка за Србију*, 311–312. Губици четника у борбама на Копаонику првобитно су процењени од партизанског руководства на 340 погинулих (ВА, НОВЈ, 184-1/1-39). У накнадним интерпретацијама овај број је увећаван. Сама Оперативна група имала је 28 мртвих и несталих и 55 рањених.

¹⁴⁶¹ АС Ж, Ж-23, ф. 64, *Преглед операција НОВ и ПО Србије 15. 7. – 15. 8. 1944*; *Зборник НОР*, 1-9, 255, 466–482.

¹⁴⁶² *Зборник НОР*, 1-9, 168–170.

¹⁴⁶³ У овим целинама стављамо акценат, како је текст и насловљен, на дејства бригада и дивизија НОВЈ формираних у Србији и њихов допринос у ослобођењу земље. Дејства других корпуса и дивизија, као и јединица Црвене армије (о којима је доста писано) стављамо у други план због природе истраживања које за предмет има развој партизанског покрета у Србији.

политички прекаљени, спремни за беспоштедну борбу против сваког кога би партија обележила као непријатеља. И њихов командант био је још пре рата „професионални револуционар“: рођен на Цетињу, привођен због политичких иступања још као гимназијалац, потом студент Правног факултета и од своје 20. године члан КПЈ, прва ратна искуства стекао је од 1937. у Шпанији. Из Шпанског грађанског рата донео је три ране, чин капетана републиканске армије, али и својеврсну политичку школу и мржњу према класном непријатељу. Од устанка 1941. био је један од вођа и водећих команданата партизанског покрета у Црној Гори. До 31. године, колико је имао када је са својим јединицама стигао у Србију, у лику Пека Дапчевића као да се спојило неколико живота; поход на Крајину, битка на Неретви, битка на Сутјесци, повратак у Црну Гору и борбе у њој против Немаца и четника (које је видео као продужену руку окупационе управе), долазак на чело Оперативне групе дивизија у јулу 1944. – све су то биле његове животне епизоде од којих је понеку касније претварао у засебну књигу. Без сумње, слични су морали да буду и његови сарадници и команданти, као што су и њима личили Константин Коча Поповић и његови *пролетери*.¹⁴⁶⁴

На другој страни, стајало је моравско и жупско српско село, чији су људи, у читавом свом животном веку везани за свој атар, још увек неговали традиционалне вредности за које су комунисти сматрали да представљају реликт прошлости. У њиховим крајевима није било много партизана; доминирао је Равногорски покрет, чију су судбину и они делили, али без превише политичких идеала: у завршници ратне драме најважније је било сачувати огњиште и главу на раменима. Њих су тог лета 1944. од окупације више погађале поделе из грађанског рата, а према партизанској војсци која је долазила из далеких, кршевитих предела, гајили су страх и неповерење. Пред њихов долазак, многи су и побегли од својих кућа. То је приметио мајор Реља Лукић и политички комесар 6. источнбосанске бригаде (из оквира Дапчевићеве Оперативне групе), када је почетком августа са својом јединицом прешао Ибар и ступио на тло „Недићеве државе“: „Одмах се осјетио јак утицај Недића и четника“. Исти утисак имао је и после тријумфа на Копаонику: „У копаоничким селима народ је четнички расположен и врло слабо је гледао на наше јединице и примао наше борце. То

---

¹⁴⁶⁴ *Narodni heroji*, knjiga 1, 180–181.

расположење народа према четницима, нарочито се одразило кад је дошло до борбе са четницима, гдје су се поједини сељаци издајнички држали према нама.“ Упорна партијска пропаганда о великосрпском душманину била је и даље присутна у тој мери да је комесар оцењивао да такав дух доминира и код обичних сељака: „Ово се могу назвати већином средњи сељаци и кулаци који, што је карактеристично, не виде велику разлику између наших јединица НО војске и четника, јер има сељака који кажу: 'ја би и тебе сакрио и четника кад би био у опасности јер сте и ви Срби', из чега се види да је код њих великосрпски шовинизам до крајности.“ Зато је на том терену пре свега требало започети са темељним политичким радом.¹⁴⁶⁵

„Негативне појаве“, како код својих јединица, тако и тумачећи расположење у народу, уочавали су и локални команданти и надлежни партијски форуми. У више села у Горњој Јабланици, у пределу Медвеђе, „за време непријатељске офанзиве народ се рђаво држао“. И тамо је по повратку партизанских дивизија доста људи побегло у шуму, а сматрало се и да се „са тог терена не може добити војска на добровољни начин“, већ само уз помоћ силе: „Стара Бања и Равна бања тамо се тешко народ политички може освојити док се не би и војнички притегао то је мишљење другова из поменутог места. Маровца тамо су људи непријатељски расположени према нама и наоружани су, било их који су се борили заједно са Арнаутима против нас и у сваком датом моменту оружје које имају било би употребљено против нас.“ Од ОК КПЈ Лесковац тражили су инструкције за даљи рад.¹⁴⁶⁶ У многим селима се током офанзиве увећао и број дезертера, са којима је по повратку дивизија НОВЈ у те крајеве требало наћи начин за комуникацију и поново их уврстити у сопствене редове.¹⁴⁶⁷ Посебно је било тешко пронаћи ослонац у новим крајевима у које су партизани наступали после две или безмало три године; сељаци су се склањали од сваке војске, бојећи се конкурентске организације. Са територије ОК Зајечар, где се пробијала 23. дивизија, партијско повереништво преносило је баш такве утиске: „Народ се тргао. Свуда нас је примао са симпатија а и говорио нам о кољашком терору. Дobar део силом мобилисаних сељака разбежао се кућама. Али оно што је

---

¹⁴⁶⁵ *Зборник НОР*, 1-9, 390–395.

¹⁴⁶⁶ АС Ж, Ђ-14, ОКЛ, 86.

¹⁴⁶⁷ *Зборник НОР*, 1-9, 277–280.

моментално карактеристично за ситуацију на овом терену јесте то да се народ још увек држи резервисано према нама, и ако нас симпатише. Прилива имамо, али је недовољан и не одговара нашим војничким успесима. Често нам кажу: 'Све је то тако како нам ви кажете, али ви ћете отићи, а они ће опет доћи и онда тешко нама...', што је доказ да народ још нема поверења у нашу снагу и у нашу заштиту.¹⁴⁶⁸ Идентична ситуација је владала и у срезовима ОК Ниш: „Овде нас народ симпатише и добро прима, али још нема смелости да ступи у редове бораца, јер ми идемо и разбијамо, али се нигде и не задржавамо, те немају довољно поверења.“¹⁴⁶⁹

Ипак, страх који се ширио није био само ирационалан, нити га је ширила искључиво противничка организација. Према сачуваним извештајима партијским руководствомима, и нижи форуми и војне команде правили су током трајања борби „грубе грешке“, поготово када би се осетили да су јача страна. Такве „нездраве појаве“ примећене су код Лесковца чак и у селима која су словила за партизанска: „Неки војници односили су се с народом врло незгодно, негде су шамарали жене. Узимано је од сељака и последње парче хлеба. Некима који су куповали жито пример 300 кг. дао је све војсци. Други су по читав стог сена употребљени за исхрану коња дивизиских. Нарочито се рђавим поступцима одликовала маса која је бегала са партизанима (војском). Одузимати су котлови, кашике и др. (...) Овај народ се добро држао и жртвовао све. Данас су стекли донекле рђаву слику о партизанима. Зато је предузето да се народу објасни: да је наша војска била уморна – гладна. Ситуација таква, млади војници су то чинили и др.“¹⁴⁷⁰ И партијска организација из Пирота, где је покрет показивао знаке оснаживања, жалила се ПК КПЈ на исте проблеме и у крајевима на које се протезала њихова надлежност: „Приликом бављења на Бабичком XXV дивизија је у многоме отежала рад нашим друговима из С.К.-а. Узимали су коње од народа без икаквих објашњења и народ говори о томе овако: 'Није чудо што су нам их Дражићевци одузимали, али се нисмо надали да нам их и ови наши одузимају...' Сличне ствари чинила је и XII српска н. о. бригада. Такви поступци у многоме онемогућују да народ са тог терена крене у активну борбу, те би требало повести рачуна о

---

¹⁴⁶⁸ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 568.

¹⁴⁶⁹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 593; ПКС, 622.

¹⁴⁷⁰ АС Ж, Ђ-14, ОКЛ, 85.

поступцима наше војске.“¹⁴⁷¹ Нешто касније, 11. бригада 24. дивизије поставила је некакав ултиматум о предаји непријатељски оријентисаним сељацима из места Иван Кула код Куршумлије. Пошто нису добили одговор „прешли су у офанзиву“; свим оптуженима су попалили куће и одузели покретну имовину.¹⁴⁷²

Некада је ту заиста било нетактичности и злочиначких актова појединаца, некада су их подстицали и локални руководиоци, као што је то августа 1944. чинило руководство ОК Врање: „На овој страни Мораве, упућен је последњи позив непредатим дражиновцима, да се у року од 5 дана предају, и уколико се и овога пута не одазову позиву, почећемо са репресијама. Најокорелијим зликовцима ћемо протерати породице за Бугарску, сву имовину конфисковати а неким од њих куће спалити. Мишљења смо да је то оправдана мера, јер се та села налазе скоро годину дана у сред слободне територије, а они се још нису предали. /Коћура, Првонек, Козји Дол/. У селима ближе прузи, и у првим њиховим базама поступићемо обазривије, јер ту добар део народа не би одобрио наш поступак. Сматрамо да ћемо овим поступцима натерати све њих на предају.“¹⁴⁷³ Чини се да је ипак у примедбама на рад војних команди доминирала чињеница да су се илегалне и позадинске власти по први пут срели са (својом) војском, која је као и друге имала потребе, поготово око исхране, смештаја, снабдевања. Док се радило о герилским групама, њих је било једноставно опскрбити, али када су се појавиле јединице са више стотина бораца, у ионако сиромашном и похараном селу требало је још много напора да организује оно што су команде од њега захтевале. Отуд је долазило и до разочарења, жалби, сукоба.

Команде партизанских дивизија и бригада, у чије је руководство са доласком Коче Поповића примљен и већи број официра, настојале су да такве појаве сузбију. У маси сличних докумената, карактеристична су два која су потекла на почетку офанзивних дејстава 21. дивизије у зони Медвеђе и Куршумлије, а које су у форми инструкције 4. бригади потписали први командант дивизије Риста Антуновић Баја и њен комесар Раде Петровић. Због природе односа о којима говоре, али и због мноштва сличних, али мање детаљних инструкција на које смо наишли за период јун–август 1944, цитирамо их скоро у

---

¹⁴⁷¹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 645.

¹⁴⁷² ВА, НОВЈ, 1080-1-1.

¹⁴⁷³ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 646.

целости. Први извештај је писан пред почетак борби на теренима којима је раније доминирала ЈВуО:

„Раније су наши борци заробљене војнике, били они криви или не, убијали, не обавештавајући о томе своје претпостављене старешине. (...) Све заробљенике треба предати својим штабовима, водећи рачуна да се после заробљавања и одузимања оружја са њима најљудније поступа. Не сме бити псовке, шамарања, претње итд., јер овакви наши поступци са непријатељем, могу само учврстити његове редове, а не никако разбити и разјединити. О овоме строго водити рачуна, нарочито приликом нашег одласка у Горњу Јабланицу и Косаоницу. (...) 3- Дешава се, да наши борци нарочито када дођу ка непријатељску територију присиљавају народ да им спрема што бољу храну. Овакви поступци наших бораца несмеју се уопште дозволити, нарочито у Г. Јабланици и Косаоници. Зато што је овај крај врло сиромашан, те би овакви поступци наших бораца изазвали негодовање код становништва, а тиме би ми много политички изгубили. Зато се мора рећи борцима, да они требају бити задовољни са оним што им народ тога краја буде давао. 4- Наши борци навикнути су да презиру непријатеља, што је сасвим оправдано. Долазећи у Г. Јабланицу, могло би се очекивати, да наши борци са подозрењем гледају на овај народ, јер сматрају да је тај народ непријатељ наше борбе. Тачно је да су у редовима тог народа поникли доста непријатеља наше борбе. Али народ као целина, није уопште непријатељ наше борбе, што доказује 250 бораца тог краја који се боре у редовима Н. О. Војске већ дуго времена. Према томе наши борци морају бити врло љубазни и блиски том народу, тиме ћемо доказати да смо заиста прави народни борци и потпуно се зближити са тим народом.“¹⁴⁷⁴

Ипак, и поред строгих и прецизних директива, неки борци и руководиоци су се већ у првим борбама оглушили о њих и починили злодела. Зато су наређења поновљена у нешто оштријој форми:

„Драги другови, приликом извођења нашег задатка у Гор. Јабланици и делу Оруглице, учињено је од стране наших бораца неколико крупних грешака, које нашој борби наносе доста тешке ударце. Да се не би догађале и теже наносила штета нашој борби, ми вам на неколико њих овом приликом указујемо. 1-ва а и

---

¹⁴⁷⁴ ВА, НОВЈ, 1040-1-5.

најтежа јесте та, убијање једног Дражиновца, који је нађен рањен приликом претреса терена у борби на Реткоцеру, 25-5-1944 г. на сектору VI бригаде. 2-га је убијање заробљеника, не обазирући се на ранија наша наређења, да се сваки заробљеник мора предати Штабу и да се без дозволе штаба не сме ниједан заробљеник убити. 3-ћа наши борци нарочито приликом заручивања хране, чине врло ружне испаде, који каљају наше име пред народом. Да се не би и даље ово догађало и тиме штетило нашој борби, објасните борцима: 1- да се ниједан рањеник /непријатељ/ не сме убити, јер то он, иако непријатељ, као рањеник не заслужује, него на против дужни смо му указати потребну помоћ и предати га на чување најближој кући, уколико се зато има могућности. Ово би била хуманост, коју ми требамо и коју једино ми, Народно-ослободилачка Војска, можемо спроводити. 2- Опет пренесите на борце, да се заробљеници несмеју убијати без ваше дозволе и да се сви имају вама предавати. Ово нам је потребно ради прикупљања података о непријатељу, што је за нас од велике важности. 3- При издавању задатака борцима, било то за храну или ма шта друго, ако је извршење истог скопчано са народом, увек одредите одговорног друга, којем ћете ставити до знања како треба поступати са народом, а који ће вам бити одговоран за све неправилности које се буду дешавале, при извршењу, њему повереног задатка. Напомињемо да се храна може тражити од народа и боље зготовљена, али се не сме дозволити да се притом поступа четнички-лоше, како то имају обичај поједини новодошли партизани. Зато је и потребно увек имати одговорног друга, који ће бити у стању да се снађе у оваквим приликама. Правилно понашање, наших бораца у народу, од велике је важности, због тога је и потребно васпитавати људе у том духу.¹⁴⁷⁵

Ови документи показују да је испада било, али да су команде покушавале да их санкционишу у духу упутстава које су и саме добијале од Врховног штаба. Као и 1941, и 1944. и 1945. последњу одлуку о сваком питању, па и о револуционарном терору, морао је да да врх партије и покрета. Када су они наређивали послушност и амнестирали противнике, та одлука је (као у јужној Србији 1944) морала доследно да се поштује, а када су стајали на становишту масовне ликвидације заробљеника (као у Словенији 1945) и такво наређење

---

¹⁴⁷⁵ ВА, НОВЈ, 1040-1-3.

спроводило се по вертикали. У оба случаја, радило се о тренутној политичкој стратегији Јосипа Броза и његових најближих сарадника, која се примењивала зависно од ситуације.

Пред улазак у другу фазу битке за Србију, партизанском вођству била је потребна дисциплинована армија, која ће, како је и раније наглашавано у многим инструкцијама, бити кадра да се војно и политички постави не као смена постојеће власти, већ као њена револуционарна замена. И једно од наређења штаба 25. дивизије из тог времена, упућено њеним бригадама, потцртавало је потребу изградње нове војске, која би се разликовала не само од ЈВуО, већ и од раније партизанске гериле.¹⁴⁷⁶ Доносила су се правила којим је уређен њен изглед и војничко држање (уз инсистирање да се носе капе са петокракама, униформе уместо народних одела, а опрема у складу са војничким прописима, побољшавање хигијене и чешће постројавање и провере од руководилица), хијерархија (кроз ново ословљавање и војнички поздрав, те истицање чинова и обележја руководилица), марш (уз забрану изостајања и излажења ван строја, забрану пушења ноћу) итд.¹⁴⁷⁷ Сва нова правила примењивала су се у ходу, за било какав дужи предах или вежбу није било времена.

Већ 15. августа започела је контраофанзива НОВЈ у целој јужној Србији. Према наређењу Главног штаба НОВ и ПО за Србију, дивизије под њеном командом нападале су на следећем правцу: 21. дивизија је вршила притисак на Куршумлију и комуникације Прокупље–Куршумлија; 22. дивизија дејствовала је по комуникацији Врање–Куманово и вршила притисак на тамошње окупаторске гарнизоне; 24. дивизија је нападала Лебане, „чистила заостале четнике“ и потом „што јаче“ деловала на рушењу комуникација Лесковац–Врање и Лесковац–Лебане; 25. дивизија је требало да се пробије до Сокобање, где би се повезала са 23. дивизијом и са њом заузимала мање и вршила притисак на веће

---

¹⁴⁷⁶ „Наши борци морају по сваку цену бити пред лицем народа нова војска, која се у свему разликује од свих других војски, које је народ гледао за 3 године и више овога рата“, стајало је у једној каснијој инструкцији команде 23. дивизије (ВА, НОВЈ, 1067-1/1-12).

¹⁴⁷⁷ *Зборник НОР*, 1-9, 373–375. Сличне инструкције проследила је потчињенима и команда 23. дивизије (ВА, НОВЈ, 1067-8-1/6).

непријатељске гарнизоне, ширећи слободну територију и разбијајући „четничке банде“.¹⁴⁷⁸

Међутим, када су од Главног штаба дефинисани општи задаци офанзиве НОВЈ, у први ред је јасно стављена борба против супарника у грађанском рату: „Задаци: разбијање четника као основно, проширивање и учвршћивање слободне територије, мобилизација, стварање нових бригада и одреда, дејство на комуникације и гарнизоне, будно пратити бугарске покрете због евентуалног њиховог одласка ради брзе и енергичне интервенције.“ Упадљиво, ни једном речју нису биле поменуте борбе против немачког окупатора.¹⁴⁷⁹

Напредовање се осетило већ током прве ноћи: извршени су демонстративни напади на Прокупље и Куршумлију, уз масовно рушење комуникација око ових градова. Посебно су били учестали напади на пруге и железничка постројења: у плими партизанских активности уништено је осам железничких станица, више од 10 железничких композиција, три железничка моста дигнута су у ваздух. Само на виталној комуникацији, прузи Ниш–Скопље, пруга је била пресечена на 80 места, а саобраћај обустављен за укупно 18 дана.¹⁴⁸⁰ Успостављене су слободне зоне у које окупатор више није залазио и у којима је у континуитету, као у ужичком крају 1941, функционисала партизанска власт у пуном капацитету. У њима је започела и масовна мобилизација војних обвезника узраста 18–35 године.¹⁴⁸¹ „Народ у читавом округу гледа у нама велику силу, сматра нас као државу а ве наше организације као државне установе /за одело кажу – државно одело, за војску – народно ослободилачка војска кажу, за падобране и друге ствари – као коњи, седла итд, кажу државно – војничко; позив за мобилизацију примају и према томе се односе као кад их позива држава. Долазе нам људи из градова и кажу: добили смо позив за мобилизацију и ево одазивамо се на позив“, стајало је у закључку августовског извештаја ОК Врање.¹⁴⁸²

Такве територије су се од средине августа 1944. убрзано умножавале. Након још неколико сукоба са четницима у источној Србији, 23. дивизија је 12.

---

¹⁴⁷⁸ АС Ж, Ж-23, ф. 64, *Преглед операција НОВ и ПО Србије 15. 7. – 15. 8. 1944*; Милојица Пантелић, *25. српска НОУ дивизија*, Београд, 1977, 51.

¹⁴⁷⁹ ВА, НОВЈ, 184-1/1-39.

¹⁴⁸⁰ АС Ж, Ж-23, ф. 64, *Преглед операција НОВ и ПО Србије 15. 7. – 15. 8. 1944*; *Зборник НОР*, 1-9, 339–341.

¹⁴⁸¹ *Зборник НОР*, 354–355.

¹⁴⁸² АС Ж, Ђ-2, ПКС, 646.

августа ослободила и Бољевац, седиште истоименог среза у којем је партизанска акција била одавно утихнула. Отпор им је пружила само малобројна посада СДС (70 људи); њихов отпор сломљен је тек сутрадан. Већина припадника СДС су у овим борбама погинули, док је део њих који су се предали, највероватније 14, непосредно потом стрељано. Само два дана касније, ослобођена је и Сокобања.¹⁴⁸³ Међутим, Бољевац није и задржан (Сокобања је остала једини град у Србији који су партизани заузели још у августу и задржали га све до повлачења окупатора из земље), нити је ослобађање већих места постало пракса: према стратегијској замисли команде, јединице није требало много да крваре око таквих циљева. Више се радило о моралном ефекту који је произишао из чињенице да су партизани присутни на широком простору и да по први пут после 1941. поново заузимају вароши. Опет, као 1941, ударили су углавном на тачке које су контролисале владине снаге или ЈВуО. Већи градови и јачи гарнизони окупатора, поготово Немаца, просто су заобилажени – било је само битно пробити се у што краћем року и са јачим снагама ка северу, до Тимочке Крајине и до Дунава – у сусрет очекиваним јединицама Црвене армије.¹⁴⁸⁴

Предстојништво полиције из Лесковца 18. августа је центри у Београду упутило извештај на основу ког се могло закључити да се битка на том простору ближи крају. У граду су остале само СДС, СДК, Бугари и „нешто мало немачких техничких трупа“. Свим околним селима и варошицама доминирали су партизани, угрожавајући притом и сам центар округа. „Можемо мушки констатовати, да је акција на сузбијању комунистичко-партизанских снага претрпела неуспех“, стајало је у закључку извештаја.¹⁴⁸⁵ Истог датума када је овај извештај упућен у Београд, партизанске снаге извршиле су напад и на Лебане. Борбе у вароши трајале су целе ноћи, али су бугарске снаге и СДК успеле да се одрже. Не задуго, јер су их већ 20. августа јединице 24. дивизије потиснуле и ослободиле и ово место.¹⁴⁸⁶ И акција крајем августа и почетком септембра у југоисточној Србији

---

¹⁴⁸³ ВА, НОВЈ, 184-1/1-39; *Извештаји СДС у Зајечару*, 309; М. Радановић, *н. д.*, 334; М. Перовић, *н. д.*, 413; С: Босиљчић, *н. д.*, 196–200.

¹⁴⁸⁴ ВА, НОВЈ, 181-1/2-52; J. Tomasevich, *н. д.*, 365.

¹⁴⁸⁵ ИАБ, УГБ, СП-IV-141-а.

¹⁴⁸⁶ ВА, НОВЈ, 184-1/1-39; *Зборник НОР*, 1-9, 386–389; Исто, 1-11, 29–31.

дала је плодова: 2. септембра ослобођен је Сврљиг, а 4. септембра и Књажевац.¹⁴⁸⁷ Територија под контролом партизана сада се проширила на десетак срезава и знатно шире области које су држали или су их угрожавали.

Постоји више разлога зашто њихова офанзива у другој половини августа није наишла на озбиљнији отпор. Најпре, немачке снаге су се од операције *Triumph*, као и пре ње, држале доста уздржано, сваљујући главни терет борбе на домаћу управу и Бугаре. Њихово веће ангажовање осетило се на терену пошто је Румунија капитулирала (23. августа); тек тада су сукобу дали шири значај од локалног.¹⁴⁸⁸ Са Бугарима је ствар стајала другачије. Љути непријатељи партизана (и српског народа) из 1941. поново су, као на почетку рата, позивани да се придруже револуционарном таласу.¹⁴⁸⁹ Још у априлу 1944, размишљајући о правцима ширења народноослободилачке платформе, Благоје Нешковић је своје сараднике из источних и јужних делова земље упућивао и на Бугаре: „Ми морамо у Србији или разбити бугарску војску, или је придобити на нашу страну, тј. Тући их немилосрдно и радити с њом политички. (...) Позивајте Бугаре, недићевце и четнике да прилазе нашим редовима.¹⁴⁹⁰ У исто време, и немачке безбедносне службе процењивале су да су њихови савезници вероломни: „Држање бугарске армије је дволично. Они у самој Бугарској не предузимају ништа против комуниста, док бугарски корпус и 21. буг. пешадијска дивизија, које се налазе у Србији, у Нишу, управљају своје акције углавном против ДМ-група. Верује се, да између буг. војске и ком. банди постоје везе, пошто комунисти код свих акција благовремено избегавају додир са оружаним снагама. По исказима једног вишег буг. официра има око 10% буг. војника, који су комунистички настројени.“¹⁴⁹¹ Међутим, сарадња у то време још није била остварена.

Контакти су се интензивирали доласком новог Главног штаба са Виса, са којима је кренула и совјетска мисија чији су неки чланови (посебно Штериј Атанасов) били задужени управо за рад са Бугарима. Са окупаторским војницима су ступали у контакт преко бугарских комуниста и партизана који су у то време

---

¹⁴⁸⁷ *Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије 1944*, приредио Божидар Благојевић, Неготин, 2010, 12.

¹⁴⁸⁸ *Зборник НОР*, 12-4, 681.

¹⁴⁸⁹ О српско-бугарским везама у јужној Србији кроз аспекте сарадње КПЈ и БРП в. више: Б. Митровски, В. Глишић, Т. Ристовски, *Бугарска војска у Југославији 1941–1945*, 170–187.

¹⁴⁹⁰ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 538.

¹⁴⁹¹ АС, БИА, 2-39, *Немачка документација која се односи на праћење рада КПЈ*.

такође деловали из јужне Србије. Такође, чланови ове мисије, свакако са широким овлашћењима на терену, одабирали су и заробљене бугарске војнике за које су процењивали да би могли бити употребљени у борби НОВЈ (претежно против четника), састављали летке који су им дељени итд. Момчило Мома Марковић је оставио сећање да је до ангажовања Бугара дошло иницијативом Врховног штаба, а по тражењу Георги Димитрова, „како би се дала могућност бугарским комунистима и прогресивним снагама 'да се рехабилитују'“. ¹⁴⁹²

Сачувано је неколико докумената с краја августа 1944. у којем је вођство партизанског покрета у Србији иницијално контакт и сарадњу са бугарским јединицама. Користећи повољну политичку ситуацију у Бугарској која је настала са приближавањем Црвене армије, као да се не ради о окупатору који је колико до јуче сатирао српски народ, Коча Поповић је 27. августа од потчињених јединица тражио да ступају у везу „са свим бугарским гарнизонима“. Услови за сарадњу са њима били су следећи: „а) у садејству са нашим снагама одмах приступити ликвидирању немачких и четничко-недићевских снага уколико их има у гарнизону, б) у случају не пристанка биће приморани да нам предају оружје и спрему које ће им иначе одузети Немци и њихове домаће слуге.“ Очекивао је да ће и они бити кооперативни, наставити борбу против „заједничког непријатеља“ и пружити помоћ НОВЈ у „овладавању“ градовима које су до тада држали као окупатори. ¹⁴⁹³ Истог дана, и начелник Главног штаба Рудолф Приморац обратио се командантима из јужне Србије са сличним инструкцијама, али уз видљиву разлику у приступу према бугарском окупатору и ЈВуО. Прве је требало позвати „да нам се прикључе и окрену оружје против Немаца. Све оне који се не одазову, разоружајте. Све њихове карауле и мање гарнизоне ликвидирајте“, док је за домаће противнике предвиђен оштрији поступак: „хитно ликвидирајте још заостала четничка упоришта, а поједине четничке групе уколико постоје позовите да нам се прикључе“. ¹⁴⁹⁴

Очекујући много од тих веза, Приморац се обратио и штабу 2. пролетерске дивизије, преносећи им информацију да је у Лесковцу дошло и до сукоба између Немаца и Бугара. Дао им је упутства о даљим корацима: „Пошто постоји

---

¹⁴⁹² АС Ж, Ђ-2, ЦК СКС, ф. 3, сећања Моме Марковића; *Зборник НОР*, 1-9, 28–29.

¹⁴⁹³ ВА, НОВЈ, 181-1/2-34.

¹⁴⁹⁴ ВА, НОВЈ, 181-1/2-37.

могућност да борбе између Немаца и Бугара узму шире размере, то по овоме поступите на следећи начин: наредите вашим јединицама да уколико постоји могућност помогну Бугаре у борби против Немаца или бар да их прихватају уколико се буду повлачили према нама. Уколико су у питању јаче немачке снаге, наше јединице не треба да се сувише ангажују и да избегавају излишне губитке. У вези овога потребно је хитно ухватити везу са Бугарима на свима правцима саопштавајући им, да су Немци у Лесковцу напали Бугаре и да то могу сваког момента очекивати и остале бугарске јединице. Развити пропаганду међу њима за прикључење и стављање под нашу команду бугарских јединица у борби против Немаца и њихових домаћих слугу.¹⁴⁹⁵ На сарадњу су упућиване и партизанске јединице са подручја Прокупља, уз напомену да према Бугарима треба бити „веома еластичан“.¹⁴⁹⁶

Одговор друге стране био је двојак, у складу са интересима које су те трупе могле да остваре. У крајевима где су били јачи, Бугари су начелно пристајали на преговоре, али су их само користили не би ли добили у времену, док се њихове јединице не извуку из обруча.¹⁴⁹⁷ Ипак, понегде су из тих контаката произишли и бенефити. Пуковник Љубодраг Ђурић известио је 2. септембра Главни штаб о преговорима на високом нивоу који су у крајњем исходу добили значајно „античетничко“ обележје : „Јуче је долазио један официр код Чила и заказао састанак за данас у 9 часова у с. Церје. Ја сам био између Сврљига и Књажевца и дошао сам јутрос на овај састанак. Од Бугара је дошао начел. штаба 25. буг. див. са седиштем у Нишу, п-пук. Кирчев Иван, са још једним официром. По њиховом изместању и бугар. и нем. војска су деморалисане бомбардовањем и трпе велике губитке. (...) Поставио сам им да нам предају сво тешко наоружање и да нам га извуку од немаца из Ниша у току ове ноћи, а да они продуже преко Сврљига ка Пироту-Бугарској, а у току ноћи 2/3 напусте Ниш (јер им Немци са четн. спремају разоружавање), иначе ћемо наставити са бомбардовањем кога се они много плаше. Ово важи само за Бугаре у Нишу. –Остале ћемо све разоружати са којима дођемо у додир, јер немамо снага око Ниша сем редног бат.нове дивизије која је

---

¹⁴⁹⁵ ВА, НОВЈ, 181-1/2-40.

¹⁴⁹⁶ ВА, НОВЈ, 181-1/2-41; 181-1/2-42; 181-1/2-43.

¹⁴⁹⁷ ВА, НОВЈ, 181-1/2-52. Константин Коча Поповић је у свом дневнику сумирао утиске двоструке политике бугарских јединица: „Бугари се огорчено туку па су после срећни што могу ступити у нашу војску!“ (К. Поповић, *н. д.*, 278).

наоружана. Они ће одговор послати ноћас и према њему ће се Чиле равнати за даљи рад са нама. (...) Они су нам још јуче направили извесне уступке као: један наш друг налази се у њиховом штабу у Нишу. Њему је стављена на располагање сва бугар. об. служба са подацима о гестапоу, четницима, недићевцима итд. Издали су дозволе нашим људима и они се крећу слободно по Нишу у бугар. оделу [подвукао Н. Д.].¹⁴⁹⁸ На вест да врх 1. окупационог корпуса преговара са комунистима, интервенисали су Немци и похапсили цео штаб јединице који се налазио у Нишкој Бањи, те разоружали њене припаднике.

Било је и оних јединица које су се заиста определиле за прелазак у НОВЈ. Савезничка мисија при Главном штабу регистровала је 2. септембра да је 100 бугарских војника из Сурдулице, заједно са двојицом официра из 29. дивизије, „пришло партизанима“.¹⁴⁹⁹ Три дана раније, око 150 Бугара са тројицом својих официра пришли су партизанима и у околини Врања. Између њих и партизанског руководства дошло је до конфликта, јер су ови захтевали да задрже своје оружје, док су партизани намеравали да их приме, али и претходно разоружају – и њихово наоружање предају својим новомобилисаним борцима. Њихово неслагање послужило је члановима ОК КПЈ да надређене упозоре и да народ негативно реагује на такве појаве. „Ми имамо више поверења да дамо пушке тим нашим друговима него бугарским војницима из 29. див. који су до јуче палили наша села и крваве борбе водили с нама. Затим, политички губимо, ако те трупе не разоружавамо већ их са оружјем и пољупцима отпратимо из наше земље. Народ се буни. (...) Можда ће те исте пушке у Бугарској чувати неку реакционарну владу и што је најважније да ми морамо да разбијемо команду тих јединица да бисмо могли да казнимо зликовце као што су Апостолов, живодер и многи други /ако им војску не разоружамо ми не можемо да их покажњавамо/.“ Није познато како је овај случај решен.¹⁵⁰⁰ Командант новоосноване 1. пиротске бригаде НОВЈ обавештавао је подређене 11. септембра да у борби против Немаца и у том крају долази до сарадње између партизана и Бугара: „Наш 2. Батаљон ушао је у Пирот и успоставио Народну власт. Такођер и Царибродски одред ушао је у Цариброд. Данас ће Команда места ући у Бабушницу и доћи ће скоро до заједничке сарадње

---

¹⁴⁹⁸ ВА, НОВЈ, 181-1/5-20.

¹⁴⁹⁹ ВА, 17-1/2-7.

¹⁵⁰⁰ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 653.

између наше Бригаде и Бугарских трупа, према томе Ви припремите борце за престојеће догађаје и понашање наших бораца.“¹⁵⁰¹

Прелазака бугарских окупаторских војника у партизане било је и у другим местима, поготово након капитулације Бугарске. Али, што је још важније, елиминацијом Бугара почетком септембра настао је вакуум на терену јужне и источне Србије који су партизанске јединице успешно попуњавале. Тако су, између осталог, пошто су бугарске снаге напустиле Прокупље, партизанске снаге 3. септембра умарширале и у овај град, чиме су коначно преузеле контролу над готово целом Топлицом и Јабланицом.¹⁵⁰² У истој седмици на југу Србије било је још добрих вести: снаге 22. дивизије, које су дуго доминирале његовом околином, 7. септембра ослободиле су и Врање. Одмах су започели са мобилизацијом, након чега ће на овом простору ускоро израсти још две дивизије НОВЈ.¹⁵⁰³

На читавом терену тих округа остале су да се супротстављају надирућим јединицама НОВЈ, не рачунајући градове који су били поседнути немачким и квислиншким формацијама и који су ван њих интервенисали само у изузетним приликама, једино снаге Михаиловићеве ЈВуО.¹⁵⁰⁴ Зато је и удар на њих морао да буде најснажнији, и од српског партизанског руководства (које је пратило линију Врховног штаба и готово понављало Брозове формулације о непријатељима) истицан више пута. И у директиви број 3 Коче Поповића од 27. августа, у којој је захтевао флексибилност према Бугарима, у првој тачки је поново наглашена важност обрачуна са српском „реакцијом“: „Основно остаје разбити главне недићевско-четничке снаге и окупаторску недићевско-четничку власт по срезовима, општинама и селима.“¹⁵⁰⁵ Главни штаб за Србију је исто наређење српским дивизијама поновио 30. августа („ваша основна оријентација треба да буде сада против Недић. четн. снага као главног ослонца Немаца“), а онда и 1.

---

¹⁵⁰¹ ВА, НОВЈ, 1342-1-6.

¹⁵⁰² ВА, НОВЈ, 737-3-6.

¹⁵⁰³ *Зборник НОР*, 1-12, 36–37.

¹⁵⁰⁴ J. Tomasevich, *n. d.*, 365. Регистровани губици групе армија „Ф“ која је у том тренутку контролисала Србију уверљиво су сведочанство о томе: у жеку борби у грађанском рату у јулу 1944, њени укупни губици износили су 17 мртвих и несталих и 39 рањених (*Зборник НОР*, 12-4, 517).

¹⁵⁰⁵ ВА, НОВЈ, 181-1/2-34.

септембра: „Главни непријатељ су четнико-недићевци као главни ослонац Немаца и фашизма.“¹⁵⁰⁶

Противничка страна је пак већ крајем августа копнила и на правцима наступања НОВЈ показивала прве знаке дезорганизованости. Околности у свету и земљи им нису ишле на руку. Титови дипломатски успеси били су на врхунцу: у августу 1944. се у Казерти и лично срео са Винстоном Черчиллом и, тек што је овај помислио да га држи под контролом, авионом тајно отпутовао у Крајову, па у Москву, где ће се срести и са Стаљином и уговорити даље ангажовање СССР-а и Црвене армије у Југославији. У земљу ће се вратити тек у октобру.¹⁵⁰⁷ Црвена армија је током августа муњевито напредовала кроз Румунију и, посве јасно, стизала на југословенску границу; већ 6. септембра њене снаге избиле су на Дунав код Турн Северина. Преузимала је иницијативу и у Бугарској, где је после устанка 9. септембра образована влада Отечественог фронта и прогласила рат Немачкој. Сви Михаиловићеви покушаји да се приближи „Русима“ и са њима оствари сарадњу у Србији били су осуђени на пропаст: они су у земљи имали своје природне савезнике.¹⁵⁰⁸ Западни савезници не само да су пропагандно и војно помагали партизанске јединице, већ су им извођењем операције *Ratweek* (Ретвик), првенствено намењеној разарању немачких комуникација и ометању њихових снага у извлачењу из Грчке моравским правцем, уједно и олакшали продор кроз јужну Србију.¹⁵⁰⁹

Коначно, и губици ЈВуО у борбама током претходних месеци били су високи. Према немачким проценама, она је од марта 1944. била носилац

---

¹⁵⁰⁶ ВА, НОВЈ, 184-1/1-39.

¹⁵⁰⁷ В. Petranović, *Srbija*, 621–627; М. Екмечић, *н. д.*, 493; А. Тимофејев, *Руси*, 314–317.

¹⁵⁰⁸ В. випе код: А. Тимофејев, *Руси*, 333–364; *Књига о Дражи*, књига 2, 113–115; К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 403–404.

¹⁵⁰⁹ Иза операције Ретвик остале су бројне контроверзе и отворена питања, поготово у погледу цивилних жртава које су дошле као „коллатерална штета“. Циљеви су били војни и привредни (касарне, постројења, мостови и железнице), али су насумична бомбардовања изазивала и велика разарања и велики број усмрћених српских грађана у сваком граду (Београд, Ниш, Краљево, К. Митровица, Смедерево итд). Поред српске престонице (бомбардоване и на Ускрс те године), највише цивилних жртава – између 800 и 1.000 – изазвала су дејства америчке 15. ваздухопловне армије 6. септембра у ужем градском језгру Лесковца. Остала је горка истина да су места бомбардовања и у овом и у неким потоњим приликама означили партизански команданти; после ваздухопловних напада следили би убојити напади њихове пешадије. У неким приликама, као уочи бомбардовања Ниша 1. септембра, не само да су били означили циљеве, већ су и упозорили своје јединице да се у тајности удаље од комуникација како би избегле страдање (АС Ж, Ђ-2, ПКС-541; ВА, НОВЈ, 1078-1-36; М. Павловић, В. Трајковић, *н. д.*, 77–92, 219–220; П. Качавенда, „Ефекти савезничких бомбардовања комуникација и градова у Србији почетком септембра 1944. године“, *Лесковачки зборник*, бр. 35/1995, 138–140).

антикомунистичког отпора српских снага и уједно највише крварила. У једном документу наведено је да су укупни губици у борбама против партизана од 15. марта до 15. августа код СДС износили 160 погинулих, код СДК 140, а код ЈВуО чак 1.749. Притом, број настрадалих се код њих повећавао сваког месеца и током јуна/јула у односу на март/април нарастао више него двоструко.¹⁵¹⁰ Њихови војници из Шумадије и западне Србије, подручја која су се дуго налазила изван зоне дејстава већих партизанских јединица, били су у јулу и августу 1944. сведоци продора и победа НОВЈ у јужној Србији и осипања сопствених команди. Преко њих, вести о „опасности од комуниста“ прошириле су се читавом земљом.

Ипак, иако су покрет у целини перципирани као главну непријатељску снагу, однос вођства партизанског покрета у Србији према припадницима ЈВуО изгледао је од краја августа до средине септембра 1944. доста флексибилно. Позивајући се на одлуку краља Петра од 25. августа о смењивању генерала Михаиловића са места начелника штаба Врховне команде Југословенске војске, Главни штаб НОВ и ПО за Србију упутио је већ сутрадан позив „свим четницима и припадницима Југословенске војске у отаџбини“ да им се придруже: „На предлог југословенске владе у Лондону, краљ Петар II потписао је указ о распуштању Врховне команде. То значи, да Дража Михајловић и његова војска губе и последњи адут да су они краљева војска. Једина војска која се борила и која се и данас бори против окупатора и његових помагача је Народно-ослободилачка војска. То признаје цео наш народ, то признају владе савезничких земаља, то признаје и краљ Петар II. (...) Зато, што смо ми једини признати за праву народну војску, зато што Врховна команда југословенске војске у отаџбини више не постоји ми вам *наређујемо* да се прикључите Народно-ослободилачкој војсци и под нашим руководством поведете борбу противу непријатеља нашег народа, за слободу и спас наше земље. Не учините ли то одмах, сутра ће већ бити касно.“¹⁵¹¹

Други позив који је уследио тих дана био је нешто блажи и погађао је у њихове националне сентименте: „Четници! Заведени Срби у Недићевој стражи! Последњи је час да искупите свој грех према Србији и Југославији, Словенима и савезницима. Учините оно што су учинили чак и Румуни. Отргните се од Хитлерових слугу Недића и Михаиловића, кога се одрекао и краљ Петар, и

---

¹⁵¹⁰ J. Tomasevich, *n. d.*, 308.

¹⁵¹¹ АС Ж, Ж-23, ГШС, 163.

окрените своје оружје против немачких крвника! Херојска Народно-ослободилачка војска високо је дигла над Србијом устанички барјак, барјак јединства и слободе. Неодложно прелазите у редове Народно-ослободилачке војске! Кад то урадите, окренули сте своје оружје против окупатора, стали уз раме савезника, скинули са себе одговорност за Недићеве и Михаиловићеве злочине! У борбу, у напад на непријатеља који отступа из Румуније пред ослободилачком Црвеном армијом. У борбу да Немци не направе од Србије ратиште на коме ће бранити прилазе Хитлеровој јазбини. (...) На освету за раскомадање и издају југословенске домовине! Под заставом маршала Тита – у бој за част и слободу Србије; на освету за ропство, патње, жртве, издају Србије! Србија је почела, нека она и заврши!¹⁵¹² Тридесетог августа Броз је за читаво подручје Југославије прогласио и амнестију за четнике и домобране који нису узели учешћа у злочинима (мада је употребљени термин којим су обележени они на за које није важила био доста неодређен – „непријатељ НОБ“), са роком трајања до 15. септембра.¹⁵¹³ Доцније је још једном продужио амнестију, на неодређено време.¹⁵¹⁴

Ипак, ниједан од тих позива није имао разорну моћ по ЈВуО као говор њиховог врховног команданта краља Петра преко Радио Лондона од 12. септембра 1944, којим су припадници те војске позвани да стану под команду НОВЈ и Јосипа Броза Тита. Он је и био пресудан на њихов прелазак у партизане.¹⁵¹⁵ Ефекти су се брзо осетили. Пуковник Љубодраг Ђурић извештавао је 1. септембра да „маса четника хоће да приђу нама, вође се колебају ради глава“ и закључио: „Србија се диже, биће нових дивизија“.¹⁵¹⁶ Исте опсервације износио је 6. септембра и Коча Поповић: „Што се тиче четника, после свог другог великог пораза од Пекове групе и после краљевог указа, Титовог позива, енглеске изјаве и после потпуног компромитовања са Немцима, њихова снага и борбеност мора опадати упоредо са погоршањем немачког положаја. Четничка опасност се, дакле, много смањила и мислимо да они не престављају више озбиљног противника. (...)

---

¹⁵¹² ВА, НОВЈ, 183-1/3-15.

¹⁵¹³ *Зборник НОР*, 2-14, 106.

¹⁵¹⁴ ВА, НОВЈ, 713А-4-23.

¹⁵¹⁵ В. Petranović, *Srbija*, 346; К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 399; М. Екмечић, *н. д.*, 496.

¹⁵¹⁶ ВА, НОВЈ, 181-1/5-17.

Расположење народа за нас је одлично а све већи прилив људства даје карактер масовног народног устанка.¹⁵¹⁷

Милан Радановић је указао на масовну појаву предаје (пре или након борбе, односно заробљавања) припадника ЈВуО партизанима током септембра 1944, поготово на југу Србије, у Лесковачком и Нишком округу. У више наврата, партизанским снагама је прилазило по неколико десетина, па и по стотину припадника противничке организације. Они који су желели да наставе борбу са њима укључивани су у јединице НОВЈ. Такве појаве забележене су и у ибарском и краљевачком крају, касније и у западној Србији и у Шумадији.¹⁵¹⁸ Ипак, према новодошлима је наређена будност, како се у партизанске редове не би увукли и они који су раније починили злочине.¹⁵¹⁹ Неки од њих су заиста и откривани; њима је требало судити, али су правду покатакд узимали у руке и појединци. Тако је код Крушевца међу заробљенима откривен и извесни Кореја, „главни кољаш у групи код Кесера“; „хтели смо да вам га пошаљемо к вама, али успут борци ударајући га изнемогао и пао на путу и ми смо га дотукли“.¹⁵²⁰ У Неготину је нешто касније забележено убиство учитеља Милутина Анђелића, ког је партизански суд ослободио и уврстио га у јединице НОВЈ. Лишио га је живота један водник „говорећи он ми је био највећи непријатељ и данас иде са мном заједно бар да хоће да иде у борбу, не би жалио“. Закључак оних који су испитивали случај био је ипак да то није био само лични чин појединца: „Изгледа да није било само његово решење него да је чак и преко партије било закључено да се смакне на какви било начин.“¹⁵²¹ У рату, овакве појаве су биле донекле и сузбијане, али када је, неколико месеци касније започело организовано „чишћење народних непријатеља“, оне су добијале и шире размере.

Но и поред свих губитака, покрет генерала Михаиловића у септембру 1944. није био поражен у Србији. По немачким изворима, он је после покушаја извођења опште мобилизације, упркос томе што је она подбацила, имао између 30.000 и 40.000 људи, што је показало да с њим још треба рачунати.¹⁵²² После

---

¹⁵¹⁷ ВА, НОВЈ, 181-2-52.

¹⁵¹⁸ М. Радановић, *н. д.*, 224–232.

¹⁵¹⁹ ВА, НОВЈ, 713А-4-28.

¹⁵²⁰ ВА, НОВЈ, 1040-5-37.

¹⁵²¹ ВА, НОВЈ, 1078-5-8.

¹⁵²² J. Tomasevich, *н. д.*, 366.

пораза у првој фази битке за Копаоник, његове снаге на том простору су до краја августа успешно одолевале партизанским нападима, чак повремено и наносећи ударце јединицама Пека Дапчевића. Тиме је успорен и њихов продор у Шумадију.¹⁵²³ Корпус Драгутина Кесеровића је 21. септембра на Парцанској коси, недалеко од Трстеника, потукао снаге 4. црногорске и 3. српске бригаде НОВЈ, наносећи им губитке који се процењују на више од 100 мртвих, што погинулих у борби, што утопљених у Морави при повлачењу.¹⁵²⁴ У Поморављу, недалеко од Параћина, јединице ЈВуО поразиле су почетком октобра и 24. бригаду 45. српске дивизије, наносећи јој губитке од 28 мртвих и 58 заробљених. У завршници грађанског рата, ни за заробљенике није било милости: већину њих усмртили су на бруталан начин, остављајући тако иза себе још један тежак злочин.¹⁵²⁵ Били су то неки од највећих пораза које је ЈВуО нанела партизанском покрету у Србији током целог рата.

Међутим, за разлику од старешина ЈВуО, партизанско руководство није полагало на одсудну битку. Као и раније у августу, већи сукоби њима нису били потребни и они су их избегавали. Циљ у односу на Равногорски покрет је и даље био разарање његове позадине и мобилизација на освојеним подручјима, појачавање диверзија и ометање немачких комуникација, али изнад свега „продирање ка Дунаву и према Београду“ и што брже повезивање са Црвеном армијом. Сви ти циљеви током септембра били су остварени.¹⁵²⁶

Од краја августа, попреште сукоба постала је и источна Србија, ка којој су продирале 23. и 25. дивизија НОВЈ. У борбама са четницима изнад Ражња 25. дивизија имала је 26. августа 15 мртвих, али је пробила њихове линије одбране, нанела им веће губитке и додатно напредовала ка северу. Мање сукобе имала је и наредних дана.¹⁵²⁷ Круна успеха продора српских бригада на ово подручје било је изненадно заузимање Зајечара 7. септембра. Град су рано изјутра нападе три бригаде 23. дивизије, брзо напредујући и блокирајући Немце на само неколико тачака. Део немачких снага које су покушале да се камионима и уз неколико борних кола извуку ка Бору нападе су 7. и 14. бригада, наневши им велике

¹⁵²³ К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 387; М. Самарцић, *Дража*, књига 11, 74-80.

¹⁵²⁴ М. Радановић, *н. д.*, 279-280; А. Стошић, *н. д.*, 404.

¹⁵²⁵ М. Радановић, *н. д.*, 175-178.

¹⁵²⁶ ВА, НОВЈ, 181-1/2-52

¹⁵²⁷ *Извештаји из ослобођења Источне Србије*, 23-25.

губитке у људству, што у мртвима што у заробљенима. Код насеља Бели Брег дошло је до новог сукоба и са ЈВуО, за које су партизани проценили да долазе у помоћ Немцима. У завршним борбама у граду посебну улогу одиграло је и наоружање које је НОВЈ поседовала за разлику од некадашње партизанске гериле; употребљени су минобацачи и неколико топова. До 18 часова непријатељ је потпуно савладан; „при уласку у град наши су војници одушевљено дочекани од народа уз бурно клицање Народноослободилачкој војсци“. Успех је био огroman: по извештају команде 23. дивизије Немци су имали 200 мртвих и 1.000 заробљених војника, а заплењене су и огромне количине оружја и војне опреме. Тиме су партизанске снаге ослободиле први центар округа у Србији.¹⁵²⁸

Команда је процењивала да ће ту и остати, па је политички комесар 23. дивизије Раја Недељковић поставио приоритет формирања и учвршћивања нових власти: „Што су наше јединице показале у току 36 сати борбе са митраљезима у рукама, потребно је другови, да сада, када је већ град у нашим рукама, покажемо да наше јединице знају и умеју да остварују нову власт, за коју се боримо, а у исто време је још потребније, да сваки до последњег борца покаже се политички свестан и на висини борца – партизана. (...) Наша дивизија имаће ту част, да се прва састане са Црвеном армијом. Покажимо се достојни тога момента, да изађемо пред другове црвеноармејце, као права војска и прави борци за народна права.“¹⁵²⁹ Чак је упућен и ултиматум околним немачким јединицама да се до одређеног рока предају партизанима.¹⁵³⁰ У збиљи није било тако. Као и раније, Немци су брзо интервенисали и протерали „банде“ из града; већ предвече 9. септембра Зајечар је поново био у њиховим рукама. Под немачком окупацијом остао је све до 8. октобра, када су га коначно ослободиле здружене јединице Црвене армије и НОВЈ. Али, 23. и 25. дивизија наставиле су и после пада Зајечара да доминирају Неготинском Крајином, суспендујући дотадашње власти Равногорског покрета. Дванаестог септембра су на кратко заузеле Неготин, потом умарширале и у Мајданпек који је раније био под контролом ЈВуО, па напале утврђени Доњи Милановац. Због снажног отпора Немаца који су штитили

---

¹⁵²⁸ ВА, НОВЈ, 1067-1/3-9; П. Вишњић, *Битка*, 414; С. Босиљчић, *н. д.*, 201–207.

¹⁵²⁹ ВА, НОВЈ, 1067-1/1-12.

¹⁵³⁰ ВА, НОВЈ, 1067-1/1-2.

Подунавље и привредне објекте у области Бора ипак нису успеле да значајније прошире слободну територију све до октобра 1944. године.¹⁵³¹

Надаље, борбе су се на терену водиле махом против ЈВуО и СДС. Једна од већих победа била је заузимање Власотинца крајем септембра након оштрих борби са СДС и ЈВуО, али се 22. дивизија, која је успела да уђе у град и сломи отпор противника, опет под притиском Немаца повукла са положаја после само неколико дана. Град је ослобођен после две недеље.¹⁵³² То је отприлике била матрица како се све догађало и у осталим местима. Иако је партизански покрет у јужним крајевима доминирао од августа 1944, могао је да политички превлада залеђем, али не и да самостално војно ослободи веће градове. Што масовнијим дотоком добровољаца, што мобилизацијом која је почела да се широко спроводи на ослобођеним подручјима, снаге НОВЈ су током септембра убрзано нарастале. До 1. октобра формиране су још три дивизије: 45, 46. и 47, просечне снаге са по 3.000 бораца. Онда су реорганизацијом трупа од постојећих дивизија створени и први корпуси НОВЈ у Србији: 13. корпус на југу и 14. корпус на истоку земље.¹⁵³³ Људства је било, али је како су закључивали и неки партизански команданти мањкало адекватног оружја и спремности.¹⁵³⁴ Заузимање већих градова могло је доћи на ред тек када је стигла и значајнија помоћ. Услови за то стекли су се од 28. септембра, када су делови Трећег украјинског фронта Црвене армије извршили прелазак у Србију.

Градови у сливу Јужне Мораве ослобођени су у *Нишкој операцији*, заједничким дејствима НОВЈ и доминантнијих бугарских снага: 10. октобра Врање и Власотинце, 11. октобра Лесковац, 14. октобра Ниш.¹⁵³⁵ У Крушевац су партизанске снаге ушле 14. октобра уз подршку Црвене армије, након читаве драме са јединицама ЈВуО под командом Драгутина Кесеровића које су град биле

---

¹⁵³¹ *Зборник НОР*, 1-13, 16–29; К. Милосављевић, *н. д.*, 91–105; П. Пејчић, *н. д.*, 55–56.

¹⁵³² В. Стаменковић, *н. д.*, 167–168.

¹⁵³³ М. Перовић, *н. д.*, 432; М. Зорић, *Битка за Србију*, 318.

¹⁵³⁴ *Зборник НОР*, 1-14, 200–203; *Зборник НОР*, 1-11, 273–274.

¹⁵³⁵ *Зборник НОР*, 1-14, 12–15, 76–78; М. Перовић, *н. д.*, 433; Небојша Озимих, *Ослобођење Ниша у Другом светском рату и први месеци нове власти*, Ниш, 2019, 23–51.

преузеле пре њих.¹⁵³⁶ Уз велике напоре Црвене армије ослобођени су крајем септембра и током октобра и Неготин, Зајечар, Бор, градови у Подунављу.¹⁵³⁷

Тиме је заокружен период четворогодишње борбе на овим просторима, који се интензивирао у летњим месецима 1944. године. Борбе су била исцрпљујуће и крваве, а допринос бригада НОВЈ из Србије при ослобођењу земље био је највидљивији управо у овом региону. Неки од градова били су ослобођени од окупатора борбом, неки отимањем од ривалског антифашистичког покрета, у трећима се пак без икаквих сукоба једноставно попуњавао вакуум настао одласком противничких војски. Иако нису успели да задрже једном ослобођене градове, партизани су изнова и изнова стварали нове слободне зоне у којима је суспендована окупаторска власт. Њихова борба имала је за резултат раније стварање и укореењавање нових револуционарних власти, које су по истом моделу доцније стваране и у другим областима и, исто тако, раније извођење мобилизације за потребе НОВЈ, чиме су створене јединице које ће учествовати и у ослобађању других крајева. Поврх свега, стална дејства партизанских јединица у сарадњи са савезничком авијацијом у јужној Србији утицала су и на дестабилизацију читавог региона, што је утицало и на каснију промену одлуке немачке команде да снаге армије „Е“ из Грчке извлаче моравским правцем – њихова маршрута биће скренута на долину Ибра и западније области.¹⁵³⁸

2. 7. 2. Напредовање дивизија НОВЈ кроз западну Србију

Одмах по ступању у офанзиву Оперативне групе дивизија НОВЈ почетком августа 1944, која се пробијала преко Ибра у јужну Србију, покренута су и дејства делова 1. пролетерског корпуса на правцу преко Лима. Задатак ових партизанских

---

¹⁵³⁶ А. Тимофејев, *Руси*, 346–355; Момчило Павловић, „Очевидац грађанског рата у Србији. Елсфорт Крамер, поручник, члан америчке мисије 'Ренцер' у Србији под пуковником Мекдауелом“, *Историја 20. века*, 1/2007, 167–168, 179.

¹⁵³⁷ „Изгубили смо драгоцено време бавеће се око појединих групица четничких, не схватајући да је Црвена армија дошла да нам помогне у истеривању окупатора, а не ми њој узгред да помажемо“, био је закључак команде 14. корпуса НОВЈ крајем септембра (*Извештаји о ослобођењу источне Србије*, 183–184).

¹⁵³⁸ П. Вишњић, *Ослобођење*, 103.

формација био је да отворе ново бојиште и тиме развуку фронт непријатељских снага у земљи, те да што пре овладају правцем („гредом“) Рудник–Суворор–Соколске планине–Цер. За тај подухват ангажоване су 1. пролетерска, 5. и 17. дивизија, а план је био да им се доцније придруже и 21. дивизија која би се из другог правца пробијала ка Космају, и 12. корпус који би из источне Босне продирао до Цера, па наставио кроз Посавину према југоистоку. Намера је била јасна: брзо напредовање кроз западну Србију, према Београду. Тактика је била слична оној која је користила Оперативна група дивизија у својим борбама, односно честом употребом марш-маневара јединице су се неочекивано „забијале“ у позадину непријатеља, угрожавајући његову читаву формацију.¹⁵³⁹ Карактеристика овог правца наступања НОВЈ је пак та што су у њој минимално учествовале србијанске јединице, јер партизанских одреда на овим просторима од почетка 1942. није било.

Прве борбе које је водила ова формација, тачније њена 1. пролетерска дивизија, биле су успешне. До 23. августа пробиле су линије одбране ЈВуО на Златибору, избијајући на положаје бугарске 24. дивизије.¹⁵⁴⁰ Не могавши да продре кроз њихове утврђене положаје, ове снаге упустиле су се, супротно у препоруке Врховног штаба, у фронтални сукоб са њима. Следиле су тешке и крваве борбе са Бугарима око положаја на Палисаду, које су 27. августа решене у корист партизана; окупатор се повлачио у правцу Ужица.¹⁵⁴¹ У том је, већ сутрадан, стигло и охрабрење Врховног штаба (њиме је тада, у Брозовом одсуству, оперативно руководио генерал Арсо Јовановић) да корпус настави дејства: очекивало се скоро „остварење веза са Русима на нашим источним границама“, па је био потребан „бржи рад и маневар трупа“ и стварање што ширих зона под контролом НОВЈ у западној Србији. Зато је поново наглашено да „крварење и губљење времена око неког утврђеног градића није рентабилно“. Зато се корпус од првих дана септембра углавном сукобљавао са ЈВуО (и директиве које су њему стизале су „ликвидацију четника“ наводиле као „основни задатак“), напредујући према Пожеги и Ужицу. Пошто су Немци и СДК напустили градић, партизани су ушли у Пожегу 3. септембра. Међутим, већ после

---

¹⁵³⁹ *Београдска операција*, Београд, 1964, 111.

¹⁵⁴⁰ *Зборник НОР*, 1-11, 48–49.

¹⁵⁴¹ М. Зорић, *Битка за Србију*, 315.

три дана потиснуле су их јаче формације ЈВуО.¹⁵⁴² Појачање је стизало и партизанима, и то веће и озбиљније: њихов 12. ударни корпус пробио се на Тару, а из јужне Србије долазила је и Оперативна група дивизија, коју изгледа ниједна борба није могла да исцрпи.

Генерал Михаиловић је узалуд покушавао да им наметне одсудну битку. До већих борби на овом правцу дошло је једино током 8–9. септембра на Јеловој гори. Ту су снаге 4. јуришне групе корпуса поново потучене од НОВЈ; док су, по М. Радановићу, њени губици износили око 66 мртвих, партизански су били занемарљиви – мање од 10 погинулих. Иако су обе стране у борбама на овом подручју употребиле значајне снаге, *битка на Јеловој гори* ипак није пресудно утицала на ток грађанског рата у Србији, како се то понекад наводи у литератури.¹⁵⁴³ Међутим, укупно стање у Равногорском покрету било је лоше: јединице су се, поготово после краљевог говора, убрзано осипале, делом и прелазиле на страну НОВЈ. Међу онима који су тих дана променили страну у рату били су и син и ћерка генерала Михаиловића, који су се придружили партизанима. Сам Михаиловић је током једног сукоба са партизанима код Мионице 11. септембра умало био заробљен. Било је јасно да ће његове јединице надаље тешко моћи да се консолидују и успоставе линије одбране. Већ пред крај истог месеца, Врховна команда ЈВуО са делом јединица започела је повлачење у Босну, место које ће у пролеће 1945. постати и њена гробница.¹⁵⁴⁴

После борби на Јеловој гори, бројчано јаке јединице НОВЈ деле се на два крака којим ће даље напредовати: једна групација је одмах пошла ка северу, продирући ка Београду, док је друга стезала обруч око Ваљева. Пред даље акције, штаб Прве пролетерске дивизије је уочи избијања на Равну гору 11. септембра дао прецизна упутства својим борцима о поступку са непријатељем: „Одредите старешине које ће обавезно организовати систематско паљење спискова који користе непријатељу: пореске спискове, мобилизационе, о вршидби, итд. При томе издвојити и покупити материјал о издајницима, ратним злочинцима и др. Дражине и Недићеве сеоске старешине и организаторе хапсите. То је главни издајнички ослонац у народу.“ Али иста директива садржала је још један важан

¹⁵⁴² Исто, 318–319; П. Вишњић, *Битка*, 213; А. Милошевић, *н. д.*, 138.

¹⁵⁴³ М. Радановић, *н. д.*, 238; К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 398.

¹⁵⁴⁴ *Зборник НОР*, 1-13, 67–68; К. Николић, Б. Димитријевић, *Генерал*, 399.

део: „Забрањено свако стрељање заробљеника без судског поступка.“¹⁵⁴⁵ По М. Радановићу, управо ова забрана је представљала кључни разлог зашто је у западној Србији „забележен мањи број стрељања заробљених припадника ЈВуО у односу на неке друге делове Србије“.

Пут за продор партизанских снага био се потпуно отворио. Дванаестог септембра ослобођен је Љиг. Недалеко од Мионице, група бораца заробила је аутомобил Недићеве владе у којем је путовао помоћник министра здравља Срђа Ђокић. Пленећи возило, група диверзаната и обавештајаца на челу са мајором Милошем Вучковићем, пресвучена у униформе СДС, са радио станицом је упућена на важан задатак у Београд, што ће после рата послужити као инспирација за филм „Повратак отписаних“.¹⁵⁴⁶ Убрзо се приступило и најважнијем подухвату, организовању напада на Ваљево у којем је било стационирано наводно чак више хиљада немачких и квислиншких војника. Током 14. и 15. септембра одвијале су се велике борбе за овај град, у којима су комунистичке снаге успеле да савладају гарнизон СДК, а немачке тачке отпора изолују на неколико објеката. Међутим, Немцима је ускоро стигло појачање, па су партизанске јединице поново биле потиснуте из Ваљева, све до 18. септембра када су се коначно вратиле у њега и ту формирале власт. Био је то први већи град и центар округа у Србији који су партизанске снаге самостално ослободиле и задржале га под својом контролом.¹⁵⁴⁷ Савезничке снаге регистровале су велику победу 1. корпуса: „Стигли су детаљи о недавним борбама око Ваљева. Непријатељске снаге које су судјеловале у бојевима састојале су се од њемачких полицијских и других трупа, Недићеваца и Љотићеваца, нешто 'Белогардијских Руса' и великог броја новорегутираних четника. У свему заробљено је 1500 заробљеника, већином четника, који су дезертирели код прве прилике и сада су се прикључили партизанима или су враћени кућама. Велика количина опреме (...) заробљена је.“¹⁵⁴⁸

Истовремено, Оперативна група дивизија покушавала је нападе на Ужице и Пожегу, али су је тамошњи јаки немачки гарнизони у томе онемогућили.¹⁵⁴⁹

---

¹⁵⁴⁵ *Зборник НОР*, 1-12, 8–9.

¹⁵⁴⁶ Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, 239.

¹⁵⁴⁷ Исто, 243–245; Б. Карапанџић, *н. д.*, 358–363.

¹⁵⁴⁸ ВА, 17-1/32-1.

¹⁵⁴⁹ *Зборник НОР*, 1-12, 111–113.

Зато је ова формација, заобилазећи немачке утврђене линије, кренула северније, према Горњем Милановцу, Руднику и Аранђеловцу, где им се углавном супротстављала само ЈВуО, односно њени остаци. Милановац је уз мањи отпор заузет 17. септембра, а у граду и његовом непосредном окружењу заробљен је велики број скоро мобилисаних равногораца. Делом добровољно, а делом и под принудом, већи део њих је укључен у јединице НОВЈ.¹⁵⁵⁰ Следио је продор кроз Шумадију, област у чију се оданост циљевима КПЈ највише сумњало.¹⁵⁵¹ Од 19. септембра наступиле су борбе са ЈВуО у Грузи, у којима се ова формација убрзано осипала. Свеже мобилисано људство није било вољно за отпор партизанима, док активни састав није имао снаге да им се супротстави. Тако је заробљен и већи број официра и „брадоња“, како су их партизански руководиоци окарактерисали.¹⁵⁵² Највећа жестина у борбама у завршници грађанског рата у Шумадији испољила се у Аранђеловцу; то је био судар партизанских „пролетера“ и равногорских „гардиста“. Прва крајишка бригада 5. дивизије која је тада освојила град имала је 24 погинула борца. ЈВуО је у тим борбама, током 19. и 20. септембра, поново претрпела тежак пораз, у којем је по неким тврдњама изгубила преко 400 људи. Делом су погинули у борби, а делом и ликвидирани по заробљавању. Борби је било и у околним селима, попут Белосаваца, где је разбијена бригада Горске краљеве гарде ЈВуО оставила на бојишту 37 мртвих војника.¹⁵⁵³

Ослобођењем Аранђеловца, Оперативна група је продрла у само срце Шумадије и створила себи сигурну базу за даља дејства према комуникацији Краљево–Крагујевац–Топола–Београд и ка долини Велике Мораве, или пак на север ка Београду. Остатак Шумадије, њени централни делови, који су били под јачом контролом Немаца, ослобођени су тек у другој декади октобра (Крагујевац симболично 21. октобра), ангажовањем Црвене армије.¹⁵⁵⁴ С друге стране,

---

¹⁵⁵⁰ С. Ћировић, *На трагу злочина*, 149–150.

¹⁵⁵¹ Већ приликом напредовања Оперативне групе дивизија кроз западну Србију било је назнака да ће становништво у појединим местима теже прихватати нове власти. „У Драгачеву је било и оваквих примера: При прелазу кроз села северно од Виче, укључујући им Вичу, приметили смо, да је већи део народа-мушкарци готово сви-побегао од куће. На питање: куда су отишли? одговорили су нам, да су Четници наредили, да сваки мора бежати са њима“ (ВА, НОВЈ, 1040-5-57).

¹⁵⁵² ВА, НОВЈ, 1040-6-12; 1040-6-14; 1040-6-41/1.

¹⁵⁵³ *Зборник НОР*, 1-12, 262; С. Зечевић, *н. д.*, 94–96; Б. Томанић, *н. д.*, 222–228; М. Морача, *н. д.*, 283.

¹⁵⁵⁴ *Београдска операција*, 201–204, 257–259.

ослобађање Лознице 23. септембра од стране 12. ударног корпуса, означило је ослобођење скоро целог Подриња и тог дела западне Србије.

У симболично насловљеном тексту „Србија гори“, агитпроп једне од крајишких јединица које су учествовале у борбама у Шумадији, испуњен револуционарним заносом, обавештавао је народ на ослобођеном подручју шта се тачно дешава у земљи: „Од Дрине до Тимока одјекују рафали митраљеза, праште бомбе, гранате, мине. Дивизије и одреди народних осветника и ослободиоца задају непријатељу све јаче, све сигурније ударце. Окрвављена Морава, Ибар, Нишава носе четничке љешине, носе их у неповрат. Синови храбрих ратника Куманова, Колубаре и Кајмакчалана сврстали су се у бојне редове. (...) Српски народ се спрема да истјера завојеваче са своје земље. Он се спрема да сруши и за увијек покопа оно, што је деценијама подгризало и разједало његов организам. Он има да оконча и са свим онима изродима жандарима, полицајцима, пендрекашима, ађутантима, који су издали народе Југославије. Нигдје се толико изрода није сакрило под скуте Ниемаца као у Србији. Швапским слугама је одзвонило. (...) Отпочео је велики народни суд. Тешко свим онима добрим слугама швапским господарима, који су пљачкали, убијали и роварили, те издали свој народ. Смрт окупаторима! Смрт издајцима и дубоки гроб! (...) Сви народи Југославије гледају нетримице на велики бој, који се бије по Србији. Довршава се рушење тамнице нашег народа, коју су фашистички завојевачи подигли на темељима старе Југославије. Руши се њена најтврђа кула. Руши је сам србски народ. Он је први почео дјело ослобођења – он ће га и довршити. Он израђује коначни облик наше нове заједничке државе. Он то зна, он то може, то доказују његове вјековне народне традиције. Србство с обје стране Дрине и Савом у Босни и Херцеговини, Хрватској и Војводини препуно је радости. Братска Србија, кољевка србске нације, братска слободна напредњачка, демократска Србија. Србија Вука, Светозара Марковћа, и Димитрија Туцовића, Србија јуначких ратника и неустрашивих народних прегалаца оживљава. (...) *Умире Велика Србија, Србија хегемониста, али оживљава Србија колијевка братства, јединства и истинске слободе народа и демократије међу свим јужним Славенима.* (...) Бит ће Србија која воли и поштује свога равноправног брата

Хрвата, брата Македонца, брата Словенца, брата Црногорца, брата муслимана. Таква ће бити Србија, срце Балкана у заједници балканских народа.“¹⁵⁵⁵

2. 7. 3. Ослобођење

Избијање 1. пролетерског и 12. ударног корпуса на зацртани правац Суворор–Маљен–Повлен, продор Оперативне групе дивизија кроз Шумадију, као и напредовање 13. корпуса у јужној Србији и 14. корпуса на истоку земље, уз избијање последњег на Дунав, означило је завршетак прве фазе ратовања и остваривање свих задатака које је овим јединицама поставио Врховни штаб. Тиме се већи део Србије нашао под партизанском контролом. Према извештају који је Главни штаб за Србију упутио 1. октобра 1944. Врховном штабу, партизанске јединице под његовом командом до тог момента ослободиле су и задржале читав низ срезова, међу којима и средња места: Врање, Пирот, Сурдулицу, Лебане, Куршумлију, Александровац, Прокупље, Сокобању, Бољевац, Мајданпек и Кучево. То је био допринос србијанских јединица ослобођењу сопствене територије пре 1. октобра; остатак територије у западној Србији и Шумадији заузеле су јединице НОВЈ које су се у августу 1944. пробиле из Црне Горе и Босне.¹⁵⁵⁶ Оно што је такође карактеристично, јесте да су у свим крајевима где су јединице наступале уједно обнављани и ојачавани и партизански одреди чија је активност престала још 1941–1942. (Ибарски у околини Краљева, више њих у источној Србији итд); те снаге требало је да рашчишћавају позадину и помажу у напредовању јединица и организовању нових власти. Прилив нових бораца био им је висок. Космајски партизански одред, који је деловао у континуитету током целог рата, тих дана је прерастао у бригаду: од 500 бораца колико је имао 5. септембра, до 20. септембра је нарастао чак на 1700! Број бораца се и у наредном периоду повећавао, а комунистички руководиоци имали су утисак да је коначно

---

¹⁵⁵⁵ ВА, НОВЈ, 183-1/3-7.

¹⁵⁵⁶ АС Ж, Ж-23, ГШС, 186.

букнуо „општенародни устанак“. Ове јединице биће ангазоване у ослобођењу градова у Београдском округу, а касније и у дејствима ка Београду.¹⁵⁵⁷

Онда се поставио и наредни задатак, којим је почињала и нова фаза борбе за овладавањем Србијом. Оперативна група дивизија, 1. пролетерски корпус и 12. ударни корпус, који су се нашли окупљени на једном месту, били су сврстани у *Прву армијску групу* под командом Пека Дапчевића и задужени да са југозапада наступају према Београду. Помагао их је и 14. корпус (укључен у Другу армијску групу), који би заједно са деловима Трећег украјинског Црвене армије дејствовао из источне Србије. Следила је *Београдска операција*, најкрупнији војни подухват партизанског покрета, у којем је учешће узео и део јединица из Србије – 21. и 23. дивизија, три шумадијске бригаде које су ушле у састав личких и босанских дивизија, али и новомобилисани борци којима су те дивизије попуњене и у већини њих чинили половину састава. Ипак, услед богатог ратног искуства и техничке предности, главни терет у предстојећим борбама носиће од уласка у Србију 28. септембра Црвена армија – њен 4. механизовани корпус, три стрељачке и једна гардијска дивизија, уз подршку флоте и авијације – скупа око 47.000 људи.¹⁵⁵⁸ Располагали су са 350 тенкова, 2.200 артиљеријских оруђа и бацача; до тада невиђене на овим просторима, *каћуше* и њихова дејства стварала су у народу скоро митску слику.¹⁵⁵⁹ Њене снаге су за рачун партизана ослободиле комплетне јужне и источне делове земље, па се ангажовале и у ослобођењу југословенске престонице.¹⁵⁶⁰

После дугих борби, људство неких јединица НОВЈ стизало је у околину Београда исцрпљено и недовољно спремно за одсудну битку. Извештај једне од бригада 23. дивизије 14. корпуса писан 18. октобра речито говори о томе: недостајало им је санитетског материјала, одеће и обуће, људство је услед дугог пешачања масовно „патило од ногу“. „Одећа би и могла да задовољи, сем шињела којих уопште бригада нема, а сада долазе хладни дани, па би били неопходни. Што се тиче обуће наша бригада има око 50% босих, проценат се све више

---

¹⁵⁵⁷ *Зборник НОР*, 1-20, 711–712.

¹⁵⁵⁸ М. Зорић, *Битка за Србију*, 327–329; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 341; Nikola Anić, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Beograd, 1982, 341.

¹⁵⁵⁹ J. Tomasevich, *н. д.*, 371.

¹⁵⁶⁰ П. Вишњић, *Битка*, књига 2, 167; К. Милосављевић, *н. д.*, 108–116.

повећава што вршимо веће покрете по оваквом благу.¹⁵⁶¹ Ипак, сусрет са ратним савезницима, војницима моћне заштитнице – *Русије*, чија се помоћ очекивала од јуна 1941, значајно је подигао морал и самопоуздање. Сам додир са њима за борце је, попут оног који је описао командант 1. пролетерске бригаде, био такав да су „доживјеле најсрећнији дан у овоме рату“.¹⁵⁶² Са њиховим доласком и уз њихову помоћ, постајало је јасно да је процес коначног ослобођења после четворогодишње окупације ушао у завршну фазу. „Одушевљење је достигло врхунац кад нам је командант батаљона саопштио да ћемо ићи на Београд заједно с Русима“, записао је и један од бораца 21. дивизије.¹⁵⁶³ Читав пут наступања Црвене армије био је обележен крвљу, а нова искуства ратовања, поготово губици проистекли у њима, засенили су све претходне подухвате. Генерал НОВЈ Љубодраг Ђурић забележио је тај утисак у својим мемоарима: „Тад сам размишљао: 'Да смо ми овако ратовали, ни један се не би вратио, ни дочекао слободу!' То рекох и овом команданту дивизије. Он се смешкао па прозбори: 'Краснаја армија, огромна је...!'“¹⁵⁶⁴

Следила је круна дотадашње сарадње и успеха у борби – ослобођење Београда под руковођењем генерала Дапчевића и Жданова. Ратна дејства у залеђу града започела су 13. октобра и карактерисао их је жилав отпор групе армија „Ф“, који је само слутио интензитет даљих сукоба. Ипак, наредних дана ломљена је тачка по тачка немачког отпора, а посебан успех забележен је прекидањем веза и онемогућавањем спајања групације Шнекербург из Београда и Штетнер из Смедерева. Корпусна група генерала Штетнера биће уништена у борбама на Авали (њени губици мерили су се у хиљадама), а ту ће погинути и њен командант. Потом је следовало преношење борби на градско језгро, које је и даље пратио отпор Немаца до последњег даха. Београд је коначно ослобођен 20. октобра 1944. године.¹⁵⁶⁵ Мало је сачуваних веродостојних извора првог реда о губицима НОВЈ и Црвене армије током ових борби и они често садрже противречне податке.¹⁵⁶⁶ Цифра са којом се до данас званично оперише у историографији износи 2.994

---

¹⁵⁶¹ *Зборник НОР*, 1-14, 93–97.

¹⁵⁶² *Зборник НОР*, 1-14, 412–423.

¹⁵⁶³ *Београдска операција*, 200.

¹⁵⁶⁴ Лј. Ђурић, *Сећања*, 241.

¹⁵⁶⁵ *Зборник НОР*, 12-4, 694–699; *Београдска операција*, 216–265; П. Вишњић, *Битка*, књига 2, 255–355; Ј. Марјановић, *Народноослободилачки рат*, 128.

¹⁵⁶⁶ ВА, НОВЈ, 713А-5-6; 713А-5-8; 372-2-2.

погинулих бораца НОВЈ и 960 погинулих припадника Црвене армије. Немачки губици процењени на 15.000 мртвих у борбама од 13. до 20. октобра свакако су преувеличани чак и када се у збир урачунају и накнадно стрељани заробљеници. Како било, они су превазишли све њихове раније губитке у Југославији од почетка рата.¹⁵⁶⁷

Леп опис атмосфере у слободном граду, карактеристичан и за друга места, оставио је Гојко Николиш: „Стратези београдске операције, генерали Дапчевић и Жданов, сусрели су се на Калемегданској тераси. Призор достојан историје, али по форми сасвим обичан: ни бијелих коња, ни удворног махања калпацима од нојева перја, ни барјака, ни таламбаса. Једноставно се загрлили, честитали побједу и пошли свак својим послом. (...) Ако је сусрет војсковођа на Калемегданској тераси протекао антиспектакуларно, онда је народ Београда, те вечери 20. октобра 1944, узео 'протокол' у своје руке. Назаборавни урнебес Београда. Пуцало се из свих расположивих оружја, свијетлећи меци као да су жељели да досегну звијезде, масе су нагрнуле из свих предграђа, од Народног позоришта па до Славије плела су се козарачка кола, хармонике красноармејаца позивале су на казачок, а оркестри наших Цигана као да нису допуштали никоме да буде испред њих. (...) Ако има ишта чиме се могу надоградити све дотадашње ратне муке, онда је то била ова београдска ноћ.“¹⁵⁶⁸ И поред свих страдања у ратним годинама, градови и села Србије са радошћу су дочекивали ослобођење јесени 1944: једни су славили крај окупације и одлазак Немаца, други и победу своје опције у грађанском рату, а трећи, нешто тиши, остајали су по страни у страху од наступајућих догађаја.¹⁵⁶⁹

Тиме је заокружено ослобођење највећег дела српске територије, освајањем престонице послат је јасан сигнал савезницима и конкурентима у

---

¹⁵⁶⁷ Јован Марјановић, *Београд*, Београд, 1964, 340.

¹⁵⁶⁸ G. Nikoliš, *n. d.*, 615–616.

¹⁵⁶⁹ Владимир Дедијер је био један од револуционара који је у свом дневнику октобра 1944. записао утисак да је грађанство/буржоазија остало пасивно при дочеку партизанских јединица: „Београдска чаршија није била ту – она је седела иза завеса и гунђала“ (В. Дедијер, *Дневник*, 822). У једном есеју, млади антикомуниста Борислав Пекић оставио је сећање на исти дан: „С улице се чује бат ногу и песма. Четири године чекала се песма, четири године бат ногу. Ни ова песма ни ове ноге.“ Са сличним запажањима допуњавао га је и Б. Лазаревић: „Руси беху питоми и простосрдачни, али ови 'наши' уђоше љуто и као да се свете. (...) Питам се: (...) Шта све ово носи? Је ли ово Други слом (први је онај од шестог априла 1941) или је ово предзнак неке Обнове? Да ли је ово свршетак Првог слома и почетак Другог, или је све ово страшно збивање свршетак Старе Југославије и почетак Нове?“ (Бранко Лазаревић, *Дневник једнога никога*, Београд, 2007, 141).

грађанском рату и дат снажан импулс за даљу борбу. Задобијен је импозантан ратни материјал и борбена техника и олакшан продор Црвене армије према Мађарској. Немачка група армија „Ф“ је уз велике губитке потиснута према северу, а група „Е“, која се извлачила из Грчке, одвојена од ње и бачена 300 километара западније, да пролази планинским подручјима Албаније, Санџака и Босне.¹⁵⁷⁰

Иако је ослобођење Београда представљало прекретницу, а октобар 1944. у Србији добрим делом доживљен као завршетак рата, тај период није одиста значио и престанак војевања и коначну демобилизацију српских партизана. Југозападни крајеви земље (Краљево, Ужице), били су ослобођени тек крајем новембра и почетком децембра 1944, а јединице НОВЈ из Србије наставиле су ратовање од краја октобра и у рововима Сремског фронта.¹⁵⁷¹ Притом, борце из Србије не треба тражити само у дивизијама НОВЈ формираним на њеном тлу, већ и у свим јединицама које су претходно оперисале на њеном подручју и ту биле током септембра и октобра попуњене мобилизацијом. Штаб 1. пролетерског корпуса констатовао је 21. септембра, пре највећих таласа мобилизација, да су „у времену уласка у Србију наше јединице попуњене хиљадама нових бораца, тако да су извјесне јединице порасле за 60 до 80 процената“.¹⁵⁷² Иако по називима крајишке и личке, те дивизије су у свом саставу од јесени 1944. имале по 50–60%, па понекад и већи број бораца мобилисаних у западној Србији, Шумадији и Поморављу.¹⁵⁷³

Највиши интензитет мобилизације уследио је крајем октобра 1944, непосредно по ослобођењу Београда. Сматра се да је тада у Србији мобилисано око 250.000 нових бораца млађих годишта, што је процентуално било више од трећине броја припадника Југословенске армије 1945. године. У првим фронталним борбама, новомобилисане јединице поднеле су велике губитке, што је оставило тешко бреме у народном сећању.¹⁵⁷⁴ Неки од комунистичких руководиоца сматрали су пак да српски народ тиме надомешћује своју наводну

---

¹⁵⁷⁰ М. Зорић, *Битка за Србију*, 328.

¹⁵⁷¹ Детаљно о губицима српских јединица на Сремском фронту 1944–1945. видети: Милорад Гончин, *У рововима Срема*, Београд, 1988.

¹⁵⁷² *Зборник НОР*, 1-12, 243–247.

¹⁵⁷³ В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 341; Б. Димитријевић, *Армија*, 29; С. Ћировић, *На трагу злочина*, 290–291; С. Зечевић, *н. д.*, 98.

¹⁵⁷⁴ Б. Димитријевић, *Армија*, 28–32.

пасивност током Народноослободилачке борбе. Сретен Жујовић је 1945. у заносу писао да се српском народу тако пружа прилика да „напрегне све своје снаге да би достигао остале народе Југославије у напорима за борбу за слободу“. Митра Митровић га је допуњавала закључком да је „тачан закључак, кога нема разлога ни крити ни побијати, да су други досад више допринели“, али и да због тога „у духу те утакмице ваља и васпитати нове младе војничке кадрове, ваља и даље мобилисати све народне масе Србије, која данас има услова да у ратним напорима Југославије да највише што може да да један народ и једна земља“.¹⁵⁷⁵

2. 8. Војни губици партизанских јединица и злочини над присталицама партизанског покрета у Србији 1943–1944.

Други светски рат, као тотални рат и највећи сукоб у људској историји, карактеристичан је и по томе што је однео највећи број људских жртава: иза њега је остало чак око 50 милиона мртвих. Прве званичне процене губитака Југославије 1941–1945. говориле су о 1.706.000 погинулих и убијених. Међутим, и поред богате продукције на ту тему, југословенска историографија никада није у потпуности истражила број стварних жртава рата 1941–1945. године.¹⁵⁷⁶ За „ужу Србију“ се као најреспектабилније до данас сматрају демографске процене Богољуба Кочовића и Владимира Жерјавића, који говоре о 141.000, односно 186.000 жртава рата из категорије „стварних губитака“.¹⁵⁷⁷ Званични наратив успостављен у послератној Југославији жртве из бројних категорија је делио у свега две колоне: *пале борце* и *жртве фашистичког терора*. Сви цивили или припадници комунистима супростављених формација нашли су се ван тог пописа. Међутим, жртве су у послератном периоду имале још једну важну улогу: представљале су темељ за мит о *епонеји НОБ-а*, а по Х. Зундхаузену и „кључни елемент легетимисања државе и режима“.¹⁵⁷⁸

---

¹⁵⁷⁵ Лице Србије данас, 9, 32.

¹⁵⁷⁶ Ненад Лајбеншпергер, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе 1945–1990*, Докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2018, 64–100.

¹⁵⁷⁷ С. Цветковић, *н. д.*, 86.

¹⁵⁷⁸ Најке Карге, *Сећање и катени – окаменјено сећање*, Београд, 2013, 35.

У новијим истраживањима, прва категорија је готово у потпуности испитана. Историчар Драган Цветковић, који се ослонио на попис *Жртве рата 1941–1945*. (са напоменом да је он обухватио 56–59% страдалих) и његове накнадне ревизије, установио је да је у окупираној Србији (првој немачкој окупационој зони) у редовима партизанских одреда, НОВЈ и ЈА током Другог светског рата изгубило живот између 62.845 и 66.213 лица. Они су чинили нешто више од петине укупног броја партизанских жртава у Југославији и, исто тако, нешто више од трећине (око 35%) од укупног броја Срба погинулих у партизанима.¹⁵⁷⁹

Међутим, када се говори о овим цифрама, мора се имати у виду да је поново реч о *процени стварних губитака*. Поименично је идентификовано и утврђено 38.957 погинулих партизана из Србије. Д. Цветковић је у својим исцрпним истраживањима одредио и њихову старосну, полну и професионалну структуру, регионалну заступљеност и др. По њему, у устанку, грађанском рату и одмаздама након сузбијања устаничких активности 1941. настрадало је 6,82% србијанских партизана. Они су гинули, како у првим борбама, тако и све масовније у борбама за ослобођење градова (посебно око Шапца и Краљева), па у обрачунима са супротстављеним снагама у грађанском рату (Ужице, Пожега, Горњи Милановац, Рудник и др), па при одбрани слободне територије од Мачве до Ужица. Доста их је и стрељано по заробљавању пред сам крај године. Током 1942, како у борбама, тако и у логорима, живот је изгубило њих 5,02%; у 1943, години када су у Србији створене и прве бригаде које су започеле офанзивна дејства, али и доносиле веће одмазде у грађанском рату, погинуло их је 6,66%, безмало као и у првој ратној години. Док је у устанку 1941. више од 76% погинулих партизана потицало из западне Србије и Шумадије, тако је њихова заступљеност у наредним годинама, са све јачим жариштима покрета на југу и истоку земље, бивала све мања. Људство, добрим делом и из бугарске окупационе зоне, које је попуњавало нове бригаде и прве дивизије НОВЈ створене у Србији

---

¹⁵⁷⁹ Драган Цветковић, „Страдали припадници НОВЈ из уже Србије према попису 'Жртве рата 1941–1945'“, *Историја 20. века*, 1/2003, 121–122.

највише је и страдало, како у сукобима са окупатором, тако и у одсудним биткама грађанског рата.¹⁵⁸⁰

Током последње две године рата настрадао је највећи број, чак 81,51% партизана из целе Србије. Скоро четири петине од тог броја, међутим, као место смрти имали су локације ван Србије: после формирања Сремског фронта, јединице НОВЈ попуњене мобилизацијом у Србији наставиле су војевање и пошто је она била ослобођена. Нова истраживања су показала да су 1945. снаге НОВЈ/ЈА имале веће губитке у односу на оне из читавог ратног периода, а када се четири и по месеца последње ратне године упореде са претходна 42 месеца ратовања, долазиле се до закључка да су губици партизанског покрета у 1945. били скоро једанаест пута (!) већи него лане.¹⁵⁸¹

Према списку погинулих бораца из бригада НОВЈ основаних пролећа 1944. (7. и 12. српска бригада) у упориштима НОП на југу Србије, проценат настрадалих у периоду октобар 1944–мај 1945. износи 79%, односно 72% од укупног броја жртава.¹⁵⁸² Срезиви попут Трстеничког, у којем је партизански покрет у првим ратним годинама био слабије развијен, имали су после октобра 1944. више од 88% укупно регистрованих палих бораца. Међутим, тај проценат није много виши и у крајевима где је покрет имао упориште током читавог рата. У смедеревском крају, у чијим деловима је 1942–1944. Космајски одред имао базу и упориште, чак 83,05% од укупног броја погинулих партизана и припадника НОВЈ настрадао је после октобра 1944, у рововима Сремског фронта, у Славонији, Хрватској, Босни и Херцеговини. Карактеристично је село Кусадак, где је регистровано 108 палих бораца 1941–1945, али су од тог броја свега њих осморица погинули пре октобра 1944.¹⁵⁸³

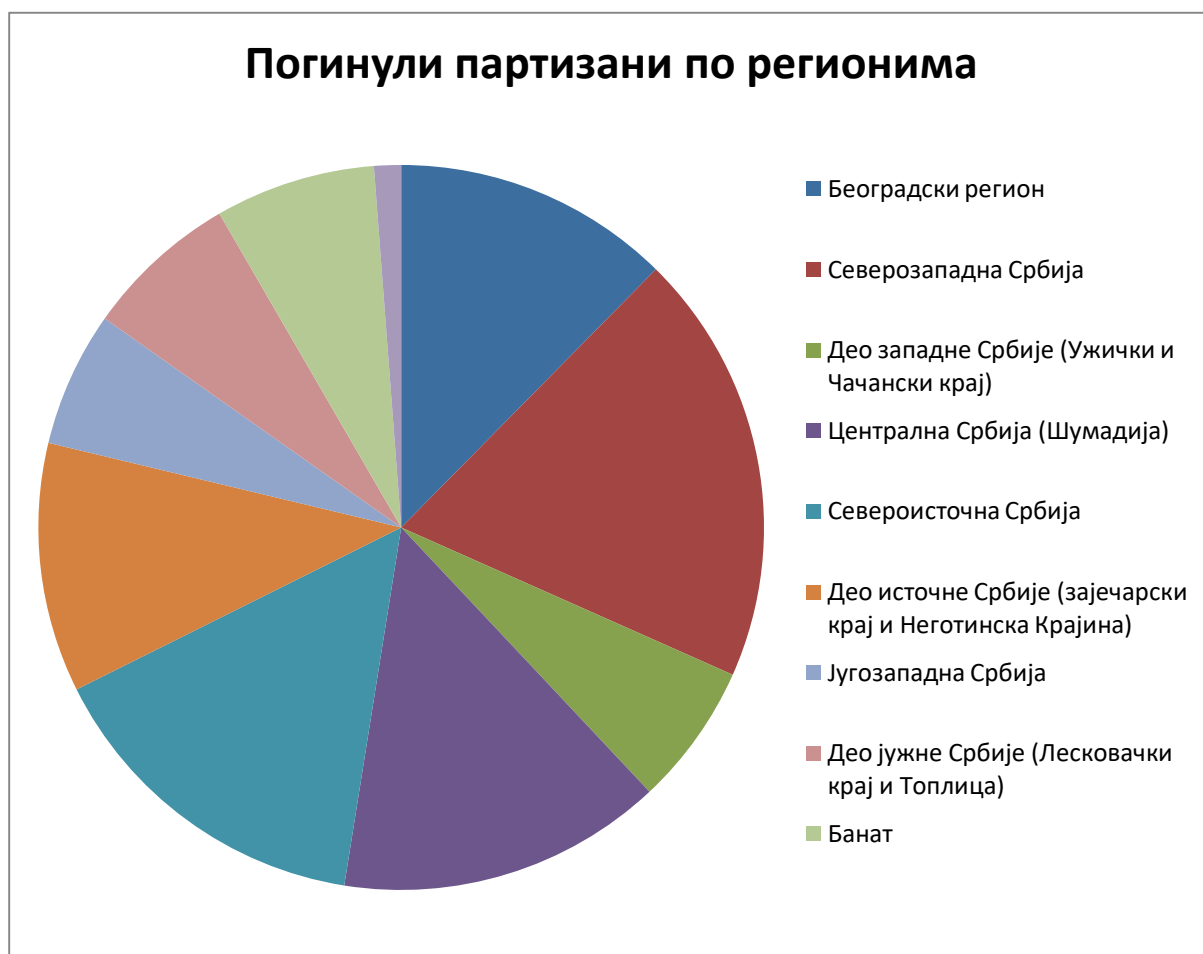
¹⁵⁸⁰ Према истраживањима Рада Познановића, који је доста прецизно пописао жртве из редова партизанског покрета са територије општине Ужице (2.595), која по одређеним параметрима може представљати и репрезентативан узорак за устанички центар у западној и централној Србији, смртност је по годинама била следећа: 1941 – 939 жртава, 1942 – 288 жртава, 1943 – 391 жртва, 1944 – 520 жртава, 1945 – 225 жртава, и неутврђеног датума смрти – 232 жртве. Од тог броја, већина њих (1.404) потицала је из града, већина су (1.609) биле војне жртве – припадници НОВЈ и партизанских одреда и, исто тако, са незнатном предношћу у односу на раднике, већина су (836) били земљорадници (Р. Познановић, *н. д.*, 353–355).

¹⁵⁸¹ Д. Цветковић, *н. д.*, 85–89, 95–97, 152–155.

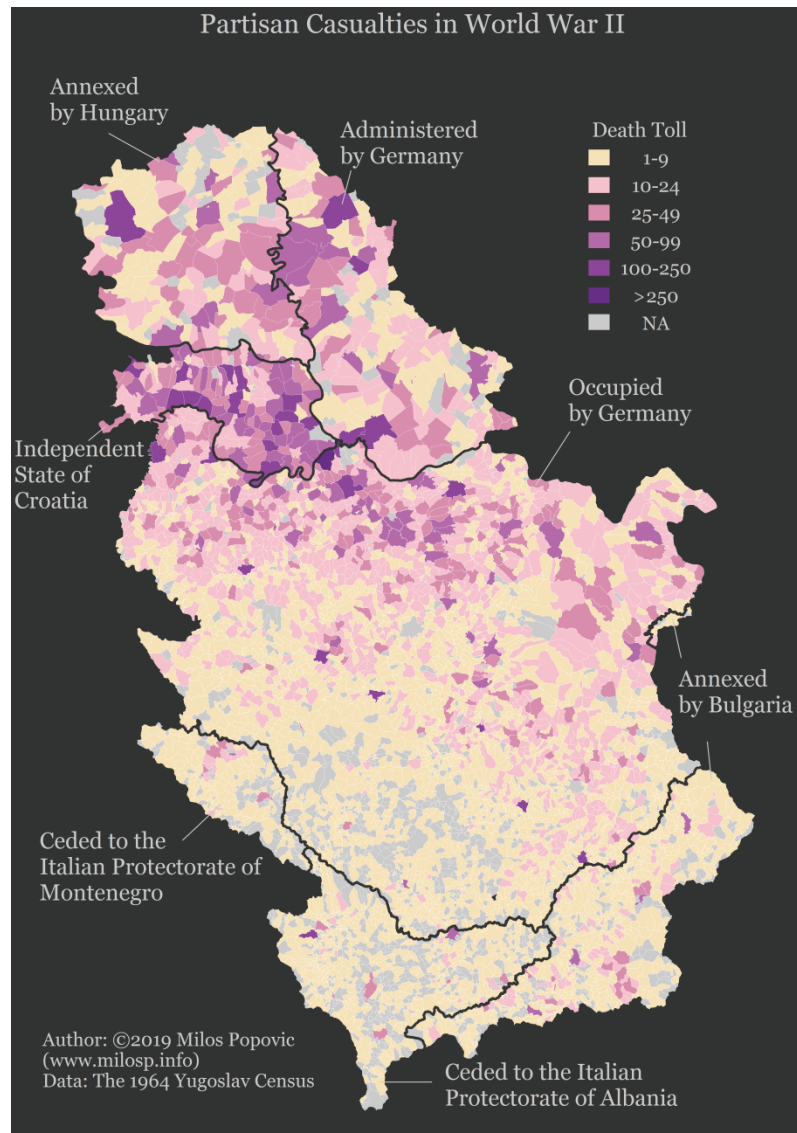
¹⁵⁸² Драгољуб Мирчећ, *Дванаеста српска бригада: од Црне Траве (Острозуб) до Винковаца*, Београд, 1994, 339–441; Ђура Златковић, Милош Бакић, *Седма српска бригада*, Београд, 1986, 517.

¹⁵⁸³ Статистика урађена на основу: *Монографија о учесницима НОР-а општине Трстеник 1941–1945*, Трстеник, 1996; Н. Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Жртве рата*, Београд, 2016.

Оно што је пак карактеристично за погинуле борце 1944–1945. јесте да је за њих тешко установити војну формацију од које су настрадали; у пописима жртава није јасно раздвојено да ли су их у борби усмртили Немци, усташе, муслиманске милиције, ЈВуО или нека друга војска. Имамо основе да верујемо да је и то био један од начина да се, формирањем слике о ослободилачкој борби против *фашиста*, на тај начин замагли и чињеница да је значајан проценат њих настрадао у вишеслојном грађанском рату на територији НДХ – кроз сукобе националне и верске природе.

Дијаграм број 5: Регионална заступљеност палих бораца из Србије 1941–1945. по истраживањима Д. Цветковића

Карта број 2: Цивилни и војни губици партизанског покрета у Србији 1941–1945. Карту, према попису жртава из 1964, сачинио Милош Поповић

Цветковићево истраживање доноси још један важан закључак: чак 91,03% погинулих партизана из Србије било је млађе од 35 година. Највише их је потицало из редова сељаштва (око две трећине – иако су сељаци у Србији током већег дела рата чинили скоро 4/5 састава партизанских јединица), са карактеристично високим уделом (22,59%) струка и професионалних група на које је КПЈ највише рачунала: радника, интелектуалаца и школске омладине.¹⁵⁸⁴

¹⁵⁸⁴ Д. Цветковић, *Губици...*, 102, 115.

Жртве фашистичког терора, као цивилне жртве рата, представљају питање којем је још од првих пописа 1946. придавана мања пажња у односу на погинуле партизане. То је проблем који је до данас мање истражен и захтева објашњење, најпре од самог имена категорије, до њеног нумеричког одређења и квантификације. Ова категорија жртава обухватала је сва лица убијена од непријатељских формација ван борбених дејстава, а формулација о „терору фашиста“ требало је да замагли суштину сваког злочина иза ког су, у вишеслојном грађанском рату у Југославији, стајали национални и верски мотиви. Како је тај рат у интерпретацији победника сведен на обрачун фашизма и антифашизма – и свих антивредности и вредности које су такви покрети носили – тако је и за побијене на разне начине (од Немаца, Бугара, усташа, четника, СДС/СДК, у логорима, од бомбардовања итд) осмишљен заједнички термин који је означавао да је злочин над њима починила једна идеологија, која је имала следбенике и међу свим југословенским народима. У ову категорију улазили су и стварни сарадници НОП-а, али и њихови помагачи, стварни и наводни; у евиденције су уписиване и особе које нису помагале акцију КПЈ, а изгубиле су живот од „фашиста“. Егзекутори никада нису јасно именовани.¹⁵⁸⁵ Осмишљена ради одржавања владајуће идеологије *братства и јединства*, таква политика онемогућила је и утврђивање стварних починилаца злочина, те касније онемогућила квантификовање жртава рата.

Ратне злочине и жртве из ове категорије евидентирала је већ од 1945. и у првим послератним годинама *Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача* и њени републички огранци, односно земаљске комисије. Међутим, ни овај попис никада није извршен у целости. Прва процена Земаљске комисије из Србије из октобра 1945. говорила је о 65.293 лица из ове категорије, што може представљати приближну цифру убијених „за цело подручје Србије“, тј. за Србију у границама из 1945. али „без Војводине и Космета“. Рађен непосредно по завршетку рата, овај пресек који садржи цифре и прецизно раздвојене егзекуторе, али не и имена жртава, може бити користан као основа за истраживање, али нипошто и за коначно одређење о броју жртава. Иако је непотпун и суштински нетачан, овај преглед и квантификација жртава важни су

---

¹⁵⁸⁵ Н. Лајбеншпергер, *н. д.*, 77–82.

јер су први који говоре о теми ратних злочина и квантификују убијене који су касније обједињени у категорији *жртве фашистичког терора*.¹⁵⁸⁶ Током исте године сачињена су још два прегледа са видно другачијим резултатима, како у укупном броју жртава, тако и у њиховој структури и начину егзекуција.¹⁵⁸⁷ Међутим, сачувани подаци Државне комисије за неке од срезова, када се упореде са литературом и истраживањима са терена, дају другачије закључке. Зато ове процене можемо само тако и посматрати – као процене, али не и као коначне податке о броју цивилних жртава рата у Србији.

2. 8. 1. Жртве ЈВуО у Србији 1943–1944.

Ако је попис целокупних жртава рата 1941–1945. био тешко изводљив, списак жртава ЈВуО био је у послератном периоду сачињен у скоро свим локалним срединама у Србији и, тим пре, било је могуће да се израчуна и укупан број тих жртава или бар начини њихова приближна процена. То се није десило из више разлога, мада се главном чини потреба да се, никада до краја пописане и квантификоване (по републикама, покрајинама, нацијама, припадности), „жртве каме“ политички употребљавају и експлоатишу, и да се њима лицитира и дуго по окончању рата. Тиме и питања прошлости никада нису уистину затворена. Такво стратешко одређење КПЈ посебно је добијало на важности у другим југословенским републикама (посебно у национално мешовитим крајевима), где је

---

¹⁵⁸⁶ АЈ, ф. 110, Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (даље: ДК), ф. 55, стр. 10–18. Према овом прегледу, Немци су на територији централне Србије 1941–1945. усмртили 32.591 цивила, а у логорима ван земље још њих 1.706; Бугари су убили 9.438, Албанци 945, муслиманске милиције 940, усташе (избегнуто њихово национално име) 772, Италијани 303, Мађари 37, четници Драже Михаиловића 15.093, љотићевци 1.745, СДС 741, четници Косте Пећанца 505, Специјална полиција 466 итд. Процењено је и да је 130.802 грађана Србије имало различите „повреде тела“, а њих 330.088 „повреде личне слободе“. За сваког егзекутора посебно је наведен и начин на који је обављао ликвидације (бомбардовањем, стрељањем, клањем, вешањем, пребијањем итд), са раздвајањем колико је међу убијенима било мушкараца, а колико жена, деце и старца.

¹⁵⁸⁷ Исто, ф. 55, стр. 15.

„великосрпска буржоазија“, на најгори начин оличена у „дражиновштини“, остала главна унутрашња претња за све време владавине КПЈ/СКЈ.¹⁵⁸⁸

Када је 1990-их тема четничких злочина научно осмотрена и приказана у другим југословенским републикама, показало се да су број жртава и удео у смртности од стране ЈВуО често били мањи од првобитно процењеног. Примера ради, хрватски историчар Игор Граовац сачинио је именован „хрватских грађана“ настрадалих од четника, са подацима о 2.905 лица. Међутим, када се раздвоје цивилне жртве од погинулих у борбеним дејствима, а потом и Хрвати од других националности, долази се до закључка да је укупно око 1.500 Хрвата имало ЈВуО за егзекуторе.¹⁵⁸⁹ После првих објављених поименичних пописа, показало се да је у појединим срединама мањи и број муслимана из Босне и Херцеговине који су били жртве освете и злочина ЈВуО.¹⁵⁹⁰ Бројеви, који нису тек хладна статистика, у овом случају су поткрепљени и идентитетима жртава и они говоре о стварном интензитету репресије и „пулсу смрти“ које су проузроковале јединице под командом генерала Михаиловића.

У наставку текста покушаћемо да укажемо и на биланс и карактеристике злочина ЈВуО у Србији, наводећи кроз *студије случаја* примере неких масовних ликвидација – и да на основу досадашњих истраживања укажемо на приближан број ових жртава.

Најпре, треба указати да до новембра 1941. у изворима није регистрована ниједна репресивна акција Михаиловићевих четника у Србији. Први злочин војно-четничких одреда забележен је пошто је грађански рат превазишао локалне оквири, 2. новембра на месту Скакавачки Ридови крај Косјерића, када су четници под командом наредника Филипа Ајдацића сурово убили деветоро партизанских заробљеника. О том злочину, као и о другим убиствима 1941–1942. већ смо писали. Међутим, и ту се углавном радило о преким поступцима и осветничким акцијама појединих команданата, чија је приврженост Михаиловићу са покретањем процеса легализације крајем 1941. била озбиљно доведена у питање. Промена Михаиловићевог толерантног става према комунистима, која се потом

---

¹⁵⁸⁸ Бранко Петрановић, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993, 42, 84.

¹⁵⁸⁹ Igor Graovac, *Stradali od četnika u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 2011, 91–102.

¹⁵⁹⁰ Vladimir Dedijer, Antun Miletić, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945*, Sarajevo, 1990, 633–694.

пренела и на његове официре у Србији, осетила се тек у лето 1942, као реакција на појачани терор и политичку акцију КПЈ. О његовим првим инструкцијама командантима о уништавању комуниста „свим средствима“ такође смо писали, али је у том контексту важно напоменути и да су сурове акције против њихових следбеника у Србији углавном изостале до самог краја те године. У првом периоду су ликвидирани само појединци (углавном из квислиншког апарата) претходно стављени под фамозно „слово З“, које се показало као тешки пропагандни промашај у акцији Равногорског покрета.¹⁵⁹¹

Михаиловићева реторика се заострава у одсудним моментима на југословенском ратишту, у пролеће, лето и јесен 1943. године. То се види из постојећих докумената; 1. јуна 1943. он у вези са „комунистима“ својим командантима у Србији наређује „да се разбију њихови редови и борбом да се уништи њихово вођство без милости као последњу мангупарију и народне крволоке“.¹⁵⁹² У октобру, он својим командантима из зона надамак Београда даје познато наређење да делују „најенергичније с југа на север“, „чистећи уснут и све срезове“ у којима су се умножили сарадници партизана. Током новембра се са још више жестине обраћа свом команданту у Расини, потпуковнику Кесеровићу, уз следеће инструкције: „Продужите рад на дефинитивном чишћењу комуниста. Они не смеју постојати у Србији. Крајње је време да са тим гадовима рашчистимо. Уништавајте све њихове симпатизере и јатаке без милости. Кад не буду имали симпатизере, неће моћи ни да постоје“.¹⁵⁹³ „Уништити (комунисте) без милости“ и „чистити симпатизере“ су фразе које провејавају у Михаиловићевој кореспонденцији и са другим командантима. Флексибилно тумачене од

---

¹⁵⁹¹ Од скоро 100 особа обележених *словом З* у Србији, током рата је ликвидирано њих десетак. Ниједан од означених није био припадник партизанског покрета (Милан Терзић, „Слово 'З', заплашити или заклати, значење и пропагандна употреба током Другог светског рата“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1–2/2003, 151–162; Б. Димитријевић, *Ваљевски равнорци*, 93).

¹⁵⁹² Д. Михаиловић, *н. д.*, 343.

¹⁵⁹³ Исто, 363. Михаиловићева уредба од 7. новембра 1943. предвиђа као кривично дело „припадништво комунистичко-партизанској идеологији без обзира на активну или пасивну делатност дотичног лица“. За убиства, покушај убиства и мобилизацију у партизанске редове, овом уредбом је предвиђена смртна казна. За врбовање, денунцирање, nanoшење озледа и оштећење имовине лица која припадају партизанском покрету предвиђена је казна од 20 година робије. Свака друга помоћ комунистима, ма како бенигна била, значила је затворску казну до годину дана и губитак грађанских права до две године. Казнена политика за оваква дела била је оштра јер се у перцепцији ЈВуО под појмом *комунистичко-партизанске акције* подразумевала „политичка групација чији је циљ да путем борбе и насиља изврши промену постојећег социјално-политичког и економског поретка на територији Краљевине Југославије“ (Исто, 358).

радикалнијих старешина и војника, оне ће означити почетак новог таласа насиља у централној Србији. Терор снага ЈВуО у целој Србији започиње у пролеће 1943, а потом све јачим интензитетом траје од јесени те, до краја лета наредне године. Без својих затвора и средстава изолације, равногорци су се поред правила војне службе, у условима сложеног тродимензионалног грађанског рата, препустили и „законима шуме“, који су били преки, брзи и сурови. Истраге и убиства цивила била су повезана са сваком акцијом против преосталих партизанских герилских група, а како пише К. Николић „многи појединци из редова ЈВуО сматрали су да ће комунизам у Србији најефикасније 'искоренити' прогоном и застрашивањем партизанских јатака и њихових присталица“.¹⁵⁹⁴

Највише злочина ЈВуО забележено је на територији Горске краљеве гарде, Авалског, Смедеревског и Другог равногорског корпуса. Према истраживањима некадашњег партизана и припадника Озне Драгослава Димитријевића, Авалски корпус под командом мајора Светислава Трифковића у три среза надомак Београда (Врачарски, Посавски, Грочански) сноси одговорност за убиство преко 400 цивила и ратних заробљеника, од чега су за њих 323 утврђени идентитети. Прва, застрашујућа *групна клања*, по пет и више особа, започела су у августу 1943. године. Смрт је имала најбогатију жетву крајем децембра, када су локални команданти ЈВуО на свој начин протумачили Михаиловићеве наредбе за „чишћење терена“ и почели да убијају сељаке од којих су многи били и невини и лишени ма какве везе са КПЈ и партизанским одредима. По свирепости се на овом терену посебно издвајају масовне ликвидације, попут масакрирања 67 цивила у селу Вранићу (доцније ће бити подробније описан) и клање 11 цивила у Болечу, од чега је једна од жртава преживела.¹⁵⁹⁵ Као групне ликвидације означене су и стрељање 10 цивила у Великом Борку 18. децембра 1943, убиство деветоро цивила у Баћевцу крајем децембра 1943. (у два наврата) итд.¹⁵⁹⁶

На територији Горске краљеве гарде под командом Николе Калабића, у четири среза у Шумадији (Космајски, Младеновачки, Орашачки, Опленачки) број

---

¹⁵⁹⁴ К. Николић, *Историја Равногорског покрета*, књига 2, 221.

¹⁵⁹⁵ Једанаеста болечка жртва, Даница Маринковић, која је преживела клање, појавила се у јуну 1946. као сведок оптужбе на суђењу Драгољубу Михаиловићу. Док је говорила кроз цевчицу, са великим оживљом преко целог врата, чинило се да убедљивијег сведока против „црног терора“ у Србији тешко може бити (Драгослав Димитријевић, *Где је моја мама? Прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009, 339–349).

¹⁵⁹⁶ Исто, 203, 263, 350–351.

жртва је тек нешто мањи. И овде су забележене масовне ликвидације: у Копљару (25. децембра 1943. заклано 22 мештана, углавном ромске народности), у вароши Топола (ноћу 31. децембра 1943. заклано девет лица), Клоки (28. марта 1944. убијено 10 лица), Бањи (21. априла 1944. заклано девет лица), Малом Пожаревцу (крајем јуна 1944. ликвидирано 15 лица) итд.¹⁵⁹⁷ Готово да нема ниједног села у Опленачком и Орашачком срезу у којем није почињено бар неколико сурових убистава. Према Црквеним књигама умрлих, само у општинама Шаторња и Блазнава, у којима су изостале масовне ликвидације, регистровано је 1943–1944. најмање 15 цивила које је усмртила ЈВуО, од чега већину хладним оружјем.¹⁵⁹⁸ У неколико наврата, као и код Авалског корпуса, овде су уништене и читаве породице које су из различитих разлога окарактерисане као „партизанске“ и „комунистичке“. Наводимо примере породица Ђорђевић из Светлића (четири члана убијена 6. марта 1944), Јеленић из Трнаве (два члана убијена 4. октобра 1943), Зечевић из Липовца (два члана убијена у мају 1944), Радовановић из Винче (два члана убијена 29. маја 1943), Радовић из Рајковца (три члана убијена 23. маја 1943) и др.¹⁵⁹⁹

Четници Горске краљеве гарде учествовали су и у бројним злочинима ван своје територије, у Грочанском, Подунавском, Јасеничком, Лепеничком и Крагујевачком срезу. У смедеревском крају изузев Друговца (злочин из априла 1944) није забележен већи број масовних smakнућа, а ретки су били и примери убистава сродника одбеглих партизана. Остале су упамћена два стрељања: у Бачинцу (у два наврата у јануару 1944. стрељано 11 лица) и Селевцу (у августу 1944. стрељано 10 лица).¹⁶⁰⁰ Међутим, када би се свео биланс свих убистава које су 1943–1944. извеле снаге Смедеревског корпуса ЈВуО под командом Живана Лазовића, збир убијених ишао би и до 200 цивила. Немали број њих убијен је без икакве кривице. Од укупног броја убијених у смедеревском крају, нешто мање од половине по нашим истраживањима је уморено хладним оружјем. Та цифра од стотину закланих људи била је стравична, ма колико да је суров био грађански рат

---

¹⁵⁹⁷ Историјски архив Шумадије (даље: ИАШ), Окружни суд Крагујевац (даље: ОСК), 8–25; Д. Димитријевић, *Где је моја мама*, 353; М. Радановић, *н. д.*, 151; М. Станковић, *Милић*, 249–252; МЦКУ општине Топола; *Зборник НОР*, 14–3, 213; Б. Томанић, *н. д.*, 276–284.

¹⁵⁹⁸ МЦКУ Шаторња, уписи за 1943. и 1944. годину.

¹⁵⁹⁹ МЦКУ Трнава, МЦКУ Топола, уписи за 1943. и 1944. годину.

¹⁶⁰⁰ МЦКУ Селевац, уписи за 1944. годину.

и ма колико да и ривалски партизански покрет некада није заостајао у суровостима.¹⁶⁰¹ Жртве су, као и у осталим срезовима, углавном биле партизанске присталице, али је међу ликвидиранима било и активиста Збора, представника власти и различитих преступника. Квантификација убијених у околини Смедеревске Паланке и Велике Плане, краја који по много чему представља солидан узорак за Србију, а коју смо извршили за потребе овог рада, говори нам да је од 98 убијених тачно 2/3 њих настрадало због оптужби да су помагали партизане.

Злочини ЈВуО можда су понајбоље евидентирани и квантификовани у чачанском крају. Према новијим истраживањима, на подручју Љубићког и Трнавског среза, војници Предрага Раковића убили су 315 лица, од чега 35 жена. У суседном Драгачевском срезу ликвидирано је 151 лице, највише од четника потпоручника Милутина Јанковића, који је од 1941. заузео непомирљив став према партизанима и свим њиховим помагачима.¹⁶⁰² Ако се овима придодају и убијени у Таковском и делу Качерског среза (општина Горњи Милановац), број убијених прелази цифру од 650, од чега је свака десета жртва била жена. Скоро свака трећа жртва ЈВуО у чачанском крају била је усмрћена ножем.¹⁶⁰³ Две стотине закланих само у једном мањем округу – то је била оптужба која је била претешка за читав Равногорски покрет. Посебно је лоше одјекнула вест о злочину у Доњој Горевници, када су равногорци 22. марта 1943. ликвидирали 10 партизанских сарадника и симпатизера из овог села и оближњег Мојсиња и њихове лешеве побацали у рударску јаму.¹⁶⁰⁴ Репресивне акције ЈВуО овде се, као и у ужичком и ваљевском крају, уочавају у континуитету за пуне три ратне године и биле су интензивирани посебно након обнављања Чачанског НОП одреда и првих ликвидација које су његови припадници извршили у лето 1943. године. У потери за њима, четници су неретко убијали и чланове њихових породица или људе који су им, својом вољом или принудно, пружали ма какву помоћ. Хроничари НОБ-а посебно су апострофирали сурова убиства учитељице и бивше партизанке Радојке Филиповић из Пријевора, која је претходно данима мучена и

---

¹⁶⁰¹ Н. Девећ, *н. д.*, 295.

¹⁶⁰² Р. Недовић, П. Васовић, *н. д.*, 186; Р. Маринковић, Т. Протић, Ј. Радовановић, *н. д.*, 367, 385–388.

¹⁶⁰³ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Други светски рат*, 217.

¹⁶⁰⁴ *Чачански крај у НОБ*, 255–258.

злостављана, Роксанде Лишанчић из Атенице, која је усмрћена са 28 убода ножем, трудне Гроздане Тороман, мајке деветоро деце Љубинке Поповић из Вапе...¹⁶⁰⁵

Нажалост, места у којима су забележена ова свирепа убиства нису била и једина. Црна читуља са хиљадама имена убијених обухватала је за нешто више од годину дана 1943–1944. читаву Србију. Број жртава у крајевима где нису забележене веће партизанске активности јесте био мањи, али се она углавном не разликују по бруталности. Зачуђујуће велики број убијених евидентиран је и у околини Трстеника, у срезу где партизански покрет није у већој мери развио своје активности ни током 1941, а ни током наредних ратних година. Примера ради, у Великој Дренови, родном месту партизанских политичких руководиоца Добрице Ћосића и Радоша Раше Лепенца, међу 40 евидентираних *налих бораца*, свега шесторо њих погинуло је пре октобра 1944, добровољно се определивши за помагање акције КПЈ. Међутим, у истом селу евидентирано је чак 28 *жртава фашистичког терора*, од чега се одговорност за смрт чак 17 њих приписује ЈВуО. Од 17 убијених њих 10 је било заклано, а неколицини њих никада нису пронађена тела јер су након убиства једноставно бачени у Мораву.¹⁶⁰⁶ Према свим тумачењима, у убиства у овом крају често су били уплетени и лични мотиви и освете, али и користољубље. Њима је руководио извесни Милан Церовић, жандармеријски подофицир, прво као припадник СДС а потом као командир једне јединице ЈВуО. Због тих злочина, починиоце који су наступали у име ЈВуО њихова команда је казнила на страшан начин: тројица бивших ликвидатора, који су тако често самостално пресуђивали ножем, натерани су тада да ножем усмрте један другог, а последњи сам себе.¹⁶⁰⁷

Језива убиства у циљу сатирања присталица КПЈ почињена су и у Поморављу, у области Јагодине, на подручју где од краја 1941. није било већих партизанских активности. Око Ћуприје и Деспотовца већ у лето 1943. истражни органи СДС наилазили су на крваве призоре које су доводили у везу са ЈВуО: 10. августа „нађена су три леша у Сењском Руднику, а вођеном истрагом утврђено је да лешеви су убијеног Крсте Живковића, Стане Ристић и Вере Ристић, ћерке убијене Стане, лешеви су унакажени, раскомадани у комаде, једни без главе,

¹⁶⁰⁵ Р. Недовић, П. Васовић, *н. д.*, 233–239, 250.

¹⁶⁰⁶ *Монографија о учесницима НОР*, 137–143.

¹⁶⁰⁷ А. Стошић, *н. д.*, 410, 697–699; А. Маринковић, *н. д.*, 145.

трупови расечени итд“; „14. августа т. г. пронађени су лешеви у реци Морави следећих лица и то: сељака Станимира Станојевића, жене му Љубице, синова му Властимира, Крсте и Радојка, те сељака Миливоја Вучковића и Љубомира Јовановића, сви из села Обрежа, среза Темнићског, исти су поклани од непознатих зликоваца, а према прикупљеним податцима раније су припадали комунистима. Истрага се води.“. Тешке слике грађанског рата виђене су у истом крају већ после неколико дана: „18. августа 1943. год. у 6.30 часова заклане су од непознатих зликоваца у својој кући у селу Дреновцу, среза Параћинског, Жикић Живка и ћерка јој Мица, разлог убиства непознат.“¹⁶⁰⁸

Покољ се наставио 1–2. фебруара у синхронизованим акцијама четника у Јагодини, Ћуприји и Параћину, када је у сарадњи са СДС у једној ноћи убијено и одведено око 50 лица. Будући да су убиства извршена ножем, у граду, и да су мете напада били углавном угледнији грађани (судије, професори, чиновници), фебруарски злочин у поморавским градовима изазвао је велико узбуђење, страх и јарост међу грађанима. После десет дана, ноћу 11. фебруара, упад припадника Варваринског и Иванковачког корпуса ЈВуО у Јагодину и Ћуприју се поновио, а том приликом одведено је још 10 лица.¹⁶⁰⁹ Овакви поступци команданата из Иванковачког и Варваринског корпуса створили су читав раздор међу официрима ЈВуО у Моравском округу, у којем су пале и људске жртве. Један од критичара рада команданта Иванковачког корпуса, мајора Љубомира Михаиловића (раније официра СДС) и његових сарадника наводио је да је народ „толико заплашен њиховим терором да нема куражи ни речи истине да каже“: „Успео сам дугим бављењем на њиховој територији, да сазнам од виђенијих људи, да је народ потпуно разочаран и озлојеђен њиховим досадашњим радом, и да нас не одваја од данашњег режима. (...) Народ жели на челу да види светле и честите људе, који ће бити примери и узор наших стремљења. Легализовани официри, бивше војводе

¹⁶⁰⁸ *Извештаји Српске државне страже за округ Моравски 1941–1944*, прир. Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина, 2001, 105.

¹⁶⁰⁹ Исто, 122–124; ИАБ, УГБ, СП-IV-9/91; М. Радановић, *н. д.*, 145. Поред поморавских градова и Тополе, равногорски упади у градове у сарадњи са локалним огранцима СДС вршени су на још неколико места. Познат је и упад четника у Ваљево крајем децембра 1943, када је „камама избодено“ и одведено осморо грађана. Приближно у исто време, припадници ЈВуО извршили су упад у Сокобању и Алексинац, где су такође ликвидирали своје експониране непријатеље (Б. Димитријевић, *Ваљевски равногорци*, 123; ИАБ, УГБ, СП-IV-206; Ј. Златић, *н. д.*, књига 1, 220–227). У септембру 1943. почињен је и злочин над грађанима Зајечара (у сарадњи са СДС у ноћној акцији изведено њих 23, а убијено 13), а у мају 1944. и вишеструко убиство становника Бајине Баште.

Косте Пећанца и Недића, збораши Љотића и цео тај елеменат, који је до јуче чинио зулуме, не могу данас да раде под симболом Равне Горе и Вашег имена. Народ то не жели, не прима, бар на теренима на којима служе. И уколико они буду остали, став неповерења и резервисаности повећаће се.¹⁶¹⁰ Међутим, ситуација се ни после тога није много променила. Људи који нису били превише обузети комунистичким убеђењима су и даље убијани, а њихови лешеви, у циљу уклањања трагова, завршавали су у Морави и окну *Мијајлова јама* крај Деспотовца.¹⁶¹¹

Убивства ножем су била посебно нечовечна и она су оставила тамну мрљу на историју Равногорског покрета. Позивајући се најпре на традиције гериле, а потом и на потребу за конспирацијом при ликвидацијама, нарочито у градовима, припадници ЈВуО су овако сурова убивства од 1943. почели да изводе толико често да су заиста почели да дају за право комунистима који су развијали пропаганду о *кољашким тројкама*. Убивства батином и ножем не почињу на српском селу 1941, већ знатно пре рата и представљају део историјског искуства читавих поколења. Било би драгоценост истражити ритам насилне смрти у предратним годинама; назнаке из неких локалних, микросредина, говоре нам да је насилни вид политичког разрачунавања био прилично присутан на изборима и 1935. и 1938, али и у сељачкој свакодневици. Од 1941, у времену урушених институција и помрачених људских личности, овакве појаве постале су масовне. *Клање* ножем представља готово ритуално убивство, мрцварење у којем се жртва претходно лишава сваке људскости и достојанства. Иако их они нису први покренули, масовне ликвидације ножем постају својствене за ЈВуО у Србији у пролеће и лето 1943. године.¹⁶¹²

---

¹⁶¹⁰ Југословенска војска у отаџбини на територији округа Моравског 1943–1944, прир. Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина, 2001, 73–78, 89.

¹⁶¹¹ *Извештаји Српске државне страже*, 124; Д. Прица, Ј. Радојковић, *н. д.*, 30, 43.

¹⁶¹² Max Bergholz, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo–Zagreb, 2018, 175–177. У бројним примерима показало се да је убивство ножем пре било убадање него клање. Чак се дешавало да стрељанима накнадно буду пререзани и вратови, ради застрашивања других. „Избоден ножем“ – то је доста честа полицијска формулација у записнику са увиђаја (АС, ЗК, к. 143, зл. бр. 2256; к. 139, зл. бр. 1526, к. 140, зл. бр. 14123; АС Ж, Ж-28, 'Влада МН' 2, 302; Н. Девић, *н. д.*, 209). Ипак, после седам деценија, сваки покушај детаљније анализе начина ових егзекуција може да буде протумачен као покушај релативизације злочина. Зато на овом месту само указујемо на ту појаву, која тражи додатна истраживања. Почев од „слова З“, преко монтаже и умножавања фотографија наводних *црних тројки* и ширења фаме о њима, равногорци су у ратном периоду и сами покушавали да застраше своје непријатеље. Касније ће им се такви пропагандни промашаји попут бумеранга враћати и наносити немерљиву

Не постоји ниједно наређење генерала Михаиловића да његови људи врше убиства на тај начин, али је он морао да добија извештаје у којима је упознат да је таквих случајева било. У фебруару 1943. поручник Давид Симовић, командант Драгачевске бригаде 1. равногорског корпуса ЈВуО, извештава да је са командантом из суседног среза кренуо у „чишћење комуниста“, уз напомену да је исти приредио „Бартоломејску ноћ у своме срезу“ – што је тумачено као успех.¹⁶¹³ Већ поменути мајор Светислав Трифковић, командант Авалског корпуса ЈВуО, пише у једном извештају од 19. октобра 1943. да су његови војници као начин борбе против непријатеља практиковали и *клања*: „Рад у овом корпусу био је најтежи пошто се налази у непосредној близини Београда, те се од Немаца није могла предузимати никаква већа акција за чишћење партизана, јер чим би почињала борба и Немци би се умешали и тукли нас. Због тога је често борба ватреним оружјем избегавана и прелазило се на *клања*, јер су за свако убиство ватреним оружјем Немци слали да се ислеђује.“¹⁶¹⁴ После једног злочина над његовим људима у селима крај Пожеге, у који су били упетљани и партизански активисти, командант тамошње јединице ЈВуО говори о суровој одмазди: „Идуће ноћи заклао сам тројицу комуниста“.¹⁶¹⁵ Оваквих извештаја Михаиловићу било је још и у наредном периоду.

Бројни извори бележе овако беспризорна убиства широм Србије. Тако је у марту 1944. у ужичкој болници убијен извесни Миломир Радивојчевић, железничар из Биоске. Према изјави директора болнице, „једно непознато лице ушло је око 16 часова у собу у којој се налазио Радивојчевић, пришло његовом кревету и пошто му се обратило са: 'Како си, Миломире?' задало му неколико удараца ножем у врат и грудни кош. (...) Младић је био између 20 и 25 година старости, обучен у сељачко одело, са већом косом на глави и шајкачом. Док је убица био на делу, настала је паника међу болесницима, али је убица извадио

политичку штету читавом покрету. Како је један обавештајац ЈВуО из Београда обавештавао генерала Михаиловића, и сами Немци су, пратећи трагове крви, на места злочина у широј околини престонице слали људе из полиције, чак и фотографе који је требало да документују злочине равногораца. „Гестапо прикупља врло савесно податке о терору наше организације (...) и шаље у Берлин својој централни, са циљем да компромитују нашу организацију као терористичку, која врши гори терор него Титове банде“, стајало је у закључку овог документа (ВА, ЧА, к. 19, док. 2/4).

¹⁶¹³ ВА, ЧА, 293-1-4.

¹⁶¹⁴ *Зборник НОР*, 14-3, 62.

¹⁶¹⁵ М. Самарцић, *н. д.*, књига 5, 148–151.

војнодржавни пиштољ и викао да не смеју излазити напоље и да им се неће ништа десити, а да је убијени био комуниста и да је због тога убијен. По извршеном убиству, убица је побегао у непознатом правцу.¹⁶¹⁶ Приближно из истог времена је и записник са увиђаја након убиства шефа железничке станице у Железнику: „Стан закланог Ристановић Милана шефа станице налази се у приземљу те је леш нађен у кујни, у ставу је био лежећем, на трбух на лешу који је оштрим ножем заклан преко врата и марамом затиснута уста и очи, леш је био у крви која се још није била усирила већ је и на телу у леђа ударен око 7–8 пута бајонетом, руке су му биле везане на леђима конопцем.“¹⁶¹⁷

Оваква смакнућа су изазивала најоштрију осуду у јавности, посебно међу грађанством, уз истицање многих да „ни јагње не би могли да закољу, а камоли човека“.¹⁶¹⁸ С друге стране, целати ЈВуО су углавном били млади људи, не старији од 20–23 године. И у Горској краљевој гарди и у 2. равногорском корпусу, двома јединицама које су ликвидирале највећи број цивила, егзекутори су били бивши партизани. И српској јавности најпознатији *кољач* Војислав Рајчић Пожаревац, којег је послератна оптужница теретила за 49 убистава, рат је започео као партизан Вељка Дугошевића; „првоборци“ су били и већина егзекутора Авалског корпуса који су починили покољ у Вранићу. Оуглали на погледе, молбе и јауке жртава, они су „кажњавање“ схватили као опис посла и уз њега изражавали приврженост новим командантима.¹⁶¹⁹

Неки од њих оставили су и сведочанства о начину ликвидација. Целат Горске краљеве гарде детаљно је описао десет убистава у којима је учествовао. Прву жртву усмртио је кад је имао свега 18 година. „Мартин Љујић наредио ми је као вођи тројке (...) да закољем жену Александра Николића зв. Блазнавца, која је дошла из Крагујевца, да купи животне намирнице. Њу је на путу срео Радојко Милосављевић командант орашачког батаљона, родом из околине Ужица, код кога је наводно ова жена критиковала четнике и хвалила партизане. Радојко је ово

---

¹⁶¹⁶ Богић Красић, *Ужички округ 1944. године*, 62.

¹⁶¹⁷ АС, БИА, III–6, *Четници Драже Михаиловића и Косте Пећанца 1942–1945*.

¹⁶¹⁸ ВА, ЧА, к. 125, док. 28/1. Сродник једног од убијених овако је описао своја осећања: „И да је бар погинуо од метка, на ма'. Био сам отрован. Зубима би клао четнике и све непријатеље. Све је то оставило тешке трагове у мојој души“ (Д. Димитријевић, *Космајски партизани*, књига 2, 169).

¹⁶¹⁹ ИАШ, Војни суд Крагујевац (ВСК), 10, 318/45; *Злочини четничког покрета у Србији 1941–1945*, Београд, 2012, 145, 231–247; Милосав Марковић, *Са Дражом у победу или смрт, путевима Авалског корпуса*, Београд–Торонто, 2006, 311–317; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 2, 186.

пренео Љујићу, који је мени наредио, како је речено да је закољем. (...) Нас тројица смо отишли у Колетину у кућу Вукадина Вујовића и захтевали да нам је он преда. О вечери Вукадин није хтео да је окаже, али ујутру када је Р. Ц. пошао да га туче, ова се жена сама јавила, ми смо је повели собом и на месту између Маслошева и Блазнаве, сели смо крај пута и ја сам је камом ударио у главу. Како од првог ударца није била убијена, А. је ударио кундаком по глави, а затим узео каму од мене и докусурио је. Ми смо је ту оставили на путу и отишли у Блазnavу (...) где треба да добијемо везу за Љујића. (...) Сва тројица у глас поднели смо му извештај о свршеном задатку, ушта је он сумњао, јер смо претходно били опрали каму, а он је тражио да му је покажемо крваву.¹⁶²⁰ Оваква и сличне слике стварале су историјску подлогу за митску слику *негативаца*, „тамне стране“ у грађанском рату, коју су комунисти наменили за дехуманизовану ривалску организацију.

Проблем са интерпретацијом свих ратних злочина током грађанског рата у Србији, међутим, полази од чињенице да се они посматрају мимо хронологије, одвојено и једнострано, као да нису увезани нити утицали једни на друге, без покушаја да се установе њихови узроци и поводи. Ипак, анализирана искуства показују да, оног тренутка када настану поделе у једном друштву и започну сукоби који су увод у грађански рат, свака од зараћених страна почиње да налази оправдање и за бруталне акције и *освете* над цивилима. А „када се насилност и безакоње прошире на цело друштво, варваризам је предвидив и неизбежан исход.“¹⁶²¹

Сагледавање репресивних акција ЈВуО у локалним срединама показује нам пак да су оне по неписаном правилу интензивирани у два случаја: у тзв. операцијама „чишћења терена“ и као одмазда за појединачна убиства и злочине партизана. У првом случају, војне акције пратиле су и блокаде појединих села која су окарактерисана као „партизанска“, прикупљање сумњивих мештана и, неретко, физичку тортуру над њима. Уколико би им се пронашла и некаква кривица, појединци су тада и ликвидирани. Интензитет репресије у таквим приликама често је зависио и од личних особина локалног команданта ЈВуО: да ли је био активни, жандармеријски или резервни официр, је ли пре тога имао негативна

¹⁶²⁰ ИАШ, ВСК, 10, 283/45.

¹⁶²¹ М. Bergholz, *n. d.*, 315–318; S. Calyvas, *n. d.*, 55–60.

искуства са партизанима и колико је људи изгубио у сукобима са њима, да ли је завичајно био везан за крај у којем је командовао, коначно и каква је била структура његове личности. Искуства показују да су се, зависно од тих параметара, наредбе генерала Михаиловића о обрачуну с комунистима, од округа до округа тумачиле врло флексибилно и растегљиво. Негде је борба против партизана значила само војни сукоб и ликвидацију њихових отворених помагача, а негде и неселективна убиства сељака у која су били укључени разни приватни сукоби са локалним вођима ЈВуО.

Одмазде које би следиле иза партизанских провокација биле су знатно суровије: оне су погађале и сроднике одбеглих са партизанима и најширу категорију њихових помагача и симпатизера. Симпатизер комуниста – то је могао бити стари социјалиста, предратни левичар и демократа из вароши, сељанин који је певао партизанске песме или код кога је нађен некакав летак или пропагандни материјал. У таквим погромима цивила, за које су карактеристичне и групне ликвидације клањем, карактеристично је и паљење кућа одбеглих и окривљених. Такве сцене, које је пропаганда КПЈ посматрала искључиво последично и објашњавала их као ничим изазвани *терор четника*, а официри ЈВуО без много обзира правдали као логичну реакцију „око за око“, виђене су у Копљару, Вранићу, Друговцу, Горњој Трнави код Тополе, у селима Трнавског среза. Свим овим покољима заиста су претходиле појединачне и групне ликвидације истакнутих равногораца које су чиниле партизанске *ударне групе*, контратежа *црним тројкама* ЈВуО.

О одмаздама које је КПЈ некада и свесно провоцирала говори низ докумената. Ради примера, секретар СП КПЈ за Подунавски срез упутио је 24. октобра 1943. секретару ОК КПЈ Младеновац извештај у којем наводи да је два дана раније „наша чета запалила кућу у Ландолу“ једном истакнутом „кулаку“; „ватра је била огромна“, а „народ са одушевљењем је поздравио ову акцију“. Приближно у исто време, припадници ЈВуО су у селу Вучаку убили петоро рођака одбеглих са партизанима и запалили пет кућа, због чега је констатовано да је „народ озлојеђен на дражиновце“. У таквом разматрању, *народ* је био искључиво синоним за присталице КПЈ.¹⁶²²

---

¹⁶²² АС Ж, Ђ-9, ОКМ-2-200.

Два месеца касније, исти партијски форум прима извештај из Гроцке, у којем се наводи да су партизани на том терену од 15. до 18. децембра ликвидирали деветоро „народних непријатеља“ (шест мушкараца и три жене), од чега највише њих у селима Дражањ и Мала Иванча. Истовремено, трајала је „истрага“ ЈВуО и прогон сељака наклоњених партизанима, па су се на удару јединице Николе Калабића посебно наша места у којима су комунисти починили убиства. Равногорци су за одмазду убили осморо цивила.¹⁶²³ На истом подручју, злочини и одмазде поновиће се још неколико пута.¹⁶²⁴ У самој завршници грађанског рата, партизани су починили злочин над цивилима и заробљеницима у Дражњу и суседним Пударцима: „21. VIII – наш одред је (...) растерао четнике и запалио 5 вршалица, 2 четника су погинула у борби а 5 стрељана, ми смо изгубили 1 друга онда смо пошли за Пударци, том приликом смо запалили 2 вршалице и ликвидирали 2 дражиновца из села, командира страже Миливоја Живојиновића и батинаша Љубомира Маторчевића. (...) Даље у путу наишли смо на разбијене четнике и позвали код нас као да смо ми четници и 2 убијемо, даље у покрету заробили смо још 3 четника које смо ликвидирали.“ Одговор четника био је брз и ништа мање суров: у Дражњу и суседном Малом Пожаревцу (који је третиран као партизанско упориште) од 21. до 26. августа стрељали су шест цивила повезаних са НОП-ом.¹⁶²⁵

Комунисти из околине Горњег Милановца били су свесни да сваки њихов злочин покреће низ злочина јаче стране. Ипак, секретар партијске организације тражио је инструкцију и савет ОК Чачак да ли да ступе у дејства: „Како сам начуо да ако би извршили ми какву ликвидацију, да ће они одговорити троструко. Сад ја мислим да би могло да сачека још неки дан, а сад како ви нађете за сходно.“¹⁶²⁶ Слична искуства пренео је и један од руководиоца Јастребачког одреда: „Огорчење против непријатеља мешало се код нас са срдитошћу на њих што се нису чували, него допустили да буду тако лако смакнути. После Будимировог убиства у шали смо говорили: 'Кога ли ће сад они од наших убити?' Ипак смо као

---

¹⁶²³ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-3-394.

¹⁶²⁴ До краја рата, комунисти су у Дражњу ван борбених дејстава ликвидирали 21 цивила, а у Малој Иванчи 25 цивила (Документација Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, *Спискови стрељаних у Грочанском срезу*).

¹⁶²⁵ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-6-834.

¹⁶²⁶ АС Ж, Ђ-10, СК Так-8.

сигурно сматрали да ће сваки наш човек знати да се добро чува.“ По његовим наводима, таква одмазда је каткад и намерно изазивана: „Ликвидација овог четничког изрода извршена је у среду увече 9. септембра. Деловала је као царање прутом у осиње гнездо. Непријатељска одмазда је одмах уследила.“¹⁶²⁷

Одмазде ЈВуО над партизанским присталицама су наносиле штету инфраструктури КПЈ, али су им дугорочно гледано доносили и одређену добит. Најпре, ривалски покрет, који је на тај начин желео да демонстрира своју снагу, компромитовао се као војничка организација која сатире свој народ. С друге стране, прогони које су сељаци трпели у својим местима олакшали су комунистима и мобилизацију људства, иначе невољног да војује далеко од свог места. Некада је то био и једини начин да покрену неодлучне сељаке који су их симпатисали и подржавали, али нису желели у одред и у шуму. У борби за опстанак и голи живот, у бекству од четника или у жељи да им се свете, ти људи покаткад нису могли имати другог уточишта.¹⁶²⁸

Генерал Михаиловић је покушавао да самосталне и „дивље“ поступке сузбије или да их бар постави у оквире правила војне службе. Сачувано је више његових наређења у којима од старешина и војника инсистира на дисциплини и поштовању правила ратовања. Од потчињених је још почетком 1943. у више наврата тражио укидање батинања сељака, али је казна својствена обичајном праву, где се оптуженом ударало углавном по 25 или више батина, остала присутна уз деловање ЈВуО до краја рата.¹⁶²⁹ У августу исте године, наређивао је и да се смање притисци на становништво у погледу потраживања намирница: „Има жалби да поједини наши одреди сувише изискују од народа у погледу исхране и снабдевања. Ово је негативно утиче на народ, нарочито ако се траже гозбе, пијанке и веселја. Наређујем да се све што се узима од народа исплаћује, било новцем или признаницама. Забрањујем гозбе, теревенке, пијанке, неморалан и раскалашан живот. У овом погледу све старешине и војници имају апостоски

---

¹⁶²⁷ Б. Стевановић, *н. д.*, 141, 197.

¹⁶²⁸ Н. Девић, *н. д.*, 205–207; *Тако се борила Црна Трава*, Црна Трава, 1973, 300–301.

¹⁶²⁹ Сачувана је више таквих нареди. У једној од њих наводи се: „Иако сам најстрожије забранио батине као казну, добијам из разних крајева жалбе народа да наши команданти примењују ову недостојну по човека казну. Десило је се у више махова да су тучени наши најоданији људи, који се залажу до највећег пожртвовања за нашу ствар. Овај изум београдске Главњаче, Гестапоа, Пећанца, Недића и Љотића не дозвољавам да се употребљава и најстрожије забрањујем. Убудуће предузимаћу најоштрије мере према непослушним и самовољним“ (М. Самарцић, *н. д.*, књига 5, 487).

радити, са пуно самоодрицања. Ово ће нас само подићи у очима народа. У једном крају овакав наш одред народ назива не Дражиновци него Тражиновци. Прво слово Т. Што је од огромне штете по нашу организацију.“

Расписом командантима из децембра 1943. Михаиловић је одузео командантима право изрицања смртних пресуда без учешћа војних судова. „Смртне пресуде могу доносити само преки судови, а никако поједине старешине. Састав преких судова мора бити такав да народ верује у његову правичност и непристрасност. У састав сваког преког суда неизоставно по једно лице које је завршило правни факултет. Све пресуде преких судова морају се неизоставно слати Штабу Врховне команде, а најбоље у року од три дана по донетој пресуди. Стрељања без пресуде преких судова сматрају као злочина дела, како старешина који наређује, тако и оних који извршавају“, стајало је у овој директиви.¹⁶³⁰

Ипак, Михаиловићеви локални команданти остали су суверени у многим одлукама, па и у оним које су се тицале живота и смрти људи које су оптужили за помагање непријатеља. Што су се налазили даље од командног центра, то су у својим одлукама били самосталнији, а њихове личне грешке доводиле су у невоље читав покрет. „Они не умеју да се боре против комуниста нити да придобију и привезу народ за себе у циљу спровођења организације. У уверењу су да је довољно мобилисати људе милом или силом и образовати војне јединице, прокрстарити са истима по селима, извршити ликвидацију кога било и настанити се у неки сигуран крај и одатле командовати. Сматрају да је довољно бити крут војник и дисциплину завести путем (...) телесних казни“ – тако је један од официра ЈВуО у јуну 1944. окарактерисао своје колеге које нису схватиле да, упркос њиховом потенцирању легалности, народ осуђује и њихов терор и на терену реално има алтернативу.¹⁶³¹ Михаиловић је такве официре окарактерисао као „расове“ које ни 1941. ни 1944. није успео да у потпуности потчини. Чини се да је, у том контексту, Драгиша Васић имао право када га је назвао „иконом што виси у цркви а не господари црквом“.¹⁶³²

***

---

¹⁶³⁰ Исто, 489, 495.

¹⁶³¹ ВА, ЧА, 54-4-24.

¹⁶³² Живко Топаловић, *Србија под Дражом*, Београд, 2004, 62.

Бројеви и имена жртава „црног терора“ у Србији, иако се о њему много говорило, никада нису у целости прикупљени, нити су предочени јавности ни онда када се историографија враћала критичким начелима. Од „забрана“ у који се не залази, тема злочина у грађанском рату постала је контроверзна и шкакљива, једнако затамњена. Никада нису именовани ни злочинци, већ се жигосао Равногорски покрет у целости. Требало је чувати митску слику о брадатом целату, о терору, крвавој ками, колаборацији. Њиме би се и мобилисала јавност у борби против унутрашњег непријатеља, против чијег је духа наставила да живи бојазан. С друге стране, тако се улога ривалског покрета конструисала као друштвено неприхватљива. Непрестано се понављала прича о злочинима у рату, али само једне стране, која је дехуманизована.¹⁶³³

Међутим, прве процене броја жртава за чију су смрт одговорне снаге ЈВуО процењен је већ 1945, неколико месеци по завршетку рата. Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача на територији централне Србије (данашње „уже“ Србије без покрајина) евидентирала је у овој категорији 8.874 лица.¹⁶³⁴ Наведене цифре, као и код других починилаца, нису поткрепљене списковима жртава, али се у овом случају могу узети у обзир као приближне, односно као горња граница броја убијених од стране ЈВуО у Србији. Ако би се из овог збира одузео број убијених у бугарској окупационој зони на југу Србије, као и жртве, претежно муслиманске вероисповести, настрадале на територији Старог Раса,¹⁶³⁵ број убијених од ЈВуО на територији коју посматрамо као Србију 1941–1944. износио би и до 6.000–6.200 особа.

Међутим, када се процене Државне комисије из 1945. из појединих срезова упореде са теренским истраживањима у истим срединама, које смо и сами вршили за потребе овог рада, долази се до закључка да је њихов број 1945. скоро свуда увећан у односу на стварно стање. Примера ради, у срезу Великоорашком је према проценама Државне комисије од „Д. М. четника“ ликвидирано 66 лица, а

---

¹⁶³³ Н. Девећ, *н. д.*, 293.

¹⁶³⁴ АЈ, ДК, ф. 55, стр. 15. У неким каснијим проценама наводе се и више цифре од ове, али су у тај збир, по свему судећи, урачунати сви погинули од четника, и у борбеним дејствима и ван њих.

¹⁶³⁵ Милан Радановић, који је у скорије време вршио истраживања броја убијених од ЈВуО, али опет не наводећи коначне цифре, утврдио је да је „најмасовнији злочин на тлу Србије“ од стране ЈВуО почињен у фебруару 1943. на подручју Прибоја, када је по његовим тврдњама убијено 2.379 муслимана (М. Радановић, *н. д.*, 84). Ове тврдње захтевају додатну анализу и провере.

према нашој евиденцији њих 29; број је увећан више него дупло. У срезу Посавском комисија је по истој основи евидентирала 224 лица, док су по прецизном списку хроничара НОБ-а и некадашњег припадника Озне Д. Димитријевића, објављеном у књизи „Где је моја мама? Прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини“, пописане 183 жртве ЈВуО. Жртве ЈВуО у чачанском округу прецизно је пописао локални СУБНОР и у књизи „Затамњена истина“ изнео преко 650 имена. Али, на евиденцији Државне комисије број тих жртава процењен је на 1.837 (такође, без поименичног списка), што је скоро три пута увећана цифра. У Младеновачком срезу четницима је приписана одговорност за 222 жртве, док их је истраживач М. Стојановић пописао 119. Негде су одступања мања и процене Државне комисије умереније, попут Јасеничког среза (спискови објављени у монографији „Смедеревски крај у Другом светском рату, жртве рата“), где је број жртава процењен на 74, а нов попис показује да их је било 69. За наш рад је важно да напоменемо да има срезова у Србији где је Државна комисија у својим проценама двоструко, па и троструко увећала број процењених жртава од стварног стања. Показује се да је број жртава по срезовима мањи од процењеног из 1945. и да се и коначни збир од 6.000–6.200 жртава мора значајно кориговати.¹⁶³⁶

Поименични попис жртава ЈВуО рађен је тек у појединим локалним срединама. Гојко Шкоро у књизи „Истина је у именима“, вођен лошом и тенденциозном методологијом, у седам срезова Ужичког округа процењује број лица „страдалих од четника“ на 1.052. Међутим, он у ту цифру убраја и око 200 неидентификованих партизана, наводно убијених од „четника“, термина под којим Шкоро обједињава и јединице ЈВуО и четнике Косте Пећанца, легализоване и разне „дивље“ четничке одреде.¹⁶³⁷ Критичари Шкорове методологије указују и на пропусте у указивању на жртве противничке стране, које аутор умањује и тако доводи у сумњу читаво истраживање.¹⁶³⁸ Р. Познановић даје поименични списак од преко 170 „жртава четничког терора“ у општини Ужице, али без

---

¹⁶³⁶ АЈ, ДК, ф. 55, стр. 55, 87, 466, 645, 757; ф. 56, стр. 6. Упоредити са наведеним делима. О инструментализацији Државне комисије и њеној злоупотреби за остваривање политичких циљева КПЈ, више код: С. Цветковић, *Између српа и чекића, Репресија у Србији 1944–1946*, 318–322.

¹⁶³⁷ Гојко Шкоро, *Истина је у именима, страдали у ужичком округу у Другом светском рату*, Ужице, 2002, 6–7.

¹⁶³⁸ М. Самарцић, *н. д.*, књига 5, 123–126.

квантификације и јасних критеријума ко се и како нашао на том списку. У тај збир дефинитивно су урачуната и лица из других крајева која су изгубила живот на територији Ужица, па је додатно и нереално увећан.¹⁶³⁹ Иако иза његових цифара као ни у проценама Државне комисије не стоје и имена жртава, скрећемо пажњу и на истраживања Јована Златића у којима је, како и наслов књиге говори, анализирано „страдалништво у Нишком ратном округу“. У 14 срезова Златић је дошао до цифре од 407 цивила настрадалих у зони одговорности пет корпуса ЈВуО.¹⁶⁴⁰

Више поверења можемо поклонити попису Радише Драгићевића за територију данашње општине Књажевац. Аутор на простору ове општине (која је у рату била подељена на два среза) идентификује 1.682 погинула, од чега 649 цивила. Међу њима је 217 ликвидираних од ЈВуО, што је 12,90% у односу на укупан број жртава рата.¹⁶⁴¹ Историчари Горан Давидовић и Милош Тимотијевић су у чачанском крају (општине Чачак, Горњи Милановац и Гуча) пописали 6.696 погинулих 1941–1945. године. Процент жртава за чију смрт сноси одговорност ЈВуО у овом крају износи 10,33%.¹⁶⁴² У смедеревском крају (општине Смедерево, Смедеревска Паланка и Велика Плана) пописали смо 4.120 погинулих у Другом светском рату, од чега је 1.957 цивилних жртава. Горња граница убијених од ЈВуО износи 234 цивила, или тачно 12% у односу на смртно страдале цивиле и 5,68% од укупног броја ратних жртава.¹⁶⁴³ Важно је истаћи чињеницу да новија истраживања у свим овим општинама (у три географска региона у Србији) ако се у укупан број убијених урачунају и убијени у комунистичким „чисткама“ 1944–1945, партизани/НОВЈ међу зараћеним странама у грађанском рату предњаче као егзекутори.

Историчар Милан Радановић детаљно разматра одговорност ЈВуО за злочине у Србији, али се уздржава од ма каквих нумеричких претпоставки. Милослав Самарцић, који је проучавао историју Равногорског покрета, износи без конкретног позивања на изворе претпоставку да „приближна процена

---

¹⁶³⁹ Р. Познановић, *н. д.*, 318–320.

¹⁶⁴⁰ Ј. Златић, *н. д.*, књига 2, 517–522.

¹⁶⁴¹ Радиша Драгићевић, *Поменик жртава Другог светског рата подручја општине Књажевац*, Зајечар, 2017, 24–33.

¹⁶⁴² Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Други светски рат...*, 232–237.

¹⁶⁴³ Н. Девећ, *н. д.*, књига 2, 27–32.

ликвидираних ван борбе у Србији износи око 3.000, међу којима је највише комуниста“.¹⁶⁴⁴ Наша процена је нешто другачија. На основу доступних извора и литературе, као и узорака из Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (и њихове ревизије), дајемо оквиран број убијених по окрузима. Ове цифре јесу подложне променама, али сматрамо да дају најтачнију слику о укупној репресији ЈВуО и њеним жртвама, које у дванаест округа у Србији процењујемо на 4.300–4.500 лица усмрћених ван борбених дејстава. Отприлике трећина њих нису означени као „комунисти“, већ као „српски пријатељи Новог поретка“ и други преступници. Према резултатима нашег истраживања, највећи број цивила, жртава ЈВуО, забележен је у Београдском округу (око 800-850), затим у Крагујевачком, Краљевачком и Ужичком (у сваком од њих више од 500), нешто мање у Зајечарском (преко 400), Шабачком и Крушевачком (по 300), Нишком, Ваљевском и Лесковачком (по 250), Моравском и Пожаревачком (по 150) итд.

2. 8. 2. Злочин у Вранићу

Злочини ЈВуО у Друговцу и Вранићу представљају најтамније мрље у историји Равногорског покрета у Србији и пример погibeљи сеоског становништва што га је донео грађански рат 1943–1944. У Вранићу су припадници ЈВуО у децембру 1943. на свиреп начин ликвидирали 67 особа, међу којима су у појединим случајевима биле и читаве породице. У Друговцу је у априлу 1944. у једном дану погинуло 76 мештана, што је било и најмасовније страдање становништва у Србији у једном дану за које су одговорне снаге ЈВуО. Несумњиво страдање мештана два села било је у послератном периоду и предмет многих конструкција КПЈ и њених историка, што је у моментима када је дошло до преиспитивања прошлости створило и својеврстан сукоб између усмене традиције и докумената који о овим догађајима неретко дају противречне оцене. Отуд и покушај да на бази нових сазнања и новооткривених докумената укажемо на

---

¹⁶⁴⁴ М. Самарцић, *н. д.*, књига 5, 533.

читаву хронологију и предисторију злочина, осветлимо узрочно-последичне везе међу догађајима и разрешимо одређене контроверзе везане за трагедију два села на ободима Шумадије.¹⁶⁴⁵

Село Вранић налазило се у Посавском срезу са седиштем на Умци, учи Другог светског рата имао је нешто више од 3.000 становника, што је чинило да буде друго по величини у срезу. „Народ је овде јако побожан и редовно похађа света богослужења. Ово село Вранић познато је као прво и најбоље насеље у Посавини“, записано је у предвечерје рата у црквеном летопису.¹⁶⁴⁶ Прве активности у овом месту партизани су развили већ у лето 1941, а као посебан успех хроничари револуције наводе нападе на жандармеријску станицу у првој половини августа те године (када су и убијена два жандарма), након чега је она и распуштена, и оснивање месног Народноослободилачког одбора.¹⁶⁴⁷ У неким сећањима припадника НОП-а помиње се да је током 1941. трећина домова у Вранићу била укључена у партизанске активности, а да је, посебно услед мобилизације коју је спроводила команда Посавског одреда, кроз партизанске јединице наводно прошло и до 150 људи.¹⁶⁴⁸ Прве веће жртве у Вранићу забележене су већ 15. октобра 1941, када је немачка казнена експедиција у склопу спровођења одмазде над селима Посавине због дејстава партизанског одреда стрелјала 38 мештана и запалила више од 50 домова.¹⁶⁴⁹

Међутим, као и у већини села у сливу река, где је земља плоднија и сељак богатији, ни у Вранићу ни овде није забележено да је већи број мештана добровољно отишао у шуму, било у четнике или партизане. Како је победоносно закључио партизански хроничар, „у четнике Драже Михаиловића добровољно је ступило само петнаест до двадесет људи“.¹⁶⁵⁰ Ипак, у поређењу са другим селима, уколико се Вранић заиста може посматрати као пропартизанско место, то није био мали број. И у ретко испречаним успоменама поражених у грађанском рату

---

¹⁶⁴⁵ Део овог рада, који се односи на злочин у селу Друговцу, већ смо публиковали (Н. Девић, *Смедеревски крај у Другом светском рату, људи и догађаји*, Београд, 2015, 191–193, 249–263), али га овде преносимо са новим документима и неким новим интерпретацијама.

¹⁶⁴⁶ *Летопис црквеног и друштвеног живота села Вранића код Београда*, приредио Негослав Јованчевић, Крагујевац, 2015, 165.

¹⁶⁴⁷ *Зборник НОР*, 1–21, 19; Драгољуб Пантић, *Ноћ каме, покољ невиних у селу Вранићу*, Београд, 1996, 22–23.

¹⁶⁴⁸ К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 2, 130–131.

¹⁶⁴⁹ ВА, НОВЈ, 1641-13-1/12; АЈ, ДК, ф. 543, стр. 417; МЦКУ парохије Вранић, уписи за 1941. годину.

¹⁶⁵⁰ Д. Пантић, *Ноћ каме*, 33.

Вранић не буди искључиво негативне асоцијације. Једном београдском омладинцу посебно је остала у сећању смотра ЈВуО која је одржана управо у овом селу: „Нарочито импресиван био је збор у Вранићу: преко пет стотина омладинаца и омладинки окупило се пред сеоском црквом у кари. (...) Киша је лила као из кабла, ветар савијао дрвеће, али стројеви омладинаца били су као од челика. И кад је на крају наш хор запевао 'Боже правде', нико више није осећао ни кишу, ни ветар, ни олују.“¹⁶⁵¹

Нагли и неочекивани развој равногорске организације у пролеће 1943, како у овом, тако и у другим селима Посавског среза, међу комунистима је изазвао јарост, поготово због чињенице да су они на тим теренима дуго били суверени. Тада ће почети напади партизана на снаге ЈВуО и ликвидације њихових присталица по селима; крвавом колу злочина и освета не може се прецизно утврдити ни почетак ни крај. Такав след догађаја довешће до крвавог расплета крајем исте године, за који ће одговорност сносити управо равногорци.

Хронологија сукоба у Вранићу према локалној хроници НОБ-а изгледала је на следећи начин. Најпре су, 20. маја 1943, партизани напали кућу Чедомира Васића, у којој је одсео локални четнички командант Спасоје Зека Дрењанин. Домаћина и Дрењанинове пратиоце су у овој борби побили, а њега ранили. Биле су то и прве жртве грађанског рата у Вранићу. На страни партизана погинуо је командир чете Голубан Пауновић.¹⁶⁵² Снаге ЈВуО су се сукобљавале са партизанима у атару села у два наврата и током септембра, али овог пута без жртава. Тада су и четници починили прво убиство у Вранићу, убивши мештанина Миливоја Којића. Борба између два покрета се наставила и у околним местима, а партизани су показивали решеност да брутално ликвидирају све јединице ЈВуО које су биле у настајању: 28. октобра у борби у селу Дучини су убили капетана Блажу Вукчевића са пратиоцима, а 31. октобра у Баћевцу, селу до Вранића, убијено је у борби још пет равногораца. Заробљено их је 12, на челу са рањеним командантом батаљона, наредником Богољубом Белановићем, и изгледа да су сви били стрељани.¹⁶⁵³ Коначно, партизани су 15. новембра поново банули у Вранић и

¹⁶⁵¹ *Равногорска омладина у рату 1941–1945, сећања и казивања*, књига 1, Београд, 1999, 125.

¹⁶⁵² АСЖ, Ћ-9, ОКМ-1-162; ОКМ-1-150; МЦКУ парохије Вранић, уписи за мај 1943; Д. Пантић, *Ноћ каме*, 41; Т. Расулић, *Грочанска хроника*, 285.

¹⁶⁵³ Д. Пантић, *Ноћ каме*, 43–45; Д. Димитријевић, *Где је моја мама*, 129, 142, 162–164. По свему судећи, ово стрељање заробљеника у Баћевцу послужило је касније следбеницима Равногорског

привели већи број сељака, неке зато што су сматрали да су сарадници ЈВуО, а неке само јер су били богати. Њих тројицу су те вечери и стрељали.¹⁶⁵⁴ Окружно руководство КПЈ са задовољством је извештавало више форуме да су у две седмице „поништили неколико четничких штабова“.¹⁶⁵⁵ Ово је био почетак разбуктавања грађанског рата у селима око Умке. Они који су први применили силу над својим противницима, укључујући и цивиле, доживеће само месец дана касније вишеструко страдање. У оба случаја, међутим, жртве су највећма били недужни сељаци који нису носили оружје.¹⁶⁵⁶

Оно што је неспорно утврђено, јесте да су ноћу 20/21. децембра четници под командом наредника Спасоја Зеке Дрењанина (1896–1945), раније нападнутог и рањеног управо у Вранићу, ушли у село и починили масовна убиства у кућама које су, по непознатим критеријумима, означене као „комунистичке“. У покољу чија свирепост и размере током целог рата нису виђени више нигде у Србији, убијено је 67 особа. Покољ је извршен у 14 кућа, над читавим породицама; појединачне жртве биле су ретке. Најцрње је било у кући Стевана Пантића, где је убијено 10 чланова тог домаћинства. Жртве су убијане и масакриране махом ножевима. Најмлађа жртва Катарина Илић била је беба од пет месеци, док је најстарија имала 87 година. Укупно је у овом покољу усмрћено 16-оро деце и особа млађих од 18 година. Село после 21. децембра 1943. више није изгледало исто, а догађаји од тог датума заувек су изменили не само његову историју, већ и будућност.¹⁶⁵⁷

покрета да створе наратив о наводним рањеницима (такође се наводи број од њих 12) које су искасапили партизани у Вранићу, а због којих су наводно припадници ЈВуО у децембру 1943. извршили класичну одмазду. Та верзија потекла је од бивших равногораца Милисав Марковића и Угљеше Крстића, које су они уз извесне разлике изнели у својим мемоарима, а некритички је преузео и публициста Милослав Самарцић. Тврдња о *два злочина у Вранићу*, међутим, није поткрепљена у примарним историјским изворима (Угљеша Крстић, *Најлепши позив на свету*, Београд, 2007, 315; М. Марковић, *н. д.*, 72–75).

¹⁶⁵⁴ МЦКУ парохије Вранић, уписи за новембар 1943; Д. Пантић, *Ноћ каме*, 45–46; Д. Димитријевић, *Где је моја мама*, 211–212; *Летопис црквеног и друштвеног живота*, 164.

¹⁶⁵⁵ АЈ, Србија II-138.

¹⁶⁵⁶ Ипак, до краја јесени 1943. односи између присталица два покрета у Вранићу били су сношљиви, у неким приликама чак и добри. У сећању сина једног од погинулих партизанских првобораца остала је чињеница да је приликом сахране његовог оца у новембру 1943. присуствовао и четнички командант села и понудио му помоћ (К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 2, 132).

¹⁶⁵⁷ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-3-367, *Зборник НОР*, 1-21, 552; МЦКУ парохије Вранић, уписи за децембар 1943; Д. Димитријевић, *Где је моја мама*, 217–218; *Летопис црквеног и друштвеног живота*, 214. Свештеник је недуго после злочина записао у црквеном летопису: „Старога Вранића нема. Село се у многе изменило, јер га је време променило. Дух заваде, пакости и таме и овде је завладао.

Сви убијени сахрањени су по православном обреду, уз присуство свештеника, а у протоколима умрлих ни о коме од њих није прецизно уписан начин смрти, већ само неутрална одредница „убијен/а“. Чиме је била проузрокована таква и толика жеља за осветом, чак и под претпоставком да су извршиоци недела били гневни због погибије својих сабораца, и шта је починиоце злочина натерало да, као нигде у Србији, убијају и децу људи који притом нису били ни њихови експонирани противници – вероватно је питање за неку другу науку. Да ли су разјарене „гомиле“, како се показало у овом случају (најтежем појединачном, али и парадигми злочина у грађанском рату у Србији) заиста склоне да у налету бруталности изнова и изнова испољавају „атавистичко наслеђе“? Да ли рат ствара и скупине у којима, без обзира на напредак цивилизације, чак и ненаклоност других група може да пробуди „зверску мржњу“?¹⁶⁵⁸ Тражећи одговоре на питање, на нама је да констатујемо злочин, који ничим и нипошто не сме бити релативизиран или оспораван.

Постоји још неколико мање познатих детаља и пар отворених питања која су везана за злочин у Вранићу. Они су настали пре свега јер су се детаљи о убиствима у малој средини тешко откривали у страху од нових злочина (и ПК КПЈ за Србију и ВК ЈВуО прве детаље о догађајима у Вранићу добили су безмало месец дана после покоља), али и због послератних манипулација жртвама са обе стране.¹⁶⁵⁹ Најпре, треба констатовати да укупан број жртава покоља износи 68 убијених. Последњи убијени, чије се име неретко избегава у написима о Вранићу, заправо је један припадник ЈВуО, мештанин Бошко Јоксић, који је одбио да учествује у вршењу злочина. Поред свих убијених, четници Спасоја Дрењанина убили су и њега.¹⁶⁶⁰ Тај детаљ даје другачије виђење ЈВуО и показује да ни овде ствари нису биле црно-беле: док су неки њени припадници огрезли у злочине у овом селу, било је оних који ни по цену сопственог живота нису желели да учествују у њима.

Људи су постали саможиви, охоли и горди, атеисти, негација свега што је за човека најсветије и најузвишеније.“

¹⁶⁵⁸ Густав Ле Бон, *Психологија гомиле*, Београд, 2018, 40. На сличне појаве неочекиване провале суровости („лудило као дух из атавистичке прошлости“) распрострањене током грађанског рата у Грчкој указује већ у уводу врло вредне књиге *The Logic of Civil War* и професор С. Каливас (S. Kalivas, *n. d.*, 32–35).

¹⁶⁵⁹ АСЖ, Ђ-9, ОКМ-3-383-а.

¹⁶⁶⁰ Д. Пантић, *Ноћ каме*, 66.

Будући да убијени нису били чланови КПЈ или активни помагачи партизана (у неким документима се поједини убијени означавају као предратни чланови и присталице Демократске странке), није утврђено по ком критеријуму су њихове куће биле обележене као „дрвене“, а они убијени. Следи питање ко је све из командних структура ЈВуО учествовао у овом злочину, ко је за њега знао или га наредио. Према нашим сазнањима, злочин је био локалног карактера и у њему су учествовали припадници 1. батаљона Посавске бригаде ЈВуО под командом резервног наредника Дрењанина. Њега свакако није наредио нити подстакао ни генерал Михаиловић, а по свему судећи ни командант Авалског корпуса мајор Светислав Трифковић. Ниједан документ из архиве Авалског корпуса не говори о њему, иако је комунистичка пропаганда после рата потенцирала обе тврдње. Врховна команда ЈВуО извештена је о злочину у Вранићу 27. децембра радиограмом команданта Београда, мајора Александра Михајловића, на следећи начин: „20/21. децембра у селу Вранићу код Умке непознати бандити убили су 40 лица мушких и женских. Ближи подаци непознати.“ Михаиловић је више детаља о злочину имао тек у другој половини јануара 1944, а потпунији увид у читаву ситуацију тек у лето те године, што су после рата потврдили и неки процесуирани чланови ЦНК.¹⁶⁶¹

Ипак, може се рећи да је Дрењанин, иначе склон самосталном деловању и преким акцијама („и ми омладинци зазирали смо од његових кабадахија“ – записао је један омладинац ЈВуО)¹⁶⁶², у крв загазио тумачећи на свој начин овлашћења за „борбу против комуниста“ које је добијао од више команде. И његов лични профил као да се уклапао у „калуп“ за потенцијалног убицу у ратном хаосу. Савременици га помињу као предратног кафеџију из Обреновца, сумњивог моралног лика, који је у рату око себе окупио дружину са којом се потом придружио ЈВуО. Партизански хроничари говоре да је на његов однос према Вранићу пресудно утицала борба из маја 1943. у којој је изгубио најближе сараднике и сам био рањен: „Ова неспретно изведена партизанска акција, коју је (...) преживео осветољубиви четнички командант Зека, имала је врло трагичне

---

¹⁶⁶¹ *Зборник НОР*, 14-3, 210; Д. Димитријевић, *Где је моја мама*, 136, 234; *Суђење члановима војног и политичког руководства организације Драже Михаиловића, стенографске белешке*, Београд, 1945, 122.

¹⁶⁶² У. Крстић, *н. д.*, 315.

последнице по грађане Вранића“.¹⁶⁶³ На истом трагу су и размишљања преживелог припадника Авалског корпуса Угљеше Крстића: „Мајор Трифковић није могао да спречи освету, коју је крваво извео Зека. Иако је био рат, иако су мерила била с ратом у складу, иако је крв умела да прокључа од гнева и осветништва, сви ми омладинци осуђивали смо злочин у Вранићу. После се чуло да су и неки чланови Централног националног комитета протествовали код Врховне команде, јавио се и захтев да командант корпуса буде смењен.“¹⁶⁶⁴ То је и следећа тема којој треба посветити пажњу на бази доступне грађе: како су старешине Авалског корпуса санкционисане због несумњивог злочина који се десио у њиховој зони одговорности.

Саслушање једног добро информисаног равногорца из Посавског среза пред органима Удбе говори да је крајем 1943. капетан Серафим Неготинац дошао из Врховне команде у инспекцију корпуса и да је због читаве ситуације био резигниран: „У даљем разговору са Неготинцем он ми је рекао како је дошао у сукоб са Трифковићем због оног случаја покоља у Вранићу и како је он поводом тога правио питање код Врховне команде. Због тога је Трифковић и био смењен“. И други извори равногорске провинијенције говоре да је током јануара 1944. било актуелно питање Трифковићеве смене. Његове јединице из Грочанског среза у јануару 1944. стављене су под команду капетана Живана Лазовића, команданта Смедеревског корпуса, што је изазвало и један локални сукоб међу старешинама ЈВуО.¹⁶⁶⁵ Ипак, њега су подржали људи са терена којима је заповедао. Услед свих невоља у којима се нашао, командант Авалског корпуса ЈВуО писао је Михаиловићу 14. фебруара: „Ми не знамо шта нам ко све може у грех приписати али схватамо и сви једно дубоко знамо, да смо сви уз Вас и с вама“. Напослетку је на Равну гору отишла и једна делегација угледних грађана, која је од Михаиловића тражила да Трифковић остане на својој дужности. На томе се све и окончало и старешине Авалског корпуса прошле су чак и без симболичних казни.¹⁶⁶⁶

---

¹⁶⁶³ Д. Пантић, *Ноћ каме*, 41.

¹⁶⁶⁴ У. Крстић, *н. д.*, 315.

¹⁶⁶⁵ ВА, ЧА, 93-2-15-17; 93-2-25.

¹⁶⁶⁶ Д. Димитријевић, *Где је моја мама*, 138.

Питање је у ком је статусу у корпусу остао Спасоје Дрењанин. Не знамо да ли је смењен или не, а међу равногорским омладинцима проносио се глас да ће му по завршетку рата (до ког је и дошло исте године) бити суђено. Он није, као командант и већина старешина Авалског корпуса, погинуо током повлачења ЈВуО кроз Босну, већ као одметник на свом терену, у Баричу, у борби са припадницима Озне 28. децембра 1945. године. Није било милости ни за његове јатаке: цела породица која га је скривала је сурово ликвидирана. Није изведен пред суд, па није стигао ни да каже ништа о Вранићу.¹⁶⁶⁷

Све остале недоречености и запитаности настају из недостатака извора првог реда. У Државној комисији за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, како смо већ поменули, недостају документи везани за Вранић и Друговац. Заправо, за први злочин у Вранићу, у којем су октобру 1941. Немци стрељали 38 мештана у архиви Државне комисије сачувано је преко 270 страна разних материјала, уз помоћ којих се овај догађај може до детаља реконструисати. Недостају документи везани за децембар 1943.¹⁶⁶⁸ Занимљиво је да се саслушања жртава и злочинаца везана за Вранић до данас налазе у приватном власништву бившег припадника Озне и публицисте, који је присвајањем грађе задржао и право да све догађаје тумачи у складу са својим идеолошким премисама.

Нажалост, злочини у Вранићу нису окончани у децембру 1943. године. Са сигурношћу је утврђено да су 24 особе из овог места погинуле и убијене као припадници ЈВуО током повлачења главнине ових формација кроз Босну 1945. године. Према Црквеним књигама умрлих, најмање још 10 припадника и сарадника ЈВуО стрељано је и непосредно после ослобођења, углавном на Умци.¹⁶⁶⁹ Према поименичном списку, припадници ЈВуО су у Вранићу до краја рата усмртили укупно 75 лица. Међу убијенима је, после децембарског покоља, био и локални свештеник Боривоје Гавриловић.¹⁶⁷⁰ Тужно сведочанство о грађанском рату долази из исповести Данице, кћери Миодрага С. Годоровића који је усмрћен у јулу 1944: „Када се вратио Командант Зека из Срема ја сам га молила да ми дозволи да сахраним оца који ми је допустио, по његовој дозволи. Ископали

---

¹⁶⁶⁷ *Нови дани*, 13. 1. 1946.

¹⁶⁶⁸ АЈ, ДК, ф. 543, стр. 414–688.

¹⁶⁶⁹ МЦКУ парохије Вранић, уписи за период октобар 1944 – мај 1945; Д. Димитријевић, *Где је моја мама*, 504.

¹⁶⁷⁰ Д. Димитријевић, *Где је моја мама*, 228–230, 300; Д. Пантић, *Ноћ каме*, 119.

су га наши рођаци и они су ми причали односно ја сам га видела да нема носа и месо око уста нема, затим да је тучен јер је био сав модар по телу, нисам смела да гледам да ли је погинуо из пушке. Смрћу мога оца у кући више није остао нико да живи јер сам се ја удала као и моја сестра а моја мајка и баба погинуле су од четника ноћу између 20. и 21. децембра 1943. године. Данас више у нашој кући нико не станује.“¹⁶⁷¹

2. 8. 3. Злочин у Друговцу

Друговац је село у Подунавском срезу, удаљено од Смедерева двадесетак километара. Уочи 1941. имао је нешто мање од 2.500 становника, што га је сврставало у категорију насеља средње величине. За разлику од Вранића, Друговац до 1943. није имао много жртава. Априлски рат, окупацију, велику експлозију муниције у Смедереву, дане плиме и осеке устанка, село је преживело са свега седам жртава. Будући да устанак 1941. није узео маха у селима Подунавског среза, ниједан Друговчанин није се борио у устаничким редовима. Због тога су у два наврата у листу „Ново време“ објављивани афирмативни текстови о овом селу, које је као „најмирније у околини“ истицано као пример уважавања препорука Српске владе о потреби очувања реда и мира.¹⁶⁷² Ситуација се није променила ни 1942, када је партизански покрет почео да јача у околини Смедерева.

Посебне заслуге за такву климу у селу приписиване су председнику општине Бранку Милосављевићу, човеку који је потицао из угледне, богате породице, са дугом политичком традицијом. Он сам је пре рата студирао медицину у Француској, где је оженио Холанђанку и довео је у шумадијско село. Поседовао је преко 200 хектара земље, а на изборима 1930-их био је посланички кандидат, најпре Демократске странке, а потом ЈРЗ-а.¹⁶⁷³ Тај контраст, између богате

---

¹⁶⁷¹ АС Ж, Г. 25, ф. 139, зл. бр. 1746.

¹⁶⁷² В. Р., „Село Друговац може својим радом да служи за пример“, *Ново време*, 19. 10. 1941.

¹⁶⁷³ Небојша Јовановић, *Политички венац града Смедерева и његове околине у 19. и 20. веку*, Смедерево, 2002, 103.

породице која је управљала селом и сиромашних мештана који су надничили на њиховом имању, изгледа да је пресудно утицао на даљи развој догађаја и тако бруталне обрачуне који су настали у једној микросредини. И после окупације, када је остао на дужности председника друговачке општине, Милосављевићев приоритет био је да одржи стабилност у селу. Заиста, све до лета 1943. КПЈ није створила упориште у Друговцу, а село је било поштеђено сукоба у грађанском рату. Када је његов утицај прерастао локалне оквире, секретар ОК КПЈ Младеновац Драгослав Дража Марковић окарактерисао га је као „кост у грлу“ партије. Стога је руководство КПЈ донело одлуку да ликвидира и њега и целу његову породицу; Д. Марковић је организовао ту акцију и лично руководио њоме. Задатак је поверен 3. чети Космајског партизанског одреда и требало је да послужи као пример и другима који се одупиру: „Потпуно разорити кућу Бранка Милосављевића, њега и читаву породицу стрељати, а кућу запалити и запленити све ствари од вредности“.¹⁶⁷⁴

Партизански напад на кућу Милосављевића изведен је ноћу 30. септембра 1943. године. Отпор сеоске страже лако је савладан и објекти задружног имања су према упутствима партијског руководства прво опљачкани, а потом и запаљени. Пошто главну мету напада, Бранка Милосављевића, нису нашли код куће, партизани су стрељали његове недужне родитеље Обрада и Живку, старе близу 80 година, сестру Лепосаву и сина Милорада, матуранта смедеревске гимназије. Послератна историографија, која је жигосала злочине само једне стране, говорила је хладнокрвно о „заслуженој казни“ и „ликвидацији Бранкове куће, спахилука“. У наредних неколико дана партизани су у селу ликвидирали још тројицу Милосављевићевих сарадника и запалили зграду општине.¹⁶⁷⁵ Тада је Космајски одред први пут ушао у Друговац и одржао збор, а крајем октобра у селу је основана и месна партизанска чета, која је имала задатак да онемогућава приступ националних снага селу. Локални партизански активисти ове догађаје су схватили као *прекретницу*, почетак једног новог доба, не увиђајући колико ће суровост коју су испољили над својим противницима коштати њихово село, на које ће се свега неколико месеци

---

¹⁶⁷⁴ Исто; Радослав Пауновић, *Непокорни Друговац*, Нови Сад, 1967, 63; К. Д. Марковић, *н. д.*, књига I, 93.

¹⁶⁷⁵ Р. Пауновић, *Друговац*, 64–67; МЦКУ парохије Друговац, уписи за септембар и октобар 1943. године.

касније сручити сва силина и беспоштедност грађанског рата, односећи десетине живота.

Током јесени 1943. гранични део између Подунавског и Јасеничког среза, којем је припадао и Друговац, претворио се у поприште борбе између четника и партизана. Већ 15. октобра, у једном од првих сукоба Смедеревског корпуса ЈВуО са космајским партизанима, њихова јединица је поражена и, уз шест погинулих војника, протерана из села.¹⁶⁷⁶ Мањи сукоби две војске око села поновиће се у више наврата. Од тада су Друговац и Друговчани за локалне команданте ЈВуО постали симбол непријатеља, место у које се ретко залазило. Рат се посебно распламсао у освиту пролећа 1944, пошто су се јединице ЈВуО у смедеревском крају после окупаторске офанзиве (операција Хајка) нашле у дефанзиви, а КПЈ те околности искористила да оживи своју акцију.¹⁶⁷⁷

На препоруку Среског повереништва КПЈ, током марта и априла 1944. у више села Подунавског среза осниване су *позадинске чете* (Липска, Биновачка, Друговачка – која ће убрзо прерасти и у батаљон), са задатком да онемогућавају непријатељима продор у „партизанска села“. Слично као раније са добровољачким јединицама у источној Босни, у Шумадији су стваране локалне јединице у којима није било много комуниста, али довољно да их усмеравају. Овде је КПЈ применила успешну стратегију својих конкурената: локалне јединице остајале би у својим местима попут територијалне милиције, па људство не би било одвајано од својих домова. Тако су новорегрутовани партизани могли да обављају све своје сеоске послове, а по потреби да буду ангажовани у „одбрани“ својих места.

Снагу „комуниста“ у Подунавском срезу, са тенденцијом раста, официри ЈВуО процењивали су тада на 200 наоружаних људи. Прибежиште у њиховим редовима тражили су и Љотићеви дезертери, али и личности које су на најразличитије начине дошле у сукоб са законом и постојећим властима. Немачке и српске власти под окупацијом на те појаве нису реаговали, што је било у супротности са примерима из других крајева Србије, где је становништво

---

¹⁶⁷⁶ ВА, НДА, 52-1-18/12; Р. Пауновић, *Стазама слободе*, 217.

¹⁶⁷⁷ Марко Никезић, кооптиран у ОК КПЈ Младеновац, извео је закључак да „сукоб између четника и Немаца био је за нас предах и омогућио нам да опоравимо јединице у току марта и априла“ (Д. Димитријевић, *Космајски партизани*, књига II, 285).

репресирано и за најмању помоћ партизанима. Један официр ЈВуО ценио је „да и сам Љотић прелази преко те чињенице, из неких њему својствених политичких разлога, јер чува свој крај. Он таквим појмовима и чудном заслепљеношћу, не види праву опасност, те и даље игра кобну улогу по наш народ“. Други је сматрао да у Смедереву постоје „блиски односи“ између добровољаца и комуниста, будући да су ови други на терену служили првима као обавештајци о деловању ЈВуО, зарад чега добровољци наводно не само да су их толерисали, већ и снабдевали оружјем и путним исправама.¹⁶⁷⁸

И Друговац и околна места у којима су комунисти створили упориште послужили су као полигон за нападе на оближње јединице ЈВуО. Такође, у истој зони су што у борби што у ликвидацијама након заробљавања и одвођења, убијани и „народни непријатељи“ из околних места. Већ почетком априла започео је нов талас напада на равнорорце, који су пратила и стрељања њихових сарадника мимо борбених дејстава. Неки од њих су убијени крајње брутално, попут четника Живорада Симића из Удовица, којем су претходно одрали кожу с главе. Већ 9. априла у Бадљевици, селу поред Друговца, космајски партизани успели су да разбију и једну бригаду ЈВуО, убивши притом и њеног команданта.¹⁶⁷⁹

Извештаји о стању у Подунављу, који су свакако стизали и до Драгољуба Михаиловића, прелазили су из узнемирујућих у алармантне. Командант Авалског корпуса ЈВуО мајор Светислав Трифковић предлагао је команданту Смедеревског корпуса Живану Лазовићу да му своје људство стави на располагање и да се, „у заједници са Горском Гардом“, изврши „детаљно чишћење терена“. Овај акт му је Лазовић, који је од раније са својим колегом био у сукобу, вратио без одговора.¹⁶⁸⁰ Живан Лазовић се почетком априла тек био вратио у своју зону одговорности, пошто је претходно услед немачких потера био напустио и отишао у Поморавље. Пораз и губици из операције Хајка изгледа да су у њему стварали фрустрацију због које је желео да се докаже пред својом Врховном командом; због тога је у борбу против партизана и „чишћење терена“ желео да крене самостално.¹⁶⁸¹

---

¹⁶⁷⁸ М. Самарцић, *н. д.*, књига 5, 541; ВА, ЧА, 54-4-13.

¹⁶⁷⁹ ВА, ЧА, 93-3-41; 93-5-47; 118-1-29.

¹⁶⁸⁰ ВА, ЧА, 54-4-10.

¹⁶⁸¹ Н. Девећ, *н. д.*, 252.

Међутим, Михаиловић у њега тог тренутка није гајио велико поверење. Он је био свестан да проблеми у смедеревском крају нису тек локални, да постоје дуго – и да „цеп“ од десетак села између Смедерева и Гроцке, уз Дунав и надомак Београда, који контролишу комунисти може да у одсудном моменту негативно утиче на планове офанзиве ЈВуО према престоници. Прве назнаке да се припрема крупнија војна операција против Космајског партизанског одреда и ради слома комуниста у Подунављу, по директиви која је дошла „одозго“, могу се наћи у Михаиловићевим депешама потпуковнику Милошу Радојловићу, команданту Млавско-смедеревске групе корпуса. Депешом од 1. априла од потпуковника Радојловића тражено је „најхитније“ решавање проблема у Подунављу у сарадњи са трупама из Источне Србије. Исту наредбу Михаиловић му је поновио и 20. априла.¹⁶⁸² У инструкцијама о вођењу планираних операција у Подунављу које је потпуковник Милош Радојловић давао капетану Лазовићу 13. априла, инсистирало се на строгом поштовању правила рата: 1) „да се са народом најлепше поступа“; 2) „да се ни од кога не сме узети ни једна игла“; 3) „да се све потребе од народа траже преко надлежних органа у молбеном тону“; 4) „да нико не сме да убије или закоље никога, па ма то били и сами партизани или њихови јатаци“; 5) „без судске пресуде нико се не сме ликвидирати“; 6) „најстрожије забранити употребу алкохолних пића и за офицере и за подофицере и за војнике“; 7) „за време акције не изазивати ни окупатора ни његове слуге“.¹⁶⁸³

Упркос оваквим упутствима, даљи ток операција показао је све слабости ЈВуО: лоше релације међу командантима и њихово тешко координисање акција, недисциплину, непримерену суровост над сељацима који су злодела у окупираној земљи могли да очекују од свих, али понајмање од војске која се позивала на националне вредности и која се залагала за континуитет владавине круне, демократије и демократских институција.

За обрачун са партизанским снагама у околини Смедерева био је поред локалних јединица ангажован и тзв. Јуришни корпус ЈВуО, састављен од две

---

¹⁶⁸² Приватна архива породице Радојловић; копије докумената уступљене аутору добротом Љубомира Радојловића.

¹⁶⁸³ ВА, ЧА, 83-4-1. Добровољци и Немци су и даље избегавали да интервенишу; током априла забележена су само два мања сукоба против партизана и равногораца, у којима су удружени учествовали. Оставили су закрвљеним герилским покретима да се у селима, без њиховог присуства, до краја обрачунају.

бригаде одабраног људства Смедеревског корпуса, на чијем је челу стајао капетан Димитрије Радојевић. Од 10. априла борбе су постале скоро свакодневне. Једна бригада Авалског корпуса ЈВуО, на вест да се у селу Водњу налазе партизани, банула је у ноћи 12/13. априла у то место. Сукобили су се са партизанском стражом и том приликом убили двојицу и заробили више наоружаних сеоских активиста. Сутрадан су одржали збор и петорицу заробљених стрељали.¹⁶⁸⁴ Чаркање је настављено 15. априла у оближњој Бадљевици. По повлачењу партизана, припадници ЈВуО уклањали су натписе са плотова који су величали партизане и њиховог команданта, сељацима познатог само под мистериозним надимком „Тито“. Напоследку „у овоме селу није пронађен ни један комуниста нити комунистички јатак“. На партизански одговор није се морало дуго чекати: 17. априла напали су четнике код Малог Орашја. Заробили су два равнгорца, свукли их и стрељали, оставивши их на једној ливади голе.¹⁶⁸⁵ Ноћу 21/22. група партизана поново се појавила у овом селу, тражећи припаднике и сараднике ЈВуО „да их ликвидира“. По извештају четничких обавештајаца, међу партизанима су били „већином сељаци из села Суводола, Водња и Друговца“.¹⁶⁸⁶

Капетан Радојевић, задужен за акцију против партизана, после првих пораза и осетнијих људских губитака био је очајан. Писао је оштре извештаје команданту корпуса, у којима је претио и њему и тек формираном војном суду, а поготово је гнев испољавао према Друговцу, према којем је намеравао да примени сурову одмазду. Један од тако оштрих извештаја написао је 15. априла и свом надређеном, капетану Лазовићу, износећи проблеме из своје перспективе: „Наређење, које сте ми послали, да не убијамо комунисте ни јатаке ја разумем, али не сваћам. Нисам Икар да летим за њима, ни Херкул да их хватам живе рукама и нисам Ковбој да их хватам ласом. То нису илегални да их препознајем из далека, то су сељаци, герилци, дочекају да дођеш близу, ране или убију, а затим побегну у село и дочекају нас као и сви сељаци или их сељаци сакрију. Ко онда одговара за наше жртве? Одговор, онај ко води те људе да ли? Ако из куће не узмем ништа моји су војници голи и боси. У Друговцу је било довршено 10 нових свилених кошуља у једној кући. Нисам их узео али зато људи иду голи. Г.

---

¹⁶⁸⁴ МЦКУ Водањ, уписи за април 1944; Р. Пауновић, *Стазама слободе*, 149.

¹⁶⁸⁵ ВА, ЧА, 95-2-13.

¹⁶⁸⁶ ВА, ЧА, 28-1-15/2.

Капетане моји људи јуришају а без опанака и чарапа и ноге им пуне трња од врзине. Огорчени су што несму да се обују и мисле да их неволим и неразумем. Даље, требао бих да имам сто живота па да могу ухватити живога партизана који се брани и сто људи по којима ћу ухваћене и осумњичене спроводити. Цело наређење сам проучио и закључујем да се под тим условима не могу борити па молим да ме се стави Врх. команди на располагање и када губим главу да је губим као борац а не као милосрдна сестра.“¹⁶⁸⁷

Ту се није завршило тестирање стрпљења капетана Радојевића. Рано изјутра 18. априла, партизани су га поново напали – и то опет код Друговца. Официри са којима је планирао дејства су каснили или једноставно побегли: „Био сам опкољен на 3–4 км. стрељ. стројем густим на 2–3 корака човек до човека и пресечена одступница. (...) Успео сам да пробијем обруч и да их присилим да полежу а затим сам јурнуо са 20 људи и извукао се. (...) Позовите гарду да их уништимо док још има времена. Људи и ја смо преморени јер не спавамо по 2 сата ноћу јер смо стално у покрету из села у село, а све комунизирано.“ Јуришни корпус остао је без муниције; имао је два погинула војника, а доста мобилисаних се разбежало. Као овај, и наредни покушај локалних јединица ЈВуО да продру у Друговац 19. априла такође је осујећен.¹⁶⁸⁸

Партизани су, охрабрени напредовањем своје главнине, започели офанзиву и у Шумадији и Подунављу. У Друговцу, Липама и још неким селима Подунавског среза тада су по први пут извршили и мобилизацију војних обвезника. За то су имали и директиву ОК КПЈ Младеновац: „Опасност од дражиноваца поново се појављује као главна. (...) Ситуација у Србији и у нашем округу захтевају да сместа ударамо, а то није могуће без масовне мобилизације. (...) Сви да одмах пређу са припрема које смо до сада вршили на мобилизацију бораца за одред.“ Од тада су места у којима су партизани раније имали уточиште била потпуно блокирана, а наредбама нових, самопроглашених партизанских власти „строго је забрањен излазак из села“. Војни обвезници су регрутовани без обзира да ли са њима деле комунистичка убеђења. „Сељаци су решени да се боре на живот и смрт, ко се случајно поколеба донели су решење да се стреља“, писао

---

¹⁶⁸⁷ АС Ж, Ж-28, СК ДМ-3.

¹⁶⁸⁸ *Зборник НОР*, 14-3, 502.

је један члан ОК КПЈ о ситуацији у Друговцу.¹⁶⁸⁹ Оружје, делом добављено и од љотићеваца из Смедерева и Колара, подељено је мештанима овог села, а није се оскудевало ни у муницији.¹⁶⁹⁰

Сеоски активисти агитовали су и ширили пропаганду о непобедивости партизана. Ни мировна иницијатива потекла од команде ЈВуО са намером да се мештани Друговца, села које је сматрано за симбол отпора и непријатељства, позову на мир и послушност, није уродила плодом. Курира Драгољуба Милојевића, који је упућен у село са позивима на преговоре, комунисти су у ноћи 19/20. априла једноставно стрељали.¹⁶⁹¹

У то време бригаде ЈВуО сакупљале су се у околини. Њихово виђење Друговца, првог села са којим је следио обрачун у склопу операције „чишћења“ Подунавског среза, било је изразито непријатељско. Официри су делили утисак да је читаво село одано комунистима. Командант једног батаљона Младеновачке бригаде ЈВуО писао је о борби коју је водио „са комунистима и са свим мештанима села Друговца“. По процени команданта Горске краљеве гарде мајора Николе Калабића уочи најжешћих борби, „у комунистичку организацију су укључени скоро сви сем нешто мало оних који су из села избегли“. „Треба сва та села запалити и поклати“ био је најдрастичнији у оцени капетан Димитрије Радојевић, после погибије његових војника у борбама у тим пределима. И друге старешине из Гарде и Авалског корпуса позивале су на борбу и обрачун у што скоријем року.¹⁶⁹² Село Друговац било је третирано као непријатељско, а стога и његови становници као непријатељи. У времену када се гинуло и убијало на све стране, идеје о индивидуалности кривца нису имале превише присталица. Планови о колективној одмазди у извештајима се не помињу, али је извесно да су постојали, макар у главама појединаца који су одлучивали. Након стрељања курира који је позивао на преговоре, најцрње слутње и некадашња партизанска пропаганда претили су да у Друговцу постану реалност.

Руковођење операцијама у Подунавском срезу преузео је 22. априла лично командант Смедеревског корпуса ЈВуО, капетан Живан Лазовић. Сутрадан је са

---

¹⁶⁸⁹ ИАСД, СУБНОР СД, књига II, 451, 455, 468.

¹⁶⁹⁰ Р. Пауновић, *Непокорни Друговац*, 104–105.

¹⁶⁹¹ Исто, МЦКУ Друговац, уписи за април 1944. године.

¹⁶⁹² *Зборник НОР*, 14-3, 493, 502, 508.

500 људи кренуо на Друговац из правца Суводола и Селевца. Њихов продор бранило је око 120 сељака удружених у Друговачки партизански батаљон. Иако су притисци четника повремено били јаки, а ситуација у селу драматична, напад се свео на целодневну размену ватре. Брисани простори пред селом за нападаче су били тешко премостиви. Жртва није било и у сутон су јуриши обустављени. Друговчани су прослављали победу.¹⁶⁹³ Сутрадан су партијски руководиоци вршили пријем нових чланова у КПЈ, а 26. априла у село је стигао Космајски одред са још 120 бораца. У Друговцу су се тих дана обрели руководиоци партизанског покрета у округу: командант и комесар одреда Иван Стефановић Срба и Љубомир Ивковић Шуца, чланови ОК КПЈ Петар Бановац и Божидарка Дамњановић Кика, секретар СП КПЈ Светомир Костадиновић Станко и други. Обећавали су помоћ Космајског одреда и храбрили браниоце, а Костадиновић је оптимистично изјавио да ће се, ако затреба, и он сам преселити у Друговац. Партијски активисти одбацили су предлог команданта одреда И. Стефановића да Друговчани који изразе вољу за наставак борбе изађу из села и придруже се Космајском одреду, а да само село пристане на преговоре о примирју са четницима и да се демилитаризује. Нису слутили да су истовремено откуцавали последњи сати мира у селу: „Од ране зоре 25. априла почеле су да стижу, преко сељака из других села, а нарочито жена, поновне поруке четника на предају. Обећавано је да се неће ништа предузимати против оних који положи оружје и одрекну се борбе против четника. Међутим, нико није ни помишљао на предају.“¹⁶⁹⁴

Поред фанатизма и типичног пркоса, одлукама останка партизана у Друговцу и продужетку отпора треба тражити и дубље узроке. У тумачењу треба узети у обзир и чињеницу да је ово било типично српско сиромашно непросвећено село, где сељак ретко излази из свог атара. Одлазак из села је одлазак у непознато, а човек према непознатом често осећа страх. Служећи се том логиком, многи су по сваку цену одлучили да наставе борбу баш у Друговцу, јер ако је већ требало гинути, осећали су да им је боље да гину на свом прагу и у свом атару, него на удаљеном Космају.

---

¹⁶⁹³ Р. Пауновић, *Непокорни Друговац*, 106–107.

¹⁶⁹⁴ Исто, 108–110; ИАСД, СУБНОР СД, књига II, 448–449.

На противничкој страни дошло је до повезивања јединица из околине (Авалски и Смедеревски корпус и група корпуса Горске краљеве гарде) и ишчекивао се моменат јуриша на партизане. Командант 1. групе бригада Авалског корпуса, капетан Миодраг Стојановић, са својих 300 људи блокирао је 24. априла границу Подунавског и Грочанског среза и нудио помоћ у борби. Истог дана у дејство је ступила и очекивана група корпуса Горске краљеве гарде; за операције у Подунављу одређене су четири њене бригаде. Партизанска процена броја непријатељских војника била је значајно преувеличана. Ипак, до 28. априла у околини Друговца сконцентрисало се око 2.100 четника.¹⁶⁹⁵ Друговац је према плану био прва тачка напада у операцији сламања комуниста у смедеревском крају.

„Заповест о нападу“ (документ није сачуван у целости), који је и текао према замисли, издао је 23. априла командант групе корпуса Горске краљеве гарде. Јаке снаге Гарде, које су 27. априла прешле пругу и стигле у Ковачевац, предводио је помоћник команданта капетан Милан Медић. Њихов први задатак је био да пре борби изврше потпуно одсецање и блокирање села. Опленачка бригада (1. бригада Гарде) кренула је у поноћ 29. априла друмом Велика Крсна–Друговац. У исто време, 2. бригада Гарде, Орашачка, кренула је из Дубоне косом према Друговцу; 3. (младеновачка) је наступала од Велике Крсне и Белуће према Бадљевици, где је хватала везу са јединицама Смедеревског корпуса, сконцентрисаним на том простору и јужније, у Брдњаку и Селевцу. Даљи поступак према заповести командујућег Гарде, не би се много разликовао од других претреса терена које би Гарда вршила: „Све старешине настојаће да да ни један комуниста из села не побегне, зашто ће чврсто држати своје јединице у руци. Почетак напада на село Друговац биће кад опали први бацач код 1. бригаде горске гарде. На овај знак све јединице имају кренути напред у село. Све старешине стараће се да свака кућа села Друговац и свака зграда буде детаљно претресена, исто тако претресати и сваког човека и жену да немају оружје код себе, а тражити им да предаду оно оружје које крију тако да после ове акције не остане ни једна пушка у селу коју би сељаци могли дати другоме. Претресати и сламарице и ормаре и таване. (...) Све људе, жене и децу (...) потерати без икаквог

---

¹⁶⁹⁵ ВА, ЧА, 93-5-15; 28-2-21.

изговора на збор код цркве. (...) На излазима из села све јединице оставиће своје заседе које ће осматрати упаде да не би непријатељу дошла помоћ са стране.“¹⁶⁹⁶

У зору 29. априла отпочео је напад снага ЈВуО на Друговац. Партизанске положаје прво су тукли минобацачи, а војници Гарде су се јуришом брзо пробрили до првих сеоских кућа. Традиција о херојском отпору „бранилаца Друговца“ у сукобу је са документима. Око осам сати ујутру они су већ били опкољени. Партизанима је понестајало муниције и потискивани су ка центру села, одакле су отпочели повлачење и напуштање Друговца. Претходно, део њихових јединица из правца Смедерева је ударио у леђа четницима и ту за кратко покидао ланац напада у ширини од једног километра, којим је остављен простор за извлачење. Партизани су из села са делом активиста искористили прилику, протрчали кроз ту напрслину у строју ЈВуО – и просто побегли из Друговца. Отишли су и сви они који су до самог напада храбрили Друговчане да пркосе четницима. Карактеристично је да се на списковима убијених и погинулих у овако одсудној борби не налази ниједно име било ког партизанског руководиоца или чак члана КПЈ.¹⁶⁹⁷ Није јасно шта се збило са партизанима Друговачког батаљона, којих је после мобилизације било 120. Јесу ли они напустили село или су и сами по заробљавању настрадали од четника, да би их партизанска пропаганда потом приказала као убијене цивиле? Доступни извори о томе не говоре.

Када је команда попустила огорчењу, Друговац као синоним за непријатељско упориште био је препуштен онима који су се сматрали осветницима. Први сеници и куће већ су горели, а неки домови су и пљачкани. У блокираном селу владала је пометња и сељаци су бежали на све стране. Нападаци су надаље тешко могли да разлуче ко је учествовао у борби и повлачио се, а ко трчао обузет паником и страхом гомиле; војници су пуцали на све који су бежали. Истовремено, према упутствима из заповести о нападу, вршен је претрес кућа. Тражили су и где-где налазили оружје. То је углавном за онога који га је прикривао значило и смртну казну. Сељаци су потом потерани према црквеној порти и месту званом Пољана, на збор. И они који су се опирали успут су побијени.¹⁶⁹⁸

---

¹⁶⁹⁶ ВА, ЧА, 28-2-21.

¹⁶⁹⁷ Р. Пауновић, *Непокорни Друговац*, 113.

¹⁶⁹⁸ Исто, 114–116.

Даља реконструкција догађаја заснива се само на сећањима преживелих Друговчана и хроничари НОБ-а. Према тим тврдњама, на Пољани су у посебној колони били постројени војноспособни мушкарци, а у другој остали цивили. Према исказима сведока, „један од Калабићевих официра тражио је да се јаве сви они који имају оружје. Нико се није јавио, изузев Миленка Радојковића. Одмах је један четник отишао са њим до куће и донео неогарављену пушку. Њега су четници одмах пустили.“ Остали су ћутали. Пред заробљеницима се онда појавила нека жена, наводно бивша партизанка, тражећи да се партизански сарадници сами пријаве. Како јој се нико није јавио, она је почела да издваја неке сељане које је познавала од раније. Њима су потом, према истој верзији, прилазиле четничке тројке и по групама их убијале: неке камом, а неке из пушке. Укупно је на овом месту наводно убијено и до 40 сумњивих сељака.¹⁶⁹⁹ Егзекуције је прекинуо неки курир који је пренео такву наредбу команданта. Убистава је истовремено било и у другој групи, која је окупљена у порти. Овде су сељаке издвајали прозивком, дакле, по унапред урађеним списковима сумњивих. Пред окупљенима се једног тренутка појавио капетан Живан Лазовић, јашући на коњу. Престрашеним сељацима одржао је говор, указујући им на „зло комунизма“. Усмена традиција наводи да је управо он и зауставио покољ сељака у Друговцу.¹⁷⁰⁰

Гоњење партизана овде је прекинуто, будући да су на вест да се у Друговцу воде борбе на терен кренули Немци. Како би избегли сукоб са њима, јединице ЈВуО повукле су се напуштајући првобитни план о „чешљању“ терена до надамак Смедерева. Губици ЈВуО били су минимални: четири погинула и десетак рањених.¹⁷⁰¹ Тако, они су дејства у Подунавском срезу, иако операција није изведена у целости, посматрали као успех. Међутим, масовна smakнућа цивила који су олако проглашени за „комунисте“ доносила су им, поготово дугорочно гледано, несагледиву политичку штету. Од неких смедеревских села и засеока средином маја 1944. остала су добрим делом само згаришта у којима су партизанска жртва и страдање дошли до пуног изражаја. Терор није могао да

---

¹⁶⁹⁹ Исто, 116–117.

¹⁷⁰⁰ Исто, 118–119; Н. Девић, *н. д.*, 260. Улога Смедеревског корпуса у борби и потоњим догађајима била је безначајна, иако су и овде у традицији створене контроверзе. Он је остављен у заштитници (ВА, ЧА, 93-5-28).

¹⁷⁰¹ ВА, ЧА, 54-4-14.

искорени партизански покрет, а породице убијених хранила је мржња према четницима и окупаторима, који су у партизанској пропаганди поистовећивани. Одговор је био даља борба и освета, које су ближњи убијених најбоље могли да остваре ступајући у партизане.

У узвратном деловању пропаганде КПЈ и сви убијени комунисти и партизани представљани су као недужни цивили. Први извештај среске партијске организације упућен ОК Младеновац, баш на дан 29. априла, говорио је да су равногорци после борбе у Друговцу „стрелјали и заклали око 200 људи, жена и деце“.¹⁷⁰² Други, од 12. маја, био је умеренији, али је опет садржао низ неистинитих тврдњи: „У Друговцу су прво четници запалили 27 кућа и побили 72 људи, жена и деце. (...) Народ је бежао, наоружани сељаци су побегли, страдали су само старци, жене и деца.“¹⁷⁰³ Овакве тврдње биле су основа за послератну пропаганду и искључиво последично посматрана збивања у Друговцу, где је читава предисторија догађаја пре 29. априла 1944. једноставно избрисана. Црквене књиге умрлих као доста поуздан извор, који не оставља много простора за сумњу у овом случају, дају нам другачије податке: међу убијенима у Друговцу није било деце, али јесте евидентирано 11 жена.¹⁷⁰⁴ Укупан број жртава износи 76, али ту није могуће разазнати ко је убијен у борби а ко после ње. О томе прецизно не говори ниједан документ. Карактеристично је да и у Државној и у Земаљској комисији за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, као и у случају Вранића, недостају и документација и сведочења везана за злочине у Друговцу.¹⁷⁰⁵

Новооткривени и до сада необјављени документи говоре да је командант Смедеревског корпуса капетан Живан Лазовић већ 30. априла, дан после борбе у Друговцу, тражио писмено изјашњење свих својих официра који су у њој учествовали по питању злочина над цивилима. Будући да се ради о јединственим исказима учесника у борби, датих непосредно по њеном завршетку, документе објављујемо интегрално. Најпре, ту је исказ капетана Димитрија Радојевића, ранијег команданта Јуришног корпуса, који је очигледно због својих радикалних

---

¹⁷⁰² АС Ж, Ђ-9, ОКМ-4-562

¹⁷⁰³ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-4-594.

¹⁷⁰⁴ МЦКУ Друговца, уписи за април 1944. године.

¹⁷⁰⁵ М. Радановић, *н. д.*, 33.

ставова остављен у заштитници: „Према наређењу к-та корпуса учествовао сам у борби против комуниста у селу Друговцу на дан 29 априла 1944. Борба је почела у (на десном крилу) 5,45 сати. На десном крилу према Биновцу била је моја прва јуришна бригада под командом п. поруч. Свете Радичевића. Даље од њега у десно била је 3. бригада Смед. Корпуса. Жртава није било са наше стране. Сам са једном бригадом остао сам у заштитници и прихватио сам борбу са комунистима који су долазили од стране Луњевца у јачини од по 30 људи у две колоне. Погинуо један комуниста. У село није улазио јуришни корпус већ остао у заседама.“¹⁷⁰⁶

Потом је реферисао и поручник Ђурађ Живојиновић, командант 3. јасеничке бригаде, који се по подацима које износи подудара са Радојевићевом верзијом. „На дан 29 априла издато ми је наређење да са својом бригадом учествујем у борби против комуниста који су се утврдили у селу Друговцу. Према утврђеном плану о нападу, распоређен сам да вршим заштиту наших нападајућих делова од стране села Суводола и Биновца, па према Малом Орашју. Борба је почела у 5 часова, развијо сам бригаду према Суводолу на 5-600 метара од наше претходнице. Међутим када је отпочела борба чело II јуришне бригаде застало је и добијали су бочну ватру како сам био и сам под ватром приступим борби и олакшам даљи покрет. Од тада сам био у претходници и учествовао до краја. Комунисте смо растурили и поред њиховог жилавог отпора су били принуђени на повлачење. На борбеном сектору моје бригаде погинули су пет комуниста а три пушке заробљено. На страни бригаде ниједан није рањен нити погинуо. Моји људи нису учествовали у паљењу кућа и ако су се комунисти из кућа бранили кроз направљене пушкарнице. Борба је завршена око 10 часова. Одавде смо се повукли до Брдњака.“¹⁷⁰⁷

Код поручника Александра Дабића, команданта пратећег батаљона Смедеревског корпуса, ипак, могу се пронаћи другачији подаци: „Част ми је поднети Г. Команданту извештај следећи: Приликом борбе, за све време, нисам имао губитака, нити пак рањеника, из целе чете. За време борбе, погинуло је, у самој борби, који су учествовали и то 42 мушкараца и 15 женских, накнадно, приликом претреса за оружје, погинуло је 7 мушкараца и 8 женских, који су

---

¹⁷⁰⁶ АС Ж, Ж-28, СК ДМ, 5.

¹⁷⁰⁷ АС Ж, Ж-28, СК ДМ, 6.

пуцали из кућа на војнике, том приликом запленили смо 3 пушке.¹⁷⁰⁸ Овај исказ, за разлику од других, говори и о убијеним цивилима. У збиру погинулих и убијених, он је приближан стварном броју Друговчана који за датум смрти имају 29. април 1944. године. Начин погибије, ипак, за већину њих остаје непознат.

По свему судећи, јединице Смедеревског корпуса ЈВуО нису учествовале или су минимално учествовале у убиствима цивила у Друговцу. Они који су убијени, убијени су од припадника Горске краљеве гарде. Међутим, и о томе постоји јако мало трагова. Тек недавно је откривен исказ М. Николића, једног од егзекутора из Гарде, који је детаљније посведочио о томе како је у Друговцу заклао четири особе. Он процењује да је 29. априла 1944. у селу „убијено преко 80 људи“, наводно по наређењу Калабићевог помоћника, капетана Светозара Свете Богићевића, који је сумњиве издвајао по препоруци једне бивше партизанке Космајског одреда. Именован је и седморицу старешина из Гарде, који су „убијали из пиштоља, а нама наређивали да кољемо“. Николић даје још неколико детаља о пљачки у селу: „У том селу била је немилосрдна пљачка, тако да су сви четници по нешто опљачкали, чак и официри. Тако сам и ја узео око 3 метра сукна за панталоне.“¹⁷⁰⁹

За већину убијених доцније се показало да су били потпуно недужни. Међу њима је било највише средовечних мушкараца, али и доста стараца. Неке породице изгубиле су и више чланова. Претходно упуцани, родитељи и супруга млинара Александра Бркића, партизанског сарадника од 1942, изгорели су у запаљеној кући, а он заробљен и стрељан у Удовицама. Убијен је и Миладин Живановић, његова супруга и двадесетогодишњи син. Била је то кулминација трагедије братоубилачког рата, која је почела септембра 1943. За две недеље, партизани су тада убили осморо Друговчана и запалили и опљачкали општину и богату задругу Милосављевића. Први пут су тада пале недужне жртве и први пут је планула кућа у Друговцу, а потом и у неким другим селима. И први пут је у марту 1944, после погибије два члана среског руководства партије у суседном селу Суводолу, ОК КПЈ сугерисао да издајницима комуниста „треба у кући побити све до децу“, а „кућу и сво непокретно имање попалити“.¹⁷¹⁰ У априлу

---

¹⁷⁰⁸ АС Ж, Ж-28, СК ДМ, 7.

¹⁷⁰⁹ ИАШ, ВСК, 10, 283/45.

¹⁷¹⁰ ИАСД, СУБНОР СД, књига 2, 374.

1944. стратиште националиста претварало се у голготу сељака који су били повезани са комунистима, а неке породице погађала је идентична, застрашујућа мера одмазде. Страдање је било вишеструко веће: 29. априла убијено је или погинуло у борби 76 Друговчана, а попаљено је и опљачкано више десетина домова. Немогуће је са сигурношћу избројати колико је Друговчана погинуло док су трајале борбе, а колико их је убијено у тзв. *директном терору*.¹⁷¹¹

У селу и око села налажени су лешеве погинулих партизана Космајског одреда. Међу идентификованима била су и двојица из оближњих села. Пропаганда комуниста настојала је да само њих двојицу и још тројицу Друговчана прикаже као погинуле у борби, а све остале погинуле 29. априла као цивиле – жртве четничког терора. Мада свештеник није у црквену књигу умрлих уписивао начин на који су његови парохијани усмрћени, нити други примарни извори говоре о томе, несигурна послератна класификација узрока смрти жртава каже да је 41 Друговчанин усмрћен ватреним и 24 хладним оружјем, троје умрло од батина и четворо изгорело у запаљеним кућама.¹⁷¹² Сигурно је само да је више Друговчана пало у борби него што је то приказала пропартизанска историографија; то је значило и да је број убијених цивила после борбе био мањи. Ипак, број убијених цивила (у порти и на Пољани) може се мерити у десетинама.

Према новијим сазнањима, генерал Драгољуб Михаиловић није имао пред собом верну слику стања у Подунавском срезу пре 29. априла 1944. Ни детаљи о организовању операција против партизана, поготово не о покољу у Друговцу, нису правовремено стизали до њега. То потврђује и наређење које је Михаиловић упутио командантима Млавског и Смедеревског корпуса ЈВуО 30. априла у којем тражи њихово обједињавање и акцију, у тренутку када су борбе већ биле завршене. Тог дана тражио је да се јединице под командом његовог поузданог команданта, потпуковника Милоша Радојловића, окупе и покрену хитну, енергичну акцију ради чишћења смедеревског краја од комуниста и темељне организације Равногорског покрета.¹⁷¹³ Генерал је о предузетим корацима од својих команданата извештаван *post festum* и другачије од истине. Он је и 2. маја,

---

¹⁷¹¹ МЦКУ Друговца, уписи за април 1944. године.

¹⁷¹² Р. Пауновић, *Стазама слободе*, 225–227.

¹⁷¹³ Д. Михаиловић, *н. д.*, 379–380.

новом депешом, наређивао Радојловићу: „Одмах узмите све расположиве снаге и да хитно у најкраћем року дефинитивно и потпуно уредите тај крај“.¹⁷¹⁴

Ни тада, по свему судећи, није знао шта се све у Подунављу већ збило, а за шта су га комунисти после рата теретили као наредбодавца. Његову одговорност, међутим, треба тражити у недовољно енергичном санкционисању преступника. Око 1. јуна 1944. позвао је на рапорт капетана Живана Лазовића, на чијем се терену одиграо крвави пир. Запретио му је и сменом, али је ту одлуку убрзо повукао, схватајући колико је герилски командант укорењен у својој локалној средини. И за њега су, као и за команданта Авалског корпуса у јануару 1944, гарантовали угледни грађани који су отишли право Михаиловићу на Равну гору и утицали на његову коначну одлуку.¹⁷¹⁵ У Горској краљевој гарди, према чијем команданту је био посебно болећив, није учинио ни толико: нити један старешина није дошао под дисциплински поступак, истина, вероватно и због тога што је грађански рат улазио у завршну фазу. Злочини над 130 убијених цивила у Вранићу и Друговцу, које су на своју руку извршили његови потчињени, тако су остали некажњени, а кривицу за догађаје од 29. априла 1944. комунисти су после рата приписали само Михаиловићу.¹⁷¹⁶ На његово суђење 1946. донесена је колевка детета убијеног у Вранићу, а низ сведока износио је лична и породична искуства о клањима и злочинима ЈВуО у Шумадији и надамак Београда. По први пут суочен са многима од њих, Михаиловић није имао много простора за одбрану. „Ја нисам знао“, биле су речи и фразе којима се најчешће бранио.¹⁷¹⁷

---

¹⁷¹⁴ Приватна архива породице Радојловић, копије уступљене аутору добротом Љубомира Радојловића.

¹⁷¹⁵ Н. Девић, *н. д.*, 276–277.

¹⁷¹⁶ Када је Михаиловић ухапшен у марту 1946, и у Друговцу и у Вранићу одржани су скупови подршке комунистичком руководству, уз поруку да он буде што пре и што строжије кажњен. Уједно, прављена је паралела између четника и усташа, Друговца и личког Дивосела, Михаиловића и Павелића. Тада успостављена, једнако некритичка и једнострана идеолошка матрица, понавља се и наредних седам деценија.

¹⁷¹⁷ *Документи са суђења Равногорском покрету*, 1368–1386.

2. 8. 4. Злочини припадника СДС и СДК над партизанима у Србији 1943–1944.

Грађански рат у Србији 1941–1944. имао је три димензије, где су све три стране међусобно ратовале, злостављале и прогањале присталице конкурентских организација. Период 1942–1944. карактерисали су и чести сукоби ЈВуО и СДК, који су у појединим крајевима добијали и предност у односу на борбу са партизанима. С друге стране, однос СДС и СДК према партизанима и комунистима био је непријатељски и непомирљив од септембра 1941, кроз пуне три ратне године. Игноришући чињеницу да су сукоб са њима сами започели већ убиствима жандарма и представника власти у јулу 1941, комунисти одговорност за нападе пребацују на српске оружане одреде и добровољце, који су у акцију ступили тек у септембру те године. Оно што је, међутим, посебно обележило њихове репресивне акције, било је садејство са Немцима у акцијама прогона герилаца. Присуство и давање логистике припадника СДС и СДК у појединим војним операцијама или акцијама одмазде окупатора, као и учешће у хапшењима, чак и појединим егзекуцијама већ 1941, обележили су припаднике оружаних снага Српске владе као немачке помагаче, да тако дуго остану у српском колективном памћењу. Када део легализованих четника буде од 1943. поново приступио Михаиловићу, или му буду пришли бивши официри и војници СДС, то ће додатно усложњити ратни мозаик Србије. Са истим ознакама на капама, исти људи који су раније чинили злочине или били виђани у варошима у друштву окупатора, представљаће се као носиоци нових идеја – а такве промене морале су у најмању руку стварати збуњеност у народу. Комунисти су их вешто користили да прикажу да се ради о смишљеној сарадњи српских квислинга, чију су улогу изједначили још у јесен 1941.

Ипак, како указује Б. Димитријевић, *војска Недићеве Србије* је по броју злочина на самом дну лествице међу зараћеним странама у грађанском рату. У чачанском крају ове снаге заједно са легализованим четницима носе одговорност за смрт 2,46% погинулих и убијених, у торлачком крају оне су одговорне за смрт 2,15%, а у смедеревском 5,1% цивилних жртава – и упола мање и од тих цифара у

односу на укупне жртве рата. Бројке жртава СДС/СДК у срезовима Србије мере се у десетинама.¹⁷¹⁸ Одређене бројке даје и Гојко Шкоро за Ужички округ, али њих због његове лоше методологије та истраживања не можемо узети у обзир у овој процени.

Према Државној комисији за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача, број цивила убијених у Србији од СДС износи свега 699, а од СДК 509 особа.¹⁷¹⁹ Може бити да се ове цифре могу донекле, али не и знатно увећати, с обзиром да у првим пописима жртава није предвиђена рубрика за формацију легализованих четника, који су припадали владиним војним структурама, и који сnose одговорност за убиства више десетина заробљених партизана у западној Србији непосредно по слому устанка. Међутим, у односу на те параметре, Државна комисија констатује несразмерно високу одговорност СДС и СДК за привођења и хапшења људи у Србији: 9.820 од стране добровољаца и 17.490 за „недићевце“.¹⁷²⁰ Седам деценија после завршетка немогуће је извршити квантификацију за оволики број лица; подразумева се да ухапшени као „комунисти“ нису били једини које су владине снаге репресирале. Међу њима је био и значајан број равногораца, али и неполитичких криваца, преступника, „житара“ који су масовно одвођени на Бањицу после сваке жетве. Релативно мало жртава пало је од ових формација у директном терору, али је њихова одговорност за потоње стрељање у логорима оних које су они привели итекако присутна.

У погледу одговорности за прогон и страдање припадника партизанског покрета, припадници квислиншких снага истичу се већ по слому устанка. У јужној Србији 1941–1942. пада у очи већи број убистава које су извршили четнички одреди Косте Пећанца. Ипак, и на тим теренима, као и у некадашњем центру устанка, чешћи су примери да се заробљени предају Немцима, него да самостално буду ликвидирани. У Ужицу, Бајиној Башти и Пожеги, током децембра 1941. су, што самостално, што са Немцима, добровољци стрељали више

---

¹⁷¹⁸ Јован Златић, који је писао о злочинима у Нишком округу, препознао је 207 партизана погинулих од владиних снага (160 од СДС и 47 од СДК). Од тог броја, њих 25 било је стрељано по заробљавању. Припадници СДС и СДК су у овом крају још стрељали 27 сарадника НОП-а и спалили 18 кућа. У односу на остале ратујуће стране у грађанском рату, овај број жртава није био висок. Међутим, процењено је да владини одреди сnose одговорност за несразмерно велики број хапшења – преко 3.000 људи (Ј. Златић, *н. д.*, књига 2, 368, 376–378).

¹⁷¹⁹ АЈ, ДК, ф. 55, стр. 15.

¹⁷²⁰ Исто.

од 50 заробљених партизана и њихових активних помагача.¹⁷²¹ То су најмасовнији појединачни злочини у Србији 1941. за које они сnose одговорност. У Крагујевцу, Шапцу, Нишу и другим градовима, они су пак били укључени у хапшења преосталих партизана и њихову предају окупатору, који их је затим логорисао и стрељао. О томе, као и о улози Специјалне полиције у борби против партизана, биће више речи у одељку о партизанима у логорима. Овде истичемо тек примере са терена у којима су снаге СДС и СДК починиле масовније ратне злочине. Они су посебно карактеристични за места која су 1943–1944. представљала жаришта сукоба у грађанском рату: на североистоку (Смедерево, Пожаревац) и југу (Лесковац, Ниш) земље.

Смедеревски крај, иако значајно упориште покрета Збор у предратном периоду и место одакле су највећим делом регрутовани припадници 4. пука СДК, претрпео је од ових снага, у поређењу са другим срезovima у Србији, и надпросечно страдање. Прве жртве забележене су још током 1941–1942, а присталице партизанског покрета масовније су хапшене и репресиране у два наврата: у марту 1942. и у децембру 1943. године. У оба случаја, по неколико окривљених сељака за које се утврдило да су активно помагали КПЈ кажњени су смрћу.¹⁷²² Терор је посебно интензивиран током трајања немачких операција *Хајка* и *Пролеће*, када су јединице СДК били подршка окупатору да се обрачуна са јединицама ЈВуО и похапси њене сараднике по селима око Смедерева.¹⁷²³

Највише жртава које су за егзекуторе имале Љотићеве добровољце (чак више него у граду Смедереву) забележено је у селу Липе, у смедеревском Поморављу. Радило се о месту где су се утицаји КПЈ и Збора дуго преплитали, да би се у 1944. сударили и створили трајну подељеност у микросредини. Побуњено село, чији су се мештани листом сврстали у партизанае, претрпело је велика људска и материјална страдања. Добровољци су, махом током акција у мају и јуну, на различите начине злостављали више стотина и стрељали 19 мештана Липа, док су им Немци попалили куће.¹⁷²⁴ Међутим, све ове акције нису за

---

¹⁷²¹ Г. Шкоро, *н. д.*, 50–57.

¹⁷²² Н. Девих, *н. д.*, 114–116, 201–202.

¹⁷²³ Б. Димитријевић, *Војска Недићеве Србије*, 372–373.

¹⁷²⁴ Н. Девих, *н. д.*, књига 2, 462–477.

результат имале сузбијање партизанског покрета, већ његово ново распламсавање и масовни одлазак мештана у Космајски одред.

Историчар Милан Радановић, који се бавио питањем ратних злочина снага колаборације у Србији, скреће пажњу на терор СДК и СДС у Лесковачком округу, где посебно издваја репресивне акције тзв. *Другог гвозденог пука* под командом Михајла Зотовића. Поред појединачних убистава, хапшења и батинања, Радановић као посебно насилне препознаје и догађаје из марта 1944, када су припадници ове јединице вршили блокаде и претресе појединих села у Лесковачком срезу. Том приликом, у селу Прибој је 9. марта 1944. убијено двоје цивила, у селу Стубал 14. марта њих 15, а у селу Мирошевац 17. марта батинано је и стрељано још 11 цивила.¹⁷²⁵

Тако, упркос малом броју масовних убистава, препознајемо и између 1.500 и 2.000 цивила убијених 1941–1944. од владиних снага. Карактеристично је, међутим, да на тлу Србије није регистрован ниједан покољ цивила, или њихово уморство хладним оружјем, који би био приписан овим снагама.

2. 9. Револуционарни терор у Србији 1941–1944: проблем тумачења и квантификације

Револуционарни терор и политичка репресија у Србији представљају вишедеценијску табу тему, једну од белина која је карактерисала српску историографију све до почетка 1990-их година. Злочини партизанских снага, из којих је 1944/1945. израстао партијско-државни терор, деценијама су помињани узгред, у склопу завршних операција и обрачуна револуције са старим *конзервативним снагама, издајницима и колаборационистима*, тенденциозно сведени на „народни одисај“ и појединачне случајеве анархичног терора. Насиље се третирао као вид „ликвидације буржоазије“ и „страних агената и шпијуна“, често је стављано у контекст одбране интереса револуције, или пак довођено у домен инцидента и ратне освете. Ова тема и данас изазива контроверзе услед

---

¹⁷²⁵ М. Радановић, *н. д.*, 322–324.

незамрле идеолошке острашћености, али и вишедеценијског заклањања иза тековина НОБ-а и антифашизма, те закаснелог суочавања друштва са ауторитарним наслеђем. Међутим, попуштањем партијских стега и отварањем до скоро недоступних архивских фондова, третирана парцијално или у целости, тема револуционарног терора и партијске репресије у Србији добила је у научној јавности у последње две деценије видљивије место.¹⁷²⁶

Истраживање ове теме је донекле институционализовано када је Влада Републике Србије 2009. донела одлуку о оснивању Државне комисије за проналажење и обележавање свих тајних гробница у којима се налазе посмртни остаци стрељаних после ослобођења 1944, у оквиру које су конституисана два одбора: *Одбор за истраживање и евидентирање тајних гробница*, са задатком да истражи и прикупи сву доступну документацију у вези са питањем страдања лица у револуционарном терору, као и *Одбор за ексхумацију*, који је требало да руководи процесом ексхумације гробница и идентификацијом жртава. Након опсежних вишегодишњих истраживања, Државна комисија пописала је 211 масовних гробница и близу 60.000 жртава, погинулих и несталих током комунистичке репресије.¹⁷²⁷ Међутим, проблем за свеобухватно сагледавање револуционарног терора у Србији настао је и у овом случају, пошто је Државна комисија прерано завршила свој мандат, али и зато што је раније за опсег свога рада узела период након 12. септембра 1944, што је значило и да су сва лица која су ликвидирале партизанске снаге пре тог датума у Србији остале непописане.

---

¹⁷²⁶ Видети више: Драгољуб Р. Живојиновић, *Српска православна црква и нова власт 1945–1950*, Београд, 1997; Момчило Павловић, *Српско село 1945–1952. Откуп*, Београд, 1997; Бојан Димитријевић, *Грађански рат у миру, улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1945–1954*, Београд, 2002; Јелена Попов, *Драма на војвођанском селу 1945–1952, откуп пољопривредних производа*, Нови Сад, 2002; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост, историја равногораца чачанског краја*, књига 3, Чачак, 2004; Драгомир Бонцић, *Београдски универзитет 1944–1952*, Београд, 2004; Срђан Цветковић, *Између српа и чекића, политичка репресија у Србији 1944–1953*, Београд, 2006; Момчило Павловић, *За Тита или за краља, избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Београд, 2008; Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд, 2009; Коста Николић, *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд, 2011; Срђан Цветковић, *Немања Девић, Жртве у Зајечарском округу после 12. септембра 1944*, Београд, 2011; Коста Николић, *Српска књижевност и политика 1945–1991, главни токови*, Београд, 2012; Коста Николић, *Озна, мач револуције у Југославији 1944–1946*, Београд, 2013; Небојша Јовановић, *Самртна јесен Смедерева 1944*, Смедерево, 2015; Милорад Белић, *Жртве Другог светског рата из ваљевске општине: припадници поражених формација, стрељани, нестали*, Београд, 2018. О револуционарном терору у СССР-у, који је послужио као модел и за примену у Југославији, више код: Илија Кајтез, *Револуционарно насиље*, Београд, 2009, 219–262; Милош Тимотијевић, *'Храбри' партизани и 'зли' четници*, Београд, 2019, 205–207.

¹⁷²⁷ С. Цветковић, н. д., 286–287.

Тако је питање броја жртава 1941–1944. остало отворено, и даље претежно у фокусу новинара, публициста, политичких пропагандиста.

На основу нашег истраживања, револуционарни терор у Србији пролазио је кроз неколико фаза, које су са утврђене временске дистанце доста уочљиве. *Прва фаза* (јул–октобар 1941) трајала је паралелно са великим таласом устаничких активности, пре ослобођења већих градова у западној Србији и стварања „Ужичке републике“. Карактеришу је појединачне и ретке групне ликвидације идеолошких и политичких неистомишљеника, углавном представника локалних власти и жандарма, особа које су комунисти означили као „петоколонаше“. У сваком срезу у којем су регистроване партизанске активности, у наведеном периоду забележено је и више оваквих ликвидација, од којих су неке, посебно када се узме у обзир да се радило о почетку рата, извршене и доста брутално. *Друга фаза* је трајала током октобра и новембра 1941. у ослобођеним градовима (посебно Ужицу и Чачку), где су комунисти настојали и да ликвидације противника, у које су сада у већем броју били укључени и „кулаци“, антикомунисти и припадници ривалског Равногорског покрета, потврде пресудама првих тзв. народних судова и револуционарних органа власти. Уочљиво је, већ тада, срастање органа под контролом КПЈ, које ће остати карактеристично за све време рата: цивилних власти (оличених у Народноослободилачким одборима и органима власти које су они формирали), локалних партијских форума и оружаних снага револуције (партизана, народне милиције, а од 1944. и Озне). У оба случаја, и у првој и у другој фази револуционарног терора, на територији Србије ликвидирано је ван борбених дејстава по неколико стотина – укупно око 800–1.000 особа.

Трећа фаза обухвата релативно дуг период 1942–1944, када преостали партизански одреди ликвидирају своје противнике на терену. Како је друштво склизнуло у сурови грађански рат, тако се и број жртава у овом обрачуну перманентно увећавао. За комунисте су пораст активности и „класно заоштравање“ били повезани и са ситуацијом на Источном фронту; свака офанзива Црвене армије била је праћена таласом напада на њима супротстављене снаге на терену. Те акције често су изазивале и свирепе одмазде противничке стране, посебно пошто је дошло до конфронтације са снагама ЈВуО. У наведеном периоду

евидентниран је већи број партизанских злочина над цивилима и ратним заробљеницима, са чешћим групним ликвидацијама и испољеном суровошћу, у зонама у којима су они настојали да се војно и политички наметну: 1942/1943. око Рудника и у области Ваљева, а 1943/1944. на ширем подручју Космаја и у смедеревском крају, у Топлици и Јабланици. Према резултатима нашег истраживања, приближан број жртава револуционарног терора у овој фази рата креће се између 1.500 и 2.000 ликвидираних.

Четврта фаза, као најинтензивнија, обухватила је период 1944–1945. и њу је обележило масовно уништавање „народних непријатеља“, како кроз вансудске ликвидације у градовима Србије одмах након ослобођења, тако и кроз убиства ратних заробљеника. По проценама С. Цветковића, број убијених у данашњим границама Србије при крају рата и првим послератним годинама износи око 70.000. Од тог броја, свега 2.800 њих (6%) било је осуђено на смрт пред надлежним цивилним и војним судовима.¹⁷²⁸ Будући да се овде ради о истраженим догађајима о којима имамо прилично заокружену слику, који, наша истраживања кретаће се у хронолошким оквирима у којима пратимо и читав партизански покрет, од јула 1941. до октобра 1944. године.

2. 9. 1. Револуционарни терор у 1941. години

Прве жртве партизана ван борбених дејстава у Србији забележене су већ у јулу 1941. године. Паралелно са нападима на органе власти и жандармеријске станице, вршене су и ликвидације одређених „петоколонаша“ који су могли да ометају рад КПЈ и изградњу револуционарних власти на терену. За месец дана (друга половина јула и прва половина августа) забележен је већи број убистава: 19. јула у Пецкој је убијен помоћник среског начелника, а дан после у селу Доња

---

¹⁷²⁸ Исто, 281–287. Према квантификацији ликвидираних „народних непријатеља“, усмрћено је близу 4.000 жена, 119 судија и адвоката, преко 1.000 чиновника, 450 студената и ученика, 367 професора, учитеља и инжењера, 850 официра и подофицира, 162 свештеника и духовника, 151 предузетник и индустријалац, 79 глумаца и уметника, 68 новинара, 102 лекара и здравствених радника. Те бројке саме за себе демантују тврдње о анархичном терору „ододздо“ и говоре о свесном сламању постојеће друштвене структуре и преобликовању националне елите од нових, револуционарних власти под контролом КПЈ (Исто, 290).

Шаторња и деловођа општине; 31. јула у Гуњацима код Љубовије је извршена прва групна ликвидација, када је убијено седморо људи. Начелник Топличког среза је убијен у бомбашком нападу у Прокупљу 3. августа, а начелник и подначелник среза Мачванског убијени су 7. августа у Богатићу. Дана 3. августа у Мионици, а 10. августа у Страгарима убијени су и жандарми који су били заробљени у претходним акцијама. Само дан касније, код Свилајнца су након мучења убијени жандармеријски капетан Ракић и наредник Врањешевић. Више жандарма је након напада на станице отето и њима се изгубио траг. Према полицијским извештајима терор над представницима цивилних власти у земљи је појачан, па је 7/8. августа „одведен“ председник општине у Комарицама код Крагујевца Благоје Живојиновић; крај Прељине је 10/11. августа убијен председник општине Миодраг Перишић, 11. августа у Радобуђи код Ариља убијен председник Божа Крцић. Током 12. августа на територији Србије је регистровано више убистава чланова општинских управа која су починили партизани: у Соколу крај Крупња, у Пласковцу код Тополе и Паковраћи код Чачка. Истог дана, у нападу на руднике у Равној Реци и Сењу, извршено је стрељање чак деветорице инжењера и запослених радника (углавном несрба) под оптужбом да су петоклонаши, мада је „касније утврђено да неки од њих нису били и да је учињена неисправљива грешка“. Одведен је деловођа општине Буљанске крај Параћина, одведен је и син председника у општини Добре код Голупца. У наведеном периоду у неколико наврата ликвидирани су и шумари и железничари које су партизани оптужили за ометање акције.¹⁷²⁹

У једном прогласу КПЈ из августа 1941. први пут је скициран портрет *унутрашњег непријатеља*, чија је дефиниција обухватила доста широке категорије грађана: „Издајница је онај ко ма чиме – радом, материјалом, храном, новцем, порезом, куповањем 'Новог времена', слушањем лажи преко радија итд. – помаже окупаторе и њихове најамнике.“¹⁷³⁰ И проглас ПК КПЈ поводом формирања владе генерала Недића крајем августа био је обојен оштрим фразама: „Наш одговор на све непријатељске жеље и захтеве, злочине и крвава зверства

¹⁷²⁹ АС Ж, Ж-28, Влада МН II, 359–361; МЦКУ са подручја општине Топола, уписи за јул и август 1941; Д. Прица, Ј. Радојковић, *н. д.*, 23; М. Радановић, *н. д.*, 70. Такође, о овој теми видети више у: *О приступу проплости, пример једног историјског извора*, приредили М. Перишић, Б. Мајданац, Београд, 2010.

¹⁷³⁰ *Зборник НОР*, 1-1, 30.

јесте: Крв за крв! Смрт за смрт! Десет непријатељских глава за нашу једну!“¹⁷³¹ Заиста, испрва нападани искључиво осведочени помагачи окупатора или жандарми који су се супротстављали акцији КПЈ, током августа и септембра 1941. убијани су и људи који су се на ма који начин замерили партизанима приликом њихове акције на терену, па чак и жандарми и председници општина који су сарађивали са Равногорским покретом.

Драгојло Дудић у својим успоменама описује мало познате примере одвођења чланова породица непријатеља од стране партизана и њихово узимање за таоце (идеја потекла од Лава Троцког и примењена још током грађанског рата у СССР-у), већ од 1. августа. Понекад се као казнена мера над њима спроводи и пљачка покретне, негде и одузимање дела непокретне имовине.¹⁷³² Сва та „лева скретања“, на која је ПК КПЈ за Србију упозоравао још у августу 1941, додатно су продубљивала јаз и подстицала сукобе у грађанском рату.

Као што ће доцније фамозно „слово З“ компромитовати ЈВуО, мање је познато да су и неки партизански одреди током 1941. имали своје „црне листе“ на која су стављали лица која су предвидели за кажњавање.¹⁷³³ И нека од убистава током августа и септембра извршена су доста сурово. Према извештајима власти из Зајечара, 19. августа је у околини Бољевца нађен „леш председника општине Подгорачке Алексе Сретића, кога су 18. о. м. непозната наоружана лица била одвела. Леш је избоден бајонетом и извађено му је једно око.“¹⁷³⁴ У Великоорашком срезу прве жртве су пале 1. септембра; тројицу сељака из Новог Села и Марковца, оптужених да су покушали да утичу на распуштање партизанске чете, комунисти су одвели преко Мораве и убили их тек после

---

¹⁷³¹ АС, Србија, II-37.

¹⁷³² Дудић о овој појави наводи више примера: „Једна десетина за Драчић, задаци: ухватити председника општине и довести за таоца. Једна десетина за Дивчибаре, задаци: напад на жандармериску станицу. (...) Уместо председника довели једног дечка – унука председниковог од ћерке. Одговорна лица узета на саслушање и њихов потупак оштро осуђен и прокритикован пред целом четом. Младић је ипак задржан у логору по мишљењу већине одговорних лица. Упућено писмо председнику и припређено му да ништа не сме покушати противу породица наших партизана; да ћемо малог задржати као гаранцију да се ништа неће догодити. (...) Питање таоца Кевића расправљено је тако, да се задржи на извесно време у чети као таоц ради сигурности породица наших другова из Мионице и околине, а кад та опасност престане и добије се сагласност од штаба, пустити га. Допуштено му да нађе некога ко ће му донети обућу и одело. Што се тиче његове исхране, храниће се с нама и зато ће уложити извесну суму у колективну касу, пошто је имућан човек.“ (Д. Дудић, *н. д.*, 48, 64).

¹⁷³³ ВА, НОВЈ, 1641-12-30; АС Ж, Ђ-18, ОКП-240.

¹⁷³⁴ *Извештаји и наредбе Комесарске управе...*, 55.

неколико дана мучења. Њихова беживотна тела пронађена су унакажена, а сећања породица говоре да су пре убиства они били ослепљени и кастрирани.¹⁷³⁵ У околини Паланке је током септембра партизанско руководство формирало тзв. ударну тројку за диверзантске активности и борбу против *пете колоне*. Чињеницу да је међу њима био и муслиман Шериф Хусрефовић касније је злоупотребљавала и владина пропаганда. Ова тројка је током септембра и октобра 1941. починила више свирепих убистава, од чега је неколико „издајника“ (попут Марјана Костића из Радовања и Живојина Павловића из Рабровца) ликвидирано и клањем.¹⁷³⁶ Из јогодинске организације су у исто време обавештавали ПК да је атентат на једног „петоколонаша“ спроведен уз потешкоће: „заменик командира није имао метак у цеви пушке, гушао се с њим и једва га камом савладао.“¹⁷³⁷

Свирепе ликвидације противника партизанског покрета бележе и полицијски извештаји са лица места. Тако је приликом упада партизана у Ариљу 22. августа регистровано да су жандармеријске снаге имале једног погинулог и два заробљена, а да су те заробљенике партизани мучили и потом дотукли мецима. У селу Стојнику код Аранђеловца је у исто време сељак Милан Раденковић „убијен ножем“. О убиству два порезника крај Гроцке 26. августа сачуван је и лекарски извештај, у којем је прецизно наведено да су исти избодени ножевима, да су им претходно сечени прсти и уши, сломљене вилице, а једном од њих „око избијено оштрим оруђем“. Истог дана стављен је на муке, све са вађењем очију, па просто дотучен хицима, и апсолвент теологије Добривоје Нешковић из Грошнице код Крагујевца.¹⁷³⁸ Почетком септембра мучен је и убијен и прота Павле Лукић из Свилајнца. Сличан злочин над свештеником забележен је и у Малом Црнићу, где су партизани „одвели старог свештеника Панту Какојева, са ћерком. Због злочина који су извршили над његовом ћерком стари свештеник је од узбуђења умро“. Посебно је застрашујуће било убиство породице Јована Игњатовића из Саранова у срезу Лепеничком, где су због неког личног сукоба

---

¹⁷³⁵ ИАБ, УГБ, СП-IV-9/55; Б. Перић, *Моравска свитања*, 160; изјава Мирослава Голубовића из Новог Села, дата аутору фебруара 2012.

¹⁷³⁶ Н. Девећ, *н. д.*, 95–97.

¹⁷³⁷ *Зборник НОР*, 1-2, 136.

¹⁷³⁸ ИАБ, БИА, I-1, *Божидар Бећаревић; О приступу прошлости*, 64, 72, 75; С. Ћириновић, *Гружа*, 201–202.

ликвидирани отац, мајка и два малолетна сина.¹⁷³⁹ Карактеристично је да ниједан од ових извештаја, као ни њима слични, нису доцније ушли у *Зборник НОР* (том 1, књига 21) у којем је требало да буде објављена сва грађа полицијских власти и формација СДС.

Да је било и мучења заробљених противника, као и врло свирепих ликвидација од комуниста у раном периоду устанка и пре почетка општег грађанског рата – што је чињеница која у постојећој литератури о партизанском покрету нигде није истакнута – говоре, успутно, и неки од мемоариста. Командант Краљевачког партизанског одреда Павле Јакшић сећао да је у више наврата над сумњивима, или пак над сељацима који су одбијали да предају оружје партизанима или се оглушили о њихове наредбе, била примењивана тортура и груба физичка сила. Осумњиченог би у више наврата тукле различите групе партизана, које би с времена на време заменили одморнији. Јакшић узгредно помиње и епизоду о неком сељаку који је био осумњичен да је шпијун и којег су његови саборци, да би му изнудили признање, натерали да хода по жару.¹⁷⁴⁰ Из извештаја са југа Србије види се да су тамошњи партизани заробили једног „троцкисту и провокатора“, а да би му изнудили признање „били смо принуђени да га табанамо и тероришемо“.¹⁷⁴¹ И Јулка Пантић Мештеровић пише да је извесни партизан Хари из Ваљевског одреда приликом ислеђивања имао обичај да веша осуђенике, „па их је онесвешћене спуштао на земљу и враћао свести (поливао их водом). А кад се они освестише настављао је са мучењем“. Због тих „зверстава“ критиковао га је и командант одреда.¹⁷⁴² Важно је нагласити и да је до насилних акција партизана дошло пре ма каквог њиховог сукоба са српским оружаним одредима и војно-четничким одредима: репресивне акције првих над партизанима и комунистима започеле су тек у другој половини септембра, а других у новембру 1941. године.

---

¹⁷³⁹ *О приступу прошлости*, 98, 119, 129; МЦКУ села Сараново, Рача, уписи за новембар 1941. године.

¹⁷⁴⁰ П. Јакшић, *н. д.*, 147–149.

¹⁷⁴¹ АЈ, ЦК, 1941/121.

¹⁷⁴² Ј. Пантић Мештеровић, *н. д.*, 61.

Посебно су се по злу прочули партизански команданти из Тамнаве Стеван Борота¹⁷⁴³ и Јосиф Мајер¹⁷⁴⁴. Формацијски, овај двојац налазио се под командом Конастантина Коче Поповића. Њихова карактеристична презимена, премда је Борота био Србин, погодовала су и Недићевој пропаганди која је истицала злочине несрба-комуниста над српским домаћинима, тумачећи их као право лице комунистичке идеологије. За Мајера, за ког се у „Новом времену“ погрешно наводи име Хинко, а он се представља као загребачки велетрговац, наводи се да је са својом „црвеном бандом“ починио „највеће свирепости и крволоштва над српским народом.“ Наводно је после продирања оружаних одреда Српске владе у Тамнаву крај његовог штаба у селу Дупљај пронађено „35 гробова побијених српских сељака“. Посебно је истицано убиство председника општине Дивци Велисава Петровића; исти лист је наводио да су му партизани Мајера и „Стјепана Бороте“ тестером одсекли главу. Тај злочин задуго је остао међу антикомунистима упамћен као један од најбезобзирнијих, а такав је у разним тумачењима добијао и нове детаље.¹⁷⁴⁵

Међутим, није се радило тек о празним причама владиних пропагандиста. Боротини партизани су у августу упали у село Попучке и изложили репресији тамошње становништво и појединце који су им били противници. Запалили су кућу председника општине и још двојице сељака и отерали им стоку.¹⁷⁴⁶ Сачувана су и имена неколико домаћина из околних места које су Боротини партизани премлатили током септембра и октобра, толико да „нису могли држати хлеб у рукама“. Његови саборци заиста наводе и појединачна стрељања у Дупљају, а за свог команданта да је, поред храбрости у борби, ван ње умео да буде „врло

---

¹⁷⁴³ Стеван Борота (1898–1942) је био човек необичних животних путева. Рођен у Винковцима, једно време током 1920-их провео је и радећи у Америци, да би се по повратку у Југославију запослио у Загребу, па коначно прешао у Београд. По занимању је био механичар. Члан КПЈ вероватно је постао у предвечерје Другог светског рата, а у партизане је отишао у августу 1941. године. Брзо је постао водник у једној тамнавској чети, да би у септембру напредовао и до њеног командира.

¹⁷⁴⁴ Јосиф Мајер (1920–1942), фабрички радник, био је члан КПЈ од 1940, паралелно док је био активан и у ционистичкој организацији Хашомер хацаир. Док је Борота био командир, он је као политички искуснији постао комесар чете, а доцније и комесар батаљона.

¹⁷⁴⁵ „Ваљево организује борбу против комуниста“, *Ново време*, 28. 10. 1941. У полицијским извештајима из 1941. помиње се да је на исти начин погубљен и извесни Милисав Ђуракић из Љубића. „Убиство је извршено на најсвирепији начин: тестером је одсечена глава“ (*О приступу прошлости*, 207).

¹⁷⁴⁶ ИАБ, УГБ, СП-IV-155/1; Милорад Белић, *Борота*, 165; Р. Давидовић, *Борота и Мајер*, 56.

нетактичан, често пута и екстреман и суров“, да је „знао батинати сељаке и за мање грешке“.¹⁷⁴⁷

М. Белић је на основу мемоарске грађе партизанских бораца реконструисао затамњени део биографије Стевана Бороте: „По причању Константина Вујића, првоборца из Јасенице, Борота 'није поступао како треба, него је клао људе'. Тако је једном затворио Тошу Виторовића из Дупљаја и хтео је да га убије само зато 'што је био богат'. Према исказу Константина Вујића, када се он лично заложио за Виторовића, Боротин саборац Ј. Мајер му је рекао: 'Како може да буде добар човек, када је богат!' (...) Радило се о поштену домаћину и старом ратнику. Извесни Миодраг Ђенадић, борац Посавско-тамнавског партизанског одреда, убијен је будаком, по Боротином наређењу, 'јер није извршио поверени задатак'. Сахрањен је, али тако да му је једна рука остала да вири из земље, што је 'страшно негативно деловало на људе'. У Кланици је наредио да се ухвати Србољуб Раонић, а потом да га затворе у кокошињац. Све време, пред вратима је стајао поменути 'Жупан', оштрио нож и говорио: 'Ала ћу, чича, да те кољем!' После упорне интервенције и гаранције мештана, Раонића су пустили.“¹⁷⁴⁸ У сећањима партизанског команданта из Посавине Светислава Поповића наводи се „силовање једне жене у селу Кожуару од стране неког лица из Боротиног вода и убиство једног фолксдојчера у Кожуару и руса Башмаковског у Калиновцу, такође од људи из Боротиног вода“.¹⁷⁴⁹

Власти су им на основу казивања неких њихових ухапшених сабораца приписивале и злочин над заробљеним четницима у селу Оглађеновцу, којима су наводно пре стрељања извадили очи и посекали уши и носеве.¹⁷⁵⁰ Мајер је с тим у вези по заробљавању признао да је од његових партизана убијен „један наредник или поднаредник, који је био као рањен ухваћен приликом једне борбе“, али без других детаља. Том приликом додао је и да је чуо „да је извештан број жандарма у селу Радљеву стрељан од стране Тамнавског батаљона“.¹⁷⁵¹

Смрт председника општине Дивци Велисава Петровића до данас је остала контроверзна тема. Њега заиста јесу ликвидирали партизани 23. септембра 1941,

¹⁷⁴⁷ М. Белић, *Борота и Мајер*, 165–166.

¹⁷⁴⁸ Исто, 167; АЈ, МГ-1784, 1-6, В/52.

¹⁷⁴⁹ ИАБ, УГБ, СП-IV-155/2.

¹⁷⁵⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-416-6.

¹⁷⁵¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-155/1.

али у примарним изворима нема података о начину убиства. Ј. Мајер је након хапшења изјавио да је њега убио партизан „Жупан“, за ког се знало да је склон да ликвидације врши ножем.¹⁷⁵² У црквеној књизи умрлих у рубрици „узрок смрти“ стоји само „од комуниста убијен“. Симптоматично је да је сахрањен тек седам дана после убиства. Међутим, за Станимира Ралетића из Јошеве, за ког су савременици упамтили да је заклан од Боротиних партизана, то заиста пише и у књизи умрлих, тачније „заклан од Тамнавског партизанског одреда“. У рубрици „место сахране“ за исто лице стоји да је „бачен у кречану на месту погибије“. Ралетић је заклан 10. октобра, дакле једва две недеље после убиства Велисава Петровића из Диваца. Оно што њихова убиства додатно повезује јесте и локација смрти: обојица су усмрћени у селу Кршна Глава.¹⁷⁵³ Да ли онда тако сложене чињенице говоре да је и Петровић убијен на нечовечан начин? Потомци убијеног Петровића такође су сачували сећање да је и он био масакриран ножем, извесно обезглављен, а потом као и Ралетић бачен у кречану.¹⁷⁵⁴

Додатне сумње уноси и податак из апологетске Боротине биографије, који говори да је партизански командант чинио „мање грешке при прикупљању хране и хапшењу појединаца“, због чега је интервенисао и ОК КПЈ за Ваљево. Стеван Борота је саслушан управо на месту злочина у Кршној Глави, и то пред инструктором ПК Милошем Минићем! „У дискусији се чуло мишљење да је Стеван Борота строг и прек али се показао као врло добар, способан и ефикасан у пресецању непријатељске делатности.“¹⁷⁵⁵ Тај прекор је умањио преке акције Боротиних и Мајерових партизана, али их није и прекинуо. У књигама умрлих ваљевске општине може се наћи и име Живка Граовића, кафеџије из Мравињаца, за кога је такође наведено да је „заклан од комуниста“ почетком 1942. у селу Крчмару. У усменој традицији остало је забележено да је иза његовог убиства такође стајао овај партизански двојац, а и сам Мајер га је касније у полицији признао.¹⁷⁵⁶

Борота и Мајер (Линдмајер, како га понекад називају у изворима) појављују се са својим репресивним акцијама као један од проблема и у

---

¹⁷⁵² ИАБ, УГБ, СП-IV-155/1.

¹⁷⁵³ МЦКУ са подручја општине Ваљево, уписи за септембар и октобар 1941. године.

¹⁷⁵⁴ Б. Пузовић, „Дивци: рехабилитован убијени председник“, *Новости*, 30. 1. 2014.

¹⁷⁵⁵ Р. Давидовић, *Борота и Мајер*, 57–58.

¹⁷⁵⁶ М. Белић, *Жртве*, 20–21; ИАБ, УГБ, СП-IV-155/1.

остваривању сарадње партизанских и војно-четничких одреда у октобру 1941. године. Ипак, комунистичко руководство их се никада није одрекло нити се оградило од њих. Што због стварних злодела, што због утицаја пропаганде, Стеван Борота и Јосиф Мајер постали су синоним за прве партизанске злочине у Србији у лето и јесен 1941. године. Отуд је и њихово заробљавање и јавно вешање 1942. било схваћено међу представницима власти као важан тријумф.¹⁷⁵⁷

Некада је убиство непријатеља било и својеврсна иницијација за пријем у КПЈ и напредовање у одреду, тест револуционарне доследности и чврстине. Како је казао Родољуб Чолаковић, „требало их је прекалити кроз акције кроз проливену крв своју и туђу коју ће моћи мирно да гледају“.¹⁷⁵⁸ Познат је документ из нешто познијег периода (1944), где секретар Среског комитета КПЈ у Великој Плани извештава ОК Младеновац о убиствима политичких противника: „На ликвидацији испробавамо људе, јер то је један од најбољих начина, који стоји на расположењу. Његова одлучност, револуционарност, безкомпромисност, мржња према непријатељу – изражава се ту најбоље. Ко не може да убије непријатеља, тај тешко и скоро никако не може бити комуниста.“¹⁷⁵⁹

Ситуација није била много другачија ни 1941. године. Многи потоњи партизански команданти стекли су самопоуздање, али и поверење партије, калећи се кроз убиства „народних непријатеља“. Неким од народних хероја из Србије се управо непоколебљива и чврста борба са „реакцијом“ приписује као једна од главних заслуга за признање којим су награђени.¹⁷⁶⁰ Недавно откривена

---

¹⁷⁵⁷ „Уништен Посаво-Тамнавски комунистички одред“, *Ново време*, 1. 3. 1942. На саслушању пред властима у марту 1942, Борота је изјавио да су му позната само четири убиства која је извршила његова јединица: два у Кршној Глави и два у Дуљају. Међутим, кривицу за њих приписао је Мајеру: „Ја лично не само да нисам учествовао у изрицању смртних или којих других пресуда, већ нисам извршењу пресуде ни присуствовао, а камо ли да сам убиства извршавао. У погледу осталих убистава која су извршена од стране других чета или батаљона не знам ништа конкретно да кажем, и ако сам чуо да су убијена два полициска чиновника, један судија и општински деловођа са Уба, већи број жандарма из околних села и поједини грађани“. Бранио се да је у партизане ступио „само као велики националиста, а никако као комуниста“ и да је „у току вишемесечног бављења међу партизанима увидео да је национални интерес био злоупотребљен од комунистичких пропагатора у чисто комунистичке сврхе“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-155).

¹⁷⁵⁸ Kristofer R. Brauning, *Obični ljudi*, Beograd, 2004, 239; Р. Чолаковић, *н. д.*, 162–163, 180.

¹⁷⁵⁹ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-7-1002.

¹⁷⁶⁰ Убиство непријатеља посматрало се хладнокрвно, а касније у сећањима учесника описивало лаконски, као нека врста *узвишеног чина*: „Свака ликвидација тих ненародних елемената одјекивала је у људским срцима као израз једне правде која има свој суд и која с тим својим судом наговештава живот без окова“ (А. Маринковић, *н. д.*, 225). То су речи готово идентичне онима које изговарају јунаци из „партизанских буквара“; у монологу Хохола, једног од ликова романа „Мати“, млади револуционар се дотиче и питања односа према непријатељу: „Треба уништити

фотографија ликвидације сумњивих сељака у области Ваљева (вероватно настала у Гуњацима 31. јула) међу личностима које их спроводе на стрељање показује и лик потоњег партизанског команданта и Народног хероја Стипана Стеве Филиповића.¹⁷⁶¹ И легендарни Миодраг Миловановић Луне, који је од борца 1941. напредовао до заменика команданта 2. пролетерске бригаде 1944, свој партијски и партизански стаж започео је убиством „издајника Радовића“ у селу Поточањ код Ужица. Човек у кога је „први пут пуцао“ често му је касније долазио у мисли.¹⁷⁶²

Било је и супротних примера, када су одабрани за извршење ликвидације одбијали да учествују у убиствима својих сународника и земљака. Неки од касније ухапшених партизанских егзекутора и саучесника у убиствима правдали су се да су на то били принуђени под претњом смртне казне – и изгледа да то није била потпуна неистина. Командир 3. чете Космајског НОП одреда известио је свог команданта 24. септембра 1941. о једном таквом случају, због чега је партизан који је одбио да стреља и сам кажњен смрћу: „Добили смо вест да су пет жандарма од Раље дошли у Поповић и одвели председника општине и његовог унука што нам је из његове куће давана и ношена храна. Сазнали смо име личности која их је оптужила, послали смо десетару, која је денунцијатора ликвидирала. Том приликом један партизан те десетине није хтео да нишани у кривца, палио је у ветар. (...) Уз то су постојала подозрења, јер је био у редовима четника у Смедереву после приласка Пећанца у петоколонаше. Уз то су се жалили другови омладинци да их је издајник наговарао да не слушају наређење командира кад се наређује нишањење и окидање у противника или кад се наређује јуриш на противника. Пред стројом чете са саботером и издајником ликвидирано је.“¹⁷⁶³

Д. Дудић препричава искуство свог саборца који је грешку при ликвидацији направио услед неискуства: „Друг каже: 'Пала ми је у део тешка дужност да стрељам се једним партизаном једнога осуђеника. После два метка

онога који спречава ток живота. (...) Понекад морам да узем њихову мотку у руке – шта ћеш? И узећу је, нећу одустати од тога. Они нас убијају на десетине и стотине – то ми даје за право да подигнем руку и да је спустим на једну од непријатељских глава. (...) Ја ћу узети грех на своју душу, убићу, ако видим да је то потребно“

¹⁷⁶¹ Ваљевски партизани, 100–101.

¹⁷⁶² М. Миловановић, *н. д.*, 157. „Лунета и Пенезића“ као ликвидаторе у Ужицу помињу у својим исказима пред истражним органима 1942. још неки заробљени партизани (ИАБ, УГБ, СП-IV-177/12).

¹⁷⁶³ ВА, НОВЈ, 1641-3-6.

испаљена жртва је пала. Ја сам га затим закопавао. Али се глас испод земље чуо 'ја нисам мртав друже'. Откопавао сам своју жртву и од надимања његовог покретала се земља из његових уста. Партизан га је са својим метком дотукао и тек смо га после закопали'.¹⁷⁶⁴

О несигурности при првим ликвидацијама 1941. говорио је и Драгослав Дража Марковић, партијски функционер који ће 1943–1944. хладнокрвно издавати наређења за убиства политичких неистомишљеника. Првих акција против „пете колоне“ на Космају сећао се на следећи начин: „Требало је да ликвидирамо локалног сарадника Гестапоа, који је Немцима проследио списак са 70 имена комуниста и њихових симпатизера. Имали смо човека у полицији, који нам је доставио тај списак са његовим потписом црно на бело. Преобукли смо се у жандармеријске униформе и ноћу га извели из стана. На челу мале колоне ишао је Коча Поповић, гестаповец иза њега, па ја и неколико других партизана. Договор је био, кад дођемо до већ припремљене раке у шуми, да се Коча одмакне и изговори нешто на француском, то је знак да треба пуцати. Тако се и догодило, гестаповец је пао, и устао! Био је снажан, јак човек. Бора Марковић, комесар одреда, мени наређује: Пуцај! –Не могу!, кажем. Окрене се Кочи, викне: Пуцај ти! –Не могу ни ја, каже Коча. 'Ј. вам мајку интелектуалску!', опсује Бора и ликвидира гестаповца.¹⁷⁶⁵ Као и у случају сваког другог необављеног задатка, КПЈ је кажњавала своје војнике који не би ваљано извршили казну. У више окружних комитета нашли смо прекоре руководиоцима и борцима услед чијих грешака је

---

¹⁷⁶⁴ Д. Дудић, *н. д.*, 257.

¹⁷⁶⁵ Љ. Ставрић, „Нисам грешник“, *Нин*, 24. 4. 2003. Најдетаљније искуство првог убиства свог сународника кроз исказ једног свог саборца препричао је Војин Ђурашиновић Костја. Преносимо један одломак тог исказа: „Трчали смо скоро сат као луди, сва тројица, а онда је снага била на измаку па смо се зауставили у једном забрану. Легао сам на леђа и дахћући као пас гледао у плаво небо, на коме ће се сунце скоро појавити. Савест ми је била немирна, а лик ђеда онаквог каквог сам га видео на столици, не уклања ми се испред очију. Ниједан од нас ништа није говорио, иако смо већ дуго лежали. Не знам о чему су они размишљали, али ја сам мислио само о томе како је то тешко убити човека. (В. Ђурашиновић, *н. д.*, 163–167). Из нешто каснијег периода је „извештај Друга Стаменка“, где један партизански руководиоца из Космајског одреда описује грешке при ликвидацијама које су партизане скупо стајале: „18-3-руководио ликвидацијом над Милојком Живковићем из Друговца. Ликвидирани Милојко је отишао у Смедерево и пријавио случај среском Начелнику. Случај се десио овако. Нешто после пола ноћи узео сам од Друга Политкома III чете 2 петорке једну послао ради реквизиције ствари у Милојковој кући, а са другом отишао колиби и ухватио издајника. Саслушао га и написао пресуду и повео пред општину да извршим ликвидацију. Кад смо стигли Друг Миша борац је на дати знак пуцао и Милојко је пао. Узео сам пресуду и осветливши видео крваву главу и мислећи да је мртав ставио сам му пресуду на груди. Отишли смо и сутра дан је ликвидирани отишао у Смедерево. Да би изгладио ствар пустио сам вест преко легалаца да смо само хтели зликовца уплашити а не да га ликвидирамо. Народ је примио за истину и тако је донекле ствар изглађена“ (АС Ж, Ђ-9, ОКМ-4-565).

долазило до тога да осуђени на смрт преживи ликвидацију. Типичан је пример из Књажевца из јула 1942, где је недовољно будне борце опомињао ПК за Србију: „Чуде нас случајеви да вам људи беже испод стрељања. То карактерише несавесност у раду и недовољну политичку свест. Ви добро знате колико су рђаве последице једног таквог неуспелог ликвидирања. Докле ће се такве грешке понављати?“¹⁷⁶⁶

Презир и нетрпељивост комуниста према „фашистичкој диктатури“ и „ненародним режимима“ 1929–1941. и њиховим носиоцима (начелницима, општинским управама, жандармима), појачавали су се њиховим утиском да су исти људи продужена рука окупационе управе. У лето и јесен 1941. комунисти су добили дуго ишчекивану прилику да им се свете. Ипак, многи су пред суровим законима гериле и догматског партијског расуђивања били олако проглашени за непријатеље, што је посебно долазило до изражаја у одредима у којима су командовали некадашњи шпански борци и стари комунисти. Према једном извештају Милана Благојевића Шпанца Главном штабу НОП одреда Србије, његов 1. шумадијски одред је за непуна три месеца (до 18. октобра 1941) ликвидирао 22 „петоколонаша“.¹⁷⁶⁷ Међу њима је било и стварних сарадника окупатора, али и људи попут пописивача жита, сеоског лекара, управника поште или пак сродника њихових стварних непријатеља. Тако су 6. новембра 1941. партизани овог одреда у селу Блазнави стрељали и Ковинку, Радомира и Миросаву Пантелић, само зато што им се син и брат као жандарм борио у саставу оружаних одреда генерала Недића, а они оптужени да су били непријатељски шпијуни.¹⁷⁶⁸

У Србији је револуционарни терор посебно појачан током октобра. Већ од првог дана тог месеца, када су партизани ушли у Врњачку Бању, бележе се прве жртве. Као и раније у Богатићу, Салашу и другим среским местима над којима би преузели управу, партизани су и овде „кажњавали“ неподобне. Смакнућа у Врњачкој Бањи ипак су превазишла сва ранија; овде је само током 1. октобра ликвидирано 15 цивила.¹⁷⁶⁹ У три села среза Космајског током 2. октобра је

---

¹⁷⁶⁶ АС Ж, Ђ-23, ОК 3а, 6.

¹⁷⁶⁷ *Зборник НОР*, 1-1, 179.

¹⁷⁶⁸ МЦКУ општине Топола, уписи за август и септембар 1941. године.

¹⁷⁶⁹ М. Радановић, *н. д.*, 99; *О приступу прошлости*, 148–149.

убијено 10 цивила, од чега чак шесторица њих у Поповићу, родном селу Драже и Моме Марковића. Истог дана у Матаругама крај Краљева убијено је петоро (породица?) фолксдојчера. И у Даросави код Аранђеловца убијена су шесторица мештана.¹⁷⁷⁰ Ноћу 2/3. октобра у селу Рготина, у близини Бора, убили су четири цивила.¹⁷⁷¹ У селу Азања у Јасеничком срезу ноћу 5/6. октобра извршена је типична „сеча кнезова“: под оптужбом да су припадали покрету Збор, убијени су сеоски свештеник, учитељ и деловођа општине.¹⁷⁷² У исто време, у близини Пожаревца једна чета тамошњег НОП одреда ликвидирала је једног сеоског учитеља и два свештеника.¹⁷⁷³ У свим набројаним местима насилне акције партизана рађале су и још оштрије реакције Недићевих и четничких одреда, чиме се већ у јесен 1941. створила спирала насиља у којој је било тешко разликовати злочин од одмазде.

По ослобођењу градова у западној Србији, партизанска репресија се осетила у свакој вароши која је дошла под власт устаника. По броју убијених посебно су одскакали Чачак и Ужице, где су у оквиру новоформираних *народних власти* створена и посебна одељења за борбу против пете колоне, као нека претеча Озне, под руководством Брозовог блиског сарадника и члана Политбироа ЦК КПЈ Александра Ранковића. Подстицај за коначни обрачун са „реакцијом“ на слободној територији долазио је из врха партије, а више високих функционера КПЈ (попут Е. Кардеља) писало је о значају те борбе. Чачанске „Новости“ објавиле су 15. октобра и чланак о важности борбе против унутрашњег непријатеља: „Борба против издајника и петоколонаша поставља се у исти ред као и борба против окупатора. Зла која је народ претрпео издајничким радом петоколонаша су неизмерна зато и борба против њих мора бити непомирљива. (...) У свима ослобођеним местима заводе се народни судови за петоколонаше. Ти судови знаће да пруже задовољење народу, а, што је и најглавније, својом бескомпромисном борбом у истребљивању пете колоне помоћи ће и олакшати народно-ослободилачку борбу. Милост значи издају!“¹⁷⁷⁴

---

¹⁷⁷⁰ М. Радановић, *н. д.*, 71.

¹⁷⁷¹ *Извештаји и наредбе Комесарске управе*, 99.

¹⁷⁷² Н. Девећ, *н. д.*, 96; МЦКУ села Азања, уписи за октобар 1941. године.

¹⁷⁷³ АЈ, Србија, II-34.

¹⁷⁷⁴ *Осветљавање истине*, 541–542.

„Још увек је било у партији неодважности и спорости у убијању шпијуна и сарадника окупатора. Како смо ми вође могли бити колебљиви и недоследни, а истовремено критиковати и кажњавати своје подређене? Убијање је функција рата и револуције. (...) Ко хоће рат и револуцију мора пре тога у идеји, у себи, бити решен на убијање људи, на погубљење својих сународника, па и пријатеља и братственика“, присећао се касније тих дана један команданата револуционарне војске, Милован Ђилас.¹⁷⁷⁵

Слободан Пенезић Крцун, студент пољопривреде и не много компромитовани члан КПЈ пре 1941, био је један од оних који се тих партијских препорука чврсто држао. Када је дошао у позицију да одлучује о животу и смрти својих земљака, био је стар свега 23 године. Као руководилац одељења за борбу против пете колоне у Ужицу показао је одлучност која ће му донети успон у партијској хијерархији. Његов биограф такве особине, уз нагло раскидање свих веза са онима који нису подржали комунистички покрет, истицао је као врлине: „И када се за некога или некоме каже: 'Били смо школски другови', 'Из исте смо клупе', осетимо да те речи имају трајнију вредност, узвишеније су, синоним су за право дружење и пријатељство, за најчедније односе међу људима. (...) А онда се Крцун окренуо. Не коментаришући речи које је чуо, рекао је: –Не, не можемо бити сентиментални! Издајнике морамо немилосрдно кажњавати.“¹⁷⁷⁶

Блискост Ранковића и Пенезића из ужичког периода борбе 1941. донеће им и каснију сарадњу у Озни, где ће Ранковић водити савезну, а Пенезић огранак службе за Србију.¹⁷⁷⁷ Према сећању Крцуновог сарадника из прве ратне године, Видана Мићића, Ранковић им је у октобру 1941. дао и упутства о поступку са ухапшенима и осуђенима на смрт: „Не сме бити никаквог батинања и иживљавања, само метак у потиљак. Нема рафалне паљбе. Скините вредну одећу са њих и предајте у магацин. Доводите их до траншеје и ту их ликвидирајте једног по једног.“ Ипак, приликом истраге над осумњиченима у Пенезићевој канцеларији било је и батинања и тортуре; Мићић једноставно описује да је сам примењивао оно што је претрпео када је био ухапшен од усташа у Загребу неколико месеци раније. Када су започеле и прве ликвидације, Видан Мићић је

---

¹⁷⁷⁵ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 101–102.

¹⁷⁷⁶ Б. Матић, *н. д.*, 90.

¹⁷⁷⁷ В. Глишић, *Револуционари*, 96–97.

постао један од целата: „Ликвидација осуђених на смрт припала је мени. Крцун ме је одабрао. Заволео сам тај посао временом и радио сам га с вољом“. Неке од оних које је ликвидирао, Мићић је и познавао од пре рата.¹⁷⁷⁸

Хапшења у Ужицу су започела истог дана када је град ослобођен. У црквеним књигама умрлих је за 25. септембар уписано име проте Милана Пашића, једног од најгласнијих противника партизана: он је „рањен и тучен од стране партизана, умро у болници у Ужицу“.¹⁷⁷⁹ Ликвидације су започеле 7. октобра, када је стрељано осам грађана, ранијих представника окружних и месних власти. У саопштењу поводом њихове осуде, нове власти су изашле са закључком: „Ми нећемо стати на пола пута, казнићемо све оне који су раније, или који данас својим радом служе непријатељу!“.¹⁷⁸⁰ Уследиле су ликвидације и у Бајиној Башти и Ариљу.¹⁷⁸¹ Током октобра и новембра извршено је још неколико стрељања у Ужицу, од чега је највеће забележено непосредно пред пад „Ужичке републике“, вероватно у ноћи 28/29. новембра. Те вечери је на Капетановини било стрељано више од 40 особа, међу којима и новинар Живојин Павловић и сликар Михаило Миловановић.¹⁷⁸²

Процене публициста почетком 1990-их, када је тема револуционарног терора тек почела да се отвара у српској јавности, биле су засноване на усменим казивањима људи, који о тајним ноћним ликвидацијама нису могли да дају прецизније податке. Оне су говориле о више стотина, чак и о 800 убијених цивила у Ужицу током октобра и новембра 1941. године.¹⁷⁸³ Новија истраживања говоре о доста нижим бројкама: по нашој процени у Ужицу и околини (Ариље, Пожега, Косјерић, Бајина Башта) од партизанских снага убијено је у јесен 1941. око 80–100 цивила.

Сви примарни извори у сагласности су са таквим проценама. У децембру 1941. локалне власти формирале су комисију која је имала за задатак ексхумацију и идентификацију лица која су погубљена у време партизанске власти у Ужицу. Комисија је лоцирала две масовне гробнице, крај касарне у Крчагову и на

---

¹⁷⁷⁸ Слободан Гавриловић, *Целат*, Београд, 2014, 112–116.

¹⁷⁷⁹ МЦКУ Ужица, уписи за септембар 1941. године.

¹⁷⁸⁰ В. Глишић, *Ужичка република*, 152.

¹⁷⁸¹ Г. Шкоро, *Истина је у именима*, 228.

¹⁷⁸² М. Радановић, *н. д.*, 74, 80; Ж. Грујичић, *н. д.*, 80.

¹⁷⁸³ Раде Рончевић, „Злочиначка чета одабраних. Крцуне Ужице те заборавит неће!“, *Погледи*, специјално издање, бр. 2, јун 1991.

Капетановини, из којих је 1. јануара 1942. ексхумирано 69 лешева. Већина њих је била идентификована. У записнику са ексхумације наведени су следећи детаљи: „На свим овим лешевима нађене су повреде на глави нанете пројектилима из војничке пушке из непосредне близине. Улазне ране на потиљку а излазне на лицу, челу, оку, устима и тд. На лешу Веселина Љубојевића – Белог, шофера, поред повреде, која му је нанета на глави пушчаним зрном, нађене су повреде нанете ножем на левој страни грудног коша и испод грла – заклан. (...) На Капетановини иза старог грудобрана нађена је једна рака дугачка 6 а широка 4 метра. Када је откопана, у њој је нађено 40 мушких лешева који су били побацани један преко другог. (...) И на свим овим лешевима нађене су повреде на глави нанете ватреним оружјем, пројектилом из војничке пушке, нанете из непосредне близине. Улазна рана на потиљку а излазна рана на лицу – челу, оку, устима и тд. На лешевима нема одела, већ су нађени обучени само у кошуљи и гаћама.“¹⁷⁸⁴ Овај полицијски извештај је од велике вредности, будући да, писан на лицу места и у време када су се вршиле прве процене настрадалих, развјејава многе потоње гласине. И добро упућени Милорад Рајаковић из Бајине Баште, један од браће Рајаковић који су имали велики утицај у политичком животу ужичког краја, када процењује број убијених у Ужицу, говори о „неколико десетина исправних националних људи“.¹⁷⁸⁵

Слична атмосфера током новембра 1941. владала је и у Чачку. Штампa Недићеве владе преносила је вести о више десетина обезглављених лешева пронађених у подрумима партизанских затвора.¹⁷⁸⁶ Међутим, поред свог преувеличавања владине пропаганде, изгледа да вести о мучењима и бруталним убиствима ухапшеника нису биле измишљене. Сlike о убијању маљем, чекићем и ножем у подруму окружног суда, под руководством шефа одељења за борбу против пете колоне, 22-годишњег студента медицине Милана Бата Јанковића,

---

¹⁷⁸⁴ ВА, НДА, 45-5-32; *О приступу прошлости*, 135–137. О овим мало познатим догађајима говори још један од очевидаца: „Немачка команда је на захтев родбине 1. јануара 1942. године одобрила да ископамо и превеземо мртве до наших села, где смо их сахранили, да им се зна гроб. Био је снег. Родбина ликвидираних људи дошла је воловским или коњским саоницама. На саоницама на брзину сковани сандуци. Јасенови, храстови, груби, неофарбани. Прекрили су читав брег изнад Крчагова.“

¹⁷⁸⁵ ИАБ, УГБ, СП-IV-423/7.

¹⁷⁸⁶ „У Чачку је откривено 80 обезглављених лешева“, *Ново време*, 12. 12. 1941.

остале су забележене у усменој традицији.¹⁷⁸⁷ О њима говори и више независних извора. Прецизни и упућени немачки обавештајци из Чачка навели су податак у једном свом новембарском извештају да је у Ужицу и Чачку дошло до „клања српских националиста“. Први извештаји органа Специјалне полиције из Чачка након пацификовања устаничке зоне говоре о томе да се „после бегства комуниста из Чачка, нашло 46 лешева страховито унакажених са исеченим главама, извађеним очима, као и одсеченим другим деловима тела“. У истом документу наведен је поименични списак од 35 жртава, док су остали били неидентификовани. Процењивало се да ће се крај Мораве наћи још колективних гробница, а број убијених је према овом извору износио и до 150 особа.¹⁷⁸⁸ И капетан Предраг Раковић, командант чачанских равногораца, говори у једном извештају из 1943. да су на дан 14. новембра 1941. чачански партизани маљем убили 17 заробљених припадника војно-четничких одреда из околних места.¹⁷⁸⁹ Коначно, и Милка Баковић, која се налазила у партизанском затвору у Чачку током новембра 1941, говори да су тамо по њеном доласку на зидовима биле видљиве „очи и просути мозак несрећних жртава комунистичке страховладе“.¹⁷⁹⁰

Упоредивање тврдњи изнетих у овим документима сведочи да је мучења и физичког сакаћења заробљеника ипак било. Друго питање је број убијених, који је зацело нижи него у Ужицу. Чачански историчари Горан Давидовић и Милош Тимотијевић објавили су поименични списак жртава рата, од чега су регистровани 26 цивила и заробљеника убијених од партизана на подручју Чачка током новембра 1941. године, уз ограду да списак није коначан и да у њега нису унета лица која пре рата нису имала пребивалиште у граду.¹⁷⁹¹ Сравнивање података из њиховог и првог списка Специјалне полиције говори да је број жртава нешто већи и, по нашој процени, он у Чачку у наведеном периоду износи између 30 и 50 жртава.

Цифра од 100 до 150 убијених у два ослобођена града за једва нешто више од месец дана свакако није мала. Злочини и сурова убиства које су комунисти

---

¹⁷⁸⁷ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 360–362.

¹⁷⁸⁸ ИАБ, УГБ, СП-IV-282/9.

¹⁷⁸⁹ МИАЧ, Регистар докумената из ВА, из четничке архиве и Недићеве архиве 1941–1944, бр. 254–255.

¹⁷⁹⁰ Милка Баковић, *Комунисти и наци-фашисти – они су исти*, Милвоки, 1983, 84–93.

¹⁷⁹¹ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Други светски рат*, 212–213.

вршили карактеристични су и за лето 1941, али су све учесталији од октобра и новембра 1941. када се крвави ланац злочина и освета проширио и на њих. Раније цитирано наређење Јосипа Броза од 8. новембра 1941, у којем се партизанима строго забрањују одмазде над заробљеницима и „протумере“ на четничке злочине¹⁷⁹² говори да је таквих акција раније ипак морало да буде: он није морао да сузбија појаву која није узела маха. И када је стишаван и када је подстицан сукоб са „унутрашњим непријатељем“ 1941–1944, тај процес је био строго контролисан од врха партије. За анархичне појаве, својствене ривалској ЈВуО, Броз и његови сарадници ни у овом сегменту нису показивали разумевање.

Бројни злочини, који се мере у десетинама убијених, забележени су и у ваљевском крају. Они су посебно изашли на видело када су се у пролеће 1942. на овом подручју распале партизанске јединице, па је већи број заробљених партизана о томе проговорио у логору у Шапцу, у оквиру опсежне истраге Специјалне полиције. Из ових сведочења износимо само нека упечатљивија која говоре о револуционарном терору.

Марко Јовичић из Бањана говорио је о клању једног жандармеријског наредника: „Приликом првих борби са партизанима, једна група партизана ухватила је жанд. наредника Крамбергера Леополда, командира станице на Убу, и довела га у село Бањане у двориште Босиљчића, међу којима сам познао Русова, електричара са Уба, браћу Босиљчиће Василија и Павла, Рајка Михаиловића, Живу Бошковића и Јована Чамића, све из Бањана. Приликом увођења у двориште они су Леополда везали и тукли га кундацима и ја сам га тукао песницама, јер тад оружје нисам имао. После сам их ја оставио и отишао у село па сам сазнао касније да су они њега одвели у шуму – забран браће Михаиловића, из Бањана и ту су заклали пок. наредника, чији је леш после неколико дана пронађен.“¹⁷⁹³

Шеснаестогодишњи Марко Секулић из Гуњака, којег је како сведочи отац одговарао да иде у партизане, и сам је постао један од саучесника у убиствима: „Познато ми је да је у селу Ђорићима убијен мој рођак Живорад Секулић, који је био у партизанима, но не знам ко је то извршио. Познато ми је, да су то убиство извршили партизани из освете, јер је он напустио њихове редове и вратио се кући. Ко је у Пецкој вршио убиства не знам тачно али сам чуо у партизанским редовима

¹⁷⁹² *Документи ЦК*, 2, 124–125.

¹⁷⁹³ ИАБ, УГБ, СП-IV-177/15, 177/17.

причати да је то обављао Степа Милатовић, учитељ из Гуњака. Колико ја знам тај учитељ је убио двојицу сељака и једног жандарма, и то: Цветка Ћирића, земљорадника из Драгодола, Марковић Душана, земљорадника из Гуњака и за жандарма неznam име. (...) Оштрије саслушан преко осталих убистава која су извршена у Пецкој, признајем, да су по наређењу учитеља Милатовића убијено још 12 сељака, из разних места Србије. Њихова имена неznam. Истина је да сам и ја са двојицом партизана и то: Ђокић Милутином, из Гуњака и Ђокић Савом, земљорадником из Гуњака, учествовао у стрељању тих сељака. Пуцали смо на даљину од 20 корака у груди, без да смо им завезали очи. Мучили их нисмо. Гробове су им ископали сељаци из села Царине. На свакога смо опалили по један метак.¹⁷⁹⁴

Водник у Ваљевском НОП одреду Марко Павићевић из Градца признао је учешће у убиству шест заробљених четника, а на душу су му стављани још неки злочини. У одговору на питања иследника о томе је рекао: „Крајем децембра 1941 или почетком јануара 1942 год налазио сам се одиста на положају водника 5 чете колубарског одреда. У то време дознали смо да четници спремају јавни народни збор у Буковцу. По наређењу партизанског команданта кренуо је цео батаљон до Бачеваца, да се тај збор спречи. Командант је тада био Јовановић Жикица, инж. агрономије из Ваљева, који је касније дошао и на положај политкома. Моја чета приликом напада и борбе на Буковцима, међу којим су се налазили Срећко Милићевић, опанчар из Ваљева, браћа Петар и Стеван славонци, заробили су код једне кафане 4 четника, па смо их на путу одмах и стрељали. И ја сам опалио у њих два метка из пушке. Како су се они звали није ми познато. Њихова одела и легитимације одузета су им и предана штабу, јер је за такав поступак постојало већ раније издато наређење. Та нова одела и те легитимације искоришћавао је штаб у своје сврхе тј. да њима снабдева курире и људе за обавештајне службе.“ Павићевић је говорио и о стрељању два заробљена четника у селу Бачевцима. На „пооштреном саслушању“, које је подразумевало и тортuru, признао је још низ убистава, међу којима и наредника ЈВуО Веселића из Лајковца, којег је лично

---

¹⁷⁹⁴ ИАБ, УГБ, СП-IV-177/17.

усмртио из пушке, иако је осумњичен за клање. Ипак, надао се избављењу кроз истицање чињенице да је био предратни члан Збора.¹⁷⁹⁵

Водника Павићевића његови саборци оптуживали су и за клање заробљеног наредника Душана Котуранина: „Тада је Котуранин када је пала команда пали пао мртав окренут лицем у лице нама. После овога пришао је водник Павићевић, и својом камом пресекао му врат још мало па начисто, а затим је наредио да са њега скинемо све од одела изузев белог веша.“¹⁷⁹⁶ Укупан број убијених у околини Ваљева 1941/1942. према сачуваном материјалу износио је више од 30, а он се додатно увећавао злочинима партизана у Рађевини и Тамнави, који су такође улазили у зону одговорности Ваљевског одреда. У Крупњу је према сведочењу Драгомира Нешића, једног од организатора борбе против „пете колоне“ у срезу, ликвидирано око 10–15 лица, који су стрељани и покопани на локалном гробљу.¹⁷⁹⁷ У исто време, мачвански партизани су по подацима секретара ОК КПЈ Добросав Радосављевића стрељали око 40 цивила и заробљеника.¹⁷⁹⁸ Све ове исказе потом је преносила режимска штампа и пропаганда, увећавајући их у сваком смислу. Тако је и „Ново време“ писало да су иза партизанских одреда свуда остали исти крвави трагови: „Нађени су лешеве на којима су се јасно распознавали трагови најзлочиначкијег мучења. Заиста је било потребно свршити читаву школу мучења, па да се постане тако сјајан ученик ГПУ школе. Исечени језици, избушене очи, истестерисане руке и ноге сјајна су потврда 'ослободилачког' и 'хуманог' рада наших комуниста.“¹⁷⁹⁹

Злочини су забележени и ван жаришта устанка и „Ужичке републике“, у готово сваком срезу у Србији. У Грузи је током 1941. убијено најмање 19 цивила, од чега су неки попут Крсмана Миладиновића, опанчара из Кнића, или Светозара Лекића, наредника из Забојнице, измасакирани ножем. У Претокама су током октобра партизани Средоја Урошевића ликвидирали четири члана породице Пантовић, будући да је глава породице, бивши народни посланик, жестоко иступао против њих.¹⁸⁰⁰ Комесар Пожаревачког одреда Наталија Дугошевић

---

¹⁷⁹⁵ Исто.

¹⁷⁹⁶ ИАБ, УГБ, СП-IV-177/13, 177/31.

¹⁷⁹⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-177/21.

¹⁷⁹⁸ ИАБ, УГБ, СП-IV-177/22-а.

¹⁷⁹⁹ М. Б., „Комунисти исти свуда“, *Ново време*, 1. 11. 1941.

¹⁸⁰⁰ С. Ћировић, *Груза*, 201–202.

изнела је пред полицијом податак о 100 убијених особа у зони одговорности ове јединице током 1941, мада је тај број вероватно увећан у односу на стваран.¹⁸⁰¹ Најпрецизнији поименични списак жртава комунистичког терора у једној локалној средини у Србији сачиниле су власти у Зајечарском округу. На том простору током 1941. партизани су ван борбених дејстава ликвидирали 32 особе, за које можемо утврдити и тачно „пулсирање смрти“: у августу је убијено њих седам, у септембру једанаест, у октобру пет, у новембру четири и током децембра пет.¹⁸⁰² Убијених је било и на територији Кукавичког, Озренског, Сврљишког и Јастребачког НОП одреда, али су ту и ликвидације биле интензивније у каснијем периоду, када се током 1942. распламсала акција партизанских одреда.

Историчар Милан Радановић је утврдио да су у извештајима комесаријата и министарства унутрашњих послова Недићеве владе за 1941. наведени поименични подаци за укупно 852 особе чију су смрт или нестанак скривиле партизанске јединице. Од тог броја, њих 63 убијени су као ратни заробљеници, претежно припадници жандармерије. Убијено је и 40 жена. По Радановићевој анализи, партизански одреди су у Србији 1941. починили 24 масовна убиства.¹⁸⁰³ Карактеристично је да је тачно 55% тих жртава убијено у периоду јул–септембар 1941, када су грађански рат и репресивни одговор антикомунистичких снага тек започињали или били у назнакама. У броју тих, неретко бруталних smakнућа, и чињеница да су се она прелила на територију целе Србије, по нашем мишљењу се може тражити и један од повода за отпочињање општег грађанског рата. Међутим, списак убијених Недићеве владе се не може сматрати и коначним, због одређених недостатака које поседује – првенствено услед непрецизних и непотпуних података и ажурираних спискова са терена. На њега се могу додати имена људи које власти из више разлога нису успеле да попишу 1941, али и искључити они који су, примера ради, ликвидирани од разних разбојничких група, а једностраним тумачењем у то време приписани комунистима. Ипак, он

---

¹⁸⁰¹ ИАБ, БДС, Д-166.

¹⁸⁰² ИАБ, УГБ, СП-IV-208-а. Репресивни талас у зајечарском крају, према овом документу, није се смањивао ни током 1942. године. У тој години по суровости се издваја злочин у Белом Потоку у априлу 1942, када је по полицијском извештају било масакрирано 20 заробљених четника Књажевачког одреда и жандарма, као и двоје цивила; у јулу су у селу Оснић поклани Јанко Анђелић и унук му Ђорђе; у новембру и децембру поклали су и око 15 својих бивших сабораца у срезу Заглавском (ИАБ, УГБ, СП-IV-208-а).

¹⁸⁰³ М. Радановић, *н. д.*, 70.

нам пружа полазну основу за закључак који смо изнели у овом тексту, а који говори да су у две фазе револуционарног терора (у лето и у јесен) током прве ратне године комунисти мимо борбе ликвидирали око 800–1.000 цивила и ратних заробљеника.

2. 9. 2. Злочини 1942–1944.

Почетак 1942. означио је у партизанској стратегији у Југославији прелазак на другу фазу борбе, која је у ишчекивању расплета на светским бојиштима имала за циљ заоштравање грађанског рата и правовремено елиминисање „класног непријатеља“. Такво опредељење пратио је појачан револуционарни терор у областима где се налазио Врховни штаб, који је у историографији био окарактерисан као *лева скретања*. Влада мишљење да је тај терор мимоишао тзв. Недићеву Србију, односно да је у мањој мери био присутан тек у Новој Вароши и околини, у италијанској окупационој зони. Тамошњи злочини су, према М. Живковићу, „по суровости подсећали на оне у Црној Гори и Херцеговини“. Убијени у Новој Вароши бацани су у јаме, а процењује се да их је било више од 100.¹⁸⁰⁴ Милован Ђилас је у својим мемоарима оставио податак да је након једне такве масовне ликвидације у Вароши добио информације да из гробнице „народних непријатеља“ вире ноге и руке плитко покопаних. „Скренуо сам пажњу да се закопавање обавља темељитије – да се грађанство не би згражавало“, пише Ђилас, без да је објаснио потребу тих убистава.¹⁸⁰⁵

Детаљни извештаји полиције и безбедносних служби Недићеве владе сачувани су и за 1942. и они говоре да револуционарни терор у Србији јесте био умањен, самом чињеницом и да је и партизански покрет ослабљен и прешао у дефанзиву, али и да је са несмањеном жестином трајао у континуитету до краја рата. Поименично су утврђене 444 жртве, што је цифра која за разлику од

---

¹⁸⁰⁴ М. Живковић, *н. д.*, 528–531.

¹⁸⁰⁵ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 149. По једној инструкцији Главног штаба за Србију из 1942. забрањена је слична пракса: „Закопавање стрељаних је обавезно. Зато треба увек имати ашов уз чету“ (АС Ж, Ж-23, ГШС-18).

претходне године, може да пружи доста прецизнији оквир за сагледавање репресије комуниста. У првом кварталу године евидентиране су 174 жртве (од чега највише њих у јануару – 73), у другом 119, а у трећем 151.¹⁸⁰⁶ У неким окрузима, попут Лесковачког, број жртава је у односу на 1941. и већи.

Међу њима су опет наведени и примери врло сурових убистава, као у претходној години. Упечатљив је полицијски извештај од 5. јануара 1942: „Један комунистички одред у јачини од 30–40 људи напао је општину божевачку, среза пожаревачког. (...) Успело [им је] да при повлачењу одведу са собом Димитрија Стојановића помоћног секретара Среза пожаревачког, Милисава Миленковића претседника општине божевачке и три финансијска органа. После дужег трагања, на месту зв. Мали бубањ (...) пронађени су набацани у једној рупи страховито унакажени лешеви именованих лица, које су комунисти претходно опљачкали и свукли им одећа.“ У селу Пољане, у истом крају, партизани су 18. фебруара заклали и Војислава Миљковића. У Белом Потоку код Књажевца „унакажен леш председника Петровића Светислава пронађен је недалеко од општине.“¹⁸⁰⁷

Дана 30. априла, „из села Старчева /Петровац/ од стране комуниста одведен је и убијен Ђорђе Симоновић, земљорадник, чији унакажен леш је нађен у близини села“. Крајем јула су у селу Оснић убили Јанка Анђелића и његовог унука Ђорђа; „сутра дан пронађени су им лешеви изван села, страховито унакажени“. На дан 5. септембра, „комунисти су ухватили стражара СДС Миљковића Божицара, одвели га на планину Буковик на месту званом Клопотник, убили га и страшно унаказили, исекли вене на рукама, одсекли нос и усне, а очи ископали“. У октобру је забележен и један од бруталнијих злочина у Шумадији: партизани су упали на једну свадбу у селу Јеловику, пронашли три четника који су били међу сватовима, и побили их на лицу места пред преплашеним гостима. Крајем те године група партизана дошла је пред кућу Богића Ристановића из Љубића, „позвала га да изађе па кад је он дошао искасапили су га ножевима“.¹⁸⁰⁸ Карактеристичан је и злочин у Тијовачкој шуми код Сврљига, где су партизани 9.

---

¹⁸⁰⁶ ВА, НДА, 52-1-15.

¹⁸⁰⁷ Исто.

¹⁸⁰⁸ Исто.

јуна 1942. мучки побили 13 мештана села Тијовца, наводно због њихове укључености у октривање и убиство команданта Алексе Маркишића.¹⁸⁰⁹

За период 1943–1944. нема сачуваних полицијских извора као за претходне две године; зато се и о броју жртава револуционарног терора у Србији могу дати само грубе процене. Међутим, поново се показало да је, како се увећавао интензитет партизанских акција, растао и број њихових жртава – што демантује тумачења неких историчара који тврде да „примери револуционарног терора од краја 1941. јењавају на територији Србије све до септембра 1944“.¹⁸¹⁰ Искуства из локалних средина помажу нам да донекле склопимо мозаик и дамо још неке закључке о овом проблему.

Простор Шумадије и западне Србије између Ваљева и Аранђеловца налазио се 1943. у зони дејстава обновљеног Првог шумадијског НОП одреда „Милан Благојевић“. М. Белић, који је истраживао број настрадалих на страни поражених у грађанском рату на територији општине Ваљево, констатовао је да су партизани у овом крају 1941–1943. ликвидирали 65 цивила. У неколико случајева, уништили су и готово целе породице.¹⁸¹¹ Када им се придруже и други срезови ваљевског краја у којима истраживања нису вршена, тај број је и већи. У околини Аранђеловца до сада је пописано око 80 цивила убијених од септембра 1941. до септембра 1944. године. Забележено је више групних ликвидација, од чега је посебно упамћена она која је извршена у самом граду јуна 1943, када је ликвидирано деветоро лица.¹⁸¹² На подручју општине Топола (састављене од

---

¹⁸⁰⁹ Александар Динчић, *Нису се борили за револуцију, попис жртава Нишког ратног округа 1941–1945*, рукопис.

¹⁸¹⁰ М. Радановић, *н. д.*, 79.

¹⁸¹¹ М. Белић, *Жртве*, 20–22.

¹⁸¹² Раде Главаш, *Жртве комунистичког терора у Орашачком и Опленачком крају*, рукопис. О злочинима у Орашачком срезу говоре и сећања партизанског команданта из тог краја и једног од учесника у ликвидацијама, Живомира Несторовића, који их је описивао узгредно, као пратећу појаву револуционарне стварности. „Једне ноћи почетком фебруара 1943. године, командант 1. шумадијског одреда, који је ишао на челу колоне, наредио је да последњи, у циљу прикривања трага, вуче грану. Наредба је пошла од уста до уста и на крају је гласила да последњи одсече главу. И, пошто се на зачељу колоне налазио заробљени четник, онај што га је водио извршио је наредбу“. Овај случај Несторовић је описао услут, уз причу о тешкоћама са шифрама. Такође, уз једно препривање састанка ОК СКОЈ-а, Несторовић хладнокрвно говори и о убиству свог брата. „Састанак је, међутим, завршен тек што је почео. Уствари, прекинуо сам га и послао скојевце у чету чим су се зачули јауци у суседној соби. Било ми је јасно о чему се ради, па сам сматрао да је боље ако скојевци не знају да понекада прибегавамо мучењу непријатеља.“ Када се вратио, рекли му да је човек који се нашао под тортуром четнички курир по имену Драгољуб Прокић. „Где је? – упитао сам узбуђено. – Убили смо га – одговорио је неко. Испричао сам им да ми је Драгољуб брат

Опленачког и делова некадашњег Орашачког среза) због специфичности терена током целог рата комунистичка репресија није била изражена. Ипак, у овом крају пописано је пре 19. септембра 1944. укупно 49 жртава револуционарног терора.¹⁸¹³ За Крагујевачки округ 1943–1944, карактеристично је и присуство партизанских „ударних тројки“, које су, директно повезане са ОК Крагујевац, од партијског руководства добијале налоге за „чишћење терена“. Партизански илегалци из ових тројки, неретко користећи обележја СДС и ЈВуО, ликвидирали су по селима већи број лица која су означена као „народни непријатељи“.¹⁸¹⁴ До данас није утврђено колико су заробљених припадника ЈВуО партизани стрељали у Аранђеловцу након ослобођења града, крајем септембра 1944. године. Истраживање овог проблема додатно отежава чињеница да је немогуће разлучити ко је од њих погинуо у борби, а ко стрељан тих дана. Процене броја убијених заробљеника и „народних непријатеља“ од стране НОВ у овом граду последњих дана септембра крећу се између 60, колико наводе припадници партизанског покрета, и 400, како говоре извори из четничке емиграције.¹⁸¹⁵ За поједина места постоје и поименични спискови погинулих/убијених, попут села Клоке (срез Опленачки, са око 1.600 становника), из ког је у тих неколико дана настрадало 24 сељака – припадника ЈВуО, од којих су неки били једва пунолетни.¹⁸¹⁶

Фрагменти очуване грађе о револуционарном терору на југу Србије 1941–1944. пружају нам нове податке о злочинима и у областима које су се традиционално посматрале као упоришта партизанског покрета. Поименични списак ликвидираних у Лесковачком срезу даје податке о 167 ликвидираних цивила пре ослобођења 1944, што је број који надилази просечну цифру убијених у срезovima сличне величине. За њихову смрт били су одговорни Бабички и Кукавички НОП одред. По пет и више убијених регистровано је, на основу овог

од ујака и да није четник. Чланови штаба су ћутали. Ћутао сам и ја.“ (Ж. Несторовић, *н. д.*, 199, 225).

¹⁸¹³ Горан Ристић, *Записи под Опленцом*, рукопис, спискови жртава 1941–1945.

¹⁸¹⁴ АС Ж, Ж-35, *Историјат тројки ОК-а Крагујевац*, 2–11. Сачувана је и једна инструкција ПК за Србију из јуна 1943, упућена ОК КПЈ Ваљево, где се прецизира улога ударних група: „Предлажемо вам да стварате ударне групе од 3 до 5 другова, састављених од илегалца и легалних активиста и непартијаца које би водиле борбу са тим бандама, плански и из заседа ликвидирале озлоглашене типове. Водити рачуна кога треба ликвидирати и какав ће то одјек имати у масама. Легални људи нека изводе акције даље од свог места да их не би препознали. После акције могу да се врате кући. ПК“ (АС Ж, Ђ-24, ОКВ-75).

¹⁸¹⁵ М. Радановић, *н. д.*, 262; Ж. Несторовић, *н. д.*, 378–379.

¹⁸¹⁶ МЦКУ села Клока, уписи за септембар 1944. године.

списка, у местима: Велико Трњане, Велика Копашница, Белановце, Борје, Вучје, Горина, Накривањ и Мирошевце. На основу овог списка може се начинити и *ритам смрти* жртава револуционарног терора у лесковачком крају.¹⁸¹⁷

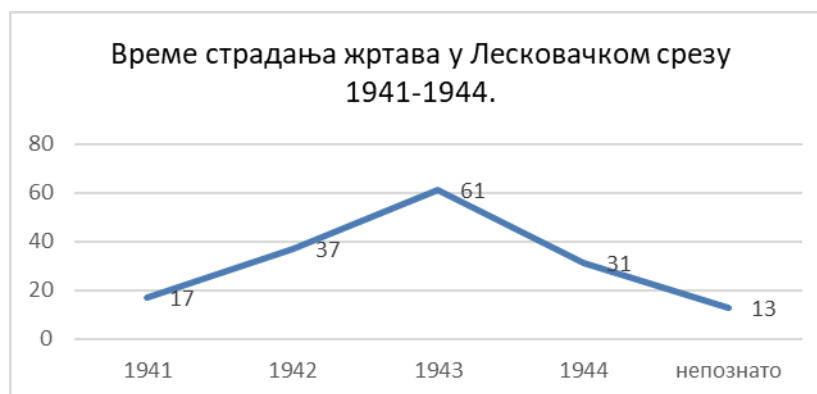

График број 2: „Ритам смрти“ жртава револуционарног терора у лесковачком крају 1941–1944.

Сачувана књига *стрељаних* ОЗН-е за „Топличко подручје“ даје поименични списак од чак 124 жртве револуционарног терора у овом крају за период пре октобра 1944. године.¹⁸¹⁸ На југу Србије карактеристичне су, у завршној фази грађанског рата, одмазде снага НОВЈ над заробљеним припадницима непријатељских снага. Истраживач Милан Радановић набраја нека од места злочина над ратним заробљеницима непосредно након борби: у селу Кравље код Ниша у јуну 1944. (стрељано више од 40 заробљених припадника СДС), у Власотинцу (убијени заробљени припадници СДС, међу којима је било и рањеника), касније и у Бољевцу, на истоку земље, у августу 1944. (стрељано најмање 14 заробљених припадника СДС) итд.¹⁸¹⁹ У реону Бабичког почетком септембра снагама НОВЈ предао се већи део 2. нишке бригаде Чегарског корпуса; командант јединице је убијен на лицу места, а део старешина и војника који нису пристали да се придруже комунистима пребачен је у Пирот, где су убрзо стрељани.¹⁸²⁰ У Пироту су средином октобра 1944. убијени и бројни припадници ЈВуО заробљени у области Власотинца. Посебно је тешко било страдање

¹⁸¹⁷ АС, БИА, I-61, *Спискови стрељаних лица среза Лесковачког.*

¹⁸¹⁸ АС, БИА, II-53.

¹⁸¹⁹ М. Радановић, *н. д.*, 334, 706–722, 927–928.

¹⁸²⁰ А. Динчић, *н. д.*, 96.

заробљеника из села Велика Сејаница (са једва нешто више од 700 становника), одакле је за два дана стрељано чак 50 младића.¹⁸²¹ Јован Златић, који се истраживачки бавио темом ратних злочина на југу Србије, регистровао је чак 132 припадника ЈВуО које су партизани у Нишком округу стрељали по заробљавању у лето 1944. године.¹⁸²² Број је свакако и већи, поготово када се у њега урачунају и ратни заробљеници убијени током септембра и октобра.

Партизански одред на чијем терену је почињен највећи број ратних злочина са партизанске стране у Србији 1941–1944. јесте Космајски одред, односно територија ОК КПЈ Младеновац. На овом терену, који је у зениту партизана обухватио седам срезова у Шумадији и Подунављу, пописано је близу 350 жртава револуционарног терора убијених до октобра 1944. године.¹⁸²³ Разлоге за то можда понајпре треба тражити у чињеници да се радило о залеђу Београда, које је у исходу грађанског рата имало огромну геостратешку важност. Током 1943–1944. на том простору се водио беспштедан грађански рат, који су пратили злочини све три зараћене стране. Ипак, за разлику од других, број жртава „црвеног терора“ остао је до најскоријих истраживања непознат, иако је сачуван и већи број докумената из извора КПЈ који говоре о овој теми. Упади партизанских група у села која су имала више присталица и помагача ЈВуО умели су да буду посебно насилни, а комунисти су репресију правдали квалификацијом читавих насеља као „атлантистичким бедемима“. Извори откривају бројне свирепости, мучка убиства ненаоружаних и недужних и плачку њихове имовине – посебно од *ударних тројки* одговорних директно ОК КПЈ.¹⁸²⁴ Пошто су партизанске црне тројке у више наврата пренагљивале у „револуционарној доследности“, ОК се

---

¹⁸²¹ АС, БИА, I-61, *Спискови стрељаних лица због ратних злочина (среза Лесковачког)*; В. Стаменковић, *н. д.*, 161. Уз Клоку у Шумадији, Велика Сејаница у Грделици представља по броју жртава револуционарног терора најстрадалније село у Србији за тако кратко време.

¹⁸²² Ј. Златић, *н. д.*, књига 1, 417.

¹⁸²³ АС, БИА, I-33, *Осуђивана и ликвидирана лица од стране НОВ, Смедерево*; ИАБ, легат Драгослава Димитријевића Белог, к. 1, 3–12, 3–16–29; Документација Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944, *Спискови стрељаних у Грочанском срезу*; Марко Стојановић, *Космај у Другом светском рату*, рукопис; МЦКУ општине Смедеревска Паланка, Смедерево и Младеновац; Н. Девић, *н. д.*, књига 2, 408–554; Милета Симић, „Злочини 'народних хероја'. Пакао у Сопоту“, *Погледи*, Специјално издање бр. 1, април-мај 2004.

¹⁸²⁴ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-2-212; ОКМ-2-229; ОКМ-3-394; ОКМ-3-415; ОКМ-3-487; ОКМ-4-513; ОКМ-4-566; ОКМ-5-678; ОКМ-5-692; ОКМ-6-745; ОКМ-6-844. Потомци жртава „црвеног терора“ у смедеревском крају наводе да су неки од њих, попут Радосава Голубовића из Новог Села, Живорада Симића из Удовица и Чедо Цокића из Ратара, били и живи драни од стране партизана Космајског одреда.

једног тренутка забринуо и да не „подивљају“.¹⁸²⁵ Услед свих догађаја и прогона, код сељака из села надомак Београда могло се чути: „Где ћемо сад! Бежи од полиције, дражиноваца па и од партизана. Сада немамо више куд.“¹⁸²⁶

У два примера, на територији ОК Младеновац уништене су и читаве породице људи који се нису превише експонирали као противници комуниста. Тако је 30. септембра 1943. у селу Друговцу опљачкано и спаљено домаћинство председника сеоске општине Бранка Милосављевића, а приликом те акције убијени су му отац, мајка, сестра и син. Сукоб је по свему судећи био више класни него идеолошки. До краја рата живот ће изгубити и други Милосављевићев син, а и он сам биће у октобру 1944. убијен крај згаришта своје некада моћне сеоске задруге.¹⁸²⁷ Такви догађаји изазивали су ланчане реакције и још оштрију неселективну репресију ЈВуО, која се спроводила чак и над рођацима одбеглих партизана, који нису нужно делили и њихова убеђења. Село Друговац, у којем су прве жртве у грађанском рату пале од комуниста и у којем је прва кућа била запаљена управо од партизана, наредне године постаће симбол терора ЈВуО. Нешто касније, 21. фебруара 1944, у Малом Пожаревцу су у кући Николе Радића „због издаје стрељани 5 чланова породице, сва имовина рекверирана а зграде попаљене“. Због сумње да је патроли СДС проказао политичке раднике КПЈ убијени су домаћин, његова супруга, два сина и снаха.¹⁸²⁸ У детаље овог злочина био је упућен и ПК КПЈ за Србију, а поводом тога се огласио и Благоје Нешковић: „Одобравамо ликвидацију издајица у М. Пожаревцу. Но и при истим околностима то не би требало да се чешће понови, да постане систем.“¹⁸²⁹

---

¹⁸²⁵ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-5-618.

¹⁸²⁶ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-2-297.

¹⁸²⁷ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-2-229; К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 93; Н. Девић, *н. д.*, 188–192.

¹⁸²⁸ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-3-422; ОКМ-3-447; ИАБ, Легат Драгослава Димитријевића Белог, к. 1, 3–24.

¹⁸²⁹ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-3-456. Из преписке ОК КПЈ Чачак са ПК КПЈ за Србију из 1943. видимо да су „ликвидације са паљењем кућа“ могле да се обаве тек након одобрења ПК и Нешковића („ви сте нам саопштили да овакве ликвидације можемо спроводити само по вашем одобрењу“). ОК Чачак тражио је одобрење да тако бруталну казну „спроведемо над мајком и сином из села у коме су другови из СК били нападнути од четника којом приликом је страдала другарица Станка, а који су проказали четницима другове из СК и по нашем мишљењу тиме су заслужили овакву сурову казну“ (АС Ж, Ђ-2, ПКС-364). Уништавања читавих антикомунистичких породица била су ретка, али је било и таквих примера. Треба поменути и породицу Вулићевић из Ргаја у Топлици, која је кажњена због наводног проказивања партизана. У селу Суботинцу код Алексинца у јулу 1943. убијено је пет чланова породице Ивановић под оптужбом да су потказали партизана. „Убијени су Данило Ивановић, његова жена и обе ћерке [нешто касније и син – прим. Н. Д.], запаљена је кућа и штала овог издајника, да не остане ни траг на месту где је издаја извршена“ (Д. Мирчетић, М. Миловановић, *н. д.*, 228). Сачуван је и пример породице Пантовић из Претока у Грузи, где су, уз

Комунистичко руководство, без дилеме немилосрдно у обрачуну са унутрашњим непријатељем, у неколико наврата морало је током 1944. да стишава револуционарност својих другова из појединих срезова. Пошто су комунисти из Подунавља и Посавине наумили да попале куће и *униште родитеље* свим сељацима који су приступили ЈВуО, ОК им је 7. априла саветовао да не пренагљују са казним мерама, јер би оне могле да изазову и контраефекат: „Ви сте са другом Марком [Никезићем – прим. редакције СУБНОР-а] разговарали о томе да се могу палити куће свих оних који су добровољно отишли у четнике. Ми међутим данас не можемо томе да приступимо ни код сваког од отворених непријатеља, то је акција која неће одјекнути само у једном, већ у низу села, у читавом срезу. Зато је неопходно да такав бандит буде познат као зликовац не само у свом селу већ и у свој околини раскринкан, па тек онда да се могу према њему примењивати такве мере.“¹⁸³⁰

Много година касније, присећајући се ових дана, један од одговорних за злочине Драгослав Дража Марковић, ратни секретар ОК КПЈ Младеновац, записао је: „И на смрт, и на убијање се навикне. То постане свакодневица; неопходност самоодржања; професија – тако рећи. Закони рата су сурови – или ти мене или ја тебе. И по тој логици – све је дозвољено, све се може правдати. Јасно ми је и о томе не размишљај: наш рат је био за нас једини излаз.“¹⁸³¹ У Марковићевим необјављеним мемоарским записима постоји још неколико краћих реминисценција из ратног периода. У једној од њих он помиње још неке земљаке са чијим је ликвидацијама био упознат и промишља о смислу револуционарног терора: „Да ли је било оправдано у Поповићу ликвидирати Ђорђа Секулића, богатог и угледног 'само зато' што је свуда псовао партизане, те 'мангупе и пропале ђаке' који 'нису у стању ни гуске да чувају, а камо ли да ратују против Немаца', да ли се морао стрелјати сиромашни и џандрљиви Раденко Арсенијевић који је само 'шуровао' и пио са жандармима или касније, убити, и његова ћерка Злата 'само зато што је јавно живела и доводила у село неког Недићевског подофицира'.“ Ипак, Драгослав Марковић напослетку налази оправдање и за таква

паљење куће и имовине, у септембру 1941. убијени брат и синови Тадије Пантовића (ИАБ, УГБ, СП-IV-68/8).

¹⁸³⁰ ИАСД, СУБНОР СД, књига 2, 445; АС Ж, Ђ-2, ОКМ-6-767.

¹⁸³¹ Д. Марковић, *н. д.*, 186.

убиства, стављајући их у контекст грађанског рата: „Гледано из данашњих прилика, па, могло би се рећи – па и није се морало бити тако драстичан и строг. Али, тада, када се сваки дан хапсило, тукло, одводило у логоре, убијало, клало, пљачкало, палиле куће и др... да ли се могло и смело другојачије?“¹⁸³²

Подунавски срез са седиштем у Смедереву може да нам, услед очуваности грађе и истражености теме на терену, послужи као студија случаја за временске оквире злочина и квантификацију жртава Космајског одреда у једној локалној средини.¹⁸³³ Број жртава је пратио развој партизанског покрета у овом крају, па је константно растао. Током 1941, будући да се ова зона није нашла у средишту устанка, од партизана није егзекутирано ниједно лице, тај број и у 1942. остаје једноцифрен (7), а затим кроз 1943. бива скоро учетворостручен (26). За разлику од лесковачког краја, у околини Смедерева је највише цивилних жртава убијено од стране партизана током 1944: укупно 74, што у односу на укупан број (107) износи скоро три четвртине. По структури, највећи број убијених ван борбених дејстава били су сарадници и заробљени припадници Равногорског покрета (више од 41%), за њима следи широка категорија „осталих“, где су убројани разни цивили (убијени услед личних сукоба, недефинисани, партизански дезертери и др) који су се нашли на удару револуционара, па представници цивилних власти под окупацијом (изнад 13%) и заробљени припадници и помагачи СДС и СДК. Чак и широко дефинисани „колаборанти“ били су, како се из приложеног види, у мањини: на списковима убијених доминирали су они којима је крај имена стајала одредница „ДМ“ – помагачи ривалског Равногорског покрета.

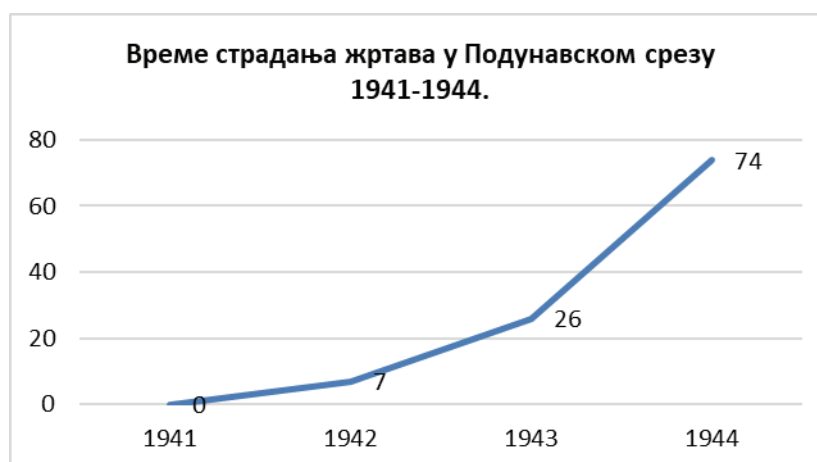
---

¹⁸³² ИАБ, Лични фонд Драгослава Драже Марковића, Дневничке белешке, 1984, 1119.

¹⁸³³ АС, БИА, I-33, *Осуђивана и ликвидирана лица од стране НОВ, Смедерево*; Н. Девић, *н. д.*, књига 2, 408–554.

*Дијаграм број 6: Структура жртава
револуционарног терора у
Подунавском срезу 1941–1944. године*

*График број 3: „Ритам смрти“ жртава револуционарног терора
у смедеревском крају 1941–1944.*

Бројни примери са терена руше стереотипе о партизанским „хуманим ликвидацијама“ осведочених непријатеља, већ говоре, као и ранијих година, и о немалом броју брутално убијених људи, отетој и опљачканој имовини, појединачним силовањима и насилним делима према члановима породица непријатеља, чак и о паљењу њихових кућа. Клања и убиства ножем, приписивана

у послератној пропаганди искључиво снагама ЈВуО, током 1942–1944. забележена су у смедеревском крају, у околини Ужица, околини Ниша, у Чачку, Сврљигу, Зајечару, Аранђеловцу, Књажевцу, у Топлици... Вршили су их партизани.¹⁸³⁴ ОК Зајечар морао је у јуну 1943. чак да прекори партизане које је имао под контролом: „По питању клања непријатеља да се престане са том праксом“.¹⁸³⁵ Некадашњи топлички партизани Р. Мрдаковић и М. Младеновић у својим мемоарским записима говоре о више злочиначких акција свог водника Гавре Чеха у околини Житног Потока, где је неколико људи заклано, а један чак и жив спаљен.¹⁸³⁶ Врло пластичну слику убиства једног заробљеног непријатеља, без ближе одреднице о њему, оставио је и Мирко Тепавац: тог човека његови саборци прво су терали да сам себе коље, све док један од њих није прекинуо „представу“ пуцњем и убиством заробљеника.¹⁸³⁷

Познато је и да је убиство Јелене Матић, истакнуте комунисткиње и једно време члана ОК КПЈ Чачак, оптужене да се на Бањици слабо држала, извршено у Београду, камом. О том чину ликвидације сачуван је и исказ атентатора: „Пошто је Матићева отворила врата саопштили смо јој да смо органи Управе града и долазимо ради претреса. Пошто нас је Матићева пустила у стан и ми смо видели у брзини да је сама, партизан јој је прискочио и снажним покретом је оборио на земљу. Ја сам већ био спреман те сам отпочео да јој задајем ударце камом при чему ми је партизан помогао.“ Пошто је почела да бежи, дотукли су је хицима из пиштоља.¹⁸³⁸ На исти начин комунисти су се обрачунали и са својим отпадницима у околини Сврљига. Један од учесника те ликвидације оставио је језив опис убиства некадашњих сабораца: „Кад су сва саслушања извршена извршено је бешење Цара и Киће а остале другове износили и изводили напољу, где их је Металац клао ножем да се не би чуо пуцањ пушке. После клања сваког би по мало

---

¹⁸³⁴ АС, БИА, IV-40, *Провале и издаје у Другом светском рату на територији Ниша*; „Успешне борбе са сврљишким и озренским комунистичким одредом“, *Ново време*, б. 5. 1942; Богвић Красић, *Ужички округ 1943. године*, Београд, 2014, 141; *Извештаји Недићеве администрације...*, 82, 228; Н. Девић, *н. д.*, 95–97; Љ. Трифуновић, *н. д.*, 105; Р. Мрдаковић, *н. д.*, 77.

¹⁸³⁵ АС Ж, Ђ-23, ОК За, 28.

¹⁸³⁶ М. Младеновић, *н. д.*, 241, 263-264.

¹⁸³⁷ М. Тепавац, *н. д.*, 130.

¹⁸³⁸ Р. Ристановић, *Акције комунистичких илегалца*, 211–212.

затрпали снегом. Пред зору поубијане другове набацили смо у један бунар који је био у близини појате.“¹⁸³⁹

Невезано за ове догађаје, истраживач Александар Динчић пописао је у широј околини Ниша на основу црквених књига умрлих још 12 цивила које су партизани заклали 1943–1944.¹⁸⁴⁰ Милош Тимотијевић и Горан Давидовић су према доступним подацима утврдили списак од 429 лица у чачанском крају (четири среза) које су ликвидирали партизани 1941–1944. године. Међу њима је било и 17 закланих.¹⁸⁴¹ Најупечатљивија нечовечна убиства које су вршиле партизанске снаге у Србији током 1943. забележена су у августу баш ту, на простору Трнавског среза. Тада је у овај крај продрла група од 20-ак прекаљених партизана на челу са Раденком Мандићем, која је имала за задатак покретање новог таласа акција у области у којој су оне добрим делом биле замрле још крајем 1941. године. Сам Мандић, којем су четници побили неке од најближих чланова породице и који је искуство у сукобу са „унутрашњим непријатељем“ стекао још у одељењу за борбу против пете колоне у Чачку 1941, па га „обогатио“ у низу сукоба на терену током 1942, и сада је у први план ставио борбу против ЈВуО. Његови партизани су најпре у селу Вапи 13. августа заробили и ликвидирали једног четника, а потом у Балужи напали кућу неког човека којег су окарактерисали као „зликотца“ и тада убили и њега и његову жену. У Виљуши су наредног дана обесили Спасоја Дилпарића, солунца и следбеника генерала Михаиловића, за ког су сумњали и да скрива драгоцености из двора Карађорђевића.¹⁸⁴²

За месец дана, Мандићева група ликвидирала је 22 „народна непријатеља“, од чега свега тројицу у борби. Остали су стрељани, клани, вешани. Већини њих је притом и опљачкана имовина. Два најтежа злочина забележена су у Горичанима (28. августа) – где су Мандићеви партизани усмртили тројицу омладинаца ЈВуО, које су претходно мучили, секли и кастрирали, и у Мршинцима (30. августа), где су заклали седам заробљених четника. Имена свих убијених су и поименично

---

¹⁸³⁹ АС, БИА, IV-40, *Провале и издаје током Другог светског рата на територији Ниша.*

¹⁸⁴⁰ А. Динчић, *Нису се борили за револуцију. Попис жртава Нишког ратног округа 1941–1945*, рукопис; Историјски архив Ниш, Среска комисија за ратну штету среза Нишког 1945–1947, к. 1, ф. *Горња Топоница.*

¹⁸⁴¹ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 3, 229, 238.

¹⁸⁴² Исто, књига 2, 258.

утврђена. О свим тим неделима Мандић је лаконски извештавао Главни штаб НОП одреда Србије, а о последњем је навео следеће: „Ми смо на лицу места донели одлуку да и њих на лицу места све покољемо, 1 смо пустили а осталих 7 поклати на лицу места.“¹⁸⁴³ Обавештавајући о овим догађајима ПК за Србију, ОК КПЈ Чачак је уз негодовање констатовао да се „у начину ликвидације заробљених четника и ухваћених појединаца-зликоваца запливало у четничке воде“.¹⁸⁴⁴

Типично, овакве партизанске акције изазвале су и жестоку освету ЈВуО, чије су снаге у наредном периоду ликвидирале двоструко више цивила – њих 45, од чега 12 жена. Сваку повезаност са партизанима, било да се радило о јатаковању, помоћ у храни или обавештавању, четници су одређивали смртну казну, која се изводила најчешће клањем. У немогућности да ухвате одговорне комунисте, четници су кажњавали недужне чланове њихових породица. На ливадама, крај плотова и на сеоским раскрсницама, могли су се усред дана видети преклани људи и жене.¹⁸⁴⁵ Слика сваког тог појединачног покоља је стравична. Међутим, партизанска пропаганда, из које је после рата изникао читав наратив, приказала је ове злочине у чачанском крају тенденциозно и једнострано. Из *Зборника НОР* (том 1, књига 5) избачени су, без да је ма каква интервенција редакције означена у тексту, сви делови објављеног извештаја Раденка Мандића који помињу клања и мрцварења противника. Описане активности на дан када је његова група ликвидирала клањем седморицу равногораца су редакцијском интервенцијом просто изостављене.¹⁸⁴⁶ Неколико деценија касније, браниоци лика и дела народног хероја Раденка Мандића навели су да над заробљеницима у Мршинцима августа 1943. „није извршено класично клање“, већ да их је партизанска група „ножевима исекла – усмртила“.¹⁸⁴⁷

Ове примере не издвајамо само због разбијања стереотипа о грађанском рату, него и као једну од илустрација његове сложености и узрочно-последичних

---

¹⁸⁴³ Исто, 259–264; АС Ж, Ж-23, ф. 63, Извештај штаба Чачанског НОП одреда Главном штабу за Србију, 13. 9. 1943. (нерегистровано).

¹⁸⁴⁴ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Други светски рат*, 229–230. Током 1943. виши партијски форуми критиковали су и среску организацију КПЈ Земуна, због примењених „метода четника“. Тамошњи партизани јавно су батинали четири особе, а онда и убили једно 11-годишње дете, са образложењем да „може да буде издајник пошто су отац и мати ликвидирани као издајници“. Овакве појаве истицане су као непримерене и недопустиве за партизане (*Документи ЦК*, 13, 72).

¹⁸⁴⁵ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 2, 265–266; П. Васовић, Р. Недовић, *н. д.*, 185.

¹⁸⁴⁶ *Зборник НОР*, 1-5, 282–286.

¹⁸⁴⁷ П. Васовић, Р. Недовић, *н. д.*, 176.

веза које је понекад немогуће расветлити. Српска „борба ножевима“ започела је знатно пре 1941; у новинским написима и полицијским извештајима видљива су и током 1920-их и 1930-их бројна убиства тупим предметима и хладним оружјем. Старе омразе и традиционално присутно насиље у микросредини, почетком рата су уз велики број наоружаних насилних „спавача“ добили и идеолошку димензију. У Србији су 1941. своје идеолошке противнике први клали партизани, а тек доцније ће тај начин ликвидације постати својствен снагама ЈВуО, присутан у толикој мери да је у свести дела послератних генерација она била упамћена, како запажа М. Екмечић, као „брадата војска са ножевима“.¹⁸⁴⁸

„Мртви су лежали по шумама и потоцима. Најчешће се није знало ко су убијени, ко их је убио и зашто. Пси су у села доносили делове људских тела, чобани су наилазили на неукопане лешеве. Томе се није могао видети крај, сваког је могла задесити таква несрећа, па су се због тога многи прибојавали“, пише о времену смрти на српском селу партизан Топличког одреда Радомир Мрдаковић.¹⁸⁴⁹ Мрак и лавез паса доносили су несигурност и стрепњу у сељачки дом. Он је морао да гаји страх од окупатора, његових рација, одмазди и одвођења на кулук, али још пре и од својих земљака и њихових потраживања. Претрес куће, свраћање на конак и потраживање хране, одвођење у извиђање, мобилизација, батинање, коначно и сама ликвидација – све су то биле опасности које су сељаке терале да покатак траже сигурност у непознатим градовима, под окупатором, или да се чак пријављују за одлазак на рад у Немачку.¹⁸⁵⁰

Најдуже присутни на терену, стога и са највећим прохтевима, равнаторци су у том смислу вероватно представљали најтежи терет српским сељацима. Међутим, опасност и насиље долазили су и са партизанима, што 1944. многи нису очекивали од војске подржаване и од Истока и од демократског Запада, а која је обећавала слободу, братство и једнакост. Победници у грађанском рату, чији су преживели команданти постали окосница нове елите настале 1945, настојали су да све те узнемирујуће успомене из прошлости избришу. Своје злочине су

---

¹⁸⁴⁸ К. Brauning, *n. d.*, 245; М. Екмечић, *n. d.*, 507.

¹⁸⁴⁹ Р. Мрдаковић, *n. d.*, 110–111.

¹⁸⁵⁰ К. Николић, *Страх и нада у Србији*, 177–179; М. Младеновић, *n. d.*, 175; К. Д. Марковић, *n. d.*, књига 1, 48, 222; Ж. Јовановић, *n. d.*, 176.

прећуткивали, умањивали, или их доводили у везу са прокламованим хуманистичким циљевима револуције.¹⁸⁵¹

У лето 1941. *фашисти*, као синоним за непријатеље са којима су комунисти кренули у обрачун, били су само Немци, Италијани и Бугари; већ у јесен исте године под истом одредницом су се у речнику револуционара нашли и припадници војних и цивилних структура власти генерала Недића. Од 1942, пропагандисти КПЈ чешће су тим именом називали и следбенике генерала Михаиловића, па се главна оштрица сукоба све више усмеравала према њима. Како је друштво клизило у грађански рат, а партијско вођство му једног тренутка суштински дало предност и над ослободилачком борбом, тако ће временом ЈВуО постати и главна мета напада партизанских снага, а њихове четовође, месни команданти и други помагачи и све чешће жртве револуционарног терора. Од 1941. до 1944. тај терор је, уз ретке прекиде, углавном ишао узлазном линијом. Било да су смртне пресуде доносили „народни судови“, Народноослободилачки одбори или војни судови партизанских јединица, иза њих је увек стајала КПЈ и са њима су морали да буду сагласни, било да је реч о селу, срезу или покрајини, и њени највиши руководиоци.¹⁸⁵²

Иако је оправдавао револуционарни терор, члан Политбироа ЦК КПЈ Милован Ђилас је био свестан да је међу убијенима у јесен 1944. било и оних „које би такве судбине поштедео и најгори, најнеправеднији суд“.¹⁸⁵³ Таква констатација могла би да важи и за раније године. Ипак, осим неодређених и уопштених признања грешака од стране појединаца, комунисти се за своје вишедеценијске владавине нису одрекли и јавно оградиле нити од једног свог злочина у Србији. О њима се успут писало у локалним хроникама револуције, али

---

¹⁸⁵¹ Критикујући јакобинце и њихов револуционарни терор у Француској с краја 18. века, писац је изнео оцену која би се могла применити и на југословенске комунисте: уз призивање овоземаљског „светог тројства“ по имену *liberté-égalité-fraternité*, они су сматрали да имају морално право и да уклоне све оне који би се том плану супротставили; „могли су васпоставити деспотизам Дахомеје, суд сличан суду инквизиције“ (Г. Ле Бон, *н. д.*, 87).

¹⁸⁵² АС Ж, Ђ-2, ПКС, 253. О овом срастању органа власти под контролом КПЈ Драгослав Дража Марковић оставио је упечатљиво сведочење: „Сећам се мојих 'сведочења' на суђењу Бацаку и М. Јанићијевићу из Умчара током рата и непосредно иза рата. (...) Моја сведочења, односно моји политички говори у судници и аплауз и одобравање присутних. Смртне пресуде су фактички биле изречене и пре суђења. Јест – то су били издајници, колаборационисти, водио се још рат и лечиле су се ратне ране. Али, утврђивање факата, истине, чињеница – то је обавеза суда. То је све било немогуће у тој и таквој атмосфери политичких митинга и зборова“ (Д. Марковић, *н. д.*, 296).

¹⁸⁵³ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 407.

они никада нису постали део званичне историје Народноослободилачке борбе. Последња истраживања показују да се револуционарни терор одвијао у таласима и да је пратио настанак и успон сваког новог жаришта партизанског покрета. Током 1941, злодела „црвених“ највише су погађала ужички, чачански и ваљевски крај, а 1943–1944. области које је у претходном периоду мимоишао: ширу околину Београда и јужну Србију. Радило се о процесу који је константно трајао, са јачим или слабијим интензитетом, што отклања дилеме о „левим скретањима“ која су везана само за 1942. годину. Такође, он је био присутан у целој земљи: са истом жестином, комунисти су се обрачунавали са својим непријатељима и у Црној Гори и у Србији и у Словенији. Према нашој процени, тај „данак у крви“ у већини српских срезова у ратном периоду погађао је у просеку 40–50, око неких градова и више од 100, а укупно у Србији између 2.500 и 3.000 цивила и ратних заробљеника. Пре септембра 1944. овакве појаве треба сагледавати у контексту грађанског рата и сталном смењивању злочина и одмазди зарађених страна. Међутим, ослобођење земље од Немаца није значило и окончавање револуционарног терора. Вођство КПЈ је одлучило да грађански рат настави и у миру.

III Лик партизана у Србији

3. 1. „Људи новог кова“:

ликови партизана и народних хероја из Србије

„Историја, то је биографија великих људи“, записао је Томас Карлајл (1795–1881), шкотски историчар, филозоф и есејист у свом знаменитом делу *О херојима*.¹⁸⁵⁴ Иако су револуционарни таласи по правилу почињали „одоздо“, узбуркавањем „малих“, историји непознатих људи, сваки од тих покрета убрзо је задобијао своје вође и мученике који су, ношени стихијом, у бити променили сопствене животе и постајали хероји једне епохе. Југословенски партизани су изласком на историјску позорницу и отпочињањем борбених дејстава против окупатора 1941. почели да стварају и своје хероје. Од самог почетка борбе јавила се неминовно и потреба да се сви они који су се у њој истакли похвале, али и на неки виднији начин издвоје из масе и постану, поред унапређења, и личности чији би војнички и људски квалитети послужили за углед и другим борцима. Уједно, тако су се стварали и корени за каснију конструкцију *епонеје НОБ-а* у којој су спојени подвиг и жртва.

У плими устаничких активности и кроз стварање првих слободних зона, партизанска штампа писала је у августу 1941. о анонимном „партизану омладинцу који је у сукобу с немачким фашистичким окупатором код Јагодине убио из митраљеза 11 фашистичких војника и 7 ранио“ због чега му следује „највеће признање које заслужују народни хероји“. Већ идућег месеца, објављена је и вест о смрти Милана Мијалковића (1897–1941), професора математике, старог револуционара и инструктора ПК КПЈ у ужичком крају, за ког је наведено да је у борби против Немаца „пао за народ смрћу хероја“. На исти начин окарактерисана је и погибија партизанских команданата у одбрани Ужица и слободне територије

---

¹⁸⁵⁴ Томас Карлајл, *О херојима*, Београд, 1988.

ноембра 1941. године.¹⁸⁵⁵ То су, уједно, били и први примери употребе термина *народног хероја* у комунистичким изворима. Такво звање није потекло из домаћег аутентичног искуства, већ из Совјетског Савеза, где је представљало „једну од главних компоненти социјалистичког патриотизма и совјетске националне митологије“. Сам назив *херој Совјетског Савеза* установио је Центални извршни комитет 1934, а носиоци тог звања добијали су и орден Лењина, највише признање СССР-а. Највећи број совјетских хероја јавио се у време Другог светског рата, тако да их је закључно са 1945. укупно било преко 13.000.¹⁸⁵⁶ По угледу на Совјетски Савез, ово звање је у ратним годинама институционализовано и међу југословенским комунистима, а требало је да представља највишу почасти за борца и руководиоца Народноослободилачког покрета, било да се додељује за живота или постхумно.

Формално звање *народног хероја* уведено је у партизанске јединице почетком 1942, и то „за борце, командире, команданте и политичке комесаре, који се својим јунаштвом и пожртваности у борби против окупатора и домаћих издајника нарочито истакну“. Увођење овог звања и званично је објављено у Билтену партизанског Врховног штаба.¹⁸⁵⁷ Први партизан који је био награђен и почаствован овим признањем био је Петар Лековић, борац Ужичког одреда и руководилац у 2. пролетерској бригади.¹⁸⁵⁸ У образложењу ове одлуке Врховног штаба стајало је да се „даје назив народног хероја заменику команданта у једном батаљону II пролетерске НОУ бригаде, другу Петру Лековићу, који је кроз читаво време од 9 месеци свога учешћа у борби против окупатора у редовима партизана показао велику храброст, пожртвованост и оданост Народноослободилачкој борби, и у којој је починио више јуначких подвига.“¹⁸⁵⁹ Као логично се намеће питање зашто је баш овај борац постао *први народни херој* у Југославији и по чему се посебно издвојио од осталих сабораца. Анализирање његове биографије

---

¹⁸⁵⁵ „Похвале“, *Билтен*, 10. 8. 1941; 3. 9. 1941; „Погинули смрћу народних хероја“, *Билтен*, децембар 1941–јануар 1942; *Зборник НОР*, 2-1, 14–15.

¹⁸⁵⁶ Ивана Лучић Тодосић, *Антрополошки приступ проучавању народних хероја: културна конструкција и типологија херојских ликова*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2017, 141.

¹⁸⁵⁷ Исто, 178.

¹⁸⁵⁸ *Narodni heroji*, 1, 453; Ј. Радовановић, *н. д.*, 75, 231.

¹⁸⁵⁹ *Билтен*, децембар 1941–јануар 1942.

показује да се није радило у случајности и да је КПЈ, као и сваки други, и овај корак пажљиво мерила и планирала.

Петар Лековић (1893–1942) из Сврачкова код Пожеге, био је занатлија-каменорезац који се и по свом пореклу и по животном позиву уклапао у идеалну слику комунисте као представника радничке класе и потлаченог сељаштва. Притом, био је члан КПЈ од њеног оснивања 1919, а крајем 1930-их постао је и члан партијског руководства у Пожеги, чиме је доказао и оданост партији и њеном новом вођи. Отац седморо деце, учесник Првог светског рата и прекаљени ратник, са шајкачом на глави и бистрином својственом сељацима ужичког краја, био је сачињен од оног људског материјала који је комунистима давао за право да говоре како у свом деловању синкретизују и родољубље и интернационализам, и патријархалне и прогресивне идеје – али понајпре да је њихова борба на трагу ранијих српских ослободилачких традиција. Лековићу није мањкало ни ратног искуства од 1941: у партизанима је ступио заједно са своја три сина, први пут се истакао већ приликом борби са Немцима у ужичком крају, када је наводно и убио једног немачког официра, а у његовој званичној биографији посебно се истиче чињеница да је у борбама са окупатором у Херцеговини упао у један бункер, „ухватио пушку за цев и кундаком побио неколико запрепашћених италијанских војника“. Такав, он је ускоро постао и заменик команданта батаљона у 2. пролетерској бригади. Није без значаја и чињеница да се борио баш у јединици која се сматрала елитном, као и да је касније, пошто је већ проглашен за народног хероја, погинуо у борби против главног унутрашњег непријатеља – припадника ЈВуО, којима су наводно у помоћ дошли и Италијани. Символика је била вишеструка.¹⁸⁶⁰

До августа 1943, дакле до момента када су партизани прошли најтеже битке у рату, овом „титулом“ почаствовано је још 22 бораца и старешина.¹⁸⁶¹ Занимљиво је да су свега њих двојица (М. Милојевић и А. Дејовић) потицала из Србије. Раније окарактерисани као „пали смрћу народних хероја“, партизански команданти из жаришта устанка нису и званично добили ово признање у ратним данима. Од 15. августа 1943, указом Врховног штаба народноослободилачких и

¹⁸⁶⁰ *Narodni heroji*, 1, 453. Више код: Milorad Gončin, *Naš prvi narodni heroj*, Beograd, 1972.

¹⁸⁶¹ Љубомир Петровић, „Народни хероји у југословенском друштву 1942–1980. године“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1–2, 2001, 124.

партизанских одреда Југославије о одликовањима у Народноослободилачкој борби, за посебне заслуге установљен је и *орден народног хероја*. Звање и одликовање „додијелени су оним људима који својом невиђеном храброшћу и неустрашивим духом оличавају нашу војску и народе, који својом смјелошћу и презирањем смрти – када се ради о судбини народа – оличавају непомирљивост наших народа према свима непријатељима народне слободе“.¹⁸⁶²

Током 1944–1945. издато је још неколико инструкција које су прецизирале услове добијања ордена и звања народног хероја. Како наводи Љ. Петровић, „иако није био први у рангу, постао је најпознатији орден у јавности и саставни део настојања да се историја Другог светског рата претвори у недодирљиву догму, а да се сви његови носиоци употребе за учвршћивање идеолошких темеља“.¹⁸⁶³ У рату и непосредно након његовог завршетка, у Југославији је изабрано 170 народних хероја. Њихов број ће вишеструко нарасти тек од 1949, након сукоба са Совјетским Савезом, о чему ћемо писати и у наставку текста. Међутим, за нас је у овом моменту важно да отворимо и друго питање: како се кроз анализу бројности, структуре и састава народних хероја, као репрезентативног узорка из партизанског покрета, може сагледати и лик партизана у Србији 1941–1944. године.

3. 1. 1. Народни хероји из Србије: статистика, судбине, особине

У периоду 1942–1953. орденом народног хероја одликовано је 1.305 партизанских бораца из Југославије. Од тог броја, њих 955 (скоро 70%) је погинуло у рату. Међу проглашеним за народне хероје према националној припадности убедљиво су доминирали Срби, са најмање 872 представника, тј. тачно две трећине од укупног броја изабраних. То је чињеница која се дуго избегавала у послератним анализама структуре народних хероја, будући да су други југословенски народи (Словенци са 12,10%, Хрвати са 12,03% или

---

¹⁸⁶² *Зборник НОР*, 2-1, 479.

¹⁸⁶³ Љ. Петровић, *н. д.*, 123.

Муслимани са 3,63%) били доста мање заступљени међу њима – а то је могло да буде протумачено и као нарушавање симетрије и умањивање њихових заслуга у Народноослободилачкој борби, која је приказивана као равноправан напор свих нација и свих делова Југославије.¹⁸⁶⁴ Сама институција народног хероја почивала је на политичком миту о јединству, па су анализе броја народних хероја полазиле од њихове заступљености по републикама, при чему је Србија неретко посматрана и без њених аутономних покрајина. Анализирало се и место рођења, а не место пребивалишта партизанских хероја, па је њихов број умањен и за неколико десетина комуниста који јесу рођени у Црној Гори или Крајини, али су живели и борили се у Београду и Србији. Тако је процењено да је ужа Србија дала знатно мањи број народних хероја (198) од Хрватске (290), Босне и Херцеговине (287) и Црне Горе (247).¹⁸⁶⁵

Према резултатима нашег истраживања, са територије коју је фактички контролисала Српска влада (12 округа), потицало је, било да су ту рођени или живели у тренутку погибије, укупно 224 народних хероја. Због укорењености и бројности партијске организације у престоници у предратном периоду, али и снази партизанског покрета у околним срезовима у рату, убедљиво највише их је потицало из Београдског округа – укупно 53 (23,7%), затим из средишта Шумадије, из Крагујевачког округа – 33, до чега је дошло и због традиционалне борбености, али и услед географске разуђености и многољудности овог региона; 27 народних хероја регистровано је у Краљевачком округу, такође крају где је КПЈ пре рата имала изграђену инфраструктуру, по 23 потекло је из Ужичког и Лесковачког округа, два устаничка центра, 20 из Ваљевског округа итд.

Радило се углавном о релативно младим људима, али довољно зрелим да пре рата усвоје одређена војничка и политичка знања. Љ. Петровић је утврдио да је међу њима била најзаступљенија старосна група рођених између 1910. и 1915.¹⁸⁶⁶ То говори да се радило о нешто старијим особама у односу на просечну старост бораца партизанских одреда, где је, како смо показали, било највише њих који су рођени у распону од 1916. до 1923. године. Од укупног броја проглашених народних хероја у окупираној Србији, њих 25 су биле жене, што је 11,1%. С

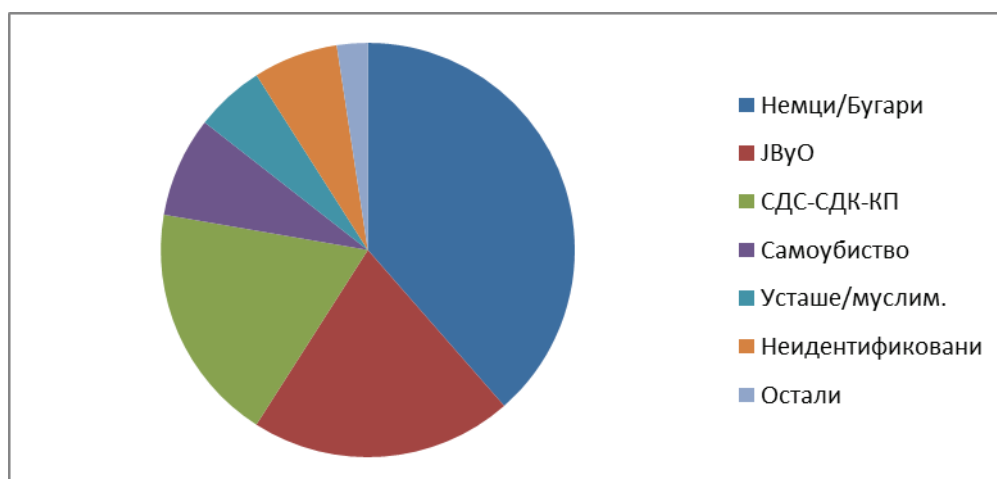
¹⁸⁶⁴ Исто, 129.

¹⁸⁶⁵ *Narodni heroji*, 1, 594.

¹⁸⁶⁶ Љ. Петровић, *н. д.*, 131.

обзиром на евидентирани број учесника НОП-а из Србије, тај број је релативно висок.

Следеће питање важно за квантификацију народних хероја јесте начин њихове смрти, односно њихов егзекутор и формација од које су настрадали. Од укупног броја лица која су проглашена за народне хероје са територије „Недићеве Србије“, њих 166 (74,6%) је погинуло током рата. Тај проценат погинулих је изузетно висок. За потребе овог рада истраживали смо и на који начин су они изгубили живот. Највећи број њих (63) погинуо је од окупатора, Немаца и Бугара – што у логору, што на бојном пољу. Међутим, значајан је и проценат погинулих у грађанском рату: најмање њих деветоро погинуло је у сукобима са усташама и муслиманском милицијом, 31 настрадао је од СДС/СДК, четника Косте Пећанца и Специјалне полиције, док је у рату са ЈВуО погинуло још 33 народних хероја. Та статистика показује да је на „унутрашњем фронту“, са српским националним снагама, погинуло приближно исто, уколико не и више партизанских хероја него у рату са Немцима. И то је упечатљиво сведочанство о силини грађанског рата у Србији 1941–1944. То показује и чињеница да је чак 14 народних хероја, када су били опкољени од ЈВуО или СДС/СДК, извршило самоубиство – одлучујући се тако пре на смрт него на заробљавање.

Дијаграм број 7: Структура погинулих народних хероја из окупиране Србије

Анализом њихових биографија, уочавају се следеће категорије лица која су добила ово признање: погинули команданти и комесари партизанских јединица¹⁸⁶⁷, партијски функционери¹⁸⁶⁸, борци (бомбаши и митраљесци) и диверзанти који су се истакли храброшћу и борбеношћу¹⁸⁶⁹, „жртве фашистичког терора“ (неретко чланови КПЈ) које су својим држањем пред непријатељем стекли ореол мученика¹⁸⁷⁰, народни трибуни и стари комунисти¹⁸⁷¹, храбро погинули омладинци и жене¹⁸⁷², команданти који су од 1944. били оснивачи и функционери безбедносних служби или потоњи генерали Армије¹⁸⁷³. Међу народним херојима Србије значајан број изабраних, њих 78, није пре 1941. био обухваћен организацијом КПЈ и СКОЈ-а. Међутим, проширење политичке платформе КПЈ и усвајање ослободилачке стратегије отворило је врата и за пријем ширих категорија људи у партију; у тренутку смрти готово сви они постали су и званично њени чланови и осећали се комунистима. Тиме се стварао модел и узор

---

¹⁸⁶⁷ Владимир Аксентијевић, Милан Благојевић Шпанац, Миодраг Чајетинац, Стеван Чоловић, Душан Дугалић, Милош Дудић, Вељко Дугошевић, Василије Ђуровић Жарки, Душан Јерковић, Жикица Јовановић Шпанац, Здравко Јовановић, Филип Кљајић, Бранко Крсмановић, Милинко Кушић, Милорад Лабудовић, Стојан Љубић, Бора Марковић, Алекса Маркишић, Марко Милановић, Ратко Митровић, Иван Мукер, Љуба Нешић, Ратко Павловић Ћићко, Бранко Перић, Момчило Мома Станојловић, Иван Стефановић Срба, Никодије Стојановић Татко, Милоје Закић, Конрад Жилник Слободан и др.

¹⁸⁶⁸ Спасенија Цана Бабовић, Александар Ранковић, Драгослав Богавац, Миленко Брковић Црни, Божидар Димитријевић Козица, Владимир Ђорђевић, Драгослав Ђорђевић Гоша, Желимир Ђурић, Десимир Јововић Чича, Милош Мамић, Мома Марковић, Милош Матијевић Мрша, Милан Мијалковић, Јован Јоца Милосављевић, Сретен Младеновић Мика, Давид Пајић, Душан Петровић Шане, Петар Стамболић, Миодраг Мија Станимировић, Добривоје Радосављевић Боби, Добросав Радосављевић Народ, Иво Лола Рибар, Станислав Сремчевић Црни, Драги Стаменковић, Мијалко Тодоровић, Мирко Томић, Чедомир Васовић, Станимир Вељковић Зелe и др.

¹⁸⁶⁹ Радосав Бојовић, Милорад Бонцулић, Драгољуб Божовић Жућа, Бошко Буха, Перица Ивановић, Сава Јовановић Сирогојно, Војислав Манојловић, Миодраг Миловановић Луне, Милан Муњас, Миодраг Новаковић Цуца, Бранислав Обрадовић Цамбо, Бранко Параћ Реља, Драгољуб Радосављевић Топлица, Радиша Радосављевић Шоша, Велизар Станковић Корчагин, Михајло Вукајловић и др.

¹⁸⁷⁰ Јелисавета Андрејевић, Вера Благојевић, др Мило Бошковић, Јелена Ћетковић, Ђука Динић, Живан Ђурђевић, Стјепан Филиповић, Зага Маливук, Вукица Митровић, др Ненад Парента, Дринка Павловић, Нада Пурић, Даринка Радовић, Софија Ристић, Ђуро Стругар и др.

¹⁸⁷¹ Драгомир Дражевић, Драгојло Дудић, Милан Илић Чича, др Миленко Хацић, Петар Лековић, Коста Стаменковић, Бошко Вребалов и др.

¹⁸⁷² Владимир Букилић, Вера Јоцић, Благоје Костић Црни Марко, Радован Ковачевић Максим, Обрад Лазовић, Нада Матић, Рада Миљковић, Нада Наумовић, Милица Павловић Дара, Бранко Перишић Баца, Вера Радосављевић, Милић Радовановић, Анђа Ранковић, Радмила Трифуновић Хитра, Радмила Шишковић, Милица Вучетић Трепуша и др.

¹⁸⁷³ Слободан Пенезић Крцун, Риста Антуновић Баја, Момо Дугалић, Пане Ђукић Лимар, Радован Грковић, Радивоје Јовановић Брадоња, Павле Јакшић, Данило Лекић Шпанац, Раденко Мандић, Милош Минић, Ђорђе Нешић, Живојин Николић Брка, Константин Коча Поповић, Ратко Софијанић, Светислав Ћећа Стефановић, Петар Станковић, Милоје Милојевић, Никола Љубичић, Средоје Урошевић, Александар Војиновић и др.

са којем би требало да се идентификују све друштвене категорије и који би имао васпитну улогу и после 1945. *Народни хероји Југославије* – то су пре 1941. били мали људи потекли међу свим народима, који су се својим ратним подвигом винули у висине. То је била сугестивна порука КПЈ/СКЈ и у послератном периоду, за све оне који је требало да на својим пољима, у индустрији, политици, систему безбедности и одбране, образовању, итд. – наставе њихово дело и граде и бране социјалистичку државу. Због такве улоге која им је намењена, као кохезивног фактора унутар друштва и државе, И. Лучић Тодосић сматра да је над њиховим животима извршена својеврсна „забрана смрти“.¹⁸⁷⁴

У допунским објашњењима о критеријумима додељивања овог признања из октобра 1944. прецизирано је да то право остварују „најистакнутији борци и старешине, најистакнутији организатори, пионири наше војске који су пали на бојном пољу, у затворима и логорима. Предлажу се живи борци и старешине који су нарочито познати и популарни по својим херојским делима, који су у сваком погледу беспрекорно чисти људи, који већ данас живе у свести народа као хероји“.¹⁸⁷⁵ Тиме се посебно стављао акценат на потребу за њиховом не само идеолошком, већ и моралном подобношћу. Пример и узор социјалистичке борбе за долазеће генерације морао је да буде беспрекорне биографије, што је отворило простор за бројне мистификације и конструкције ликова који су у стварном животу били само људи од крви и меса, са свим врлинама и манама које карактеришу и друге људе из истог поднебља. Јасних критеријума за избор хероја није било и тешко да је могло бити, па се често радило и о субјективном осећају и препоруци локалне заједнице, односно огранка КПЈ на одређеном подручју.

О њиховим биографијама сачувано је врло мало грађе и извора првог реда, па се колективно сећање неретко ослањало на произвољне конструкције. Новим, наметнутим јунацима епохе приписиване су надљудске особине. Милану Благојевићу Шпанцу је у официјелној биографији као подвиг придодато наводно „уништавање“ 500 непријатељских војника у Шумадији за само прва три месеца борбе.¹⁸⁷⁶ Чета 2. шумадијског одреда под командом Ивана Мукера је само у

---

¹⁸⁷⁴ И. Лучић Тодосић, *н. д.*, 341. На основу њихових ратних заслуга, Лучић Теодосић врши класификацију народних хероја у три основне категорије: 1. херој бранилац – ослободилац, 2. херој мученик, 3. херој вођа (*Исто*, 247).

¹⁸⁷⁵ *Исто*, 181.

¹⁸⁷⁶ *Narodni heroji*, 1, 82.

једној борби надомак Смедеревске Паланке септембра 1941. убила 108 Немаца; новија истраживања показала су да су тада погинула два припадника Вермахта.¹⁸⁷⁷ Други херој из Шумадије истакао се када је „у одбрани Кнића, заједно са седам бораца, разбио групу од 300 четника“.¹⁸⁷⁸ Непомирљивост према „домаћим издајницима“ била је важна препорука и за митраљесца Милорада Бонцулића: иако је нарушио крхки мир између четника и партизана у Пожеги почетком октобра 1941, овај чин („упркос наређењу да се у њих не пуца, Бонцулић је са својим водом отворио ватру на њих“) му је накнадно приписан као заслуга и пример неустрашивости.¹⁸⁷⁹ Сличне особине исказао је од 1941. и Мирослав Јовановић, потоњи члан ОК КПЈ Београд. Он се „залагао за јединство и истицао у борби против четника и других издајника“.¹⁸⁸⁰ Василије Ђуровић Жарки из Топлице прочуо се најпре по борбама против „унутрашњег непријатеља“ – „убио је злогласног четника Арсу из Љуптена“, а после једне борбе у којој је он предводио партизане „на снегу је остало 50 мртвих четника“.¹⁸⁸¹ И о народном хероју Стевану Ђорђевићу, Рому и некадашњем сеоском слуги који је постао партизански командир крај Књажевца, препричавало се са одушевљењем да „где Стева бије само шубаре остају“.¹⁸⁸² Бранко Параћ Реља се у Шумадији истицао као диверзант, али и по томе што је са својом тројком, прерушен у четника, како стоји у његовој биографији, ликвидирао „непријатеље народа“.¹⁸⁸³ Нису усамљени случајеви где су извикани за народне хероје они које је препоручила испољена жестина и бескомпромисност у грађанском рату.

Као да борбе партизана у Босни и Херцеговини 1942–1943. нису биле довољно тешке и успешне, оне су морале у пропаганди да буду додатно преувеличане: један командант батаљона истакао се по томе што је у борбама у Теслићу заробио 1.000 непријатељских војника и притом имао свега једног погинулог борца.¹⁸⁸⁴ Сам њихов живот није приказиван у уобичајеним оквирима,

---

¹⁸⁷⁷ Исто, 584; Н. Девих, *н. д.*, 77.

¹⁸⁷⁸ *Narodni heroji*, 1, 400

¹⁸⁷⁹ Исто, 99.

¹⁸⁸⁰ Исто, 341.

¹⁸⁸¹ Исто, 237.

¹⁸⁸² Исто, 223.

¹⁸⁸³ Исто, књига 2, 71.

¹⁸⁸⁴ Исто, 490.

већ као непрестана борба. Било да су рођени у сиромашним или добростојећим породицама, *одабрани* као да су од ране младости били предодређени за хероје. Један је „својом ведрином, ненаметљивошћу и скромним држањем очаравао млађе другове и придобијао их за покрет“, а непрестано учећи и усвајајући нова знања, и робијање је правилно искористио како би стекао „марксистичко образовање“.¹⁸⁸⁵ Други је у младим годинама исказао своју политичку зрелост: „Рат га је затекао као 16-годишњег младића који је већ имао јасне погледе на живот. Међу првима је ступио у редове бораца за слободу, правду и једнакост“.¹⁸⁸⁶ Чест мотив у конструкцији лика народног хероја била је и њихова урођена бистрина, солидарност са сиромашним друговима и непрестана жеља за усавршавањем. *Начитаност* се истицала као индивидуална жеља за сазнањем и откривањем истине и правог пута. У биографијама скојевских руководилаца готово је редовна појава да су школу или факултет завршили са највишим оценама, издржавајући се од подучавања других ученика.¹⁸⁸⁷ Такви подаци данас су тешко проверљиви.

С друге стране, евидентно је и да су из њихових биографија уклањани сви иоле компромитујући детаљи који би нарушили чистоту лика бораца, а тиме и читаве борбе. У званичној биографији Радивоја Јовановића Брадоње прећутана је чињеница да је цело лето 1941. провео у пратњи четничког вође, генерала Љубе Новаковића – и да је партизанима приступио тек пошто је био заробљен, већ је наведено да „од првог дана устанка, јула 1941, сврстава се у партизанске редове“.¹⁸⁸⁸ Иако су недуго после рата завршили међу дисидентима, Божидарка Дамњановић Кика и Павле Јакшић приказани су као и даље заслужни и пуноправни грађани. Исто се односило на немали број предратних комуниста, који су од партијског руководства привремено били окарактерисани као троцкисти. Код Косте Стаменковића, старог комунисте и револуционара, његов ратни пут приказује се у континуитету са предратним партијским активностима, иако сећања сабораца говоре да је 1941. дуго био маргинализован, а прво време у партизанима као сумњив провео као економ и кувар.¹⁸⁸⁹ И Мирослав Јовановић,

---

¹⁸⁸⁵ Исто, књига 2, 384.

¹⁸⁸⁶ Исто, књига 1, 301.

¹⁸⁸⁷ Исто, књига 2, 310.

¹⁸⁸⁸ Исто, књига 1, 344; ИАБ, УГБ, СП-IV-206/54.

¹⁸⁸⁹ Ж. Николић, *н. д.*, 48–49.

први комесар 1. шумадијске бригаде, према једном писму које је упутио ПК-у, пре доласка на ту дужност био је из сличних мотива на злом гласу код надређених из ОК Младеновац (Андре Хабуша и Драже Марковића), а због једног сукоба са њима „стражарно спровођен у чету, а доцније се помишњало и на ликвидацију“. Рехабилитован је и унапређен тек после извођења пред партијску комисију и саслушавања код Моме Марковића.¹⁸⁹⁰ Колико ли је било стварних хероја покрета којима је венац славе измакао услед крутих партијских норми, или оних којима је, мада су стрељани од својих, КПЈ ипак признала заслуге у борби?

И смрт народног хероја није смела да буде „обична“, већ обавијена митском опном. Ако ли су и погинули у борби, у апологијама су представљани као убијени мучки, из заседе, на превару. Чест је и мотив издаје који је довођен у везу са њиховом смрћу. Коначно, јунаштво и пркос, презир према непријатељу, јављају се у таквим конструкцијама и при самој смрти, као доказ да се херој дословно борио до последњег даха. Као антички хероји, партизански команданти и борци одлазе у смрт кличући, певајући и узвикујући политичке паролe.¹⁸⁹¹ Најпознатији пример такве смрти поткрепљен документима јесте клицање при вешању Стипана Стеве Филиповића у Ваљево 1942. године. У литератури се наводи да је и стара илегалка и комунисткиња Вукица Митровић „уздигнуте главе и стиснуте песнице отишла у смрт“.¹⁸⁹² Млада Радмила Шишковић, бомбаш 2. пролетерске бригаде, смртно рањена је у накнадној интерпретацији догађаја изговорила да не жали што умире, већ што неће дочекати слободу југословенских народа.¹⁸⁹³ Тихомир Матијевић, народни херој из таковског краја, погинуо је 1943. у сукобу са ЈВуО, а „бандо четничка, издајничка“, биле су његове последње речи“.¹⁸⁹⁴

Посебно признавање партија је одавала својим следбеницима који су мученички пострадали не одавши своје другове и везе. Из низа таквих примера

---

¹⁸⁹⁰ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-2-342.

¹⁸⁹¹ В. Дедијер, *Историјска грађа*, 471. „Ако умиреш, а знаш зашто, то је већ друга ствар. Ту човек и снагу добија. Мораш умирати стрпљиво ако осећаш да је правда на твојој страни. Отуда се рађа и херојство“, тако је кроз свог књижевног јунака проговарао совјетски писац Н. Островски као бољшевички пропагандист. Његови ликови, бољшевици до последњег даха, одлазе на вешала и у смрт певајући „Устајте, ви земаљско робље...“ (Николај Островски, *Како се калио челик*, Београд, 1978, 196, 209). Нимало случајно, са истом песмом умире и рањени партизански митраљезац Сила, јунак Ћосићевог романа (Д. Ћосић, *Далеко је сунце*, 88–90).

¹⁸⁹² *Narodni heroji*, 1, 570.

¹⁸⁹³ Исто, књига 2, 254.

¹⁸⁹⁴ Исто, књига 1, 521.

издвајамо судбине Ђуке Динић и Дринке Павловић, које су убијене у логору. Дринка Павловић (1918–1943), рођена у Белановици, дошла је у контакт са комунистичким идејама још као ученица учитељске школе, због чега је често долазила у сукоб са властима. Од 1938. била је члан и активиста КПЈ. Рат је затекао као учитељицу у селу Спанце крај Куршумлије. Након првог хапшења је успела да се извуче, али након другог, пошто је ухваћена са лажном легитимацијом и порицала ма какву повезаност са КПЈ, спроведена је у Специјалну полицију. У полицијском записнику остао је нетипичан исказ осумњичене Дринке: „Место и имена лица која су ме крила нећу ни у ком случају да кажем, јер не желим да они снесу последице због мене, пошто им није било познато да сам побегла из затвора. (...) О било каквим акцијама комуниста у Прокупљу и Нишу или којем другом месту није ми ништа познато. (...) На крају изјављујем, да сам приправна да поднесем све последице због тога што нећу да кажем у коме сам се месту и код кога скривала по бекству из прокупачког затвора.“¹⁸⁹⁵ Када је доведена на Бањицу, тамо је већ чамила њена млађа сестра Дара, раније курир Главног штаба за Србију. Обе сестре стрељане су у мају 1943. на Јајинцима, а у сећању савременика остало је да су се и у последњим моментима држале храбро; партизанска хероина упечатљивог имена у смрт је пошла певајући.¹⁸⁹⁶

И ухапшена Ђурђелина Ђука Динић (1913–1943), кћи бившег комунистичког посланика из Лесковца и супруга члана Главног штаба партизанских одреда Филипа Кљајића, притиснута доказима након суочавања са својим бившим саборцима, а ни под тортуром, није признала ни делић ствари за које су је теретили. Није одала ниједно име, иако је као члан МК КПЈ у Београду била упозната са читавом партијском структуром у престоници. Изговарала се да је политички неписмена избеглица која са комунистима нема „ма какве везе“. Полиција до смрти није дознала ни њено право име; стрељана је под псеудонимом Мирјана Обрадовић.¹⁸⁹⁷

---

¹⁸⁹⁵ ИАБ, УГБ, СП-IV-199/23.

¹⁸⁹⁶ *Narodni heroji*, 2, 77.

¹⁸⁹⁷ АС Ж, Ж-25, писма Ђуке Динић; АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Ђука Динић*, нерегистровано; ИАБ, БИА, I-1, *Божидар Бећаревић*.

У биографском лексикону партизанских хероја видљиви су и борци које је карактерисала заиста несаломива вера у циљеве партизанске борбе. Тако објашњавамо појаву да је, примера ради, некадашњи надничар Милутин Луковић из Велеречи код Милановца, осам пута рањаван и избациван из строја – и осам пута се у њега враћао. Рат је започео као борац, а завршио га као политички комесар једне јединице. Слична је била и судбина Бранка Ковачевића, који је као млади партизански диверзант деловао широм Србије, а у рату је био рањаван чак 12 пута. Због тако показане пожртвованости, са свега 20 година старости постао је 1944. командант партизанске бригаде у Шумадији.¹⁸⁹⁸ Као и својевремено у Наполеоновим трупама, и Брозови војници су, како се показало, у својим торбама носили маршалску палицу. Њихов војни руководећи кадар, неретко потекао од војнички неискусних младих људи, временом се калио у борбама и постајао способан да управља герилским јединицама. Као идеал су представљани они који су 1941. у рат ушли као борци, неретко и без ранијих веза са КПЈ, а потом напредовали и постајали команданти значајних јединица (Алекса Дејовић, Војин Ђурашиновић, Милоје Милојевић, Миодраг Миловановић Луне). Предратни ивањички кројач Ратко Софијанић, који је у КПЈ примљен у септембру 1941. када је постављен и за командира малобројне Моравичке чете, од 1942. је био командант 2. пролетерске бригаде, а из рата изашао као виши официр и касније доспео до чина генерал-пуковника. Тридесетогодишњи Живојин Николић Брка, потекао у сиротињској многочланој породици у околини Бабушнице, отишао је у партизане крајем 1941. године. Већ идуће године постао је командант Бабичког одреда и са својим борцима створио значајну слободну територију на југу Србије, сукобљавајући се углавном са бугарским окупаторима. „Црна Трава – Бркина држава“, певало се у његовом завичају. Током 1944. постаће најпре командант бригаде, а потом и 22. дивизије НОВЈ.¹⁸⁹⁹ Тиме је свим борцима слата порука да се могу пробити до руководећих места у војсци и држави, које није резервисано само за повлашћене слојеве. У расплету грађанског рата 1944. та чињеница није била од малог значаја у регрутовању нових кадрова. Штавише, када је постало јасно која страна ће се у том сукобу овенчати славом победника, она је можда била и кључна да привуче раније пасивне омладинце из рубних крајева Србије.

---

¹⁸⁹⁸ *Narodni heroji*, 1, 411, 465.

¹⁸⁹⁹ Исто, књига 2, 28.

Трећи из групе проглашених хероја били су партизански мученици. У ту категорију могли би се убројати читаве *партизанске породице* које су уништене у рату. Команданту из Шумадије Душану Дугалићу Немци су стрељали мајку и брата, а он сам погинуо је на ратишту у Босни. Радовану Ковачевићу, комесару 1. јужноморавске бригаде, у борби је учествовала цела породица, а погинула су му два брата. И сам Ковачевић је погинуо 1943. у борби са Бугарима на Радану. „Партизанском Чичи“ Драгојлу Дудићу, погинулом 1941, погинули су и син Милош (такође проглашен за народног хероја) и кћи Перса, а још пет чланова породице Дудић настрадали су као *жртве фашистичког терора*. Народни херој Радмила Трифуновић, рођена у Александровцу код Жабара, у рату је изгубила оца, брата и мужа. Њена борба до последњег даха уклопила се у пожељну слику *осветнице*, како ју је окарактерисала партизанска штампа истичући по њеној погибији херојске особине које су је красиле: „Радмила је у борби изгубила оца, брата и мужа, али је у њој још снажније узаврела мржња према онима који су јој земљу поробили и најмилије побили. Оличење мржње и освете – то је била Радмила.“¹⁹⁰⁰

Секретару ОК КПЈ Шабац Добросаву Радосављевићу, који је обешен у Шапцу 1942, као припадници партизанског покрета погинули су отац, сестра и два брата. Секретару ОК Крагујевац Душану Петровићу Шанету обешен је стриц крај којег је растао, а трудна супруга, партизанка, стрељана на Бањици. Радисаву Раји Недељковићу, првом команданту Крагујевачког одреда и потом комесару 23. дивизије НОВЈ, на Бањици су стрељане мајка и сестра.¹⁹⁰¹ Можда у тим чињеницама треба тражити и узроке зашто су се многи од команданата, враћајући се у Србију после три године, у јесен 1944. осећали као осветници и зашто су тако оштро приступили требљењу „народних непријатеља“.

Као посебно трагичне истичу се приче о страдању Живана Ђурђевића из ваљевског краја и Даринке Радовић из околине Тополе.

Убиство сељака Живана Ђурђевића (1891–1943) из Балиновића код Ваљева није у потпуности расветљено. Карактеристично је да се њему такође приписује,

---

¹⁹⁰⁰ С. Марковић, *Узаврела Морава*, 292.

¹⁹⁰¹ Д. Обрадовић, *н. д.*, 128–130, 154. Владимир Дедијер пише и да су највиши руководиоци партизанског покрета изгубили блиске сроднике: Е. Кардељу је настрадао брат, М. Ђиласу отац, два брата и сестра; И. Рибару жена и два сина, Д. Марковићу брат и сестра, А. Ранковићу супруга и браћа. И самом Дедијеру погинула су у партизанима два синовца (V. Dediđer, *Prilozi*, 568).

као и Даринки Радовић, прикривање партизанских рањеника, и да је убијен у само два дана разлике (25. маја) у односу на њу. Као извршиоци оба злочина именују се четници Николе Калабића, мада у случају Ђурђевића недостају детаљи о томе која јединица и који командант су у ликвидацији учествовали. О детаљима овог злочина сазнајемо, на основу извора првог реда, само из једног писма ОК Ваљево из јуна 1943: „У селу Балиновићу срез ваљевски направили су злочин, по свирепости није било равног. Живана Ђурђевића (Продана) члана партије и његовог сина Радомира у чијој су кући нашли једног друга (М. К.) кога су у борби убили, повели су на клање, пошто су им претходно кућу демолирали а имовину разнели. У путу су их мучили и батинали тражећи им разна признања. Кад ништа нису успели таквим мучењем, заложили су велику ватру и спремили се да их пеку живе. Тада је син побегао, у бегству су га убили.“¹⁹⁰²

Шта се даље дешавало са Живаном Ђурђевићем на Дебелом Брду – да ли су га четници Горске краљеве гарде пекли усијаним гвожђем не би ли одао своје партијске везе, што се дешавало и у неким другим приликама, или пекли на ражњу, како је наводила партизанска пропаганда, а што није забележено ни у једном другом случају у Србији – није до краја јасно. Ђурђевић је од 1942. био члан КПЈ, био је активан у партизанском покрету, а у његовој кући током претреса који је вршила ЈВуО убијен је главом секретар ОК КПЈ Ваљево Милан Китановић. Међутим, није јасно ни какво признање су инквизиторским методама покушавали од њега да изнуде. По свему судећи, он је био мучен тако што је био привезан за неко дрво и онда више пута био приношен ватри и од ње изнова одаљаван, уз опекотине. После рата, о томе је реконструисана слика да је Живан Ђурђевић *жив испечен на ражњу*, што имплицира и методе мучења сличне набијању на колац из турског периода, чега у овом случају ипак није било. Његови партијски другови сачували су сећање да ни у тако тешким мукама није проговорио, нити икога одао. Зато су његов пример истицали као „узор како се гине“ и да су комунисти „јачи и од ватре“.¹⁹⁰³

---

¹⁹⁰² Народни музеј Ваљево, Збирка архивалија 1941–1945, извештај ОК Ваљево, мај 1943, нерегистровано.

¹⁹⁰³ С. Читаковић, *н. д.*, 150–153; *Narodni heroji*, 1, 229; изјава Владимира Ђурђевића, праунука Живана Ђурђевића, дата аутору октобра 2019. године.

Око страдања Даринке Радовић и њених кћери Радмиле и малолетне Станке после рата је настала читава легенда о „мајци храброст“ из Шумадије, неписменој а политички свесној 47-годишњој сељанки која је жртвовала себе и своју децу не би ли заштитила партизанског рањеника.¹⁹⁰⁴ Све три заклали су четници у зору 23. маја 1943. године. „Даринка из Рајковца“ је истицана као „јединствен и потресан пример храбрости, јунаштва, неустрашивости, несаломљивости и крајњег самоодрицања“, а због тако постојаног односа према непријатељу Даринка Радовић је после рата проглашена и за народног хероја.¹⁹⁰⁵ Њена херојска смрт инспирисала је многе уметнике, па је о њој у послератном периоду настало више дела, чак снимљен и играни филм. Нова истраживања нешто умеренијих партизанских хроничара о овом свирепом убиству мајке и две кћерке ипак деконструју мит о несаломљивим револуционарима. Истраживања са терена говоре да Даринка Радовић, иако је раније примала на конач Душана Петровића Шанета и још неке борце, у тренутку погибије дефинитивно није прикривала партизана, да убиству није претходило мучење, саслушаће нити њено евентуално пркошење четницима и да је поред идеолошких злочина имао и дубоке личне мотиве између актера који су се, по свему судећи, дуго познавали. Борци из Шумадије су у првој реконструкцији убиства наводили да „ближих података о њеној смрти нема јер то нико није могао да види“. Све остало су биле послератне конструкције и свесно стварање једног мита.¹⁹⁰⁶

На примеру неких народних хероја уочава се и извесна сличност са ликовима совјетских хероја и потенцијална жеља КПЈ да се у том смислу југословенска револуција најпре истакне као део опште револуционарне линије и њен саставни елемент; после разлаза са Совјетским Савезом на тај начин се пак истицала њена аутентичност. У том смислу, и лик Даринке Радовић неодољиво подсећа на судбину Космомолке Чајкине, руске *жене-мученице* чији је лик митологизован у совјетској пропаганди. Према легенди, она је од Немаца била подвргнута ужасном мучењу не би ли одала место где су се скривали партизани,

---

¹⁹⁰⁴ Готово идентичан случај забележен је и у Драгачеву, где је убијена Лена Ракићевић са своје две кћери, али из непознатих разлога овај пример није био чешће приказиван у средствима партизанске пропаганде.

¹⁹⁰⁵ *Narodni heroji*, књига 2, 152.

¹⁹⁰⁶ МЦКУ Рајковац, уписи за мај 1943; АЈ, МГ, 1-6, а/18; М. Ђорђевић, *н. д.*, 271–274; Драгослав Димитријевић, *Даринка Радовић, Народни херој*, Београд, 2011, 64–76, 116.

али је упркос свему остала нема. Док је крварила на снегу, према пропагандној конструкцији смогла је снаге да изговори: „Живео Стаљин, живела победа!“.¹⁹⁰⁷ Таква поређења нису била ретка. По лику, борбености, али вероватно и по одлучности за сукоб са непријатељем у грађанском рату, Сава Ковачевић је међу својим саборцима називан југословенским Чапајевим – по команданту 25. стрељачке дивизије Црвене армије, Василију Чапајеву. Са Чапајевим је био упоређиван и партизански командант из Шумадије Душан Дугалић, као и још неки руководиоци.¹⁹⁰⁸ Познато је да је сваки партизански одред од 1941. имао и свог Корчагина, борца који се угледао на главног протагонисту романа „Како се калио челик“. И неколико југословенских народних хероја носили су током рата тај надимак. Пожаревачки одред, као и неки други, имао је и „своје“ команданте Тимошенка и Буђонија. Док су посматрали Драгојла Дудића како, у гуњу и опанцима, у летњим месецима 1941. држи конференције са сељацима и објашњава им политичку ситуацију лишен демагошких и револуционарних фаза, његови саборци су са одушевљењем приметили: „Па ово је прави југословенски Калињин“.¹⁹⁰⁹

Новија истраживања показују и на свесно тражење југословенског парњака совјетском мученику Павлику Морозову, који се нашао у лику Бошка Бухе. И у једном и у другом случају, колективни симболи „малених“ хероја требало је да

---

¹⁹⁰⁷ И. Лучић Тодосић, *н. д.*, 143.

¹⁹⁰⁸ J. Pantić, *н. д.*, 171; J. Ribnikar, *н. д.*, 60.

¹⁹⁰⁹ Б. Матић, *Драгојло Дудић*, 20. Занимљиво је како Драгојла Дудића описује и његов савременик и политички неистомисљеник Драгољуб Јовановић: за њега је он био „трезвени и домаћински марљиви сељак“, „сељак који зна енглески“, „најписменији српски сељак кога сам упознао“ (Д. Јовановић, *н. д.*, књига 3, 437). Дудићева појава поготово је долазила до изражаја јер је међу комунистима 1941. било мало истинских сељачких вођа и трибуна, иако је сељаштво попунило њихове редове. Они су им долазили као појачање тек по успостављању савеза са земљорадничком левицом. Сличан Дудићу, као стари комуниста и узоран домаћин, био је Љубо Мићић, домаћин и бивши посланик КПЈ из Горобиља крај Пожеге. Током 1941. био је председник СНОО за пожешки срез, а владини одреди заробили су га и стрељали у марту 1942. Последње његове мисли у затвору, које је преточио у записе, биле су усмерене ка његовом вођњаку и пчелама (Ј. Радовановић, *н. д.*, 222–225). Колоритан је, а припада и истом низу, и портрет Живадина Аксентијевића из Шума код Топола (1888–1942), старог ратника, републиканца и трибуна, који је пре рата припадао НСС, а од 1941. КПЈ. За њега би се могло рећи да је после 1918. био разочарани ратник, којег су сви проблеми и неправде Краљевине нагнале да постане револуционар. Од 1941. почео да снева да постане републикански посланик из Опленачког среза, места толико значајног за династију Карађорђевић. Када је 1942. ухапшен и саслушаван, на питање откуд то да буде комуниста у Карађорђевој завичају, само је поновио фразу коју је често изговарао на предизборним скуповима пре рата: „Храст се сасеца, чупа из корена, тамо где је израстао и дотрајао“. У марту 1942. Немци су га стрељали на Метином брду крај Крагујевца (Живко Лазић, *Живадин из шума*, Топола, 1989, 101; Д. Јовановић, *н. д.*, књига 4, 453–454).

прикажу како се у *тоталном рату* ангажују и они који нису дорасли да носе пушку, да су и они спремни за подвиге. И један и други су у тренутку смрти били сличне старосне доби, обојица су убијени из заседе и од „унутрашњег непријатеља“. Лик Бухе, који је у партизана ступио са 15 година, а погинуо са 17, представљао је вишеструки симбол. Рођен у околини Вировитице, пред терором у НДХ избегао је у Мачву, где се придружио партизанима. Низак раст и дечачки лик допринели су да изгледа још млађи него што је заиста био и буде запамћен као вечити дечак. Прва борбена искуства стекао је у борбама против четника у Карану и на Трешњици. Тиме је стекао услов да у пропаганди буде приказан као борац и страдалник у рату и са српским и са хрватским *фашистима*. Коначно, погинуо је крајем 1943. у борби са припадницима ЈВуО у Јабуци крај Пријепоља, „убивши претходно неколико четника“.¹⁹¹⁰ Бошко Буха је проглашен за народног хероја 1951, у жеку сукоба Југославије и Совјетског Савеза, као сликовит пример „малих, а борбених“, постајући тако и симбол пркоса Југославије.¹⁹¹¹

Ту долазимо и до питања именовања народних хероја током сукоба са Информбироом, будући да је дефинисање сопственог и бирање новог револуционарног пута 1949–1953. пратило и масовно стварање нових херојских ликова, који би истакли самосталност и независност борбе југословенских партизана. То се јасно види из статистике проглашених народних хероја по годинама: у Југославији их је 1942–1946. проглашено свега 170, а 1949–1953. још 1.141. Број проглашених народних хероја из окупирани Србије (без Баната и дела Косова) по годинама био је следећи: 1942 – 2, 1943 – 3, 1944 – 6, 1945 – 23, 1946 –

---

¹⁹¹⁰ *Narodni heroji*, 1, 124.

¹⁹¹¹ Danijela Lugić Vukas, „Boško Buha i Pavlik Morozov, novi (jugoslovenski/sovjetski) čovjek u tijelu malenoga dječaka“, *Narodna umjetnost, hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, vol 51, no 2, Zagreb, 2014, 133–154. У својим ратним сећањима, Љубодраг Ђурић наводи да је у 2. пролетерској бригади било 44 „малих јунака“, од којих је већина погинула у рату. Неки од њих, ангажовани као курири, имали су када су пошли из Србије свега 12 година (Lj. Đurić, *Sećanja*, 205). Ангажовање деце и њихово одвођење у партизана сматрало се за успех, а њихова жртва као подвиг који је примерен рату и масовном подизању становништва на устанак. В. Дедијер описује једну епизоду везану за смрт дечака – шумадијског партизана из 1942: „После подне кренуо сам (...) на сахрану малог Јовице, најмлађег партизана Крагујевачког батаљона. То је мали сељачић, 15 му је година, родом је из Коњуше, дивног села код Горњег Милановца. (...) Ја сам га примио у партизана. Прво смо га одбили, али је плакао, па смо га узели. (...) Изврстан борац. Смрзао се на Игману, расцветала се рана, па сада наишао тетанус. Сахранили смо Јовицу крај Дрине. Стално је говорио: 'Ох, да ми је само да дођемо до Дрине, до моје Србије, па да је пољубим'. Дошао си, Јовице, до Дрине. Бићеш освећен. Док ово пишем с доњег спрата из дворане, омладине Фоче грми: 'Устајте ви, земаљско робље...'“ (V. Dedijer, *Dnevnik*, 72). Сличну глорификацију употребе деце у НОР-у даје и Милан Борковић – в. више у М. Борковић, *СКОЈ*, 124–128.

1, 1948 – 1, 1949 – 13, 1951 – 48, 1952 – 13, 1953 – 112.¹⁹¹² Тако је и у Србији видљива диспропорција међу додељивањима највишег ордена и звања: после 1948. изабрано их је 85% од укупног броја, од чега убљедљиво највише у 1953. години. Управо у то време, услед политичке одлуке, доносе се и флексибилнија правила за избор народног хероја и потпуно мења њихова структура.

Није постојао јединствен образац нити списак врлина који би партизанског борца и старешину препоручио за звање народног хероја. Чињеница је да многи истакнути команданти или заслужни борци нису добили такво признање и, супротно, да су подвизи неких од награђених били врло упитни. У Србији су та признања изостала и за неке личности које су биле носећи стубови комунистичке организације 1941–1944. Примера ради, сви чланови првог састава Главног штаба партизанских одреда Србије из 1941. добили су и звање народног хероја, али не и његов командант, Сретен Жујовић Црни. Није до краја истражено да ли му је то звање уопште било дато пре 1949, или му је одузето као и сва друга одликовања пошто се 1948. сукобио са руководством КПЈ. Народни херој није постао ни Предраг Марковић Алимпије, начелник Главног штаба за Србију и први командант 1. јужноморавске бригаде, који се по сећањима сабораца заиста прославио по јунаштву и по политичкој вештини – вероватно зато што је 1941–1942. био официр у команди четничких одреда. Коначно, на списку одликованих изостало је и име Благоја Нешковића, ратног секретара ПК КПЈ за Србију. Зато се чини да је одлука при избору оних који ће „оличавати нашу војску и народе“, како је стајало у инструкцији КПЈ, ипак била првенствено политичка, поготово од 1949. године.

Упркос свему, на основу анализе партијске грађе, историчар Раде Ристановић даје оквирни преглед особина и врлина које су партизане и комунисте препоручивали за висока признања и напредовање у партијској и војној структури: беспрекорност у личном животу, бољшевичка скромност, гвоздена дисциплина, будност, конспиративност, спремност за личну надградњу и политичко развијање, рад у масама, овладавање војном вештином, правилно држање пред класним непријатељем.¹⁹¹³ У рату су лична иницијатива, храброст и револуционарна доследност над овим врлинама добијале и предност. Са упорним

---

¹⁹¹² *Narodni heroji*, 1, 593–594.

¹⁹¹³ Р. Ристановић, *н. д.*, 72–76.

инсистирањем на испуњавању оваквих услова, партија је настојала да створи *новог човека*, војника револуције који испуњава све постављене задатке.¹⁹¹⁴ Међутим, овде се може запазити још једна појава. Међу људима који су проглашени за народне хероје и после 1945. постали део владајуће класе било је и оних који су потицали са дна друштвене лествице и чија је животна перспектива била врло магловита.¹⁹¹⁵ Биографије неких од њих показују нам из каквог су окружења потекли и како је текло њихово напредовање кроз рат.

Милоје Милојевић, рођен 1912. у селу Урсуне у Левчу, потицао је из веома сиромашне породице. Његови родитељи изродили су четири сина, а кроз њихове судбине преломила се сва драматичност живота на српском селу између два светска рата. Оца су му као хајдука још током Првог светског рата стрељали Немци, а потом и спалили кућу Милојевића. Тај догађај заувек је обележио живот Милоја Милојевића и вероватно му дубоко усадио слику о исконском непријатељу. Мајка, која је уз то била инвалид, са децом се иселила у појату за козе и ту су уз многе тешкоће проживели наредних неколико година. Мајка се потом преудала за једног суседа, али ни тај брак јој услед лоших породичних односа није дуго потрајао. Онда се низала трагедија за трагедијом: један син јој је као дечачић умро од болести, други је случајно упао у огњиште и ту изгорео, а трећег је после само неколико година прегазио коњ. Остао је само Милоје, који је по завршеној четворогодишњој основној школи у селу као дванаестогодишњак прешао у Рековац, где је изучио и трговачку школу. Са свега 15 година почео је да ради као трговачки помоћник, али се ни ту није задржао. После једне несреће на послу напустио је Левач и одселио се за Београд. Тамо су га прихватили мајчини рођаци и помогли му да се упише у подофицирску школу. Немирног духа, млади Милоје Милојевић је и тамо више пута изазивао инциденте и био кажњаван за дисциплинске прекршаје, од чега једном и затвором од 40 дана. Напослетку се запослио као војни чиновник, а Априлски рат затекао га је са службом у Скопљу.

---

¹⁹¹⁴ Г. Д. Луков, К. К. Платонов, *Војна психологија*, Београд, 1968, 246–249.

¹⁹¹⁵ Овако се представљао један од ликова из „партизанског буквара“, романа Островског: „Зовем се Жарки Иван. Не памтим ни оца ни мајку, био сам беспризорни; као просјак сам лежао поред плотова. Гладовао сам и нигде нисам имао склоништа. Живот ми је био псећи, не као ваш, мамини синови. Али ето, дошла је совјетска власт, прихватили су ме црвеноармејци. Цео вод ме је посинио, обукли су ме, обули, научили да читам и пишем, а што је најважније – дали су ми појам о томе шта је човек. Постао сам, захваљујући њима, бољшевик, и такав ћу до смрти остати“ (Н. Островски, *н. д.*, 172). Број оних који су се у Србији могли идентификовати са оваквим ликом није био мали, а ту је лежала и шанса за успон комуниста.

Протеран из краја који су окупирале бугарске снаге, Милојевић се вратио у завичај и, коначно, у августу 1941. отишао је у партизане.

Првих неколико дана био је борац, да би због својих војних знања био именован на место заменика командира чете. У јесен 1941. он је постао и командир чете, али је по преласку у 1. пролетерску бригаду, како због свог испољавања незадовољства због превелике улоге КПЈ у наметању правца борби коју је он од почетка сматрао за ослободилачку и надстраначку, тако и због генералне политике класног заостравања, као некадашње војно лице опет постао борац. Требало је да се изнова доказује, да би крајем 1941. постао водник, а у марту 1942. заменик команданта Београдског батаљона у оквиру 1. пролетерске. Од тада, па до октобра 1944, упркос свој умешности, Милојевић је стално остајао на дужности заменика, у бригади, а потом и у дивизији. Са партизанским јединицама прошао је сва ратишта у Босни, а посебно се истакао у борбама са усташама код Ливна и Дувна; тамо је и изгубио око. У лето 1944. убачен је у Србију и, као командант 21. дивизије, водио велике борбе са четницима, продирући кроз западну Србију и Шумадију према Београду. Од 1945. до 1948. обављао је дужност команданта Београда, од 1948. до 1950. био је командант 1. војне области, а од 1959. до 1964. командант 1. армије. Његова каријера била је у успону све до 1966. године.¹⁹¹⁶

Очигледно, Милојевићева каријера није пре 1941. могла да обећа нити да слуги тако нагао успон – од локалног војног чиновника до команданта престонице за непуних пет година. Можда је та промена још видљивија у случају Саве Јовановића Сирогојна. Рођен 1926. у селу на обронцима Златибора, најпре је био надничар и слуга, па као дечак уочи рата прешао у Ужице. „Радио је разне послове у граду, од чистача обуће до носача“; као бескућник спавао у празним вагонима и туђим шупама. Када су се партизани појавили у Ужицу септембра 1941, са причом о новом животу и равноправности свих грађана, Сава им се придружио и они су га примили, иако је тек био напунио 15 година. У партизанима, који су тада држали власт у граду, са пушком, први пут се осетио човеком; „он – дете улице, израстао је у комунисту ког су сви поштовали и ценили“. Сава Јовановић није постао партизански командант, али се у 2.

---

¹⁹¹⁶ В. више: Слободан Максимовић, *Херој из Левча, живототис народног хероја Милоја Милојевића*, Београд, 2000.

пролетерској бригади прочуо као бомбаш. После две године војевања примљен је у КПЈ, што је схватио као посебно животно признање и додатни подстицај за борбу. У једном јуришу, док су се партизанске јединице у мају 1944. пробијале у Србију, Сава је погинуо код села Мравињаца на Повлену, борећи се са припадницима Руског заштитног корпуса.¹⁹¹⁷

Сличних судбина младих, неснађених људи, пре рата није било мало. На српском селу били су готово препуштени сами себи. Друштвени и културни утицаји до њихових средина су тешко допирали, а политичке странке без посебног програма за младе просто су их гурале у загрљај комунистима или Збору. Људи попут Саве Јовановића или Милоја Милојевића, али и низа њихових исписника, поготово међу припадницима *постсолунских генерација*, који су потицали из најнижег сталежа, били сведоци урушавања државе и њених институција и, поврх свега, осетили да су у свом положају безперспективни и заувек ограничени, могли су свој излаз 1941. да траже само у револуцији и дубоком захвату после ког више неће бити повратка на старо.

Управо са тако заводљивом паролом појавили су се комунисти. Они 1941. на српском селу нису наступили као противници нације, традиције и вере, већ су настојали да их увежу у шири струк и визију друштва које би почивало на слободи, једнакости и правди – свему ономе чега је у друштву Краљевине мањкало. Штавише, они са увежбаном револуционарном мимикријом нису наступали у име диктатуре, већ у име демократије. Наравно да нико од оних који су их тада на селу подржали није имао на уму забрану прослављања Светог Саве и ношења литија до ког ће доћи после свега пар година, или опстанак логора за политичке неистомишљенике са вишеструко строжијим режимом него што је то био случај у пређашњој „трулој држави“. Уз то су им понудили и низ популарних мера: укидање пореза, брисање дугова, „раскулачивање“ богатих, савез са далеком и мистичном Русијом. Комунисти нису створили људе који су поверовали у такве идеје, али су ширењем своје политичке платформе успели да их политички ангажују и употребе. Оног тренутка када су довољно војнички ојачали, подржавани и са Истока и са Запада, имали су уза се и ту масу која је

---

¹⁹¹⁷ *Narodni heroji*, 1, 346.

одавно нарасла до критичне тачке, и која се увек повијала према сили која је тренутно доминантна. Врата за револуционарни преврат тада су била отворена.

3. 2. Партизани у логорима и затворима – њихов статус и третман

Успон тоталитарних идеологија и Други светски рат као *тотални рат* донели су у свету сасвим нову појаву – концентрационе логоре као средство масовне изолације идеолошко-политичких противника, припадника појединих етничких или верских група или цивила из кризних подручја. На територији немачке окупационе зоне у Србији они су успостављени већ од јула 1941. године. Досадашња истраживања показују да је на тлу Југославије деловао 71 концентрациони, радни и сабирни логор и око 330 истражних и других затвора, а да су њени грађани 1941–1945. боравили у још 69 фашистичких и нацистичких логора који су се налазили ван земље.¹⁹¹⁸

Први и највећи логор у окупираној Србији настао је у Београду. Првобитна идеја окупационе управе била је да неподобне и ухапшене смести у предратни логор за комунисте на Ади Циганлији, али је тај простор због своје локације и капацитета оцењен као неодговарајући. Специјална немачка комисија одабрала је за логор некадашњу касарну 18. пешадијског пука на Бањици. Као датум оснивања *Бањичког логора* у историографији се узима 5. јул 1941, док су први логораши стигли два дана касније. Управа над логором је била подељена на српски и немачки део. Немачки део логора био је под непосредном командом

---

¹⁹¹⁸ Sima Begović, *Logor Banjica 1941–1944*, knjiga 1, Beograd, 1989, 23. О антифашистима из Србије и Југославије у логорима, како у земљи, тако и ван ње, до данас црпимо најкомплетнија сазнања из пројекта Института за савремену историју из 1980-их година, у оквиру ког је објављено десетак монографија и више научних радова. Више о томе: Milan Koljanin, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Beograd, 1992; Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941–1944*, Beograd, 1989; Tomislav Žugić, Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945*, Beograd, 1989; Miodrag Milić, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*, Beograd, 1992; Slavko Pešić, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941–1944*, Beograd, 1989; Љубомир Млађеновић, *Под шифром викинг. Живот, борба и страдање југословенских интернираца у логорима у Норвешкој 1942–1945*, Београд, 1991; *Logor Banjica: Logoraši, knjige zatočenika Koncentracionog logora Beograd-Banjica 1941–1944*, priredile Evica Micković, Milena Radojčić, Beograd, 2009, knjige 1–2. Због недоступности извора првог реда, али и исцрпљености теме, у овом раду биће говора само о припадницима партизанског покрета у логорима у Србији.

Гестапоа, а управа и обезбеђење поверени су БДС-у и његовој специјалној команди, који су вршили категоризацију затвореника и у свему одлучивали о њиховој даљој судбини. За разлику од недодирљиве немачке управе, српски део логора, на челу са Светозаром Вујковићем, морао је све своје одлуке да усаглашава са немачком командом. Испрва је био намењен за логорисане са подручја Београда, али је већ од августа 1941, са распламсавањем устанка и већим бројем ухапшених, постао надлежан за ухапшене са територије целе Србије. Тиме је и из првобитне зоне одговорности немачког фелдкоманданта пребачен директно у надлежност окупационог заповедника Србије. Према приближним, али непотпуним подацима, кроз Бањички логор прошло је 23.244 особа. Коначни број није много већи. У првим извештајима након рата Државна комисија за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача дошла је до закључка да је на Бањици убијено 8.700 логораша, али су у исто време постојали подаци за свега 4.600 стрељаних. Логор је привремено распуштен 4. октобра 1944, али је за изолацију непријатеља 1944–1945. послужио и комунистичким властима.¹⁹¹⁹

Друго београдско место патње и смрти било је *логор Сајмиште* или *прихватни логор Земун*. Логор је одлуком немачких власти основан у децембру 1941, а постојао је све до јула 1944. године. За разлику од Бањичког логора, који је делом био и под управом колаборациониста, Сајмиште је до 1944. било под контролом и управом немачког окупатора, иако се формално логор налазио на територији НДХ. Његова унутрашња организација и режим били су готово идентични онима који су владали у конц-логорима у Немачкој. Од 8. децембра 1941. до 10. маја 1942. овај логор био је намењен за изолацију Јевреја и Рома. Пошто је јеврејска популација физички уништена, овај логор постао је „прихватни“, тј. централни резервоар за намиривање потребних квота за принудни рад. Присталице партизанског и Равногорског покрета овде су довођене из свих крајева Србије. Највећа *партизанска група* стигла је у фебруару 1943. из пожаревачког краја, када је доведено 884 сељака којима је у склопу немачке одмазде колективно приписана сарадња са комунистима. Будући да је Сајмиште било сабирни, односно „пролазни логор“ и по надлежности обухватао знатно ширу територију од окупиране Србије (1942–1944. је свега око 9% логораша

---

¹⁹¹⁹ *Logor Banjica*, 18–22; С. Цветковић, *н. д.*, 125.

потичало из немачке окупационе зоне у Србији), у њему се затвореници нису дуго задржавали. Логор је ликвидиран у јулу 1944, а логораши већином одведени на принудни рад у Немачку. Кроз Прихватни логор Земун прошло је за мало више од две године око 15.000 логораша. Побито је или умрло њих око 6.400.¹⁹²⁰

У устаничком жаришту, у северозападној и западној Србији, поред низа мањих и истражних затвора, највећи је био логор у Шапцу. Заправо, у овом граду су током окупације под управом Немаца функционисала два логора, један у касарнском простору на месту званом Сењак, а други у баракама на обалама Саве. Логор на Сељаку је био пролазног карактера и био је активан у периоду од 30. септембра 1941. до пролећа 1942, од времена напада устаника на град до уништења већих герилских формације на овом подручју. Први затвореници били су махом Шапчани и Мачвани, а касније у њега долазе заробљеници из других области окупирани Србије, који би потом били упућивани у друге логоре или ликвидирани од стране Гестапоа. Логор на Сави формиран је 20. јула 1941. године и био је активан све до 19. септембра 1944. године. Поред Немаца, о безбедности логора се 1943–1944. старао Руски заштитни корпус. Без обзира на то што је кроз шабачке логоре током рата прошло око 30.000 затвореника, они нису имали такав значај као Бањица и Сајмиште. Боравак логораша у њима је био краћи, а смртност вишеструко мања. Међутим, шабачки логор је по оба критеријума био један од највећих у унутрашњости Србије, поготово непосредно након гушења устанка. Према сачуваним подацима, овде је од новембра 1941. до марта 1942. било петнаестак масовних стрељања; у сваком од њих погубљено је по 100 или чак више стотина лица. Само у јануару 1942. Немци су у Шапцу стрељали око 500 логораша. Од гушења устанка је интензитет репресије значајно умањен.¹⁹²¹

За подручје јужне Србије највећи је био логор *Црвени крст* у Нишу. Формиран је у септембру 1941. и налазио се у надлежности немачких полицијских служби. Логорски простор је и у овде обухватио некадашње војне објекте, а будући да се налазио недалеко од железничке станице Црвени крст, по њој је убрзо и добио незванични назив. Стрељања заробљеника вршена су недалеко од града, на брду Бубањ. За разлику од других логора, нишки логор није могао да прими много затвореника. Новија истраживања говоре да је кроз логор на

¹⁹²⁰ М. Koljanin, *n. d.*, 171–175, 236–237, 369–370, 375, 396.

¹⁹²¹ В. Глишић, *Терор и злочини*, 151–154.

Црвеном крсту и друге затворе на територији фелдкомандантуре 809 прошло око 12.000 особа. Иако су прве процене наводиле веће бројке, број убијених логораша износио је око 2.000–2.500, од чега су за четири петине утврђени идентитети.¹⁹²²

Поред ових, највећих концентрационих и сабирних логора на територији Србије, треба поменути и највећи радни логор, који је формиран у оквиру комплекса Борског рудника. У оквиру окупационог система у Београду функционисало је и више затвора: главни затвор (на данашњем Тргу Николе Пашића), чија се централа налазила у Ратничком дому – и која је такође у подруму имала притворску јединицу; затвор у Топовским шупама, где су боравили ухапшеници БДС пре распоређивања на Бањицу или Сајмиште; притвор на Обилићевом венцу и затвор у Ђушиној улици, који су били под контролом Управе града Београда.¹⁹²³ Поред њих, у унутрашњости Србије треба поменути и логоре и затворе који су по слому устанка привремено сабирали и по 100, 200 и више стотина ухапшеника и заробљеника: у Крагујевцу, Ужицу, Смедеревској Паланци, у Крушевцу, Пожаревцу, Лесковцу, Зајечару, Пожаревцу, Косовској Митровици итд. У неким од њих такође су вршене масовне егзекуције грађана и заробљених герилаца.¹⁹²⁴ Комунисти и припадници партизанског покрета често су били најбројнији међу њима.

Од септембра 1942. у Смедеревској Паланци је функционисала још једна специфична установа у Србији, која је у перцепцији комуниста такође важила за логор, иако уистину то није била. Радило се о *Заводу за принудно васпитање омладине*, којем и овде треба посветити нешто више простора.¹⁹²⁵ У ову установу, која је настала вероватно по идеји Д. Љотића, довођени су комунистички настројени омладинци, претежно чланови СКОЈ-а претходно логорисани на Бањици, да би се „спасили од казне смрти и концентрационог логора“, а потом у

---

¹⁹²² М. Миловановић, *н. д.*, 270; Небојша Озимић, Александар Динчић, *Жртве логора Ниш 1941–1944*, Ниш, 2014.

¹⁹²³ S. Begović, *н. д.*, књига 1, 56–59.

¹⁹²⁴ Стрељања у Крагујевцу вршена су 1942–1943. на Метином Брду, у Крушевцу на Багдали (највеће у јуну 1943), у Зајечару на Краљевици, а у Пожаревцу на брду Чачалица. Карактеристично је да су на овим локацијама и комунисти после рата неретко вршили ликвидације својих неистомисљеника. И затвори на Обилићевом венцу и у Ђушиној улици у Београду послужили су од јесени 1944. и за изолацију „ухапшених народних непријатеља“.

¹⁹²⁵ Више о овој теми видети код: Маја Николова, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд, 2010; Бранислав Жорж, *Завод у Смедеревској Паланци, острво спаса или робијашница*, Београд, 2006; Милош Крстић, *Непокорена младост, концентрациони логор у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд, 1981.

Заводу „путем педагошких мера и наставе ослободе комунистичког учења – да се преваспитају“. Коначно, предвиђено је да тако *преваспитани* омладинци буду ангажовани као подршка борби Недићевих снага против комунизма. Као нека врста васпитног завода са правилима живота сличним манастирском типичу, стављен је у надлежност Министарству просвете и вера, које је деловало у оквиру Српске владе. Крајем 1942. у Заводу је боравио 121 младић и девојка, а сматра се да је до његовог распуштања у септембру 1944. кроз установу прошло скоро 1.300 омладинаца. Било их је из свих делова распарчане земље, али највише из Београда. Међу њима је било и доста експонираних младих комуниста, попут Слободанке Стефановић, члана ОК КПЈ Пожаревац, Милене Пенезић, сестре С. Пенезића Крцуна, Тиосава Велимировића, синовца владике Николаја, Милутина Дорословца, секретара централног школског актива СКОЈ-а у Београду и др. Васпитачи су им били генерацијски блиски, млађи интелектуалци, политички углавном на линији Збора.¹⁹²⁶

Сместени у баракама и подељени на два павиљона (мушки и женски), *питомци* Завода били су устројени по полувојничком принципу. Били су подељени на чете, водове и десетине; дан би им почињао уз буђење трубом, извођење гимнастике, постројавање и поздрав застави. Потом би одлазили на радове: момци на оближњој заводској економији, а девојке на неку врсту течаја за домаћице. Биле су им испланиране целодневне активности. По скраћеном програму, за њих је организована настава и похађање гимназије и факултета. Културни живот обогаћен је радом низа секција: литерарне, позоришне, музичке, спортске, шаховске, фолклорне. У посебној бараци увежбавали су глуму и давали позоришне комаде. Нека дела, попут Шекспирових или Петра Кочића, по којима су они припремали и изводили представе, била су у окупираним земљама забрањена. Одбојка, бокс, пинг-понг били су неки од спортова који су се у Заводу увежбавали, а посебно је био запажен фудбалски тим који је наступао широм Србије. Слободно време током викенда коришћено је за излете, одлазак у биоскоп и присуство на литургији.¹⁹²⁷

Првих осам месеци, по сећању једног од васпитача, *питомци* су похађали наставу у школама, радили на пољопривредном имању и у радионицама, а онда

¹⁹²⁶ Н. Девећ, *н. д.*, 131–132; К. Николић, *Страх и нада*, 276–277.

¹⁹²⁷ Исто, 133.

„смо изашли пред њих са политичком наставом, чији су план и програм били брижљиво припремљени“.¹⁹²⁸ У политичкој настави питомци су најпре морали да савладају појмове из филозофије, социологије, историје, антропогеографије, књижевности. У склопу библиотеке имали су и оригинална, забрањена дела марксистичких мислилаца. После ишчитавања оригиналне литературе правили су критичке осврте и разговарали о Марксу, Енгелсу, лењинизму, Титу, Коминтерни, СССР-у. Након дискусија и полемика писали би реферате на тему: „Мој случај“, „Моје политичко убеђење“, „Зашто нисам и зашто не могу да будем комуниста“, „За Светог Саву или Маркса“, или пак „Тито, генерал Михаиловић и Недић“. Често су била организована и предавања, која су држали идеолози Збора и интелектуалци који су важили за присталице „новог пута“ који је заступала Недићева влада: Ратибор Ђурђевић, Јован Рапајић, Ратко Парезанин, Димитрије Најдановић, Милосав Васиљевић, Велибор Јонић, Ђоко Слијепчевић. Три пута их је посетио и сам Димитрије Љотић.¹⁹²⁹

За непоштовање правилника живота у Заводу биле су предвиђене казнене мере: забрана примања посета и пакета, лак и тежак прековремени рад, изолација (од јануара 1944. установљен је и изолатор за лица која би починила тежу повреду дисциплине) и, коначно, повратак у Бањички логор. Заводске власти посебно оштро су санкционисале покушај пуча унутар ове институције у априлу 1943, када је откривена једна тврдокорнија група комунистичких омладинаца које је намерила да разоружа стражаре, ликвидира управу и организује бекство питомаца. Истрагу над њима преузела је Специјална полиција и, по сећању питомаца, над многима применила тортуру. Руководиоци акције, њих 12, су због својих радикалних ставова враћени на Бањицу и, већ идућег месеца, стрељани на Јајинцима. Овај догађај дубоко је пореметио односе у Заводу.¹⁹³⁰ С друге стране, тај догађај и поједини случајеви физичког насиља, чинили су танку историјску подлогу на основу које су најпре Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, а затим и публицисти који су у послератном периоду писали о Заводу, донели закључак да је он био „тамница у којој је

---

¹⁹²⁸ Б. Жорж, *н. д.*, 24.

¹⁹²⁹ М. Борковић, *СКОЈ*, 221.

¹⁹³⁰ АС Ж, Ђ-9, СП Ја-13; Б. Жорж, *н. д.*, 36; ИАБ, УГБ, СП-IV-206/38; СП-IV-252/47; М. Николова, *н. д.*, 81–82.

систематски вршена психичка и физичка тортура напредне омладине“. Нека тумачења помињу Завод и као концентрациони логор, иако се унутар њега није догодило ниједно убиство. Завод за принудно васпитање омладине није био „колеџ за комунисте“, како су га називали неки четнички команданти, али је још мање био тамница или логор. Жица којом су били ограђени многим омладинцима је сачувала животе, у време када су њихови вршњаци масовно страдали од окупатора и у грађанском рату.

3. 2. 1. Хапшења, ислеђивања, логорисања

Напад Немачке на Совјетски Савез 22. јуна 1941. године, означио је и почетак антикомунистичке акције немачких и домаћих полицијских органа у Србији. Већ смо писали о хапшењима комуниста и левичара широм земље крајем јуна, када је лишено слободе више од 700 особа.¹⁹³¹ Хапшења комуниста, посебно у српским градовима, настављена су и током јула, када су у циљу застрашивања извршена и њихова прва масовнија стрељања. Од октобра су масовно логорисани и чланови њихових породица.¹⁹³² У њиховом откривању и елиминацији посебно је ангажована Специјална полиција, чији је четврти – антикомунистички одсек обављао око 80% укупне полицијске делатности.¹⁹³³

Према годишњем извештају Специјалне полиције за 1941. годину само у логор на Бањици је спроведено 510 лица за које се сматрало да имају везе са КПЈ. Међу њима је било 12 шпанских добровољаца, 104 раније осуђиваних и 172 комуниста који су пре рата били под оптужбом и истрагом и 56 већ кажњаваних и

---

¹⁹³¹ АС, БИА, II-33, *Документа о активности немачких окупационих снага у борби против НОП у Југославији 1941-1945.*

¹⁹³² Партизан Јастребачког одреда, класични филолог Богдан Стевановић, описује агонију у којој су се породице „одметника“ нашле: „У врло тешкој ситуацији налазили су се наши укућани, којима су били додијали честе потере и терор над свима њима (оцем, мајком, сестром и нашим женама). Никад неће заборавити израз лица наше мајке из тих дана. То је био онај патетични израз познат са Скопасових кипова и кипова Ниобине групе. Њу није било страх због себе него због нас. Бесомучна гоњења и претреси уверили су је да нама двојици прети велика опасност. Она, свакако, није замишљала могућност да ће они код куће пре настрадати, а не ми који смо у шуми“ (Б. Стевановић, *н. д.*, 127).

¹⁹³³ S. Begović, *н. д.*, књига 1, 48.

затвараних лица. Поред њих, ухапшено и је још 160 нових и новооткривених чланова КПЈ. Ту се издвајају следеће групе: хапшени крајем јуна, диверзанти и припадници борбених десетина који су „пали“ у Београду и другим градовима у замаху устанка 1941, чланови МК КПЈ за Београд, чланови партијске организације у Банату ухапшени и заробљени са пропашћу партизанске акције на том простору и, најбројнији, комунисти и партизани из западне Србије, доведени по слому „Ужичке републике“ и паду слободне територије. Највећи број потоњих доведен је на Бањицу крајем 1941. у неколико транспората, али углавном од Немаца; њихов број са целе слободне територије износио је и до 2.000–3.000 људи.¹⁹³⁴

Наредну 1942. годину обележиле су следеће провале и хапшења комуниста: велика хапшења СКОЈ-еваца у Београду током фебруара, а након тога и чувена *мартовска провала* и пад другог МК КПЈ за Београд, па потом *октобарска провала* у престоници. У овим акцијама ухапшено је у Београду, по евиденцији Специјалне полиције, 363 комуниста. У унутрашњости, сарадња Специјалне полиције и Гестапоа имала је за последицу пад МК КПЈ у Ваљеву, полицијске продоре у партијске организације у срезovima надомак Београда, као и у Зајечару и источној Србији.¹⁹³⁵ Кроз Бањички логор је током 1942. прошло око 6.500 особа, од чега можда нешто мање од четвртине под оптужбом да су били укључени у активности комунистичког покрета.¹⁹³⁶

Најважнија хапшења и логорисања група комуниста у 1943. од Специјалне полиције били су: пад трећег МК КПЈ за Београд (ухапшено 506, а на Бањицу упућено 56 лица); провала и хапшење чланова ОК КПЈ Чачак; пад ОП и МК КПЈ Пожаревац; пад МК КПЈ Ваљево; друга велика провала партијске организације у Београду у октобру 1943, провале и хапшења у Зајечару, Лесковцу и Власотинцу, Смедереву, Краљеву, Прокупљу, Младеновцу, Крушевцу, Аранђеловцу... Један од агената полиције јавио се из Крушевца у жеку акције против КПЈ говорећи о значају тог уреда: „По самом мом уверењу наш рад је врло користан. Па да никога не хапсимо само што долазимо у поједина места доста је. Тада сви мантипи се завуку у мишије рупе или одмах беже у илегалност и шуму. На овај начин

---

¹⁹³⁴ Исто, 101, 115; В. Глишић, *Терор и злочини*, 134.

¹⁹³⁵ АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *Месечни и годишњи извештаји рада Специјалне полиције 1942–1943*, нерегистровано.

¹⁹³⁶ Исто.

престаје њихова разорна акција у самим местима, што је нама мислим довољно. Ипак не дамо да сви мангупи побегну. По неког закачимо на право онда Вама га шаљемо, али претходно пошто га добро протуримо кроз руке.“¹⁹³⁷ Свака од откривених група у унутрашњости значила је и по неколико десетина ухапшених, од чега су сви за које би се утврдила појачана и континуирана комунистичка активност конфинирани на Бањицу. Са нешто смањеним интензитетом, хапшење и логорисање група комуниста и сарадника НОП-а наставило се и у 1944. години.

Они партизани и њихови сарадници и симпатизери који су пали у руке непријатељу имали су посебно тежак задатак – да на саслушању, упркос свим мукама, не одају своје команданте, више и ниже везе и контакте. У томе су их донекле штитила и строга правила конспирације, где заробљени често заиста не би знали ништа изван онога што им је било лично задужење; само партијски врх је са свим управљао и све контролисао.¹⁹³⁸ Они који су имали шта да кажу, а нису, или који би издржали тортуру, или јој подлегли не проговоривши, од својих сабораца добијали су ореол мученика и хероја (посебно је у том смислу као узорна истицана одбрана Крста Попиводе и Спасеније Цане Бабовић пред полицијом 1937); они који би, склони људским слабостима, проговорили не би ли се спасили, добијали су презир и жиг издајника.

Комунисти и партизани имали су неколико писаних упутстава како се треба држати пред непријатељем. У првом реду, то је био предратни текст из „Пролетера“ под насловом *О конспирацији и о држању пред полицијом и на суду*. „Главне смернице држања пред класним непријатељем дао је Лењин. Он је поставио тезу да се чланство у партији не сме признати ни пред полицијом ни пред судом, да се на полицији не сме давати никакав исказ, а да се на суду треба бранити политика и програм партије.“ Према истом упутству, „крити треба *организацију*. Политичка линија партије *се не сме крити* и сваки је члан КП *дужан* да ту линију што више популаризира (наравно конкретно према сектору

---

¹⁹³⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-269/3. Полицијски комесар задужен за вођење истраге у Ваљево октобра 1942. такође је јављао шефу Специјалне полиције да је над осумњиченима примењена тортура, што је довело до скандала који је одјекнуо градом: „Приликом саслушања морао сам употребити извесне мере и то минимално, да бих дошао до жељеног резултата. Међутим, наишао сам на неразумевање код Команданта, а сутрадан већ је цело Ваљево брујало, да су дошли полицајци из Београда 'скинули капуте, засукли рукаве и све кривце пребили, а офицере истерали из канцеларија“. По свему судећи, сукоб је за корен имао и анимозитет који је владао између београдске полиције и локалних власти (ИАБ, УГБ, СП-IV-206).

¹⁹³⁸ К. Николић, *Комунисти*, 81.

рада) и да у њеном духу ради.“ Лична одбрана морала је да буде у другом плану.¹⁹³⁹

Овај директивни текст допуњавале су и инструкције локалних партијских руководства. „Најбоље се испољава неустрашивост комуниста за време хапшења. (...) Када се каже ништа не признати, онда се мисли баш ништа, ништа се не сме признати. (...) Може неки издајник на полицији и да у очи терети неког комунисту он ће ипак ова терећења одбити са „не знам“ или „нећу да кажем“. Партијац мора бити свестан да ће због тога бити стављен на муке, али он неће извршити издајство партије и по цену живота. Сваку шпекулантску теорију о томе „да се може нешто мало признати“ да те не би мучили за велике ствари, теорију малограђанских шпекуланата, која води издаји, треба с гнушањем одбити. Свака велика издаја почиње са малим признањем о илегалном раду и пре или после долази до моралног пада.“¹⁹⁴⁰

Нешто обимнија је и брошура „О држању пред класним непријатељем“, такође сачињена у предратном периоду – једни као аутора именују Божицара Димитријевића Козицу а други Кочу Поповића, као преводиоца и приређивача – и прилагођена ратним условима. Ту су се до детаља прецизирале све околности уколико би се комунисти нашли у ропству. Револуционар је у себи требало да савлада страх („не дрхтати за своју кожу, не плашити се смрти и мука“), да не сарађује са иследницима („ничега се не одрицати, ништа не издавати“ и „не компромитовати пријатеље и симпатизере“) и истражним органима, да не потписује записнике. Напротив, требало се припремити за суђење, за које „увек треба формулисати једну принципиелну изјаву, протест, отворен, одређен, енергичан“; а *офанзивном стратегијом* „претворити оптуженичку клупу у трибину, то је циљ који треба да постигне сваки добар борац“. Прецизирано је да „самоодбрана у овом случају не значи одбрану самог себе, своје личности, већ напротив одбрану своје класе, своје ствари, своје партије од стране самог себе“. Коначно, овај документ требало је да охрабри заробљене борце, да им стави до знања да и у случају њихове смрти битка није изгубљена: „Победилац може да падне: чета га замењује. Ако је чета пала батаљон затвара рупу. Војска не оплакује своје мртве: она улива у себе њихову крв од које јој нарасту мишице.

---

¹⁹³⁹ *Proleter*, 659–660.

¹⁹⁴⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-244/1.

Она не метанише пред њиховим телима: она се од њих учи победи. Какве год да су промене у војничкој срећи она је непобедива. Жива авангарда је води и управља довољно оружана својим претходницима, својим ученицима и помоћницима.¹⁹⁴¹

У окружници број 4 ПК КПЈ из септембра 1942, важност држања пред непријатељем додатно је потцртана и појашњена: „Наше партијске организације морају да посвете нарочиту пажњу питању држања пред непријатељем наше Партије и нашег народа. Данас издајничко држање чланова и пријатеља наше Партије не значи само издавање интереса радничке класе, већ значи издавање интереса најширих народних маса, значи бити народни издајник. Несумњиво је да је лично поштење појединаца основни услов за добро држање. Али поред личног поштења за добро држање је потребна и минимална свест о циљевима борбе за коју се залаже сваки појединац, потребан је и минимум политичке свести, јер у основи добром држању лежи одбрана интереса не *личних* већ интереса *општих*, интереса наше Партије и народно-ослободилачке борбе, тј. држање пред непријатељем наше Партије и нашег народа је само наставак борбе под другим условима и са другим средствима. Само је такво држање добро и достојно једног комунисте, једног оданог и правог борца наше Партије. Онај који полази од тога да пред непријатељем треба да брани себе, да 'спасава' главу, тај прелази на пут издајства наше Партије и народа, прелази на пут не само уништења своје главе, већ и уништења многих других живота и nanoшења тешких удараца нашој Партији. Достојни чланови наше Партије бране пред непријатељем, жандармима, четницима, полицијом, Гестапоом, преким судом, на стрељању итд. само интересе наше Партије. Тако су радили велике вође радничке класе, (...) тако раде свакодневно стотине народних хероја пониклих из самих народних дубина за време ове народно-ослободилачке борбе. Данас постоји само једно држање достојно члана Партије, а то је – *непризнавање ни једног слова ни под којим условима и околностима*. Постоји само један одговор на питања и мучења од стране непријатеља – најдубље презрење и жеља за осветом – 'не знам' и 'нисам'. Такво је држање данас једино исправно и пред полицијом и 'преким судом', јер се нема могућности јавне одбране која би омогућила јавну одбрану интереса наше

---

¹⁹⁴¹ ВА, НОВЈ, 1642-10-1/1.

Партије и народно-ослободилачке борбе. (...) Свако добро држање скраћује живот самим нашим непријатељима чији су целати, гестаповци и полицајци, Драги Јовановић и комп.“ Коначно, борцима је упућен позив да буду „достојни чланови наше славне Партије – Комунистичке партије Југославије“.¹⁹⁴²

Ово питање често је разматрано на партијским састанцима и, касније, на одредским конференцијама. Пре рата и током 1941. као узор је истицано држање пред судом припадника међународног радничког покрета, посебно Георги Димитрова на Лајпцишком процесу 1933; „његов дуел са Герингом и Гебелсом био сам научио напамет“, сећао се један топлички комуниста. Од почетка рата и давања предности ослободилачкој стратегији над револуционарном, личности за углед све чешће су постајали ликови из епске поезије: Старац Вујадин и Мали Радојица, у смелости и тираноубиству Гаврило Принцип и Милош Обилић, а у подвигу и саможртвовању мајор Драгутин Гавриловић и браниоци Београда из претходног рата. Истицано је да партизани припадају тој истој епској вертикали.¹⁹⁴³

Међутим, сам излазак заробљених или ухапшених комуниста пред иследнике значио је и прелазак из теорије у праксу. У својој исповести Мирко Тепавац је забележио и сећање на тај моменат: „Дакле, то је тај час!... Сад је остало само оно, знаш, како смо толико пута говорили (нисам ни мислио да би могло бити тако изненадно и тако ужасно): 'држање пред непријатељем... И ћутање по цену живота!'... Кад би овде сада од мене тражили само живот, како бих га дао, храбро и достојанствено, као у роману... Али знам да је ово тек страхан почетак. Кроз шта све од сада треба, мора, да се прође! Где ће бити крај?“¹⁹⁴⁴

Истражни поступак у логору, а још чешће у притвору, врло често је пратила и физичка тортура над ухапшеницима. У документима се она јавља под еуфемизмом „поштрено саслушање“ или код Гестапоа као „специјални поступак“. У саслушањима и судским процесима после рата, сам врх српске колаборације потврдио је да је физичка сила била неодвојиви део истраге над ухапшеним комунистима. Управник Града Београда и шеф Српске државне

---

¹⁹⁴² АС Ж, Ђ-2, ПКС, 185.

¹⁹⁴³ Р. Мрдаковић, *н. д.*, 56-57.

¹⁹⁴⁴ М. Тепавас, *н. д.*, 57.

безбедности Драгомир Драги Јовановић описао је неке примере мучења: „Примењиване су углавном батине и то на тај начин, што су лицима везиване ноге и руке, и тучени су по табанима говеђом жилом или пендреком. Тучени су људи по целом телу, а нарочито по крстинама, шилом, пендреком, песницама. Шамарани су људи. (...) Мучени су људи и на тај начин да им после сланог јела није дата вода док се не натера да признање, и слично. Држани су људи стојећи, везаних руку, није им дозвољено да спавају, да би се на тај начин дошло до даљих открића.“¹⁹⁴⁵ Поменуто батинање по табанима у исказу Јовановића било је посебно мучно. На уста жртве био је стављан џемпер или капут да се не би чуо јаук. Ударци жилом или батином често су изазивали пуцање коже на табанима, а потом и велике крвне подливе, који би се касније инфицирали и гнојили – и тако онемогућавали ма какво кретање логораша. Јауци тученог чули су се у таквим ситуацијама по целом затвору, и поред тога што је за то време обично пуштан радио. Дешавало се и да су премлаћеног онда нагонили да сам оде до своје ћелије на коленима.¹⁹⁴⁶

Никола Губарев, краће време шеф IV (антикомунистичког) одсека Специјалне полиције, прилично хладнокрвно је потврдио ове наводе и описао још неке начине мучења: „Ако се приликом саслушања запажало да једно лице се устеже са признањем, а за исто је било података да је било умешано у рад, онда је над истим примењена туча и тортура. Лице је везано, пошто је претходно скидало капут, ципеле и чарапе. Руке су везиване на леђа, везиване су и ноге, онда се лице стављало по трбушке са подигнутим табанима на горе, у уста се стављала крпа или марама или чарапа, ноге и руке су спојене, ради тога да би табани били окренути на горе. Неко би од органа том приликом морао да седи тученом лицу на горњем делу тела леђа, држећи му истовремено крпу или мараму на устима док би га други ударао жилом или пендреком, по табанима уздуж. Ту се пазило да се лице не повреди прво да би било способно да се креће, друго да се не би изазвало непотребно лечење. Водило се рачуна и о томе да се лице не онеспособи за даље саслушање. Као последица туче код појединаца избијали су пликови или су пак табани раскрвављени. Да би се то отклонило лицу су стављане ноге у воду или су се стављали облози од бурове воде. Сем овога било је и шамарања и тучења по

¹⁹⁴⁵ *Колаборационисти пред судом Озне*, 185.

¹⁹⁴⁶ В. Глишић, *Терор и злочини*, 149.

рукама. У неколико случајева ухапшеницима су везивани руке и ноге заједно кроз ту везу провучен је штап или шта друго и тако вешали између два стола и тучени.¹⁹⁴⁷

Његов наследник на тој позицији у полицији, Божидар Бошко Бећаревић даје готово идентичне податке. Њему је посебно остало у сећању батинање Василија Бухе, Вере Милетић, Вукице Митровић, Марије Грегоран, Милоша Матијевића, Ђуре Стругара, Јелене Ћетковић, Лепе Стаменковић, Јанка Лисјака, његове супруге Десанке Лежајић и Ђуке Динић (за које и сам наводи да нису пристале да одају чак ни своје име), Светислава Каначког, Душана Грубача, Петра Ристића и других. Оно што, међутим, издваја Бећаревићев исказ у поређењу са другима из полицијског система, јесте његово објашњавање *потребе* физичког злостављања ухапшених. „Када је у питању члан једне илегалне организације, са одличном конспирацијом и чврстом дисциплином, каква је у конкретном случају била код КПЈ, онда ни најбољи иследник не може бити сигуран да ће испитати и утврдити баш све битне детаље из делатности ухапшеника, иако је свестан да само један пропуштени детаљ може бити од пресудног значаја за истрагу и саму одлуку. Иследник нема способности да предвиди све форме и све правце ухапшеникове делатности ни по ширини ни по дубини. Зато ниједна истрага не може успети више од 80%, па и код примене туче, то нам је искуство показало.“ Бећаревић је био става да је насиље, чак и над ухапшенима, неминовни пратилац грађанског рата, а да је тортура коју су спроводили иследници Специјалне полиције била само последица терора који су завели комунисти, који не само што врше злочине, већ и подстичу одмазде Немаца. „Ја сам тада (...) прочитао неке ставове из Леђинових изабраних дела, којима сам доказао да се у револуцији, односно грађанском рату ни комунисти не ослањају ни на какве законе, подвлачећи нарочито Леђинову мисао да се тако поступа и у периоду успоставе диктатуре пролетаријата, која је, по његовим речима, 'ни са чим неограничена, никаквим правилима ни законима неспутавана и искључиво на насиље ослоњена власт' (...) Могу да кажем да је ово за многе људе из Отсека била углавном база за примену туче“.¹⁹⁴⁸ Из тога према уверењу Бећаревића „произилази широко распрострањено уверење, (...) макар какав то злочин био, да борба противу

¹⁹⁴⁷ ИАБ, БИА, XIII-1, Никола Губарев.

¹⁹⁴⁸ ИАБ, БИА, I-1, Божидар Бећаревић.

устаника не значи управо ништа друго до отклањање узрока немачких одмазди и рушења, дакле један најродољубивији посао.“¹⁹⁴⁹

Сећања преживелих комуниста и поједини сачувани документи говоре да је више ухапшених током саме истраге подлегло последицама дуготрајног физичког насиља. Члан ПК КПЈ Ђуро Стругар и члан МК СКОЈ-а у Београду Јосип Шћурла, као и Нада Пурић, чиновница Министарства финансија код које је пронађена архива о којој није желела да да податке, преминули су од батина током истраге. Други су, попут Јосипа Кисељака или Јанка Лисјака, секретара МК КПЈ у Београду, подлегли повредама у притвореничком одељењу Опште државне болнице. Вукица Митровић Шуња је толико мучена да је, сломљених екстемитета, на стрељање одведена на носилима. Сачувана су сведочења и да су, услед физичке и ништа мање сурове психичке тортуре, у данима растрзаности између лојалности партији и реалних људских слабости, неки од комуниста изгубили и разум.¹⁹⁵⁰

Оне који би издржали мучење и показали се достојним звања комунисте, партија је славила и јавно истицала за пример другима. Пожаревачки комунисти

---

¹⁹⁴⁹ Исто. Бећаревић и други полицијски службеници пак наводе да друге методе мучења, које им је приписивала комунистичка страна, попут стезања главе жртве металним справама, вађења очију или забијања клинова под нокте, Специјална полиција није спроводила. Бећаревић помиње и више конкретних примера где су „претерано ревносни“ кажњавани. О томе у изворима има мало података. Један од ретких сачуваних исказа односи се на Тенка Давловића, бившег комунисту који је ушао у полицијске структуре и онда се новим саборцима доказивао као одан. У мају 1943. он је тешко претукао Милену Ускоковић из Прокупља, за коју је у досијеу остала карактеристика да „не признаје ништа“. „Признајем да сам је више тукао неог што је требало, али не из неког ћефа, већ пошто сам био убеђен, да је стварно курир, и да похватам све везе у Београду, у колико су оне постојале. Обећавала је да говори, водила нас је на два места, али не код стварних криваца, већ тамо где је и приватно учинила неке услуге. На лицу места смо установљивали, да та лица немају никакве везе и нисмо их ни приводили. Све што сам урадио, урадио сам само у интересу службе. Не бих је ни пипнуо, да нисам био убеђен да је она заиста курир, јер јој је сваки одговор био контрадикторан. Имао сам прошлог месеца случај са Цветић Миодрогом, који је од поштених и национално исправних грађана, створио реонски комитет, али ниједног нисам ни такоа, јер сам још из реферата видео да нема везе, по наводима, односно начину одигравања догађаја. Ипак сматрам да сам погрешно и молим да ми се опрости, јер све што сам учинио било само као према сигурном кривцу“ (ИАБ, УГБ, СП-IV-142/58).

¹⁹⁵⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-234; ИАБ, БИА, I-1, *Божидар Бећаревић*; S. Begović, n. d., књига 1, 60, 64. Према неким сећањима, под батинама је умро и члан првог ОК КПЈ за Београд, Мија Ковачевић. Опис његовог уморства илустративан је за разумевање какве су муке сналазиле комунисте након хапшења. „Кључар ми је причао како је Мија пао. Њему су Немци из машинке пребили ноге. Затим је био одведен у болницу где су му дали трансфузију крви и око поноћи, кад је дошао себи, почело је саслушање. Саслушању Мије Ковачевића присуствовали су Вујковић, Штерић, Бећаревић, Паранос, чак је долазио и Драги Јовановић, а такође и немачки комесар Радан Грујичић. Понудили су му велику суму новца да открије Партију јер је он при комитету Србије. Он је рекао да је он Мија Ковачевић, да су њега ухапсили, али да нису ухапсили Партију и да он нема шта да каже. Да ће иза њега доћи стотине хиљада комуниста који ће га осветити. Тада су почели да га муче. Тукли су га од пола ноћи до 7.30 ујутро и под батинама су му сломили кичму и он је издахнуо“ (ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-621).

могли су да се угледају на Драгослава Марковића Рођу, некадашњег политичког радника и комесара чете, који је ћутке поднео све муке и остао доследан КПЈ до саме смрти. „Треба пустити међу људе и партизане. Рођа се херојски држао. (...) Мучили га, поред осталог у та мучења за признања долази и то, да му извадили једно око – и тада је тражио реч да говори, а дотле је пркосно ћутао – и рекао: 'Знао сам да сте варвари, али да велика немачка култура нимало човечанског у вама не оставља, то сад видим. Унаказили сте ме, убићете ме знам, али вам ништа нећу рећи – живели партизани.“¹⁹⁵¹

Многи нису издржали мучење.¹⁹⁵² Један од првих отпадника, Ратко Митровић, члан ЦК СКОЈ и добар познавалац партијске инфраструктуре у Београду и Банату, по заробљавању у августу 1941. „под ужасним мучењем“ у Гестапоу је одао све своје партијске контакте, али и до детаља методе рада комунистичке илгале. У то време, Митровићеве две сестре и брат и даље су, на слободи, били активни у комунистичком покрету. Када је у октобру ухапшена и његова сестра, извршено је њихово суочавање; она је само кратко изјавила да то није њен брат и да га не познаје. Други брат, Стефан Митровић, тражио је од Б. Нешковића да остане у Београду и сам ликвидира свог „небрата“, али га је надређени онемогућио са образложењем „да то није породично питање, већ партијско“. По накнадном закључку самог Јосипа Броза, Ратко Митровић је „одиграо најцрњу улогу у последњих неколико година“ и због тога је морао да буде и посебно сурово кажњен: „Страшну смрт је заслужио с наше стране“. Како је таква смрт изгледала, можда се најбоље могло видети лане, на примеру мучења Живојина Павловића. Ипак, он није пуштен на слободу, већ је у марту 1942. ликвидирао од органа Гестапоа.¹⁹⁵³ Сурове осуде од врха КПЈ следиле су и другима који су се слабо држали пред полицијом, а неки су, попут Јелене Матић, ту страшну смрт и дочекали. Из партије су потом искључени сви њени сарадници и пријатељи, било да су се налазили у Београду или у шуми.¹⁹⁵⁴ У колективном

---

¹⁹⁵¹ АС Ж, Ђ-18, ОКП, 338.

¹⁹⁵² О типичној провали у Србији видети у: *Зборник НОР*, 1-5, 106–112.

¹⁹⁵³ ИАБ, БИА, П-6, *Ратко Митровић; Документи ЦК*, 2, 67; Исто, 3, 468; Исто, 6, 375; АС Ж, Ђ-2, *Сећања Спасеније Цане Бабовић*, 30.

¹⁹⁵⁴ Р. Ристановић, *н. д.*, 212. Сачувани су подаци да су неки од вероломних, попут Тенка Далвовића из Београда, или Мише Обрадовића из Ниша, покушали да се врате међу своје бивше саборце. Партија им, ипак, није опростила издају: стрељани су недуго пошто су пребегли у партизане (Т. Расулић, *Хроника Звездаре*, 384–385; Б. Стевановић, *н. д.*, 182).

сећању припадника партизанског покрета остале су забележене велике провале партијских организација, које је изазвало *слабо држање на полицији* и издаја Митровића, Матићеве, Вере Милетић, Василија Бухе, Слободанке Стефановић.

Документи из архиве Специјалне полиције казују нам да се пркос комуниста пред истражним органима, онако како је то партијско руководство захтевало, у пракси ипак ретко исказивао. Мало ко је био спреман да призна своја убеђења и носи се са свим последицама које би нетом уследиле. То је било логично, људски, својствено човеку у опасности. Уколико не би били кооперативни, опасност није вребала само њих, већ и чланове њихових породица – сестре, мајке, децу. Пред таквим опасностима устукнули би каткад и они који су раније важили за несаломиве. Извештаји ЦК, који су долазили од подређених партијских форума из Србије говорили су у пролеће 1942, о низу бивших илгалаца у Београду који су постали „провокатори“ и који са полицијом „крстаре улицама“, прогоне своје бивше другове и разбијају партијска упоришта. Најпознатији међу њима били су Бранко Мишковић Блихер, Тенко Давловић и Душан Јовановић Жућа. Они су пред судом КПЈ жигосани као издајници.¹⁹⁵⁵ Такви су, ипак, били у мањини. Чешћи је случај да су, не укључујући се у полицијски апарат, ухапшени понешто казали, а суштину настојали да прикрију. „Пред очима ми је било само црвено и црно. (...) Онда су почели да туку по грудима, бутинама, између ногу итд. чупали длаке са темена. (...) И, тада сам ја признао. Признао сам да сам примио тај материјал и почео, сломљен физички и психички, да измишљај имена, али сам код поновног саслушавања и ислеђивања заборавио шта сам први пут рекао. Тек тада су настале реперкусије“, сећао се техничар ПК Слободан Папакоча.¹⁹⁵⁶ Сарадњом са полицијом, уколико се исповест пред иследницима након батина и мучења може тако назвати у свакој прилици, ухапшени су покушавали да спасу себе и своје ближње, да прикрију или умање своју улогу у покрету. Неретко су избегавали да помињу имена сарадника,

---

¹⁹⁵⁵ *Документи ЦК*, 4, 507–508; Исто, 5, 296–297.

¹⁹⁵⁶ ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањички логор, МГ-422. Папакоча даје упечатљив опис и како је на саслушању проговорио члан ПК СКОЈ-а Лука Шунка. „Лука Шунка је једне вечери дошао добро испребијан. Др Петар Драговић је скочио да га прихвати и смести и упитао га је: 'Како си прошао?' Он је рекао: 'Врло тешко'. Др Драговић је наставио да га пита: 'Како тешко, за тебе или за остале?', на шта је он одговорио: 'За све тешко'. (...) После је Лука Шунка заједно са др Петром Драговићем послан на Бањицу и стрељани су децембра месеца“.

теретили и погинуле, или наводили на криве трагове, што би се по нашем мишљењу могло посматрати, не као издаја, већ и као нека врста отпора.

У архиви Специјалне полиције сачувано је више стотина дописа и молби породица ухапшених комуниста, упућених председнику Српске владе, управнику града Београда или Бањичког логора, у којима се, најчешће уз уверавања да су и сами патриоти, тражи милост и слобода за њихове најближе. Изузетно потресна писма, протумачена од руководства КПЈ као слабост недостојна *комунистичких породица*, била су деценијама скривана од јавности, иако се радило о људском чину, најчешће очајних родитеља који су на све начине покушавали да своју децу избеаве из смртне опасности. Илустрације ради, преносимо неколико извода из оваквих писама.

Наста Бугариновић из Севојна обраћала се логорским властима Бањице тражећи помоћ да њен син Вишеслав, који је био ухапшен као партизан, буде пуштен на слободу. „Ја сам његова мајка остала сам удовица за време прошлог светског рата, јер ми је муж на Солун. фронту погинуо, остала сам са петоро мушке деце мале. Данас сам свих пет синова извела на пут и сада се налазе тројица у заробљеништву у Немачкој од којих су два официра, а један у Борском руднику на раду и пети син Вишеслав се налази у лагеру. Достављајући предњу молбу молим цењени наслов да оцени моје прилике у којим се налазим и код своје петоро пунолетне деце данас се налазим без иједног код куће живим сама са својом снајом и Вишеслављевом женом, троје унучића, а обадве смо слабога здравља. (...) Са свега горе изложеног молим горњи наслов да се смилује на мене бедницу која имадох пет синова а данас хоћу да скапам од глади и пусти ми сина Вишеслава да дође кући да нас исхрани и својој браћи у Немачку омогући слање пакета. Ако исти Вишеслав има на себе сумње да се у њега сумња због партизана, ја као његова мајка гарантујем, да није нигде мрдноу од куће нити ће у будуће мрднути, а за све то дајем све своје најмилије и залажем сву имовину да ако слободу злоупотреби све спалите и однесите. За учињену доброту остајем у напред захвална и никад нећу ту доброту заборавити.“¹⁹⁵⁷ Нажалост, мајка није

---

¹⁹⁵⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-144/63.

дочекала сина. Будући да је био ухапшен од Немаца и боравио у њиховом делу логора, 1943. је интерниран у Маутхаузен, где је и умро.¹⁹⁵⁸

Студент технике Владимир Ђорђевић из Београда, који је од 1941. био члан КПЈ, што је и признао на саслушању, и који је био „на вези“ са Ђуром Стругаром, успео је да се избави из ропства. И његова мајка молила је за помоћ управника града Београда: „Мој син Владимир рођен је у Куманову 1915 године после трагичне погибије мог мужа а његовог оца у прошлом светском рату, након чега остадох са троје нејаке сирочади. Рекох, погибе на бојном пољу раскомадан у парампарчад да му се данас ни гроб не познаје. Прошли светски рат угаси живот оцу, а где горке судбине, запрети у овом рату да ће угасити живот и његовом јединцу-посмрчету. Не искључујем могућност да је мој син пошао странпутицом у последњим данима пред његово хапшење, али категорички тврдим, да није постао овејани и идејни комуниста. У спаваћој соби мог, досад без среће у животу сина, налази се икона са кандилом пред којом је 31 јануара ов. г. горела воштаница и у којој је соби истог дана прославио мој син своју Крсну Славу. Па зар је могуће, да овејани и идејни комуниста држи икону у својој соби, и слави Крсну Славу!? Не, никада, јер то су безбожници! Зато тврдим, да у дну његовог срца гори национална искра, те уколико је пошао странпутицом и против свог срца и убеђења нешто урадио што није смео урадити, урадио је само по наговору препредених левичара. Зато молим и преклињем, праштајте и сина ми пустите! Пустите га из пиетета према незнаном гробу његовог оца! (...) Па зар није довољно испаштао лежећи у затвору већ пуна три месеца? Па његово је здравље и онако слабо и нежно. Ако остане још кратко време, мајка ће му се у црно завити. Зато, за име Бога, помозите и сина ми пустите, а ја се обавезујем, да ћу убудуће на њега мотрити и сваку евентуалну његову некоректност тој Управи доставити.“ Слично писмо мајка је упутила и шефу Специјалне полиције. Ђорђевић је заиста ослобођен, али уз важан детаљ у његовом досијеу, који баца и другачије светло на околности његовог пуштања: „Може се пустити на слободу, јер је још у току саслушања изјавио да се каје за непромишљеност и жели да у било коме виду сарађује са властима на сузбијању комунизма“.¹⁹⁵⁹

---

¹⁹⁵⁸ Р. Познановић, *н. д.*, 260.

¹⁹⁵⁹ ИАБ, УГБ, СП-IV-73/30.

За неке од ухапшених комуниста гарантовали су и утицајни националисти и грађани који су се друштвеним статусом или животним позивом добро котирали код представника власти. Када је дошло време да им се добрим узврати, партија према њима није показала много чојства. Тако, уз „апел на хришћанско милосрђе“, свештеник Милан Стаменић и монах Јелисеј Поповић траже од власти да пуне на слободу трудну Надежду Јанковић, једну од познатијих активиста КПЈ из Чачка.¹⁹⁶⁰ Стаменићева судбина није позната, док је Поповић 1945. ликвидан од револуционарних снага.¹⁹⁶¹ Међу потписницима петиције за ослобађање Босилке Краљевић, чији је отац био стари комуниста у Смедеревској Паланци, нашла су се међу 30-ак имена бар четири лица која су после рата на различит начин репресирана или оквалификована као народни непријатељи; захтев је потписао и срески начелник.¹⁹⁶² Мајка Слободана Пенезића Крцуна, Видосава Пенезић из Ужица, упутила је 1943. Управи града Београда молбу да пусти из притвора њену кћи Милену: „Моја малолетна кћи Милена ученица IV разреда ужичке гимназије притворена је од старне Органа Управе града Београда. Морам одмах рећи, да моја кћи Милена не припада никаквој илегалној организацији, а ни комунистичкој. Моја кћи је слабуњаво и болешљиво дете, па молим да се пусти мене на старање.“ Први на листи грађана који су је подржали у молби био је председник општине Ужичке Андрија Мирковић. И њега ће, међу првима, ликвидирати комунисти у Ужицу кад буду дошли на власт.¹⁹⁶³ Сачувани су и примери извлачења логораша са Бањице уз корумпирање или богате услуге високо позиционираним представницима колаборационистичких структура.¹⁹⁶⁴

Комунисти су на сваку колебљивост и људску слабост својих сабораца и њихових породица у рату деловали оштро. Иако је однос према вероломним логорашима после рата постао флексибилнији, венац мученика и хероја добијао би само онај који се показао као *надчовек* и до последњег даха исповедао верност партији. Они који су преживели сву тортуру и отишли на губилиште уздигнуте главе (Ђуро Стругар, Вукица Митровић, Јелена Ћетковић, Ђука Динић, Јанко

---

¹⁹⁶⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-6/9.

¹⁹⁶¹ С. Ћировић, *На трагу злочина*, 383–384.

¹⁹⁶² ИАБ, УГБ, СП-IV-252/11.

¹⁹⁶³ ИАБ, УГБ, СП-IV-225/25.

¹⁹⁶⁴ ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, МГ-422.

Лисјак, Дринка Павловић, Милош Матијевић Мрша и др) су и званично канонизовани као народни хероји.

Данас је тешко раздвојити историјске чињенице од наслага традиције настале у послератном периоду приликом конструкције о *епонеји НОБ-а*. Осим наведених примера, докумената који говоре о јуначком држању обичних бораца из Србије има јако мало. У отпору су предњачили стари, професионални револуционари, интелектуалци, врло често и жене. Извесна Миладија Костић, која је била одређена за стрељање, последње саслушање закључила је следећим речима: „Изјављујем да сам по свима тачкама рекла истину и желим, као завршну реченицу, да додам своје саслушању да сам упркос свога хапшења још увек присталица комунизма и да би се, ако би била пуштена, у сваком погледу опет залагала за комунистичке ослободилачке циљеве.“ Забележен је и пример да је, приликом једног лишавања слободе комуниста и чланова СКОЈ-а у Косовској Митровици, са групом ученика ухапшена и Силвира Томасини (1913–1942), њихова професорка немачког језика. У њеном досијеу у Гестапоу забележена је следећа карактеристика: „Она је казала својим другарицама да сву кривицу пребаце на њу, јер она ни у ком случају неће ништа одати. Будући да је се тиме сама означила као непоправљива комунисткиња, и да је и даље остала на линији КПЈ, она се мора сматрати за нарочито опасну особу.“ Када је са групом ухапшених поведена на железничку станицу, ради спровођења у логор у Београд, Силвира Томасини је присутне поздрављала стиснутом песницом и клицањем партији. Старешина испоставе БДС наредио је да због тога буде ликвидирана на лицу места, што је и учињено. Због ретко виђене храбрости, ова наставница је 1953. проглашена за народног хероја.¹⁹⁶⁵

Као један од најистакнутијих примера храбрости и пркоса целатима у пропартизанској литератури истицан је Александар Игњатовић, 20-годишњи сајцијски помоћник из Београда. Њега је, под оптужбом да је комуниста, у септембру 1941. Гестапоу пријавио његов газда, фолксдојчер. Сачувано је читаво његово саслушање, чији се тон уклапа у препоруке КПЈ како се држати пред непријатељем. „Питање: Јесте ли ви рекли, да не поклањате никакве вере извештајима немачког Wehrmachta? Одговор: Да! Питање: Јесте ли ви казали, да

---

¹⁹⁶⁵ *Nemačka obavestajna služba*, knjiga 4, Beograd, 1958, 693–694.

је победа Русије сигурна, јер на њеној страни стоје Енглеска и Америка? Одговор: Да. Питање: Јесте ли ви казали, да слушате московске и немачке радиостанице, да би тако истражили истинитост извештаја? Одговор: Да. (...) Питање: Јесте ли рекли, да се убијањем немачких војника оштећује немачки Wehrmacht и да је то вама право? Одговор: Да.“ Због овако дрских одговора немачки иследници су констатовали да је младић „проиграо свој живот“ и да у првој наредној одмазди треба да буде „егзекутиран“. Тако је и било; у свега дванаест дана судбина Александра Игњатовића била је решена – ухапшен је 17, а стрељан већ 29. септембра. Међутим, показало се да Игњатовић није био комуниста, што је истакао и у својим искреним одговорима: „Питање: Зар сте у Србији желели руско-комунистичке прилике? Одговор: Не. Питање: Зашто не? Одговор: Јер не волим диктатуре и више сам за демократију.¹⁹⁶⁶ Ипак, због храброг држања на саслушању, револуционари су га примили у свој Пантеон, а за њих спорне одговоре занемарили. Александар Игњатовић је, као и многи други некомунисти – *жртве фашистичког терора*, у литератури остао присутан као комунист.¹⁹⁶⁷

3. 2. 2. У ишчекивању смрти

У првом периоду постојања логора, све до почетка 1942, ухапшени и заробљени нису били груписани према тежини политичке кривице. Одмазде су биле неселективне, усмерене најпре према претходно осуђеним на смрт од преких судова, а онда и према другима који је требало да „намире“ немачке квоте 100:1.

---

¹⁹⁶⁶ ИАБ, БДС, И-38.

¹⁹⁶⁷ Бранислав Божовић је прикупио још неколико сличних примера, обичних људи и комуниста који су након хапшења и при ислеђивању показали изванредан морал, а нису постали народни хероји нити препознатљиви у широј заједници. Шеснаестогодишњи скојевац Љубодраг Буба Михаиловић из Косовске Митровице, којем је један брат погинуо као партизан, а други убијен у логору, упркос дугој тортури у Гестапоу ништа није признао. Идентификовао се са Павлом Корчагином и из његовог књижевног лика црпео снагу за отпор. Јованка Катић – Јока Црногорка је и под тешким батинама ћутањем штитила ћерку скојевку и њене другарице. Она није била члан КПЈ, „али је по свом држању била прави комунист“. У овом контексту Божовић посебно истиче и Борислава Брацу Петрова и његову супругу Олгу, истакнуте панчевачке комунисте, који су до последњег даха, први у борби, а друга у логору, сведочили своје опредељење (В. више: Бранислав Божовић, *Одговор је не!*, Београд, 1977).

Од пролећа 1942, према замисли генерала Недића, уведена је категоризација конфинираних лица, чиме би, по његовој замисли, биле спречене неселективне одмазде и били кажњавани „стварни кривци“, они за које би се непобитно доказало да су комунисти.¹⁹⁶⁸ Ухапшени од Специјалне полиције и српских органа власти распоређивани су у три категорије: у прву би спадали „познати комунисти и идејни борци“ које би требало „трајно елиминисати из друштва“; у другу категорију укључени су помагачи комунистичке акције који би требало да буду изоловани на дуже време или упућени на принудни рад; трећа категорија обухватала је лица која су имала бенигнију улогу у пружању помоћи герилцима, најчешће примајући их на конак или храну или им чинећи ситније услуге – они би у логору остајали на одређено време, у зависности од тежине престапа, од три месеца до две године, па потом пуштани на слободу или пребачени у радне логоре. У фебруару 1943. уведена је и нова (под)категорија логорисаних, у којој се одвајао принудни рад од тежег *принудног рада*.¹⁹⁶⁹

Првостепену категоризацију логорисаних вршила је сама Специјална полиција на основу истраге и исказа криваца, док је друга, коначна, вршена пред специјалном комисијом у српском делу Бањичког логора, коју су чинила два чиновника министарства унутрашњих дела, два иследника Специјалне полиције и управник српског дела логора Светозар Вујковић. Међутим, српској управи убрзо су прикључена и два функционера Гестапоа, као мера допунске контроле окупатора. Реч немачког окупатора и даље је морала да буде неприкосновена. Посебно од времена доласка Аугуста Мајснера на место команданта СС и полиције у јануару 1942, захтеви владе генерала Недића све чешће су игнорисани.¹⁹⁷⁰

Свакодневни живот и услови у Бањичком логору су у досадашњим радовима поприлично реконструисани. Већ први сусрет са логором уносио је велики страх међу сужње; поред злослутне жице и рефлектора, оштрог поступка особља и обезбеђења, дугих мрачних ходника, испод степеништа су могли да виде и гомиле капута и ципела. „То је од оних што су јутрос стрељани, објашњава

---

¹⁹⁶⁸ *Колaborационисти*, 131–132; S. Begović, *n. d.*, knjiga 1, 79.

¹⁹⁶⁹ АС, БИА, II-33, *Документа о активностима немачких окупационих снага у борби против НОП у Југославији 1941-1945*.

¹⁹⁷⁰ S. Begović, *n. d.*, knjiga 1, 81; *Logor Banjica*, 19.

фолксдојчер који нас спроводи, да би нас, ваљда, боље увео у атмосферу“, сећао се један од логораша.¹⁹⁷¹ В. Глишић описује свакодневицу логораша: „У 5 сати изјутра устајање. После тога одлазак на умивање и у клозет, за шта је време било ограничено. Све се то морало обавити на брзину па су настајале велике гужве, које су користили кључари и целокупни апарат да батинају затворенике. Затим је на реду био доручак. Ако је неко имао нешто за јело, он је то јео. Иначе није ништа дељено. Тек око 10 часова дељено је по 200 грама проје од убуђалог брашна. Око подне, за ручак, давана је, нека слаба чорба, и то је било све. После таквог ручка, до 18 часова логораша су затварани у собе; то је било време када су извлачили скривене приборе за ручни рад, по неку књигу или парче новина. Људи који су сваког тренутка очекивали смрт покушавали су, под веома тешким околностима, да забораве све недаће. Поред осталог, држали су предавања и приредбе. Од 18 часова па све до 21 час било је предвиђено време за вечеру.“¹⁹⁷²

Собе су често биле пренатрпане, са по 160 до чак 200 људи збијених у њима, тако да затвореници често нису могли да се слободно окрену у сну. Не треба посебно истицати да је у таквим условима често долазило до ширења инфекција, ваши и разних болести. У јануару 1943. појавио се и пегавац, који је додатно оптеретио живот логораша.¹⁹⁷³ Додатно, њих су оптерећивале и поделе које су носили из периода пре него што су се нашли у жицама: забележено је неповерење, поделе у собама, вербални, чак и неколико физичких сукоба између присталица комунистичког и Равногорског покрета. Доступна архивска грађа пружа прилику да се реконструише и читава једна епизода из марта 1942, када је четнички поручник Б. Љумовић, који се налазио у истој соби са групом комуниста који су планирали бекство са Бањице, у први план ставио антикомунистичке идеје и целу групу пријавио управи логора. Идеолошке разлике изгледа да су већ од

---

¹⁹⁷¹ Александар Дероко, *А ондак је летијо јероплан над Београдом*, Београд, 1987, 114.

¹⁹⁷² В. Глишић, *Терор и злочини*, 137. Посебно сурови услови владали су у зимском периоду. Тада је, поред хладноће, неретко долазило и до несташнице хране. Ситуација би се поправљала тек са обављеном жетвом. Милан Кољанин је установио да је константно гладовање било један од основних узрока смрти логораша на Сајмишту. Крајем 1942. добијали би оброке од 1300 калорија дневно, што је било „једва довољно за вегетирање, а ни приближно довољно за тежак рад и мучења“ (М. Кољанин, *n. d.*, 390). Један логораш из нишког лагера тамошње оброке описао је једноставним речима: „Била је то чорбине чорбе чорба“ (Историјски архив Ниш, даље: ИАН, *Збирка учесника НОР-а*, изјава Марка Килибарде).

¹⁹⁷³ S. Begović, *n. d.*, књига 2, 79, 81.

1942. биле толико дубоке да су их њихове присталице истицале и када су били животно угрожени.¹⁹⁷⁴

На Сајмишту су забележене сцене које су још речитије говориле о трагедији народа погођеног грађанским ратом, али и политичкој острашћености појединих комуниста. У јесен 1942. логорски старешина био је комуниста Радивоје Кисић, а бивши партизани чинили су и добар део особља и унутрашње управе логора. Кисић је игнорисао да се комунисти састају и политички делују унутар логора (нека сећања говоре да их је чак охрабривао да певају партизанске песме), а свој положај искористио је и да гони некадашње припаднике ЈВуО. У више наврата, он и његови полицајци су тукли своје противнике, ноћу их приморавали на „егзерцир“, а војводу Мојсиловића, њиховог старог непријатеља из чачанског краја, ког су Немци довели у логор, бивши партизани су усмртили батинама. Ово није био и једини случај убиства из идеолошких разлика. Поред Кисића, у таквим радњама су се истицали и Михаило Цветковић Жаца, бивши борац Кукавичког НОП одреда, Коста Петковић, раније члан диверзантске групе у Београду, као и козарски партизан Сулејман Торић.¹⁹⁷⁵

Психичка и физичка тортура били су саставни део свакодневице у логорима. Немачки стражари су на Бањици из дана у дан пребијали људе због најмање ситнице; под дејством алкохола, дешавало се и да их насумице одаберу и истуку до смрти.¹⁹⁷⁶ Окривљени затвореници су мучени и вишедневним ускраћивањем права на шетњу или примања пакета, затварањем у клозете, ускраћивањем воде, хране... Посебно су по злу упамћени тзв. егзерцири (принудно извођење на вежбе до смртог изнуривања), најчешће извођени после бекстава логораша, али некада и без посебног разлога. Ситуација није била много боља ни у српском павиљону. Заточеницима је управник логора Светозар Вујковић остао у сећању по својим садистичким методама, а у томе га је пратио и добар део персонала. По злостављању затвореника посебно је упамћен и кључар

---

¹⁹⁷⁴ ИАБ, УГБ, СП-IV-58/67; ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-616; БЛ-750. Сукоби по идеолошкој линији забележени су и у логорима у Немачкој. У логору Винер Нојдорф, који се налазио у систему концентрационог логора Маутхаузен, десио се у јесен 1944, када је у Србији већ дошло до расплета у грађанском рату, и масовни физички сукоб између некадашњих четника и партизана. Пошто су их раздвојили и смирили сукоб, Немци су стрелићали одговорне са обе стране. (М. Милић, *Mauthausen*, 241).

¹⁹⁷⁵ М. Koljanin, *n. d.*, 275–276; К. Д. Марковић, *n. d.*, књига 2, 371; Dragomir S. Stevanović, *Sura grobnica. Prihvatni logor Zemun 1942–1944*, London, 1967, 57–58, 71.

¹⁹⁷⁶ ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-891.

Милан Кобиљски Лала.¹⁹⁷⁷ Страх од издаје, глади, депортовања, тортуре и, посебно, страх од смрти и њено дуго ишчекивање, поготово код оних из прве категорије и соба смрти (на Бањици је злогласна „шездесетшестица“ била соба смрти за мушкарце, а соба број 38 за жене) која би прве и улазиле у квоте за одмазде, били су стално присутни у животу једног логораша. Чланство у КПЈ или заробљавање партизана са оружјем у руци повлачили су готово без изузетка смртну казну. Некада јавне егзекуције замениле су тајне масовне ликвидације на логорским стратиштима, уз објављивање плаката – спискова са именима стрељаних „комуниста“ и „присталица ДМ“. Касније је и то обустављено, а немачки органи проносили су о убијенима лажне вести да су одведени на принудни рад. Породице жртава дуго су живеле са мишљу да су њихови ближњи још у животу.¹⁹⁷⁸

Немачке одмазде у виду стрељања комуниста и партизана, али и других бањичких затвореника, биле су 1941–1943. условљене дејствима и интезитетом борбе партизанских формација против окупатора. Најчешћи облици егзекуције била су стрељања. Масовна стрељања вршена су у Јабуци код Панчева, у Маринковој бари, крај грудобрана у кругу логора, а од октобра 1941. на бившем војном стрелишту у Јајинцима. Убијања су вршена још и у специјалном, за ту сврху конструисаном камионом, познатим под именом „душегупка“. Овај камион смрти „крстарио“ је београдским улицама, возећи логораше Бањице и Сајмишта који су се гушили у њему. Овакав вид егзекуција односио се пре свега на јеврејске жене и децу, али су у више наврата и српски логораши тако трагично окончали свој живот. Смртна казна вешањем извршена је на Бањици свега неколико пута. У неким приликама, заточеници означени као комунисти стрељани су и на поприштима борбе, где су партизани раније усмртили неког немачког војника. Тиме је требало да буде застрашено читаво становништво.¹⁹⁷⁹

Прва значајнија немачка одмазда која је погодила бањичке логораше извршена је у Скели код Обреновца у августу 1941, када је са мештанима погубљено и 42 доведених из Београда. Следећа одмазда, ивршена на локацији Јајинаца, по броју егзекутираних превазишла је све раније: 17. децембра исте

¹⁹⁷⁷ ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-190.

¹⁹⁷⁸ ИАБ, БИА, IX-12, *Светозар Вујковић*.

¹⁹⁷⁹ S. Begović, *n. d.*, књига 2, 106–109.

године када је стрељано 160 заточеника међу којима и Милош Матијевић и Вукица Митровић, челни људи Месног комитета КПЈ за Београд. После ових стрељања дошле су и тзв. „мартовске одмазде“ из 1942. године (3, 5. и 9. марта), када је погубљено преко 400 логораша, међу којима је био и већи број некадашњих партизанских руководилаца. Потом, 9. маја, усмрћено је још њих 229 (са њима такође доста партизана, поготово из ужичког краја), и то углавном у душегупки. Једнако тешка одмазда десила се и 19. фебруара 1943. године када је убијено још 225 људи. Пролеће 1943. било је доба када је смрт међу бањичким логорашима имала богату жетву. Само у мају су извршена три масовна стрељања: 14. маја убијено је око 90 особа, 25. маја скоро 250, а 26. маја још 125, и то на месту које се налазило недалеко од партизанске акције, у Малом Пожаревцу код Младеновца. Додатно, 7. јуна стрељана је на Јајинцима још једна велика група, од 229 раније ухапшених и конфинираних. Током јесени извршена су још два велика стрељања: 25. септембра (убијено 140 лица) и 1. октобра (убијено 323 лица). Тада долази до смањивања интензитета одмазди, у склопу редефинисања политике у Србији доласком Хермана Нојбахера.¹⁹⁸⁰

Моменти прозивке и извођења на стрељање остали су у најтежој успомени логорашима. Некадашњи београдски илегалац, од 1942. бањички сужањ, оставио је сећање које употпуњује закључке о моралу логораша у самртном часу: „Каква је била психичка реакција код људи на сазнању о смрти? Врло је интересантна ствар да је и поред оне тешке психозе која је владала у логору 90% прилично хладно примило вест да одлази у смрт. Било је мало случајева да су се људи оног момента када су прозвани плашили смрти. Било се страха код људи пре читања имена за стрељање, а када је већ нечије име прочитано, онда је он то примио хладно. Људи су одлазили у смрт углавном људски. Било је и извикивања парола. Највише су се извикивале пароле 'Живела слобода', 'Живела Комунистичка партија', а било је и парола 'Живео Стаљин'.“¹⁹⁸¹ Доста је сећања логораша која на

---

¹⁹⁸⁰ Исто, 123–135; К. Николић, *Страх и нада*, 90–91; ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-190. О мисији Хермана Нојбахера и његовом виђењу прилика у Србији видети више у: Херман Нојбахер, *Специјални задатак Балкан*, Београд, 2008. У последњој години рада Бањичког логора под окупацијом забележено је 20 групних егзекуција, али је смртност била доста нижа него претходних година. Тада су на Јајинцима уништаване групе од пет до 28 лица. Последње групно стрељање извршено је 11. септембра 1944, када је на Јеврејском гробљу убијено 26 жена, претежно старих комунисткиња и илегалки.

¹⁹⁸¹ ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-621.

исти начин говоре о последњим моментима заточеника одређених за смртну казну: ишчекивање је било мучно и тегобно, али сама вест да је дошао моменат да и они полазе на стратиште, изазивала је у људима бунт и понос, будила жељу да се покажу пркосним. О томе говоре и сећања управника логора С. Вујковића – да су „конфинирци изражавали свој отпор путем поклича, псовки, разних поздрава, грдњи и томе слично, као и самом песмом“.¹⁹⁸² „Са дигнутим песницама и песмом одлазили су наши другови у смрт“, написао је у писму које је тајно дотурено његовој породици логораш, свршени матурант из Крагујевца, и додао: „Очекујем смрт са осмехом и песмама на уснама. Шта ћеш? Ми знамо пут и судбу и све што нас чека...“. Стрелан је у септембру 1944, заједно са братом.¹⁹⁸³

„Ја сам у логор дошла депримирана и у врло тешком душевном растројству. У Смедереву сам оставила дете од 7 година, које је у правом смислу речи било на улици. Нисам знала да ли ће га ко прихватити и како и стално сам била врло тешко расположена. Међутим, по доласку у собу, када сам видеала како је у њој ведро расположење, онда је то постепено прелазило и на мене. Ту је било и песама, и шала, и смеха, и захваљујући свему томе, а такође и бризи другарица, коју су показивале према мени, и моје се расположење постепено мењало“, сећала се смедеревска професорка ухапшена због помоћи партизанима.¹⁹⁸⁴ На истом трагу су и малобројна, али доста упечатљива последња писма и поруке бањичких логораша из прве категорије, упућена њиховим породицама у завичају. Она нам говоре да је, поред природних људских реакција, у одсудним моментима било и пуно комуниста који су и гледајући смрти у очи остали прибрани и јуначни.¹⁹⁸⁵

---

¹⁹⁸² ИАБ, БИА, IX-12, *Светозар Вујковић*.

¹⁹⁸³ АС Ж, Ж-25, писмо Божицара Милосављевића.

¹⁹⁸⁴ ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-671.

¹⁹⁸⁵ *НОП Београда*, 151. Једна од заточеница женске собе смрти забележила је последње моменте својих сапатница у Бањичком логору. „Пре прозивке за стрељање моје другарице су на разне начине припремале последње поруке за своју децу, родитеље или најближе. Правиле су лутке да личе на себе, секле своју косу и стављале их у лутке, правиле блокчиће на којима су писале посвету и у које су стављале праменове своје косе. Неке су парале старе џемпере, плеле хаљинице за своју децу, као последњу поруку и поклон од своје маме. Тако је другарица (...) журила да уради хаљиницу за своју кћеркицу коју су јој одузели приликом хапшења. Милева је успела да заврши хаљиницу пре него што су је непријатељи извели на стрељање. Приликом изласка из собе Милева се са мном поздравила и тада ми је рекла: 'Зоро можда ћеш ти остати жива пошто си у другој категорији. Поведите рачуна о мојој девојчици, јер је она сигурно негде у дому, а мала је - треба јој нега.'“ (ИАБ, Лични фонд Милорада Милатовића, к. 8, сећања Зоре Ристивојевић). Славка Ђурђевић (Ђуричић), правница и бивши секретар МК КПЈ у Јагодини, одсекла је један прамен косе, оставивши другарицама да је ставе на лутку коју упућује ћерки Тањи (рођеној 1941) заједно са ћилимима и писмом које су другарице пренеле њеном свекру, који је као талац такође

Можда је најупечатљивије у том смислу писмо Живана Јовановића из Крагујевца, упућено његовој супрузи Љубици у ишчекивању стрељања 1944: „Драго моје и љубљено Лале, Ево још се налазим у животу па узме да ти напишем још неку реч. Лале, није ми мило да сам још у животу, јер увек се спремам па ми то и досадило. Свако вече нас све мање. Нама није тешко што умиремо, јер знамо зашто умиремо. Ми видимо већ плодове свога рада. Нећемо га уживати али смо сретни када ћете ви преживети и цео народ уживати плодове тог нашег рада. Лале, моје Лале, ја не могу да ти објасним како гину наши другови с песмом и весељем да непријатељ и сам се чуди држању наши другова. Они гледају да поколебају наш дух и зато нас изводе свако вече по десет, али наш морал остаје на доследној висини. Зато Лале, љубљено Лале, када будеш чула за моју смрт, ти буди храбра и немој да очајаваш, јер пут који смо изабрали то је најбољи и најправеднији пут па све то треба да те само јача. (...) Желим ти срећу у новом друштву. Нађи доброг друга као што сам и ја био, али увек се сећај мене, јер знај да сам те увек волео. Мислим да си се и сама уверила у то. Лале, сретан сам што ћеш ти и наша деца да уживате плод наше борбе. Ја и ако умирем ја сам ипак сретан, јер крај је ту. Наш непријатељ не може ништа друго већ да и нас последње жртве уништи. Али знај да смо ми ипак свесни свега све јачи. Лале, није тешко умрети, али је тешко чекати на ред. Сад те љуби, воли и грли Лале.“¹⁹⁸⁶

Упркос борбеном расположењу значајног дела комуниста – бањичких логораша, идеје о покретању отпора или бекства из овог логора никада нису заживеле. То су онемогућавали његов положај, обезбеђење и систем рада. Једино успешно бекство групе конфинираца десило се у октобру 1943, али њега су извели равногорци.¹⁹⁸⁷ Као меру отпора треба навести и епизоду из септембра 1944, када су логорашнице-комунисткиње одређене за стрељање приликом везивања у ходнику физички насрнуле на заменика команданта логора Петера Кригера и

био у логору. На једној слици Тање, своје ћерке, написала је ове речи: „У миру твоја срећа ће да цвета. Воли те твоја мама“. Стрељана је у мају 1943. године (АС Ж, Ж-25, сећања на Славку Ђурђевић).

¹⁹⁸⁶ АС Ж, Ж-25, писмо Живана Јовановића. И популарна Бањичанка, неформална химна бањичких логораша, дело партизанке Вере Крупез, чије се ауторство често погрешно приписује Јелени Ђетковић, није била плачна, већ борбена песма: „Али из тих подрума плач се не чује, јер ту живе другови, борци идеје“ и „Фашистички крвниче крв те пече знај, осветна је она, смрт доноси крај. Док нас на Јајинце тиран одводи, с песмом на уснама кличе се слободи“ (АС Ж, Ж-25, сећања на Јелену Ђетковић).

¹⁹⁸⁷ ВА, ЧА, 278-33-1.

његове пратиоце. Не могавши да сломе њихов отпор, полицајци су део њих побили у ходнику.¹⁹⁸⁸ Ако прихватимо дефиницију *отпора у жицама* по којој се он дели на активну борбу за идеолошким одржањем, борбу за очување личног достојанства и развијање активности усмерених на наношење штете окупационом систему¹⁹⁸⁹, онда можемо да закључимо да је логорски отпор на Бањици перманентно трајао током целог рата. Савременици памте да је сваки успех савезничких снага, о коме би се у логору брзо рашчуло, међу заточеницима изазивао одушевљење. Забележено је да су у једној таквој ситуацији логораша у мушкој соби смрти заиграли и коло.¹⁹⁹⁰

Једина успела акција масовног бекства у систему немачких логора у Србији одиграла се у нишком логору Црвени крст, у фебруару 1942. године. Овај логор пунио се заробљеним герилцима и њиховим помагачима од септембра 1941, а прва стрељања на стратишту на Бубњу започела су већ следећег месеца. И када би наступило затишје, услед глади, тортуре и насумичног батинања логораша и због најмањих прекршаја, из недеље у недељу би по неко од њих умирао. Када је у фебруару идуће године започео нов талас егзекуција, логораша из собе број 12 су се одлучили на очајнички покушај пробоја. Самостално су се организовали, до детаља осмислили акцију и припремили ударне групе које ће неутралисати непријатељске страже, а потом и отворити капију. За бекство је одабран моменат када су логораша после шетње вођени у собе. Међутим, њих двојица су одали план управи логора и, непосредно пред акцију, Немци су интервенисали. Свесни да је наступио критични моменат, логораша су 12. фебруара 1942. јурнули на немачке стражаре и ухватили се у коштац са њима; неке су бацили у бодљикаве жице а неке просто прегазили – и јурнули према капији. Неки су се домогли и оружја и запуцали на Немце. Један немачки војник је и убијен, више њих повређено.¹⁹⁹¹ Међутим, немачка стража се брзо консолидовала и пред капијом „направила ватрени зид“. Вођени животним инстинктом, логораша су онда навалили на троструку бодљикаву жицу. Многи су заувек остали на њој. Ипак, услед великог притиска, жица је на једном месту попустила. „Кроз прилично

---

¹⁹⁸⁸ ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-190; S. Begović, *n. d.*, knjiga 2, 136.

¹⁹⁸⁹ М. Милић, *Aušvic*, 95–96.

¹⁹⁹⁰ ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-190; S. Begović, *n. d.*, knjiga 2, 182.

¹⁹⁹¹ М. Миловановић, *n. d.*, 134–137; ИАН, збирка учесника НОР-а, изјава Николе Макеларског.

велики отвор навалили су људи. Тако сам се најзад и ја, са једном од најборбенијих група, нашао ван жице. Заборавио сам на проваљену кичму. Ништа ме тога момента није болело – полетео сам као на крилима.¹⁹⁹²

У пробоју из нишког логора учествовало је 147 логораша; њих 105 успели су да побегну, док су 42 изгубила живот. По описима очевидаца, снег је на читавом шеталишту био обојен крвљу. Још шесторица одбеглих су убијена од немачких потерних јединица, тако да је укупно 99 логораша успело да себи прокрчи пут до слободе. Већина њих се поново придружила партизанима. За одмазду због ове акције, Немци су упали у собу број 12 и побили све логораше које су ту затекли, чак и болесне, иако они нису учествовали у пробоју. Ова акција имала је и своје хероје, углавном некадашње руководиоце и борце Копаоничког партизанског одреда. Међу њима су се посебно истакли Душан Томовић, правник и први комесар овог одреда, и његови саборци Сретен Вучковић (раније члан ОК КПЈ Зајечар), Бранислав Ћурчић и Бранко Бјеговић.¹⁹⁹³ Пропартизански аутори неретко избегавају име још једног од главних организатора бега, Вула Вукашиновића, војводе Ибарског и једног од првака Равногорског покрета у околини Краљева, који је и погинуо на логорским жицама. Његов син, који ће тог дана успети да се пробије из логора, касније ће настрадати од Немаца као официр ЈВуО. Међу активнима у овој акцији били су и потпоручник Богдан Пановић, капетан Иван Вујисић и наредник Божидар Балтић – сви раније припадници војно-четничких одреда.¹⁹⁹⁴

3. 3. Партизанска штампа и пропаганда 1941–1944.

Савременик Париске комуне и писац „Јадника“, који су надахнули многе будуће револуционаре, Виктор Иго, запазио је да пропаганда и штампа имају магичан утицај на масе, толико да се могу назвати и „мајком свих револуција“.

---

¹⁹⁹² ИАН, *Varia* – 475, сећања Душана Томовића.

¹⁹⁹³ М. Миловановић, *н. д.*, 130, 141.

¹⁹⁹⁴ АМЗГ, Збирка Бранислава Божовића, *необјављени текстови генерала Павла Јакшића; Александар Динчић, Небојша Озимих, Припадници Југословенске војске у отаџбини у нацистичком концентрационом логору на Црвеном крсту у Нишу 1941–1944*, Ниш, 2014, 9–15.

Савременици бележе да је, како пред Француску револуцију крајем 18. столећа, тако и уочи Октобарске револуције на почетку 20. века, број револуционарних листова растао неочекиваном брзином. Разлог за то је једноставан: у превратничким временима постоји глад за вестима, информацијама, објашњењима – и свака од сукобљених страна покушава да понуди своју интерпретацију догађаја. Пошто су новине, које су остале на Балкану водећи медиј и у Другом светском рату, читали сви елементарно писмени људи, за уреднике (или политичке снаге које су иза њих стајале) је посебно било важно да што више поједноставе наслове, слике и поруке, а баш то поједностављивање почело је да брише и границе између информисања и пропаганде (лат. ширење утицаја).¹⁹⁹⁵ Француски социолог и „хришћански анархиста“ Жак Елил (1912–1994) записао је у свом знаменитом делу о пропаганди да је „тешко да је пропагандни сукоб мање озбиљан него војни сукоб“.¹⁹⁹⁶ То се у пуној збиљи показало у свим кључним догађајима у првој половини 20. века, где је пропаганда постала неодвојиви део сваке политичке акције, али и политичке кризе, конфликта, рата.¹⁹⁹⁷

Партизанска штампа и пропаганда у Југославији је тема о којој је објављен већи број научних радова.¹⁹⁹⁸ Ипак, анализа овог проблема и његово свеобухватније истраживање, са новим питањима која се постављају пред историјске изворе, чини се и даље актуелном, поготово када се узме у обзир да је о овом питању у односу на Србију знатно више писано у другим републикама и покрајинама.

Југословенски комунисти су рат и окупацију 1941. дочекали са дугим и значајним искуством у политичкој пропаганди. Акцент на тај део рада посебно је стављен од доласка Јосипа Броза на место генералног секретара КПЈ. Он је на

---

¹⁹⁹⁵ Слободан Рељић, *Медији и Трећи светски рат*, Београд, 2016, 100–103.

¹⁹⁹⁶ Исто, 68.

¹⁹⁹⁷ В. више: *Колаборационистичка штампа...*, 1, 18–38.

¹⁹⁹⁸ О партизанској штампи у Србији издвајамо следеће наслове: Милан Б. Матић, „Штампа Народноослободилачког покрета Југославије 1941–1945“, *Војноисторијски гласник*, бр. 3 (1980), 85–111; Јелена Ристановић, „Партизанска штампа у Ужицу 1941. године“, *Ужички зборник*, бр. 11 (1982), 451–468; Милан Весовић, „Илегална штампа КПЈ у рату и револуцији 1941–1945“, *Историја 20. века*, бр. 1–2 (1991), 162–184; Милан Б. Матић, *Партизанска штампа у Србији 1941–1944*, Београд, 1993; Милоје Пршић, *Штампа Народноослободилачког покрета у Југославији 1941–1943*, Ужице, 1996; Ђорђе Пилчевић, „Партизанска штампа у западној Србији 1941“, *Историјска баштина*, бр. 20 (2011), 201–218. Овде треба укључити и репринт издања „Борбе“, „Пролетера“, „Гласа“ и других листова, који су поново штампани 1960-их и 1970-их година.

Петој земљској конференцији КПЈ у октобру 1940. истицао управо ту чињеницу („никада се није у Партији штампало толико разнога материјала као последње три године“) као важну за унапређење рада партије.¹⁹⁹⁹

Године активног илегалног рада у Краљевини, у оквиру за њих непријатељског система, сарадње са органима Коминтерне, сналажења у организацији сталног и сигурног дотока информација као и успостављања кругова поверљивих сарадника, учиниле су КПЈ најспремнијом од свих постојећих политичких организација за догађаје који су наступили од априла 1941. године.²⁰⁰⁰ Могло би се рећи да су први месеци окупације, када је КПЈ после безмало две деценије изашла из илегале, пружили и повољније услове за рад комунистичког покрета, који се више није налазио под присмотром и притиском домаћих власти и полицијских органа. Тврдњу коју ће касније изрећи Ж. Елил, партизански пропагандисти били су свесни и у време рата („идеолошка борба је исто тако важна као и борба са оружјем у руци“²⁰⁰¹) и она ће допринети да у наступајућој борби они буду супериорни у односу на противнике.

Најзначајније штампарије КПЈ на почетку рата налазиле су се у Београду. Штампарија ЦК КПЈ, опремљена савременом и квалитетном техничком опремом, била је скривена у једној згради на Бањичком венцу. Будући да је за њу знало свега неколико илегалаца, остала је неоткривена све време рата. Уз повремене застоје, радила је до августа 1943. године. Штампарија ПК КПЈ за Србију у више наврата је мењала локацију, а најдуже је била смештена у једној кући на Авалском друму, на самом ободу града.²⁰⁰² У овим двама штампаријама, најпре су штампани леци и прогласи руководећих партијских тела, разни билтени, а потом и најважнија гласила партизанског покрета.

---

¹⁹⁹⁹ М. Матић, *Партизанска штампа*, 16; М. Пршић, *н. д.*, 21–22. Како пише Матић, „У једном извештају од 26. септембра 1939. упућеном Коминтерни о ситуацији у Југославији, између осталог, наведено да је КПЈ те године 'развила широку усмену и писмену агитацију и пропаганду и друге облике масовног политичког рада', да издаје централни орган Партије 'Пролетер' у тиражу од 2.000 примерака 'са самокритичким и директивним чланцима о свим питањима партијске делатности, с документима ЦК Партије' да су 'истовремено објављени многи леци и прогласи ЦК, који су растурени у неколико хиљада примјерака', као и да у земљи, поред илегалних централних и покрајинских партијских гласила, легално излази више листова и часописа 'који фактички представљају органе Партије и СКОЈ-'" (М. Матић, *Партизанска штампа*, 15–16).

²⁰⁰⁰ М. Пршић, *н. д.*, 9.

²⁰⁰¹ АС Ж, Ж-29, ф. 1, *Бригадир*, Број 1, октобар 1943.

²⁰⁰² М. Пршић, *н. д.*, 25–31.

У штампарији ПК у јулу 1941. је одштампан први ратни број централног партијског гласила „Пролетер“. У „Пролетеру“ су били изложени најважнији ставови из политичке платформе КПЈ, па се стога одликовао тематском разноврсношћу и садржајном снагом. У њему су, поред Титових чланака по одређеним питањима, објављивани и директивни ставови С. Жујовића, М. Ђиласа, А. Ранковића, М. Пијаде, И. Л. Рибара и других чланова ЦК КПЈ. Овде су први пут јавно објављени и први прогласи ЦК народима Југославије. Након пропасти устанка, штампан је у Босни. Конципиран је тако да је штампано по неколико бројева одједном (обично као троброј) у размаку од неколико месеци. Текстови у сва три ратна издања „Пролетера“ штампана су мешовито, и ћирилицом и латиницом. Последњи број је објављен крајем 1942, а његову улогу су затим преузели други партијски и војни листови.²⁰⁰³

Упоредо са обнављањем „Пролетера“, ЦК КПЈ је јуна 1941. донео одлуку да се обнови и штампање „Борбе“, партијског органа издаваног у периоду између два рата (1922–1929). Према подацима В. Дедијера, уредништво су у првом периоду сачињавали Јосип Броз и чланови Политбироа – што додатно говори колико су важност посветили овом листу и пропагандном раду уопште. То је остала тенденција до краја рата: да партизанску штампу, било да су у питању централна гласила или локална издања, уређују, осмишљавају и својим текстовима испуњавају највиши функционери КПЈ. Преласком Врховног штаба у Ужице, место уредника је препуштено Едварду Кардељу. Први број одштампан је 19. октобра 1941, а било је предвиђено да на недељном нивоу излазе по три броја. До 27. новембра објављено је 19 бројева „Борбе“; штампана је у великом формату, ћириличним писмом и у високом тиражу од 10.000 примерака. М. Матић каже да је управо овај лист имао „директивну улогу за целокупну партизанску штампу која се зачињала“. По губљењу слободне територије у Србији лист је привремено престао да излази, да би његово штампање било настављено у другој половини 1942. у Босанској Крајини. „Борба“ је крајем те и у наредним годинама представљала централно партијско-политичко гласило НОП-а и илегалним каналима се пребацивала у Србију.²⁰⁰⁴

²⁰⁰³ В. Глишић, *Комунистичка партија...*, 78; М. Матић, *Партизанска штампа*, 15, 21.

²⁰⁰⁴ М. Матић, *Партизанска штампа*, 21, 32; М. Пршић, *н. д.*, 116–117.

Поред ова два листа, Политбиро ЦК КПЈ у јулу 1941. доноси одлуку да покрене и један информативни лист, као гласило војног руководства партизанског покрета. Већ у августу, појавио се лист под називом „Билтен Главног штаба народноослободилачких партизанских одреда Југославије“. Овај лист је излазио углавном једанпут недељно, са одређеним прекидима, све до децембра 1944. године. Штампано се прво у Србији, а касније у другим деловима окупиране Југославије, где би се у том моменту налазило и партизанско вођство (Црна Гора, Босна, Вис). Укупно је објављено 47 бројева у 24 свеске. У замаху устанка, првих шест бројева је објављено у Београду, а наредна три у Ужицу. „Билтене“ је штампала штампарија ЦК КПЈ, а прве примерке је уређивао лично Јосип Броз. Лист је припреман у најтешњој сарадњи Врховног штаба НОП одреда и ЦК КПЈ, чији су чланови били аутори већег броја прилога које је „Билтен“ објављивао. И овај лист је био мањег формата, штампан је ћирилицом и латиницом. Према подацима из једног писма А. Ранковића, први број је одштампан у Београду у 5.000 примерака.²⁰⁰⁵

СКОЈ је почео још 1941. да издаје свој лист *Омладинска борба*. Штампанје овог листа почело је новембра 1941. у Ужицу. Први број је одштампан у тиражу од 5.000 примерака, али је поред њега штампан само још један. Трећи број је изашао тек 1942. у Босанској Крајини, у тиражу од 1.000 примерака. Целокупан садржај био је посвећен омладини и њеној важној улози у борби. Поред Иве Лоле Рибара, чланови редакције су били Јурица Рибар и Јован Марјановић, доцније значајан историчар НОП-а.²⁰⁰⁶

Како су часописи, леци и окружнице били дељени чланству у окупираном граду? Ретко ко од упослених у партијским штампаријама је пао полицији у руке, а још ређи су били они који су проговорили, па о том питању нема много сачуваних детаља. Када би пропагандни материјал био одштампан и припремљен у одређеној штампарији, преузимали су га реонски техничари или курири на неколико унапред утврђених локација у граду. Испрва би материјали били спаковани у пакете, али је после поштрених немачких контрола био преношен од

---

²⁰⁰⁵ Исто, 22–26. Рукописи првих пет бројева „Билтена“ припремљени су на Дедињу, док је шести број одштампан у илегалном стану Ивана Милутиновића у Кумодрашкој улици. Штампани су на пет до шест страница текста.

²⁰⁰⁶ М. Пршић, *н. д.*, 172, 174–175.

мање компромитованих сарадника, на дну корпи или цегера који би били испуњени поврћем и намирницама. Затим је дистрибуиран по реонским партијским јединицама у Београду, или путем курира из унутрашњости слан у партизанске одреде. Коначно, на партијским састанцима материјал је био дељен одабраним члановима. Једна касније ухапшена чиновница описала је своје искуство у растурању пропагандног материјала КПЈ: пошто би преузела пакет, прво би га однела кући, распаковала, а онда његов садржај поделила на онолико делова колико има људи у активу којима се доставља материјал. Онда би летке или новине скрила у својој женској ташни, па „у везаним блиским улицама са размаком од 2 до 5 минута“ заказивала састанке са другим илегалцима који је требало да даље дистрибуирају материјале. Будући да од раније није била члан КПЈ, на њу се није сумњало, па је задатак у прво време обављала доста успешно.²⁰⁰⁷

Сви горе наведени часописи су се по објављивању прештамповали и умножавали у посебним *техникама* илегалним (шtamпаријама) при одређеним ОК КПЈ или партизанским одредима у Србији. У источној Србији су их партизани преводили на влашки језик и на тај начин ширили међу становништвом склоном да помаже „хајдуке“; леци и прогласи превођени су и на бугарски и дискретно растурани међу бугарским војницима у нади да ће се и међу њима има наћи левичара.²⁰⁰⁸ То је био још један у низу примера о дубинском и упорном пропагандном раду кадрова КПЈ међу народом у мање приступачним крајевима Србије, као и о стављању посебног акцента на задобијање свих мањина на овом простору.

Такође, према упутствима партијског врха, одређена информативна средства покренута су и у низу партизанских одреда, углавном кратко названа „Вести“ (поред Ужичког НОП одреда, гласило под овим именом штампали су и Ваљевски и Други шумадијски одред). Посавски одред објавио је пет бројева „Посавског партизана“, Чачански пет бројева „Новости“, у Подрињу и Рађевини штампан је „Партизан“, који је наставио да излази и у најтежим моментима борбе почетком 1942. године. Овакви листови, штампани у скромном тиражу, имали су обично 8–16 страна (некада и само по један лист) мањег формата и садржали су

---

²⁰⁰⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-202/71.

²⁰⁰⁸ М. Ђуришић, *н. д.*, 69; М. Матић, *Партизанска штампа*, 86.

основне информације о ситуацији у Југославији и на Источном фронту. Наравно, они нису доносили објективну слику, већ ону која је била у складу са политиком КПЈ и подизањем морала борцима.²⁰⁰⁹

Слом устанка и повлачење војног и политичког руководства са делом снага из Србије крајем 1941, означио је и привремени прекид рада по питању партизанске штампе. Међутим, све директиве ЦК су и у наредном периоду инсистирале на важности пропагандног рада који би падао на преостале јединице, и пре свега ПК КПЈ који је остао у Београду. Тако је ПК после опсежних припрема крајем августа 1942. поново покренуо нови лист, овога пута под именом „Глас јединственог Народноослободилачког фронта Србије“ (скраћено само „Глас“). По првобитној идеји, лист је требало да понесе име „Комунист“, али се од тога одустало због политике постављања борбе на шире основе. „Глас“ је био предвиђен као пропагандно средство за „идеолошку и организациону основицу“ на којој ће се изграђивати Народноослободилачки фронт.²⁰¹⁰ У његовој припреми је учествовао секретар ПК за Србију Благоје Нешковић са најближим сарадницима у Београду, Мирком Томићем и Василијем Бухом. До краја те године објављена су само два броја, а током 1943. још пет бројева „Гласа“. Наредне године, са одласком ПК у Топлицу, и лист је почео да се штампа тамо, где је излазио све до октобра 1944. године. Почео је да излази у тиражу од 400 примерака, да би 1944. достигао и 2.000 примерака.²⁰¹¹

„Пролетер“, „Борба“ и „Глас“ су 1941–1942, најчешће путем циклостила и шапирографа, умножавани у свим крајевима Србије. Било је довољно да у неки крај стигне неколико или чак један број неког од ових листова, па да они у локалној техници буду преликани и потом ширени међу локалним становништвом. Њихови садржаји служили су уместо литературе и партијских директива, па су јавно читане на партијским састанцима, састанцима одреда, најпосле и на народним зборовима.²⁰¹²

---

²⁰⁰⁹ М. Матић, *Партизанска штампа*, 85–98.

²⁰¹⁰ В. Глишић, *Досије*, 69. Б. Нешковић је још при покретању овог листа најавио да ће он бити место у коме ће „сви поштени и прави родољуби, без обзира на политичка убеђења, износити своја мишљења, којима ће помагати да се наш народ ослободи окупатора и његових најамника“.

²⁰¹¹ М. Пршић, *н. д.*, 195–196; М. Матић, *Партизанска штампа*, 109–111.

²⁰¹² У јуну 1943, ПК за Србију је руководству на територији ОК Врање управо то и сугерисао: „Добићете Пролетер бр.16. Сваки чланак и њега није довољно сам да ви и чланство прорадите и у народ пренесете, већ морате све из њих схватити као директиве и спроводити у живот, како линију

Међутим, свака нова фаза борбе и нови талас акција партизанског покрета, био је праћен и обнављањем гласила. Тај посао, по сећањима савременика, није ишао лако: „На сваки чланак морало је дуго да се чека. Несхватљиво је, али је истинито: борцима је било лакше да јуришају на бункере него да пишу.“²⁰¹³ Такође, понекад је било тешко да сарадници листова, који су понекад били и локални функционери КПЈ, у потпуности испрате ставове партије о појединим догађајима. О томе, типично, говори и критика чланака Марка Никезића у једном листу (посебно због недовољне оштрине у критици ЈВуО) и смернице које му је дао надређени из ОК КПЈ Драгослав Дража Марковић: „Чланак 'Дражинизам на распућу' писан је небрижљиво. Прво, неправиан је израз 'Пропала југословенска војска'. Ми се не односимо негативно према читавој југословенској војсци већ према издајничким врховима који су довели до њеног слома. Друго, Дража никад није 'пришао' Н.О. војсци. (...) Ми смо имали кратак период сарадње и баш за време те сарадње Дража је шуровао са Недићем и Немцима и припремио напад на партизане. На сарадњу је пошао не својом вољом, већ из страха од јачања н. о. покрета.“ Критиковано је и то што назив ЈВуО није стављан под наводнике, скретана пажња да треба „водити рачуна да лист буде на линији борбе против окупатора и не свести га на борбу са Недићем и Дражом“. С друге стране, похваљени су делови листа који су доносили конкретне извештаје са терена и у вођству ОК КПЈ закључено је да „тај курс треба наставити“.²⁰¹⁴

Ма колико да су били скромни и ма колико да је било тешко да се паралелно са ратовањем попуњавају садржајима, штампају и шире у народу, било је предвиђено да са појачавањем герилских акција 1942. сваки одред мора да појача пропаганду и покрене свој лист. Уз њих је партизанско руководство

партије тако и организационе задатке који су у чланцима постављени, и партиски и за омладину и за жене. (...) Схватите другови да сви чланци из Пролетера бр. 16 имају огромни, историски, значај за нашу партију и н. о. борбу!“ (АС Ж, Ђ-25, ОК Вр, 5).

²⁰¹³ Ж. Несторовић, *н. д.*, 245. Обавезан да напише чланак за „Космајски борац“ у јануару 1944, извесни Марко (Никезић?) се пожалио одговорном Дражи Марковићу: „Иначе, сад покушавам да пишем о Дражиновцима, али не иде за мајку Божју, нисам ја никад умео да пишем па не умем ни сад. Него вас двоје књижевника седните па сачините то, иначе неће бити ништа“ (АС Ж, Ђ-9, ОКМ-3-367). Занимљиви су и први утисци члана агитпропа и дописника „Борбе“ из 5. крајишке дивизије: „Сад сам сарадник Борбе у Петој дивизији и тај ми се посао много свиђа иако тек улазим у њ. Наилазим на сјајан материјал за умјетничку обраду. Једино ми историчарски рад задаје муке, јер нијесам навикао да нешто радим сређено и систематски и стално ме вуче ђаво да празнине и несигурне чињенице допуњавам из своје маште или да нешто уљепшавам, што никако не смије да буде у овоме послу“. Звао се Бранко Ћопић (*Документи ЦК*, 10, 74).

²⁰¹⁴ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-3-495в.

популарисало и ширило циљеве своје борбе и успевало да ширим круговима представи своју верзију ратних догађаја.

Тако је, на пример, Топлички одред још фебруара 1942, када је покрет почео да јача на југу земље, почео да издаје лист „Топлички партизан“, а ОК КПЈ Крагујевац је почетком исте године почео да штампа једном недељно „Партизанске радио-новине“. Током 1942. и почетком 1943, настајала су и умножавана су и прва скромна локална гласила ОК и партизанских одреда: ОК Аранђеловца („Глас устаничке Шумадије“ и „Билтен“), ОК Зајечара („Партизанске новине“), ОК Краљева („Билтен“, „Вести“, „Антифашистички омладинац“), ОК Пожаревца („Вести“ и „Недељни преглед“), ОК Чачка („Слободна Србија“), ОК Младеновца и Космајског одреда („Вести“, „Космајски партизан“), ОК Лесковца („Радио-вести“) итд. Неки од њих штампани су у тиражу и од по неколико стотина, па и до 500–600 примерака, што је увелико премашивало бројно стање партизанских бораца у датим областима, па је штампа могла да се шири и међу присталицама КПЈ на селу.²⁰¹⁵ Постојао је још један важан разлог за покретање локалних листова: дистрибуција главних партијских гласила на терену била је знатно отежана и врло мали број примерака успевао је да стигне из престонице на предвиђене адресе.²⁰¹⁶ Из једног документа с пролећа 1943. можемо да закључимо да је од централне штампе у Србији на терен Шумадије и западне Србије у то време стижао само „Глас“, и то у просеку свега по седам примерака на један ОК, односно по њих 17 у нешто каснијем периоду. Зато су се ови листови међу партизанима чували као реликвије.²⁰¹⁷

Постојећа истраживања о партизанској штампи у Југославији говоре да је од 29 наслова у првој ратној години, до краја 1943. број гласила био повећан на 430. Већина њих била је, међутим, везана за центар партизанског покрета у НДХ, док је у Србији у то време излазило 39 листова, што је било мање од 10% укупне продукције.²⁰¹⁸

Одмах по пребацивању чланова Главног штаба НОВ и ПО Србије из Барија на подручје Топлице и Јабланице, јуна 1944, при овом штабу формиран је

---

²⁰¹⁵ М. Пршић, *н. д.*, 72–74.

²⁰¹⁶ ИАБ, МГ-616.

²⁰¹⁷ Народни музеј Аранђеловца, Збирка докумената ОК КПЈ Аранђеловца, 1942–1944..

²⁰¹⁸ М. Пршић, *н. д.*, 230.

пропагандни одсек, који је убрзо потом покренуо лист „Ратне новости“. За шефа овог одсека именован је књижевник Танасије Младеновић, раније политички комесар у 2. шумадијском одреду и 2. пролетерској бригади, а за његове чланове књижевник Милорад Панић Суреп, новинар Богдан Пешић и филмски радник Радош Новаковић.²⁰¹⁹

Ови догађаји одвијали су се у оквиру трећег таласа партизанских активности у Србији, односно у доба када је партизанска герила прерасла у регуларну армију. Тај процес био је пропраћен и покретањем низа нових гласила, тако да су готово свака јединица и подручна команда, омладинске и женске организације у Србији добиле своје листове. То је посебно карактеристично за жариште борбе на југу земље, где су илустрације ради, на терену само два ОК, покренути следећи нови листови: „Вести“ (ОК Лесковац), „Јабланичанка у борби“ (АФЖ лесковачког подручја), „Млади антифашиста“ (за СКОЈ у том крају); „Први бригадир“, „Други бригадир“ и „Трећи бригадир“ – за три јужноморавске бригаде НОВЈ, „Јастребац“ као лист Јастребачког одреда и др. Бригаде и одреди НОВЈ добили су у том периоду своја гласила и у Шумадији, Тимоку и другим крајевима Србије.²⁰²⁰

С обзиром на значај штампа имала за партизански покрет, није чудо да је КПЈ за рад у илегалним штампаријама укључивала само прекаљене чланове и илегалце. Зато је у Србији 1941–1944. сразмерно мало „технике“ пало непријатељу у руке; у више случајева, њени руководиоци и чувари пре су жртвовали сопствени живот него што би допустили да буде заробљена. Један од таквих примера јесте и чување штампарије Сврљишко-нишавског одреда, где су тројица бораца пружали отпор све док она није уништена – тек тада су могли да положи оружје непријатељу.²⁰²¹ Откривен и окољен са техничком опремом Првог шумадијског одреда, њен руководиоца Предраг Удицки је прво онеспособио машине, а затим извршио самоубиство.²⁰²² Владета Поповић, др Радомир Герић и Цирил Жужек, ухапшени у Београду још у јуну 1941, упркос свој тортури при истрази нису одали штампарију ПК у којој су радили. По томе се прославила и

---

²⁰¹⁹ М. Матић, *Партизанска штампа*, 133.

²⁰²⁰ Исто, 133–163.

²⁰²¹ Исто, 263.

²⁰²² АЈ, Србија, II-125.

Дринка Павловић, која на саслушању у Специјалној полицији није одала ниједан контакт, чак ни штампарију МК Ниша у којој је била упослена.²⁰²³ Исти је случај био и са ухапшеним др Милом Бошковићем, који упркос „страховитом мучењу“ пред полицијом у Загребу није казао ни реч о штампарији ЦК која се налазила у стану који је био изнајмљен на његово име.²⁰²⁴

Ипак, највреднија штампарија, штампарија ЦК КПЈ у Београду, пронађена је у јулу 1944. године. Пошто је ухапшени Светислав Каначки (предратни члан КПЈ и шпански борац) проговорио на саслушању и одао локацију штампарије у Крајинској улици, полиција је опколила зграду у којој се она налазила. Комунисти Бранко Ђонових и Слободан Јовић, упослени у штампарији, поново су техници дали предност над својим животима: најпре су уништили неке техничке справе и материјале спремне за штампу, а потом обојица извршили самоубиство.²⁰²⁵

Било је и неколико супротних примера. Чланови КПЈ задужени од ОК Пожаревац за пребацивање своје технике из града на село имали су потешкоће да до краја спроведу акцију: кола којим су уређаји пребацивани су се заглавила у блату, а пратиоци, укључујући и ангажоване у техници, у страху од доласка непријатеља су просто побегли. Техника је тако напуштена и пропала, а цео ОК Пожаревац је због тога од ПК био кажњен партијским укором.²⁰²⁶

3. 3. 1. Критички осврт на неке сегменте партизанске штампе у Србији

Праћење развоја партизанске штампе уједно представља и праћење јачања НОП-а, као и процеса формулисања циљева КПЈ у складу са променама околности у којима је она деловала; њеним проучавањем могу се уочити и кључни тренуци заокрета и промена у политици партије. Подаци које садржи партизанска штампа су обимни и значајни, писани у тренутку збивања и са тадашњом оценом

---

²⁰²³ М. Матић, *Партизанска штампа*, 166–168, 212, 240.

²⁰²⁴ *Narodni heroji...*, књига 1, 53.

²⁰²⁵ *Београд у рату*, 2, 580.

²⁰²⁶ С. Марковић, *Стазама смелих*, 84–85.

појединих догађаја. Стога је она незаобилазна као извор за изучавање покрета у целини. Посебно су важни програмски и директивни чланци „Пролетера“ 1941–1942, које смо више пута цитирали и у овом раду. Ту се посебно издвајају чланци Јосипа Броза (*Народноослободилачка борба и организационо питање наше Партије; Национално питање у Југославији у светлости народноослободилачке борбе*), Александра Ранковића (*Организационо питање КПЈ у народноослободилачкој борби*), Сретена Жујовића (*Шта су Народноослободилачки одбори*).²⁰²⁷

Већ током 1941. на страницама штампе објављени су и документи који су представљали програмску основу КПЈ и партизанског покрета, попут одлука *Мајског саветовања КПЈ и Саветовања у Столицама*, те чланака *Комунистичка партија Југославије у данашњој народноослободилачкој борби и Задатак народноослободилачких партизанских одреда*.²⁰²⁸ За неке одреде, који нису имали директних контаката са вишим партијским форумима, а примали су партизанску штампу, ово су била и својеврсна упутства на којим основама треба градити борбу. Некада ти новински текстови и крију суштину актуелне политике КПЈ. Тако „Борба“ 7. новембра 1941, док трају огорчене борбе у грађанском рату широм слободне територије, тактички преноси закључак да партизански одреди „имају само један циљ – протеривање окупатора и ослобођење народа Југославије испод њиховог јарма“.²⁰²⁹

Квалитативна вредност извештаја из борби и акција је ограничена и упитна, пре свега због њихове идеолошке контаминираности. За све време рата и за сва гласила карактеристично је и преувеличавање резултата борбених дејстава партизанских јединица²⁰³⁰; они умеју да буду штури и непрецизни. Важно је

---

²⁰²⁷ *Proleter, Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1929–1942, Institut za izučavanje radničkog pokreta*, Beograd, 1968, 791–794, 798–800, 807–810, 814–819.

²⁰²⁸ Исто, 784–790.

²⁰²⁹ М. Матић, *Партизанска штампа*, 38.

²⁰³⁰ У партизанској штампи изостају вести о поразима у борбама, изузев уколико је неки од руководиоца „мучки убијен“, „откривен издајом“ итд. Супротно, неписано правило показује да се непријатељски губици увећавају више пута. Тада изнети пропагандни подаци, међутим, после рата неретко постају и званични став, изношен у локалним монографијама или хроникама револуције. Примера ради, убиство четири сарадника ЈВуО у селу Клока у Шумадији у мају 1943. у штампи је пренето као вест да је „разбијен одред дражиноваца“. Погибија два немачка војника и два припадника СДС у борби надомак Смедеревске Паланке приказани су епски: „У току крвавих бојева непријатељ је имао преко 100 мртвих и рањених и у нереду је бјегао, остављајући оружје“ („Борбе и акције Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда Југославије“, *Билтен*, мај 1943).

нагласити и да су непроверене, непотпуне и често тенденциозне информације износили су углавном – анонимни аутори. Истраживање садржине листа „Борба“ које смо спровели за потребе овог рада показује да је више од 90% чланака објављених у јесен 1941. било непотписано. Мањи број њих потписан је иницијалима или псеудонимима, који се такође нису могли сматрати за потписе. Чланци потписани правим именом и презименом аутора били су врло ретки. Слична пракса је владала и у другим листовима. Тако су и у „Гласу“ аутори најчешће чланке потписивали иницијалима или псеудонимима, или су их остављали непотписане.²⁰³¹ „Пролетер“ је представљао изузетак по овом питању: чланци су садржали потпис и само у мањој мери псеудоним аутора. То је било логично будући да је лист објављивао ставове и директиве врха КПЈ, према којима се потом заснивала политика покрета.

Зато ови извештаји траже критичко ишчитавање и упоређивање са другим изворима. У овом истраживању највећу пажњу смо усмерили на чланке из четири листа: „Пролетер“, „Билтен“, „Глас“ и „Борба“. На основу тих узорака настојали смо да дубље проникнемо у тематику и структуру текстова који су у њима објављивани, а тиме и политику КПЈ која је популарисана на њиховим страницама.

Као истраживач партизанске штампе у Југославији, Милоје Пршић је оценио да у њеном широком садржајном спектру као теме доминирају: идеолошки и пропагандни аспект, вести са југословенских и светских ратишта и подаци о ратним злочинима и „жртвама фашистичког терора“. Према његовом мишљењу, иако „новинарски несавршена, технички сиромашна, често уопштена, што је у постојећим околностима било оправдано“, партизанска штампа је имала један битан квалитет, а то је – „оријентација на кључне проблеме рата и начине њиховог разрешавања“.²⁰³²

Међутим, информације које су пласиране у партизанској штампи су врло често биле сумњиве веродостојности. Део вести заиста је носио основна обавештења борцима о збивањима у свету, али се значајан део написа могу сврстати у класичну политичку и идеолошку пропаганду, која је имала за циљ да охрабри, чак и уливањем лажне наде, оне који су се у партизанима борили, или да

²⁰³¹ М. Матић, *Партизанска штампа*, 121.

²⁰³² М. Пршић, *н. д.*, 15, 18.

привуче оне који су били неодлучни. О тим мотивима проговорио је много после рата и Добрица Ћосић, који је као некадашњи политички комесар и сам био активно укључен у пропагандни рад на југу Србије. Ћосић признаје да је измишљао победе Црвене армије и удесетростручавао број уништених немачких тенкова у тим биткама: „Био сам свестан да су те вести Радио Москве, које нам је преносио секретар, совјетска пропаганда; патио сам због тих обмана и мучио се да верујем у своју лаж. Веру у победу сматрао сам својом дужношћу.“²⁰³³

Тај пропагандни моменат био је на врхунцу 1941, а како је време пролазило – и жеље комуниста заиста постајале стварност – некадашњи пропагандни билтени су све више постајали информативна средства којима се могло веровати. С тим у вези, карактеристична је јасноћа, сажетост и разумљивост њихових порука. Разлог за то се свакако налази у искуству кадрова КПЈ који су посебно одабрани да се баве тим питањима и њиховој готово религиозној посвећености пропагандном раду и „проповедању“, упорности да допру до најширих слојева, нудећи им лако разумљиве и поједностављене одговоре на комплексна питања.²⁰³⁴

Упадљиво је да је и партизанска штампа, као и друга средства пропаганде, од почетка јасно раздвојила територију окупиране Србије од српског етничког простора. Зато у њеним извештајима нема трагова о страдању Срба у Македонији, на Косову или у Бачкој током 1941. године. Анализа садржаја гласила „Борба“ од 19. октобра 1941. до 27. фебруара 1943. показује да овај лист није објавио нити један чланак о положају и страдању српског народа на Косову и Метохији и у Старој Србији. О положају Срба у Рашкој и Македонији говори се само у два чланка и то успутно, штавише, вести из Македоније преносиле су се у неким другим листовима уз вести из Албаније, као да је у питању страна држава. Поређења ради, о страдању и тешком положају Словенаца, као и о борби словеначких партизана против окупатора, „Борба“ је у том периоду писала у 12 чланака; притом је скоро сваки од тих чланака мање или више дотицао словеначко национално питање. У листовима који су штампани у Србији и 1941. и наредних година готово да нема трагова ни о геноцидним злочинима у Јасеновцу и другим усташким логорима, нити вести о устанку српског народа у Лици,

---

²⁰³³ Д. Ћосић, *Пријатељи*, 12.

²⁰³⁴ Г. Ле Бон, *н. д.*, 84.

Далмацији, Босанској Крајини, Подрињу. Уколико се каква вест о тим догађајима и поткрала, она је искључиво довођена у оквире обрачуна фашиста и антифашиста.²⁰³⁵ М. Пршић, који се истраживачки бавио питањем ратне пропаганде у читавој партизанској штампи у Југославији 1941–1943, препознаје тек 26 текстова који говоре о масовним злочинима над Србима у НДХ.²⁰³⁶

Усташки геноцид над српским народом је приказиван као злочин „групице издајника и туђинских плаћеника“, а наглашавано је и да сами Хрвати „у масама“ страдају од усташа.²⁰³⁷ Српски устанички покрет на Кордуну, Лици и Банији лишен је свог националног обележја, па се, када се писало о њиховој борби, говорило о „личким партизанима“, „славонским партизанима“ и сл. Према наводима из партизанске штампе, Хрвати су већ у јесен 1941. нашли „свој прави пут“ пошто су се ујединили „са својом српском браћом“ у отпору усташком режиму и окупатору.²⁰³⁸ Штавише, од почетка грађанског рата инсистирало се на успостављању паралела између личности Анте Павелића и Милана Недића као оличења хрватских и српских издајника. Када се буде продубио сукоб између партизана и војно-четничких одреда, неће изостати ни упоређивања четника и усташа („и Павелић и Недић и Дража Михаиловић једу из једне помијаре, из немачке помијаре“).²⁰³⁹ Њихови злочини су изједначавани и сведени, у оба случаја, не на националну или верску, већ искључиво на идеолошку борбу.²⁰⁴⁰

Овакво извештавање било је у духу прокламоване политике *братства и јединства*, повезано са визијом нове државе и друштва каквим су их комунисти замислили. Међутим, биће да је до одсуства извештаја о ситуацији у другим српским покрајинама (чак и оним које су пре 1918. биле у саставу Краљевине Србије) дошло и услед раног „федерализовања“ борбе и њеног ограничавања на

---

²⁰³⁵ М. Пршић, *н. д.*, 321.

²⁰³⁶ Исто, 306, 322.

²⁰³⁷ „Зашто се народни партизани боре?“, *Билтен*, 19. 8. 1941; „Усташе и хрватски народ“, *Борба*, 25. 10. 1941.

²⁰³⁸ „Борба народа Југославије“, *Борба*, 7. 11. 1941.

²⁰³⁹ „За братство и борбено јединство свих народа Југославије“, *Глас*, мај 1943.

²⁰⁴⁰ Најбољи примери овакве пропагандне праксе могу се наћи у листу „Борба“. Новембра 1942. овај лист је објавио велики чланак под насловом *Злочини слугу окупатора*. Са леве стране овог текста стоји поднаслов *Четника у долини Раме*, а са десне – *и усташа у клисури Сане*. Ова два поднаслова повезује трећи поднаслов у средини. У њему је подељаним црним словима исписано – *У част Павелићевог имендана заклано 1.000 дјеце*. Један други чланак, који је Борба у то време објавила, носи наслов *Стуб злочина. Како су четнички савезници усташе тријебили српски народ* (В. више у „Борби“, у текстовима под наведеним насловима, за 22. 10. и 21. 11. 1942).

зоне одговорности одређених покрајинских комитета. Партизанска пропаганда у Србији обухватала је само оне територије које је обухватала и надлежност Покрајинског комитета КПЈ за Србију; сви други крајеви морали су да у свести партизанских бораца просто буду ампутирани. У првој ратној години то можда и није било толико видљиво, али после четири или пет година, на крају рата, последице таквог одређења могле су се јасно осетити. Федерализована борба створила је федерализовану државу, а циљеви партизанског покрета поистовећени су са националном политиком КПЈ. У том историјском процесу, евентуална запитаност неког партизанског борца из Шумадије о томе како Македонија 1945. постаје независна држава била је занемарљива.

Карактеристично је да се, упркос идејама пролетерског интернационализма које су неговали њени уредници, партизанска штампа и пропаганда у Србији често позивају на јуначку прошлост и епску вертикалу српског народа. За комунисте, генерал Недић и његови следбеници били су попут Вука Бранковића, док су се сами нашли, између осталог и као једини исправни „тумачи народних традиција“. „Они су једини наследни дух наше историје и само они имају права да га бране и да говоре у његово име. (...) Партизани су сви до једног Обилићи, јер пред окупатора излазе само са оружјем напереним на њега. Они као Лазар позивају сав поштени народ да пође у борбу. Као и Марко они бране народни сиротињски хлеб од пљачкаша“, писао је један од партизанских пропагандиста у свом програмском чланку.²⁰⁴¹ Такви текстови, који су се нимало случајно умножавали у сусрет расплету 1943–1944, поприлично су сузбили и ефекте непријатељске пропаганде о комунистима.

Алудирајући на крилатице Недића и Михаиловића о „националном самоубиству“ 1941. до ког је дошло услед партизанских праурањених акција, „Глас“ је преносио закључак КПЈ да „све што је до сада српски народ постигао, постигао је 'самоубиствима'“. Притом се позивало на искуства „националне катастрофе“ – из 1813, 1876. и 1915. – после којих је Србија увек изнова васкрсавала. Тиме се требало апеловати на национална осећања српских сељака којима је борба под вођством КПЈ приказивана као истоветна борби њихових предака, а њене револуционарне тежње тек као нека врста борбе за реформе које

---

²⁰⁴¹ Милош Савковић, „Недић – 'чувар' српских традиција“, *Глас*, мај 1943.

ће довести до богатијег и праведнијег друштва. Ту негде се и налазила тачка где је прављен отклон од раније политике „великосрпске буржоазије“, која је по овим тумачењима поробила друге народе, али злоупотребила и свој. „Четрдесет четврта није 1918-а“, најављивао је један пропагандист, алудирајући да се ствара ново друштво, које неће заборавити заслуге ни својима ни непријатељима.²⁰⁴²

У пролеће 1944. све више се кристалисала слика нове државе. Инсистирало се на тежњи ка самосталној политици, независној од свих империја, „јер је очигледно рђава политика када се судбина свога народа везује за неизвесну добру вољу било које стране велике силе“.²⁰⁴³ У тако створеној слици, партизани су представљани као носиоци идеје о препороду земље, а њихови покровитељи из Совјетског Савеза и Црвена армија као „Руси“ и „руска војска“, вековни помагачи српског народа у његовој борби за ослобођење.²⁰⁴⁴

Некадашња криза парламентаризма, подељености у политичком животу, друштвено-економске противречности, питање заосталих дугова и пореза – за сва та питања која су пратила југословенску државу и друштво још од њиховог стварања, била су предвиђена једноставна и јасна решења. Милован Ђилас је тако поједноставио и сложено национално питање: „Стару Југославију су сви мрзели – и Срби и Хрвати и Словенци и Македонци и Црногорци. Нову Југославију слободних народа која се рађа из проливане крви наших најбољих синова, воле и желе поједнако сви као своју заједничку домовину.“²⁰⁴⁵

Не говорећи прецизно о својој визији и мерама за оздрављење, Броз је био једнако оптимистичан у својим прогнозама решавања сваког конфликта међу народима подељеним верским и грађанским ратом самим тим што ће доћи до развлашћивања српске буржоазије и успостављања федералне Југославије. Након права свих народа на самоопредељење, у новој скупштини, уз општи народни споразум, национално питање „лако ће се решити на опште задовољство свих“. На самом крају 1942. ће у „Пролетеру“ појаснити своје ставове: „Данашња народноослободилачка борба и национално питање у Југославији нераздвојно су везани. Наша народноослободилачка борба не би била тако упорна и тако

---

²⁰⁴² „Смртна казна за ратне злочинце“, *Глас*, март 1944.

²⁰⁴³ „Два лица издаје народа“, *Глас*, новембар 1942.

²⁰⁴⁴ „Руска војска пред вратима Балкана“, *Глас*, март 1944.

²⁰⁴⁵ АС Ж, Ж-29, ф. 2, *Наша бригада, Лист бораца III пролетерске Н.О.У. бригаде*, април 1944.

успешна када народи Југославије не би видели данас у тој борби, осим победе над фашизмом, и победу над оним што је било за прошлих режима, победу над онима који су угњетавали и теже даљем угњетавању народа Југославије. Реч – народноослободилачка борба – била би само једна фраза, па чак и превара, када она не би имала осим општејугословенског смисла и национални смисао за сваки народ посебице, тј. када она не би значила, осим ослобођења Југославије, у исто време ослобођење Хрвата, Словенаца, Срба, Македонаца, Арнаута, муслимана итд., када народноослободилачка борба не би имала ту садржину да заиста носи слободу, равноправност и братство свих народа Југославије. У томе и јесте суштина народноослободилачке борбе.²⁰⁴⁶

У свим заводљивим и једноставним одговорима, попут популарне крилатице „нема повратка на старо“, део српског народа засићен поделама и жртвама видео је 1944. и некакву наду. Може се рећи да су југословенски комунисти пре него што су добили рат на бојном пољу, решили у своју корист и једнако важну пропагандну битку. У тој борби, штампа им је била снажно, ефикасно и незаменљиво оруђе.

3. 3. 2. Садржај партизанске штампе и њени написи о спољном и унутрашњем непријатељу

Због релативно касног покретања штампе КПЈ у рату, ускраћени смо за њене погледе на првих неколико месеци окупације. Од лета 1941. партизанска штампа је поред подизања свести о важности борбе за ослобођење, формирала и својеврсну слику непријатеља у Србији. Пошто је након стварања првих оружаних група под контролом КПЈ у јулу 1941. у свим прогласима, лецима и билтенима, врх покрета у први план истицао ослободилачку борбу, тако је у првим данима устанка формирана и слика примарног непријатеља. Као непријатељи југословенских партизана у првим месецима оружане акције 1941. јасно су одређени немачки окупатори и, са нешто мање оштрине, њихови

²⁰⁴⁶ *Документи ЦК*, 8, 343–345; *Proleter*, 807–810.

савезници Бугари. Јула 1941, „Пролетер“ је пренео позив вођства КПЈ југословенским народима да се придруже одбранбеним напорима Совјета, на које „насрћу дивљи фашистички чопори Хитлера који као изгладњели пси крвавих губица и исплажених језика чине очајне напоре да се дочепају оних огромних богатстава која су себи створили у зноју лица свога мирољубиви народи Совјетског Савеза.“²⁰⁴⁷

Лист „Борба“ је октобра 1941. писао о устанку „народа Југославије“ који су се дигли „у одбрану Словенства кога хоће да искорени освајачки немачки фашизам“. Као главни циљ је промовисана „немилосрдна борба против окупатора“.²⁰⁴⁸ Очигледно је настојање овог листа да већ у почетном периоду устанке српског народа (како у Србији тако и у другим деловима некадашње Југославије) припише „народима Југославије“, што је 1941. била тешко одржива теза. Док се о одбрани „Словенства“ као узроку устанка може донекле говорити када је реч о Србији, код српских устаника на подручју НДХ такав мотив свакако није постојао.

Сукоб Немачке и Совјетског савеза био је пропраћен као цивилизацијски судар, којем је на страницама штампе била посвећена велика пажња. Карактеристично је да се о борбама на Источном фронту писало из потпуно искривљене перспективе, па се у моментима док је Хитлер у западним деловима СССР-а ређао победу за победом извештавало и невероватним поразима фашиста. Тако је у септембру 1941. „Билтен“ извештавао да је „Хитлеров пораз све очигледнији“. У време када су Белорусија и Украјина већ биле прегажене, а Вермахт се приближавао Москви и Лењинграду, овај лист је писао следеће: „Разбојничке хорде немачких освајача и њихових сателита добијају сваког дана све ужасније ударце од непобедиве Црвене Армије, чије је легендарно херојство у тој циновској борби задивило читав свет, а запрепастило фашистичке освајаче, који су били навикнути на лаке шетње и победе. Најбоље Хитлерове дивизије, дивизије С. С., С. А. итд. већим делом је Црвена Армија већ уништила. Две трећине Хитлерове армије је већ избачено из строја. Преко 2,500.000 освајачких војника погинуло је или рањено. Свршено је са Хитлеровим хвалисавим муњевитим ратом. Брбљање лудога Хитлера и његових генерала о томе да ће за

---

²⁰⁴⁷ *Proleter*, 784–785.

²⁰⁴⁸ „Зашто излази Борба“, *Борба*, 19. 10. 1941.

месец дана бити у Лењинграду, Москви и Кијеву, [у време писања овог чланка, 18. септембра 1941, град Кијев је већ био у немачким рукама – прим. Н. Д.] остало је само – пуко брбљање“. Читаоци су извештавани и о немирима који су захватили Немачку, где народ тражи „сврगाвање национал-социјалистичког режима и смрт Хитлера и његових помоћника“. Већ тада је оцењено да је Хитлер „претрпео пораз и у освојеној Европи“.²⁰⁴⁹

„Борба“ је од првог броја наставила да умножава лажне вести. У октобру 1941. писала је да Хитлер „губи битку према подјармљеним народима Европе“, да „губи битку у својој сопственој земљи“, „у својим сопственим редовима“ и, надасве, да „губи рат, на источном фронту, на мору, свуда“. У истом чланку анонимни аутор тврди: „После више од 3 месеца Хитлер није на источном фронту добио ни једне одлучујуће битке (...) А какве жртве је дала немачка армија за то време? Преко 3.000.000 палих, рањених и заробљених војника“. С друге стране, совјетски губици у износили су „у људима 1.128.000“.²⁰⁵⁰ У истом листу се 25. октобра 1941. тврдило да је совјетска армија „за последњих 20 дана (...) уништила 300.000 непријатељских војника и разбила Хитлеров план“. Ради веће ефектности свог извештаја, аутор је у наслову чланка написао уместо „за последњих 20 дана“ – „за неколико дана“.²⁰⁵¹ Три дана касније, *Борба* је известила да су „укупни досадашњи губици немачке војске у Совјетском Савезу достигли (...) 4.000.000 људи“ и да Хитлер не може „ни у ком случају више помишљати на неки дужи рат“.²⁰⁵² Није чудо да је под таквим утиском и српски народ све више увлачен у устаничке и партизанске акције, у истом моменту када су за војно-управно подручје у Србији немачки окупатори прописали крваве мере одмазде.

Када је постало јасно да се ситуација на Источном фронту драматично одвија на штету Црвене армије, штампа је те поразе и узмицање пред Немцима приказивала као тактизирање совјетског вођства и Коминтерне, јер се „на њеном челу налази геније, човек необичне далековидости, храбрости и мирноће“.²⁰⁵³

---

²⁰⁴⁹ „Фашистички гадови биће разбијени, победа биће наша“, *Билтен*, 18. 9. 1941.

²⁰⁵⁰ „Хитлер доживљује пораз за поразом“, *Борба*, 19. 10. 1941.

²⁰⁵¹ „На Совјетском фронту за неколико дана уништено је 300.000 Немаца“, *Борба*, 25. 10. 1941.

²⁰⁵² „Немци изгубили досад 4.000.000 војника“, *Борба*, 28. 10. 1941. У августу 1942. Глас преноси и вест да су „совјетски тешки бомбардери“ прелетели у Немачку и бомбардовали све важније градове, међу којима и Берлин два пута („Совјетско ваздухопловство бомбардује Немачку“, *Глас*, 30. 8. 1942).

²⁰⁵³ „Црвена армија спасилац човечанства“, *Борба*, 15. 2. 1943.

Судећи по писању партизанске штампе, то је био „период стратегијског повлачења Црвене армије дубоко у унутрашњост Русије“.²⁰⁵⁴ Поменути чланци, као и многи други написи попут: „Херојство совјетског човека“, „СССР на челу фронта слободољубивих народа против фашистичких освајача“, „Руски партизани – наши учитељи“, „Совјетска омладина – поколење хероја“, „Чиме су побеђивали болшевици“, „Освета совјетске девојке“ требало је да подстицајно делују на читаоце, ширећи вести о херојству не само совјетских бораца, него и целокупног становништва.²⁰⁵⁵

У централној штампи значајно место су од 1941. заузимале вести и информације о партизанским борбама и акцијама. У „Билтену“ је постојала устаљена рубрика *Борбе и акције*, у оквиру које се извештавало о борбама у свим крајевима окупираних земља.²⁰⁵⁶ У рубрици *Похвале* овај лист је истицао и подвиге појединих србијанских партизана, нарочито у лето и јесен 1941. – ти борци требало је да и храброшћу и жртвом послуже другима за углед.²⁰⁵⁷

Посебно се инсистирало на детаљним описима немачких злочина и акција одмазде у Србији, које је требало да распирују мржњу према окупатору и јачају жељу за осветом на бојном пољу. Примера ради, „Билтен“ је сликовито писао о терору немачких окупационих снага у Србији у јесен 1941, мада их није доводио у везу са акцијама устаника. Немачке „фашистичке банде“ су насртале „као бесни пси на српске ослобођена села и вароши“. Због тога је „на стотине и хиљаде недужних жртава пало под крвничким ножем тих бандита“ и „звери у људском облику“. У локвама крви „грчила су се окрвављена тела жена и мале деце, старца и младежи“.²⁰⁵⁸

---

²⁰⁵⁴ АС Ж, Ж-29, ф. 1, *Бригадир*, Октобар 1943, Број 1.

²⁰⁵⁵ М. Матић, *Партизанска штампа*, 66. Крајем августа 1942, Глас је изнео податке о губицима немачких снага на Источном фронту у периоду од 15. маја до 15. августа те године. У току та три летња месеца, Хитлерови губици су износили: „1,200.000 мртвих, рањ., и зар. [бораца], 3.000 тенкова, 4.000 топова, 4.000 авиона“. С друге стране, совјетски губици су били следећи: „606.000 мрт. рањ. и ишч. [бораца], 2.000 тенкова, 3.000 топова, 2.000 авиона“. Услед таквих губитака, „расклиматана немачка ‘ратна машина’ још се више искривила“ („Совјетско-немачки фронт!“, *Глас*, 30. 8. 1942). Та „расклиматана машина“ се у том тренутку већ учврстила у долинама Дона и Волге као и у планинским венцима Кавказа, озбиљно запретила заузимањем нафтних поља у околини Грозног и Бакуа.

²⁰⁵⁶ М. Матић, *Партизанска штампа*, 38.

²⁰⁵⁷ „Похвале“, *Билтен*, 10. 8. 1941; „Пали за народ смрћу хероја“, *Билтен*, 3. 9. 1941; „Погинули смрћу народних хероја“, *Билтен*, Јануар 1942.

²⁰⁵⁸ „Казнене експедиције у Србији“, *Билтен*, 20. 10. 1941.

Према писању „Борбе“, Немци су октобра 1941. „људождерски уништавали села и градиће, немоћне старце, жене и децу“, а као пример нечовечног поступања наведен је случај из села Грошница крај Крагујевца, када су „из цркве истерали све свечаре, дочекали их митраљезом и убили попа, учитеља и преко стотину жена, деце и стараца“.²⁰⁵⁹ Штампа је пренела и вест да је у Крагујевцу стрељано 5.000, а у Краљеву 2.500 српских цивила. Док су смрт Краљевчана скривили сами Немци, масовна стрељања Крагујевчана приписана су здруженим „хитлеровцима и недићевцима“.²⁰⁶⁰ О злочинима Немаца (исто тако и Италијана у њиховој окупационој зони) је извештавано веома често, детаљно, уз мноштво пластичних слика покоља и са јасно дефинисаним починиоцима злочина – потпуно супротно од извештавања о злочинима Хрвата, муслимана и Албанаца.

Према бугарском окупатору је партизанска штампа била доста опрезнија. Бугарске окупационе трупе су осуђиване, нарочито њихови масовни злочини над српским становништвом, али се увек настојало да се „братски“ односи са Бугарском поново успоставе. Операције бугарске окупационе војске су редовно довођене у везу са снагама владе Милана Недића и ЈВуО Д. Михаиловића. Велика већина извештаја је говорила о сукобима и претрпљеним губицима партизанских одреда у сукобима са Бугарима и „домаћим издајницима“ или „помагачима“. У „Гласу“ се припадницима ЈВуО шаљиво поручивало: „А шта ћете радит' дражићевци, кад са фронта отступају Немци, – А шта ћете радит' кокошари, из Србије одлазе Бугари“. Са народних зборована на југу Србије се наводно преносила следећа порука: „Пуста Река хоће поново у ‘бој за народ свој’, хоће поново на Лебане, Лесковац, да казни домаће ниткове за издају, да се освете фашистичким гадовима за двогодишње ропство, за опљачкану имовину, отето жито, попаљени Бојник, затворене у логоре и побијене синове“.²⁰⁶¹

И овде се, у односу према Бугарима, баш као и у односу према Хрватима и муслиманима у НДХ, говори о „фашистима“, „фашистичким зликовцима“ или „фашистичким гадовима“. Термин „фашизам“ био је веома растегљив и користио се да обухвати све непријатеље КПЈ, али и да прикрије дуготрајне међунационалне сукобе, који нису почивали само на класним

---

²⁰⁵⁹ „Фашистичка зверства окупатора и петоклонаша“, *Борба*, 25. 10. 1941.

²⁰⁶⁰ М. Матић, *Партизанска штампа*, 45.

²⁰⁶¹ „Јабланица и Топлица се дижу на оружје“, *Глас*, Децембар 1943.

супротстављеностима. У партизанској штампи изостало је ма какво подсећање и на раније ратове између Срба и Бугара или злочине у бугарској окупационој зони 1915–1918. године.

Слика унутрашњег непријатеља, оличена у Равногорском покрету и структурама Милана Недића, у партизанској штампи је далеко присутнија од оне којом су биле обухваћене помоћне окупаторске трупе. Следећи политику КПЈ, „Пролетер“ већ у првом броју преноси закључак да је практично за све невоље које су 1941. задесиле Југославију одговорна „злочиначка национална политика страховитог угњетавања“ од стране „великосрпске владајуће клике“.²⁰⁶² Такав став ће представљати идеолошку основу извештавања централних гласила КПЈ током ратних година.

Прва партизанска гласила жестоко су критиковала рад Комесарске управе у Србији у пролеће и лето 1941. године. Поједностављена слика о српским властима под окупацијом приказивала је како у Београду столују „домаћи агенти и петоколонаши, типа Љотић–Аћимовић“ који просто раде за „крвавог лудака Хитлера“ који је још у својој првој књизи изнео политички план „да треба Словене учинити робовима или истребити“.²⁰⁶³ Лавину негативних реакција и додатно заоштравање односа према „унутрашњем непријатељу“ изазвао је и Апел српском народу из августа те године; одбачен је као сраман документ око ког су се окупили „сви петоколонаши и издајнице“ и тек понеки „који су то из кукавичлука учинили“.²⁰⁶⁴

У партизанској штампи су се тада постављала питања: „А ко ће нама донети слободу ако се ми сами нећемо борити? Зар није подлост и срамота говорити народу да сада није време за борбу? Зар не значи то исто што и казати, нека гину за нас браћа Руси а ми ћемо онда на готово“. За КПЈ је такво гледиште било „подло и срамотно“.²⁰⁶⁵

Од момента формирања Српске владе направљена је њихова паралела са усташким режимом у Загребу. Таква симетрија, у којој би Анте Павелић добио своју контратежу у Србији, у лику Милана Недића, посебно је истицана од

---

²⁰⁶² М. Пршић, *н. д.*, 272, 278, 282.

²⁰⁶³ „Зашто се народни партизани боре?“, *Билтен*, 19. 8. 1941.

²⁰⁶⁴ „Нови трик немачких фашистичких окупатора и српских издајника“, *Билтен*, 10. 8. 1941.

²⁰⁶⁵ „Зашто се народни партизани боре?“, *Билтен*, 19. 8. 1941.

момента када се председник Српске владе јавно заложиио за борбу против комуниста. „Издајник Недић, та хуља, која заслужује исту судбину као и његов двојник Павелић у Хрватској, прети покољем наших славних партизана, нашег поноса, који својом крвљу перу част нашег народа, коју је упрљао издајник Недић, Љотић и остала петоколонашка банда“.²⁰⁶⁶

Партизанска штампа је позивала „све Србе и Српкиње“ да пруже отпор окупацији и влади Милана Недића: „Онемогућите одвратну работу петоколонаша и свих других издајца – уништавајте их на сваком кораку“. То је био једини начин да Срби поново живе „као слободни људи“ у својој „слободној српској земљи“.²⁰⁶⁷ Од првих дана преузимања улоге председника владе, Недић је називан „пандуром“, „лакејом“, „оцем издаје“. На исти начин од августа 1941. у гласилима КПЈ и партизанских одреда био је жигосан и Димитрије Љотић, који је организовао „неке шпијунске одреде“ да се боре против „синова српског народа“ и предају их Немцима.²⁰⁶⁸

И „Глас“ је од 1941. доста простора посвећивао Недићу и његовој влади. Истицано је да српски народ никада није трпео издајнике, али да је окупатор пронашао „новог и још већег Вука Бранковића – Милана Недића“. Тај „духовно и морално изнакажени изрод, немачки шпијун (...) заверио се против правде и слободе“ без којих није било живота за српски народ. Исто тако, Недић је „као генерал југославенске војске активно и на све могуће начине саботирао народну одбрану“. Такође, он је организовао и припремао капитулацију земље, а као командант „најглавније групе армија против Немачке на бугарској граници“ показао је своје право „издајничко лице.“ Писац чланка је обавестио своје читаоце да су Немци у Априлском рату „унапред знали“ да ће их Недић пропустити у земљу без борбе. Наиме, „тај самозвани војвода омогућио је хитлеровцима да за пар дана уђу у Скопље, Ниш и друга места“, а потом је почео да им служи „свесно и одано“ пруживши руку „своме побратиму крвнику Павелићу“.²⁰⁶⁹

Заоштравање војног конфликта на терену између партизанских снага и војних структура Српске владе означили су почетак још жешће пропагандне

---

²⁰⁶⁶ „Терор фашистичких бандита“, *Билтен*, 8. 9. 1941.

²⁰⁶⁷ „Пропаст фашистичких планова са издајником Недићем у Србији!“, *Билтен*, 10. 10. 1941.

²⁰⁶⁸ „Ослободилачка борба развија се са успехом“, *Билтен*, 26. 8. 1941.

²⁰⁶⁹ „Недић и српство“, *Глас*, 30. 8. 1942.

кампање против Недића и његових сарадника. Они више нису приказивани као помагачи окупатора, већ као њихов органски део. Прво губљење дела слободне територије (у Мачви) октобра 1941. било је са партизанске стране пропраћено оптужбама против Недића, где му је поред осталог приписано и да су његове снаге учествовале у казненој експедицији против устаника. Аутори текстова објављених тих дана у „Борби“ постављали су питање да ли се Недић, који „пали српска села по Мачви“, може назвати Србином. Стога је истицана „света дужност сваког родољуба да буде будан према свим сумњивим типовима“, а „свака сентименталност, свако адвокатисање у корист таквих типова“ представљени су као „опасни по интересе народа“.²⁰⁷⁰

Чланак Јосипа Броза, објављен нешто касније у „Пролетеру“, показао је да партизанска штампа представља само ехо ставова и осуда изречених од КПЈ. У својој оцени М. Недића и његових сарадника, Броз је закључио да српски народ „са правом зове Недића, Пећанца и остале четнике, српским усташама“. По његовом мишљењу, Недић, који је „пролио потоцима српске крви“, који је „заједно са Њемцима попалио Мачву, Поцерину и друга места у Србији“, који је „исти такав зликовац, као што је зликовац, онај огавни Павелић“, је био предводник српске реакције; тај „прљави старац, тај генерал-издајица“ могао је својим именом „покривати и сва злодјела осталих изрода народа“.²⁰⁷¹

Октобра 1941. у „Борби“ су се под унутрашњим непријатељима партизана подразумевали „Недић, Љотић и остали народни изроди“.²⁰⁷² Према томе, остављен је широк простор за евентуалне нове *народне непријатеље*. Пишући о војводи Пећанцу 28. октобра 1941, „Борба“ је тврдила да „народ пљује на овог срамног издајника и старог петоколонаша; а поштени четници га напуштају и ступају у борбу против окупатора и његових слугу у заједници са партизанима“. Уз њега је остао само „мали број непоштених четника“.²⁰⁷³ У том тренутку су издајницима сматрани сви они који су били у служби Недићеве владе, али и разне локалне четничке вође које нису сарађивале са партизанима (војвода Божа Јаворски, војвода Каменица и други). Тврдило се да они „заскачу на леђа

---

²⁰⁷⁰ „Борба са петом колоном“, *Борба*, 1. 10. 1941.

²⁰⁷¹ *Proleter*, 787–790.

²⁰⁷² „Зашто излази Борба“, *Борба*, 19. 10. 1941.

²⁰⁷³ „Методe окупатора“, *Борба*, 28. 10. 1941.

партизанским и четничким борцима, који се боре против окупатора на фронту, а истовремено ти типови лажу како су и они за ослободилачку борбу српског народа“. Када се пак говорило о „добрим четницима“, наглашавало се да „братство партизанских и четничких бораца није склопљено за зеленим столом, него је крвљу запечаћено“.²⁰⁷⁴

Ту долазимо и до питања првобитне перцепције равногораца на страницама партизанске штампе. Већ смо писали о томе да је руководство КПЈ с неповерењем гледало на појаву пуковника Михаиловића и првих војно-четничких одреда, па су и локална пропагандна средства већ у августу 1941. почела да га етикетирају, наводно због одсуства воље за општу акцију против Немаца.²⁰⁷⁵ Међутим, званичан став партије био је да се са равногорцима, поготово када је њихов покрет кренуо да јача, оствари тактичка сарадња ради заједничке борбе против окупатора. Закључак састанка партизанских команданата и чланова Политбироа КПЈ у Столицама крајем септембра објављен је и на страницама партизанске штампе: „Има секташких појава према савезницима у борби, или према за сада неутралним групама четника које још нису вољне да ступе у борбу, али нам нису ни непријатељске. Сукоб са свим тим групама мора се избегавати. Таквима треба стрпљиво објашњавати потребу јединства српског народа у борби против окупатора. Треба им објашњавати да је баш сада час за одлучну борбу против непријатеља српског народа.“²⁰⁷⁶

Прве заједничке борбе и успеси у стварању компактне слободне територије донели су и прве позитивне тонове о војно-четничким одредима у појединим гласилима. Након првих борби за одбрану слободне територије у северозападној Србији, уредништво „Билтена“ дало им је чак равноправан статус са својим борцима.²⁰⁷⁷ Даљи развој ситуације на терену током октобра 1941. и прва јавно испољена непријатељства брзо су променила и климу у средствима партизанске

---

²⁰⁷⁴ „Борба против петоколонаша и разбијача као услов јединства српског народа“, *Борба*, 23. 10. 1941.

²⁰⁷⁵ Р. Мартиновић, *н. д.*, 236.

²⁰⁷⁶ „Саветовање претставника Штабова и Команданата Народно-ослободилачких партизанских одреда Југославије“, *Билтен*, 1. 10. 1941.

²⁰⁷⁷ „Казнене експедиције у Србији“, *Билтен*, 20. 10. 1941; „Нови порази окупатора и њихових помагача“, *Борба*, 21. 10. 1941; „Саопштење Команде Церског четничког одреда и Штаба народно-ослободилачког партизанског Подринског одреда“, *Билтен*, 3. 9. 1941; „Један по један град се поново чисти од разбојника и окупатора“, *Билтен*, 20. 10. 1941.

пропаганде, премда је до краја месеца још увек прављена дистинкција између „поштених четника“ и „прикривених слугу окупатора“ у њиховим редовима.²⁰⁷⁸

Покушај напада локалних четничких снага из Пожеге на Ужице 1/2. новембра дао је повода Врховном штабу НОП одреда да покрене општи напад на равногорце, у циљу њиховог коначног уништења. Отпочињање непријатељства било је пропраћено у „Борби“, објављивањем *Саопштења Врховног Штаба Народно-ослободилачких партизанских одреда* у коме се објашњавало због чега је дошло до сукоба са дотадашњим савезницима. Према наводима из тог саопштења, „док су партизани и поштени четници водили на фронтима крваву борбу против непријатеља, знатни делови четничких формација почели су да се задржавају у позадини ослобођене области где су, без борбе против окупатора, отпочели борбу за власт против партизана. Такве четничке формације постале су заклоном за све петоколонашке и противнародне елементе, који су из њих, као из бусије, предузели све да би дезорганизирали позадину ослобођене области, бацили у народ семе братоубилачког рата и тако изнутра отворили фронт непријатељу. (...) Читавих месец дана, у интересу остварења јединства, партизански одреди су трпели ову отворено непријатељску делатност Четничке команде у Пожези, у нади да ће пуковник Дража Михаиловић, под чијом се командом формално налазио и појешки четнички одред, показати добру вољу и принудити појешке четнике на поштовање споразума који су били закључени са партизанима.“²⁰⁷⁹

Тада је пред гласноговорницима КПЈ упосленим у партизанској пропаганди и искрсао тежак задатак: да пред очима јавности „родољубиве четнике“ поистовете са „недићевско-љотићевском петоколонашком војском“, а Михаиловића са Љотићем и Недићем. У пропагандном рату који је требало да дискредитује кључног противника, више није било никаквих обзира. Готово обноћ, промењена је слика дојучерашњег савезника; у „Борби“ и другим централним гласилима почеле су да доминирају крупни наслови, попут „братоубице с Равне Горе“, „трупе издајничке равногорске официрске клике“, „издајник Дража Михаиловић“ итд. За антиравногорску пропаганду посебно су послужили пребези у партизанске редове који су носили и личне фрустрације

---

²⁰⁷⁸ *Борба*, 1. 11. 1941.

²⁰⁷⁹ „Саопштење Врховног Штаба Народно-ослободилачких партизанских одреда“, *Борба*, 7. 11. 1941.

према Михаиловићу, попут Ратка Мартиновића који је указивао на дуге и разгранате везе команданта војно-четничких одреда са Димитријем Љотићем и окупатором. „Хоћу да подвучем да у свима акцијама које су четнички одреди водили против Немаца није било Дражиног наређења за борбу, већ су то чинили команданти на своју руку“, истицао је Мартиновић одмах по отпочињању рата два покрета.²⁰⁸⁰

Лист једне партизанске јединице оценио је да су се партизани нашли „пред удруженим снагама реакције, која се у Југославији листом ставила у службу окупатора, при плански подељеним улогама: Недић, Љотић, Павелић – отворено, фронтално – Д. Михаиловић, језуитски, мучки, ножем у леђа.“²⁰⁸¹ Постојећи сукоб довођен је у везу са вековном традицијом постојања отпадника и издајника; историја српског народа представљана је као „историја непрекидне херојске борбе за слободу“, али и као „пуна и најгаднијих издаја и издајица“.

Судећи по писању тадашње партизанске штампе у Ужицу, реч је била о појави која се стално понављала: „Историја српског народа има свога вечитога Краљевића Марка, али она има и свога Вука Бранковића, који се све до данас појављује у разним временима, у разним облицима и под разним именима, али увек са истом издајничком душом.“ Та „издајничка клика“ је после окупације поделила улоге: „Недић је отворено ушао у владу, коју су поставили окупатори, а Дража Михаиловић је отишао на Равну Гору, да наоружа своје банде жандарма, полицијских агената, финансиа итд. и да их у погодно време употреби као нож у леђа своме народу, који се бори за слободу“. И док се Недић „раскринкао брзо, заједно са Пећанцем“, Дража Михаиловић „се ето, разголићава тек сада и то као најгори издајник од свију издајника“. Аутор ових редова се питао: „Јер шта може бити огавније од чињенице да се је Дража Михаиловић 4 месеца претварао пред народом, како је тобоже и он борац против окупатора, зато да је могао, ето, сада у новембру да узме од Немаца и Недића топове и бацаче мина за напад на партизане“. Али, „они с Равне Горе“ су се преварили, јер су „у својим главама располагали са српским сељаком као са стоком“. Но, српски сељаци су „разбили

---

²⁰⁸⁰ „Поручник Мартиновић о Дражи Михаиловићу и о потреби јединства српског народа“, *Борба*, 8. 11. 1941.

²⁰⁸¹ АС Ж, Ж-29, ф. 1, *Бригадир*, Октобар 1943.

ту петоколонашку равногорску господу и код Пожеге, и на Карану, и код Ивањице и код Чачка“.²⁰⁸²

Како се сукоб два устаничка покрета појачавао, тако су се и пропагандне активности партизанске штампе све више усмеравале на равногорце. У опису злочина немачких казних експедиција у Србији током новембра 1941, који су раније, учествовали у њима индиректно или не, приписивани и Недићу и његовим следбеницима, сада су у написима револуционарне штампе били укључени и Д. Михаиловић и припадници војно-четничких одреда. Тако је 15. новембра „Борба“ писала следеће: „Недићевци су ти који су заједно с Немцима жарили и палили по Крагујевцу. Њему помажу и издајници заједничке борбе за ослобођење Србије, људи кова Драже Михаиловића, који мучки ударају на партизане, напуштају фронтове и омогућавају Хитлеру и Недићу да тамани српски род! (...) Нека ових пет хиљада жртава буду језива опомена свима онима који крше јединство народно-ослободилачке борбе. Нека се замисле сви поштени четници, сви поштени родољуби, куда хоће Дража Михаиловић да их поведе.“²⁰⁸³

Истицана су и злодела која су Михаиловићеви људи чинили на почетку грађанског рата, са тумачењем да су у питању „звери у људском облику“ без скрупула и трунке људскости.²⁰⁸⁴ Овако конципирана сатанизација читавог ривалског покрета, дефинисана у новембру 1941, неће се у суштини променити ни током ни после Другог светског рата. „Кољаша“, то је 1943–1944. био синоним за припаднике ЈВуО у Србији за све партизанске пропагандисте.

Анализа садржаја новинских текстова објављених у „Борби“ као централном редовно објављиваном партизанском гласилу у јесен 1941. (од 19. октобра до 27. новембра) говори нам о наглom порасту текстова у том периоду који за мету имају „унутрашњег непријатеља“. Од 115 анализираних чланака који се тичу ситуације у Србији, чак 56 њих (48,69%) експлицитно говоре против „недићеваца“ и „четника“. Од тог броја, против Михаиловићевих следбеника током новембра је било усмерено скоро 65% текстова у „Борби“, који су се иначе тicali непријатеља. Тиме се све више и код бораца, константним притиском и инсистирањем на слици о непријатељу, подизала свест о значају борбе против

²⁰⁸² „Још једна издаја“, *Борба*, 8. 11. 1941.

²⁰⁸³ „Крв за крв“, *Борба*, 15. 11. 1941.

²⁰⁸⁴ „Равногорци крај Косјерића извршили грозан злочин“, *Борба*, 18. 11. 1941.

снага „реакције“. Суседи, земљаци и познаници временом су постајали делови безимене скупине „народних непријатеља“. Они који нису следили такву линију били су једноставно суспендовани.²⁰⁸⁵

Преласком Врховног штаба и главнине преосталих партизанских јединица на територију НДХ, пропаганда против Недићеве владе и равногораца привремено је утихнула. Међутим, већ почетком 1942. борба против унутрашњег непријатеља поново се разгорела. Уколико је после почетних сукоба код појединих партизанских команданата и било колебања какве односе даље треба градити са Михаиловићевим следбеницима, поготово у крајевима који су били поштеђени сукоба, ствар је до почетка 1942. била коначно решена. У чланку за двоброј листа „Пролетер“, Јосип Броз је тада анализирао „реакционарне елементе“ у Југославији. Када је реч о Србији, Броз генерала Михаиловића и његове „тобожње родољубе“, који су се устручавали од даљих борби јер то „изазива репресалије“, није разликовао од осталих „издајника“. Сви они су имали исти циљ: „саботирати сваку народно-ослободилачку борбу која је уперена против окупатора“, нагласио је вођа КПЈ.²⁰⁸⁶

То је била и „линија партије“ о ставу према Михаиловићу у наредном периоду, која је надаље само врхунила по питању његовог дискредитовања и потпуне сатанизације. А, како је писао Александар Ранковић, линија партије морала се бранити и она је требало „постати крв и месо читавог партијског чланства“.²⁰⁸⁷ Према писању „Борбе“ октобра 1942. „издајнички пут и линија Драже Михаиловића“ били су јасни: „од дволичног става према оружаној борби нашег народа против окупатора до изазивача братоубилачке борбе, од тога до отвореног издајнице и врховног организатора и руководиоца свих оружаних банди за угушење народног устанка и уништење ослобођене територије под директном војном командом окупатора. Без издајничке улоге Драже Михаиловића данас би цела наша земља била углавном ослобођена.“²⁰⁸⁸

---

²⁰⁸⁵ Према сећању секретара ОК КПЈ Чачак Радослава Минића, орган овог форума „Слободна Србија“ био је 1943. угашен вољом ПК-а због „претенциозног назива“ и недовољно оштрих текстова против унутрашњег непријатеља и ЈВуО (ИАБ, УГБ, СП-IV-244).

²⁰⁸⁶ *Proleter*, 787–790.

²⁰⁸⁷ Исто, 814–819.

²⁰⁸⁸ „Izdajnička izbeglička vlada tone u sve sramniju izdaju“, *Borba*, 1. 10. 1942.

Сви даљи написи о Равногорском покрету били су дати по систему „црно бојено црним“. „Под вођством лондонске избегличке владе и Драже Михаиловића у земљи, они су се у злочинима такмичили с усташама, а у издаји ове превазишли. (...) Нема издаје, нема подлости, нема злочина пред којим би презао четник, нема издаје, подлости и злочина, које четничка избегличка ‘влада’ не би наградила и оковала у звезде. У њој се пробудила великосрпска звер која нема мере ни краја у издаји и злочину (...) Четник – то је најподмуклији, најпрљавији издајник и злочинац, то је гробар српског народа и свих народа Југославије. (...) То су крволочне звери из прашума немачких фашистичких империјалиста. (...) Свака сентименталност и колебање према окупатору и њиховим слугама – увек су се љуто светили. Тражити у овим зверовима ма шта људског, значи дати им оно чега немају нити по свом друштвеном бићу могу имати“ – такав је био један карактеристичан сугестивни текст анонимног аутора из „Борбе“, објављен октобра 1942. године.²⁰⁸⁹

Од треће ратне године као посебно важан задатак партизанске пропаганде наметнуло се „раскринкавање“ улоге Драгољуба Михаиловића пред иностраном јавношћу. Најжешће је нападана избегличка влада у Лондону, која је наводно желела да помоћу генерала Михаиловића „води политику стварања велико-српске базе у Југославији“. Читаоцима је 1943. саопштавано: „Дуго времена је наша борба била непозната за спољни свет. Ловорике је брао Дража Михаиловић, који је постао у иностраној штампи Робин Худ“.²⁰⁹⁰ У „Пролетеру“ је Моша Пијаде објашњавао читаоцима политику емигрантске владе; она је, као „сам извор четничких тенденција“, приписивала партизанске победе „окупаторском савезнику и његовим бандитским официрима и разбојницима у поповској мантији, који су за проливену крв толиких невиних људи, жена и деце исто толико криви као и фашистичке и усташке хорде“.²⁰⁹¹

Како је иначе пракса налагала, комунисти су новинске ступце, поред текстова, пунили и подругљивим песмама и карикатурама својих противника. Песник и филозоф Радован Зоговић је у „Гласу“ у више наврата објављивао и

---

²⁰⁸⁹ „Plemenita mržnja“, *Borba*, 8. 10. 1942.

²⁰⁹⁰ „Међународни значај народно-ослободилачке борбе у Југославији и замаскирани издајници“, *Борба*, 1943.

²⁰⁹¹ *Proleter*, 826–829.

песме о „петоколонашима“. У првој строфи његове песме *Срамотна балада* изједначени су четници и усташе:

„У муклој соби стоје тихе оружане страже,
По зиду висе круне, кукасти крсти и кости
и слика Поглавника, и слика војводе Драже.
За столом, на ком дрхте мокре бутеље и чаше,
седе, пуше и пишу – четници и усташе.“²⁰⁹²

И у чланку *Дражиновске банде кољу по Шумадији*, који је објавио лист „Глас“ 1943, припадници ЈВуО су приказани као звери са људским ликом. Својим зверствима ове „разбојничке банде превазилазе крвожедне љотићевце“, а пролазећи кроз села „батинају сељаке, пљачкају, пију, убијају, и певају песме о Дражи“. Пре сваке немачке офанзиве, по овом тумачењу „четничке тројке“ за њихов рачун клањима родољуба „чисте терен“. Ови „дегенерисани јунаци“, „бедници“, „гмизавци“, „подлаци“, „зулумћари“ који „пузе бескичмењачки и лижу крваву и погану чизму окупатора“ – „радују се сузама и несрећи свог народа“. Аутор чланка даље дефинише мотиве и пориве четника: „Каријеристи и огрезли грешници, који похлепним очима гледају и само мисле на пљачку, на злочине, на власт, верујући да ће тако пировати много година. А не виде пред носом шта им доноси сутрашњи дан. Глупи, затуцани, кратковиди, малоумни и болесни садисти, генерали и официри без војске, који себи допуштају таква завараванја, као што је њихово мишљење да је цео народ, скоро цео свет створен само ради њих“. Аутор се пита: „И они хоће да предводе? Куда? Зар опет назад? На старо? У поразе? У неправду? У ропство?“. Али то народ неће, неће на старо. Народ јасно поручује: „Издајнички, подмукли, крволочни бодеж дражиноваца неће спасити окупатора од пропасти“.²⁰⁹³

---

²⁰⁹² Радован Зоговић, „Срамотна балада“, *Глас*, јануар–фебруар 1943.

²⁰⁹³ „Дражиновске банде кољу по Шумадији“, *Глас*, март–април 1943. Као да стварних злочина није било премного, партизанско гласило *Космајски борац* доносио је током 1944. низ неистинитих натписа, од којих се посебно издваја један из јуна 1944, о измишљеном злочину у Азањи којим су сатанизовани припадници ЈВуО и који позива партизанске присталице на освету: „Првог јуна су чулавци крвника Лазовића заклали овде једну петнаестогодишњу девојчицу зато што их је грдила. Заклали су и једно болесно дете, које им је казало оно што мисли, није знало да ту своју мржњу сакрије пред чулавим изродима. Бедне слуге мисле да камом и клањем могу

У партизанској штампи се до краја 1943. потпуно изгубила дистинкција у приказивању унутрашњих непријатеља, јер су се у њиховој пројекцији сви ујединили против комуниста. Према писању „Гласа“, у Београду су „жандари и Дражиновци“ ноћу делили позиве људима „за Дражину војску“, четници су по градовима слободно шетали са Немцима, а Велибор Јонић је активно „бранио избегличку владу“. Лист је објавио и измишљену Михаиловићеву поруку шефу Специјалне полиције Параносу „да није довољно ревностан у слању антидржавних елемената на Јајинце“. Сви они су били, поручује се кроз овакве текстове, на неки начин повезани са краљем Петром и владом у Лондону. Међутим, упорно је понављано да је „српски народ показао не само да неће да служи Немцима, он је показао, борећи се са оружјем у руци да не жели повратак на старо“.²⁰⁹⁴

Како је рат одмицао, број партизанских гласила у Србији се увећавао. Током пролећа и лета 1944. у појединим локалним гласилима, која су обновљена са партизанском офанзивом, антиравногорски садржаји готово да су у потпуности били истиснути антифашистичке. До тога је дошло готово неосетно, сталним „филигранским нијансирањем“ и постепеним, али континуираним постављањем ових вести у први план. Било је јасно да предстоји одсудна битка на терену у грађанском рату са главним, „унутрашњим непријатељем“ у Србији, а да пропагандни напори морају да помогну војне.²⁰⁹⁵

Чак и кад су партизани били на корак од победе у Србији, партизанска штампа је и даље чинила све што је могла да одржи представу о јединству окупатора, Недићеве владе и *дражизма* – „Дражиног фашизма“. Тај став је подвукао и Петар Стамболић у говору на конференцији делегата НОО у Прокупљу у септембру 1944: „Непријатељи народа, изроди и шићарциске душе нашли су се тамо где су се и морали наћи, под скутом окупатора, са камом забоденом у грло хиљада српских синова и кћери. На другој страни под мудрим руководством друга нам Тита окупио се народ, окупило се све честито и поштено,

---

спречити страховиту мржњу која се крије у сваком дечјем срцу, у срцу сваког поштеног човека, која тиња у душама читавог нашег краја. Избиће она, а када избије – онда ће сагорети у прах и пепео и њих и њихове каме“ (*Космајски борац*, јун 1944).

²⁰⁹⁴ „Избегличка влада у блату издаје и крви народа, Крвави четнички покољи у Србији“, *Глас*, јануар–фебруар 1944.

²⁰⁹⁵ М. Пршић, *н. д.*, 265.

све што је родољубиво дисало, све што је волело слободу. (...) Српски народ нема ништа заједничко са издајницима и крволоцима нашег народа, Недићем, Љотићем и Дражом Михаиловићем, који данас, кад на Хитлера дижу руку не само његови дојучерашњи савезници, Румуни и Бугари, него и његови генерали, чувају немачке злочинце, и помажу им да се некажњено извуку из наше земље“.²⁰⁹⁶

Када су после месец дана уследиле и масовне одмазде над „дражиновцима“ (војницима ЈВуО, али и њиховим помагачима и симпатизерима) широм Србије, међу припадницима партизанског покрета није се чуо протест против заостравања грађанског рата и његовог продужетка у миру. Они су, континуираним пропагандним радом КПЈ, за обрачун са „снагама реакције“ већ били припремљени. *Освета* није била ретка реч на страницама партизанске штампе. Штавише, за проницљивије читаоце, она се и представљала као оруђе природно срођено са револуционарима: „'Освета! Освета!'... Тако је, довикујемо и ми, освета и то страшна! Али ко се стварно свети, како се освета спроводи и како ће се спроводити, ко има право да се свети? Стварну освету спроводе једино борци народно-ослободилачке војске и партизанских одреда на фронту и њихове формације у позадини!“²⁰⁹⁷

3. 4. Партизанске песме:

текстови, теме, мотиви и утицај у јачању морала

У одељку о партизанској штампи указали смо да се у грађанском рату једна од кључних битака добијала на пољу пропаганде. У тој „бици“ комунисти су били посвећенији и успешнији од свих својих домаћих противника. Међутим, недовољно је истражена и тема самопоимања и јачања морала партизанских бораца кроз утицај *партизанских песама*. Када су и како настале прве партизанске

²⁰⁹⁶ „На путу изградње нове Србије“, *Глас*, септембар 1944.

²⁰⁹⁷ „За братство и борбено јединство свих народа Југославије“, *Глас*, мај 1943. Слично је у то време био интониран и текст Моме Марковића: „Иду дани радости. Иду дани освете. И ми вам речима песника Абрашевића велимо: –И освета наша крвава ће бити“ (М. Марковић, „Ми све памтимо“, *Глас*, март–април 1943).

песме, о чему су певале, која је њихова уметничка а која историјска вредност – то су питања на која ћемо покушати да одговоримо у овом одељку.²⁰⁹⁸

Савременици, „првоборци“ партизанских одреда у Србији 1941, у својим сећањима наводе да су се партизанске песме певале на терену већ у првим данима устанка и борбе.²⁰⁹⁹ Најпре су, заправо, певане старе револуционарне песме попут: „Интернационале“, „Билећанке“²¹⁰⁰, „Црвен је Исток и Запад“²¹⁰¹, „Падај сило и неправдо“²¹⁰², „Хеј Словени“ и др. Њих су у одреде донели комунисти, да би их у првим месецима борбе пренели и на друге партизане. Затим су, како је интензитет борби и број жртава растао, настајале и прве праве партизанске песме, као аутентична сведочанства о драматичној историјској епохи. Неке од њих биле су измењене верзије српских народних песама, прилагођене новонасталим околностима, док су друге спеване у шуми, тако што би партизани стихом описали упечатљиве догађаје и певали их на совјетске арије. Тако је, већ у септембру 1941, учитељ Миомир Радисављевић, борац Крајинског одреда, написао и компоновао песму „Омладина целе земље“, која је уједно била и прва партизанска песма у Тимочкој Крајини.²¹⁰³

Како се ишло према епицентру устанка у Шумадији и западној Србији, број ових песама је растао. Краљевачки одред је недуго по формирању добио и своју химну, популарну „Краљевчанку“, коју ће касније изводити и први партизански дувачки оркестар. „Настала је на осебујан начин: Момчило Петровић – Трша, сјео је на пропланку с групом омладинаца – један је додавао стих, други је проналазио пригоднији израз и, мало по мало, настаде пјесма. Мелодија је преузета од једне старе руске корачнице.“²¹⁰⁴ Слично су настајале и друге песме у

---

²⁰⁹⁸ У овом раду писаћемо искључиво о партизанским песмама које су се певале на терену и тако могле да имају утицаја на пропагандном пољу; оне које су писане и објављиване у партизанској штампи представљају другу тему, којом се нећемо бавити у овом тексту.

²⁰⁹⁹ ИАБ, УГБ, СП-IV-211-Б, Д. Дудић, *н. д.*, 79; М. Младеновић, *н. д.*, 75; В. Ђурашиновић, *н. д.*, 136–137; М. Бојић, *н. д.*, 9.

²¹⁰⁰ Песма је испевана у логору за комунисте у Билећи 1940, а њен аутор је био словеначки комуниста, учитељ Милан Апић.

²¹⁰¹ Настала 1938, у возу, по повратку комуниста са збора у Јагодини, где су поболи црвену заставу на гробу Светозара Марковића; аутор речи је био Чедомир Миндеровић (ИАБ, МГ-200).

²¹⁰² Спевана 1930-их, као измењена верзија песме „Слобода“ Јосипа Смодлаке, посвећена Хварској буни из 16. века, где се у новом руху, уместо Матији Иванићу, клицало Владимиру Иљичу.

²¹⁰³ Н. Рачић, *н. д.*, 76

²¹⁰⁴ G. Nikoliš, *н. д.*, 309–310. Из Краљева је 27. септембра 1941. илегално изашла и музика локалног ватрогасног друштва и придружила се партизанском одреду на Гочу. Био је то први партизански оркестар у Југославији, а дан њиховог одласка у шуму после рата је прослављан као

одредима широм Србије. Карактеристично је да је већина њих, иако се у сећањима бораца наводе као „народне“, настала из пера неког од функционера КПЈ или из одељења агитпропа. Владимир Дедијер нам преноси да је неке од најпопуларнијих песама, попут „Шумадинке“ („Пшеница је класала...“), која је прихваћена и радо певана у свим одредима²¹⁰⁵, написао у лето 1941. лично командант Главног штаба за Србију Сретен Жујовић. Исто тако, забележено је да је песму „Пош'о Хитлер на Руса“, популарну у западној Србији и са истим напевом, написала Јулка Пантић, једна од водећих комунисткиња ваљевског краја. Обе су, поред родољубивог, имале и снажну револуционарну црту.²¹⁰⁶

Већина популарних партизанских песама из ратног доба настала је заправо ван Србије, на простору НДХ, где је српски народ и био најугроженији и где је после 1941. био измештен и центар партизанског војно-политичког деловања. Можда најпрепознатљивија партизанска песма до данашњих дана, која је потекла у Србији, јесте „Са Овчара и Каблара“. Најчешће се погрешно сматра да је настала у време „Ужичке републике“ и да говори о угледу Јосипа Броза. Међутим, како извори говоре, песма је у тим крајевима била популарна још у 19. веку и у време ратова за ослобођење од Турака, када су и српски добровољци из поробљених области певали: „Српски кнеже прими наске у редове србијанске“. Касније је књаз једноставно замењен „другом Титом“. Измењена песма се заиста певала међу партизанима у западној Србији, мада постоји и четничка верзија са истим почетком, али другачијим наставком, где чобаница „проговара“ да „нема борбе, нема рата, без Раковић команданта“. Владимир Дедијер песму „Са Овчара и Каблара“ описује као „рам-песму“, једну од многих коју су партизани преправили и убацивањем нових имена и догађаја у постојеће стихове и мелодије само начинили своју верзију, као обележје једног времена.²¹⁰⁷

Дан ватрогасаца Југославије (Б. Божовић, „Историјске чињенице о првом партизанском оркестру“, *Наша прошлост, часопис Историјског архива и друштва историчара среза Краљево*, бр. 1/1986, 123–134).

²¹⁰⁵ У јужну Србију је, истовремено када и прве вести о успесима партизана у Шумадији, у јесен 1941. дошла и ова песма, коју су преузели и певали сви одреди. Радо је била певана и на другом крају земље, у Подрињу и Рађевини. Б. Стевановић, *н. д.*, 74; С. Филиповић, „Лисци борци Ваљевског одреда“, *Гласник*, бр. 13–14, Ваљево, 1979, 6.

²¹⁰⁶ В. Дедијер, *Нови прилози*, 3, 108–111; С. Филиповић, *Лисци*, 6; Р. Чолаковић, *н. д.*, 95.

²¹⁰⁷ Исто, 108–109. Будући да се радило о истом народу, потеклом на истим традицијама, не треба да чуди да постоје различите верзије једних истих песама, попут: „На сред горе Романије, четнички/црвени се барјак вије“, „Нас два брата оба ратујемо/четујемо“, „Бела вило кажи право ј л' Косорић Петар/Ђуришић Павле здраво“ и других.

Као *правоверни*, југословенски комунисти 1941. нису развијали култ Јосипа Броза, већ искључиво Ј. В. Стаљина; низ песама које су се прве певале у јединицама посвећене су њему.²¹⁰⁸ Све оне говоре о партизанској борби као саставном делу одбране СССР-а и нескривеној жељи да Југославија уђе у совјетску интересну сферу: „Ој Стаљине, ти народни боже, без тебе се живети не може“, „Хајде браћо да меримо Дрину, да градимо ћуприју Стаљину“, „Не бојмо се штука авиона, нас и Руса триста милиона“. Спевана је и нова, партизанска верзија војничке химне „Тамо далеко“, са Стаљином у главној улози. По Дедијеру, у тренуцима опасности да се на Балкану отвори савезнички фронт спевано је и неколико антизападних песама, попут ове: „Ој Стаљине, пош'љи митраљезе, да бијемо краља и Енглезе“.²¹⁰⁹ Такве, оштре револуционарне тонове, давало је комунистичко руководство које је за приоритет имало освајање власти; нижи руководиоци, израсли у борби и пре рата ван утицаја КПЈ, задржали су као идеју водилу ослободилачку борбу, па су зато и понајпре певали о њој.²¹¹⁰

Ношен устаничким традицијама свог завичаја, борац Ваљевског одреда Радосав Срећковић написао је у десетерцу песму „Бој на Завлаци“, која је објављена у *Борби* новембра 1941; иако се није певала, ова песма била је посебно популарна код ваљевских партизана. „Поздрав српском народу“, познатију као „Ој сељаче, радениче“ написао је борац из Тамнаве Драгослав Томић. Уз њу се, у више варијација, у западној Србији 1941. често певала и песма „Подигла се Ужичка нахија“, аутора Веља Јоксимовића.²¹¹¹ Златиборац, одрастао у породици са 12 браће и сестара, најбоље је могао да дочара зашто су национално и социјално ослобођење неодвојиви. Ослоњене на традиционалне ослободилачке песме и српску народну музику, ове песме подсећале су на устаничке епове из 19. века. За разлику од њих, потоње настале из пера комунистичких руководиоца

---

²¹⁰⁸ Прва песма која говори о стварању Титовог култа, „Друже Тито, ми ти се кунемо“, настала је, као и већина других препознатљивих партизанских песама, на територији НДХ. Песму је спевала спонтано једна сељанка из околине Дубице, након масакра српског становништва на Козари 1942. године.

²¹⁰⁹ В. Дедијер, *Нови прилози*, 2, 958–959; Исти, 3, 113. После Титовог разлаза са Стаљином, све ове песме су постале непожељне и мотиви који су величали СССР пажљиво су уклањани из свих песмарица из 1950-их.

²¹¹⁰ П. Јакшић, *н. д.*, 1, 118.

²¹¹¹ С. Филиповић, *Писци*, 4-5.

биће пре револуционарне и углавном певане на руске арије. Несвојствене српском народном певању, нове песме тешко су се училе.²¹¹²

Најпознатија аутентична партизанска песма, за коју се са сигурношћу може утврдити је настала и била певана на тлу Србије 1941, свакако је „Партизанка“ („Партизан сам, тим се дичим“ или у измењеној верзији „По шумама и горама“). Знамо и њеног аутора – написао ју је Миодраг Драган Татовић (1916–1942), студент хемије из Љига, још пре рата близак комунистима, који ће касније постати и комесар једне чете. Њено ширење међу борцима и у народу модел је који говори о популарисању партизанских песама: пошто је написана на листу хартије, песма је умножена и раздвојена борцима, па певана на арију руске партизанске антибеле химне. Убрзо је постала и најпеванија на терену, о чему сведочи и Драгојло Дудић: „Партизани су певали нову 'Партизанку', чији је аутор наш друг Татовић-старији (у нашој чети су била два брата, па смо их разликовали са старији и млађи), и Чича [Дудић] није могао да се уздржи а да и он не запева, мада није био, такорећи, никакав певач.“ Колубарски партизани пренели су је у Азбуковицу, ови у Рађевину, па се брзо ширила на терену.²¹¹³

Током плиме партизанског устанка, нове борбене песме су певане и декламоване и на приредбама у ослобођеним градовима.²¹¹⁴ Касније, када је дошло до слома устанка, партизани су практиковали да их певају на народним зборовима и конференцијама. Будући да је сав даљи политички и војни рад у Србији надаље био везан за планине и шуме, оне су заузеле посебно место у партизанском песништву и митологији.²¹¹⁵ Међутим, када је изгубљен центар слободне територије, а тиме и борба на својеврстан начин била „децентрализована“ у више жаришта, која често нису била међусобно повезана, и партизанске песме све чешће су постајале везане за локалне лидере и догађаје. Није познато да је током 1942–1944. у Србији настала нека песма, која је била прихваћена и певана у читавој земљи. У Шумадији су партизани од нових песама

---

²¹¹² Д. Динић, *н. д.*, 272. „Првоборац“ и потоњи руководилац у Првом шумадијском одреду, Ж. Несторовић, описује да је прерастање партизанских чета у батаљоне и нарастање војске у септембру 1941, утицало на то да многи борци, као и он сам, помисле да ће ускоро доћи до револуције. Несторовић наводи песме које су тада певали у Шумадији и у свакој од њих револуција је била централни мотив: „Шумадија наша дика биће република“, „Ситна киша пада, капитал пропада“, „Возимо се сви на Аду за совјетску владу“ (Ж. Несторовић, *н. д.*, 45).

²¹¹³ Д. Дудић, *н. д.*, 121.

²¹¹⁴ МИАЧ, НОБ, р. бр. 46; В. Глишић, *Ужичка република*, 168.

²¹¹⁵ Ана Hofman, *Novi život partizanskih pesama*, Београд, 2016, 98.

радо певали „Јасеничанку“ (спевао је секретар ОК Крагујевац Душан Петровић Шане са саборцима), док је у Топлици посебно популарна била нова верзија изворне песме „Поји Миле волове на реци“, уз придодат наставак „на дешњаку меденица звечи, на левака сија петокрака“ и завршетак „четници су кратког века и њих страшна судба чека“. Поред других палих јунака, Топличани су највише певали о свом вођи, некадашњем шпанском борцу и народном трибуну Ратку Павловићу Ћићку.²¹¹⁶

Погибија Озренског одреда 1941. инспирисала је комесара Ивана Vuшовића да спева песму „Ој Мораво реко наша, зашто плачеш ти...“ која је била често певана и на зборовима на југу Србије. Певана је на мелодију „Чапајевке“. Сврљижани су, такође, описали своју борбу и пораз код Кренте.²¹¹⁷ Пажњу привлачи и тврдња Радомира Мрдаковића, који каже да су се партизанске песме на југу Србије, посебно у крајевима где је било бројније становништво црногорског порекла, певале и уз гусле. Борац Топличког одреда Душан Вукашиновић из Гласовика гуслао је на народним зборовима како старе јуначке, тако и нове партизанске песме, што је, као у древна времена, умело да окупи већи број родољуба који нису нужно по убеђењу били комунисти. Његов земљак Обрад Симоновић испевао је више партизанских гусларских песама, попут оне о Р. Павловићу Ћићку, стрељању у Бојнику, погибији Видојевичке чете. Политички комесари на југу, неретко странци, противили су се оваквом зборовању јер су гусле видели као анахрони инструмент који је уз то и сувише „мирисао на србовање“.²¹¹⁸

Иако је више аутора обрађивало тему партизанских песама у Србији, тешко је рећи које су песме, поред поменутих, заиста настале у ратном периоду, а које исписане после рата и датиране у ранији период; још је теже установити које су спеване у народу и спонтано, а које написане руком политичких и пропагандних руководилаца. У оба случаја, последично, тешко је и закључити која песма је заиста народна, а која дело агитпропа.²¹¹⁹ Зато се, као и у свакој

---

²¹¹⁶ Љ. Трифуновић, *н. д.*, 89; Д. Обрадовић, *н. д.*, 172.

²¹¹⁷ Љ. Трифуновић, *н. д.*, 48; Р. Мрдаковић, *н. д.*, 151; Д. Мирчетић, М. Миловановић, *н. д.*, 103.

²¹¹⁸ Р. Мрдаковић, *н. д.*, 56–57.

²¹¹⁹ В, више: Ђорђе Караклајић, *Зборник партизанских народних напева*, Београд, 1962; Исти, *Песме српских партизанских одреда*, Књажевац, 1982; Душан Недељковић, Сергије Димитријевић, *Развитак црнотравских и лесковачких народних песама ослободилачког рата и револуције*,

дилеми, треба вратити примарним историјским изворима и, у овом случају, првим збиркама песама које су штампане у Србији.

Прве партизанске песмарице одштампане су у септембру 1941. у Босанској Крајини, док је у Србији прва збирка угледала светлост дана у ослобођеном Ужицу, почетком новембра 1941. године. „Антифашистичке песме“, објављене у партизанској престоници пред саму прославу годишњице Октобарске револуције, у тиражу од 1.000 примерака, биле су малих димензија. Књижица је садржала предратне револуционарне и ратне партизанске песме (укупно 33 песме, од чега седам совјетских) и почињала је незваничном химном комуниста – „Интернационалом“.²¹²⁰

Друга сачувана збирка партизанских песама потиче из Топлице и чувана је с партијском грађом коју је Специјална полиција запленила у акцији на подручју Прокупља 1942. године. Ову књижицу чини 15 песама, сложених следећим редом: „Партизанка“²¹²¹, „Устај сељо“, „Пшеница је класала“, „Зора руди“, „Песма раду“, „Лењинов посмртни марш“, „Интернационала“, „Чапајевка“, „Пут у живот“, „Бабичанка“, „Хајд у коло партизани“, „Омладинска химна“, „Химна радног народа“, „Чуј нас друже“ и „Заплањка“.²¹²² По слогу, види се да је највећи део песама погодан за руске напеве и за певање у вишегласју. Слог им је често неправилан и неуједначен, што говори и да су прилагођаване на брзу руку руским револуционарним узорима. Отприлике половина песама у овој збирци је интернационалног карактера, а за свега две би се могло рећи да су настале на подручју ком је песмарица била намењена. Песма „Лењинов посмртни марш“ одаје почаст вођи Руске револуције: „И певаће песме тад радници сви, и свршиће дело што почесте Ви“. Са сличним мотивима, о тешком животу пролетера, али и новом добу које долази су и остале песме из ове збирке, за које би се могло рећи да су интернационалног карактера.

Београд, 1967; Душан Недељковић, *Прилог проучавању законитости развитка нашег народног певања у периоду народне револуције, ослободилачког рата и изградње социјализма Југославије*, Београд, 1960; Ана Хофман, *Нови живот партизанских песама*, Београд, 2016 и др.

²¹²⁰ Н. Живковић, *н. д.*, 49.

²¹²¹ Текст топличке „Партизанке“ разликује се од првобитне верзије, настале у ваљевском крају. И у њој, као и у другим популарним партизанским песмама, уносиле су се измене у складу са потребама и особеностима прилика на терену.

²¹²² ИАБ, УГБ, СП-IV-16-А.

Песме као што је „Чуј нас, друже“ позивају у борбу пасивне и неопредељене сељаке: „Али свиће нова зора и слобода доћи мора/Она неће пасти снеба, борити се за њу треба/зато друзи у бој ајте, Не седите, не чекајте.“ Друге, попут „Зора руди“, говоре о нескривеној жељи да се до тог новог друштва дође уз револуционарни преврат: „Снажним ћемо песницама старо друштво рушити и још јачим мишицама ново друштво градити.“ Популарна песма „Устај сељо“, потекла пре рата од „левих земљорадника“, прилагођена је топличком крају и приликама које су владале у њему. У првом реду, требало је устати против окупатора, али и у борбу против „унутрашњег непријатеља“: „Устај сељо, устај роде, да се спасиш од господе/Од Љотића Комесара, од Немаца и жандара/Од Костиних присталица, Тих народних издајца.“²¹²³ Песма „Заплањка“ можда најбоље преноси дух епохе и погледе комуниста и партизана на ратни пејзаж у Србији, па је преносимо у целости:

Глад и беда нас муче у Заплању,
Фашисти нам крв пију ноћу, дању.
Хитлер, Недић, Пећанац – главосеци
Свуда сеју смрт и глад сваком реци.
Проклеће те сав род наш у слободи,
Ако брата издаш тој господи.
Што створимо за нас ми, није наше,
Фашистима народа, све продаше.
Нека шуме, планине и сва села
Разоткрију издаје срамна дела.
Железницу, пут и мост наш труд и зној
Гази данас, Србине душманин твој.
Зато руши путеве, пругу и мост,
Нека код нас нађе смрт кржави гост.
Бомба, пушка, револвер нек говори,
Да Заплању слободу сада створе.

---

²¹²³ Исто.

Дижите се Заплањци сложно сада,
Да Србијом слободно Србин влада.
Нема правде ни хлеба без слободе,
Партизани у борбу нек нас воде.

Због важности коју је имала на почетку партизанске борбе, али и чињенице да је, описујући њена обележја, написао лично Сретен Жујовић, преносимо у целости и најпопуларнију верзију „Шумадинке“:

Пшеница је класала
Шумадија гласала
Гласала је сваког дана
Четам' партизана.
Шумадија ових дана
Пуна партизана.
Шумадија наша дика
пуна бољшевика.
Срп и чекић челични
Дају хлебац челични.
Срп и чекић наша значка
Радничко сељачка.²¹²⁴

Трећа збирка песама је и најпотпунија. Она је три пута обимнија од топличке и сходно томе садржи многе песме којих нема у првој збирци. Нашли смо је у две сличне верзије, од чега је једна припадала Ибарском партизанском одреду, обновљеном августа 1944. године. Ова збирка има укупно 45 песама, које су подељене на домаће (34) и стране (11). Прва целина садржи следеће песме: „Интернационала“, „Партизанка“, „Шумадиска партизанка“, „Краљевачка партизанка“, „Копачка партизанка“, „Сврљишка партизанка“, „Санџачка партизанка“, „Озренска партизанка“, „Другарска песма“, „Ој Мораво“, „Поји Миле“, „Омладинци, омладинке“, „Падај сило“, „Диж се народе“,

---

²¹²⁴ Исто.

„Митровчанка“, „Црвен је Исток“, „Химна слободи“, „26-ти Јуни“, „Доле црни фашисти“, „Стаљиново писмо“, „Песма немачких концентрационих логора“, „Јединство сељака и радника“, „Уске стазе“, „Градимо куће“, „Закунимо се“, „Учитељска песма“, „Шумадиско равно поље“, „Омладинска песма“, „Студентска химна“, „Химна жена“, „Нестало је“, „Ни машина“, „Радничка химна“ и „Тамо далеко“. У другој целини ове збирке заступљене су руске/совјетске песме: „Ринтовка“, „Вањка, Вањка“, „Чапајевка“, „Широка страна“, „Чупчик“, „Работници“, „Тих бел Дунав“, „Хаци Дмитар“, „Марш Црвене Армије“, „Партизанка“ и „Драј унд драјсиг јаре“.²¹²⁵

Анализирањем садржаја 47 песама из две збирке песама које су се певале међу партизанима 1944, долази се до резултата који сведоче о неколико главних, али и о ширем спектру пратећих мотива у њима. Суштински мотив у скоро свим песмама јесте борба против фашизма уопште и окупације земље од стране Хитлерове Немачке. Овај мотив је директно или индиректно свуда присутан. Ове песме носе идеје слободе, свесне жртве за идеале и победе над идеолошким непријатељем. Главна њихова порука садржана је у стиховима песме „Космајска партизанка“: „Фашистичком гаду сада копамо ми гроб. Јер слободу ми хоћемо, ропске ланце да скинемо“. Две песме певају о расанку љубавника („О љубави нема збора, на јуриш се ићи мора“), а песма „Два брата“ о расанку младог партизана од његових укућана. У четири песме се пак пева о испраћају партизана у борбу, бризи народа о њима и њиховом страдању („Отац плаче мајка цвили, отварај се гробе мили“). Поједине песме говоре о борби за равноправност жена („Већ се губи жалосна прошлост“), о братству радника и сељака, патњама сељака, робијању комуниста у предратној Краљевини, другарству међу радницима, потреби опште мобилизације и одласка у партизане („Па јој вако вели: јој, ми ћери мени, у одред се сели“) и важности учешћа жена, учитеља и интелектуалаца у рату и револуцији. О борби против идеолошке реакције и капиталистичког система певају две песме. У њима доминирају идеје светске правде, слободе и вере у бољу сутрашњицу.

Такође, једна песма је посвећена лику и делу Ј. Б. Тита, а две Ј. В. Стаљину као вођи међународног комунизма („Тамо далеко, где цвета црвени крин, тамо је

---

²¹²⁵ АС Ж, Ж-27, ф. 1, *Партизанске песме*.

раднички вођа, велики друг Стаљин“). Наставак песме звучи незграпно, поготово ако се има у виду значај песме „Тамо далеко“ у српској историји: „Ми ћемо нашу небраћу побити, па ћемо заједно с вама нов живот градити“.²¹²⁶ Революционарне идеје су нескривене – штавише, песници певају и о светској револуцији коју носи ново доба:

Другарице плети вези
Бољи Руси но Енглези
Америка и Енглеска
Биће земља пролетерска.
И Лондон ће једног дана
Доћ у руке Партизана.
И радник ће Британије
Црвен барјак да развије.²¹²⁷

Наравно, у грађанском рату доста је пажње посвећено и борби против унутрашњег непријатеља; често се пева о сукобљавању са четницима и другим „народним издајницима“. Заправо, борба за слободу у партизанским песмама обавезно подразумева и уништење унутрашњег непријатеља; строфе већине песама кипте од мржње према идеолошким противницима и неистомишљеницима. У већини случајева, песник се обраћа свим непријатељима комуниста, без прецизирања о коме је заправо реч. Ипак, у осам песама се нарочито говори о борби против ЈВуО. Песма „Даросава“ коју су певали шумадијски партизани језиво је сведочанство о последицама грађанског рата, будући да „песник“ слави борбу између четника и партизана у овом селу фебруара 1944, када је неколико четника живо изгорело у запаљеној кући („То чупоњске горе главе, на сред села Даросаве“).²¹²⁸

Једна од најтежих борби грађанског рата, која се одиграла у Косанчићу у Пустој Реци децембра 1943, описана је у десетерачкој песми „Смрт Љубића Стојана“; једног тренутка аутор описује епилог борбе: „Тад на кућу они

---

²¹²⁶ Исто.

²¹²⁷ Исто

²¹²⁸ *Зборник НОР*, 14-3, 313–318.

јуришаше, од Дражовца јаде починише“. Познато је да је у борби у Косанчићу, у којој су партизани заиста потукли снаге ЈВуО, на обе стране било чак око 60 мртвих и велики број рањених.²¹²⁹ Према изворима ЈВуО, партизани нису имали милости ни према заробљеницима. Да се радило о ослободилачкој борби, овакви стихови могли би да говоре о силним непријатељским губицима; у грађанском рату, они су говорили о броју Срба убијених од српске руке.

У песми „Већ се диже“ анонимни аутор тешко оптужује и самог генерала Драгољуба Михаиловића: „Хитлер вели издајнику Дражи, пуковниче, сада ме помажи!“. С друге стране, у девет песама (скоро 20%) се уз Хитлера именом и презименом постављају генерал Милан Недић и Димитрије Љотић („Стаљиново писмо“, „Јасеничка“, „Спустила се густа магла“). Честа мета партизанских песника су различити видови друштвене неравноправности и социјалне неправде. У песми „Сељаче друже“ аутор пита српског сељака: „За кога радиш? За кога сијеш? За кога снагу и крвцу лијеш?“. У сремскомитровачком затвору („Митровчанка“), комунисти заједно са другим „обесправљеним“ друштвеним елементима певају: „Хајд у коло робијаша, сложено заиграјмо“. У овим песмама се пропагира бескомпромисни обрачун са „реакцијом“. Ако анализирамо и првобитне стихове популарне „Партизанке“, за коју би се слободно могло рећи да је и једна од ратних партизанских химни, потеклих на тлу Србије, долазимо до закључка да је послератна верзија умногоме модификована, управо због тешких речи и акцента који се ставља на борбу против унутрашњег непријатеља:

Пушка ми је другарица,
Митраљез ми мио брат.
Сваког часа бдим на стражи
Да душману скршим врат.
Фашистичку багру ништим,
Чупам горки коров тај,
Од бандита земљу чистим,
Тај будући цветни рај.

---

²¹²⁹ АС Ж, Ж-27, ф. 1, *Партизанске песме*.

Као што је често случај и у другим песмама, и у овој су сви непријатељи једноставно обележени као *фашисти*; у лето 1941. то су за комунисте у Србији били окупаторски војници, већ који месец касније и српске власти под окупацијом, у јесен 1941. и четници Драже Михаиловића, а 1944–1945. и српско грађанство које се из различитих разлога нашло на удару режима. Ипак, присутне су и поруке којима се у начелу осуђују рат и страдање људи. Такав је садржај песме „Каћуша“, једне од ретких песама у којима је изостао жестоки револуционарни набој.²¹³⁰

Песма која свакако представља изузетак у овом одабраном опусу партизанског песничког стваралаштва, јесте она (није наведен наслов) која говори о борби против „Турака и усташа“. У њој песник позива: „Устај брате, о Србине, с обе стране реке Дрине“, јер „сад трпе браћа наша, од Турака и усташа; од народних крвопија, плаче наша Србадија!“. На крају се, пак, све своди на борбу против фашизма: „Фашистичку кугу листи, од крвника земљу чисти!“. Употреба термина „Турци“ за муслимане у Босни и Рашкој области, није уобичајена када је реч о комунистима. Поготово није уобичајено њихово поистовећивање са усташама, будући да су комунисти настојали да муслимане („резерву револуције“) прикажу као жртве, а не као злочинце. Исто тако, позивање Срба „с обе стране Дрине“ на устанак сугерише заједништво Србије и Босне, што није у складу са идеологијом КПЈ. Овде се по свему судећи радило о случајном одступању од главног идеолошког тока, вероватно услед страховитих покоља српског становништва 1941. и 1942. на територији НДХ. Упадљиво је да је у више примера, поготово у Шумадији, приметно и „кокетирање“ са националним симболима. Таквим поступцима требало је звати на устанак све родољубе, па и некомунисте, како би рат постао „отаџбински“, као и у „пробуђеној Русији“: „Док

---

²¹³⁰ АС Ж, Ж-27, ф. 1, *Партизанске песме*. За потребу овог истраживања, анализирали смо и више од 60 равногорских песама, насталих 1941–1944. на тлу Србије. Од тог броја, свега четири (6-7%) садрже експлицитно изнесене антикомунистичке ставове. Ако ли и говоре о унутрашњем непријатељу, равногорске песме углавном певају о трећој страни у грађанском рату, добровољцима Димитрија Љотића. Једина познатија равногорска песма која говори против комуниста јесте „На планини, на Јелици“. Потекла је вероватно у првим данима раскола 1941. од легализованих четника. Супротно, песма „Над Краљевом жива ватра сева“ говори како о жртвама у борби против Немаца (Сима Узелац), тако и о онима који су пали у првим сукобима с партизанима (Јован Дерок). Међутим, на освету је у овој песми позивала Узелчева мати, не и Дерокова. С једне стране, мотиви песама казују нам о приоритетима борбе ЈВуО, а с друге и о несклоности њима блиских песника да славе битке из грађанског рата. Борбе и жртве су биле евидентне – али није све било за дику и за песму.

са Кремља звоне звона у нама одјекују, Шумадинци смело сада сви у борбу ступају“.²¹³¹

Из песмарица из 1944. закључујемо да је партизанским песмама у то време била покривена цела Србија. Интересантно је да у њима, изузев општих места, нема говора о патњама Срба и њиховој борби под руководством КПЈ у другим областима Југославије. Углавном су изостала искуства сабораца из Црне Горе, Босне, Херцеговине, Далмације и Крајине, нема ни песама о Старој Србији и Македонији. То наводи на закључак да су они чланови КПЈ који су уређивали ове песмарице чак и у овом, крајње бенижном примеру, водили рачуна да не дође до ма каквог интегрисања српског народа кроз песму или осећаја да живе на јединственом простору; и на примеру партизанских песмарица требало се супротстављати „великосрпској хегемонији“ и свести њихове теме искључиво на територију на којој је деловао Покрајински комитет за Србију. Очигледно је и да су од 1941. до 1944. ослободилачке мотиве добрим делом потиснули револуционарни, а да су се уместо некадашњих изворних српских мелодија у песми нашли, судећи по слогу или по сугерисаном напеву, готово искључиво совјетске.

Ипак, партизанске песме су снажно утицале на подизање морала и борбеног духа код партизанских бораца. Такав контекст се мора имати у виду када се оцењује њихова историјска вредност, а она је значајна ако се тежи разумевању свести и мотивације припадника партизанског покрета у Србији. Многи комунисти и партизани јуришали су или отишли у смрт са њима на уснама, певајући.²¹³² Оне су засигурно подигле и степен њихове револуционарности и жеље за победом над „реакцијом“, поготово када су почеле да се певају на зборовима и у строју. Д. Недељковић као својеврстан ратни феномен, присутан поготово у западним српским крајевима, говори и о „партизанским антитужбалицама“, кратким песмама које су створили комунисти, а које су се

---

²¹³¹ АС Ж, Ж-27, ф. 1, *Партизанске песме*.

²¹³² Упечатљива је и судбина генерала Љубодрага Ђурића, првог команданта ослобођеног Београда 1944–1945. и дугогодишњег шефа кабинета Јосипа Броза, који је окончао живот самоубиством 1988, пошто је као последњу поруку оставио прву строфу песме „Партизан сам, тим се дичим“ (Лј. Ђурић, *Sećanja*, 489).

супротстављале јадиковкама за онима који су пали јуначком смрћу и које су њихову смрт славиле као свесно и јуначко саможртвовање у борби за слободу.²¹³³

Ако бисмо пак оцењивали изворну вредност партизанских песама, морали би да пођемо од констатације да њихов циљ није био да прикажу чињенично стање с фронта, из шумских уточишта и војних јединица. Песник је свесно радио на одбрани и популаризацији своје идеологије – па и песме сагледавамо као једно од средстава уз помоћ којих су се постизали идеолошки и пропагандни циљеви. Биле су неуједначене и карактерисала их је „краткотрајност преношења“; чим је рат завршен већина агитпроповских песама изгубила је свој значај. Етномузиколози који су их оцењивали још су у социјалистичкој Југославији били става да је мали део њих имао „одређену и јасну естетску вредност“.²¹³⁴

По А. Хофман, која је испитивала њихову актуелност у 21. веку, партизанске песме су као музичко наслеђе *спорне* из више разлога: због спорног ауторства²¹³⁵, спорне уметничке вредности, спорног квалитета и спорног кининитета – јер пропагира прекид са свим традицијама народне и ратне песме.²¹³⁶ Оцењене по урушавању социјализма као идеолошко контаминирани жанр и изгубивши битку с временом, партизанске песме су 1990-их потиснуте из јавног простора. Међутим, обраде неких од њих, у извођењу популарних група и певача 1960-их и 1970-их („Коњух планином“, „Друже Тито, ми ти се кунемо“, „Сиви соколе“, „Иде Тито преко Романије“, „Уз маршала Тита“, „Командант Сава“, „Крај Сутјеске, хладне воде“, „По шумама и горама“, „Са Овчара и Каблара“) обележиле су читаву једну историјску епоху.

---

²¹³³ Д. Недељковић, „Народноослободилачке антитузбалице“, *Путеви, часопис за књижевност и културу*, 2/1960, 150. Генерал Павле Јакшић описује сцену којој је био присутан, а када је група партизанки у околини Фоче 1942. певала углас неку сетну мелодију, што је изазвало револт код Сретена Жујовића, који се ту случајно нашао. Прекорио их је уз следеће речи: „Нама су потребне песме које развијају борбени морал, а не оне које на њега штетно делују“ (П. Јакшић, *н. д.*, књига 1, 224).

²¹³⁴ А. Hofman, *н. д.*, 49.

²¹³⁵ Хофман оцењује да партизанска песма „није настајала кроз колективни креативни процес својствен ”народној традицији“, већ у великом броју случајева има своје ауторе“ (А. Hofman, *н. д.*, 34–35)

²¹³⁶ Исто.

3. 5. Морал и дисциплина партизанских одреда

„Широке народне масе су већ навикле да у комунисти гледају човјека, који служи као узор у сваком погледу, човјека који је 'створен из нарочитог материјала', човјека коме су интереси заједнице увијек пречи од личних, сопствених интереса. До рата народа је у комунисти гледао неустрашивог борца и мученика за народна права. У току рата комунисти су били узор јунаштва, самопријегора, издржљивости и непоколебљиве вјере у побједу над непријатељем. Те црте пренијеле су се преко комуниста на широке народне слојеве. Тиме се и објашњава чињеница да су се хиљаде и хиљаде поштених родољуба, који нијесу припадали Комунистичкој партији, борили и гинули исто као комунисти, чланови Партије, јер су пред очима увијек имали примјер њиховог држања и борбе комуниста и стремили су се да не изостану иза њих у јунаштву. Отуда и појава масовног јунаштва, које је наше народе уврстило у ред најборбенијих и најхрабријих народа“. Овако је лик узорног комунисте видео и објаснио у једном свом спису 1948. Вељко Влаховић.²¹³⁷ Та готово митска слика о комунисти и партизану *надчовеку* и *човеку посебног кова* наставила је да живи у свести њихових истомишљеника и деценијама касније. Шта је од тога истина? И како су се кроз рат градили и усавршавали морал и дисциплина партизанских јединица у Србији? То су питања на која ћемо покушати да одговоримо у овом одељку.

3. 5. 1. „Бити дисциплинован до самог прегоревања“: *формирање војника револуције 1941–1942.*

Формирање партизанских одреда 1941, упркос поједностављеној слици о масовном подизању народа на устанак, пратио је низ тешкоћа. Активисти КПЈ требало је најпре да се суоче са разним гибањима и опречним погледима у

---

²¹³⁷ Veljko Vlahović, *O liku komuniste*, Zagreb, 1948, 5–6. Više kod: *O partiji. Zbirka članaka*, Zagreb, 1946, 21.

сопственој партијској структури, да окупе шире слојеве становништва и продру на село, да прикупе и допреме оружје до настајућих одреда, организују војну обуку за новорегрутоване, припреме исхрану и линије снабдевања, створе паралелизам војних и политичких функција у одредима који не би прерастао у дихотомију. То им је успело захваљујући крајњој посвећености постављеним задацима, партијској дисциплини и дугим припремама за *одсудни моменат*, који су комунисти ишчекивали годинама и деценијама – и који је 1941. заиста и дошао.

Међутим, ма колика била посвећеност комуниста раду на терену, она није могла да мобилише већи број људи и придобије значајнију подршку становништва док није изашла из крутих партијских оквира. За масовнију подршку устанку била је пресудна њихова спремност да стратешки заиграју на карту традиционализма и распиривања родољубља. Стога су партизански прогласи становништву већ у августу 1941. били проткани снажним патриотским мотивима и временом све више лишавани револуционарне фразеологије.²¹³⁸ Већ од тог доба термин „комунистички“ свуда је замењен новом кованицом „националноослободилачки“ и „народноослободилачки“. Присуство партије у војсци није негирано, али су комунисти настојали да прикрију њену водећу улогу. Зато су и сви састанци партијских ћелија које су деловале унутар јединица у првој ратној години одржавани у тајности и без присуства бораца некомуниста.²¹³⁹ „Излагали смо линију нашег покрета, говорили смо о томе да нама не смета ничије монархистичко увјерење и да се под нашом заставом могу борити сви патриоти који доиста хоће да се туку против окупатора и његових помагача“, сећао се један професионални револуционар.²¹⁴⁰

У прво време није било насртања на цркву, штавише, свештеници су готово редовно позивани да изврше опело и парастосе погинулим партизанима. У неким крајевима се дешавало да се угледнији комунисти нађу и међу званицама на слави сељака недавно укључених у партизански покрет; своју посебност настојали су да искажу бар подизањем здравице у част Стаљина. „Стари“ верски и традиционални празници су обележавани и у партизанским јединицама, мада је као „празник над празницима“, посебно свечано и раскошно, свих ратних година

---

²¹³⁸ *Зборник НОР*, 1-1, 30; *Зборник НОР*, 1-2, 23–28

²¹³⁹ *Зборник НОР*, 1-1, 36–39; АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 118.

²¹⁴⁰ Р. Чолаковић, *н. д.*, 172–173.

прослављан 7. новембар, дан револуције у Совјетском Савезу. Сећања партизана говоре да су они и 1942, и наредних година, прослављали Светог Саву. Славио се и Божић, Васкрс, крсна слава, премда су их изграђени комунисти чешће третирали као „нужно зло“ како не би саблажњавали сељаке. Нигде у Србији није било отвореног оспоравања улоге духовног наслеђа нити наглог кидања традиције.²¹⁴¹

Нова војска је представљана као најбољи следбеник српских ослободилачких и ратних традиција из периода 1912–1918. У Рађевини, Мачви и Шумадији, где су успомене на војевање са „Швабама“ биле најживље, таква агитација имала је посебан значај.²¹⁴² Савременик се сећао поенте једног партизанског агитатора: „Суштина његовог говора била је у овоме: и ми смо за јединство команде која ће бити борбени штаб српског народа; част отаџбине бране и чувају они који туку окупатора; позивати се на Косово и Куманово могу само они који се боре у духу славних слободарских традиција српског народа; вјерност и љубав према Русији треба данас доказивати дјелима, а не рјечима.“ Примедбе сељака да међу њима нема официра који би их могли водити у победу, комунисти су оповргавали контрааргументом да „ни вођи Првога српског устанка нису свршавали војне академије“.²¹⁴³

Устанак је могао да претендује на успех и масовност тек оног тренутка када је био прихваћен на српском селу. Чињеница да су сељаци у лето 1941. чинили више од четири петине састава партизанских одреда показује да је

---

²¹⁴¹ В. Дедијер, „Историјска грађа из народноослободилачке борбе 1941–1945. О просветитељској улози Светог Саве“ у: *Свети Сава, историја и предање*, Београд, 1976, 473–477; АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 146–147. Шабачки прота Глигорије Глиша Бабовић преноси позитивне утиске и из првих контаката мачванског свештенства са партизанима у рану јесен 1944: „Ослободилачка је војска све јаче надирала с југа, а добровољци се с Немцима повлачили. Њихов је талас дошао већ до Мачве. Поп Мића у Змињаку чека, не зна да ли је жив или не. Јер, како добровољци причају, у тој војсци свега има – само нема Срба. Улазе у село. Поп Мића мисли: Најбоље је, да их дочекам у цркви, па шта ми Бог да. Ако ме убију – нек погинем у мојој цркви. Стао у олтар и чека. Провирује покрај икона, Ево их. Ушли у порту. Неколико војника, међу њима и женске. Црквена врата широм отворена. Ево их, улазе у цркву. Поп Мића, крупан и јак човек, цепти као лист. Крсти се и помишља: Да ли ми је ово последњи час? Господе помилуј... Војници уђоше у цркву... Гле, шта је то? Крсте се! Поп Мића се пренеразио. Сви се крсте како који уђе унутра. Прилазе целивајућој икони напред цркве и целивају. На шајкачама им свима црвене петокраке звездом али ето... Крсте се... Целивају икону... Моле се Богу. И поп Мића засузи, отвара врата олтарска и излази: –Добро нам дошли, децо... –Здраво оче, повикаше они редом и пољубише га у руку. –Одакле сте, децо, пита их он. –Сви смо Сремци и Славонци. Срби...“ (Г. Бабовић, *н. д.*, 652).

²¹⁴² М. Бојић, *н. д.*, 50, 60.

²¹⁴³ АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 223, 229.

проширење политичке платформе КПЈ постигло успех. Чини се да је управо инсистирање на буђењу борбеног антинемачког духа било кључно за успех комуниста на селу. Родољубиви сељачки елемент устао је против окупатора са свешћу да се ради о продужетку сукоба из 1914. – више него привучен нејасним комунистичким фразама о антиимперијализму и антифашизму. Младићи који су им се придружили доживљавали су своју борбу као наставак дела својих очева у претходном рату и одбрани државе коју су они стварали и то је, по нашем мишљењу, била основа за подизање морала борцима и у првој и у потоњим ратним годинама.

Међу вођама Комунистичке партије у Србији није било синова истакнутих ратника из Првог светског рата. Међутим, међу борцима је таквих примера било у великом броју. Народни хероји Радован Грковић, Станко Пауновић, Бранко Перић, Бата Булић и низ других мање познатих команданата и командира били су синови погинулих ратника. Отац Ђорђа Нешића био је носилац Карађорђевог звезде.²¹⁴⁴ Иако је сам нерадо говорио о томе, и Петар Стамболић је свом биографу признао да је, одрастајући у селу на падинама Јавора, у задрузи која је бројала 34 члана, васпитаван на епским традицијама и српским митовима, који су у његовом окружењу били толико присутни и живи да је у младости и сам за себе осећао да је солунац.²¹⁴⁵ Таква осећања Стамболић је прекинуо као студент, у

---

²¹⁴⁴ Оваква тврдња не би требало да нас наведе на погрешан закључак о томе да је начин на који је изведено уједињење 1918. било и катализатор за незадовољство, у којем су синови ратника потражили излаз хрлећи у КПЈ. Радећи на биографским медаљонима носилаца Карађорђевог звезде са мачевима из Првог светског рата, Т. Влаховић се бавио и њиховим судбинама 1941–1945 (в. више: Томислав Влаховић, *Витезови Карађорђевог звезде са мачевима*, Београд, 1989). Од 800 пописаних носилаца највишег одликовања, свега 20-ак њих било је укључено у рад партизанског покрета; углавном су били мањег ангажовања или у позадини. Они попут трибуна Милоша Бајалице са Козаре, који је пре рата био и члан КПЈ, Луке Стевића из Мојковића крај Крупња, који је био командир партизанске чете и један од већника АВНОЈ-а, или Уроша Ковачевића из Блажева, који ће после рата бити и посланик са листе Народног фронта, били су заиста ретки. Међу витезовима Карађорђевог звезде је после 1918. било много оних који су живели на ивици егзистенције, али ни они ни њихови синови нису желели да ту државу којој су сами ударали темеље руше путем револуционарног преврата. Знатно више њих усагласило је своје политичке погледе са циљевима Равногорског покрета; у његовим редовима неколико старих ратника (Илија Трифуновић Бирчанин, Милутин Драговић, Благоје Крушић, Чедомир Захарић и др) имали су и истакнуте позиције. Више њих су партизани и ликвидирали, попут Божицара Нектаријевића, јединог троструког носиоца овог ордена. У редовима ЈВуО борили су се и потомци неких од истакнутих ратних команданата: синовац и син војводе Петра Бојовића, син војводе Мишића, синови генерала Додића, генерала Дуњића, генерала М. Голубовића, син Павла Јуришића Штурма и Светислава Хојере. Супротно, партизанима се 1941. из тог круга придружио једино Војислав, млађи син Живојина Мишића.

²¹⁴⁵ В. Глишић, *Сусрети и разговори, прилози за биографију Петра Стамболића*, Београд, 2010, 12. Слично сведочанство оставио је и Љубодраг Ђурић: његов отац, учесник ратова 1912–1918,

додиру са КПЈ. Нема сумње да их је мноштво његових вршњака који се нису мицали из те средине задржало – и да су их она, са осећајем да су једна карика у ланцу прошлог и будућег, и повели у борбу 1941. Са свешћу да је њихова борба на трагу предака, ти младићи су потом и јуришали на немачке бункере. Традиција, та толико неомиљена реч код комуниста, имала је можда и кључни значај за масовније сливање сељака у њихове редове.

Оног тренутка када су одреди били испуњени сељацима, комунисти су постали мањина у њима. У септембру 1941. могло их је бити тек око трећине. Међутим, преко комесара и политичких делегата, КПЈ је и даље у одредима спроводила своју линију и усмеравала циљеве борбе. Паралелно са борбом за ослобођење територије текло је и политичко преваспитавање и формирање бораца. Оно посебно узима маха после саветовања у Дуленима и Столицама. Прве заједничке акције, полагање нове, партизанске заклетве, нов поздрав и нови чиновни, увођење категорије *борац* уместо војника, све строжије завођење дисциплине, коначно и стварање мобилних јединица, имали су за циљ да потисну „сељачку стихију“, вежу новорегрутоване војнике чвршће за партију и њене вође и створе дисциплиновану трупу обучену и спремну за извођење тешких задатака.²¹⁴⁶

Завођење дисциплине у јединицама шароликог састава, које нису имале своја јединствена војна обележја ни јасну командну структуру, није било лако. Партизанским руководиоцима је посебно падало у очи да, „осим жеље да се земља ослободи непријатеља и успостави праведан друштвени поредак политичка зрелост није на високом степену“.²¹⁴⁷

У септембру започиње и масовније санкционисање бораца који су грубље прекршили дисциплину и нарушили правила живота у одреду. Команда Мачванског батаљона искључила је током месеца седморицу бораца због недисциплине, самовоље и алкохолисања уз следећу напомену: „Избацивање именованих нека буде опомена свима нама да се овакви случајеви више не догоде јер ће се у будуће предузимати много строжије мере према кривцима. Употреба

успављивао је њега и брата уз епске песме, чак им понекад и гуслајући. Ђурићево детињство снажно су обележиле и очеве ратне приче (Lj. Đurić, *Sećanja*, 67).

²¹⁴⁶ Пеко Дапчевић, *Како смо водили рат*, Београд, 1956, 49; Б. Димитријевић, *Армија*, 20.

²¹⁴⁷ ВА, НОВЈ, 1641-3-1/8.

алкохола најстрожије се забрањује.²¹⁴⁸ На територији више одреда у лето и јесен 1941. партизани су ликвидирали разбојничке групе, чиме су показали спремност да сузбију анархију карактеристичну за унутрашњост Србије под окупацијом. У неколико наврата, стрељани су и партизани који су показали недисциплину или починили теже преступе. Стрељајући хајдучку дружину Милосава Живановића Чаруге на Космају и Александра Манојловића Танде у околини Крагујевца који су им се били придружили а затим наставили са пљачком, партизанске команде показале су спремност и да се одрекну неких од храбријих бораца уколико би се оглушили о строге моралне кодексе.²¹⁴⁹ Други би их, под утиском тешког и неизвесног шумског живота и одређена правила понашања, и сами напуштали, чиме су преостали стицали утисак да се спроводи селекција након које остају само одабрани и заслужни.²¹⁵⁰ За њих, који су остали и истакли се храброшћу, партизанска команда и штампа предвидели су и јавне похвале. Могли су и да брзо напредују у командној структури, што је такође представљало својеврсно ободрење.

По сећању М. Младеновића, топлички партизани носили су испрва илегална имена, славне и јуначке надимке углавном по комитским војводама и хајдучким харамбашама. Требало им је времена да се упознају и зближе. Ипак, заједнички живот у гори код њих је отклонио све сумње о комунистима као носиоцима декадентних идеја: њихови команданти санкционисали су самовољу и пљачку, спречавали насиља која су већ била распотрањена код Пећанчевих четника на југу, добијену храну су делили на равне части, нису много „петљали“ женама нити су се издвајали од бораца. Све то је јачало дух заједништва.²¹⁵¹ Па ипак, убрзо се могло увидети да око кључних одлука изостају дискусије, већ да се тада искључиво следе директиве партије која је остваривала утицај преко комесара.

Један „првоборац“ Озренског одреда упутио је писмо родитељима у којем је изнео утиске који се нису много разликовали ни од његових вршњака у другим

---

²¹⁴⁸ АС Ж, Ж-23, Под. О., 7.

²¹⁴⁹ *Зборник НОР*, 1-1, 96, 166–167; Исто, 1-2, 111, 140–144; Р. Чолаковић, *н. д.*, 247; Д. Дудић, *н. д.*, 90; К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 41, 96; М. Бојић, *н. д.*, 49; АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 54.

²¹⁵⁰ Д. Дејановић, *н. д.*, 42; АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 7–10.

²¹⁵¹ М. Младеновић, *н. д.*, 89–93.

јединицама: „Све већи број наших акција привлачио је народ к нама док је увидео да смо ми стварно његови борци и зато нас сада отворено помаже и прилази нама. Првих дана смо највише јели суху храну, а сада кувамо по три пута дневно, дешава се да чешће закољемо коју овцу или неко прасе. Што се лично мене тиче, ја сам са храном задовољан, и увек при јелу помислим на вас и питам се како ви стојите са храном. Чуо сам да је тамо врло рђаво у погледу хране. (...) Не оскудевамо много у најпотребнијим стварима, добавља се чак и дуван пушачима. Хоћу да вам истакнем да са уласком у одред престаје приватни живот појединца, он улази у колективни живот одреда. Код нас се у ствари живи на принципу комуне, заједничког живота. То се десило и са мном, и ја сам постао беочуг у једном огромном ланцу који свакога часа расте и на коме се свака карика кали да би постао ланац чвршћи.²¹⁵²

Готово идентичне утиске о завођењу дисциплине међу партизанима 1941. – и њихове позитивне ефекте – преноси и Владимир Дедијер: „У то доба био сам политички комесар Крагујевачког одреда. Ту је владала потпуна једнакост међу борцима и командантима. Неки борци чак су захтевали да и све кошуље буду заједничке, да партизан уопште не сме да има своје, него све има да буде 'наше'. (...) Једне ноћи наш Крагујевачки одред (преко 400 бораца) одмарао се после напорног марша, у једном винограду у коме је било пуно зрелог грожђа и шљива. Нисмо имали припремљене вечере, али ниједан борац није дирнуо ни једну бобу грожђа нити и једну шљиву. Рано у зору у виноград је дошао један стари сељак белих бркова, учесник у свим ратовима Србије – од 1912. до 1918. – па кад је видео да му ништа није дирнуто, рекао је: 'Ви сте праведна војска и само због тога ћете победити'.²¹⁵³ Био је то зачетак мита о партизанима чији су аскетизам и дисциплина ишли дотле да гладни нису смели да уберу ни шљиву. Као и многи, и овај је потекао из пера једног од главних Брозових ратних пропагандиста, Владимира Дедијера.²¹⁵⁴ Тамо где је било колебања у спровођењу одлука КПЈ или

---

²¹⁵² Д. Дејановић, *н. д.*, 43.

²¹⁵³ В. Дедијер, *Нови прилози*, 2, 632.

²¹⁵⁴ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, књига 14, Загреб, 1962, 333. Митску (и популаризовану) слику партизанског борца – аскете, који умире од глади преносећи храну до своје јединице, налазимо и у приповетци *Кашика* Антонија Исаковића (А. Исаковић, *н. д.*, 35–40).

недисциплине војника, командир би био смењиван и довођен онај који „хоће да слуша“.²¹⁵⁵

Октобар је протекао у завођењу још чвршће дисциплине. Из тог периода, као један од трагова о тежњи ка формирању беспрекорног лика партизанског борца, потиче и уредба о казнама Посавског НОП одреда, у којој се наводе потенцијални прекршаји и казне које за њих следе. Као кажњив је наведен 21 могући прекршај, од „разбојништва из користољубља или освете и силовања женскиња“ и дезертерства/напуштања положаја, до употребе алкохола, „грубих задиркивања другова“ и „употребе непристојних речи“. Санкције је повлачило и „самовољно узимање народне имовине“ у који је спадало и брање туђег воћа и одузимање робе без плаћања, грешке на стражи, „ширење паникерских вести“ итд. Казне су се могле изрицати у четири степена: од стране команде вода, команде чете, команде батаљона и команде одреда. Чете и водови могле су према овој уредби своје борце да санкционишу првом опоменом, последњом опоменом, укором и строгим укором, премештањем у другу јединицу. Команда батаљона и одреда могла је чинити исто то, уз додатну могућност да изрекне и смртну казну. Међутим, уколико би починио какво „херојско дело“, кажњени партизан је могао и да се рехабилитује и поништи казне.²¹⁵⁶

Документ је важан као прилог разумевања унутрашње организације партизанских одреда у Србији у октобру 1941: оно што је важило у Посавском одреду мање или више било је примењивано и у другим јединицама. Команда нараслог Крагујевачког одреда подвлачила је својим батаљонима и четама потребу „да се наша железна дисциплина одржи и још више учврсти по сваку цену“, уз важно упозорење: „Треба имати на уму да ће партизани успешно започету борбу за народно ослобођење привести крају само тако ако буду дисциплиновани до самог прегоревана, одани народној борби до самог уништења“.²¹⁵⁷

Устаничке акције текле су са великим полетом и оптимизмом. У сарадњи војно-четничких и партизанских одреда ширила се и слободна територија, коју је

---

²¹⁵⁵ *Зборник НОР*, 1-2, 111.

²¹⁵⁶ *Зборник НОР*, 1-1, 161–165. Идентичну уредбу из септембра 1941. пронашли смо и у архиви Космајског одреда (ВА, НОВЈ, 1641-3-6).

²¹⁵⁷ *Зборник НОР*, 1-1, 193–197.

потом требало бранити од немачких јединица. Многи тек регрутовани, млађи борци тада су доживели и „ватрено крштење“. Чистећи и припремајући оружје, у борбу су кретали узбурканих осећања. Један крагујевачки партизан оставио је о тим данима упечатљиво сведочанство: „То ишчекивање, први метак испаљен на непријатеља, затим први јуриш, у мојим мислима добијали су фантастичне размере. Најпре ми се чинило да је то све веома једноставно. Смрвићемо непријатеља, завршити борбу и почети да се веселимо. Онда би друга мисао почињала да подрива прву мало-помало, све док се не би јавила претпоставка да сви гинемо, да непријатељ тријумфује, а нас нема међу живима. Да сам у томе часу могао да са неким поразговарам, да изменим мисли о свему што ме мучи, било би ми од велике користи, осећао бих се смелијим и поузданијим. Али, нисмо смели да разговарамо, а ишчекивање траје, и то је за мене била прва и најзначајнија, али сурова школа прекаљивања. Када је дат знак за напад и борба почела осећао сам се потпуно растерећен, не само психички већ и физички. Добио сам утисак да ни земљина тежа на мене не делује. Чинило ми се да могу полетети. Постајао сам све задовољнији. Борбу сам доживео као неку представу. Праштало је на све стране. Бацане су бомбе, штектали митраљеци с обеју страна, испаливане ракете разних боја. Нисам помишљао да се може погинути.“²¹⁵⁸

Ипак, промена ситуације на фронту мењала је у бити и морал партизанских одреда. Прво веће губљење територије у Поцерини, Посавини и Мачви пратило је и расуло јединица које су се по први пут фронтално бориле са Немцима.²¹⁵⁹ Брз пораз подсећао је на апокалиптичне моменте из Априлског рата. Командант Подринског партизанског одреда имао је прилично лоше утиске о својим борцима: „Приметио сам да наши другови партизани у већини случајева у борби око Шапца, нису одржали онако, како то доликује нама партизанима. Неки су у самим почецима борбе добијали грозницу неке опет заболоо је стомак, неке ноге итд. Неки су опет на пуцањ бомбе или гранате напуштали своја места, и без икаквих разлога напуштали своје другове на ватреној линији, бегали као кукавице, сејали панику свугде где су стигли, говорећи како их Немци побише, а себе за оправдање наводили како су се сви наши другови разбегли. Све ово

---

²¹⁵⁸ Крагујевачки партизански одред, 127.

²¹⁵⁹ М. Бојић, *н. д.*, 63–66.

оставља ружну слику а кања нашу партизанску борбу, а и име партизана.“ Због овог случаја је и кажњено 10-ак бораца овог одреда.²¹⁶⁰

То је била само увертира онога што ће се дешавати у наредних месец дана. Немачке јединице су уз минималан отпор бранилаца већ подељених у два табора заузимале место по месту, а нови покушај фронталне борбе приликом одбране Ужица 29. новембра завршио се поразно по партизанае. Ранија упозорења свог савезника, пуковника Михаиловића, да је такав сукоб са Немцима немогућ, Јосип Броз је игнорисао. К. Поповић је тек после рата могао трезвеније да оцени тежину овог неуспеха: „Ужички период био је, нема сумње, наш истински успех, али се убрзо показало да нисмо реално процењивали опасности с којима смо се у јесен те године суочили. Нисмо били дорасли ново-прикупљеним снагама немачке војне силе, што дабоме, не треба драматизовати. Тада смо се још учили. Неке су илузије, истини за вољу, трајале и дуже.“²¹⁶¹

Приликом одступања партизана ка Санцаку дошло је и до потпуног урушавања њиховог борбеног морала и познатог препуштања судбини рањеника на Златибору. Немци за њих нису имали милости. Шеф партизанског санитета Гојко Николиш наводи да је при повлачењу одреда и на другим правцима велики питање рањеника представљало велики проблем: „Било је случајева да су рањеници остављани у селима, или да се појединцима, нарочито женама, сматрајући их као 'баласт' савјетовало да се врате својим кућама. (...) Сви ти су, махом, постајали лак плијен четника.“²¹⁶² Читава партизанска болница пала је у руке непријатељу и у Кремнима. Савременицима је слика остављених сабораца остала у мучној успомени: „Покретне рањенике смо евакуисали, а тешки рањеници су остали у школи. Кад смо пошли, они су викали. –Другови, побијте нас! Коме нас остављате?! Немци ће нас све поклати!“²¹⁶³ Са таквим сликама

---

²¹⁶⁰ АС Ж, Ж-23, Под. О., 12.

²¹⁶¹ А. Ненадовић, *н. д.*, 57.

²¹⁶² G. Nikoliš, *н. д.*, 348.

²¹⁶³ *Крагујевачки партизански одред*, 361. Драгослав Дража Марковић у својим мемоарима говори о самоубиству његовог кума, старог комунисте, учитеља Чедо Милосављевића из Стојника, на Златибору новембра 1941. Иако је партизанска традиција његово самоубиство оцењивала као херојски чин, Милосављевић се убио „због повређеног поноса, из ината“. „Наиме, приликом надирања Немаца, у једној гужви, др Јулка Мештеровић узела је кум Чедин кожни капут и дала га Жујовићу Црном, позивајући га да иде, јер наилазе Немци (и Црни је био рањен у раме). Чеду је увредила непажња; узима се његов капут; а он је рањен; био је повређен као човек као комунист; био је дубоко увређен и – узео је пиштољ и убио се. Није могао да преживи непажњу, понижење, увреду. Имало је нешто за поштовање код те старе генерације комуниста: имали су кичму, били су

страдања и кукавичлука својих команданата, остаци партизанских одреда нашли су се у Санцаку. Није чудо да је, услед свих пораза, део њих почео да преиспитује дотадашњу стратегију. Ипак, места за критику није било: све гласније међу њима, заједно са физички слабима, руководство КПЈ прогласило је за *паникере* и отерало их из одреда.

Константин Коча Поповић је с правом оцењивао да се „убрзо после нашег повлачења, ситуација брзо кварила у корист четника“. Партизани и њихових помагачи који су остали на терену нашли су се усред прве ратне зиме пред тешким искушењима. Били су гоњени и од окупатора и од војних снага Српске владе, искиданих веза и препуштени сами себи. Посебну тешкоћу представљали су им и рањеници које нису смели да остављају на чување, а који су им додатно отежавали кретање. Мемоари преживелих бораца говоре о читавом сплету издаја и двоструким играма вероломних сељака, поготово оних који су раније били повезани са партизанима а тада морали да се рехабилитују пред новим властима. Тешко би се одлучили да помогну оне које су до јуче видели као ослободиоце, још теже да их приме на конак.

Везу са „шумцима“ прекидали су и најближи сродници. Један шумадијски партизан записао је свој утисак о тој појави, приписујући је и смени годишњег доба: „Наши су људи врло занимљиви! На пример: када оголи шума и пада снег, осетно изгубе самопоуздање. Тада некако чудно посиве и оголе у души. Тврди су за недаће других, хладнији и уморнији према свему што је туђе. а када, рецимо, шума олиста, развијоре се баш као и она. Тада се понашају племенитије, готово као цвет према пчели. Пуштају те у кућу без роптања, дају последњи залагај хлеба и бде над тобом као над најрођенијим.“²¹⁶⁴ До пролећа и поново олистале шуме, борци и руководиоци из некадашњих жаришта устанка у Шумадији и западној Србији били су приморани да се склоне у земунице и прекину ма какав озбиљнији илегални рад.²¹⁶⁵

поносни, поштовали су своју личност – били су људи. Њима, нов хијерархијски 'ред' то није могао да измени“ (Д. Марковић, *н. д.*, 1, 106).

²¹⁶⁴ Ж. Несторовић, *н. д.*, 170.

²¹⁶⁵ Месеци живота у земуницама били су страховито исцрпљујући за комунисте који су се у њима скривали. Те моменте најдетаљније је описао шумадијски партизан Живомир Несторовић, чије смо записе већ цитирали. Неретко се дешавало да на њихова склоништа набасају и противничке снаге при претресу терена. „У земуници се одвијала драма. –Мислила сам да ћу умрети, сећа се Манцика. У земуници је било тесно, зној ме је обливао, а била сам болесна. Згрчена седела сам на

Највише партизана у централној Србији 1941/1942. преостало је у планинским подручјима, далеко од домања њихових прогонитеља. Тамо су се, за разлику од равничарских крајева где су могли да опстану само појединци и групице, одржали и читави одреди од неколико десетина војника. Дане би проводили у кретању кроз неприступачне завејане пределе, ноћи у кућама сељака. „Општа директива била је избегавати борбе и стално бити у покрету. Нису били ретки ни случајеви дезертерства. Готово сваки сукоб коштао нас је, поред неког мртвог и рањеног, и по којег бегунца. Па ипак ми тада нисмо доживели ниједан пораз, успели смо да се одржимо и морал у Одреду је био на високом нивоу“, сведочио је један партизан са југа Србије.²¹⁶⁶ У предасима су налазили времена и за политичку наставу, углавном кроз читање и тумачење појединих поглавља „партизанског удбеника“ – Историје СКП(б). Имало је и дана када су били принуђени да ноће и под ведрим небом, па би се сналазили заузимањем трла и колиба или постављањем неких импровизованих шатора.

Муке које су партизани прошли у првој ратној зими ретко ко је умео да опише. Један од боље пренетих утисака настао је из пера Богдана Стевановића, предратног професора и класичног филолога који је рат провео као борац Јастребачког НОП одреда: „Скривајући се по разним скровитим местима, били смо изградили специјалну, такозвану зечју тактику: уместо у дубинама столетних шума, крити се у малим комадима ситне шуме, на њиховој ивици, често и у неком купињаку или трњаку украј самог пута. Зато је било потребно имати нерава, јер поред тих места, како сам већ напред навео, често је пролазио непријатељ и некоме је лако могло пасти на памет или га нужда притерати да баш ту сврати. Тада би погибија била неизбежна. Али времена су била таква и ризик је био саставни део скоро сваке партизанске активности. (...) Како се све то могло издржати? Поменуо сам да смо били мајстори у конспирацији. Непријатељ још не би успео ни да крене за нама, а ми смо већ ишли даље. Што нисмо настрадали, узрок је и наша несаломљива воља да издржимо све тешкоће. На пример, баш кишних дана и при највећем невремену ми никако нисмо хтели да спавамо у

једној кутији од меда. Наједном добила сам јаке грчеве. Почела да се гушим. Хтели смо да отворимо капак па шта буде. Смрт је била спас за муке у којима смо се налазили. Секретар међутим, то није допустио“ (Д. Обрадовић, *н. д.*, 228).

²¹⁶⁶ Б. Стевановић, *н. д.*, 87.

колибама, него бисмо се радије шћућурили под шаторским крилом у некој густој шумици, лежећи често на неравном тлу и грудвама. Са даништа смо долазили тек кад се добро смркне и све утиша: из акција се на њих враћали благовремено, у сваком случају пре него што почне зора. Легли бисмо да спавамо тек пошто се увучемо дубље у шуму. Прво бисмо прострли шаторско крило, па онда једну поњаву, које смо дању брижљиво скривали у неком грму. Спавали смо обучени и обувени. Уво нам је било осетљиво и на најмањи шум могли смо се увек пробудити. Тако нас непријатељ није могао никако затећи на спавању и ухватити живе. Често смо мењали место боравка. Говорили смо једино шапатом и нисмо кашљали. Срећна околност је била што ни ја ни Долински нисмо пушили, јер је касније било доста кубуре са друговима пушачима, који су уз то и кашљали. Водом смо се снабдевали ноћу по пољима; храну смо имали обично суву – најчешће хлеб, сир и лук.“²¹⁶⁷

„Било ми је најтеже то што нисам имао довољно времена за спавање. Глад ми никад није била главни проблем. Могао сам данима да трпим недостатак редовне исхране, али ме је неиспаваност стављала на велике муке. Ако не отспавам не могу да се опустим и сталожено размишљам. Зато ми је од свега важније било да уграбим макар петнаестак минута за ту обнову кондиције – а могао сам да заспим за тили час. Све ми је било мање важно од спавања. Чак и вода“, присећао се доцније Коча Поповић.²¹⁶⁸ Међутим, стално кретање по планинама 1942. допринело је да их партизани прихвате као свој дом и прибежите и упознају сваку њихову стазу и богаз; зато се сваки напад на њих, ма колико противничке снаге биле бројније и опремљеније, завршавао неуспехом. Они који су преостали и преживели све тешкоће у планини постали су прекаљени ратници, до последњег даха одани циљевима КПЈ. Отуд и мит о неуништивим *космајским партизанима, јастребачким партизанима, партизанима из бабичке горе*.

Неки ипак нису издржали све тешкоће потрајалог и неизвесног шумског живота. Дуги маршеви, непроспаване ноћи, смрт ближњих, гладовање, страх од издаје који се претварао у параноју – све је то кидало нерве и мењало људску личност. Дошли смо до података и о две трагичне погибије врло угледних

---

²¹⁶⁷ Б. Стевановић, *н. д.*, 149–150.

²¹⁶⁸ А. Ненадовић, *н. д.*, 98.

комуниста са југа Србије, које су као контроверзне епизоде ретко помињане у литератури о партизанском покрету.

Милисав Игњатовић Јанко (1911–1942) је био нишки правник, у периоду 1937–1939. секретар МК КПЈ у Нишу, а након тога и члан ОК КПЈ у овом крају. На почетку рата био је заменик команданта Озренског одреда. Његова јединица тешко је пострадала током 1942, поготово у тзв. Аћимовићевој офанзиви. Већи део партизана погинуо је борбама са снагама СДС, а преостале разбијене групе падале су једна за другом. Стратегија владиних снага била је следећа: „Пошто се увидело да је изванредно број бандита из свих одреда ипак успео да се у кукурузима, појатама, пећинама и шумама прикрије, то је наша акција добила други карактер. Наши одреди посели су сва села, све изворе воде, све прилазе и од те акције очекивали смо, разуме се, резултате, јер су чланови ових банди морали доћи или по воду или по хлеб. Такав начин акције дао је изванредно добре резултате, јер после три дана почели су да се извлаче бандити из својих склоништа и да траже храну и воду... На исти начин ухваћен је и Васа Албанац, командант Сврљишког комунистичког одреда.“²¹⁶⁹

Други партизани су падали издајом сељака, убијани ноћу од јатака – некадашњих сарадника, а неки су и сами предали и постали полицијски провокатори. У околини Сврљига остало је на слободи и у животу свега пет партизана, међу којима је био и Милисав Игњатовић. Он је од ОК Ниш, са којим је одржавао везу, у октобру 1942. добио задатак да прикупи преостале партизане у југоситочној Србији и оживи акцију. Међутим, судбина сабораца унела је у Игњатовића параноју. Почео је манично да гони партизане које је оценио као недисциплиноване, а онда и да врши ликвидације оних за које је посумњао да раде за непријатеља. Најпре је привео и у мукама уморио групу партизана из села Матејевца, које је оптужио да су заврбовани од СДС да га ликвидирају.²¹⁷⁰

Један од учесника у њиховом мучењу и убиству после рата је о томе оставио детаљно сведочење, у којем је описао да су осумњичене тукли, давили, пекли ужареном лопатом по телу и гениталијама. Један од њих приликом тортуре је умро, двојицу су обесили, а најмање четворицу заклали. „После клања сваког би по мало затрпали снегом. Пред зору поубијане другове набацили смо у један

²¹⁶⁹ Д. Дејановић, *н. д.*, 164.

²¹⁷⁰ Исто, 134, 154, 169–170.

бунар који је био у близини појате. До овога је углавном дошло због сумње Јанка на Матевчане. Он приликом саслушања говорио ово смо морали да учинимо да нам се не би поновио Лалинац. А другове Тићу и Кићу узео је на саслушање због тога што су га критиковали и што су повремено изражавали неко незадовољство, па је због тога био одстрањен из партије и јединице.²¹⁷¹ Онда је по Игњатовићевом наређењу приведен и извесни комуниста Реља из Сокобање са својим борцима – у чију се исправност такође сумњало. И над њима је извршено идентично саслушање и исти злочин: „Сви су били потпуно голи и везани. Тако везани наређани су поред ватре. Појата је била са три стране ограђена а са једне разграђена. Одмах после тога позвао ме је Металац. И са њим сам извео Рељу. Кад смо га одвели недалеко од појате, Металац му је наредио да легне. Пошто је овај легао он га је приклао. Тако смо свих седам другова заклали. У овоме учествовала су још двојица другова.“²¹⁷²

Да је дошло до међусобног разрачунавања међу партизанима констатовали су и органи СДС, који су на терену пронашли лешеве убијених: „У току овог месеца извршили су комунисти Заглавске чете своје унутрашње разрачунавање при чему су убили својих 15 чланова. И то 6 у с. Милушинцу, а 9 у с. Васиљу, среза Заглавског. Лешеве су нађени голи и грозно измрцварени. Исти су убијени под сумњом да су хтели да издаду комунисте Дражиновцима и да се потом придруже овима. Убијени су највећим делом сељаци – партизани.“²¹⁷³

Преостали партизани у овом делу Србије били су паралисани страхом након преких акција свог команданта. Један од бораца из Игњатовићеве пратње описао је стање унутар јединице: „О овоме свему није било много дискусије у одреду међу преостале другове. Од овога покоља већ се био поплашио један изван број другова.“²¹⁷⁴ О случају се прочуло и унутар ОК Ниш и онда је донета одлука да се Игњатовић због ових поступака казни. Заиста, једне ноћи у децембру 1942. група Јанка Игњатовића је опкољена и разоружана. Игњатовић је покушао да бежи, али је ухваћен и „један партизан му разбио кундаком главу“. Са партизанима који су учествовали у разоружавању дошли су и чланови ОК КПЈ:

---

²¹⁷¹ АС, БИА, IV-40, *Провале и издаје у току Другог светског рата на простору Ниша.*

²¹⁷² Исто.

²¹⁷³ ИАБ, УГБ, СП-IV-208-А; *Извештаји комесарске управе*, 324.

²¹⁷⁴ АС, БИА, IV-40, *Провале и издаје током Другог светског рата на територији Ниша.*

Душан Тасковић Срећко, Момчило Сибиновић, Конрад Жилник и други. Сада су они саслушавали Игњатовића и његове целате на начин на који су и они раније мучили сумњиве партизане: „Саслушање над Јанком вођено је са батином. Мучен је истим мукама како је и он мучио па још и горим. Он је и печен са нарочитим гвожђем. Од њега је тражено да призна да ли је сарађивао са неком иностраном шпијунажом. Он је у полунесвесном стању говорио да јесте. То сам ја лично чуо, јер сам био присутан на крају саслушања. По саслушању је и он обешен као и претходна двојица. Да се они ликвидирају одлучила је партијска јединица заједно са друговима из ОК-а.“²¹⁷⁵

О суровим унутрашњим обрачунима у сврљишком крају остало је мало трагова у партизанској мемоаристици. Ту и тамо наводило се тек да је Милисав Игњатовић због извесних грешака стрељан, али су сви детаљи који су однели скоро 20 живота (више него њихове борбе са четницима) вешто прећуткивани.²¹⁷⁶ Трагови за узроцима Игњатовићевог понашања воде у три правца. Помиње се да је, кријући се после разбијања његовог одреда, сам провео око 40 дана у једној рупи у сврљишким планинама. То је морало да остави трага на његову психу. Затим, био је свестан да је у исто време због њега на Црвеном крсту у Нишу била логорисана скоро цела његова породица. Отац, мајка и брат су му стрељани на стратишту тог логора. То је додатно оштетило његову личност. Коначно, људи из његовог окружења наводили су да му је ОК Ниш, уколико испуни све задатке организације, обећао рехабилитацију пред партијом у којој је често био у немилости и наводно место члана у ОК-у. То обећање га је привукло, а затим одвукло пут злочина. Чини се да је баш ради те чињенице читава прича после рата заташкана, чиме је скинута и одговорност са окружног руководства за сва немила збивања.²¹⁷⁷

Трагична погибија партизана Расинског одреда била је нешто другачије природе. Тамо су прво крајем 1942, односно почетком 1943, због недисциплине

---

²¹⁷⁵ Исто.

²¹⁷⁶ Д. Дејановић, *н. д.*, 170; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 138; С. Босиљчић, *н. д.*, 67; АС Ж, Ћ-2, ф. 461, *Председништво општинског одбора СУБНОР Ниш – републичком одбору Србије*, јун 1982 (документ добијен добротом Љубинке Шкодрић).

²¹⁷⁷ М. Миловановић, *н. д.*, 96; АС, БИА, IV-40, *Провале и издаје током Другог светског рата на простору Ниша*. Овај догађај је нашао своју драматизацију и у филму „Двобој за јужну пругу“ (1978) по сценарију Пурише Ђорђевића, где је случај М. Игњатовића делимично приказан кроз лик секретара Мише.

стрелјани познати првоборци Милан Ивић Јунак и Богиња Михајловић, обоје чланови КПЈ. Шта је тачно подведено под Ивићеву недисциплину није до краја јасно, док је о случају партизанке Богиње, учитељице из Крушевца, сачувано више детаља. По званичној оптужби, она је стрелјана због „хушкања и роварења међу друговима и због вечите апатије током борби и неизвршења наређења“.²¹⁷⁸ Њен саборац Драгољуб Ђокић Кант износи нешто више детаља о овом случају: „Пошто смо имали да пређемо велики пут да би на време извршили намеравану акцију, три друга и другарица Богиња који су били болесни требали су остати у колибама, како је било одлучено. Томе су се успротивили, нарочито другарица Богиња, која је почела да се свађа и рекла је – да је боље да ју стрелјају, него да падне непријатељу у руке. Добацила је, да је нарочито остављају зато, да би је се ослободили. Јастреб, њен командир добацио јој је нешто заједљиво у шали, а она му је на то одговорила: 'Ћути сељачино, шта ти знаш!'“ То је било довољно да јој се суди за тешку повреду дисциплине. Када су је повели на стрелјање, несрећна жена је клицала партији.²¹⁷⁹

Овај случај изазвао је подељеност међу борцима, и као лане у Сврљишком одреду, лошу атмосферу у јединици. Неповерење и бојазан увукли су се и у друге Богињине саборце.²¹⁸⁰ Страх се посебно показао код *Наде Поповић*, партизанке која је била сличног профила као убијена. Потицала је из угледне крушевачке породице, а рат 1941. затекао је као студенткињу права, већ учлањену у КПЈ. Међутим, тежак шумски живот и лоши односи унутар јединице у њој су развили

---

²¹⁷⁸ А. Стошић, *н. д.*, 400; А. Маринковић, *н. д.*, 202

²¹⁷⁹ АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 231. Свака појава самовоље или поступање другачије од „линије партије“ кажњавани су сурово, поготово у периоду 1942–1943. када се КПЈ борила да преживи на терену и када јој је монолитност била потребна више него икад раније. Тада су по кратком поступку ликвидирани и неки врло угледни борци. У Расинском одреду изведен је пред стрелјачки stroj и Брана Аксентијевић, шпански борац, за ког се посумњало да врши шпијунажу у корист непријатеља. Некадашњи командант Озренског одреда, Мартин Никезић, пошто је после боравка у логору и привременог пасивизирања поново отишао у партизане, стрелјан је јер се посумњало у његово раније држање. Организатор и лучоноша партизанског покрета у области Смедерева, агроном Петар Вељовић Геца, убијен је у августу 1942. само зато јер се залагао да међу партизанским руководиоцима једнако буду заступљени сељаци и радници, будући да су се у време класне радикализације те године ови други фаворизовали на рачун првих, који су били знатно бројнији. Забележено је мноштво је сличних, трагичних прича.

²¹⁸⁰ АС Ж, Ђ-2, ф. 461, сећања др Драгослава Јовановића (1975), документ добијен добротом Љубинке Шкодрић. Питање унутрашњих обрачуна унутар партизанског одреда на Јастрећу отворио је у књижевности и један од њихових сведока, Добрица Ђосић, у роману *Далеко је сунце*. У лику Гвоздена, заменика команданта одреда који је стрелјан због непокорвања одлукама КПЈ, обједињено је неколико трагичних судбина партизана са југа Србије.

стални страх за животом, који се тешко одразио и на њену психу. Њено здравље додатно се погоршало пошто су јој отац и сестра стрељани у логору. Поменути Д. Ђокић наводи да је на све то утицао и љубавни крах са једним партизаном у одреду. Тако, у лето 1943. некада популарна партизанка све је теже комуницирала са својим саборцима, а почела је и да одбија да узима храну и воду у страху да је не отрују. Брига о њој, поготово у нападима панике, постајала је све тежа.

У једном моменту, у ишчекивању напада ЈВуО, а у страху да не ода партизански положај, њени саборци одлучили су да је ликвидирају. „Када је почела киша, Н. је била полугола и другарице нису успеле да је обуку. Била је страшно насртљива, тако да смо морали да је вежемо. Како није мировала и ударала је ногама и рукама, превртала се, везали смо јој руке за један бор. Када смо Брка, ја и Слободан наилазили, она је са везаним рукама уз дрво плесала. Када нас је угледала изненада је дошла к себи и вриснула: 'Зар сам то доживела, зар су то моји идеали?' (...) Вређала је А. због које ју је Јаблан оставио и говорила је како је он не би напустио да има лепе зубе као А. (...) Почела је да звижди мелодију неког познатог валцера и да плеше око дрвета. Напустили смо је и ми... Када је видела другове Ј. Ц. и Х. П. са револверима узвикнула је: 'Знам зашто сте дошли!' Њен узвик су прекинула два револверска пуцња, која су ставила у заборав још једно људско биће, које је завршило на овако трагичан начин – борбу за идеју и ослобођење.“²¹⁸¹

---

²¹⁸¹ АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 326–330; А, Стошић, *н. д.*, 432; А. Маринковић, *н. д.*, 203. Обе партизанке убијене од својих сабораца после рата су рехабилитоване. По Нади Поповић добила је име једна основна школа у Крушевцу. Сачуван је и један нетипичан документ из архиве Космајског одреда, који говори о убиству рањеника 1944, не би ли му се скратиле муке: „Ове недеље склонили смо другове – рањенике. Друг Луне је био врло тешко рањен: за пет дана он је био толико пропао да је било уопште немогуће да се спасе. Последњег дана 11 ов. м. ца он је био стално у агонији и било је питање дана његове смрти а можда питање сата. Зато су поверенство и ср. Н.О. одбор сагласно донели одлуку да се другу Луку прекине муке и 11 ов. м-ца у 7 х у вече дотукли смо га и сахранили у присуству чланова поверенства и ср.Н.О. одбора. Слава другу Луну! Податке о покојном другу дајемо следеће: рањен 6/VIII у борби са чулавцима у Венчанима, умро 11/VIII у 28.“ (АС, Ђ-9, ОКМ-6-796). Примери где би партизани „дотукли“ своје рањенике не би ли спречили да падну у руке непријатељу забележени су и у другим крајевима Србије (Б. Томанић, *н. д.*, 149).

3. 5. 2. Смрт у подвигу: самоубиства партизана и комуниста у Србији

„Човек новог кова“, комуниста, није живео уобичајеним животом, па смрћу обичног човека није смео ни да мре. У конструкцији партијске пропаганде, његов одлазак са овог света морао је да прође уз посебан подвиг и јунаштво. Посебна прича о моралу партизанских одреда тиче се и *херојских самоубистава* револуционара који су се налазили у тешким или безизлазним ситуацијама. Овакав чин, који би по В. Дедијеру представљао „највишу форму револуционарног саможртвовања“, није био тек послератни мит, о чему говори и чињеница да је код партизана и комуниста био неупоредиво присутнији него и у једној другој војсци током грађанског рата у Србији.²¹⁸²

У раније наведеним инструкцијама о држању пред непријатељем нигде не стоји да комуниста треба да изврши самоубиство уколико се нађе у безизлазној ситуацији. Међутим, још у предратном периоду неки од виђенијих комуниста на тај начин су покушали да себе сачувају мука, а партију потенцијалних провала. Познато је да је Милован Ђилас покушао самоубиство у затвору 1933, ударивши себе ножем у груди; сликар и активни комуниста Дида Демај је у истражном затвору пресекао себи вене стаклом од разбијене сијалице.²¹⁸³ Било је и трагичних примера, где је мотив дизања руке на себе био узрокован самоиспитивањем и грижом савести због сарадње са полицијом. Бивши организациони секретар КПЈ за Јагодину Жика Ђурђевић је након провале организације 1937. под тортуром почео да сарађује са полицијом, „те је на крају и самоубиство извршио из гриже савести“.²¹⁸⁴ Сестра Ивана Калапиша обесила се у клозету Управе града Београда у мају 1940, пошто је на саслушању одала брата и његове везе са КПЈ.²¹⁸⁵ Други су самоубиства сматрали за слабост, о чему говори и пример атентатора на министра

---

²¹⁸² Теорију о саможртвовању револуционара, пишући о периоду Француске револуције, први је изнео француски историчар Албер Собул, разликујући два типа самоубиства: оно када војник револуције не жели да падне у руке непријатељу и оно када себи одузима живот не би ли избегао да види пораз у бици у којој је учествовао.

²¹⁸³ V. Dedijer, *Novi prilozi*, 3, 353; ИАБ, БИА, IX-12, *Светозар Вујковић*.

²¹⁸⁴ ИАБ, БИА, XIII-1, *Никола Губарев*.

²¹⁸⁵ Исто, I-1, *Бошко Бећаревић*.

М. Драшковића 1921, који су на предлог својих другова да после извршеног задатка можда треба размишљати и о самоубиству одговарали да је атентатор „борац, револуционар који је устао против насиља буржоазије, а не неки дешператер који пуца у министра, па на себе“. Мислили је да је за комунисту достојно да или погине у обрачуну са полицијом или преживи и онда јавно пркоси непријатељу.²¹⁸⁶ И уџбеник за револуционаре, роман „Како се калио челик“, говорио је да се са реакционарима треба борити до последњег даха, а ако је пораз изванредан, наводила се као херојска и могућност самоубиства.²¹⁸⁷

Са првим поразима 1941. јављала су се самоубиства и код партизанских руководилаца: делом због одговорности пред борцима за неуспех, али и да не би живи пали непријатељима у руке. Међу првима, у августу 1941, пошто је био тешко рањен и претрпео пораз, убио се командир чете у Мачванском одреду Станко Орељ.²¹⁸⁸ Потом је, на терену истог одреда, пошто је његова јединица потучена крајем септембра, а он такође рањен и опкољен, самоубиство извршио и Мика Митровић Јарац, први партизан који је изгубио живот на тај начин, а који је касније проглашен за народног хероја.²¹⁸⁹ При паду слободне територије, сами су себи одузели живот и команданти градова у којима су се партизани учврстили – Чачка (Миленко Никшић) и Ужица (Вукола Дабић).

До краја рата још 13 народних хероја са територије окупиране Србије изгубиће живот на овај начин. Александар Станковић, командир чете у Мачванском одреду, опкољен од вишеструко јачих непријатељских снага, убио се децембра 1941. у селу Бела Река. Месец дана касније, у другом крају Србије, у идентичној ситуацији убио се адвокат Алекса Маркишић, секретар СК КПЈ у Сокобањи.²¹⁹⁰ Први командант партизанског одреда који је у очају дигао руку на

---

²¹⁸⁶ К. Николић, *Комунисти*, 83.

²¹⁸⁷ Н. Островски, *н. д.*, 196.

²¹⁸⁸ Д. Пармаковић, *Мачвански одред*, 263–266.

²¹⁸⁹ *Зборник НОР*, 2-1, 81–82; *Narodni heroji*, књига 1, 45; Д. Пармаковић, *Мачвански одред*, 469–470.

²¹⁹⁰ О самоубиству свог побратима, В. Дедијер је записао утисак који може да важи и за друге комунистичке функционере: „По мом дубоком уверењу не због страха од мучења, него да би спречио да непријатељ ликује што је ухватио живог једнога Алексу Маркишића“ (В. Дедијер, „О партизанском саможртвовању и херојском самоубиству“, *Глас Српске академије наука и уметности*, Одељење историјских наука, књ. 3, 1983, 253).

себе био је Димитрије Драговић Вук из Сокобање, који је у новембру 1941, опкољен од четника Косте Пећанца, пуцао себи у главу.²¹⁹¹

У марту 1942. на исти трагичан начин живот су изгубила још тројица потоњих народних хероја: Миливоје Манић Албанта, Иван Мукер и Коста Стаменковић. Мирослав Букумировић Букум из Београда био је ухапшен, али се приликом саслушања отео агентима, бацио кроз прозор зграде затвора и погинуо на лицу места. До краја 1942. у смртној опасности извршили су самоубиство и партизански команданти из јужне Србије Никодије Стојановић и Милун Минић.²¹⁹² Током 1943. себи су одузеле живот и Радмила Трифуновић, политички кадар ОК Пожаревац, и Милица Вучетић, секретар СК СКОЈ за Чачак, а током 1944, пред сам крај рата, и члан ОК КПЈ Пожаревац Божидар Димитријевић Козица и Слободан Јовић, запослен у штампарији ЦК у Београду.²¹⁹³ Овом списку треба додати и име Милинка Кушића, једно време члана Главног штаба Србије, који се убио 1943. у Босни под врло специфичним околностима, о чему ће бити још речи.

Карактеристично самоубиство било је пуцање себи из пиштоља у главу, мада се неколико народних хероја у драматичним моментима разнело и бомбом. Упечатљиво је да су сви изузев једног тај чин починили опкољени од домаћих антикомунистичких снага – СДС/СДК и ЈВуО. Говори ли тај податак да су већа мржња, али и већи страх, владали од „домаћих издајника“ него од окупатора?

У случају лесковачког револуционара и старог комунисте Косте Стаменковића (1940. једно време био и члан ЦК) и топличког комесара Никодија Стојановића Татка радило се и о колективним самоубиствима. Стаменковић је, откривен у марту 1942. у околини Лебана од четника Косте Пећанца, одбио предају. „Поред Косте је била његова кћерка Лепша као и још две партизанке. Када су им остале две последње бомбе Лепша је једну бацила на четнике када су се приближили. Другу је одвио Коста зубима (био је инвалид) повикавши четницима: –Коста и његови борци никада се живи неће предати! Експлозија их је

---

²¹⁹¹ АС Ж, Ђ-2, ПКС-42.

²¹⁹² *Narodni heroji*, књига 1, 126, 487, 561, 584. У партизанском покрету учествовала је цела породица Букумировић. Поред Мирослава, и његове сестре Србијанка и Јованка, београдске илегалке, ухапшене су и стрељане на Бањици (*Mesta stradanja*, 148–151).

²¹⁹³ *Narodni heroji*, књига 1, 188, 351; књига 2, 292, 332.

затим све разнела.²¹⁹⁴ Погибија топличких партизана 13. августа 1942. била је још трагичнија. Пред непријатељским потерама, они су се поделили на десетине и склонили у земунице на Малом Јастрепцу. Тамо су имали довољно намирница за дуже време живота у шуми. Међутим, један од поколебаних бораца их је проказао владиним снагама и они су дошли до тачне локације земунице у којој се налазио Никодије Стојановић Татко са својом групом бораца. У покушају пробоја погинуо је један партизан, док је њих седморо, на челу са командантом, извршило колективно самоубиство; пуцали су једни другима у главу и у срце. Њихове унакажене лешеве власти су потом јавно изложиле у Прокупљу.²¹⁹⁵ О учитељу и партизанском команданту Татку из Топлице касније су се препричавале легенде. Говорило се да је жив и да у другом крају земље и даље предводи партизански одред. Саборци су га опевали и у песми.²¹⁹⁶

Погибија топличких партизана посматрана је, иако се радило о групном самоубиству, као жртва достојна комунисте и револуционара, јер је проистекла из борбе до последњег даха. Иако се није радило о самоубиствима, скрећемо пажњу на још два оваква случаја у Србији, о којима има трагова у изворима првог реда. О погибији пожаревачких партизана 15. јуна 1943. у селу Набрђу сачуван је детаљан извештај официра СДС: „Ми смо (...) опколили кућу и почели бацати бомбе, пуцати из митраљеза и пушака у кућу и позивали неколико пута партизане на предају, али су они казали 'Живи се не предајемо'. После испаљених више од 10 бомби и после двочасовне борбе као последње чула се је из куће песма *Интернационале* а затим комунистичка песма под стиховима *Ја умирем слобода већ сија, за нама ће остати другови који ће нас осветити* и т. д. Ова песма значила је потпуну њихову капитулацију и ми да би имали иницијативу у нашим рукама из свих оружја са којима смо располагали бацајући бомбе отворили смо паничну ватру као одговор на ову песму. Убрзо иза овога дошао је капетан Немачке војске из Пожаревца са неколико војника те смо поново позвали партизане на предају али они нису ни овог пута то хтели учинити, те смо после

---

²¹⁹⁴ В. Дедијер, *О партизанском саможртвовању*, 255.

²¹⁹⁵ АС Ж, Ж-23, Јаст. О., 2; С. Несторовић, *н. д.*, 266–267.

²¹⁹⁶ Трећег маја 1943, на другом крају Србије, група партизанских руководилаца и бораца била је опкољена од снага СДС у Миријеву код Жабара, у једном салашу крај сеоског гробља. Најпре су пружили отпор, а пошто су допали рана, активирали су бомбу која их је усмртила сво петоро (С. Марковић, *Узаврела Морава*, 290–291).

овога из свих оружја бацајући бомбе пуцали у кућу која је скоро сва била демолирана. (...) У овој борби уништена је једна комунистичка петорка.²¹⁹⁷

О погибији партизана Чачанског одреда у марту 1944. у селу Грабовици говори проглас команде те јединице: „Крвожедни немачки пси похитали су заједно са групом Недићевих жандарма, привукли се неопажено кући у којој су били наши другови и опколили их. Развила се кратка, али бесна и крвава борба. Шесторица другова погибоше у борби а шесторица пробише непријатељски обруч и успеше да умакну испред непријатеља. (...) Као и наши другови пали у Остри 5. марта 1943, и ови јунаци, и ако су се нашли у безизлазној ситуацији, ни једног тренутка нису помислили да се предаду смртним непријатељима нашег народа. 'Радије умиремо за слободу свог народа, него да се срамно предамо немачким разбојницима и издајницима нашег народа' – то бејаше последња мисао и ових бесмртних јунака. Последње наређење храброг командира Рада бејаше 'Другови, отварајте ватру'. А неустрашиви митраљезац Мићо Брановац падајући викнуо је: 'Гвоздене држи митраљез, другови осветите нас'.²¹⁹⁸ Свима њима партизанска средства пропаганде одавала су пошту као погинулима *херојском смрћу*.

Херојска самоубиства партизана су забележена на територији сваког Окружног комитета КПЈ у Србији. Партизан Илић из Шумадије, тешко рањен у борби са одредом СДС у околини Аранђеловца 1943, пуцао је себи из пушке у браду, не би ли разнео своје лице и онемогућио непријатељима да га идентификују. То је иначе био чест мотив за самоубиство пуцањем у главу.²¹⁹⁹ Недељко Барнић Жарки, вођа партизанских диверзаната у Банату 1944, пуцао је себи у слепоочницу али је, тешко рањен и слеп, остао жив. Немци су га ставили на муке, али он није проговорио. Закопан је у песку и тако остављен да умре мученичком смрћу.²²⁰⁰ У септембру 1943. у Урошевцу се, опкољен у једној кући, убио секретар МК СКОЈ-а Трајко Грковић, претходно ранивши два фашистичка полицајца. Члан ОК СКОЈ Зајечар, 18-годишња Стојанка Радосављевић, убила се опкољена у једној кући у Књажевцу. Према полицијском извештају, она се тада налазила у друштву једне партизанке; „једна је партизанка убила другу из

²¹⁹⁷ АС, БИА, 1-20, *Специјална полиција Браничевски округ*.

²¹⁹⁸ ВА, НОВЈ, 1642-3/1-18.

²¹⁹⁹ В. Дедијер, *О партизанском саможртвовању*, 263.

²²⁰⁰ *Narodni heroji*, 1, 62.

револвера а потом, уништивши исправе своје и убијене извршила је самоубиство“.²²⁰¹ Најстарији јастребачки партизан, 64-годишњи Станојло Милошевић Оца, који је заробљен у једној акцији СДС, на саслушању у крушевачкој полицији успео је да попије отров и тако се спаси мука пре него што је тортура почела.²²⁰² Партизански *теренци* из Гроцке, са псеудонимима Сеља и Јаран, у марту 1943. били су опкољени од снага СДС. Покушали су отпор, али им је закочио митраљез. Пошто су обојица рањени и нису могли даље да беже, одлучили су се на самоубиство.²²⁰³

На територији ОК Ниш забележено је чак 15 самоубиства комуниста и функционера КПЈ.²²⁰⁴ Нетипична је и погибија секретара ОК Ниш Душана Тасковића Срећка, у априлу 1944. године. Он се скривао са две партизанке: Христином Маркишић (супругом Алексе Маркишића) и Радмилом Ковачевић. Када су откривени, једно за другим сво троје су извршили самоубиство. Чињеница да су на тај начин настрадали баш у селу Каменица, крај Ниша, за које се везује и јуначка погибија Стевана Синђелића, од њихове смрти је створила партизанску легенду и тежњу да се црпи континуитет са српским ослободилачким традицијама.²²⁰⁵ У Београду је, пред хапшење или непосредно по хапшењу, извршило самоубиство током 1942. неколико чланова и функционера КПЈ: Данило Јањатовић (обесио се у клозету у Специјалној полицији) и Радомир Ђелмаш, чланови реонских комитета, Обрад Пелемиш члан партије, можда и члан ОК-а Мија Ковачевић. Доктор Тодор Бороцки успео је да се, пошто је ухапшен и стављен на муке, отме полицајцима и почини самоубиство скакањем кроз прозор вишеспратнице.²²⁰⁶

Партизанска штампа и пропаганда у прво време нису истицале самоубиства као начин смрти достојан чланова партије. Штавише, за прве борце и руководиоце који су дигли руку на себе, тај моменат је прећутан и коришћена је шира формулација – да је исти погинуо, али без појединости од кога и како. То

---

²²⁰¹ Milan Miladinović, *Moralni lik članova SKOJ-a*, Вићац, 1969, 68; *Зборник НОР*, 1-21, 589.

²²⁰² АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 250–253. Касније, када по својим ратним друговима буде креирао ликове за роман „Далеко је сунце“, С. Милошевић ће инспирисати Добрицу Ђосића за лик првоборца Јевте.

²²⁰³ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-1-99.

²²⁰⁴ Д. Мирчетић, *Окружни комитет*, 234–235.

²²⁰⁵ В. Дедијер, *О херојском саможртвовању*, 254–255.

²²⁰⁶ S. Begović, *n. d.*, *knjiga 1*, 61.

што нису били спремни да се муче за партију, и тако по упутствима о држању пред класним непријатељем до последњег даха сведоче и партији и непријатељу да су дорасли звању комунисте, узимано је за њихову слабост. Јулка Пантић описује случај самоубиства учитеља Чеди Милосављевића којем је присуствовала новембра 1941: „Зашто то учини, Чедо?! – поче Црни [Сретен Жујовић] гледајући како Чеди из уста цури тамно-црвена крв. Узимајући револвер из Чедине млитаве десне руке, Црни узбуђено настави: –Зар прекаљени борац и комуниста Чедо Милосављевић да изврши самоубиство?! Али Чедо је умирао и не чувши речи Црнога.“²²⁰⁷ Када се рат временски одужио, а број жртава постајао све већи, таква перцепција се мењала и самоубиство више није посматрано као грех, већ као чин узвишене смрти. Један хроничар НОБ-а то питање је појаснио на следећи начин: „У вези са проблемом односа према животу јавља се и питање става према самоубиствима у рату. Знамо да марксистичка етика негативно вреднује самоубиство – самонегацију живота.“

Међутим, комунисти нису самоубиства вршили у очају, већ ради потврђивања своје политичке посебности и чувања људског достојанства. За њих, поготово за интелектуалце и професионалне револуционаре, предаја је била равна издаји. „Према томе је самонегација живота представљала протест против физичких угњетавања, мучења и садизма окупатора и контрареволуционара која су примењивали према борцима Револуције и становништву. Овим чином је настављена и морална борба. Револуционар води борбу до краја и тек онда када се уверио да не постоје услови да се живот спаси одбацује предају и врши самоубиство.“²²⁰⁸ Посебно је пак било важно да се, пошто-пото, и у таквим ситуацијама уништи партијски материјал.²²⁰⁹ Онда је створена и нека врста „компромиса“ у тумачењу: да самоубиство у борби, пре заробљавања, може да буде окарактерисано као херојски чин, што не би био случај уколико би комуниста пао у руке непријатељу, па накнадно себи одузео живот. Тако је контроверзни Стјепан Филиповић могао да претендује да постане народни херој

---

²²⁰⁷ Ј. Пантић Мештеровић, *н. д.*, 79–80.

²²⁰⁸ М. Миладиновић, *н. д.*, 67–68; АС Ж, Ж-23, ВШ, 51.

²²⁰⁹ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-4-538.

Ваљева, али не и Славко Вукосављевић, члан МК КПЈ у овом граду, који се током саслушања обесио у затвору.²²¹⁰

За велике битке које су партизани водили карактеристична су и масовна самоубиства. В. Дедијер у сећањима на ратне дане помиње да је, током битке на Сутјесци, Милован Ђилас у драматичним моментима покренуо идеју да око 70 комунистичких руководиоца који су се налазили у његовој близини изврше колективно самоубиство. У томе их је спречио Иван Милутиновић.²²¹¹ У Србији је сличан пример забележен током Пријепољске битке у децембру 1943, када је самоубиство починило више бораца 1. шумадијске бригаде. Руководиоци агитпропа пуцали су себи у главу, а неколико бораца одузело је себи живот скакањем у ледени и набујали Лим.²²¹²

Коначно, Дедијер тек наговештава још један мотив који се провлачио кроз самоубиства комуниста. Ради се о самоубиствима у страху од суда партије. Мирко Тепавац, један од ретко искрених у својој исповести, оставио је сећање и на моменат ислеђивања пред партијском комисијом, када је морао да објасни своје држање у логору: „Једно ће, као ожиљак, остати у мени заувек урезано. Најтежи тренутак мог послератног живота био је онај када ми је упућено злокобно питање: 'Ти си пред партијском комисијом, објасни како си остао жив!' Доживео сам то као да ми је приговорено: 'Зашто си остао жив!?' Као да би за моју Партију било боље и корисније да сам, после усташке тортуре и осуде на смрт – славно стрељан!“²²¹³ Сличан исказ на ту тему дао је и Слободан Папакоча, 1941. запослен

---

²²¹⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-206.

²²¹¹ V. Dedijer, *Novi prilozii*, knjiga 2, 353.

²²¹² И. Ђуковић, *н. д.*, 261.

²²¹³ М. Теравас, *н. д.*, 211. За разумевање односа унутар партије драгоцен је опис саслушавања „грешног“ члана КПЈ пред вишим партијским органима из пера В. Дедијера: „Када би пред нас излазио неки осумњичени члан партије, ми му никад нисмо саопштили зашто се оптужује. Пустили бисмо да се зноји пар минута пред нама, гледали га у очи и ћутали и онда би председник комисије запитао: 'Шта имаш да кажеш својој партији, зашто си згрешио?'“ (В. Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас*, Београд, 1991, 41). Сачувано је неколико саслушања или примедби на одлуке партијске комисије. Посебно је илустративна молба борца Трифуна Мркшића, вајара из Београда, који је био искључен из партије због веза његове жене са Јеленом Матић: „Драги другови, Обраћам вам се помало са снеживањем, али сам убеђен да је наш покрет дубоко људски и да се никада не може претворити у своју супротност. (...) Драги другови, није мој циљ мењање одлуке, али да се ослободим притиска страшног притиска непоузданог човека. Ја волим покрет изнад свега и у себи се осећам још партијцем. Одлуци се покоравам али вас молим испитајте ове детаље, и молим вас да ми се поклоните мало поверења, и мало могућности за поновно развијање својих способности на културном и политичком плану. Драги другови велике су моје ране. И свој положај психичко ужасно тешко подносим да ме се користи искључиво за најједноставније функције (стражарчење) док се на другој страни рад развија на мој очиглед а без мога учешћа,

у техници ПК КПЈ, којем је такође тешко пало да комисији одговори на питање „Како остаде жив?“. Пред строгим судом партије, као издајници су жигосани и они који би по хапшењу давали компромисне и помирљиве изјаве, попут тога да су помагали КПЈ, али да осуђују грађански рат.²²¹⁴

У категорију комуниста који су себи одузели живот стрепећи од одлука партијске комисије, Дедијер убраја недовољно разјашњену погибију генерал-лајтанта Петра Драпшина непосредно по завршетку рата: „Пример самоубиства због одбране части представља самоубиство генерал-лајтанта Петра Драпшина на дан 2. новембра 1945. године. Он је био командант наше четврте армије, која је извршила муњевити продоре преко Истре ка Трсту. После је Драпшин био постављен за команданта прве тенковске армије. (...) Он није хтео да дозволи да га поново вуку пред контролну комисију и излажу инквизиторским поступцима. Зато је радије изабрао часну смрт. Самоубиство Петра Драпшина тешко је погодило Тита. Наша јавност уопште није смела да објави вест да је Драпшин извршио самоубиство, него је речено да је погинуо несрећним случајем.“²²¹⁵

Слична је била и судбина Милинка Кушића, прекаљеног комунисте из Ужичког краја и једног од највиших војних и политичких руководиоца из Србије. Он се убио баш на комунистички празник, 1. маја 1943. у Подгрмечу, када је био на дужности комесара 4. крајишке дивизије. Званична верзија о његовој смрти била је да се, оболео од тифуса, „убио у бунилу“.²²¹⁶ Међутим, Љ. Ђурић наводи да је због лошег третмана према њему Кушић извршио „протестно самоубиство“. Партијски кажњен, на исто је 1943. наводно помишљао и Слободан Пенезић Крцун, због чега је добио и посебне пратиоце који би мотрили на његове потезе.²²¹⁷ У ову категорију свакако се може убројати и Живка Дамњановић, прва

премда бих објективно обзиром на ове околности могао много користити. Јер на мене се увек гледа овде као на човека са прошлошћу, чији случај се још испитује и ја вечито остајем са великим личним боловима по страни, боловима које нико ни не наслућује. Много пламених и борбених поздрава, Мркшић Т. Трифун акад. вајар, борац III чете III привременог батаљона“ (АС Ж, Ћ-2, ОКМ-4-579).

²²¹⁴ *Документи ЦК*, 3, 215–216; ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, МГ-422. Дедијер пише да је, по доласку у ослобођени Београд, пошто се после три године срео са мајком, прво упитао како се држала за време окупације (V. Dedijer, *Dnevnik*, 819). Многи су због тога били и партијски кажњавани; један од познатијих примера у Србији је и онај Разуменке Петровић Зуме, члана ОК КПЈ Лесковац, која је слагала партијску комисију о начину како је пуштена из затвора.

²²¹⁵ В. Дедијер, *О херојском саможртвовању*, 249.

²²¹⁶ Ј. Пантић Мештеровић, *н. д.*, 195.

²²¹⁷ Љ. Ђурић, *Sećanja*, 216–217. Занимљиво је да је партизанска штампа, која је известила о Кушићевој смрти, прикрила и начин погибије и довела је у везу са непријатељском делатношћу.

жена-политички комесар у партизанским одредима, чијем је самоубиству претходила и велика лична трагедија. Овом случају биће посвећено више простора у одељку о *партизанским љубавима*.

3. 5. 3. Покушај стварања идеалног револуционара и борца 1942–1944.

Пораз партизанских снага у Србији 1941/1942. створио је потребу у руководству КПЈ за детаљном анализом недостатака партијске и војне организације. Према расположивим документима, дијагностиковане су основне слабости и дате директиве за њихово превазилажење у циљу обнове и јачања покрета. Поред раније наведених предлога чишћења партијских јединица од колебљивих елемената, и инсистирању да преостале партизанске јединице и одреди по сваку цену остану на свом терену и наставе герилску борбу, истичемо препознате проблеме и предлоге за њихово решавање јер су они створили темељ за опстанак и развој партизанског покрета у Србији 1943–1944.

–*Неразумевање руководеће улоге партије у партизанском покрету.*²²¹⁸ Оно се пре свега показивало у „неправилном односу“ између штабова одреда и партијских ћелија које су деловале унутар њих. Проблеми су настајали оног момента када су војне команде преузимале предност политичким руководством, које је КПЈ држала као недодирљиве. „Тако се код неких ћелија и партијаца осећа тенденција да руководе операцијама и командом, а код других ћелија и партијаца потпуна

Много после рата, 1988, *самоубиство из протеста*, после свих сукоба са партијом, извршиће и сам Љубодраг Ђурић. У опроштајном писму оставио је само почетне стихове песме „Партизан сам, тим се дичим“ (Исто, 489).

²²¹⁸ За илустрацију овог проблема наводимо критику коју је у марту 1942, док је Врховни штаб боравио у Фочи, члан ЦК Сретен Жујовић Црни упутио Момчилу Петровићу, заменику политкома 4. (краљевачког) батаљона 1. пролетерске бригаде: „*Заборављате* да је Партија руководилац, а не комунисти који су *на руководећим војним положајима*. (...) Шта ви радите? Ви само командујете у војничком смислу речи или констатујете да тај и тај и тај парт[ијски] члан или ћелија нема право. *А не ради се о томе*. Ради се о постојању парт[ијског] организма као целине у батаљону који решава сва питања и нема питања које не може решити. (Решење је - ако и то треба да вам кажем - да га цела парт[ијска] организација прими као такво, буде убеђена да је то правилно решење, потекло из парт[ијске] организације)“ (*Документи ЦК*, 4, 172).

незаинтересованост за рад штабова. Да би се овај рад правилно поставио потребно је, с једне стране, да партиске везе имају чвршће везе са политкомима, да их чвршће држе у рукама, да на партиским састанцима редовно критикују политкоме, и командире – чланове Партије и да ови подносе ћелијама редовне извештаје. Командири и команданти и политкомесари никада не смеју заборавити да су чланови Партије.“ Даље, било је потребно да се интензивирају састанци партијских ћелија у свим јединицама, бар по два пута недељно, и након њих излази са јединственим ставом комуниста пред осталим борцима („увек и у свим ситуацијама бранити пред четом исто гледиште“), чиме би се предупредила стихија и обезбедило спровођење „партијске линије“ у одредима. Састанци су морали да имају прецизан дневни ред, са довољно простора за критику и самокритику – неку врсту исповести сваког члана појединачно. У батаљонима је требало са истим задацима успоставити партијске комитете. Посебно се истицала улога *политичких радника* и партијских руководиљаца: „Партијски руководилац је организатор рада, он треба да ствара организацију, преко које треба да руководи борбом, парт. руководилац је учитељ, васпитач, одгајивач кадрова – он има да учи, да васпитава, да подиже – да тако ствара и оспособљава.“²²¹⁹

–*Секташење* при пријему у партијске организације. Овом појавом названи су разни облици догматског партијског држања, којим је онемогућавано да у КПЈ уђу нови кадрови и да њена народноослободилачка платформа која је долазила испред револуционарне привуче и шире категорије становништва. Супротно, требало је „да се обрати већа пажња обнављању кадрова – примању нових, свестрано проверених другова у Партији. На тај начин ће чланови Партије и партиске ћелије, чувајући кадрове као очи у глави у првој линији ватре, дању и ноћу, на мртвој стражи целокупног живота и рада чете, како војнички, тако и политички учинити од чете убојно оруђе, све већу, све борбенију, све привлачнију снагу у Ослободилачкој борби радничке класе и свих радних маса.“ Требало је

---

²²¹⁹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 114; АС Ж, Ђ-9, ОКМ-2-300; АЈ, ЦК, 1941/140. Сачувани документи омогућавају нам да реконструишемо и уобичајени дневни ред једног партијског руководства: „а/ извештај секретара/ 1/ нове директиве Партије – на састанцима СП ту спада и читање писама ОК-а – 2/ мишљење и оцена рада од стране Партије 3/ прорада материјала 4/ политичка и војна ситуација – међународна сит., сит. у нашој земљи и сит. на терену саме те парт.орг./ б/организационо питање/ 1/ нови кандидати 2/нови чланови 3/рапчлањивање, погрешке, кривце 4/ дисциплина, држање, будност, конспирација/. в/ политичко-просветни рад у пар.осл. организацијама /НОО-и, АФЖ, СКОЈ и УСАОЈ/ г/ војни рад /прикупљање оружја, миниције и остале опреме/ д/разно.“

најпре радити на повећању броја кандидата за пријем у партију, а оне који су се доказали у борби и довољно политички сазрели са мање задршке примати у КПЈ.²²²⁰ Изградња нових кадрова, уз њихово теоретско уздизање кроз изучавање марксизма и лењинизма и обнављање партијске мреже постављено је као „животно питање“.²²²¹

–*Фамилијарност*. Та појава је дефинисана као „криво тумачење другарства и пријатељства, [које] доводи до расплнутости и уопште слабости наше партиске организације“. Свако претерано зближавање комуниста у одређеном крају, поготово у мањим организацијама где су неумитно били упућени једни на друге, тумачено је као негативна појава и потенцијално *групаштво* које слаби конспирацију, поткопава дисциплину и доводи до локалних отпора спровођењу партијске линије од врха до дна.²²²² Критиком и самокритиком требало је искоренити ову појаву, а уколико то не би успело, партија је најуспешније решавала премештањем својих кадрова у друге крајеве. Честе су директиве ПК КПЈ локалним руководством 1942–1943. „да се поведе највећа борба против фамилијарности, 'гледања кроз прсте', либерализма према критизерству, групаштва и небудности као недовољно осећање одговорности пред ћелијом и Партијом“.²²²³

–*Небудност* је једна од појава која је била у директној супротности са пожељним моделом револуционара. Недовољна посвећеност партијском раду доводила је до низа негативних појава, за које је врх КПЈ сматрао да су се могле избећи уколико би у одредима деловали стално будни партијци. Дезертерства, издаје, провале партијских организација, лош политички одјек појединих поступака партизана, успон лоших кадрова и пријем у партију људи непоуздане и лоше прошлости – све је то приписивано недовољној будности комуниста и њиховог слабог удубљивања у локалне проблеме.²²²⁴ „Свака парт. организација, сваки члан и руководиоц Партије мора данас многоструко појачати будност према свим тим појавама и јасно схватити, да те појаве нису никад ни случајно ни спонтане, већ су проузроковане планским радом непријатеља народа. Ту им треба тражити узрок и

---

²²²⁰ Исто.

²²²¹ АС Ж, Ђ-18, ОКП-12-а; Ђ-10, ОКЧ-15; *О партији*, 38–39.

²²²² АС Ж, Ђ-9, ОКМ-4-538.

²²²³ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 114.

²²²⁴ АЈ, ЦК, 1943/485.

ту их онемогућавати.“ Зато је, с једне стране, требало поштрити конспиративне методе деловања комуниста, а с друге појачавати и политички рад у народу како би му се све политичке одлуке објасниле и приближиле.

–*Недовољна конспирација*. Она се манифестовала на много начина: кроз *лабавост и нехат* при избору активиста за извођење важних задатака или избору локација за стварање склоништа, недовољну опрезност, олако ширење и препривавање поверљивих вести, одавање војних тајни, радозналост неких чланова и интересовање за питања која се њих не тичу (што је сматрано за малограђанске особине несвојствене комунистима), самоиницијативно деловање појединих комуниста и њихово лично повезивање са људима из других партијских организација, дневно кретање поверљивих курира и значајних партијских функционера итд. У инструкцијама које су локалне организације добијале за рад стајало је све супротно, уз напомене: „Конспиративност је једна од важних особина чланова Партије, она је мерило партијности и свести сваког члана, читаве партиске организације“, „Добар комуниста, сваки срески руководилац, сваки члан и кандидат Партије мора се држати једног правила: знам само оно што морам да знам, интересујем се само за оно што ће користити мени и мојој Партији. Само придржавајући се тог правила може се бити добар члан Партије“. Због тога је стално требало млађима истицати значај конспирације, а било је предвиђено и да се на сваком партијском састанку тој теми посвети излагање функционера у трајању од 10 до 20 минута. Правила конспирације требало је задржати и након евентуалног хапшења; као једини „достојни одговори“ једног комунисте непријатељу на питања о партијској организацији сматрали су се: „Не знам“ и „нећу да кажем“.²²²⁵ Све јавке и имена сарадника требало је добро чувати, а документе са списковима брисати и уништавати чим се прочитају.²²²⁶

–*Критизерство*. Од идеалног револуционара тражило се да поштује све партијске „каноне“ и одлуке руководства не доводи у питање. Тежило се да његови погледи на свет буду упрошћени и црно-бели. Они који су чешће говорили о народним интересима и њих стављали изнад партијских, или који су величали сељаштво и сматрали га за окосницу покрета, олако су добијали етикете *народњаиства*,

²²²⁵ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-4-538; Р. Ристановић, *н. д.*, 74.

²²²⁶ АС Ж, Ж-23, ГШС, 18, ВШ 51.

*опортунизма, мењшевизма, капитуланства.*²²²⁷ „Комунисти, ако нису дволичњаци, нису могли уживати њихову слободу, осим уз помоћ дијалектике. Ако се браниш од неистина, ниси партијан, ако критикујеш туђе глупости, сврставаш се у критизере. Критикујеш ли самог себе и за непостојеће грешке – беспријекоран си“, записао је Гојко Николиш, један од комуниста којем је прилепљена ова негативна карактеристика.²²²⁸ Стално критиковање себе, схваћено као врлина, природно је смањивало оштрицу критике према врху партијске пирамиде.

У изворима се јављају још неке лоше особине које су ометале *правилан развој револуционара*: „Свака појава недругарства, нескромности, недисциплинованости, хвалисавости, потцењивања заслуга и способности других, немаран однос према својој личности и задацима, склоностима ка уживању алкохола, малодушности итд. била је велика сметња (..) иако су у борбама чинили чуда од јунаштва“.²²²⁹ У срезовима надомак Београда замерке руководиоцима и борцима од стране виших партијских форума биле су доста шаролике: „има доста малограђанштина и сујете, држи на себе“; „још увек се код њега задржала нервоза и несталност“; „воли да се више препире, воли више да поједе, буни се кад је гладан“, „добар поштен, али пргав и неозбиљан“; „храбар, одан, само воли више да поједе и попије, мало лењ“; „храбар, поштен, одан, само за моменат пада у ватру оће да удари друга“. Један командир чете у Космајском одреду био је „добар поштен, одан вредан“, али изгледа недовољно одлучан у обрачунима у грађанском рату, што је протумачено као његова слабост и лоша страна револуционара – био је „сентименталан, помирљив“.²²³⁰ Све ове карактеристике дуго су чуване у партијским архивама.

Поред политичких, у првој половини 1942. партијско руководство Србије прослеђивало је локалним јединицама и прецизне инструкције за војно деловање и вођење *партизанског рата*. Партизани су поистовећивани са Ханибаловим ратницима у бици код Кане, „народна војска револуције и правде“, али су предложене и мере које би допринеле да они буду успешнији у борби.²²³¹

²²²⁷ Р. Мрдаковић, *н. д.*, 144; Н. Милошевић, *н. д.*, 128; *О партији*, 30.

²²²⁸ Г. Николиш, *н. д.*, 666.

²²²⁹ М. Миладиновић, *н. д.*, 33–34.

²²³⁰ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-3-414-6; ОКМ-5-617.

²²³¹ ВА, НОВЈ, 1642-1-1/1.

Наређивано је да партизанске јединице чешће мењају места логоровања, а да око својих штабова поопштре обезбеђење и контролу; да се преко НОО организује уредно снабдевање јединица. Извиђања да се врше уз поуздане сељаке или партизане који би наступали као цивили, уз скривено оружје. Даље, повести рачуна о чувању и исправности оружја и муниције. Требало је чешће практиковати постављање заседа, као „за партизане најглавнији начин борбе“. У борбама, посебно се морала обратити пажња на штедњу муниције, правилно бацање бомби (што се додатно увежбавало у тренуцима одмора), пажљивије пребацивање с положаја на положај и тражење заклона. Тим поводом у једној од наредби Главног штаба за Србију из 1942. стоји: „Често наши најбољи борци не узимају заклоне већ се комотно шетају по киши куршума и обично гину. Они мисле да се у томе састоји храброст па чак називају кукавицама оне који имају заклоне. Често се стојећи пуца итд. До сада су такви другови само опомињани, а они су и даље настављали по старом док нису погинули. Зато треба енергично забранити такву глупу храброст.“²²³²

Скретала се пажња и на правилно повлачење и одступање у случају неуспеха у борби: „Често партизани нису у томе извежбани и када се отступа, хоће сви наједном да иду или беже. Често се у отступници задњи остављају пушкомитраљесцу, а то је неправилно, јер су они тешки и не могу тако лако да се повуку па није редак случај да настрадају.“ Такође, „треба бити хладнокрван, присебан, не губити главу никад, ни у најтежим часовима, већ се увек кроз борбу извлачити. Извлачење кроз борбу никад не може бити катастрофално по нас, бежање је увек најопасније.“ Посебно је било важно извући рањенике, будући да је ранија пракса показала да се ту „често греша и рањеник се оставља“. Даље:

–„Гвоздена дисциплина мора да влада у одреду, а нарочито за време борби. Партизани се морају тако васпитати да, чим отпочне борба, свако наређење командира и десетара мора бити извршено. Онда није дозвољена никаква дискусија и препирка. То се постиже сталним указивањем још пре борбе каква је опасност за сваког партизана, ако наређења не буду извршена. Касније се такви прекршаји кажњавају према кривици, смрћу или блаже.“.

---

²²³² АС Ж, Ж-23, ГШС, 18.

–„Онога који хоће у одред испитати добро ко је и шта је, зашто хоће у одред, изнети му циљеве наше борбе и тешкоће у борби. Изложити му какав треба да буде и тражити од њега пристанак да се до краја бори, а у случају дезертерства – смрт.“

–„При логоровању, кад се има могућности, увек искористити време за песме, игре и музику. Оне силно дижу морал и шире другарство. Хумор и скечеви су од великог значаја за расположење партизана. Треба набавити усне хармонике и играти кола, казачок, вањку, црногорско коло са песмама и др. (...) Партизани се разликују од буржоаске војске баш по томе што знају зашто се боре. Од тога колико су свесни партизани зависи морал, борбеност и издржљивост свих тешкоћа рата.“

–„Никад, никад не дозволити да партизани седе без занимања, јер се онда обично заподену свађе и др. Увек треба имати план рада за дан па ће и ток дана бити и вој. и пол. рада, и песама и игара, и чишћења оружја итд.“

–„После сваке акције мора се одржавати састанак са критиком и самокритиком о држању појединаца, извлачење искуства из акција. Ако је у акцију ишла десетина, одржава се десетински састанак, ако пак тројка – састанак тројке итд. Не заборавити да то чини и непријатељ.“

–„Зборове треба увек тако организовати да на њих дођу и жене и омладина, а то се постиже, ако поред говора буде и културни програм, неки скеч, песма или рецитација. (...) На конференцијама и зборовима треба говорити популарно о актуелној пол. ситуацији, затим о питањима која тангирају сељаке, о питањима самог краја, села. Треба добро уочити расположење народа и његове специфичне црте.“²²³³

Модел идеалног револуционара укључивао је још неке карактеристике. Поред наведених особина, за напредовање у војној и партијској структури они су морали да се истакну и по скромности, ненаметљивости, храбрости, издржљивости, политичкој иницијативи и револуционарној доследности.²²³⁴ Прави револуционар је био суров према себи и другима, лишен романтизма, заноса и дубоких осећања. Служио је једино својој партији и револуцији, у чему је

²²³³ АСЖ, Ж-23, ГШС-18.

²²³⁴ АС Ж, Ж-23, ВШ, 51; Р. Мрдаковић, *н. д.*, 20.

морао да налази и утеху и награду и свако задовољство.²²³⁵ Комуниста је морао да се стално политички надграђује и усваја нова марксистичка знања. Још од првих дана устанка, руководства одреда су настојала да за ту намену прикупе један број књига, које би потом кружиле међу борцима и служила за њихово политичко (пре)васпитање. Многи су тек у партизанима почели да стичу основе писмености, мада је тај процес, кроз организоване аналфабетске курсеве, узео маха у јединицама тек од јесени 1944. године.²²³⁶ *Партизански буквари*, поготово у периодима искиданих веза са вишим руководством и немања инструкција с врха, били су „Историја СКП(б)“ – на чијем је писању радио Стаљин, а на преводу Броз и „Како се калио челик“ Николаја Островског. Коришћена су и предратна издања „Нолита“ и разни романи и списи из корпуса социјалне литературе. „Најтеже нам је било доћи до војне литературе. Зато смо при уласку градове узимали војне књиге издате у бившој Југославији, у НДХ или другде, и читајући их припремали предавања, калемећи то нешто напавирчене теорије на наша богата искуства“, сећао се један командант.²²³⁷

У завршној фази револуције, они на које је партијско руководство рачунало у преузимању власти, морали су да буду теоријски и идеолошки изграђени. Од 1942. започели су и партијски курсеви (нижи, средњи и виши), најпре организовани од Врховног штаба и Политбироа КПЈ у Босни, а од наредне године и од окружних руководства широм Србије. На курсевима су изучаване следеће теме: 1) Развитак друштва; 2) Теорија Партије; 3) Организационо питање Партије; 4) Теорија револуције; 5) Диктатура пролетаријата и Совјети; 6) Национално питање; 7) Селјачко питање; 8) Стратегија и тактика; 9) О СССР; 10) Други империјалистички рат и његово претварање у ослободилачки; 11) Кратак преглед развитака наше партије. Трајали су обично од седам до петнаест дана, а предавачи су били прекаљени комунисти и чланови окружних комитета.

---

²²³⁵ К. Николић, *Комунисти*, 82.

²²³⁶ Slobodan Milošević, *Kulturno-prosvetni rad u Narodnooslobodilačkom ratu*, Beograd, 1996, 44.

²²³⁷ Lj. Đurić, *Sećanja*, 190. На основу списка књига које је полиција запленила након убиства једног функционера КПЈ у Београду, можемо да реконструишемо и шири списак „обавезне и препоручене литературе“ једног професионалног револуционара: *Шпијун Кент* од Н. Г. Смирнова; *Осамнаести бриммер*, *Беда филозофије* и *Надница, цена, профит* од К. Маркса; *Дијалектика природе* и *Положај радничке класе у Енглеској* од Ф. Енгелса, *Мати* Максима Горког, *Сегалов Развитак друштва*, *Лењинова Држава и револуције* и друге. Незаобилазан је био и српскохрватско-руски речник, као и дела српских старих социјалиста попут др Светозара Марковића, Димитрија Туцовића и других (ИАБ, УГБ, СП-IV-238).

Полазници су прво ишчитавали одабрану марксистичку литературу, а онда би им партијски руководиоци исту „правилно тумачили“, па их напоследку преслишавали и оцењивали.²²³⁸ Нове војне старешине формиране су на војним курсевима и у првим партизанским официрским школама, које су, најпре у Хрватској и Босни, покренуте од 1942. Тај процес је пратио и увођење чинова у НОВЈ.²²³⁹

Пролетерски интернационализам је био особина која је посебно морала да се негује и испољава код српских комуниста. Она се манифестовала двоструко: кроз приврженост *првој земљи социјализма*, солидарност са мађарским револуционарима и окупираним грађанима Чехословачке, учешће у Шпанском грађанском рату, али и кроз перманентно доказивање у одбацивању и осуди национализма свог народа. „Још увек постоји у мени комунистички синдром да је национализам највеће идеолошко зло“, записао је Добрица Ћосић шест деценија по завршетку рата.²²⁴⁰ У ратној пропаганди КПЈ баук *великосрпства* сузбијан је свим средствима; „тежили су да се људи одједном ослободе својих заблуда гомиланих вековима“. „Ту је било и претеривања. Неки чланови СКОЈ-а су предлагали предузимање мера према представницима религије, а оне који нису били рашчистили са религијским схватањима сасвим непоузданим борцима.“²²⁴¹

У ширењу ставова о интернационализму, вођство КПЈ је практиковало да и у чисто српске средине (Поморавље, Шумадија, Мачва) убацује и политичке руководиоце који су били из других покрајина или других народности – и њима поверава руководећу улогу. Тако у Топличком одреду као политичке и војне

---

²²³⁸ *Документи ЦК*, 4, 325; АС Ж, Ђ-2, ПКС-539; АЈ, Србија, II-166; К. Д. Марковић, *н. д.*, књига II, 213–214; Д. Мирчетић, *ОК Ниш*, 169. Приликом самог курса и тумачења литературе очима обичног борца-револуционара долазило је до веселих ситуација. „Кад је организован партијски курс у Сопоту, који је држао Дража [Марковић], дође једног дана код мене Бора Милошевић из Друговца па вели: –Каз'о Дража да набавимо неке књиге. Како сам разумео, најважнија је књига 'Капитал' од покојног друга Карла Маркса. И нека друга књига, од његовог опет друга Фридриха 'Енглеза'. То морамо да исчитамо, јер ако то све не утувимо у главу, може да се доведе у питање раднички покрет“ (К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 2, 22).

²²³⁹ М. Станишић, *н. д.*, 38–40; Ј. Вукотић, *н. д.*, 287–288; Ј. Марјановић, *Народноослободилачки рат*, 103. Члан Политбироа КПЈ Светозар Вукмановић Темпо у својим сећањима је забележио да му је вест да је 1944. испрва дошла као непријатна, будући да до тада ниједном није непосредно командовао неком јединицом у борби. Касније, гледајући друге руководиоце на Вису, и он је обукао генералску униформу и осетио је да му прија (С. Вукмановић, *н. д.*, 406).

²²⁴⁰ Д. Ћосић, *Пријатељи*, 51.

²²⁴¹ М. Миладиновић, *н. д.*, 72. Павле Јакшић овој партизанској *врлини* даје дубље значење: интернационализам није значио само борбу за заједничке интересе угњетене класе и „пролетере свих земаља“, већ и „потпуно искључивање класних и националних интереса“ и њихово потчињавање политици Треће интернационале (Р. Јакшић, *н. д.*, 62–63).

руководиоце налазимо 1941. Јелисија Поповића/Елисија Поповског и Ћирила Михаиловића/Кирила Михајловског, као и Хрвата Ивана Фабчића Ђуру, Словенца Конрада Жилника и др. У исто време, у смедеревском Подунављу појављују се Хрвати као *политички радници*: Јуре Сарих, Анте Михаљевић, Јосип Иванковић. За првог командира Паланачке чете 2. шумадијског одреда, чији су састав у данима устанка у скоро 95% чинили Срби, партијско руководство је предвидело радника Ивана Мукера, пореклом Аустријанца, „али је неко предочио да га народ можда не би најбоље прихватио (...) с обзиром да није из овог краја“.²²⁴²

Правог револуционара морала је да „краси“ и мржња према идеолошком и класном непријатељу. Милован Ђилас је такво осећање именовано као „племениту мржњу“: „Нема издаје, нема подлости, нема злочина пред којим би презао четник, нема издаје, подлости и злочина, које четничка избјегличка 'влада' не би наградила и оковала у звијезде. У њој се пробудила великосрпска звијер која нема мјере ни краја у издаји и злочину, која у мору крви гуши – из класних побуда – борбу властитог народа, не би ли обезбиједила за будућност своју крваву хегемонистичку владавину. Четник – то је најподмуклији, најпрљавији издајник и злочинац, то је гробар српског народа и свих народа Југославије. Четници и усташе, то нијесу ни Срби, ни Хрвати, ни људи. То су крвници свега оног што ове народе диже у ред других народа. То су крволочне звијери из прашуме њемачких фашистичких империјалиста. (...) Сјетите се да је велики вођ напредног човјечанства друг Стаљин рекао: непријатељ се не може побиједити док се не научи – мрзјети га.“²²⁴³ Када је мржња према унутрашњем непријатељу окарактерисана као племенита, онда је и освета морала да буде тумачена као *света*. То је било једнодушно осећање партијских функционера, чак и оних које је био глас да су помирљивији. „О колико упорно треба да их мрзимо, колико ћемо се сразложно морати светити. А сваки ће викати 'Нисам ја!', док му њушку не набијеш у учињени злочин, оригинални немачки“ записао је у свој ратни дневник, свакако под утиском свакодневног страдања својих сабораца, и Коча Поповић.²²⁴⁴

---

²²⁴² З. Павловић Томашевић, М. Милић, *н. д.*, 204–207; К. Николић, *Страх и нада*, 204.

²²⁴³ *Документи ЦК*, 6, 565–566.

²²⁴⁴ К. Поповић, *н. д.*, 185.

Мноштво је сличних примера у изворима из историје КПЈ. Борци који су одбијали да се сурово обрачунавају са својим земљацима, неретко и познаницима, били би окарактерисани као „мекушци“, чак и кажњавани.²²⁴⁵ Командант Космајског одреда Иван Стефановић Срба жестоко је осуђивао болећивост младих партизана према противницима у грађанском рату: „Недавно се десило да су неколико партизана из нашег одреда у селу Селевцу разоружали једног дезертера из С. Д. С. и после врло површног саслушавања, управо разговора, пустили. (...) Овај случај показује да код наших бораца још није у довољној мери развијена мржња према непријатељу. (...) Код многих наших бораца још није у довољној мери развијен дух освете; они још нису у пуној мери осветнички војници нашег поробљеног и измрцвареног народа. Заиста је недостојно партизана једног народа који је толико пропатио од крволочних Хитлерових банди, као што је то пропатио наш народ, да имају милосрђа према немилосрдном непријатељу! Овај случај у Селевцу утолико је гори што смо својевремено утврдили као велику грешку онај случај када, опет из неоправдане болећивости, нису стрељани заробљени рањени Немци. Зато се наређује читавом четном руководству, а нарочито четним политичким руководиоцима, да појачају рад на моралном васпитању бораца из своје чете. Нарочито је потребно код наших бораца развити осветнички дух, сузбијати сваку, макар и најмању болећивост, према лицемерном држању заробљених непријатеља, који су сви прави зверови када им неко од нас падне у руке и безобзирно дрски и крволочни према голоруком народу.“²²⁴⁶

Коначно, „достојни“ су морали да презру и одбаце саму смрт – да умру као комунисти пре смрти и тако је надјачају. Много је примера из којих се види како су професионални револуционари били учени да жал за погинулим другом, чак и најближим сродником, схватају као слабост. Секретар ОК КПЈ Крагујевац Душан

---

²²⁴⁵ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-5-665. Слабост према „домаћим издајницима“ приписана је, свега неколико дана пред погибију, и Љубивоју Гајићу (1904–1944), члану ОК КПЈ Младеновац, који је после рата проглашен и за народног хероја: „О Љ. Гајићу оволико: он на терену где је радио прилично се масовно повезао са народом. Само да водите рачуна о једном, склон је да води споразумашку и опортунистичку политику. Конкретно: он је народу говорио или јасније, он је повлађивао народу да се мора ићи у четнике, кад они насилно мобилишу итд. Дакле, политичка будност према њему да не би скренуо са линије“ (АСЖ, Ђ-9, ОКМ-3-418).

²²⁴⁶ ИАСД, СУБНОР СД, књига I, 99–101. Готово идентичан документ, где је цела партијска ћелија у једној чети кажњена укором због испољене слабости према непријатељу, налазимо и на подручју Лесковца у фебруару 1942. (*Зборник НОР*, 1-3, 57–59).

Петровић Шане (у рату је носио илегално име Павле), који је и сам у рату изгубио најближе сроднике, имао је посебну методу како да изгони тугу из домова унесрећених породица и од својих следбеника и на тај начин ствара људе од камена: „Догађало се да борци изгубе читаве фамилије. Да четници покољу све живо у њиховој кући. Павле је умео да и у таквим тренуцима нађе охрабрујућу реч. 'Нема револуције без жртава', говорио је Павле. 'Морате да се чувате. Револуција остаје на нама.' (...) Када неко од бораца сазна да му је кућа спаљена или породица уништена, најједном чује глас: –Певачи, где сте! И најједном почне, најпре сетно, а затим све ведрије и ведрија да се чује песма.“²²⁴⁷

Они који су преживели сва искушења, истакли се у борби и изградили морално и политички подобан лик револуционара, награђивани су пријемом у КПЈ. Све време рата тај чин, донекле обавијен и мистиком, био је од комуниста представљан као ексклузиван и посебан моменат у животу једног човека и борца. Још 1941. Драгојло Дудић је у својим говорима партизанским сарадницима истицао да „постати члан Комунистичке партије, то је највеће одликовање које један партизан може добити“.²²⁴⁸ Нема много исказа који говоре о томе како је тај пријем у партију изгледао у ратно доба, али се настојало да сам чин остане свечан и театралан. Међутим, истраживања показују да су критеријуми за чланство у КПЈ били у рату флексибилнији и мање ригорозни у односу на период пре 1941. године. Одан и посвећен сарадник или војник био би брзо приман за кандидата за чланство у партији или члана СКОЈ-а, а најчешће после два или три месеца и званично њен члан.²²⁴⁹ Први масовнији пример чланства уследио је у првим месецима након окупације – за активисте који су показали приврженост КПЈ пре рата, други крајем 1942 – за нове сараднике и борце који су опстали у Србији после слома устанка и остали доследни почетним циљевима борбе, а потом 1943–1944. у неколико таласа.

Један смедеревски партизан детаљно је описао своје искуство и дана када је примљен у партију: „У јуну 1944. године, Станко, тадашњи секретар Среског руководства Партије за срез подунавски, поручио ми је преко уобичајене везе да се наредне ноћи нађемо на једном ћувику, покрај самог сеоског гробља и то 'тачно

---

²²⁴⁷ Д. Обрадовић, *н. д.*, 244.

²²⁴⁸ Д. Дудић, *н. д.*, 68.

²²⁴⁹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 118.

у поноћ'... Почео сам да размишљам о тој поруци јер је била сасвим неуобичајена. Станко и ја смо се познавали дуже од годину дана, често смо били заједно у разним акцијама; поручивао ми је више пута да се нађемо негде и у неко време, али никада на гробљу и у поноћ. Ипак, у заказано време стигао сам. (...) Те ноћи био је пун месец. Сели смо на траву и Станко поче да ми прича о циљевима НОП-а, о класној борби, о КПЈ. Рекао је да се заслужни скојевци примају у Партију. Причао је дуго, а ја слушао. Запалили смо већ и трећу цигарету кад наједном спонтано устадосмо. Станко се уозбиљи и поче свечаним гласом: 'Друже, саопштавам ти да си од овог момента члан КПЈ. Честитам ти!' Стиснуо ми је руку, а онда смо се пољубили према традиционалном народном обичају. Био сам приметно узбуђен и веома поносан. Неколико дана касније, нашао сам се поново са Станком и упитао га сасвим озбиљно: 'Шала на страну, кажи ми откуда ти идеја да ме позовеш оне ноћи на гробље и то у поноћ.' На то се он шеретски насмеја и одговори ми: 'Провера будућих чланова Партије, друже, провера!'²²⁵⁰

Слично искуство имао је и један од космајских партизана и потоњих руководилица: „То наше одушевљење прекинуо је водник Цане. Најпре је наредио да се вод припреми за покрет, а затим је позвао мене, некако тајанствено рекао ми да са мном има нешто да разговара. –А шта то? – дочекао сам га уплашено, као запета пушка, обузет непријатним слутњама. –Сад немамо времена, али ћу ти рећи уз пут, или тамо у заседи – одговорио је. Док смо се припремали, и после уз пут, размишљао сам: шта ли то он има тако важно са мном да разговара, па ми то унапред наговештава. Био сам нестрпљив и забринут. Помишљао сам да је у питању нека моја грешка, али никако нисам могао наћи шта сам погрешио. После неког дела пута, водник нареди одмор, а затим се са мном издвоји мало у страну и поче: –Знаш хтео сам с тобом да разговарам о једној ствари. Откако си дошао у одред, добро си се показао. И у акцијама си добар, а Партија све то прати. Револуцији су потребни одани људи, а и Партија је одлучила да те кандидује за свог члана. Ни на крај памети ми није падало да би он о томе са мном разговарао. До тог времена сам већ имао одређене представе ко може бити и какав треба да буде члан Партије. (...) После тога је наредио покрет. Уз пут смо још дуго разговарали. Много ми је причао о томе какав треба да буде члан Партије, а и то

---

²²⁵⁰ К. Д. Марковић, *н. д.*, књига II, 180.

да ја не морам бити члан Партије, али ово рече некако на брзину. У Партију, рече он, улазе људи који то желе али не сви, већ они који заслужују. А члан Партије није лако постати. Као кандидат морам то нарочито показати. Нагласио је да ћу као члан Партије морати још више да учим. На крају ми је нарочито подвукао да члан Партије мора свуда да служи као пример, јер су комунисти најбољи људи.²²⁵¹

***

Стара марксистичка утопија, када се претворила у политичку акцију, тежила је не само рушењу постојећег политичког система, већ и коренимом социјалном преображају и успостављању сасвим нових друштвених односа. По величини промена којима је тежила, по дубини захвата који је чинила, по одлучности и чврстости убеђења коју је показивала, по спремности на жртве које је подносила, комунистичка акција представљала је револуцију у најширем смислу речи. Она није тежила само радикалној промени околности у којима је човек живео, већ и промени самог човека. Њена побуна затресла је и усковитлала масу сиромашних и експлоатисаних, па је задојила уверењем да има права и могућности да се на њеним крилима избави из беде и избори за бољу будућност.²²⁵² Револуционарне комунистичке идеје могле су задобити симпатије међу младим, бунтовним светом, који је у једноставној крилатици „нема повратка на старо“ видео и своје социјално ослобођење, престанак раслојавања и експлоатисања сељака и радника, наду у равноправност. Привлачиле су их идеје које су за њих уједно биле и напредне и мистериозне. Брзо су постајали убеђени у праведност своје борбе и спремни да се за њене циљеве жртвују.

У одреде су одлазили разни: сеоске кавгације и голобради авантуристи, сумњиве личности и стари републиканци, бунтовници без разлога и борци против попова и жандара, али највећим делом они које ЈВуО није опажала: стари

---

²²⁵¹ В. Бурашиновић, *н. д.*, 172–174.

²²⁵² А. Митровић, *н. д.*, 91.

русофили и нове жртве четничких одмазди, као и прилично бројни радници и сељаци који су постајали верници у нову идеологију, у ново, праведније друштво у коме би се ослободили букагија предратног живота. Постајали су истински и фанатични борци за идеје и систем вредности које су пропагирани комунисти. Као и равногорска, и то је била војска у опанцима, великом већином испуњена сиромашним сељачким синовима са слободарском свешћу, који су пре рата били далеко од утицаја КПЈ. Упоран вишегодишњи политички рад партије са њима, исцрпљујућа борба која им је збила редове, учинила је да они још пре пријема у КПЈ верују да су комунисти. Одани идеји и циљевима борбе, неки од њих одлазили су 1944. у смрт певајући партизанске песме и кличући партији.²²⁵³

Међутим, упркос високом борбеном моралу комуниста, дисциплина бораца партизанских одреда у Србији није била идеал који је досегнут 1941, већ процес који је трајао и градио се све време рата. Посебно је било тешко изградити је у одредима који су у континуитету деловали три године на свом терену, међу људством које је дуго било у шуми и притом било врло шароликог састава. Примарни историјски извори и традиција, конструисана у послератним средствима пропаганде под контролом КПЈ, врло често су у сукобу по овом питању.

Политички комесар једне чете Космајског одреда извештавао је 24. јула 1943. штаб одреда о низу клими у јединици и о сукобу који је настао између командира и његових бораца: „Чим је чету напустио друг командант одреда почело је да се испољава његово непартизанско понашање које је дошло до изражаја нарочито у викању на борце (у вечини случајева без нарочитог разлога) и невероватно погрдним псовањем. То је обухватило такав размер да је на крају физички напао друга Стеву и ударио га. (...) Јасно је да је таквим његовим поступцима била створена у чети једна врло нездрава психоза која је врло отежала сваки рад у чети. И остали другови су угледавши се на њега постали нетрпељиви и обезобразили се тако да се чета налази на врло ниском нивоу у погледу дисциплине. Последње недеље ствари су се развиле још на горе. У чету је почело да се уводи пиће ракије и главни инспиратори су баш командир и друг Стојан. Већ неколико пута десило се да су попили мало веће количине него нама је то

---

²²⁵³ Н. Девих, *н. д.*, 301.

дозвољено“.²²⁵⁴ И други комунисти наводили су сличне проблеме и уопште нездраву атмосферу у чети, а пошто су се проблеми уз нетрпељивост међу борцима множили, комесар је тражио од штаба одреда да што пре смени проблематичног командира.²²⁵⁵ Невоље са прекомерним конзумирањем алкохола захватиле су и партијске функционере у Посавини, „што им не доликује и руши углед наше борбе у народу“. „Тој појави треба учинити крај и строго повести рачуна о томе колико другови пију. По том питању биће пред Партијом одговоран секретар среске организације“, стајало је у директиви Окружног комитета.²²⁵⁶

Раширена недисциплина и појаве самовоље регистроване су у исто време, током 1943, и у другом упоришту партизанског покрета, на југу земље. Из ОК КПЈ Крушевац жалили су се ПК-у за Србију на низ *слабости* које су се уселиле међу борце: „Шатровачки изрази које сви редом употребљавају, недисциплина, они дискутују кад им се изда наређење, командире своје зову 'официри', тражили су од свог командира да и он иде на стражу да би био 'пример', не воле да поздрављају то им је непотребно, против др.[угари]ца су јер су оне 'неборци', говоре 'да дамо др.цу за пушкомитраљез', исмејавали су пол. раднике у позадини и звали из 'мућкароши', како они једу бонице и др., како је ова Н.О. борба 'револуција'. Били су стари партизани против војних вежби, било је међусобно свађа чак и једна туча, против брбљања, радозналости итд.“²²⁵⁷ Они из 1. јужноморавске бригаде имали су низ притужби на неке своје другове, чак и локалне функционере, који су се у селима која су окарактерисали као непријатељска „четнички понашали“, поготово у прохтевима за бољом храном и смештајем. Оптуженима је после саслушања од партијског руководства наговештена строга казна за поновљање сличних грешака у будућности.²²⁵⁸

Низ проблема створили су и недисциплиновани комунисти из Лесковца: „Један наш члан Партије, раније секретар јединице у Јабланици, сада члан СК-а Лесковац организовао је и руководио једном акцијом чишћења једног дражиног агента. Пошто га није нашао код куће извршио је праву пљачку у кући, понео је собом неколико одеда, платно, опанке, маст и сат. Чим смо о томе дознали

---

²²⁵⁴ ВА, НОВЈ, 1642-12-24.

²²⁵⁵ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-1-194.

²²⁵⁶ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-6-767.

²²⁵⁷ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 440.

²²⁵⁸ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 419.

наредили смо да се све ствари покупе и врате, а да се учесници ове пљачке (...) саслушају, како бисмо вам материјал доставили на одлуку о казни. Даље. Једна десетина бораца из II батаљона за време боравка на Кукавици у жеку потере није се достојно владала према домаћину, грубо су наређивали да им се да јело јер је домаћин 'био богат и тврдица', како су 'обавештени' пре доласка у његову кућу.“ Надлежни из ОК Лесковац били су свесни тешкоћа и политичких последица које би учестало понављање таквих погрешака изазвало, па су у извештају ПК-у обећали да ће применити „чврсту руку“ у решавању проблема: „Све побројано је доказ грубог кршења наше линије у народно-ослободилачкој борби, лабавост СК-а и ОК-а. Уложићемо све силе да се то више не догоди, да још једном и стално контролишемо како ми и наши нижи овицири схватају и проводе линију наше Партије.“²²⁵⁹

Међутим, треба указати да су, за разлику од 1941, партизанске команде ретко примењивале строжије и смртне казне над својим недисциплинованим војницима; обично се све завршавало на саслушању и укуру. Томе вероватно треба тражити узроке и у недовољној снази партизана у Србији 1942–1943. и жељи КПЈ да по сваку цену задржи што више људи који су јој прилазили. За квалитет бораца она се могла старати тек када постигне квантитет и масу коју може политички да обликује. Још су ређи примери ефектног кажњавања партизанских руководиоца.²²⁶⁰ Ипак, питање дисциплине неодвојиво је од свих партијских конференција и саветовања у наведеном периоду. На скупу војних и политичких руководиоца на Букуљи у августу 1943. под тачком шест у делу о војним аспектима покрета нашло се и питање „Морал и дисциплина и мере за њихово јачање“. Као посебни проблеми препознати су лоши односи у појединим јединицама, пиће, крађе, критизерство. У закључцима су одређене и мере за решавање наведених проблема: „развијати осећање самосвесне челичне дисциплине“ уз изградњу строго војничких односа унутар трупе; „успоставити

---

²²⁵⁹ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 315.

²²⁶⁰ И у изворима има примера да партизани коментаришу ову појаву као неправду. У дневничким забелешкама Миодрага Миловановића Лунета, борца, војног руководиоца и потом народног хероја, остао је забележен коментар поводом трагичних догађаја из децембра 1943, када је Врховни штаб требало да испита кривицу надлежних команданата за пропаст партизана у Пријеполу, а који је морао да потиче од неког конкретног негативног искуства: „Врховни штаб је наредио истрагу о катастрофалном поразу код Пријепоља. Ја се плашим да ће се ствар њихове кривице заташкати. Ја ћу рећи отворено своје мишљење ... (мада често) људи не виде своје грешке и мрзе оног ко им на њих указује“ (М. Миловановић, *н. д.*, 205).

правилан однос између командира и комесара, већ према дужностима које им припадају: командир и комесар према својим дужностима сачињавају целину, која мора хармонично да ради и иступа пред борцима. Та хармонија се не сме нарушити ни по коју цену“; „развијати другарство међу борцима, међу друговима и другарицама“. Са оним проблемима који су се намножили и били својствени герилском људству у борби, руководство КПЈ је покушало да нађе компромис: дозвољено је пиће, али не и опијање, дозвољен је „партизански брак“, али не и другачије љубавне везе између мушкараца и жена у одредима. За пљачку је пак предвиђена најстрожија казна. Као казне у партизанским одредима предвиђене су прво дисциплинске: јавна критика пред четом, критика пред одредом и батаљоном, прекоманда, опомена и укор. За најтеже преступе предвиђене су војничке казне – удаљавање из одреда и смрт стрељањем.²²⁶¹

Пракса показује да предвиђене мере нису биле тек мртво слово на папиру и да се на њиховом спровођењу, поготово од јесени 1943. и формирању партизанских батаљона и бригада, упорно радило. Опомене, прекоманде и укори поколебаних и недисциплинованих бораца, *раскандидовање* кандидата за пријем у КПЈ, били су саставни део записника са састанака партијских јединица. У неколико наврата забележене су и смртне казне. „Годину дана раније сурово смо казнили још једног нашег друга (...) Смртна казна због једног сата, за најбољег пушкомитраљесца! (...) Један друг и једна другарица стрељани су зато што су се волели – због љубави за коју у нашој борби није било 'места под сунцем'“, бележи преживели партизан из околине Ивањице.²²⁶²

Извештаји из јединица почетком 1944. показују бољу унутрашњу климу него годину дана раније, чему је свакако, поред свих утицаја споља, допринело и доследно спровођење дисциплинских мера. Типичан је извештај из Космајског одреда из марта 1944. где се за разлику од прошлог лета наводе следеће карактеристике: „Морално стање је одлично, морал и борбеност је добра. Није се десио ни један случај дезертерства за ово време. (...) Другови према извештају су са пуно полета и поправљају недостатке које су имали, сем два три друга на које се обраћа већа пажња. (...) Према извештају политички рад у чети је

---

²²⁶¹ АС Ж, Ж-23, ф. 74, *Партијско саветовање војних и политичких руководилаца на Букуљи* (нерегистровано)

²²⁶² *Ивањица...*, 599.

задовољавајући, види се да су редовно одржавани састан. пол. по водовима, где је прорађиван материјал којим су располагали. Друг пол. комесар одреда Љуба је доста допринео да се пол. рад одвија добро.“ И наредни извештаји из овог одреда говоре да је морал бораца „на високом ступњу“, а да се осећа напредак и у војном и у политичком погледу, као и у културно-просветном раду. Једино се подбацило са бројем одржаних политичких конференција са сељацима – симпатизерима борбе. Сличне карактеристике уочавају се и међу партизанским јединицама на југу Србије.

Продор јачих партизанских јединица (2. пролетерске и 5. крајишке дивизије) у југозападну Србију у јануару 1944. изменио је стање снага и у тој области, у којој је ЈВуО до тада била суверена. Сусрет сељака са партизанима из Босне није прошао без зевње на обе стране, али су дисциплиноване и добро опремљене комунистичке снаге, које су наступале опрезно и избегавале репресију над становништвом, добрим делом неутралисале ранију пропаганду противничке стране. „Лажне приче о нама брзо се разголићују захваљујући правилном ставу наших бораца према народу“, записао је један од команданата у овим операцијама Љ. Ђурић, што је уједно сматрао и за највећи успех подухвата у којем партизанске јединице нису успеле да војно тријумфују.²²⁶³

Нова искушења наишла су у лето 1944, када је дошло до одсудних борби у грађанском рату и када је, први пут после јесени 1941, партизански покрет једног тренутка дошао у опасност да буде у целости поражен. Изгледа да на врхунцу грађанског рата ни многи новорегрутовани партизани са југа Србије, поред тешког одвајања од завичаја, нису били спремни да ратују против својих земљака и сународника. Иако се пропартизанска литература ретко дотиче овог проблема, о томе говори већи број докумената, који децидно говоре о нарушеном борбеном моралу и дисциплини у неколико тек формираних партизанских дивизија. Комесар 12. бригаде 22. дивизије НОВЈ, сачињене од некадашњих бабичких и црнотравских партизана, забележио је недуго по њеном ступању у борбена дејства да се борци колебају: „Морал на ниском ступњу. Кад смо пошли на Бабичко стигли на терен и отпочели борбу борци су се донекле држали на висини. Али после подне када смо били нападнути са свију страна борце је узела паника у

---

²²⁶³ Lj. Đurić, *Dnevnik*, 357.

већој мери али смо се извукли из обруча који је био стегнут око нас. Кад смо стигли на црнотравски терен код бораца се осетио велики попуст а и код самих руководиоца. Дезертерство бораца и прављење болесних само да га оставимо у Команду подручја. Ми смо предузели мере према дезертерима и све смо их вратили у бриг. осим неколико који се крију код куће од нас, а ми смо дали команди подручја да она предузме мере против њих.²²⁶⁴

Оваква ситуација у бригади потрајала је до августа, када је партијско руководство предузело низ мера, између осталог и смењујући руководство бригаде. Дотадашњи политком бригаде Добривоја Дикића, против којег је, поред тога што је смењен, покренута и истрага, пред партијским органима је до детаља своју верзију раскола, закључујући: „Далеко би нас одвело ако би опширно износио све болесне појаве које су биле у то време у нашем штабу. Напоменућу само неколико момената који карактеришу став другова: команданта 12. бригаде и бив. заменика команданта 12. бригаде. Увреде сваке врсте, небирајући места и не ценећи тежину речи, су биле основна појава код њих, како у односу на мене као пол. комесара бригаде пред партизанима, тако и према осталим друговима.“²²⁶⁵

И у 13. бригади 22. дивизије владала је слична атмосфера, а први већи сукоби са четницима у јулу 1944. и њено потискивање ван матичне територије допринело је да, највише услед дезертерства, из њеног строја буде избачено чак три четвртине људства! О непромењеној атмосфери унутар бригаде заменик комесара известио је ПК КПЈ за Србију крајем августа: „Рђав поступак наших политичких као и војних руководиоца умногоме је допринео слабљењу наше бригаде. Било је не само грдњи, псовки, већ и туче; почевши од десетара и политделегата па све до команданта и политкома саме бригаде. Примера ради наводим следеће: Бивши заменик комесара II батаљона Миодраг Поповић стезао је за гушу курире; другом приликом разбио је једном сељаку зуб. Тукући га разбио је своју руку, говорио је да је рањен, па чак тражио као такав да иде за Италију. (...) Поред овога понеки руководиоци показивали су знаке кукавичлука, избегавајући борбу, не одлазећи са људством на положај. А један пример нам јасно показује каква је пожртвованост руководиоца била: Ненад Вељовић, заменик команданта I батаљона каже: 'Нисам луд да сада погинем на крају рата'.

---

²²⁶⁴ АСЖ, Ђ-2, ПКС, 626.

²²⁶⁵ АСЖ, Ђ-2, ПКС, 639.

Брига за људство била је врло слаба. О исхрани и чистоћи скоро се није водило рачуна, што је умногоме повећавало осипање наше бригаде, утичући на морал, борбеност и опште расположење бораца ове бригаде. Такође појава крађе није случајна ни ретка, већ је била прешла скоро у правило. Било је и тако крупних крађа да су борци на своју руку одузимали разне ствари сељацима, па чак и по коју овцу или вола без икаквог знања наших руководиоца – Пример: Једна група је одузела једном сељаку вола и заклала га на положају, а када је непријатељ наступио, оставили га на положају. То се није десило код нас, већ код неке друге јединице. Поједине крађице и прикривања дешавале су се и код неких руководиоца, тако да су то и борци примећивали, нарочито у доба гладовања. О рањеницима се није водило рачуна, остављали су се на положају, иако су некада могли бити спашени, тако да чак и сами борци о томе причају. Политичке конференције и састанци скоро се уопште нису одржавали. Критика и самокритика није спровођена, а поједини руководиоци су говорили да се она не упражњује у НОВ већ само у партизанским одредима. Забрањивали су јавно да се критикују штабови. Због ове неприкосновености долазило је до туче и псовки, од стране руководиоца, пошто им борци нису смели рећи ни реч. (...) Многи дезертери из наше бригаде, који су из тих крајева, побегли су код окупатора, а њихови родитељи не увиђају нашу снагу као и потребу да их врате натраг; чак причају да смо још увек слаби. Пример: Село В. Грабовница, где говоре да ће партизани пропасти.²²⁶⁶

Ситуација се променила тек почетком октобра. Исти руководиоцац известио је тада ПК да је у штабу бригаде коначно завладала хармонија и да упоран политички рад даје своје плодове. Тада је туча међу борцима „сасвим ишчезла“, „крађице, псовке и препирке још увек имају свог трага и то међу борцима, а не, као раније, и међу руководиоцима“.²²⁶⁷

Из оквира 21. ударне дивизије сачувани су подаци о дисциплини и борбеном моралу 4. бригаде (некадашње 2. јужноморавске), који је у лето 1944. забележио Петар Стамболић: „Ова бриг. има непуних 500 војника. Стање војске гледано од руководства па до бораца је следеће: Слаба дисциплина. 2. Слаб рад, 3. Масовно дезертирање пре, док данас је мање. 4. Никакав однос војника према

²²⁶⁶ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 650.

²²⁶⁷ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 695.

руководиоцима и млађих руководиоца према старијим /фамилијарност/, 5. Лабавост у раду.“²²⁶⁸ Забележено је и да током борби са снагама ЈВуО већи број бораца ове дивизије дезертира и са оружјем бежи на страну противника.²²⁶⁹ Због таквих појава током јуна и јула 1944. више бораца је у циљу завођења дисциплине стрељано пред стројем.²²⁷⁰ Карактеристична је наредба команде дивизије: „Поред најоштријих опомена од стране главног штаба, штабова дивизије и бригаде свим кукавицама и покварењацима који мисле да најдрскијем напуштањем наших јединица-дезертерством избегну службу у НОВ случајем дезертерства и надаље су се понављали често и у већим групама, носећи пушку и муницију са собом и бацајући их по шумама и потоцима да на такве злочине нећемо бити равнодушни опомињемо све такве на следећи начин. Друг Велибор Митић из Срчанице, војник V чете 2 батаљона ове бригаде који је када је његова јединица вршила јуриш на непријатеља бацио пушку, извукао се и побегао на путу ка својој кући ухваћен и нама натраг спроведен. Саслушан је од штаба ове бригаде и осуђен на смрт. Смртна пресуда је извршена. Сви дезертери један или више у групама па ма било и преко 20 биће без даљег кажњавани смрћу како је то по нашем војном закону прописано за све војне бегунце без разлике.“²²⁷¹

У већини бригада 24. дивизије у августу 1944. морал је био слаб. Представници Главног штаба за Србију као њихове главне недостатке препознали су слаб рад партијских организација и недораслост ситуацији недовољно прекаљених политичких руководиоца. Такав рад имао је за последицу да је у три од четири анализирани бригаде 24. дивизије констатовано да је „дезертерство у бригади масовна појава“, чак и међу појединим нижим руководиоцима. „Људство је неприпремљено за теже борбе, а неправилна мобилизација је допринела да се стање у бригади погорша. Наиме, по изјави другова, наши теренски радници су несавјесно вршили мобилизацију. Нема, наравно, ни говора о неким претходним политичким конференцијама, скуповима, преко којих би се щудство припремило

---

²²⁶⁸ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 577.

²²⁶⁹ ВА, НОВЈ, 183-1/1-36.

²²⁷⁰ ВА, НОВЈ, 1042-1-10; 1042-2-10; С. Вукмановић, *н. д.*, 402.

²²⁷¹ ВА, НОВЈ, 1045-3-21. О сличним појавама у Шумадији, насталим са масовнијим регрутовањем щудства у лето 1944, пише и комесар 2. шумадијске бригаде Славко Зечевић. Он је у једном критичном моменту постројио своју јединицу и запретио да ће они који се колебају и устукну у борби „добити метак“. Претње строгим казнама и њихова појединачна извршења заиста су привремено уредила трупе (Славко Зечевић, *Сећања и казивања*, Београд, 2004, 73).

на полазак у наше јединице. Напротив, мобилизација је вршена од ока и, како то тврде другови из бригаде, теренски радници су узимали у заштиту породице које су их лепо примале и дочекивале, а мобилисали безобзирно чланове сиромашних породица које нису припремале никакве дочеке.“ Примећено је и да „однос према народу при проласку кроз села и боравку у њима јесте негативан. Уништавање воћа, гажење и уништавање усева су нормална појава. Свраћање у куће, просјачење, размењивање војничке спреме за храну, крађе и друго су такође немила појава.“ Зато је првенствено требало појачати политички рад, са акцентом на објашњење значаја Србије у новој федералној држави, одлуке АВНОЈ-а и значај споразума Тито–Шубашић.²²⁷²

Наведени примери показују нам да су, поред опште представе о дисциплини и високом моралу партизанских јединица, и оне патиле од бољки својствених герилским покретима. Ситуација се осетно променила тек у касно лето 1944, са пробојем Оперативне групе дивизија у Србију. Боља борбена вредност јединица НОВЈ није долазила до изражаја само услед доследног спровођења замисли Врховног штаба о стварању војника револуције, већ понајпре услед геополитичких и војних промена, које су биле видљиве на терену. У томе је било више опортунизма него идеологије. Секретар ОК Крагујевац био је у праву када је, у пролеће 1944. једном свом комесару, поколебаном што народ од њих бежи, а четнике прима и испраћа са музиком и песмом, рекао утешне речи у обзорју победе: „Сутра ће и нама тако да певају“.²²⁷³ Сељаштво се као резервоар сваке од зараћених страна у грађанском рату увек повијало према тренутно најјачој страни. Тако, природно је било и што су партизанске снаге, под утицајем избијања Црвене армије на Дунав, последњег ратног лета у Србији преузеле иницијативу на истоку земље и релативно лако разбиле линије одбране ЈВуО које су им се раније чиниле несаломивим. Прича о успостављању дисциплине и ојачавању ратног морала није ту и окончана: наставила се и после октобра 1944. – и била неодвојиви део процеса настанка и развоја Југословенске армије.²²⁷⁴

---

²²⁷² АС Ж, Ђ-2, ПКС, 637.

²²⁷³ С. Зечевић, *н. д.*, 66.

²²⁷⁴ Борбени морал јединица НОВЈ био је на врхунцу у октобру 1944, када су ослобођени Београд и већи део Србије, и у мају 1945, када су, као делови већ регуларне армије, коначно извојевали победу. Са великим полетом, победници су кренули у обнову и стварање нових, револуционарних институција. Тај период представља и посебну тему, будући да је, паралелно, почела и „ерозија

3. 5. 4. Партизанске љубави

Дуг период заједничког живота у шуми и упућеност једних на друге, младост изложена суровостима преживљавања и непрестана смртна опасност скопчана са нагоном за самоодржањем – били су оквири који су међу партизанима и партизанкама стварали својеврсне, *партизанске љубави*. Контroversна тема, цензурисана у литератури и мемоаристици из потребе да се комунисти представе као надљуди лишени емоција и људских потреба до недавно је представљала „забран“ у који су историчари и хроничари партије ређе залазили, што због идеолошког притиска, што због опасности да њихова сазнања не наруше нечију интиму и не буду прихваћена као таблоидни написи. Међутим, сматрамо да је ова тема, уколико јој се приђе са озбиљношћу, значајна за илустрацију партизанске свакодневице у Србији 1941–1944, посебно када имамо у виду чињеницу да је о њој сачуван немали број докумената и записа савременика.²²⁷⁵

Устаљена пракса и неписано правило примењивано пре рата за чланове КПЈ који желе да ступе у брачне односе, била је да тај чин, попут официра Краљевине, могу да обаве тек пошто добију и сагласност партије/команде.²²⁷⁶ Настојања да на тај начин контролише приватни и породични живот свог чланства партијско руководство исказивало је и после 1941. године. Забележено је више примера кажњавања чланова партије који би одабрали неадекватног

партизанског морала“ (Д. Марковић, *н. д.*, 210; Љ. Трифуновић, *н. д.*, 100; П. Јакшић, *н. д.*, 10–11, 509). Илустративно је како је процес *демобилизације* описао Драгослав Дража Марковић крајем 1960-их година: „Васпитан као верник постао сам 'верујући' у КПЈ. Остао сам верник; променио сам само веру: наместо у КПСС и Стаљина, веровао сам у КПЈ и Тита, Ранковића, Жујовића, Кардеља, Ђиласа, Кидрича... А онда су почели одлазити – Хебранг, Жујовић, Нешковић, Ђилас... Са 'боговима' нестала је и вера. IV пленум и одлазак Ранковића доживео сам као атеист, неверник већ... Дуго је и трајало...“ (Д. Марковић, *н. д.*, 210).

²²⁷⁵ Књига др Саше Божовић (1912–1995), партизанке чија је лична драма на неки начин и парадигма партизанског покрета, једна је од ретких која обилује сценама партизанских љубави. Као нецензуриране, њене слике из Црне Горе су живе и аутентичне, иако се види да су испричане и на помало романтичан начин. Једна од улечатљивијих прича под насловом „Другови, ја сам га волела“ говори о живој, али због партијских стега никад обелодањеној љубави између двоје младих партизана; тек по његовој погибији партизанка Дана јавно признаје својим саборцима да је била заљубљена у свог саборца, Црногорца. „Као да је то што га је волела непремостива баријера за смрт која јој је уграбила вољеног човјека“. Већина ових прича имала је тужан завршетак, што у рату што после њега (В. више: Saša Božović, *Ratne ljubavi*, Beograd, 1985).

²²⁷⁶ К. Николић, *Комунисти*, 83–84; В. Црвенчанин, *н. д.*, 87.

партнера. И Владимир Дедијер је оставио сећање како се пре рата нашао под неком врстом казне и бојкота својих другова када је започео љубав са девојком „буржоаског порекла“, „министарском ћерком“ Олгом Поповић; рехабилитован је тек пошто је Милован Ђилас одобрио њихову везу.²²⁷⁷

Временом, овакви парови постајали су чврсто повезани не само као емотивни партнери, већ и као саборци. Отуд и појава од 1941. да су у шуму одлазили брачни парови (Милош и Јулка Пантић, Милован Ђилас и Митра Митровић, Вукајло и Савка Кукаљ, Танасије и Рада Младеновић и др), чак понекад и остављајући децу рођацима на чување. Одани циљевима револуције, такви парови морали су у првим одредима да служе као пример пожртвовања и правичности, *партијског чистунства*.²²⁷⁸ Иако су извори о тим данима оскудни, сачувано је неколико сећања која говоре о томе. Илустративан је пример из Топлице, где су се у истом одреду борили Димитрије Тодоровић, ранији секретар СК КПЈ у Књажевцу и његова супруга. На вест о његовој погибији, његова супруга је заплакала пред стројем партизана. Због таквог поступка, који је окарактерисан као слабост, на првом следећем партијском састанку је жестоко критикована, па за казну прекомандована из чете.²²⁷⁹ У архиви ОК Зајечар сачуван је и документ где се захтева од партијске јединице у Тимочком одреду да

---

²²⁷⁷ V. Dedijer, *Novi prilozii*, 2, 80.

²²⁷⁸ У јавности је створена слика о саблажњеном српском сељаку спрема идеја о слободној љубави које су заступали комунисти и наметали их „одозго“. Међутим, ствари су се у српском друштву 1930-их убрзано мењале и без њих; постсолунска генерација тражила је нову политику и отварала другачије хоризонте. (М. Тимотијевић, *Звонко Вучковић*, 456–461). Сачувана су сведочанства и о сељацима који су с подсмехом гледали на комунистички пуританизам. О томе је у свом дневнику оставио трага и Милутин Стојић, партијски функционер и комесар у чачанском крају: „Уторак 9. XII. [1941] Снег пада. (...) Чује се бат ногу и неко пење се на шталу, пада грудa снега и ја се дижем. Једна девојка и млада дошле су да ме виде. Почнем неке приче. Бојим се да не наиђу ови њини мушкарци и да их невиде али оне кажу да они нису код куће. Питају ме како могу сам да спавам и нуде ми у шали онако да дођу да ми праве друштво и да ме загрију. Кажем им да је место сувише мало да би и њих две могао да примим. Кажу ми да ће вечерас доћи кад пођу на прело. Причао сам им да ми комунисти у моралу стојимо на достојној висини али оне ме питају имамо ли ми жена, деце, што ја потврдох а, оне кажу па одкуд њој деца кад ви комунисти имате висок морал. Ја сам им објашњавао, на рачун тога мало смо се смејали. Отишле су а ја сам се бојао да случајно не дођу и мислио баш ове жене доћиће ми главе, цео дан ређале су се и долазиле“ (Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Осветљавање истине*, 479).

²²⁷⁹ Р. Мрдаковић, *н. д.*, 44–45. Вереница секретара КПЈ у Ћуприји Данила Димитријевића, иначе и сама скојевка, на вест о његовој смрти је попила отров и убила се. Таква њена слабост је на партијском састанку истицана као негативна појава (Д. Ђулић, М. Милачић, *н. д.*, 228–229).

ликвидира члана ОК Александра Симића и његову супругу јер су ширили лоше гласине о политичком комесару.²²⁸⁰

Временом су се, у годинама заједничког живота у планини и гори, који је био испрекидан борбама и смрћу, рађале и симпатије између појединих бораца и њихових „другарица“. Због малог броја жена у шуми дешавало се да и више партизана гаји емоције према једној истој партизанки, услед чега је могло да дође и до сукоба.²²⁸¹ Међу њима су неретко оствариване и интимне везе, у тој мери да се до 1943. готово у сваком партизанском одреду у Србији нашао понеки „партизански пар“, па се и у централним органима КПЈ говорило да ове појаве добијају „карактер неморалности“. Посебно су биле учестале везе између млађих партизанки и политичких руководилица, којима су они представљали неприкосновене мушке ауторитете.²²⁸² Зато је предузиман низ мера не би ли се сузбиле, а на тај начин и неутралисао негативан глас који је поново почео да прати комунисте као носиоце идеје о слободној љубави. Од њих су партијска руководства захтевала да развијају „праву другарску љубав која је превазилазила било које тежње за задовољењем сексуалног нагона“.²²⁸³

Чак је и на војно-политичком саветовању на Букуљи у августу 1943. разматрано питање емотивних веза унутар одреда, уз закључак да треба спречавати ту врсту контаката између партизана и партизанки, изузев уколико се одлуче на брак пред партијом – али да ће тада морати да буду прекомандовани у различите јединице. То је отприлике и била пракса: односи су дозвољени једино уз „легализовани“ брак, што је у исти мах и спречавало недолично понашање и омогућавало контролу КПЈ над понашањем нових брачних другова.²²⁸⁴

---

²²⁸⁰ Наведено према: Љ. Шкодрић, *н. д.*, 374. У званичним подацима о мотивима Симићевог убиства наводи се: „због неизвршавања партијских директива, самовољних поступака и харангирања против руководства ОК, партизани су га стрелили у Тимоку јула 1942.“ (*Документи ЦК*, 6, 719).

²²⁸¹ К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 274.

²²⁸² М. Бојић, *н. д.*, 72. „Партизански Чича“ Драгојло Дудић оставио је у свом дневнику запис из првих дана устанка, када га је једна партизанка позвала током ноћи да легне поред ње, да би он, пун револуционарног аскетизма, одбио да прихвати њен позив, па је сву ноћ пробдио пишући. Тај опис је у првом издању цензурисала Митра Митровић, сматрајући га дегугантним (*V. Dedijer, Novi priliozi*, 2, 639–640).

²²⁸³ М. Миладиновић, *н. д.*, 116.

²²⁸⁴ ИАБ, УГБ, СП-IV-244/1; АС Ж, Ж-23, ф. 74, *Партијско саветовање војних и политичких руководилица на Букуљи* (нерегистровано); Љ. Шкодрић, *н. д.*, 377–378; К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 41. „Одобрења пролетерске љубави у одреду неопходно је, пошто се у противном она развија илегално и васпитавање бива негативно. Треба само показати да је љубав озбиљна ствар и

Ипак, и поред строго регулисаних односа, где је кршење правила у више наврата драконски кажњавано, забележене су и бројне „љубавне афере“ у партизанским одредима. Највише примера забележено је око Јастрепца и Космаја, у областима где су партизани деловали у континуитету током читавог рата. Хроничари Расинског одреда наводили су као негативан пример случај комесара чете Радомира Јаковљевића Јакше којег су Немци заробили пошто се одвојио од јединице заједно са љубавницом, партизанком Радмилом Дуловић, а потом њихов пример користили у пропагандне сврхе о неморалном животу комуниста.²²⁸⁵ Партизански првоборац Драгољуб Ђокић Кант из Крушевца је у својим нецензурисаним (али и необјављеним мемоарима) изнео низ сличних појава у одреду.²²⁸⁶ Он наводи и пример извесних партизанки Мире и Миле, којима намерно није записао и презимена, које су се у одреду посвађале и потукле пошто су обе биле заљубљене у комесара Добрицу Ђосића Гецу.²²⁸⁷ Слична запажања имао је и Љубомир Трифуновић Хајдук, борац и потом припадник Озне с југа Србије. Он је у мемоарским записима објављеним тек 2007, изнео доста компромитујућих детаља о љубавним везама унутар партизанских одреда, међу којима је посебно потресно сведочење о стрељању партизана „Црног“. Он је у смрт отишао певајући „Партизан сам, тим се дичим“, а комесар га је осудио на смрт јер се преко односа са својом јатакињом заразио полном болешћу; „дошло се

да је као таквој треба најозбиљније приступити. Неискреној, себичној и нездравој основи заснованој љубави нема места у одреду“ – стоји у једној партијској инструкцији одреду (ВА, НОВЈ, 1642-21-17/1).

²²⁸⁵ А. Маринковић, *Расинки одред*, 151.

²²⁸⁶ Ђокић је често долазио у сукоб са једном партизанком, а кроз тај опис огледа се и став младог комунисте према женском питању, који у овом случају сигурно није много одступао од неког равногорског омладинца, у пропаганди окарактерисаног као носиоца шовинистичких и конзервативних идеја: „Другови одлазе да отправе оне који иду у чету или на терен, а остајем само ја са Добрилом. Починје свађа између мене и ње. Ово је по други пут да она неће да кува, иако нема никаквог другог посла. Хоће да кувамо заједно, иако сам ја заузет другим пословима. Она тражи од мене женско право, а ја јој доказујем да јој га нисам ја ни одузео и да се оно не састоји у томе да мушкарци и жене између улоге. Она ми пребацује да сам дрзак и да изазивам свађу. Нарочито да сам заједљив и да би као мушкарац требао по мало да будем и кавалер. Ја јој иронично пребацујем да треба боље да опере ноге, па тек онда да тражи да будем кавалер. После једночасовне расправе споразумели смо се: Ја кувам ручак „из кавалерства“, иако имам посла у Техници, а она меси хлеб. После подне умножавам вести пошто сам пре подне морао да будем кавалер“ (АС Ж, Ж-34, ф. 1, *Дневник Драгољуба Ђокића Канта*, 318).

²²⁸⁷ „Геца је после туче морао још више 'политички' да ради са другарицама“, пише Д. Ђокић (Исто, 344–345).

до закључка да би његов боравак са нама представљао опасност да се због очајних хигијенских услова зарази још неко и једини излаз је био да га ликвидирамо.“²²⁸⁸

О сличним појавама има трагова и у архивским изворима. На терену ОК Лесковац је 1944. „кажњена другарица Трајка из Годоровца – укором. Разлог – имала је односе са неким партизаном Жиком бившим куриром. Кажњена је овом казном јер изгледа да јој није довољно јасно ово питање – самокритички се понела – признала и решила да се поправи. Сваки даљи овакав корак и одмах искључење из Партије.“²²⁸⁹ И у околини Београда кажњавани су поједини чланови КПЈ јер су користили „поверени положај партије“ да би живели „у недозвољеним односима“ са млађим сарадницама.²²⁹⁰

Конрад Жилник Слободан, бивши члан ОК Ниш и руководилац у Топличком одреду, ступио је у везу са предратном комунистичком Милицом Шуваковић, а онда су 1942. склопили и „партизански брак“, први у јужној Србији. На њихов брак, као и на чињеницу да је Милица већ била трудна, партија није гледала благонаклоно, па су раздвојени и упућени у различите крајеве. Та чињеница никада није узета у обзир у написима о романси илегалке и партизанског команданта, а породицу је изложила додатној опасности. Милица је убрзо на једном илегалном задатку ухапшена и упућена у логор Црвени крст у Нишу. У логору је 1942. донела на свет сина Желимира, а после свега три месеца Немци су је стрељали на нишком стратишту Бубњу. До последњег момента иследници нису сазнали њен прави идентитет. Конрад Жилник, који је као партизански командант погинуо од четника у фебруару 1944. на подручју Пирота, после рата је проглашен за народног хероја. Њихов син, који је тешко растао као сироче, постаће пак касније један од најзначајнијих југословенских редитеља.²²⁹¹

Највише трагова о недозвољеним партизанским љубавима сачувано је у партијској документацији Окружног комитета за Младеновац. Ово тело су после свих губитака током 1942. дословно уздрмале и две љубавне афере, које су претиле да партијској организацији нанесу и већу штету од претходних провала и хапшења. Најпре је, после једне свађе, чланица овог тела Живка Дамњановић

---

²²⁸⁸ Љубомир Трифуновић, *Портрет без рама*, Ниш, 2007, 64, 77–78, 101.

²²⁸⁹ АС Ж, Ђ-14, ОКЛ, 85.

²²⁹⁰ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-6-857; ОКМ-3-359.

²²⁹¹ Д. Мирчетић, *ОК Ниш*, 93; Ивана Груден Милентијевић, „Породица Жилник у историографији и сећањима Желимира Жилника“, *Зборник Народног музеја Ниш*, бр. 27-28 (2019), 73–83.

(раније комесар у Параћинском одреду) уочи састанка новембра 1942. усмртила свог колегу Јову Крајишника. Остали чланови партијског форума посумњали су одмах да су посредни биле њихове интимне везе и сукоб који је намах постао и политички. Будући да се радило о високим партијским функционерима, истрагу по овом питању преузео је директно ПК за Србију. Саслушали су и Живку Дамњановић, која је изјавила да је убиство починила како би „опрала своју част“ – јер се упустила у авантуру са Крајишником не знајући да је он већ ожењен и да има децу.

С обзиром на тежину инцидента, али и чињеницу да је убијени Крајишник био стари комунистички илегалцац, ПК је за њу одредио смртну казну, с тим да она још једном буде испитана, посебно о томе какав је њен емотивни живот био раније, с којим функционерима је ступала у односе, „из каквих је све побуда убијала људе док је била у одреду“ и „да ли се иза овога и других њених убистава, не крије нека душевна или сексуална оптерећеност неморалне особе или да ли није непријатељ“. На крају инструкције Окружном комитету Младеновац, ПК је посебно потцртао да је овај случај неопходно чувати у строгој тајности: „Читав овај посао поверавамо само другу Јури [Сарићу] и Дражи [Марковићу] да се сврши у највећој тајности и о томе НИКО не сме да зна ништа. Даље, да испитате ко све зна о убиству друга и да о томе под претњом најтеже партијске казне нико од тих што знају не причају никоме ништа.“²²⁹² О овом случају остао је напослетку сачуван само један документ; неколико њих у архиви ПК и данас се воде као „издвојени“ и недоступни. Он, међутим, доста тога открива и о ратној пракси и илегалном раду комуниста када би се нашли у компромитујућој ситуацији: свака афера требало је да остане строго поверљива и да се сваки доказ о њој на време уништи.

Епилог случаја Живке Дамњановић може се реконструисати на основу литературе из 1980-их година. Знајући да ће одлука партијске комисије бити оштра, њој наклоњени други члан ОК Младеновац, Јуре Сарић, дао јој је свој револвер и препоручио да што пре изврши неку акцију, како би се „рехабилитовала пред партијом“. Сасвим избезумљена, Живка Дамњановић је истог дана отишла у најближу варош – Младеновац и запуцала на Немце и

---

²²⁹² АС Ж, Ђ-9, ОКМ-1-28.

њихове помагаче које је прве угледала. Том приликом убила је Пећанчевог војводу и ранила два немачка официра. Опкољена од Немаца, потом је извршила самоубиство. Био је то крај њене личне драме, који се претворио и у трагедију читавог краја: за одмазду због рањених официра, Немци су у Младеновцу 27. децембра стрљали 50 цивила. Током рата, у партизанима су погинула још три Живкина брата. Због овако деликатних прилика, став партије био је да се о овом догађају, тако компромитујућем по партизанску етику, после рата више не говори, не пише и не иступа у јавности. Живка Дамњановић је напослетку ипак рехабилитована; по њој су дали име једној школи у околини Ћуприје, а исто је назван и један словеначки пионирски одред.²²⁹³

Није прошло ни четири месеца, а у ОК Младеновац поновила се слична ситуација. Дошло је до љубави, а потом и раскида ожењеног Андрије Хабуша (мужа Вукице Митровић) и Божидарке Дамњановић Кике. Због ранијег искуства, размирице међу њима двома поново је решавао ПК. Одлука је морала да буде брза и оштра: Дамњановићева је по казни пребачена у одред, где је требало да се искупи борбом, а Хабуш је премештен на рад у други округ, уз опаску ПК подређеним руководиоцима у Младеновцу: „Нека га неко од вас двојице прихвати и одмах пребаци даље, тако да се он никако не види са Киком. Сусрет између њих треба свакако избећи све док неко од нас не дође. А ако не би било никако то могуће онда тај сусрет може да буде само у вашем присуству а да нас о томе детаљно известите.“ Интересантно је то да је у ову истрагу и кажњавање љубавника био укључен и Мома Марковић, са чијим ће братом Драгославом – Дражом, тада такође чланом ОК Младеновац, Божидарка Дамњановић убрзо ступити у везу, а потом и брак.²²⁹⁴

---

²²⁹³ Д. Димитријевић, *Космајски партизани*, 2, 41–42; К. Д. Марковић, *н. д.*, 41. Сличан је био и пример члана ЦК Љубинке Милосављевић, која је после рата убила свог заручника који ју је преварио; била је принуђена да напусти политичке функције и, након свих ратних искушења које је преживела, њена се звезда загасила у миру (Д. Јовановић, *н. д.*, 4, 238).

²²⁹⁴ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-1-60, ОКМ-1-128. У Специјалној полицији у Београду саслушаван је у јуну 1943. др Ђорђе Ковачевић из Селевца, за којег се сумњало да је извршио абортус над Б. Д. Киком. Ковачевић је делимично признао дело, уз ограду да није сигуран око идентитета партизанке којој је пружио помоћ и негу. У августу 1943. стрљан је на Бањици (ИАБ, УГБ, СП-IV-275/62). Абортуси међу партизанкама у ратном периоду, о којима има трагова у изворима, не говоре тек о њиховом неморалу, како их је пропаганда непријатеља често тумачила и жигосала, већ о тешким условима под којима су се бориле. У ратним условима ретко која је имала шансу да одржи трудноћу, обави порођај или негује и одржи дете. Зато су се чешће одлучивале на абортусе, што је на њих, већином традиционално васпитаване, остављало својеврсне трауме.

На овом терену забележено је и више тешких престапа партизанских руководилаца у раду са женама. Посебно падају у очи примери појединих команданата и комесара у овом делу Србије који су користили своју моћ и утицај не би ли придобили партизанке за љубавнице. Извесна партизанка Живка изнела је ОК притужбу на комесара одреда Љубомира Ивковића Шуцу јер је „7-VIII-44 био безобразан према другарици за време спавања у шуми“.²²⁹⁵

Опширнија је била преставка против бившег команданта Космајског одреда Милана Живковића, коју је Окружни комитет упутио ПК за Србију. „Пошто немамо везе са Г.Ш.-ом обраћамо се вама ради решавања питања Милана Живковића – Ујака, трг. пом. из Бгд-а, који је вршио дужност зам. команданта нашег одреда. Он је непоправљив у свом односу према другарицама – имао је низ авантура и насрће без изузетка на сваку другарицу, а тако се понаша и са девојкама по кућама где борави. То је чинио стално, иако је смењиван више пута са дужности. У фебруару ове године, пред повратак одреда на наш терен, поново је у Шумадијској смењен са дужности зам. ком.-а одреда. Осим ове особине показао се као скроз нездрав тип – водио је свуда демагошку политику, популаришући на лукав начин самог себе у одреду и у народу (буком, лажном блискошћу са људима, толерирањем лоших појава). За нашу борбу није везан, руководи га авантуризам. 43 г. постао је канд. Партије, а јануара ове г. примљен је у Партију (не зато што је напредовао, већ зато што је хтео да учини последњи покушај да га се отргне, и што је он говорио да га деморалише баш то, што га држе далеко од П. и да има воље да се поправи. Међутим, после тога ишло је све по старом. Сматрамо да је његов останак у нашим редовима опасан и по одред и по углед наше борбе у народу и због личних прљавштина, а да његове друге особине говоре, да се лако може претворити у непријатеља. Због тога предлажемо да се он ликвидира. Он је био лако рањен у руку и од повратка одреда на наш терен [нечитко] на боловању (ускоро треба да се врати у одред). Одвојеност од одреда чини да казну можемо извршити било тајно, било са знањем целог одреда.“²²⁹⁶ Нису сачувани одговори виших форума на ове оптужбе, те стога не знамо и која врста казне је извршена над именованим руководиоцима. Познато је

---

²²⁹⁵ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-6-795.

²²⁹⁶ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 524.

да су обојица изашли из рата као партизански руководиоци, док је Ивковић 1953. проглашен и за народног хероја.

У архиви Специјалне полиције сачуван је и исказ сељанке Десанке Милићевић из околине Смедерева, која је ухапшена трудна, и која је до детаља описала своје интимне односе са командантом Космајског одреда Иваном Стефановићем Србом, у време док јој је муж као партизански јатак био у затвору. И њој и њеном ванбрачном детету губи се траг у Бањичком логору.²²⁹⁷ У другом крају Србије или другом временском периоду, вероватно би према партизанским руководиоцима због оваквих грешака била примењена и смртна казна; овде, где је партизана било мање и где им је недостајало борбених кадрова, пролазили су благо, углавном са партијским укорима или опоменама.

„Иако су љубавни односи [међу партизанима – прим. Н. Д.] тумачени као велики морални прекршај, међу руководиоцима партизанског покрета, од Јосипа Броза до нижих чланова, то је била редовна појава“, закључује Љубинка Шкодрић. Међу партијским руководиоцима Србије познато је више примера *партизанске љубави*. Благоје Нешковић се са својом будућом супругом Браном Перовић зближио управо за време илегалног рада, док су неколико месеци живели у истом стану, Драгослав Дража Марковић остварио је емотивну везу и потом брак са женом (поменутом Б. Дамњановић Киком) са којом је водио ОК Младеновац, док је његов брат Момчило ступио у интимне односе са Вером Милетић, чланом ОК Пожаревац, са којом је у шуми 1942. добио и кћи. Светозар Вукмановић Темпо је пре рата био ожењен, али је по изласку на терен на југу Србије упознао своју нову љубав, Милицу Сарић, са којом је отишао на важну политичку мисију у Македонији 1943. године. Како је и сам записао, у Македонију су ушли са бугарским исправама, као муж и жена. Упадљив је његов опис путовања возом од Врањске Бање до Скопља са лажним документима: „Одахнули смо и ушли у вагон прве класе. Нашли смо два слободна мјеста... око нас све сами њемачки официри. Загрлили смо се и ускоро заспали. Спавали смо све до испред Скопља, а њемачки официри су нам чували стражу!“ Међутим, Вукмановићеве невоље настале су када је, пре него што се разведе, проблем морао да изнесе Ранковићу и Ђиласу, јер „отишао сам да водим борбу, а не љубав.“

---

²²⁹⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-300/6.

Отежавајућа околност била је и та што се у исто време Вукмановићева супруга Олга налазила се у немачком логору, али брак је ипак на крају „комисијски“ разведен.²²⁹⁸

М. Ђилас је још у Ужицу 1941. запазио да су највише партијске функционере „пратиле младе и згодашне секретарице, упадљиво интимније с њима него што је то сам посао налагао“.²²⁹⁹ Како је закључио још један „пуританац“ међу партизанским командантима у Србији, Павле Јакшић, „партизански сурови сексуални аскетизам међу борцима није, очевидно, био у складу с хедонизмом у високим штабовима.“²³⁰⁰

О девијантним појавама које су се посебно увећале у послератним годинама, оставио је трага у својим мемоарима и генерал Љубодраг Ђурић, први командант ослобођеног Београда 1944. Његова предратна супруга, пошто је он отишао у герилу, а она остала у окупираном граду са дететом, под разним притисцима и уценама, током рата се преудала. То је био тек почетак Ђурићеве драме. Од друге жене, са којом је започео живот, морао је да се разведе пошто се посумњало у њене везе са ИБ-овцима (наводно, Тито му је у одсудном моменту казао „Ђурић, бирај: Партију и мене, или твоју жену“); трећу му је „аминовао“ лично Ранковић после детаљне провере УДБ-е, а Светислав Ђећа Стефановић му постао кум. Касније се испоставило да је његова трећа жена заправо дугогодишња љубавница Петра Стамболића, што је допринело Ђурићевом сукобу са партијским врхом. Када је на Шестом конгресу КПЈ у Загребу 1952. проговорио о „ерозији

---

²²⁹⁸ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 279; М. Марковић, *Рат и револуција*, 75; С. Вукмановић *Темпо, н. д.*, 1, 306, 406–407.

²²⁹⁹ М. Ђилас, *Револуционарни рат*, 119. Ђилас у својим мемоарским записима преноси и једну шкакљиву причу о хомосексуалном пару који се појавио у партизанима. Ђилас и Рифат Бурџевић, који су расправљали поводом овог случаја, нису наилазили на сличне примере у марксистичкој литератури, па нису ни знали шта да учине у таквој ситуацији; Бурџевић је био мишљења да ту „наказу“ треба стрелјати. Компромис су нашли тако што су борца који је први испољио такве склоности искључили из партије и поверавали му тешке задатке, приликом којих је овај храбро погинуо. „По здравој памети сам закључио да од таквог порока пате и пролетери, а не само буржоаски декаденти, али и да такви порочници не могу вршити функције, нити бити чланови партије“, пише Ђилас (*Исто*, 151–152).

²³⁰⁰ П. Јакшић, *н. д.*, 1, 300. Сличног мишљења била је и партизанка Вера Црвенчанин, која је јако држала до *партизанског морала* и протестовала у више наврата због љубавних односа руководиоца са партизанкама током боравка Врховног штаба у Босни, при чему су оне уживале одређене привилегије у штабовима. Када се због тога побунила, позвана је код Ранковића на саслушање где је укорена јер се мешала у „командни посао“ (В. Црвенчанин, *н. д.*, 179). Дедијер је оставио сведочанство и да је због двоструких аршина у сексуалним преступима – једном за борце, а сасвим другом за руководиоце, Милентије Поповић затражио од Ранковића да буде ослобођен од обавезе учешћа у партијској комисији (V. Dedijer, *Novi prilozii*, 2, 627, 635).

морала“ у партији и јавно жигосао Стамболића, био је сместа ухапшен. На својој кожи могао је онда да осети сву оштрину удара некадашњих сабораца, по матрици која се доцније примењивала и над другим „јеретицима“. Кум га је хапсио, борацка организација из његовог завичаја га се одрицала, рођаци који га нису одбацили добијали су отказе и брисани из чланства партије, говори су му у транскриптима цензурисани, на свечаности бораца није позиван, отац му је избрисан са спомен-плоче палим борцима. Голгота Љубодрага Ђурића потрајала је скоро осам година, док га Тито није рехабилитовао и поставио за директора јавног предузећа, мада стари политички утицај некадашњи командант престонице никада није повратио.²³⁰¹

Дирљива је била и прича Константина Коче Поповића и његове прве жене Вјере Бакотић, кћери предратног српског дипломате из Далмације. Њих двоје су се венчали пре рата, а проблеми су наступили када је Поповић отишао у партизане 1941, не обавестивши ни супругу о својим намерама. Он се временом прочуо као командант у Србији, док му је жена остала у Београду, у кући његове сестре чија је породица била антикомунистичког опредељења. Вјера Бакотић је касније из те куће избачена, била је хапшена и на њу су вршени притисци да се одрекне свог мужа. Под недовољно јасним околностима, она се заиста и развела од њега, што је Поповићу тешко пало. Срео је тек после три године, крајем августа 1944. на територији под контролом партизана на југу Србије.

Поповић је о том сусрету у дневнику оставио мучан запис: „Стигла је Вјера. (...) У штабу се појавила изненада. Седео сам за столом. Неко ми је рекао: неко ти је дошао. Окренуо сам се. Ишла је ка мени, у сељачком оделу, повезана марамом, несигурна, полунасмејана, уморна. Пришао сам јој, рекао: чекај, немој сада. Руковали смо се. Повео сам је одмах да разговарамо. Дуго смо разговарали, ја сам питао. Само једну ствар хтела је да сакрије, али сам одмах осетио – па је и то рекла. (...) Неописиво је то. Дошла је као кривац. Нисам јој морао ништа рећи. Не би се усудила да ме загрли. Рекла ми је да после није знала хоћу ли уопште хтети да разговарам с њом. (...) Има један једини аргумент. Јак много. Своди се: 'Зашто сте ме оставили?' И заиста ништа озбиљно нисам учинио да је не оставим.“ Емотивно растројен, генерал-лајтант Поповић је још записао: „Вјера и ја сигурно

---

²³⁰¹ Lj. Đurić, *Sećanja*, 251–252, 301–303, 319–322, 343–356.

нећемо више бити муж и жена. То је наказно, непоправљиво, незамисливо, али то је стварност.“ Вјера Бакотић и Коча Поповић су се у наредним данима и даље виђали, а он је у дневнику више пута убележио да је, и у најодсуднијим моментима, мислима и даље са својом бившом супругом. У једном од последњих записа који се тичу ње, навео је: „Кад бих ја умирао, не бих хтео да је пољубим. Али кад би она умирала, трагично као што ће морати да јој се деси, бих је пољубио – већ и зато да бих могао даље живети. Никад се неће моћи изнети разговор који сам имао са њом другог дана, више Боринца. У једном магновењу сам се заплакао; кад сам је питао: 'Како си могла тако да ме издаш?'“ Заиста, упркос свој љубави, бивши супружници никада нису обновили брак; Поповић је од 1946. започео везу и заједнички живот са Лепосавом Лепом Перовић.²³⁰² То су биле невидљиве, али ништа мање тешке последице рата, чији је вртлог унесређио и разорио толике српске породице.

3. 6. Улога жена у партизанском покрету у Србији

Дуго поједностављивана и свођена на борбу за успостављање равноправности међу половима од 1941, улога жена у партизанском покрету је питање које је последњих година више пута заузимало пажњу истраживача; могло би се рећи да је прилично присутно и обрађено у постојећој литератури о Другом светском рату.²³⁰³ То нам омогућава да „истраживачке сонде“ спустимо дубље и прикажемо још неке, мање истражене сегменте из живота и борби партизанки и уопште улоге жене у време окупације.

---

²³⁰² ИАБ, УГБ, СП-IV-102/13; Д. Чкречић, *н. д.*, 24–25, 157–158; К. Поповић, *н. д.*, 224, 241, 287–291.

²³⁰³ Боса Цветић, *Комунистичка партија Југославије и женско питање*, Београд, 1960; Група аутора, *Жене Србије у НОБ*, Београд, 1975; Јованка Кеџман, *Жене Југославије у радничком покрету и женским организацијама 1918–1941*, Београд, 1978; Вита Цветковић, *Освајале су право да се боре*, Београд, 1979; *Партизанке, жене у Народноослободилачкој борби*, Нови Сад, 2010; Ивана Пантелић, *Партизанке као грађанке, друштвена еманципација партизанки у Србији 1945–1953*, Београд, 2011. О партизанкама можемо читати и у већем броју зборника, чланака, али и мемоарских дела. У већем броју хроника НОБ-а постоје одељци који се тичу женског активизма; партизанкама је дала доста простора и Љубинка Шкодрић у својој докторској дисертацији о положају жене у Србији 1941–1944. године.

Положај жена и њихово друштвено ангажовање нису били, како се то често мисли, уткани у политичке идеје КПЈ од њеног оснивања. Тек 1928, после Дрезденског конгреса, при ЦК КПЈ формирана је посебна комисија за рад међу женама, а њихов активнији рад могао се осетити после 1935, када су, након директива и смерница Коминтерне, основане *Централна комисија за рад међу женама* и *Комисија за рад међу женама* при ПК за Србију. На Петој земаљској конференцији КПЈ 1940, као последица таквог опредељења и рада, две жене су изабране и у Централни комитет. Међу њима је из Србије била Спасенија Цана Бабовић. Том приликом усвојена је и резолуција чији су делови, опет, усмеравали ка организованијем раду међу женском популацијом. Опште омасовљење и јачање партије осетило се и на овом пољу. Променом политике и активнијом борбом око „женског питања“, њихове еманципације, равноправности и ангажовања – а та питања, процењена као маргинална, у другим политичким странкама била су потпуно остављена по страни – број жена укључених у рад КПЈ заиста је почео да расте. Уочи Другог светског рата број жена-чланова партије у Београду нарастао је на 20%, а унутар СКОЈ-а износио чак половину. Укупно, од 1% женских чланова у КПЈ 1935, тај број се у Србији за наредних пет година увећао десет пута. Жене су постајале равноправни и утицајни чланови свих партијских форума, од покрајинских, до окружних и месних и по овом питању је КПЈ наступила као авангардна политичка снага. Њихова бројност и утицај посебно су се уочавали на Београдском универзитету, једном од главних попришта политичке борбе новог нараштаја, где су жене и девојке активне при КПЈ узимале све већу улогу.²³⁰⁴

Покрајински комитет КПЈ за Србију бројао је 1941. девет чланова, од којих су три биле жене: Спасенија Бабовић, Митра Митровић и Љубинка Милосављевић. Такође, већи број њих налазио и на руководећим дужностима у Окружним комитетима: Милица Павловић Дара (секретар ОК Ваљево), Лепосава Стаменковић (секретар ОК Лесковац), Олга Милутиновић (секретар ОК Краљево), Вукица Митровић (члан ОК Београд), Разуменка Петровић Зума (члан ОК Ниш), Вера Милетић (члан ОК Пожаревац), Радмила Обрадовић (члан ОК Крушевац),

---

²³⁰⁴ Љубинка С. Шкодрић, „Положај жене у окупираној Србији 1941–1944“, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2015, 300–303; J. Vukotić, *n. d.*, 258–259.

Вера Благојевић (члан ОК Шабац), Милка Минић (члан ОК Ваљево). Истакнуту улогу жене су имале и у МК КПЈ и другим телима под контролом партије и у Београду. Овај број у рату је само растао, а са њим и утицај жена у покрету.²³⁰⁵ Ипак, у Политбироу, највишем политичком руководству, није било жена, нити су оне успеле да се пробију до командних дужности у партизанској војсци.²³⁰⁶ У Србији 1941–1944. није забележено да се иједна жена нашла на челу неког партизанског одреда или, доцније, бригаде НОВЈ. Неке од њих пак, попут Наталије Дугошевић или Живке Дамњановић, постаће од првих ратних дана политички комесари.²³⁰⁷

Отпочињањем рата и устанка 1941, жене обухваћене комунистичком организацијом показале су и на делу да неће тек из позадине помагати партизанске одреде, већ да ће, било као болничарке при првим санитетима или као борци, са пушком у руци, узети активног учешћа у борби за остварење циљева које су као приоритетне дефинисале у партијском раду. У репрезентативном издању *Жене Србије у НОБ* (1975) објављене су биографије 967 жена из Србије које су узеле учешћа у партизанском покрету. Од тог броја, њих 760 било је регистровано у централној Србији. Од тог броја, њих 410 ступило је 1941–1944. у партизанске одреде, али су једва нешто више од 22% њих били борци или политички руководиоци; углавном би и када би постале партизанке помагале у санитету као болничарке или биле ангазоване при позадини. Убедљиво највећи број жена отишао је у партизане током 1941. (њих 287), док се у наредним годинама тај број, уз све осцилације, мерио у десетинама. Приближно их је било једнако са села и из града, што заправо, када узмемо у обзир предратни број становника села и града, казује да их је више било међу грађанкама (посебно из Београда); рођене су углавном у временском размаку 1916–1925. године.²³⁰⁸

Укупно њих 19, родом из централне Србије, проглашене су касније за народне хероје, а притом се није радило само о прекаљеним комунисткињама из

---

²³⁰⁵ Исто, 330.

²³⁰⁶ Ивана Пантелић, *Партизанке као грађанке, друштвена еманципација партизанки у Србији 1945–1953*, Београд, 2011, 36.

²³⁰⁷ У литератури се и данас неретко провлачи име Олге Јовичић Рите као „прва жена политички комесар“ у партизанском покрету, иако је она на ту функцију именована крајем 1941, и то као комесар чете. Публициста Менсур Сеферовић је још 1982. књигом *Размеђа Живке Дамњановић* указао на ту грешку. Међутим, име Ж. Дамњановић као морално неподобне личности избрисано је из званичне историје НОР-а.

²³⁰⁸ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 326, 328, 345.

Београда. Њихове биографије показују да су се иза до тада анонимних домаћица, студенткиња или радница заиста често налазиле и херојске особине, које је 1941. пробудио рат, а које до тада нису биле препознате као својствене за жене. Неке од њих, попут комесара Олге Јовичић Рите или бомбаша Раде Шишковић, пашће јуришајући на непријатељске положаје. Друге, попут искусних илегалки Јелене Ћетковић и Ђуке Динић, или пак сељанке Софије Ристић из Манојловаца под Рудником, чија је повезаност са КПЈ била кратка, нису проговориле и одале своје сараднике и онда када су гледали смрти у очи.

Међутим, ако поклонимо поверење истраживању ове групе аутора, на чијем челу је као уредник стајала партизанка-првоборац Боса Цветић („комунистичка мученица“, како је назвао Добрица Ћосић), долазимо до још једног закључка: наведене цифре и узорак с територије уже Србије, ма колико она после 1941. није представљала жариште партизанске борбе и ма колико да су у коначан збир урачунате и „медицинске сестре, курирке, куварице, раднице хитне помоћи“, према нашем мишљењу доводи у сумњу и званичну цифру о *100.000 учесница НОБ-а у Југославији* које се често некритички преузимају у литератури.²³⁰⁹ Партизански покрет у Србији, развијенији од оног у Македонији или Словенији, али и у односу на неке друге покрајине, зацело је морао учествовати са више од 1% у укупном ангажовању жена у револуцији. То нас доводи до другог питања: да ли је број учесница и помагача партизанског покрета из Србије у историографији и публицистици свесно умањен, или је њихов укупан број у Југославији прецењен?²³¹⁰

---

²³⁰⁹ Цифра од 100.000 жена ангажованих у оквиру партизанског покрета први пут се помиње у јануару 1943, када је Јосип Броз писао Коминтерни са захтевом да *Слободна Југославија* емитује и чешће репризира емисију о борби жена у Југославији, наводећи да АФЖ броји више од 100.000 чланица (*Документи ЦК*, 10, 66). Та његова тврдња, изречена у пропагандне сврхе, касније је и званично прихваћена у литератури, па и у историографији.

²³¹⁰ У плими устанка у Србији 1941, жене нису могле заузимати више 1,5–2% бораца у партизанским одредима, док је у бици на Сутјесци учествовало 2.850 жена, што износи 15% њихове партизанске борбене групације. Ово би уједно могао да буде и највиши проценат учешћа жена у партизанским одредима пре октобра 1944. године. Ту се ради и о својеврсном феномену, где су комунисти успели да покрену на борбу толики број жена с пушком у руци. Тридесетак година раније, у Првом светском рату, по јунаштву су се прочуле Милунка Савић, Љубица Чакаревић, Славка Томић, Јелка Рабасовић и др. али то су били само појединачни случајеви. Ниједна друга војска међу зараћеним странама у грађанском рату у Југославији није успела да у свој борачки састав укључи толико број жена. Љ. Шкодрић и И. Пантелић су упоређивале и степен присутности жена у неким другим ослободилачким војскама: у СССР-у су 1942. чиниле око 8% сталног војног састава, у Британији су, зависно од рода војске, биле заступљене са 6–13,8%, док су у Грчкој досезале чак до 30% припадника Демократске армије. То говори и да југословенске

Новија истраживања показују и да „тежња за еманципацијом и равноправношћу није била преовлађујућа међу партизанкама, већ су у питању били, преваходно, њихови родољубиви и револуционарни мотиви“.²³¹¹ Овај закључак И. Пантелић, базиран углавном на интервјуима са преживелим партизанкама, баца другачију светлост и на циљеве које су оне себи поставиле пред полазак у борбу 1941. године од оних какви им се неретко читавају услед дневно-политичких злоупотреба. Он је углавном у сагласности и са њиховим изјавама пред полицијским органима и другим документима из ратног периода: њихов циљ је био да се, у првом реду, боре за ослобођење земље, тек потом и за испуњење револуционарних циљева, најпосле за побољшање личног и општег положаја жене у друштву. Многе од њих отишле су у шуму за својом браћом или мужевима, па би се могло рећи да су се и у том смислу кретале кроз патријархалне обрасце, делећи судбину са вољеним мушкарцима. Такође, први документи централних партизанских органа који су предвиђали равноправност жена нису објављени током устаничких активности у Србији 1941, већ за време боравка Врховног штаба у Фочи, фебруара 1942. године.²³¹² Наравно, међу оним женама које су биле политички изграђеније пре 1941, осећао се и снажан мотив борбе за равноправност, али се чини да су оне и прве, али и потоњих ратних година, све до изградње масовних организација 1944, биле у великој мањини. Борба за слободу представљала је приоритет, исто као и код њихових мушких сабораца који су, поготово када је реч о борачком саставу или нижим функционерима, у већини испред револуционарних циљева стављали ослободилачке.

У првим недељама живота у шуми, у многим партизанским одредима дискутовало се о томе какве све функције могу заузимати жене које су им се придружиле. Уколико се радило о партијски провереним кадровима, оне су могле бити ангажоване у политичким руководећим телима, али уколико би то биле девојке без партијског стажа, оне су морале да се најпре искажу кроз борбу.

партизанке по бројности нису много одударале од жена у другим земљама. Њихов удео међу погинулим припадницима партизанског покрета у Србији износи 1,96% (Љ. Шкодрић, *н. д.*, 315–316; И. Пантелић, *н. д.*, 36; Д. Цветковић, *н. д.*, 129).

²³¹¹ И. Пантелић, *н. д.*, 47.

²³¹² Први пут у Србији политичко и правно изједначавање жена с мушкарцима поменуто је у прогласу Ваљевског партизанског одреда 1941, када су и жене позиване у борбу против окупатора, али слични примери у првој ратној години били су заиста ретки (*Зборник НОР-а*, I-2, 137–139).

Командант Првог шумадијског одреда Милан Благојевић Шпанац био је противник примања жена у одред, па је у његовој јединици забележено присуство свега три жене; испрва се таквој политици противио и Окружни комитет за Чачак. Најбезболније решење налажено је у њиховом премештању у санитет. Задаци који су им били давани у првим месецима борбе говорили су да се и у партизанској команди задржала традиционална подела на „мушке и женске послове“. Прве партизанке су у одредима кувале, прале веш, чистиле, ушивале. Санитет, као врло сложена и одговорна установа, који се током рата развијао, био је доживљаван као понижавајући, „женски посао“.²³¹³ Требало је да прође времена па да буду прихваћене равноправно као борци; саборци су их дуго гледали са чуђењем и подсмехом.²³¹⁴ Није било очекивано да ће се оне истаћи по јунаштву недуго пошто су изишле на историјску позорницу. Ипак, њихово присуство међу „шумцима“ од самог почетка је привлачило пажњу знатижељних сељака. Командант Космајског одреда, професор Милутин Годоровић, извештавао је Главни штаб да међу 240 партизана има и седам жена, које му стварају одређене тешкоће приликом смештаја – њих је морао посебно да распоређује по селима. Али, „показало се да је њихово присуство по зборовима са програмом културно просветним веома корисно. Поред тога оне се обучавају за санитарску службу. Стога бих желео мишљење Центра по том питању и директиве.“²³¹⁵

И Манојло Кораћ, четнички командант и касније окружни начелник у Ужицу, забележио је у септембру да је присуство жена у партизанским одредима било привлачно чак и за њихове противнике: „Партизанке беху у центру пажње, јер свет од постанка Ужица први пут сада види женске у униформи, са чакширама и са пиштољима. Иначе, њихова униформа изгледала је овако: стварно лепа тегет блуза од камграма у виду капута на чијим реверима стоји петокрака звезда. Затим шајкача руског модела са црвеном петокраком звездом и чакшире за скијање. Све то израђено свакој по мери, те им врло лепо стоји. На ногама свака је имала ципеле гојзерице, затим леп опасач од браон бланка и на њему, са десне стране,

---

²³¹³ АЈ, ЦК, 1941/30; Љ. Шкодрић, *н. д.*, 318, 349–350.

²³¹⁴ К. Д. Марковић, *н. д.*, књига 1, 34.

²³¹⁵ ВА, НОВЈ, 1641-6-3; М. Бојић, *н. д.*, 39. Од свих жена-бораца Космајског одреда, током 1941. само две су биле пореклом са Космаја, а све друге су стигле из Београда (ИАБ, легат Драгослава Димитријевића Белог, к. 1, 3–53). У Пожаревачком одреду, који је до краја 1941. нарастао и на преко 1.000 бораца, било је 17 жена, међу којима је била и политички комесар Наталија Дугошевић (ИАБ, БДС, Д-166).

пиштољ. Кретање у вароши строго званично, међусобно се поздрављају партизанским поздравом: дизањем стиснуте песнице у висину слепоочнице.²³¹⁶

Комунисткиња Нада Симовић, активна у организацији жена у чачанском крају, оставила је у дневнику низ драгоцених података о својим првим искуствима. Први састанак са женама одржала је већ 7. јула и изражавала је задовољство што их је у малој сеоској средини, у условима окупације и док су им комунисти највећма били непознаница, окупила преко 20. Поделила им је партијски материјал, па су читале и дискутовале о неколико чланака феминистичке садржине. „Затим смо прешле на дискусију о томе 'Положај сеоске жене, односно девојке'. И ту се развила добра и жива дискусија од стране девојака и без икаквог устручавања причале су о тешком положају наше сеоске девојке. Затим сам им прочитала 123. члан Устава у СССР, који говори о слободи жене у СССР и о томе сам им опширно причала. Све су слушале са великом пажњом.“ Пет дана касније, поново су се сабрале у истом броју, па су након читања и дискусије започеле болнички курс, а онда се и развеселиле играјући одбојку. Нада Симовић је користила сваку прилику да их поново окупља и да им говори о потреби борбе, која не би смела да мимоиђе ни девојке; у томе је требало да се угледају на Чучук Стану, Јованку Орлеанку, али и на жене у Совјетском Савезу и немачке раднице које „лежу на мине када треба да пође воз са транспортом трупа на фронт“. Резултати рада осећали су се брзо – после само неколико састанака, интересовање сеоских девојака за политику је нарасло: „За време одмора показала сам им и читала 'СССР у слици и речи'. Тако будно су пратиле све и пажљиво гледале а једна је са уздахом рекла: 'Да ли ће то икада бити код нас'. Друга јој је одговорила: 'Само неће да дође, ако се боримо биће и код нас'.“ Такав рад није могао да не изазове подозрење старијих сељака, који су сматрали да девојкама није место у политици нити с наоружаним мушкарцима у шуми. Као главни задатак себи, након саветовања са вишим партијским форумом, млада комунисткиња је записала: „Морам се трудити да својим радом улијем поверење у старије људе који не могу да се помире стим да им један 'женска' говори. Два

---

²³¹⁶ М. Кораћ, *н. д.*, 97. Сачувани су и супротни примери, попут оног из околине Параћина, где је присуство жене као политичког комесара, која је притом издавала и наређења, додатно изиритирало сељаке који су се доцније побунили против руководства и у пучу септембра 1941. разбили одред (Д. Ђулић, М. Милачић, *н. д.*, 289).

света.²³¹⁷ Служећи се сличним методама, али и суочавајући се са сличним проблемима, радиле су жене широм Србије.

Већу улогу, и даље при позадини (у интендантури, санитару, кухињи) жене су оствариле током октобра и новембра на слободној територији, поготово у Ужицу, Чачку и другим градовима где су се и масовније ангажовале. У Чачку су, пошто су избили први партизанско-четнички сукоби, ангажоване и у манифестацијама подршке партизанима у спречавању ескалације грађанског рата.²³¹⁸ Чињеница да се значајан број њих међу устаничким снагама нашао у позадини и принудно поштедеће их касније масовнијих одмазди. У Народноослободилачким одборима, новим органима власти, њихово присуство било је ретко, готово симболично. Тврдње да су при НОО 1941. где-где постојале и посебне женске секције нису утемељене у историјским изворима. Да, ипак, у скорије време може доћи до промена по овом питању могло се наслутити по постављењу Митре Митровић за члана ГНОО („револуционарне владе“) у Ужицу.²³¹⁹ Немачка офанзива, устанички слом и губљење слободне територије скинули су ова питања са дневног реда.

Присуство жена у партизанским одредима (у готово сваком одреду регистровано је по неколико партизанки) имало је 1941. и касније двојако дејство. С једне стране, говорило се о женама као својеврсном мобилизацијском фактору. Практиковало се да на сваком збору говори и понека атрактивнија жена. Младићи у смедеревском крају били су опчињени појавом гимназијалке Олге Милошевић Мине, члана ОК СКОЈ-а, чији је изглед (кратка коса, панталоне уместо сукње) већ говорио да се ради о новом добу који комунисти наговештавају. Прва фаза у њеном раду била је да окупи симпатизере и информише их о ситуацији на Источном фронту и о партизанским акцијама, друга да их укључи у СКОЈ и трећа да их одведе у одред. У овом послу она је имала успеха.²³²⁰

Сличних примера, када су привлачне девојке постављане да раде са омладином, било је и у другим срединама. Гимназијалац из Прокупља Драгојло Драгојловић бранио се пред истражним органима у Нишу 1942. да је просто био

---

²³¹⁷ МИАЧ, *Дневник Наде Симовић*, рег. бр. 531.

²³¹⁸ J. Vukotić, *n. d.*, 261; Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 1, 308.

²³¹⁹ Љ. Шкодрић, *n. d.*, 399.

²³²⁰ Н. Девећ, *n. d.*, 187.

заведен: „Ја сам из једне поштене и националне породице, јер је мој отац пуковник у пензији, и никакву жељу ни љубав ја нисам гајио у себи према Комунистичкој партији, већ сам био у исту уведен од стране свога друга а доцније када сам се упознао са Ољом Џуверовић, која је држала предавања о слободној љубави и када сам ову љубав осетио и у стварности мени се све ово свидело и тако сам остао у томе друштву.“ Штавише, Драгојловић је истицао да су пре рата на журевима у приватним становима и на излетишту Хисар у Прокупљу, које је организовао комунистички подмладак, приређиване праве оргије, у којима су учествовали углавном момци из тог краја и девојке из Београда. Њега и још неке момке из града под Хисаром управо широко практикована „слободна љубав“ привукла је партизанима. И Мирко Живановић, „први полицајац Ниша“ у ратном периоду, забележио је у својим сећањима да је на југу Србије, посебно у Прокупљу, било примера „слободне љубави“ који су младиће и девојке, поготово у сеоским срединама, успешно регрутовали за одлазак у шуму.²³²¹

Неморалних појава било је по сећању Владана Бојанића и у Подрињском одреду; руководиоци су започели ванбрачне везе са млађим партизанкама, а око партизанске болнице створило се, вероватно услед идеја о слободној љубави, нешто што је појединцима личило да је „права мала јавна кућа, само што се није плаћало“.²³²² Покрајинско повереништво партије у Нишу критички се односило према чињеници да је већина политичких руководиоца себи нашла дружбенице већ у првој ратној години. Саслушаван поводом тога, командант Топличког одреда Ратко Павловић Ћићко је пред комисијом изнео самокритику: „Имам погрешку што сам пред комисијом за саслушање био неискрен по питању

---

²³²¹ ИАБ, УГБ, СП-IV-142/1; М. Живановић, *н. д.*, 115. Идеје о слободној љубави и сексуалној револуцији посебно су се рашириле током 1930–их, а њихови најбројнији гласоговорници потицали су из редова комунистичког подмлатка на Београдском универзитету. Говорили су о потреби сексуалног васпитања и ранијег ступања у сексуалне односе, критикујући традиционалне друштвене обрасце и брак као „буржоаску творевину“. Неки од њих то су сведочили и промискуитетним склоностима, које су за један део њихових присталица представљали збацивање старих окова, али за већину тадашње популације били крајње неприхватљиви. Посебан скандал у јавности изазвао је 1936. случај у скаутској организацији, где су чланови партијске ћелије приморавали и своје малолетне другарице да полно опште са старијим партијским руководиоцима. Поводом овог питања огласио се и *Пролетер*, који је, упркос инсистирању на слободама, тражио и „пролетерску сексуалну етику“ и одвајање сексуалних жеља од нечега што би прерасло у неморал; критиковао их је и сам Броз. У сузбијању оваквих тежњи, које су само компромитовале КПЈ, ангажовали су се Милован Ђилас и Александар Ранковић (Љ. Шкодрић, *н. д.*, 304–306; В. Глишић, *Револуционари*, 21, 35; Момчило Ђорговић, *Ђилас, верник и јеретик*, Београд, 1989, 74–75).

²³²² МИАШ, МГ–431.

приватног живота у односу на једну другарицу из Прок.[упља] и нисам признао односе. То нисам учинио, јер су моја писма од те другарице отварана, и пошто су већ знали, схватио сам да то чине из цинизма. То увиђам своју погрешку.“²³²³

Овакве приче непријатељска пропаганда је после слома устанка брижљиво прикупљала и умножавала, користећи их да „комунисте“ оптужи за неморал. *Ново време, Обнова и Наша борба* су 1941/1942. били испуњени текстовима о „партизанским конкубинама“ и њиховим девијантним вођима.²³²⁴ Штампана и пропаганда Недићевог режима инсистирале су на промискуитету и „слободној љубави“ партизана и партизанки, „а те тврдње додатно су вулгаризоване инсистирањем да партизани дозвољавају и подстичу инцестуозне везе.“ *Обнова* је у децембру чак објавила репортажу из сломљене „Ужичке републике“ у којој се тврди да је тамо било случајева где су комунисти у једној прилици принудили свештеника и да венча брата и сестру.²³²⁵

Средства пропаганде била су крцата и написима о мушкобањастим и нервно растројеним женама, које су у шуми постале и крволочни егзекутори.²³²⁶ Извори првог реда не говоре о масовном учешћу партизанки у егзекуцијама „народних

---

²³²³ АС Ж, Ђ-3, ППН, 26.

²³²⁴ Непосредно по слому Ужичке републике, „Ново време“ пише о партизанском др Левију, Јеврејину, и његовој љубавници Марији, а у истом броју објављен је и текст о организатору партизанског покрета Душану Јовићу из Великог Орашја, који је „са својом љубавницом Десанком веома често долазио у Београд где је тражио провода и разоноде, а вративши се доносио је поклоне осталим 'другарицама', које је куповао за опљачкани новац“ („За стопама комуниста по ужичком крају“, В. М. „Ухваћен комуниста Душан Јовић“, *Ново време*, 13. 12. 1941). Посебно је апострофирана негативна улога јеврејске породице Гутман из Ужица, којој се приписивало оснивање „института слободне љубави“ у Ужицу („О институту слободне љубави“, *Обнова*, 1. 12. 1941). О овој својерсној институцији, коју су наводно основали комунисти усред Ужичке републике, писало је више пропагандних гласила Недићеве владе, док у партизанској мемоаристици нема никаквих трагова о његовом постојању. И Манојло Кораћ записао је понешто о овом „институту“: „Идући улицом наиђох поред нове палате 'Палас', својина хотелијера Богосава Бодића из Ужица. Зграда врло лепа, троспратна, хотел не ради. На прозорима свугде спуштене ролетне и завесе. Два партизана са пушкама шетају испред хотела. У пролазу поред палате, упитах неке од пролазника, шта је ово овде у овој згради. Они ми рекоше да је ту Институт слободне љубави.“ (М. Кораћ, *н. д.*, 93)

²³²⁵ *Колаборационистичка штампа*, I, 309.

²³²⁶ По слому устанка, Недићеви одреди код Јагодине је ухваћена Јованка Раушевић, а „неколико сведока изјавили су да је она активно учествовала у вршењу комунистичких злочина“, чак и сурово мучила једног припадника српских оружаних одреда; у Лесковцу је ухапшена жена која је наводно побила петорицу сељака, из истог града стизао је извештај и о заробљеној „звер-студенткињи“ која је стрелјала чак 17 заробљених четника; испричана је фантастична прича и за „жену звер Ружицу Миленковић, чланицу комунистичке банде која је вршила убијања својих жртава. Она је стрелјала заробљенике у погиљак и вадила им ножем срце из груди.“ („Ухваћена злочинка Јованка Раушевић“, *Ново време*, 13. 11. 1941; „Партизан – убица генерала Путниковића ухваћен и осуђен на смрт“, *Ново време*, 4. 12. 1941; С. Ж. „Жена комуниста побила пет сељака“, *Ново време*, 14. 1. 1942, „Звер-студенткиња стрелјала 17 заробљених четника“, *Ново време*, 28. 3. 1942).

непријатеља“ 1941, могло је бити речи само о појединачним случајевима. Касније, 1943–1944, када су и саме претрпеле тортуру или изгубиле неког од сродника, или пак биле дуже време изложене политичком утицају комесара и њиховом усмеравању о деловању против непријатеља, забележен је у Србији већи број ликвидација за које су оптужене и партизанке. Суровост, кроз бескомпромисну борбу, временом је и код њих постајала пожељна особина, као и код сваког револуционара у грађанском рату.²³²⁷ Од самог почетка лоше окарактерисане, поготово када су неке од њих испољиле суровост у рату, партизанке су у перцепцији њима супротстављених снага биле потпуно дехуманизоване. Зато ће ове жене, које су у традиционалним схватањима имале сложу улогу мајке и домаћице, већ од јесени 1941. бити на удару, посебно четника у сеоским срединама; у новом руху борца за еманципацију за њих су постале персонификација за неморал и изопаченост комунистичке идеологије. То је можда и одговор на питање зашто су неке од њих већ 1941. злостављали, а неке и погубили уз мучење. Иако су оне заиста јатаковале партизанима, нису могле видније угрозити раширену структуру ЈВуО у Шумадији – али крвави обрачун са њима и сличнима деловао је попут инквизитора са онима који су оглашени као јеретици.²³²⁸

Већ у јулу 1941. започело је и хапшење супруга и рођака одметнутих комуниста. Власти су их узимале за таоце и спроводиле у логоре, пре свега на Бањицу. Међу првима су ухапшене мајке Благоја Нешковића, Александра Ранковића, Коче Поповића, Милентија Поповића и других истакнутих комуниста.

---

²³²⁷ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 347; Н. Девећ, *н. д.*, 284–285. У сећању поражених у грађанском рату остале су успомене о суровости партизанки које нису лишене подлоге ни у изворима. У Београдском округу на злом гласу је била Божидарка Дамњановић Кика. „Партизанка Кика“ се још у младости видно разликовала од својих вршњакиња, маштала је о томе да упише Војну академију. Била је висока, чак помало мушкобањаста, али је савременици памте као вешту и харизматичну особу. Пред рат су је привукли комунисти: „Стално су водили неке тајне разговоре, кришом пушили и ја сам била свим тим фасцинирана. Желела сам да ме сматрају својом.“ Младачачки занос и жеља за авантуризмом убацили су је у ратни вртлог. Помагала је комунисте од јула 1941, а затим у октобру побегла од куће у партизане. Тада се је отац одрекао преко новина. Њен непоколебљив рад и спремност на жртву учинио је да „вратоломно напредује“: пре краја године примљена је у КПЈ, а затим постала и секретар Среског повереништва партије на Космају. Од маја 1943. била је заменик комесара Космајског партизанског одреда. О зулумима њених партизана прочуло се широм Србије. Ни она сама није се после рата устручавала да, примерице, прегледајући заробљену непријатељску архиву у Младеновцу, на маргини извештаја руком допише како је лично она, а не неко други, убила једног заробљеног четника. О њој су се препричавале легенде, као о жени-ратнику ког „неће метак“ и која избегава сваку потеру. У току рата удала се за свог претпостављеног, Драгослава Дражу Марковића, али јој је немирна природа брзо после рата онемогућила напредовање.

²³²⁸ Н. Девећ, *н. д.*, 198.

Можда је најтеже пострадао дом Драгојла Дудића, којем су затворене мајка, супруга, две кћери и снаха.²³²⁹ У наредних неколико месеци придружиће им се иза логорских жица и десетине других сродница и јатакиња комуниста, али и заробљених партизанки. Многе од њих биле су примораване и да се одрекну својих супружника или синова. Такав чин био би посебно истицан у режимској пропаганди, а додатно би доприносио и психичком слому одметнутих комуниста, које би разарање породичног живота дотукло.

Дирљиво је сведочанство супруге партизанског команданта Лабудовића пред истражним органима 1942: „На Видовдан смо отишли у моје село Пласковац да проведемо ферије код моје фамилије. После сукоба Немачке са Русијом он ми је казао да мора да оде у Црну Гору, да види своју родбину, а ако се прилике не среде можда се неће ни вратити. (...) У октобру месецу се Милорад појављује изненада у дворишту мога деде као партизан. Био је обучен у војничку униформу са шајкачом, носио је велики дурбин, револвер, док пушку није имао при себи. Ја сам се уплашила и почела сам да се свађам, зато што сам стално због њега доживљавала неприлике. На ову вику је изашао мој деда, опсовао му мајку црногорску и истерао га из дворишта. Покушала сам да га одвратим, јер је у то време и наша влада позивала заведене људе да се врате и да се противу њих неће ништа предузимати. Он ми је одговорио, да то он не може учинити, јер је он командант батаљона, и кад би он изневерио, био би по прописима овог комунистичког покрета убијен. Ја сам га презрела и казала му, да ћемо се развести. То је било моје прво виђење са њим као партизаном, али и последње. (...) Кад је отишао са партизанима презрела сам га и ништа за њега нисам више учинила, мада сам као млада жена покушавала да га поправим и да тиме и себи олакшам. Партизанску акцију сам осуђивала. Из наше куће су добијали хране само са пушком у руци. Сматрам да је мој муж Милорад убеђен, да због оволиких неприлика ја нећу моћи да наставим са њим брачни живот, и да се и он помирио са тим, да од нашег брака више нема ништа.“²³³⁰

Познати су и примери супруга Љубодрага Ђурића, Коче Поповића и још неколико руководиоца из Србије, које су се, покушавајући да се лише притиска власти, и развеле од својих мужева. Супротно, сачувано је сећање и да се Лепа

²³²⁹ *Логор Бањица*, 2, 34; Љ. Шкодрић, *н. д.*, 111.

²³³⁰ ИАБ, УГБ, СП-IV-194/13.

Стаменковић по партијској директиви развела од мужа пошто је оптужен за лоше држање при истрази. Неке од њих врбоване су и као конфиденти полиције. Извесна Зорка Бојевић, љубавница команданта штаба партизанских одреда Војводине Данила Грујића, после хапшења је пуштена јер се по закључку немачке обавештајне службе „преко ње могло ухватити односно дознати за именованог и Зрењанина.“ Олга Вукмановић се чак у затвору обавезала Гестапоу да ће радити за њих као конфидент по пуштању на слободу, али је искористила прву прилику да оде у шуму и све исприча пред партијском комисијом.²³³¹

У делу о логорима писали смо о држању партизанки пошто су ухапшене или заробљене. Међу њима су се посебно истицале Вукица Митровић, Нада Вилимоновић, Ђука Динић, Јелена Ћетковић. Илустративан је и пример Олге Савић из Ариља и њеног држања пред истражним органима након хапшења фебруара 1942. године. Неколико мештана оптужило је да је организовала жене у Ариљу и била активна у пропагандном раду при партизанском покрету; посебно су јој замерали што је у мушком друштву у више наврата виђана како пева „Интернационалу“ и друге револуционарне песме, што је грађане поздрављала „комунистичким поздравом“ стиснутом песницом, што се недолично облачила и понашала. Из исказа старијих и конзервативнијих грађана провејавале су више оптужбе за неморал него за конкретан деструктивни акт, али је и то у сваком случају доприносило да буде окарактерисана као неподобна.

Један „ђачки родитељ“ у анонимној пријави властима наступио је посебно морализаторски: „Као васпитачица наше женске деце, место да их васпитава у

---

²³³¹ ИАБ, БДС, рег. бр. 21, *Грујић Данило*; Лј. Ђурић, *Сећања*, 253; Д. Чкречић, *н. д.*, 157; Љ. Шкодрић, *н. д.*, 309; С. Вукмановић Темпо, *н. д.*, 407. У архиви ПК за Србију сачуван је и документ-допис извесног партијског функционера Банета из августа 1943, који се интересовао о судбини своје жене: „Драги другови, добио сам обавештење од вас да је моја другарица на слободи. Обавестите ме како је пуштена. Ако није укаљала име нашег борца, онда ми је још више драга, и онда, молим вас, поздравите је од мене. У противном, ни ја је не могу сматрати својом другарицом. Смрт фашизму - слобода народу!“ (АС Ж, Ђ-2, ПКС-354). Трагична је и прича о Слободанки Стефановић, младој комунисткињи из Пожаревца и девојци са студија Слободана Пенезића Крцуна, чија је судбина наводно инспирисала Пуришу Ђорђевића за радњу филма „Јутро“. Она је по хапшењу 1942. одала добар део својих сарадника (укупно у истрази именовала 94 комуниста и њихових помагача), што је спасило смрти на Бањици. Крцуна је скривала. Рат је провела у Заводу за принудно преваспитање омладине у Смедеревској Паланци, да би је по ослобођењу стрељали њени некадашњи ратни другови због издаје. О томе је, по В. Глишићу, био обавештен и Пенезић: „Када су га питали шта да ураде с њом, сагласио се да је стрељају а потом је потражио утеху у алкохолу“. (АС, БИА, I-20, *Специјална полиција Браничевски округ*; В. Глишић, *Револуционари*, 113–114; Д. Вујичић, „Рехабилитација Слободанке Стефановић. Враћена част Крцуновој љубави“, *Вечерње новости*, 26. 8. 2015).

моралу, да дечје душе облагороди за све оно што је добро, наша су деца била принуђена да гледају, како њихова васпитачица доводи у школу своје кавалере, а ми њихови родитељи да гледају како се мужеви и жене свађају, бракови разарају.“ Из свих пријава чини се да оптужена учитељица понајпре није могла да се уклопи у моралне назоре варошице, што је напослетку скупо коштало. Она се бранила тако што је признала да јесте често била у друштву младих комуниста, али више из личног, емотивног односа према њима него из идеолошких побуда. Звучала је одлучно и истинито. Наводила је и да је децу васпитавала у традиционалном духу, против окупатора, али као патриота. „Ја сам била пре рата а и после рата девојка живе природе и као таква виђала сам се у друштву и жењени и нежењених људи, као и у друштву отмених и простих дама. У Ариљу као маломе месту, овај мој поступак и понашање схватили су извесне особе као неморал а и сувишна слобода, па се то препричавало по приватним станovima на разне начине као што се то чини у свакој паланци. Код извесних особа створила сам и нерасположење према мени и завидност, те све оно што се износи сада противу мене, износи се ради тога што су те особе или рђаво информисане од саме чаршије или су лично нерасположени према мени. (...) Ја се не осећам крива а и да сам крива, зато што сам виђана у друштву оних са којима нисам требала ићи, ја сматрам да сам искусила већ заслужену казну јер сам три пута од четника добијала по 25 и више батина тако да сам већ сва испребијана и изломљена, па стога молим да будем ослобођена од казне. Ако пак власт налази да би за ову моју кривицу требао да суди суд онда молим да будем упућена преком суду Ужице, где ћу се позвати на сведоке национално исправне из Ужица који ће утврдити да сам национално исправна.“

Међутим, живот младе учитељице имао је трагичан завршетак: Олга Савић је 9. маја исте године убијена на Бањици. Ни у хроникама НОБ-а она се не помиње као партизанка, већ прилично неодређено, као „руководилац партизанске кројачке радионице у Ариљу“. Таман толико, да је иако са њима није имала чврсте везе, као и многе друге уврсте у свој Пантеон као *жртву фашистичког терора*.²³³²

---

²³³² ИАБ, УГБ, СП-IV-144/32; *Споменица палих бораца и жртава рата 1941–1945. у ариљској општини*, Ариље, 1966, 36.

До пролећа 1942. највећи број партизанки из прве ратне године је ликвидан или логорисан. Током целе 1942. у шуму је у Србији отишло само 28 жена, што је био десет пута мањи број него у претходној години. То је био још један показатељ партијском руководству да је покрет у Србији претрпео тешке ударе. Зато се и раније неодлучан став по питању прихватања жена као бораца мењао, поготово када је и у Совјетском Савезу, након немачких победа на Источном фронту, започела масовнија мобилизација жена у редове Црвене армије. Тада се коначно и сам Јосип Броз експлицитније одредио у прилог пријему жена-бораца у одреде.²³³³ Њихово укључивање у борбене јединице имало је и симболички важан фактор: присуство одлучних жена, прекаљених у рату, које би потом овековечио Жорж Скригин или неко од мајстора фотографије у партизанским редовима, био је још један важан корак у грађењу имица ослободилачког покрета у иностранству, корак ка победи и у пропагандном рату.

Централни комитет КПЈ 8. марта 1942. је скретао пажњу на важност прославе Дана жена у Србији, подвлачећи, као да је потписник прогласа женског рода, да „смо и ми, жене, попут руских жена, пошли са својим народом, не само да уништимо окупатора и његове слуге, већ и да створимо бољи живот и срећнију будућност“.²³³⁴ Линију партијског руководства следили су и нижи форуми. Покрајински комитет СКОЈ-а за Србију обраћао се „младим девојкама Србије“, од којих је тражио да „не заостану иза совјетских другарица које у данашњој борби совјетског народа дају знатан допринос.“²³³⁵ Окружни комитет СКОЈ за Пожаревац обавештавао је у марту своје чланство и подређене форуме да је „страно и туђе схватање појединаца да женама није место у одреду“: „То буржоаско и нама туђе схватање мора бити искорењено код сваког појединца, поготово кад имамо и код нас примера о херојском држању жена.“²³³⁶

Из временски блиског периода (јун 1942) су и инструкције Окружног комитета за Топлицу за рад са женама. У овом документу, значајном јер открива каква је била пракса рада „по женској линији“ у читавој Србији од 1942, најпре се оштро критиковао положај жене у капиталистичком друштву (што такође говори

---

²³³³ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 324–325.

²³³⁴ АЈ, Србија II-481.

²³³⁵ АС Ж, Ђ-28, ПК СКОЈ С, 48.

²³³⁶ *Зборник НОР-а*, 1-3, 141.

да је од тада била актуелнија и борба за еманципацију и равноправност жена), а затим је изложена и платформа за борбу, по угледу на жене у Совјетском Савезу, уз опаску: „У национално-ослободилачкој борби морају бити заступљене и жене. Водити ослободилачку борбу, а немати жене уза се, то значи, немати читаву половину: то и значи имати читаву половину упрегнуту у кола непријатеља.“ Према овим инструкцијама, даље ангажовање жена било је потребно и у борби и у позадини. Критикован је недовољан рад с женама у Топлици, поготово на селу, па се надаље захтевало: да се што више жена ангажује у раду, пре свега као чланови НОФ и НОО, да се оне масовно ангажују у санитарској служби и обавештајној служби, да се позивају на све политичке конференције, а посебно је истакнуто да се надаље и „у акцијама и борбама употребљавају и жене“.²³³⁷

Сличне инструкције прошле су кроз целу Србију и оне су у кратком временском року биле врло успешно примењиване. Од тада можемо говорити о јаснијим формама ангажовања жена у партизанском покрету у Србији. Заиста, жене су све чешће и у све већем броју биле позиване на зборове и конференције, што је представљало револуционаран искорак у односу на дотадашњу праксу у политичком животу ових крајева. Укључиване су у рад у позадини, где нису морале да се превише компромитују, што је додатно увећало њихово присуство у покрету. Да је оваква политика постигла успех, сведочи и чињеница да се наредне године партизанима у Србији придружило још 70 жена, што је било више него душло у поређењу са 1942. годином.²³³⁸

Док је у Србији рад са женама тек био у повоју и давао прве конкретније резултате, дотле се на територији под контролом партизанских јединица у Босни

---

²³³⁷ АС Ж, Ђ-19, ОКТ, 1.

²³³⁸ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 327. Требало је времена да оваква пракса заживи. Сачувана је и наредба Петра Стамболића у име ГШ за Србију подређеним јединицама из јуна 1944, где се понављају готово идентичне наредбе о потреби изједначавања жена-бораца с мушкарцима: „У редовима Народно-ослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, жене су узеле великог учешћа и показале велики самопрекор и јунаштво. На хиљаде жена и девојака погинуло је у трогодишњој ослободилачкој борби. Не само у позадини већ и са пушком у руци, оне су доказале да не заостају у храбрости, оданости и способности иза својих другова. И поред тога примећује се запостављање другарица од штабова бригада и других војних и политичких руководстава у војсци. Догађало се да команданти и политички комесари одбијају жене сељанке које се јављају у војску. Карактеристично је да у нашим војним јединицама има веома мало жена војних и политичких руководиоца. Исто тако код бораца се примећује потцењивање другарица. Због тога овим упозоравамо штабове дивизија и бригада да прекину са оваквим односом према другарицама борцима и омогуће им да своје способности и знање развијају како би што боље могле послужити народно-ослободилачкој борби и дозволе попуну јединица са женама борцима“ (ВА, НОВЈ, *писмо Петра Стамболића команди 23. дивизије НОВЈ*, 27. 6. 1944).

спроводила организација до детаља, уз стварање масовних женских организација. На конференцији у Босанском Петровцу је у децембру 1942. основан *Антифашистички фронт жена* и његов централни одбор, са тенденцијом умножавања на читавом подручју где су биле присутне партизанске снаге. По угледу на совјетски Женотдел, Љ. Шкодрић препознаје основне задатке АФЖ-а: „Прву [групу] је чинило помагање народноослободилачког покрета, док је друга група задатака била усмерена на политичку и културну еманципацију жена и њихову интеграцију у народноослободилачки покрет на равноправним основама.“²³³⁹

Организација АФЖ је у Србији представљала посебан проблем. Током 1943. њихово формирање је ометао прогон окупатора, полиције и, посебно у унутрашњости, репресивне акције ЈВуО. Сурова убиства више десетина жена за само неколико месеци од пролећа до јесени, поготово под Опленцом и у чачанском крају, показивала су да се ривалски покрет не устручава да се у крви обрачуна и са онима који пружају ма и најмању помоћ „комунистима“.²³⁴⁰ Ипак, не треба све узроке тражити у терору непријатеља. У извештајима окружних комитета КПЈ надређенима у првој половини 1943, готово једногласно се закључивало да је већи број жена укључен у позадинске акције, али да се неретко дешава и да се локални партијски органи *секташки* односе према женама, поготово око њиховог пријема у чланство КПЈ, формирања одбора АФЖ-а, избора у НОО. Расински партизани су и крајем 1943. „другарице сматрали за неборце“ и умели да се неславно шале на њихов рачун, а ситуација није била много другачија ни у другим јединицама.²³⁴¹ Партијски врх критиковао је овакве појаве, али су се

---

²³³⁹ Исто, 389–390; J. Vukotić, *n. d.*, 258–259. Следеће године прве жене постале су и официри НОВ, а међу њих 13, са чином виших официра, нашле су се из Србије Јулка Пантић и Олга Дедијер.

²³⁴⁰ Једна од три неписмене сељанке из околине Смедерева, које су октобра 1943. дошле у опасност да страдају и саслушаване су у команди локалне јединице ЈВуО због сумње да су сарађивале са партизанима, изјавила је да је само била приморана да им да храну: „Код мене кући нико није долазио, изузев што су неки непознати долазили са оружјем и тражили хлеб. То смо им морали дати јер су захтевали да ће бити сви побијени за које се утврди да имају хлеб, а да нису дали. Да би сачували главу ми смо морали дати, јер противљење није нам вредело, а нисмо смели никог извештавати, јер су они убијали за најмању ситницу, а заштиту нисмо могли имати“ (ВА, ЧА, 125-7-1). Овакав и слични примери само говоре о суровој ратној свакодневици у српском селу, где је свака ноћ могла да донесе незване наоружане госте. Сукоб са њима могао је домаћинима већ донети невоље, а свака помоћ – казну од ривалских покрета.

²³⁴¹ АС Ж, Ђ-2, ПКС-440.

традиционалне навике споро мењале и код комуниста.²³⁴² За то време, упркос свим настојањима, услед наведених проблема и мањкавости у раду није створен нити један средњи одбор АФЖ-а у Србији.²³⁴³

Први месни одбори ове организације под будним оком партије стварани су у наредном периоду у Топлици и Јабланици, као и у младеновачком срезу. За тај сектор биле су одређене од ПК Љубинка Милосављевић (неколико месеци 1943) и Разуменка Петровић Зума. Мрежа је разграната тек током 1944; стварала се структура широм земље, али је највише одбора и убедљиво највише активисткиња имала на југу. Жене су све чешће учествовале на конференцијама и политичким курсевима, постављане за руководиоце и биране у органе власти. Тиме је њихова улога коначно надрасла позадински рад. У јуну 1944. окружни одбор АФЖ-а Лесковац почео је да издаје и своје новине *Јабланичанка у борби*, први лист овог типа у Србији. На овом терену у септембру је одржана и прва окружна конференција АФЖ-а. Тада се већ увелико и јавно говорило о равноправности коју су жене избориле у рату. Међутим, као ни Комунистичка партија Србије, ни АФЖ за Србију није основан у ратним условима. Ова структура заживела је и профункционисала у пуном капацитету тек пошто је окупатор протеран из земље, у јануару 1945. године.²³⁴⁴

Упркос свим наведеним чињеницама, партизански покрет у Југославији придобио је у ратном периоду, у поређењу са другим домаћим војскама, убедљиво највише жена у своје редове. До такве политичке победе није дошао само јер им је нудио најјаснију и најбољу перспективу, иако је наступао са позиција борбе за њихову пуну еманципацију, већ добрим делом и зато што ривалски покрети жене нису ни стављали у фокус свог политичког посматрања и деловања. Новија истраживања показала су пак да је ЈВуО успела током 1944. да инсталира на терену по бројности прилично јак ЖРОС (женска равногорска организација

---

²³⁴² Љубодраг Ђурић у својим успоменама описује ратну слику из Чајничка, где је Милован Ђилас негодовао што га је Цана Бабовић престигла на коњу и тако намерно избила на чело партизанске колоне; „Па нећемо ваљда дозволити да нам жена предводи војску?“, питао се (Lj. Đurić, *Sećanja*, 73).

²³⁴³ М. Борковић, *Комунистичка партија*, 98–99.

²³⁴⁴ Љ. Шкодрић, *н. д.*, 393, 397. Слично је било и са организацијом СКОЈ-а, односно УСАОС-а, која је нарастала и добијала коначну форму тек након ослобођења. У поређењу са 1942, када је у њеним редовима преостало око 2.000–2.500 омладинаца, у децембру 1944. у Србији их је деловало скоро 12.000 (М. Борковић, *СКОЈ*, 384).

санитета), али је њихов пораз у грађанском рату збрисао и било какав већи утицај ове организације.²³⁴⁵

Истраживања која смо вршили у смедеревском крају, ма колико он имао својих особености и можда не био у потпуности репрезентативан узорак по овом питању будући да се није нашао у устаничком жаришту 1941, дају нам другачију слику о борби и страдању жена у Србији 1941–1945. и непосредно након рата. Према поименичном попису жртава, у смедеревском крају (срезови Подунавски, Јасенички и Великоорашки) је током рата живот изгубила 281 особа женског пола – и то су највећим делом биле цивилне жртве. При војним формацијама живот је изгубило њих 15; 13 жена су погинуле као партизанке, а две као припаднице санитета ЈВуО. Када је реч о цивилним жртвама, убедљиво највећи број жена погинуо је у експлозији муниције у Смедереву 1941 – њих 126, на другом месту су жене-жртве окупаторског режима – њих 44 (од чега 21 Јеврејка), потом жртве савезничког бомбардовања Смедерева 1944 – њих 32, и тек на крају, према броју усмрћених, следи листа жена погинулих у сукобима у грађанском рату. Припадници ЈВуО убили су 28 жена (од чега 11 током и након борбених дејстава у Друговцу 1944), али су их исто толико (28) усмртили и партизани/комунисти; у рату и након рата и они су најсуровије кажњавали оне за које су проценили да су сарађивали са непријатељем. Коначно, једну жену ликвидирали су и добровољци (СДК), док је њих седам настрадало несрећним случајем или од непознатих лица.²³⁴⁶

Жене Србије поднеле су у рату велика страдања, а некада су само биле објекат напада и само због пола којем су припадале. Раније статична и политички неактивна маса жена постала је и објекат на ком су комунисти заснивали своју пропаганду и револуционарне тежње.²³⁴⁷ На новембарским изборима 1945. коначно је остварен и велики корак у њиховој политичкој еманципацији и испуњено важно ратно обећање о будућој равноправности полова: жене су тада по

---

²³⁴⁵ В. више: Бојан Б. Димитријевић, „Жене равногорског села 1943–1944“, у: *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века. Положај жене као мерило модернизације*, Институт за новију историју, Београд, 1998, 353–366. Истраживања не говоре о бројном стању ЖРОС у Србији током 1944. године. Организација је заживела тек у пролеће 1944, била је зацело лабавија него комунистички АФЖ, али је сигурно и то да је обухватила неколико хиљада чланица и активисткиња.

²³⁴⁶ Н. Девећ, *н. д.*, књига 2, 33.

²³⁴⁷ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост*, књига 3, 261.

први пут добиле право гласа и могућност да буду биране на руководећа места у државним институцијама. „Ми смо оствариле оно за чим су наше прабабе могле само да сањају“, стајало је у закључку једног од тек основаних огранака АФЖ-а у Србији.²³⁴⁸ То је била још једна важна тековина борбе и победе партизанског покрета у Југославији.

3. 7. Допринос интелектуалаца партизанској борби

По марксистичком учењу, које је тумачио Лењин, интелектуална елита се може поделити на три категорије: на буржоаску, ситнобуржоаску и пролетерску. Притом, у прве две категорије не улазе само они представници елите који економски припадају тој класи, већ и они интелектуалци чија делатност може да служи буржоазии и одржава је у животу. У таквој подели, једино пролетерска интелигенција била је виђена као истинска интелигенција, она која се „отргла од своје класе прелазећи на позиције пролетеријата“. У тај беоцуг улазили би не само интелектуалци који су своје знање стекли образовањем, већ и радничка авангарда која је својом борбом и самосталним усавршавањем стекла услове да постане део аутентичне, пролетерске интелигенције. Образован човек – то је у посматрању класика марксизма и лењинизма више био идеолошки него стручно утемељен члан друштва.²³⁴⁹ Речју, тежило се интелигенцији без интелектуалаца. Ако ли је стручан кадар у привреди или природним наукама и био потребан, мислећи индивидуалац неуклопљен у постојеће шаблоне морао је да буде сувишан.²³⁵⁰ Прави, предани револуционар, није могао да има времена и за апстрактне радње, за „теоретисање и филозофирање“, како је (негативно) окарактерисано њихово претерано бављење мисаоним радњама.²³⁵¹

Такво тумачење је за последицу имало отварање елитистичких кругова и за малог човека, али и отпор комуниста према свим интелектуалцима који нису у

---

²³⁴⁸ АЈ, Србија II-482.

²³⁴⁹ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *н. д.*, књига 1, 217–218; Тодор Куљић, *Бирографија и кадровска управа*, Београд, 1989, 89–90; К. Николић, *Комунисти*, 60.

²³⁵⁰ Pavel Amelin, *Inteligencija u socijalističkom društvu*, Moskva, 1976, 8–9.

²³⁵¹ В. Јакшић, *н. д.*, 159.

целости делили њихова уверења. Према закључцима Наташе Милићевић, „реакционарна интелигенција“, повезивана са капиталистима и чиновништвом, нашла би се у вртлогу револуције у некој врсти „сиве зоне“: комунисти су од ње зазирали, али и били свесни да им је услед недостатка компетенција неопходна како би формирали сопствени апарат и управу. Зато је однос партије према њој био неодређен, променљив и прилагођен тренутним политичким потребама.²³⁵²

Српска интелектуална и друштвена елита није дочекала почетак Другог светског рата хомогена, са јединственим ставом према наступајућим догађајима. Она је, као и читав српски народ, већ од 1941. била дубоко подељена, ангажована и као подршка пројектима Српске владе и у оба антифашистичка покрета отпора.

Први покушај масовнијег обједињавања и мобилисања српске интелектуалне елите уочава се у лето 1941, када се земља нашла у пламену устанка. Позиви ЦК КПЈ и ПК за Србију на устанак били су упућени потлаченим радницима и сељацима („радном народу“), али и не и представницима елита. Партија је задржала свој предратни анимозитет и неповерење према њима. У јулу 1941. понегде ће у прогласима бити поменути и „поштена интелигенција“, дакле само један део интелигенције који је морао да буде мањи и пробран по ригидним партијским критеријумима.²³⁵³ Међутим, у прогласима окружних руководстава, обраћања комуниста интелектуалцима и позиви да им се придруже изостају у потпуности. Будући да је након обрачуна са фракцијом Симе Марковића 1920-их КПЈ углавном протерала интелектуалце из својих редова²³⁵⁴, а као гласноговорник *радничке авангарде* исказала опредељење за другу циљну групу, партија је у својим програмским опредељењима полазила од интересовања за *малог човека и народ*, али тежећи уједно и стварању нове елите која ће поништити тековине оне „реакционарне“. „Ванпартијски интелектуалци“ коришћени су 1941, али и каснијих година углавном као *сапутници револуције*, за остваривање краткорочних политичких циљева комуниста.²³⁵⁵ Други антифашистички покрет

---

²³⁵² Наташа Милићевић, „Комунистичка стратегија према српској интелигенцији 1944–1950“, у: *Срби, и Југославија: држава, друштво, политика*, ур. Момчило Исић, Београд, 2007, 293–294.

²³⁵³ *Зборник НОР*, 1-2, 195.

²³⁵⁴ Н. Милићевић, *н. д.*, 307; К. Николић, *Комунисти*, 63.

²³⁵⁵ Благоје Нешковић је 1943. критиковао руководство Пожаревачког НОП одреда због секташког односа према интелектуалцима. У претходним извештајима тамошњи комунисти су кривицу за све неуспехе приписивали интелектуалцима; „узроци критизерства; интелектуални састав руководства“, добар је „премда интелектуалац“, има извесне слабости, „а уз то интелектуалац“ –

окупио је пак на Равној гори од првих ратних дана значајан број интелектуалаца и јавно ангажованих делатника, поготово оних који су долазили из редова Српског културног клуба.²³⁵⁶

С друге стране, главна супарничка страна комунистима у Србији у то време успела је да у августу 1941. око Апела српском народу, који је КПЈ окарактерисала као антикомунистички, окупи значајан број интелектуалаца. Међу 400 потписника Апела половина су били предавачи на Београдском универзитету и другим високошколским установама.²³⁵⁷ Од тог момента, перцепција престонице и грађанства у пропаганди КПЈ била је често поједностављена и сведена на црно-белу слику. Створена је нека врста анимозитета, која је додатно појачавала раније сукобе на релацији село–град.²³⁵⁸

Један од ретких сачуваних докумената, који приказује однос партије према грађанству у Београду у првој фази рата, јесте нека врста прогласа МК Београд из 1942, у којој се јавни радници који су продужили своје активности и у окупираној престоници називају „Духовном српском државном стражом“. „Створена је од помагача непријатељу на духовном поробљавању права духовна Државна стража, банда ловаца на положаје културних фирера и фирерчића у штампи, уметности и науци. Рад тих издајника, па били они 'убеђени' фашисти или кукавице, које нису смеле да упитају своју савест шта је поштеније: гладовати, ићи у логор, погинути или служити непријатељу свога народа и човечанства; били они грамзиви на новац или амбициозни да се докопају положаја за које својим способностима нису порасли – њихов рад, ма где га вршили, у штампи, на радиу, универзитету, Српској књижевности задрузи, на Коларчевом универзитету, у одељењу Државне пропаганде, у Српском народном позоришту или у веселим позориштима (...) – сав тај рад је најобичније пузење пред непријатељем, извршивање његове воље, спровођење окупаторских планова, хитно испуњавање свих његових жеља, једном

то су биле формулације које им је потом ПК замерао (АС Ж, Ђ-18, ОКП, 240). Исто тако, партијско руководство унутар Књажевачког одреда констатовало је јануара 1942. да је у тој јединици ситуација лоша јер је преовладао дух „интелектуалштине“ а са њим и његови природни пратиоци – „неактивност, лабавост и алќавост“ (АС Ж, Ђ-23, ОК За, 2).

²³⁵⁶ Милош Тимотијевић, *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја*, Београд, 2016, 393, 402–403; Б. Петрановић, *Стратегија*, 87.

²³⁵⁷ Dragomir Bondžić, „Beogradski univerzitetski profesori i Drugi svetski rat“, u: *Intelektualci i rat 1939–1947, Zbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011*, (ur. Drago Roksanđić i Ivana Sviјjović Javorina), Zagreb, 2012, 277.

²³⁵⁸ В. више: Наташа Милићевић, „'Освета села': сељаци и грађани у окупираној Србији 1941–1944“, *Историја 20. века*, бр. 2, 2019, 121–136.

речи: издаја према народу, издаја коју из дана у дан врши иста шака однарођених проданих душа. И њих ћете наћи на сваком духовном послу у корист непријатеља. Њихова се имена понављају од једне до друге области, а често се нађу на окупу. Око позоришта, на пример, које окупатор нарочито форсира, особито се радо окупљају.“

Потом следи листа имена уметника и интелектуалаца које комунисти виде као духовну Српску државну стражу. Комунисти су их жигосали као своје непријатеље и позивали на освету над њима: „И сви ови 'добронамерни' позоришни 'трудбеници' рећи ће да они само забављају народ, а не сарађују са непријатељем. Но, узалуд изговори. Зар није у томе забављању помоћ окупатору? Како би хитлеровски разбојници волели када би могли да читав српски народ и целу Европу забаве ма чиме, само да народи не гледају јасно и да не устају у борбу за своју слободу. Та зато су они и створили 'српско' позориште, из кога је прогнано све што су велико и заиста од уметничке вредности створили српски и светски, чак и немачки класични писци, јер права уметност је народна, а она је антифашистичка, слободарска.“²³⁵⁹

Већ тада, припремљени су спискови за одстрел и проскрипције.²³⁶⁰ Књижевник Ђорђе Јовановић, који је рат започео као борац прокажен због троцкизма, а 1943. доспео на функцију политичког комесара Космајског одреда, у познатом тексту „Штука култура“ културне раднике различитих убеђења који су иступили против комуниста означио је као сараднике окупатора и „најнаказнију пасмину српског народа“. У ту категорију сврстао је и нека звучна имена: Светислава Стефановића, Станислава Кракова, Владимира Велмар Јанковића, Симу Пандуровића, Драгишу Васића, Милоша Ђурића, Светомира Настасијевића, Јована Поповића и друге. Његов списак издајника донекле се подударао са оним који су објавили пропагандисти МК КПЈ Београд. Списак престоничких јавних

---

²³⁵⁹ АС Ж, Ђ-9, МКБ-19. Слично је био интониран и текст В. Бухе, објављен у *Гласу* почетком 1943. који је активности „неких бедних културних и просветних радника, новинара, књижевника, уметника, професора универзитета и њима сличних бескичмењака“ окарактерисао једноставно као службе окупатору и тражио казну за њих.

²³⁶⁰ Б. Ђорђевић износи оцену да велика већина уметника у Србији суштински није била везана за одређену идеологију, а „ако постоји доминантно осећање које је руководило поступцима оних књижевника који су се активно укључили у културни живот Недићеве Србије, онда је то јако национално, па и националистичко осећање које, међутим, није чинило да се икада прихвати националсоцијализам као идеологија“ (Бојан Ђорђевић, *Српска култура под окупацијом*, Београд, 2008, 112). Ипак, највећа имена српске културе повукла су се из јавног живота, не дајући подршку Недићевој влади.

делатника предвиђених за остракизам сачинио је и „књижевни јавни тужилац“ Радован Зоговић, објављујући га у „Борби“, непосредно пред ослобођење 1944, под насловом „Мач и перо“.²³⁶¹

Срђан Цветковић је аргументовао како су и зашто градови у Србији, а поготово Београд, постали у перцепцији комуниста „легло буржоазије и народних непријатеља“. Од краја октобра 1944. они су се нашли на удару револуционарних власти; број убијених у Београду никада није утврђен, мада умерене процене говоре о броју 3.500–7.000 жртава. Међу жртвама репресије било је више стотина интелектуалаца, а нове власти посебно оштро су се понеле према потписницима Апела из 1941. године. Део интелектуалаца који су раније означени као непријатељи КПЈ нашао се и на списку 105 стрељаних у Београду новембра 1944, док су они са више среће добили затворске казне. Над њима и њиховим делима је следио својеврсни *damnatio memoriae*.²³⁶² Крај рата, по мишљењу Марка Ристића, стварао је и нову елиту која је потекла у самом народу („елита, овога пута уистину права елита, цвет нашег народа“).²³⁶³

У партизанским одредима у Србији, поготово надомак Београда, у лето 1941. борио се немали број интелектуалаца (Космајски 28, Посавски 24, Озренски 16, Крајински 11 итд) али се ту радило већином о особама које су пре рата били обухваћени организацијом КПЈ. Неки од њих, попут професора Милутина Тодоровића, учитеља Душана Јерковића, Предрага Вилимоновића, Вељка Дугошевића и његовог наследника Жике Поповића, постали су и команданти првих партизанских одреда. У новембру 1941. у зони Рудника појављује се на кратко и извесна група „српских писаца и уметника антифашиста“, али осим једног сачуваног примерка листа који су уредили нема других трагова у изворима о њиховим активностима.²³⁶⁴

За оне који нису били пре рата учлањени у партију, а укључили су се у партизански покрет, успон у војној и партијској хијерархији био је отежан; на њих се као на „буржујчиће“ често гледало са неповерењем. Чак би и њихово

---

²³⁶¹ Наведено према: Коста Николић, *Српска књижевност и политика 1945–1991. Главни токови*, Београд, 2012, 4–5.

²³⁶² С. Цветковић, *н. д.*, 113–162; К. Николић, *Страх и нада у Србији*, 284–288.

²³⁶³ Marko Ristić, *Politička književnost*, Zagreb, 1958, 23.

²³⁶⁴ АЈ, Србија, II-489.

одржавање личне хигијене („лицкање“) било пропраћено са подозрењем.²³⁶⁵ На њих је такав однос деловао поразно и били су приморани да се стално изнова доказују пред партијом. Љубодраг Ђурић је описао моменат када је Тито поставио за команданта 2. пролетерске бригаде до тад анонимног Ратка Софијанића само као представника радничке класе: „Корачао сам поред Пере Посавца, тада Коче Поповића, размишљајући: 'Можда, Врховни командант, као радник, и нема довољно поверења у нас интелектуалце'. После ове помисли, у глави ми се одмотавао филм мога школовања и службовања. И као ђака и као учитеља прогањале су ме надлежне власти. Више сам се нагладовао него што сам био сит! А по забитим селима горе сам живео него многи радници по градовима. Неће ми, ваљда, ова наша Партија замерити што сам отишао у учитеље.“²³⁶⁶

Будући да су интелектуалци – функционери КПЈ били ангажовани као партизански руководиоци, и њихова смртност у првом устаничком таласу била је висока. Међу партизанима је 1941, што се тиче интелектуалаца, највише било просветних радника; „Обнова“ је у децембру те године објавила листу са именима 84 учитеља и наставника, претежно из унутрашњости, који су у првој ратној години били укључени у устаничке акције. У тој групи било је и неколико директора гимназија и средњих школа. Сви они који су се одметнули, па пали у руке властима претрпели су тешке казне. Они за које се сумњало да су илегално радили за КПЈ једноставно су добијали отказе као „национално непоуздани“.²³⁶⁷

Од 1941. у партизанима се борило и неколико предавача и асистената са Београдског универзитета. У Србији су то били предратни комунисти: физичар и професор Медицинског факултета Павле Савић²³⁶⁸, шифрант Врховног штаба и

---

²³⁶⁵ Б. Перић, *Моравска свитања*, 163; П. Јакшић, *н. д.*, 122; В. Црвенчанин, *н. д.*, 90–91; С. Марковић, *Узаврела Морава*, 223.

²³⁶⁶ Лј. Ђурић, *Сећања*, 76–77.

²³⁶⁷ Љубинка Шкодрић, *Министарство просвете и вера у Србији 1941–1944, судбина институције под окупацијом*, Београд, 2009, 310, 324.

²³⁶⁸ Павле Савић (1909–1994) је једна од најживописнијих личности партизанског покрета у Србији. Потекао је у породици старих социјалиста (родио се у изгнанству у Солуну), али је пре рата и у иностранству и у Краљевини успео да изгради блиставу каријеру. Са Иреном и Фредериком Жолио-Кири до рата у Француској је радио на истраживању радиоактивности. Потом се вратио у Југославију, где се од 1941. укључио у активности покрета отпора. Није довољно испитана његова веза са совјетском обавештајном службом. У партизанима се борио скупа са супругом и сестром; члан КПЈ био је од 1939. По Брозовом налогу, у Београду је инсталирао радио-станицу за везу са Москвом. Током 1944. био кратко време и потпредседник АВНОЈ-а и онда члан војне мисије НОВЈ у Москви. После рата обављао је низ одговорних дужности, а са Стеваном Дедијером радио је и на развијању југословенског нуклеарног програма.

касније члан АВНОЈ-а, доктор филозофије са Сорбоне Душан Недељковић, члан редакције Борбе и секретар агитпропа у ослобођеном Ужицу и доктор правних наука Радивоје Бата Увалић, шпански борац, политички руководиоца у Топлици и доцније члан пропагандног одељења Врховног штаба. Покрет су од првих дана помагали и Сениша Станковић (од 1944. председник АСНОС-а) и Стефан Ђелинео, предавачи са Филозофског факултета, Кирило Савић са Техничког и Тома Бунушевац са Пољопривредног факултета. Званични подаци говоре да се у партизанима укупно борило 15 наставника и асистената, од чега су двојица погинули у рату. Међутим, већина њих потицала је из других крајева. Најпознатији међу њима, дугогодишњи професор Београдског универзитета др Сима Милошевић, истакнути паразитолог, аутор више од 70 научних радова, по избијању рата обрео се у родној Црној Гори, где је обављао врло одговорне послове, поготово при ширењу политичке основе КПЈ. Године 1943, као члана извршног одбора АВНОЈ-а, заробиће га четници заједно са Иваном Гораном Ковачићем – и обојицу ће их уморити у мукама.²³⁶⁹ Живописне личности и не-догмати, ови интелектуалци даће партизанском покрету у јавности сасвим другачије рухо, а комунистима приликом агитовања послужити као доказ да се ради о новом покрету који ће наступати са широких народњачких позиција.

Окарактерисан као упориште антифашиста, Београдски универзитет биће током рата у више наврата под мерама посматрања и на удару окупатора. У склопу мера за гушење устанка, у новембру 1941. извршено је и хапшење 150 интелектуалаца у Београду од стране Гестапоа. Петина њих били су универзитетски професори и научници, међу којима и Александар Белић, Милош Ђурић, Виктор Новак, Бранко Поповић, Васо Чубриловић и многи други – и сви су били депортовани у Бањички логор. Међутим, колико за антинемачко држање, оптужбе против њих биле су засноване и на повезаности са масонима. Већина ухапшених интелектуалаца пуштена је на слободу већ током новембра и децембра 1941. године.²³⁷⁰ Ухапшени Стефан Ђелинео и Сениша Станковић остали су на Бањици до октобра 1944, када су се спасили бекством. Два универзитетска

---

²³⁶⁹ Д. Бонцић, *н. д.*, 282.

²³⁷⁰ Исто, 277; А. Дероко, *н. д.*, 112; М. Кресо, *н. д.*, 169. У неколико појединачних случајева, хапшења универзитетских професора због повезаности са КПЈ забележена су и касније у ратном периоду.

професора су због сумњи да су били наклоњени комунистима и Совјетском Савезу и стрељана на стратиштима овог логора. Били су то др Михаило Илић (1888–1944) и др Ђорђе Тасић (1892–1943) са Правног факултета.²³⁷¹

Кроз облике илегалног рада, у периоду 1942–1944. у Србији се могу разликовати групе интелектуалаца које су деловале у Београду, у унутрашњости и у партизанским одредима. Прве две категорије могу се нешто прецизније реконструисати на основу архиве Специјалне полиције, која је своје предмете водила и класификовала према занимањима осумњичених. Њени агенти надзирали су све категорије становништва (пољопривреднике, раднике у фабрикама, чиновнике, новинаре и књижевнике, војна лица, интелектуалце) и организације и настојали да међу њима препознају и приведу прикривене чланове и помагаче КПЈ. Било је неколико спискова интелектуалаца над којима су полицијски агенти вршили провере по линији комунистичке делатности, али се тај број најчешће кретао око две стотине.²³⁷²

Табела 7: Узорак хапшених и логорисаних према занимањима осумњичених, евиденција антикомунистичког одсека Специјалне полиције

Категорија интелектуалаца	Укупан број евидентираних лица	Број хапшених и-ли логорисаних лица	Процент хапшених/логорисаних лица од укупног броја евидентираних
Просветни кадар	308	76	24,68
Инжењери	87	15	17,24
Новинари	38	6	15,79
Свештеници	19	2	10,53
Официри и подофицири	115	9	7,83

²³⁷¹ Љ. Шкодрић, *Министарство просвете*, 331. Други извори говоре да су професори Илић и Тасић ликвидирани због сумње да одржавају везе са Британцима. Такође, доводи се у питање и бекство Станковића и Ђелинеа. Учитељ Петар Никезић, стари левичар и отац Марка Никезића, у својим сећањима је детаљно описао да су двојица професора пуштени из логора, а да је једног од њих чувало и блиско сродство са једним од водећих српских колаборациониста (ИАБ, Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора, БЛ-750).

²³⁷² ИАБ, УГБ, СП-IV-362/15.

Филозофи и студенти филозофије	33	16	48,48
Лекари	92	36	39,21

Међу евидентиранима је било 27 адвоката, адвокатских приправника и правника, 24 писца и књижевника, 21 професор, 18 новинара и публициста, 14 лекара, 10 уметника, осам инжењера итд.²³⁷³ Међутим, на евиденцијама су се налазили и бројни левичари и лица чије су везе са КПЈ биле одавно прекинуте. Било је и лажних дојава грађана, услед којих су страдали и поједини интелектуалци који су словили као националисти. Сливит је пример историчара уметности и књижевника Милана Кашанина, управника Музеја кнеза Павла, који се у јануару 1942. нашао на удару добровољаца. Он је посебно постао сумњив јер је у музеју држао изложене радове уметника – комуниста и што је наводно окупљао лица која су словила за левичаре. Због тога су Кашанинови прогонитељи дошли до закључка „да је једно од огњишта комунистичке активности Музеј Кнеза Павла чији је директор Милан Кашанин, помагао свим средствима културно бољшевичку пропаганду протежирајући левичарске и комунистичке уметнике код нас. И данас а поготову пре нашега слома Музеј Кнеза Павла је био испуњен левичарском уметношћу како нашом тако и страном, и на тај начин вршио пропаганду за левичарство и бољшевизам.“²³⁷⁴ Ипак, опсежнија истрага није дала никакве резултате, а Кашанин ће се непосредно по завршетку рата наћи и на удару комунистичког режима, скрајнут на маргину све до 1953. године.²³⁷⁵ То је била честа судбина интелектуалаца у смутним временима.

Раде Ристановић је истраживао судбину *лекара и медицинара* и степен њихове укључености у Народноослободилачки покрет. Као популарни људи, на селу неретко и народни трибуни, са преко потребним медицинским знањем и доступним санитарским материјалом неопходним за бригу о рањеницима, лекари су били струка од велике важности за проширивање утицаја КПЈ. Миленко Хаџић,

²³⁷³ Исто.

²³⁷⁴ ИАБ, УГБ, СП-IV-194/11.

²³⁷⁵ К. Николић, *Српска књижевност*, 5.

Гојко Николиш, Димитрије Писковић, Милош Пантић и његова супруга Јулка Пантић Мештеровић, Момчило Катанић, Бошко Вребалов, Олга Дедијер, Војислав Стојановић, Ивко Ђоловић и још неколицина њих борили су се у партизанима од 1941. године.²³⁷⁶ Врло активни у илегалном раду у Београду од првих дана били су и др Мило Бошковић, др Анђелко Анђелковић, др Тодор Бороцки и Иванка Муачевић Николиш, апсолвент медицине. Као комунисти су на Бањици стрељани следећи лекари: Велизар Косановић, Петар Драговић, Ђорђе Ковачевић, Курт Леви, Драгољуб Сретеновић и Светислава Пантелић, а већи број их је логорисан. Ненад Парента је убијен још током саслушања у полицији.²³⁷⁷ Др Бороцки се убио 1942. пред одвођење на саслушање у Специјалну полицију.²³⁷⁸

Од 92 лекара из Србије евидентираних код четвртог (антикомунистичког) одсека Специјалне полиције, њих 36 било је хапшено и у истражном затвору, али је свега петина њих и логорисана. Истрага је спроведена и над 36 студената медицине, од чега је четвртина логорисана.²³⁷⁹ Случај др Милутина Ивковића (1906–1943), популарног Милутинца, унука војводе Путника, првотимца БАСК-а и фудбалског репрезентативца Југославије, који је служио за антинемачки настројеног левичара (и супруга му је била Јеврејка), један је од симболичних и по томе како је после рата настајала једна легенда. Због његовог порекла и популарности, Ивковић је у накнадној конструкцији представљан као предратни члан и активиста КПЈ, а његова смрт стављана је на душу „домаћим издајницима“. Сачувана грађа говори да агенти Специјалне полиције не само да га нису лишили

---

²³⁷⁶ Они који су преживели устанак, са колегама из других покрајина, учествовали су августа 1942. на *конгресу лекара и медицинара* у Босни, на којем је донета посебна „резолуција против зверстава Михаиловићевих четника и усташа“ и упућена међународном Црвеном крсту. Овај чин представљао је један од видова лобирања партизанског покрета у међународним круговима, уз употребу интелектуалаца. Касније ће следити и сличне, свештеничке и друге резолуције (*Документи ЦК*, 7, 470–471).

²³⁷⁷ Ненад Парента (1913–1941), син ректора Карловачке богословије, са својим сестрама се још пре рата, као студент, придружио комунистима. Објавио је 1930-их књигу „Народно здравље у Совјетском Савезу“, где је сугерисао потребе развоја домаћег здравства по узору на СССР. Као секретар једног од реонских комитета КПЈ у Београду, Парента је 1941. организовао систем илегалних станова за партијске активисте, али и учествовао у припреми диверзантских акција, међу којима је било и ослобађање Александра Ранковића. Ухапшен је у септембру 1941. и убијен после само неколико дана. Као комунисткиње су погинуле и његове две рођене сестре, Олга и Гордана.

²³⁷⁸ ИАБ, УГБ, СП-IV-201/13; Б. Божовић, *Специјална полиција*, 534.

²³⁷⁹ Неки од студената медицине нашли су се у појединим областима високо у партијској структури: Јован Јанићијевић, Милић Радовановић, Мића Стојковић, Дража Марковић и други. У поређењу са њима, истрага над студентима филозофије показала је да је њих 16 хапшено логорисано или одбегло с комунистима, док је таквих међу студентима ветерине било укупно седморо.

слободе, већ су га до 1943. и прикривали од окупационих власти. Због његовог предратног пријатељства са шефом Специјалне полиције Илијом Параносом, службеници полиције су игнорисали више захтева Гестапоа да га ухапсе. И када је коначно приведен и саслушан, из полиције су обавештавали Немце да се Ивковићу може веровати. Међутим, услед „млитаве истраге“, Немци су узели ствар у своје руке, у тајности ухапсили Ивковића 25. маја 1943. и стрељали га истог дана на Јајинцима.²³⁸⁰

Већ смо навели да је највећи број комуниста евидентиран међу *учитељима*. Већ смо поменули просветне раднике који су изгинули 1941. као устанички вођи. Укореењени у средину у којој су живели, неретко са чином резервног официра, препознатљиви и са развијеним ораторским способностима, они су били корисни и као борци и као говорници на зборовима и као политички радници. У партизанима их је било више десетина и на другим командним дужностима. Треба поменути и „првоборце“, такође у командним и руководећим структурама: Средоја Урошевића, Бранка Ракића, Брану Аксентијевића, Петра Враголића, Стеву Милатовића, Милорада Жунића Бацу, Чедомира Милосављевића, Љубодрага и Желимира Ђурића, Никодија Стојановића Татка, Луку Спасојевића, Милорада Лабудовића, Димитрија Драговића, Душана Тасковића Срећка, Рајака Павићевића, Венијамина Маринковића, Славка Поповића, Добривоја Милићевића Вучка, па Дринку Павловић и Јованку Букумировић, професоре Павла Јакшића, Предрага Костића (преводиоца *партизанског убјеника* „Како се калио челик“) ²³⁸¹, Милана Мијалковића, Богдана Стевановића и др. Близу 80 учитеља и наставника, под сумњом да су помагали акцију КПЈ, провело је одређено време у Бањичком логору. За већим бројем њих (62) расписана је и потерница под сумњом да су се одметнули.²³⁸²

---

²³⁸⁰ Раде Ристановић, *Бели мантили*, 135–139.

²³⁸¹ Предраг Костић (1908–1943), професор књижевности, песник и преводилац, био је син свештеника и познатог националног борца из Македоније Станка Костића. У селу Рсавци код Пирота родио се као пето од осморо деце. Након завршетка Филолошког факултета бавио се превођењем дела совјетских писаца и политичких списа Лењина и његових сарадника. Рат 1941. затекао га је на месту професора у неготинској гимназији. Од почетка устанка био је члан штаба Крајинског одреда; није се предао ни по његовом слому. Са групом бораца крстарио је по планинама југоисточне Србије, са илегалним именом Вељко, по угледу на хајдук-Вељка Петровића. Од 1943. на кратко комесар обновљеног Крајинског одреда. Погинуо је јула 1943. код села Криви Вир.

²³⁸² Љ. Шкодрић, *Министарство просвете*, 331. У Историјском архиву Београда, у фонду Специјална полиција, ова обимна документација налази се у кутијама 192–205.

Упечатљива је судбина Предрага Драгог Кршљанина, младог учитеља из Крњева код Велике Плана, који је по слому устанка отеран на Бањицу. Његов отац, иначе богат сељак наклоњен властима, обратио се 1942. управнику логора са молбом да његов син буде пуштен: „Њему су ставили на терет да је као учитељ имао везе са партизанима. Међутим ствар стоји сасвим друкчије на име мој син ишао је у околна села на име у село Крњево да тражи свога брата кога су партизани насилно одвели и да брата врати кући. (...) Будући да ми је овај син заведен од партизана и у борби погинуо који никад није ни био комуниста а трећи син који је стар 17 година за време експлозије у Смедереву тешко је контузован тако да су му се обе ноге осушиле. Како се из предњег види задесила ме је тешка породична несрећа и утолико више ако родитеља боли ме што ми се овај син налази у логору који је потпуно исправан и као просветни радник – учитељ радио је само на добро српскога народа. Подносио сам неколико пута молбе и уверења као и податке од среског начелника и гаранције са потписом 200 грађана из Крњева који гарантују за мога сина да није никада био комуниста нити у том смислу ма шта делао. Обијао сам прагове свих надлештава српских и нико ме до данс није разумео нити ма шта учинио да се у овој великој породичној несрећи ублажи мој бол и да ми се овај бар једини син способан за живот пусти на слободу за кога има довољно гаранције као сам горе навео. Молим и преклињем да се мој син Предраг Кршљанин који се сада налази у логору у Београду пусти на слободу.“²³⁸³

Кршљанин је заиста непосредно након ове молбе пуштен на слободу и крај рата дочекао је у свом завичају. Међутим, његово име поново се појављује у изворима крајем 1944. године. Ослобођени учитељ са Бањице, који је негирао повезаност са комунизмом, постао је срески повереник Озне и жестоко ударио на идеолошке неистомишљенике. „За повереника О.З.Н.-а постављен је (...) друг Драги Кршљанин. Ми смо вам за њега већ јавили. Он је члан партије и најбољи наш друг у Крњеву. Иначе је учитељ. Хапшен је, прогоњен, био 8 месеци на Бањици, углавном од главе до пете је наш друг. Истина, има и мана – укочен је, сувише строг, нема помало и такта... али једино на том месту може одлично задовољити. Као иследник је одличан. Без компромиса је, непоколебљив, чврст,

---

²³⁸³ ИАБ, УГБ, СП-IV-200/9.

веран до краја, смртно мрзи непријатеља, фашисте и издајнике. И оно што је у нашем срезу очишћено – и његова је заслуга.²³⁸⁴

На простору Нишког округа пописано је 32 учитеља и наставника који су погинули као партизани или тзв. жртве фашистичког терора.²³⁸⁵ Учешће у покрету узео је још већи број њих. Примера ради, само из алексиначког краја током 1943. у партизанима се борило чак 11 учитеља, а на нивоу округа више десетина.²³⁸⁶ Из Ужичког округа евидентиран је 101 погинули учитељ и учитељица, што као борци НОП-а што као цивилне жртве рата и „фашистичког терора“; ипак, може се закључити да сви они нису припадали партизанском покрету.²³⁸⁷

Подаци о погинулим просветним радницима – припадницима НОП-а систематизовани су у још неким крајевима. На Космају (срезови Космајски и Младеновачки) је, према локалној хроници, од 100 учитеља више од половине њих узело учешћа у партизанском покрету. Наводи се да је 23 учитеља и свештеника погинуло или стрељано, али унутрашњом критиком извора долази се до закључка да су у тај збир, не би ли га увећали, урачунати и одавно одсељени Космајци, које је учитељска служба одвела у друга места. Провером се може утврдити да је за партизански покрет на Космају било везано 13 погинулих учитеља и свештеника.²³⁸⁸ Тај податак нам говори о значајном ангажовању сеоске елите при партизанском покрету и у овом крају. Међутим, цифре добијају прави смисао тек када се упореде и са истраживањима о учитељима и свештеницима погинулим на другој страни у грађанском рату: било да су се борили у ЈВуО или СДК, или да су их партизани ликвидирали мимо борбених дејстава, евидентирано је 14 погинулих. То говори о њиховом скоро уједначеном ангажовању на обе стране.²³⁸⁹ У смедеревском крају тај однос је био још израженији у корист националних снага. Немци и добровољци су због сарадње са комунистима усмртили тројицу учитеља, а један бивши калуђер погинуо је у партизанским редовима; било да су их партизани убили ван борбе или да су погинули као

---

²³⁸⁴ АС Ж, Ђ-9, ОКМ-9-1241-1; Б. Перић, *Моравска свитања*, 215–216.

²³⁸⁵ В. више: *Споменица просветним радницима Ниша и околине палим у народној револуцији*, Ниш, 1959.

²³⁸⁶ Д. Мирчетић, М. Миловановић, *н. д.*, 206.

²³⁸⁷ Р. Познановић, *н. д.*, 335–336.

²³⁸⁸ Витомир Радојевић, Радомир Василић, Драган Јанковић, *Трагови за будућност, повест о напредном учитељству у Космају*, Сопот–Младеновац–Барајево, 1987, 90–91.

²³⁸⁹ Марко Стојановић, *Космај у Другом светском рату*, рукопис.

припадници ЈВуО, живот је изгубило 22 учитеља и свештеника – више него петоструко у односу на НОП.²³⁹⁰

Свештеници су због природе односа КПЈ према цркви, поготово након искустава из Совјетског Савеза, били прилично резервисани према партизанском покрету. То се поготово запажа у Србији, где су комунисти кроз атак на цркву прилично рано испољили „лева скретања“. Само у неколико појединачних случајева, попут Владе Зечевића из Крупња, Предрага Сотировића из Ратковића, Живојина Атанасковића Дине из Поповића, Славка Ристића из Стојника, Милована Љубинковића Попића из Барајева и калуђера Тимотеја Петровића из Копорина, духовна лица су се придружила партизанима. Свестан њиховог утицаја у традиционалном друштву какво је било српско, Јосип Броз и врх КПЈ су у јесен 1942, у оквиру ширења народноослободилачке платформе борбе, покушали и да донекле релаксирају односе са црквом. То је било доба када је и Стаљин ревидирао свој однос према цркви у Совјетском Савезу и када је рат који је водио против Немаца већ увелико био представљан као *отаџбински*.

У склопу такве политике КПЈ, инициран је 15. новембра и „први историјски конгрес“ српских свештеника и богослова у Српској Јасеници под Грмечом. Са тог скупа, 20-ак свештеника и ученика духовних школа који су се борили у партизанима, међу којима је из Србије био само Влада Зечевић и, из њених предратних граница још и прота Јевстатије Караматијевић, упутило је *посланицу* којом је објављено да српски народ и његово свештенство „чврсто остају у редовима Народноослободилачке партизанске и Добровољачке војске Југославије и позивају српски народ и свештенство са окупиране територије, као и остале родољубе и слободољубиве народе и свештенство других вероисповести да нам се придружи у светој народноослободилачкој борби која се сада води“. Међутим, главни део „посланице“ односио се на осуду „домаћих издајника“: дела српских епископа и свештеника који наводно сарађују са окупатором, покрета Драже Михаиловића и југословенске владе у Лондону. Зато је у закључку стајало: „Ми с презиром осуђујемо емигрантску владу у Лондону која је изазвала братоубилачки рат преко свог министра војног Драже Михаиловића, који заједно с окупаторима води борбу против најбољих синова и кћери југословенских народа

---

²³⁹⁰ Н. Девећ, *н. д.*, књига 2, 33.

– против партизана.²³⁹¹ Проглас је тако био у потпуности интониран у складу са политиком КПЈ. Милован Ђилас је чак на њу имао управо ту примедбу, да је „писана као политичка резолуција и није нимало свечана, црквена“.²³⁹² Будући да је текст овог прогласа требало читати и преко радио станице „Слободна Југославија“ у СССР-у, Јосип Броз јој је додао и поздрав „браћи“, „народним православним руским епископима и свештеницима“, који је завршио речима „Бог је с нама и победа је наша“.²³⁹³

Готово идентичне поруке носио је и проглас 11 свештеника Далматинске епархије из октобра 1943, који је био представљен и као „највећи ударац за све оне који се већ трећу годину жучно обарају на тобоже протувјерско раположење Н. О. Б“.²³⁹⁴ Грађена је слика да православне и комунистичке вредности нису противречне и сукобљене, а обнављање служби у појединим оскрнављеним храмовима и крштавање деце из српских збегова у њима, те утиске је само требало да појача. Свештеници-партизани, попут Владе Зечевића, који је званично представљан као вероисповедни референт Врховног штаба, та убеђења су симболично синкретизовали носећи на капама и крст и петокраку.²³⁹⁵ Званично мењање курса није прошло без позитивних последица, па је поред слабљења отпора и број свештеника из НДХ и Црне Горе ангажованих при позадини, или чак у војним јединицама партизанског покрета, видно нарастао. Неколицина њих, попут Јована Зеца – поп Јола из Славоније, Јована Миодраговића из Жагровића код Книна или Мила Радуловића из Роваца, живот ће окончати као партизански команданти и руководиоци.²³⁹⁶

Чини се, ипак, да се последице ових промена у прво време нису осетиле у Србији. Свештеници на било који начин укључени у рад партизанског покрета

---

²³⁹¹ *Документи ЦК*, 9, 686–689.

²³⁹² Исто, 659–660.

²³⁹³ Исто, 685.

²³⁹⁴ *Споменица православних свештеника – жртва фашистичког терора и палих у Народноослободилачкој борби*, Београд, 1960, 180.

²³⁹⁵ В. Зечевић, *н. д.*, 138. Једну тако упечатљиву слику из Гламоча у августу 1942, која је и на њега оставила доста дубок утисак, преноси и Владимир Дедијер: „Шта доживјесмо да чујемо опет наша српска звона! – говори једна старица, крсти и дубоко клања. Она је у црнини. Петоро убијених. Кога год сељака запитам колико му је укућана настрадало, одговара: двоје, троје, све сатрено... Гледам овај народ – већ их је преко двестотине – и заједно с њим саосећам. И црква је овде била жртва окупатора - фашизма. У освећењу ове зграде нисам гледао верски чин, већ мелем на општу народну рану... Поред мене Павле Савић брише сузу...“ (В. Дедијер, *Историјска грађа*, 472).

²³⁹⁶ *Споменица православних свештеника*, 73–74, 95, 125.

били су заиста ретки. Специјална полиција због таквих сумњи логорисала је 1941–1944. свега њих двојицу. Ипак, управа полиције се у априлу 1942. обратила лично митрополиту Јосифу Цвијовићу, који је у одсуству (интернацији) патријарха Гаврила Дожића председавао Синодом, са молбом да свештеници не узимају у заштиту комунисте и партизане. „Ова Управа водећи истраге над појединим комунистима као и радећи на сузбијању партизанске акције у Србији имала је прилике да се увери да за поједина несумњиво комунистички оријентисана лица, као и за лица за која је утврђено да су узела активног учешћа у партизанској акцији у Србији, интервенишу поред осталих често и поједина свештена лица, немајући у већини случајева за ове интервенције довољно оправданих разлога. (...) С обзиром да овакве интервенције бацају врло ружну слику на свештенички staleж, као и да би у случају комунистичке победе, прве жртва њихове тираније биле баш црква и свештенство, овој Управи, част је умолити Ваше Високопреосвештенство, да на згодан начин скренете на ово пажњу подручном свештенству, како се овакви случајеви не би више понављали.“²³⁹⁷

Агенти Специјалне полиције приметили су у пролеће 1943. да „у последње време веома често путују железницом разна лица обучена у свештеничке одеће. Мотрењем на ова лица запажено је, да нису сва лица свештеници већ да међу њима има, преобучених у свештеничке мантије и са необријаним брадама, курира разних партизанских и других банди из шуме.“²³⁹⁸ Међутим, изузев пасивног отпора или појединачне помоћи комунистима – њиховим некадашњим парохијанима, полицијске службе нису детектовале какву већу активност српског свештенства против постојећег поретка. Појединачно су нешто више били ангажовани само на територији јужне Србије; тамо се истицао партизански пункт у манастиру Светог Стевана код Алексинца, којим је руководила игуманија Параскева (Анка) Димшић. Она и њено сестринство у више наврата су пружали помоћ НОП-у.²³⁹⁹ С друге стране, запажено је повећано присуство духовних лица у редовима ЈВуО.²⁴⁰⁰

---

²³⁹⁷ ИАБ, УГБ, СП-IV-301/27.

²³⁹⁸ ИАБ, УГБ, СП-IV-301/24.

²³⁹⁹ В. Цветковић, *н. д.*, 186; „Манастир Свети Стеван, уточиште озренских партизана“, *Политика*, 3. 8. 1945.

²⁴⁰⁰ Сваки корпус ЈВуО у Србији имао је од 1944. и свог духовника и верског референта. Један број свештеника и духовника се и борио у саставу ових јединица, а више њих, попут Георгија Бојића

Стварањем слободне територије на југу Србије и продором већих партизанских јединица на те просторе у лето 1944, комунистичко руководство покушало је да утиче на народ, као раније у Босни, и низом прогласа њима лојалног свештенства. До тога долази у септембру 1944, када је већ било јасно која страна ће се овенчати славом победника у рату. Лист *Глас* је септембра 1944. пренео проглас 22 локалних свештеника Јабланице и Топлице, сабраних у ослобођеном Прокупљу, у коме се наводи да са доласком комуниста на власт православним верницима не прети никаква опасност: „Свуда где су наилазили одреди наше ослободилачке војске богослужење је било слободно и војска је свуда помагала свештенике“. Затим су позвали „све поштене Србе родољубе“ да приђу НОВЈ, „јер једино она води свети рат за слободу отаџбине“. Генерале Недића и Михаиловића и Димитрија Љотића ови свештеници окарактерисали су као „непријатеље српства и православља и српски народ и његова светосавска црква немају ничега заједничког са њиховим издајничким радом“.²⁴⁰¹ У истом броју *Гласа* објављен је и готово идентичан проглас свештеника Врањског округа, у којем су након одржане скупштине у Врању, они јавно одбацили „издајнике Недића, Љотића и Дражу Михаиловића и поздравили маршала Тита, НОВ, НКОЈ, долазак Совјетске армије, и успехе савезника“.²⁴⁰² Нема сумње да су овакви позиви у великој мери утицали и на ширу подршку победницима у завршници грађанског рата на југу Србије.

Међутим, став више јерархије био је, уколико се није радило о антикомунистима, да је грађански рат несрећа која дели народно биће на два дела, и да у њему треба избећи јавно излагање и подршку само једној страни. У септембру 1944, када су већ објављени локални прогласи свештенства на југу србије, а исход грађанског рата био решен, један од свештеника – присталица КПЈ обрео се код епископа Нишког, Јована Илића, тражећи његову јавну подршку партизанском покрету. „Ја сам рекао да народ његове епархије свесрдно помаже

Цице постали су и четнички команданти. Више десетина свештеника настрадало је у тзв. Босанској голготи ЈВуО, а највећа страдања доживели су након ослобођења 1944–1945. године. Велибор Џомић износи тврдњу да су југословенски комунисти током рата и непосредно по његовом завршетку усмртили више од 480 свештеника, монаха и богослова СПЦ (В. више: Велибор Џомић, *Страдање Српске цркве од комуниста*, књиге 1–3, Цетиње, 2003; Саво Б. Јовић, *Утамничена црква, страдање свештенства Српске православне цркве од 1945. до 1985. године*, Београд, 2012).

²⁴⁰¹ „Свештеници поздрављају маршала Тита“, *Глас*, Септембар 1944, број 5–6.

²⁴⁰² „Проглас свештеника округа врањског“, *Глас*, Септембар 1944, број 5–6.

народно ослободилачку војску, те и ми свештеници на челу са њиме требали би и ми као народни свештеници да будемо на челу свога народа. Али владика није делио моје мишљење, већ је рекао: Ово је политичка борба, борба двеју личности те се црква као централа не може ставити у служби на којој од завађених страна. Црква може ставити своје име и ауторитет у служби као мост ради њиховог измирења – па је додао: Немци су мени и осталима много пута наређивали да држимо предавања против комуниста (партизана) под претњом логора и смрти, али смо ми то најенергичније одбили да не би и духовно народ подвојили. Са оваким ставом наше цркве сматрам да народна ослободилачка војска (фронт) треба бити задовољан.²⁴⁰³ Став владике Јована показује да се и став јерархије и великодостојника СПЦ према КПЈ суштински није променио до краја рата. Партија је ретко била јавно нападана и осуђивана, али се и приснији контакт са њом избегавао. Због тога су се пак поједини представници јерархије, означени као „црвене владике“ или „црвени попови“ нашли и на удару квислиншке пропаганде.²⁴⁰⁴

До краја рата, ипак, још неколико свештеника и богослова из Србије, попут Владимира Букелића Поп Миће (1919–1944), команданта 2. јужноморавске бригаде, који је после рата проглашен и за народног хероја, погинуло је у партизанима. Неколико њих су због сарадње са партизанима ликвидирали припадници ЈВуО и квислиншких власти: Јосифа Брагина, пароха лазничког, Илију Бућина, пароха бобовског, Боривоја Гавриловића, пароха вранићког, Јеремију Исаковића, пароха бањског, Антонија Милосављевића, јерођакон из Београда, Александра Марковића, пароха даросавачког, Драгољуба Милутиновића, пароха ивањичког и Бранка Радовића, пароха стојничког.²⁴⁰⁵ Карактеристично је да су готово сви они потицали са простора Шумадијске и Браничевске епархије. Из истих разлога, Немци су стрељали Илију Стојковића, пароха јањушког, Лазара Стругара, пароха брежанског и Спасоја Токовића, пароха коњушког.²⁴⁰⁶ Неки од свештеника – партизанских сарадника који су преживели рат, попут Спасоја Дилпарића из Ивањице, Радивоја Милановића из

---

²⁴⁰³ АС Ж, Ђ-19, ОКТ, 17.

²⁴⁰⁴ *Колаборационистичка штампа*, књига 2, 133–143.

²⁴⁰⁵ *Споменица православних свештеника*, 39, 42, 44–45, 55, 78, 98, 102–103, 125.

²⁴⁰⁶ Исто, 137–138, 141.

Селевца, Милете Прелевића из Турије, Вита Видаковића из Ужица, Томе Ракчевића из Врбовца, богослова Воје Косовца из Велике Плана и др. биће локални функционери народних власти 1944–1945. године. Коначно, прота Милан Смиљанић и поп Влада Зечевић постаће и министри у влади НР Србије у првим послератним годинама.

Инжењери су комунистима били важни за придобијање и као угледни људи, али и као стручњаци за саботаже. Они који су се 1941. придружили партизанима припремали су врло сложене саботаже, учествовали у рушењу мостова, прављењу мина итд. Специјална полиција је евидентирала 87 сумњивих инжењера, али су у ту категорију убројани и агрономи и хемијски и машински и електроинжењери, чак и архитекте. Логорисано их је укупно 15. Због специфичне природе позива, врло мали број њих напуштао је градове и одлазио у шуму; међу партизанима су се углавном налазили предратни чланови КПЈ. Међу њима су били Исидор Барух, Жива Ђорђевић, Мијалко Тодоровић, Божидар Максимовић, Милентије Поповић, Момчило Поповић Озрен, Петар Суботић и још неколицина. На потерницама полиције нашли су се и неки мање познати инжењери из унутрашњости: Јосип Канкељ, Десанка Јовановић, Момчило Станојевић. Мали број учесника у покрету и мали број ухапшених ограничавају и реконструкцију улоге инжењера-комуниста.²⁴⁰⁷

Са *правницима* је ситуација била нешто другачија. Полиција је у оквиру овог еснафа водила близу 50 истрага, али је логорисано свега неколико особа. На адресу Управе града Београда, односно њеног Одељења специјалне полиције, стизале су бројне пријаве о сумњивом понашању или деловању многих правника. Пријаве су, сходно значају правника и нарочито судија, озбиљно узимане у обзир и темељно провераване. За већину таквих пријава, међутим, утврђено је да су биле неосноване. На потерницама су се, означени као вође партизана, нашли следећи правници: Владимир Томановић, Ђурђе Маринковић из Ужица, Милијан Јеремић из Крупња, Милун Минић из Андрејевца, Алекса Маркишић из Сокобање. Истраживања показују да их је било и знатно више, безмало као учитеља.

---

²⁴⁰⁷ Видети више: ИАБ, Управа града Београда, Специјална полиција, кутије 188–190.

Народни хероји Светозар Вукмановић Темпо, Драгослав Богавац, Предраг Јевтић, Мирослав Јовановић Трулеж, Милош Минић, Милун Минић, Иван Милутиновић, Ратко Митровић, Стојан Љубић, Ђорђе Симеуновић, Мирко Томић, Иво Лола Рибар – сви су они били правници или несвршени студенти права. Треба поменути и Рајка Јовановића, члана КПЈ од њеног оснивања, који је погинуо као партизан на Јастрепцу 1942. године.²⁴⁰⁸ Том списку треба додати и Селимира Јевтића, Андреју Савчића, Мику Ђорђевића, Драгомира Исаковића... Карактеристично је да су међу овима доминирали адвокатски приправници и студенти, док су старији адвокати и судије углавном остали ван устаничких редова или су били супротстављени комунистима. Можда баш ангажовање млађих правника у већој мери при партизанском покрету говори и о томе колико су *право* и *правда* заузимали важно место на лествици политичке борбе КПЈ?

Поред правника, полицијски органи у Београду најјаче упориште комуниста видели су међу лево оријентисаним писцима и публицистима. Највише њих је „регрутовано“ из књижевне левице и некадашњег круга надреалиста чији су се авангардни и антитрадиционални погледи делом подударали са комунистичким. Међутим, већина припадника овог неформалног друштва није у рату узела учешће на партизанској страни, нити су отворено подржали акцију КПЈ, због чега су их комунисти прозвали *конформистима*.²⁴⁰⁹ У партизанима су се борили Оскар Давичо, Константин Коча Поповић и Ђорђе Јовановић Јарац, Александар Вучо је конфиниран на Бањицу; остали су се добрим делом показали као опортунисти. Тек по ослобођењу од Немаца, та група интелектуалаца ставила се у службу новим властима. Књижевник Марко Ристић, један од оснивача надреалистичког покрета, који је за време окупације мирно живео у Врњачкој Бањи и Београду, октобра 1944. ставио се на располагање органима Озне, којима је дао „читаву лепезу имена“ интелектуалаца који су иступали против комунизма. Потом је објавио и неколико чланака у Политици, у сврху правдања револуционарног терора. Представник грађанске класе звучног презимена, који се показао и као кооперативан у сарадњи са партијом, брзо је награђен: крајем 1944. постао је секретар Централног државног издавачког предузећа, а 1945. први амбасадор Друге Југославије у Француској. Забележен је још један сличан

²⁴⁰⁸ ИАБ, БИА, I-1, *Божидар Бећаревић*.

²⁴⁰⁹ К. Николић, *Српска књижевност*, 8.

пример, код писца Вељка Петровића, потписника Апела српском народу 1941, који је у исто време мењајући страну постао директор Народног музеја.²⁴¹⁰ Више потоњих комуниста и партизана из редова књижевника и уметника долазило је из круга око часописа „Уметност и критика“, који је окупљао Велибор Глигорић, Радован Зоговић, Јован Поповић, др Војислав Вучковић и други.²⁴¹¹

Конечно, партизанима се придружила и неколицина књижевника, попут Танасија Младеновића, Чедомира Миндеровића и Милоша Савковића, који нису припадали ни једном ни другом наведеном кругу. Судбина последњег у низу била је више него трагична. Пре рата Савковић је био близак партији, али се услед фракцијских сукоба од ње удаљио; 1941. се појавио на Равној гори и тамо постао један од уредника листа „Слобода или смрт“. Када је почео рат равногораца са партизанима, Савковић се због неког сукоба одвојио и од њих и неко време је провео скривајући се у брдима таковског краја. Потом се 1943. придружио партизанима 1. шумадијског одреда, али је због своје прошлости и тамо посматран с подозрењем. Није примљен за руководиоца, чак ни за борца, већ је пребачен у агитпроп, где је остао све до септембра 1943. Његов живот окончан је тада у Орашцу, када су га у једној борби заробили и сурово убили четници Горске краљеве гарде.²⁴¹²

Официри као представници елите Краљевине и „чувари поретка“ такође нису узели већег учешћа у активностима комунистичког покрета. Иван Матовић је на основу истраживања дошао до закључка да је око 350 официра и подофицира узело учешћа у партизанском покрету. Међу њима је и значајан број домобранских официра који су у снаге НОВЈ прешли након капитулације Италије, после септембра 1943. године. С друге стране, више савременика помиње у својим сећањима да је према официрима Војске Краљевине Југославије у партизанима владало неповерење. „Они који су присвојили себи право на представљање јединим организаторима и вођама антифашистичке борбе у нас – са доста ироније

---

²⁴¹⁰ С. Цветковић, *н. д.*, 154.

²⁴¹¹ АС Ж, Ж-37, ф. 1, саслушање Велибора Глигорића. Треба поменути и неке уметнике који су били активни у редовима Народноослободилачког покрета. Поред др Војислава Вучковића, композитора и диригента, у активности у Београду била је укључена и његова супруга, историчарка уметности Фани Политео. Ту треба убројати и сликаре Ђорђа Андрејевића Куна и Бору Баруха и композитора Властимира Павловића Царевца, активне од првих дана устанка и др.

²⁴¹² Гвозден Ерор, *Књижевни историчар Милош Савковић у свом времену*, Београд, 2006, 141–153; С. Филиповић, *н. д.*, 43; „Професор др Милош Савковић“, *Глас*, септембар 1943, АС Ж, Ђ-2, ПКС, 294.

и потцењивања називали су их 'бивши официри' и у рату им, као по правилу, поверавали штапске дужности“, закључује и И. Матовић.²⁴¹³ Тај однос се није променио ни после 1941: у једној инструкцији ЦК из 1942. која критикује негативне појаве у партији стајало је и да према официрима треба успоставити правилан однос јер „многи нездрави лакоумни елементи одржавају у четама такву атмосферу да се ови људи из више војске осјећају прогоњени“.²⁴¹⁴

Неки од њих, попут Косте Нађа и Арса Јовановића – први као командант армије и други као начелник генералштаба – успеће да изграде каријере и постану значајне војсковође и у НОВЈ и ЈА. Из Србије се у партизанима борило тек нешто више од 30 активних официра војске Краљевине и нешто већи број подофицира. Њихово присуство у одредима 1941. имало је велики значај, поготово јер је тада мањкало кадрова са војним искуством; активни и резервни (нижи) официри и подофицири командовали су Ваљевским, Гочким, Посавским, Поморавским, Расинским, Врњачко-трстеничким, Копаоничким и Пожаревачким одредом. Седморица активних војних лица пореклом из Србије проглашени су касније и за народне хероје.

Из списка који је направио Иван Матовић, из уже Србије су потицали следећи официри-партизани: поручник Милош Дудић, капетан Милан Милосављевић Жућа, поручник Синиша Николајевић, потпоручник Момир Пуцаревић, поручник Момчило Смиљанић, поручник Момчило Станојловић, капетан Павле Илић Вељко, потпоручник Радивоје Јовановић, капетан Средоје Маркићевић, капетан Предраг Марковић Алимпије, војни чиновник официрског реда Милоје Милојевић, поручник Ратко Мартиновић, потпоручник Драгослав Петровић Горски, потпоручник Љубиша Урошевић, капетан Радован Петровић, мајор Бранко Пољанац, капетан Слободан Секулић, потпоручник Рајко Танасковић, потпоручник Радомир Вуковић, капетан Божидар Бошко Марковић, капетан Љубодраг Миленковић, капетан Андра Петронијевић, капетан Светислав Татарцац. Већи број официра из Србије појачаће НОВЈ и Југословенску армију тек

---

²⁴¹³ Иван Матовић, *Верни отаџбини и позиву, активне старешине Југословенске војске на антифашистичким фронтovima*, Београд, 2004, 8; В. Глишић, Г. Миљанић, *н. д.*, 43.

²⁴¹⁴ АС Ж, Ђ-2, ПКС, 114.

од септембра 1944. или по доласку из заробљеништва 1945, када је рат практично био готов.²⁴¹⁵

Пример официра ангажованих у партизанском покрету можда је и погодан за шири осврт и стављање изнесених података у општи контекст. Наведени број официра или лекара партизана може нас навести на погрешан закључак уколико не упоредимо број представника наведених професија и са другим зараћеним странама у Србији. У складу са постојећим истраживањима, анализирали смо и упоредили број ангажованих учитеља у појединим крајевима земље. Код официра је, као и код свештенства, та диспропорција још израженија. Иван Матовић износи податак да је у Априлском рату учествовало скоро 13.000 активних официра; од тог броја, у већински српске средине у Југославији вратило их се око 1.100.²⁴¹⁶ Нека би од тог броја у Србији остала половина. Спрам цифре од 500 активних официра у земљи, број и проценат од 30–40 у партизанима изгледа доста низак, поготово ако се узме у обзир претпоставка да је у редовима ривалске ЈВуО само у бици на Зеленгори погинуло и до 300 старешина.²⁴¹⁷

Отприлике исти број партизана и активних комуниста међу лекарима треба упоредити са цифром од 1.000 лекара само на територији Управе града Београда.²⁴¹⁸ Од 460 запослених на Београдском универзитету, у акције комунистичког покрета било је укључено њих нешто више од 20; до краја четрдесетих година интерне процене власти говориле су да међу наставницима 45–49% кадрова и даље чине непријатељи.²⁴¹⁹ Добро упућени шеф антикомунистичког одсека Специјалне полиције, Бошко Бећаревић, наводи да „адвокати, на броју преко 300 само у Београду, нису дали НОП-у скоро ништа, изузев оне неколицине који су пришли од првог дана“.²⁴²⁰ Како смо показали, комунистима су се у већој мери придружили млађи, адвокатски приправници и студенти права. Оцењујући приврженост инжењера партизанском покрету, Бећаревић наводи да тај број „не износи ни једну трећину од оних који су јавно,

---

²⁴¹⁵ О симболичном броју официра у партизанским редовима, поготово у Србији, видети и Титов извештај ИК Коминтерне из маја 1942 (*Документи ЦК*, 5, 40–41).

²⁴¹⁶ И. Матовић, *н. д.*, 5.

²⁴¹⁷ Сачувани су подаци опредељивања официра пониклих из 57. класе Ниже школе војне академије: њих 57 погинули су као припадници ЈВуО, шесторица су погинули као партизани, а двојица при СДС/СДК (А. Милошевић, *н. д.*, 46).

²⁴¹⁸ Р. Ристановић, *Бели мантили*, 135.

²⁴¹⁹ Д. Бондић, *н. д.*, 277.

²⁴²⁰ ИАБ, БИА, I-1, *Божидар Бећаревић*.

мимо службене дужности, пришли Недићу“.²⁴²¹ Тај податак је тешко проверљив, али се у поређењу са другим еснафима уклапа у општу слику.

Такав политички пејзаж Србије и став њене културне, духовне и научне елите, показује нам да је број интелектуалаца који се придружио партизанима 1941. био симболичан, а да је у наредним годинама, до 1944, само опадао. Супротно, број ангажованих у позадини се повећавао, али ни тај проценат до краја окупације није ни у једној струци био висок. Та тенденција није потицала само из идеолошких неслагања, већ и услед чињенице да је у сваком друштву мало оних који су спремни да жртвују свој посао, егзистенцију, коначно и породицу, и подреде их борби за идеале. У заједници подељеној грађанским ратом, такво опредељење морало је још више доћи до изражаја. Политичка акција КПЈ која је најављивала рушење постојећег поретка тај број је само додатно сужавала.²⁴²² Међутим, уочљиво је да су нови нараштај и поколење тек закорачило у интелектуални живот, у предвечерју рата све више прихватили комунистичке идеје. То је запажао и Б. Бећаревић, који је истицао да главни извор снаге партије и у Београду и у унутрашњости потиче из универзитетске и средњошколске омладине – највитаљнијег дела друштва.²⁴²³

„Побуна против очева“ обележила је многе грађанске породице, од министра Момчила Нинчића до генерала Драгољуба Михаиловића. Деца комунистима омражене буржоазије и „чизмаша“ били су и Константин Коча Поповић, Иво Лола Рибар, Владимир Велебит, Милован Ђилас, Вељко Влаховић, Олга Дедијер, Добривоје Радосављевић; са њима су се борили и унуци истакнутих српских државника 19. века, Стојана Новаковића и Јована Ристића. Занимљиво је

---

²⁴²¹ Исто.

²⁴²² Способност КПЈ показала се елативно касно 1944. у чињеници да је била спремна да прихвати и оне које је означила као неутралне. Спискови интелектуалаца из локалних средина у Србији показују да су комунистичке власти за особе које се нису сувише компромитовале у сарадњи са ЈВуО или владом генерала Недића тада најчешће користиле формулацију: „неутралан, употребљив“ (Историјски архив Верослава Вељашевић, Смедеревска Паланка, Управни одсек 1944). Тај флексибилнији однос, исказан пред крај рата, помогао им је да у систем интегрисану бројне стручњаке и чиновнике који нису до краја делили њихова уверења, али нису били загрејани ни за борбу против њих. Та чињеница свакако ће допринети укореењивању и стварању новог апарата. Оне које би пак одбили чекала је професионална смрт и материјална беда. Као што је било премало интелектуалаца који су били спремни да се 1941. жртвују за циљеве КПЈ, исти је случај био и са већином оних који је требало да јавно устану против њих 1945. године (В. више: Небојша Петровић, „КПЈ и потчињавање интелигенције у Југославији“, *Хуманистика*, 1/2018, 37–50; Н. Милићевић, *н. д.*, 295–303).

²⁴²³ ИАБ, БИА, I-1, *Божидар Бећаревић*.

да су КПЈ још пре рата приступили и блиски рођаци највиших црквених великодостојника – попут Данице Росић, братанице патријарха Варнаве, Тиосава Велимировића, братанца владике Николаја, као и браће Дожића, синоваца патријарха Гаврила Дожића. И Ненад Парента, Пеко Дапчевић, Лепа Радић, др Младен Стојановић и још неколико њихових истакнутих сабораца, било да су пореклом из Србије или партизанских упоришта у Црној Гори или Босанској Крајини, потицали су из свештеничких породица. Драгољуб Јовановић је такве младе револуционаре упоредио са племићким синовима из прве Француске револуције. Повлашћена класа у којој су се родили им је дала могућност да се школују, усавршавају, путују, донекле и да прихвате револуционарне политичке ставове; они су је потом, ношени идеалима и идејама о друштву на новим темељима, рушили без много обзира.²⁴²⁴

Може се рећи да су, као и команданте, комунисти и своје интелектуалце „ишколовали“ и формирали у рату. Њихове редове нису попуњавали професори, колико студенти и средњошколци, који су 1941. били занети идејом да је „стари свет“ срушен и да се гради један нови, бољи и праведнији за читаво човечанство. Тада се, поред политичке, зачала и нова интелектуална елита. Привучени мистичним „црвеним маглама“, које су деловале попут верског покрета, у Србији су у младости или својим зрелим годинама, у годинама рата и обнове, међу комунистима и скојевцима били и неки од потоњих корифеја националне културе – књижевници и песници Добрица Ћосић, Милорад Панић Суреп, Васко Попа, Мира Алечковић, Антоније Исаковић, Бранко В. Радичевић, Танасије Младеновић, Душко Радовић и Борислав Михајловић Михиз²⁴²⁵; философи Михаило Ђурић, Жарко Видовић и Никола Милошевић; сликари Миодраг Мића Поповић и Милорад Бата Михајловић, историчари уметности Војислав Ђурић и

---

²⁴²⁴ Д. Јовановић, *н. д.*, књига 4, 437. Хобсбаум наводи да је комунистички покрет, као авангарда и својеврсна *контраелита*, „имао велику привлачност за млађе чланове старих елита, посебно у трећем свету, које су се у несразмерном броју придруживале таквим партијама“ (Е. Hobsbaum, *н. д.*, 63).

²⁴²⁵ Шире гледано, и потоњи интелектуалци просрпског или искреног пројугословенског становишта: Бранко Ћопић, Михаило Лалић, Меша Селимовић, Иван Горан Ковачић, Скендер Куленовић...

Воја Кораћ, лингвиста Павле Ивић, Живорад Жика Стојковић и читава група потоњих „симиноваца“, чак и будући епископ СПЦ Данило (Славко) Крстић.²⁴²⁶

Стварајући њихове портрете, Добрица Ћосић је у сећањима на рат поједине окарактерисао као „фанатични комуниста“ или „оштрашћени скојевац“, мада ће касније неки од њих постати и дисиденти и противници комунистичког режима. Очигледно је да нико од њих није пошао у рат као присталица коминтерновских теорија о важности борбе против *великосрпске хегемоније*. Чињеница да су скоро сви наведени потекли из грађанских породица, добрим делом из Војводине, говори нам да њихов мотив није био ни посезање за моћи или сан о диктатури пролетаријата. Високи хуманистички циљеви који су их привукли били су убрзо после рата прокажени и било је само питање времена када ће мислећи људи постати дисиденти.

Ако бисмо овај текст завршили са почетном дилемом о могућности опстанка интелектуалца у средини каква је била КПЈ, можда би најбоље било да се позовемо на искуство Константина Коче Поповића, партијског и војног функционера који је без сумње био компетентан да се одреди према том питању. Неколико деценија по завршетку рата, када је већ и сам постао дисидент, на питање новинара да ли је уопште могуће сачувати интелектуални кредибилитет у политичким организацијама попут комунистичке партије, Поповић је одговорио: „Могуће је али накнадно. Док си унутра, ухваћен у жрвњу, подређен вишем циљу, такав интегритет није могућан. Јер, у таквим, рецимо, ратним условима, када су све чињенице, да тако кажем, биле максимално тврде, ни на који начин се не можеш издвојити од партије. Не треба, такође, сметнути с ума да се та затвореност у ратним условима мултиплицира – без обзира што партијска платформа, макар привремено, може бити и шира. (...) Ја сам, другим речима, као интелектуалац могао само касније потврђивати своју самосталност“.

Чињеницу да су безмало сви интелектуалци од интегритета, пре или касније, долазили у сукоб с политиком партијског вођства и често били сурово уклањани из политичког и јавног живота, Коча Поповић је објаснио „самом чињеницом да је реч о интелектуалцима“. Јер, „без обзира на сву спремност да се

---

²⁴²⁶ Д. Димитријевић, *Где је моја мама*, 535-536; Д. Ћосић, *Пријатељи*, 45–224; *Светлоносац*, *владика Данило Крстић*, Манастир Соколица, 2006, 26; Вељко Миладиновић, „Жарко Видовић, последњи аутентични српски мислилац“, *Недељник*, 19. 5. 2016.

покори служећи прихваћеној доктрини, интелектуалац се препознаје по томе што му глава ради. А то значи да неминовно кад тад долази до разлаза између истинског интелектуалца и догматске партије доминантне у табору савремене комунистичке левице, препознатљиве по томе што јој је главни циљ да освоји и задржи искључиву, једнопартијску власт. Уствари, положај интелектуалца од интегритета у таквој партији постаје суштински неодржив: она тражи слепу послушност, што ће рећи покорно спровођење свега што је смислио неко ко је надлежан иако је, можда, много мање интелектуалан. Теби остаје једино да се подређујеш, што једно време и чиниш, све док се не пробуди интелект који те опомиње, показује ти наказне стране таквог положаја и понашања“. Према његовом суду, такав раскорак неминовно води ка сукобу, „тим пре што су интелектуалци а priori сумњиви; са становишта ортодоксног вођства партије то је једина нижа категорија у њеним редовима већ и зато што интелектуалац у њој делује као особа која ‘сувише мисли’. Није спремна да без поговора следи налоге с врха“. Он додаје и да „интелектуалца при томе прати и окрутни парадокс: управо зато што је а priori сумњив он мора да буде покорнији, да своју оданост доказује више него други, да својим држањем потврђује да не мисли ‘сувише слободно’. (...) Чим се неко толико подреди да пристаје на одрицање од свега што га издваја као личност, то је већ бивши интелектуалац“, јетко је закључио Поповић крајем 1980-их година, на једном сасвим новом историјском раскршћу.²⁴²⁷

---

²⁴²⁷А. Ненадовић, *н. д.*, 199–201.

Закључак

Муњевити рат у Краљевини Југославији априла 1941. није донео само слом једне државе, већ је срушио читав један свет. Институције су уништене, војска распуштена, краљ и влада су фактички протерани, врховни црквени поглавари ухапшени, а политичке организације угашене. Читаво једно друштво, које је израстало током две деценије у оквирима државе која је 1918. била политички и ратни циљ српских елита, било је разорено, чак и без довољно времена да схвати шта му се десило. Српски народ је имао мало момената у својој историји када је ситуација изгледала толико апокалиптично као што је то био случај 1941. године. Готово обноћ нестале су све установе и појединци који су га представљали и у које је веровао. Сliku националне трагедије додатно су појачавали конвоји избеглица, који су из својих родних места преносили слике о суровој окупацији и терору који је настао. Ако је уочи 27. марта и било дилема о томе да ли има места за савез са Немачком и силама Тројног пакта, суочавање са окупаторским мерама на терену доносило је само резигнацију и жељу за активним супротстављањем.

Извори су сложни у мишљењу да је окупираном Србијом, сведеном безмало у предкумановске границе из 1912, доминирало размишљање да рат капитулацијом војног врха није готов и да успостављени поредак неће дуго опстати. У таквим размишљањима, пред очима је био традиционални непријатељ – Немац („Шваба“), младим родољубима познат из прича о биткама на Церу и Колубари или пак Бугарин са Солунског фронта. За оне који су желели и ма какве промене и реформе у држави, пажњу је све више привлачила и традиционална савезница из сличних историјских искустава, далека и недовољно позната Русија. Немачки напад на Совјетски Савез јуна 1941. био је зато не само сигнал за акцију комуниста, већ и моменат пробуђене наде за све оне који су прижељкивали крах немачке управе у Европи.

Комунисти у Србији, чији је утицај пред рат био додатно нарастао, искористили су вишемесечни период трајања совјетско-немачког пакта да, у околностима повољнијим него у време прогона у Краљевини, омасове партију и

развију низ активности. Препознајући у новонасталим околностима дуго ишчекивани историјски моменат, они су приграбили оружје и испољили политичку иницијативу на терену као мало ко, можда и нико од преосталих војно-политичких снага у Србији. Они су, ма колико бројчано били слаби, и пре рата себе доживљавали партијском војском, „војницима револуције“, који су се борили, или пак крили од државе и њене полиције, па су, искаљени у илегалном раду, од лета 1941. деловали само под другачијим околностима. Тако су већ средином јула 1941. широм земље имали спремне наоружане групе људи по планинама и шумама. Други, мање компромитовани, остајали су у градовима, да регрутују нове борце.

Немци су очекивали општи устанак већ 14. јула, на дан Француске револуције. Комунисти су пак чврсто веровали да ће се постојећи „империјалистички рат“ по лењинистичкој дефиницији ускоро претворити у општи „револуционарни рат“, и који ће брзо довести до совјетске војне интервенције у Југославији. Зато пре јула 1941. није било нити једне њихове акције, па ни мање диверзије против окупаторских снага; КПЈ је по налогу њеног вође Јосипа Броза, док је то интересима СССР-а одговарало, спроводила политику ишчекивања, за коју ће касније, именујући је као „атантизам“, тешко оптуживати конкурентску организацију.

И када су започеле прве устаничке акције, од паљења општинских архива до убистава српских жандарма, оне су више биле окренуте према рушењу домаћих него окупационих институција власти. Према анализама из августа 1941, против српске полиције и цивилних власти било је уперено 57% партизанских активности, а директно против немачке оружане силе свега нешто више од 3%; тај проценат се није значајније променио све до октобра. За разлику од борбе српских партизана у Босни и Херцеговини и Хрватској, где је у први план стављена борба за биолошки опстанак, очување и ослобођење, у Србији су доминирали револуционарни елементи.

До почетка војно-политичке акције КПЈ у земљи није дошло спонтано, већ по директивама из Москве, нити је она представљала, како се често оцењује, аутентично искуство формирано на домаћим „изворима“. Први југословенски револуционарни талас имао је пред собом као узоре искуства из Октобарске

револуције, грађанског рата у Русији и Шпанског грађанског рата. Отуд Брзова директива да се најважнији пунктови у прво време успостављају у Београду – са идејом да ће до расплета доћи у југословенској престоници, отуд и његово распоређивање ветерана из Шпаније широм земље, који ће повести оштру борбу против „фашиста“, који су у њиховој перцепцији били и немачки војници, али и српски „кулаци“. И првобитни план генералног секретара КПЈ био је, из истих разлога, да жариште отпора везује за планине источне Србије, где ће на Дунаву спремно дочекати долазак Црвене армије.

Акције комуниста против Немаца, подстакнуте патриотским мотивима, биле су вођене с циљем везивања што јачих окупаторских снага у Југославији, а у томе су били руковођени идејом да учествују у јединственој одбрани Совјетског Савеза. С друге стране, окупаторске снаге су на прве знакове побуне реаговале најбруталније: до краја августа 1941. у Србији су попалили многа села и стрељали око 1.500 цивила. Била је то тек увертира у сурове мере одмазде над српским устаницима и цивилима, које ће од октобра попримити масовне размере, али и једна од трагичних чињеница које ће пресудно утицати на формирање Српске владе и власти под окупацијом, на челу са генералом Миланом Недићем.

Требало је времена да руководство КПЈ (тек у септембру 1941) напусти Београд и, вероватно слушајући препоруке Сретена Жујовића, одабере за средиште своје политичке акције област западне Србије уз ослонац на Шумадију, где је национална свест формирана на традицијама ослободилачких покрета и Великог рата, била можда и најизраженија у земљи. Не треба да чуди да је баш ту, или касније у традиционално борбеној и устаничкој Топлици, партизанска офанзивна тактика постигла највеће успехе. Будући да идеолошка борба до тада није била узела оштре форме, а да је политичка идеја национализма била уско повезана и са антиимперијализмом, борбом за политичка права и слободе, комунисти су 1941. могли да употребе и националистичку карту. Заоденута у патриотске фразе и ослоњена на ослободилачке традиције, исказане и 27. марта, нова стратегија доносила је већ пре јесени 1941. значајне плодове. Укупно је формирано 27 партизанских одреда, истина различитог бројног стања, политичког утицаја и борбене моћи, али тако да су покрили готово читаву територију немачке окупационе зоне у Србији. Били су слабо наоружани, махом са старим пушкама

типа маузер које су прикупљали у Априлском рату или отимали од непријатеља и свега 50 до 100 метака на пушку, без адекватне војне опреме, санитета и коморе. Али у ноћним акцијама и препадима на жандармерију, користећи фактор изненађења и неспремност домаћих снага да им се супротстављају, они су постизали успехе.

У команди партизанских одреда створен је систем дуплих функција, у којем су од првих устаничких дана, па до краја рата, политичке односиле превагу над војним. Како су одлуке Покрајинског комитета за Србију увек (и 1941. и 1944) имале предност над размишљањима Главног штаба партизанских одреда за Србију, тако је и у партизанским редовима политички комесар увек био неприкосновен у односу на команданта. И штабове партизанских одреда у Србији, приде, није формирао Главни штаб, већ ПК КПЈ. Главну реч је напоследку имао ЦК и његов Политбиро.

Нагодба комуниста са политичким предводницима земљорадничке левнице, према којима су ови наступили са доста такта, донела им је по први пут и значајнији продор на село – и тада је устанак могао да претендује да постане масован. Упркос развијеној лепези активности комунистичког покрета у Београду и другим градовима већ од лета 1941, урбане средине никада нису постале масовна попришта борбе. Четири петине партизанских одреда у Србији 1941. попунили су сељаци, али нису успели да ни изблиза остваре толики утицај у командним структурама. Ако узмемо у обзир чињеницу да се претежно радило о младићима старости 18–22 године, несклоних политичким активностима и лишених војних искустава, можемо да закључимо да ни они сами то нису много прижељкивали. У рат су пошли ношени стихијом, најмање привучени идејама о пролетерском интернационализму, можда нешто више због „нове политике“ и наговештаја нове државе која ће почивати на слободи и правди, а коју су комунисти са успехом пропагирани на терену, а понајпре ношени причама предака о рату са „Швабама“, који се 1941. доживљавао као наставак раније незавршене војне. Запитани од својих команданата о циљевима борбе, негде око 10–15% тих младића као приоритет су наводили борбу за социјално ослобођење и револуцију – таман толико колико је и било комуниста међу њима. Партија је пред њих спремно изашла са читавим програмом, који је допринео да се у

одредима којима су приступили, поготово након саветовања у Дуленима и Столицама, осете као недељиви део једне војне и политичке целине.

Политички неуки, сељачки синови брзо су постајали предмет обраде искусних политичких комесара, који су се старали да у свим одредима по вертикали спроведу политичке циљеве КПЈ. У лето 1941. за њих су фашисти као предмет обрачуна били искључиво немачки војници, у јесен исте године и сви српски „пријатељи новог поретка“, а већ средином 1942. и следбеници главног ривалског покрета под командом генерала Михаиловића. Пред крај 1944, пошто су за три године, уз рат и жртве, темељно политички преобликовани, за њих ће фашисти бити и многи припадници грађанске класе Србије за које је процењено да су служили окупатору, ако никако другачије онда бар као „духовна подршка“.

Узроци грађанског рата у Србији су бројни, сложени и дубоки, са коренима у свим противречностима и проблемима Краљевине и насилним разрачунавањем у политичким обрачунима које је обележило читаве генерације. За целовит одговор како је до тако масовног оружаног сукобима међу сународницима дошло, историчару су потребни и одговори сродних дисциплина: психологије, социологије, етнологије. Поводи су већ видљивији. Притом, симплификована дилема *да ли су грађански рат започели партизани или четници* делује као лажна. КПЈ је у континуитету неговала револуционарну платформу и са њом дочекала 1941, а она је у рату морала да значи и конфликт. Већ на почетку устанка, комунистичко руководство испољило је нетрпељивост према својим политичким неистомишљеницима, који су по међународним нормама формирали администрацију и цивилну управу у земљи. Прогонили су их и убијали, некада и на врло свиреп начин, што је говорило да дуго потискивана мржња према класном непријатељу избија на површину. Већ умножавање тих жртава говорило је да друштво клизи у грађански рат. Са врховима „реакције“ и „буржоазије“ оличеним у међународно признатој влади у Лондону није било никакве споне, нити је постојала жеља за контактом.

Исти такав однос заузет је, међутим, и према војно-четничким одредима пуковника/генерала Михаиловића, који су у старту, пошто нису пристали да се укључе у устаначке активности под руководством КПЈ, били схваћени као вишеструка опасност. Не може се спорити да је на Равној гори било официра,

поготово оних који су дошли из жандармерије, који су на партизанске одреде од почетка њихове акције гледали са непријатељством, нити да је код партизана било ватрених присталица заједничке борбе против окупатора; о томе јасно говоре извори са обе стране. Али за конфликт су били пресудни односи вођства два покрета. Михаиловић је био легалиста и као такав спреман, ма какве да им је особине учитавао, на сарадњу са комунистима, до краја рата и слободних избора какве је замишљао. Њихова сарадња, уз заједничка дејства, ослобађање низа градова и формирање заједничких управа у њима (слободна територија није била ни партизанска ни република), довела је до тога да та област обухвати 15.000 км² и преко милион становника – више од четвртине земље. Надаље су контролисали део пруга, друмове, руднике, фабрике, од којих је најзначајнија била она у Ужицу која је производила оружје и омогућила партизанској герили да се боље опреми. Према свим тим мерилима, ефекти устанка у Србији били су јединствени у Европи.

Сарадња између два покрета трајала је све до оног момента када су комунисти у те односе укључили и политичку димензију. У том смислу, за равногорце је било посебно проблематично формирање клица револуционарних власти које је иницирала КПЈ. То нису, како се често приказује у литератури, била само војна обележја преузета из Црвене армије, или бенигни Народноослободилачки одбори који би прикупљали помоћ за партизане. Радило се о дословном прецртавању и преузимању праксе револуционарних војски, узимању совјетских застава, знамења и симбола, организовању масовних прослава Октобарске револуције у свим градовима (која по тумачењу самих комуниста нигде ван Москве и Кујбишева није узела толике размере), али и, што је било најважније, пресликавању совјетских метода власти и стварању читаве револуционарне владе (кроз ГНОО Србије) каквом ју је Јосип Броз замислио, а која је у каснијој историзацији догађаја оцењена као претеча АВНОЈ-а и НКОЈ-а. За комунисте, то је била неминовност, јер њихово руководство ниједног тренутка није одустало од револуционарног опредељења (и уз њега смене власти и суспендовања капиталистичког и либерално-демократског система); постављало се само питање колико ће о томе гласно говорити.

Са тако дефинисаним циљевима, Михаиловић са својим покретом представљао им је вишеструког непријатеља: сужавао им је базу за регрутовање људства, окупљао многе „реакционаре“ и „великосрбе“, али изнад свега по томе што је био виђен као представник политичких снага (злогласног „Лондона“) које ће им стајати на путу при покушају извођења револуције. И док је преговарао са њим, Јосип Броз је својим најближим сарадницима, о чему сведоче њихови записи, говорио да питање сукоба са четницима није ствар воље, већ времена – и погодног политичког тренутка. У том контексту треба гледати и на неиспуњавање или избегавање одредби споразума о сарадњи два покрета. Такво расположење се убрзано преносило и на нижа партијска руководства.

Иако историографија из социјалистичког периода није констатовала сукобе партизана са војно-четничким одредима пре новембра 1941, идентификовали смо, пре краја октобра, 22 тежа инцидента широм Србије, у којима су пале и људске жртве. Пре него што је дошло до споразума Броза и Михаиловића, први регистровани сукоб са људским жртвама изазвали су четници. Од септембра до новембра 1941. за три четвртине локалних сукоба били су одговорни партизани предвођени комунистима. Када им је, не по наредби са Равне горе, већ иницијативом неколико локалних војно-четничких команданата (који ће пар дана касније напустити Михаиловића и прићи генералу Недићу) одговорено силом, Јосип Броз Тито је одлучио да крене у одсудни обрачун против свих „слуга Лондона“ који се више није дао локализовати. У том смислу, одговорност КПЈ за изазивање грађанског рата у земљи је неупитна. Пало је много жртава на обе стране, а сукоб је покренуо, по први пут од почетка рата, и талас репресивних акција равногораца, у којима су посебно нечовечне биле ликвидације ратних заробљеника.

Ипак, сукоб с почетка новембра 1941. није успоставио и трајну историјску линију раздвајања два (односно три) покрета; то је била послератна конструкција. Све док врх КПЈ средином 1942. није поново наредио заоштравање политике према „четницима“, на терену је била присутна коегзистенција два покрета, у источној и јужној Србији манифестована и кроз сарадњу локалних команданата која је где-где трајала и до почетка 1943. године.

У међувремену, дошло је и до слома устанка у Србији, који је имао посебно тешке последице по припаднике партизанског покрета. Иако је у герилске јединице полагана велика вера, њихово наоружање, морал и борбена спремност пред фронтални судар са ојачаним немачким јединицама нису били нарочито високи. Пад слободне територије која је егзистирала два месеца негативно је одјекнуо и имао за последицу готово двогодишње затишје у офанзивним акцијама ослободилачких покрета у Србији. По много чему, пораз партизана из новембра и децембра 1941. подсећао је на апокалиптичне моменте из Априлског рата.

Од 13–15.000 људи, партизанска борачка маса се након пада Ужица убрзано топила. Са Врховним штабом партизанских одреда према Санцаку није пошла главнина снага из земље, већ можда њихов седми или осми део. Вратиће се у Србију после три године, десетковани, али као прекаљени ратници. Јосип Броз се месецима након губитка територије у Србији и даље држао Дрине и источне Босне, са идејом да је повратак могућ. Тек у јесен 1942. схватио је да тамо може да задржи само мање герилске одреде, а да ће се вратити тек онда кад ојача снаге до те мере (неколико десетина хиљада људи) да може да изврши борбени подухват који би личио на неку врсту инвазије. Они партизански борци који су остали у Србији су мањим делом продужили илегалне активности: у првој ратној зими, која ће остати као тешка траума међу партизанима са сваким наредним опадањем лишћа, они су били од свих прогоњени. У средствима квислиншке и окупаторске пропаганде „комунисти“, међу које су без икаквог нијансирања сврставани и војници и њихови помагачи, су дехуманизовани. Док су борци који су наставили оружани отпор убијани, њихове породице биле су прогоњене и логорисане. Највеће страдање претрпела је група одреда у западној Србији (око Ваљева и у Мачви), о чијој масовној погибији се, у покушају да по сваку цену по наредби Врховног штаба остану на свом терену, после рата шапатом говорило као о „малој Сутјесци“.

По први пут у рату дошло је и до „преливања“, када су (привремено) поражени били принуђени да се спашавају мењањем стране у рату; тај процес назвали смо до сада непримећеном легализацијом партизана. Вишеструко корисна инфилтрација дела партизана и комуниста у квислиншке структуре, по други пут

од почетка окупације, није текла само стихијски, већ и по директиви највиших партијских форума. Тиме су по градовима имали неузнемиравано људство, које је од непријатеља преносило информације, каткад и оружје и муницију, али и значајно помагало у прогону и ликвидацији главног ривалског покрета. Остаци партизанских снага у Србији, који су од пролећа 1942. до пролећа 1943. углавном бројали око 800 људи (тек почетком 1944. те снаге су нарасле на око 4.000 људи, стационараних углавном на југу Србије), продужили су борбу у најтежим околностима.

Уместо уништене устаничке зоне у западној Србији, током 1942. појавила се нова на југу земље. Упркос свим подухватима њихових противника, она није била „очишћена“ од партизана до краја рата – напротив, све више је давала људство за партизанске одреде који су се од треће ратне године само умножавали. Правила гериле одређивала су њихов интензитет активности: у пролеће би покретали низ акција, док би с јесени долазиле кризе које би их принудиле на распуштање јединица. Неки одреди распуштани су и обнављани и по више пута, будући да је партијско вођство инсистирало на њиховом присуству и опстанку упркос свим тешким околностима. Ипак, не би било у целости тачно ако бисмо тврдили да је партизански покрет у Србији 1941–1944. деловао у континуитету. Од 14 округа у немачкој окупационој зони, у њих шест партизани након слома устанка више нису обнављали дејства (Банат, север Косова и Ибарски басен, Краљево, Ужице, Ваљево, Шабац, Јагодина – цела западна и југозападна Србија и највећи део Поморавља); у још два или три су у неколико наврата убацивали одређене диверзантске групе или одржали мање одреде, али нису успели и да ревитализују покрет. Поготово је била разорена позадина, а масовне фронтвске организације, чије су претече амбициозно створене у устанку, почеле су да се обнављају тек у лето и јесен 1944. године.

То не значи да је у Србији дошло до обустављања отпора и антифашистичких акција. Њих је, доста опрезније и са другачијом стратегијском замисли, сада углавном спроводио Равногорски покрет. После свирепих немачких одмазди, које су у Србији поткрај 1941. однеле више од 20.000 живота, генерал Михаиловић је одустао од већих офанзивних акција и окренуо се саботажама, ишчекујући, слично као Армија Крајове у Пољској, повољан моменат за нову

противокупаторску офанзиву. У Србији је створио чврсто упориште, окупљајући, у различитим периодима, 35.000–50.000 људи, што је представљало снагу коју партизански покрет у овим областима није створио све до позне јесени 1944. године.

За разлику од војсковође који је био збуњен пред војним мапама у Струганику и политичару који је ишчекивао совјетски десант у лето 1941, Јосип Броз је, принуђен да се бори, али и да пактира са различитим снагама које је сматрао за непријатељске, током 1943. израстао у способног стратега. Оставио је добар утисак и на искусне британске обавештајце у његовом штабу, који су га ценили као борбеног вођу са демократским и, што им је било још важније, антисовјетским потенцијалом. Карактеристично је да, и када је грешио у политичким проценама, он и његови најближи сарадници нису одустајали од вере у победу. Таквим духом интонирани су сви њихови документи и кореспонденција и у најтежим моментима 1941–1944. И Титови команданти развили су идентичну мимикрију, односећи победу у ништа мање важном пропагандном рату и привлачећи у Босни све шире категорије потенцијалних бораца. Баш тамо, где је идеологија интегралног југословенства посебно подстицана и у предратном периоду, широко дефинисана народноослободилачка платформа, која је званично потиснула све идеје класног радикализма, могла је да масовније мобилише и „краљеву омладину“, нови нараштај све три вере. Испрва инфериорност партизана, испољена у недостатку старешинског кадра, временом се показала као предност: као у Наполеоновој, и у Титовој народној војсци редови су „носили у ранцу маршалску палицу“. То их је додатно мотивисало за борбу, у којој су по заслугама могли стално да напредују и остварују командне положаје. С друге стране, партизанске јединице су тако стално добијале „свежу крв“ и борце жељне доказивања који су долазили на место погинулих и убијених руководиоца.

Ипак, кључну надмоћ имала је напослетку она страна коју су савезници војнички помагали. Офанзивна стратегија коју су комунисти примењивали од 1943. уклопила се у планове савезника на Балкану и тада је дошло до преобликовања њихове политике. Партизански покрет бележи велике успоне после капитулације Италије и Техеранске конференције, када добија и обилату помоћ са Запада. Нова истраживања показују да је војна помоћ која им је у

наредних годину дана дошла са Запада, била довољна да подмири потребе за десетине хиљада (чак и преко 100.000) војника у Југославији. Морални и пропагандни ефекти подршке били су немерљиви. Нимало случајно, Србија као највећа земља и чвориште комуникација по географском положају најближа правцу потенцијалног наступања Црвене армије, али и као упориште „реакције“, тада поново улази у фокус вођства Народноослободилачког покрета. Делегат политбироа КПЈ С. Вукмановић Темпо који се у то време обрео најпре у Београду, а потом у јужној Србији, имао је јасан и делотворан план: умножавати акције и тиме калити борце, ојачавати јединице и подизати видљивост пред савезничким мисијама. Отварање новог ратишта пратило је и формирање првих бригада НОВЈ (1. шумадијска, 1. јужноморавска) у овом делу земље, са вишемесечним закашњењем у односу на друга жаришта борбе. Те јединице ипак нису дуго опстале на својим теренима; на позив Врховног штаба повучене су ка Санџаку и Босни, где су убрзо доживеле своју погибел.

Паралелно с тим, интензивирали су се и обрачуни у грађанском рату. ЈВуО ће бити означена од вођства КПЈ у Србији као главни непријатељ први пут у септембру 1942; сви наредни документи само су ту слику изоштравали и појачавали. За главни задатак новооснованих ударних батаљона НОВЈ у Србији у лето 1943. одређено је „уништавање Дражиних банди“, „и то немилосрдно“. Не тако транспарентно, исти циљеви биће истакнути и у офанзивни партизанских јединица годину дана касније. И друга страна настојала је да уочи расплета држи ситуацију у својим рукама, па ће, посебно на прелазу 1943/1944, сви они, а посебно Михаиловићева ЈВуО, кренути у суров обрачун са партизанским присталицама, сматрајући да на тај начин, без јатака и помагача, њихове јединице неће моћи да предузму шири сплет акција на терену. Више се није радило само о борбама, већ и о масовном уништавању цивила који су били осумњичени као сарадници или симпатизери ривалске организације. Такви поступци донели су им само штету. Скрећемо пажњу да је до злочина долазило под утицајем кључних догађаја и развоја на светским фронтима, а изоштравањем слике да је за обе стране главни конкурент у грађанском рату постајао и генерално „непријатељ број један“, при чијем елиминисању нису бирали средства.

Новија истраживања говоре да је партизански покрет у Србији 1941–1945. поднео велике жртве: војни губици износили су 62.000–66.000 погинулих, док су око 4.500 њих пали као цивилне жртве покрета, од руке домаћих антикомунистичких снага. Број „жртава фашистичког терора“, припадника НОП убијених од окупаторских снага ван борбених дејстава, за сада није установљен, мада се са сигурношћу може рећи да и он, по најнижим проценама, представља више хиљада усмрћених. У тим бројкама, поткрепљеним и великим бројем породичних трагедија, комунисти ће налазити оправдање за потребу спровођења властитог терора.

Указујемо и на овде подробније објашњену чињеницу да револуционарни терор у Србији није започео као осветнички талас у октобру 1944, већ да је репресије и „левих скретања“ било на терену у континуитету током читавог рата, услед чега је ван борбених дејстава живот изгубило око 2.500–3.000 цивила. У неким областима број убијених од стране партизана представља и највиши проценат усмрћених цивила у рату. Тај терор није био ни дивљи ни анархични, већ је долазио као последица директива комунистичког руководства. Мишљења смо да наведене бројке, као и конкретне ратне злочине, не треба посматрати изоловано нити одвојено, већ у контексту грађанског рата, по јасним хронолошким критеријумима, уз које се могу уочити сви стварни узроци злочина и одмазди („насиље као генеративни фактор“) – и да су ратни злочини били међусобно повезани. У грађанском рату три стране у Србији погинуло је 1941–1944, што војника, што цивила, око 12.000 људи. По ослобођењу од Немаца, грађански рат у миру који је КПЈ свесно продужила 1944–1945. однео је, највише током револуционарног терора, можда и двоструко већи број људи. Грађански рат доживљавао је свој врхунац, а поделе су постајале трајне, добијајући историјску димензију.

Од 1942. до 1944. партизански покрет у Србији био је политички и војно маргинализована организација, доста мање развијена (поготово у погледу позадине и масовних организација) од његових делова на територији НДХ, али су његови преостали припадници показали спремност и способност да се за своје циљеве боре до последњег даха. Требало је много пожртвованости да преживе све офанзиве и подухвате противничких снага, не би ли сачували клицу која би

довела до новог јачања покрета у промењеним геополитичким околностима. Они нису имали подршку елита, традиционалних организација и установа – али су у рату, атакујући на њих, стварали своје, нове и мање компромитоване. Уместо официра Краљевине, кроз рат су формирали своје старешине из редова „нишчих“, а своје комесаре и политичке руководиоце искористили су као својеврсно, секуларно свештенство, потискујући и ранију улогу цркве. Некадашњу интелектуалну елиту су одбацили, мењајући је новом, створеном у рату, која је била подмлађена и жељна доказивања. Старе институције власти заменили су револуционарним, чија је политичка пракса била непозната, и које су настојали да представе као демократске; које стоје спрам пређашњих, корумпираних и дотрајалих. Када је 1945. постајало јасно да друштво клизи у једнопартијску диктатуру, било је касно за ма какав отпор.

Могло би се рећи да је комунистичка организација била засејана и исклијала управо у пукотинама друштва што га је 1945. насилно срушила: из немоћи државе да уведе дух закона у институције, омогући пуну демократизацију друштва, ублажи нагомилане економске проблеме, створи адекватну културно-просветну мрежу која би село извукла из царства немаштине, коначно, и да реши национално питање. Остаје отворено питање колико је све то и било могуће у разумном временском року, након 1918. и тешких последица Великог рата. Пошто су мере опоравка потрајале деценијама, нови нараштај, са новим назорима, веровањима и идеалима, почео је широм Европе, па и у Југославији, да излази кроз тоталитарне изазове, било с лева или десна. Тај притисак, који је дуго пулсирао и струјао читавим друштвом, није био много видљив пре 1941. Када је дошло до окупације и слома државе, све недаће испливале су на површину, а комунисти су се показали као спремни да делују и на њеним рушевинама и кадри да све несрећнике (у којима су видели будуће пролетере) окупе и прихвате. А број потенцијално идентификованих са Павком Корчагином на почетку устанка и револуције у Србији није био мали. Баш ту, на социјалном дну, регрутована је већина потоњих „народних хероја“, који су једино у радикалном раскиду са прошлошћу могли да виде и могућност за сопственим напредовањем. Уз то, у недовољно религиозном и оцрковљеном друштву, чинило се да после великог страдања неминовно следи ново доба, које из Русије доноси и идеје земаљске

правде, својеврсног „царства небеског“ на земљи. Мишљења смо да на тим изворима треба тражити узроке за успон и ширење комунистичке идеје у Србији. Ипак, ма колико да се утицај КПЈ увећавао, без подршке која им је стигла са Истока они тешко да би успели да изведу револуцију каквом су је још пре рата замислили, а без револуције ни да остваре политички утицај колики су желели.

Развој партизанског покрета у Србији имао је неколико фаза и узлета, повезаних са променама војно-политичке ситуације у Европи и свету: први се догодио у лето и јесен 1941. и био је последица почетка немачко-руског сукоба и наде да ће брзо доћи до слома Хитлерове ратне машинерије, а други у јесен 1943, након капитулације Италије и одлуке савезничких сила да помогну НОВЈ. Све јаснији исход рата довео је до нове фазе јачања партизанских снага у Србији и, од пролећа 1944, стварања нових бригада и дивизија НОВЈ. До краја октобра, после извршене мобилизације, формирано је 45 бригада и осам дивизија. Оне су од лета 1944. дале велики допринос у ослобођењу земље, али нам извори говоре да су и тада биле тешко спремне да се носе са елитним немачким јединицама. Комунистички пројекат стварања „надчовека“ – било да се радило о челичном борцу на фронту или непоколебљивом револуционару у позадини – објективно није уродио плодом. Низ новооткривених докумената говори нам да јединице на терену нису могле да покрену озбиљнија офанзивна дејства у моментима када је то од њих захтевано, ни током јесени 1943. ни током пролећа 1944, све до продора Оперативне групе дивизија у августу и доласка Црвене армије у септембру 1944. године.

Средином 1944. у Србији се више није водио партизански рат, већ се све чешће радило о фронталним борбама које су изискивале ангажовање великих јединица, али и технике и модерног наоружања. Као и у првој ратној години, и у лето 1944. партизанске снаге ослобађале су највећи број градова у Србији тако што су их отимали од војних снага српских власти под окупацијом. Напади на ЈВуО били су чешћи него на окупаторске положаје, чије ће линије отпора много успешније ломити снаге Црвене армије. Први град који су партизани ослободили од Немаца после 1941. био је Зајечар, али је до његовог првог (и краткотрајног) освајања дошло тек 7. септембра 1944. године. У исто време је дошло и до новог, најмасовнијег преливања снага: после проглашене амнестије од врха НОВЈ, а

посебно после јавне подршке Брозу од краља Петра Другог Карађорђевића, у партизанске редове слиле су се, што милом, што силом, хиљаде нових бораца, ранијих припадника ЈВуО и вишеструко већи број њихових ранијих присталица и помагача.

Партизанске снаге наставиле су напредовање ка Београду, чије је ослобођење, уследило у октобру 1944. после крвавих борби, добрим делом протумачено и као завршетак рата у Србији. За разлику од 1918, када је победнички талас ишао од истока према западу, 1944. је створен утисак који је комунистичко руководство и желело да произведе: да до ослобођења Србије долази споља, са запада према истоку, и то не борбом српског, већ удруженим напорима свих југословенских народа. Другим речима, да се није ослободила, већ да је ослобођена – и од окупатора и од владајуће буржоазије и „великосрпских хегемониста“.

Операције јединица НОВЈ пренеле су се крајем године на друга неослобођена подручја, а новомобилисане снаге из Србије узеће учешћа и у даљим дејствима. Њихов допринос у попуњавању и борби јединица НОВЈ, иако по регионалним или националним префиксима махом нису биле везиване за територију Србије, био је несумњив. Штавише, у борбама на Сремском фронту, у Славонији и Хрватској, и широм Босне и Херцеговине, од краја 1944. до пролећа 1945. године живот је изгубило преко 80% од укупног броја погинулих партизанских бораца из Србије. Крајеви који су раније заостајали у борби коју су водили комунисти, сада су имали да се докажу и попуне „квоту“ учешћа у револуцији. Међутим, ту више није била реч о партизанском покрету: новостворене снаге биле су окосница нове Југословенске армије. Тај период, ипак, представља ново и посебно поглавље у историји српског народа у Другом светском рату.

Извори и литература

I) АРХИВСКИ ИЗВОРИ

1. Архив Србије

1. Архива Безбедносно-информативне агенције (БИА)
2. Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача
3. Главни штаб НОВ и ПОЈ Србије и партизанске јединице
4. Покрајински комитет КПЈ за Србију
5. Покрајинско повереништво КПЈ Ниш, 1942–1943.
6. Окружни комитет КПЈ Београд 1941–1944.
7. Окружни комитет КПЈ Ваљево 1942–1943.
8. Окружни комитет КПЈ Врање 1943–1944.
9. Окружни комитет КПЈ Зајечар 1941–1944.
10. Окружни комитет КПЈ Јагодина 1941–1942.
11. Окружни комитет КПЈ Краљево 1941–1942.
12. Окружни комитет КПЈ Крушевац 1941–1944.
13. Окружни комитет КПЈ Лесковац 1941–1944.
14. Окружни комитет КПЈ Ниш 1941–1944.
15. Окружни комитет КПЈ Пожаревац 1941–1944.
16. Окружни комитет КПЈ Топлица 1944.
17. Окружни комитет КПЈ Чачак 1941–1943.
18. Централни комитет Савеза комуниста Србије 1919–1944.
19. Покрајински комитет СКОЈ-а за Србију 1941–1944.
20. Збирка докумената о НОР-у и револуцији
21. Писма осуђених на смрт
22. Партизанске песме
23. Партизанска штампа
24. Партизански дневници
25. Мемоарска грађа
26. Специјална полиција

2. Историјски архив Београда

1. Управа града Београда, Специјална полиција 1941–1944.

2. Заповедник немачке полиције безбедности и службе безбедности – БДС
3. Збирка мемоарске грађе и Бањичког логора
4. Збирка Безбедносно-информативне агенције
5. Легат Драгослава Драже Марковића
6. Легат Драгослава Димитријевића Белог
7. Легат Благоја Нешковића и Браниславе Бране Перовић
8. Легат Љубодрага Ђурића

3. Војни архив

1. Немачка архива
2. Народноослободилачка војска Југославије 1941–1945.
3. Недићева архива
4. Четничка архива

4. Архив Југославије

1. Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача 1945-1948.
2. Централни комитет КПЈ 1941-1942.
3. Централни комитет КПЈ Србија 1919-1945.
4. Збирка мемоарске грађе

5. Историјски архив Ваљево

1. Збирка хроника села
2. Лични фонд Милорада Милатовића

6. Историјски архив „Верослава Вељашевић“, Смедеревска Паланка

1. СУБНОР Смедеревска Паланка, Ратне биографије и сећања бораца НОР-а
2. Управни одсек, 1944.

7. Историјски архив Смедерево

1. СУБНОР Смедерево, копије докумената ОК КПЈ Младеновац 1943–1944.

8. Историјски архив Ниш

1. Збирка учесника НОР-а
2. VARIA-475

9. Историјски архив Шумадије, Крагујевац

1. Војни суд Крагујевац 1945–1946.
2. Окружни суд Крагујевац 1945–1946.

10. Међуопштински историјски архив Чачак

1. Фонд ратних дневника из НОБ-а
2. Фонд мемоарске грађе из НОБ-а

11. Међуопштински историјски архив Шабац

1. Мемоарска грађа

12. Музеј жртава геноцида

1. Лични фонд Бранислава Божовића

13. Музеј Јадра, Лозница

1. Збирка грађе из Другог светског рата 1941–1945.

14. Народни музеј Аранђеловац

1. Збирка грађе ОК КПЈ Аранђеловац 1942–1944.

15. Народни музеј Ваљево

1. Збирка грађе из Другог светског рата 1941–1945.

16. Документација Државне комисије за тајне гробнице убијених после 12. септембра 1944.

1. Спискови ликвидираних 1944–1945. по срезовима у централној Србији

17. Црквене матичне књиге умрлих

1. Парохије на територији среза Ужичког, уписи за 1941.
2. Парохије на територији среза Ваљевског, уписи за 1941.
3. Парохије на територији срезова Крагујевачког и Лепеничког, уписи за 1941.
4. Парохије на територији срезова Младеновачког и Посавског, уписи за 1941–1944.
5. Парохије на територији срезова Опленачког и Орашачког, уписи за 1941–1944.
6. Парохије на територији срезова Подунавског и Јасеничког, уписи за 1941–1944.

II) ЛИТЕРАТУРА

1. Објављени извори

1. Димитријевић, Божидар, *Моји ратни другови*, Пожаревац 1963.
2. Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош, *Осветљавање истине, документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, књига 1, Чачак, 2006.
3. Dedijer, Vladimir; Miletić, Antun, *Genocid nad Muslimanima 1941–1945. Zbornik dokumentata i svjedočenja*, Sarajevo, 1990.
4. *Документа са суђења Равногорском покрету 10. јуни – 15. јули 1946. године*, књиге I–III, приредио Миодраг, Зечевић, Београд 2001.
5. Драшковић, Драган; Ајдић, Љубиша, *Краљево 14. октобра 1941, документа и слике*, Краљево, 2016.
6. Жикић, Милена; Јанковић Бобан, *Ниш у листу Ново време 1941–1944*, Ниш, 2014.

7. *Зборник докумената и података о Народно-ослободилачком рату народа и народности Југославије*: I-1 (Београд, 1949), I-2 (Београд, 1949), I-3 (Београд, 1953), I-4 (Београд, 1954), I-5 (Београд, 1954), I-7 (Београд, 1955), I-9 (Београд, 1955), I-11 (Београд, 1955), I-12 (Београд, 1955), I-13 (Београд, 1955), I-14, I-20 (Београд, 1965), I-21 (Београд, 1965); II-1 (Београд, 1949), II-2 (Београд, 1952); IX-5 (Београд, 1969), IX-6 (Београд, 1975); XII-1 (Београд, 1973), XII-2 (Београд, 1976), XII-3 (Београд, 1978), XII-4 (Београд, 1979); XIV-1 (Београд, 1983), XIV-2 (Београд, 1983), XIV-3 (Београд, 1983), XIV-4 (Београд, 1983)
8. *Извештаји Команде српске државне страже за округ моравски 1941-1944*, приредили Јовановић, Добривоје; Танић, Дејан, Јагодина, 2001.
9. *Извештаји Недићевих органа власти у округу моравском 1941-1944*, приредили Јовановић, Добривоје; Танић, Дејан, Јагодина, 2005.
10. *Извештаји Недићеве администрације и СДС за округ Зајечарски*, приредио Благојевић, Божидар, Неготин-Зајечар, 2007.
11. *Извештаји и наредбе партизанских јединица о ослобођењу источне Србије 1944*, приредио Благојевић, Божидар, Неготин, 2010.
12. *Извори за историју СКЈ. Документи централних органа КПЈ. НОР и револуција (1941-1945)*, I-XX, Београд, 1985.
13. *Историјски архив Комунистичке партије Југославије, том 2, конгреси и земаљске конференције КПЈ 1919–1937*, Београд, 1950.
14. *Југословенска војска у отаџбини на територији округа Моравског 1943–1944*, прир. Добривоје Јовановић, Дејан Танић, Јагодина, 2001.
15. *Колаборационисти пред судом Озне, саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима Озне*, (пр. Срђан Цветковић, Раде Ристановић, Небојша Стамболија), Београд, 2018.
16. *Крвава листа комунистичких злочина у Србији*, Београд, 1942.
17. *Логор Бањица, логораши, књиге заточеника Концентрационог логора Београд–Бањица 1941–1944*, I-II, приредиле Мицковић, Евица; Радојичић, Милена, Београд, 2009.
18. Лукић, Милисав, *Гребићи, ратни дневник 1942–1944*, Београд, 1972.
19. Милосављевић, Оливера, *Потиснута истина, колаборација у Србији 1941-1944*, Београд, 2006.
20. Milovanović, Miodrag Lune, *Nedovršeni dnevnik*, Beograd, 1968.
21. Михаиловић, Драгољуб М. *Рат и мир Генерала. Изабрани ратни списи I–II*, приредили: Весовић, Милан; Николић, Коста; Димитријевић, Бојан, Београд, 1998.
22. *Наташка обавештајна служба*, књига 4, Beograd, 1958.
23. *НОП Београда 1941–1944. у сећањима учесника*, прир. Богдан Луцић, Београд, 1974.
24. Пенезић, Крцун, Слободан, *Писма без курира*, Београд–Ужице, 2018.

25. *О приступу прошлости, пример једног историјског извора*, приредили Перишић Мирослав; Мајданац Боро, Београд 2010.
26. Pečić, Borislav, *Vreme i Novo vreme, razgovor sa Dragomir Stojadinovićem*, Београд, 2013.
27. *Srbi u ratnom dnevniku Vermahta*, priredio Nikola Živković, Београд, 2005.
28. *Španija 1936-1939, Zbornik sećanja jugoslovenskih dobrovoljaca u španskom ratu*. Кnj. 1, Београд, 1971.

2. Мемоари:

1. Бабовић, Глигорије Глиша, *Дневник 1941-1945*, Шабац, 2005.
2. Баковић, Милка, *Комунисти и наци-фашисти – они су исти*, Милвоки, 1983.
3. *Bihaćka republika, ratne uspomene Koste Nađa*, prir. Jovo Popović, Zagreb, 1982.
4. Воžовић, Саша, *Ratne ljubavi*, Београд, 1985.
5. Бојић, Милосав, *Записи о мојој чети*, Београд, 1969.
6. Velebit, Vladimir, *Sećanja*, Zagreb, 1983.
7. Vojinović, Aleksandar, *Hotel Park*, Zagreb, 1961.
8. Vukmanović, Svetozar Tempo, *Revolucija koja teče, Мемоари*, I-II, Београд, 1971.
9. Вучковић, Звонимир, *Од отпора до грађанског рата*, Лондон, 1984.
10. Вучковић, Звонимир, *Сећања из рата*, Лондон, 1984.
11. Дамњановић, Марковић Кика, *Ја и моји ратни другови*, I-II, Београд, 1978.
12. Дарчевић, Реко, *Како смо водили рат*, Београд, 1956.
13. Дапчевић, Пеко, *Мале ратне приче*, Београд, 1961.
14. Dediđer, Vladimir, *Dnevnik, knjiga 1: od 6. aprila 1941. do 27. novembra 1942*, Београд, 1970.
15. Дероко, Александар, *А ондак је летијо јероплан над Београдом*, Београд, 1987.
16. Dikin, Vilijam, *Војовна планина*, Београд, 1973.
17. Дудић, Драгојло, *Дневник 1941*, Београд, 1981.
18. Ђилас, Милован, *Бесудна земља*, Београд, 2005.
19. Djilas, Milovan, *Memoir of a Revolutionary*, New York, 1973.
20. Ђилас, Милован, *Pad nove klase i anatomija jednog morala*, Београд, 1954.
21. Ђилас, Милован, *Revolucionarni rat*, Београд, 1990.
22. Ђорђевић, Димитрије, *Ожигљци и опомене*, I-II, Београд, 1995.
23. Ђурић, Лjubodrag, *Ratni dnevnik*, Београд, 1966.
24. Ђурић, Лjubodrag, *Sećanja na ljude i događaje*, Београд, 1989.
25. Живановић Мирко, *Светли ликови из тамних дана*, Београд, 1983.

26. Zečević, Vlada, *I ovo da se zna*, Београд, 1963.
27. Зечевић, Славко, *Сећања и казивања*, Београд, 2004.
28. Jakšić, Pavle, *Nad uspomenu*, I-II, Београд, 1990.
29. Јовановић, Драгољуб, *Медаљони*, I-IV, Београд, 2008.
30. Kazimirović, Vasa, *Prodaja rodoljuba*, Београд, 1952.
31. Крстић, Угљеша, *Најлепши позив на свету*, Београд, 2007.
32. Кнежевић, Живан, *27. март 1941*, Њујорк, 1979.
33. *Књига о Дражи*, приредио Кнежевић, Радоје Л., Виндзор, 1956.
34. Кораћ, Манојло, *Између Драже и Недића*, Крагујевац, 2015.
35. Кордић, Никола, *Кроз рат са Дражом*, Београд, 1998.
36. Косић, Мирко, *Сведочанство о издаји: 27. март 1941*, Београд, 2000.
37. Kostić, Uroš; Radovanović, Boriša, *Savetovanje u Dulenu 1941. godine*, Kragujevac, 1988.
38. *Крагујевачки партизански одред, сећања бораца*, приредио Милојковић, Мирко, Крагујевац, 1973.
39. Лазаревић, Бранко, *Дневник једнога никога*, Београд, 2007.
40. Луковић, Тихомир, *Хроника Ивањице*, (рукопис)
41. Maclean, Fitzroy, *Rat na Balkanu*, Београд, 1980.
42. Марјановић, Драгослав, *Опрости им, сине*, Београд, 2001.
43. Марковић, Бранимир, *Сећања на Предрага Марковића Алимпија*, Београд, 1988.
44. Марковић, Драгослав, *Сећање и коментари, дневничке белешке Драгослава Драже Марковића*, Београд, 2010.
45. Marković, Dragoslav, *Život i politika 1967-1978*, I-II, Београд, 1987.
46. Marković, Milisav, *Sa Dražom u pobedu ili smrt, putevima Avalskog korpusa*, Београд–Toronto, 2006.
47. Марковић, Мома, *Сазревање револуције (Сећања 1931-1941)*, Београд, 1984.
48. Марковић, Мома, *Рат и револуција у Србији. Сећања 1941-1945*, Београд, 1987.
49. Мартиновић, Ратко, *Од Равне горе до Врховног штаба*, Београд, 1979.
50. Маслар, Славко, *Записи из грађанског рата 1941–1951*, Београд, 2002.
51. Мештеровић, Јулка, *Лекарев дневник*, Београд, 1968.
52. Милошевић Александар, *Српска прича, сећања из рата и револуције 1941–1945*, приредио Немања Девић, Београд, 2018.
53. Милуновић, Марко, *Од немила до недрага*, Београд, 1992.
54. Миндеровић, Чедомир, *За Титом*, Београд, 1945.
55. Mitrović, Mitra, *Ratno putovanje*, Београд, 1953.
56. Мишић, Живојин, *Моје успомене. Поменик*, Београд, 2004.
57. Младеновић, Милош, *Лажни идоли и варљиви идеали*, Лондон, 1965.
58. Морача, Милутин, *Ратни дневник*, Београд, 1962.

59. Мрдаковић, Радомир, *Устаничка Топлица и погибија Видојевачке чете*, Београд, 1985.
60. Nenadović, Aleksandar, *Razgovori s Kočom*, Београд, 1989.
61. Несторовић, Живомир, *Црвене стазе*, Аранђеловац, 1979.
62. Nikoliš, Gojko, *Korijen, stablo, pavetina*, Zagreb, 1981.
63. Нојбахер, Херман, *Специјални задатак Балкан*, Београд, 2008.
64. Piletić, Velimir, *Sudbina srpskog oficira*, Крагујевац, 2002.
65. Поповић, Коча, *Белешке уз ратовање*, Београд, 1988.
66. *Први Дражин ађутант Јакша В. Ђелевић*, (прир. Биљана Ђелевић), Виндзор, 1994.
67. Ранковић, Александар, *Дневничке забелешке*, Београд, 2001.
68. Ribar, Ivan, *Uspomene iz Narodnooslobodilačke borbe*, Београд, 1961.
69. Ribnikar, Jara, *Život i priča*, Zagreb, 1981.
70. Стевановић, Богдан, *На Јастреницу, забелешке из 1941–1944. године*, Београд, 1969.
71. Stilinović Marjan, *Bune i otpori*, Zagreb, 1969.
72. Теравас, Mirko, *Moj Drugi svetski rat i mir. O ratu posle rata. Autobiografski spisi*, Zagreb, 2012.
73. Тепавчевић, Алекса, *Борба за слободу*, Хамилтон, Канада, 1987.
74. Топаловић, Живко, *Србија под Дражом*, Београд, 2004.
75. Трбојевић, Душан, *Церско-мајевичка група корпуса пуковника Драгослава Рачића*, Крагујевац, 2001.
76. Трифуновић, Љубомир, *Портрет без рама*, Ниш, 2007.
77. Филиповић, Светозар, *Исповест једног равногорца*, Београд, 2013.
78. Ћосић, Добрица, *Пријатељи мога века*, Београд, 2011.
79. Црвенчанин, Вера, *Има тако људи*, Београд, 2012.
80. Читаковић, Сретен, *На илегалним стазама 1941-1945*, Ваљево, 1988.
81. Чолаковић, Родољуб, *Записи из ослободилачког рата*, I-II, Београд, 1956.

3. Монографије, студије, хронике

1. Avakumović, Ivan, *Mihailović prema nemačkim dokumentima*, London, 1964.
2. Avakumović, Ivan, *The Communist Party od Yugoslavia*, Milan, 1956.
3. Алексић, Драган, *Привреда Србије у Другом светском рату*, Београд, 2002.
4. Anić, Nikola, *Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije*, Београд, 1982.
5. Атанацковић, Жарко, *Срем у народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији*, Шимановци, 1968.
6. Babas, Dušan, *Specijalne jedinice jugoslovenske vojske u Aprilskom ratu*, Београд, 2006.
7. Barker, Elizabeth, *Britanska politika prema jugoistočnoj Evropi u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1978.

8. Begović, Sima, *Logor Banjica 1941–1944*, 1-2, Beograd, 1989.
9. Белић, Милорад, *Жртве Другог светског рата из ваљевске општине: припадници поражених формација, стрељани, нестали*, Београд, 2018.
10. Berđajev, Nikolaj, *Istina i laž komunizma. Prilog razumjevanju religije komunizma*, Zagreb, 1934.
11. Берђајев, Николај, *Духовна криза интелигенције*, Београд, 2002.
12. Bergholz, Max, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici*, Sarajevo–Zagreb, 2018.
13. *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1984.
14. *Beogradska operacija*, Beograd, 1964.
15. Благојевић, Божидар, *Неготин и Крајина у рату и револуцији 1941–1944*, Неготин, 1984.
16. Божовић, Бранислав, *Одговор је не!*, Београд, 1977.
17. Божовић, Бранислав, *Београд под комесарском управом 1941. године*, Београд, 1998.
18. Божовић, Бранислав, *Специјална полиција у Београду 1941–1944*, Београд, 2016.
19. Bondarev, Nikita, *Misterija Tito: moskovske godine*, Beograd, 2013.
20. Bondžić, Dragomir, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd, 2004.
21. Борковић, Милан, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1943–1945*, Београд, 1974.
22. Borković, Milan, *Milan Nedić*, Zagreb, 1985.
23. Борковић, Милан, *СКОЈ и омладински покрет у Србији*, Београд, 1970.
24. Борковић, Милан, *Србија у рату и револуцији 1941–1945*, Београд, 1976.
25. Босиљчић, Слободан, *Тимочка Крајина*, Зајечар, 1988.
26. Бркић, Станиша, *Име и број, крагујевачка трагедија 1941*, Крагујевац, 2007.
27. Browning Christopher, *Обични људи*, Beograd, 2004.
28. Burgwyn, James, *Imperija na Jadranu, Musolinijevo osvajanje Jugoslavije 1941–1943*, Beograd, 2007.
29. Бучевац, Јеленко, *Златибор у рату и револуцији 1941–1945*, Чајетина, 1981.
30. Вилијамс, Хедер, *Падобранци, патриоти и партизани*, Београд, 2009.
31. *Ваљевски партизани 1941-1942. на фотографији Рада Јокића*, приредио Матић, Бранко, Ваљево, 2015.
32. Вишњић, Петар, *Битка за Србију*, Београд, 1984.
33. Владисављевић, Никола, *Други шумадијски партизански одред*, Смедеревска Паланка, 2005.
34. Vlačić, Gordana, *Kominterna i taktika borbe 'klase protiv klase' 1927–1934*, Zagreb, 1989.
35. Vlačić, Gordana, *KPJ i nacionalno pitanje u Jugoslaviji 1919–1929*, Zagreb, 1974.
36. Vlahović, Veljko, *O liku komuniste*, Zagreb, 1948.

37. Влаховић, Томислав, *Витезови Карађорђеове звезде са мачевима*, Београд, 1989.
38. Војиновић К., Милош; Бошковић Б., Тадија, *Комунистички злочини у Црној Гори и Херцеговини 1941–1942. године*, Колашин, 2017.
39. Votson, Piter, *Psihologija rata*, Београд, 2002.
40. Vujošević, Ubavka, *Nestajali netragom. Jugosloveni, žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927–1953*, Београд, 2019.
41. Vukanović, Radovan, *Drugi udarni korpus*, Београд, 1982.
42. Vuksanović, Miloš, *Prva proleterska brigada*, Београд, 1981.
43. Vukotić, Jovan, *Stvaranje i uređenje slobodnih teritorija u NOR-u*, Београд, 1980.
44. Гавриловић, Слободан, *Живојин Павловић између догме и критике. Биографија*, Београд, 2001.
45. Гавриловић, Слободан, *Целат*, Београд 2014.
46. Главаш, Раде, *Жртве комунистичког терора у Орашачком и Опленачком крају*, рукопис.
47. Глигоријевић, Бранислав, *Коминтерна, југословенско и српско питање*, Београд, 1992.
48. Gligorijević, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919-1929)*, Београд, 1979.
49. Глишић, Венцеслав, *Досије о Благоју Нешиковићу*, Београд, 2011.
50. Глишић, Венцеслав, *Комунистичка партија Југославије у Србији 1941–1945*, Београд, 1975.
51. Глишић, Венцеслав, *Револуционари*, Београд, 2013.
52. Глишић, Венцеслав, Миљанић, Гојко, *Руковођење народноослободилачком борбом у Србији*, Београд, 1994.
53. Glišić, Venceslav, *Susreti i razgovori, prilozi za biografiju Petra Stambolića*, Београд, 2010.
54. Глишић, Венцеслав, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд, 1970.
55. Глишић, Венцеслав, *Ужичка република*, Београд, 1986.
56. Gončín, Milorad, *Naš prvi narodni heroj*, Београд, 1972.
57. Gončín, Milorad, *U rovovima Srema*, Београд, 1988.
58. Graovac, Igor, *Stradali od četnika u Hrvatskoj 1941–1945*, Zagreb, 2011.
59. Грујичић, Живорад-Живко, *Златибор у равногорском покрету*, Чајетина, 2003.
60. Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош, *Затамњена прошлост, историја равногораца чачанског краја, I–III*, Чачак–Горњи Милановац 2002-2004.
61. Давидовић, Радивоје; Белић-Корочкин, Мирјана, *Стеван Филиповић, истина о историјској фотографији*, Београд 2012.
62. Darčević Реко, *Značaj i snaga manevra*, Београд, 1954.

63. Davies Peter, *Dangerous Liaisons: Collaboration and World War Two*, Routledge, 2004.
64. Девић, Немања, *Смедеревски крај у Другом светском рату*, I-II, Београд 2015-2016.
65. Dedijer, Vladimir, *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, Београд 1991.
66. Dedijer, Vladimir, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita*, I-III, Rijeka-Београд, 1980-1984.
67. Дејановић, Драгољуб, *Два одреда, прилог за историју НОБ-а Нишког ратног округа*, Ниш 1965.
68. Despotović, Ljubiša, *Srpska politička moderna. Srbija u procesima političke modernizacije 19. veka*, Београд, 2008.
69. Димитријевић, Бојан, *Ваљевски равногорци, Југословенска војска у отаџбини у ваљевском крају 1941–1945*, Ваљево, 1998.
70. Димитријевић, Бојан, *Војска Недићеве Србије, оружане снаге српске владе 1941-1945*, Београд, 2011.
71. Димитријевић, Бојан, *Грађански рат у миру, улога армије и службе безбедности у обрачуна са политичким противницима Титовог режима 1945–1954*, Београд, 2002.
72. Димитријевић, Бојан, *Југословенска армија 1945–1954*, Београд 2006.
73. Dimitrijević, Војан, *Kraljevsko vazduhoplovstvo: vojno vazduhoplovstvo Kraljevine SHS/Jugoslavije 1918–1944*, Београд, 2012.
74. Dimitrijević, Војан; Savić, Dragan, *Oklopne jedinice na jugoslovenskom ratištu 1941–1945*, Београд, 2011.
75. Димитријевић, Драгослав, *Где је моја мама?, прилози за историју Авалског корпуса Југословенске војске у отаџбини*, Београд, 2009.
76. Димитријевић, Драгослав, *Даринка Радовић, народни херој*, Београд, 2011.
77. Димитријевић, Драгослав, *Космајски партизани*, I-II, Београд–Сопот 1983.
78. Димић, Љубодраг, *Срби и Југославија: простор, друштво, политика. Поглед с краја века*, Београд, 1998.
79. Динић, Драгољуб, *Топлички народноослободилачки партизански одред*, Београд, 1990.
80. Динчић, Александар, *Нису се борили за револуцију, попис жртава Нишког ратног округа 1941–1945* (рукопис)
81. Динчић, Александар, Озимих Небојша, *Припадници Југословенске војске у отаџбини у нацистичком концентрационом логору на Црвеном крсту у Нишу 1941–1944*, Ниш, 2014.
82. Dobrivojević, Ivana, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935*, Београд, 2006.
83. Doder, Milenko, *Kopinič, bez enigme*, Zagreb, 1986.
84. Драгићевић, Радиша, *Поменик жртава Другог светског рата подручја општине Књажевац*, Зајечар, 2017.
85. Драшковић, Драган; Крејаковић, Силвија, *Краљевачки октобар 1941*, Краљево, 2011.

86. Ђорговић, Момчило, *Ђилас, верник и јеретик*, Београд, 1989.
87. Ђорђевић, Милија, *Споредовање беспобедно*, Младеновац, 2010.
88. Ђуковић, Исидор, *Прва шумадијска бригада*, Београд, 1982.
89. Ђуковић, Исидор, *Друга шумадијска 21. српска ударна бригада*, Београд, 1982.
90. Ђулић, Димитрије; Милачић, Миодраг, *На Морави Ђуприја, Ђуприја*, 1977.
91. Ђuretić Veselin, *Saveznici i jugoslovenska ratna drama*, I-II, Beograd, 1985.
92. Ђуришић, Митар, *Партизански одреди у Србији 1941*, Београд, 1982.
93. Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања, историја Срба у Новом веку 1492–1992*, Београд 2010.
94. Ероп, Гвозден, *Књижевни историчар Милош Савковић у свом времену*, Београд, 2006.
95. *Жене Србије у НОБ*, ур. Боса Цветић, Београд, 1975.
96. Ђerjavić, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1989.
97. Живановић, Десимир, *Записи из Лепенице*, Нови Сад, 1967.
98. Живановић, Сергије, *Трећи српски устанак*, Крагујевац, 2000.
99. Živković, Dušan, *Postanak i razvoj narodne vlasti u Jugoslaviji 1941-1942*, Beograd 1969.
100. Живковић, Новак, *Ужичка република прославља Октобарску револуцију*, Титово Ужице 1967.
101. Живковић, Христифор, *Пирот и околина у Народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији 1941–1945*, Пирот, 1985.
102. Живојиновић Драгољуб, *Српска православна црква и нова власт 1945–1950*, Београд, 1997.
103. Жорж, Бранислав, *Завод у Смедеревској Паланци, острво спаса или робијашница*, Београд, 2006.
104. Žugić, Tomislav; Milić, Miodrag, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941-1945*, Beograd, 1989.
105. Žujović, Sreten, *Razvitak Narodnooslobodilačke borbe u Srbiji*, Beograd, 1945.
106. Златић, Јован, *Страдалништво српског народа у Нишком ратном округу*, I-III, Ниш, 1995.
107. Златковић Ђура; Бакић, Милош, *Седма српска бригада*, Београд, 1986.
108. Зорић, Мирјана, *Србија у рату 1941–1944. Искуства герилског ратовања*, Београд, 2016.
109. Ивановић, Иван, *Народна буна. Партизани*, Београд, 2015.
110. *Ивањица, хроника моравичког краја*, Београд, 1972.
111. Исаковић, Антоније, *Подне. Изабране приповетке*, Београд, 1997.
112. Исић, Момчило, *Селаштво у Србији 1918–1941*, I-II, Београд, 2001.
113. *Историја Савеза Комуниста Југославије*, Београд, 1985.
114. Jakšić, Božidar, *Svest socijalnog protesta*, Beograd, 1987.

115. Јанковић, Миодраг; Лалић, Вељко, *Кнез Павле, истина о 27. марту*, Београд, 2007.
116. Јелаčić, Aleksije, *Ruska revolucija i njeno poreklo*, Zagreb, 1925.
117. Јерemiћ, Милијан, *Жикица Јовановић Шпанац*, Горњи Милановац 1973.
118. Јовановић, Arsa, *Pregled Narodnooslobodilačke borbe*, Београд 1946.
119. Јовановић, Жарко, *Ваљево под окупацијом 1941–1944*, Београд, 2001.
120. Јовановић, Јован, *Азбуковица у Народноослободилачком рату 1941–1945*, Љубовија, 1985.
121. Јовановић, Надежда, *Живот за слободу без страха, студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића*, Београд, 2000.
122. Јовановић, Nadežda; Glišić, Venceslav, *Mirko Tomić*, Београд, 1974.
123. Јовановић, Небојша, *Политички венац града Смедерева и његове околине у 19. и 20. веку*, Смедерево, 2002.
124. Јовановић, Небојша, *Самртна јесен Смедерева 1944*, Смедерево, 2015.
125. Јовић Саво, *Утамничена црква, страдање свеиштенства Српске православне цркве од 1945. до 1985. године*, Београд, 2012.
126. Кајтез, Илија, *Револуционарно насиље*, Београд, 2009.
127. Kalyvas, Stathis, *The logic of violence in civil war*, Cambridge, 2009.
128. Караклајић, Ђорђе, *Зборник партизанских народних напева*, Београд, 1962.
129. Караклајић, Ђорђе, *Песме српских партизанских одреда*, Књажевац, 1982.
130. Карапанџић, Боривоје, *Грађански рат у Србији 1941–1945*, Кливланд, Охајо, 1958.
131. Карлајл Томас, *О хероју*, Београд, 1988.
132. Kacelrović, Triša, *Obznana. 29. decembar 1920*, Београд 1952.
133. Кесман, Јованка, *Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918–1941*, Београд, 1978.
134. *Колаборационистичка штампа у Србији 1941–1944*, приредио Стојановић, Александар, Београд, 2015.
135. Koljanin, Milan, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944*, Београд, 1992.
136. Коčовић, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985.
137. Краков, Станислав, *Генерал Милан Недић*, књига 1, Минхен, 1963.
138. *Краљево и околина*, (ур. Малетић Михаило), Београд, 1966.
139. Красић, Богић, *Ужички округ 1943. године*, Ужице, 2014.
140. Красић, Богић, *Ужички округ 1944. године*, Београд, 2018.
141. Крејаковић, Силвија, *Идентитети жртва стреланих у Краљеву октобра 1941*, Београд, 2013.
142. Krstić, Miloš, *Nepokorena mladost, koncentracioni logor u Smederevskoj Palanci 1942–1944*, Београд 1981.
143. Кулић, Димитрије, *Народноослободилачки одбори и судови у Србији*, Београд, 1964.

144. Куљић, Тодор, *Бюрокрација и кадровска управа*, Београд, 1989.
145. Лазич, Живко, *Живадин из Шума*, Топола, 1989.
146. Le Bon, Gistav, *Psihologija gomile*, Београд, 2018.
147. Leary, William, *Fueling the Fires of Resistance. Army Air Forces Special Operations in the Balkans during World War II*, Washington, 1995.
148. Leković, Mišo, *Martovski pregovori 1943*, Београд 1985.
149. *Летопис црквеног и друштвеног живота села Вранића код Београда*, пр. Негослав Јованчевић, Крагујевац, 2015.
150. Лиз, Мајкл, *Силовање Србије*, Београд, 1994.
151. *Лице Србије данас*, Београд, 1946.
152. Луков, Платонов, *Војна психологија*, Београд, 1968.
153. Љубичић, Никола, *Ужички народноослободилачки партизански одред Димитрије Туцовић*, Ужице, 1981.
154. Максимовић, Слободан, *Херој из Левча, животопис народног хероја Милоја Милојевића*, Београд, 2000.
155. Manošek, Valter, *Holokaust u Srbiji. Vojna okupaciona politika i uništavanje Jevreja 1941–1942*, Београд, 2007.
156. Маринковић, Антоније, *Расински НОП одред*, Крушевац, 2011.
157. Маринковић, Радован; Протић, Томислав; Радовановић, Јован, *Драгачево, слободарски и револуционарни развој*, Чачак–Лучани, 1981.
158. Марјановић, Јован, *Dražа Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb-Београд, 1979.
159. Марјановић, Јован, *Narodnooslobodilački rat, narodna revolucija u Jugoslaviji, kratak pregled*, Београд, 1956.
160. Марјановић, Јован, *Ustanak i Narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Београд, 1963.
161. Марковић, Живота, *Партизанско-четнички односи и привремена сарадња у Србији 1941. године*, Ужице–Београд, 2010.
162. Марковић, Марко, *Марксизам у теорији и пракси по Николају Берђајеву*, Бирмингем, 1977.
163. Марковић Предраг; Кецмановић, Владимир, *Тито, поговор*, Београд, 2012.
164. Марковић, Саша, *Стазама смелих*, Пожаревац, 1979.
165. Марковић, Саша, *Бујице на Млави*, Петровац на Млави, 1987.
166. Марковић, Саша, *Узаврела Морава*, Пожаревац, 1978.
167. Marković, Sima, *Tragizam malih naroda. Spisi o nacionalnom pitanju*, (pr. D. Pešić), Београд, 1985.
168. Marks, Karl; Engels, Fridrih, *Manifest Komunističke partije*, Novi Sad, 2017.
169. Martens, Mihael, *U potrazi za junakom*, Београд, 2013.
170. Martin, Dejvid, *Mreža dezinformacija, Čerčilova jugoslovenska greška*, Београд, 1991.

171. Мартин, Дејвид, *Родољуб или издајник, случај ђенерала Д. Михаиловића*, Београд 1993.
172. Матић, Бошко, *Крџун, животопис Слободана Пенезића*, Горњи Милановац, 1978.
173. Матић, Бранко, *Прекинута револуција Драгојла Дудића*, Ваљево, 2017.
174. Матић, Милан, *Партизанска штампа у Србији 1941-1944*, Београд, 1993.
175. Матић, Милан, *Равногорска идеја у штампи и пропаганди 1941-1944*, Београд, 1995.
176. Матовић, Иван, *Верни отаџбини и позиву, активне старешине Југословенске војске на антифашистичким фронтовима*, Београд, 2004.
177. Медински, Владимир, *Рат. Митови СССР-а 1939–1945*, Београд, 2018.
178. *Места страдања и антифашистичке борбе у Београду 1941-1944, приручник за читање града*, приредили Писари, Милован; Редле Рена, Београд 2013.
179. Michel, Henri, *The Shadow War: European Resistance 1939–1945*, London, 1972.
180. Miladinović, Milan, *Moralni lik članova Saveza komunista Jugoslavije*, Београд 1972.
181. Миладиновић, Петар; Динчић, Александар, *Расински корпус српских четника Равне горе*, Крушевац, 2011.
182. Милановић Драгољуб, Станковић, Милан, *Лапово. Монографија*, Лапово, 1991.
183. Миленковић, Предраг, *Седамнаеста српска НОУ бригада*, Београд, 1989.
184. Milić, Miodrag, *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*, Београд, 1992.
185. Милићевић, Наташа, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950*, Београд, 2009.
186. Миловановић, Драгослав, *Немирне шуме*, Београд, 1968.
187. Миловановић М., Мирослав, *Логор на Црвеном крсту у Нишу*, Београд–Ниш, 1983.
188. Milovanović, Nikola, *Vojni piš i 27. mart 1941*, Београд, 1981.
189. Милорадовић, Горан, *Карантин за идеје. Логори за изолацију „сумњивих елемената“ у Краљевини Срба, хрвата и Словенаца 1919-1922*, Београд, 2004.
190. Милосављевић, Крстивоје, *Осамнаеста српска бригада*, Београд, 1989.
191. Milošević, Nikola, *Antinomije marksističkih ideologija: boljševizam, staljinizam, marksizam*, Београд, 1990.
192. Milošević, Slobodan, *Kulturno-prosvetni rad u Narodnooslobodilačkom ratu*, Београд, 1996.
193. Минић, Милош, *Народноослободилачки рат или грађански рат у Југославији 1941-1945*, Београд, 1993.

194. Мирчетић, Драгољуб, *Дванаеста српска бригада: од Црне Траве (Острозуб) до Винковаца*, Београд, 1994.
195. Мирчетић, Драгољуб, *Општина Алексинац у Народноослободилачкој борби*, Алексинац, 1982.
196. Мирчетић Драгољуб, *Окружни комитет Комунистичке партије Југославије за Нишки округ 1941–1944*, Ниш, 1977.
197. Мирчетић, Драгољуб; Миловановић, Мирослав, *Општина Алексинац у Народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији*, Алексинац, 1982.
198. Мирчетић, Драгољуб; Јовановић, Станимир, *Јастребачки Народноослободилачки партизански одред*, Ниш, 1992.
199. Mitrovski, Boro; Glišić, Venceslav; Ristovski, Tomo, *Bugarska vojska u Jugoslaviji 1941–1945*, Beograd, 1971.
200. Митровић, Адам, *Левач у Народноослободилачкој борби 1941-1945*, Рековац 1985.
201. Митровић, Андреј, *Време нетрпељивих, политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Подгорица, 2004.
202. Митровић, Дојчило, *Западна Србија 1941*, Београд, 1975.
203. Младеновић, Милош, *Лажни идоли и варљиви идеали*, Београд, 2004.
204. Млађеновић, Љубомир, *Под шифром викинг. Живот, борба и страдање југословенских интернираца у логорима у Норвешкој 1942–1945*, Београд, 1991.
205. *Монографија о учесницима НОП-а 1941-1945. општине Трстеник*, приредио Асентић, Ристо, Трстеник, 1996.
206. Мораћа, Перо, *Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije 1941–1945*, Beograd, 1975.
207. Момчиловић, Ђорђе, *Banat u Narodnooslobodilačkoj borbi*, Beograd, 1977.
208. Мраовић, Маријана, *Од сурове стварности до алтернативне реалности: пропаганда владе Милана Недића 1941–1944*, Београд, 2019.
209. *Narodni heroji Jugoslavije*, I-II, Beograd, 1975.
210. Недељковић, Душан; Димитријевић, Сергије, *Развитак црнотравских и лесковачких народних песама ослободилачког рата и револуције*, Београд, 1967.
211. Недовић Радисав; Васовић, Пантелија, *Затамњена истина*, Чачак, 2006.
212. Нарочница, Наталија, *Због чега смо и с ким војевали*, Београд, 2012.
213. Несторовић, Слободан, *Под Хисаром*, Прокупље, 1972.
214. Николић, Живојин, *Двадесет друга дивизија*, Београд, 1971.
215. Николић, Живојин, *Југоисточна Србија у народноослободилачком рату и револуцији 1941-1944*, Београд, 1979.
216. Николић, Коста, *Бољшевизација КПЈ 1919–1929, историјске последице*, Београд, 1990.

217. Николић, Коста; Димитријевић, Бојан, *Данило Грегорић и 25. март 1941*, Београд, 2007.
218. Николић, Коста; Димитријевић Бојан, *Генерал Драгољуб Михаиловић (1893–1946), биографија*, Београд, 2011.
219. Николић, Коста, *Историја Равногорског покрета 1941–1945*, I–II, Београд, 2014.
220. Николић, Коста, *Италијанска војска и четници у Другом светском рату 1941–1943*, Београд, 2009.
221. Николић, Коста, *Мит о партизанском југословенству*, Београд, 2015.
222. Николић, Коста, *Озна, мач револуције у Југославији 1944–1946*, Београд, 2013.
223. Николић, Коста, *Прошлост без историје, полемике у југословенској историографији 1961–1991, главни токови*, Београд, 2003.
224. Николић, Коста, *Савезници, четници и партизани у Другом светском рату*, Београд, 2018.
225. Николић, Коста, *Страх и нада у Србији 1941–1944, свакодневни живот под окупацијом*, Београд 2002.
226. Николић, Коста, *Србија у Титовој Југославији (1941–1980)*, Београд, 2011.
227. Николић, Коста, *Српска књижевност и политика 1945–1991. Главни токови*, Београд, 2012.
228. Николић, Коста, *Комунисти у Краљевини Југославији. Од социјал-демократије до стаљинизма 1919-1941*, Београд, 2000.
229. Николова, Маја, *Завод за принудно васпитање омладине у Смедеревској Паланци 1942–1944*, Београд 2010.
230. Никчевић Војислав, *Петнаеста српска НО бригада*, Београд, 1991.
231. *О партији, zbirka članaka*, Zagreb, 1946.
232. Обрадовић, Драган, *Душан Петровић Шане*, Крагујевац 1978.
233. Озимић, Небојша; Динчић, Александар, *Жртве логора Ниш 1941–1944*, Ниш, 2014.
234. Оровић, Саво, *Изнанађење у рату*, Београд, 1954.
235. *Oslobodilački rat naroda Jugoslavije*, I–II, Beograd 1963.
236. Островски, Николај, *Како се калио челик*, Београд, 1978.
237. Павловић Томашевић, Зорица; Милић, Миодраг, *Град на Јасеници*, Београд 1972.
238. Павловић, Момчило; Трајковић, Верољуб, *Савезничко бомбардовање Лесковца 6. септембра 1944. године, студија и документи*, Београд-Лесковац, 1995.
239. Павловић, Момчило, *За Тита или за краља, избори за Уставотворну скупштину 11. новембра 1945*, Београд, 2008.
240. Павловић, Момчило, *Српско село 1945–1952. Откуп*, Београд, 1997.
241. Павловић, Војислав, *Од монархије до републике, САД и Југославија 1941–1945*, Београд, 1998.

242. Павловић, Стеван К. *Хитлеров нови антипоредак, Други светски рат у Југославији*, Београд 2008.
243. Рајић, Tomislav, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941–1944*, Београд, 1989.
244. Панајотовић, Зоран, *Библиографија о народноослободилачком покрету и социјалистичкој револуцији Србије 1941–1944. године*, Београд, 1989.
245. Пармаковић, Драгослав, *Јадар у време Другог светског рата (1941–1942)*, Лозница, 1990.
246. *Partizanke, žene u Narodnooslobodilačkoj borbi*, (ур. Daško Milinović, Zoran Petakov), Novi Sad, 2010.
247. Пауновић, Радослав, *Непокорни Друговац*, Нови Сад, 1967.
248. Пауновић, Радослав, *Стазама слободе кроз смедеревски крај*, Смедерево, 1984.
249. Пантелић, Ивана, *Партизанке као грађанке, друштвена еманципација партизанки у Србији 1945-1953*, Београд, 2011.
250. Пантелић Милојица, *Двадесет пета српска НОУ дивизија*, Београд, 1977.
251. Пантелић, Милојица; Маринковић Радован; Никшић Владимир, *Чачански Народноослободилачки партизански одред Драгиша Мишовић*, Чачак, 1982.
252. Пантић, Драгољуб, *Ноћ каме*, Београд, 1996.
253. Парамаковић, Драгослав, *Мачвански (подрински) Народноослободилачки одред 1941-1944*, Шабац, 1973.
254. Пејчић, Предраг, *Деветнаеста српска бригада*, Београд, 1989.
255. Перић, Боривоје, *Моравска свитања*, Велика Плана, 1986.
256. Перовић, Миливоје, *Јужна Србија*, Београд, 1961.
257. Петковић, Павле, *Тамнава у НОБ*, Београд, 1974.
258. Petranović, Branko, *AVNOJ – revolucionarna smena vlasti 1942-1945*, Београд, 1976.
259. Petranović, Branko, *Balkanska federacija 1943–1948*, Београд, 1991.
260. Petranović, Branko, *Istoriografija i revolucija*, Београд, 1984.
261. Петрановић, Бранко, *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд, 1993.
262. Petranović, Branko, *KPJ (SKJ) u borbi za stvaranje socijalističke Jugoslavije*, Београд, 1980.
263. Petranović, Branko, *Revolucija i kontrarevolucija u Jugoslaviji*, Београд, 1983.
264. Petranović, Branko, *Revolucije i pokreti otpora u Evropi 1939–1945*, Skoplje, 1985.
265. Petranović, Branko, *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939–1945*, Београд, 1992.
266. Петрановић, Бранко, *Стратегија Драже Михаиловића 1941–1945*, Београд, 2000.

267. Петровић, Драгољуб, *Сарадња антифашистичких покрета у Србији и Бугарској 1941–1944*, Београд, 1996.
268. Пешић, Деса, *Студенички срез у НОР-у и револуцији 1941-1944*, Београд, 1977.
269. Пешић, Деса, *Југословенски комунисти и национално питање (1919-1935)*, Београд, 1983.
270. Решић, Slavko, *Jugosloveni u nemačkim logorima u Grčkoj 1941–1944*, Beograd, 1989.
271. Пилчевић, Ђорђе, *Трагом ариљских партизана*, Ариље, 1971.
272. Познаниновић, Раде; Раонић Милун; Радојичић Милорад, *Трагом издаје*, Ваљево, 1987.
273. Познаниновић, Раде, *Цветови у огњу*, Ужице, 1970.
274. Попов, Јелена, *Драма на војвођанском селу 1945–1952, откуп пољопривредних производа*, Нови Сад, 2002.
275. Поповић, Јелена, *Таковици у Народноослободилачкој борби и револуцији*, Горњи Милановац, 1986.
276. Поповић, Никола, *Југословенско-совјетски односи у Другом светском рату*, Београд, 1988.
277. Primorac, Rudolf, *Operativno-taktička iskustva iz prve polovine narodno-oslobodilačkog rata*, Beograd, 1986.
278. Прица, Душан, *Мијајлова јама*, Деспотовац, 1984.
279. Пршић, Милоје, *Штампа Народноослободилачког покрета у Југославији 1941–1943*, Ужице, 1996.
280. Radanović, Milan, *Kazna i zločin, snage kolaboracije u Srbiji*, Beograd, 2016.
281. Радојевић; Витомир, Василић, Радомир; Јанковић, Драган, *Трагови за будућност, повест о напредном учитељству у Космају*, Сопот–Младеновац–Барајево, 1987.
282. Радојевић, Мира, *Удружена опозиција 1935–1939*, Београд, 1994.
283. Радојичић, Милорад, *Доктор Милан Миша Пантић, лекар и револуционар*, Ваљево, 2016.
284. Радовановић, Јован, *Пожега у НОП и револуцији*, Пожега, 1986.
285. Рајевац, Александар, *Почетак грађанског рата у окупираној Србији 1941*, Нови Сад, 2014.
286. Ракић, Хранислав А. *Хронологија Народноослободилачке борбе Пусте Реке и Јабланице*, Лесковац, 1991.
287. Ранчић, Иван; Томанић, Борис, *Орашачки срез у листу Ново време 1941–1944*, Аранђеловац–Београд, 2019.
288. Расулић, Тома, *Грочанска хроника*, Београд, 1988.
289. Расулић, Тома, *Хроника Звездаре 1941–1944*, Београд, 1971.
290. Rasić, Nikola, *Istočna Srbija u ratu i revoluciji 1941-1945*, Zajčar, 1984.
291. Рељић, Слободан, *Медији и Трећи светски рат*, Београд, 2016.
292. Решетњиков, Леонид, *Вратити се Русији*, Београд, 2015.

293. Ристановић, Раде, *Акције комунистичких илегалца у Београду 1941-1942*, Београд, 2013.
294. Ristić, Marko, *Politička književnost*, Zagreb, 1958.
295. Ристовић, Милан, *На прагу Хладног рата: Југославија и грађански рат у Грчкој 1945–1949*, Београд, 2016.
296. Ristović, Milan, *Nemački "novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1940/1941-1944/1945. Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd 1991.
297. Romano, Jaša, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945: žrtve genocida i učesnici NOR-a*, Beograd 1980.
298. Sabido, Ruth Sanz, *Memories of the Spanish Civil War, Conflict and Community in Rural Spain*, London, 2016.
299. Самарцић, Милослав, *Генерал Дража Михаиловић и општа историја четничког покрета*, том IV, Крагујевац, 2010.
300. Самарцић, Милослав, *Дража и општа историја четничког покрета*, Београд, 2005, књиге 1–16.
301. *Светлоносац, владика Данило Крстић*, Манастир Соколица, 2006.
302. Секуловић, Добривоје, *Врњачка Бања са околином у НОБ и револуцији 1941–1945*, Врњачка Бања, 1977.
303. Секуловић, Добривоје, *Жупа у Народноослободилачкој борби 1941–1945*, Александровац, 1995.
304. Симић, Перо, *Тито и Срби*, књига 1, Београд, 2016.
305. Скоко Саво, *Крваво коло херцеговачко 1941–1942*, Београд, 2000.
306. Slijerčević, Ђоко, *Jugoslavija, uoči i za vreme Drugog svetskog rata*, Minhen, 1978.
307. *Споменица Милорада Драшковића*, прир. Момчило Павловић, Београд, 2012.
308. *Споменица палих бораца и жртава рата 1941–1945. у ариљској општини*, Ариље, 1966.
309. *Споменица палим борцима и жртвама фашистичког терора општине Ваљево 1941-1945*, приредио Милосављевић, Бранислав, Ваљево, 1995.
310. *Споменица Православних свештеника*, Београд, 1960.
311. *Споменица просветним радницима Ниша и околине палим у народној револуцији*, Ниш, 1959.
312. *Срби, историја идеја*, прир. Милош Ковић, Београд, 2016.
313. Стаменковић, Велимир, *Историја је учитељица живота*, Власотинце, 2013.
314. Stanišić, Milija, *Kadrovi revolucije, Crnogorci na rukovodećim dužnostima i NOR naroda i narodnosti Jugoslavije*, Titograd, 1984.
315. Станковић, Ђорђе; Димић, Љубодраг, *Историографија под надзором, Прилози историји историографије*, Београд 1996.
316. Станковић, Ђорђе, *Студенти и Универзитет 1914-1954. Огледи из друштвене историје*, Београд, 2000.

317. Станковић, Миливоје, *Милић на челу шумадијских скојеваца*, Топола, 1986.
318. Станковић, Миливоје, *Први шумадијски партизански одред*, Београд, 1983.
319. Stevanović, Dragomir, *Sura grobnica. Prihvatni logor Zemun 1942–1944*, London, 1967.
320. Стојановић, Александар, *Идеје, политички пројекти и пракса владе Милана Недића*, Београд, 2015.
321. Стојановић, Марко, *Космај у Другом светском рату* (рукопис)
322. Стојиљковић, Мирослав, *Бугарска окупаторска политика у Србији 1941–1944*, Београд, 1989.
323. Стошић, Адам, *Под небом Крушевца*, Крушевац, 1997.
324. Тадић, Александар, *Први сусрет с Титом*, Београд, 1978.
325. *Тако се борила Црна Трава*, Црна Трава, 1973.
326. Terzić, Velimir, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941*, Beograd, 1986.
327. Тимотијевић, Милош, *Драгиша Васић (1885–1945) и српска национална идеја*, Београд, 2017.
328. Тимотијевић, Милош, *Звонко Вучковић, Ратна биографија 1941–1944*, Београд, 2015.
329. Тимотијевић, Милош, *Злато четника и партизана, деконструкција једног мита. Финансије и отпор окупатору у Србији и Југославији 1941–1945*, Београд, 2018.
330. Тимотијевић, Милош, *'Храбри' партизани и 'зли' четници*, Београд, 2019.
331. Тимофејев, Алексеј, *Руси и Други светски рат у Југославији*, Београд 2011.
332. Тимофејев, Алексеј; Живановић, Милана, *Уибеник за Тита. Коминтерна и припреме партизанског рата у Европи*, Београд 2018.
333. *Титов први сусрет са партизанима, Робаје 1941*, Ваљево, 1981.
334. Томанић, Борис, *Горња Јасеница у Другом светском рату, Аранђеловац и Топола 1941–1945*, Београд, 2019.
335. Tomasevich Jozo, *Četnici i njihova uloga u Drugom svetskom ratu*, Zagreb, 1979.
336. Трајковић, Александар, *Свитање над Моравом, Врањски округ у НОБ 1941-1945*, Београд 1976.
337. Tuđman, Franjo, *Окирасија и револуција*, Beograd, 1963.
338. Ћировић, Слободан, *Груза у четницима*, Крагујевац, 2000.
339. Ћировић, Слободан, *На трагу злочина*, Крагујевац, 2003.
340. Ћосић, Добрица, *Далеко је сунце*, Београд, 1973.
341. Ћурчић, Младомир, *Соколи Ивањица*, Ужице, 2019.
342. Урошевић, Средоје, *Друга пролетерска бригада*, Београд, 1979.
343. Намовић, Милош, *Dobrovoljačka vojska Jugoslavije u sastavu oružanih snaga NOR-a*, Foča, 1983.

344. Хасанагић, Едиб, *Овде је Србија рекла слобода*, Београд, 1982.
345. Hasanagić, Edib, *Hronike iz Narodnooslobodilačke borbe, o metodu rada*, Novi Sad 1966.
346. Hejstings, Maks, *Pakao. Svet u ratu 1939–1945*, knjige 1-2, Београд, 2013.
347. Hobsbaum, Erik, *Doba ekstrema. Istorija kratkog dvadesetog veka 1914-1991*, Београд, 2002.
348. Hobsbawm, Eric, *Revolutarijese, Contemporary Essays*, London, 1973.
349. Hofbauer, Hanes, *Slika neprijatelja – Rusija*, Београд, 2017.
350. Hofman, Ana, *Novi život partizanskih pesama*, Београд, 2016.
351. Close, David, *The Origins of the Greek civil War*, New York, 1995.
352. Svetić, Bosa, *Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje*, Београд, 1960.
353. Цветковић, Вита, *Лечење рањеника у Србији 1941-1944*, Београд, 1978.
354. Цветковић, Вита, *Освајале су право да се боре*, Београд, 1979.
355. Цветковић, Славољуб, *Идејне борбе у КПЈ 1919–1928*, Београд, 1985.
356. Цветковић, Срђан; Девећ, Немања, *Жртве у Зајечарском округу после 12. септембра 1944*, Београд, 2011.
357. Цветковић, Срђан, *Између српа и чекића. Ликвидација "народних непријатеља" 1944-1953*, Београд, 2015.
358. Чкребић, Душан, *Коча Поповић – дубока људска тајна: филозоф, војсковођа, државник*, Београд, 2012.
359. Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941–1944. године, *хронологија догађаја*, Чачак, 1968.
360. Цомић, Велибор, *Страдање Србске цркве од комуниста*, књиге 1–3, Цетиње, 2003.
361. Шепард, Бен, *Терор на Балкану, немачка војска и партизански начин ратовања*, Београд, 2014.
362. Шкаровскии, М., *Религиозна живот Ленинградској области в годы Великой Отечественной войны*, Санкт-Петербург, 2015.
363. Шкодрић, Љубинка, *Министарство просвете и вера у Србији 1941-1944. Судбина институције под окупацијом*, Београд, 2009.
364. Шкоро, Гојко, *Истина је у именима, страдали у ужичком округу у Другом светском рату*, Ужице, 2002.
365. Wheeler, Mark, *Britain and The War for Yugoslavia 1940–1943*, New York, 1980.

4. Чланци и расправе:

1. Aleksić, Dragan, „Partizanski odredi u Zapadnoj Srbiji u zimu 1941-1942. godine“, *Tokovi revolucije*, 19/1986, str. 251–339.
2. Антонић, Слободан, „Демократија у Србији уочи Првог светског рата“, *Социолошки преглед*, vol. XLVIII (2014), бр. 4, стр. 421–458.
3. Бережнов, Владимир, „Борци Краљевачког НОП одреда Јован Курсула“, у: *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*, (ур. Коча Јончић), Београд–Краљево, 1985.
4. Бјелајац, Миле, „Дјелатност КПЈ виђена очима војске Краљевине Југославије“, *Токови*, 1/1990, стр. 227–246.
5. Вјелаяс, Миле, „Историографија о грађанском рату у Југославији 1941-1945“, *Историја 20. века*, 1/1997, стр. 129–144.
6. Бојковић, Душан, „Југословенски комунисти и српско питање у народнофронтској фази 1935–1941“, у: *Историјска трибина. Истраживања младих сарадника Института за новију историју Србије*, ур. Зоран Јањетовић, Београд, 2016, 11–38.
7. Бојковић, Душан, „Национална политика Комунистичке партије Југославије 1935–1937: формирање комунистичких партија Словеније и Хрватске“, *Токови историје*, 3/2013, 59–92.
8. Bondžić, Dragomir, „Београдски универзитетски професори и Други светски рат“, у: *Интелектуалци и рат 1939–1947*, Зbornik radova s međunarodnog skupa Desničini susreti 2011, (ур. Drago Rokсандић и Ivana Cvijović Javorina), Zagreb, 2012, 275–284.
9. Васић, Мирољуб, „Револуционарни покрет студената 1929–1941. године“, у: *Универзитет у Београду 1838–1988*, ур. Чедомир Попов, 861–880.
10. Вишњић, Петар, „Ослобођење Србије 1944. године“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1 (1995), 97–113.
11. Vukmanović, Svetozar Tempo, „Da li su četnici Draže Mihailovića fašistički ili antifašistički ili samo kolaboracionistički pokret?“, *Drugi svjetski rat – 50 godina kasnije*, Zbornik radova, Podgorica, 1997, str. 299–306.
12. Gligoriјевић, Branislav, „Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi“, *Istoriја 20. века*, Zbornik radova, X (1969), Beograd, 1969, 247–283.
13. Глишић, Венцеслав, „Грађански рат у Јужној Србији“, *Српски југ*, 1/1994, стр. 25–41.
14. Глишић, Венцеслав, „Други светски рат, фашизам и антифашизам“, *Војноисторијски гласник*, 44/1995, стр. 53–70.
15. Глишић, Венцеслав, „Објективност учесника догађаја“, *Токови*, 1-2/1993, стр. 177–180.
16. Глишић, Венцеслав, „Почетак устанка у Пожешком крају 1941. године“, *Ужички зборник*, 6/1977, стр. 189–222.
17. Глишић, Венцеслав, „Развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац 1941-1942“, *Лесковачки зборник*, 16/1976, стр. 7–22.

18. Глишић, Венцеслав, „Седамдесетогодишњица устанка у Србији 1941. године: контроверзе савремене историографије у тумачењу антифашистичког покрета“, *Ужички зборник*, 35/2011, стр. 11–48.
19. Глишић, Венцеслав, „Ужички крај у рату и револуцији“, *Ужички крај у НОР-у и револуцији*, Зборник радова, Ужице, 1990, стр. 7–20.
20. Груден Милентијевић, Ивана, „Породица Жилник у историографији и сећањима Желимира Жилника“, *Зборник Народног музеја Ниш*, бр. 27-28 (2019), 73–83.
21. Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош, „Други светски рат у чачанском крају - супротстављена тумачења“, *Зборник радова Народног музеја*, 35/2005, стр. 199–247.
22. Давидовић, Горан, „Документа ЈНП ЗБОР у Чачку од априла до августа 1941“, *Изворник*, 18/2002, 107-146.
23. Давидовић, Горан; Тимотијевић, Милош, „Почетак грађанског рата у чачанском крају 1941“, *Историја 20. века*, 2/2002, стр. 23–48.
24. Давидовић, Радивоје, „Борота и Мајер, мит и стварност“, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 46/2012, 49–79.
25. Dediјer, Vladimir „Istorijska građa iz narodnooslobodilačke borbe 1941-1945. o prosvetiteljskoј ulozi svetoga Save“, *Sava Nemanjić – Sveti Sava, istorija i predanje, naučni skup*, Beograd, 1976, str. 467–490.
26. Дедијер, Владимир, „О партизанском саможртвовању и херојском самоубиству“, *Глас Српске академије наука и уметности*, Београд, 1983, стр. 219–281.
27. Димитријевић, Бојан, „Епоха померања историографских сазнања и оптужбе за 'ревизионизам'“, *Историја 20. века*, 2/2015, 183–188.
28. Димић, Љубодраг „Од тврдње до знања: прилог историји историографије о рату 1941-1945“, *Други свјетски рат – 50 година касније*, II, Подгорица–Београд, 1997, стр. 507-520.
29. Дрљевић, Саво, „Зашто је 1. шумадијска бригада, са политичким и војним руководством Србије, у јесен 1943. пошла према Санцаку умјесто у Топлицу“, *Руковођење Народноослободилачком борбом и револуцијом у Србији 1941-1945*, Зборник радова, Београд, 1988, стр. 358–363.
30. Živković, Nikola, „Politički komesar i njegova uloga u Narodnooslobodilačkom pokretu do donošenja statuta proleterskih brigada februara 1942. godine“, *Istorija 20. veka*, 11/1970, str. 367–419.
31. Зорић, Мирјана, „Битке на Неретви и Сутјесци 1943. године – контроверзе и отворена питања“, *Војно дело*, бр. 3 (2013), 189–252.
32. Зорић, Мирјана, „Битка за Србију 1944. године“, *Војно дело*, јесен/2014, 266–350.
33. Иветић, Велимир, „Срби у антифашистичкој борби на подручјима Независне државе Хрватске“, *Војно-историјски гласник*, 44/1 (1995), 153–163.

34. Јањетовић, Зоран, „Границе немачке окупационе зоне у Србији 1941–1944“, Зборник радова Географског института САНУ, књига бр. 62/2, Београд, 2012.
35. Јовановић, Миломир, „Борци чачанског краја заувек остали на блокади Краљева устаничке 1941. године“, у: *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године*, (ур. Коча Јончић), Београд–Краљево, 1985.
36. Качавенда, Петар, „Ефекти савезничких бомбардовања комуникација и градова у Србији почетком септембра 1944. године“, *Лесковачки зборник*, бр. 35/1995, 137–141.
37. Качавенда, Петар, „Југословенска историографија о Народноослободилачком рату народа Југославије“, *Лесковачки зборник*, бр. 32/1992, 13–15.
38. Ковачевић, Јелена, „Фракцијске борбе међу члановима КПЈ у сремско-митровачкој казниони 1937–1939“, *Архив*, 1-2 (2015), 105–117.
39. Кољанин, Милан, „Ратни злочини у Југославији у Другом светском рату. Проблеми утврђивања“, *Историја 20. века*, 2/1998, стр. 87–102.
40. Koljanin, Milan, „Struktura i delovanje policije nacističke Nemačke u okupiranoj Srbiji 1941-1944“, у: *Istorija 20. veka*, 1/2011, 143–156.
41. Красић, Божић, „Ужички крај 1942. године“, *Ужички зборник*, бр. 36 (2012), 435–490.
42. Куљић, Тодор, „О новој култури сећања“, *Годишњак за друштвену историју*, 1-3, 2003, стр. 206–227.
43. Lugarić Vukas, Danijela, „Boško Buha i Pavlik Morozov, novi (jugoslovenski/sovjetski) čovjek u tijelu malenoga dječaka“, *Narodna umjetnost, hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, vol 51, no 2, Zagreb, 2014, 133–154.
44. Марјановић, Јован, „Прилози историји сукоба Народноослободилачког покрета и четника Драже Михаиловића у Србији 1941. године“, *Историја 20. века*, 1/1959, 153–233.
45. Марковић, Живота, „Око оснивања, назива и састава Главног Народноослободилачког одбора Србије 1941. године“, *Моја кућа*, Београд, 1989, 75–84.
46. Марковић, Живота, „Четнички покрет према народноослободилачким одборима у ужичком крају 1941–1945. године“, у: *Ужички крај у НОР и револуцији 1941–1945*, (ур. Милутин Пашић), Ужице, 1989, 239–256.
47. Милетић, Александар, „Комунистичка партија Југославије и догађаји од 27. марта 1941. године“, *Срби и рат у Југославији 1941. године*, (ур. Драган Алексић), Београд, 2011, 231–247.
48. Милићевић, Наташа, „'Освета села': сељаци и грађани у окупираној Србији 1941–1944“, *Историја 20. века*, бр. 2/2019, 121–136.

49. Morača, Pero, „Centralni komitet KPJ i Glavni štab NOPOJ u rješavanju opštih problema oružane borbe i razvijanja Narodnooslobodilačkog rata (do savjetovanja u Stolicama)“, *Vojnoistorijski glasnik*, 2/1971, str. 56–79.
50. Morača, Pero, „Savjetovanje u Stolicama“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1/1977, str. 11–25.
51. Недељковић, Љубомир, „Страдање колубарских партизана у зиму 1941/42“, *Гласник Историјског архива Ваљево*, 32/1998.
52. Николић, Коста, „Мит о комунистичком југословенству“, *Историја 20. века*, 1/2011, стр. 9–25.
53. Nikolić, Kosta, „O uzrocima izbijanja građanskog rata u Srbiji 1941. godine“, *Istorija 20. veka*, 1/1995, str. 43–58.
54. Николић, Коста, „О феномену научне регресије у савременој српској историографији и публицистици. Пример Другог светског рата“, *Историја 20. века*, 2/2007, стр. 125–138.
55. Николић Коста, „Ужице и Пожега у грађанском рату у Србији 1941. године“, *Пожешки годишњак*, бр. 2 (2002), 251–266.
56. Павловић, Момчило, „Очевидац грађанског рата у Србији. Елсфорт Крамер, поручник, члан америчке мисије 'Ренцер' у Србији под пуковником Мекдауелом“, *Историја 20. века*, 1/2007, стр. 167–184.
57. Petranović, Branko, „Појам издаје у Југославији: између произвољности, реализације и научне анализе“, *Istorija 20. veka*, 1-2/1993, str. 207–216.
58. Петровић, Љубомир, „Народни хероји у југословенском друштву 1942–1980. године“, *Војно-историјски гласник*, бр. 1–2/2001, 123–134.
59. Petrović, Nebojša, „KPJ i potčinjavanje inteligencije u Jugoslaviji“, *Humanistika*, 1/2018, 37–51.
60. Radojević, Mira, „Politička opozicija u Kraljevini (SHS) Jugoslaviji, *Istorija 20. veka*, br. 2 (1997), 19–35.
61. Радојевић, Мира, „Сима Марковић против „Обзнане“ (1920-1921)“, *Друштвено-политичка и научна мисао и делатност Симе Марковића*, (ур. А. Костић), Београд 2013, 91–115.
62. Ристановић, Петар, „Ужичка република у мемоаристици“, *Војноисторијски гласник*, 2/2011, стр. 108–135.
63. Ристановић, Раде, „Бели мантили под ударом Специјалне полиције 1941–1944“, у: *Историја медицине, фармације, ветерине и народна здравствена култура*, Зајечар, 2014, 135–143.
64. Ристовић, Милан, „Изопачени град у идеологији српских колаборациониста“, *Нова српска политичка мисао*, 1/4, 2004, 67–79.
65. Ristović, Milan, „Kolaboracija u Srbiji u Drugom svetskom ratu: istoriografski i(li) politički problem“, у: *Religija, društvo i politika. Kontroverzna tumačenja i približavanja*, ур. Thomas Bremer, 2002, 10–25.
66. Спасојевић, Александар Кале, „Колико је Ужички народноослободилачки одред преузео новца у филијали Српске народне банке у Ужицу септембра

1941. године, прилог проучавању финансија НОП-а у првој години револуције“, *Ужички зборник*, бр. 9/1980, 293–300.
67. Стојановић Александар; Бајагић, Душан, „Колаборација у окупираној Европи 1939–1945, компаративна анализа француског, грчког и српског искуства“, у: *Историја и географија, сусрети и прожимања*, Географски институт САНУ, 2014, 53–88.
68. Terzić, Milan, „Slovo 'Z', zaplašiti ili zaklati? Značenje i propagandna upotreba tokom Drugog svetskog rata“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1-2/2003, str. 152–162.
69. Тимотијевић, Милош „'Храбри' партизани и 'зли' четници. Историографија Чачка о опсади Краљева 1941. године“, округли сто *Краљево октобра 1941. године*, Краљево 2003, стр. 276–298.
70. Тимотијевић, Милош, „70 година од победе над фашизмом у Србији (1945-2015)“, *Наша прошлост*, 15/2014, стр. 82–110.
71. Тимофејев, Алексеј, „Совјетска улога у школовању и припреми југословенског партизанског кадра до почетка Другог светског рата“, *Војноисторијски гласник*, 2/2009, стр. 55–77.
72. Тимофејев, Алексеј, „Партија грађанског рата: припреме кадрова Коминтерне за извођење партизанског рата и револуције“, *Војноисторијски гласник*, 1/2009, стр. 56–71.
73. Тошић, Десимир, „Једно виђење студентских политичких кретања пред Други светски рат“, *Токови историје*, 3/2006, 247–252.
74. Trkulja, Jovica, „Rehabilitacija Bogdana Lončara i Milenka Brakovića“, *Hereticus, časopis za preispitivanje prošlosti*, 2/2008.
75. Hasanagić, Edib, „Memoari i hronike iz Narodnooslobodilačke borbe kao istoriski izvor“, *Istorijski glasnik*, 1/1956, str. 71–79.
76. Цвејић, Небојша, „Шабачки крај у устанку 1941“, *Ужички зборник*, књига 35, свеска 1, 2011, 391–419.
77. Цветковић, Драган, „Страдали припадници НОВЈ из уже Србије према попису 'Жртве рата 1941-1945'“, *Историја 20. века*, 1/2003, стр. 119–132.

5. Необјављене докторске дисертације:

1. Бајић, Предраг, *Савезничка војна помоћ НОП-у 1943-1945. године*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2016.
2. Живковић, Милутин, *Санџак 1941–1943*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2018.
3. Зорић, Мирјана, *Србија у плановима вођства партизанског покрета 1941-1944*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2004.

4. Лајбеншпергер, Ненад, *Жртве Другог светског рата у политици југословенске државе 1945–1990*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2018.
5. Лучић Тодосић, Ивана, *Антрополошки приступ проучавању народних хероја: културна конструкција и типологија херојских ликова*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2017.
6. Цветковић, Драган, *Губици партизанског покрета са територије Југославије 1941-1945*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2016.
7. Шкодрић, Љубинка, *Положај жене у окупираној Србији 1941-1944*, необјављена докторска дисертација одбрањена на Филозофском факултету у Београду 2015.

6. Штампa

1. *Билтен Главног штаба НОП одреда Србије*, 1941–1942.
2. *Борба*, 1941–1943.
3. *Бригадир*, 1943.
4. *Глас*, 1941–1942.
5. *Космајски борац*, 1943–1944.
6. *Ново време*, 1941–1943.
7. *Наша борба*, 1941–1942.
8. *Обнова*, 1941–1942.
9. *Пролетер*, 1940–1942.
10. *Погледи*, 1990–2004.
11. *Политика*, 2000–
12. *Новости*, 2000–

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Немања Девић је рођен 1989. у Смедеревској Паланци. Основне и мастер студије историје завршио је на Филозофском факултету у Београду. Тренутно је докторанд на истом факултету. Године 2012. био је аутор изложбе „Јунаштвом у славу, српски војник у Првом балканском рату“, а 2014. један од сарадника у изради изложбе „У име народа, репресија у Србији 1944–1953“. Током 2015–2018. објавио истраживање „Смедеревски крај у Другом светском рату“ (у два тома) и приредио мемоарске записе политичког емигранта Александра Милошевића, под насловом, „Српска прича, сећања из рата и револуције 1941–1945“. У коауторству са др Срђаном Цветковићем 2019. приредио је и збирку докумената „Озна, комунистичка репресија у Србији 1944–1946. Документи“. Примарна област његовог научног интересовања јесте историја српског народа у Другом светском рату. Запослен је у Институту за савремену историју, у звању истраживач-сарадник.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Немања Девић

Број индекса 5i14/3

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1941–1944.

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 1. децембар 2019.

_____

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Немања Девић

Број индекса 5114/3

Студијски програм Историја

Наслов рада Партизански покрет у Србији 1941–1944.

Ментор Проф. др Мира Радојевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 1. децембар 2019.

_____

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

ПАРТИЗАНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1941–1944.

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.

Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 1. децембар 2019.

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.